

BAŞLANGICINDAN 1071'E

ERMENİLERİN TARİHİ

RENÉ GROUSSET

ARAS

BAŞLANGICINDAN 1071'E

ERMENİLERİN TARİHİ

RENÉ GROUSSET

ÇEVİREN
SOSİ DOLANOĞLU

ARAS

RENÉ GROUSSET

5 Eylül 1885'te Fransa'nın Gard bölgesindeki Aubais kasabasında doğdu. Montpellier Üniversitesi'nde tarih öğrenimi gördü. Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. Doğu sanatları alanında uzmanlaştıktan sonra Paris'teki Doğu Dilleri ve Siyasal Bilgiler okullarında coğrafya ve tarih dersleri verdi. Guimet ile Cernuschi müzelerinde müdür yardımcılığı, müdürlük gibi görevlerde bulundu. *Journal asiatique* dergisinin yayın kurulu ve Fransa Ulusal Müzeler Konseyi üyeliklerini yürüttü. 1946 yılında Fransa Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi. 12 Eylül 1952'de öldü.

Başlıca eserleri:

L'Épopée des croisades, Paris, 1926.
Histoire de l'Extrême-Orient, Paris, 1929.
Sur les traces du Bouddha, Paris, 1929.
Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, Paris, 1936.
L'Empire des steppes. Atilla, Gengis Khan, Tamerlan, Paris, 1939.
Le Conquérant du monde. Vie de Gengis Khan, Paris, 1944.
Bilan de l'Histoire, Paris, 1946.
L'Empire du Levant, Paris, 1946.
Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
De la Grèce à la Chine, Monaco, 1948.
Pour un nouvel humanisme, Boudry-Neucâtel, 1949.
Figures de proue. D'Alexandre le Grand au Grand Mogol, Paris, 1949.
Les Civilisations de l'Orient. L'Inde, Paris, 1949.
De l'Inde au Cambodge, Monaco, 1950.
De la Chine au Japon, Monaco, 1951.
Les Civilisations de l'Orient. La Chine et son art, Paris, 1951.
L'Âme de l'Iran, Paris, 1951.

usul gereği

Bu kitap Fransız tarihçi René Grousset'nin ilk basımı 1947'de Paris'te yapılan *Histoire de l'Arménie* (Ermenistan'ın Tarihi) adlı çalışmasının Türkçe çevirisidir. Eserin daha sonraki Fransızca basımları 1984 ve 1995 yıllarında yapılmıştır.

Türkçe basımda çevirmen tarafından metne birtakım açıklayıcı notlar eklenmiş, bunlar (*) işaretiyle gösterilmiş ve sayfa altlarında açıklamaları yapılmıştır. Yazarın bibliyografik atıfları ise rakamla gösterilmiş ve metnin sonundaki "Notlar" bölümünde verilmiştir.

Çeviride, özel adların yazımında yazarın kullandığı transliterasyon sistemine uyulmamış, özellikle Ermenice adların yazımında, Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasına dikkat edilmiştir. Yazarın özel adların farklı dillerdeki karşılıkları ve farklı yazılışları konusundaki önerileri metinde korunmuş ve bunların kolaylıkla takip edilebilmesi için dizinde bu farklılıkların her biri gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle yer adlarında, yazarın kullanmayı tercih ettiği çoğu Grekçe kökenli adlar korunmuş, Türkçeleri –eğer yazar tarafından verilmemişse– ulaşılabildiği ölçüde, her bölümde bu adların ilk geçtiği yerde köşeli ayraç içinde verilmiştir.

Kitapta yer alan haritalar, Fransızca özgün basımda yazar tarafından verilen haritalardır; ancak harita üzerindeki adların yazımında yukarıda açıklanan yol takip edilmiştir.

Kitapta yer alan fotoğraflar ve yazarın eserlerinden yararlandığı ortaçağ Ermeni tarihçileri hakkında kısa biyografik bilgilerin yer aldığı bölüm tarafımızca eklenmiştir.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

a.g.e.	: adı geçen eser	MS	: Milattan Sonra
a.y.	: aynı yerde	no	: numara, sayı
bkz.	: bakınız	ö.	: ölümü
c.	: cilt	*R.É.A.*	: *Revue des Études Arméniennes*
çev.	: çeviren	s.	: sayfa
ç.n.	: çevirenin notu	*sic.*	: aynen
Erm.	: Ermenice	Tür.	: Türkçe/Türkçesi
Lat.	: Latince	yay. haz.	: yayına hazırlayan
km.	: kilometre	vs.	: vesaire
krş.	: karşılaştırınız	y.o.	: yaklaşık olarak
m.	: metre	yy.	: yüzyıl
MÖ	: Milattan Önce		

yayıncının notu

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 465/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com

René Grousset

Başlangıcından 1071'e

Ermenilerin Tarihi

Orijinal Adı
Histoire de l'Arménie
des origines à 1071

Yayına Hazırlayan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Uygulama
Sayat Ayık

Kapak Fotoğrafı
Ara Güler

1. Ermeni tarihindeki en önemli merkezlerden biri olan Ani şehrindeki (Kars yakınlarında) ana kilise (yapılışı 989-1001) ve arkada Surp Pırgiç (Aziz Kurtarıcı) kilisesi (yapılışı 1036)

2. Kral Dikran'ın *tetradrahmo*su (İÖ 95-55)

© 2005, Aras Yayıncılık
© 1984, Editions Payot, © 1995, Editions Payot & Rivages

ISBN 975-7265-68-3

Baskı
Sena Ofset
Tel: (0212) 613 03 21

İstanbul, Mart 2005

Büyük şair
ARŞAG ÇOBANYAN'a
hayranlığımın ifadesi olarak.

Bu kitabı hazırlarken bilgilerine ve dostluklarına
çok şey borçlu olduğum Peder **L. MARIÈS** ile
FRÉDÉRIC FEYDIT'ye şükran duygularımla.

İçindekiler

Bölüm I: ERMENİSTAN COĞRAFYASI ve TARİH

Ermenistan coğrafyasının genel özellikleri 17
Ermeni kalesinin savunması: Kuzeydeki sıradağlar 17
Ermeni kalesinin savunması: Güneydeki sıradağlar 19
Ermeni kalesinin içi: Doruklar 21
Yaylalar 22
Verimli Ermeni toprağı 23
Kuzeybatı eyaletlerinin zirai ve kırsal zenginliği 24
Güneydeki ve doğudaki havzaların üstünlüğü 25
Orta Aras havzası 26
Van yöresi 28

Bölüm II: TARİHÖNCESİ ERMENİSTAN

Neolitik devri ve Eneolitik devri sanayileri 30
Arakadz'daki megalitik anıtlar 31
*Vişab*lar ve protohistorik sulama 32
Madencilik merkezleri: Lalvar öbeği 34
Gence ve Karabağ öbeği 36
Sevan gölü öbeği 37
Protohistorik kronoloji 41
Sevan'daki arkaik yazılar 42

Bölüm III: ERMENİ-ÖNCESİ ERMENİSTAN

Ermeni-öncesi Ermenistan ve Hurri varsayımı 43
Hitit kaynaklarına göre batı Ermenistan 44
Asur kaynaklarına göre Ermenistan: Nayiri 47
Urartu krallığının kuruluşu / Aram'ın saltanatı 47
I. Sardur'un saltanatı 50
İşpuini ve Menua'nın saltanatları 51
I. Argistis'in saltanatı 53
II. Sardur'un saltanatı 54
I. Rusa'nın saltanatı 57
II. Argistis'in saltanatı 59
II. Rusa'nın saltanatı 60
III. Sarduri ve III. Rusa 62
Urartu uygarlığı 62

Bölüm IV: "HAYASDAN"IN İLK YÜZYILLARI

Ermenicenin Hint-Avrupa dilleri arasındaki konumu 65
Ermeni halkının Trak-Frig kökeni 66
Ermenistan'ın Ermenileştirilmesi 68
Ermeni dilinde Kafkas temeli 71
Akamanış egemenliği altındaki Ermenistan 72
Ksenophon'un Ermenistan'ı tasviri 75

Bölüm V: HELENİSTİK DÖNEMDE ERMENİSTAN ARDAŞESYAN HANEDANI

Makedon fethinin sonuçları 77
Ermeni krallığının kurucusu I. Arkaksias/Ardaşes 78
Büyük Dikran: Ermeni İmparatorluğu 81
Dikran'ın Romalılarla anlaşmazlığı 90
Ermenistan'ın yeni yönelimi: Romalıların müttefiki Büyük Dikran 95
III. Ardavazt, Crassus ve Antonius 98
Ardaşesyan hanedanının son zamanları 101

Bölüm VI: ROMA PROTEKTORASI ve ERMENİSTAN'IN ARŞAGUNİ KRALLARI

Hanedandaki istikrarsızlık / Küçük evladın soyundan gelen Arşaguniler ve İberyalılar 103
Ermeni dengesi ve Rhandeia anlaşması 106
Trajanus ve Roma ilhakı 107
Arşaguni hanedanına ve Rhandeia'nın dengesine dönüş 108
Son Antoniuslar ve Severuslar devrinde Ermenistan 109
Ermenistan ve ilk Sasanîler / III. Dırtad'ın tahta çıkışı 110
Ermeni kültüründeki Part etkisi 113
Ermeni paganizmi 114

Bölüm VII: HIRİSTİYAN ARŞAGUNİLER

Ermenistan'ın Hıristiyanlığı kabulü 118
İlk Ermeni Hıristiyan topluluklarının Arami-Part niteliği 122
III. Dırtad, II. Khosrov ve feodal muhalefet 123
Kuzeydoğu eyaletlerinin Ermenileşmesi: Sünik 127
VII. Dikran: Krallık ile patriklik arasında kopma 128
Ermeni sözlü geleneğinde II. Arşag / Aziz Nerses 130
II. Arşag Roma ile Sasaniler arasında 133
Kral Bab ve Roma protektorası 139
Kral Bab'ın düşüşü 143

Varaztad'ın saltanatı 148
Isbarabed Manuel Mamigonyan'ın yönetimi 152

Bölüm VIII: SASANİ HEGEMONYASI ALTINDAKİ ERMENİSTAN MAMİGONYANLAR DESTANI

Ermenistan'ın taksimi 158
III. Khosrov'un saltanatı 162
Vramşabuh'un saltanatı / Mesrop Maşdots'un Ermeni alfabesini bulması 166
Helen kültürünü Ermenistan'a taşıma aracı: Hıristiyanlık 171
Sasanilerin kraliyete el koyması ve Ermeni kraliyet yönetiminin ilgasına doğru 173
Son Arşaguni IV. Ardaşes / Ermeni kraliyet yönetiminin ilgası 176
V. Vahram ve Ermeni Hıristiyanlığını Süryani Kilisesi'ne bağlama teşebbüsü 178
V. Vahram'ın saltanatının sonunda Ermenistan'ın durumu 182
II. Yezdgerd / Ermeni Hıristiyanlığına baskı 183
Hıristiyan inancı ile Sasanilere bağlılık arasında kalan *nakharar*lar 185
Ermenistan'da Mazdeizm baskısı 187
Mazdeizme karşı Ermeni isyanı 188
Ermeni direnişinin önderi Vartan Mamigonyan 189
Vartan Mamigonyan ve Sünikli Vasak 193
Sünikli Vasak ve İransever politika 195
451'deki Pers istilası 196
Avarayr muharebesi / Vartan Mamigonyan'ın kahramanca ölümü 197
Ermeni gerillası ve Hımayag Mamigonyan 199
Adhur-Hürmüz'ün *marzban*lığı / Sünikli Vasak'ın düşüşü 201
"Ğevontçu"ların şehit edilmesi 204
Firuz'un saltanatı devrinde Ermenistan 207
Vahan Mamigonyan'ın isyanı 209
Agori muharebesi 211
Nersesabad muharebesi 213
Ahıska muharebesi 214
Reyli Şahpur'un *marzban*lığı / Vahan Mamigonyan ve Ermeni direnişi 217
Ermeni özerkliğinin tanınması: Ermenistan *marzban*ı Vahan Mamigonyan 219
Ermeni özerkliğinin kaldırılması 225
Ermeni Kilisesi ile Grek Kilisesi arasındaki kopuş 226
İustinianos devrinde Ermenistan 229
II. Vartan Mamigonyan'ın isyanı 234
İmparator Maurikios devrinde Bizanslıların Persarmenia'ya dönüşü 239

591 anlaşmasında Bizans'ın Ermenistan'dan aldıkları 242
Muşeğ Mamigonyan Persler ile Bizanslılar arasında 244
İmparator Maurikios'un Ermeni niteliğini kaybettirme politikası 246
Perslere ve Bizanslılara karşı Ermeni isyanları 247
Sımpat Pakraduni, *Pazmahağt*, Hyrkania *marzbanı* 251
İmparator Maurikios devrinde din işleri / Yirmi yıllık dini bölünme (590-610) 255
Ermeni Kilisesi ile Gürcü Kilisesi arasında kopuş 257
Hüsrev Perviz'in Bizans Ermenistanı'nı fethi 260
Herakleios'un Perslere karşı seferleri ve Ermenistan 262
Daron'un tarihi romanı: Kurt Vahan destanı 266
İmparator Herakleios devrinde Bizans Ermenistanı 270
Sasani döneminde Ermeni feodalitesi 276

Bölüm IX: ERMENİSTAN VE ARAP HEGEMONYASI

Arap istilası / Teotoros Rışduni ve patrik III. Nerses 285
İmparator II. Konstas'ın Ermeni politikası 287
II. Konstas'ın Ermenistan seferi 290
Teotoros Rışduni ve Araplarla işbirliği politikası 291
Bir sükûnet dönemi: Krikor Mamigonyan 293
681'deki Ermeni-Gürcü isyanı ve Hazar istilası 294
II. İustinianos ve Araplar arasında Ermenistan 295
Vartanagerd'deki Ermeni zaferi 297
Patrik III. Sahak'ın ölümünden sonraki elçiliği 298
Nahçivan'daki hunharlıklar / *Nakharar*ların kökünün kazınması 300
Patrik Otzunlu III. Hovhannes ve Manazgerd ruhani konseyi 301
Hazar tehlikesi karşısında Arap-Ermeni dayanışması 303
Son Emevi halifeleri ve Pakradunilerle Mamigonyanların rekabeti 305
Abbasi hanedanının başa geçmesi ve bunun Ermenistan'la ilgili sonuçları 307
Ardzıruniler, Vasburagan'ın efendileri 309
771'deki Ermeni ayaklanması 310
Arceş ve Pakrevant muharebeleri 314
Pakrevant muharebesinin toprakla ilgili sonuçları 316
Dacad Antzevatsi 320
Ardzıruni prenslerinin şehit olması (785) 322
8. yüzyılın son yıllarında doğrudan Arap yönetimi 323

Bölüm X: PAKRADUNİ PRENSLİĞİ

Aşod *Misager*'in prensliği 326
Yeni Sünik sülalesinin başlangıcı 331
Daronlu Pakarat ve Sımpat Aplapas 333
Ermenilerin yarar sağladığı Müslümanlar arası anlaşmazlıklar 334
Gürcistanlı Pakraduniler: *Kuropalates* Aşod 335
İmparator Theophilos devrinde Ermenistan'a Bizans akınları 336
Halife Mütevekkil devrinde Arap baskısı 338
Emir Yusuf'un Vasburagan'a ve Daron'a seferi 339
Emir Boğa'nın Vasburagan'daki seferleri 341
Arzen ve Tiflis emirlerine karşı Boğa'nın seferi / Tzanarların direnişi 345
Boğa'nın Ağvan ve Sünik seferi 346
"Apupelc'in oğlu"nun ilk günleri 347
Emir Boğa'nın Sımpat Aplapas'a ihaneti 348
Ermeni prenslerinin Samarra'ya sürgün edilmesi 349
Prenslerin sürgüne götürülmesi sırasında Ermeni direnişi / Apupelc'in oğlu Kurken ve Vasburagan'ın kalkınması 350
Vasburagan'da aile rekabetleri: Krikor-Terenig ile Apupelc'in oğlu 352
Büyük Aşod, prenslerin prensi 353
Pakrevant Mamigonyanlardan Büyük Aşod'a geçiyor 354
Büyük Aşod ve Vasburagan meseleleri / Krikor-Terenig'in Sopya Pakraduni'yle evliliği 355
Büyük Aşod ve Sünik sülalesi 356
Büyük Aşod ve Manazgerd emirliği 357
Sürgündeki prenslerin dönüşü 358
Apupelc'in oğlu ve Antzevatsik mirası 359
Vasburaganlı Aşod'un dönüşü ve son yılları 360
Photios'un teklifleri ve Şiragavan ruhani konseyi 363
Büyük Aşod ve Ermeni-Arap feodalitesi 364
Vasburagan prensi Krikor-Terenig'in son maceraları ve ölümü 367
Vasburagan naibi Gagik Ebu-Morvan 368
Büyük Aşod'un Sünik ve Ağvan politikası 369
Büyük Aşod'un Gürcistan politikası 370

Bölüm XI: PAKRADUNİ KRALLIĞI

Ermenistan kralı Büyük Aşod 373
Şehit I. Sımpat'ın tahta çıkışı (890-914) 376
Isbarabed Apas'ın rekabeti 377
I. Sımpat ve imparator VI. Leon / Emir Afşin'le ilk sıkıntılar 378

Dıvin'in Ermeniler tarafından alınması /
I. Sımpat'ın saltanatının doruk noktası 379
I. Sımpat ile emir Afşin arasındaki ilk savaş 381
Vasburagan meseleleri: Naip Ebu-Morvan ve prens Sarkis-Aşod 382
Vasburaganlı Sarkis-Aşod'un emir Afşin'le gizlice anlaşması 384
[Ek: Fotoğraflar] 385
Apupelc'in oğlunun Vasburagan üstündeki son girişimi ve ölümü 401
Ardzıruni prenslerinin hapsedilmesi /
Vasburagan'ın efendisi Ebu-Morvan 404
I. Sımpat'ın emir Ahmed'e karşı seferi 405
Vasburagan sarayındaki felaketler / Ebu-Morvan'ın öldürülmesi ve
Sarkis-Aşod'un tahta çıkışı 407
Emir Afşin'in I. Sımpat'a karşı savaşı 408
Emir Afşin ve Vasburagan prensleri 411
Patrik Yeğvartlı Maşdots ve patrik V. Hovhannes 413
I. Sımpat'ın Kayslılara ve Sünik'e karşı seferleri 414
Haçik-Gagik, Vasburagan prensi 416
Amuk'un Haçik-Gagik tarafından alınması /
Müslüman akınlarına karşı mücadele 418
I. Sımpat devrinde Ermenistan'ın kalkınması 420
I. Sımpat ve Gürcistan meseleleri 422
I. Sımpat'ın emir Yusuf'la ilk temasları 423
I. Sımpat'a karşı komplo / Gürcistanlı II. Adarnase'den kopma 425
Vasburagan'daki Ardzıruni prensliğinin krallık haline gelmesi 426
Pakraduni Ermenistanı'nın emir Yusuf tarafından istila edilmesi 429
I. Sımpat'ın şehit edilmesi 432
I. Sımpat'ın saltanatı üstüne hüküm 433
II. Aşod *Yergat*'ın tahta çıkışı 434
II. Aşod ve Bizans ittifakı / Kralın Konstantinopolis'i ziyareti 436
İki Aşod'un rekabeti 439
II. Aşod ve Ermeni feodalitesi / Udya'nın fethi 443
II. Aşod'a suikast girişimi 444
II. Aşod'un Abhazlarla savaşı / Gardman'ın ilhakı 445
Samşvilde'nin II. Aşod tarafından alınması 447
Ermenistan krallarının kralı II. Aşod 448
II. Aşod ve Amram *Tsulig*'in isyanı 450
Emir Nasır, Antzevatsik'te, Vasburagan'da ve Sünik'te 451
Nasır'ın II. Aşod'a, patrik V. Hovhannes'e ve Sünikli Sımpat'a
karşı girişimlerinin başarısızlığa uğraması 452

Vasburaganlı kral Haçik-Gagik'in barış yılları 454
Kral Apas 457
Vasburagan kralı Terenig-Aşod 458
Apas devrinde dini hareket 460
Kral Apas ve Abhazlar 463
İslam'ın gerilemesi / Ermeni-Bizans sınırlarının Bizans hizmetindeki Ermeni komutanları tarafından kurtarılması 465
İnayetli III. Aşod 469
Sünik'teki ve Ağvan'daki Hıristiyanlar Ermenistan'a bağlanıyorlar 470
III. Aşod'un takdis ayini 471
Kars Pakraduni krallığının kuruluşu 473
Vasburagan sülalesinde taksimler 474
Doğu Sünik'in kraliyet olması 475
III. Aşod devrinde din meselesi / Patrik Sünikli Vahan'dan I. Haçik Arşaruni'ye 476
Nikephoros Phokas ve Bizans'ın Ermenistan yakınlarında yaptığı yeniden fetihler 479
Daron'un tarihine yeniden bakış 480
Daron'un Bizans imparatorluğuna ilhakı 483
İoannes Tzimiskes ve III. Aşod 484
II. Sımpat'ın saltanatı 489
Kars kralı Muşeğ'in muhalefeti / *Kuropalates* Dayklı Tavit'in müdahalesi 490
Kuropalates Dayklı Tavit ve iki Bardas'ın savaşı 493
Küçük evladın soyundan gelen kollar: Daşir'deki Pakraduni krallığı 496
Küçük evladın soyundan gelen kollar: Kars'taki Pakraduni krallığı 497
Müslümanlarla müsademeler 498
İmparator II. Basileios ile Ermeniler arasında geçimsizlik alametleri 499
Bardas Phokas'ın isyanı ve bunun Ermenistan'daki sonuçları 500
Dayklı Tavit, II. Sımpat ve Abhazya'da siyasi iktidarın intikali 502
II. Sımpat'ın ölümü / Saltanatı üstüne hüküm 505
Kral I. Gagik ve kraliçe Gadramite / Dini yapılar / Sünik Kilisesi'yle barışma 507
Daşir kralı Tavit *Anhoğin* 508
Ermeni halkının Kilikya'ya ve Antiokheia'ya yayılması 510
Sevanlı Sarkis'in patrikliği 511
İmparator II. Basileios, Ermeniler ve Bulgaristan'ın fethi 511
Kuropalates Dayklı Tavit'in son yılları / Manazgerd'in Müslümanlardan alınması 512
Kuropalates Dayklı Tavit'in ölümü 517

Dayklı Tavit'in mirasının imparator II. Basileios tarafından ilhakı 520
I. Gagik'in monarşi otoritesinin zayıflamasına tepkisi 523
Gürcistanlı III. Pakrad ile Ermenistanlı I. Gagik'in Gence emirine karşı birleşmesi 525
İmparator II. Basileios'un Gürcistanlı I. Giorgi'yle bozuşması 526
I. Gagik devrinde Ermeni kültürü 527
Kral Hovhannes-Sımpat ile prens Aşod *Kaç*'ın rekabeti 530
Ermeni-Gürcü anlaşmasının bozulması 532
İmparator II. Basileios'un Gürcistan'a ilk seferi 535
Müslüman akınlarının yeniden başlaması / Vasak Pahlavuni'nin ölümü 538
Türklerin Vasburagan'da ortaya çıkışı 539
Vasburagan'ın Bizans imparatorluğuna devri 540
Hovhannes-Sımpat'ın meşum vasiyeti 543
II. Basileios'un Gürcistan'a ikinci seferi 545
II. Basileios'un Khoy kuşatması 548
Arceş'in, Pergri'nin ve Edessa'nın Müslümanlardan alınması 549
Daşir kralı Tavit *Anhoğin*'in Müslümanlarla mücadeleleri 551
Patrik Bedros *Kedatartz* ve kral Hovhannes-Sımpat 553
II. Gagik'in tahta çıkışı 555
Vestis Sarkis'in darbe girişimi ve Ani'ye ilk Bizans saldırısı 555
II. Gagik'in taç giymesi / Pakraduni hanedanının koruyucusu Vahram Pahlavuni 558
Bir kahramanlık destanından bir epizot / Sağır Haçik ve Küçük Prens 558
Konstantinos Monomakhos'un Ermenistan'a karşı suçu: Bizans Müslümanlara başvuruyor 561
Krikor Makistros'un gözden düşmesi 561
II. Gagik hile yoluyla Konstantinopolis'e çekiliyor 563
Ani'nin Bizanslılar tarafından alınışı 564
Kral II. Gagik'in tahttan feragati 567
Parakimomenos Nikolaos ile Mikhael İasites'in idaresi / Bizans'ın Dıvin'deki hezimeti 568
Katakalon Kekaumenos'un idaresi / Patrik Bedros'un gözden düşmesi 569

Bölüm XII: SELÇUKLU İSTİLASI

Kutalmış'ın Vasburagan'a baskını 571
Bizans, Ermeni milislerini dağıtıyor 571
İbrahim Yınal'ın istilası / Ardzın'ın yıkılması 573
Gabudru muharebesi 575
Sebasteia'taki Ardzıruni sarayına yeniden bakış 577
Patrik Bedros *Kedatartz* Konstantinopolis'te ve Sebasteia'da 579

Patrik II. Haçik 580
Bağin'de karışıklıklar / Harbig'in isyanı ve ölümü 580
İbrahim Yınal'ın Kars yağması ve katliamı 581
Tuğrul Bey komutasında büyük Selçuklu istilası / Manazgerd'in kuşatılması ve kurtarılması 582
Tuğrul Bey ile Ebulesvar yakıp yıkıyorlar 584
Baskınlar ve yakıp yıkmalar 586
Gürcü müdahalesi / İvane Orpelyan'ın batı Ermenistan'ı ele geçirme teşebbüsü 588
Plur yağması ve katliamı 589
Melitene'nin yıkılışı 591
Tornig Mamigonyan / Klagavank'taki Ermeni zaferi 592
Sebasteia yağması ve katliamı 593
Bağin kazasında katliam 594
Tavadanos ve Norman Hervé 595
Alparslan'ın Gürcistan seferi 596
Ani'nin Alparslan tarafından alınışı 598
Kars'ın Türkler tarafından alınışı 600
Patrikliğin çöküşü ve yeniden doğuşu / Patrik II. Haçik ve patrik II. Krikor 602
II. Gagik ve Grek Kilisesi'ne karşı Ermeniliğin savunulması 603
II. Gagik ve metropolit Kaisareialı Markos 605
Türklerin Edessa yöresindeki tahribatı 607
Ani'nin düşmesinin sonuçları: Küçük Asya'nın Türkler tarafından istilası 608
Manazgerd'in Alparslan tarafından alınışı 609
Romanos Diogenes ve Sebasteia'daki Ermeni kolonisi 610
Manazgerd muharebesi 612
Manazgerd hezimetinin sonuçları 614
Kral II. Gagik'in kişiliği 615
II. Gagik'in öldürülmesi 617
Ani'deki Pakraduni sülalesinin sonu 619
II. Krikor devrinde patriklikteki çalkantılar 619

Sonuç: DİKRAN'IN EFİJİSİ 622

Notlar 623
Soyağaçları 701
René Grousset'nin *Ermenilerin Tarihi*'ni Yazarken Başvurduğu Bazı Ortaçağ Ermeni Tarihçileri 707
Dizin 715

HARİTALAR

1. Ermeni yöresinin fiziki haritası 20
2. Tarihöncesi Ermenistan 33
3. Tamanyan, Toramanyan ve Kalantar'dan oluşan heyet tarafından Arakadz ve Eçmiyadzin arasında yapılan prehistorik kazılar, 1924-1927 37
4. Delaporte'a göre 15. yüzyıldan 10. yüzyıla Ermenistan sınırları 45
5. Urartu krallığı 55
6. Büyük Dikran devrinde Ermeni imparatorluğu 87
7. 7. yüzyıl başında Ermenistan 281
8. 890'a doğru Ermenistan 383
9. 1000'e doğru Ermenistan 515

BÖLÜM I

Ermenistan Coğrafyası ve Tarih

Ermenistan coğrafyasının genel özellikleri

Coğrafyacı R. Blanchard'ın tanımına göre Ermenistan, "Transkafkasya ve Mezopotamya çöküntülerine yüksekten bakan muazzam bir dağ kütlesi"dir, daha doğrusu "çatısı birbirine eklenmiş kıvrımlardan oluştuğu için" hem bir dağ kütlesidir, hem de "bu kıvrımlar lavların akıntısına gömülmüş olduğu için" bir yayladır. Kısacası, "sarp yamaçlı büyük doğal bir kaledir, ama surlarının arkasında düzlükler, havzalar ve yaylalar gizler." Bundan dolayı, "dış kesimdeki yüksek duvarlar ile iç kesimdeki engebenin nispeten daha yumuşak şekilleri arasında çarpıcı bir tezat vardır" (kenardaki dağ silsilesinin ortalama yüksekliği 3000 ila 4000 metre; iç yaylada 1500 ila 1800 metredir). Ancak şu da var ki, iç kesimde bile, gene "çıplak ve vahşi yüksek dağlar ile yerleşik nüfusun yaşadığı, aralarına Ermenistan'ın *dağılmış* olduğu bereketli havzalar"[1] arasında da başka bir zıtlık meydana çıkar.

Ermenistan coğrafyasının iki farklı niteliği; bu ülkenin Ön Asya'daki diğer topraklara nazaran alabildiğine özgünlüğü ve kendi içinde bölümlere ayrılmışlığı, bundan daha iyi ifade edilemezdi. Bu coğrafi verilerden Ermeni tarihinin iki değişmezi ortaya çıkar: Bir yandan Ermeni milletinin güçlü "kişiliği," ki bu kişilik onun bütün istilalardan, bütün hâkimiyetlerden, bütün felaketlerden sağ çıkmasını sağlamıştır; diğer yandan köklü feodalizm, ki bu da eskiçağdan 1064'e kadar Ermenistan için bir zayıflama ve uyuşmazlık nedeni olmuştur.

Ermeni kalesinin savunması: Kuzeydeki sıradağlar

Bu genel verilere uygun olarak, Ermeni toprağı gayet belirgin özelliklere sahip birkaç bölgeye ayrılır.

Öncelikle, Ermenistan'ı kuzeyde Transkafkasya'dan ve özellikle Gürcü diyarlarından, güneyde Mezopotamya ovasından ayıran sıradağlar. Strabon (XI, 14, 2), daha o zamandan, "Ermenistan havalisi neredeyse tümüyle çetin ve dağlık arazilerden meydana gelir" diye belirtiyordu.

Kuzeydeki kıvrım çok yüksektir, 3000 ila 4000 metre arasında. Erzincan'ın kuzeyinden Tiflis'e kadar, Tiflis yöresinden de Şuşa yöresine kadar, batıdan doğuya, içbükey çember yayı şeklinde çukurlaşan hemen hemen paralel üç dağ silsilesine ayrılır.

Bu bölgenin kuzeybatı kesiminde, Batum'dan Suram geçidine kadar, Karadeniz düzeni, bol yağışları ve ikliminin yumuşaklığıyla, dağları –en azından kuzey sırtlarını– harika bir bitki örtüsüyle kaplar. Burası eskiçağda Lazika olarak bilinen ülkedir. Zaten bu bölgeler "çobanpüskülü, defne, hanımeli ve *rhododendron* [açalya] gibi bitkilerin kapladığı sık ve gür bir orman zeminine sahip karmakarışık zirveler ve uçurumlar halinde" belirir. Gene de belirtelim ki Çoruh ırmağı (eski Akampsis) ve kolu Oltu çayı, kıyıdaki dağ silsilesini kesen kısıkları vasıtasıyla, içeriye doğru bir giriş yolu açmayı başarır; bunu ilerde Bizans imparatoru II. Basileios'un seferleri dolayısıyla da göreceğiz.

Ermenistan'ı Gurija'dan ve İmeretya'dan (eski Kolkhis) ayıran sıradağların orman örtüsü güney yamacında son bulur. Kuzey yamacı hâlâ köknar korularıyla kaplıyken, güney sırtının bayırları çıplaktır ve bu çoraklık Karadeniz havzasından ayrılıp Hazar denizi havzasına yaklaştıkça kuzey yamacına da yayılır. Kars'ın kuzeyinde, Ardahan çevresinde, eski Kolaver kazasındaki yukarı Kura ırmağı Karadeniz yağışlarından hâlâ yararlanır. Daha ötede, doğuya doğru dağlar çıplaklaşır. Bununla birlikte vadilerin dibi ve özellikle boğazlar burada bile orman örtülerini korur. Mesela Lori yöresindeki Ağstafa vadisi köknar koruları, çınarları ve dev ceviz ağaçlarıyla meşhurdur.

Kuzeydeki dağ silsilesi, Erzincan'dan Ardahan'a, Ardahan'dan Sevan gölüne kadar bölgeyi sararak, eski Dayk, Kolaver, Ağots ve Kukark –eski *Gogarene*– eyaletlerinden geçerek, içbükey çember yayı şeklinde ilerler. Sevan yakınında, gölü kuşatan ve Karabağ eyaletini de (Gence ve Barda yöresi) çevreleyen iki kütleye ayrılır; "lav tabakalarından oluşmuş yaylanın yüksek toprakları, ormanlık alanlara elverişli dağlar arasında bozkır bitki örtüsüyle kaplıdır," bununla beraber Kura'nın sağ yakasının güneydeki son kolları tarafından gayet iyi akaçlanır.

Aras nehri, kuzeyde Sünik dağları (Sevan gölü ile Nahçivan arasındaki bölge) ve Karabağ dağları, güneyde İran Azerbaycanı dağları arasından kendine bir yol açar ve Ermenistan'ın İran'la doğrudan bağlantısını sağlar. Aras'ın güney kollarından biri olan ve Azerbaycan'da Khoy (Er-

menicede Her) diyarını sulayan Kızılçay'ın vadisi, İran istilalarının Culfa ve Nahçivan –eski Koğtın veya Koğtan kazası– yönünden Ermenistan'a girdikleri yol olmuştur daima. Daha doğuda, Ermenistan'dan çıkışında, Aras nehri Arran'ın (sol yakasında) ve Muğan'ın (sağ yakasında) çayırlı bozkırlarını sular; Arran ve Muğan Türk-Moğol göçebelerinin Ermeni kalesine yaptıkları akınlarda daima menzil işlevi görmüştür. Bu yönde bir çıkıntı oluşturan Karabağ, Sünik ve Koğtan, bozkırdan gelen bu akınlara karşı durmak için yaratılmış bir "Ermeni uç beyliği" teşkil eder adeta. Ancak, İran yaylasının yakınlığı burada kendini Persia'nın kuru bozkırlarının iklimiyle, dağların çıplak ve adeta madeni görünüşüyle, yörenin boşluğuyla tezat oluşturan bağların, pamuk tarlalarının, yüksek çınarların gölgesindeki çeltik tarlalarının çevrelediği şehirlerin vaha niteliği taşımasıyla açıkça hissettirir.

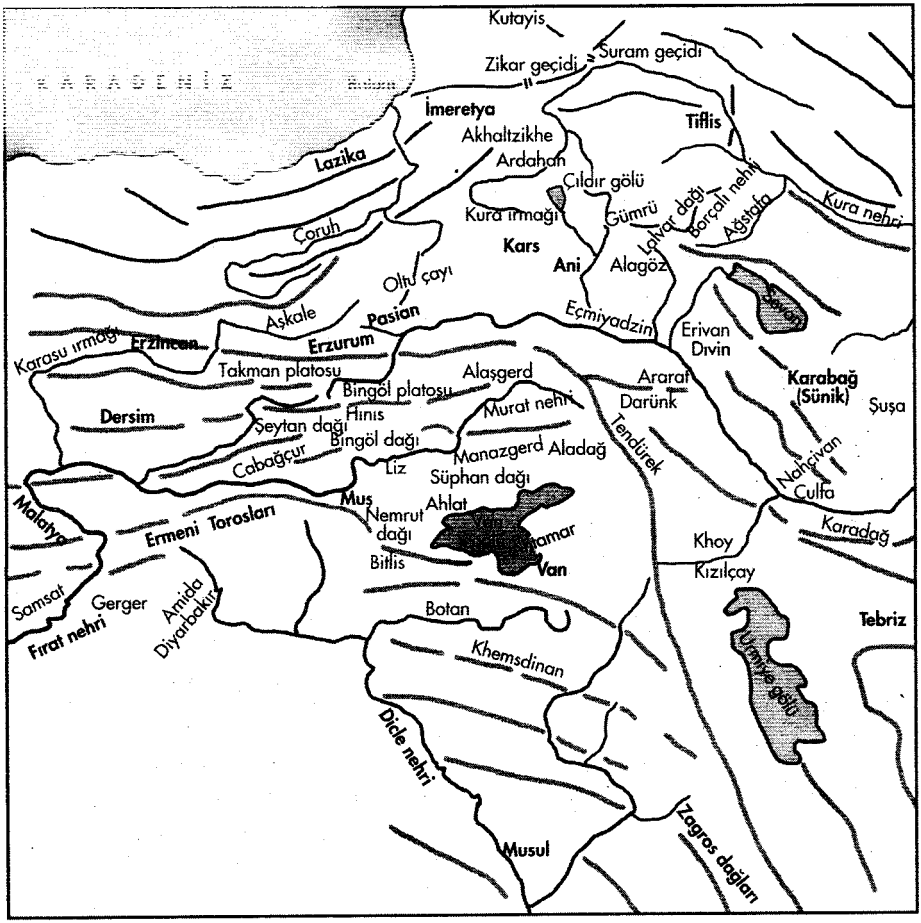
Ermeni kalesinin savunması: Güneydeki sıradağlar

Ermenistan'ı Mezopotamya'dan ayıran güney sınırı bölgesinde doğudan batıya uzanan sıradağlar, güneydoğuda, Asur ovasının üzerinde 3000 metre yükselir. Eski coğrafyacıların *Moksoene* ve *Karduene* diye adlandırdıkları bu kazalar, Ermenice adlar dizininde Mogk ve Gorcayk olarak geçer. Aynı dağ sistemi, Bitlis yöresinden Harput'un ve Malatya'nın güneyine kadar, batıya doğru devam eder. Bunlar, eski Khoyt eyaletine, Sasun [Sason], Palu ve ortaçağdaki Khanzit, Hanzit veya Hanzet eyaletine (veya Harput diyarına) –bu sonuncusu eski *Sophene*'ye dahildir– hâkim olan "Ermeni Torosları"dır. Dicle, Fırat ve kolları, Ermeni kütlesinden Mezopotamya ovasına inmek için, bu dağlık kıvrımda hakiki kanyonlar, "devasa yarıklar" oyup açarlar. Dicle'nin doğu kollarının Khemsdinan dağ silsilesinde, Gorcayk, Dımorik ve güney Ağpag eyaletlerinde açtığı boğazlar gibi. Fırat'ın eski Kommagene ile eski Sophene arasında, özellikle az önce adı geçen Hanzit veya Hanzet eyaletinde, Harput ile Gerger arasında keskin dirsekleri ve "süngü şeklinde çizgiler"iyle açtığı boğazlar gibi.

Güney bölgesinin kenarındaki bu dağların görünüşüne gelince; coğrafyacılar bunu bizim Alp dağlarının güney bölgesiyle karşılaştırırlar. Alp çayırları florasının ardından meşe ormanları gelir, bunlara iyi sulanmış vadilerde yabani dut, incir ve kavak, nihayet, daha alçak bayırlarda üzüm asması hatta pamuk ve pirinç eklenir. Ancak, bu bölgede, boğaz-

ların derinliği ve darlığı, yılın bir bölümünde ulaşımı neredeyse imkânsız hale getirir. Burada hakikaten aşılabilir olan tek vadi Bitlis ırmağının vadisidir; bu vadiden geçerek Van Ermenistanı'na, Khoyt (Van gölünün güneybatısı) ve Rışdunik (gölün güneyi) eyaletlerine ulaşılır.

Vadilerin bu parçalanmış, kapalı yapısı, neredeyse daima özerk nahiyelere bölünmüş ülkenin kaderini belirlemiştir. "Vadilerin yukarısına sığınmış küçük topluluklar halinde yaşıyorlar" diye yazar R. Blanchard. "Bu tam bir ufalanma. Bütün köyler kartal yuvası şeklindeki savunma mevkilerine kurulmuş. Evler bir bayırda basamaklar halinde dizilmiş, her düz çatı bir üstteki evin avlusu oluyor."

Ermeni yöresinin fiziki haritası

Ermeni kalesinin içi: Doruklar

Kenardaki dağ silsilesinin çifte yay çemberinin içinde Ermeni yaylası uzanır. "Elveda ağaçlı zirveler" diye yazar R. Blanchard, "suların aktığı dik bayırlar, sislerin yükseldiği boğazların dehlizi. Ülke açılır, alçalır, çizgiler yumuşar ve erir. Heybetli, dışbükey şekiller namütenahi uzanır. Dağlar kaybolmuştur, artık yaylalar vardır. Bitki örtüsü bir bozkır göğünün biraz sert ışığı altında güdükleşir. Yeşil yerini sarılara ve toprak rengine bırakır. Zikar geçidinden Akheltskha'ya[2] doğru, Karabağ'dan Gökçe'ye (veya Sevan gölü), Bitlis'ten Muş ovasına[3] inerken aynı tezat ortaya çıkar: Bu tezat bütün Ermenistan kâşiflerinin dikkatini çekmiştir."

Tekdüze bir yüzeye sahip merkezi bir yayla olduğu anlamına mı gelir bu? Kesinlikle hayır. Yaylaya –çünkü genelinde bu bir yayladır– çevredeki dağlardan daha da yüksek dağlar serpiştirilmiştir. Bu dağların bir kısmı zaten, kenardaki dağ silsilesi gibi, doğu-batı yönünde uzanan bir dizi kıvrım oluşturur. Bu kıvrımlardan biri, batı tarafında, hâlâ bir kısmı ağaçlı Dersim silsilesiyle (ortaçağdaki Kemah, Khozan ve Bağnadun eyaletleri), eski Agilisen'le başlar. Bu silsile doğuya doğru Şeytan dağı, sonra da Bingöl silsilesiyle devam eder, kuzeyde "Ermeni belkemiği"yle ikiye katlanır; bu "belkemiği" Erzincan'ın kuzeyinden Erzurum'un güneyine ilerler ve ortaçağdaki Pakrevant kazasının kuzeyinden Çagatk kazasına kadar Ağrı dağının zirvesine ulaşır. Ağrı dağını, güneye doğru, güneydoğuya yönelerek Tendürek dağı izler; bu silsile ortaçağdaki Kogovit nahiyesinde kuzey Ermenistan'ı –Ani ve Kars diyarını– Van Ermenistanı'ndan ayırır. Daha sonra Tendürek de, kuzey-güney doğrultusunda geniş Vasburagan eyaletinden geçerek Van gölü havzasını Urmiye gölü havzasından ayıran su bölümü çizgisiyle birleşir. Daha da güneyde, bu dağ sırtı Zagros dağlarına bitişecektir.

*Batıdan doğuya Ermenistan'ı ortadan kesen bu iç dağ silsileleri tarih*te bir iç doğal engel rolü oynamıştır ve bu doğal engel büyük ölçüde Ermeni düalizminin nedenidir. Ermeni tarihinin doruk noktası olan 10. yüzyılda gerçekten de iki Ermenistan'ın karşı karşıya geldiğini göreceğiz: Kuzeyde, Ani ve Kars çevresinde Pakraduni Ermenistanı; güneyde, Van yöresinde, Vasburagan'da Ardzıruni Ermenistanı. Bu düalizm, karar vakti geldiğinde, Ermenistan'ın nihai birleşmesini engelleyecek ve Bizans ilhakına giden yolu hazırlayacaktır.

Bu silsilelerden sonra, volkanik oldukları için tek başına yükselen dağlar gelir. Bunların bir kısmı açıkça krater şeklindedir; Süphan, Nemrut ve Tendürek gibi. 4176 metre yüksekliğindeki Süphan, Van gölünün kuzeyinde, göl ile Manazgerd, Melazgerd veya Mantzigerd [Malazgirt] şehri arasında, Ağiovit kazasında yükselir. Nemrut, gölün batısında, Pıznunik nahiyesinde, Khlat veya Ahlat şehrinin batısında yer alır. Kraterinin çapı 8 kilometredir ve Van gölünden 1200 metre, Muş ovasından 1600 ila 1700 metre yüksektedir. Tendürek'e gelince, 3500 metre yüksekliği olup, aynı adı taşıyan dağ silsilesinin tepesinde doruk noktasına ulaşır, Ararat'ın [Ağrı dağı] güneyinde, Ararat'la Van gölünün kuzeydoğu ucu arasında, eski Kogovit kazasında, günümüzde adı Doğu Beyazıt olan Tarünk şehrinin güneybatısındadır.

Van gölünün volkanik etkinlikle nasıl kuşatıldığı görülüyor böylece. Ama kuzey Ermenistan da püskürme olayları bakımından bir hayli zengindir. Kars ile Erivan arasında, Arakadzodın eyaletinin kuzeyinde, Aşots eyaletinin güneyinde, Abahunik eyaletinin doğusunda, Alagöz dağı (Ermenicede Arakadz), "Çevresi 150 kilometre, yüksekliği 4095 metre olan bu Cantal*" güzel çayırlardan oluşan bir manzaraya hâkimdir, yamaçlarında 2500 metreye kadar yükselen tarlalar vardır. Bu dağların en ünlüsü olan Ararat'ın –aynı adı taşıyan (Ayrarad) eyalette, Dıvin ile Kogovit arasında– ana doruğu 5205 metre yüksekliğindedir ve 4180 metreden itibaren her daim karla kaplıdır. Bu dağ Ermenilerin "Masis"idir, kadim paganizmlerinin kutsal dağıdır; orada cinler veya ejderhanın oğulları (*vişabazunk*) yaşar, Kitabı Mukaddes'te Tufan'dan sonra Nuh'un gemisinin durduğu dağdır, Müslümanların Kûh-i Nûh'u yani "Nuh'un dağı"dır, Ağrı dağı, "Nuh'un Gemisi'nin dağı"dır.

Yaylalar

Bu yüksek tepelere rağmen, Ermeni yaylasının büyük kısmını aslında yaylalar teşkil eder. Tıpkı, Dersim silsilesinin doğusunda, kuzeyde Erzurum ve güneyde Bingöl dağı arasında, bir "bilardo masası"na benzeyen Bingöl yaylası[4] gibi; burası Duruperan eyaletine bağlı eski Havçiç nahiyesinde, Aras'ın ve Fırat'ın kaynaklarının aktığı "suların çatısı"dır. Gene tıpkı, daha kuzeybatıda, eski Mardağı kazasında, "sarımtırak rezeneyle ve

* Yanardağı, Fransa'nın Auvergne bölgesindeki Cantal volkanik kütlesine benzetiyor. (ç.n.)

cılız otlaklar sağlayan zayıf bir bozkır florasıyla kaplı" kara yaylalarıyla "Tekman düzlüğü" gibi. Bu yaylaların kuzeyinde, yaylalar ile Kop dağı silsilesi veya Kandil dağı arasında yer alan Erzurum, Bizanslıların Theodosiopolis'i, Ermenilerin Garin'i, yukarı Karasu vadisini, yani yukarı Fırat vadisini Aras'ın kaynaklarına kavuşturan yolların birleşme noktasıdır. Bir başka deyişle, eski Roma Ermenistanı ile eski İran Ermenistanı arasındaki birleşme noktasıdır; antik kentin ve daha doğuda yer alıp kentin girişini koruyan eyaletin kayda değer rolü de buradan kaynaklanır.

Verimli Ermeni toprağı

Güzel görünümlü bu Ermenistan'ın –dorukların ve yüksek yaylaların Ermenistanı'nın– yanı sıra, faydalı Ermenistan. Bu sonuncusu, esas olarak, Miyosen devrinde denizin çekilirken dizi dizi denizkulağı bıraktığı eski havzalardan meydana gelir. Pliyosen devrinde, denizin çekilmesi sona erdiğinde, bu denizkulağı düzeni bütün Ermenistan'ı yer yer kaplıyordu. Dördüncü Zaman'da eski göller boşaldı. Erivan çevresindeki Aras ovası için de durum böyle oldu; bu eski göl, nehir güneydoğuda dağın doğal barajını zorladığında kurudu. "Ama ortadan kaybolan göl eski yatağında hafif ve verimli bir toprak bıraktı; bu toprak, Aras'ın taşıdığı ve bugün bile ilk lav tabakalarını örten alüvyondan oluşuyordu."[5] Nitekim, aynı döneme doğru, Dördüncü Zaman'da, daha önce sözünü ettiğimiz muazzam volkanik akıntılar Ermeni toprağına şekil vermeyi tamamladı, lavlar alüvyonlarla yarışarak eski havzaları doldurdu veya bunları birçok parçaya böldü. Mesela, Nemrut yanardağı o zaman "Muş çöküntüsünü Van gölünden ayırdı." Akmangan yanardağları ise –R. Blanchard bunları bizim Auvergne tepeleriyle karşılaştırır– suyu tatlı bir balıklı göl olan Sevan'a veya mavi göle (Gökçe) hayat verdi.

Dolayısıyla, "verimli Ermeni toprağı" göl çökeltilerinin –marn, kil ve kalker– volkanik topraklarla karışımından oluşmuştur; bu volkanik topraklar, Vezüv'ün eteğinde olduğu gibi Ararat'ın eteğinde de, yeryüzünün en bereketli topraklarındandır. Nasıl ki Mısır tarımı Nil'in bir armağanıysa, nasıl ki Çin tarımı lösün bir armağanıysa, Ermeni tarımı da yanardağın ve gölün bir armağanıdır. İşlenmeye elverişli toprağın üretimi hâlâ gözlerimizin önünde devam etmektedir, özellikle Erzurum'un kuzeyinde, Karasu'nun veya batı Fırat'ın yukarı mecrasında rastlanan, geniş sazlık-

larda. Bunlar, vadilerin dibine "organik kalıntılar bakımından son derece zengin, her yıl toprağı gübrelemeye gerek kalmaksızın bol ürün getirebilen o kara humus"u bırakan, tarihöncesinin uçsuz bucaksız bataklıklarının son tanıklarıdır.

Kuzeybatı eyaletlerinin zirai ve kırsal zenginliği

Coğrafyacılar bu şekilde meydana gelmiş tarım bölgelerini, enleme göre, iki kategoriye böler: kuzeybatı bölgesi, güney ve doğu bölgesi.

Kuzeybatıda çok soğuk, iklimi ve bitki örtüsü çok sert yüksek ovalar uzanır, biraz mübalağayla "neredeyse kutup iklimi" denebilir. Erzurum havzası (veya Erzurum'un kuzeyi) ve Pasian [Pasinler] havzası sırasıyla 1800 ve 1600 metre yüksekliktedir. Yani buralar Moğol yörelerini andıran yüksek bozkırlardır. Erzurum'da kış yedi ay sürer, yaz yakıcıdır, zirai çalışmalar ancak nisan ayında başlayabilir. Kars'ta ısı -40 dereceye kadar düşebilir. Ksenophon, daha o zamandan, *Anabasis* adlı eserinde bu tarz gözlemlerde bulunmuştu. Doğu Fırat (günümüzde Murat çayı) ile "Phasis" diye adlandırdığı, yani Aras'ın kaynakları arasından, yani Muş yöresi ile Erzurum yöresi arasından batı Ermenistan'ı boydan boya geçtiği seyahati sırasında, iklimin insanları kışı toprak altındaki mağaralarda geçirme yoluna başvurmak zorunda bıraktığını belirtmişti.[6] Bu uygulama günümüzde de sürmektedir, üstelik kuzeydoğuya kadar, çünkü Sevan gölü etrafında köylüler, kış süresince sürülerini yeraltı ahırlarında ve ağıllarında barındırır.

Kar sekiz ay boyunca kalkmayabilirken yağmurun nadiren yağdığını ve bu nedenle yörenin neredeyse tamamen ağaçtan yoksun olduğunu, ama diğer yandan, enlemden dolayı yazların kavurucu olduğunu eklersek, Ermeni iklimi ile Orta Asya iklimi arasındaki benzerlikleri ve bunun botanikle ilgili sonuçlarını ortaya koymayı tamamlamış oluruz. Coğrafyacı R. Blanchard, kuzeybatıdaki bu yüksek Ermeni ovalarıyla ilgili olarak: "Buğdaygillerin ve aynı zamanda Asya'da görülen dikenli ağaççıkların hâkim olduğu, batıya doğru İran florasını devam ettiren ve yüksek Bingöl yaylalarındaki cılız Alp bitkilerine kadar kesintisiz yükselen *stipa*lı [sorguçotu] bir bozkır bölgesi"dir der.

Bu nitelikte bir ülke, Moğolistan gibi, göçebe hayatına mahkûm kalabilirdi. Nasıl oldu da, bazen hiç konuksever olmayan görünüşüne rağ-

men bu ülkede yerleşik nüfus kök saldı ve bu derece gelişti? Ermeni soyunun tüm tarihi böyledir. Bunun nedeni, yukarıda belirttiğimiz gibi, işlenmeye elverişli toprağın harikulade verimli olmasıdır. "Volkanik elemanların ayrışması, bunların Miyosen ve Pliyosen devirlerinin yumuşak tortularıyla karışması, mükemmel tarlalar, ekimi kolay olan ve karşılığını cömertçe veren (Ukrayna'nın *çernozyum*una benzer) gerçek 'kara topraklar' meydana getirmiştir." Yazın kavurucu sıcağı kalın kar tabakasını eritirken, suların bolluğu toprağın zenginliğini on kat artırır. Mükemmel tahıl toprakları olan sadece bu "Ermeni bozkırları" değildir, aynı zamanda yanardağların yamacında bazen 2500 metre yüksekliğe kadar tahıl yetişir. Buğday, çavdar, arpa burada kendi vatanlarında gibidir. Sıcak ve rutubetli yazlardan yararlanan bazı kazalarda mısır ve bazen pirinç bile yetişir. İskandinavya ve Kanada'da olduğu gibi, kuzey Ermenistan'da filizlenme hızı güzel günlerin kısalığını telafi eder. Orada da "buğdayın boy attığı işitilir."

Dolayısıyla, antik Yegeğiats (Erzincan havzası, eski Erez, Ermenicede Erzınga), Garin (Erzurum havzası) ve Pasian (Aras'ın yukarı mecrası, kaynağının yakınında, Erzurum'un doğusunda) eyaletlerinde zirai hayatın yoğunluğuna şaşmamak gerekir. Ksenophon, daha önce değindiğimiz pasajda, iklimin sertliğinin kırsal refaha engel olmadığını daha o zamandan belirtmiş: Bize tasvir ettiği, kışların geçirildiği mağaralardaki çiftliklerde hiçbir şey eksik değilmiş, sürü hayvanları çok, arpa ve buğday bolmuş.[7]

Ama böylesi bir zirai zenginliğe saygılarını sunan seyyahlar, aynı zamanda, dokunaklı bir sertliği olan manzaralar halinde gözler önüne serilen bu *highland*lerin [dağlık arazi] sert karakteri üstünde, bu ağaçsız geniş alanlar üstünde, "çıplak bayırlarla kapatılmış bu çıplak ovalar" üstünde dururlar. Manzaranın ve iklimin bu haşinliği, tarım için yaratılmış bir toprağın zenginliğiyle birleşince, pek çok bakımdan Ermeni halkının karakterini belirlemiştir; inatçılığı ve sebatı sayesinde yüzyıllar boyunca Asya bozkırlarının çıkıntılarında toprağı Avrupa tarzında işlemeyi sürdüren köylü halkı.

Güneydeki ve doğudaki havzaların üstünlüğü

Güneydeki ve doğudaki havzalar genelde daha az soğuktur. Ermeni Torosları'nda olduğu gibi Kürdistan'da da zirveleri kaplayan karlar yazın

kalkmaz; ancak bu gayet yararlıdır, böylece ekinleri sulayan dereler kuru mevsim boyunca da akmaya devam eder. Aynı şekilde meyve bahçeleri de Avrupa'dakilerden geri kalmaz. Buralar Ermeni tarihinin "klasik çağ" eyaletleridir. Harput'un kuzeyindeki havza eski Agilisen'dir ve eski Sophene'nin, Hanzet veya Hanzit'in ve erken ortaçağdaki Dzopk'un parçasıdır. Sivan-maden'in kuzeyindeki Cabağçur havzası, eski Asthianene'ye, ortaçağdaki Haşdiank veya Haşdenk kazasına bitişiktir. Daha kuzeyde Kığı havzası, Bağnadun ile Duruperan eyaleti arasındaki, ortaçağın Khortziank veya Khortzenk kazasına, Greklerin Khorzianenesi'ne açıkça tekabül eder. Önemli bir havza olan Muş havzası Daron eyaletine tekabül eder; Daron'un reisleri Ermeni-Bizans tarihinde çok büyük bir rol oynamışlardır. Daha kuzeyde, Liz ve Gumgum havzaları Duruperan'daki eski Arşamunik, Hark ve Gori kazaları arasında uzanır.

Gumgum'un kuzeydoğusundaki Hınıs havzası, Bingöl dağının doğu sırtında, eski Havçiç ve Ağori kazalarının güneyinde yer alır. Diğer yandan, Van gölünün kuzeyinde, kuzeybatısında zengin Manazgerd (Mantzigerd) havzası uzanır; batıda eski Hark ve Gori kazalarından çevreye yayılan Manazgerd, kuzeyde Dıvaradzadap'a, doğuda Abahunik'e bitişiktir. Son olarak kuzey-doğu yöreleri en geniş iki tarım bölgesini kapsar. Öncelikle, Kapeğyank'a kadar ünlü Pakrevant eyaletine tekabül eden Alaşgerd [Eleşkirt] havzası. Sonra, Erivan havzası olarak da adlandırılan orta Aras'ın uçsuz bucaksız havzası, Kars ırmağının koyarından Culfa'nın ötesine kadar, eski Ayrarad eyaletinin en iyi kazalarından geçerek, nehrin vadisini olduğu gibi içine alır.[8]

Van gölünün doğu yakasında, Martasdan ve Dosb kazalarına bağlı (bu sonuncusu Van şehrinin banliyösünü oluşturur) tarım topraklarını da ekleyelim.

Orta Aras havzası

Orta Aras havzasına ve bu havzanın Akhuryan, Arpaçayı veya Ani ırmağının ve Kars çayı veya Kars ırmağının yüksek vadilerindeki hinterlandına özel bir dikkat gösterilmelidir. Erivan ovasına ulaşmak için 1500 metreden inen Aras'ın sularına patriklik şehri Eçmiyadzin'i (antik Vağarşabad) sulayan Silav, Karpi çayı veya Abaran suyu ile Erivan'ın ve Sevan gölü yöresinin akarsuyu olan Zengi çayı katılır. Ararat'ın ve Ala-

göz'ün karları, ayrıca Ermeni "Küçük Kafkasya"sının dorukları bu zengin bölge suları ağını beslemeye katkıda bulunur. Böylece "yazın şiddetli sıcaklarında vadileri ve küçük vadileri serin tutan, meyve bahçelerinin ve tarlaların sulanmasını sağlayan ve Aras nehriyle ancak ilkbahardaki şiddetli yağmurlar döneminde buluşan binlerce pınar ve dere" doğar.

Tarihöncesi dönemde ve şüphesiz eskiçağda bütün bu yöre ormanlarla kaplıydı, ama kırsal hayat, başka yerlerde olduğu gibi orada da vadileri ve bayırları ormansızlaştırdı. En azından vadiler, suların bolluğu ve yüksekliğe rağmen burada güney İtalya enleminde olduğumuzu bize hatırlatan güneşli hava sayesinde verimliliklerinden bir şey kaybetmedi. "Küçük vadilerde," diye yazar J. de Morgan, "bitki örtüsü çoğunlukla Erivan'ın hemen civarındaki bitki örtüsünden ilerdedir, çünkü karayele karşı daha az korunaklı olan bu geniş ova çok şiddetli kışlara maruz kalır. Bununla birlikte, asma ve meyve ağaçları bol bol yetişir ve Masis'in (Ararat) bağlarından halen nefis şarap elde edilir." Daha doğuya, Culfa ile Şuşa arasına, Karabağ havalisine ve aşağı Aras boyuna dağılan veya oralarda kalan Ermeni kolonileri, nehrin kıyılarında aynı refahla karşılaşır. Aras'ın dar geçitlerinde, Culfa'nın aşağısında, "buğday şaşırtıcı bir güçle büyür, asma dalları en yüksek ağaçları sarar, koca gövdeli ceviz ağaçlarının tepesine ulaşır ve kaç yüzyıllık çalılıkların üstüne dev yapraklarıyla taç gibi yayılır. Köyler, meyve ağaçlarından ormanların; şeftali, erik, kayısı, incir, nar, elma ve armut ağaçlarının dip dibe olduğu benzersiz meyve bahçelerinin içinde gözlerden saklanarak yeşilliğin altında kaybolur."

Strabon da bu verimliliği doğrulamıştır: "Ermenistan'ın içerilerine girdiğimizde," der Grek coğrafyacı, "pek çok dağ ve çorak yaylayla karşılaşırız; buralara asma bile zorlukla gelir, ama benzersiz zenginlikte pek çok vadi de çıkar karşımıza. Mesela Aras'ın Hazar denizine dökülmeden önce boydan boya geçtiği Araksene ovası böyledir. Hatta Gogarene'yi[9] de sayabiliriz, zira bütün bu ovanın tahıl ve meyve ağaçları bakımından çok zengin olduğu gün gibi ortadadır..."[10] Ermeni vakanüvisi Ğazar Parbetsi de bu "öylesine verimli ve öylesine mümbit, muhteşem Ararat eyaleti"ni övecektir: "Ovaları uçsuz bucaksız ve av hayvanlarıyla dolup taşıyor. Gayet güzel bir konumda bulunan, zengin otlaklı civardaki dağlar geviş getirenlerle dolu. Bu dağların doruklarından akan sular, insan eliyle verimlileştirilmeye ihtiyaç duymayan tarlaları suluyor. Güzel ko-

kulu çiçeklerin keskin rayihası, gökkubenin altında yaşayan avcılara ve çobanlara şifa veriyor. Tarlaların verimliliği çiftçilik yapan bir halkın dileklerini bütünüyle yerine getiriyor."[11]

Van yöresi

Güney Ermenistan topraklarının kuzeydekilerden üstünlüğü, daha alçakta eşit verimlilikte olmasıdır. Mesela, eski Daron'a (Grek coğrafyacıların eserlerinde Taraunitis) hâkim durumda olan Muş ovası, tabiat eliyle hem bir bahçe hem bir tahıl ambarı olarak yaratılmıştır. Güney Ermenistan'daki sıcaklık avantajını da unutmayalım: Harput'ta hava sıcaklığı yazın 34 dereceye kadar çıkar. Bundan dolayı bu ülkede –eskiçağda Sophene, ortaçağda Hanzit– Avrupa'daki meyve ağaçlarının ve asmanın geliştiğini görürüz, ayrıca günümüzde ipekböcekçiliği de kök salmaktadır. Bu bakımdan Van gölüne (Ermenicede *Vana Dzov*) yani Strabon ve Ptolemaios'un Thospitis gölüne özel bir ilgi atfedilmelidir. "Nemrut dağının son zamanlarda meydana getirdiği volkanik barajdan doğan" ve hafif tuzlu kalan gölün sağlığa iyi gelen bir etkisi vardır. Leman gölünden altı kat geniş olan su yüzeyi, iklimi yumuşatarak ve çok çeşitli tarım yapılmasını mümkün kılarak düzenleyici bir rol oynar. Böylece, havzasında tam anlamıyla bir Akdeniz bitki örtüsü görülür: Mesela Khlat'ta (Ahlat), kuzey kıyısında, ortaçağdaki Pıznunik kazasında, zeytinlikler büyür.

Gerçekten de Van yöresi tarihte kayda değer bir rol oynadı. Ermeni-öncesi eskiçağda Urartu krallığının merkeziydi. Erken ortaçağda feodal Ermenistan'ın en müreffeh eyaletlerinin gölün etrafında yayıldığını görürüz: kuzeyde, tarihi Ağiovit (Manazgerd'in güneyinde) ve Pıznunik (Khlat çevresinde) kazalarıyla Duruperan; batıda, Khoyt kazasının (göl ile Muş diyarı arasında) bağlı olduğu Ağtznik; güneyde, kıyıdaki Rışdunik kazasının bağlı olduğu Mogk veya Moks eyaleti, eski Moksoene; nihayet doğuda, çok önemli Vasburagan eyaleti; Bizanslı coğrafyacıların Asprakania diye adlandırdıkları bu eyalete kuzeyden güneye Arperani, Martasdan, Ağatsovid ve Van'ın nahiyesi olan Dosb kazaları bağlıydı. Ardzıruni hanedanı devrinde Vasburagan, Kars'taki ve Ani'deki büyük Pakraduni krallarının bahtını dengeleyecek olan kudretli bir krallık kuracaktı. Van yöresindeki şehirlerin –doğuda Van, kuzeyde Manazgerd ve

Khlat, güneyde Bitlis– Ermeni tarihinde önemli roller oynadıklarını da ekleyelim. Gölün güneydoğu kıyısında toplanan Nareg, Vosdan, Surp Haç ve Ahtamar adacığı gibi kutsal yerler de cabası.

Ama Van yöresinin kültürel önemi ne olursa olsun, Ararat yöresinin (eski "Ayrarad" eyaleti) kültürü ağır basar. Kars'ın havalisi olan Vanant, Ani'nin havalisi olan Şirag, Aşots (daha sonraki Leninagan'ın [Gümrü] yakınlarında), Arakadzodın (Ani'nin doğusunda) ve Arşarunik (Kars'ın güneyinde) tarihi kazaları orada uzanıyordu; Godayk'ı (bugünkü Erivan'ın yakınlarında) ve antik başkent Dıvin'in bağlı olduğu Ayrarad'ı da unutmayalım. Orası Ermenistan'ın kalbi, ortaçağdaki büyüklüğünün merkeziydi, bugün bağımsızlığının sığınağı olduğu gibi.

BÖLÜM II

Tarihöncesi Ermenistan

Neolitik devri ve Eneolitik devri sanayileri

Neolitik devrinde, tarihöncesi sanayide obsidyenin oynadığı rolü biliyoruz. Ön Asya'daki en iyi obsidyen yatakları eski Ermeni yanardağlarından, özellikle Arakadz veya Alagöz'den çıkar. Bu yataklar çok eski zamanlarda işletilmiştir. Nitekim J. de Morgan, Arakadz'ın dağ kollarında, özellikle Hacı-bağır, Kıpçak, Buğuti dağı ve Çam-mıri'de obsidyenden yapılmış çok sayıda alet buldu (diskler, kazı kalemleri ve tığlar, kazıyıcı aletler, *nuclei* yani çekirdek aletler, vurma aletleri). Bu aletlerin bir kısmı, de Morgan tarafından Orta veya Üst Paleolitik'e (Musteriyen, Orinyasiyen ve Magdaleniyen biçimler), geri kalanı Neolitik devrine, daha doğrusu Eneolitik'e mal edildi. Gerçekte, aynı yazarın son açıklamalarına göre, bu son evrenin büyük farkla ağır bastığı görülüyor.[1] "Neolitik devri Çam-mıri ve Kıpçak'taki obsidyen işliklerinde baskın çıkıyor."[2] Öte yandan, 1925'te, Erivan yakınındaki Zanga çayının kıyılarında, yanında çakmaktaşından aletlerle bir insan iskeleti bulundu; ilk incelemelere göre Paleolitik devrine ait olduğu söylenen iskeletin, daha titiz bir incelemeden sonra Neolitik devrine ait olduğu görüldü.[3]

Zaten zengin bir cilalı taş uygarlığı Ermeni toprağının çeşitli noktalarında bulunmuştu; bu uygarlığın malzemesi madenler çağına oldukça uzun süre dayanabildi. Bu bakımdan en önemli yerleşim merkezleri arasında, Erivan'ın 15 km. kuzeydoğusundaki Eylar'ı sayabiliriz. 1927'de Y. Lalayan'ın kazı yaptığı bu yerleşim merkezinde, genellikle iri taşlarla kaplı yuvarlak gömütlerin bulunduğu kırk höyükte obsidyen bıçaklar ve kazıyıcı aletler, bazalt baltalar ve çekiçler, taştan dibek tokmakları ve ezme aletleri, kemikten tığların yanı sıra el yapımı çömlek parçaları çıktı.[4] Oraya yakın Kültulpa höyüklerinden, üstünde yakma izleri olan insan kemikleri, çömlek kırıkları ve gene obsidyen bıçaklarla taş baltalar çıktı. Yakınlardaki diğer yerleşim merkezlerinde parlak siyah bir seramik bulundu. Yörede Mikenai dönemi tarzı duvarların bulunduğunu da belirtelim.[5] Erivan'ın 80 km. batısındaki Kulpi'den yivli güzel taş baltalar çıkarıldı.[6] Benzer keşifler 1913'te Lalayan tarafından Eçmiyadzin yakınındaki Şirç Plur'da[7] ve Nahçivan'daki tuz ocakları yakınında da yapıldı, özellikle bezekli kırmızı

bir seramiğin gün ışığına çıkarıldığı Kültepe'de.[8] Şireş Plur, Cilalı Taş devrinden Demir çağına kadar gömütlük olarak kullanılmış olan suni bir tümsektir. Lalayan orada Neolitik devrinden kalma taş çekiçler, sap takma oyuğu olan taş bir balta, bazalt çekiçler, el yapımı kil küpler buldu. Civarda, yeraltı konutlarıyla birlikte Mikenai dönemi tarzı duvar kalıntıları ve oraya yakın bir yerde de içinde her zamanki aletler, taş çekiçler ve bıçaklar, obsidyen testere vs. bulunan lahitler ortaya çıkardı.[9] Gence'nin güneyinde, Eneolitik devrinden kaldığı açık olan ve tunç hatta demir silahlar bakımından zengin yerleşim merkezi Helenendorf'ta [Hanlar] kesici aletler, kazıyıcı aletler, testereler, yukarıda sayılan cilalı taştan her tür alet bulundu.[10] Nihayet, Van yakınındaki Şamiramaltı'da, W. Belck'in kazıları bize bildik malzemeden başka –obsidyen kesici aletler ve *nuclei* yani çekirdek aletler, delgiler, kazıyıcı aletler, taş bıçaklar vs.– üç temel renkle süslü, verniklenmiş güzel bir seramik kazandırdı.[11]

Genel olarak baktığımızda, buralarda yaşayanların hayvancılık ve tarımla uğraşan topluluklar olduğunu görüyoruz; evcil hayvanların –öküz, domuz, koyun, köpek, hatta atlar– varlığı, ayrıca buğday ve arpa tanelerinin bulunması da bunu kanıtlıyor.[12] Konunun son uzmanlarından biri olan Franz Hantchar da, genel olarak en azından Eneolitik evresine çoktan ulaşmış bir halk olduğu değerlendirmesini yapıyor.[13]

Arakadz'daki megalitik anıtlar

Ermenistan'da megalitik anıtların bulunması, demek ki çok eskilere dayanır. 1924-1927 yılları arasında Sovyet bilimciler T. Toramanyan ve A. Kalantar'ın kuzeyde Arakadz (Alagöz) dağı ile güneyde Eçmiyadzin arasında yer alan yörede yaptıkları bilimsel keşif gezisi özellikle verimli olmuştu.[14] Hacğar'daki kromlek* sahasını, Oşagan'ın doğusunda bulunan ve "Oğuzların barınakları" denilen dolmen** sahasını, Ağtamur yakınında Büyük Ker denilen büyük kromlekleri, Parbi'nin kuzeyindeki Lazravan veya Azrevan'daki kromlek sahalarını, Persi civarındaki kromlek ve dolmen sahalarını, Godur ile Tıkmataş arasında, Sev Ler ile Ampert arasında bulunan diğer kromlek sahalarını, Değer'den Ampert'e giden yol üstündeki

* **kromlek:** Dayanak gerektirmeden ayakta duran taşların, yani "menhir"lerin meydana getirdiği taş grubu. (ç.n.)

** **dolmen:** Dikili iki taşın üzerine bir üçüncüsünün kapak gibi yatırılmasıyla oluşan oda mezar. (ç.n.)

Kurttepe'deki menhirleri, dolmenleri ve kromlekleri, Koş ile Şamiram arasındaki yörede kromlek gruplarını, Şamiram yerleşim merkezindeki yüzlerce kromlek ve menhiri belirtmekle yetinelim. (Bkz. s. 37'deki harita)

Kalantar, dış kavisleriyle höyüklere benzeyen Şamiram'ın kuzeydoğusundaki kromleklerin en gelişmişler ve en yeniler olduğunu düşünür. Hatta, Şamiram'da dikilmiş taşlardan biri, bir insan büstünü tasvir eder, ama maalesef tahrip edilmiştir; ve hiç kuşku yok ki burada Tunç çağına varırız.[15] Ancak, Arakadz'daki megalitlerin çoğunluğu Taş devrine aittir. Yöredeki en eski anıtların geçmişi Neolitik devrinin başına kadar uzanır, çünkü kısmen cilalı olan ve sap takmak için delinmiş bile olmayan kazıyıcı aletlere, çekiçlere, ezme aletlerine ve baltalara rastlarız.[16]

Arakadz'ın güney yamacında olduğu gibi, Toros Toramanyan'ın daha yeni keşfe çıktığı kuzey yamacında da bir dizi dolmen bulundu, özellikle Ğabeli, Gorpulağ ve Sen Kar yakınında.[17] Bir başka yörede, Goris ile Veri-şen arasındaki Zangezur'da, Kalantar 1920'den itibaren bir grup ilginç arkaik dolmen buldu.[18]

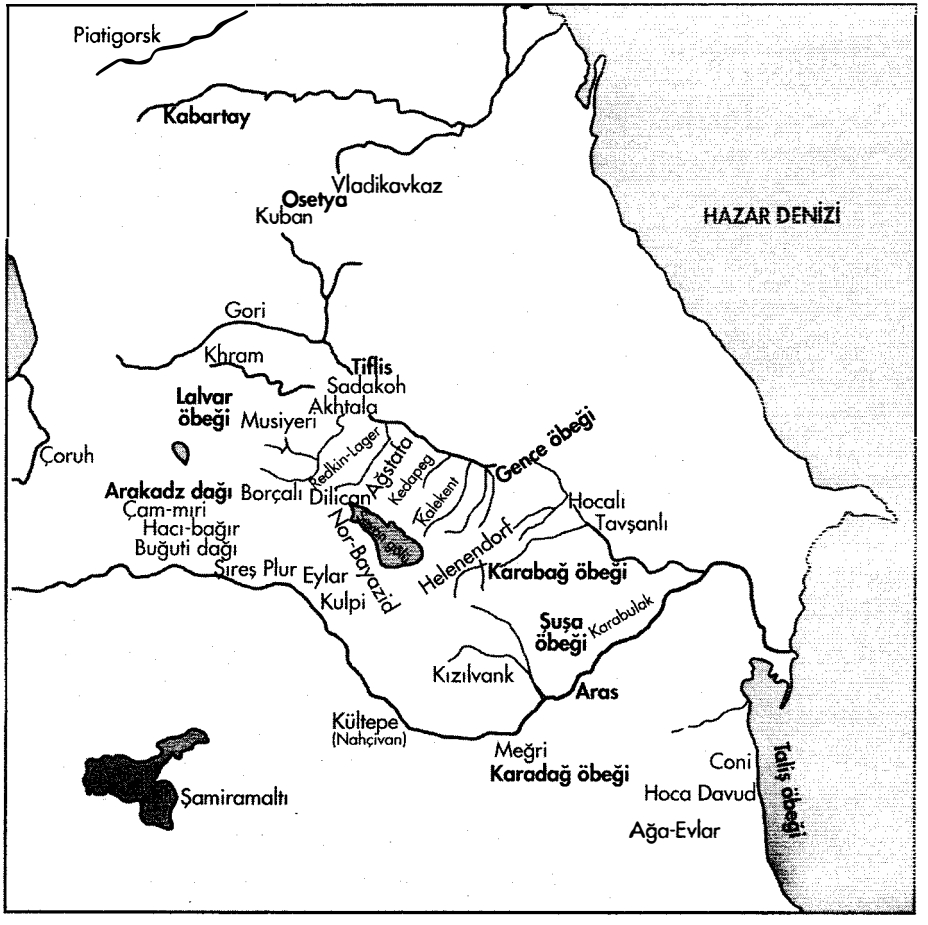
Tepelerdeki daire şeklindeki bazı yapılar tapınak olarak kullanılmış olmalı, mesela Hacğar'daki Artar Tavit tepesinde, Kurttepe'de, Koş ile Ağavnadun arasındaki tepecikte vs... "Bu yapılar açıklanması zor bir özellik taşır: Bu tapınakların büyük dış duvarından, ışınlar şeklinde, tepenin bayırlarından ovaya kadar inen duvarlar başlar."[19]

Bu yöredeki birçok harabe, tarihöncesinden kalma gerçek "şehirler"in ve "kaleler"in varlığını ortaya koyar. Sovyet bilim heyeti, bu merkezler arasından Oşagan'dakileri, Parbi'deki Ağtamur'dakileri, Gâvurkale'dekileri (Arakadz'ın yamacında), Persi'dekileri (Ğalaiçi), Ampert'tekileri, Kurttepe'dekileri, Şamiram'dakileri ortaya çıkardı.[20]

Viş*ab*lar *ve protohistorik sulama*

"Su kültü anıtları" veya *viş*ablar bu megalitiklerden daha yeni, ama gene tarihöncesine aittir. N. Marr, 1909'dan itibaren, gerek Keğam tepelerinin doruğunda, gerek Keğart yakınındaki Tokhmakhan gölünde bunların en az 25 taş örneğini bulmuştur. Bu *viş*ablar "menhirlere benzer, ama daha işlenmiştir; üstlerinde su tanrısı olan balık tasvirini görür gibi oluruz." 1924-1927 yılları arasında Sovyet araştırma heyeti biri Tıkmataş'ta (Godur ile Sev-Lic arasında), diğeri Sev-Lic ile Ampert arasında iki ye-

ni *vişab* bulmuştur. Bir yanda Arakadz yakınındaki, diğer yanda Keğam yakınındaki bu *vişab*ların varlığı, sulama kanallarının önemini kanıtlar. Godur, Tıkmataş ve Sev-Lic yöresinde zaten pek çok eski göl veya havza görülür, bunlar bu sulama sisteminin kalıntılarıdır. "Dereler sularını, başka dereler tarafından beslenen suni göllerden alır. Ğalaç gölü üç derenin çıkış noktasıdır ve bu göl de Arakadz'ın doruğundan inen sular tarafından beslenir." Bu tarihöncesi kanal açma sistemi suları bir yerde toplayıp akılcı bir şekilde topraklara dağıtırken, toprakları çok yoğun ve gayet ustaca kotarılmış bir hidrolik şebekeyle kaplıyordu.[21]

Tarihöncesi Ermenistan, madencilik merkezleri

1924-1927 yılları arasında Sovyet araştırma heyeti su kültünün başka önemli kalıntılarını Arakadz'ın kuzey yamacında buldu, bugün kurumuş olan Kırk Değirmen ve Hacı Halil suni gölleriyle birlikte. Lori kazasında da aynı ölçüde önemli bulgulara rastlandı: "Araştırma heyeti, beş farklı yerde, su tanrısı için yapılmış tapınaklar buldu; bunlardan biri Havnevan vadisindeki megalit gruplara bitişikti, ikisi Agori köyü yakınındaydı, dördüncüsü Aykehat vadisindeydi, hepsi Tzoraked'in üstündeydi, beşincisi Ardvi köyündeydi. Bütün bu tapınaklar suni olarak oyulmuş olup salonlar şeklindedir, yani bir yanları tamamen açıktır. Nehir tapınakların önünden geçer veya su oralara suni olarak taşınır. Günümüzde de yöre sakinleri bu suya tapar ve "Yılanın Göbeği" olarak adlandırırlar. Eski Goris'teki büyük mağara da nehre bakan bir su kültü tapınağıdır, keza Keğartaçur ile Tokhmakhan'dan gelen derenin kavşağında, Keğart vadisinde bulunan kayaya oyulmuş mağara da, ve son olarak, Hıristiyan mimarisinin tamamıyla değiştirdiği ama kutsal suyu günümüze kadar dindarca koruyan Keğart'ın Ayrivank'ı (yeraltı mağarası) da."[22]

1926'da Sovyet araştırma heyeti ayrıca Sevan gölünün doğu burnunda balık şeklinde beş *vişab* buldu, bu da, bir kez daha, su kültünün ve sulama çalışmalarının eskiliğini kanıtlıyor.[23]

Madencilik merkezleri: Lalvar öbeği

Ermenistan, protohistoryanın başlıca madencilik merkezlerinden biri olmuştur. Bakır endüstrisi merkezleri olarak (maden ocakları ve dökümhaneler), Ermenistan dışında, Azerbaycan'daki Karadağ bir yana, Allahverdi öbeğini ve Borçalı ırmağındaki diğer yerleşimleri, Dilican öbeğini (Sevan gölünün kuzeybatı ucu), Gence (Kantzag, Yelizavetpol) ile Kedapeg öbeğini, Karabağ'daki Nagorni öbeğini, son olarak da Aras üstündeki Ordubad'ın doğusunda Zangezur ile Meğri (veya Miğri) öbeğini sayabiliriz.[24] Lalvar dağının eteğinde akan ve Kura'ya dökülen Borçalı ırmağı bakır cevheri bakımından olduğu kadar kurşun, gümüş, çinko ve demir cevheri bakımından da zengin kazalardan geçer.[25] Dolayısıyla, de Morgan bilim heyetinin Lalvar dağı yöresinde, özellikle Akhtala'da, Musiyeri'de, Allahverdi'de, Sadakoh'ta, Üçkilise'de, Şeytan dağında ve Kura'nın kolu olan Khram ırmağının vadisinde bulduğu lahitlerin içindeki tunçtan mücevherlerin ve demir silahların çokluğuna şaşmamak gerekir.[26]

Bu yerleşim bölgelerinde sayımı yapılan gömütler, Jacques de Morgan'a göre iki kategoriye aittir: 1. Kaba malzemeden *cista*lar; arkeologun tahmini bunların "yerli" olduğu, yani tunçtan eski bir alet takımıyla birlikte perdah aletiyle süslenmiş ve çizilerek yarılmamış bir seramiğe sahip tarım topluluklarının özelliği olduğu yönündedir. 2. Moloz taşından lahitler, bunlar belki Taliş'ten (benzer bir alet takımının bulunduğu Lenkoran'ın hinterlandı) gelmiş olan fatih bir halkın, uzun demir bir kılıca, çizilerek yarılmış çamur hamurundan bir seramiğe sahip ve hayvan figürlerine düşkün bir halkın mezarlarıdır.[27] Mesela Şeytan dağındaki gömütlük sadece "yerli" gömütler içermektedir, halbuki Musiyeri'dekinde iki kategori de görülür. Gerçekte iki topluluğun karışması çoktan olmuş bitmiş bir olay olmalı, zira orada çok sayıda demir silah, iki ağzı keskin düz hançer, "söğüt yaprağı" şeklinde mızrak ucu, bazıları orak olarak kullanılabilecek az çok kıvrık bıçak görüyoruz. Bu silahlardan birkaçının kını –deri bir kılıf üzerine işlenmiş ince bakır yaprağı– duruyor. "Yabancı" unsurda topuzcukların üstünde tunç süslere ve çeşitli biçimlerde kın pabuçlarına rastlanır; kılıçlar ince uzun demirdendir, ortadaki kalınlıkları pekiştirilmiştir. Musiyeri'de kılıçların kabzaları, Taliş süslemesi örneğindeki gibi, çoğunlukla süslüdür.[28]

Takılar, Lalvar'daki "yerli" lahitlerde tunç veya daha nadiren demir gerdanlıklarla veya kurşundan salkımları olan kolyelerle; "fatihlerin" mezarlarında ise kırmızı akikten veya mavi cam boncuktan kolyelerle temsil edilir. Akhtala'daki lahitten geometrik süslemeli tunç bilezikler çıkarıldı. "Fatihlerin" lahitlerinde (özellikle Musiyeri'de) oldukça güzel saç çemberleri bulundu. Fibulalara gelince, Lalvar'daki gömütlüklerden bunlardan iki tür çıkarıldı: "Hallstatt çağında iyi bilinen, tek parça, tamamen tunçtan broş ve tamamen o yöreye özgü, demir iğneli fibula," fibula görevi gören ve giysiyi göğsün üstünde çapraz tutturmaya yarayan çok sayıda iri başlı iğne de cabası. İğnelerin bazıları, bir tuvalet çantasının tüm gereçlerini ince zincirlere bağlı olarak taşır. İnce zincirlerle bir halkaya tutturulmuş salkım şeklindeki taşların bazen boyun takısı olarak kullanıldığını da belirtelim. Küpeler tunç, gümüş veya kırmızı akik boncuklu bakırdandır.[29]

Lalvar'daki buluntular arasında madeni kemerlere, yani madeni bir yaprakla süslenmiş kemerlere özel bir yer ayırmak gerekir. J. de Morgan'ın açıklamasına göre, "*yerli* lahitlerde bu kemerler sadece kaba geometrik gravürlerle süslenmiştir, halbuki *yabancıların* lahitlerindekiler gerçek

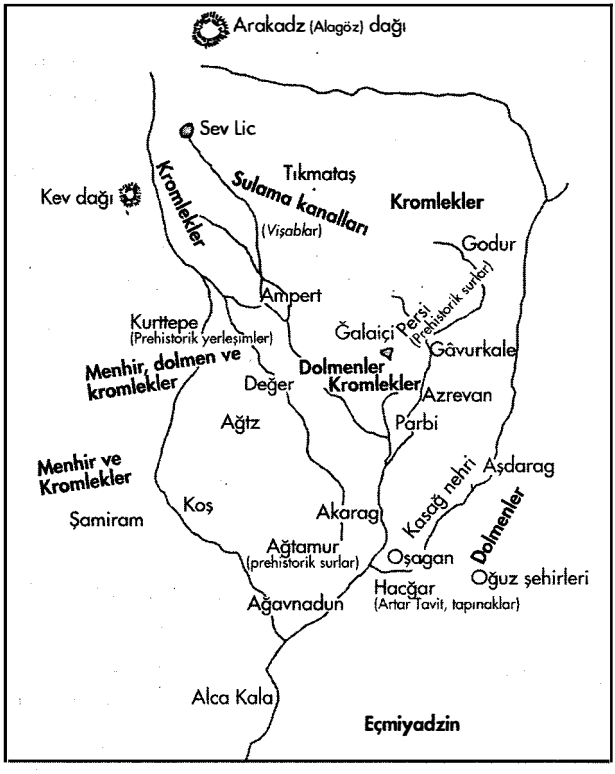
birer sanat eseridir." İşte böylece, Akhtala'da bulunan kemerler bize av sahnelerini (geyik, karaca, dağ keçisi avlayan okçular), iki at koşulmuş arabaların üstündeki insanları veya tarım sahnelerini (bir sabanı çekiyormuş gibi görünen öküzler) tasvir eder.[30]

"Yerli" seramik, mesela Şeytan dağında, testi veya şarap testisiyle, tencereyle veya ayak çarkında yapılmış esmer veya kara topraktan tabaklarla temsil edilir. "Üstlerindeki yatay çizgiler çamur hamuruna kazınmıştır, geometrik süsler ise perdah aleti vasıtasıyla yapılmıştır." "Fatihlerin" seramiğinde, Taliş'teki gibi, çizerek yarmak suretiyle yapılmış bezekler kullanılmış ve gerek küpün genel yapısında, gerek kulpta hayvan şekilleri tercih edilmiştir.[31]

Gence ve Karabağ öbeği

Bir başka öbek, Franz Hantchar'ın Gence-Karabağ öbeği adı altında topladığı öbektir. Gerçekte iki takıma ayrılır: 1. Daha önce sözünü ettiğimiz Helenendorf (Yelizavetpol'un güneybatısında, eski Gence'de) ile Hocalı takımı; 2. Özellikle Kalekent, Kedapeg, Tavşanlı-Arçatzor, Vank ve Karabulag ile Şuşa takımı.[32] J. de Morgan, Sevan gölünün kuzeybatısında yer alan Redkin-Lager gömütlüğünü bu takıma bağlamak eğilimindedir ve bu takımdaki pek çok türle de Helenendorf'takiler arasında yakınlık kurar.[33] Redkin-Lager'deki dolmenlerden tunç hançerlerin yanı sıra çıngırak veya kuş şeklinde ilginç salkım küpeler çıkarıldı. Helenendorf'ta da demir sanayii tipi tunç hançerler, obsidyen veya sileks ok başları, Lalvar tipi bilezikler, salkım küpeler ve fibulalar bulundu. "Helenendorf seramiği," diye belirtir J. de Morgan, "Lalvar'a özgü o derinlemesine çizerek yarma işçiliğini değil, çamur hamurına kazı kalemiyle kazılmış oldukça barbar bir dizi desen taşır. Bunlar çok kaba bir şekilde çizilmiş insan ve hayvan figürleriyle karışık geometrik süslerdir, hayvanlar ve insanlar son derece beceriksizce yansıtılmıştır."[34] Bu geyik, maral, dağ keçisi, kuş, dans eden kadın, yay kuşanmış avcı tasvirleri çift çizgiyle çevrilmiş ve küçük çember ve beneklerden oluşan bir süsle doldurulmuştur; bütün bu işlemler Lalvar sanatına yabancıdır. Buna karşılık, Lalvar'da olduğu gibi, gamalı haç görülür. Şüphesiz Lalvar sanatına akraba, ancak estetik değeri düşük bir sanat söz konusudur. Şuşa'da, Kalekent'te ve Hocalı'da bulunan ve özellikle antilopları, ceylan-

ları ve *griffon*ları* tasvir eden madeni kemerler için de aynı şey geçerlidir; burada da, Lalvar tekniğine akraba bir teknik görülür, gücü ve genişliği daha azdır, buna karşılık hareketler daha canlıdır.[35]

Eçmiyadzin'in kuzeyindeki megalitik anıtlar

Sevan gölü öbeği

Sevan gölünü çevreleyen yerleşim alanlarına ayrı bir yer verilmelidir. Öncelikle, bize Tunç çağından boyalı bir seramik bırakan Kızılvank.[36] Sonra, gölün batısındaki Nor-Bayazid ve 1906-1908 yıllarında aynı gölün güneydoğusunda bulunmuş 516 lahit. Bu lahitleri özel olarak inceleyen Ermeni arkeolog Lalayan, bunları üç bölüme ayırmıştır. İlkin, tek bir küp içeren ve taşlarla çevrili küçük bir tümsekle kendini belli eden

* ***griffon:*** Kartal başlı aslan. (ç.n.)

mezarlar.[37] Bunlarda, 1,5 m. derinlikte, dikey olarak konulmuş, boynu yukarıda bir küp görülür; ağzı iri bir kapak taşıyla örtülmüştür ve içinde bacakları bükük, yüzü güneye dönük, önünde küçük bir kap bulunan dolikosefal bir iskelet bulunur. Bu lahitlerde ne tunç vardır ne demir. Sonra, içinde iki küp bulunan mezarlar.[38] Dış görünüş burada da aynıdır. Küpler yatay olarak, ağızları birbirine bakacak şekilde yatırılmıştır. Bir iskelet sağ tarafına yatırılmıştır, başı bir küpün, bacakları diğer küpün içinde, yüzü güneye dönüktür. Üçüncü kategori sadece 0,5 m. veya 0,7 m. yüksekliğinde tümsekler oluşturan lahitleri kapsar; bunlar taşlarla çevrilidir ve ortada dik duran tek bir taş vardır. Mezarın altında gömüt üç iri kapak taşıyla örtülüdür. Bu mezarlar da üç kategoriye ayrılır, şöyle ki: *a.* Yönü kuzeyden güneye doğru olan, içi tamamen toprak dolu mezarlar; erkek, kadın, çocuk iskeletleri sonraki iki diziden çok daha fazladır, bacakları büküktür. *b.* Gene kuzey-güney yönünde, yarı yarıya toprak dolu, cesetlerin sağ taraflarına yatırıldığı lahitler; bu mezarlar genel olarak yaklaşık 1 metrelik bir toprak tabakasıyla örtülüdür. *c.* Doğu-batı yönünde mezarlar; cesetler yakılmıştır ve yarı yarıya yanmış kalıntılar kuzey-güney yönündedir. Duvarlar dumandan kararmıştır ve cesetlerin üstünde 0,5 m. ila 0,25 m. kalınlığında bir toprak tabakası bulunur; bu da cesetlerin mezarın içinde yakıldığı ve yarı yanmış cesetlerin üzerine sonradan toprak atıldığı varsayımını doğurur. Bu üç tip mezarda at, köpek, kedi, koyun iskeletlerine, ayrıca silahlara, süs eşyalarına, kil vazolara rastlanmıştır.

İri kapak taşlarıyla inşa edilmiş mezarlara ayrı bir yer verilmelidir. Bunlarda, dış tümsek yoktur. Mezar, altı adet kapak taşından oluşmuş bir küçük sandık şeklindedir. Her mezarda, farklı duruşlarda tek bir iskelet vardır. En eskilerinde, bacaklar büküktür; onlardan sonra gelenlerde ceset kuzey-güney yönünde, sağ tarafına, eli göğsünde, bacakları bükük yatırılmıştır. En yeni olanlarında, ceset güney-kuzey yönünde yatırılmıştır, ama bacaklar biraz kalkıktır ve bir üçgen meydana getirir. Lalayan küçük kapların gözyaşı şişesi olarak kullanıldığını düşünür (?). Görünüşe göre, bu mezarlardan biri ilahlaştırılmış bir öküze aittir. Nitekim, bunda iri bir öküzün iskeleti bulunmuştur. Hayvanın kuyruğunun yanında bir çeşit buhurdanlığa benzeyen üç kil boru,[39] ayrıca bir çömlek ve içinde belki de buhur bulunan süslü bir kil kutucuk bulunuyordu, öküzün ayaklarında ise içi koyun kemiği dolu küçük bir kap.

Bu lahitlerde bulunmuş aletlere gelince; bunlar epeyce çoktur. Alet olarak pek çok obsidyen bıçak,[40] kemik veya tahta saplı tunç testereler, kemere asmak için bir deliği bulunan dikdörtgen bir bileğitaşı,[41] tunç bir cımbız,[42] iğneler[43] ve boynuzdan, kaba süslemeli bir flüt[44] olduğunu belirtelim. Silah olarak 69 adet tunç ve 7 adet demir hançer. Tunç hançerler iki türdür; ya ağız ve kabza tek parçadır, ya da ayrı parçalardan yapılmıştır. Ayrı parçalardan oluşan hançerlerde kabzalar kemikten, boynuzdan, tahtadan veya güzel işçiliği olan tunçtandır.[45] Demir hançerler ikinci türe aittir. Ayrıca kakma tunçtan bir kın[46] ve 20 adet tunç, 15 adet demir kargı. Bu kargıların ağzı söğüt yaprağı biçimini andırır; kesici kısım bir kayışla tahta bir sapa tutturulurdu.[47] Gene kemik, obsidyen, tunç veya demir oklar.[48] Burada yay yoktur, ama tunç bir kemerin süsünde yayın okçudan çok daha büyük olduğunu saptayabiliyoruz. Nihayet, bu gömütlerde bulunan bir tür dişli halka, günümüzde Kafkasya'da hâlâ bazı hayvanları kementle yakalamakta kullanılıyor.[49] Son olarak da tunç tokmak başları,[50] iki ağzı keskin iki dirgen[51] ve tek bir tunç balta[52] olduğunu belirtelim.

Takılara gelince; çok nadir rastlanan bir nesne olan tunç bir taç,[53] saç için süsler,[54] tunç küpeler,[55] gene çok nadir bir örnek olan tunç bir kolye,[56] çoğu basit halkalar olan ve hem mücevher hem sikke olarak kullanılan çok sayıda bilezik. Bilezikler ya kola ya önkola ya da bacağa takılırdı. Kol halkaları –en güzelleri bunlardır– süslerle bezenmişti.[57] Tek bir kolçak örneğine rastlanıyor.[58] Burada görülen yüzükler, tunç bir telden oluşan sıradan halkalardır. Erkeklerin işaret parmağındaki demirden birkaç yüzük, belki de "boks" için kullanılıyordu. Fibulalara nadir rastlanıyor, iğnelere de.[59] En eskileri, başı delikli olmayan tunç çubuklar. Bunlar kadınların göğüslerinde görülüyor, giysilerin önünü kapatmak için kullanılıyormuş. Diğerlerinin başları insan veya kuş şeklinde. Süs olarak kemere takılıyormuş. Bazıları bir ördek, bir geyik başı, bir çan vs. şeklini andırıyor.[60] Hepsi tunçtan, dışbükey, gülbezek, baklava vs. şeklinde olan düğmeler hayli çok sayıda bulunuyor. Kemerlere gelince, hemen hemen hepsi "tunç yaprak"tan. Genellikle süslüler. Kemerlerden birinin üstünde kuş başlı bir insan görülüyor; bir elinde bir yay, diğerinde bir ok tutmuş. Ayna görevi gören, cilalı tunçtan, yuvarlak iki ince tabaka bile bulunuyor.[61]

Atın ehlileştirilmesi pek çok atın varlığıyla kanıtlanıyor. Bazı ke-

merlerin üstünde atların arabalara koşulduğunu görmüştük. Bir cesedin yanında taştan küçük bir at bulundu.[62] At iskeletlerinin üstünden gemler, çıngıraklar, yarım ay şeklinde süsler, süs düğmeleri toplandı. Üç tekerlekli bir "kraliyet" arabası,[63] tamamen parçalanmış bir halde, bir mezarda bulundu. Üstünde helezoni bir süs ve başka geometrik desenler vardı. Araba okunun üstünde iki tunç halka bulunuyordu. Bu halkaların arasında, karnında üç çıngırak çalan, ayakta duran küçük bir karaca resmedilmişti.[64]

Bu lahitlerden 672 parça seramik çıkarıldı. Bunlar iki kategoriye ayrılabilir: elde yapılan veya çarkta yapılan çömlekler. Birinciler nadirdir. Sarımtırak, süssüz, kildendir. Bazılarında parmakla yapılmış çizikler vardır. Çanakları, hindistancevizini andıran dibi yuvarlaklaştırılmış maşrapaları da belirtelim. Bunların bazılarında delinmiş "kulaklar" vardır. Çarkta yapılmış çömlekler, tabii ki, daha düzgündür. Çoğunda balık kılçığı şeklinde, kıvrımlı çizgi şeklinde, üçgen şeklinde, yan yana noktalar şeklinde vs. parlak siyah geometrik bir motif vardır. Bu kapların şekilleri çok değişiktir. Tencereler, kupalar, tabaklar, kavanozlar, süzgeçler, yağ lambaları, kilden bir kaşık vs. bulunur.[65]

Özetle, Sevan gölü lahitlerinden çıkarılan nesnelerin çoğu Redkin-Lager, Şeytan dağı, Musiyeri ve Hağpad'dakilerle büyük benzerlik gösterir, ayrıca Mezopotamya'da yeni bulunmuş pek çok lahitteki aletlerle de. Lalayan'a göre bu uygarlık, tunç aletlerin büyük kısmı ve hâlâ taştan olan nesnelerin büyük kısmıyla, MÖ yaklaşık 20. yüzyıldan itibaren, Kafkasya'da Demir çağının başlarına uzanır.

Ermeni toprakları dışında, Gürcistan'da Tiflis yöresi öbeğini ve Osetya'daki Kuban öbeğini saymak gerekir, ayrıca daha önce sözü edilen Taliş'i. Vladikavkaz'ın 35 km. güneydoğusundaki, 1869'dan beri araştırılan Kuban gömütlüğünden oldukça bol malzeme çıkarıldı: Rus veya Tuna tipi tunç balta-çekiçler, kabzası çoğunlukla insan şeklinde olan tunç hançerler, "Avrupa" tipi, hatta özgül olarak Hallstatt tipi fibulalar, yüzükler, bilezikler ve helezoni küpeler; Lalvar kazılarının bize gösterdiklerinden hayli farklı biçimler. Buna karşılık, Kuban'daki kemer kopçalarına ve baltalara kazı kalemiyle kazınmış hayvan şekilleri (geyikler, atlar, köpekler, tilkiler, ayılar vs.), Lalvar'daki benzer şekillere oldukça yakındır.[66]

Protohistorik kronoloji

Ermeni tarihöncesinin ve protohistoryasının bugüne kadar keşfedilmiş zenginliklerinin özetlenmiş dökümü budur. Bu çeşitli merkezlerin kendi aralarındaki ilişkiler nelerdir, izafi ve mutlak kronoloji nedir?

İzafi kronoloji bakımından, öyle görünüyor ki Gence-Karabağ öbeğinin en eskisi olduğunu ve Demir çağının başına kadar devam etse de Tunç çağına kadar gerilere gittiğini F. Hantchar gibi kabul etmek yerinde olur. Bu merkezin sanatı, doruk noktasında ve bunu izleyen dönemde, Lalvar sanatını (tunç kemerler veya süs takılarında görüldüğü gibi) ve Taliş sanatını da etkilemiş olacak (tunç iğnelerde görüldüğü gibi).[67]

Lalvar'ın kültürel merkezi Demir çağına ait olsa gerek. Ancak, Henri de Morgan gibi belirtmek yerinde olur ki, Lalvar'da demir adeta kadimdi; bakır sadece takılar için kullanılıyordu, silahlarsa daima demirdendi, çünkü bu maden Asya'nın tüm bu havalisi için en büyük üretici olan bölgede bolca bulunuyordu.[68] Yukarıda gördük (bkz. s. 35), Jacques de Morgan'a göre Lalvar, Taliş'ten gelen ve kültürlerini ona kabul ettiren topluluklar tarafından fethedilmişti.[69] Henri de Morgan'a göreyse, aksine, çok uzun zamandır demir kılıca sahip olan Lalvar'daki topluluklar, tunç aletlerde az çok takılıp kalmış olan Taliş'i fethetmiştir; Taliş'teki gömütlüklerde, özellikle Coni'de ve İran Talişi'ndeki Ağa Evlar'da saptanan talan ve yeniden işgal olayları bundan kaynaklanmıştır.[70] F. Hantchar da, Lalvar'ın birinci derecede bir rol oynadığı, etkisinin Gence-Karabağ merkezinin etkisinin yerine geçtiği ve Taliş'e kadar kendini hissettirdiği görüşündedir.[71] Bu arkeoloğa göre, Gence-Karabağ öbeğinin ikinci dönemi Lalvar'daki Demir çağının başıyla aynı zamana rastlamaktadır ve Taliş'in üçüncü dönemiyle de çağdaştır.[72]

Bu izafi kronolojiden mutlak bir kronoloji çıkarmak mümkün müdür? Farmakovski ve Hantchar bunu denediler. Gence-Karabağ kazılarından çıkan bazı nesnelerle (kazılı kemerler) Hitit arasındaki, veya ("toka" başlı tunç iğneler) Truva'nın VI. katı arasındaki yakınlık iki arkeoloğa istenen eşzamanlılığı sundu. Böylece, Gence-Karabağ öbeğinin doruk noktası Truva'nın altıncı şehriyle, Homeros Truvası'yla (MÖ 1400'e doğru-1080) aynı devirde yer alacaktır, Kapadokya'daki Hitit imparatorluğunun da doruk noktasıdır bu.[73] Hatta öyle görünüyor ki bu eşzamanlılık Truva'nın yedinci şehri devrinde, yani yaklaşık 1000 ile 700

yılları arasında da sürmüştür. Bu aynı zamanda geç Hitit çağıdır, ama bu arada Lalvar veya Gence-Karabağ öbekleriyle Hititler arasındaki iletişimi kesmiş olması gereken Van veya Urartu imparatorluğunun kuruluşuna varıyoruz (10.-9. yüzyıllar). Meşçaninov'un Hocalı kazılarında MÖ 763 tarihli bir Asur boncuğu bulması da Gence-Karabağ öbeği için kesin bir son tarih verir.[74] Demek ki bu öbeğin gelişmesi 1400'den yaklaşık 750'ye uzanıyor. Lalvar kültürünün tarihine gelince, önceki verilerden ortaya çıkıyor. Nitekim, Lalvar öbeğinin sahneye girişinin (Demir çağı) Gence-Karabağ öbeğinin ikinci evresiyle çakıştığını gördük. Demek ki, Lalvar'ın büyük devrini ikinci binyılın en sonuna doğru veya birinci binyılın en başına yerleştirmek gerekiyor.

Sevan'daki arkaik yazılar

Ermeni Arkeoloji Heyeti Ağustos-Eylül 1926'da Sevan gölüne yaptığı inceleme gezisinde, Pasarkeçar dağlarında büyük boyutlu kayalar üzerine kazınmış bilinmeyen arkaik yazılar buldu. Kalantar on bir farklı yerde, Arakadz'ın doğusunda ve batısında, Sev-Çur'da, Ereyuk'ta ve Avan taşocağında aynı sisteme ait yeni kitabeler, "ayrıca, kaya üzerine kazınmış işaretler (alfabetik harfler değil)" buldu.

"Bütün bu yazılar ve kazınmış işaretler bugüne kadar bilinmeyen arkaik bir kültürün kalıntılarıdır. Yazılar iki çeşittir; birinde hiyeroglif yazıların harfleri vardır, diğerinde çizgisel yazıların harfleri. Geniş boyutlu kayaların yüzeylerini tamamen kaplayan kazınmış işaretlerde, yer yer, çizgisel yazı olarak açıklayıcı yazılar vardır. Bu hiyeroglif yazının önemli metinleri biraz daha geç bir tarihte (1926-1927) Talin yöresinde bulunmuştur."

Burada çalışmalarını özetlediğimiz Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti Arkeoloji Heyeti'nin düşüncesine göre, "bu yazılar çok büyük ihtimalle yerli topluluklardan farklı bir kökene sahip, bölgeye sonradan yerleşmiş topluluklara aittir; bunlar tarihöncesi anıtların kalıntılarını bırakmış ve daha sonra Urartuların hâkimiyetine girmiştir."[75]

BÖLÜM III

Ermeni-öncesi Ermenistan

Ermeni-öncesi Ermenistan ve Hurri varsayımı

Şu anki bilgilerimiz –ve bilmediklerimiz– ışığında şarkiyatçılar, doğuda nasıl bir rol oynadığı uzun süre kestirilmemiş bir halkın MÖ 17. yüzyıla doğru Ermenistan'da, en azından Van Ermenistanı'nda yaşamış olduğunu varsayma eğilimindeler. Bu halk Hurrilerdir.[1]

Hurriler "asyanik" topluluklardandı; bu topluluklar hakkında kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, ne Sami ne de Hint-Avrupalı olduklarıdır. Yeni araştırmalar Hurri dili ile on yüzyıl sonra hâlâ Ermeni-öncesi Ermenistan'da yaşayan Urartu halkının dili arasında büyük vokabüler benzerlikleri olduğunu ortaya çıkardı.[2] Hurri dili ile Urartu dili, bildiğimiz kadarıyla, Kafkasya dillerinin İberya veya Gürcü ailesiyle akrabadır.[3] Kesin olan şu ki, Hurri halkı, Ön Asya'da bir süreliğine, MÖ 15. - 14. yüzyıllarda, kayda değer öneme sahip iki tarihi krallığın doğmasını sağladı: asıl Hurri krallığı ve Mitanni krallığı. Öyle görünüyor ki birincisi Diyarbakır'a, ikincisi Osroene'ye (Urfa diyarı, antik Edessa) yerleşmişti. II. binyılın ilk yarısında, Hint-İran veya Ari ailesinden Hint-Avrupalılar fatih aristokrasi sıfatıyla bu Hurrilerin arasına yerleşmişlerdi ve Hurri ile Mitanni krallıklarını onlar kurdular. Bu aristokrasinin Hint-İran kökeni Hurri veya Mitanni krallarının, Artatama gibi İran veçheli, Mattivaza ve Tuşratta gibi Hint veçheli (=Sanskritçede Mativaja ve Dusraddha) isimleriyle; "Sanskrit" tanrıları Mithra, Varuna, İndra, Nasatya'yla aynı olan Mitrasil, Arunasil, İndar, Nasattyana gibi Hurri veya Mitanni tanrılarının isimleriyle de açıkça belli olacaktır.[4]

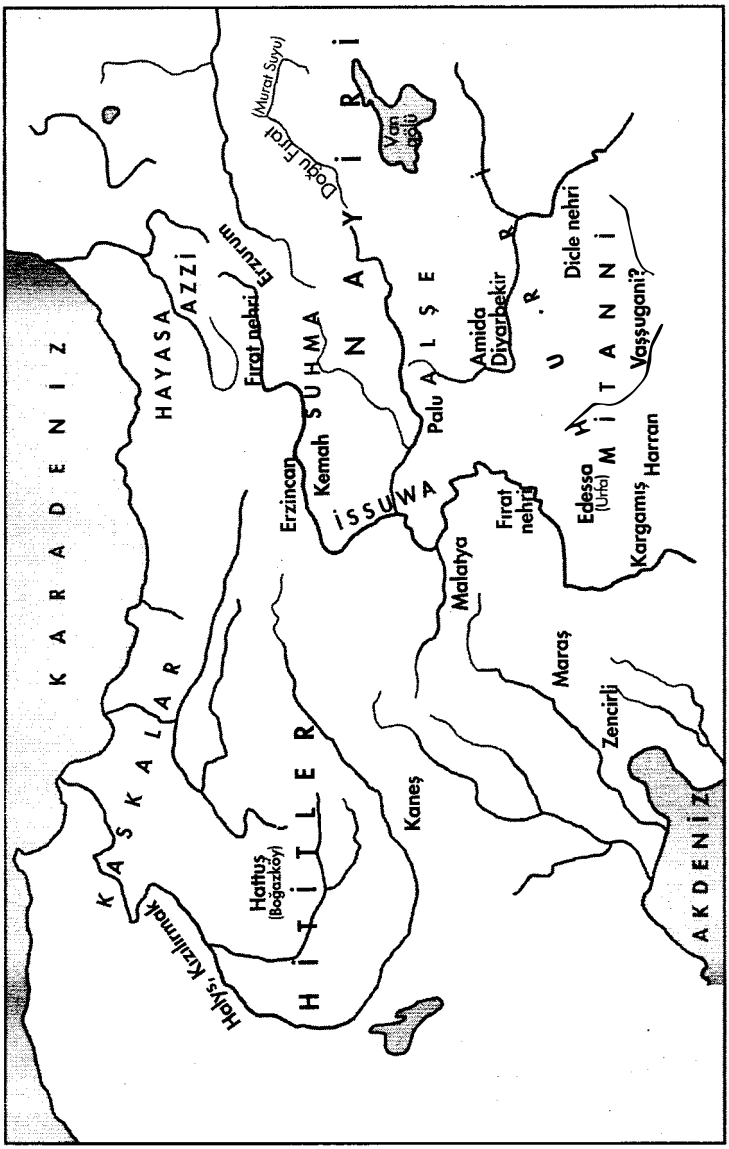
Bununla birlikte, Hurriler ve Mitanniler Mezopotamya ve Suriye'de kayda değer bir rol oynadılarsa da (15. yüzyılda Suriye'nin hâkimiyetini Mısır'ın elinden almaya uğraşıyorlardı), yöntemli kazılar olmadığı için Ermenistan'ın tarihinin "Hurri evresi"nde ne olduğu konusunda bilgimiz yok. Bu konuda yapılacak araştırmaları beklerken, elimizdeki belgelerle yetinmek zorundayız; bunlar da batı Ermenistan'ın sınırlarına ilişkin Hitit kaynakları ve referanslarıdır.

Hitit kaynaklarına göre batı Ermenistan

Hitit kaynakları gelecekteki Ermenistan'ın gerek toprakları üzerinde, gerek sınırlarında yer alan birçok ülkenin adını anar; özellikle Hayasa, Azzi, Suhma, İssuwa ve Alşe'nin. Bütün bu ülkeler Boğazköy tabletlerinde, Hitit kralları Şuppiluliuma'nın (1388'e doğru-1347) ve II. Murşil'in (1347'ye doğru-1320) yıllıklarında, isteyerek veya zorla Hitit hegemonyasına maruz kalan ülkeler olarak yer alır.

Hayasa isminin, Ermenicede Ermenistan'a verilen ismi –*Hayasdan*'ı– çağrıştırması dikkat çekmiştir. Gerçekten öyle görünüyor ki burada sırf rastlantıya bağlı bir benzerlik söz konusu değildir. Bu ülkenin yerini belirtmeye gelince; Louis Delaporte onu Pontos kıyısına, Trabzon tarafına yerleştirir, Azzi ülkesinin yerinin de yukarı Çoruh yöresinde, Erzurum'un kuzeyinde olduğunu belirtir.[5] Yeni kaybettiğimiz N. Atonts'a [1942'de] göreyse, aksine, "Azzi ülkesi Dersim dağına yaslanıyor," daha genel olarak, Hayasa ve Azzi "yukarı Fırat'ta, Dersim kütlesinin etrafında" yer alıyordu. Hitit tabletlerinde adı geçen Azzi şehirlerinden biri, Kummakha, batı Fırat veya Karasu üstündeki Kemah'la aynıdır.[6] Delaporte'a göre ise Kemah diyarına, Dersim'e ve Harput yöresine tekabül eden İssuwa'dır. Zaten Atonts'a göre de İssuwa bu tarafta aranmalıdır; "aşağı Arsanias'ın (aşağı Murat suyu) vadisinde, Fırat ile Harput arasındaki toprakları kaps[ar]."[7] Son olarak Alşe, Delaporte'a göre, Ergani-Maden civarından Muş civarına kadar Ermeni Torosu'na tekabül ediyordu. Atonts, Alşe'nin yerinin, Grek-Romalı coğrafyacıların Anzathene diye andığı yörede, "Harput'un doğusunda, Zibene suyunun kaynaklarına kadar" olduğunu belirtir.[8] Ayrıca burası, yukarıda gördüğümüz gibi, gelecekteki Ermenistan'ın sınırlarında, ama daha güneyde, 15. yüzyılda ve 14. yüzyılın ilk bölümünde ikiz Hurri ve Mitanni krallıklarının büyüyüp geliştiği yerdir. Delaporte, Hurri krallığını Diyarbakır tarafına, Mitanni krallığını ise Edessa (Urfa), Harran ve Nisibis [Nusaybin] yöresine yerleştirir.

Azzi, İssuwa ve Alşe sakinleri hangi soydan olabilirdi? Bunu bilmiyoruz. Olsa olsa, N. Atonts gibi biz de, İssuwa ve Azzi sakinlerinin Urartu'ya yakınlığı olup olmadığını düşünebiliriz.[9] Kesin olarak öne sürebileceğimiz tek şey, Azzi, İssuwa ve Alşe'nin bir ara Hitit imparatorluğunun hegemonyasına girmiş olduğudur. Biliyoruz ki Hititler, Küçük Asya yaylasında, Kapadokya'da oluşmuş karışık bir halktı; asyanik yani Anadolu yerlisi bir te-

MÖ 15. yüzyıldan 10. yüzyıla Ermeni sınırları

mele sahip bu halka, 2000'lere doğru Hint-Avrupalı fatih bir aristokrasi eklenmişti.[10] Hattuş'taki başkentlerinde, Grek coğrafyacıların Pteria dediği modern Boğazköy'de bulunan "Yıllıklar"dan öğrendiğimiz üzere, gelecekteki Ermenistan'ı ilk kez büyük tarih sahnesine çıkaran 15. yüzyılın Hitit kralları oldu. Hitit kralı III. Tuthalya'nın (1410'a doğru-1388)

Karannis adlı bir Hayasa kralına karşı seferler düzenlediğini, ayaklanmış olan İssuwa ülkesiyle ve doğu Kapadokya'yı bir ara istila eden Azzilerle de mücadele etmek zorunda kaldığını böylece öğreniyoruz.[11] Hitit kralı Şuppiluliuma (1388'e doğru-1347) ise aksine, evlilik yoluyla aileleri birleştirmek suretiyle Hukkanas adlı yeni bir Hayasa kralıyla dostane ilişkiler kurdu. Hukkanas'a, kibarca, "Ülkeniz çok uygar olmadığı için" diyerek, ona teşrifat kurallarını ve Hitit sarayında geçerli olan cinsel tabuları öğretti. Bununla, Kapadokya'daki parlak Hitit uygarlığının gelecekteki "Küçük Ermenistan"ın hâlâ yarı barbar topluluklarına nüfuz ettiği görülebilir.[12] Ayrıca Şuppiluliuma, Mitanni kralı Tuşratta'nın elinden İssuwa ülkesinin hükümranlığını almaya çalıştı ve girişiminde başarılı oldu: ("İssuwa ülkesini yeniden fethettim").[13] Dicle'nin kaynaklarına doğru olan Alşe'nin kralı Antaralli onun hükümranlığını derhal tanıdı ve bunun karşılığında topraklarını Mitanni'nin aleyhine genişletti. Büyük Hitit kralı kudretini gelecekteki Ermenistan'ın güneyinde de gösterdi; bu yörede zorlu bir aile rekabeti yüzünden bölünmüş olan Hurriler ile Mitanniler bulunuyordu. Bu anlaşmazlıklardan yararlanan kral, Hurri kralı II. Artatama ile ittifak kurup Mitanni kralı Tuşratta'yı devirdi ve başkenti Vaşşugani'yi bir süre işgal etti; öyle görünüyor ki bu şehir Habur'un kaynaklarına doğru, Resülayn tarafında yer alıyordu.[14] Daha sonra, hamisi olduğu kişilerden birini, Mattivaza'yı kral olarak başa geçirip kızını onunla evlendirerek, Mitanni krallığını vasal devlet olarak kendine bağladı.[15]

Hitit kralı II. Murşil (1347'ye doğru-1320) devrinde, bu hükümdarın savaştığı ve sonunda vasalı haline getirdiği Anniya adlı bir Azzi kralının adı geçer. Bu savaş sırasında, Azzi ve Hayasa savaşçıları bir ara Hitit topraklarının ortasına, Kapadokya'nın ortasına kadar bir karşı saldırıda bulunmuştu. Bu olay bize, batı Ermenistan'daki bu küçük krallıkların gerçek bir canlılığa sahip olduğunu gösterir.[16] Hitit kralı IV. Tuthalya devrinde (1255'e doğru-1230) Azzi ülkesinin yine Hitit imparatorluğuna kafa tuttuğu görülür.[17] Ayrıca IV. Tuthalya, İssuwa krallığının, yani, yukarıda gördüğümüz gibi, Kemah, Dersim ve Harput yöresindeki krallığın işlerine karışmış olmakla övünür. Vasalı haline gelen bu devleti kayırdı, diğer komşu devlet, Alşe devleti ise Asur imparatorluğuna yaslanıyordu.[18]

1200'den sonra bu ilk Ermeni-öncesi krallıklarından hiç söz edilmez, kuşkusuz bu tarihte ortadan kayboldukları için değil, Hitit imparatorluğunun çöküşüyle Boğazköy arşivlerinden bir anda yoksun kaldığımız için.

Asur kaynaklarına göre Ermenistan: Nayiri

Hitit kaynakları bizi terk ettiği sırada Asur kaynakları çıkar karşımıza. Asur kralı I. Tukulti-ninurta'nın (1255'e doğru-1218) hükümdarlığıyla birlikte Asurluların, Van gölünün güneyindeki yörede Nayiri krallarının bir ittifakını yenip haraca bağladıklarını görürüz.[19] Yenik düşen hükümdarlar arasında, şarkiyatçıların Hitit yıllıklarındaki Azzi'yle aralarında benzerlik kurdukları Alzi'nin hükümdarı da yer alır.[20]

Asur kralı I. Tiglatpileser'le birlikte (1116-1090), günün birinde güney Ermenistan olacak ülkeye Asurluların tecavüzleri belirgin bir hal alır ve bunlara birlikte, çiviyazısı kaynaklar sayesinde, bu yöreye ilişkin bilgimiz de artar. 1115'ten itibaren Tiglatpileser, Asur ile Van havzası arasındaki, Botan suyu veya doğu Dicle vadisine tekabül eder görünen Karia ülkesini ve Hitit kaynaklarında adı geçen İssuwa'yı (Kemah, Dersim, Harput) boyunduruğu altına aldı.[21] 1114'te dağlar arasından bir geçit açarak Ermeni Torosu'nu tırmandı, doğu Fırat'ı geçti ve "Nayiri'nin yirmi üç kralı"na saldırdı; yani Bingöl dağı ve Aladağ kütleleri arasından, Palu'dan Manazgerd'e [Malazgirt] ve Pakrevant'a kadar uzanan, kısacası daha sonraki Murat suyu olan Arsanias havzasından Van gölüne kadar olan bölgeye.[22] Tiglatpileser bu küçük hükümdarlara boyun eğdirmiş olmakla ve "Nayiri denizi"ne yani Van gölüne ulaşmış olmakla övünür. "Nayiri'nin geniş ülkelerini enlemesine ve boylamasına fethettim, onları ayaklarımın dibinde boyun eğmeye zorladım." 1200 at ve 2000 baş hayvandan oluşan bir ganimet aldıktan sonra geri çekilir ancak. Dönüşte Malatya'ya boyun eğdirir.

Ama bu seferin arkası gelmedi. I. Tiglatpileser'den sonra Asur'un gücü uzun bir gerileme dönemine girdi ve bu sırada gelecekteki Ermenistan'da büyük yerli bir devlet kuruldu: Urartu.

Urartu krallığının kuruluşu
Aram'ın saltanatı

I. Tiglatpileser devrinde Nayiri, çatısını Ermeni Torosu'nun teşkil ettiği yöre, çok sayıda prensliğe bölünmüş olarak çıkmıştı karşımıza. 9. yüzyılda eski Nayiri ve gelecekteki Ermenistan'ın pek çok başka eyaleti, kesintisiz bir politika izlemeye kadir yerli bir iktidar tarafından –Biaini

krallarının, yani Asur kaynaklarına bakarak Urartu kralları adıyla anacağımız Van diyarı krallarının iktidarı tarafından– birleştirildi.[23] Urartu dili "Van kitabeleri" denen kitabelerle tanınmaya başlar. Bunlar üzerine yapılmış araştırmalar, yukarıda gördük, bu dil ile Hurrilerin ve Mitannilerin eski dili arasında benzerlik kurmayı sağladı ve bu şekilde meydana getirilen bütün ile de günümüz Kafkas dilleri arasında –İberya veya Gürcü ailesi gibi– benzerlik kuruldu.[24]

Urartu tarihinin Ermeni araştırmaları için taşıdığı önemi hemen belirtelim. Bu "Ermeni-öncesi Ermenistan" tamamıyla kaybolmadı. Özel adları klasik çağ Ermeni topografyasında yeniden karşımıza çıktığı gibi, Urartu unsuru "Haygan" fethi sırasında hayatta kalmayı sürdürdü. Bu eski uygar halk büyük ölçüde Hint-Avrupa Ermenistanı'nın temelini oluşturdu. Tıpkı Galya'daki Kelt-öncesi unsur, Yunanistan'daki Ege unsuru, İran'daki "Sus" unsuru vs. gibi.

Urartu krallığının kurucusu, Nayiri prensliklerini tek bir egemenlik altında birleştiren kral Aram'dır (N. Atonts'un kronolojisine göre 880 ile yaklaşık 844 arasında). O zamandan itibaren Urartu krallarının taşıdıkları unvan *–erili erilave*, kralların kralı– bu birleştirme işinin gerçekliğine tanıklık eder. Aram ülkenin kaderine öyle güçlü bir damga vurdu ki ismi tarihsonrası Ermenilerine kadar ulaştı: Tarihçi Movses Khorenatsi onu Ermenistan'a adını veren kahraman olarak gösterir. Atonts, Aram'ın ismini klasik çağda Abahunik'e tekabül eden Urartu eyaleti Aramili'ye (veya Amarili) verdiğini de düşünür.[25] Aram'ın başkenti de zaten bu yörede, Arzaşku'da veya Atonts'a göre Manazgerd'e tekabül eden Arzaşkun'da idi.[26]

Aram, Asurlu fatih II. Asurnasirpal'in (884-859) çağdaşıydı. Ancak, eski Nayiri'nin genç Urartu krallığının biçimini alarak birleşmesi, gaddar Asur kralında yeni devlete doğrudan saldırmaktan kaçınacak kadar saygı uyandırdı. Asurnasirpal, Kirruri gibi (daha sonraki Revanduz yakınında, Büyük Zap suyunun yukarı havzasında) ve Grek coğrafyacıların Masios tepesi dedikleri Mardin tepeleri etrafındaki Kaşiari gibi sınır nahiyelerine yaklaşma girişiminde bulunmakla yetindi (882). Böylece 879'da "Matiati ülkesi"ni (Midyat, Tur Abdin'de) ve Tuşan ülkesini (daha sonra Kurkh, Amida [Diyarbakır] yakınında) fethetti; 866'da sıra "Kipani ülkesi"ne (Hısn Keyfa [Hasankeyf] yöresi) ve bir süre sonra da "Arkania ülkesi"ne, daha sonraki adıyla Ergani'ye geldi.[27] Kısacası Diyarbakır'ın ve Kommagene'nin büyük kısmı Asur'un eline geçti.

Saltanatının sonuna doğru Aram'ın komşusu, II. Asurnasirpal'in oğlu Asur kralı III. Salmanassar oldu; o da 859'dan 824'e kadar hüküm sürdü. Bu hükümdar, babasının fetihlerini Urartu'nun sınırlarına dayandırdı. 859'dan itibaren "Khubuşkia ülkesi"nin başkentini yakmış olmakla övünür; burası Büyük Zap suyunun yukarı mecrasındaki Culamerk yöresinde, klasik çağ Ermenistanı'nın Küçük Ağpag diye adlandıracağı diyardaydı.[28] 857'de Urartu'ya saldırdı. "İnziti" veya "Alzi"den yani Ermeni kazası Hanzit'ten –klasik çağda Anzathene, daha sonraki Harput diyarında– yola çıkarak, "Suhmi ülkesi"ni yani Ermenicedeki Palakhovid'i –klasik çağda Balabitene, daha sonraki Palu yöresi– geçti ve Urartu'nun başkenti Arzaşku'nun, yani Malazgirt'in önüne geldi. "Urartulu Arramu (=Aram) silahlarımın gücü karşısında korkudan titredi. Şehrini terk etti ve Adduri tepesine çıktı" diye öğreniriz bizzat Salmanassar'ın ağzından. Burada adı geçen Adduri tepesi Manazgerd'in kuzeyinde, Patnos taraflarında, Aladağ'ın kollarından biri olmalı, diye düşünür Atonts. "Onun arkasından tepeye tırmandım," diye devam eder Asurlu fatih, "ve onunla şiddetli bir çarpışmaya girdim. Savaşçılarından 3400'ünü öldürdüm. Tıpkı tanrı Adad gibi, üstlerine kasırga saldım. Kanlarıyla dağı bir yün gibi boyadım... Arramu, hayatını kurtarmak için, ulaşılmaz olan dağa çıkmıştı. Ben erkekçe gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesini çiğneyip geçtim."[29]

Urartu'nun başkenti Arzaşku'yu yaktıktan sonra, Salmanassar kendi heykelini "İritia tepesi"ne, Atonts'un Aladağ olduğunu düşündüğü yere dikmenin zevkini yaşadı. Aramili ülkesini yağma etti; burası, yukarıda gördüğümüz gibi, tam anlamıyla kraliyet eyaleti olup Ermeni eyaleti Abahunik'in doğu kısmına tekabül eder.[30] Daha sonra "Zenziun" ülkesini geçti –Atonts'a göre burası Ermeni eyaleti Ağiovit'tir– ve daha sonraki Arceş'e [Erciş] doğru, "Nayiri denizi"nde, yani Van gölünde "silahlarını yıkadı."

Urartu imparatorluğunun merkezine yaptığı bu baskından sonra, III. Salmanassar Van gölü havzasından Urmiye gölü havzasına geçti. Böylece Gilzan ülkesine vardı; burası Atonts'a göre, ikinci gölün kuzeybatısında, Salmast yöresinde, Ermeni Zaravend eyaletine tekabül eder.[31] Yerel kral, fırtınadan kaçmak için, boyun eğdiğini ilan etti; gerçi bu tamamen geçici bir boyun eğişti. Nitekim, Asurlu hükümdar hemen sonra Khubuşkia (Culamerk) kazası yoluyla kendi ülkesine döndü, geçici fetihlerinden hiçbir şey muhafaza edemeden.

Dolayısıyla 857'de Urartu'ya yapılan Asur seferi basit bir akından öteye gitmemişti. Sonuçta ne bir ilhaka, hatta ne de herhangi bir eyaletin vasal kılınmasına yol açmıştı. Aram'ın kesin olarak gerçekleştirdiği ülkenin birliğini bile bozmamıştı.

I. Sardur'un saltanatı

Aram'dan sonra Urartu tahtına I. Sardur geçti (844'e doğru-828). İki hükümdar arasındaki ailevi bağlara dair bilgimiz yok. Nitekim I. Sardur, kitabelerinde, kendini Aram'ın oğlu olarak değil, hakkında başka bir şey bilmediğimiz Lutipri'nin oğlu olarak tanıtır. Aynı kitabelerde (özellikle Van'daki İskele-kapısı'ndakilerde) kendini "büyük kral, kudretli kral, kralların kralı, herkesin kralı"[32] olarak niteler, bu da iyice oturmuş bir iktidarı kanıtlar.

I. Sardur'un hasmı, selefininkinin aynısıydı: Asur kralı III. Salmanassar. Bu sonuncusunun 831'de Urartu'ya gönderdiği ordu Arsanias'ı (Murat suyu) geçti ve dağın içlerinde ilerledi. Sonra neler oldu? Asur metinleri, sonucunu belirtmekten kaçındıkları bir savaştan belirsiz terimlerle söz eder: Asur ordusu yenilgiye uğramış olmalıdır. Gene de I. Sardur başkenti Arzaşku-Manazgerd'i, 857'de Asurlularca zaten yağma edilmiş şehri, daha korunaklı bir mevkie taşımanın akıllıca olduğuna hükmetti. Bu amaçla Tuşpa'yı seçti; yani klasik çağ Ermenistanı'nda Dosb, Grek coğrafyacılarda Tospitis, günümüzde Van diye anılan şehri. Burayı kendi adını taşıyan bir duvarla tahkim etti. Hayırlı bir seçimdi bu, çünkü Tuşpa sonuna kadar Urartu'nun başkenti olarak kalacak ve tüm Asur saldırılarına meydan okuyacaktı.

III. Salmanassar, Urartu'ya fetihler düzenleyemediğinden, sınırdaki tartışmalı kazaları imparatorluğuna bağlamaya uğraştı. Böylece 828'de bir Asur ordusu, Khubuşkia hükümdarı Datana'yı haraç vermeye zorladı, o da istenen vergileri teslim etti. Asurlu *tartan* veya süvari birliği komutanı, oradan Musasir'e girdi, bu ülkenin daha güneydoğuda yer alan (Cilo dağı ile Uşnu arasında) kasabalarını yakıp yıktı ama anlaşılan boyun eğdiremedi. Musasir, tapınaklarına büyük saygı gösteren Urartu krallarıyla dostluk ilişkilerini sürdürdü. Asurlular daha kuzeydeki Manna'yı da (Urmiye şehrinin güneyindeki ülke) yakıp yıktılar; Valki adlı kralları dağlara kaçtı ama o da boyun eğmedi. Nihayet *tartan*, Gilzan'a

(Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Salmast yöresi) kadar ilerledi, Gilzan kralı Upu, diğerlerinin aksine, haraç ödemeyi kabul etti.[33]

Bu Asur seferi de, bir önceki gibi, sonuçta ilhaka yol açmadı. Bu kez de sadece Urartu sınırlarına düzenlenen basit bir baskın söz konusuydu, Urartu topraklarına zarar gelmedi.

İşpuini ve Menua'nın saltanatları

Urartu kralı I. Sardur'dan sonra yerine oğlu İşpuini geçti (828'e doğru). İşpuini kendi oğlu Menua'yı tahta ortak etti, o da 785'e kadar hüküm sürdü.[34]

İşpuini'nin ve Menua'nın devri Urartu'nun hem güneyde Asur'a karşı, hem kuzeyde, kuzey Ermenistan'da, dikkate değer bir gelişme ve büyümeye tekabül eder. İki hükümdarın stellerinde, onların çeşitli yörelerde sefer üstüne sefere çıktıkları görülür. Daha doğrusu, usule göre, Urartu'nun büyük tanrısı Haldi, her defasında falanca halkla veya filanca kentle savaşmaya bizzat gider, bu ülkeleri fethedip kralın ayaklarına serer, kralın sonradan yapacağı tek şey gidip onları ele geçirmektir.

Urartu ile Asur arasında tartışılan sınırlar bir yanda yukarı Büyük Zap yöresi, diğer yanda yukarı Dicle yöresiydi. Birinci yönde, Menua, babasının ordularının başına geçerek, 828'de Musasir'e, yani, yukarıda gördük, Revanduz'un kuzeyindeki nahiyeye (Revanduz ile Uşnu arasında), 827'de de Urmiye gölünün güneyindeki Manna'ya (Uşnu ülkesi, Maiyandab ve Sakkis) boyun eğdirdi. Hem manevi bakımdan (tapınağından dolayı), hem stratejik bakımdan çok büyük öneme sahip olan, Asur'un doğu yamacındaki Musasir, Sargon devrine kadar Urartu'nun vasalı olarak kalacaktı. Coğrafi konumu onunki kadar önemli olan Manna'da Urartu'nun hükümranlığı garnizonlarla birlikte kalelerin inşa edilmesiyle kendini gösterdi.[35] Menua, Dicle'nin kaynaklarının olduğu yöreyi, özellikle ismi Ermenicedeki Ağtzınik'te –Grek coğrafyacılarda Arzanene– yaşayan Alzini'yi (Bitlis'in güneybatısında) ve aynı yörede, Batman çayının kaynaklarında yer alan Ulliba'yı fethetti.[36] Şimdiki Palu'ya tekabül eden Şebeteria'ya bile seferler düzenledi,[37] ayrıca klasik çağ Ermenistanı'nın Dzopk'una yani Greklerin Sophenesi'ne tekabül eden Şupa'ya ve Khate veya Khatini ülkesine ve Melitealkhe'ye, yani Melitene veya Malatya'ya.[38] Bu son seferler biraz merkezden uzaksa da,

Ermeni Torosu'nun güneyindeki yöre, Miyafarikin'den [Silvan] Cudi dağının ötesine kadar Asur'dan fiilen koparıldı ve Urartu imparatorluğuyla birleştirildi.

İşpuini ile Menua'nın fetihleri kuzey yönünde de kayda değerdi. İşpuini'den önce Urartu, Atonts'un tahminine göre, Arsanias'ın (Murat suyu) kaynağına ve Ağrı dağı silsilesine kadar uzanıyor, böylece bütün Ermeni eyaleti Pakrevant'ı ve daha sonra adı Alaşgerd [Eleşkirt] olan Anaşi ülkesini kapsıyordu. Kral Menua bu konumu pekiştirdi. Alaşgerd'deki bir kitabeden, bu diyara sefere çıktığını öğreniyoruz.[39] Ama Menua gelecekteki güney Ermenistan üstünde hüküm sürmekle yetinmedi. Ağrı dağını aşan ve Aras'ın havzasına giren ilk Urartu kralı oldu. Batıda, Delibala yöresinden yola çıkarak "Diauehi ülkesi"ni, yani Diauhi (yere adını veren bir kahraman) sülalesinin yurduna boyun eğdirdi; burası Aras'tan Çıldır gölüne uzanan, Ermeni coğrafyasında Vanant adıyla geçen Kars ırmağının havzasına tekabül ediyor.[40] Doğuda, Atonts'un yerinin Taşburun civarında olduğunu belirttiği ve "İrikva sülalesi" (İrikvaki) adıyla anılan bir hanedana ait "Lukiuni ülkesi"ne da aynı şekilde boyun eğdirdi.[41]

Nihayet Menua'nın, Urartu ülkesinin hemen yanında olan "Urmeniukini ülkesi"ni yola getirdiğini veya barışa kavuşturduğunu öğreniyoruz; burası bizim Daron veya Muş diyarı dediğimiz yerin doğu kısmına tekabül etse gerek.[42]

Menua, kayda değer bir savaşçı olduğu kadar, kayda değer bir uygarlaştırıcıydı aynı zamanda. Kitabelerinden birçoğu Hoşap ırmağının suyunu Van'ın dış mahallelerine taşıyan meşhur kanalın yapımını yüceltir.[43] Günümüzde Şamiram kanalı, yani Semiramis kanalı olarak adlandırılan bu kanal, Urartu kitabelerinde "Menua Kanalı" adıyla geçer.[44] Mızıngerd köyünün bir buçuk kilometre ötesinden başlar, Kharnurt yakınında Hoşap ırmağı üzerindeki bir su kemerinden geçer ve Gölbasan, Kam ve Maşdag köylerinden geçerek Van gölüne yönelir. Daha sonra Van'a ulaşmak için Ardamed'e doğru döner. Yaklaşık 50 kilometrelik bir mecrası vardır ve geniş bir işlenebilir toprak alanını besler. Böyle bir çalışmanın önemi Urartu hanedanının sadece gücünü değil, yararlılığını da kanıtlar. Gerçekten de, "Hayots-tzor" ["*Hay*ların (Ermenilerin) vadisi"] kanalı yöresi hâlâ büyük miktarda has buğday üretir, ama büyük hükümdarın adını unutup giden halk, onun eserini Asur kraliçesi Semiramis'e

mal eder. Menua daha pek çok sanat eseri yaptırdı, özellikle Pergri [Muradiye] şehrinin ovasını sulamak amacıyla Pergri kanalını[45] ve Manazgerd yöresi için üç ayrı kanal, "birincisi Gop yakınındaki Ulişu şehri topraklarında, ikincisi Ukva, Zuguke, İrnuni ve Abasini şehirleri için Hotanlı civarında ve üçüncüsü Patnos yakınındaki Marmos'ta."[46] Nihayet, şehir kurucusu olarak tanındı, özellikle, Atonts'un daha sonraki Arçovapert mevkiinde aradığı Alia şehri ile Vosdan yöresinde, Van gölünün güneydoğu köşesinde, Rışdunik nahiyesinde bir başka "Menua şehri" (Menuaini); bu iki kentin ulaşımı da kanallarla sağlanıyordu.[47]

I. Argistis'in saltanatı

Menua'dan sonra yerine oğlu I. Argistis geçti (785'e doğru-753). Bu hükümdarın saltanatını "yıllıklar"ı sayesinde iyi biliyoruz; bunlar, Van kalesinde, emri üzerine kayaya oyulmuş kaya odaların cephesine, on üç yıldan fazla süren askeri seferlerinin hikâyesiyle birlikte kazınmış. Zira I. Argistis, Urartu'yu yükselişinin doruk noktasına ulaştıran bir fatihti. Ancak, selefleri gibi o da bunun şanını kendine mal etmeye niyetli değildi. Her zaman olduğu gibi bunlar, göksel koruyucularının fetihleridir: İlkin, tıpkı Asur'un Asur imparatorluğunun büyük tanrısı olması gibi, Urartu'nun büyük tanrısı Haldi'nin (öyle ki birçok bilimci Urartu'yu bu ilahın adıyla anar ve halkına "Haldiler" der), sonra, ilerde göreceğimiz gibi, Hurrilerin tanrısı Teşup'la özdeş olan tanrı Teişeba'nın, son olarak da Urartuların benimsediği Musasir'in tanrısı Ardini'nin. Her defasında, Haldi ve iki yardımcısı şahsen gidip komşu ülkeleri Argistis'in boyunduruğu altına sokar.

Argistis, kuzey tarafında, daha sonra adı Sarıkamış olan yöreye boyun eğdirdi. Diauehi kralı, yani Vanant veyahut Kars diyarı kralı Utupurşi'yi tahttan indirdi. "Akhuryani ülkesi"ne boyun eğdirdi, yani Atonts'un akla yakın tahminine göre, Ani yöresinde Akhuryan nehrinin havzasına. Etiuni'yi de fethetti, yani, yukarıda gördük, Ani ile Erivan arasındaki diyarı. Menua'ya direnmiş olan Etiuni kralı Uduri, bu kez kesin olarak yenildi. Argistis bu yörede, bizim Armavir dediğimiz yere tekabül eden Argiştini şehrini kurdu.[48] Atonts'un Şirag yöresinde, Alagöz dağının kuzey kollarında olduğunu belirlediği Eriaki krallığı[49] ile Aleksandropol [Gümrü] ve Marmaşen veya Marmaraşen ülkesi olması ge-

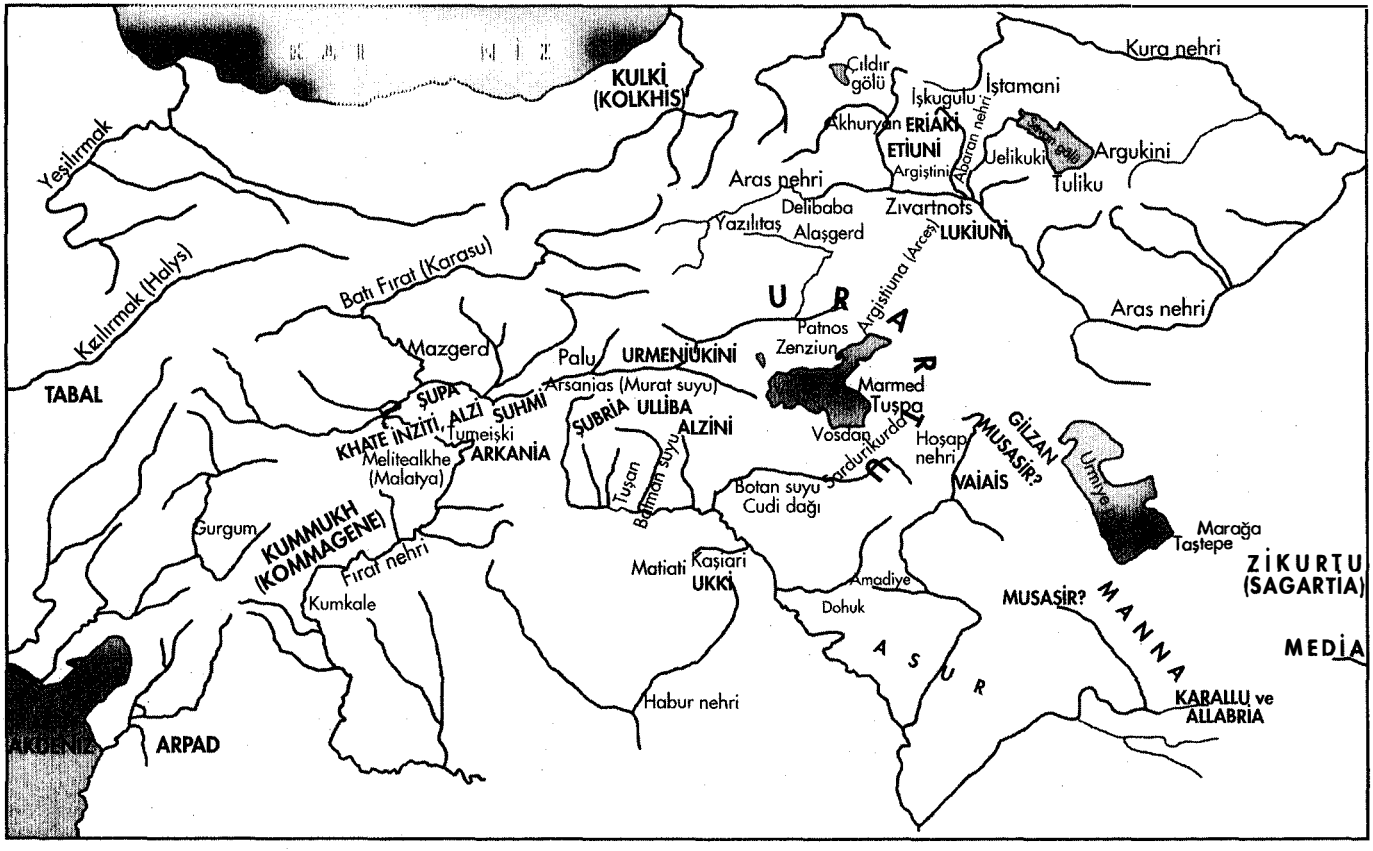
reken İşkugulu krallığını da fethetti. Son olarak, Sevan gölü yöresini, özellikle gölün kuzeydoğu ucundaki Kiekuni ülkesini ve Ortaklı-Portak yöresindeki bir stelden öğrendiğimize göre, İştamani ülkesini kendine bağladı.[50]

I. Argistis, güneyde, sınır ülkeleri üzerindeki hükümranlık hakkı için Asur'a karşı mücadelede, tartışma götürmez bir biçimde Asurlulara üstün geldi. İlkin, Asurlu kadın naip Şammuramit'in –efsanedeki Semiramis'in– birlikleriyle boy ölçüşmek zorunda kaldı. Ninova kaynaklarında, Urartu'nun vasalı olan Hubuşkia veya Khubuşkia (Culamerk yöresi) ülkesine karşı 785-784'te düzenlenen Asur seferlerinden söz edilir. İki imparatorluğun rekabeti Asur kralı IV. Salmanassar devrinde (782-772) kızıştı; yıllıklarda 781, 780, 779, 778, 776 ve 774'te, hepsi "Urartu'nun Arguştu'su"na yönelik seferlerden söz edilir. Diğer taraftan, Argistis'in yıllıklarında altı yıl boyunca Manna'ya yönelik kesintisiz seferlerden söz edilir.[51] Sonuç Urartuların lehine oldu. Argistis, Asur ordularını Manna'dan püskürttü ve bu ülkenin Asurlularla gizlice anlaşmış olan kralı Aza'yı esir aldı.[52] Manna, tıpkı Khubuşkia gibi, Urartu'ya tabi kaldı. Urartu kaynaklarında, mağluplardan alınan ganimet, esir alayları, ele geçirilen sürü hayvanları, vasal prenslerin "saf altın madenleri, gümüş madenleri, tunç madenleri" vs. şeklinde ödedikleri haraç memnuniyetle bir bir sayılır. Van kalesindeki kitabede, saltanatın VI. yılı başlığı altında, muzafferane bir üslupla, "Tanrı Haldi, tanrı Asur'u yendi ve onu Argistis'e *sundu*" diye yazar.[53] Gerçekten de, Ninova'nın kuzeyindeki Dohuk'ta bulunan bir Urartu kitabesi, 766 yılı dolaylarında Argistis'in ordularının düzenlenen bir akınla oraya kadar girdiklerini doğrular.[54] Argistis bu zaferleri ima ederek, saltanatının V. yılında "Asur'un şehirlerini ülkesine katmış" olmakla, VI. yılda da "Asur'un ordusunu esir alarak ülkesine getirmiş" olmakla övünür.[55]

Argistis, güneybatıda, babasının Şupa (Sophene, Dzopk) ve Khate (Melitene, Malatya) ülkelerine düzenlemiş olduğu seferleri yineledi.[56]

II. Sardur'un saltanatı

Babası I. Argistis'ten sonra Urartu tahtına geçen II. Sardur (753'e doğru-735), müstahkem şehir Sardurikurda'nın kurucusudur hiç kuşkusuz; bu şehrin adı "Kişteir dağı"ndaki, yani Atonts'a göre Van gölünün

Urartu krallığı

güneydoğusundaki Boldağ'daki kitabelerde geçer.[57] Seferleri, hükümdarlığının "yıllıklar"ıyla birlikte, Van'daki Aziz Pavlos [Surp Boğos] kilisesinin stelinin üstünde sırayla sayılmıştır.[58]

Bu kral devrinde Urartu kuzeye doğru genişlemeye devam etti. II. Sardur, kuzeydoğuda, Sevan gölünün küçük devletlerini buyruğu altına aldı; özellikle gölün güneybatısındaki "Tuliku kralı Sinalibi"yi,[59] Sevan'ın batısında, Nor-Bayazid yöresinde "Ulikuki kralı Murinu"yu[60] ve Zogalu yöresinde Argukiu veya Argukini kralını.[61] O da babası gibi, Ermenice adı Arakadzodın olan Etiuni'ye, Ayrarad'a ve Eriaki'ye (Şirag'da, Alagöz kitlesinin kuzey yamacı) sefer düzenledi.[62] Urartu fethi beraberinde uygarlığı da getiriyordu. II. Sardur, Aras yöresinde kanallar açan ve bağlar bahçeler diken ilk kral oldu, özellikle Armavir'de.[63] Daha kuzeyde, Çıldır gölüne doğru, Makaltu ülkesini egemenliği altına aldı.[64] Kuzeybatıda, aşağı Çoruh yöresi dağlıları olan Kulki, Kolkhos veya Kolkhislilerle savaştı.[65]

II. Sardur, güneydoğuda, Asur'a karşı, Manna'yı yola getirmekle övünür; burası, daha önce gördük, Urmiye gölünün güneyinde Uşnu ülkesi, Maiyandab ve Sakkis'tir.[66] Güneybatıda Tumeişki ve Kauri ülkelerini vasalı kıldı, Atonts'a göre buralar bir yanda Tomisa şehri, diğer yanda Ermeni nahiyesi Gaurek'tir, her ikisi de Harput ile Malatya arasında, Sophene'de yer alır.[67] Keza Khate veya Melitalki kralı, yani Melitene kralı Hilarvada'yı yenip haraca bağladı,[68] Kummukh (Kommagene) kralı Kuştaşpi'yi de yenip başkentlerini aldı ve onu da vasalı kıldı.[69] II. Sardur, Gurgum (Maraş) kralıyla Sam'al (Amanos'ta Zincirli) kralına da boyun eğdirdi.[70]

Urartu krallığının doruk noktasıydı bu. Haritaya bakarsak, bu "Ermeni-öncesi Ermenistan"ın o sıralar, ileride, Büyük Dikran hanedanı devrinde, neredeyse tarihsonrası Ermenistan kadar geniş bir alana yayıldığını görürüz.

Bununla birlikte Urartu'nun genişlemesi ancak Asur'un gerilemesiyle mümkün olabilmiştir. Asurlular yeni kralları enerjik III. Tiglatpileser devrinde (741-724) yeniden fetihlerine başladılar. Kavga, II. Sardur'un hükümranlığını kabul ettirdiği kuzey Suriye'deki sınır nahiyeleri için patlak verdi. III. Tiglatpileser, o tarafta, Halep'in kuzeyindeki Arpad (Rıfad) prensliğine saldırmıştı. Sardur, vasalları Melitene, Kommagene ve Maraş krallarıyla birlikte, kuşatılanların yardımına koştu. Tiglatpile-

ser'le Kiştam ile Halfeti arasında, Fırat kıyısındaki Rumkale yöresinde karşılaştı ama yenildi (743).[71] Bu hezimetin sonucunda Botan ile Batman yöresi ve Diyarbakır –eski Arzanene ve eski Anzathene, ayrıca Sophene (Harput diyarı) ve Kommagene (Samosata [Samsat] diyarı) Urartu hükümranlığından Asur'un hegemonya alanına geçti. 736'da III. Tiglatpileser iktidarını Ulluba üzerinde, yani Batman suyunun kaynaklarındaki Sasun [Sason] üzerinde pekiştirdi. 735'te Urartu'yu istila etti ve Urartu başkenti Tuşpa'yı (veya Turuspa) –daha sonra Van– kuşattı ama bu şehri ele geçirme yönündeki bütün gayretleri boşa çıktı. Asurlu hükümdar öfkesini sayısız tutsağı katlederek; kibrini, dokunulmamış şehrin önüne heykelini bırakarak gösterdi, sonra ülkeyi boşalttı. Culamerk ile Urmiye gölü arasındaki Khubuşkia, Musasir ve Manna sınır nahiyelerini Urartu hükümranlığından koparmayı bile başaramadı.

I. Rusa'nın saltanatı

II. Sardur'dan sonra yerine, onun vârisi mi olduğunu yoksa tahtı gasp mı ettiğini bilmediğiniz I. Rusa (veya Ursa) geçti (735'e doğru-713). Öyle ya da böyle, I. Rusa önceki hükümdarların geleneğini sürdürdü. Alaşgerd'de büyük bir gölcüğü olan –"Rusa gölü," daha sonraki Keşiş gölü– yeni bir şehir kurdu.[72] Kuzeyde, Sevan gölü yöresinde, "gölün öbür tarafında, dağlardaki" on dokuz krala boyun eğdirerek II. Sardur'un fetihlerini pekiştirdi.[73]

I. Rusa, Asur'a karşı, civardaki küçük reisleri federasyon haline getirmeye çabaladı. Manna'daki bir saray darbesinden (Manna kralı Aza'nın öldürülmesi, yerine kardeşi Ullusunu'nun geçmesi) yararlanarak, bu değişikliği desteklemiş olan Rusa yeni prensin kendisine pek çok sınır kazası vermesini sağladı. Bazı Med reislerinin, özellikle, daha sonraki Hemedan, eski Ekbatana yakınında hüküm sürmüş olduğu sanılan Dayukku (Deiokes) ile Zikurtu veya Sagartia (keza eski Media'da, muhtemelen Zencan ile Senna arasında veya belki de, Atonts'a göre Marağa civarında) kralı Metatti'nin ittifakını da sağladı. Rusa, aynı yörede, Küçük Zap'ın, Çağatay'ın ve Kızıl-uzun'un yukarı mecrasında olması gereken Karallu ve Allabria prensliklerini, ayrıca Urzana adlı kendine sadık bir prensi kral olarak başa geçirdiği Musasir'i de (Sidikan ile Kel-i Sin geçidi arasında) kendine tabi kıldı. Bir Asur metninden Rusa'nın tanrı Ar-

dini'nin meşhur tapınağına tapınmaya gittiğini öğreniyoruz.[74] Asur karşısında Urartu, II. Sardur'un hezimetine rağmen, dağlardan oluşan hisarında, Asur sınırlarında, yanlarından bir dizi ileri burçla berkitilmiş güçlü bir kale gibi görünüyordu.

Urartu gücünün yeniden canlanmasının karşısına Asur kralı II. Sargon dikildi (722-705). İşe Urartu'nun müttefiklerine saldırarak başladı. Manna kralı Ullusunu'yu bu şekilde kendi vasallığına girmek zorunda bıraktı (715), Karallu prensinin diri diri derisini yüzdürdü, Allabria prensini kaçmak zorunda bıraktı ve Med reisi Dayukku'yu Suriye'ye sürgüne gönderdi. Urartu'ya gelince, Sargon saldırmakta tereddüt ediyordu, ama tam o sırada, bu ülkenin kuzey sınırlarına, güney Rusya'nın steplerinden çıkmış ve o günlerde Küçük Asya'yı kat eden Trak-Frig soyundan göçebe bir halk olan Kimmerler akın etti. Rusa istilacıların karşısına çıktı ama yenildi. Asur kaynaklarından öğrendiğimize göre, komutan vekillerinden dokuzu savaş meydanında kaldı.[75] Bu hezimetin hasmını zayıflatması üzerine Sargon tereddütten vazgeçti. Derhal Rusa'nın üzerine, daha doğrusu doğuda Urartu'nun ileri karakollarını oluşturan vasal prensliklerin üzerine yürüdü. Rusa'yla Vişdiş nahiyesinde karşılaştı; burası Taştepe ile Uşnu arasında, Urmiye gölünün batı kıyısına, daha kesin söylersek, Uşnu'ya 15 km.lik mesafede, Derbent geçidi olması gereken dar Vauş boğazına tekabül eder görünüyor.[76] Rusa yenildi ve kaçtı, belki de Musasir yönüne: başına gelen aksiliklerin ortasında sadık yardımcısı olarak kalmış olan ülkeye (713). Rusa'nın bir diğer müttefiki, Zikurtu kralı Metatti de kaçtı.

Bu zaferden sonra Sargon, Urartu'ya bir akın düzenledi; Van gölünün kuzeydoğu ucuna doğru, Ermeni eyaletleri Tornavan ve Martasdan'dan geçerek Aladağ'ın kollarına kadar, yolunun üstündeki her şeyi yağma etti. Aiadi eyaletinden (Ermeni eyaleti Arperani) Van gölünün kuzeydoğu ucuna ulaştı, geçerken birçok Urartu kentini harap etti, özellikle daha sonraki Arceş olması gereken Argistiuna'yı ve Pergri olması gereken Kallania 'yı.[77] Van topraklarından, Vaiais nahiyesinden (Atonts'a göre Büyük Ağpag, Başkale yöresi) ve Khubuşkia'dan (Küçük Ağpag olacak) geçerek geri çekildi, oradan da Culamerk ülkesinden geçip, Urartu ittifakına hâlâ sadık kalmış olan Musasir kralı Urzana'yı cezalandırmaya gitti. Urzana kaçmayı başardı, ama şehri (daha sonraki Sidikan'a tekabül ediyor) yağma edildi. Urartu krallarının tapınmaya geldikleri Haldi ve Ardini'nin meşhur tapınağı talan edildi.

Dolayısıyla, Urartu'ya ve vasal prensliklere düzenlenen 713'teki Asur seferi özellikle yıkıcı oldu. Gene de basit bir baskın niteliğindeydi. Urartu tam bağımsızlığını korudu. Sargon en fazla Musasir ve Manna'yı imparatorluğuna bağlamış olmakla övünebilirdi. Şurası gerçek ki, sonraki yıllarda batıdaki kime bağlı olduğu tartışmalı ülkeleri nihai olarak boyunduruğu altına almak için zaferinden yararlandı. 712'de Tabal (Kapadokya'da Kaisareia [Kayseri] yöresi) kralı Ambari'yi, 711'de Melitene kralı Tarkhunazi'yi ve 710'da Gurgum (Maraş) kralı Mutallu'yu bu şekilde esir aldı. Bu son kralın adaşı olan Kummukh (Kommagene) kralı Mutallu, önce Asurlularca kayırılmış ama sonra Urartu ittifakına geri dönmüştü, 707'de o da Sargon tarafından tahttan indirilecekti.

I. Rusa'ya gelince, 713'teki hezimetinin üzüntüsünden sonra hayatta kalamamış olduğu anlaşılıyor. Sargon'un kaynakları, onun hastalandığını ve bu yüzden öldüğünü ima ediyor. Sonraki kaynakçalar sözü onun intihar ettiğine kadar vardırıyor, ama bu iddia uydurma görünüyor.

II. Argistis'in saltanatı

I. Rusa'nın halefi, oğlu II. Argistis oldu (713-yaklaşık 680). Ataları gibi büyük kurucu olan yeni kral, Arceş yakınındaki Çelebibağı mevkiinde yeni bir şehir, Argistikinili'yi kurdu; etrafını bağlar, bahçeler, buğday tarlalarıyla çevirdi ve bir kanal açtı.[78]

Bu hükümdarın devrinde Urartu 713'teki hezimetinin ardından çabucak toparlanmış görünür. Nitekim, Asur tabletlerinden, Urartuların nüfuzlarını sınır topraklara tekrar yaymaya başladıklarını ve Sargon'un onlara son derece ılımlı bir üslupla diplomatik uyarılar göndermekle yetindiğini öğreniyoruz.[79] Zaten Urartu nüfuzunun yeniden "Alzi eyaleti"ndeki (Hanzit, Anzathene) Kharda ülkesine (Harput'la özdeşleştirilir) kadar yayıldığını ve Nayiri'deki Asur eyaletinin (Amida, Diyarbakır) valisinin bu sızmaya karşı tamamıyla savunmaya yönelik talimatlar aldığını biliyoruz.[80] II. Argistis'e tabi olanlar arasında doğu Habur'un kaynaklarına doğru yer alan bir prenslik olan Ukki, nam-ı diğer Ukkai ülkesinin reisleri de vardı.[81] Bu konuda da Asur, savunmacı bir siyasetle yetiniyordu.

Sargon'dan sonra Asur tahtına geçen Sanherib (705-681), bu son ayrılıkçı hareketleri cezalandırmakla yetindi. Aynı yörede Tumurri'yi (Er-

menice adlar dizininde Dımorik) ve Ukki kralının şehrini aldı ve yerle bir etti. Daha doğuda, Asur imparatorluğu ile Urartu krallığı arasındaki sınırın Cudi dağının kuzey yamacından Musasir'e uzandığını biliyoruz (zaten bu ülke, Sargon'un zaferlerinden beri Asur egemenliği altındaydı). Sanherib burada da Amadiye ile Culamerk arasındaki yöredeki küçük reislerin Urartu'ya intisap etmelerini engellemekle yetindi. Ama hiçbir zaman Urartu'ya karşı bir sefere kalkışmadı.

681'de Sanherib büyük oğlu Adad-Ninlil (Adramelek) tarafından öldürüldü. Kardeşi Asarhaddon'un kovduğu katil, Urartu'ya sığındı. Kitabı Mukkades'in yaygınlaştırdığı bu olay Ermenilerin muhayyilesini şiddetle etkileyecekti: "Adramelek"i prenslik ailelerinden birinin, Ardzırunilerin atası yapacak ve krallarının birçoğu Senekerim (Sanherib) ismini alacaktı.[82]

II. Rusa'nın saltanatı

II. Argistis'in oğlu II. Rusa, Urartu'da 680'den 646'ya kadar hüküm sürdü. Vağarşabad (Eçmiyadzin) yakınındaki Zıvartnots'ta bulunan kitabe onun, tıpkı ataları gibi, bağlar diktiğini, bahçeler yarattığını, "İldaruniani" ırmağından çıkan kanallar açtığını gösterir; bu ırmak, Atonts'a göre, Eçmiyadzin'in ırmağı olan Abaran veya Kasağ'dır.[83]

I. Rusa devrinde Urartu'nun kuzey sınırlarına Kimmerlerin –Asur kaynaklarındaki Gimirriler– bir akın düzenlediğini gördük; Rus steplerinden çıkan Trak-Frig soyundan bu göçebe kabile o sıralar Küçük Asya'yı yakıp yıkmaktaydı. Bu göçebelerin karşısına çıkan I. Rusa, onlara yenilmişti. II. Rusa diplomatik bir ters çevirme hareketinde bulundu. Kimmer birlikleriyle ittifak kurup onları kadim düşmanın, Asur'un karşısına çıkarmayı denedi (678). Süvari ve savaş arabası alaylarını Anadolu'dan geçiren Kimmer reislerinden biri, Tiuşpa, Kilikya'daki Asur eyaletine saldırmak istedi, ama Hubuşna nahiyesinde –Kabissos tarafında, Sis [Kozan] ile Komana arasında– Asarhaddon'un ordularınca püskürtüldü, böylece Asurlu hükümdar otoritesini Kapadokya'nın güneydoğusunda yeniden kurdu. Kimmerler ise bunun üzerine Anadolu yaylasının kalbindeki Midasların (çiviyazı kaynaklarındaki "Mita") Frig krallığını ortadan kaldırdılar (675). Bu olayın sonuçlarını burada yazdığımız tarihte göreceğiz, zira tarihsonrası Ermeniler, muhtemelen, devletleri yıkılınca dağınık

kabileler halinde Doğu yollarına düşen bu Friglerin bir dalıydı.[84] Ayrıca, Urartu kralı II. Rusa'nın "Mita"nın "Muşki"lerine karşı savaştığını biliyoruz. Nitekim Muşki, çiviyazısı kaynaklarında, Midaslar ve Gordiosların yönettikleri devletin Friglerini belirtmekte kullanılan isimdi. Belki de burada gerçekten, gelecekteki Ermenilerin Urartu sınırlarına ilk akını söz konusudur ve II. Rusa'nın "Muşki"lerin üzerine yürüdüğünü ve bazılarını esir aldığını kaynaklardan biliyoruz. Öte yandan, Bağin (veya Pağin) kalesini onarmasının ve Mazgerd'de konaklamasının, Ermeni-Frig sızmasını durdurmak amacı taşıması da mümkün –ki öyle görünüyor. Bu iki yer de Dersim'de, Fırat hattının arkasında bulunuyordu.[85]

Kaldı ki, Urartu'yu yeni bir tehlike tehdit ediyordu: İskitler (Asur kaynaklarındaki "Aşkuzai"). Aynı şekilde Rus steplerinden çıkmış olan, ama İran halkına mensup Hint-Avrupalı bu göçebeler Media'ya ve Manna'ya kadar yerleşmiş, oradan asıl Asur'un sınırlarındaki Khubuşkia'yı tehdit ediyorlardı. Asur kralı Asarhaddon, kralları İşpaka'yı o taraftan püskürttü, sonra kızlarından birini onların Bartatua adlı bir reisine vermeyi tasarladı.

Halklar arasındaki bu çalkantılardan yararlanan Urartu kralı II. Rusa, şüphesiz Kimmer ittifakı sayesinde, tartışmalı birkaç sınır nahiyesinin, özellikle Ermeni Torosu'ndaki Lice diyarına tekabül eden Şubria'nın hükümranlığını bir süreliğine Asurluların elinden aldı. 673'te Asarhaddon Şubria'ya boyun eğdirdi ve başkenti Uppume'yi yaktı. Ancak, aynı anda pek çok düşmanın tehdidi altında olduğundan, doğrudan Urartu'ya saldırmaktan kaçındı. Öte yandan II. Rusa da, her ne kadar Asur'a hâlâ düşman olsa da, aynı sebeplerden dolayı, komşu imparatorluğa açıkça savaş açmaktan kaçındı, zaten bu ancak Hint-Avrupalı göçebelerin işine yarardı.

II. Rusa, hükümdarlığının son on yılında, Ninova'daki imparatorluğu 669'dan 626'ya kadar yöneten Asur kralı Asurbanipal'in çağdaşı oldu. O dönemde Hint-Avrupalı göçebelerin akınları, "Luddi kralı Gugu"nun yani Lydia kralı Gyges'in Anadolu'da Kimmerlere karşı kazandığı zafer sayesinde bir süre durduruldu.[86] Öte yandan Asurbanipal, İskit göçebe kabilelerinin yardımıyla Asur sınırlarına saldıran Manna kralı Ahşeri'yi cezalandırdı; Manna tekrar Asur imparatorluğuna bağlandı. II. Rusa'ya gelince, Asur'un kendi sınırlarına yönelik bu saldırgan tutumundan alınmama sağduyusunu gösterdi. Elçilerinin 656'da, Asurbani-

pal Elamlılara savaş açtığı sırada, Asur sarayında boy gösterdiğini biliyoruz.[87] Asur'u çember içine almak için Elamlılarla birleşmek şöyle dursun, ufukta her yandan fırtınalar yaklaşırken iki imparatorluğu belli bir dayanışma içinde tutma gayretindeydi.

III. Sardur ve III. Rusa

Daha sonra Urartu'yu yöneten III. Sardur (646'ya doğru-610?) bu siyaseti sürdürdü. Öyle görünüyor ki 646-645'e doğru Asur kralı Asurbanipal'e tahta çıktığını bildirmek ve Elamlılara karşı kazandığı zaferleri kutlamak için bir elçi gönderdi.[88]

Adı bize kadar ulaşmış olan son Urartu kralı, Erimena'nın oğlu III. Rusa'dır; 610 ile 585 arasında hüküm sürmüş ve hükümdarlığı Van'da friz parçalarıyla ve üstü yazılı kalkanlarla ve Armavir'deki bir kitabeyle kanıtlanmıştır.[89] Yerli kaynaklarca aktarılan bilgiler onunla son bulmaktadır. Urartu'nun kadim düşmanı Asur 612'den itibaren haritadan silinmiş, Medler ve Babilliler arasında paylaşılmıştır. Asur'dan sonra bir çeyrek yüzyıl daha ayakta kalan Urartu da, tarihsonrası Ermenistan'ın doğuşunu borçlu olduğu yeni güçler karşısında yok olmaktan kurtulamayacaktı.

Urartu uygarlığı

Urartu tarihinin sayfalarını kapatmadan önce, uygarlığına kısaca değinmekte yarar var. Nitekim, Urartu halkı Ermeni göçü karşısında yok olduysa da, uygarlığı tamamen yok olmadı. Tam tersine, fatihlerini derinden etkilemekten geri kalmadı; tıpkı Minos uygarlığının Akalara, Asur-Babil uygarlığının Medlere ve Perslere, veya eski İndus uygarlığının Veda Hintlilerine damgasını vurduğu gibi.

Urartu, kitabelerden göründüğü haliyle, feodal bir monarşiydi. Hükümdar bir "kralların kralı," *erili erilave* idi; tarihsonrası Ermenilerde de krallık yönetiminin niteliği daha sonra böyle olacaktı. Sarayda en yüksek mevkideki kişi, hükümdarın tahta çıktığı gün, kraliyet yağ sürme merasiminden sorumluydu; Ermeni Ermenistanı'nda da bu görev *takatir*in [taç giydiren] olacaktı. Öyle görünüyor ki ordu, toprak sahibi büyük beylerin veya *rabute*nin beraberlerinde getirdikleri askerlerden oluşturuluyordu.[90]

Doğrudan eyalet beyleri tarafından yönetilen asıl Urartu ülkesinden

başka, Urartu imparatorluğu belli sayıda vasal prenslikleri (*buru*) kapsıyordu; mesela kuzeyde, Ani ve Kars tarafında, Etiuni ve Diauehi prenslikleri gibi. Köy hayatı evresinde kalmış bu halkların verdikleri haraç (*meşe*), her şeyden önce hayvan sürülerinden ibaretti. Diauehi borcunu altın, gümüş ve bakır olarak da ödüyordu.[91]

En yüce tanrı Haldi'ydi; kraliyet kitabelerinde, hükümdarlarca yapılan bütün fetihler ona mal edilmişti ve ülkenin hayatında öyle bir etkisi vardı ki Urartu sakinleri bazen "Haldi'nin insanları" olarak, dilleri de "Haldi dili" olarak adlandırılmıştır.[92] Haldi, fırtına tanrısı Teişeba –Hurrilerdeki Teşup'a tekabül eder– ve Güneş tanrısı Ardini'yle –Asurlulardaki Şamaş'a tekabül eder– bir tür teslis oluşturuyordu. Ardini'nin meşhur bir tapınağının, Urartu krallarının dini ziyarete gittikleri Musasir eyaletinde (Sidikan yöresi) bulunduğunu gördük. Bir de Ay tanrısı Şielardi'nin olduğunu belirtelim; o da Babil'deki Sin'e benzer. Tabii ki, Urartu yurdu büyüdükçe, milli tanrılar da bu gelişmeden yararlanıyordu. Böylece Sevan gölü ülkelerini fethettikten sonra, Urartu kralları Teişeba kültünü oralara götürdüler.

Asurlu Sargon'un 713'te Urartu'yu boydan boya geçişinin tasviri, bize ülkenin zenginliğini, surlarla çevrili şehirlerinin ve kırsal bölgelerinin refahını kanıtlar. Asurlu *scriba*lar* da kral I. Rusa'nın eserini över: O, tebaasına "suların fışkırmasını" öğretmiş, bir kanal açmış ve "Fırat gibi gümrah bir su"yun akmasını sağlamıştı. "Tarlaları sulamak için sayısız su yolları açtırmış, boş arazileri bahçelere çevirmiş ve meyvelerle üzümlerin yağmur gibi yağmasını sağlamıştı. Çınarlar, *şuratu*lar tıpkı bir orman gibi bu yöreye gölge veriyordu. 300 *imer* işlenebilir toprakta tahıllar yetiştirtmiş ve boş alanları yaz kış ot ve otlakların eksik olmadığı çayırlar haline getirmişti. Ülkesi sularla kaplı olduğundan, bentler yükseltmeyi öğretmişti. Kanalın üstüne kraliyet ikametgâhı için bir saray inşa etmişti."[93] Sargon da aynı şekilde tahıl ambarlarının (has buğday ve arpa) sayısına ve bolluğuna, bağların zenginliğine ve Urartu mahzenlerindeki tulumlara ve küplere konmuş şarapların mükemmelliğine değinir.[94] Asurlu *scriba*lar, son olarak, (şimdiki o korkunç ormansızlaştırmaya henüz maruz kalmamış) ülkenin muhteşem orman örtüsünü över. Urartu çayırlarında tanınmış bir at ırkının da beslendiği söylenir.

Tuğladan inşa edilmiş Asur şehirlerinin aksine, Urartu şehirleri taş-

* ***scriba***: Klasiköncesi eskiçağda kayıtçı, kâtip, kopyacı. (ç.n.)

tan inşa edilmiş, Mikenai tarzı kulelerle çevrilmişti. Asur tasvirleri ve kabartmalarından, Urartu tapınaklarında ve saraylarında Mezopotamya sanatından esinlendiğini; taştan heykeller, altın, gümüş ve tunç kap kacak bulunduğunu anlıyoruz. Kazılardan ejderhalar, aslanlar veya Avrupa bizonuyla süslenmiş, altın, gümüş veya tunç adak kalkanları kalıntıları çıkarıldı,[95] bunların yapılışı belirgin bir şekilde Asur etkisi taşır.[96] Aletlere gelince; baltalar, çekiçler ve saban demirlerinde demir kullanılmışsa da, ev aletlerinde hâlâ tunç hâkimdir. Toprakkale kazılarında bolca bulunan çömlek, tamamıyla yararcı niteliğine rağmen özellikle ilgimizi çeker, çünkü, Atonts'un belirttiği gibi, "bugün halen Ermenistan'da imal edilen çömlekten hiçbir farkı yoktur."[97]

Bir "Urartu sanatı"ndan söz etmek elbette abartılı olacaktır. Günümüze kadar ulaşan birkaç sanat eseri, demin andığımız Toprakkale'deki kalkanlar gibi, doğrudan Asur etkisi gösterir. Edebiyat alanında da bu geçerlidir; Urartular, Asur-Babil dünyasından çiviyazısının yanı sıra kitabelerinin tipini de ödünç almışlardır. Bununla birlikte, Urartu'nun bu kültürel unsurları kendi dehasına uyarladığı şüphe götürmez. Kuzeyde Araks ve Sevan kazaları üstünde hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, güneyde Asur'a karşı kendini savunmak için, Asur-Babil maddi uygarlığından kendisine gerekli olanı almıştır. Üç yüz yıl süren parlak dönemin ardından (900-600) Urartu, tarihsonrası Ermenilerin ataları karşısında yenilgiye uğradığında, çifte görevini tamamlamıştı: Asur fethini Ermeni Torosları'nın eteklerinde durdurmak –zira Sargon'un akınlarına rağmen, tam bağımsızlığını korumuştu– ve Ermeni Torosları'ndan Çıldır gölüne, Dersim'den Sevan gölüne kadar yüz dağınık kabileyi bir araya getirip ortak bir siyasi ve kültürel hayat çerçevesinde toplayarak ülkeyi birleştirmek. Hint-Avrupa Ermenistanı'nın devralacağı bu tarihi çerçeveyi, aynı zamanda, maddi uygarlığının temelini de ona, Urartu miras bırakacaktı. Ermeni tarihini anlamak için, bir Urartu temelinin olduğunu fark etmek, belki de, Pers tarihi için Sus temelini, Grek tarihi için Minos temelini, Roma tarihi için Etrüsk temelini fark etmek kadar önemlidir.[98]

BÖLÜM IV

*"Hayasdan"*ın İlk Yüzyılları

Ermenicenin Hint-Avrupa dilleri arasındaki konumu

Yaklaşık 612 ile 585 arasında eski Urartu Ermeniler tarafından işgal edilmeye başladı.

Bir yandan dilbilim, diğer yandan tarihi kaynakların Ermenilerin kökeni hakkında bize öğrettiği nelerdir?

Ermeni dili büyük bir dil ailesi olan Hint-Avrupa dillerindendir. Tarihte İran dilinden, özellikle *Pehlevi* dilinden aldığı unsurlar nedeniyle, Ermeni dili ilkin İran lehçeleri öbeği içine yerleştirilmiştir. A. Meillet ve H. Hübschmann'ın çalışmalarından bu yana, bağımsız bir Hint-Avrupa dili olduğu ortaya konmuştur.[1] Hint-Avrupa ailesinde bir izoglos* çizgisi bu dili Hint-İran, Slav, Baltık dilleri ve Arnavutçayı da içeren doğu öbeğinin veya *satem* öbeğinin içinde sınıflandırır, batı öbeği veya *centum* öbeği ise Grekçe, İtalik diller, Keltçe ve Germence'yi içerir. Ancak, başka izoglos çizgileri başka öbekler meydana getirecektir. Mesela, Hint-Avrupa kısa "*o*"sunu ele alan izoglos, Ermeniceyi Grekçe, İtalik diller ve Keltçeyle birlikte aynı öbeğe yerleştirirken, Hint-İran, Slav, Baltık dilleri, Arnavutça ve Germence farklı bir durum sergiler.[2] Başka bir yerde Meillet, mesela *ağam* "öğütmek" köküyle ilgili olarak, "Hint-İran dili, Grekçe ve Ermenicenin, *melə* kökünü kullanan Kuzey-Batı öbeğinin aksine, aynı kökü kullandığı"na dikkat çeker. Tanınmış dilbilimciye göre "Bu durum, Ermenicenin Hint-Avrupa lehçeleri arasındaki konumunu göstermeye yarayan durumlardan biridir ve daha önce bildiğimiz bir şeyi teyit eder: Ermenice, Hint-İran ve Grek dillerini ortaya çıkarmış olanlara yakın ağızlara dayanır; Germen ve İtalo-Kelt dillerinden oldukça uzaktır."[3] "Bazı bakımlardan," diye belirtir gene Meillet, "Ermenice, bütün Hint-Avrupa dilleri içinde, Grekçeyle en dikkat çekici uyumları gösteren dildir. Hint-İran dili ve Grekçeyle birlikte, ünsüzle başlayan fiillerin kökünün önüne bir ünlü ekleyen tek dildir. Yasak belirtmek için özel bir olumsuzluk ekine *–mi–* sahip tek dildir, bu olumsuzluk eki Grekçedeki *me*'ye ve Hint-İran dilindeki *mâ*'ya denk düşer." Bununla

* **izoglos:** (Eşdil, eşdilli) Bir dilbilim haritasında iki farklı lehçe alanını ayıran çizgi. (ç.n.)

birlikte, "İtalo-Keltçe, Toharca ve Hititçede — 'r' ile biten çekim ekleri Ermenicede de açıkça görülür." Son olarak Meillet, Ermenicenin eski "ortak Hint-Avrupa" lehçesindeki çok sayıda arkaizmi muhafaza ettiğini belirtir, bunlar diğer Hint-Avrupa dillerinde kaybolmuştur.[4]

Genel olarak ve bu konuyu bir sonuca bağlamak için diyebiliriz ki, Ermenice Hint-Avrupa dil ailesinin doğu öbeğine yerleştirilmelidir, ama "batı öbeğine nispeten yakın"[5] olduğu ortadadır. Meillet'nin çizdiği ve Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakınlıkları gösteren şemada Ermenice, İran diliyle en geniş ortak alana sahiptir, Arnavutçayla çok az bir ilişkisi vardır, bu ilişki Grekçeyle ise daha da azdır.[6] Şunu da belirtelim ki, eğer Ermeniler ve Arnavutlar gerçekten de Trak-Frig öbeğinin iki ayrı dalı iseler, Ermenicenin Arnavutçayla olan akrabalığı belki de Ermeni halkının kökenleriyle açıklanabilir.[7]

Ermeni halkının Trak-Frig kökeni

Ermenilerin kökeni üzerine en kesin bilgiyi bize Herodotos vermiştir; onların Frigya'dan geldiklerini ve Med Savaşları zamanında hâlâ Frigler gibi giyindiklerini söyler.[8]

Hint-Avrupa halklarının önemli bir dalı olan Trak-Frig ailesi eskiçağda çok geniş bir alana yayılıyordu. Trakya, Avrupa'da Struma'dan Tuna'ya, Tuna'dan Bizans'a uzanıyordu. Kimmerler (Asur kaynaklarında Gimirri) de Traklarla aynı aileye mensuptu; 8. yüzyıla kadar güney Rusya steplerine hâkim olan Kimmerler o tarihte İskitler tarafından oradan kovulmuş ve yukarıda değindiğimiz gibi, Küçük Asya'ya göç etmişlerdi.[9] Getler de Trak ailesine mensuptu; 5. yüzyılda Balkan dağları ile Tuna nehri arasında yaşayan Getler[10] 3. yüzyılın başında nehrin kuzeyine yerleşmişlerdi. Getlerin halefleri olan Dakların Romanya ve Macaristan'da kurdukları güçlü imparatorluk, ancak Trajanus tarafından yıkılacaktı.[11]

MÖ 1200'e doğru Trak kabilelerinin bir kısmı Asya'ya geçmişti ve tarihte Frigler diye anılarak Hitit imparatorluğunu yıktılar.[12] Böylece Frigler Anadolu yaylasına yerleştiler ve iktidarlarını güneydoğuya doğru Kilikya Kapıları'na, kuzeydoğuya doğru Hattuş'un (Boğazköy, eski Hitit başkenti) kuzeyindeki Höyük'e kadar genişlettiler.[13] Asur kaynaklarında Muşki adıyla anılanlar da bu Frigler olmalı. 882'de Muşkiler doğuya

doğru, daha sonraki adıyla Harput yöresine kadar, Murat suyu ile batı Fırat'ın birleştiği yere kadar ilerlediler, orada Asur kralı II. Asurnasirpal onlara karşı savaştı. Muşkilerin, Asur metinlerinde Mita, yani Midas, olarak adlandırılan bir kralı 718-715 yıllarında Asur'un düşmanlarının başına geçti, bu amaçla Kargamış (Fırat üzerinde, Cerablus yakınında) kralıyla ittifak kurdu ve Kue ülkesini veya batı Kilikya'yı Asur bağımlılığından çıkardı. Asur kralı II. Sargon, Kargamış kralını esir aldı (718) ve Kilikya'yı yeniden fethetti (715). Midas, doğu Kapadokya'da, Kayseri yöresindeki Tabal kralını da Asur birliğinden kopardı. Sargon kendisine ihanet eden kralı tahttan indirdi (713) ama Midas'a boyun eğdiremedi. Sonunda 709'da Kilikya'nın Asur valisi, Midas'a karşı bir sefer başlattı ve Asur hegemonyasını ona kabul ettirmeyi başardı.[14] Sargon, Friglerin doğuya doğru yayılmasını durdurmak için Kapadokya'da, Nazianzos ve Tyana [Kemerhisar] yöresine kadar bir dizi kale dikti.

Asurluların çabalarına rağmen bu yayılma sürdü. 695'te Muşkilerin başında yeni bir kral olduğunu görüyoruz; Asur metinlerinde Gurdi –Helen kaynaklarındaki Gordios'la aynı– adıyla anılan bu kral,[15] Asur belgelerinde Til-Garimmu, Hitit kaynaklarında Tekarama olarak geçen ülkenin hâkimidir; burası, günümüzde, Darende ile Kapadokya'daki Kayseri arasında kalan Gürün'dür. Asur kralı Sanherib ülkeyi yakıp yıkması için bir sefer kolu gönderdi, ama orada kalmaya niyetlenmedi. Forrer'e göre bu Gurdi-Gordios, Ermeni-Frigleri Ermenistan yakınlarına kadar götüren liderdir.[16] Zaten daha yukarıda (s. 63-64), Urartu kralı II. Rusa'nın (680'e doğru-646) "Muşki"lerin bir akınını püskürtmek zorunda kaldığını gördük, bu akın büyük ihtimalle Dersim tarafından gelmişti, zira bu diyardaki birçok müstahkem şehri tahkim ettiğini biliyoruz. Gelecekte Ermeniler için bir menzil işlevi görecek olan Tekarama ülkesine gelince, bunun anısı Kitabı Mukaddes'e kadar sürüp gitti; *Tekvin*'de X. Bap'ta, o zamanın güçlü kişilerinden biri olarak "Tokarma"nın adı geçer. Bundan dolayı, ortaçağın Ermeni tarihçilerinin milletlerini "Torkom"un veya "Tokorm"un halkı olarak adlandırdıklarını göreceğiz.

Ama Küçük Asya'ya hâkim olan büyük Frig imparatorluğu çok oynak bir zemin üzerine kurulmuştu. Yukarıda gördüğümüz gibi, güney Rusya'nın steplerinden çıkan Hint-Avrupalı göçebelerin, Kimmerler ve İskitlerin, Anadolu yarımadasının dört bir yanında, aynı zamanda Urartu'nun kuzey ve doğu sınırlarında at koşturdukları çağdı bu. 677'de Asur

kralı Asarhaddon, Teuşpa veya Tiuşpa adlı birinin kumandasındaki bu göçebe topluluklarından birini Khubuşkia eyaletinden büyük Zap suyunun kaynaklarına, Asur-Urartu sınırına kadar sürdü. Tiuşpa öldürüldü. Çetesi tekrar Küçük Asya'ya saldırdı ve 676-675'te Frigya'yı yıktı; bu yıkım, kavim olarak yok olmasalar da, Friglerin egemenliklerini sona erdirdi.[17] Midas adını taşıyan son Frigya kralı –bildiğimiz kadarıyla bu ismi taşıyan ikinci kral– kendini öldürdü.[18] Grek tarihçilerinin Lygdamis dedikleri, anlaşıldığına göre Tiuşpa'nın halefi olan Kimmer reisi Tuktamme veya Dugdami daha sonra silahlarını Lydia'ya çevirdi[19] ve sonunda 652'de kral Gyges'i (Asur tabletlerindeki Luddi kralı Gugu) öldürdü.[20]

Kimmerler zaferlerinden sonra ayakta kalamadılar. Lydia'nın hızla toparlanması ve 645'te Asur garnizonlarının Kilikya'da onları yıkıma uğratmasıyla yenik düştüler.[21] Ama bu karışıklıktan sonra Gordiosların ve Midasların eski Frig imparatorluğu tekrar kurulamadı; yerini, en azından kısmen Küçük Asya'da, Alyatteslerin ve Kroisosların Lydia imparatorluğu aldı. Buna karşılık, "dağılmış" olan Frig kabilelerinin bir kısmı daha uzağa, doğuya doğru yeni bir yurt aramaya koyuldular, Ermeniler açısından başlangıç da bu oldu şüphesiz.

Bu kökene ilişkin tanıklık olarak elimizde, kendi zamanında (484'e doğru-425) Friglerle Ermenilerin benzer şekilde giyindiklerini öne süren Herodotos'un daha önce de değindiğimiz savı var.[22] Herodotos'un tanıklığını Eudoksos'unki (MÖ 370'e doğru) destekliyor, o da "Ermenilerin Frigya kökenli oldukları"nı tekrarlıyor ve değerli bir ayrıntı ekliyor: "Dil bakımından Friglere çok benziyorlar."[23]

Ermenistan'ın Ermenileştirilmesi

Urartu'nun Ermeni-Frig kabileleri tarafından fethi nasıl gerçekleşti? Bunun bizim için bilinmeyen bir konu olarak kalmasına katlanmak zorundayız. Yukarıda gördüğümüz gibi, Urartu sonuna kadar Asurluların fetih teşebbüslerine direnmişti. Zamanın en korkutucu askeri gücü olan, Elam'dan Suriye'ye kadar eski dünyaya boyun eğdirmiş olan Asur imparatorluğu, tanrı Haldi'ye tapan dağlılar karşısında sonunda başarısızlığa uğramıştı. Dahası, Asur yıkılmıştı (MÖ 612) ama Urartu hâlâ ayaktaydı, çünkü kitabelerde adı geçen son Urartu hükümdarı III. Rusa 610'dan

yaklaşık 585'e kadar hüküm sürmüş olabilir. Ancak Urartu bu kadar çok mücadeleden yorgun düşmüştü. 7. yüzyılın başında, 680'den 650'ye, Asur metinlerinde *Aşkuzai* olarak geçen İskitlerin çok yakınında olmasından sarsılmış olmalıydı. İskitlerin kralları Bartatua (Asur transkripsiyonunda Bartatua, Herodotos'ta Protothyas) ve oğlu Madyas, yerleşmiş oldukları Urmiye gölünün güneyindeki Manna'dan yola çıkıp Media'da ve Asur'da yıkımlara sebep olmuşlardı.[24] İskitlerin Ermeni sınırlarında konakladıkları bu döneme ait bir tanıklığı, daha sonra adı Gence olan yörede yer alan eski eyalet Sakasena'nın adında bulabiliriz belki.[25] Bunlara bir de Kimmerlerin akınlarını ekleyelim; Küçük Asya'da Frig imparatorluğunu yıkmadan çok önce, Urartu kralı I. Rusa'ya bir felaket yaşatmışlardı (713'ten önce). Daha sonra, 678'den itibaren, II. Rusa, bu korkutucu göçebe kabileyi parayla tutup kendi hizmetine sokarak Kimmer tehlikesini Asur'a karşı çevirmeyi başarmışsa da, bu göçebelerin süvarileri ve arabalarıyla geçişi ülkede gene de tahribata yol açmıştı. Aslında Asur ve Urartu, her ikisi de bütün hasımlarına, kendi zamanlarındaki eski uygar dünyanın milletlerine direndikten sonra, Hint-Avrupalı göçebelerin sınırlarında kaynaşmasından bitkin düşmüşlerdi. Bu bitkinlik ikisinin birbiri ardına çöküşünü açıklıyor; önce Asur'un Medlerin darbeleri karşısında yıkılması (612), ardından Urartu'nun ilk Ermenilerin darbeleri karşısında yıkılması (612 ile yaklaşık 585 arasında). Şunu belirtelim ki, her iki durumda da, eski uygar imparatorlukların Hint-Avrupa ailesinden çıkmış genç güçler karşısında yıkılması söz konusudur.[26]

İlk Ermenilerin Urartu'yu istila etmek için izledikleri yolu tahayyül etmek mümkün mü? Yeni kaybettiğimiz Atonts, Strabon'un bir pasajına dayanarak bunu denedi, Strabon'un kendisi de bu fikri eski Grek tarihçileri Kyrsilos ile Medios'tan almıştı: "Armenos'un (soya adını veren meçhul bir kahraman) kuvvetlerinin bir bölümü, başlangıçta Sophene topraklarına bağlı Agilisen'i ele geçirirken, geri kalanı Kalakhene'ye ve Adiabenos'a kadar Syspiritis'i işgal etmişti."[27] Bir başka deyişle, Ermeni göçmenler Anadolu'dan Ermenistan'a kısmen kuzeybatıda Erzincan diyarından, kısmen güneybatıda Sasun [Sason] ve Adiabenos'tan veya eski Asur'un kuzeyindeki Arbela yöresinden gelmiş olacaklar. Atonts'un belirttiğine göre, 612'de Ninova'nın çöküşünü izleyen karmaşada ve "onun halefi olan devletler" –Media ve Yeni Babil– birleşip güçlenmeden önce, Ermenilerin ataları gibi göç etmekte olan kabilelerin, kuzey-

de ahalisiz kalmış ve tahrip edilmiş eski Asur topraklarından zahmetsizce geçip güney tarafından Urartu'yu arkadan dolaşarak ele geçirmiş olmaları, bir yandan da batı tarafından cepheden saldırdıkları için, akla yakındır. Atonts bu konuyla ilgili olarak, Malatya-Harput-Diyarbakır hattında "Trak tarzı" tümülüslerin varlığının saptandığına dikkat çeker, bu da Trak-Frig mültecilerinin bu güzergâhtan geçtiğini doğrular.[28]

Urartu'nun sahiplerinin Ermeni istilacılarına gösterdikleri direnişle ilgili hiçbir şey bilmiyoruz; benzer şartlarda, Megalitik çağda Fransa sakinlerinin Keltler, Minoalıların Akalar, Ön-İranlıların İranlılar, Dravidlerin veya Mundaların tarihsonrası Ariler karşısındaki direnişiyle ilgili bir şey bilmediğimiz gibi. Kesin olan bir şey var ki, o da böyle bir direnişin olduğu. Bu direniş Herodotos tarafından doğrulanır; tarihçi, ilerde göreceğimiz gibi, Alarodialı olarak adlandırdığı Urartu'nun eski sakinlerini Ermenilerden açıkça ayırır; iki halk onun zamanında hâlâ bir arada yaşamaktadır.[29] Ksenophon'un *Kyru Paideia*'da [Kyros'un Çocukluğu] bize söylediklerini de hesaba katmak yerinde olur şüphesiz; bu bir tarihi roman olduğu halde, uydurulması imkânsız kesin bir bilgi içerir. Nitekim Ksenophon bize, Pers kralı Kyros/Kuruş devrinde (557-529) Ermenilerin Khaltlarla savaştığını gösterir, yani tanrı Haldi'ye tapanlarla, bir başka deyişle eski Urartularla. Khaltlar korkutucu dağlılar olarak tasvir edilir, veya, daha doğrusu, Ermenilerin saldırılarına meydan okudukları dağlara sığınmış insanlar olarak. Ermeniler ovaların efendileri olmuşlardır, ama orada güven içinde yaşamaktan henüz uzaktırlar. Khaltlar düzenli aralıklarla dağlarından inip vadilerdeki Ermeni yerleşimlerini talan eder, ardından ele geçirilmez bir sığınak olan doruklara çekilirler.[30]

Bu pasaj, bağlamı ne olursa olsun, Ermeni istilasından sonra Ermenistan'daki durumla ilgili tahayyül edebileceğimiz şeye oldukça uyuyor. Fetih; önce vadilerin, ardından yüksek toprakların Ermenileştirilmesi, uzun soluklu bir uğraş olsa gerek. Sonunda Urartu'dan ayakta kalanlar ülkenin kuzeydoğusunda, Ararat [Ağrı dağı] kütlesinin doğusunda, aşağı Aras'ın iki kıyısında sınırlı bir yer edindiler, nitekim Herodotos döneminde orada "Alarodialılar"ın, yani eski Urartuların yerleşmiş olduklarını göreceğiz.[31]

Ermeni dilinde Kafkas temeli

Urartu'nun eski ahalisi, Ermeni fatihlerinin dilini benimserken, benzer durumlarda daima olduğu gibi, o dilin ayırıcı özelliğine kendi damgalarını vurmaktan geri kalmadılar. Bu konularda ne kadar temkinli olduğu bilinen Meillet, "Ermenicenin gerek fonetik, gerek morfolojik yapısında güçlü bir Kafkas etkisi taşıdığı"ndan şüphe etmez. Ermenicede, ortak Hint-Avrupa dilinden hareketle, "büyük ses değişiklikleri, özellikle ünsüzlerin kaybolduğunu, hecelerin çokça ortadan kalktığını, Germen dilindekine benzer bir kayma olduğunu" ayırt eder, bütün bu mutasyonlara "Gürcü dili ve Kafkasya'nın diğer Ari öncesi dilleriyle ses ve dilbilgisi benzerlikleri" eşlik eder. Meillet şu sonuca varır: "Hint-Avrupa morfolojisinin Ermeni toprağında geçirdiği evrimin yönü son derece özeldir ve kuşkusuz bunun nedeni Ermenicenin geniş ölçüde Kafkas dilini konuşan topluluklar tarafından benimsenmiş Hint-Avrupalı bir ağız olmasıdır."[32]

Gerhard Deeters'in Ermenice ile güney Kafkasça öbeği arasında yürüttüğü metodik karşılaştırma, bu bakımdan, ikna edicidir.[33] Deeters, fonetik alanda, mesela, patlayan ünsüzler sistemindeki uyumu gösterir. "Soluklu sert ünsüzlerin, yalın ünsüzler ve ünlülerin değişkenliği karşısındaki değişmezliği çarpıcıdır. Ve Ermenicenin ünsüz mutasyonunu açıklamak için, Hint-Avrupa sisteminden farklı bir patlayan ünsüzler sistemine doğru bir eğilim olduğunu varsaymaktan kaçınamayız. Madem ki bu sistem Gürcü sistemiyle tastamam uyuşuyor, o halde en doğal varsayım, fatih aristokrasinin Hint-Avrupalı ağzını kabul etmiş olan Kafkas topluluğunca miras alınan bir eğilim olduğunu kabullenmektir... Sonuç olarak, Ermeni fonetizmi güney Kafkasça fonetizmiyle uyuşuyor ve Hint-Avrupa fonetizminin Ermeni fonetizmine dönüşmek için geçirdiği değişim, bir Kafkas temeliyle açıklanıyor. Morfoloji, bu temelin kanıtını tamamlıyor. Ermenice dilbilgisel cinslikler ayrımını ortadan kaldırdı, güney Kafkasçada da böyle bir ayrım yok. Ermenice, uygun olmayan fonetik şartlara rağmen, hemen hemen bütün Hint-Avrupa ad durumları ayrımını muhafaza etti, Gürcüce ve Megrelce dilinde de muhtelif ad durumları mevcut... Son olarak Deeters, Ermenicenin çokça kullandığı ve Hint-Avrupa örneklerinden çok farklı olan ikileme biçimlerinin, güney Kafkasçanın biçimleriyle uyuştuğunu gösteriyor."[34]

Ve Meillet bir kez daha, Deeters'in sunduğu olguların incelenmesin-

den şu sonucu çıkarıyor: "Ermenice bir Hint-Avrupa dilidir, ama ortaya çıkan yeni eğilimler, bu dilin, önceki ağzı güney Kafkasça olup dil değiştirmiş bir ahali tarafından kullanılan Hint-Avrupa dili olmasından kaynaklanır."[35] Dilbilimci için ilginç bir çözüm yolu, ama tarihçi için kuşkusuz fazla kestirip atıcı, zira bu çözüm MÖ 7. yüzyılda Ermeni-Frig kabilelerinin Frigya'dan gelecekteki Ermenistan'a kitlesel göçünü göz ardı ediyor. Deeters ve Meillet'nin işaret ettiği dilbilimsel olgular, *Haygan* kökenli fatihlerin kendi dillerini Urartu'nun yerlilerine benimsettiğini ve klasik Ermenicenin halkların bu kaynaşmasının izini taşıdığını kanıtlıyor sadece.[36]

Akamanış egemenliği altındaki Ermenistan

Ermeniler gelecekteki Ermenistan'ın işgaline giriştiklerinde, ülke Med imparatorluğuna dahil edilmişti (612-549), bu imparatorluğun yerini daha sonra Akamanış Pers imparatorluğu alacaktı (549-330). Böylece Ermeniler, Ermenistan'a yerleşir yerleşmez, Medlerin ve Perslerin mensup oldukları İran halkıyla temas kurdular. Dahası, o zamandan itibaren ve üç yüzyıl boyunca, İran imparatorluklarının vasalları oldular. Medleri ve Persleri Asur'un parlak maddi uygarlığının mirasçıları olarak gördükleri için, bu durum kültürel gelişmelerini derinden etkileyecekti. İran kültürü Ermenistan karşısında, Grek kültürünün Roma'ya göre, Roma kültürünün Galya'ya göre oynadığı rolü oynayacaktır.

Medlerin ve Perslerin hükümranlıklarını veya hâkimiyetlerini Ermenistan'a dayattıkları şartlara dair hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. *Kyru Paideia* romanında Ksenophon, Medlerin bir Ermeni kralını yendikleri ve hükümranlıklarını ona dayattıkları bilgisine sahiptir sadece –burada Medlerin kralı Kyaksares'i (633-584) oğlu Astyages/Aştahag'la (584-555) karıştırır; sonra Pers fatihi Kuruş'un (557-529) da Ermeniler karşısında muzaffer olduğunu, ama "Ermenistan kralı"nın oğluna boyun eğdiğini gösterir. Oldukça ilginçtir ki, bu kralın adı Dikran'dır, bu da hikâyeye az çok bir inandırıcılık veriyor veya en azından hikâyede gerçek olayların yansımasını ayırt etmemizi sağlıyor gibidir. Ermeni kralı, Kuruş'a haraç ödemeyi kabul eder, bundan sonra Akamanışlı fatih, yukarıda gördüğümüz gibi vadileri ellerinde bulunduran Ermenilerle dağa sığınmış olan "Khaltlar" arasındaki anlaşmazlığı çözümleyerek ülkeyi ba-

rışa kavuşturur. Kuruş'un talebi üzerine Ermenistan kralı Khaltlara, âdet olmuş haraçları ve vergileri ödemeleri şartıyla, ekilmemiş toprakları işleme izni verir. Öte yandan Khaltlar da, Ermenilerin meşru karşı-vergileri ödemeleri şartıyla, hayvan sürülerini dağlarda otlatmalarına engel olmamayı taahhüt ederler. Nihayet Kuruş, Ermeni ülkesinde kaleler inşa ederek bu *pax persicayı** güven altına alır.

Genel durumun romanı andıran niteliğine rağmen, belki de burada, demin dediğimiz gibi, Ksenophon'un bir buçuk yüzyıl sonra Ermenistan'a yolculuğu sırasında derlediği hakiki olayların yansıması vardır.

Ne olursa olsun, burada ilginç bir sorun çıkıyor karşımıza. Biliyoruz ki Ermeniler kendilerini *Hay* olarak niteliyorlar; Ermenistan'ın da Ermenicesi *Hayasdan*'dır. Milli efsanelerde, Ermeni halkını gelecekteki Ermenistan'ı fethetmeye götürmüş olan kahramanın adı da, millete adını veren *Hayg*'dır.[37] Oysa Persler ve Grekler *Hay* kökünden bihaberdirler ve "Ermeniler"i daima *Armin*, *Armen* köküyle adlandırmışlardır. Bu adın ilk kullanıldığı kitabe, I. Darius/Dara'nın Behistun'daki kitabesidir (518'den sonra); ülke ve sakinleri *Armina* ve *Arminiya* adlarıyla anılır.[38] Öte yandan, Grek tarihçisi Miletoslu Hekataios, *Armenioi*leri çoktandır tanır.[39] Bir halkın, yabancılar tarafından, kendine verdiği addan başka bir ad altında tanınması oldukça sık rastlanan bir durumdur elbette. Kendilerini daima Akalar ve Helenler olarak adlandıran Grekler, Roma dünyasında *Græci* adıyla tanınırlardı. Ama Ermenilere gelince, yabancıların onlara verdikleri bu adın kökenleri pek anlaşılmıyor. Yeni kaybettiğimiz Atonts da, birçok başka bilgin gibi, bu adın kökenini eski Nayiri kralı Aram'a dayandırmak mı gerekir acaba, diye sordu. Aram, yukarıda gördüğümüz gibi, Urartu hanedanının kurucusuydu ve belki de son Urartular bu adı kendilerini fetheden Trak-Friglere devretmiş ve böylece Aram, millete adını veren bir kahramana dönüşmüş olabilir. Nitekim, Ermeniler Aram'ı kendi tarihlerine dahil etmişlerdir ve Movses Khorenatsi onun Hayg'ın altıncı halefi olduğunu söyler.[40] Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Asur kitabelerinde Aram adı, birinci Urartu kralı olarak doğru yerde geçiyorsa da, Sardurların, Argistislerin ve Rusaların hanedanı kendini hiçbir zaman Aram sülalesi olarak nitelemez. Burada, henüz çözülememiş bir sorun vardır.[41]

Ermenistan, Kuruş devrinde Akamanış Perslerinin hükümranlığını

* ***pax persica:*** Pers barışı. (ç.n.)

kabul etmiş olmalı. Kambyses'in ve "Sahte Bardiya"nın ölümünden sonra (521) Pers imparatorluğunda patlak veren karışıklıktan yararlanarak ayaklandı. Bu hareket büyük çapta genişlemiş olmalı, zira eski Asur topraklarına kadar yayıldı. Bununla birlikte, yeni Pers kralı Dara, bazı Ermeni unsurlarının mevcut idareye sadakatini sağlayabildi, zira ayaklanmayı bastırmakla görevli ordunun başına Dadarşiş adlı bir Ermeni beyini geçirdi. Şu da bir gerçek ki, çok geçmeden Dadarşiş'in yerine Vaumisa adlı bir Pers'i getirdi (520) ve sonuçta Vaumisa, isyancılara karşı kazandığı iki zafer sayesinde –biri Asur'daki İzituş'ta, diğeri Autiyara'da (519)– Ermenistan'a tekrar boyun eğdirdi.[42]

Dara, daha sonra Pers imparatorluğunu idari yönden yeniden örgütlemeye giriştiğinde, Ermenistan'ı 13. satraplık haline getirdi. Daha doğrusu bu satraplık, Trak-Frig Ermenilerinin eski Urartu'nun aleyhine olacak şekilde zaten işgal etmiş oldukları toprakları kapsadı sadece; yani kuzey tarafında yukarı Aras'tan yukarı Dicle'ye kadar ve güney tarafında Botan çayına kadar, Fırat havzasına ve Dicle havzasına bağlı eyaletleri. (Böylece Amida [Diyarbakır] Ermenistan satraplığına dahil edildi, bu da Ermeni istilasının Diyarbakır'ın bir kısmına yayılmış olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlıyor). Ama Dara, artık Alarodialılar adıyla tanınan ve Ermeni istilası karşısında Aras'ın doğu mecrasına, Ararat dağının doğusuna çekilmiş olan eski Urartuları Ermenistan'dan ayırdı ve ayrı bir satraplığa, 18. satraplığa kattı. 18. satraplık bu "Alarodialılar"la birlikte Matiene'yi de (Urmiye gölü havzası) kapsıyordu.[43] Ermenistan ile Alarodialılar arasındaki sınır Ararat ve Tendürek dağlarıyla belirlenmişti.

Bir yandan Ermeniler, diğer yandan Alarodialılar, Kserkses'in 480'de Grek ülkesine yaptığı sefer sırasında Pers ordusuna asker sağladılar. Yukarıda gördüğümüz gibi, Herodotos Ermenilerin adını Friglerle birlikte anar: "Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygialılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygialılar gibi, Dareios'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğu altındaydılar." Bundan başka, "Alarodların silahları Kolkhislilerinki gibiydi (başlıkları ağaçtandı, kalkanları küçüktü ve tabaklanmamış deriden yapılmıştı, kısa mızrakları, eğri kılıçları vardı); başlarında Siromitres oğlu Maisistios vardı."[44]

Batı Ermenistan'ı 401'de, meşhur "Onbinlerin Dönüşü" sırasında boydan boya geçmiş olan Ksenophon'un, bu ülkeyle ilgili gayet iyi bir tanıklığı var elimizde.

Ksenophon'un Ermenistan'ı tasviri

Onbinler, Kardukların –Kürtlerin ataları– ülkesinden çıkınca daha sonraki adı Botan çayı olan Kentrites ırmağını aşarak, şüphesiz bugünkü Siirt şehri tarafından Ermenistan'a girdiler.[45] Geçit, Pers kralı II. Artakserkses'in üvey oğlu satrap "Orontas" tarafından, Ermeniler ve "Khaltlar" yani Urartularla birlikte savunuluyordu; bu, Khaltların Aras'taki resmi "Alarodia" toprakları dışında da hayatta kaldıklarını kanıtlar. Bu Khaltlar hakkında Ksenophon bize şunları der: "Özgür ve cesur bir halk oldukları söyleniyordu; sorgun ağacından büyük kalkanlar ve mızraklarla silahlıydılar."[46] Bir savaş oyunuyla Kentrites ırmağının geçidinden geçmeyi başaran Grekler daha sonra Ksenophon'un "Dicle'nin kaynakları" olarak adlandırdığı yeri, yani Bitlis ırmağını aştılar, ardından "Teleboas"ı, yani büyük ihtimalle Murat suyu veya Arsanias'ın kolu olan Karasu'yu. Böylece Grekler Daron eyaletine, yani Muş diyarına vardılar. Ksenophon ülkenin köylerle çevrili olduğunu ve bu köylerin ağzına kadar yiyecekle, "davar, buğday, hoş kokulu yıllanmış şaraplar, kuru üzümler, her çeşit sebze"yle dolu olduğunu doğrular.[47] Yörenin Pers valisi Tribazos, sonraki geçitlerde Grekleri hazırlıksız yakalamayı düşünüyordu. Hazırlıksız yakalanan ve ordugâhının talan edildiğini gören kendisi oldu.

"Fırat"ı, yani Arsanias'ı veya Murat suyunu geçtikten sonra Onbinler, o sıralar kalın bir kar tabakasıyla kaplı Ermenistan yaylasından dosdoğru kuzeye yöneldiler. İzledikleri güney-kuzey doğrultusundaki yol onları Muş diyarından Aras'ın kaynaklarına doğru, 3700 metrelik Bingöl dağı boyunca, götürdü. Bu yüksek yaylalarda ve en azından bu mevsimde, yöre sakinleri toprak altında açtıkları mağaralarda yaşıyorlardı: "Evler toprak altındaydı. Girişleri, kuyu ağzına benziyordu ama içleri genişti. Hayvanlar için toprağa giriş delikleri kazılmıştı; insanlar merdivenle iniyorlardı. Bu konutların içinde keçiler, koyunlar, inekler, kümes hayvanları... vardı. Dışarı çıkarılmadan kuru samanla besleniyorlardı. Ayrıca buğday, arpa, sebze ve testiler içinde arpa şarabı (yani bira) vardı."[48] Onbinler bu yeraltı köylerinde konakladılar ve genelde iyi muamele gördüler. "Her yerde sofralar aynı anda koyun, keçi, domuz, dana, kümes hayvanlarıyla ve bir sürü buğday ve arpa ekmeğiyle doluydu."[48-b] Grekler ve yerliler Pers dilini konuşan tercümanlar aracılığıyla sohbet ediyorlardı, ama yer-

liler "Ermenistan"da bulunduklarını iyice belirtiyorlardı, bu da *Hayasdan*=Ermenistan denkleminin Akamanış tercümanları tarafından ortak kabul gördüğünü kanıtlıyor.[49] Ksenophon Ermeni birasının kalitesini, ahalinin topluluk halinde yaşama kabiliyetini, "Pers atlarından daha küçük, ama daha hızlı" Ermeni atlarının mükemmelliğini över; ayrıca, bu atların ayaklarına, kara batmalarını önlemek için "küçük torbalar" geçirme âdetini de. Pers sarayına ödenen verginin bir kısmı atlardan ibaretti. Ayrıca Ksenophon, Ermenilerin eski İranlılar gibi hâlâ bir kabile düzeninde yaşadıklarına tanıklık eder. Yerel yönetim, İranlı *vispaiti*lere benzer *komark*larca veya köy muhtarlarınca sağlanıyordu.[50]

Onbinler daha sonra Ksenophon'un Phasis olarak adlandırdığı bir ırmağa vardılar; bu ırmak, kaynağının bulunduğu yöredeki yukarı Aras olabilir ancak,[51] Greklere karşı dağ geçidini tutmuş olan "Phasianoslar" da, Ksenophon'un onlarla beraber andığı Khalybesler ve Taokhoslar gibi, yukarı Aras ile Karadeniz sıradağları arasına dizilmiş yabanıl dağlılardır.

Sonuç olarak, Ksenophon'un anlatısı MÖ 401 yılındaki Ermenileri bize barışçı bir şekilde tarım ve hayvancılıkla uğraşan, yaklaşık iki yüzyıllık işgalden sonra eski Urartu toprağına iyi uyum sağlamış ve iklimin sertliğine rağmen bu toprağı değerlendirmeyi bilen müreffeh bir halk olarak; nihayet, hem güneydeki komşuları Kardukların –günümüz Kürtlerinin ataları– hem kuzeydeki komşuları, Pontos hinterlandındaki "Phasianoslar"ın ve Taokhosların vahşiliğiyle tezat oluşturan ılımlı törelere sahip bir halk olarak gösterir.[52]

BÖLÜM V

Helenistik Dönemde Ermenistan Ardaşesyan Hanedanı

Makedon fethinin sonuçları

Pers imparatorluğu Büyük İskender tarafından fethedildiğinde, Ermenistan da onunla aynı kaderi paylaştı. Askerlerini son Akamanış kralı III. Dara'nın hizmetine vermişti sadakatle. Arrhianos, Arbela savaşında (30 Eylül 331) Orontes ve Mitrausdes adlı –Grek transkripsiyonuyla İran isimleri– satrapların komutasındaki bu Ermeni askerlerinin mevcudiyetine işaret eder.[1] Muzaffer İskender, Ermenistan'ı kendi imparatorluğuna bağladı, ama hiçbir zaman şahsen Ermeni topraklarına girmedi. Yine 331 yılında, Sardes'in eski valisi Pers Mithrines'i oraya satrap olarak göndermekle yetindi.[2] Fatih ölünce, eyaletler komutanları arasında pay edildiği sırada, bu komutanlardan biri, Neoptolemos, Ermenistan satraplığını aldı (323),[3] fakat *diadokhos*lar* arasındaki mücadeleler esnasında 321'de öldürüldü ve yerine geçen, en azından bir Makedonyalı, olmadı. Nitekim, Triparadeisos'taki taksimde (321) Ermenistan Makedonyalı komutanlara dağıtılan satraplıklar arasında yer almaz. 316'da bu satraplığın Pers Orontes'in elinde olduğunu görüyoruz; büyük ihtimalle Arbela'da adı geçen III. Dara'nın eski satrapıyla aynı kişidir.[4] Bu durumda, hem de İskender'in ölümünden sadece yedi yıl sonra, Ermenistan'ın tekrar eski Akamanış valisinin egemenliği altına girmesi anlamlıdır. Şüphesiz Orontes, Diodoros'un bize belirttiği gibi, Makedonyalı komutan Peukestes'in dostluğuna başvurmuştu ve yeniden iktidara gelmişse, bizzat *diadokhos*lar tarafından getirilmişti. Ama ilginç olan, Ermenistan'ın başındaki İran-Ermeni yönetici unsurunun devamlılığıdır. Ülke açısından bu, yerel özerkliğin ilk teminatıydı adeta. Şüphesiz bir de, 301'de Makedonya imparatorluğunun nihai taksiminde, Ermeni satraplığı, Seleukos'un payına düşenler arasında bulunuyordu.[5] Ama, aslında, Ermenistan, İskender'in haleflerinin fiili iktidarından kendini kurtaran ilk Makedon eyaleti olacaktı. Bu kopuş zaten hissedilmedi ve çatışmasız oldu. "3. yüzyılda, yerli

* ***diadokhos***: Büyük İskender'in ölümünden sonra, imparatorluğu için çekişen komutanlarına verilen ad. (ç.n.)

asilzadeler veya başkaldıran satraplarca kurulmuş yerel hanedanların Ermenistan'da ortaya çıktığını görürüz birçok kez. Selefkiler bu küçük prensleri, güçlü ya da zayıf olmalarına göre, kâh kollarlar, kâh onlarla savaşırlar, ama muzaffer bile olsalar, zafer bedeli olarak, sırf usul gereği, bir intisap akdiyle yetinirler."[6] Ancak 302'de satrap Orodes, Aroantes veya Aroandes [Orontes] henüz kral unvanını taşımıyordu.[7]

O sıralar Ermenistan'da birbiri arkasından gelen prensler hakkındaki bilgimiz çok az. 228 yılı başlığı altında, Selefkilerden birinin, II. Antiokhos Hieraks'ın, Arsames/Arşam (metinde Arsabes)[8] adlı bir Ermeni prensinin yanına sığındığını görürüz; bu prens, sikkelerin üstündeki Grekçe yazıda, kral unvanını taşır: *basileos Arsamou*.[9] Biraz daha ileri bir tarihte, iki ayrı Ermeni krallığı görürüz; her iki krallık da, İskender'in Asya'daki başlıca mirasçısı olan Selefki imparatorluğunun teorik olarak vasalı olmakla birlikte, özerktir. Bunlar bir yanda Ermenistan krallığı, diğer yanda Sophene/Dzopk krallığıdır. Kabaca Harput kazasına tekabül eden Sophene'nin başkenti Arsamosata (Şimşat) idi ve 212'deki hükümdarı da apaçık bir İran ismi taşıyan Kserkses idi. Her yerde yerli ayrılıkçılıklarına son vererek bütün Makedon Asya'da Helenizmi yeniden kurmaya kararlı olan Selefki III. Büyük Antiokhos, işe Sophene'ye saldırarak başladı. 212 ilkbaharında, Arsamosata'yı kuşattı. Hükümdar Kserkses direniş göstermeyip, kraldan bağışlanmayı diledi. Antiokhos onu kız kardeşi Antiokhis'le evlendirerek tahtta bıraktı,[10] ama çok geçmeden bu prenses kocasını öldürdü ve Sophene tekrar Selefki topraklarına geçti.[11]

Ermeni krallığının kurucusu I. Artaksias/Ardaşes

Büyük Antiokhos Ermeni ülkelerinin yönetimini İran isimleri taşıyan iki "*strategos*"a* verdi: Artaksias/Ardaşes ve Zariadris/Zareh; birincisi asıl Ermenistan'ın, ikincisi Sophene/Dzopk'un yöneticisiydi.[12] Magnesia felaketi (189) ve Apameia'da Roma'yla imzalanan barış anlaşması (188) Selefki imparatorluğunda genel bir gerilemeye yol açtığında, iki satrap bağımsızlıklarını ilan edip Roma Senatosu'nun rızasıyla ve koruması altında kral unvanını aldılar.[13] Zareh adına, kralın çıktığı bir balık avı anısına, Aramice yazılmış bir kitabenin Sevan gölü kıyılarında daha yeni (1940) bulunduğunu belirtelim.[14]

* ***strategos***: Eski Yunan, eski Roma ve eski Mısır'da askeri ve sivil yönetimin başkanı, kumandan. (ç.n.)

Ardaşesyan hanedanının Büyük Ermenistan'da ve Zarehavanyan hanedanının Dzopk'ta eşzamanlı kuruluşu, kaydadeğer bir tarihi önem taşır. Nitekim, o güne kadar önce Med-Pers hâkimiyetine, ardından, en azından teorik olarak, Grek hâkimiyetine maruz kalan Ermeni halkı ilk defa tam bağımsızlığını öne sürdü. İki krallık arasındaki sınırları tam bir doğrulukla belirleyemiyoruz; her halükârda Dzopk krallığı toprak bakımından diğerinden çok küçüktü. Strabon bize Ardaşes ile Zareh'in "komşu milletlerin aleyhine olacak şekilde büyümek için güçlerini birleştirdi"ğini söyler sadece. Bu şekilde, diye ekler, "Media"dan (yani Atropatene'den) "Kaspiane"yi –bu ismin Muğan ovasını belirttiği farz ediliyor– Culfa ile Khoy arasındaki yöreye tekabül eden Phaunene'yi veya Phaunitis'i ve Vasburagan'ın tümü veya bir kısmı olan Basoropeda'yı aldılar. Ardaşes, kuzeyde, Gürcülerin ataları olan İberyalılardan Gogarene'yi aldı, yani Sevan gölünün kuzey kıyısı ile Lori şehri arasındaki Ermeni Kukarkı'nı,[15] bir de, Strabon'un öne sürdüğüne göre, Khorzane'yi, yani bu durumda Kura'nın kaynaklarına doğru, Goğ ve Ardahan eyaletlerinde aranması gerekiyor, oysa gerçekte biliyoruz ki Khorzane (veya Khorzanene), Ermenice adıyla Khortziank çok daha güneybatıda, Kığı civarında, Dersim yaylasının doğusunda, Liçik suyu kıyısında, Şeytan dağı silsilesinin güneyinde yer alır.[16] Ardaşes ve müttefiki, Khalybeslerden, Mossynoikoslardan ve Ksenophon oralardan geçerken çok vahşi görünen Pontoslu diğer dağlı kabilelerden, Karenitis'i yani Ermenice adıyla Garin'i, Erzurum diyarını ve biraz daha batıdaki Derxene'yi, Ermenicesiyle Dercan'ı veya Tercan'ı aldılar. Strabon, onların fetihleri arasında, "Suriyeliler"in elinden aldıkları, yani şüphesiz birkaç Selefki garnizonunu kovmak zorunda kaldıkları Taraunitis veya Taronitis'e, bir başka deyişle Daron'a veya Muş diyarına; ayrıca Kataonia'dan, yani komşu krallık Kapadokya'dan koparılmış olan, Dersim'in bütününe veya bir kısmına tekabül eden Agilisen'e de değinir.[17] Agilisen ve şüphesiz Anzathene de (Harput'un güneydoğusundaki Hanzit), muhtemelen Dzopk'taki Zarehavanyan krallığına bağlanmışlardı.

Strabon, Ardaşesyan ve Zarehavanyan hanedanları tarafından Ermeni yöresindeki çeşitli nahiyelerin birleştirilmesinin dilbilimsel sonuçlarına dikkatimizi çeker. "Bu birleşme sayesinde," der bize, "bu çeşitli kazaların bütün sakinleri halihazırda aynı dili konuşuyorlar."[18] Strabon MÖ 58 ile MS 25 yılları arasında yaşamıştı. Onun gözleminden anladı-

ğımıza göre, onu Ardaşes'ten ayıran bir buçuk yüzyılda, Ermenistan'ın dil bakımından Ermenileştirilmesi olmuş bitmiş bir olaydı.

Ardaşes kendine, bugünkü Erivan'ın güneyinde, Ardaşad adlı bir başkent kurdu. Strabon'a ve Plutarkhos'a göre, başkenti Hannibal'in nasihatlerine ve planlarına dayanarak kurmuş.[19] "Başkent," der Grek coğrafyacısı, "Aras ovasının girişinde, nehrin bir dirseğinin meydana getirdiği bir çeşit yarımadada yükselir, böylece surları üç yandan nehirle kuşatılmıştır, yarımadanın kıstağının yer aldığı dördüncü yanı ise bir hendek ve bir duvarla veya siperle kapatılmıştır, ayrıca az ötede Ermenistan krallarının hazinelerini koydukları Babyrsa ve Olane müstahkem şatoları bulunur."[20] Öte yandan Zareh de çeşitli müstahkem şehirler inşa etti veya olanları büyüttü, özellikle daha sonraki Alişin yakınında, Fırat'ın sol yakasında yer alan ve nehir geçidine egemen durumdaki, "Kızılırmak'tan Dicle vadisine giden kervan yolunda hem stratejik hem ticari bir mevki"[21] olan Tomisa şatosunu.

Derken, görünüşte oldukça ciddi bir tehlike genç Ermenistan krallığını tehdit etti: Bir Suriye kralı, Selefki IV. Antiokhos, otoritesini ülke üzerinde yeniden kurmayı denedi (166). Ermenistan kralı –adı hâlâ Ardaşes'ti, ya daha önce adı geçen hükümdardı, ki öyle görünüyor, ya da aynı adı taşıyan haleflerinden biriydi– karşı koymak istedi. Sicilyalı Diodoros'a göre, IV. Antiokhos "Ardaşes'i yendi ve dayatılan şartları yerine getirmeye zorladı."[22] Appianos'a göre, Ardaşes'i esir almıştı hatta.[23] Gerçekte, ona bir savaş tazminatı veya bir fidye ödetmekle yetinmiş olmalı.[24] IV. Antiokhos'un Helenizmi yeniden canlandırma çabası her yerde başarısızlıkla sonuçlandığı için, Ermenistan, bu tehlike belirtisinin ardından, bağımsızlığını kesin olarak korudu.

Saltanatının sonlarına doğru Ardaşes (hâlâ aynı kişi söz konusuysa), diğer Ermeni hanedanını, Dzopk'taki Zarehavanyan sülalesini ortadan kaldırarak ülkenin bütünlüğünü tamamına erdirmeyi denedi. Bu amaçla Kapadokya kralı V. Ariarathes ile çıkar ortaklığı kurmaya çalışıp, ona yeni Dzopk kralı Mithrobuzanes'ten kurtulmayı ve ülkeyi paylaşmayı önerdi. Kapadokyalı'nın muhalefeti tasarıyı suya düşürdü.[25] Şu da var ki, Ariarathes, Dzopk'tan, onu himaye etmesinin bedeli olarak, Fırat'ın sol yakasındaki –ne kadar önemli olduğuna değindiğimiz– Tomisa şehrini aldı.[26]

Dönemin Ermenistan kralları için olduğu kadar, Kapadokya ve Pon-

tos kralları için de şunu belirtmek yerinde olur: İsimlerinin de doğruladığı gibi, kültürleri kısmen İran kültürüydü.[27] Ermenistan, Kapadokya ve Pontos, Pers imparatorluğunun bir parçası olmuşlardı. Akamanışların büyüklüğü oralarda hâlâ canlıydı, çünkü bu üç ülke Büyük İskender'in hiç ziyaret etmediği yerlerdendi.[28] Üçü de Makedon fethinin etkilerini doğrudan hissetmekten çok, sonucuna maruz kalmıştı. Bu fetih onlar için satraplık görevlilerinin değişmesiyle sınırlı kalmıştı; dahası bu görevlilerin, özellikle Ermenistan'da, İran unsuru içinde aranıp bulunması devam etmişti. Bu "yeni-İranlı" satrapların Helenleştirilmesi, protokolle ilgili birkaç ayrıntıyla sınırlı kalmıştı; sikkelerin üstündeki yazılar gibi, günün modasına uygun olarak sırf şeklen verilmiş tavizlerdi bunlar. Büyük Tigran/Dikran ve çağdaşı Pontos kralı Mithridates Eupator örneğinde göreceğimiz gibi, az çok İran kökenli olan eski satrapların, bu şekilde Helenistik *basileis* haline gelince, kişisel olarak kendilerini Grek kültürüne vermeleri, diplomasi ve medeniyet dili olarak Grekçe konuşmaları (daha önce Persçe konuştukları gibi), Euripides'in bir trajedisinin veya gezgin bir filozofun konuşmasının tadına varmayı bilmeleri muhtemeldir. Belirlemesi daha zor olan –en azından Ermenistan söz konusu olduğunda, zira, şüphesiz Kapadokya veya Pontos'tan daha çok gerçek anlamda bir millet topluluğu özelliği gösteriyordu– bu ilk Ermenistan kralları devrinde Ermeniliğin hangi ölçüde İran kültürel unsurlarıyla karışmaya devam ettiğidir. Bunu, Ermeni paganizmini ve ayrıca ülkenin Hıristiyanlıktan önceki toplumsal örgütlenmesini ele alacağımız zaman inceleyeceğiz.

Ayrıca şunu da belirtelim ki, bu eski Ardaşesyan kralları gerçekten halkça tutulup sevilmiş kişiler olmalılar, zira hatıraları putperestlik devri Ermeni şiirinden elimizde kalan birkaç parçada muhafaza edilmiştir.[29]

Büyük Dikran: Ermeni imparatorluğu

İran, iki yüzyıllık bir gerilemeden sonra, Arsakid/Arşaguni Partlarının şahsında tekrar siyaset sahnesine çıkıyordu. Selefki Helenizminin elinden Media'yı ve Persia'yı, ardından Babil'i ve eski Asur'u alan (140, 129) Partlar, Akamanış Perslerinin büyük imparatorluğunu yeniden diriltecek gibi görünüyorlardı, nitekim kralları Büyük Mithridates (123-88) Yakındoğu'nun mutlak hâkimi gibiydi. Ermenistan kralı II. Ardavazt onun çağdaşı idi (123'e doğru-95). Mithridates'in saltanatı-

nın sonunda Partlar Ardavazt'a saldırdılar; onu yenmiş olmalılar zira bu hükümdarın vârisini, gelecekteki Büyük Dikran'ı rehine olarak aldıklarını biliyoruz.[30]

Ardaşes öldüğünde (95'e doğru-94) Dikran kırk beş yaşlarında olmalıydı (141 ila 139 arasında doğmuştu).[31] Özgürlüğünü elde etmek için, sınır nahiyelerindeki yetmiş vadiyi Partlara bırakmaya razı oldu. Bu taviz karşılığında Ermenistan tahtına çıkabildi.[32] Böyle bir feragatin geçici olacağını hesaplıyordu. Enerjik, hırslı, keskin bir azamet anlayışına sahip biri olarak, Ermenistan'ı Doğu'nun en büyük gücü yapmaya niyetliydi.

Ardaşes'in tasarılarını tekrar ele alarak, işe Dzopk kralı Artanes'e saldırmakla başladı. Zaman uygundu. Kısa süre öncesine kadar Dzopk hükümdarlarını Ardaşes'in tecavüzlerine karşı savunmuş olan Kapadokya, eskiden himaye ettikleri için artık bir şey yapamıyordu. Pontos krallığıyla savaşmaktan yorgun düşmüş, hatta Tomisa şehrini bir bedel karşılığında Dzopk kralına geri vermişti.[33] Kendi kuvvetlerinden başka dayanağı kalmayan Artanes, Dikran'ın saldırılarına karşı koyamadı. Yenildi ve öldürüldü, böylece Zarehavanyan hanedanı onunla birlikte yok olup gitti. Dzopk, ona bağlı kazalarla birlikte (Agilisen vs.) Büyük Ermenistan'a ilhak edildi.[34] Ermeni ikiliği bu şekilde son buldu; böylece, Strabon'un gayet iyi belirttiği gibi, Ermeni halkının siyasi birliği kesin olarak gerçekleşmiş oldu.[35]

Ermeni birliği tamamlanınca, Dikran kendini dünya siyasetine bulaşmış buldu; bu özel durumda, Roma'yı Pontos kralı VI. Mithridates Eupator ile bütün Doğu'da karşı karşıya getiren anlaşmazlıktı bu. Mithridates'in Kapadokya tahtını Romalılara tabi olan kral Ariobarzanes'in elinden almaya çalıştığı dönemdi bu. Amacına ulaşmak için Dikran'ın desteğini istedi ve kızı Kleopatra'yı onunla evlendirdi; "Prenses, Dikran'dan üç kat genç olmasına rağmen, keskin bir zekâya ve erkekçe bir cesarete sahipti." Elbette, iki hükümdar arasında varılan ittifakta, Mithridates biraz Dikran'a tabiymiş gibi görünüyordu. Ermenistan kralı, mutlak hâkim gibi davranarak, Kapadokya'ya bir ordu gönderdi; ordu, Ariobarzanes'i kovdu ve yerine Mithridates'in adayını, Gordios'u oturttu (MÖ 93).[36] Ama Sulla'nın komuta ettiği bir Roma ordusu derhal Kapadokya'ya girdi, Gordios'u kaçırttı ve Ariobarzanes'i tekrar tahta oturttu. Sulla'nın hemen sonra Partlarla, Fırat'ın iki imparatorluk arasındaki sınır olduğunu kabul eden bir anlaşmaya varması (92) Dikran'ın elini

kolunu bağladı.[37] İran imparatorluğunun Roma sistemine bağlanması, Ermenistan kralının Senato'nun siyasetine karşı doğrudan bir tepki göstermesini engelliyordu.

Dikran ve müttefiki Mithridates, tasarılarını yeniden ele almak için, Sosyal Savaş'ın* Roma gücünde geçici bir gerilemeye yol açmasını beklediler. Bunun üzerine eski anlaşmalarını yenilediler. Dikran'ın Küçük Asya yönünde genişlemeyi tasarlamadığını saptamak ilginç. O yönde fethedilecek toprakları Mithridates'e bırakıyor, oralardan elde edilecek zenginlikleri kendine ayırmakla yetiniyordu.[38] İlginç bir ayrıntı bu. Ardaşesyan hükümdarının, kurmakta olduğu Büyük Ermenistan'ın, Selefkilerin veya Partların aleyhine olacak şekilde sadece güneye ve doğuya uzanması gerektiğini düşündüğünü; batıda ise, günün birinde bütün Küçük Asya'ya yayılacak Pontos krallığı türünden, Roma dünyasının yanında bir tampon devlet kurmaya hazırlandığını kanıtlıyor. Nitekim, öyle görünüyor ki sahiden de, Mithraas ve Bagoas adlı komutanların yönetimindeki bir Ermeni ordusu Kapadokya'yı ikinci kez istila etti, Ariobarzanes'i gene kovdu ve tahta Mithridates'in bir oğlunu, Ariarathes Philopator'u oturttu (90).[39] Ama İtalya'da Sosyal Savaş sona ermişti. Nihayet bu tarafta istediği gibi hareket edebilen Roma, Mithridates'e bir ültimatom gönderdi, o da boyun eğmek zorunda kaldı. 89'da Pontos kralı, silahlanmasının yetersiz olduğuna hükmederek, oğlunu Kapadokya'dan bizzat çağırdı, böylece orası bir kez daha Roma'ya tabi oldu.

Dikran'ın o sırada harekete geçmekten imtina etmesi anlamlıdır. Küçük Asya'da Mithridates ile Romalılar arasında açıkça savaş başladığında da (88) harekete geçmedi. Gerçekte (iki müttefik arasındaki anlaşmalar da bunu gösteriyor), Ermenistan kralı o sıralar Küçük Asya ile Grek ülkesinin sahne olduğu mücadeleyle aslında hiç ilgilenmiyordu.[40] Sulla, Pontos ordularını Khaironeia'da mağlup ederken (86) ve Mithridates, Dardanos barış anlaşmasında, fethettiği her yeri Roma'ya veya Romalılara tabi olanlara bırakmaya mecbur kalırken (85), Dikran Ermenistan'ın Doğu'yu hegemonyası altına almasını sağlamıştı.

Ermeni hükümdarı, her şeyden önce, Arşaguni Partlarının imparatorluğunun gerilemesinden yararlanmıştı. Kralları II. Büyük Mithridates devrinde (123-88), 92'de Sulla'yla varılan anlaşmanın hükümleri gereğince Fırat iki imparatorluk arasında sınır olarak ve Roma etki alanı ola-

* **Sosyal Savaş:** Roma ile İtalya'daki müttefikleri arasındaki savaş (M.Ö. 91-89/88). (ç.n.)

rak kabul edildiği zaman, Partların nasıl bir önem kazandıklarını yukarıda gördük. Ama bir sonraki Arşaguni, II. Artabanos devrinde (88-77), Part İranı kuzey-doğu sınırında Saka kabilelerinin, yani İskitlerin ve Orta Asya'dan inerek Horasan'ı yakıp yıkan başka göçebeler olan Toharların istilasına uğramıştı. Bir sonraki Arşaguni, Sanatrukes (77-70), bu kabilelerden biri olan Sakaraukesler (Saka Ravaka) tarafından tahta oturtuldu. Sanatrukes'in oğlu III. Phraates (70-57), saltanatına en tehlikeli koşullar hüküm sürerken başladı. Türkistan bozkırından çıkan istilaların tehdidi altında, Arşaguni imparatorluğu parçalanmanın arifesinde görünüyordu.

Dikran bu tarihi andan yararlandı. Bir Ermeni ordusu Adiabenos eyaletine, eski Asur'a girdi ve Arbela'ya ve Ninova'ya kadar ilerledi. Partlar 95'te ele geçirdikleri yetmiş vadiyi Dikran'a geri vermek, üstelik kuzey Mezopotamya'yı ona bırakmak zorunda kaldılar. Böylece Dikran Khemsdinan kütlesinde, Botan çayının güneyindeki *Gordyana*'yı (günümüz Kürtlerinin ataları Kardukların ülkesi); *Adiabenos*'u veya eski asıl Asur'u; yukarı Dicle'ye doğru *Arzanene*'yi veya Arzan ülkesini; *Mygdonia*'yı veya Nisibis [Nusaybin] ülkesini ve *Osroene*'yi veya Edessa ülkesini (Urfa) buyruğu altına aldı. Arşaguni İranı'nın olduğu gibi, Ardaşesyan Ermenistanı'nın da feodal örgütlenmesine uygun olarak, bu eyaletlerin küçük hükümdarları veya kralları taçlarını korudular, ama yeni Büyük Kral'ın vasalları olarak. Veya, şöyle de denebilir, intisap akitlerini Arşaguni'den Ardaşesyan'a aktardılar; o da bundan dolayı Kralların Kralı oldu. *Atropatene* (Azerbaycan, Tebriz yöresi) kralı bile Dikran'a bağlılığını sundu ve damadı oldu. Ermeni orduları Part topraklarına girerek Media'ya, Ekbatana (Hemedan) kapılarına kadar ilerlediler ve Arşaguni satrapının sarayını yaktılar. Hegemonyalarını kaybeden Partlar, galip gelenle bir ittifak anlaşması yapmak zorunda kaldılar. Dikran, kuzeyde İberyalılara (Gürcüler) ve Albanialılara (Şirvan ve Karabağ) da hükümranlığını aynı şekilde kabul ettirdi.[41]

Osroene boyun eğince, Kommagene (Samosata [Samsat] diyarı) Dikran'ın hükümranlığını kabul etti.[42] Böylece Suriye "olgun bir meyve gibi" kendini ona sundu. Selefkiler, sonu gelmez aile kavgaları yüzünden oradaki bütün otoritelerini kaybetmişlerdi ve ülke kargaşa içinde debeleniyordu. Son bir enerjik Selefki, XII. Antiokhos, Petra Arabistanı Arap kabilelerinden Nabatîlere yenilmiş ve öldürülmüştü (84).

Şamlılar, bu kargaşa ortasında bir hami bulmak için, kendilerini bu Nabatîlerin reisine, Aretas'a (el-Harisat) teslim ettiler. Bir başka Arap reisi, Sampsikeramos, Emesa'ya (Hımıs) yerleşmişti. Çölden çıkan emirler, aynı örneği izleyerek, iç kesimlerdeki şehirlerde kendilerine prenslikler ayırıyorlardı, Antiokheia [Antakya] ve Seleukeia gibi daha ciddi olarak Helenleşmiş kentler ise kendilerini serbest şehirler olarak ilan ediyorlardı.

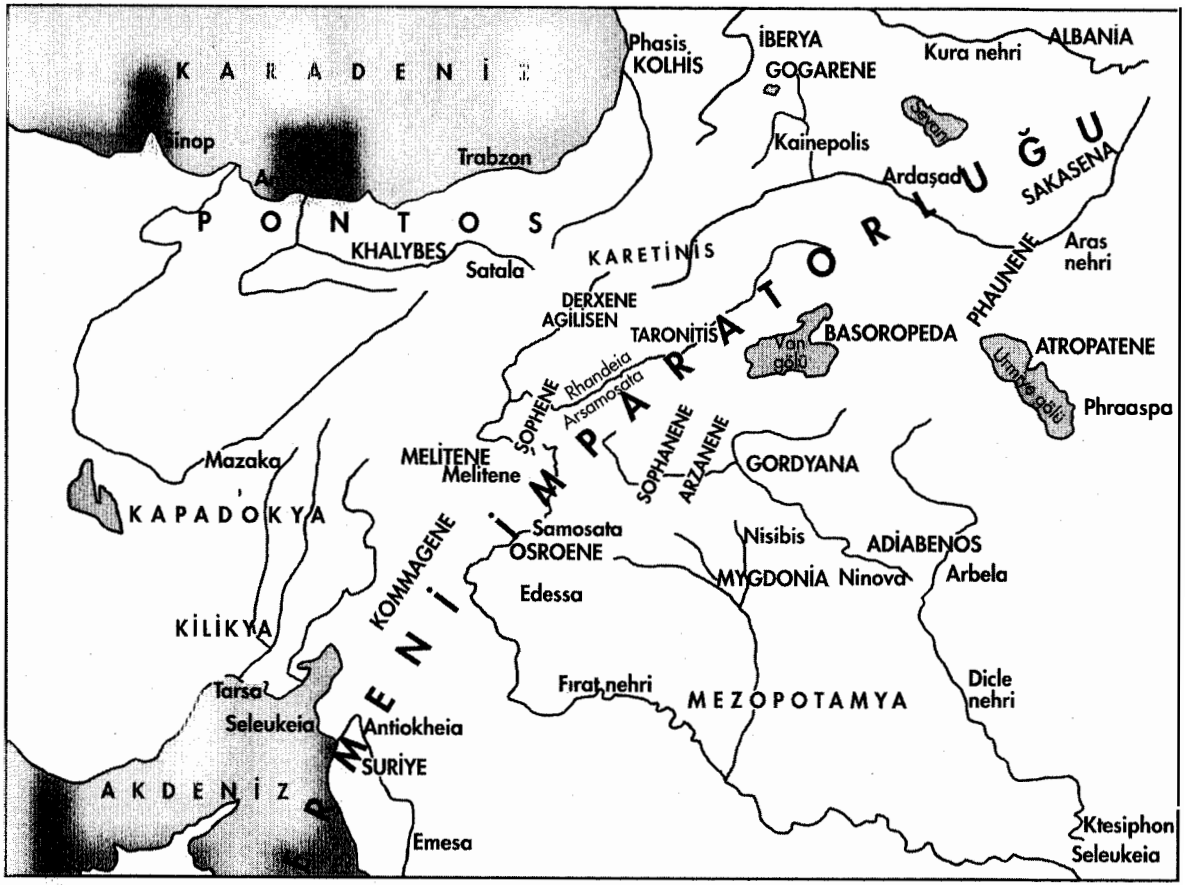
Bu kargaşadan bıkmış olan Suriyeliler –veya en azından büyük bölümü– Dikran'a çağrıda bulundular ve tacı ona sundular (MÖ yaklaşık 84).[43] Ermeni orduları Suriye'ye girdiler. Appianos'tan bir pasaj, Selefkilerin bir miktar direniş gösterdiklerini düşündürüyor.[44] Aslında, bu sülalenin başlıca temsilcisi Philippos, o sırada, şüphesiz Kilikya'ya sığınarak, ortadan kayboldu (84'e doğru). Öyle görünüyor ki, çok geçmeden Dikran peşinden oraya geldi, onu buldu ve öldürdü, böylece Kilikya ovasını da imparatorluğuna kattı (83'e doğru).[45] Ermeni fatih, öyle görünüyor ki, barışçı yollarla Antiokheia'yı ve kuzey Suriye'nin diğer şehirlerini işgal etti. Bir tek deniz kenti Seleukeia Piereia ona kapılarını kapadı ve gemileri olmadığından orayı zorlayamadı.[46] Suriye kralı X. Antiokhos'un dul eşi, bir Selefki prensesi olan Kleopatra Selene, bir süre Ptolemais'te (Akkâ) tutundu. 71'de Dikran onunla da işini bitirdi. O taraftan güçlü bir orduyla atılıp (Flavius Josephus'un ifadesine göre 300 000 adam), Ptolemais'i aldı ve Selene'yi tutsak etti. Onu tanımayı reddeden Phoinikia [Fenike] şehirlerinin prensesleri, Plutarkhos'un belirttiği gibi, aynı anda boyun eğmek zorunda kaldılar.[47] Buna karşılık, Şam' dan Nabatîleri kovmaya da, Yahudiye'deki Asmonî hanedanına boyun eğdirmeye de kalkışmadı.

Bu gönüllü itidal, Grek ve Latin tarihçilerince dur durak bilmeyen ölçüsüz bir zorba olarak tasvir edilen Büyük Ermenistan'ın kurucusunun, tersine, kendini sınırlamayı bildiğini gösteriyor. Deniz kıyısındaki Suriye'den öteye gitmeye yanaşmayarak, büyüklüğünün temeli ve varlık nedeni olan anayurduyla ilişkisini kesmemiş oluyordu. Suriye, tıpkı kuzey Mezopotamya ve Atropatene gibi, gücünü aldığı Ermeni kalesinin dış şevlerinden biri olmalıydı sadece. İlginç bir rastlantıydı bu: Coğrafi veriler halkların tutumunu öylesine belirliyor ki, Dikran, bilmeden, İşpuinilerin ve Menuaların en çok genişledikleri dönemdeki eski Urartu imparatorluğunu yeniden kuruyordu.

Bugünkü Akkâ'ya kadar uzanan ve Mezopotamya'yı kontrol eden bir Ermeni imparatorluğu için yeni bir başkent gerekiyordu. Bugünkü Erivan yakınında, Aras kıyısındaki Ardaşad artık çok kuzeyde kalıyordu. Dikran, ikametgâhının, sahip olduğu toprakların tam ortasında, Ermenistan ile Suriye-Mezopotamya arasındaki yarı yolda olmasını seçti. Burası "Tigranokerta/Dikranagerd" oldu. Şehrin yeri bile tartışmalıdır. Strabon (XI, 14, 15), Mygdonia'da olduğunu, Eutropius ise (VI, 9) Arzanene'de olduğunu belirtir. Şehri Til-Ermen'de, Mardin'in güneybatısında arayanlar oldu. Strabon (XI, 12, 4) Masios dağının (Mardin ve Miyad dağları, Tur Abdin'de) tıpkı Nisibis'e olduğu gibi, Dikranagerd'e de tepeden baktığını söyler sadece.[48] Lehmann-Haupt'a göre, Arzanene ile Sophanene arasında, daha sonra Martyropolis ve Miyafarikin [Silvan] olarak adlandırılan şehir olmalı.[49] Öyle ya da böyle, burada önemli olan, yörenin seçimidir ve bu seçim hem stratejik bakımdan, hem siyasi ve ticari açıdan hayırlıydı.[50] Dikran'ın kenti hakikaten de Kafkasya dolaylarından Filistin sınırlarına, Kapadokya'nın eşiğinden Media'nın kenarlarına uzanan bir imparatorluğun geometrik yeriydi. Antiokheia'dan çıkan, Zeugma, Edessa, Nisibis ve Arbela'dan geçip Partların ülkesindeki Ekbatana ve Hekatompylos'a uzanan, oradan da Baktriane'ye ve Hindistan'a varan büyük ticaret yolunu kontrol ediyordu.[51]

Dikran, başkentini şeneltmek için çeşitli eyaletlerinden 300 000 kişiyi oraya taşıdı, özellikle komşu Adiabenosluları (Asur) ve Gordyanalıları; aynı niyetle, 78-77'de Kapadokya'yı istila etti ve Mazaka'nın sakinlerini Dikranagerd'e taşıdı –Grekleri, diye belirtir Plutarkhos.[52] Kilikya'da Soloi'deki Grek kolonisini de aynı muameleye tabi tuttu.[53] Aynı yazar, Dikran'ın "ticarette yararlanmak üzere," yani Dikranagerd'in aşağısından geçen büyük ticaret yolunda kervancı olarak yararlanmak üzere göçebe hayatlarından çekip kopardığı "Skenites Arapları"nı (yani çadırda oturan) da yakın civara taşıdığını ekler.[54] Bu şekilde ortaya çifte bir nüfus yapısı çıkar: Kurucusunun, Küçük Asyalı Grek kolonilerinin yardımıyla Helence konuşan bir kent haline getirmek niyetinde olduğu yeni başkentte tam anlamıyla şehirli bir nüfus; Cezire'den veya Suriye çölünden gelmiş çadır Araplarının yerleşik hale getirilmesiyle, civarda oluşan kırsal bir nüfus.

Klasik çağ tarihçileri yeni imparatorluğun iskeletini de görmemizi sağlarlar. Monarşi, İran dünyasındaki monarşiler örnek alınarak, Sus'u ve

Büyük Dikran devrinde Ermeni imparatorluğu

Persepolis'i taklit eden bir sisteme göre düzenlenmiştir. "Bir alay kral, Dikran'a dalkavukluk ediyordu. Bunlardan dördünü, tıpkı kapıcılar veya muhafızlar gibi devamlı etrafında tutuyordu. Atla her dışarı çıktığında bu krallar, basit birer tünik giymiş olarak, önünden yayan koşuyorlardı, görüşme yaptığında ise ellerini kavuşturup tahtının etrafında ayakta duruyorlardı." Bunlar vasal küçük kralların Büyük Kral'a yönelik protokole uygun tavırlarıdır ve Akamanış geleneğinin Doğu'da ne kadar canlı olduğunu gösterir. Büyük İskender'in Greklerden aynı tapınma duruşlarını talep edecek kadar bu geleneğe boyun eğdiğini bildiğimiz halde, Dikran'ın da buna uyulmasını istemesine şaşırmak mümkün mü? Dikran, İran usulüne uygun olarak, halkın karşısına en şatafatlı kılıkla çıkardı daima: "Beyaz ve kırmızı çizgili bir tünik giymiş,[55] lal rengi bir entarinin uzun kıvrımlarına sarınmış, başına yıldızlı bir yüksek başlık takmış olarak."[56]

Asıl Ermenistan, Theodore Reinach'ın öne sürdüğü gibi, çoktan *strategos*luklara mı bölünmüştü? Plinius zamanında (MS 79) bu idari bölgelerin sayısının 120'ye ulaştığı bir gerçek, ama Atonts, Strabon'un (MÖ 58'e doğru-MS 25) *strategos*luklardan söz etmediğini belirtiyor, demek ki bunların oluşumu Dikran'dan sonra ve Ermenistan'ın ilk Arşaguni hükümdarı Tiridates/Dırtad devrinde olmalı.[57] Marquart/Markwart'a göreyse, tersine, uç beyliklerine *pteşh* adı verilen dört kral naibini atamış olan Dikran'dır.[58] Bu göreve yöredeki büyük yurtluklar da eklenmişti.[59] Bu uç valilerinden birinin adını biliyoruz: Dikran'ın Suriye'nin idaresiyle görevlendirdiği Megadates.[60] Bu valilik hayırlı olmuştur: Justinus'un ifadesine göre, Suriye'de on dört küsur yıllık Ermeni rejiminin özelliği, Selefkilerin saltanatının son devirlerindeki düzensiz çalkantılarla tezat oluşturan bir sükûnettir.[61] "Suriye nefes aldı. Bu on dört yıl boyunca, yabancı bir hâkimiyetin alçaltıcı yanıyla beraber huzuru, güvenliği ve refahı yaşadı."[62]

Grek kültürünün Dikran'ın imparatorluğundaki ve sarayındaki yeri neydi? Karısı Kleopatra, tıpkı babası Mithridates Eupator gibi, Helen uygarlığına tutkundu. Grek edebiyatçıları ve sanatçıları Ermenistan'a çekiyordu, bunlar arasında özellikle Atinalı söz sanatı ustası Amphikrates ve Dikran'ın hayatını yazan tarihçi Skepsisli Metrodoros vardı. Her ikisine de muhteşem cenaze törenleri düzenledi.[63] Dikranagerd sarayının Helenizme gösterdiği düşkünlüğün en iyi kanıtını Plutarkhos'ta buluruz: Lucullus şehri ele geçireceği zaman, Grek trajedileri oynamaya gelmiş bir oyuncu kumpanyasıyla karşılaşacaktı.[64] Zaten Dikran'ın ailesindeki

genç prensler Grek usulü yetiştirilmişti. Hatta oğlu, geleceğin Ermenistan kralı III. Ardavazt, Grekçe yazan seçkin bir yazar oldu.[65]

Dikran'ın temeli Ermeni olan imparatorluğu, çağının iki büyük kültürünün özelliğini taşıyordu. Krallık yönetimi mekanizması ve ülkenin feodal örgütlenmesi Akâmanış rejiminin mirası ise de, Selefki Suriyesi'nde olduğundan daha etkili olan Helenizm, artık imparatorluğun bünyesine eklenmiş ve kraliyet ailesi ile saraya yayılmaya başlamıştı.

Orduya gelince, Doğu'nun belki de en saygı uyandıran ordusu haline gelmişti. İmparatorluğun kendisi gibi feodal nitelikte olan ordunun çekirdeğini cümle baronlar veya *megistanes*ler oluşturuyordu.[66] Hem kendilerinin, hem atlarının zırhlarına demir pullar dikilmiş *kataphrakte*sler bu soylular sınıfından toplanıyordu. Kafkasyalı Albanialılar da Ermeni fatihinin ordusuna bu zırhlı süvarileri sağlıyorlardı, İberya'dan (Gürcistan) ise gene tanınmış mızraklı süvariler geliyordu. Doğuda, Dikran'ın damadı olan Atropatene (Azerbaycan) kralı, onun emrine 40 000 piyade eri ve 10 000 süvari verebiliyordu.[67] Gordyanalılar veya Kürtler dağ birliklerini; Araplar keşif erlerini veriyorlardı, tabii Grek paralı askerlerden sağlanan mükemmel savaşçılar ve ordunun geri kalanı için kadrolar da cabası. Mevcudun toplamı 500 000 adama ulaşıyordu. Son olarak, savaş hazinesi Ardaşad yakınlarında, Yukarı Ermenistan'ın en ulaşılmaz bölümü olan Olane ve Babyrsa kalelerinde tutuluyordu.[68]

Büyük Dikran'ın kurduğu imparatorluğun yaşama şansı var mıydı? Olmayacağı ileri sürüldü, kaldı ki yaşamadı. Ancak şunu da belirtelim ki, bu, eşyanın tabiatına uymuyor değildi. Coğrafi olarak, Ermeni kütlesi Mezopotamya vadilerine hâkim olmak için; Yukarı Suriye'yi, Cezire'yi, Kürdistan'ı ve Azerbaycan'ı denetlemek için yaratılmıştı. Ayrıca, siyasi olarak çöken Selefki Helenizmi buhranında, Dikran, Justinus'un ifadesine göre, Suriye'deki ve Mezopotamya'daki Grek cemaatlerine karşı, kendisinin de tek isteği Helenleşmek olan hayırhah bir vasi gibi davranıyordu. Bu Helenizm sevgisine kayınpederi Mithridates Eupator'un becerikliliğini, ustalığını katmıyorsa da, en "Mithridatesçi" Greklerin bile kötü günlerde çok korktukları Mithridates gibi kanlı bir despot davranışı sergilemiyordu. Ardaşesyan'a karşı genelde çok sert bir tavır içindeki Theodore Reinach'ın belirttiği gibi, "Ermeni imparatorluğu sürmüş olsaydı, hiç şüphe yok ki tıpkı Pontos gibi, Kapadokya gibi hızla Helenleşirdi. Suriye'de ve Mezopotamya'da çok güçlü olan Grek unsuru

enerjik bir maya gibi etki gösterecek, maddenin kalanını kendine benzetecekti. Grekler bunu hissediyorlardı. Dikran'ın hâkimiyetini, uygarlıklarının yeni bir fethini hazırlayan gerekli bir geçiş olarak tevekkülle kabulleniyorlardı."[69] Bundan daha iyi anlatılamazdı, hiç gerçekleşmeyen Ermeni hipotezini, gerçekliğe dönüşen Part ihtimalinden ayıranın ne olduğu da böylece görülüyor. "Tıpkı Kapadokya veya Pontos gibi," Ermenistan da Helenizmi seçerek Akdeniz dünyasına katılıyordu, yani Avrupa'ya. Part imparatorluğu ise aksine, tamamen yüzeysel bir Helenizm sevgisine rağmen, eski İran'ın ruhuna, katıksız Akamanış geleneğine sadık kalacaktı. Şu da var ki, Ermenistan, çok hızlı Helenleşmekle, Pontos ve Kapadokya gibi millet olma özelliğini kaybetme, dilini ve etnik kimliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu yüzden de, tarihin inişleri ve çıkışları arasında, Ermeni imparatorluğunun tek bir Ermenistan'ın sağ salim ayakta kalmasına yol açacak şekilde ortadan yok olması sonuçta hayırlı olmuş olabilir.

Dikran'ın Romalılarla anlaşmazlığı

Dikran Roma'yla anlaşmazlığa düştüğünde Ermeni imparatorluğu yükselişinin doruğundaydı.

Dikran'ın bu anlaşmazlıktan kaçınmaya çalıştığını övgüyle teslim etmek gerek. Onu bu işe sürükleyen Mithridates Eupator oldu. Romalılar tarafından eyaletlerinden kovulan Pontos kralı, 72 yazında Ermenistan'a sığındı. Unutmayalım ki Dikran, mağlup kralın damadıydı. Konukseverliğini ondan esirgemedi, ama onu sarayına kabul etmekten imtina etti. İkametgâh olarak ona müstahkem bir şato ve bir şeref kıtası verdi. Mithridates yirmi ay boyunca bünyesinin kaldıramayacağı bir atalet içinde kaldı (71 sonbaharından 69 ilkbaharına). Bu durumu, bir müttefike, bahtsız bir akrabaya sırt çeviren Dikran'ın kalpsizliği olarak değerlendirenler oldu.[70] Gerçekte, Ermenistan kralı, gayet akıllıca, Pontos dramına karışmaya ve yirmi üç yılda kurup yükselttiği geniş imparatorluğun kaderini şansa bırakarak tehlikeye atmaya yanaşmıyordu. Bu anlaşmazlıkta tamamen tarafsız kalmaya kararlıydı ki, kendisinden Mithridates'in iadesini talep etmekle görevlendirilmiş bir Roma elçisi çıkageldi. Bu elçi, Appius Claudius, Pontos krallığını fetheden Romalı komutan Lucullus'un kayınbiraderi olduğu için, bu talep daha da tehditkârdı.

O sırada güney Phoinikia'da bulunan Dikran, hâlâ Selefkilerden yana olan son müstahkem şehirlere boyun eğdirmekteydi. Appius Claudius'u kendisini Antiokheia'da beklemeye davet etti. Romalı elçi bu gecikmeden yararlanarak Ermenistan'ın vasalı olan çeşitli küçük krallarla gizli anlaşmalar yaptı, özellikle Gordyana kralı Zarbienos'la. Suriye'de bile Claudius, bağımsızlık duygularından dolayı Ermeni sarayının Asyalı şatafatına, Doğu protokolüne zorlukla uyan Grek şehirlerini Dikran'a karşı kışkırtmaya uğraştı. Sonunda Dikran Phoinikia'dan Antiokheia'ya gelince, Claudius ona Lucullus adına Mithridates'i teslim etmesini buyuran bir ültimatom verdi.

Dikran savaştan kaçınmak için her şeyi yapmıştı. Kaçak Mithridates'i sarayından uzak tutma kararı, bu arzusunu yeterince gösteriyordu. Ama, kayınpederini teslim etmek şerefsizlik olurdu. Suçlunun iade edilmesi talebini reddetti. Kaldı ki, Lucullus onu böyle bir karara zorluyordu adeta, çünkü Romalı komutan mektuplarında ona "kralların kralı" unvanıyla hitap etmeyi reddederek onu sadece kral olarak niteliyordu, yani Ermeni imparatorluğunun fetihlerini ve temel ilkesini tanımayı zımnen reddediyordu (71-70 kışı).[71]

O andan itibaren savaş artık kaçınılmazdı. Dikran, Lucullus'la gizlice pazarlık yapmış olduklarını ortaya çıkardığı vasallarını cezalandırdı. Böylece Gordyana kralını öldürtüp bütün kalelerini, Sareisa, Satala, Pinaka vs. işgal ettirdi.[72] 69 ilkbaharında, harekâtların hazırlığı için Mithridates'le toplantılar yaptı. Mithridates Pontos'u tekrar fethetmeye giderken, Ermeni ordusu Lykaonia'dan Küçük Asya'ya girecekti. Ama Lucullus onlardan önce davrandı. Arkasında sadece 18 000 lejyoner ve 3000 süvari bulunan Romalı komutan, görülmemiş bir cüretle, aniden saldırıya geçti.[73] Kapadokya kralı Ariobarzanes'in yardımıyla, Melitene [Malatya] yolundan geldi, Tomisa yakınında Fırat'ı aştı ve Tomisa'yı zapt etti, sonra kuzeybatıdan güneydoğuya Dzopk'u geçerek dosdoğru Ermeni başkenti Dikranagerd üzerine yürüdü.[74]

Dikran, bu istilanın haberini alınca, komutanlarından Mithrobarzanes'i bir piyade birliği ve 3000 atla gönderdi, ama bu kolordu yok edildi ve Mithrobarzanes Romalı *legatus** Sextilius tarafından öldürüldü. O zaman tehlikenin büyüklüğünü anlayan Dikran, asıl Ermenistan'da direni-

* ***legatus***: Eski Roma'da eyaletlerin yönetimini denetlemekle görevli veya eyaletleri yöneten memur. (ç.n.)

şi örgütlemek için Dicle'nin kuzeyine çekildi. Dicle'nin güneyindeki bölge, Nisibis ve Dikranagerd'deki iki büyük kaleyle korunuyordu. Nisibis'i kardeşi Guras'a, Dikranagerd'i ise komutan vekili Mankaios'a emanet etti (69 yazı). Aynı zamanda, Suriye valisi Magadates'i bütün askeri birlikleriyle çağırmıştı. Ama Sextilius çoktan Dikranagerd'i kuşatmış, dış mahallesini ve sur dışındaki sarayı işgal etmişti, bu arada şehri canla başla savunan kraliyet garnizonundan Grek ve Kilikyalı paralı askerler saldırganların üzerine tutuşmuş neft –*Rum ateş*inin Ermenistan'daki ön habercisi– yağdırıyorlardı sel gibi.[75]

Yeni başkentin kuşatması sürerken, Dikran Ermeni kalesinin savunmasını örgütlüyordu, Th. Reinach'ın düşüncesine göre burası, şüphesiz, Van yaylası üstündeydi. "Vasallarının çoğu çağrısına cevap verdi: Adiabenos ve Atropatene kralları orduya verecekleri askerleri bizzat getirdiler, Albania ve İberya kralları ve Babil Arapları kendi askerlerini gönderdiler." Mithridates Eupator, önden komutanı Taksiles'i göndererek, damadıyla buluşmak üzere yürümeye koyuldu. Tecrübeli bir strateji uzmanı olan Taksiles, Ermeni hükümdarına ihtiyatlı öğütler verdi. Eski Pontos savaşlarından aldığı derse güvenen Taksiles, efendisi adına, Dikran'dan "işi şansa bırakıp da tacını tehlikeye atmamasını" rica ediyordu, "harekâtları sürüncemede bırakıp uzattıkça uzatmak ve Romalılara yapılan yardımı kesmek için süvari sınıfının üstünlüğünden yararlanmak en iyisiydi."[76]

Yaklaşık 80 000 adamı emri altında toplamış olan Dikran,[77] bu öğütlere kulak asmama hatasını işledi. Mithridates'in kuvvetlerinin büyük kısmının gelmesini maalesef beklemeden, Dikranagerd'deki kuşatmayı kaldırmak için tekrar Dicle'yi geçti. 6000 kişilik öncü kollarından biri, Romalıları ok yağmuruna tutup uzaklaştırarak Dikranagerd'deki kuşatma hattını yarmayı başardı. Hisardaki kadınları ve Dikran'ın hazinesini yanına aldı ve lejyonlar arasından kendine bir yol açarak, kahramanca kraliyet ordusuna katıldı.[78]

Ama Lucullus, Cumhuriyet'in en usta strateji uzmanlarından biriydi. Büyük Ermeni ordusunun yaklaştığını öğrenince, komutan vekili Murena'yı 6000 adamla birlikte Dikranagerd'in önünde bıraktı ve kuvvetlerinin geri kalanıyla –11 000 ila 13 000 piyade eri ve 3000 süvari– Dikran'ı karşılamak üzere ilerledi. Çarpışma 6 Ekim 69'da Dicle'nin kıyılarında meydana geldi, belki de Kentrites veya Botan çayının kavşağının

yukarısında.[79] Ermeni hükümdarı ordusunun merkezine bizzat komuta ediyordu. Sağ kanadını Atropatene kralına, sol kanadını Adiabenos kralına emanet etmişti. *Kataphraktes*lerden müteşekkil süvari sınıfının büyük kısmı sağ kanadın önünde toplandı. Ama arazi engebeliydi ve Ermeni ordusunun ana gücünü teşkil eden demir zırhlı süvari birliği savaş düzenine giremedi. Levazım kıtasına saldırarak düşmanı hazırlıksız yakalayan Lucullus'un bir çevirme hareketi, Dikran'ın saflarını karıştırdı. Ardından Romalı süvari birliği, kaçarmış gibi yaparak, *kataphraktes*leri uzağa çekti, Lucullus da onlara arkadan saldırıp bozguna uğrattı. Akşamleyin, Dikran tam bir hezimete uğramıştı.[80]

Yenik kral, geri çekilirken, Mithridates Eupator'la karşılaştı. İki hükümdar asıl Ermenistan'ın selameti hakkında konuşmuş olmalılar, zira Dicle'nin güneyinde fethedilmiş olan Ermeni toprakları kaybedilmişti. Dikranagerd bile Grek ve Kilikyalı paralı askerlerin çekip gitmesi yüzünden düşmüştü. Lucullus, kısa süre başkentlik yapmış şehri işgal ederek, Dikran'ın oraya yerleştirmiş olduğu Grek kolonilerini veya diğer kolonileri yurtlarına gönderdi. Dikran'ın güneydeki vasalları Roma'ya tabi oldular, özellikle Kommagene kralı Antiokhos. Romalılar kışı Gordyana'da geçirdiler (69-68 kışı). Hâlâ direnen tek bir büyük müstahkem şehir vardı: Grek istihkâmcı Kallimakhos'un savunduğu Nisibis. Lucullus ancak 68 yılının sonbaharında oranın hâkimi olmayı başaracaktı; ancak bu arada yapılan savaşı kaybetmişti.[81]

Nitekim, Mithridates'in eşlik ettiği Dikran vazgeçmiyordu. Bütün Ermenistan'ı baştan başa dolaşarak 40 000 piyade eri ve 30 000 süvariden oluşan yeni bir ordu topladı; bu askerler Grek subayları veya İtalyan ayrılıkçıları tarafından Roma usulü eğitilmişlerdi; orduda Ermenilerden başka İberyalılar ve Atropateneliler vardı; hatırlanacağı gibi bu ülkenin kralı Dikran'ın damadıydı ve askerlerini bizzat getirmişti. Lucullus'un âdeti olduğu üzere tapınakları talan etmesi, herkesin bu şekilde silaha sarılmasını, Théodore Reinach'ın deyişine göre, "dini ve milli" bir savunma mücadelesi havasına büründürdü.[82]

68 yazında Lucullus asıl Ermenistan'ın fethine kalkıştı. Hedefi eski Ermeni başkenti Ardaşad idi. Ama "Ermeni kalesi"nin kalbindeki Ardaşad'ın fethi, "sınır şehri" Dikranagerd'in alınmasından bambaşka bir şeydi. Lucullus, Dicle vadisinden yüksek Ermeni yaylalarına doğru çıkarken, iklimi hesaba katmamıştı. "Ermenistan'da iyi havalar sadece

dört ay sürer, hazirandan eylüle, ve bitkiler o kadar geç olgunlaşır ki, yaz ortasında Mygdonia'dan yola çıkan Lucullus Van yaylalarına vardığında buğdaylar hâlâ yeşildi." Hâlâ Mithridates Eupator'un eşlik ettiği Dikran, taktik değiştirerek, savaşa ısrarla yanaşmadı. Ermeni ve Pontos kuvvetlerinin büyük kısmı tepelerde, siperlerle berkitilmiş ordugâhlarda bulunuyordu ve Romalıların aldatmacaları onları yerlerinden çıkarmayı başaramıyordu. Aynı esnada, hafif Ermeni süvari birliği "Romalıların etrafında dönerek, atlar için ot biçen süvarilerini kaçırtmaya uğraşıyordu." Bu temkinli taktik Lucullus'un sabrının üstesinden geldi. Ermenileri kesin bir eyleme zorlamak için, Ardaşad yönünde Arsanias (Murat suyu) vadisini yeniden tırmandı. Dikran peşinden iz sürdü. Dört günlük yürüyüş sonunda iki ordu bir nehir geçidi yakınında, belki Manazgerd [Malazgirt] yöresinde savaşa tutuştu. Bu kez Ermenilerle İberyalı yardımcıları ve diğerleri yeni bir taktiğe başvurdular; klasik çağ tarihçilerinin daha sonra "Part taktiği" olarak niteleyecekleri bir taktiğe: Önce geri çekiliyor, sonra çark edip Romalıları dikenli ok yağmuruyla delik deşik ediyorlardı. Aynı esnada Dikran, atlı muhafızları ve damadının komuta ettiği Atropatene süvarileriyle, lejyonlara cepheden saldırıyor, Mithridates Eupator da onları arkadan kıstırmaya çalışıyordu. Bir ara, üstün gelmesine ramak kalmıştı. Lucullus, sahiden, zamanında davrandı. "Geri çağırdığı süvari birliği Dikran'ı durdurdu; kendisi de Atropatenelileri çökertmeyi başardı, ikinci savunma hattındaki piyade birlikleri de Mithridates'i kaçırttılar." Sonunda Lucullus, hasmının 5000 ölü bıraktığı savaş meydanını kaptırmadı, ama Dicle muharebesinden beri Ermeniler ve müttefikleri gözle görünür şekilde toparlanmışlardı ve, Théodore Reinach'ın deyişiyle, Romalı komutanın zaferi "Pyrrhusvari bir zafer"di.[83]

Nitekim, Ermeni direnişi arttıkça yaz sonu da yaklaşıyordu ve daha şimdiden don ve kar fırtınaları başlamıştı. Roma ordusu kuzeye ilerledikçe, iklim de sertleşiyordu. "Sadece korular, sazlıklar, kayalık dar geçitler, yarı yarıya donmuş ırmaklar vardı; atların ayakları altındaki buz yarılıyor ve dizlerinin arkasını kesiyordu. Yalakların buz gibi suyu hayvanları yıldırıyor, çamur içindeki açık ordugâhlar adamları bezdiriyordu." Burada aklımıza, Ksenophon'un 401 kışında Onbinler'in aynı diyarlardan geçerken çektikleri eziyetleri anlatışı geliyor. Ama Onbinler, hatırlayacağımız gibi, sadece yerel bir direnişçi çetesiyle baş etmek zorunda kalmış

ve genel olarak Ermeni köylülerinin hayırseverliğinden yararlanmışlardı. Burada ise aksine bütün ülke Romalı lejyonlara karşı ayaktaydı. Dikran ve Mithridates onları yıpratmayı sürdürüyorlardı ve Ardaşad hâlâ uzaktaydı.

Bu şartlarda, lejyonlar isyan çıkarma tehditi savurdular. Lucullus, Mygdonia'ya doğru geri çekilmeye razı oldu ve orada, yukarıda gördüğümüz gibi, Nisibis müstahkem şehrini nihayet zapt ederek başarısızlığının intikamını aldı (68 sonbaharı). Gene de sefer başarısız olmuştu. Ermeni toprağı istilacıyı kovmuştu. Ve şimdi saldırıya geçme sırası Dikran'daydı. Ermeni hükümdarı Dicle'nin kuzeyindeki pek çok kazayı yeniden işgal etti, L. Fannius'un Roma tümeni az kalsın teslim oluyordu ki bizzat Lucullus tarafından kılpayı kurtarıldı. Aynı esnada Mithridates Eupator, 4000'i Dikran tarafından kendisine emanet edilmiş Ermeniler olmak üzere 8000 adama komuta ederek, Pontos krallığını Romalılardan geri almak üzere harekete geçmiş ve birkaç ay içinde Lucullus'un komutan vekillerini oradan kovmuştu (68 sonbaharı-67 ilkbaharı). Nihayet, Dikran'ın vasalı ve damadı olan Atropatene kralı, süvari birliğiyle Kapadokya'yı istila etmiş ve Roma garnizonlarını oradan kovalamıştı.[84] 67 yazında, Kapadokya'nın bir kısmı böylece yeniden Dikran'ın eline geçmiş oldu.

Ermenistan'ın yeni yönelimi: Romalıların müttefiki Büyük Dikran

Büyük Dikran ile Mithridates Eupator'un ittifakı her zamankinden daha sağlam görünüyordu ki, bir dizi aile faciası bu ittifakı bozdu.

Dikran'ın, en sevdiği karısından, Mithridates'in kızı Kleopatra'dan üç oğlu olmuştu. Fakat üçü de babalarına karşı fesat çevirdiler. Büyük oğlu Zareh, birkaç Ermeni *megistanes*iyle bir olup ayaklandı ve silahları elinde öldü. Ortanca oğlu babasının attan düşmesinden faydalandı, bu kazayı ölümcül zannedip, ihtiyarın gerçekten son nefesini vermiş olup olmamasına bile aldırmadan tacı giymeye kalktı. Üçüncü oğlu, Genç Dikran, babasının Kapadokya'nın göbeğinde Romalılarla çarpışmaya girdiğini görünce, ayaklandı. Yaşlı kral onu yendi ve kaçmaya zorladı. Bunun üzerine Genç Dikran, kızıyla evlenmiş olduğu Part kralı III. Phraates'e sığındı ve onu Ermenistan'a silah yoluyla müdahale etmeye azmettirdi.[85]

MÖ 66 yılıydı. Büyük Ermeni Kralı demek ki yetmiş dört yaşındaydı ve Roma istilasından daha yeni toparlanıyordu ki Partlar eyaletlerine saldırdı. Bir çırpıda Ardaşad surlarına kadar sokuldular, ama başarıları orada kaldı. Strabon'un yazdıklarına göre, "üç yanı Aras'la, dördüncü yanı ise kalın surlarla çevrili" bu şehrin güçlü bir konumu vardı. Part süvari birliği kent kuşatma tekniğine göre teçhizatlanmış değildi. Kış mevsimi yaklaşırken, III. Phraates birliklerinin büyük kısmını Dicle'nin arkasına çekerek, kuşatmayı sürdürmeyi damadı Genç Dikran'a bıraktı. Partlar gözden kaybolur kaybolmaz yaşlı Dikran yeniden ortaya çıktı ve mevcut idareye gösterilen sadakatin de yardımıyla asi oğlunu ezmekte, öyle görünüyor ki, hiç güçlük çekmedi. Oğlu da Küçük Asya'daki lejyonların başındaki Lucullus'un yerine yeni geçmiş olan Romalı komutan Pompeius'e gitti. İhanetinde direnen genç adam, Roma kartallarına Ermenistan'da kılavuzluk etmeyi öneriyordu.

Pompeius'un böyle bir fırsatı kaçırmaya niyeti yoktu. Lucullus'un başarısız olduğu noktada daha ilk adımda başarılı olarak, yukarı Fırat'tan Aras'ın vadisine geçti ve oradan Ardaşad'a doğru indi. Bu başkentin 15 mil ötesindeyken, Büyük Dikran onunla görüşmeyi kabul etti. Yaşlı kral gerçekten de ne yapabilirdi? Oğlu düşmanın suç ortağı ve yardakçısı olmuştu. Romalılar kendisine batıdan saldırırken, Partlar doğuda yeniden istilaya girişebilirlerdi. Üstelik, oğullarını ayaklanmaya Mithridates'in kışkırttığından şüphelenmesi için nedenleri vardı. Bütün bu ihanetlerin ortasında, Pompeius'un yüce gönüllülüğüne sığınmayı tercih ederek, Roma ordugâhına gitti. Güveni, nihayetinde, ödüllendirildi. Kadim âdete göre, yalvararak Pompeius'un ayaklarına kapandığında, Romalı komutan onu ayağa kaldırdı, hükümdar tacını tekrar başına koydu ve krallığını kaybetmediğine, aksine Roma halkının dostluğunu kazandığına onu temin etti.[86] Gerçekten de Dikran, aslında çoktan beri kaybedilmiş olan dış ülkelerden –Suriye, Kommagene, Osroene, Mygdonia– çekilmek zorunda kaldı sadece ve bir savaş vergisi karşılığında Roma halkının dostları ve müttefikleri arasına kabul edildi. Hayırsız evlada gelince, ihanetinden dolayı cezalandırıldı. Pompeius ona ilkin Sophene'yi vaat etmişti, sonra, bu kadar değersiz bir hediyeden memnun olmayan genç adam küstah bir tavır takınınca, *imperator* onu zincire vurdurdu ve Sophene'yi Kapadokya kralı Ariobarzanes'e emanet etti.[87] Partların kralı, damadına reva görülen muameleye itiraz edince, Pompe-

ius sert bir dille, genç adamın kaderinin öncelikle öz babasının, Ermenistan kralının yetki alanına girdiği cevabını verdi. Bu ironik cevap, bir çırpıda, Partların bu ülke üzerindeki hükümranlık iddialarını reddediyordu. Ayrıca, Carcopino'nun belirttiğine göre, Pompeius'un yaşlı hükümdara gösterdiği yüce gönüllülük en iyi politikaydı: "Roma, Dikran'ı, Partları itaate zorlayacak bir vasal olarak kendine bağlamıştı" (66 sonbaharının sonu). Pompeius, Transkafkasya'ya gidip aşağı Kura'daki Albanialıları (66 kışı), ardından günümüz Gürcistanı'ndaki İberyalıları yenerek (65 ilkbaharı), o tarafta Roma hegemonyasını kurma işini tamamladı.[88] Nihayet, Partlar Gordyana eyaletini Büyük Dikran'ın elinden almaya uğraştıklarında, Pompeius yeni dostunu savunmayı çok ciddiye alarak, komutan vekili Afranius'u tartışmalı eyaleti yaşlı kral hesabına işgal etmekle görevlendirdi.

Böylece, Pompeius ile Büyük Dikran arasında imzalanan Ardaşad anlaşması, şimdiden semeresini vermeye başlıyordu. Ermenistan Roma'ya tabi oluyor ve böylece Part İranı'na sırt çeviriyordu; çünkü, esasen, Ardaşad anlaşması iki tarafça da Partlara karşı imzalanmıştı. Ermenistan, Part tazyikine karşı Roma savunmasının kalesi haline geldiği gibi, Roma'yla ittifakı da onu bu tazyike karşı güvence altına alıyordu. Böylece, saltanatına istilacı Arşaguni hükümranlığından kurtularak başlamış olan Büyük Dikran'ın eserinin özü korunmuş oluyordu. Bilhassa, hele Suriye'nin Roma eyaleti haline geldiği bir zamanda, Ermeni birliği genel olarak ayakta kalmış ve sağlamlaşmıştı. Daha yukarıda söylediğimiz gibi, Filistin sınırından Med sınırına uzanan bir Ermeni imparatorluğunun hayali geri dönüşsüz bir şekilde yok oluyordu; buna karşılık, siyasi birlik içindeki Ermenistan sınamadan muzaffer çıkıyor, tam da Roma'ya tabi olmakla milli varlığı ve kültürel özerkliği bundan böyle güvence altına alınıyordu.

Netice itibarıyla, Dikran'ın yönetimi, bazı tarihçilerin öyle görmek istedikleri gibi, tam bir başarısızlıkla son bulmadı. Saltanatının inişleri ve çıkışları olduğu aşikâr, ama bunlar kişinin kendisinden çok ortama bağlıdır. Ortam, dönemin bütün Anadolu saraylarındaki Grek-Doğu ortamıdır ve şüphesiz bu ortamda Helenleşme henüz o kadar yol kat etmemişti; bu ortamdaki Akamanış etkisinin devamlılığıysa çok daha belirgindi. Grek-Romalı tarihçilerin ve ahlakçıların Dikran'da eleştirdikleri şey, onun kişiliğinden çok, Daraların ve Artakserkseslerin halefi olan ve

onların debdebesini, şatafatını, monarşi mekanizmasını koruyup sürdürmüş olan İranlı "büyük kral"dı. Romalı devlet adamlarıyla tezatın, bu bakımdan çarpıcı olduğunu teslim edelim. Ama burada göz önünde bulundurulması gereken şey, ortamın kültürüdür, Akamanışların yok olmasından sonraki bu "Akamanışçılık"tır; bu kültür de, Helenizmin yokluğunda, kraliyet isimlerinin de kanıtladığı gibi, açıkça sarayın ve genel olarak yönetici sınıfların kültürü olarak sürüp gidiyordu. Modern tarihçilere gelince, onlar Mithridates Eupator'un çılgın girişimlerini Dikran'ın daha temkinli ama aynı zamanda daha ölçülü ve akılcı tutumuyla karşılaştırmaktan geri kalmıyorlar. Gerçekten de Pontos kralı, tartışmasız olarak, zamanının en dinamik kişiliklerinden biriydi. Yalnız, bu kumarda krallığını kaybetti ve kısa vadede hanedanını yıkıma uğrattı. Kuşkusuz daha az "gösterişli" olan Dikran ise ölümsüz bir eser bıraktı: Ermenistan. Şunu da ekleyelim ki, Mithridates, Ermeni topraklarıyla ilgili olarak, Dikran'ın kötü cini oldu ve Ardaşesyan hükümdarı, tam da bu tehlikeli müttefikle arasındaki bağı kopardığı için "Büyük" ismine tam anlamıyla layık oldu.

III. Ardavazt, Crassus ve Antonius

Dikran, Roma'ya tabi olduktan sonra, bir on yıl daha hüküm sürdü. MÖ 56-54'e doğru öldüğünde seksen yaşının üstündeydi. Tahta ortak etmiş olduğu oğlu III. Ardavazt, babasından sonra MÖ 56'dan 30'a kadar hüküm sürdü.

Elimizdeki güzel sikkelerin üstünde Ardavazt, başında hükümdarlık tacıyla görülüyor ve *basileus basileon* unvanını taşıyor.[89] Ayrıca, yukarıda da gördük, kendisi Grekçenin seçkin bir yazarıydı. "Trajediler yaratıyor ve söylevler ile hikâyeler yazıyordu; bunların bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilmiştir," der Plutarkhos.[90] Babasının Ermeni politikasına verdiği yeni yöne, yani Roma dostluğuna sadık kaldı. Böylelikle 53 yılında, *triumvir** Crassus'un Partlara karşı çıktığı talihsiz seferde ona çok faydalı öğütler verdi. Crassus henüz Suriye'nin kuzeyinde bulunuyordu ki, Ardavazt 6000 süvariyle onun yanına gitti. Plutarkhos şöyle anlatıyor: "Masrafları ülkelerine ait olmak üzere, tepeden tırnağa silahlı

* ***triumvir:*** Eski Roma'da görevlerini iki meslektaşıyla bölüşen, yani üç kişilik bir kurula katılan yüksek görevli. (ç.n.)

10 000 süvari ve 30 000 piyade eri vermeyi vaat etti, ama Crassus'a Part ülkesini Ermenistan yolu ile istila etmesi tavsiyesinde bulundu, orada *triumvir* ordusuna gerekli bütün erzakı, bizzat kralın ona sağlayacağı erzakı bol bol bulabilecekti. Böylece Roma ordusu dağlarla ve kesintisiz yükseltilerle kaplı bir ülkede ve Partların tüm gücünü meydana getiren süvariler için uygunsuz bir arazide güvenlik içinde ilerleyecekti."[91] Crassus Ardavazt'a teşekkür etti, ama planını reddedip Arap reislerin, özellikle Edessa'nın küçük kralı II. Abgar'ın planını benimsedi; onlar Part başkentlerine, Seleukeia-Ktesiphon'a, Cezire'nin ıssız topraklarından geçerek yürümesini tavsiye ettiler. Bu arada Part kralı I. Orodes, Ermenistan'ı yakıp yıkarak Ardavazt'tan intikam alıyordu. Ardavazt, Ermeni ordusunun Roma lejyonlarına katılmasını engelleyen bu şaşırtma hareketini Crassus'a haber vermek için ulaklar gönderdi. Aynı zamanda *triumviri* Part taktiği konusunda uyarıyor, Arşaguni süvarilerinin manevralarına fazlasıyla elverişli Cezire ovalarından kaçınmasını salık veriyordu.[92] Crassus bu akılcı görüşleri hiç hesaba katmamakla kalmadı, dahası Ermenilerin yokluğunu bir ayrılma olarak değerlendirdi ve Part ordusuna karşı zafer kazandıktan sonra onları kendi ülkelerinde cezalandırmaktan geri durmayacağını ilan etti.

Bunca körlüğün nelere sebep verdiğini biliyoruz. 28 Mayıs 53'te Roma ordusu Partlar tarafından Karrhai (Harran) yakınında ezildi ve 1 Haziran'da Crassus da kendi adamlarının uğradığı felaket sırasında öldürüldü.

Bu facia Roma'nın Doğu'ya doğru ilerlemesini birdenbire durdurdu. Fırat uzun süre Roma imparatorluğu ile Part imparatorluğu arasındaki sınırı belirledi. İyi niyeti aşikâr olan Ardavazt'a gelince, seferin bambaşka bir sonucu olması ona bağlı değildi. En azından, tacı ve ülkesi için gerekli diplomatik manevrayı zamanında yapmayı bildi. Bunu, kız kardeşini Part kralı Orodes'in oğlu Pakoros'la nişanlayarak yaptı.[93] Bu evlilik vesilesiyle, der Plutarkhos, Ardavazt ve Orodes "karşılıklı olarak şölenler verip şenlikler düzenliyorlar, bu şölenlerde alışıldığı üzere Grek şiirleri okunuyordu," Ardaşad sarayında yükselen Helenleşmenin yeni bir kanıtıydı bu. Bu temsillerden biri esnasında, Euripides'in *Bakhalar*'ı oynanırken, talihsiz Crassus'un başı Orodes'in önüne getirildi.[94]

Demek oluyor ki, Karrhai felaketi Ardavazt'ı Part ittifakına girmeye mecbur bıraktı. Hatta askerlerini, Suriye'deki Roma eyaletine düzenlenen akınlar için (42-40) Part birliklerinin yanına katmak zorunda kal-

dı. Bununla birlikte, *triumvir* Antonius'la birlikte Roma yeniden ciddi olarak Partlara karşı mücadeleye başladığında, Ardavazt "Büyük Dikran'ın vasiyeti" olarak adlandırılabilecek anlaşmaya dönerek, tekrar Romalılara katıldı. Crassus'un hatalarını tekrarlamamaya gayet kararlı olan Antonius, Partlara karşı Ermenilerin tuttuğu yolu benimsedi, yani Ardavazt'ın on yedi yıl önce lejyonlara önermiş olduğu yolu. MÖ 36 yılının sonunda Ermenistan'dan geçti, Ardavazt'ın süvarilerini kendi güçleriyle birleştirdi ve o zamanlar Part imparatorluğunun vasal bir krallığı olan Atropatene'yi –daha sonra İran Azerbaycanı– istila etti. Ardavazt'ın öğütleri üzerine, diyarın başlıca müstahkem şehri olan Praaspa veya Phraata'yı kuşattı,[95] fakat kış iyice bastırdığından başarısız oldu. Bunun üzerine seferin sonucundan şüpheye düşen Ardavazt (desteğinin yararını Atropatene'yi ilhak ederek göreceğini ummuştu), birliklerini Ermenistan'a geri getirdi. Kısa süre sonra Antonius da geri çekilecekti, çok geç gerçekleştirilen bu geri çekilme, kış mevsimi ilerlemiş olduğundan, az kalsın bir felakete dönüşüyordu.[96]

Antonius, Mısır'a döndükten sonra hezimetin bütün sorumluluğunu Ardavazt'ın üstüne yıktı. Şurası kesin ki Ardavazt'ın da kabahati yok değildi, zira birliklerinin geri çekilişi, her ne kadar bu emri seferin sonuçsuz kalacağı belli olduğunda, kuşkusuz onları zamanında kurtarmak için vermişse de, sonuçta harekâtları tehlikeye düşürmüştü. Ancak, dönüşte Ermenistan'da kendini derleyip toparlayabilen Roma ordusunu iyi karşıladı. Kaldı ki, Mommsen'in de belirttiği gibi, başarısızlığın asıl sorumlusu bizzat Antonius'tu. "Monaeses'e bağlanan umutları yok eden, Statianus bozgununa sebep olan, Praaspa kuşatmasını başarısızlığa uğratan Ermenistan kralı değildi."[97] Strabon'un aksi yöndeki görüşüne gelince,[98] bunu Antonius'un silah arkadaşı olan Dellius'un, muhtemelen onun emri üzerine, şefi için bir savunma söylevi olarak yazdığı anlatısından aktarmıştır. "Eğer Antonius doğrudan Ktesiphon'a [Madain, Bağdat yakınlarında] çıkan yolu izlemediyse," diye sonuca varıyor Mommsen, "bunun sebebi Ardavazt'ın kötü bir kılavuz oluşu değildi, bunda başkumandanın askeri, dahası politik bir kusuru vardı."[99]

Gene de Antonius, Ardavazt'tan öcünü almaktan geri durmadı. 34'te tekrar Ermenistan'a yöneldi ve onu kendisine katılmaya çağırdı. Bu davet, bir tuzaktan başka bir şey değildi, bundan ilk şüphelenen Ardaşesyan hükümdarı oldu. O yüzden de ilkin yan çizdi, ama Antonius sıkıştırdıkça

sıkıştırdığından ve ayrıca onu Ardaşad üzerine yürümekle tehdit ettiğinden, Ardavazt sonunda *triumvir*in huzuruna gitti. Antonius onu derhal tutuklattı, birçok müstahkem mevkiine el koydu, hazinelerini elinden aldı, sonunda onu altın zincirlere vurulmuş olarak İskenderiye'ye götürdü ve orada bu vesileyle kolay bir "zafer"i kutladı.[100] Tanrıça Anahid'in Erez'deki (Erzincan) altın heykeli, Ermenistan'ın Palladion'u* yerinden sökülüp götürüldü ve parçaları Romalı askerlere dağıtıldı. Birkaç yıl sonra, talihsiz Ardavazt, Kleopatra'nın emriyle öldürüldü.[101]

Ardaşesyan hanedanının son zamanları

Antonius'un Ardavazt'a yaptığı haksızlık, Büyük Dikran'ın saltanatının son on yılında yönünü kararlı bir biçimde Roma'ya doğru çevirmiş olduğu Ermeni politikasının akışını yıllar boyunca değiştirdi. Crassus'un ve Antonius'un seferleri sırasında, Partlara karşı Roma gücünün kalesi gibi görünen Ermenistan, yüzünü tekrar Partlara çevirdi. Bu arada Antonius, Ardavazt'ın krallığına fethedilmiş ülke muamelesi yapıyordu. Ülkeyi, Kleopatra'dan olan oğullarından birine, genç Aleksandros'a verdi. Aleksandros'a bir destek sağlamak amacıyla, onu Atropatene kralının kızı İotape'yle evlendirdi, böylece Atropatene Romalıların gözüne girdi. Antonius, bu uyuşmanın teminatı olarak, Symbake eyaletini Atropatene'ye bıraktı veya geri verdi (34).[102]

Ermeniler, talihsiz Ardavazt'ın oğlu II. Ardaşes'i kral ilan ederek bu gaspa karşı ayaklandılar, ama Antonius ile Atropatene'nin küçük kralının güç birliği etmiş kuvvetleri karşısında Ardaşes Partlara sığınmak zorunda kaldı, böylece Partlar Ermeni meşruiyetinin savunucuları haline geldiler. Octavianus'a karşı nihai mücadelesine girmiş olan Antonius, Roma işgal birliklerini Ermenistan'dan çağırmak zorunda kalınca, Part kralı IV. Phraates Atropatene'nin küçük kralını yendi. Onun desteği sayesinde, II. Ardaşes yeniden Ermenistan tahtına çıkarıldı ve hatta, Partların onayıyla, Atropatene tahtını da kendine kattı (MÖ 30).[103]

Atalarının mirasına tekrar sahip olduktan sonra, II. Ardaşes'in aklında artık tek bir düşünce vardı: Öyle haince esir edilen, öyle hunharca katledilen babasının öcünü almak. Kısa süre önce Mithridates Eupator'un

* **Palladion:** Tanrıça Athena'nın lakabı Pallas'tan. Pallas'ın, Truva'yı koruduğuna inanılan heykeli. (ç.n.)

yaptığı gibi, topraklarında bulunan bütün Romalıların idamını emretti. Ama aynı döneme doğru Roma dünyasının idaresini alan Augustus, bu hakareti ebediyen unutamazdı.[104] MÖ 20 yılında, üvey oğlu Tiberius'u Ermenistan'a gönderdi. Aynı esnada, Ermenistan'da, Roma cephesi Ardaşes'i katlediyor ve kısa süre önce rehine olarak Roma'ya gönderilmiş olan ve hâlâ orada yaşayan küçük kardeşi III. Dikran lehine karar veriyordu. Tiberius kraliyet tacını başına koyarak yeni hükümdarı tahta oturttu (20).[105]

III. Dikran'ın saltanatı (MÖ 20-12), Ermenistan'da Roma protektorasının barışçı bir şekilde kurulmasına tekabül eder. Ama bu hükümdarın erken ölümünden sonra, tahtı ailesinin üyeleri arasında çekişme konusu oldu; kimilerini (IV. Dikran ve kız kardeşi Erato) Partların cephesi, kimilerini de (IV. Ardavazt) Romalıların cephesi destekliyordu. Sonunda, MÖ 1 yılında Augustus, torunu Caius Sezar'ı Ermenistan'a gönderdi; ülkeyi tekrar Roma protektorasına sokan Caius Sezar, Part kralı Phraatakes veya V. Phraates'le yaptığı bir görüşme sırasında, bu protektoranın Arşaguni sarayı tarafından tanınmasını bile sağladı.[106] Böyle olmakla birlikte, Caius Sezar Ermenistan'da birkaç direniş yuvasını, özellikle surlarının dibinde yaralandığı Artagira şehrini yok etmek zorunda kaldı (MS 3 yılı).[107]

Ardaşesyan ailesindeki geçimsizlikler sürerken, Roma, hükümdar sülalesini değiştirmeyi düşündü ve tahtı Atropatene kraliyet ailesine verdi; önce kral Ariobarzanes, onun ardından da oğullarından V. Ardavazt tahta çıkartıldı (MS 2'ye doğru-11?), ama bu yeni sülale kalıcı olamadı. Ermeniler kraliçe Erato'yu geri çağırdılar (bu prensesin çok güzel bir sikkesi var elimizde),[108] sonra onu tekrar kovdular (14'e doğru-15?).[109] Hanedandaki bu istikrarsızlık hiç kuşkusuz feodal Ermeni rejiminden kaynaklanıyordu, çünkü büyük aileler tahtta hak iddia edenlerden şunun veya bunun tarafını tutuyor ve kendilerine bağımsızlık sağlayan bir başıbozukluğu sürdürüyorlardı.

BÖLÜM VI

Roma Protektorası ve Ermenistan'ın Arşaguni Kralları

Hanedandaki istikrarsızlık
Küçük evladın soyundan gelen Arşaguniler ve İberyalılar

Bu başıbozukluğun ortasında, Arşaguni sülalesinin Ermenistan tahtına ilk yerleşme teşebbüsü gerçekleşti. Bu ünlü aile, bildiğimiz gibi, Partların hükümdar ailesiydi. Arşaguni Vonones, rakibi III. Artabanos tarafından Part tahtından kovulduğunda (MS 11'e doğru-12), bu zararını Ermenistan'da telafi etmeye çalıştı ve nitekim, Ermeni derebeylerine kendisini kral olarak kabul ettirmeyi başardı. Yeni tahtına yerleşir yerleşmez III. Artabanos tarafından tehdit edildi. Vonones'in yardım istediği Roma çok zor durumda kaldı: Bu hükümdarı desteklemek, Part imparatorluğuyla yeniden savaş başlatmak demekti. İmparator Tiberius pek de parlak olmayan bir kurnazlığa başvurdu. Vonones'i Kilikya'daki Roma eyaletine çekti ve orada alıkoydu, ama kral unvanını ve krallık aygıtını elinden almadı (16).[1] Böylece Ermenistan kralsız kaldı. Tiberius'un iki yıl sonra meseleyi halletmekle görevlendirdiği Germanicus, Ermenistan tahtını Pontoslu prens Zenon'a verdi (18). Bu beklenmedik kral Ermenilerin hoşuna gitmişti, der Tacitus, "çocukluğundan itibaren onların âdetlerini ve yaşam tarzlarını, avlarını, şölenlerini ve bütün zevklerini benimsemiş olduğundan, hem soyluların hem halkın kalbini kazandı. Bunun üzerine Germanicus, Ardaşad şehrine gitti ve soyluların onayı, çoğunluğun alkışıyla, ona kraliyet kuşağını taktı. Halk yeni efendisinin önünde eğildi ve onu Ardaşes adıyla selamladı."[2]

Böylelikle Zenon-Ardaşes'in saltanatı (18-34) yeni bir Roma protektorası döneminin belirtisi oldu, ama ondan sonra hanedanda yeniden istikrarsızlık baş gösterdi. Part kralı III. Artabanos, oğullarının en büyüğü olan Arşag'ı Ermenilere kral olarak kabul ettirdi. Ama Tiberius tetikte bekliyordu. Tahta talip olan Arşaguni'nin karşısına başka bir aday çıkardı: İberya (Gürcistan) kralı Pharasmane/Parsaman'ın kardeşi Mithridates/Mihrtad (35'e doğru). Ermenistan sarayında Roma cephesi Arşag'ı zehirletti, bu sırada İberyalılar ülkeyi istila ettiler ve Ardaşad'a girdiler.

Artabanos, öldürülen oğlunun yerine geçsin diye, bir diğer çocuğunu, Orodes'i Ermenistan'a gönderdi, ama öte yandan Parsaman da Albanialı ve Sarmat yeni paralı askerler çağırdı yardımına. Tacitus, İberya kralının kendi eliyle Orodes'i yaraladığı ve Orodes'in birliklerinin dağıtıldığı muharebeyi gayet canlı bir şekilde tasvir eder. Bu sırada, Romalı komutan Vitellius Partlara arkadan, Mezopotamya tarafından saldırdı.[3] Böylece İberyalı Mihrtad, Roma protektorası altında Ermenistan tahtının sahibi olarak kaldı.

İmparator Caligula'nın deliliği aniden bu hayırlı sonuçlara gölge düşürdü. Sebepsiz yere, Mihrtad'ı Roma'ya çağırdı ve tahttan düştüğünü ilan etti (37). Partlar Ermenistan'ı yeniden işgal etmek için bu yanlıştan yararlanmaktan geri kalmadılar. İmparator Claudius işlenen hatayı düzeltti. Öyle görünüyor ki, 42 civarında, Mihrtad'ı yeniden Ermenistan'a gönderdi, o da gücünü Roma himayesinden ve kardeşi İberya kralı Parsaman'ın askerlerinden alarak, ülkeyi yeniden fethetti. Protektorayı güvence altına almak için, bir Roma garnizonu Gorneæ'ye (kuşkusuz Erivan yakınındaki Karni) yerleşti.[4]

Böylece Roma, Ermenistan üzerindeki protektorasını yeniden kurmayı başarmıştı. Aynı esnada Transkafkasya'ya hâkim olmaya hazırlanan ilginç bir Ermeni-Gürcü ortakyaşamının ilk belirtileri ufukta görünürken bir iç facia her şeyi yarıda bıraktı.[5] MS 51 yılında İberya kralı Parsaman, kardeşi, yeni Ermenistan kralı Mihrtad'ın yerine kendi oğlu Rhadamiste/Hıratamizt'i geçirmek için ona ihanet etti. Mihrtad, Gorneæ'deki Roma garnizonunun himayesine sığındı, ama Hıratamizt bu garnizonun komutanı Caelius Pollion'u satın aldı. Pollion'un ayartmasıyla Mihrtad, yeğeniyle görüşmek üzere müstahkem şehirden çıkma ihtiyatsızlığında bulundu. Hıratamizt derhal üzerine atıldı ve muhafızlarına onu tutuklattı. Hemen sonra da onu boğdurdu ve onun yerine Ermenistan tahtına çıktı. Kapadokya'daki Roma valisi Julius Pelignus da Hıratamizt tarafından satın alındığından, bu darbeye onayını verdi (52). Bu arada, bu facianın neden olduğu dehşet, Part kralı I. Vologesus/Vağarş'ı Ermenistan'ı istila etmesi için cesaretlendirdi. Ardaşad'ı da, Dikranagerd'i de ele geçirdi, İberyalıları kovdu ve tahta kardeşi I. Dırtad'ı oturttu (53). Şu da var ki, kışın sertliği Partları çekilmeye zorladı ve Hıratamizt bunu fırsat bilip ülkeyi kısa süreliğine yeniden işgal etti; ama intikam almak için yaptıkları Ermeni halkının isyanına yol açtı. Yeni-

den kaçmak zorunda kaldı, Dırtad da Ardaşad'daki tahta kesin olarak yerleşti.[6] Tacitus (daha ileri tarihte Movses Khorenatsi de ona katılır), bize Hıratamizt'in karısı kraliçe Zenobia'nın acıklı hikâyesini anlatır; kocasının kaçışını geciktirmemek için kendini Aras'a atmış, onu çobanlar kurtarmıştır. I. Dırtad'ın sarayına getirilen Zenobia, Arşaguni hükümdarından kraliçe muamelesi görmüştür.[7]

Roma politikası oldubittiye boyun eğmedi. Neron'un saltanatının başında, Romalı komutan Corbulo tam yetkiyle donatılmış olarak Doğu'ya gönderildi. Ermenistan'ın batı sınırındaki iki eyalet, Roma'ya tabi olan Suriyeli iki sadık prense verildi: Asmonî prensi Aristobulos "Küçük Ermenistan"ı aldı, yani Kapadokya'nın kuzeydoğu kısmını (Nikopolis ve Satala yöresini); Emesa prensi Sohæmos da Dzopk'u aldı.[8] (Şunu belirtelim ki, vakanüvislerin Roma Ermenistanı'nın şehir unsurunda saptadıkları Yahudi göçünün, bu Yahudi veya Suriyeli küçük kralların mevcudiyetine bağlı olması mümkün). 58 ilkbaharında Corbulo, Kapadokya yolundan Büyük Ermenistan'a girdi ve dosdoğru Ardaşad üzerine yürüdü, bu sırada İberya kralı Parsaman Ermenistan'a kuzeyden saldırarak bir şaşırtma hareketi gerçekleştiriyor, keza Romalılara tabi olan Kommagene kralı Antiokhos da güneybatıdan bir şaşırtma hareketi gerçekleştiriyordu. Corbulo, Dırtad'ın terk ettiği Ardaşad'a girdi ve şehri ateşe verdi; sonra, kışı ülkede geçirip, yaz gelince Dikranagerd'e doğru yürüdü, böylece bütün Ermenistan'ı kuzeyden güneye geçmiş oldu; bu zahmetli yürüyüşte çekilen eziyetleri Tacitus bize tasvir eder.[9] "Tauranniteslerin kazası"ndan yani Daron'dan geçerken, neredeyse öldürülüyordu.[10] Dikranagerd sakinleri savaşmadan kapılarını açtılar, ama gözüpek gençlerin savunduğu hisar, der Tacitus, şiddetli bir saldırı sonucunda ele geçirilebildi (59).[11] Böylece Ermenistan bir kez daha Roma'ya tabi oldu. Tahtta hak iddia eden Arşaguni'nin, diye ekler Tacitus, hâlâ birkaç taraftarı vardı, "ama Partların kibrinden bıkıp usanmış olan çoğunluk, Romalıların seçtiği bir kralı tercih ediyordu."[12] Neron, Roma'da yetişmiş Kapadokyalı bir prensi Ermenistan'da hüküm sürmeye yolladı, kral V. Dikran olan bu prens zaten Ardaşesyan hanedanından bir prensesin kocasıydı. Böyle olmakla birlikte, Ermeni toprağının bütünlüğü bu hanedan değişikliğinden zarar görmedi değil, zira Roma, kendisine tabi olan İberya kralı Parsaman'ı, Pontos kralı Polemon'u, "Küçük Ermenistan" kralı Aristobulos'u ve Kommagene kralı Antiok-

hos'u ödüllendirmek için, Ermeni sınır nahiyelerini onlara devrederek her birinin toprağını genişletti.[13]

Ermeni dengesi ve Rhandeia anlaşması

V. Dikran, belki de bu toprak kayıplarını telafi etmek için, bir süre sonra Adiabenos eyaletine, eski Asur'a karşı bir sefere çıktı; ülke bir zamanlar, Büyük Dikran döneminde, Ermeni mülkünün parçası olmuş ve ondan sonra Partların hâkimiyetine geçmişti. Part kralı I. Vağarş, Ermenistan tahtının kardeşi Dırtad'ın hakkı olduğunu ileri sürerek, Romalılara yeniden savaş açmak için bunu bahane etti.[14] Dırtad, bizzat rakibi V. Dikran'ın savunduğu Dikranagerd'de başarısızlığa uğradı.[15] Ama Kapadokya valisi olan Romalı komutan Pætus, Arsanias (Murat suyu) kıyısındaki Rhandeia'da Partlara yenildi. Bu müstahkem şehirde kuşatılan Romalı komutan, bir teslim şartnamesi imzalamak zorunda kaldı, bu şartname uyarınca Roma ordusu Ermenistan'ı boşaltacaktı (62).[16] Bununla birlikte Corbulo çok geçmeden Roma kartallarına itibarlarını yeniden kazandırdı. Melitene'de [Malatya] Fırat'ı geçtikten sonra, Partlara bağlı olduğunu bildiği derebeylerini kovarak Ermenistan'a girdi (63).[17]

Sonunda, gene 63 yılında, bir *modus vivendi** sağlandı. Rhandeia'da yapılan bir görüşmede, Corbulo ve I. Dırtad barış anlaşması imzaladılar. Buna göre, Dırtad Ermenistan'ın kralı olarak kalacak, ama Romalılara tabi olacaktı. Dırtad, tam da toplantı mekânında, hükümdarlık tacını Neron'un suretinin önüne bıraktı ve tacını imparatorun elinden tekrar almak için Roma'ya gideceğini bildirdi (63).[18] Gerçekten de, 66'da Dırtad 3000 süvari eşliğinde, yeğenlerinden üçünü ve vasalı Adiabenoslu Monobazos'un çocuklarını rehine olarak yanında götürerek Roma yolculuğuna çıktı. Merasim büyük bir debdebeyle Forum'da yapıldı. Dırtad Neron'un önünde, metbuunun önünde diz çökercesine, diz çöktü; Neron onu ayağa kaldırdı, öptü, başlığını çıkardı ve hükümdarlık tacını giydirdi.[19]

Bu kutsamayla onaylanan Rhandeia anlaşması, hayırlı bir çözüm yolu olarak görünüyor; bunun gereğince Ermenistan, Roma'nın vasalı Arşaguni hanedanıyla, Doğu ile Batı arasında bir köprü oluyordu. Roma protektorası, sadece Dzopk'ta bir Roma garnizonunun bulunmasıyla

* ***modus vivendi:*** (Lat.) Geçici anlaşma. (ç.n.)

kendini gösterdi. Dırtad Romalılardan Ardaşad'ı yeniden kurma iznini istedi ve aldı; Neron mimarlar ve işçiler göndererek bu çalışmaya bizzat katkıda bulundu. Ardaşad'ın yeniden inşasına damgasını vuran, "o zamana kadar ülkede bilinmeyen bir zenginlikteki sıra sütunlar ve anıtlarla" Roma sanatının ülkeye girmesi olsa gerek.

Zaten Romalılar Ermenistan'ın hamileri rolünü canı gönülden benimsiyorlardı. Yeni bir tehlike bu ülkeyi tehdit ediyordu. Kafkasya'nın kuzeyine, Kuma bozkırları tarafına, İskit-Sarmat soyundan yarı göçebe bir halk olan Alanlar yerleşmişti; bunların çeteleri, tıpkı eski İskitler gibi, Transkafkasya'nın verimli topraklarına akınlar düzenleyip talan ediyorlardı. Neron, düşüşüne az kala (68), onlara karşı bir sefere çıkmaya hazırlanıyordu.[20] 72'de, Josephus'un ifadesine göre, büyük ihtimalle Derbent boğazından gelen Alanlar, Part topraklarındaki "Media"yı, yani şüphesiz o zamanki Atropatene'yi –daha sonra İran Azerbaycanı– ardından, Roma protektorası altındaki Ermenistan'ın birçok nahiyesini yakıp yıktılar.[21] Karşılarına çıkan kral Dırtad az kalsın esir düşüyordu. Ancak, Barbarlar ganimetlerini de alarak çekildiler. İmparator Vespasianus'un (69-79), 75'e doğru, İberya kralı Mithridates veya Mihrtad'ın isteği üzerine, İberya'da, bugünkü Tiflis yakınındaki Harmozike veya Mtskheta kalesini tahkim ettirmesinin sebebi, besbelli yeni akınlara yolu kapatmaktı.[22]

Trajanus ve Roma ilhakı

I. Dırtad'dan sonra Ermenistan tacı, hakkında az şey bildiğimiz Aksidares adlı biri tarafından taşındı. Bazıları onun İberyalı bir prens olduğunu düşünür,[23] bazıları ise, Dion Kassios'taki bir fragmana dayanarak, onun bir Arşaguni, Part kralı Pakoros'un oğlu olduğu düşüncesindedirler.[24] Gene Dion'a göre, sonunda Romalılar gibi Partları da kızdırmış anlaşılan. Yeni bir Part kralı, Hüsrev, onu tahttan indirdi ve yerine kendi yeğenini, gene Pakoros'un bir oğlunu, Arşaguni Parthamasiris'i tahta oturttu. Romalılar Aksidares'ten memnun olmamakla birlikte, imparator Trajanus Partların Ermenilerin işlerine bu şekilde karışmasını Rhandeia anlaşmasının bozulması olarak değerlendirdi. Partlara savaş ilan etti ve savaşı başlatmak için Ermenistan'a girdi. Elegeia'da (Erzurum'dan üç fersah [yaklaşık 15 km.] ötedeki Ilıca) Parthamasiris onu ziya-

ret ederek kral mevkiine resmen tayinini rica etti. Ama Trajanus Ermenistan'ı ilhak etmeye kararlıydı. Parthamisiris'i kral olarak tanımayı reddetti ve başka hiçbir açıklamada bulunmadan kapı dışarı etti. Talihsiz Arşaguni, çekilirken, muhafız alayı tarafından öldürüldü ve Ermenistan Roma eyaleti haline getirildi, başına da vali olarak L. Catilius Severus atandı –geleceğin imparatoru Marcus Aurelius'un anne tarafından dedesinin babası.[25] Ermenistan'dan Lusius Quietus komutasında hareket eden bir Roma kolu Aras'ı geçip Part topraklarındaki Mardların ülkesine (daha sonra Gilan) ve Atropatene'ye (İran Azerbaycanı) boyun eğdirdi. Trajanus'un bu yörelerde Roma hâkimiyetini güçlü bir şekilde kurmaya niyeti olduğuna hiç şüphe yok. Transkafkasya'yı imparatorluğun kale meydanlarından biri haline getirmek istiyordu. Böylece Kolkhis'teki halklarla, Heniokeler ve Makhelonelerle olan bağlarını sıkılaştırdı ve Albanialıların (daha sonra Dağıstan) başına yeni bir kral getirdi.[26]

Arşaguni hanedanına ve Rhandeia'nın dengesine dönüş

Trajanus'un düşüncesinde Ermenistan'ın ilhakı ve Transkafkasya'nın vasallaştırılması, Part imparatorluğunun fethinin sadece başlangıcıydı. Nitekim 116'da, Partların elinden orta Mezopotamya'yı ve Asur'u, ardından Babil'i aldı, başkentleri Babilon, Ktesiphon [Madain] ve Seleukeia'yla birlikte. Ama 117'deki Yahudi isyanı ve özellikle aynı yıl büyük imparatorun ölümü bu tasarıları sona erdirdi. Trajanus'un halefi Hadrianus, Babil'i, Asur'u ve Mezopotamya'yı Fırat'a kadar boşalttı, Ermenistan konusunda ise Rhandeia anlaşmasının çözüm yoluna döndü: Küçük evladın soyundan gelen bir Arşaguni –Vağarş adlı bir prens– Roma protektorası altında tahta geçecekti.[27] Romalıların tam olarak *Armenia Minor*, Küçük Ermenistan olarak adlandırdıkları imparatorluk eyaletinde, Lykos'un (Kelkit çayı veya Germili) kaynakları yakınındaki Satala'da bir Roma ordugâhı kuruldu sadece. XV. lejyon (*Legio Apollinaris*) bu sınırları denetleme göreviyle oraya yerleştirildi.

Böylece Ermenistan, bağımsızlığının yeniden tesisiyle çifte bir kültürel sızmayı –İran-Roma kültürlerinin sızmasını– bağdaştırmak durumunda kaldı; bununla ilgili olarak bazı kitabelerde ilginç bir tanıklık buluruz. Grekçe bir kitabede kendisine *Aurelios Pakoros, basileus Megales Armenias* unvanını veren bir Ermeni hükümdarının, Roma'da bulunduğu

sırada vefat eden erkek kardeşi *Aurelios Merithates* için krallığında bir mezar yaptırdığını bu şekilde öğreniriz.[28] Bu iki ismin açığa vurduğu İran-Roma bileşimi karakteristiktir. Rhandeia anlaşmasının çözüm yolu --doğru dürüst işlediğinde– Ermenistan'ı iki kültürün buluştuğu bir uzlaşma zemini haline getirmişti. Kırk dört yıl boyunca (117-161) doğru dürüst işlemiş gibi görünüyor. Zaten, Roma ve Partlar, Ermenistan'ı kuzey Kafkasya'nın bozkırlarından gelen Alanlar gibi muhtemel istilacılara karşı korumakla eşit ölçüde ilgiliydiler. 135'e doğru bu barbarlar İberya kralı II. Parsaman'dan destek görerek onunla birlikte Part topraklarındaki Atropatene'yi istila ettiler ve Ermenistan'ı olduğu gibi, Roma eyaleti Kapadokya'yı da tehdit ettiler. Part kralı IV. Vağarş para karşılığında Alanların geri çekilmesini sağladı. II. Parsaman'a gelince, imparator Hadrianus onu Roma ittifakına katmayı becerdi ve daha sonra Parsaman Roma'ya gelip vasal olduğunu beyan etti.[29]

Son Antoninuslar ve Severuslar devrinde Ermenistan

Antoninus Pius'un saltanatı devrinde, 140-144 yıllarına ait, üstünde "*Rex Armeniis datus*" yazan bir sikkede, bu imparator bir prense taç giydirirken görülür; bu prens Sohæmos olabilir. İleride, 163'te yeniden Ermeni tahtında oturduğunu göreceğimiz Sohæmos, isminden dolayı Suriyeli gibi görünse de, muhtemelen küçük evladın soyundan gelen bir Arşaguni olmalıdır.[30]

Ermenistan konusunda varılan Part-Roma anlaşması, 161'de Partlar yüzünden bozuldu. Part hükümdarı III. Vağarş, Roma'nın tahta çıkardığı kralı kovdu ve onun yerine Ardaşad'a kendi seçtiği Pakoros adlı bir Arşaguni'yi getirdi. Pakoros'u kovmak isteyen Kapadokya valisi Sedatius Severianus, Elegeia'da yenildi ve kendini öldürdü.[31] Ama imparator Marcus Aurelius şiddetli bir şekilde tepki gösterdi. 163'te komutanlarından biri, Statius Priscus, Ermenistan'a girdi, Ardaşad'ı aldı, Pakoros'u kaçmak zorunda bıraktı ve 164'te Sohæmos'u tahta oturttu veya yeniden oturttu; Roma Sohæmos'a tamamen güvenebilirdi çünkü bu Doğulu, senatör ve konsül mevkiindeydi.[32] Priscus, Ardaşad'ı alırken, şehri neredeyse yerle bir etmişti. Oraya yakın yeni bir kent inşa ettirdi, Suidas'ın Kainepolis olarak adlandırdığı ve tarihi Vağarşabad şehrine tekabül etmesi gereken bu şehir, şimdiki Eçmiyadzin'den başkası değildi.[33]

Kainepolis'e bir Roma garnizonu yerleştirildi; bu garnizonun varlığı 185'te de hâlâ doğrulanıyordu. Priscus'tan sonra bu yörelerdeki Roma kuvvetlerinin başına geçen Martius Verus, bu şehri kesin olarak Ermenistan'ın başkenti yaptı.[34]

İmparator Septimus Severus devrinde Roma ile Partlar arasında savaş tekrar başladı. 197'de Severus, muzaffer olarak Part başkentleri Seleukeia ve Ktesiphon'a girdi ve buraları talana terk etti. Ermenistan hükümdarı –görünüşe göre, kral Sanatrukes– Partlarla uzlaşma hatasına düştü. Oğlu Vağarşag (nam-ı diğer Vologesus), Vağarşabad şehrine ismini vermiş olan, Partlara katılmıştı ki Roma'nın zaferiyle hatasını anlamış oldu. Hemen barış istedi, rehineler gönderdi ve haraç ödedi.[35] Yirmi yıl kadar sonra, Severus'un halefi Caracalla, kral Vağarşag'ı, o sırada kaldığı Suriye'ye sinsice çekti ve ülkeyi ilhak etmek amacıyla onu tutsak etti (216).[36] Ama Theokritos'un komutasında Ermenistan'da ilerleyen Roma ordusu, ülke sakinlerinin direnişi karşısında başarısız oldu.[37] Caracalla'nın halefi olan imparator Macrinus, Vağarşag'ın oğlu II. Dırtad'ı Ermenistan kralı olarak tanımak zorunda kaldı; II. Dırtad, Movses Khorenatsi'nin Khosrov *Medz* (Büyük Khosrov) olarak söz ettiği hükümdarla aynı kişi olmalı (217).[38] Macrinus, vasalına göndereceği gibi Dırtad'a altın bir taç gönderdi ve Caracalla'nın esir almış olduğu annesini teslim etti.[39]

Bütün bu hadiselerin ortasında ve hatta Ermenistan'da hüküm süren Arşagunilerin küçük evladın soyundan gelen dalı Ktesiphon sarayıyla ters düştüğünde bile, Part kültürünün etkisi Ermenilik üstünde hâlâ derinlemesine hissediliyordu, özellikle dilbilim alanında. "Ermenicenin İran dilinden aldığı unsurların asıl temeli" diye yazar Meillet, "Perçeden değil, Part ağızlarından gelir."[40]

Ermenistan ve ilk Sasaniler
III. Dırtad'ın tahta çıkışı

Rhandeia anlaşmasından Part imparatorluğunun çöküşüne kadar (63-224) Ermenistan bağımsızlığını korumuştu. Roma protektorası altında hüküm süren, küçük evladın soyundan gelen Arşagüniler elbette ne Roma ilhakı girişimlerinden ne de Ermenistan'daki küçük evladın soyundan gelen prenslerini kral naibinden öte bir şey olarak görmeye

yanaşmayan Partların ani müdahalelerinden kaçabilmişlerdi; ama gene de Rhandeia anlaşmasının çözüm yoluna göre doğu dengesi sonunda baskın gelmiş ve Ermenistan bu dengeden kârlı çıkmıştı.

224'te Arşaguni Partlarının yerini İran imparatorluğunda Sasani Persleri aldığında durum değişti. Arşaguni sülalesinin Ermeni kolu, İran kolunun başına gelen felaketten kurtuldu ama İran'ın yeni "büyük kral-lar"ının düşmanlığına maruz kaldı. Romalılar, kendileri ile Sasani imparatorluğu arasında başlayacak olan uzun düelloda, bu düşmanlıktan yararlanmaya çalıştılar. İmparator Severus Aleksandros, 231'de Perslere karşı çıktığı seferinde, düşmana arkadan, "Media" (=Atropatene, İran Azerbaycanı) tarafından saldırmak için Ermenistan'a bir kolordu gönderdi.[41]

Movses Khorenatsi'nin izinden gittiği Akatankeğos'a göre,[42] Ermenistan kralı Khosrov *Medz* –yani klasik çağ tarihçilerinin II. Tiridates/Dırtad'ı– İran'ın yeni efendisine, büyük Sasani kralı Ardaşir Babakan'a, ardından Ardaşir'in oğlu I. Şahpur'a savaş açarak, artık tek temsilcisi olduğu Arşaguni sülalesinin öcünü almaya uğraştı. Ermeni hükümdarı, ailesinin büyük evladın soyundan gelen dalını temsil eden Part krallarını İran tahtına çıkarmak için, komşu veya uzak prensler arasında geniş bir birlik kurmaya uğraştı. Böylece Kafkasya halklarına, Albanialılara ve İberyalılara, hatta Terek bozkırlarındaki Alanlara çağrıda bulundu. Daha da uzağa gidip, Sasanilerin tehdit ettiği başka bir halkla ittifak kurmaya çalıştı; bu halk, hem Afganistan'daki Kabil vadisinde (o zamanlar Kapisa denen ve bugün Kabil'in bulunduğu yöredeki Begram'da ve o zamanlar Gandhara [Kandahar] denen yöredeki Puruşapura'da veya Peşaver'de), hem kuzeybatı Hindistan'da veya Pencap'ta hüküm süren büyük Kuşan hanedanından "İndo-İskit"lerdi. Bu şekilde başvurduğu Kuşan hükümdarı kral Vasudeva idi; bu kral Ermeni kaynaklarında Vehsacan veya Vehsacen adıyla geçer, Çin kaynaklarında (*San-kouo-çe*) ise 230 tarihinde P'o-tiao adıyla tanınır.[43] Kuzey komşularından destek alan Ermenilerin ve Kuşanların Hint-Afgan imparatorluğunun ittifakıyla genç Sasani gücünü ezmek fikri, bunu düşünen Ermeni-Arşaguni hükümdarına büyük şeref veren görkemli bir tasarıydı. Ne yazık ki, Sasani kralı I. Şahpur'un Nakşi Rüstem'deki Kâbe-i Zerdüşt'te duvarların üstünde yeni bulunan (1939) bir kitabesinin ve bu açıklamaları alıntıladığımız Ghirshman'ın çalışmalarının kanıtladığı gibi, Şahpur MS 241 ile

251 arasında Afganistan'ı istila etti, "Puşkabur"a (Peşaver) kadar ilerleyip orayı zapt etti ve Kuşan kralı Vasudeva'yı tahttan indirdi.[44]

Bu güçlü müttefikten yoksun kalan Ermenistan kralı, böylece, ailesinin doğuştan düşmanı olan ve artık İran'da zafer kazanmış Sasani hanedanı karşısında yalnız kaldı. Sonunda kendi tasarılarının kurbanı oldu. "Anak adlı" (?)[45] bir Part derebeyini Vağarşabad'daki sarayına kabul etmişti, ama göründüğünün aksine, Sasanilerle işbirliği etmiş olan bu göçmen onu hainice katletti (238'e doğru veya daha sonra?).[46] Öte yandan Zonaras bize, Roma imparatoru Arap Philippus'un 244'te Sasani kralı I. Şahpur'la yaptığı barış anlaşmasında Ermenistan'ı Perslere bıraktığını, ama lejyonların hoşnutsuzluğu üzerine bu kararından caymak zorunda kaldığını söyler.[47] Akatankeğos tarafından derlenen Ermeni geleneksel sözlü anlatısında, "Khosrov"un öldürülmesinden sonra Perslerin Ermenistan'ı işgal ettikleri, kurbanın çok küçük yaştaki bir oğlunun, Dırtad'ın, geleceğin III. Dırtad'ının lalaları tarafından kurtarılıp yanlarında güvende olacağı Romalılara teslim edildiği anlatılır.[48] Kesin olan şu ki, 252'den itibaren, Zonaras'ın ifadesine göre, Şahpur Ermenistan'a egemen oldu ve Dırtad'ın yerine Ardavazt adlı kendine sadık bir kralı başa geçirdi.[49] Şahpur'un 260'ta esir ettiği Roma imparatoru Valerianus'un hezimeti, Ermenistan'daki Pers hâkimiyetini pekiştirdi. Sasanilerin batıdaki başkenti Ktesiphon'a kadar giren imparator Carus'un muzaffer seferi sayesinde, 283'te durum değişti. Pers sarayı, bu felaketin ardından, daha sonra da imparator Diocletianus'un kararlı doğu politikasıyla, Ermenistan'ın protektorasını Romalılara geri vermek zorunda kaldı. Romalıların himaye ettiği III. Dırtad, böylece Ermenistan tahtına oturtuldu (287'ye doğru).[50] Romalılar ile Persler arasındaki savaş dokuz yıl sonra yeniden başladığından, Pers kralı Narses, Ermenistan yönünden saldırıya geçti,[51] ancak kral III. Dırtad'a yardım eden Romalı "Sezar" Galerius onu oradan çıkardı. Narseş bozguna uğratıldı ve Ermenistan ile İberya üzerindeki Roma protektorasını kesin olarak tanımak zorunda kaldı (297 sonbaharı). Aynı zamanda, yukarı Dicle vadisini doğrudan Romalılara bırakıyordu, yani –Sophene'den (Dzopk ve Hanzit) başka– İngilene'yi (Ankğ-*dun*, Eğil), Arzanene'yi (Ağtzınik, Arzen), Moksoene'yi (Mogk, Van gölü ile Botan suyu arasında), Karduene'yi (Gorcayk, Betmanin yöresi) ve Zabdikene'yi (Cezire-i ibn-Ömer'in [Cizre] kuzeybatısında).[52]

Ermeni sözlü geleneği, III. Dırtad'ın Romalılara yaptığı yardımın ha-

tırasını muhafaza etmiş. Akatankeğos ve Movses Khorenatsi bize, onun gençliğinde Romalıların yanına sığınmışken, Gotlara karşı veya Perslere karşı savaşlarında onlara eşlik ederek gösterdiği kahramanlıklardan söz ederler; Movses'e göre bu kahramanlıklar imparator Probus'un (276-282) ve imparator Carus'un (282-283) devirlerindedir.[53] Gerçekten de, III. Dırtad'ın Ermenistan tahtına oturuşu önemli bir tarihe işaret eder: Bu ülkenin Grek-Roma dünyasına kesin yönelişinin tarihine. Part imparatorluğunun çöküşü, Ermenistan krallarının İran'la olan hanedan bağlarını keserek, bu gelişmeyi hazırlamıştı. III. Dırtad'ın Romalı dostlarının yanında geçirdiği uzun sürenin bu gelişmeyi tamamladığına hiç şüphe yok. Verdiği nihai bir kararla, yani Hıristiyanlığı kabul ederek Ermenistan'ın kaderini kesin olarak Batı'ya yönlendirdiğinde, böyle olduğu daha da açık bir şekilde ortaya çıktı.

Ermeni kültüründeki Part etkisi

Part imparatorluğu tarih sahnesinden silindiği sırada, Part kökenli ama artık tamamen Ermenileşmiş bir hanedan *Hayasdan*'da [Ermenistan] hüküm sürmeye devam ederken, Part kültürünün Ermeni uygarlığı üstündeki hatırı sayılır etkisini belirtmek gerekir, bu etki dilbilim alanında kanıtlanmıştır. "Ermenicenin İran dilinden aldığı unsurların büyük kısmı" diye yazar Meillet, "Part ağızlarına uzanır. R. Gauthiot, Part kelime hazinesinin Ermeni kelime hazinesine tahmin edildiğinden çok daha fazla kelime verdiğini gösterdi: *Gari* (çok) gibi bir kelimenin alınması bu Part etkisinin genişliğini belirtmeye yeter."[54] Keza, *hazar* (bin) ve *pür* (on bin) gibi sayı isimlerinin de İran dilinden alındığı açıktır. "Part kelime hazinesinin Ermeni kelime hazinesi üzerindeki etkisi," diye belirtir gene Meillet, "Ermenicenin İran dilinden devşirdiği sıfatların sayısıyla ölçülür."[55] Ayrıca Bartholomae, Ermenicedeki *–yan* sonekinin İran niteliğinin aşikâr olduğu düşüncesindedir.[56]

Dahası, Helenizmin etkisinin kendini ilk defa Ermenistan'da hakikaten hissettirmesi, Part "daireleri"nin hizmetindeki Arami *scriba*lar aracılığıyla olmuştur. Ardaşesyan hanedanı devrinde Ermenistan sarayının moda olduğu için veya zevkine uygun olduğu için "Helenleştiğini" daha yukarıda gördük elbette. Ama bu, şüphesiz, tamamıyla yüzeysel, halkı da, hatta yöneticileri de sarmayan bir modaydı. Görünüşe rağmen, Er-

menistan, Helenistik dönem boyunca, hiç Helenleşmedi. Erken Roma imparatorluğu devrinde, Arşaguni yönetimi aracılığıyla, daha kesin bir ifadeyle Arşaguni yöneticilerinin hizmetindeki Arami *scriba*lar aracılığıyla bir Helenleşme başlangıcı oldu. "Hübschmann, *zuyk* 'çift', *pilosopa* 'filozof' *aksor* 'sürgün', *tram* 'drahmi' gibi kelimelerin Ermeniceye Aramice aracılığıyla Grekçeden geldiğini daha önce belirtti. Bu aşikâr örnekler şüphesiz münferit değildi."[57]

Sonuçta, bütün Arşaguni dönemi boyunca, Ermeni aristokrasisi kültür dili olarak İran dilini, Part lehçesini kullandı, halk ise kendi *Haygan* dilini muhafa ediyordu, der Meillet; aşağı yukarı, 12-13. yüzyıllarda İngiltere'de Fransızca'nın aristokrasinin dili, Saksonca'nın halkın dili olması gibi.[58]

Ermeni paganizmi

Hıristiyanlık öncesi Ermenistan'ın dini, bir yanda Ermeni-Frig milli unsurları ve belki kimi Urartu kalıntıları, diğer yanda İran panteonundan alınma unsurları içeriyordu. Bu ilk unsurlar üzerine elimizde çok az belge var. Sadece Atonts gibi biz de belirtelim ki, esas olarak Frig olan Ma kültü –Büyük Ana– Pessinus'ta, Komana'da ve Zela'da tapınılan ve daha sonra Grekler tarafından kendi Kybeleleriyle özdeşleştirilen toprak tanrıçası kültü, Strabon'un ve Pseudo-Lukianos'un ifadesine göre, antik Ermenistan'da görülür.[59] Kybele-Attis* hakkındaki Frig mitinin Ermenistan'daki karşılığı da, öyle görünüyor ki, Aras yakınındaki Diorphon dağının taşlaşan tanrısıdır.[60] Atonts ayrıca, Ermeni mitolojisindeki "Yakışıklı Ara/Ara *Keğetsig*"de karşımıza çıkan Platon'daki "Ermeni Er"in[61] "genç Frigyalı Attis'in tıpatıp benzeri" olduğunu düşünür.[62] *Hierodulos*** kurumu, Frigya'da ve arkaik Ermenistan'da ortak olan "kutsal fahişelik" uygulamalarıyla birlikte, bu kadim kültlerin bir başka tanığıdır.[63]

Ermeni-Friglerin çok az bilgi sahibi olduğumuz dini ne olursa olsun, Ermenistan İran kültlerinin etkisine derinlemesine maruz kaldı. Unutmayalım ki, MÖ 612'den yaklaşık 333'e Ermenistan Med hâkimiyetinde, ardından Akamanış hâkimiyetinde yaşamıştı; milattan sonraki ilk iki

* Kybele'nin sevdiği ve kıskançlığı yüzünden evlenmesine karşı koyduğu Frigya tanrısı Attis, kendini hadım eder; Kybele de çektiği vicdan azabıyla, onu çam ağacı haline getirir. (ç.n.)

** ***hierodulos:*** (Grekçe) Bir tapınağın hizmetine bağlı köle. (ç.n.)

yüzyılı da çoğunlukla küçük evladın soyundan gelen Arşagunilerin iktidarında geçirdi. Bu kadar uzun bir ortakyaşam, etkisini hissettirmeden edemezdi. Böylelikle, eski Pers dilinde tanrıya verilen isim, *paka* ("tanrı"), Ermenicede yer isimlerinde (Pakaran, Pakavan) ve özel isimlerde (Pakarad) karşımıza çıkar, *pakin* ("sunak") türevinde de çıktığı gibi. "Adak"ın Ermenice ismi *yaşd* da bir İran terimidir. İran panteonunun belli başlı tanrılarının Ermenistan'ı yurt edindiğini gördük. İran'ın en büyük tanrısı Ahura Mazda'ya,[64] Ermenistan'da Aramazt adıyla tapıldı, ki bu da, sırası gelmişken belirtelim, yapı itibarıyla Partçadır.[65] Aramazt "güçlü ve büyük" olandı, "toprağın bereketini paylaştıran"dı, "bütün tanrıların babası"ydı.[66] Ona özellikle Hani'de –daha sonra Kemah– (Taranağik nahiyesi), ayrıca Pakariç veya Pakaric kasabasında –daha sonra Pekeric– (Derzene veya Tercan eyaletinde)[67] ve Pakrevant'ta (Alaşgerd [Eleşkirt]) tapılırdı. Hint-İran dostluk tanrısı ve sonradan ışık tanrısı Mithra, Ermenistan'da Mihr adıyla benimsendi. Tezahürleri *Arev*, Güneş, veya *Areg*-agın, *Areg*'in gözü, ve *Lusin*, Ay'dı. Bu üç tanrının baş mabedi Armavir'deydi.[68] Armavir'de bir de kâhin vardı, gümüş rengi bir çınarın, kutsal ağaç Sos'un yapraklarının hışırdamasıyla dile gelirdi.[69] Aramazt'a *scriba* olarak hizmet eden tanrı Tir/Dır, izini kral isimlerinde bıraktı: Dırtad (Tiridates) "Tir'in ihsan ettiği" anlamına gelir, Mihrtad'ın (Mithridates) "Mithra'nın ihsan ettiği" anlamına geldiği gibi... Mihr'in Vağarşabad ile Ardaşad arasındaki Yerazamoyn'da bir mabedi vardı; orada, Akatankeğos'un ifadesine göre, bir rahipler kurulu rüyaları yorumluyor ve "sanatları öğretiyorlardı."[70] Bir İran tanrısı, Verethragna, savaş ve zafer tanrısı, Ermeniler tarafından Vahakn adıyla benimsendi. Vahakn ejder kıran bir Herakles gibi ünlüydü ve bu niteliğiyle ona Aşdişad'da[71] (Daron'da Surp Sahak), ayrıca Van gölü yakınında ve Küçük Ağpag'da (Culamerk'in kuzeyinde) tapılıyordu.[72] Nihayet, İran tanrıçası Anahita'nın,[73] aslen su ve bereket tanrıçası, Agilisen (Yegeğiats) eyaletindeki Erez veya Eriza'da –daha sonra Erzincan– bir tapınağı vardı, burası zenginlikleriyle, hacıların akınıyla ve bu tanrıçanın "altın ana" (*Vosgemayr*) lakabıyla anılmasına neden olan altın heykeliyle meşhurdu.[74] Anahid, "ulu melike," "bilgeliğin anası," gerçekten de putperest Ermenistan'ın özel koruyucusu olmuştu. Yortusu, Navasart* ayında şarkılarla, danslarla ve çiçek bolluğu içinde tantanayla kutlanırdı.

---

* **Navasart:** Kadim Ermeni takviminin ilk ayı, başlangıcı Ağustos ayına denk gelir. (ç.n.)

Ermenistan'da, İran Anahitası ile Frig büyük tanrıçası veya ana tanrıçası arasında oldukça erken bir tarihte etkileşim olduğu görülüyor. Strabon'un ifadesine göre, Agilisen'de tapınılan "Anaitis" kültü, Suriye tanrıçasının kültü gibi, kutsal fahişeliği içerirdi.[75] Benzer başka kültler, Asur-Babil veya hatta Suriye kültleri de Ermenistan'a nüfuz etmişti. Asdğig ile Nane'yi analım; bunlardan en azından birincisi (adı "güzel yıldız" anlamına gelir ve Venüs gezegenini belirtir) Asurlu İştar'a tekabül eder görünüyor. Şehvetin olduğu kadar analığın da tanrıçası olan Asdğig'in âşığı savaşçı tanrı Vahakn'dı ve Aşdişad'daki mabetleri onunla paylaşıyordu.[76] "Güller ayı"nda, ağustosta ayin alayları ve danslarla kutlanan Vartavar ("gül taşıyan") yortusu, Asdğig kültünü Anahita kültüyle bağdaştırmış görünüyor. Nitekim Anahita'nın altın heykeli Vahakn ve Asdğig'in heykellerinin yanında Aşdişad'daki tapınakta yükseliyordu. "Savaşçıların ve bakirelerin koruyucusu" Ermeni Nane'ye gelince, Hint-İskit sikkelerindeki Nanai'nin çiftiydi. İran asıllı olmayan bu tanrıça[77] sonunda kâh Asdğig'le, kâh Anahita'yla bir tutulur oldu; ona Erzincan'ın kuzeybatısında, Agilisen'deki Til'de tapılıyordu.[78] Tanrı Parşam'a gelince, öyle görünüyor ki Suriye kökenli bir tanrı olan Baal Şameme, "göklerin efendisi" idi. Taranağik'teki –daha sonraki Kemah diyarı– Tordan'da bir mabedi vardı ve gümüş kaide üzerine konmuş fildişi ve billurdan heykeli, ona "beyazlığıyla ışıldayan tanrı" sıfatı verilmesine neden olmuştu. Bu kültün ülkeye girmesini Büyük Dikran'a atfeden Movses Khorenatsi, hükümdarın bu kültü Mezopotamya'dan ithal etmiş olduğunu ekler, bu da her halükârda, tanrının Arami kökenlerini açıkça gösterir.[79]

Doğal olarak önce Grekler, ardından Romalılar, protektoralarını Ermenistan'a yaydıklarında, âdetleri olduğu üzere, Ermeni tanrılarını kendi panteonlarının tanrılarına benzetmekten geri kalmadılar. Böylelikle, Akatankeğos ve Movses Khorenatsi'nin verilerini kaynak alacak olursak, "Olympos'taki Zeus, Ani'deki Aramazt mabedine yerleştirildi, Athena ise Til tapınağında Nane'yle akraba olurken, Artemis Erez'deki tapınağı Anahid ile paylaştı, Hephaistos ise tanrı Mihr ile Pakaric'de ona ayrılan tapınakta buluşmaktan rahatsız olmadı."[80] Keza, Tir Apollon'la özdeşleştirildi, bazen de Hermes'le.[81] Rhandeia anlaşmasından beri Sezarların sarayıyla Ermenistan'ın küçük evladın soyundan gelen Arşagunileri arasındaki sıkı ilişkiler, bu bağdaştırmacılığı hızlandırdı. Buna karşılık, çoğu

İran kökenli olan tanrılar bu şekilde Grek-Roma panteonuna benzetildikleri oranda, kendi geleneksel fizyonomilerinden uzaklaşıyorlardı. Sasani hanedanıyla birlikte Zerdüştçülük İran'ın resmi dini olmadan önce, Ermenistan onları, özellikle Part devrinde, İran panteonundan ödünç almıştı. Dolayısıyla Sasani ortodoksluğunun gözünde, "İran paganizmi"ni temsil ediyorlardı; Persia'da artık muzaffer olan Zerdüştçü reform bunu mahkûm edip reddetmekten başka türlüsünü yapamazdı.

Nitekim Meillet, Ermeni panteonuna geçen İran tanrılarının tamamen Part karakteri üzerinde durur. "Ermenistan'ın İran dininden tanrıları ödünç alması Part devrinde oldu. Akatankeğos'un ve diğer eski Ermeni tarihçilerinin varlığını doğruladıkları kültler, *Avesta*'ya girmiş olanlardır, ama aslında Zerdüştçülüğe yabancıdırlar. Aramazt'ın, kızı Anahid'in ve oğlu Vahakn'ın kültleri, Mihr'in kültü muhakkak Partların kültleridir."[82] Mitik yılan efsanesi veya Ermeni folklorunda "koca bir grup şeytani yaratığın genel adı" haline gelen ejderha *Vişab* efsanesi de (bugün *Uşab*) aynı şekilde Part kökenlidir.[83]

Hıristiyan vahyi onu sarsmaya başlamadan önce Ermeni paganizminin belli başlı hatları bunlardı.[84]

BÖLÜM VII

Hıristiyan Arşaguniler

Ermenistan'ın Hıristiyanlığı kabulü

Ermenistan'ın İncil yoluna girmesi, sözlü gelenekte, Osroene'deki Edessa'da (Urfa) MÖ yaklaşık 132'den MS 244'e kadar hüküm süren Karenlerin Arami hanedanına bağlanmıştır. Bu sözlü geleneğe göre, Edessa prensi V. Abgar Ukomo (MÖ 4 ile MS 50 arasında) İsa Mesih'le yazışmış ve Hıristiyanlığı kabul etmiştir.[1] Gerçekte bu prens, haleflerinden biriyle, Hıristiyan bilgini Bar-Daisan'ın (Bardesanes) dostu olan ve Tharatha yerel putperest kültünü yasaklayacak kadar Hıristiyanlığı desteklemiş olan IX. Abgar bar Ma'nu (179-214) ile birbirine karıştırılmıştır.[2] Aynı sözlü geleneklere göre Ermenistan, gene Edessa hanedanının teşvikiyle, havari Taddeus, nam-ı diğer mürit Yahuda [Yahuda Taday, Erm. Tateos] sayesinde ve havari Bartholomeus [Erm. Partoğimeos] sayesinde İncil yoluna girmiştir. Movses Khorenatsi'ye göre, Yahuda Van gölünün kuzeydoğusundaki Şavarşan veya Ardaz kazasında, Bartholomeus ise Arevban'da, Arşarunik eyaletinde Aras'ın ve Akhuryan'ın su kavşağı yakınında aranan yerleşimde şehit edilmiştir.[3]

Öyle ya da böyle, Hıristiyan vahyi ikinci yüzyılın sonuna doğru özellikle etkin hale gelmiş olmalı. MS 200'e doğru, Tertullianus Ermenistan'da Hıristiyan merkezlerinin var olduğunu ileri sürer.[4]

Başta Akatankeğos ve Movses Khorenatsi olmak üzere, Ermeni kaynaklarının ifadesine göre, Ermenistan'ın nihai olarak din değiştirmesi tanınmış bir havarinin, Aydınlatıcı Aziz Krikor'un (Krikor Lusavoriç) eseriydi. Pavıstos Püzant'a ve Akatankeğos'a göre Krikor, Part Surenler ailesinden geliyordu ve 238 ila 252 arasında Ermeni kralı Khosrov'u öldürmüş olan "Anak"ın oğluydu.[5] Ailesi katledildiğinde Kapadokya'daki Kaisareia'ya [Kayseri] götürülmüş, orada Hıristiyan inancıyla büyütülmüştü.[6] O dönemde Kapadokya etkin bir Hıristiyanlık merkeziydi ve Grek-Kapadokya etkisi komşu Ermeni cemaatleri üzerinde kendini açıkça hissettiriyor olsa gerekti, özellikle keşişlik konusunda. Krikor, Kaisareia'dan çıkıp, III. Dırtad devrinde ülkesini İncil yoluna döndürmeye gitti. Akatankeğos'un derlediği sözlü geleneğe göre, Dırtad önce havariye zulmet-

ti, onu Ardaşad (Artaksata) şatosunda derin bir çukura attı (*khor virab*).[7] Ermeni hajiografyasında* kendisiyle evlenmeyi reddetmiş olan azize Hıripsime'ye de nasıl zulmettiği ve onu Vağarşabad'da otuz altı Hıristiyan bakireyle birlikte şehit ettiği anlatılır, bunlar arasında yer alan başrahibe Kayiane, o zamandan beri müminlerin inancında Hıripsime'yle bir tutulur.[8] Bunun üzerine Dırtad, bir likantropi** nöbetiyle (yabandomuzuna dönüşme, *varaz*) cezalandırılır, bu besbelli Kitabı Mukaddes'te yer alan Nabukodonosor'un nöbetinden alınmadır.[9] Onu iyileştirmesi için Krikor'u çağırırlar, o da onu tekrar insan şekline döndürür ve dinini değiştirir; bütün bu eylemler de az çok peygamber Daniel'in hikâyesinden alınmıştır.[10]

Ermenistan'ın resmi olarak din değiştirmesi konusunda şimdiye kadar geleneksel olarak kabul gören tarih 301 yılıydı. Yeni kaybettiğimiz Atonts'un dâhice bir hesabıyla yakın zamanda 288'e aktarıldı.[11]

Yukarıda andığımız hajiograflar bize III Dırtad'ı, Aziz Krikor tarafından Hıristiyanlığa döndürüldükten sonra, kendisi de tebaasının dinini değiştirmek için tüm gayretiyle çalışırken gösterir. Eşi kraliçe Aşkhen'in yardımıyla, şehit azizeler Hıripsime ve Kayiane'nin cesetlerini kendi elleriyle Ararat [Ağrı] dağına gömer, Tir'in Yerazamoyn yakınındaki mabedini yakar, Aramazt'ın Hani-Kemah'taki heykellerini, Baal Şameme'nin Tordan'daki heykelini, Anahid'in Erez'deki (Erzincan) altın putunu ve nihayet "Aramazt'ın kızı Nane"nin Til'deki putunu yıkar.[12] Hajiograf, bu tapınakları koruyan "iblisler"in direniş göstermeye kalktığını belirtir, bu da eski kültlerine bağlı toplulukların kendiliğinden karşı koymasını akla getirebilir. Şüphesiz bu karşı koyuş kısmen Krikor tarafından hafifletilmiş; Krikor bir yandan kadim putperest mabetlerinin topraklarını Hıristiyan kiliselerine verirken, bir yandan da bu tapınaklardaki hazineleri yoksullara dağıtıyormuş, Tercan'daki Pakaric'de Mihr'in tapınağına ilişkin olarak Akatankeğos'un anlattığı gibi.[13]

Akatankeğos'un derlediği sözlü gelenek, tarihe uygunluk niteliğinden uzaksa da ilgi çekicidir çünkü Ermenistan'ın din değiştirmesinin Arşaguni krallık yönetiminin iradesiyle gerçekleştiğini göstermek eğilimindedir; bir de bu vesileyle III. Dırtad'ın etrafında toplanmış Ermeni fe-

* **hajiografya:** Ermişlerin, azizlerin hayatını anlatan eser. (ç.n.)

** **likantropi:** Hastanın kendini kurt (veya başka bir hayvan) olarak görmesine ve öyle hareket etmek istemesine yol açan hezeyan. (ç.n.)

odalitesinin bir tablosunu sunmak iddiasındadır.[14] Hükümdar, milli paganizmin kadim tapınaklarının yıkımından sonra, "ülkenin belli başlı satraplarını (*nakharar*lar) ve valilerini" çağırır, bu kişilerin kimler olduğu Ermeni toplumunun yapısına ve ülke topraklarının düzenlenmesine ilk defa ilginç bir ışık tutar.

İlk sırada Tekik eyaletindeki Ankeğ veya Ankğ sülalesinin prensinin yer aldığını görüyoruz;[15] sonra "büyük *pteşh*" (uç beylikleri kumandanı) unvanına sahip olan Ağtznik veya Arzanene prensi; sonra *takatir*, "taç giydiren," yeni krallara taç giydirme ayrıcalığına sahip olduğu için böyle adlandırılan ve aynı zamanda *asbed* veya süvari birliği komutanı unvanına sahip yüksek rütbeli kişi –Movses Khorenatsi'ye göre bu görev, o devirden itibaren Pakraduni sülalesinin tekelindeymiş;[16] sonra başkomutan, aynı kaynağa göre, Mantaguni sülalesinden Ardavazt; sonra Ermeni Gorcayk eyaletindeki Gortuk prensi (Grekçe adlar dizinindeki Korduene); Dzopk (Sophanene) prensi, "ikinci *pteşh*"[17] unvanını taşıyan Kukark prensi (Grek tarihçilerinde Gogarene); Vasburagan'daki Rışdunik prensi, Mogk prensi (Grek coğrafyacılarında Moksoene), Sünik prensi (günümüzde Süni), Udya (Otene) prensi, Zarevant ve Her (Khoy) prensi, kralın özel muhafız alayı komutanı Malkaz prensi ve Movses Khorenatsi'ye göre "kralın önünden kartalları taşıma ayrıcalığına sahip olan"[18] Ardzıruni sülalesinin prensi yer alıyor.

Gördüğümüz gibi böyle bir liste, her ne kadar eski tarihliyse de, ortaçağ Ermenistanı'nın yüksek saray rütbelilerinden başka, Sasani İranı'nda *marzban*lara (*margrav*lar*) tekabül eden uç beyliklerinin belli başlı derebeylerini de kapsıyor.

Akatankeğos bizi, kral III. Dırtad'ın, bu yüksek rütbeli kişileri topladıktan sonra, onları, Krikor Lusavoriç'le birlikte, Kaisareia başpiskoposu Leontios tarafından ona piskoposluk görevi verilsin diye, Kapadokya'ya gönderdiğine ikna eder. "Bunun üzerine, birçok piskopostan müteşekkil bir ruhani meclis, Aziz Krikor'un dini rütbesini yükseltmek ve ona piskoposluk görevini ve mevkiini tevcih etmek için Kaisareia şehrinde toplandı. Bir araya gelmiş olan piskoposlar ve *katolikos* Leontios, yeryüzünde ve gökyüzünde yetki sahibi olsun ve cennet krallığının anahtarlarına sahip olsun diye, ellerindeki kutsal İncil'i onun başına koydular."[19] Ama şurası açık ki, böyle bir yolculuk, en azından resmi gezi sıfatıyla yo-

* ***margrav:*** Sınır valisi. (ç.n.)

la çıkan Ermeni derebeyleri söz konusu olduğunda, ancak imparator Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulünden veya hiç değilse Milano fermanından (313) sonra yapıldıysa anlaşılabilir. Krikor, Kaisareia'dan Ermenistan'a dönerken, beraberinde, özellikle Sebasteia (Sivas) Hıristiyanlık âleminden gelen pek çok Kapadokyalı keşiş getirdi.

Akatankeğos daha sonra, Krikor'un Ermenistan'a dönünce, tanrı Vahakn'a, Büyük Ana'ya ve "Greklerde Aphrodite olan" tanrıça Asdğig'e adanmış, Daron'da bulunan Aşdişad'daki putperest tapınağı nasıl yıktığını anlatır.[20] Öte yandan Zenop Klag bize, o zamanlar Daron'un, özellikle Barekh veya Prekh –daha sonraki Parkhu– yakınındaki Kovars kazasının sahne olduğu gerçek bir din savaşından bahseder.[21] Yerel putperest rahiplerinin başı Artzan, elinde silah, Krikor'un İncil'i vazetmesine direndi ve onunla başa çıkabilmek için nizami bir sefer düzenlenmesi gerekti, bu sefer üç Ermeni derebeyi tarafından; Ankğ (Tekik'te) sülalesinin reisi, Antzevatsi sülalesinin reisi ve Ardzıruni sülalesinin reisi tarafından yürütüldü. Bu sonuncu sülalenin Zenob imzasıyla tutulan tarihi (gerçekte 8.-9. yüzyıllardan kalma olmalıdır), tarihi unvanları bu şekilde bir temele dayandırmaya çalışır. Galip gelen Krikor ülkede manastırlar kurdu ve kadim putperest tapınaklarına ait olan toprakların bir kısmını bu manastırlara dağıttı, özellikle, der Zenob, Muş ve Parekh (Parkhu) kasabalarını.[22] Akatankeğos'a gelince, kral III. Dırtad'ın vaftiz tarihini o döneme yerleştirir: "Krikor orduyu, kralı ve kraliçe Aşkhen'i ve bütün soylu kişileri çağırdı; onları Fırat kıyısına götürdü ve vaftiz etti."[23] Vakanüvisimize göre, Ermeni Kilisesi o andan itibaren resmi bir gelir elde etmiştir: "Kral her kiliseye kırsal alanda dört tarla ve kasabalarda yedi mülk verilmesini yazdı." "Böylece Erzincan'dan Amida'ya [Diyarbakır], Amida'dan Kukark'a İncil'i yaydı." Ermenilerin kendi alfabeleri henüz olmadığından, Krikor, Kitabı Mukaddes'in gerek Grekçe, gerek Süryanice öğrenilmesi için okullar kurdu,[24] ama Akatankeğos onun vaaz verirken Ermenice konuştuğunu ekler.[25]

Görevinin tamamlandığını düşünen Aziz Krikor, Manayark'ta –"Mane'nin mağarası"– keşiş olarak yaşamak üzere inzivaya çekildi, yani Kapadokya sınırlarındaki Taranağik eyaletinde bulunan Sebuh veya Kohanam dağında. Oğlu Arisdages piskopos yardımcılığına getirildi, 325'te Nikaia [İznik] Konsili'ne katılan Arisdages'in adı, belgelerde Aristanes veya Aristakios biçimide yer alır.[26] Krikor aynı yıl, 325'te, Manayark'ta-

ki keşiş kulübesinde ölmüş, kemikleri gene Taranağik eyaletindeki Tordan'a nakledilmiştir.[27]

Krikor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi'nin ilk patriğidir.[28]

İlk Ermeni Hıristiyan topluluklarının Arami-Part niteliği

Meillet yeni Ermeni Kilisesi'nin dini kelime hazinesinin esas terimlerinin Süryaniceden veya İran dilinden alındığı saptamasında bulunur. "Papaz demek için, tamamen Süryanice olan *kahana* kelimesine başvuruldu," "kıdemli" anlamına gelen terim olan *yerets*, Grekçe *presbyteros* kelimesinin bir taklidiydi. "Rahip, keşiş" demek olan *apeğa* kelimesi de Süryanicedir. "Efendi" demek olan *vartabed* terimi İran dilindendir, "peygamber" demek olan *markare*, "melek" demek olan *hureşdag*, "perhiz" demek olan *bahk*, "öncü" demek olan *garabed*, "incil" demek olan *avedaran* kelimelerinin olduğu gibi.[29] Meillet "manastır" demek olan *vank* kelimesinin de İran kökenli olduğunu düşünür, tıpkı "köy" demek olan *avan* gibi. "Sonuç olarak, Ermenicenin Hıristiyanlığa ilişkin kelime hazinesinin eski temelinde Aramice unsurlar, İran dilinden unsurlar ve bilinen bir etimolojisi olmayan sayısız kelime vardır, bunların birçoğu İran diline özgü bir nitelik taşır. Doğrudan Grekçeden alınmış kelimeye rastlanmaz."[30] Meillet, bu saptamalar toplamından, Ermeni alfabesinin icat edilmesinden önceki ilk Ermeni Kilisesi'nin yönelimiyle ilgili çok önemli sonuçlar çıkarır: "Ermeni ülkesi," diye yazar, "o zamanlar İran uygarlıkları alanının bir parçasıydı. Ermenistan'da bir Part aristokrasisinin egemen olduğu dönemdi. Yazı yazan insanlar büyük ölçüde Aramice kullanıyorlardı. Aristokrasinin dili İran diliydi, ama memurları, *scriba*ları daha ziyade Arami dilindendi. Orta İran dilindeki resmi metinler, tamamen İranlı nitelikleriyle ve Aramice 'ideogramlar'ıyla bu benzersiz ikiliğin izlerini taşır. Hıristiyanlığı getiren ve yayanların Süryani dilinden insanlar olduğu muhakkak, ama tam anlamıyla Part olan ülkelerin (kültür) dili İran diliydi. Ve Hıristiyanlık bu karmaşık, ikidilli çevreden Ermenistan'a gelmiş olacak. Ermeni Kilisesi'nin kökenleriyle ilgili olarak daima Edessa'ya gönderme yapılır. Yukarıda anılan kelimeler içinde, Süryaniceden alınanlar tamamen Hıristiyanlıkla ilgili, oysa İran dilinden alınanlar Hıristiyanlık kavramlarını ifade etmeye yaramış olan genel terimler."

"Ermenilerde Hıristiyanlıkla ilgili kelime hazinesinin eski temelini açıklamak için," diye devam ediyor Meillet, "Arşaguni devri Hıristiyanlarının kuzey İran dilini konuşmakta kullandıkları dilleri bilmek gerekir. 'Diyakoz' demek olan *sargavak*, 'öğretmen' demek olan *vartabed*, 'öncü, yol açıcı' demek olan *garabed*, 'vaftiz ediyorum' anlamındaki *mıgırdem*, 'Paskalya' anlamındaki *zadig* gibi esrarengiz kelimelerin nereden geldiği; 'kilise' demek olan *yegeğetsi* ve 'putperest' demek olan *hetanos* gibi aslen Grekçe kelimelerin biçiminin nasıl açıklandığı o zaman anlaşılır şüphesiz." Ünlü bilgin böylece, yeni doğan Ermeni Kilisesi'nin Part Hıristiyan topluluklarından ve onların İran dili-Süryaniceden oluşan karma ifade tarzlarından devamlı yaptığı bir dizi alıntıyı keşfediyordu.

"Sasani hanedanının tahta çıkışı," diye bağlar Meillet, "Ermeni vakanüvislerinin belirttikleri gibi, İran'daki Part dünyası ile Ermenistan arasındaki ortaklığı bozan nihai olaydı. O andan itibaren Ermenistan, Sasani imparatorluğu ile Roma imparatorluğu arasında apayrı bir konuma sahip oldu. Sasani Persia resmi din olarak katı bir Mazdeizmi kabul etmiş olduğundan –ki bu din Ermenistan'da hiçbir zaman mühim bir yer işgal etmiş gibi görünmüyor– Hıristiyanlık Ermeniler için ulusal din haline geldi."[31]

III. Dırtad, II. Khosrov ve feodal muhalefet

III. Dırtad'ın ve Aziz Krikor Lusavoriç'in ailesinin şahsında Arşaguni monarşisinin genç Ermeni Kilisesi'yle ittifakı tamdı. Maalesef monarşi hâlâ derebeylerinin itaatsizliğiyle uğraşıyordu, İncil yoluna döndürme çabası ise köylü kitlelerinin, hatta kraliyet iktidarına karşı eski yerli paganizme yaslanmaya meyilli bu feodalitenin temsilcilerinin direnişini kırmaktan uzaktı. III. Dırtad, imparator Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulüyle, tahtının sağlama alındığını zannetmişti. Din birliğinin Roma imparatorluğu ile Ermenistan arasında yaratacağı bir duygu ve çıkar dayanışması, Arşaguni hanedanının yararına olurdu. Bununla birlikte Dırtad'ın başı derebeyleriyle dertteydi, bilhassa Daron'dakiler, Sünik'tekiler, Vasburagan'dakiler ve Ağtzınik'tekilerle (Arzanene); bunlar, icabında, sırtlarını Sasani imparatorluğuna dayamaktan çekinmiyorlardı. Movses Khorenatsi, Daron'daki Oğagan yurtluğuna sahip Sığgunig sülalesinin reisinin, kralın yokluğunda, Persia kralı II. Şahpur'un yardımına

güvenerek ayaklandığını anlatır, ancak bir diğer feodal sülalenin, Mamigonyan sülalesinin kurucusu daha atik davranmış ve onu öldürmüştü, böylece Dırtad'ın minnettarlığının karşılığı olarak mağlup derebeyinin yurtluğunu kazanmıştı.[32] Bu tarih kitabı boyunca sık sık karşılaşacağımız Mamigonyan ailesinin büyüklüğünün temeli bu olayda yatar.[33] Ama "Ermeni Constantinus"un otoritesi bu bitmek bilmeyen isyanlar ortasında yıpranacaktı sonunda. Movses Khorenatsi'nin IV. kitabı, Dırtad'ın kendi *senegabed*inin veya mabeyincisinin, Yegeğiats eyaletindeki (Erzincan'ın güneyi) bir av partisi sırasında kralı öldürmek için nasıl Sünik beyleriyle birleştiğini anlatır (330'a doğru?).[34] Kısa süre sonra (333'e doğru?) Ermeni Kilisesi'nin başı Arisdages de bir derebeyi tarafından Dzopk (Sophanene) nahiyesinde öldürüldü.[35] Kilise ve taht sanki aynı anda yeniden sorgulanıyordu.

Böyle olmakla birlikte, ikisi de ayakta kalmayı başardı. III. Dırtad'ın naaşı, aynı kaynağa göre, genel yas havası içinde Taranağik'teki Tordan'a, dostu Aziz Krikor Lusavoriç'in yakınına defnedildi. Dırtad'ın oğlu, II. Küçük Khosrov, ruhban sınıfının desteğiyle tahta geçti. Gerçekten de onun Ermeni Kilisesi'nin yeni lideri, Arisdages'in kardeşi ve halefi Vırtanes'le gayet uyum içinde olduğunu görürüz. Şüphesiz Kilise ve Krallık, her ikisini de tehdit eden tehlikelere karşı sıkıca birleşme ihtiyacını duyuyordu; bu tehlikeler, Kilise'ye karşı putperest isyanı, Krallığa karşı feodal isyandı. Pavıstos Püzant ve Movses Khorenatsi bize, patrik Vırtanes'in Daron'da, tanrı Vahakn'ın meşhur mabedinin yerini almış olan Hıristiyan tapınağı Aşdişad'da nasıl az kalsın katledileceğini anlatır, bu teşebbüse "kökleşmiş paganizmi ve puta tapma kültünü gizlice sürdüren insanlar" kalkışmıştı.[36] Son putperestlerin Kilise'ye karşı asıl düşmanlığı, milli tanrıların kadim tapınaklarının piskoposluk *mansus*larına* veya manastırlara verilmesinden kaynaklanıyordu şüphesiz.[37] Öte yandan, veraset yoluyla satrap (*nakharar*) olanların aileleri krallık yönetiminden kurtulmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Khorenatsi'ye göre, III. Dırtad ölünce, Ağtzınik (Arzanene, Bitlis'in güneybatısında) beyi olan *pteşh* Pagur veya Bagur bağımsızlığını ilan etti. "Arşaguni olmadığı için kral unvanını alamadığından, bir vasal olmayı hiç istemedi. Ermenilerin konfederasyonundan ayrılarak, Persia kralı Hürmüz ile itti-

* ***mansus:*** Ortaçağda yurtluklar bünyesinde bir tarım işletmesi birimi olan bahçeli, tarlalı kır evi. (ç.n.)

fak yaptı."[38] 302'den yaklaşık 310'a kadar hüküm süren II. Hürmüz'ün isminin burada geçmesi imkânsız. Ancak, başka kaynaklardan yararlandığı belli olan Pavıstos Püzant, olayın kendisini teyit ediyor. Ağtzınik prensi, diyor, *pteşh* unvanını taşıyan büyük vasallardan biriydi, "kralın sarayında ilk sıraya ve ilk mindere sahip olan dört kişiden biriydi. Ne var ki Perslerin tarafında yer aldı." Ama gücüne haddinden fazla güvenmişti: Ağtzınik sülalesi, başında Vağinag adlı bir Sünik prensinin bulunduğu mevcut idareye sadık birlikler tarafından mağlup edildi; böylece Vağinag, Bagur'un görevlerine ve rütbelerine, "asinin malına ve mülküne, evlenerek kızına ve *pteşh* unvanına" sahip oldu.[39]

Pavıstos bize, "Manavazgerd" yani Manazgerd [Malazgirt] ülkesi beyleri olan Manavazyan sülalesi ile batı Pasian'daki [Pasinler] Vortoru beyleri olan Vortuni veya Vortunik sülalesi arasındaki korkunç bir iç savaştan da söz eder.[40] II. Khosrov, patrik Vırtanes'le birlikte, ülkede taş üstünde taş bırakmayan bu feodal savaşa son vermek için nafile uğraştı. Başaramayınca, üçüncü bir feodal sülaleyi, yukarıda gördüğümüz gibi (s. 123-124) Daron'a yerleşmiş olan Mamigonyan sülalesini barışı sağlamakla görevlendirdi.[41] Mamigonyanların reisi, savaşçı Vaçe, aldığı talimatı o kadar iyi yerine getirdi ki, iki rakip sülalenin kökünü kazıdı. Bu sülalelerin topraklarının bir kısmı Manazgerd ve Pasian piskoposluklarına verildi.[42] Bir diğer feodal sülale, Van gölünün kuzeybatısına (Khlat [Ahlat] yöresi), Pıznunik'e yerleşmiş olan Pıznuni sülalesi, der Pavıstos Püzant, Persler adına kral II. Khosrov'a ihanet ediyordu. Khosrov, diye devam eder vakanüvisimiz, bu ihanet sayesinde Van gölünün yakınına, Aresd'e kadar girmiş olan Persleri püskürtmekte çok zorlandı. Mevcut idareye sadık iki derebeyinin, Vaçe Mamigonyan ve Vahan Amaduni'nin yiğitliği sayesinde onların üstesinden gelebildi. Pıznuni sülalesinin kökü kazındı ve mülküne el koyuldu.[43]

Ama krallar kadar kibirli olan bu veraset yoluyla satraplar (*nakharar*lar) yüzünden, işe daima yeniden başlamak gerekiyordu ve Kilise bile, din değiştirdikleri halde onlara baş eğdirmeyi başaramıyordu. Movses Khorenatsi bize Rışduni sülalesinin (Van gölünün güney kıyısındaki Rışdunik eyaleti) reisi Manacihr'in örneğini verir. Bu bey, Ağtzınik'teki komşularının isyanını bastırmakta kraliyet kuvvetlerine yardım etmiş ama mağlup satraplığın zararsız köylülerini kitleler halinde tutuklattığı için, piskopos Nisibisli [Nusaybin] Hagop bu bahtsızlardan yana müdaha-

lede bulunmak istemiş. Manacihr, yüksek rütbeli din adamının gözleri önünde, tutsaklarını göle attırmış: "Görüyorsun ya," diye sırıtmış, "şefaatini dikkate alıyorum, artık bu esirler prangalarından kurtuldular ve suda yüzüyorlar!"[44]

Bu zorluklara rağmen II. Khosrov kalıcı oldu. Ardaşad'ın kuzeyinde, Aras'ın kolu olan Azad ırmağının (Karni çayı) kavşağının güneyinde, Ardaşad'ın ve Vağarşabad'ın yerini alması düşünülen yeni Ermeni başkenti Dıvin'i inşa ettirdi.[45] Dıvin yakınında, Pers "cennetleri" benzeri, kraliyet avı eğlenceleri için nadide hayvanlarla doldurulmuş büyük bir orman dikti. "Bu orman kıyı boyunca Dignuni sarayına kadar uzanıyordu; kral bu saraya *Dacar-mayri* (koruluk sarayı) adını verdi. Başka bir orman da birincisinin güneyine dikildi. Ona Khosrovagerd (Khosrov'un kurduğu) adı verildi. Kraliyet sarayı oraya inşa edildi."[46]

Dışarıda, Pavıstos'un ve Movses Khorenatsi'nin ileri sürdüklerine göre, II. Khosrov'un hükümdarlığı devrinde, genç Ermeni Kilisesi kraliyet sınırlarının dışına yayılmaya başladı. Bu yazarlara göre, patrik Vırtanes'in oğlu Krikor, İberyalıları (Gürcistan) ve Albanialıları veya Ağvanları[47] (burada güney Albania, Paydagaran ülkesi, Aras'ın ve Kura'nın birleştiği yere doğru) İncil yoluna döndürmeye gitti. Vadnian ovasında Paydagaran prensi Sanadrug veya Sanesan tarafından şehit edildi; Movses Khorenatsi, bu prensin Ermenistan kralları gibi Arşaguni kökenli olduğunu, ama paganizmden dönmeyi reddettiğini söyler.[48] Pavıstos'un anlattığına göre, Sanesan daha sonra Rus bozkırından veya kuzey Kafkasya'dan çıkmış göçebe topluluklarıyla, Alanlar ve diğerleriyle Ermenistan'ı istila etti. Kral Khosrov ve patrik Vırtanes, Kogovit eyaletindeki Tarünk (Bayazid [Doğu Beyazıt]) kalesine sığınmak zorunda kaldılar; ama Mamigonyan sülalesinin reisi kahraman Vaçe ve ona yardım eden Pakrad Pakraduni, Vahan Amaduni, Mehutag Rışduni ve Karekin Rışduni gibi başka derebeyleri, durumu eski haline getirdiler. Vaçe, istilacıları Vağarşabad önünde yendi ve Arakadzodın nahiyesinde, Oşagan önündeki ikinci bir muharebede Sanesan'ı öldürdü.[49] Movses Khorenatsi'ye göre Ermeniler, istilayı püskürtmek için önce Romalılara başvurmuşlar; Romalı komutan Antiochus, Sanesan'ı (burada Sanadrug) bir süreliğine Persia kralı II. Şahpur'un yanına sığınmak zorunda bırakmış.[50]

Gerçekten de, Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulünden itibaren, Romalıların dindaşları Ermenistan krallarını desteklemesi doğaldı, Sasaniler ise Ermeni paganizminin son yandaşlarını destekliyorlardı. Ağvanların İncil yoluna döndürülmesine gelince, bundan vazgeçilmemişti. Ağvan'daki Ermeni piskoposları, şehit Krikor'un halefleri, Gence'nin (Yelizavetpol) güneydoğusundaki Bardav'da (Pertav, Barda) ikamet ettiler.[51]

Strabon'un zamanında, Albanialıların çobanlık yapan yarı-barbar topluluklar olarak görüldüğünü hatırlatalım; onların vahşi töreleri, yerleşik ve tarımla uğraşan Ermenistan'ın töreleriyle tezat oluşturuyordu.[52] Varmış bulunduğumuz dönemde, Ermeni *vartabed*leri onların dillerini "gırtlaktan çıkan, boğuk, barbar, kaba ve ahenksiz bir dil"[53] olarak görüyorlardı hâlâ, ama Hıristiyanlığı vazetme Ermeni uygarlığının Ağvan'a nüfuz etmesini sağlayacaktı.

Sevan gölü ile Agera ırmağı arasındaki Sünik ahalisinin Ağvan diline çok yakın bir dil konuştuğunu ve muhtemelen Ağvanlarla aynı etnik kökenden olduğunu gördük.[54] Ama burada Ermenileşme çok daha yoğun olmuştu; hem Ermeni uygarlığının cazibesine kapılan yerel prenslerin, hem Gregoryen ruhban sınıfının eseriydi. Isdepanos Orpelyan'ın derlediği sözlü geleneğe göre, Ermenistan Arşaguni hanedanının kurucusu, Sünik'i veya Sisagan ülkesini Sisag adlı ve Ağv lakaplı ilk yerel krala tımar toprağı olarak vermiş; halkına adını veren bu kahraman, sahiden "Ağvan" soyundan olduğu için bu şekilde seçilmiş gibi görünüyor.[55] Sünik sülalesi, o zamandan beri, Ermenistan'ın siyasi ve dini hayatına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Ermenistan kralı II. Khosrov'un (316'ya doğru-325), Sünik prensi Vağinag'ın mevcut idareye sadakatinden yarar sağlamış olduğunu yukarıda gördük (s. 125); Vağinag, Ağtzınik prensi Bagur'un isyanını bastırmakta krala yardım etmiş ve ödül olarak *pteşh* veya uç beyliği reisi unvanını almıştı. Öte yandan, Mamigonyan sülalesinden bir Ermeni prensesiyle evlenmiş olan Vağinag'ın erkek kardeşi prens Andok (= Antok, Antiokhos), kızları güzel Parantzem'i Ermenistan kralı II. Arşag'ın yeğeni Knel veya Kunel'le evlendirdi. Parantzem, mevkiinin yükselmesinden yararlanarak, amcası Vağinag'ı öldürttü ve Sünik tahtına onun yerine kendi babası Andok'u geçirtti. Esasen An-

dok Ermeni politikasında hatırı sayılır bir rol üstlenecek ve özellikle, Ermeni patrikleri Aşdişadlı Paren (348) ve Büyük Nerses'in (353) seçilmesinde etkin olacaktı.[56] Ermenilik, bu kültürel asimilasyon yoluyla, görünüşe göre o zamana kadar asla tam olarak *Haygan* soyunun egemenliği altına girmemiş geniş bir eyaleti zora başvurmadan ele geçiriyordu.

VII. Dikran: Krallık ile patriklik arasında kopma

Ermeni kaynaklarına göre, Ermenistan ile Persler arasındaki genel savaş, II. Khosrov'un saltanatının son yıllarında tekrar başlamıştı. Pıznuni sülalesinin Perslerden yana olup ihanet ettiğini ve böylece Perslerin Van gölüne kadar yakıp yıkarak ilerleme fırsatını bulduklarını gördük. Bir süre sonra, Ermeni ordusu bir felakete uğradı ve bu esnada ordunun önderi Vaçe Mamigonyan can verdi, o günden beri bir şehit olarak anıldı.[57] Vaçe'nin yerine ordunun başına başka bir derebeyi, Şirag ve Arşarunik prensi Arşavir Gamsaragan geçti. Bundan kısa bir süre sonra II. Khosrov öldü (339'a doğru). Otoritesi iyice artmış olan patrik Vırtanes, tacın merhum kralın oğlu VII. Dikran'a geçmesini sağladı. Vırtanes de birkaç ay sonra vefat edince, patriklik makamına oğlu Husig geçti (341'e doğru).

Husig, Aziz Krikor Lusavoriç'in torunuydu. Ermeni Kilisesi, temsilcilerinin hepsi de güçlü ve mukaddes kişiler oldukları görülen bu sülaleye sadık kaldığından, azizin ailesi patriklik makamında oturmaya devam ediyordu. Krikor, oğulları ve erkek torunları, kiliseye girmeden önce evlenmişlerdi. Her birinin ölümünde, ruhaniler gelip oğlundan aile hayatından vazgeçip patriklik görevini kabul etmesini rica ediyorlardı. Dolayısıyla, kraliyet hanedanının yanı sıra, durum gereği, bir patriklik hanedanı kurulmaya doğru gidiyordu. Zamanla böyle bir durum kraliyet erkine gölge düşürdü. VII. Dikran'ın hayatı ahlaki açıdan pek örnek alınacak bir hayat değildi. Bir gün –Büyük Dzopk'taki Pnapeğ kraliyet şatosunda–[58] Husig onu kiliseye sokmadı. Dikran onu ölesiye dövdürttü ve çok geçmeden, yüksek rütbeli bu din adamı aldığı yaralar sonucunda onu götürmüş oldukları Taranağik'teki Tordan'da öldü (347'ye doğru).[59] Suriye asıllı yüksek rütbeli bir din adamı, Aziz Krikor'un eski çalışma arkadaşı ve Daron'daki Hıristiyan cemaatinin lideri olan ihtiyar korepiskopos Taniyel, kralı paylamak amacıyla Ağtznik'teki "Paraetş"e onu

görmeye gitti. Kral onu oracıkta boğdurttu.[60] Bu şiddet olaylarına rağmen, Aziz Krikor'un sülalesi itibarını hiç kaybetmedi ve ruhban sınıfı patriklik makamını Husig'in iki oğluna, Bab ve Athanakines'e önerdi. Onların reddetmesi üzerine, akrabalarından birini, Aşdişadlı Paren'i patrik yaptılar; o da 348'den 352'ye kadar bu görevde kaldı. Pavıstos onun kral VII. Dikran'a yönelik aşırı hoşgörüsünü eleştirir.[61] Ancak, Paren öldüğünde, patriklik makamı Lusavoriç'in ailesinden alınıp piskoposlar yetiştiren başka bir ailenin temsilcisine, Manazgerdli Şahag'a emanet edildi (352-353).[62]

Vakanüvisler VII. Dikran'ı bir tiran olarak tasvir ederler, sadece Kilise'ye karşı tutumundan dolayı değil, soylular sınıfına ettiği kötü muameleden dolayı da. Pavıstos'a göre, büyük feodal ailelerden ikisinin, Rışdunilerin ve Ardzırunilerin köklerinin kazınmasını emretti; bu iki ailenin soyundan yalnız iki çocuk, Dacad Rışduni ve Şavasb Ardzıruni, Mamigonyan sülalesinin üyeleri Vartan veya Ardavazt Mamigonyan ile Vasak Mamigonyan'ın himayesi sayesinde katliamdan kurtarılabildi; ondan sonra Mamigonyanlar Dayk'a sığındılar.[63] Movses Khorenatsi'ye göre, Rışduni sülalesinin reisi Zora, eziyet edilen Kilise adına, kral Dikran'a karşı ayaklanmıştı. Ermenistan'ın güney uç beyliklerinden biri olan Gorcayk eyaletindeki Dımorik nahiyesine sığınmıştı, ama yakınları tarafından yüzüstü bırakılınca krala teslim oldu, kral da onu ve bütün soyunu, yeğeni genç Dacad dışında, öldürttü.[64]

Pavıstos Püzant'a göre, VII. Dikran'ın saltanatı dramatik bir şekilde sona erdi. Acem masalları tarzında romanvari bir anlaşmazlığın ardından (Pers ahırlarına ayrılmış bir savaş atı armağan edilirken atların değiştirilmesi), Pers bir satrap, Azerbaycan eyaletinin *marzbanı* Varaz-Şabuh, "Diran"ın kendisini Abahunik kazasında düzenlenen büyük av partilerine davet etmesini sağladı. Sürek avlarını takip eden bir şölen sırasında, *marzban*, herkesin sarhoşluğunu fırsat bilerek, kralı ve veliaht prens Arşag'ı ele geçirdi. Ermeni hükümdarının gözlerini kızgın kömürlerle dağlattı, o günden sonra o köye "Adzukh" (kömür) adı verildi. "Ondan sonra Perslerin komutanı, Diran'ı ve bütün tutsakları beraberinde götürerek ülkesine döndü."[65] Marquart'a göre, bu olay 350 yılına doğru olmuştu.[66]

Movses Khorenatsi'de benzer bir söylenceye rastlarız, ama orada olay imparator Julianus'un saltanatının sonuna, yani 363'ten sonraya aktarıl-

mıştır. "Diran," Mezopotamya seferi için imparator Julianus'a yardımcı kuvvetler verir, ama imparatorun kendisini "putlar"a saygılarını sunmaya sürüklemesine de göz yumar.[67] Adalet yerini bulur, Persia kralı II. Şahpur, Julianus'tan kurtulduktan sonra, Diran'ı bir görüşme yapmaya çağırır, o görüşme esnasında gözlerini oydurur. Ondan sonra Şahpur Ermenistan tahtını kurbanının oğluna, II. Arşag'a verir.[68] İlerde göreceğimiz gibi, kronolojik olarak mümkün olmayan bu son versiyon, Movses Khorenatsi'nin ve belki Pavıstos'un da VII. Dikran'ın sonunu oğlu II. Arşag'ın sonuyla karıştırdıklarını düşündürtüyor bize. Her ne olursa olsun, II. Arşag 350'ye doğru babasının yerine Ermenistan tahtına geçti.

360'a doğru imparator Constantius, imparator muhafızları kışlasının başkomutanı Ablabius'un kızı Romalı Olympias'ı onunla evlendirerek, II. Arşag'ın tahtını sağlamlaştırdı.[69]

Ermeni sözlü geleneğinde II. Arşag
Aziz Nerses

II. Arşag'ın iç politikasıyla ilgili olarak, Pavıstos'un ve Khorenatsi'nin kısmen efsanevi, üstüne üstlük, bazen birbirini tutmayan anlatılarıyla yetinmek zorundayız. Pavıstos'a göre, Arşag, kendinden önceki hükümdarlık devrinde sürgün edilmiş Mamigonyanların güçlü feodal ailesine itibarını geri vererek ülkeye yeniden dirlik düzen getirdi, bunun üzerine aile Dayk'taki sürgününden döndü. O sülalenin iki reisine, Vartan ve Vasak'a, bütün mal varlıkları ve rütbeleri geri verildi. Vasak, *ısbarabed*, yani başkomutan olarak atandı. Sınırların korunması için derebeylerinden asker devşirme, Mamigonyanların ve bir diğer derebeyi ailesi olan Kınunilerin genel idaresinde yeniden örgütlendi ve yeniden bölüştürüldü. "Tekmil ordu, ona ait olan her şeyle, yani mühimmat, mızraklar, yaylar, kartallar ve şahinlerle süslü sancaklarla, ayrıca savaş zamanında birliklerin kumandasıyla birlikte, *stratelates* ve *ısbarabed* görevleri verilen kadim Mamigonyan ailesinin soyundan gelenlere emanet edildi. Gözüpeklikleri ve askeri cesaretleriyle tanınmışlardı. Tanrı bile Büyük Ermenistan'ın bir ucundan öbür ucuna askeri yönetimi onlara veriyordu sanki. Bu iki sülalenin üyelerinin yanı sıra, onlardan sonra gelen ve vali unvanıyla taltif edilmiş soylular sınıfının üyeleri, kralın huzurunda

minderler üzerinde oturmaya, başlarının üstünde şeref simgeleri taşımaya hak kazandılar; ayrıca büyük ailelerin reisleri de, vali olmaları sıfatıyla, yemek saatlerinde saraya kabul edilmişti ve davetliler arasında dokuz yüz minder işgal ediyorlardı."[70]

Şüphesiz böyle bir pasaj, Pavıstos adı altında belirtilen kaynağın Mamigonyan ailesine bağlı olduğunu gösteriyor her şeyden önce, ama aynı zamanda, krallık yönetiminin mutlakiyete teşebbüs etmesinin ardından, ciddi bir feodal tepkiyi de kanıtlıyor. Aynı esnada ve aynı niyet çerçevesinde, kilise soylularının yeniden iktidara getirilişine, yani Aziz Krikor Lusavoriç'in ailesinin patriklik makamına yeniden oturtuluşuna tanık olunuyordu. Nitekim hatırladığımız gibi, ünlü havariden sonra iki oğlu arka arkaya patriklik makamına oturmuştu: Aziz Arisdages (I. Arisdages Bartev) (326 ile yaklaşık 333 arasında) ve Aziz Vırtanes (I. Vırtanes Bartev) (333 ile yaklaşık 341 arasında); sonra Vırtanes'in oğlu Aziz Husig (I. Husig Bartev) (341'e doğru-347) patrik olmuştu. Husig'in şehit edilmesinden sonra patriklik makamı Aziz Krikor'un soyundan gelenlerin elinden alınmıştı. Bu makam Aziz I. Büyük Nerses şahsında aileye geri verildi; Husig'in torunu olan Aziz Nerses 353'te 27 yaşındayken patrik seçildi ve dört yıllık (359-363) bir uzaklaşmadan sonra Ermeni Kilisesi'ni 25 Temmuz 373'teki ölümüne kadar yönetti.

Nerses, baba tarafından Aziz Krikor Lusavoriç'in soyundan geliyorsa da, kral VII. Dikran'ın kız kardeşi olan annesi vasıtasıyla hükümdarlıklık hanedanına bağlıydı. Öte yandan, güçlü feodal sülale Mamigonyanlarla hısımdı, çünkü din adamı olmadan önce bu aileden bir prensesle evlenmiş ve ondan bir oğlu olmuştu: o da ilerde Aziz Sahak olacaktı.[71] Kral II. Arşag'ın yanında mabeyinci ve danışman olarak hizmet verirken, kamuoyu onu *gatoğigos*luk görevini kabul etmeye mecbur etti. Nerses gençliğinde Kapadokya'daki Kaisareia'da öğrenim görmüştü; bu ilahiyat merkezi Ermenistan üzerine ışık saçmaya devam ediyordu. Yaşamöyküsünü kaleme alan yazara ve Pavıstos'a göre, seçildikten sonra kendini patrikliğe vakfetmek için gene Kaisareia'ya gitti.[72] Nerses, Ermenistan'a dönünce, atalarından kalma Aşdişad'daki yurtluğunda bir ruhani kurul topladı ve sürüp giden bazı putperestlik uygulamalarına karşı harekete geçerek disiplini yeniden kurdu; bunlar, şüphesiz Zerdüşt dini örneğinden esinlenmiş olan, baba tarafından akrabalar arasındaki evlilik gibi veya cenaze törenlerindeki "acınma" sahneleri sırasında ya-

pılan hareketler ve isteyerek bir yerini kesmek gibi uygulamalardı.[73] Hakiki bir Hıristiyan zihniyetiyle, hastaneler, özellikle cüzam hastaneleri kurdu. Gerek hâkim kıldığı doktrinin saflığıyla, gerek manastırlara sağladığı toprak zenginliği sayesinde, Ermeni keşişliği gerçekleştirdiği kaydadeğer atılımı ona borçludur. Mısır ve Suriye gibi, Ermenistan da onun zamanında büyük münzevi keşişler tanıdı: Suriyeli Şağita, Daronlu Kint, Grek Epiphanos; bu kişiler bir yandan keşiş yaşantısının uygulamalarını ülkeye yayarken, bir yandan da İncil yoluna döndürme işini sürdürdüler (Epiphanos'un, Büyük Dzopk kazasında ve Ağtzınik'te İncil'i vazetmesi özellikle belirtilir).[74]

Bu yüksek nüfuz derecesine yeniden kavuşturulan patriklik, krallık yönetimiyle mücadeleye girmekte gecikmedi. Burada, iki hanedan arasındaki rekabete benzer bir durum var biraz; laik Arşaguni hanedanı ile Aziz Krikor Lusavoriç'ten gelen kilise hanedanı. İki iktidar arasındaki ilişkiler çok geçmeden o kadar kötüleşti ki, II. Arşag bir ara Nerses'i patriklikten uzaklaştırıp yerine daha uysal bir ruhani lideri, Manazgerdli Sahak'ı, nam-ı diğer Çonag'ı (359-363) getirdi.[75] Aslında, Ermeni vakayinamelerine bakacak olursak –şu da var ki, bunlar kilise geleneğine uygun olarak kaleme alınmıştır– II. Arşag'ın şahsında krallık yönetimi patrikliğin saldırılarına meydan vermişti. Arşag öz yeğeni Kunel veya Knel'i öldürtmüş ve bu prensin karısı güzel Parantzem'i sahiplenmişti,[76] bu cürümü bir başka cinayet izledi, zira daha sonra Parantzem de rakibesi Romalı Olympias'tan kurtuldu; bahtsız kadının komünyonu sırasında kutsanmış ekmek ve şaraba zehir karıştırttı.[77] Hajiograflar, Aziz Nerses'in bunun üzerine "Arşaguni soyu"na yağdırdığı lanetin metnini eldeki belgelere dayanarak yeniden oluşturabildiklerine inanırlar.[78] Öte yandan, aynı vakayinamelerde II. Arşag'ın Kogovit nahiyesinde kendi ismini taşıyan bir şehir, Arşagavan'ı kurduğu anlatılır. Şehri şenletmek için, ortaçağda bizim "vergiden muaf şehirler"in birçoğu için bildik olan bir usule uygun olarak, "suçlarının bağışlanacağı vaadiyle bütün borçluları, zanlıları ve canileri" şehre çağırdı. Aziz Nerses böyle yöntemlerin ahlaksızlığına karşı cephe aldı ve kentin yıkılacağı kehanetinde bulundu. Gerçekten de kısa süre sonra Arşagavan –Pavıstos'a ve Aziz Nerses'in yaşamöyküsünün yazarına inanacak olursak– ya korkunç bir salgın yüzünden ya da, Movses Khorenatsi'ye göre, silaha sarılan satrapların (*nakharar*lar) şehrin ahalisini katletmesiyle yıkıldı.[79]

Bu son versiyon, krallık yönetimine karşı büyük feodal isyanların uyanışını belirtir. Nitekim aynı kaynaklar bize II. Arşag'ın derebeylerine karşı babası VII. Dikran'ın merkezci politikasını yeniden devreye soktuğunu gösterir. Pavıstos'un ifadesine göre, birçok *nakharar*ı katletti, ailelerini yok etti ve mülklerini tahtın malvarlığıyla birleştirdi. Şirag ve Arşarunik kazalarıyla birlikte Arşarunik'teki Ardakers (Strabon'da Artageras) kalesine ve Akhuryan ile Aras nehirlerinin kavşağı yakınında yer alan Yervantaşad şehrine sahip olan Gamsaragan sülalesine de aynı şekilde davrandı. (Ancak, Gamsaraganların son çocuğu kurtarılacak ve ilerde ailesinin malvarlığını yeniden elde edecekti).[80] II. Arşag'ın sonunda Vartan Mamigonyan'dan, bu güçlü ailenin reisinden bile kuşkulandığını ve kraliçe Parantzem ile Vartan'ın öz kardeşi olan *ısbarabed* Vasak'ın kışkırtmasıyla, onun öldürülmesini emrettiğini göreceğiz; Vartan Mamigonyan Dayk'taki kendisine ait Irakhani şatosunda (Çoruh kıyısında, daha sonra Irkhan) katledildi.[81] II. Arşag, derebeylerinin intikamından kendini korumak için Ardakers hisarını güçlü bir şekilde tahkim ettirmişti ve bu şato bundan sonraki olaylarda kaydadeğer bir rol oynayacaktı.[82]

Vakanüvislerimizin ifadesine göre, patriklik pek çok defa tahta karşı derebeylerinin yanında yer aldı. Aziz Nerses'in vekili diyakoz Khat, Gamsaraganların katline itiraz ettiği için az kalsın kralın emriyle taşa tutularak öldürülüyordu.[83] Aslında derebeylerinin hoşnutsuzluğu Pers tehdidi karşısında tehlike yaratmıyor değildi. Movses Khorenatsi'ye göre, tehlikenin farkında olan Aziz Nerses, derebeylerini en azından geçici olarak Arşag'la barıştırmayı başardı, ancak içlerinde en kudretlileri olan ikisi, Merujan Ardzıruni ve Vahan Mamigonyan, ruhani liderin tekdirlerine kulaklarını tıkayacaklardı. Sonunda Perslerin tarafına, II. Şahpur'un sarayına geçecekler ve dinlerinden dönüp Mazda dinini kabul edeceklerdi. Onların kendi yurtlarına karşı Sasani ordusuna kılavuz olarak hizmet verdiklerini göreceğiz.[84]

II. Arşag Roma ile Sasaniler arasında

Ermenistan'da krallık yönetimi patriklikle ittifakını bozup derebeylerini tehlikeli bir biçimde karşısında bulurken, Persler ile Romalılar arasındaki savaş yeniden başlamıştı. Ve bu savaş artık açıkça dini bir nite-

lik alıyordu. İki yüzyıl boyunca Ermenistan'ın tarihine egemen olacak bir olaydı bu. Nitekim, imparator Constantinus, Nikaia Konsili'ne katılarak Hıristiyanlığa yöneldiğini kesin olarak beyan ettiği sırada (325), Pers imparatorluğu her zamankinden daha sıkı bir şekilde Zerdüşt dinine sarılıyordu. Sasani kralı II. Şahpur (309 veya 310-379) da büyük-*mobed* Adhurbadh-i Mahrspandan yönetiminde milli bir ruhani kurul topluyordu; bu kurul Zerdüştlüğün kutsal kitabı *Avesta*'nın kanununu kesin olarak belirledi.[85] Roma dünyası ile Doğu'nun ruhunun kadim mücadelesi iki taraf için de bir çeşit kutsal savaş halini aldı.

II. Şahpur ile Roma imparatoru Constantius arasında çatışma başladığında, Ermenistan'da VII. Dikran hüküm sürüyordu hâlâ. Bu çatışma ilkin Yukarı Mezopotamya'da Singara (Sincar) ve Nisibis etrafındaki bir kuşatma savaşıyla sınırlı kaldı (338-350). Ermenistan, konumu itibarıyla, iki tarafın da desteğini isteyeceği kadar önemli bir etkendi. Pavıstos ve Movses Khorenatsi'ye göre, VII. Dikran'dan memnun olmayan Persia kralının bu hükümdara bir pusu kurup gözlerini dağlatmış olduğunu yukarıda gördük.[86] Bu işkence VII. Dikran'la gerçekten ilişkiliyse,[87] oğlu ve halefi II. Arşag'ın, önündeki bu örnekten korkup, Sasani sarayının gazabından bir süre kaçınmaya çalışmış olması mümkün.

Verdiği bilgiler, son derece uyduruk olan kronolojisinden beklenmeyecek kadar ciddi olan Pavıstos, Şahpur'un II. Arşag'ı sarayına davet etmiş olduğunu ve taltif ve pohpohlamayla onu yanına çekmek için her yola başvurmuş olduğunu anlatır. Kraliyet ahırlarının bir görevlisinin Arşag'a saygıda kusur ettiği bir gün, Arşag'ın maiyetindeki Ermeni derebeylerinden biri, Vasak Mamigonyan, o dakika küstahın kafasını uçurur. Şahpur, kızmak şöyle dursun, Vasak'ı sadakatinden dolayı kutluyormuş gibi davranır. Bir başka defasında Şahpur, II. Arşag'a Pers ittifakına sadık kalacağına dair yemin ettirir ve bu andı İncil üzerine verdirmeye özen gösterir. Bu amaçla Persia kralı kudretli bir Ermeni derebeyinin, Vasak'ın ağabeyi Vartan Mamigonyan'ın dostluğunu kazanma becerisini gösterir. Bu şekilde ettirilen yemin Arşag'ın Persia sarayından kaçmasını gene de engellemedi. Ermenistan'a vardıktan sonra Perslerle ittifaka dair verdiği sözü geri alacaktı. Persia'yla bağları koparma öğüdünü ona Vasak Mamigonyan'ın vermiş olduğu dikkate alınmalıdır, böylece Vasak Mamigonyan Roma cephesinin başına geçmiş oluyordu. Vartan Mamigonyan ise aksine, belli ki Pers cephesinin lideriydi, bu da, yukarıda gör-

düğümüz gibi, II. Arşag'ın, Vasak'ın kışkırtmasıyla, sonunda onu katlettirerek cezalandırmasına yol açtı.[88]

Gerçekte, ittifakların böyle tersine dönmesi belli bir zaman almış olsa gerek. Pavıstos Püzant'ın bazı iddialarını[89] teyit eder görünen Prokopios'taki bir pasaja göre,[90] hatta Arşag bir ara Romalılara karşı Perslerin müttefiki olarak Nisibis yöresinde savaşmış. Öte yandan, o çağın yazarı ve o yöre konusunda özellikle bilgi sahibi olan Ammianus Marcellinus'un ifadesine göre, imparator Constantius 360'ta "Ermenistan kralı Arsakes"i yani II. Arşag'ın ta kendisini yanına, Kapadokya'daki Kaisareia'ya çağırdı "ve onu en şeref verici biçimde ağırladıktan sonra, Romalılara bozulmaz bir sadakatle bağlı kalması için her türlü ikna ve akıl yürütme yoluna başvurdu. Persia kralının bu hükümdarı bizim aleyhimize çevirmek ve kendi tarafına çekmek için yutturmacalar, entrikalar, tehditler dahil her şeyi denemiş olduğunu biliyordu aslında. Arsakes bize karşı dönmektense ölmeyi tercih ettiğine dair yemin etti ve kendisi ile maiyeti hediyelere boğulmuş olarak ülkesine döndü. Sözünü tuttu ve nitekim, artan minnet bağları onu Constantius'a bağladı. Başlıca bağ, Constantius'un onu imparator muhafızları kışlasının eski başkomutanı Ablabius'un kızı Olympias'la evlendirmesiydi –Olympias'ı daha önce de kardeşi Constans'la nişanlamıştı."[91] 361'de, gene Ammianus Marcellinus'un ifadesine göre, II. Şahpur, II. Arşag'ı hediyelere ve özellikle çok şatafatlı kraliyet giysilerine boğarak Roma nüfuzuna karşı bir denge kurmaya çalıştı.[92] Ama Ermeni hükümdarı Roma ittifakına sadık kalmış olmalı, zira, 362'de, Ammianus onun Konstantinopolis'e [İstanbul], Constantius'un yerine geçen imparator Julianus'a bir elçi gönderdiğini anlatır.[93]

Julianus'un ertesi yıl Sasani Mezopotamyası'na büyük bir sefere çıktığını biliyoruz. Arşag'ı, 30 000 adamdan oluşan bir Roma kolordusuyla, "Media'nın en bereketli kazası Khiliokomos"da bir şaşırtma hareketi yapmakla görevlendirdi, Julianus'un kendisi de lejyonların büyük kısmıyla birlikte Pers başkenti Ktesiphon'un [Madain] kapılarına kadar ilerledi (363). Asker-imparator, maalesef, Ktesiphon ile Asur arasında bir artçı çarpışma sırasında aldığı yara yüzünden öldü ve ona layık olmayan halefi Jovianus, Romalıların fethettiği bütün yerleri Perslere alçakça geri verdi, şöyle ki, bir yandan Asur tarafında Dicle'nin sağ kıyısına hâkim olan Singara ve Nisibis müstahkem şehirlerini, öte yandan Dicle'nin

ötesindeki beş eyaleti: Arzanene (Arzen yöresi), Moksoene (Mogk), Zabdikene (Finik yöresi, Cezire-i ibn-Ömer'in [Cizre] kuzeybatısında), Rehimene (Botan suyunun kavşağı ile Dicle arasındaki güney uçta) ve Gordyana (daha sonraki adıyla Hakkari'de).[94] Acınacak haldeki Jovianus'un Perslere bıraktığı (363) bu eyaletler, görüldüğü gibi, Ermeni kalesinin güney burçlarıydı.

Ama Jovianus'un bozgunculuğu bununla kalmadı. "Ek bir hükümle –felaket getirdiği kadar, haksız da bir tavizdi bu–" diye yazar dürüst Ammianus Marcellinus, "gelecekte Perslere karşı Arsakes'in (II. Arşag), Roma halkının eski ve sadık müttefikinin yardımına koşamayacağımız şart olarak öne sürüldü. Böylelikle düşman, Julianus'un emriyle Khiliokomos eyaletini yerle bir etti diye öncelikle bu hükümdarı cezalandırmak, ikinci olarak da ilerde Ermenistan'ı istila etmek için kendine kolaylık sağlamak istiyordu."[95] Öte yandan, Ermeni vakanüvisleri II. Arşag'ın saltanatının sonuna doğru Pers istilacılarına karşı sürdürmek zorunda kaldığı mücadeleden söz ederler. Pavıstos'a göre, Ermeni ordusu, Jovianus II. Şahpur'la barış anlaşması yaptığı sırada, Sasani Azerbaycanı karşısında yer alan Kantzag (Gence veya Yelizavetpol) tarafındaki Ermeni-Pers sınırını gözetliyordu.[96] II. Arşag, yardımcısı *ısbarabed* Vasak Mamigonyan'la birlikte, öyle görünüyor ki Perslere bir yıldan fazla direnmiş ve onları birden fazla hezimete uğratmış.

Pavıstos bize iki adamı önce kuzey Ermenistan'daki Vanant ve Pasian kazalarına kadar girmiş olan Persleri püskürtürken tasvir eder.[97] Ancak o sırada düşmanı eski vatanına doğru yönelten meşum Merujan Ardzıruni'nin ihaneti gerçekleşir. Persler bu sefer güneyden, Ağtzınik ve Dzopk tarafından saldırırlar, "erkekleri fillerinin ayakları altında ezdiler, kadınlarla çocukları arabalarının oklarına bağladılar." Eski başkent Dikranagerd'in surlarını yıkıp, ahalisini tutsak aldılar. Dzopk'un batısındaki, eski kral lahitlerinin bir kısmının bulunduğu Ankeğ veya Ankğ şatosu karşısında başarısız oldularsa da, Taranağik'teki Hani-Kemah şatosunda daha talihliydiler; hain Merujan'ın onlara teslim ettiği şatoda başka kral lahitlerine saygısızlık ettiler. Pavıstos, bu olanlardan kısa süre sonra Vasak Mamigonyan'ın Perslere baskın verdiğini, esirleri kurtardığını, eski kralların kemiklerini geri aldığını ve bunları Ararat'ın erişilmez bir dar geçidinde yer alan Ağtzk köyüne gömdürdüğünü ekler.[98] Ama Pavıstos'un metnine ne kadar güvenebileceğimizi bilmiyoruz, çün-

kü Mamigonyanlar şerefine bir yiğitlik destanının nakaratlarıyla birlikte kahraman Vasak Mamigonyan'ın Pers istilacıları ve onların suç ortağı Merujan Ardzıruni'yi hep aynı şekilde kaçırttığı otuz çarpışmanın hikâyesi de bu metnin içine yerleştirilmiş veya katılmış.[99] Sonunda, Pavıstos, pek çok *nakharar*ın Merujan örneğini az çok taklit ettiklerini ve II. Arşag'ı yüzüstü bıraktıklarını kabul eder. Böylece, Ermenistan'ın güney uç beyliklerinde, yukarı Dicle yöresinde yer alan Ağtzınik'in, Gortuk'un ve Dımorik'in feodal reisleri ve doğu uç beyliklerinde, aşağı Aras ile aşağı Kura arasında, Şuşa yöresinde yer alan Artsakh'ın –daha sonraki Karabağ– feodal reisleri ayrıldılar ve Sasani sarayının vasalları olduklarını ilan ettiler.[100] Bu ihanet, sınır eyaletlerinin derebeylerinden geldiği için ve ayrılmaları krallığın savunmasını parçaladığı için daha da vahimdi. Örnek yukarıdan geliyordu, çünkü, daha önce belirttiğimiz gibi, *ısbarabed* Vasak'ın öz kardeşi olan Vahan Mamigonyan bizzat II. Şahpur'un sarayına gitti ve orada, tıpkı Merujan Ardzıruni gibi, Hıristiyanlığı inkâr edip Zerdüşt dinini benimsedi. Pavıstos'a göre, Sasani hükümdarı kız kardeşlerinden birini onunla evlendirmiş. Khorenatsi'ye göre, Sasani prensesiyle evlenen Merujan imiş.[101]

Kraliyet mutlakiyetine karşı derebeylerinin ayrıcalıklarını çoğu zaman savunmuş olan Aziz Nerses, artık ihanete, hatta Hıristiyanlıktan dönmeye varan bu isyanı durdurmaya uğraşmış anlaşılan. *Nakharar*lar, der Pavıstos, ona gidip şikâyetlerini sundular. Muhatapları karşısında kraliyet sülalesinin, "o menfur Arşaguni soyu"nun hatalarını inkâr etmemekle birlikte, onlara bu sülalenin geçmişte ülkeye, özellikle de soylular sınıfına verdiği hizmetleri hatırlattı: "İçinizden birçoğu onlar sayesinde has sahibi oldu!" Kadim düşmanın ve hasım dinin ekmeğine yağ sürmemeleri için onları şiddetle uyardı: "Efendiniz İsa yerine, büyücülüğe hizmet etmek istiyorsunuz!" Ama onlar, krallık yönetimine karşı şikâyetlerinde kendi bildiklerini okuyarak, sözlerine kulak asmadılar ve kralın hizmetinden çıkarak her biri kendi mülküne çekildi.[102]

O andan itibaren II. Arşag mahvolmuştu. Romalıların yüzüstü bıraktığı, derebeylerinin ihanet ettiği Arşag'ın Perslerle barışmayı denemekten başka çaresi kalmamıştı. Ne kadar güç bir durumda kaldığını bilen II. Şahpur, tam da bunun üstüne, onu sarayına davet etti, bu daveti reddederse savaşın yeniden başlayacağı tehdidini savuruyor, kabul ettiği takdirde ona resmi olarak güvence sağlamayı vaat ediyor, sözüne

kefil olsun diye de üstünde kraliyet yabandomuzunun efijisi olan bir yüzük gönderiyordu. Böylece Arşag, yanında sadık Vasak Mamigonyan olmak üzere, Sasani sarayına gitti. Oraya varır varmaz, Şahpur öfkelenmiş hükümran tavrı takınarak, ona çok sert davrandı. Pavıstos, dört yüzyıl boyunca İran'a hükmetmiş olan gururlu Arşaguni sülalesinden gelen Ermeni hükümdarının, böyle bir küstahlık karşısında, ataları kendininkilerin vasalı olmuş Sasani kralına tepeden bakmaktan kendini alamadığını anlatır. Bunun üzerine Şahpur onu Huzistan'daki Aniuş veya Andmeş'e, "Unutulmuşluk Şatosu"na kapattırdı, orada uzun süre tutsak kalan bahtsız kral kendini öldürdü. Vasak Mamigonyan'a gelince, işkence gördü, derisi yüzüldü ve içi doldurularak Unutulmuşluk Şatosu'nda sergilendi.[103]

Bu felaket, olayların çağdaşı Ammianus Marcellinus tarafından çok az farklı bir biçimde aktarılır. 368 yılı sütunu altında, II. Şahpur'un nasıl Ermenistan'ı buyruğu altına almaya girişiğini anlatır. "Kamuoyu ona karşı olduğundan, kâh satrapları ve ülkenin soylularını ayartmayı deneyerek, kâh şu veya bu konuda düşmanca davranışlar sergileyerek, sırayla kurnazlığa ve şiddete başvuruyordu. Sonunda, görülmemiş bir kurnazlık ve yalan yere yeminlerle bizzat kral Arsakes'in gözünü boyamayı ve onu bir şölene çekmeyi başardığında, derhal onun gözlerini oydurttu. Ondan sonra tutsak kral gümüş zincirlere vurulup Agabana adlı bir kaleye gönderildi ve sonunda orada işkencelerle öldürüldü."[104]

Bütün fark, görüldüğü gibi, II. Arşag'a yapılan muamelede yatıyor. Latin tarihçiye göre, gözleri oyuluyor. Pavıstos'a göre, sadece Unutulmuşluk Şatosu'na hapsediliyor, gözleri dağlanmış olan ise babası VII. Dikran, bu da baba ile oğlun başına gelenlerin karıştırılıp karıştırılmadığı sorusunu getiriyor akla. Movses Khorenatsi'de karşımıza ikisi arası bir versiyon çıktığı için, böyle bir karışıklık yapıldığına daha çok inanmak geliyor içimizden; bu versiyona göre Persler VII. Dikran'ın gözlerini oyuyorlar, bu sefer besbelli II. Arşag'la karıştırılmış, çünkü, Movses'in söylediğine göre, olay Julianus'un ölümünden sonra meydana gelmiş (363).[105] Gerçekte öyle görünüyor ki, Peder Peeters'in ifadesine göre, VII. Dikran'ın hikâyesi "kısmen oğlunun hikâyesinin tarihi öne alınmış bir kopyası."[106]

Lehmann-Haupt'un, belki de eski Dikranagerd olan Miyafarikin [Silvan] yakınındaki Boşat'ta, ayakta duran bir piyadeyi atının kuyruğunun

arkasında sürüklüyormuşa benzeyen bir Pers süvariyi konu alan, kayaya oyulmuş bir kabartma bulduğunu ekleyelim. Alman Armenologa göre bu süvari II. Şahpur, arkasındaki de II. Arşag; bu alçakkabartma da birincinin ikinciye karşı kazandığı zaferi simgeliyor olsa gerek.[107]

Kral Bab ve Roma protektorası

Şahpur, II. Arşag'ı tutsak ettikten sonra, Ermenistan'a el koymak üzere bir ordu gönderdi. Ammianus Marcellinus'a göre,[108] düşman tarafına geçmiş iki askere, hadımağası Cylax veya Cylakes ile Artabanos'a bu ülke üzerinde yetki verdi. Pavıstos, Persia kralının atadığı valilerin adlarının Zik ve Karen olduğunu söyler.[109] Bu sırada, II. Arşag'ın karısı, güçlü ve kararlı kraliçe Parantzem, Ardakers kalesine –Ammianus Marcellinus'un Artogerassa dediği kaleye– sığınmıştı; burası Arşarunik eyaletinde, esaslı bir garnizonu olan ve kraliyet hazinesini barındıran güçlü bir hisardı. Parantzem umutsuz görünen durumu kurtardı. Persler kraliçeyi kuşattılar, ama o Cylax'ı ve Artabanos'u ayartıp, görevlerini hatırlattı ve onlarla bir olup kuşatma ordusunu kaçırttı.[110] Aynı zamanda, II. Arşag'dan olan oğlunu, artık Ermenistan tahtının vârisi olan prens Bab'ı,[111] Perslerin intikamından uzak tutmak için Romalılara gönderdi. İmparator Valens, şerefli olduğu kadar cömert bir davranışla, ikamet etmesi için Pontos'taki Neokaisareia [Niksar] şehrini ona tahsis etti.[112]

Parantzem'in Ardakers'deki kahramanca direnişi Ermeni soylular sınıfına toparlanma fırsatı verdi. Cylax'ın ve Artabanos'un inisiyatifiyle, der Ammianus Marcellinus, bir temsilci heyeti imparator Valens'e gidip Bab'ın bir Roma ordusunun yardımıyla Ermenistan'da hüküm sürmesini rica etti. Pavıstos, Ermeni soylular sınıfından bu heyetin başında *ısbarabed* Vasak'ın oğlu ve onun şövalyece cesaretinin vârisi Muşeğ Mamigonyan'ın olduğunu söyler.[113] Valens, en azından kısmen, bu ricayı kabul etti. Memurlarından birini, dük Terentius'u, Bab'ı Ermenistan'a götürmekle görevlendirdi; genç prens iktidarını icra edecek ama kraliyet simgelerini taşımayacaktı. Valens, Tuna kıyılarında Gotların tehdidiyle karşı karşıya kaldığından, Jovianus'un imzaladığı Ermenistan'dan vazgeçme anlaşmasını yırtarak, bir de başına Persia'yla açıkça savaşa girme belasını açmak istemiyordu.[114] Dolayısıyla Terentius, Bab'ı Ermenis-

tan'a götürdü, ama onu desteklemek için gerekli lejyonlar olmaksızın. Çileden çıkan Şahpur, ülkeyi yakıp yıkmakla görevlendirdiği çok sayıda kuvveti Ermenistan'a yolladı. Bab, Ammianus'un dediğine göre Cylax ve Artabanos'un eşliğinde, Lazika (Kolkhis, Gurija-Megrelya) dağlarına doğru kaçtı; orada beş ay saklandı ve onu arayan Pers süvari birliğine meydan okudu. Bu sırada Persler, baş eğmez kraliçe Parantzem'in hâlâ dayandığı Ardakers kalesini bir kez daha kuşatmışlardı. Pavıstos'un anlattığına göre, müstahkem şehir ancak on dört ay sonra ve savunucuları kırıp geçiren bir salgın yüzünden düşecekti. Parantzem, kraliyet hazinesiyle birlikte Perslerin eline düştü. Persia'ya götürüldü ve galiplerin yüz kızartıcı muamelelerine maruz kaldıktan sonra öldürüldü.[115]

Ammianus'un ifadesine göre, Pers işgal ordusu meyve ağaçlarını yakarak ve şehirleri yıkarak Ermenistan'ı talan etti. Pavıstos, düşmanın yakıp yıktığı başlıca şehirleri sayar: surları yerle bir edilen Ardaşad (Artaksata), baştan aşağıya yıkılan Vağarşabad, aynı sona uğrayan Yervantaşad, aynı şekilde yıkılan Zarehavan (Pakrevant'da, Pakavan yakınında), Ağiovit'teki Zarişad, hatta ateşe verilen ve "temellerine kadar yıkılan" Van.[116] Yazar, yurtlarından koparılan ve Persia'ya sürgüne götürülen şehirlileri tasvir eder, bir zamanlar Büyük Dikran'ın Ermenistan'a yerleştirdiği ve bugün diğer sürgünlerin kaderini paylaşan Yahudi kolonileri de bunlara dahildi. Doğal olarak, bu sürgünler dini açıdan da zulüm gördüler. Pavıstos Ermeni papazı Zvit'in örneğini verir; Ardaşadlı bu papaz, Hıristiyanlıktan dönmektense boynunun vurulmasına razı oldu.[117] Aynı kaynağa göre, II. Şahpur, onun intikamına alet olan iki dönmenin, Merujan Ardzıruni ve Vahan Mamigonyan'ın eşliğinde şahsen Ermenistan'a gitti. Ordugâhını Pakrevant'taki Zarehavan şehrinin harabeleri üzerine kurdu ve zalim misillemelere girişti. "Tutsaklar toplanıp kralın karşısına getirildi, kral yetişkin çağa gelmiş olanların hepsinin fillerin ayakları altına atılmasını ve kadınlarla çocukların arabaların oklarına bağlanmasını emretti. Soyluların ve *nakharar*ların karıları çıplak bırakıldılar ve Zarehavan'ın büyük meydanının iki yanında sıraya dizildiler; kral Şahpur, ortada at üstünde dolaşarak, en güzellerini haremi için seçiyordu." Sünikli prens Andok'a ve kızı kraliçe Parantzem'e olan kini nedeniyle, intikamını özellikle Sünik kökenlilerden aldı. Ermenistan'ın başlıca kalelerine İran garnizonları yerleştirdikten sonra Persia'ya döndü ancak.[118] Ülkede bıraktığı iki dönme, Vahan Mamigonyan ve Merujan

Ardzıruni, Mazdeizmi zorla yerleştirmeye uğraştılar. Pavıstos'a göre, Vahan, Rışdunik beyi Karekin Rışduni'nin karısı olan kendi baldızı Hamazaspuhi'yi, Hıristiyanlıktan dönmeyi reddettiği için Van'da bir kulenin tepesine ayaklarından astırdı hatta.[119] Daha sonra iki dönme Van'ı yağma ettiler ve Hıristiyan ahaliyle Yahudi kolonisini köle olarak götürdüler. Ülkeyi ateş tapınaklarıyla doldurmaya uğraşan Vahan sonunda öyle bir nefret uyandırdı ki, öz oğlu Samuel tarafından öldürüldü.[120]

Ancak Romalılar, Ermenistan'ın İranlılaştırılması girişiminin sürmesine izin veremezlerdi. İmparator Valens ülkeye Arinthæus adlı bir kontun komutasında bir ordu göndermeye karar verdi.[121] Pers garnizonları kovuldu ve kral Bab kesin olarak yeniden eski mevkiine getirildi (369'a doğru?). Pavıstos'a göre, yukarıda da gördüğümüz gibi, bu yeniden tahta çıkarma eyleminin mimarı, Romalılara gidip Bab'ı tahta geçirmelerini rica etmiş olan kahraman Muşeğ Mamigonyan'dı. Muşeğ, bir zamanlar babası Vasak Mamigonyan'ın taşımış olduğu *ısbarabed* veya başkomutan rütbesini aldı. Yeni kral, tahtını sağlamlaştırmak için, ilk iş olarak krallık ile patrikliği barıştırdı. Nitekim, Pavıstos, onun o sıralar bir manastıra çekilmiş olan Aziz Nerses'e saygılarını sunmak üzere bir ziyarette bulunduğunu ve ondan nasihat isteyip başkente dönmesini rica ettiğini anlatır. Pavıstos, o andan itibaren patriğin kralla birlikte yönetimin sorumluluğunu paylaştığını ima eder.[122]

Bu sırada yiğit *ısbarabed* Muşeğ Mamigonyan, "10 000 kişilik bir Ermeni ordusu topladıktan ve kral Bab, ruhani lider Nerses ve Romalı komutanlar Terentius ile Ate (= Arinthæus) huzurunda orduyu teftiş ettikten sonra," Persleri hâlâ işgal altında tuttukları kazalardan kovmaya gitti. Yeniden fetih, der Pavıstos, Kapadokya'da Bizans sınırı yakınındaki Taranağik kazasından başladı ve Pers sınırındaki Gence yöresine kadar uzandı.[123] Vakayinamede, Kogovit'teki Daronk şatosunun düşmanın elinden kurtarılmasından bilhassa söz edilir; orada bir Ermeni garnizonu aylardır Perslerin bütün saldırılarına karşı kahramanca direniyormuş ve krallık hazinesinin bir kısmı da kurtarılabilmiş. Muşeğ Mamigonyan, Roma ordusunun desteğiyle, Pers işgali sırasında yerleştirilmiş olan Mazdacı ateş tapınaklarını yıktı ve zulme zulümle karşılık vererek, düşman liderlerinin veya yakalayabildiği başlıca dönmelerin derilerini yüzdürüp bunları yeniden fethedilen şehirlerin surlarına astı. Persler yüzünden Unutulmuşluk Şatosu'nda aynı işkenceye maruz kalmış olan ba-

bası Vasak'ın intikamını almak için böyle davranıyordu, der Pavıstos.[124] Daha sonra renkli ayrıntılarla, Ermeni-Roma birliklerinin bizzat II. Şahpur'un kumandasındaki Perslere karşı üstün geldiği pek çok meydan muharebesini anlatır. Nihai muharebe Murat suyunun (doğu Fırat) kaynaklarının ve Nebad (Niphates) dağlarının yakınında, Aladağ'ın doğusunda, Van gölünün kuzeydoğusunda, Pakavan kazasında (Üçkilise) yapılmış. Çarpışma sırasında, Aziz Nerses, Nebad dağının tepesinden olanları seyrediyor, Tanrı'ya yakarıyor ve kral Bab'ı teselli ediyordu. Ermeni birliklerinin başındaki kahraman Muşeğ Mamigonyan, beyaz savaş atına binmiş, Pers ordusunun yardımcı kuvvetleri olan Ağvanların veya Albanialıların ve onların kralı Urnayr'ın karşısına çıkıyordu. Bu sırada, savaş meydanının bir başka kesiminde Romalılar Perslere saldırıyorlardı. Movses Khorenatsi, Muşeğ'in komutan vekillerinden biri olan Ermeni komutanı Sımpat Pakraduni'nin hain Merujan Ardzıruni'yi esir aldığını ve başına kızgın demirden bir taç koyarak suçlarının cezasını ödettiğini ileri sürer.[125] Ama Pavıstos, tersine, yaptıklarından muhtemelen pişman olan Merujan'ın, çarpışmadan önce, Muşeğ'e değerli öğütler verdiğini söyler. Ayrıca Pavıstos'a göre Merujan'ın ölümü çok daha sonradır.[126] Aynı kaynak, daha sonra, Muşeğ ile Romalı komutan Terentius'un Artsakh'taki (Karabağ) Gence'de Şahpur'un ordusuna karşı ikinci bir zafer kazandıklarını anlatır. Zaten bu noktada anlatı destansı bir havaya bürünür: Ermeni savaşçılar, atlarından düşürdükleri her Pers askerini cehenneme gönderirken şöyle bağırırlar: "Ölümün kralımız Cesur Arşag'ın öcünü alsın!" ve II. Arşag'ın Unutulmuşluk Şatosu'ndaki trajik sonuna imada bulunan bu nakarat, vakanüvisin anlatısına vahşi bir azamet verir.[127] Bununla birlikte, Pavıstos, Pakavan çarpışmasında Ağvanların yenik düşmüş kralının hayatını bağışlayan ve Ermenilerin eline geçmiş soylu Pers hanımlarını şövalyece bir tavırla II. Şahpur'a gönderen Muşeğ'in yüce gönüllülüğünü de gözler önüne serer.[128]

Savaş sona erip de Persler kovulunca, Muşeğ, kraliyet otoritesinden kaçmak için düşmanla anlaşmış olan derebeylerini; özellikle Gortuk, Dımorik, Artsakh,[129] Ağtzınik (Arzanene), Büyük Dzopk, Ankeğ veya Ankğ (Ankeğ-*dun*) nahiyesi ve Hanzit (Anzathene) derebeylerini göreve döndürmek için uğraştı, bütün bu beyler cezalandırıldı ve tekrar itaat etmeleri sağlandı.[130] Öte yandan Muşeğ, Ağvan'dan veya Albania'dan Udya (Barda), Şakaşen veya Sakasene (Gence), Gardman

(Sevan gölünün doğu kıyısında) nahiyelerini ve ayrıca, diye belirtir kaynağımız, Ağvanların işgal etmiş olduğundan şüphe edilmeyen Koğt (Koğtan?) kazasını geri aldı. "Kura nehri Ağvanlar ile Ermenistan arasında sınır olarak belirlenmiş oldu."[131] Pavıstos, Muşeğ'in –şüphesiz Roma politikasının memuru olarak– İberyalılarla savaşmaya ve Ermeni (yani Roma) himayesinden çıkıp İberya (yani Persia) himayesine girmiş olan Kukarklıları (Gogarene) cezalandırmaya gittiğini bile söyler;[132] hatta Muşeğ ordularını kuzeydoğuda Paydagaran nahiyesine kadar (daha sonraki Salyan yakınında), Kura nehrinin Hazar denizindeki ağzına kadar ilerletmiş; bu da, sıradan bir akın söz konusu değilse, abartılmış görünüyor.[133]

Kral Bab'ın kaybedilmiş toprakları geri almasına ilişkin arkeolojik bir tanıklık var elimizde. Taş karolar üzerindeki Grekçe bir kitabe bu; Lehmann-Haupt, bu kitabeyi, Ağtzınik'in (Arzanene) başkenti Miyafarikin'de, eski Dikranagerd olması gereken yerde inceledi. Ermeni kralının emri üzerine kazılmış bu kitabe, Perslerin destek verdiği isyandan sonra şehrin yeniden fethedilmesine değiniyor.[134]

Kral Bab'ın düşüşü

Ermeni büyüklüğünün parlak bir şekilde canlanışına tanık olunuyordu. "Arşaguni efendilerine hizmet etmekten başka bir hayali olmayan"[135] kahraman Muşeğ Mamigonyan, her yerde feodaliteyi kraliyet erkini tanımaya mecbur ediyordu. Doğru yoldan sapmış birkaç derebeyinin de karıştığı siyasi ve dini yönden İranlılaştırma girişimine kararlı bir şekilde son vermişti. Büyük patrik Aziz Nerses, Perslerin yıktığı tapınakları yeniden inşa ediyor ve Hıristiyanlara yapılan zulüm yüzünden dağılmış cemaatleri yeniden bir araya topluyordu. Roma protektorasından destek alan Hıristiyan Ermenistan, Doğu'daki yerini tekrar alıyordu. Krallık ile patriklik arasındaki, hanedan ile derebeyleri arasındaki, Ermenistan ile Roma arasındaki uyum, Ermenistan'ın kalkınması için gerekli bu üçlü koşul, maalesef kısa süreli olacaktı.

Kral Bab, der Pavıstos, "aklını *tev*lere takmıştı," yani kötü cinlere; bunlar vücuduna sarılan beyaz yılanlar biçiminde ortaya çıkıyordu bazen; bu, Hint-İran mitolojisinde yer alan eski bir temaydı.[136] Bu "cinlenme," ahlaken bozuk davranışlarında kendini gösteriyordu, Aziz Ner-

ses bu yüzden onu boş yere paylıyordu. Bu aralıksız baskıdan bıkan kral, patriği, saray erkânının o sıralar kaldığı Khakh sarayına (Yegeğiats, nam-ı diğer Agilisen nahiyesi) davet etti ve bir yemek sırasında kupasına zehir attırdı (25 Temmuz 373).[137] Daha sonra Bab, patrikliği Aziz Krikor Lusavoriç'in ailesinden aldı ve Aziz Krikor'un Albianus adlı bir çalışma arkadaşının soyundan gelen başka bir papaz ailesine verdi. Albianus'un torunlarından olan Manazgerdli Şahag veya Husig, patrik olarak atandı böylece; 373'ten 377'deki ölümüne kadar bu mevkide kaldı. Ancak, Aziz Krikor'un sülalesi sadece Ermenistan'da değil, görünüşe göre Ermenistan'a komşu Roma imparatorluğunun eyaletlerinde de büyük bir itibara sahipti. Dolayısıyla Bab, Şahag'ın patriklik makamına getirilmesi için, o zamana kadar geleneksel olarak Ermenistan patriklerini takdis etme ayrıcalığına sahip olan Kapadokya'daki Kaisareia başpiskoposuna danışmayı göze alamadı. Pavıstos'a göre başpiskopos –o sıralar Aziz Basileios'tu– Şahag'ın atanmasına itiraz etmiş, Ermeni Kilisesi ile Grek Kilisesi arasında sonradan meydana gelen kopuşun kökeninde belki de bu anlaşmazlık yatıyordu.[138] Bununla birlikte, Albianus'un ailesi, sırf kralın iradesiyle, patrikliği bir süre daha elinde tuttu. Manazgerdli Şahag'dan sonra yerine akrabası I. Zaven (377-381), ardından Zaven'in kardeşi I. Asburages (381-386) geçti.

Bab'ın Nerses'in ölümündeki sorumluluğu Pavıstos Püzant ve Movses Khorenatsi'ye göre şüphe götürmez, bu azizin yaşamöyküsünü ilk kaleme alan yazara göre de öyle. Ancak, Kevork Aslan gibi pek çok modern tarihçi, gerçekten öldürülüp öldürülmediği ve kral Bab'ın bu vesileyle döktüğü gözyaşlarının samimi olup olmadığı sorusunu sormuştur.[139] Eğer hakikaten cinayet işlenmişse, bu cinayet, suçtan da öte, bir hataydı. Kaldı ki, kral Bab aynı nitelikte başka hatalar da işledi. Bu olayları şahsen araştırmış görünen Ammianus Marcellinus'a göre, Roma'nın müdahalesi ve Muşeğ Mamigonyan'ın askeri başarılarından dolayı Ermenistan üstündeki iddialarını ertelemeye mecbur kalan Persia kralı II. Şahpur, silah yoluyla kaybettiğini diplomasi yoluyla geri almaya uğraşıyordu. Öyle görünüyor ki bu yöndeki girişimleri, Ammianus'un daha önce adını andığı iki kişinin, kısa süre önce Perslerin hizmetine geçmiş olup sonra tekrar Bab'ın hizmetine giren Cylax ve Artabanos'un muhalefetiyle karşılaştı. Şahpur onlardan kurtulmanın başka yolunu bulamadığından, onları Ermeni hükümdarının gözünden düşürmeye girişti. Ona

ittifak vaat eden Şahpur, "Cylax ve Artabanos'un sahip olmasına izin verdiği aşırı nüfuz konusunda güya iyiliğini istermiş gibi ona çıkışıyor, krallık yönetiminin gölgesi altında onların kölesi olup çıktığını söylüyordu. Safdil hükümdar, dostluk adına atılan bu adımların gizlediği tuzağa gözü kapalı düştü, iki veziri öldürttü ve itaatinin işareti olarak başlarını Şahpur'a gönderdi."[140] Bunun üzerine Şahpur, Pers protektorasını tekrar kolayca kurabileceğini zannetti. İlk iş olarak, imparator Valens'a bir elçi gönderip onu selefi Jovianus'un imzaladığı feragat anlaşmasına uymaya davet etti, ama bu hak iddiaları reddedildi; Ermeni hududunda konaklamış olan işgal birliği kumandanı Romalı komutan Arinthæus öyle kararlı bir tavır takındı ki Persler tasarılarının gerisini getirmeye cesaret edemediler. Hatta bir diğer Romalı memur, Terentius, Perslerin kovmuş olduğu ama imparatorluğun himayesinde olan Saurmag'ı tekrar İberya tahtına oturttu.[141]

Bütün bu olayda Bab, Roma'ya karşı hayli belirsiz bir tutum takınmıştı. Romalılar sayesinde Pers işgalinin üstesinden geldikten sonra, Perslerin diplomatik desteğiyle Roma protektorasından kısmen kurtulmayı düşündüğü tahmin ediliyor. Ama hareket tarzı, imparatorluğun "yüksek komiseri" veya "sömürge valisi" sıfatıyla yanında görev yapan Romalı dük Terentius tarafından yakından izleniyordu. Terentius'tan hazzetmeyen Ammianus Marcellinus, bu zatın imparator Valens'a yolladığı raporlarında, Bab'ın söylediklerini ve yaptıklarını sistematik olarak çarpıttığını ve karaladığını söyler. Terentius, der, "başı önde, çekingen haline ve yüzünün melankolik ifadesine rağmen, karışıklık ve uyuşmazlık çıkaranların en gözüpeklerinden biri oldu ömrü boyunca; yaptıkları kötülükler yüzünden, yöneticilerine karşı her şeyden çekinmeleri gereken bir konumda bulunan birkaç Ermeni'yle birlikte entrika çeviriyordu. İmparatora mektup üstüne mektup yazıyor, durmadan Cylax ve Artabanos konusunu açıyor ve genç hükümdarı (Bab) her türlü taşkınlığa kadir biri olarak, yönetimini de tiranlığın ta kendisi olarak göstermekten geri kalmıyordu."[142]

374'te bu raporlar etkilerini gösterdi. Valens, "onunla acil meseleleri görüşmek üzere" Bab'ı Kilikya'daki Tarsa'ya [Tarsus] çağırdı. "Orada hükümdarı krallara layık bir şekilde ağırlarmış gibi yaparak, onu gözaltında tuttular, ne imparatora ulaşmayı başarabildi, ne de etrafını saran mühürlü ağızlardan mevcudiyetini bu kadar gerekli kılan sebeple ilgili

herhangi bir açıklama elde edebildi. Sonunda gizli bir yoldan, Terentius'un mektuplarında imparatora neler söylediğini öğrendi." Bab, maiyetindeki en iyi üç yüz süvariyle birlikte son hızla Ermenistan'a gitmek üzere derhal yola çıktı. Onu ölü veya diri geri getirsinler diye peşine bir lejyon taktılar. Çılgınca bir takipti. Fırat'ın kıyılarına varan kaçaklar, az kalsın nehir engeli yüzünden yollarına devam edemeyeceklerdi. "Neredeyse hiçbiri yüzme bilmiyordu. Nihayet, düşünüp taşındılar ve akıllarına zorunluluğun telkin ettiği çıkar yollardan biri geldi. Civardaki evlerden çok sayıda sedir temin edildi, her birinin altına iki tulum bağlandı. Ermeni soyluları ve bizzat kral, her biri bu sedirlerden birinin üstünde, atlarını arkaları sıra çekerek ve nehrin akıntısını yanlamasına yararak ilerlediler. Böylece karşı kıyıya ulaştılar."

Bab'ın kaçışından şaşkına dönen Valens, onun bundan sonra Perslerin himayesine gireceğini düşünerek, kont Daniel'i ve kalkancılar *tribunus*u Barzimeres'i, kaçağı acilen geri getirmekle görevlendirip, hafif silahlı bin okçuyla birlikte sefere çıkardı. Bab'a yetiştiler, bu defa az kalsın etrafı sarılıyordu. Sık çalılarla kaplı bir patikadan kaçtı ve kazasız belasız Ermenistan'a dönebildi.[143]

Bu garip maceradan sonra Bab, hıncını gizleme becerisini gösterdi. "Sövgülerini gizleyerek," der Ammianus, "ittifakımıza sadık kalmayı sürdürdü."[144] Pavıstos, Muşeğ Mamigonyan'ın Romalılarla kopma noktasına gelmeyi engellemek için olanca nüfuzunu kullandığını düşünür.[145] Ayrıca belirtelim ki, Ermeni hükümdarı, onu güden saikler ne olursa olsun ve Roma ordularından çekindiği için böyle davranmış olsa bile, derhal Perslerin kollarına atılmama meziyetini gösterdi. Ama onu yakalamayı beceremeyen iki Romalı memur, Daniel ile Barzimeres, başarısızlıklarından dolayı öfkeye kapılarak, Valens nezdinde onun davasına sonunda zarar verdiler. Neticede Valens, onu başından atma görevini, Ermenistan'daki Roma işgal birliği kumandanı Trajanus'a verdi. Geç imparatorluğa yakışan iğrenç bir komedi oynandı. "Hükümdarı aldatmak için her türlü sahtekârlığa başvuruldu. Kâh Valens'in düşüncelerine ilişkin en güven verici mektupları okutuyor, kâh kendini kralın sofrasına davet ettiriyordu." Her şey hazır olduğunda, Trajanus, Bab'ı pusudan başka bir şey olmayan bir şölene davet etti.[146] Pavıstos'a göre olay, Roma birliklerinin ordugâhının kurulmuş olduğu Pakrevant'taki Khu ovasında cereyan etti.[147] Olay hem Ammianus hem Pavıstos tara-

fından benzer terimlerle anlatılmıştır. "Şölen görkemliydi," der Ammianus, "salonda askeri bir müziğin notaları yankılanıyordu, mebzul miktarda içilen şarap davetlilerin başını döndürmeye başlamıştı ki, ev sahibi (Trajanus) salondan çıktı. Bunun üzerine barbar bir yardımcısı yalın kılıç, vahşi bir edayla salona girdi ve genç hükümdarın kapıya koşmasına fırsat vermeden üzerine atıldı, zaten kapı tedbir olarak kapatılmıştı... Para (= Bab) oturduğu döşekten doğruldu ve kendini gelişigüzel korumak için hançerini çekti, ama kılıç göğsünü delip geçti, vücudu yaralardan delik deşik olmuş bir halde, tıpkı sunaktaki bir kurban gibi düştü."[148]

Pavıstos da, birkaç özel fırça vuruşuyla, aynı tabloyu çizer: "Kral, Terentius'un çadırındaki şölene gitti. Bir sürü piyade eri, elinde kalkan, kemerinde kılıç, çadırı içeriden tamamen kuşatmıştı. Dışarıda, tepeden tırnağa silahlı başka bir bölük duruyordu. Bu örgütlenmeyi gören Bab, bunu kendisine gösterilen saygının bir işareti olarak telakki etti. O yemekteyken, baltalı askerler safları sıklaştırdılar ve onu dört yandan sardılar. Şölenin ilk kupası ona sunulur sunulmaz, davullar, flütler, harplar ve trompetler çalmaya başladı. Kral, keyif veren kupayı elinde tutarak, bakışlarını bütün çalgıcıların üstünde gezdiriyordu. Bu altın kupa sol elindeydi, sol dirseğini masaya dayamıştı, sağ eli ise sağ tarafında asılı kılıcın kabzasında duruyordu. Bakışları müzisyenlerin üstünde, kupayı dudaklarına götürecekken, Terentius Romalı askerlere göz kırptı. Kralın arkasında ayakta duran, kalkanları altın çivilerle süslü, baltalı iki lejyoner, baltalarını kaldırarak aniden Bab'ın üzerine atıldılar. Biri, baltayı tam ensesine indirdi; diğeri, kılıcın kabzasında duran sağ bileğini bir balta darbesiyle kesti. Kral yere kapaklandı. Kupadaki şarap boynundan akan kana karıştı." Aynı yazara göre, Ermeni *nakharar*larından biri, Vasburagan'daki Antzevatsik beyi Knel veya Kunel, kılıcını çekti ve katillerden birinin üzerine atılıp oracıkta öldürdü, ama kendisi de o dakika vurulup devrildi. Hatta Pavıstos, bunu bizzat Terentius'un yaptığını öne sürer: "Başına bir kılıç darbesi indirerek, kafatasını patlattı. Knel ağzını açıp bir şey söylemeye vakit bulamadan devrildi."[149] Movses Khorenatsi'ye göre, Knel bu şölende değil, savaş meydanında, Romalılara karşı koymaya çalışırken öldürüldü.[150]

İlginç bir saptama: Ermeni vakanüvisleri veya hajiografları, Bab'ın katlini, Aziz Nerses'in zehirlenmesi nedeniyle Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak onaylıyormuş gibi görünürler; imparator Valens'i şahsen tanıyan

ve ondan da çevresindekilerden de hazzetmeyen Latin tarihçi Ammianus Marcellinus ise aynı olayı Roma politikasının bir cürümü –ve bir hatası– olarak görür.

Varaztad'ın saltanatı

Bab'ın ölümünden sonra (374), imparator Valens, Arşaguni ailesinden bir prensi, anlaşıldığına göre II. Arşag'ın yeğeni olan Varaztad'ı Ermenistan'da hüküm sürmeye yolladı. "Güçlü kolları ve korkusuz bir yüreği olan, cesur ama uçarı, oynak karakterli ve zekâsı kıt bir gençti," der Pavıstos.[151] Bununla birlikte, *nakharar*lar Arşaguni sülalesine hâlâ sağlam bir şekilde bağlıydılar, kral Bab'ın idamından sonra Roma imparatorluğuna düpedüz ilhak edilmekten korkulduğu için bu bağlılık şüphesiz çok daha güçlüydü. O yüzden de, gene Pavıstos'un ifadesine göre, yeni kral gelir gelmez, bütün büyük satrap aileleri onun tahta çıkışından duydukları memnuniyeti göstermek için toplandılar.

Ermenistan'ın en nüfuzlu kişisi ve aynı zamanda derebeylerinin önde geleni hâlâ *ısbarabed* Muşeğ Mamigonyan'dı. Pavıstos (yazdığı tarih zaten bir anlamda Mamigonyan sülalesinin övgüsüdür), Muşeğ'i genç krala akıl hocalığı yaparken gösterir. "Hayranlık uyandıran tetikliğiyle Ermenistan sınırlarında nöbet tutuyordu. Öğütleriyle kral Varaztad'a yol gösteriyordu. Olanca dikkatini, dört başı mamur görmek istediği Ermenistan'a yöneltmişti. İyi niyetli bu adamın tek düşüncesi, krallık yönetimini yeniden istikrara kavuşturmaktı." Dış politikada Muşeğ, Roma ittifakının kararlı taraftarı olarak ortaya çıkıyordu. Bab'ın öldürülmesinden sonra, imparator Valens, Perslerin Ermenistan'ı istila etmek için bu olayı fırsat bilmelerinden çekinip, süvari birliğinin komutanı Victor'u ve Mezopotamya dükü Urbicius'u tam bir ültimatomla II. Şahpur'a göndermişti; ültimatomda, kralların kralına tasarılarından vazgeçmesi, hatta İberya üzerindeki Roma protektorasını tanıması buyuruluyordu. Tam yetkili Romalı temsilciler, sözü eylemle birleştirerek, Ammianus'un ifadesiyle "Ermenistan'da kendilerine sunulmuş olan bazı küçük toprak parçalarına el koymak"ta tereddüt etmediler.[152] Latin tarihçinin burada söylediğiyle Pavıstos'un Muşeğ Mamigonyan'a mal ettiği bir girişim arasında bir bağ olabilir: "Muşeğ, Romalı yüksek görevlilerle ve onlar aracılığıyla imparatorla müzakereye oturdu. Ermenistan'ın her eyaletine,

Persia tarafındaki sınır şehri Kantzag'a (Gence) kadar, etrafı surlarla çevrili ve garnizonlar yerleştirilmiş iki müstahkem şatosu olan bir şehir kurmayı; masrafları imparatora ait olmak üzere, ülkeyi Pers akınlarına karşı koruyabilsinler diye soyluları ve Ermeni birliklerini silahlandırmayı öneriyordu. İmparator, Ermenistan'ın Perslere karşı güvenliğini sağlayan bu öneriyi sevinçle kabul etti."[153]

Muşeğ'in planı çok geçmeden kendi aleyhine dönecekti. Yeni kral, parlak dış niteliklerine rağmen, olgunluktan yoksundu. "Büyük *nakharar*lar onun etkilemesi kolay genç bir adam olduğunu ve iyi ile kötü arasında ayrım bile yapamadığını anlamakta gecikmediler. Bunun sonucunda onu istedikleri gibi yönlendirerek keyiflerince idare ettiler. Krala gelince, ona yararlı öğütler verebilecek tecrübeli yaşlılardan çok gençlerin fikirlerini dinlemeye meyilliydi."[154] *Isbarabed*in reisi olduğu Mamigonyan sülalesi öbür büyük feodal sülalelerin kıskançlığına hedef olduğundan, Muşeğ'in bir vasi gibi hareket etmesi genç soyluların saldırılarına yol açtı. Bu derebeylerinden biri, genç kralın "lala"sı olmasından dolayı onun nezdinde nüfuzu olduğuna inanan Pat (veya Sımpat) Saharuni, *ısbarabed* rütbesini Muşeğ'in elinden almak için bu hatırlı durumundan yararlandı. Münasebetsizin teki olarak görülen bir vasiden bıkmış olan kralın yanında ona iftira atarak, kahraman savaşçıyı mahvetmekte görünüşe göre pek zahmet çekmedi. Muşeğ'i talihsiz Bab'ın öldürülmesinde Romalılarla suç ortaklığı etmiş olmakla; Ermenistan'a imparatorluk garnizonlarını yerleştirerek ülkeyi hâlâ onlara teslim etmeyi istemekle; son olarak da, tahta kendisi geçsin diye Konstantinopolis sarayıyla bir olup Varaztad'ın öldürülmesini tasarlamakla suçladı.[155]

Muşeğ'i ortadan kaldırma yöntemi, Romalıların Bab'a karşı kullanmış oldukları yöntemin aynısıydı. Kral, *ısbarabed*i büyük bir şölene davet etti, ihtiyatı elden bırakmasın diye şölen sırasında bol miktarda şarap sunuldu, ondan sonra Pat Saharuni, kılıç ustası on iki adamın yardımıyla, ona saldırdı. Muşeğ kraldan yardım dilenince, kral tek cümleyle dalaverenin sırrını suratına haykırdı: "Bab'ın yanına git; o sana anlatır!" Pavıstos, yaşlı savaşçının "ölümü at üstünde karşılamak" yerine bu haydut yatağına düşmekten duyduğu üzüntüyü ifade edecek zaman bulduğunu ekler![156]

Hamisinden kurtulan kral Varaztad, onun yerine *ısbarabed* olarak katil Pat Saharuni'yi atadı. Aynı zamanda, Mamigonyan sülalesinin re-

isi olarak, besbelli kendisine daha az gölge eden Vaçe adlı birini seçti. Ama kudretli aileyi bu şekilde kendi buyruğuna soktuğunu düşünüyorsa yanılıyordu. Mamigonyan prenslerinden ikisi, Pavıstos'un Muşeğ'in kardeşleri olarak tanıttığı Manuel ve Koms, Persia sarayında ikamete memur edilmişlerdi. Pers ordusunun Baktrianeli Kuşanlara karşı çıktığı sefere katılmak zorunda kalmışlardı; Pavıstos'a göre bu sefer ağır bir hezimetle sonuçlandı. Bu felaketin Sasani sarayında yol açtığı karışıklık sırasında, Manuel ve Koms Persia'dan ayrılabildiler ve Ermenistan'a dönebildiler. Kuzenleri Vaçe, Mamigonyan klanı reisi rütbesini kendiliğinden Manuel'e bıraktı. Sahibine, Ermeni ordularının genel kumandasını tevcih ettiği anlaşılan *ısbarabed* unvanına gelince, Manuel bu unvanı, Pat Saharuni'nin aleyhine olacak şekilde, veraset yoluyla kendisine geçmiş bir hak olarak talep etti, daha doğrusu, der Pavıstos, "Manuel bu rütbeyi kral Varaztad'ın emri olmaksızın aldı," yani krala rağmen aldı. Bundan sonra, aynı kaynakta, Manuel'in krala bir mesajı yer alır, feodalite ile krallığın karşılıklı durumunu iyi anlatan bir mesajdır bu: "Çok eskiden beri," diye yazar Pavıstos, Mamigonyanların reisinin ağzından, "soyumuz bütün Arşaguni krallarına en büyük hizmetlerde bulundu; kendimizi sizler için feda ettik; sadece sizler için yaşadık; atalarımız savaşlarda sizler için can verdi. Muşeğ'in babası Vasak, kral Arşag için öldü. Biz daima Arşaguni hanedanına hizmet ettik! Peki ya siz, Arşaguniler, bizi ödüllendireceğiniz yerde, düşmanın bile canını bağışladığı soyumuzdan olanları öldürtüyorsunuz. Ya yiğit Muşeğ, ağabeyim, o çocukluğundan itibaren bütün ömrünü sizin ailenize vakfetti, düşmanlarınıza meydan okudu ve onları darmadağın etti, düşman bile onu öldürmeyi asla başaramadı, sense onu bir şölen sırasında yakalatıp boğazlattın!... Bize gelince, bizler asla sizin vasallarınız olmadık, sizin eşitiniziz hatta sizinkinden daha soylu bir soydanız, zira atalarımız vaktiyle Çın diyarının kralları idiler."[157]

Şüphesiz burada edebi bir söylev söz konusu, tıpkı Grek ve Roma eskiçağının bütün yazarlarının, bir durumu özetlemek için, kahramanlarına söylettiği gibi. Ama bu durumda, Ermenistan'ın son Arşagunilerinin çok kudretli bir feodalitenin büyümesini durdurmakta ne derece aciz kaldıklarını hiçbir şey bu kadar iyi gösteremezdi.

Homeros'un kahramanları arasında olduğu gibi karşılıklı sövgülerden ve meydan okumalardan sonra, iç savaş patlak verdi ve kraliyet birlikle-

ri ile Mamigonyanlar arasında Garin –daha sonra Erzurum– yakınlarında bir meydan muharebesi yapıldı. Mamigonyan ailesine yürekten bağlı bir kaynak olan Pavıstos'un tarihi, bu sülaleyi övmek için burada bir kez daha araya bir destan parçası sıkıştırıyor: "Kral Varaztad ve *ısbarabed* Manuel, ellerinde kargı, birbirlerine doğru yürüdüler. Kral başını kaldırıp da *ısbarabed*in kendisine doğru geldiğini görünce, tepeden tırnağa demir bir zırh kuşanmış bu muhteşem endamı ve soylu bir savaş atının üstünde hareketsiz dikilen bu sağlam vücudu görünce, bir an karşısında yüksek ve ulaşılmaz bir dağ duruyor zannetti. Sonra ölümü düşündü ve hayatı hiçe sayarak hasmına doğru atıldı. Kral Varaztad, tecrübesiz bir genç adam olarak, düşmanını böyle silahlanmış görünce Manuel'in göğüs zırhını delebileceğinden umudu keserek, kargısını hiddetle onun ağzına sapladı. Ama Manuel kargıyı tutup kralın elinden aldı ve birçok dişini de sökerek demiri yanağından kendisi çekip çıkardı. Bunun üzerine kral Varaztad komutan Manuel'in karşısından kaçtı, o da peşine düştü. Manuel kargısıyla defalarca Varaztad'ın tepesine vura vura onu yaklaşık dört *stadion*luk* mesafe boyunca kovaladı. Manuel'in oğulları, Hımayag ve Ardaşes, ellerinde kargılar, kralı öldürmek için atıldılar, ama Manuel oğullarını geri çağırıp şöyle dedi: 'Kral katili olmaktan sakının!' Babalarının sesini duyar duymaz, yarı yoldan döndüler. Kralın ordusu o gün Manuel'in birliklerine böylece yenik düştü."[158]

Pavıstos'un aktardığı Mamigonyanların kahramanlık destanı, kralın canı bağışlanmış olsa da, galip klanın ciddi intikam eylemlerine giriştiğini kabul ediyor. Kralın sancağını izlemiş olan *nakharar*lar arasında, Rışdunik nahiyesi beyi Karekin de bulunuyordu; Mamigonyanlardan birinin, *sebuh* Hamazasp'ın kayınbiraderiydi. Hamazasp, attan düşen Karekin'i tanıdı ve onu korumaları için askerlerine emanet etti, ama Karekin, Mamigonyanların başka askerleri tarafından katledilmekten gene de kurtulamadı. Kral Varaztad'ın en yakın dostu, kahraman Muşeğ'in iftiracısı ve katili Pat Saharuni de oğluyla birlikte galiplerin eline düştü. Manuel, babasını idam ettirmeden önce oğlunun onun gözleri önünde boğazlanmasını emretti.[159]

Ermenistan'dan bu şekilde kovulan Varaztad Romalılara sığındı (377-378). Oysa, Roma'ya karşı tutumu bir hayli kaypak olmuştu. Romalılar tarafından tahta çıkartılmış, ama hemen onlardan kopmuş ve

* ***Stadion*** veya ***stad:*** Eski Yunan'da 177,6 metrelik bir uzunluk ölçüsü. (ç.n.)

vesayetlerinden kurtulmaya çalışmıştı. Muşeğ Mamigonyan'ı da Roma'nın himayesinde olmaya çok önem verdiği ve ülkeye daimi olarak imparatorluk garnizonları yerleştirmeyi istediği için öldürtmüştü. Hatta Movses Khorenatsi, Varaztad'ın II. Şahpur'a kızlarından biriyle evlenmek için ulaklar göndermiş olduğunu, Ermenistan üzerinde Pers hükümranlığını tanımayı vaat edecek kadar ileri gittiğini öne sürer.[160] İmparator Valens de, halefi Theodosius da çevrilen bu oyunlardan haberdardılar muhakkak. Nitekim, Romalılar Varaztad'ı tekrar tahta çıkartmak için hiçbir şey yapmadılar. Movses Khorenatsi, Theodosius'un onu "Thule adasına" sürdüğünü söyler, yani Britanya adalarına.[161]

Isbarabed *Manuel Mamigonyan'ın yönetimi*

Garin muharebesi ve kral Varaztad'ın kaçışı, Manuel Mamigonyan'ı Ermenistan'ın fiili yöneticisi haline getirmişti (378). Mamigonyan klanı Arşaguni krallık yönetimini fiilen saf dışı bırakmıştı. Bu klanın övgücüsü Pavıstos Püzant üstü kapalı sözlere başvurmadan bunu ortaya koyar: "Ermenilerin *ısbarabed*i Manuel, bütün ülkeyi otoritesine tabi kıldıktan sonra, soyluları ve Ermeni *nakharar*larını etrafında topladı ve başlarına geçip, her yerde asayişi yeniden tesis ederek ülkeyi kralın yerine yönetti."[162]

Bununla birlikte galip klan kraliyet kurumundan tamamıyla vazgeçmeyi göze alamadı. Manuel Mamigonyan geçici bir hal çaresine başvurdu: Kral naibi olarak ülkeyi yönetmeye devam etmesi için kendisine vekalet verecek dul bir kraliçenin belirlenmesi. "Kral yerine, halkın karşısına kral Bab'ın dul eşi kraliçe Zarmantuhd'u, Arşaguni prensleri olan iki oğlu eşliğinde ve etrafı kraliyet debdebesiyle sarılmış bir halde çıkardı. Bu iki genç prensin adları Arşag ve Vağarşag idi (Arsace ve Valarsace). Her ikisini de *ısbarabed* Manuel kendi çocukları gibi yetiştirmişti. Anneleri Zarmantuhd'u da, bir kraliçeye gösterilmesi lazım gelen saygıyı fazlasıyla göstererek göz önünden ayırmıyordu."[163] Arşag –artık III. Arşag'dı– ilerde göreceğimiz gibi, naibin kızlarından biriyle evlenmekte gecikmedi, hanedanı naibin sülalesine bağlamanın yeni bir yoluydu bu. Mamigonyanların ihtişamını azımsamaya çabalayan Movses Khorenatsi'ye göre (o başka bir feodal sülaleyi, Pakradunileri yüceltir), Varaztad'ın yerine tahta iki kardeşi, III. Arşag ile Vağarşag'ı çıkartan, Roma

imparatoru Theodosius'tu. "İki genç prensin annesini alıkoyarak, onları askeri birlikler eşliğinde Ermenistan'a gönderdi."[164] Farklı kaynaklarca verilen bilgileri karşılaştırmak için Ammianus Marcellinus'a başvurmamız artık mümkün değilse de, hiç şüphe yok ki burada bir kez daha Pavıstos'un versiyonunu Movses Khorenatsi'nin versiyonuna tercih etmemiz gerekiyor.

Ancak, Manuel Mamigonyan Ermenistan'a el koymasının Roma'nın müdahalesine yol açmasından çekinmiş olsa gerek. Bunu önlemek için, mümkün olan tek savuşturma hamlesine başvurdu: Kraliçe Zarmantuhd'la anlaşarak, Perslerin himayesini elde etmeye çalıştı.[165] İkisi, bu amaçla, Kralların Kralı'na "Ermeni ülkesini onun hükümranlığı altına sokarak otoritesini tanımaya kararlı olduklarını"[166] bildirmesi için, Karcvil veya Kardşuil Mağkhaz'ın başını çektiği bir heyeti Ktesiphon sarayına yolladılar. Pavıstos'un, Sasani hükümdarı "bu heyeti büyük memnuniyetle karşıladı, şeref konuğu muamelesi yaptı ve Karcvil'e değerli hediyeler verdi" diye ilave etmesine gerek yoktu, bu memnuniyeti tahmin ediyoruz. İhtiyar II. Şahpur, yetmiş yıl kadar süren (309 veya 310-379) bir saltanatın son yılındaydı. Ermenistan'ın boyun eğmesi, politikasının başlıca hedeflerinden biri olmuştu. Savaş, dini baskı, diplomatik kurnazlık, ilgili kişileri pohpohlama gibi her yola başvurarak bu hedefin peşinden gittiği söylenebilir; ama Ermenistan'ın hamisi olan Roma'ya karşı savaşlar başarısızlıkla sonuçlanmış, Ermeni Hıristiyanlığına karşı baskı kahraman Muşeğ Mamigonyan'ın kısa sürede zafere dönüşen isyanına yol açmış, Ermeni soylularını ayartma girişimleri de başarısız olmuştu. Ama işte birden, sırf Ermenistan'daki iç mücadelelerin doğurduğu sonuçlar yüzünden, Muşeğ'in öz kardeşi, Mamigonyan klanının yeni reisi, ülkesini Kralların Kralı'nın ayaklarına seriyordu (378-379).[167]

II. Şahpur derhal Ermenistan'a 10 000 süvariden oluşan bir birlik gönderdi. Birliğin komutanı, yüksek rütbeli bir Pers beyi olan Suren'di ve *marzban* (uç beyliği valisi, "*margrav*") unvanıyla, Sasani hükümranlığını ülkeye barışçı yollarla yerleştirmekle görevliydi. Suren herkese harikulade hediyeler getirmişti: "Kraliçe Zarmantuhd'a bir taç, giysiler ve bir baş örtüsü; iki oğluna birer taç; *ısbarabed* Manuel'e bir kraliyet giysisi, bir ermin kürk, miğferdeki kartal figürüne bağlamak için altın ve gümüşten yapılmış bir süs ve ayrıca, hükümdarlık alameti olan bir alın bağı, göğsüne takması için kralların taktıklarına benzer süsler, üstünde

kartal figürü bulunan koyu kırmızı renkte bir çadır, çadırının girişine germesi için gök mavisi büyük duvar halıları ve masası için altın vazolar. Bundan başka, kral, Manuel'i Ermenilerin ülkesi üzerinde sınırsız yetkilerle donattı. Kraliçe Zarmantuhd ve *ısbarabed* Manuel, Persia kralı tarafından verilen bu şeref nişanelerini ve dostluk kanıtlarını görünce, Suren'e müthiş itibar gösterdiler, Persia kralının Ermenistan üstündeki hükümranlığını tanıdılar ve ülkenin yönetimini onun satrapına devrettiler. Ermenistan kralının ödeyeceği vergi, vermesi gereken hediyeler ve bağışlar belirlendi. *Marzban* Suren'in ve on bin süvarisinin ihtiyacı olan bakım ve malzeme (kelimenin tam manasıyla: ayakkabı ve azık) masrafları da saptandı. Böylelikle Ermeniler, bu himayeye kavuşunca, Persia kralından sağlam bir destek gördüler ve ona sadakatle hizmet ettiler. Persia kralının elçilerinin tek yaptıkları Ermenistan'a gidip gelmekti ve ülke bulduğu her yolla Persia kralına bağlılığını göstermeye çalışıyordu. Öte yandan Persia kralı, kraliçe Zarmantuhd'a olduğu kadar *ısbarabed* Manuel'e de sık sık hediyeler gönderiyordu; artık kralın yakın dostu olan Manuel, ününün doruğuna ulaştı."[168]

Movses Gağangadvatsi ve Isdepanos Orpelyan bize, destan üslubuyla, Ermeni derebeyleri ile Sasani sarayı arasında bu şekilde ortaya çıkan samimi anlaşmaya ilişkin bir epizot naklederler. Sünik prensliğinin, II. Şahpur tarafından, bu prensliğin vârisine, Andok'un oğlu genç Babik'e geri verilmesi söz konusudur. Bu olayda, tartışma götürmez bir şekilde romanlaştırılmış bir anlatının süslemeleri altında bile, Ermeni *nakharar*ları ile Sasani büyük kralının ilişkilerinin şövalyece sadakat zemininde nasıl olabildiğini oldukça iyi görürüz. Yakışıklı Babik, "servi boylu kahraman," yurdundan sürgün edilmiş olarak, Roma topraklarında yaşar, ama anavatanının özlemi içini hüzünle doldurur. Bu duyguların etkisiyle, kimliğini açığa vurmadan Persia sarayına gider, ama "zarif tavırları ve bedensel faaliyetlerdeki gücü sayesinde" gene de fark edilir. İlginç bir şekilde adı Hunagur olan bir Hun reisi, o sıralar Sasani imparatorluğunun sınırlarını (herhalde Kafkasya tarafında) yakıp yıkmaktadır. Babik, Şahpur'a, barbarla tek başına dövüşmeyi teklif eder. Teklifi kabul edilir. "Babik, Tanrı'ya sığınarak, zırhını giydi. Asil gövdesini inciler serpilmiş parlak kraliyet zırhıyla, güzel başını kaplan başlı miğferle örttü (krş. *Şahname*'deki Rüstem). Kara yansımaları olan heybetli çelik kılıcı kuşandı, altın telkarili ve kıymetli taşlarla işli kalkanı sol omzuna attı,

demir ucu sivri ve keskin kargıyı sağ koluna takıp sağlamlaştırdı ve siyah savaş atına binip gururla düşmana doğru ilerledi." Homeros'vari dövüş sabahtan günbatımına kadar sürer, zira ancak akşam inerken Babik Hun'a üstün gelir ve başını keser. İşte o zaman kendini Şahpur'a tanıtır, kral da minnettarlıktan coşmuş bir halde, atalarının mülkünü, Sünik prensliğini ona geri verir, hatta Babik'in Mamigonyanlarla aynı seviyede yer alacağını özellikle belirtir, en azından Süniklilerin yaşamöyküsünün yazarı böyle olduğunu öne sürer.[169]

II. Şahpur'a ve Manuel Mamigonyan'a borçlu olunan Ermeni-Pers anlaşması, görünüşe göre Ermeniler için gayet kabul edilebilir bir durumdu, zira Sasani hükümranlığı onların siyasi özerkliğine ve Hıristiyan inancına karışmıyordu. Ancak, bu *modus vivendi* kısa sürdü. Nasıl son buldu? Yaşlı II. Şahpur'dan sonra İran tahtına zayıf hükümdarlar geçti: II. Ardaşir (379-383), III. Şahpur (383-388) ve Vahram/Behram (388-399); bu prensler merhum hükümdarın güçlü kişiliğine sahip değillerdi, üstelik, onlar da, soylular sınıfının itaatsizliğiyle uğraşacaklardı. Roma dünyası ise tersine, son defalığına büyük bir imparatorun, Theodosius'un yönetimi altında toplanmış bulunuyordu (379-395). Roma'nın çekim gücü böylece bir kez daha kendini gösterecekti. Pavıstos bu yön değişikliğinin nedeni olarak zahmetli bir saray entrikasını gösterir. Eski dönek Merujan Ardzıruni –hatırlanacağı gibi, uzun zaman önce Pers tarafına geçmişti– *ısbarabed* Manuel Mamigonyan'ın son günlerde Persler nezdinde gördüğü itibarı kıskanır. O hınçla, Manuel'in aklına şüphe tohumları ekmeyi başarır, öyle ki kendini tehdit altında hisseden Manuel daha önce davranır ve ansızın saldırarak Pers garnizonunun on bin askerini darmadağın eder. Felaketten neredeyse tek kurtulan *marzban* Suren olur.[170] Elbette Persia sarayı Ermenistan'ı cezalandırmak üzere birçok sefer düzenler, ama, Pavıstos'a inanacak olursak, bütün bu girişimler Manuel tarafından püskürtülür.[171] "Yedi yıl boyunca, Persler bir daha Ermenistan toprağına girmeye cesaret edemediler ve bütün ülke *ısbarabed* Manuel'in etrafında kenetlendi." Hatta, aralarında Sünik prensliğinin vârisi olan, Andok'un oğlu Babik'in de bulunduğu Sünik sülalesinin prenslerinin, Manuel'in desteği sayesinde ata mirasına yeniden kavuştuklarını görürüz.[172] Demek ki Pavıstos'a göre, Sünikli Babik'in babasından miras kalan tahta kavuşması bu sırada gerçekleşir. Oysa, demin gördüğümüz gibi, Movses Gağangadvatsi ve Isdepanos

Orpelyan'a göre, Sünik'in meşru sahibine geri verilmesi sırf Persia kralı II. Şahpur'un lütfuyla mümkün olmuştu. Hatta bu yeniden iktidara getirmeyi neredeyse Mamigonyanlara karşı yapılmış bir hareket olarak gösteriyorlardı, zira, bu kaynaklara inanacak olursak, Persia kralı böylece Sünikliyi Manuel Mamigonyan'la aynı seviyeye getirmiş oluyordu.[173] Pavıstos'a göre ise tam tersi. Babik Sünik'te yeniden iktidara getirilmesini sadece Manuel'e borçluydu, o günden sonra da onun sadık yardımcısı olarak kaldı.[174]

Farklı feodal sülalelerin hizmetinde olan vakanüvisler arasındaki bu anlaşmazlık ne olursa olsun, Manuel Mamigonyan bir ara Ermenistan'ın taçsız kralı oldu. Bir tek dönek Merujan Ardzıruni onu devirmeye uğraşıyordu. Persia sarayına geçmiş ve kesin olarak Mazdeizme bağlanmış olan Merujan, eski yurttaşlarına karşı yeni bir sefere çıkmaları ve bu seferin komutasını kendisine vermeleri için Sasanileri ikna etti. *Isbarabed* Manuel'in emrindeki Ermeni ordusu, Pakrevant'taki Pakavan köyü yakınlarında ordugâh kurmuştu, der Pavıstos. Merujan ona orada saldırdı. Pavıstos, bunu izleyen muharebeyle ilgili bize gene destansı bir hikâye sunar. Manuel ve Merujan, tıpkı demin Sünikli Babik ve Hun reisinin yaptıkları gibi, *Şahname*'nin kahramanları tarzında, teke tek bir dövüşe tutuşurlar: "Her ikisi de güçlü kuvvetli savaşçılardı, karşılıklı savurdukları kargı darbeleriyle birbirlerini yere devirdiler. O esnada Manuel'in silah arkadaşı Sünik beyi Babik çıkageldi; yukarıdan aşağıya Merujan'ın böğrüne indirdiği bir kargı darbesiyle onu yere mıhladı, öyle ki kımıldaması artık imkânsızdı. Manuel'in hizmetkârları, *ısbarabed*i tekrar eyere oturttuktan sonra, Merujan'ın kafasını kestiler." Öndersiz kalan Pers ordusu kaçırtıldı.[175] O döneme ilişkin tek kaynağımız olan Pavıstos'un anlatısı böyle. Bu konuda Movses Khorenatsi'yle anlaşmazlığa düştüğünü daha önce belirttik; Khorenatsi, Merujan'ın on beş yıl daha önce, Bab'ın saltanatı döneminde, hem de başka bir *nakharar*ın, Sımpat Pakraduni'nin elinden öldüğünü öne sürer.[176] Ama, söylediğimiz gibi, Pavıstos'un anlatısı çoğu zaman romanvari olmakla birlikte, gene de Movses'ten daha az şüpheli bir kaynaktır.

Böyle bir zaferden sonra, *ısbarabed* Manuel daha önce olmadığı kadar Ermenistan'ın mutlak hâkimi haline geldi. Mamigonyanların klanı büyük sevinç içindeydi. Bir aile birleşmesiyle bu zafer sevinci teyit edildi. *Isbarabed* Manuel bütün birlikleri topladı ve yanına kraliçe Zarman-

tuhd'la beraber genç Arşaguni prensleri Arşag (III. Arşag) ve Vağarşag'ı alarak, arkalarında Ermeni ordusu, büyük *nakharar*lar ve derebeyi ailelerinin bütün reisleri olmak üzere, Garin (Erzurum) nahiyesine vardı ve orada kızı Vartantuhd'u genç prens Arşag'la evlendirdi.[177] III. Arşag'ın kardeşi prens Vağarşag ise "süvari birliğinin kumandanı" Sahak Pakraduni'nin kızıyla evlendirildi. Sahak Pakraduni, büyük Pakraduni veya Pakratidler ailesinin temsilcilerinden biriydi, bu ailenin mülkü, der Pavıstos,[178] o zamanlar Isper (İspir) kazasında yer alıyordu ve aile, veraset yoluyla geçen bir ayrıcalığa, Arşaguni kralları tahta çıktığında onlara taç giydirme ayrıcalığına sahipti. "Bütün ülke," diye ekler Pavıstos, "herkesi büyük sevince boğan bu düğünlere katıldı." Gerçekten de, hükümdarlık eden Arşaguni hanedanı ile başlıca iki feodal sülalenin birleşmesine tanık olunuyordu. İşte o zaman Manuel Mamigonyan, "bütün Ermenistan'ın temsilcileri"ni çağırdıktan sonra, "genç Arşag'ı [III] krallığın başına geçirdi, kardeşi Vağarşag'ı da yardımcısı tayin etti," yani ortak-kral olarak tayin etti.[179] Diocletianus'tan beri Roma imparatorluk tahtında kabul görmüş olan ortak iktidar ilkesi, Ermenistan'a girmiş bulunuyordu, ama burada –yakında Romalılarda olacağı gibi– hükümranlığın paylaşılması toprak bölünmesine yol açma tehlikesi taşıyordu. Her halükârda, III. Arşag'ın ikametgâhı için Ayrarad'daki Dıvin'de, Vağarşag'ın da Yegeğiats'taki Erez veya Eriza'da (daha sonra Erzincan) karar kılmış olduğu farz edildi[180] –doğrusu, elimizdeki vakayinamelerde buna dair delil yok. Bir başka deyişle, büyük kardeş doğu Ermenistan veya Büyük Ermenistan'da, küçük kardeş ise batı Ermenistan'da, Roma sınırlarındaki Küçük Ermenistan'da hüküm sürmüş. Böylesi bir taksimin –hakikaten yapıldı ise– sakıncaları, o dönemde yaşayanların gözüne görünmemiş olabilir, çünkü iki genç kral da hâlâ eski naiplerinin, *ısbarabed* Manuel Mamigonyan'ın otoritesine tabi idi. Ama görünüşe göre bu sonuncusu, olayın hemen ertesinde öldü (384, 385)[181] ve o ölür ölmez, Pavıstos'un ifadesine göre, III. Arşag'ın krallığında "her şey sarsıldı."[182] Kaldı ki, iki kraldan biri, Vağarşag da neredeyse hemen sonra vefat etti (386'ya doğru), yalnız kalan III. Arşag da çok geçmeden atalarının mirasının büyük kısmını kaybedecekti (389'a doğru).

BÖLÜM VIII

Sasani Hegemonyası Altındaki Ermenistan
Mamigonyanlar Destanı

Ermenistan'ın taksimi

Tarihte, tamamen rastlantısal ve beklenmedik diplomatik anlaşmalar vardır, bunlar daha sonra ulusların kaderini uzun yüzyıllar sürecek bir yükümlülük altına sokar. Fransa tarihindeki Verdun anlaşması örneğinde olduğu gibi; "Lotharingia"daki* Roman dili konuşan geniş yöreleri *Francia Occidentalis*'ten** ayıran bu anlaşmanın ülkemiz için sayılamayacak kadar çok sonucu oldu. Persler ile Romalılar arasında 4. yüzyılın sonunda Ermenistan'ın zararına olacak şekilde varılan taksim anlaşması da Ermenistan için uzun süreli ve bir o kadar yıkıcı sonuçlar doğuracaktı.

Pavıstos'a inanacak olursak, bu taksimin kaynağı ülkeyi bölen bitimsiz feodal kavgalara, *nakharar*ların Arşaguni hanedanına itaatsizliğine dayanıyordu. "Manuel Mamigonyan'ın ölümünden sonra," der bu yazar, "*nakharar*ların birçoğu kral Arşag'dan (III. Arşag) ayrıldılar ve Persia kralının tarafına geçerek vatanlarına ihanet ettiler, ondan kendilerini yönetmesi için başka bir Arşaguni kralı istediler." Sözü edilen derebeylerinin on yıl kadar önce bizzat Manuel Mamigonyan tarafından oynanan oyunu yeniden sahnelediklerini belirtelim, ama bu çok tehlikeli bir oyundu ve tehlikeyi göze alarak bu oyuna girişmek için en azından Manuel çapında bir lider gerekiyordu.

Persia'da hüküm süren Sasani III. Şahpur (383-388) Ermeni derebeylerinin talebini elbette büyük bir memnuniyetle kabul etti ve Pavıstos'un ifadesine göre, "ülkelerini ele geçirmek amacıyla onlara Er-

* II. Lothar'ın (855-869) kurduğu krallık, sonradan Fransa ile Germania arasında çekişmeye yol açtı. Germania kralı I. Heinrich, Lotharingia'yı dükalık haline getirdi (926). 960'tan sonra, Yukarı Lotharingia ve Aşağı Lotharingia olarak ikiye bölündü. (ç.n.)

** ***Francia Occidentalis:*** Frankların ülkesi olan Francia, imparator Lothar ile kardeşleri Germen Ludwig ve Kel Charles arasında imzalanan ve amacı Karolenj imparatorluğunun veraset meselesini çözmek olan Verdun anlaşmasıyla (843) ikiye bölündü; sonradan Fransa krallığını meydana getiren *Francia Occidentalis* Kel Charles'e, Germania krallığının çekirdeği olan *Francia Orientalis* Germen Ludwig'e verildi. (ç.n.)

meni Arşagunileri soyundan bir kral vermeye razı oldu; bu soydan gelen, Khosrov [III] adlı genç bir adamı seçti, ona taç giydirdi ve kız kardeşini onunla evlendirdikten ve Zik adlı birini naip olarak yanına verdikten sonra, onu kalabalık bir orduyla Ermenistan'a yolladı."[1] Pavıstos, III. Khosrov'un Pers işgal birliğinin desteğiyle, "Ayrarad eyaletinde," yani Büyük Ermenistan'da kendini kral olarak kabul ettirdiğini, III. Arşag'ın ise batıdaki sınır eyaletlerine doğru kaçmak zorunda bırakıldığını ekler.[2] O tarafta Yegeğiats eyaletine –Grek coğrafyacıların Agilisen'i, Erzincan yöresinde– varmıştı ki, der Pavıstos, onu korumak için koşup gelen Romalı birlikler ona yetişti. Pavıstos'a inanacak olursak, imparator Theodosius ancak o zaman bu oldubittiyi onaylayarak, Persia ile müzakerelere başlamış; bunların sonucunda Ermeni ülkesi iki imparatorluk arasında paylaştırılmış oldu. Doğuda, asıl Büyük Ermenistan'da, III. Khosrov Pers protektorası altında hüküm sürdü; batıda, Fırat yöresinde, III. Arşag Roma protektorası altında bir müddet daha hüküm sürmeye devam etti. Bu taksim anlaşması ya Persia kralı III. Şahpur'un saltanatının sonlarında, 387'ye doğru,[3] ya da, görünüşe göre, halefi IV. Vahram'ın saltanatının başında, 390'a doğru devreye girmiş olmalı.[4]

Yukarıda izlediğimiz olayların sırası, Pavıstos'un anlatısına dayanır.[5] Movses Khorenatsi'ye göre ise, tersine, Romalılar ile Persler arasındaki taksim anlaşması III. Arşag'ın Roma imparatorluğunun sınırlarında hüküm sürmek üzere Büyük Ermenistan'dan, "Ayrarad eyaleti"nden ayrılarak göç etmesinden önce yapılmış, ama Movses'in olayı imparator Arcadius'un saltanatı devrine (395'ten sonra) yerleştirmekle düştüğü kronoloji hata onun savını şüpheli kılıyor.[6] Şu da var ki, Ğazar Parbetsi de taksim anlaşmasını III. Arşag'ın göçünden önce yapılmış gibi gösteriyor, ama Perslere hizmet etmektense "atalarının mirasını, Ararat'ın büyüleyici yerleşim alanlarını" terk ettiği sırada, yazarın Arşag'a atfettiği söylevi daha dikkatli incelersek, Pers istilasının olaydan önce olduğunu görürüz, zira Ermenistan zaten çoktan "iki kralın hâkimiyetine tabi kılınmış"tır.[7] Dolayısıyla, Pavıstos'un önerdiği kronolojik sıraya bağlı kalmak yerinde olur: Pers istilası ve III. Khosrov'un Persler tarafından tahta çıkartılması, –III. Arşag'ın ta Erzincan'a kaçması– Persler ile Romalılar arasındaki taksim anlaşması.

Taksim anlaşması son derece eşitsizdi. Procopios'un belirttiğine göre,

Roma Ermenistanı Pers Ermenistanı'nın ancak beşte biriydi.[8] Erzincan'daki yeni ikametgâhında III. Arşag, Pers okçularının koruması altında "Büyük Ermenistan"ın yeni başkenti Dıvin'e artık kesin olarak yerleşmiş olan III. Khosrov'a nazaran ikinci sınıf bir kraldı. 390'dan 600'e kadar bir daha önemli ölçüde değişmeyecek olan Roma-Pers sınırı şimdiki Erzurum'un, yani Garin'in doğusundan geçiyordu, aynı zamanda Martyropolis'in --daha sonra Miyafarikin [Silvan]-- doğusundan. Böylece, Garin ve Martyropolis Bizans'ın sınır şehirleri oluyordu. Bu taksim çizgisi en batıdaki Ermeni eyaletlerini Bizans'ın boyunduruğunda bırakıyordu; şöyle ki: Derzene (Tercan), Keltzene [Erzincan yöresi] ve Agilisen (Yegeğiats), yani Erzincan diyarı, Khorzane veya Khorzianene (Khortziank), Daranalis (Taranağik), Balabitene (Palakhovid), Asthianene (Haşdiank), Sophene (Dzopk Şahunots, Küçük Dzopk), Anzethene (Hanzit) ve Sophanene (Dzopk *Medz* veya Büyük Dzopk).[9] Daha doğuda olan her şey "Persarmenia"nın payına düşüyordu. Şunu da belirtelim ki, Procopios'a göre Sophanene, Anzethene, Sophene, Asthianene ve Balabitene, veraset yoluyla bu rütbeye sahip olan milli "satraplar"ı (*nakharar*lar) muhafaza etti; bunlar imparator tarafından görevlendirildi ve imparatorluk memurlarıyla bir tutuldu.

Bitmekte olan eskiçağın ortaçağa mirası olan bu taksim, Ermeni halkı için olduğu kadar Avrupa için de, altını çizmeye gerek kalmayacak kadar vahimdi. Büyük Ermenistan'ın protektorasından vazgeçme Roma imparatorluğu için hem ağır sonuçları olan bir gerilemeydi, hem de Hıristiyanlıkla ilgili olarak tam anlamıyla davayı terk etmek demekti.[10] Şüphesiz imparator Theodosius böyle bir gerilemeye gönül rahatlığıyla rıza göstermedi. Tuna ve Ren kıyılarında büyük Germen istilalarının eli kulağındaydı; bu tehdit o raddeye varmıştı ki Roma politikasından sorumlu olanlar, Ermenistan'la ilgili olarak, Fırat kıyısında yorucu Pers savaşları çağının yeniden başlamasına göz yummakta tereddüt edebilirlerdi. Gelecek, bu "bozgunculuğun," aksine yeni çatışmalara gebe olduğunu kanıtlamakta gecikmeyecekti. "Ermeni kalesi"ni, Roma imparatorluğunun bu ileri uç eyaletini Perslere teslim etmek, onlara "Roma uygarlığı"na giden yolu açmak demekti. Büyük İstilaların arifesinde, siyasal birlikten yana olan son Roma imparatoru, Hıristiyanlığın Doğu'daki kalesinin yıkılmasına göz yumuyordu. Dayanıklı bir Hıristiyan millet, Mazdacı Persia'nın, yani o tarihte, Hıristiyanlığın azılı düş-

manlarının keyfine bırakılmış bulunuyordu. Yeni çağların eşiğinde, Ermenistan, Grek-Roma dünyası tarafından yüzüstü bırakıldığını, başının çaresine bakmaya itildiğini, ister istemez İran'ın yörüngesinde dönmeye mahkûm edildiğini görüyordu, yani bugün Mazdacı dünyanın, yarın Müslüman dünyanın yörüngesinde.

Ama 390'daki taksimin sonuçları bununla kalmayacaktı. Nitekim, Roma egemenliğinde kalan Ermeni topraklarının hatırı sayılır kısmı, bu vesileyle, Ermeni milletinin büyük çoğunluğundan keyfi bir şekilde koparıldı, çok geçmeden de Bizans imparatorluğuna düpedüz ilhak edilecekti. Pers Ermenistanı, Bizanslı yazarların deyişiyle "Persarmenia," onu zorla Mazdeizm dinine döndürmeyi hedefleyen bir dizi şiddetli baskıya maruz kalırken, Bizans-Ermeni eyaletleri de ulus niteliğini bozmaya yönelik bir girişime hedef olacaktı; bu girişim şüphesiz daha az zorbacaydı ama daha sebatlı ve sonuçta daha etkiliydi. Kristolojik* tartışmalar kisvesi altında, Bizans'ın kaderini paylaşmak üzere Büyük Ermenistan'dan koparılmış olan Fırat yöresi, Helenizm nedeniyle, Ermeni niteliğini bozmaya yönelik ısrarlı bir uğraşın kurbanı olacaktı.

Böylece, Ermenistan, Roma imparatorluğu gibi kesin olarak Hıristiyanlığı benimsediği sırada, son Romalıların kendisini yüzüstü bıraktığını, inancının düşmanı olan Mazdacı dünyaya bağlanmaya zorlandığını görüyordu. Daha önce de söyledik, Ermeni halkı için sonu gelmeyecek baskıların habercisiydi bu. Gene de bu trajik kaderin bir bakıma Ermeniliğin muhafazası için bir güvence olduğunu da kabul edelim. 390'daki taksim anlaşmasında Ermenistan'ın büyük kısmı Theodosius tarafından ilhak edilmiş olsaydı, çok geçmeden Ermeni Hıristiyanlığı yukarıda belirttiğimiz mezhep baskısının büsbütün hedefi olurdu. Bizans dini ilhakçılığı öyle sertti ki, Ermeni Kilisesi'ni, az çok kısa vadede, kendi içine alıp eritmez miydi diye sorulabilir, bu da şüphesiz Ermenistan'ın millet niteliğini kaybetmesine yol açardı. Aksine Ermenistan'ın, Hıristiyan inancının onu şiddetle ayırdığı Mazdacı dünyaya siyasi bakımdan bağlanması, bir yandan bitmek bilmeyen acıların sebebi olmakla birlikte, ruhani bağımsızlığının teminatı da oldu.

* **kristoloji:** İsa Mesih'in kişiliğini ve öğretisini inceleyen ilahiyat dalı. (ç.n.)

III. Khosrov'un saltanatı

Büyük Ermenistan'ın Sasani imparatorluğuna bağlanması belki de o dönemde yaşayanlar tarafından gelecek kuşakların hissettiği kadar şiddetli hissedilmedi. Ermenistan meselesine böyle bir çözüm bulunması ilk defa oluyor değildi, Manuel Mamigonyan devrinde de bu çözüm benimsenmişti, ama Ermeni milliyeti ve dini inancı bundan hemen zarar görmemişti. Dolayısıyla, Ğazar Parbetsi'nin 390 dolaylarında Dıvin'den Erzincan'a kaçmak zorunda kalan III. Arşag'a atfettiği söylev, o dönemde yaşayanların izleniminden çok vakanüvisin kanaatini temsil eder. Bunu göz önünde tutmak kaydıyla, gene de çok öğretici bir pasajdır bu. "Ermenistan iki kralın hâkimiyeti altına girmişti. En büyük, en bereketli kısmı Perslerin payına düşmüştü. Diğer eyaletler Romalıların imparatorunun iyeliğine geçmişse de, hiçbiri Ararat eyaletiyle kıyaslanamazdı. Bu hazin gözlemlerle huzursuz olan Arşag, yakınlarına şöyle diyordu: 'Tanrı'nın öfkesini uyandırdığımız için şimdi köle muamelesi görüyoruz. İkametgâhımıza Persler el koydu, ama ben Ararat'ın büyüleyici yerleşim alanlarını, atalarımın kadim mirasını bırakıp gitmeyi ve imansızlar arasında yaşamaktansa, başka yerde sefil bir hayat sürmeyi tercih ediyorum.'"[11] "İşte bu yüzden," diye ısrarla belirtir Parbetsi, "kral Arşag, Ararat eyaletinden ayrıldı ve tutsak edilmek üzere teslim olmaya gidiyormuşçasına yola koyuldu. O tatlı ve güzel diyarda (Büyük Ermenistan) kalıp da her gün Persia'nın kibirli kralları tarafından inancına küfredildiğini, Kutsal Kilise'ye hakaretler savrulduğunu, milletinin mahvını görmektense, sınırlı bir arazide de olsa bir Hıristiyan toprağına çekilmeyi ve Romalıların imparatorunun otoritesi altında yaşamayı uygun buldu. Arşag, kalbi buruk, Romalıların hâkimiyeti altına girdi."[12]

Ğazar Parbetsi'nin üslubu meşru kraliyet yönetiminin inançla ilgili sebeplerden dolayı Roma toprağına sürgüne gittiği izlenimini verir. Bizde benzer bir izlenim uyandıran Movses Khorenatsi, Büyük Ermenistan'ın çok sayıda *nakharar*ının Roma toprağına çekilen III. Arşag'ı izlediğini ilave eder. "Karılarıyla çocuklarını da yanlarında götürerek ve mal varlıklarını, yerlerini yurtlarını bırakarak kralla birlikte göç ettiler."[13] Movses daha sonra Persia kralının göç eden beyleri atalarından kalma mülklere dönmeye davet eden bir mektubundan söz eder. "Size, kral olarak, sizin dininizden ve sizin krallarınızın soyundan olan Khosrov'u ver-

dim. Mülklerinize dönün ve geleneksel nüfuzunuza yeniden kavuşun. Art niyetsiz hareket ettiğime ve sözümü tutacağıma Ateş, Su ve ölümsüz atalarımın Şanı üzerine yemin ederim. Geri gelmeyi reddedecek olanlarınsa evlerinin, yerlerinin yurtlarının kraliyet mülküyle birleştirilmesini emredeceğim."[14] Bu güvence veya tehdit üzerine, pek çok *nakharar* III. Arşag'ı bırakır ve Büyük Ermenistan'a dönüp III. Khosrov'a boyun eğerler. Arşag'ın yanında ona sadık birkaç kişi kalır sadece, bunlar arasında özellikle Babik'in oğlu olan Sünik beyi Dara, Şirag ve Arşarunik beyi Kazavon, Peroz Kartmanatsi, Adad Kınuni, Kenan Amaduni ve Mogklu Sura yer alır. Hatta, Arşag'ın rakibine katılan bazı *nakharar*lara ona ait araziden toprak verilir. Ailesi Çoruh kıyısındaki Isper (İspir) yöresine yerleşmiş olan Sahak Pakraduni örneğinde olduğu gibi.[15] Bu kadar kudretli bir beyin kendisine katılmasıyla konumu güçlenen III. Khosrov, III. Arşag'a sadık kalanların elinden alınmış mülkleri vererek onu ödüllendirdi, diye belirtir Movses. Khosrov'un ordularının başkomutanı olarak atanan Sahak Pakraduni, efendisinin hesabına, Vanant'ta (Kars diyarı) ayaklanmış bazı klanlara boyun eğdirmeye gitti, onları Dayk dağlarına kadar kovaladı.[16] Aynı yazar daha sonra bize, III. Arşag'ın Hani-Kemah'tan Dzopk'a taşıtmakta olduğu hazinesiyle ilgili romanvari bir hikâye anlatır. Hainler hazineyi çalıp Mananağı'deki (Bizanslılarda Mananalis) bir mağaraya saklarlar. III. Arşag'a sadık kalanlardan Samuel Mamigonyan kıymetli sandıkları geri almaya çalışırken Sahak Pakraduni çıkagelir ve sandıkları ele geçirip Khosrov'a sunar.[17] Gerçekte, o dönemde Ermenistan'daki karışıklıklara rağmen, Vanant ile Dayk arasındaki dağlarda, Roma-Pers sınırlarında harekâtlar düzenleyen Sahak'ın ta Mananağı'ye, yani Erzurum'un en güneybatısında yer alan, Derzene ile Khorzianene arasındaki Bizana (Vican) kazasına nasıl böyle ani bir baskın verebildiği pek anlaşılmıyor.

Aynı kaynak son olarak bize III. Arşag ile III. Khosrov'un girdikleri, ama iki kralın hamilerinin, Bizanslılar ve Perslerin müdahale etme kaygısı duymadıkları bir savaştan söz eder. Arşag saldırıya geçer ve Vanant'ı işgal eder, ama Erevel ovasının sahne olduğu büyük bir muharebede kesin olarak yenilir. Sahak Pakraduni'nin sıkıştırdığı Arşag, ancak Şirag beyi Kazavon'un bağlılığı sayesinde, az sayıda muhafız eşliğinde kaçmayı başarır. Daha önce söylediğimiz gibi, ikametgâhının bulunduğu Erzincan'daki Yegeğiats'a varınca bitkinlikten ve acıdan ölür.[18] Ona yardım

etmek için hiçbir şey yapmamış olan Romalılar, halefini saptamaktan kaçınarak ölümünden yararlandılar: Krallığı, yani daha önce gördüğümüz gibi, Fırat Ermenistanı, Konstantinopolis [İstanbul] sarayı tarafından düpedüz ilhak edildi. Ülke, doğrudan, kont (daha sonra da dük) unvanını taşıyan Bizanslı bir memur tarafından idare edildi. İmparator, olsa olsa geçiş dönemini düzenlemek için, Şiraglı Kazavon'u Bizans'a bağlı *nakharar*ların başı olarak atadı.[19]

Gerçekte, III. Arşag'ın vefatı ve eyaletlerinin Bizans imparatorluğuna ilhakı sonucunda *nakharar*ları başlarında kendi soylarından bir lider olmaksızın kaldılar. Bu yüzden de, kalan tek Arşaguni kralı III. Khosrov'a intisap etmekte gecikmediler. Movses Khorenatsi, Şiraglı Kazavon'un ve Roma Ermenistanı'nın diğer derebeylerinin bu düşünceyle Khosrov'a yöneltmiş oldukları teklifleri, eskiçağ tarihçileri tarzında bir "mektup"ta kaleme alır. Ona intisap etmek için, geçmişteki eylemlerinin topyekun affını, Khosrov'un el koyduğu mülklerinin geri verilmesini ve Bizanslıların misillemelerine karşı etkili bir yardımı şart koşuyorlardı. Kendisine intisap etmelerinden çok memnun olan Khosrov, el koyulmuş ve çoktan üçüncü şahıslara bırakılmış malvarlıklarının geri verilmeyeceği ama eski sahiplerine hakkaniyetli bir tazminat ödeneceği kaydıyla, istedikleri bütün teminatları verdi. Fırat Ermenistanı'nı Bizanslı memurların egemenliğinden "ya imparatora savaş açarak, ya da barışçı yollarla" kurtarma sözü de verildi. Son olarak da Kazavon, veraset yoluyla kendisine geçmiş olan Şirag'daki ve Arşarunik'teki mülklerinin geri verileceğine dair her türlü teminatı alıyordu. Bunları elde edince, Kazavon Bizanslıların hizmetinden çıktı ve *nakharar*ları III. Khosrov'a getirdi. "Şeref ve lütufa boğulmuş olarak, bütün taleplerinin yerine getirildiğini gördü."[20] Bir tek Samuel Mamigonyan "Persarmenia"nın kralına katılmayı reddetti. Samuel yakın geçmişte öz babası Vahan Mamigonyan'ı Perslerin tarafına geçmekle suçlayıp öldürecek kadar ileri gitmişti.[21] Perslerden bekleyecek bir şeyi olmadığından, Movses Khorenatsi'ye inanacak olursak, Konstantinopolis'e, imparator Arcadius'un sarayına gitmiş ve onu diğer *nakharar*lara karşı kışkırtmaya uğraşmış.[22] Ancak, gene Movses Khorenatsi'nin dediğine göre, III. Khosrov bunun üzerine imparator Arcadius'tan Fırat veya Bizans Ermenistanı'nı vasal sıfatıyla idare etme hakkını elde etmek için Konstantinopolis sarayıyla müzakereye oturmuş.[23]

Movses Khorenatsi, Ermeni Kilisesi'nin patriği olarak Aziz Sahak'ı

seçtirmiş olmanın onurunu III. Khosrov'a atfeder, bu olayın tarihi genellikle 387 olarak verilir.[24] Sahak, merhum patrik Aziz Nerses'in oğluydu. Aziz Krikor Lusavoriç'ten gelen patriklik hanedanı, on dört yıllık bir aradan sonra (373-387), onun şahsında yeniden kurulmuş oluyordu. Yeni ruhani lider o zaman otuz dokuz yaşındaydı. Bizanslılar arasında yetişmişti ve seçilmesi, patriklik makamına tartışılmaz bir itibar kazandırdığı gibi, Theodosius'un razı olduğu meşum taksim anlaşmasının Büyük Ermenistan'ı siyasi olarak İran dünyasına kenetlediği bir zamanda Grek-Roma dünyasıyla kültürel bağın korunmasını da sağlıyordu.

Aziz Sahak'ın *gatoğigos* olarak seçimi, III. Khosrov'un, Persler tarafından tahta oturtulmasına rağmen, Bizans'la ilişkileri koparmamaya niyetli olduğunu kanıtlıyor görünüşe göre. Zaten Ğazar Parbetsi de, Persia kralına Khosrov'un gizli Grekseverliğine karşı bir suçlamada bulunan hainlerin ağzından şu cümleyi yazdığında bunu kesin bir dille teyit ediyor: "Sana karşı itaatkâr ve boyun eğmiş görünüyorsa da, bu itaat sadece görünüşte ve aldatıcı, çünkü gizlice Greklerin imparatoruyla anlaştı ve dost oldu."[25] Bu ihbar hoşnutsuz *nakharar*ların işiydi. Kraliyet otoritesinden kurtulmak için sabırsızlanan Ermeni derebeyleri, bu otoriteye karşı yabancı hükümrana başvurmakta tereddüt etmiyorlardı, bu tehlikeli oyun, sonunda, milli bağımsızlığın kaybedilmesine yol açacaktı. Movses Khorenatsi, Persia sarayının Khosrov'a karşı şikâyetleri arasında, Khosrov'un Arcadius'un sarayıyla olan ilişkilerinin yanı sıra, Grekseverliği yüzünden Perslerin iyi gözle bakmadığı Aziz Sahak'ın patrik seçilmesinin de yer alması gerektiğini ekler. Bu son iddianın, aynı yazarın Sahak'ı bizzat Büyük Kral'ın atadığı iddiasıyla çeliştiğini belirtelim, ama burada yeni patriğin gerçek duyguları konusunda daha iyi aydınlatılmış olan Persia sarayının bir tutum değişikliği söz konusu şüphesiz. Her ne olursa olsun, Ermeni hükümdarı Sasanilerin çıkışmalarına kendi mahvına sebep olacak bir kibirle cevap vermiş ve Konstantinopolis sarayıyla ilişkilerini sıkılaştırmış. Persia kralı –o zaman IV. Vahram'dı (388-399)– Khosrov'u yanına çağırttı. Khosrov, Bizanslılarca desteklenmediğini hissederek, bu emre itaat etti. Vahram'ın buyruğuna daha yeni girmişti ki tahttan indirildi ve göz altına alındı (392).[26] Movses Khorenatsi'ye göre, Perslerin yiğitliğinden çekindikleri Şiraglı Kazavon da tutuklandı ve malvarlığı elinden alındı. Erkek kardeşleri, gözüpek bir baskınla kral Khosrov'u kurtarmayı denerken öldürüldüler.[27]

Vramşabuh'un saltanatı
Mesrob Maşdots'un Ermeni alfabesini bulması

IV. Vahram, III. Khosrov'un yerine Ermenistan kralı olarak onun kardeşi Vramşabuh'u atadı (bu arada belirtelim ki ismi, Pers ismi Vahram-Şahpur'un Ermenileştirilmiş halidir, bu da İran-Sasani kültürünün Ermenistan sarayındaki etkisini gösterir).

Vramşabuh'un saltanatını (392-414) büyük patrik Aziz Sahak'ın faaliyetleri doldurdu. Ruhani rütbesi verilmeden önceki dünyevi yaşamında Sahak'ın Sahakanuş adlı tek bir kızı vardı, ünlü Mamigonyan sülalesinin reislerinden biri olan Hamazasp Mamigonyan'la evlenmişti. Sahak, kral Vramşabuh'dan damadına süvari birliğinin komutanı görevinin verilmesini istedi, bu görev kraliyetteki en önemli görevlerden biriydi. Movses Khorenatsi, Ermeni hükümdarının, hükümranı Persia kralının izni olmadan buna razı olmak istemediğini anlatır; şüphesiz bunun nedeni, gene aynı yazara göre, Sasani sarayının patriğe daha önce göstermiş olduğu güvensizliktir. Bunun üzerine Sahak, kralların kralına bu konuda bizzat ricada bulunmak için Persia'ya gitmiş. Ktesiphon'daki [Madain] sarayda son derece gurur okşayıcı bir şekilde karşılanmış ve damadı için rica ettiği unvanı elde etmekle kalmayıp bütün Mamigonyan sülalesinin feodal hiyerarşide terfi etmesini, Ermenistan *nakharar*ları arasında beşinci sırayı almasını sağlamış.[28]

Vramşabuh'un saltanatına ve Aziz Sahak'ın ruhani liderliğine, Ermeni kültürü tarihindeki çok temel bir olay damgasını vurdu. Aziz Mesrob Maşdots Ermeni alfabesini o dönemde, 392 ile 405 arasında buldu.[29]

Mesrob Maşdots 361'e doğru doğdu. Daron'daki Hatsegats köyündendi. Küçük yaştan itibaren Grek edebiyatı alanında derinleşti, kraliyet arşivlerinde çalıştığı ve "hükümdar kararnamelerinin mühürdarı" görevini ifa ettiği Ermenistan sarayında bir süre kaldı.[30] Daha sonra keşişliği benimsedi ve paganizmin hâlâ sürüp gittiği Sünik eyaletinin İncil yoluna döndürülmesi görevini tamamladı. Bu görevinde Sünik prensi Vağinag'dan yardım gördü.[31] Özellikle Sünik'in güneyinde, Koğtın veya Koğtan nahiyesinde (Nahçivan'ın doğusunda) İncil'i vazetti, oranın yerel reisi Şapit, Şapita veya Şağita'nın[32] yardımından da yararlandı. Sünik'ten ayrılırken, daha sonra ülkenin piskoposu olacak Anania adlı müridini orada bıraktı.[33]

Ama Mesrob'un asıl eseri, Ermeni alfabesini bulmasıdır. Bu ihtiyaç kendini fazlasıyla hissettiriyordu, zira halk Kutsal Kitap'a ancak hiç anlamadığı Grekçe veya Süryanice vasıtasıyla ulaşabiliyordu. Bir de Perslerin kendilerine bağlı olan topraklarda, yani neredeyse bütün Büyük Ermenistan'da, Bizans etkisine hizmet etmeye elverişli olduğunu düşündükleri Grekçe edebiyatın yayılmasına düşmanca yaklaştıklarını ve Hıristiyanlığı iletme aracı olarak sadece Süryani edebiyatını kabul ettiklerini eklemek gerek. "Pers valileri," der Gorün, "kendi yetki alanlarında yaşayan ahaliden hiç kimsenin Grek edebiyatını öğrenmesine izin vermiyorlardı, sadece Süryani dilinin öğrenilmesine izin veriyorlardı."[34]

Gerçekte, ister Süryanice ister Grekçe olsun, Ermeni Kilisesi'nin yabancı dillere bağımlı olma mecburiyeti maddi ve manevi ciddi sakıncalar arz ediyordu. "Muhterem Maşdots," der Ğazar Parbetsi, "yüklü harcamalar, uzak yolculuklar yapan, uzun yıllar öğrenim gören ve hayatlarını Suriye'nin edebiyat okullarında geçiren Ermeniler için hatırı sayılır miktarda paranın tüketildiğini görüp üzülüyordu. Kilise memuriyeti ve dini öğrenim, ya manastırlarda ya da Ermeni kiliselerinde Süryanice yapılıyordu; öyle ki, bu kadar geniş alana yayılmış bir ülkenin halkı, Süryanice bilmediği için bu öğrenimden ne bir şey anlayabiliyor ne de faydalanabiliyordu."[35] Ermenice yazının yokluğu İncil'i yayma konusunda ciddi bir engelse de, bu yokluk siyasi açıdan da vahimdi. Saray *scriba*ları, diye yazar Movses Khorenatsi, kraliyet kararnamelerinin ve fermanlarının Süryanice ve Grekçe suretini çıkarmak zorundaydılar, ama bir süredir, Sasani protektorasının da etkisiyle, kraliyet kararları Pehlevi dilinde kaleme alınıyordu.[36] İranlılaşma tehlikesi son derece artmıştı.

Dolayısıyla, Ermenicedeki ses birimlerini sadık bir şekilde aktarmaya elverişli bir alfabeyle Ermenistan'a manevi özerkliğini sağlamak kaçınılmaz hale geliyordu. Mesrob'un biyografisinden sadece Mesrob'un kendisinin değil, patrik Aziz Sahak'ın ve hatta kral Vramşabuh'un meseleyle ilgilenmiş olduğunu öğreniyoruz.[37] Zaten birtakım denemelere girişilmişti. Mezopotamya'da yaşayan Daniel adlı Süryani bir piskopos, görünüşe göre başka alfabelerin bileşimiyle, istenen harfler sistemini gerçekleştirdiğini düşünmüştü; yöre göz önüne alındığında, bu sistemde Aramice unsurlar ağır basıyordu tabii. Mesrob önce bu ekolü incelemeye koyuldu. Peder Peeters bu konuda, "Maşdots'un doğduğu Daron eya-

letinde, Ermenistan'da Hıristiyanlığın vazedildiği ilk zamanlardan beri Suriye etkisinin daima baskın olduğu"na dikkat çekiyor.[38] Mesrob, Daniel'in yanına gitti, ama önerilen harflerin "Ermeni dilindeki heceleri tam olarak karşılamakta yetersiz olduğunu" kabul etmek zorunda kaldı.[39] Mesrob, büyük Süryani metropolü Edessa'ya, piskopos Rabbula'nın yanına da gitti,[40] ama bu şehirde Platon adlı birinin ve Samosata'da [Samsat] Rufin (Hrophanos) adlı bir din adamının yaptığı çalışmalardan da memnun kalmadı, zaten bu sonuncusu "Grek kaligrafi sanatında" ün yapmıştı. Mesrob, bu ilk bilgi toplama gezisinden sonra Ermenistan'a dönünce, Rufin'in de yardımıyla, 36 harflik bir alfabe meydana getirdi, sonradan, 12. yüzyılın sonuna doğru bu 36 harfe sadece iki harf daha ["o" ve "f"] eklenecek, böylece klasik Ermeni alfabesi kesin olarak ortaya çıkacaktı. Mesrob bu amaçla, Süryani piskoposu Daniel'in daha önceki araştırmalarını kullanmış, Grek alfabesinden başka unsurlar almıştı. Bu şekilde, hem hecelerin oluşturulması için, hem de yazının yönü için Grek yöntemini benimsedi; Grekçede olduğu gibi Ermenicede de, Süryanicenin ve diğer Sami yazılarının tersine, yazının yönü soldan sağadır. Nihayet, ünlülerin harflerle gösterilmesini de Grekçeyi örnek alarak yarattı, bildiğimiz gibi ünlüler Sami yazılarında bulunmaz. Başka bir dilden alınan unsurların yeni alfabeye nasıl bir yol izlenerek mal edildiğine gelince, bununla ilgili ayrıntılar hâlâ tartışılıyor. 13. yüzyıl yazarı Büyük Vartan'a [Vartan Areveltsi] göre, Daniel'in alfabesi 22 harften oluşuyordu; Mesrob bunların 17'sini almış ve bunlara 12 ünsüz ile 7 sesli im eklemişti, veya şöyle de denebilir (dilbilgisel tasniflere göre) 13 ünsüz ve 6 ünlü; ünlüler, Vartan'ın deyişiyle, "diğer imlerin ruhu gibi"ydi. Bu sözden şunu anlıyoruz ki, Ermeni alfabesini Sami alfabelerinden ayıran, esas olarak ünlülerin imlenmesi oluyor.[41] Asoğig'e göre ise tersine, Daniel'in alfabesi 29 harften oluşuyordu ve Mesrob bu alfabeyi sadece 7 ünlüyle tamamlamıştı, ama V. Langlois'nın belirttiğine göre, "bu rakamlar görünüşte farklı olmakla birlikte, aslında harf sayısının iki yazarda da aynı olduğu kolayca görülür, zira Asoğig verdiği rakama Mesrob'un daha sonra milli alfabeye soktuğu 7 ünlüyü katmıştır."[42]

Özet olarak, Peder Peeters'in yazdığı gibi, "Ermeni sisteminin temeli gerçek anlamda alfabeye dayalı bir sistemdir ve Grekçeden türemiştir. Tamamlanmış Grekçedir, tıpkı Gotik sistemi veya Slav sistemi gibi. Nasıl ki Gotik sistemi Latin harflerinin ve Rünik harflerin eklenmesiyle

Grekçeden türemişse, Ermeni sistemi de Grek olmayan (Sami) harflerin eklenmesiyle Grekçeden türemiştir."[43]

Mesrob'un eseri saptadığı hedefe tam olarak ulaştı. "Ermeni alfabesinin sistemi," diye yazar Meillet, "bir şaheserdir. Ermeni fonetizminin ses birimlerinden her biri kendine özgü bir imle belirtilmiştir ve sistem o kadar iyi kurulmuştur ki Ermeni milletine fonetizmin kesin bir ifadesini sağlamıştır, bu ifade hiçbir değişikliğe maruz kalmadan, hiçbir iyileştirmeye ihtiyaç duymadan şimdiye kadar süregelmiştir, zira baştan itibaren mükemmeldir."[44]

Ellerinde uygun bir alfabe olur olmaz, Mesrob, Aziz Sahak ve müritleri Kitabı Mukaddes'i Ermeniceye tercüme etmek gibi büyük bir işe giriştiler. Sahak bu amaçla, eksiksiz Grekçe orijinal metinleri tedarik etmek için, Mesrob'u Derzene (Tercan) piskoposu Dinth eşliğinde Konstantinopolis'e, imparator II. Theodosius'un sarayına yolladı (422'ye doğru).[45] Daha sonra, 431 ile 435 arasında, Sahak ve Mesrob, müritlerinden ikisini, Yeznig Goğpatsi ile Bağinli Hovsep'i, "Kutsal Metinleri Süryanice metin üzerinden yeniden Ermeniceye tercüme etmeleri için" yetkili kılarak Edessa'ya gönderdiler. Yeznig ve Hovsep daha sonra Bizans topraklarına geçtiler ve orada "kendi kendilerini yetiştirip Grek dili mütercimleri oldular."[46] Başka mütercimler de Bizans imparatorluğuna gelip Yeznig'e katıldılar, bunlar arasında özellikle Vanantlı Ğevont (Leonce) ve Gorün *Iskançeli*'nin (Harika Gorün) ta kendisi, yani Mesrob'un yaşamöyküsü yazarı vardı.[47] Yeniden bir araya gelen çalışkan ekibin üyeleri, "Kutsal Metinlerin otantik suretlerini, Kilise Babalarının ilahi lütfuyla yazdırılmış kitapları ve Nikaia [İznik] ile Ephesos [Efes] kutsal ruhani konsillerinin kararlarını temin etmiş olarak vatanları Ermenistan'a döndüler. Öte yandan, kilise kitaplarının bütününü daha önce Grekçeden Ermeniceye tercüme etmiş olan muhterem Sahak ve muhterem Mesrob, patriklerin bilgece ve dindarca düşüncelerinin büyük kısmını da kendi dillerine aktardılar. Daha sonra Sahak, önceden aceleyle ve kusurlu nüshalardan tercüme edilmiş olan kitapları temelinden ele aldı. Konstantinopolis'ten getirilmiş daha otantik metinler üzerinden ilk versiyonları tashih etti ve Ermenice versiyonları çok sayıda tefsir ekleyerek tamamladı." Yaşamöyküsü yazarının tanıklığına göre, Mesrob, halkın yararlanması için, din konuları üzerine pek çok söyleşi ve tefsir kaleme aldı.[48]

Kitabı Mukaddes'in tercüme edilmesinin –405'e doğru tercüme hayli ilerlemişti– Ermenistan'ın İncil yoluna girmesine nihai bir hız vermiş olduğuna hiç şüphe yok. "Sahak bu büyük eseri bitirdiğinde," diye yazar Ğazar Parbetsi, "halk için okullar kuruldu. Eli çabuk müstensihler çoğaldı, dini merasimler yeni bir görkem kazandı. Aziz patrik Sahak'ın ruhani kaynakları sayesinde, İsa Efendimizin bilgisi, suların denizi doldurması gibi, Ermenistan'ı doldurdu."[49]

Mesrob alfabesinin icadı ve Kitabı Mukaddes'in Ermeniceye tercümesi kadar bir halkın hayatında iz bırakan pek az olay olmuştur. Ermeni dili, bir çırpıda, edebiyat dili mertebesine yükseldi; okumuş sınıf, Bizans veya Süryani çevresinin lehine olacak şekilde ulus olma niteliğini kaybetmiş olmaktan çıktı. Sırf yukarıda andığımız kutsal tercümelerle değil, Mesrob'un müridi Gorün tarafından kaleme alınan yaşamöyküsü gibi veya Yeznig Goğpatsi'nin *Tarikatlara Reddiye*'si [Yeğdz Ağantots] gibi özgün eserlerle de zengin bir edebiyat doğdu.[50] Şunu da ekleyelim ki, böylesi bir yaratım için, tarihi dönem bundan daha iyi seçilemezdi. Gerçekten de bu, ilerde göreceğimiz gibi, derebeylerinin itaatsizliğiyle sarsılan ve Persler tarafından tehdit edilen Ermeni kraliyet yönetiminin, Perslerin darbeleriyle ortadan kalkacağı andı; Sasani imparatorluğuna kesin olarak ilhak edilmiş Ermenistan'ın uzun yüzyıllar sürecek şekilde siyasi bağımsızlığını kaybedeceği andı. Bu toprak ilhakıyla yetinmeyen Persler, Ermenistan'ı kültürel bakımdan İranlılaştırmaya ve dini bakımdan Mazdeizme yöneltmeye çalışarak ülkenin ulusal niteliğini bozmak için uğraşacaklardı. Bu trajik dönemde, Ermeni milleti direnebildiyse, her şeye rağmen kültürel özelliğini ve dini inancını korumayı başardıysa, bunun sebebi, bu inanç ile bu özelliğin Sahakların ve Mesrobların dâhice eseri sayesinde yıkılmaz kılınmış olmasıydı. Nitekim hiçbir edebiyat dehası milleti için bundan fazlasını yapamazdı, hem de yaptığı işin doğuracağı sonucun tamamen bilincinde olarak. Ermenistan'ın siyasi bağımsızlığını bir süreliğine kaybedeceği dönemde, onlar ülkenin manevi bağımsızlığını kesin olarak sağladılar –bütün dirilişlerin şartı ve teminatı budur. Ermeni edebiyat dilini yaratmakla, vatanlarını, ülkeyi asimile etmek için kültürel bakımdan daha eski oluşlarından istifade etmeye kalkan eski kültüre mensup halklarla eşit konuma getirdiler. Bu asimilasyonu imkânsız kıldılar. Ermenistan'a tarihi ve manevi kişiliğinin kesin bilincini verdiler. Bütün siyasi inişler ve çıkışlar arasında, hayatta kalmasını ve ölümsüzlüğünü sağladılar.

Gorün'ün aktardığı, Movses Khorenatsi'nin tekrarladığı bir sözlü gelenekte –Georges Dumezil'in düşüncesine göre bundan şüphe duymak için hiçbir neden yoktur–[51] Mesrob Maşdots'un, Ermeni alfabesini bulduktan sonra, Albanialılara, Ağvank'a veya Ağvanlara yönelik bir alfabe daha icat etmiş olduğu öne sürülür. "Penyamin adlı bir Albanialı buldu, ona sorular yöneltti, Albania dilinin barbar kelimelerini inceledi, daha sonra her zamanki Tanrı vergisi becerisiyle harfleri oluşturdu ve bunları bir düzene ve dengeye sokmayı başardı."[52] Uzun zamandır kayıp olan bu Albania alfabesi, Ermeni araştırmalarıyla uğraşan Gürcü İlya V. Abuladze tarafından 1937'de Eçmiyadzin'deki bir el yazmasında bulundu ve 1938'de Tiflis'te Şanidze tarafından basıldı.[53] Movses Khorenatsi'ye göre, Albania alfabesini oluşturması için Mesrob'a mükemmel bir çalışma arkadaşı –okumuş, kültürlü bir kişi olan Penyamin'i– temin etmiş olan Sünik prensi Vasak ile Sünik piskoposu Anania'dır. Mesrob, Ağvan'dan ayrılmadan önce, eserini devam ettirmesi için Yonatan adlı bir talebesiyle birkaç Ermeni papazını orada bıraktı.[54] Böylece Ermenistan'ın uygarlaştırıcı etkisi, kısmen Ağvan temeline dayanan ama artık Ermenileşmiş bulunan bir ülkeyi, Sünik'i aracı olarak kullanarak, kuzeydoğuya doğru, o güne kadar barbar olan Albania veya Ağvan'da kendini hissettiriyordu.[55]

Helen kültürünü Ermenistan'a taşıma aracı: Hıristiyanlık

Armenoloji alanında daima başvurulması gereken Meillet, Helen kültürünün Ermenistan'a ilk defa derinlemesine nüfuz etmesinin Hıristiyanlıkla birlikte olduğunu belirtir. O zamana kadar, gördüğümüz gibi, Ermeni aristokrasisinin kültürü Part İranı'ndan alınmıştı ve bu kültür bir yandan Helen dünyasından, öbür yandan Arami dünyasından kimi unsurlar alıp kendine mal etme fırsatı bulmuşsa da, bu unsurların alınması Pehlevi dili aracılığıyla olmuştu, çünkü Ktesiphon sarayı moda gereği veya zevki gereği "Helenleşiyordu" ve Part daireleri Arami *scriba*ları çalıştırıyordu. Helen kültürünün ve Helenistik kültürün tüm birikimini bir anda Ermenistan'a sokan Hıristiyanlık oldu, tıpkı, aynı döneme doğru, Hint edebiyatının tüm birikimini Çin'e Budizmin soktuğu gibi.

Üstelik, ileride göreceğiz, Hıristiyanlığın ülkeye girişini çok geç-

meden Ermenistan'ın Arşaguni hanedanının çöküşü izleyecekti ve bu yok oluş Ermenistan'ın "Part yanlısı" aristokrasisi ile İran arasındaki teması nihai olarak ortadan kaldıracaktı. Yukarıda adlarını andığımız büyük mütercim ekibinin Ermeni edebiyat dilini yaratması, bu milli tepkinin İran unsurlarına karşı zaferini sağladı; Helen etkili Hıristiyan Ermeni edebiyatının bilgiye dayalı veya dini hiçbir milli kültürü bastırması gerekmediği için bu zafer daha da büyüktü. Tam aksine, tarihte ilk defa Ermeni kültürüne milli niteliğini veren, Mesrob Maşdots'un dehasının yarattığı Hıristiyan edebiyatı oldu.[56] "Gerçek anlamda bir Ermeni kültürü ancak Ermeni alfabesinin bulunuşundan, Kitabı Mukkades'in Ermeniceye tercüme edilişinden ve bunu izleyen Ermenice bir edebiyatın oluşturulmasından itibaren var oldu. Ermeni milleti kendi kendinin bilincine ancak o andan itibaren hakikaten vardı. Ve o zamandan beri, milli duyguyu ayakta tutan bu yazılı dil, bu edebiyat oldu."[57]

Öte yandan, Frédéric Macler Eçmiyadzin'deki, İstanbul'daki ve Venedik'teki en iyi elyazmalarından hareketle Ermenice İncilleri inceledikten sonra, Küçük Gorün ve Movses Khorenatsi'den beri sanıldığı gibi, tercümenin Süryanice özgün metinlerden değil, Grekçe bir özgün metinden yapılmış olduğu sonucuna vardı.[58]

Bu büyük mütercimlerin gerçekleştirdikleri bilimsel eser, onların edebi eserini bize unutturmamalıdır. Mesela bir Yeznig, basit bir uyarlayıcının ötesindedir. Peder Mariès, onun hakkında şöyle der: "İster bir öğretiyi özümlesin, ister bir öğretiyi geliştirsin, onun eserinde filozofun ve dilbilimcinin ilgisini çeken, hoşuna giden, hatta bazen onları büyüleyen şey, daima zekice ve genellikle başarıya ulaşan daimi çabasıdır; bu çaba sayesinde çoğu zaman anlaşılması güç olan soyut sistematik kavramları halktan ve sözel olma özelliğine sahip yepyeni bir dil yardımıyla ifade etmeyi başarır. Adeta, kendi çağlarının Fransızcasıyla İbn Rüşd'ü tartışmaya veya Aziz Aquinolu Tommaso'nun *Contra Gentiles*'ini tercüme etmeye çalışan bir Froissart, bir Joinville veya hatta bir Villehardouin gibidir."[59]

Sasanilerin duruma el koyması ve Ermeni krallık yönetiminin ilgasına doğru

İdaresi altında bu büyük olayların gerçekleştiği Ermenistan kralı Vramşabuh –ki Gorün ve Ğazar Parbetsi'nin ifadesine göre bunlarda önemli payı vardı– 414'e doğru öldü. Oğlu Ardaşes daha on yaşındaydı. *Nakharar*lar, hükümranları olan Persia sarayından, kral olarak başlarına III. Khosrov'un getirilmesini istediler; bildiğimiz gibi III. Khosrov, onların entrikaları yüzünden yirmi iki yıl kadar önce tahtan indirilmişti.[60] Movses Khorenatsi'ye göre, Perslerden Khosrov'un serbest bırakılmasını (Huzistan veya Susiane'deki Unutulmuşluk Şatosu'nda hâlâ göz altında tutuluyordu) rica etmek ve yeniden Ermenistan tahtına oturtulmasını talep etmek üzere yola çıkan heyetin başında patrik Sahak vardı.[61] O sırada Ktesiphon'da I. Yezdgerd hüküm sürüyordu (399-421) ve idaresinin büyük bölümünde açıkça Hıristiyanlıktan yana tavır aldı.[62] Ermenilerin talebini kabul etti ve Khosrov'u serbest bıraktı, o da yeniden taç giydi. Ama bu şekilde yeniden tahta çıkartılan Khosrov birkaç ay sonra vefat etti –Ğazar Parbetsi'ye göre sekiz ay sonra (414-415).

III. Khosrov ölünce Persia sarayı çok vahim bir karar aldı. I. Yezdgerd, Ermenistan tahtını meşru vâris olan genç prens Ardaşes'e vereceğine, pek de gizli saklı olmayan bir yolla Ermenistan tahtını Persia tahtıyla birleştirdi. Büyük oğlu Şahpur'u Ermenistan kralı olarak atadı. Kısa vadede Ermenistan'ı İran imparatorluğuna bağlamak demekti bu; böylece Ermenistan tahtı, bu sistem devam etseydi, Sasani veliahtının hası haline geliyordu. I. Yezdgerd'in, saltanatının son zamanlarında, Persia'daki Hıristiyanlarla bozuştuğunu ekleyelim, buna içlerinden bazılarının düşüncesiz davranışları sebep olmuştu.[63] Ğazar Parbetsi'ye göre, Yezdgerd'in niyeti Ermeni meselesini kesin olarak halletmekti. Ermeni toprakları Bizanslılar ile Sasaniler arasında taksim edilmesine rağmen, taksim çizgisinden habersiz görünen Ermeni soylular sınıfı etnik yapısını ve dini inancını koruyordu, bu inanç sınırın her iki tarafının etrafında toplandığı ortak davayı oluşturuyor ve Bizanslıların Ermenistan meselesini daima yeniden deşmelerini sağlıyordu. Vakanüvis, Sasani hükümdarının hem Pers derebeylerine karşı düşmanlığının –bu düşmanlık artık Ermeni *nakharar*larına kadar uzanıyordu– doğurduğu sonucu, hem de İranlı Hıristiyanlarla bozuşmasının sonuçlarını tasarladığı görü-

şündedir. Gene de din alanında şiddetli baskıya pek meyletmeyen hükümdar, *Haygan* soylular sınıfını dini açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da İranlılaştırmak için, oğlunun Ermenistan kralı (veya kral naibi) olarak mevcudiyetine, Ayrarad'da parlak bir Sasani sarayının ihtişamına bel bağlıyordu.[64]

Movses Khorenatsi burada bize tarihe uygunluğu besbelli hayli şüpheli olan ve daha ziyade Acem masallarını andıran, fakat o ilginç İran-Ermeni sarayındaki atmosferi canlandırmak gibi bir meziyeti bulunan bir dizi anekdot anlatır. Bir Asya yabaneşeği avı sırasında, Ermeni beylerinden biri, Mogk prensi Adom, yabani hayvan sürüsünün sığındığı ulaşılmaz kayaların arasında Şahpur'un kendisini izleyemeyeceğine bahse girer ve bahsi kazanır. Bir başka seferinde, "yakılmış meşalelerle sazlar arasında yabandomuzu avlandığında, Şahpur sık bitkilerin arasına girmeyi göze alamıyordu, zira sazları tutuşturmuş olan ateş geçmesine engel oluyordu; dört bir yana bakarak, atıyla sağa sola gidiyordu. 'Perslerin tanrısının oğlu,' diye bağırdı ona Adom, 'işte baban ve tanrın, o halde niye korkuyorsun?' 'Alay etmeyi kes' diye cevap verdi Şahpur, 'ateşin içinden geç, beni seni izleyeceğim, zira atım önden giderse şahlanıyor.'" Bunun üzerine Adom, atını mahmuzlayarak, "çiçekli bir çayırdan geçercesine ateşin ortasından geçti." Bir başka gün, çevgen oyunu oynarken, Şavasb Ardziruni topu iki defa üst üste Şahpur'dan aldı, kral ona değnekle vurarak şöyle dedi: "Haddini bil!" "Evet, haddimi biliyorum," diye cevap verdi Şavasb, "zira ben de kral soyundanım!" ve şimşek hızıyla hipodromdan çıktı. Nihayet, bir başka sefer, bir bayram şenliği sırasında, bir başka *nakharar*, Gardmanlı Khosrov, şarabın etkisiyle, Şahpur'un huzurunda, kitara çalan bir kıza karşı aşkını tutkulu bir şekilde sergiledi. Buna içerleyen Şahpur onu tutuklamalarını emretti, ama elini kılıcına koyan Khosrov salondan geçti ve kralın hiçbir memuru onu yakalamaya cesaret edemeden evine döndü, "çünkü herkes onun cesaretini iyi biliyordu."[65]

Elbette, şair-vakanüvis, az çok otantik bu öykücükler aracılığıyla, Sasanilerin ehlileştirme teşebbüsü karşısında boyun eğmeyen Ermeni soylular sınıfının gururunu göstermeye uğraşır. Gene de, Sasani sarayındaki hayatın zarafeti ve debdebesi *nakharar*lar için inkâr edilmez bir çekiciliğe sahipti, kralların kralının oğlunun hükümdarları olması her şeye rağmen gururlarını okşuyordu.

I. Yezdgerd'in ölümü bu programın gerçekleştirilmesine sekte vurdu (421). Oğlu Şahpur aceleyle Ermenistan'dan ayrılıp Ktesiphon tahtındaki hakkını talep etmeye gitti. Soylular tarafından öldürüldü ve küçük kardeşi V. Vahram veya Vahram Gor/Behram Gur, bir iç savaştan sonra, tahtı ele geçirdi. Ermeni beyleri Sasani kraliyet yönetimindeki karışıklıklardan istifade edip ayaklandılar. İçlerinden birinin, Nerses Cıcragatsi'nin yönetiminde, Movses Khorenatsi'nin söylediğine göre, Pers garnizonlarını kovdular. Bu ayaklanma sırasında, der aynı yazar, Vanantlılar (Kars diyarı) kahramanlıklarıyla kendilerini gösterdiler. Ama Movses Khorenatsi daha sonra Ermenistan'daki merkezi iktidarın tamamen çöktüğü izlenimini uyandırır, çünkü *nakharar*ların her biri dağlarına çekilmiştir ve artık bağımsız prens gibi davranıyorlardır. "Ülkemiz üç yıl boyunca kargaşaya teslim oldu. Vergiler kraliyet hazinesine girmiyordu, kamuya ait yollar kesilmişti; iç örgütlenme bütünüyle allak bullak olmuş ve yıkılmıştı."[66]

Movses Khorenatsi'ye göre, bu kargaşadan umutsuzluğa düşen patrik Sahak, Bizans Ermenistanı'na gitti, orada kilise yetkilileri onu hayli soğuk karşıladılar; Kitabı Mukaddes'in ve diğer kutsal metinlerin Ermeniceye tercümesi Grek Kilisesi tarafından elbette hoş karşılanamazdı, zira bu durum Ermenistan'ın az çok kısa vadede Bizans'ın ruhani etkisinden kurtulacağının habercisiydi. Bunun üzerine Sahak, "yeğeni"[67] Vartan Mamigonyan'ı ve Ermeni alfabesinin mucidi Mesrob'u Konstantinopolis'e yollayıp, meseleyi bizzat imparator Theodosius'a havale etti. Vakanüvis burada, Sahak'ın Konstantinopolis patriği Attikos'la[68] ve Bizans'ın en yüksek memurlarından biri olan Doğu ordusu kumandanı Anatolius'la yazışmasını araya sıkıştırma gereği duyar. Sahak, imparatorluk sarayından yeni Ermeni alfabesini yayma ve Kutsal Kitap'ın yeni Ermenice tercümelerini Bizans Ermenistanı'nın eyaletlerinde dağıtma iznini elde etti.[69] Movses Khorenatsi'nin Mesrob'un Konstantinopolis seyahatiyle ilgili iddiaları Gorün'ün söylemiş olduklarıyla kronolojik olarak uyuşmuyorsa da,[70] Ermeni patriği ile imparatorluk sarayı arasında varılan anlaşmayı yok saymak yersiz görünüyor. Elbette Bizanslılar, Ermeni milletinin edebi özerkliğini kazandığını; Ermeni Kilisesi'nin mecburi bir araç olan Grek dilinin egemenliğinden kurtulduğunu görmekten ancak esef edebilirlerdi. Ama Bizans keyifsizliğini fazlasıyla açık ederse, Ermenileri Persia'nın kucağına itebilirdi, hem de Persia'nın ülkeyi İranlılaştır-

mak için elinden geleni yaptığı bir zamanda. Böylece Mesrob edebi havariliğine Bizans Ermenistanı'nda devam etme izni aldı.

Zaten, o sıralarda Bizans yönetiminin özellikle Ermeni eyaletleriyle çok meşgul olduğu görülüyor. Movses Khorenatsi'nin bize, Doğu ordusu kumandanı Anatolius'u Garin şehrini –daha sonra Erzurum– inşa ederken, daha doğrusu yeniden inşa ederken tasvir ettiği dönemdir bu. Şehir, o zaman, imparator II. Theodosius'un onuruna, Theodosiopolis adını alır. "Bu diyar," diye belirtir Ermeni vakanüvisi, "bereketli, suyu bol, Fırat'ın kaynaklarından birine yakın bir diyardır. Yörenin balığı bol, kuşları çok çeşitlidir. Civardaki dağlar harikulade semiren iyi cins sığır, koyun, keçi sürüleriyle doludur. Bu tepelerin eteklerinde sayısız berrak pınar vardır. Anatolius yeni kenti orada kurdu. Kenti geniş bir hendekle çevirdi, duvarların temellerini çok derinlere attı ve surların üzerine muhteşem kuleler dikti; bu kulelerden ilkine, imparatorun onuruna, Theodosia kulesi adı verildi. Şehrin ortasında, bir yükseltinin üstünde, çok sayıda silah deposu inşa etti ve buraya Augusteum adını verdi. Şehri silahlarla ve askeri birliklerle doldurdu."[71]

O sırada Mesrob komşu eyalette, Isper ile Theodosiopolis arasında yer alan Şağkomk kazasındaki dağlıları İncil yoluna döndürme işini tamamlıyordu. Pers Ermenistanı'na dönünce, pek çok müridini Bizans Ermenistanı'nda bıraktı, "Levon ve Enoş'u Isper'de, Knit'i Tercan'da (Derxene), Tanan'ı Yegeğiats'ta (Keltzene ve Agilisen)." Koğtın veya Koğtan (Nahçivan'ın doğusunda), Gardman (Sevan gölünün doğusunda) ve Pağasagan (Udya'nın kuzeydoğusunda) kazalarında Borborideslerin bilinirci (gnostik) mezhep sapkınlığıyla mücadele etmek üzere Persarmenia'ya çağırılmış olduğunu biliyoruz. Asıl mesele Movses Khorenatsi'nin –daima çok şüpheli– izafi kronolojisinin burada doğru olup olmadığını ve vakanüvisin başka kaynaklardan aldığı verilerin sırasını karıştırıp karıştırmadığını bilmekte yatıyor.[72]

Son Arşaguni IV. Ardaşes
Ermeni kraliyet yönetiminin ilgası

Bu arada, Sasani Şahpur'un 421'deki ölümünden beri Pers Ermenistanı'nda süren fetret son bulmuştu. Ülkenin içinde debelendiği kargaşadan endişe duyan *nakharar*lar, yeni Persia kralı V. Vahram'dan, sondan

bir önceki milli kralları Vramşabuh'un oğlu genç Ardaşes'i hükümdar olarak başlarına geçirmesini istemişlerdi. Movses Khorenatsi'ye göre, patrik Sahak, büyük derebeyi ailelerinin reislerini Ayrarad'da topladıktan sonra, bu kararı alma inisiyatifini göstermiş ve kendi torunu Vartan Mamigonyan ile süvari birliğinin kumandanı Sımpat'ı elçi olarak Persia sarayına yollamıştı.[73] Bu istek pervasızca görünebilirdi: Ermeniler büyük kraldan babasının ilhakçı siyasetinden vazgeçmesini ve düpedüz eski Arşaguni hanedanını yeniden başlarına getirmesini istiyorlardı. Zorlu bir iç savaştan çıkan V. Vahram, bu isteği kabul etti. O zaman on sekiz yaşında olan genç Ardaşes –IV. Ardaşes– onun tarafından Ermeni kraliyet yönetimine getirildi ve atalarının tahtına çıktı (423).

Ardaşes son Arşaguni kralı olmalı. Saltanatı beş yıldan fazla sürmedi (423-428). Bu gencecik adam, kadınlara olan düşkünlüğü, "bozuk ahlakı" yüzünden, der Ğazar Parbetsi, her türlü otoriteye sabırsızca katlanan derebeylerinin düşmanlığına mahal veriyordu. Büyük sülalelerin reisleri, genç kralın "sefih alışkanlıklar"ını bahane ederek, ondan kurtulmaya karar verdiler. Niyetlerini Aziz Sahak'a, ülkenin en yüksek manevi otoritesine açtılar, kralın tahttan indirilmesi için onun yardımını ve desteğini istediler, diye devam eder vakanüvisimiz. Fakat Ermenistan'ın hükümranı Persia sarayının rızası olmadan Ardaşes tahttan indirilemezdi ve bu da, Perslerin bir defa daha *Haygan* milletinin kaderine karar vermesi demekti. Sahak *nakharar*ları böylesi bir tedbirsizlikten caydırmaya boş yere çalıştı. Başlarına Mazdacı idareciler geçirmektense, kötü ama ıslah olabilir Hıristiyan bir kralın Ermenistan için yeğ olduğunu onlara boş yere hatırlattı. Kendi milli monarşilerini bizzat ilga etmemeleri için muhataplarına boş yere yalvardı, bu durum dini inançlarının düşmanı olan Sasanilerin işine yarayacaktı sadece. Ne var ki büyük patriğin elde edebildiği tek şey derebeylerinin düşmanlığı oldu.[74]

Kraliyet yönetimini ilga ettirmeye ve aynı anda bu yönetimi savunmaya kalkmış olmakla suçladıkları Aziz Sahak'ı patriklik makamından indirtmeye kararlı olan *nakharar*lar, Persia kralı V. Vahram'ın sarayına kendi içlerinden bir heyet gönderdiler, heyete Manazgerdli [Malazgirt] Surmag adında –gerçekte Pıznunik'teki Artzkhe'dendi– bir papaz eşlik ediyordu ve Sahak'ı suçlama görevini üstüne almıştı.[75] Sasani sarayının önde gelen yüksek rütbelilerinden biri olan Suren Pahlav'ın[76] karşısında dile getirilen bu şikâyetler, sarayı ziyadesiyle memnun etti. IV. Arda-

şes ve patrik Sahak, V. Vahram'ın huzuruna çıkmak zorunda kaldılar. Patrik, büyük bir asaletle, kralından kopmayı reddetti. Ermeni derebeyleri ise tersine, kraliyet yönetiminin düpedüz ilgasını istediler. "Bir krala ne ihtiyacımız var?" diye yazar onların ağzından Ğazar Parbetsi, "Pers bir prens gelip bizi yönetsin; her birimizin itaati veya itaatsizliği hakkında bilgi sahibi olsun ve bu konuda kralların kralına izahat versin."[77] Diyebiliriz ki, bu, kadim Ermenistan'ın intiharıydı.

Böylece, dilekleri kabul olan V. Vahram, derhal IV. Ardaşes'i ve onun şahsında Ermenistan'ın Arşaguni hanedanını tahttan indirdi. Bencillikleri yüzünden bu rezil sonucu hazırlayan derebeyleri, şerefe ve zenginliğe boğuldular. Aziz Sahak patriklik makamından kovuldu ve yerine Surmag getirildi (428-429). Milli hanedanın ortadan kaldırılması, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu ve büyüklüğünü borçlu olduğu patriklik ailesinin makamından indirilmesi, ruhani ve cismani açıdan *Haygan* bağımsızlığının sonuydu.[78]

V. Vahram ve Ermeni Hıristiyanlığını Süryani Kilisesi'ne bağlama teşebbüsü

Persia kralı V. Vahram, Ermeni kraliyet yönetimini ilga ettikten sonra, Veh-Mihr-Şahpur [Şabuh] adlı büyük bir İranlı beyi ülkenin idaresiyle görevlendirdi; Veh-Mihr-Şahpur 428'den 442'ye kadar Persarmenia *marzbanı* (*margrav*) olarak kaldı. Ermeni *nakharar*larından biri, Vahan Amaduni, *marzban*ın emri altında, kraliyet komutan vekili görevini üstlendi.[79]

Bu arada, "İranseverliği" sayesinde Aziz Sahak'ın yerine patriklik makamına geçmeyi başarmış olan yüksek rütbeli din adamı Surmag, bu makamda uzun süre tutunamadı. 429'da, onu bu makama yükseltmiş olan *nakharar*lar yetersizliğinin farkına vardılar ve oradan indirilmesine neden oldular. Çıkarlarına gayet iyi hizmet ettiği Persler, telafi babından, ona Van gölünün kuzeyindeki Pıznunik kazasının piskoposluğunu verdiler. V. Vahram Ermenistan patriği olarak onun yerine Berkişo adlı bir Süryani papazını atadı.[80] Burada, Sasani politikasının, sadece Bizans Kilisesi'nin Ermenistan'daki etkisine değil, dahası Sahak ile Mesrob'un Ermeni Kilisesi adına kazandıkları, kutsal metinlere ve edebiyata ilişkin özerkliğe karşı koyma yönündeki gayet açık niyetini görmek gerekir. Ktesiphon sa-

rayı Süryani bir papazı atamakla, Ermenistan'ı İran'da müsamaha gösterilen tek Hıristiyanlık biçimine bağlıyordu, bu da, her halükârda, İran Hıristiyanlığının kültünü temsil eden tek biçimdi. Ermeni Kilisesi'ni Babil'deki, Asur'daki ve Susiane'deki Süryani cemaatlerine bağlamak, bir kez daha Ermenistan'ı İranlılaştırmaya çabalamak demekti.

Böyle olmakla birlikte, ya Berkişo kötü bir ruhani lider olduğundan, ya da *nakharar*lar dik başlılıkları yüzünden kiliseyle bile ilgili olsa bir yönetime uzun süre boyun eğemediklerinden, çok geçmeden onun değiştirilmesini istediler. Halefinin saptanması konusunda klanlar bölündü. Ardzıruni sülalesinden Vaçe ile Aşots[81] beyi Hımayag, Persia kralının tercihine uyacaklarını beyan ettilerse de, Ardzıruni ailesinden Isbantarad adlı bir başka bey ile Abahuni klanından Manec, Aziz Sahak'ın tekrar patriklik makamına getirilmesini talep ettiler. Ermeni piskoposlarının çoğu da, özellikle Mesrob, bu talebi destekliyordu. Bu yüksek rütbeli din adamları, Persia sarayına bu yönde bir arzuhal ulaştırdılar. Bizans tarafında da, Doğu ordusunun kumandanı Anatolius aynı yönde bir girişimde bulunmuş; Theodosiopolis'ten V. Vahram'a bir özel görevli yollayarak, eğer Sahak Persarmenia'da patriklik makamına tekrar çıkarılmayacaksa, hiç değilse bu ruhani liderin yerel kilisenin başına geçirileceği Bizans Ermenistanı'na gitmekte serbest olmasını talep etmiş.[82]

V. Vahram bir uzlaşmayı benimsemiş görünüyor. Berkişo'nun bertaraf edilmesine razı gelmiş, ama onun yerine Şimuel veya Samuel adlı, yüksek rütbeli başka bir Süryani din adamını atamıştır (432). "Şimuel'e, *marzban*a yardımcı olmayı; saptanan vergilerin bölüştürülmesine, verilen hükümlere ve diğer cismani konulara nezaret etmeyi emretti," diye belirtir Movses Khorenatsi. Sasanilerin Ermeni Kilisesi'nin "Süryanileştirilmesi"ne verdikleri siyasi önemin yeni bir kanıtıydı bu. Sahak'a gelince, V. Vahram onun Ermenistan'a, Daron'daki Aşdişad'da bulunan ailesinin mülküne (Surp Sahak) dönmesine izin verdi; orada, "tek yetkisi dini öğretmek ve Şimuel'in kendisine göstereceği din adamlarını takdis etmekti," der Movses Khorenatsi. Yani görünüşe göre, patriklik görevleri bir anlamda paylaştırıldı; Şimuel bu makama bağlı cismani iktidarı aldı, Sahak da ruhani iktidarının bir kısmına tekrar kavuştu. Movses buraya kral Vahram ile Aziz Sahak arasında geçen –çok duygulandırıcı– bir diyalog ekleme gereği duyar. "Ermenistan'ı yerle bir etme fırsatını bana vermek ve âlicenap adımı imha edici bir ada çevirmek

korkusuyla, bizim hizmetimize sadık kalacağına, fesat karıştırmayacağına, Greklerin sahte cemaatine katılmayacağına imanın üzerine yemin etmeni istiyorum," der kral. Sahak buna "ayakta, sakin ve huzur dolu bir yüzle," hayran olunacak asalette bir kanaat ve fikir beyanıyla, kibarca cevap verir, ama "Vahram'ın imanla ilgili küfürlü sözlerine" kararlı bir ifadeyle itiraz eder. Bununla birlikte, kral hiç kızmamakla kalmaz, patriğin cismani iktidarla ilgili taleplerini de kabul eder. Nitekim, diye devam eder Movses Khorenatsi, Sahak, hâlâ Persia'da tutuklu bulunan ve güçlü Mamigonyan ailesinin reisi olan "yeğeni" Vartan Mamigonyan'ın lehine, bir de akrabası olan ve keza İran'a sürgüne gönderilmiş başka bir Ermeni beyi, Şirag eyaletinin *nakharar*ları ailesine mensup Genç Kazavon'un lehine şefaat etmek için bu görüşmeden yararlandı. Dahası, patriğin müdahalesi genel olarak Ermeni soylular sınıfının lehine işledi: "Ermenistan *nakharar*larının mevkii, bu güne kadar süregeldiği şekliyle, değişmeden kalsın, Pers *marzban*ları bu mevkide keyiflerince değişiklik yapamasınlar." Gerçekten de, şurası kesin ki, milli krallık yönetimi ilga edilmiş olduğundan, Ermeni bağımsızlığının güvencesi artık sadece feodal imtiyazların Sasani merkeziyetçiliğine karşı devam ettirilmesinde yatıyordu. Gene Movses Khorenatsi'ye göre, Sahak'ın bütün bu konulardaki istekleri karşılandı. Soyunun devam ettiği Mamigonyanların (zira tek kızı onlardan biriyle evlenmişti) yurtluklarının hepsine yeniden kavuştuklarını görmenin sevincini de yaşadı.[83]

Bu arada, Şamuil'in ruhani liderliği selefininkinden daha hayırlı olmadı. Ermeni vakanüvisleri, bu yeni Süryani ruhani lideri hakkında bize şöyle derler: "Berkişo gibi açgözlü davrandı, hatta açgözlülüğü onunkini de aştı, zira hayatta veya ölmüş olan piskoposların gelirlerini zorla alıyordu. Ölen yüksek rütbeli din adamlarının haleflerini takdis etmesi için Sahak'a izin vermiyor, hayattaki piskoposları kraliyet vergilerinin toplanmasını engellemekle suçlayarak sudan bahanelerle kovuyor ve evlerine kendi malıymış gibi sahip çıkıyordu." Yüksek rütbeli Ermeni din adamlarından sadece politikacı piskopos Surmag onu desteklemeye devam ediyordu. Bundan dolayı Şimuel, bir kraliyet emrine dayanarak, Surmag'ın gelirlerini artırdı. "Bu avantajları kıskanan diğer piskoposlar, Persia kralından izin istedikten sonra, bağlı oldukları beylerin de yardımıyla, aynı şeyi yaptılar,"[84] diye ilave eder Movses Khorenatsi. Ermeni Kilisesi'ne bu şekilde boyun eğdiren Sasani politikası, asimilasyon çalış-

masını sürdürüyordu. Pakrevant'a yerleşen Sahak'a ve Sahak'ın Vağarşabad başpiskoposluk kilisesinin sorumluluğunu vermiş olduğu Mesrob'a gelince, kendilerini havariliğe ve tercümelerine adamışlardı. Sahak, Aşdişad'da bir –daha doğrusu, görünüşe göre, iki– ruhani kurul topladı (432, 435), bu kurullarda Nesturi mezhep sapkınlığı mahkûm edildi. Şimuel layık olmadığı ruhani liderlik makamında beş yıl kaldıktan (432-437) sonra ölünce, *nakharar*lar, Sahak'tan patriklik makamına tekrar çıkmasını rica ettiler, Persia sarayının rızasını alacak güce sahip olduklarını iddia ediyorlardı, ama aziz reddetti.[85] Bunun üzerine Surmag yeniden patrik seçildi –anti-patrik, der kilise yazarları. Sahak'a gelince, iki yıl sonra, 5 Eylül 439'da, Pakrevant'taki Plur köyü yakınında vefat etti.[86] Torunu Vartan Mamigonyan onu Daron'daki Aşdişad'da (Surp Sahak) patriklik ailesinin atalarından kalma arazisine defnetti. 17 Şubat 441'de muhterem Mesrob da öldü. Hatırlayacağımız gibi, Perslerin, *marzban*ın komutan vekilliği görevini emanet etmiş oldukları *nakharar* Vahan Amaduni, Ermeni alfabesinin mucidine görkemli bir cenaze töreni düzenledi. Onu Arakadzodın'daki Oşagan köyünde toprağa verdi.[87]

Aziz Sahak'ın Ermeni kraliyet yönetiminin ilgasından kısa süre sonra vefat etmesi, bu uygulamanın sonuçlarını ağırlaştırdı. Nitekim, Krikor Lusavoriç'ten bu yana, ailesi, babadan oğula tam bir "patriklik hanedanı" kurmuştu, üstelik bu aile art arda değerli adamlar yetiştirme talihine ermişti (302-439). Bu din adamları ailesi, bir anlamda, Arşaguni kraliyet hanedanının yerini almıştı. Zayıf anlarında onun yerini doldurmuştu. Artık Arşaguni hanedanı yitip gitmiş olduğuna göre, daha önemli bir rol üstlenmeye davet edilebilirdi. Maalesef erkeklerden gelen soy Aziz Sahak'la son buluyordu; Aziz, arkada sadece bir kız evlat bırakmıştı; o da, yukarıda gördüğümüz gibi, Hamazasp Mamigonyan'la evlenmişti. Bu evlilikten doğmuş olan üç erkek evlat; Vartan, Hımayag ve Hamazaspyan da Ermeni tarihinde ün sahibiydi, öyle ki patriklik ailesinin manevi mirası büyük ölçüde Mamigonyan sülalesine düşecekti. Gerçekten de, ufukta görünen çalkantılı dönemlerde Mamigonyanlar, her türlü tehlikeye karşı, savaş alanlarında olduğu gibi kalplerde de Ermeni bağımsızlığını ayakta tutacaklardı.

V. Vahram'ın saltanatının sonunda Ermenistan'ın durumu

Persia kralı V. Vahram'ın saltanatının sonuna doğru, Sasani sarayı, girişken ve esnek bir politikayla hedeflerine aşağı yukarı ulaşmış olmakla övünebilirdi. Vahram'ın Ermenistan'ı yönetmekle görevlendirmiş olduğu Pers *marzbanı* Veh-Mihr-Şahpur, görünüşe göre, milli duyguları açıkça incitmeden düzeni korumayı bilmiş hoşgörülü ve adil bir memurdu. Süryani patriklerini Ermeni Kilisesi'ne dayatma teşebbüsü ise pek başarılı olmamıştı. Bu Süryani patriklerin sonuncusu Şimuel öldüğünde (437), Pers cephesi yüksek rütbeli Ermeni din adamı Surmag'ı patriklik makamına getirmişti, daha doğrusu yeniden getirmişti; Aziz Sahak'ın hasmı ve iftiracısı olan Surmag'ın seleflerinden aşağı kalır yanı yoktu.[88] Ama Aziz Sahak'ın, bu atamaya rağmen, Pers yetkililerce rahatsız edilmeden patrikliğin tamamıyla ruhani görevlerini yerine getirmeyi ölünceye kadar (5 Eylül 439) sürdürmüş olduğunu, ondan sonra da Aziz Mesrob'un aynı müsamahadan yararlandığını biliyoruz. Mesrob öldüğünde (440), yüksek rütbeli mübarek bir din adamı olan Hoğotsimli (Vay vadisinde veya Vayots-tzor'da) I. Hovsep, merhumun yerine, Kilise'nin ruhani idaresini ele aldı[89] ve Surmag mezara girdiğinde (444), Hovsep, Pers yetkililerce Ermenistan'ın tek patriği olarak tanındı.

Ayrıca, daha önce gördüğümüz gibi, Persler Ermeni *nakharar*larından birine, Vahan Amaduni'ye *hazarabed* görevini, yani gelirler ve adalet genel denetimcisi görevini vermişlerdi; bu unvan onu Ermenistan'ın *marzban*dan sonraki ikinci önemli sivil kişisi haline getiriyordu. Başka *nakharar*lar da ülke işlerinde etkin roller üstlenmeyi sürdürüyorlardı, özellikle Arşavir Gamsaragan, Sahak Pakraduni, Sünikli Vasak, Vartan Mamigonyan ve Nerşabuh Ardzıruni. Önemli bir eyalet olan Sünik'in veraset yoluyla beyi olan Sünikli Vasak, Persia kralı V. Vahram'ın tevecc ühünü kazanmayı bilmişti, hatta kral onu Mihr-Şahpur'dan sonra Ermenistan *marzbanı* olarak atamıştı; bu atama son derece önemliydi, zira Ktesiphon sarayı böylece Ermeni bir beye kendi ülkesinde kral naipliğini veriyordu (438'e doğru-451).[90] Şunu da ekleyelim ki, Vasak, anlaşılan, meziyetleri sayesinde böyle bir onura layıktı ve Kevork Aslan'ın belirttiğine göre, "Mesrob'un uygarlaştırıcı eserini korumuş olduğu için, milli cephe bünyesinde bile büyük bir itibara sahipti." 444'te Pers yönetiminin yüksek rütbeli mükemmel din adamı Hoğotsimli Hovsep'i tek

patrik olarak tanımasını da o sağlamıştı zaten. Bununla birlikte, sınırsız bir hırsı olduğundan, Persia sarayına karşı esnekliği sayesinde Ermenistan tacının günün birinde kendisine verileceği ümidini besliyordu. Bu hırsın onu Pers davasına gittikçe daha çok bağlayacağını ve sonunda vatanına ihanet eden bir hain haline getireceğini göreceğiz. Onun karşısında, anne tarafından Aziz Sahak'ın torunu olan Vartan Mamigonyan orduya kumanda ediyordu. Konstantinopolis'teki bir görevi sırasında *stratelates* payesini almış olan Vartan da anlaşılan Perslerin gözüne girmişti. Ancak, aile bağları nedeniyle, milli cephenin gelecekteki muhtemel lideri olarak seçilmiş görünüyordu.[91]

II. Yezdgerd
Ermeni Hıristiyanlığına baskı

Persia tahtına V. Vahram'dan sonra oğlu II. Yezdgerd çıktı (439-457). Bu prens, tahta çıkar çıkmaz, Hıristiyanlığa düşman bir tutum sergiledi. Kendisi gibi sofu Mazdacı veziri Mihr-Narseh, onu bu yolda teşvik ediyordu.[92] İkisi de çok geçmeden karşılarında Ermeni dini inancını buldular. Ermenistan, Pers imparatorluğuna ilhakından bu yana, sonuçta, inancı konusunda tedirgin edilmemişti. Çok esnek olan Sasani politikası, soylular sınıfının ve onunla birlikte halkın Hıristiyanlık inancını rahatça ifade etmesine göz yumsa bile, soylular sınıfını pohpohlayarak ve denetimi altına alarak ülkeyi kademeli olarak asimile etmeye uğraşıyordu. Ktesiphon sarayı, yukarıda gördük, Ermeni Kilisesi'nin olabildiğince Bizans Kilisesi'nden ayrılıp İran'daki Süryani Kiliselerine yaklaşmasını gözetmekle yetiniyordu. II. Yezdgerd ve Mihr-Narseh'le birlikte bu tutum değişti. Kralların Kralı ve veziri, Hıristiyanlıktan dönüp Zerdüşt dinini benimsemesi için Ermeni halkını zorlayarak, tam ve dolaysız bir asimilasyona giriştiler.

Ğazar Parbetsi'ye göre, bu baskıda başı çeken bir dönme oldu; Sünik prenslik ailesinin bir üyesi olan bu kişinin adının Varazvagan olduğunu söyler,[93] Isdepanos Orpelyan'a göre adı Varazvağan'dır,[94] Brosset'ye göre ise Varazvahan olsa gerekir.[95] Bu kişi, yukarıda gördüğümüz gibi, Persia kralı adına Ermenistan *marzbanı* olan Sünik prensi Vasak'ın damadıydı. Fakat karısına çok kötü muamele eden Varazvahan, kudretli kayınpederi Vasak'la bozuşmuştu. Vasak onu öldürtmeye çalıştı. Varaz-

vahan tam zamanında kaçabildi. Persia sarayına sığındı, orada Mazdeizme döndü ve Mihr-Narseh'le dost olup onu Ermeni Hıristiyanlığına karşı tasarılarında kindarlıkla teşvik etti.[96]

Yeğişe *Vartabed*'e inanacak olursak, II. Yezdgerd bu konudaki kötü niyetlerini ilkin kendi emri altında savaşan Ermeni askerlere belli etmiş. Nitekim bu kralın, Afganistan'da ilk Kuşanların veya Hint-İskitlerin ardından gelmiş olan "barbarlar"a karşı, özellikle Kıdarîlere, ayrıca "Çola"lara ve şüphesiz Moğol soyundan olup, daha sonraki Rus Türkistanı'nda göçebe yaşamakta olan diğer Hun kabilelerine (Akhunlar) karşı büyük savaşlarla baş etmek zorunda kaldığını biliyoruz.[97] Bu savaşlar için Ermeni askerler toplanmasını istemiş olan Yezdgerd, toplanma yeri olarak onlara Aria (Herat) eyaletini gösterdi. "Büyük Ermenistan'da soylular, soyluların oğulları ve hür erkekler arasından asker devşirildi." Bu askerlerin beraberlerinde getirdikleri papazlar, der bize Yeğişe, büyük Pers ordusunun ortasında, herkesin içinde kendi ayinlerini yapmaya devam ettiler. Bu tür gösteriler kralı rahatsız etti ve Karekin adlı genç bir *nakharar* bir gün kristoloji konusunda hiç çekinmeden onun söylediklerine karşı çıkınca, Yezdgerd onun rütbesini söktürdü, işkence ettirdi ve öldürttü.[98] Aynı kaynağa göre, çok sayıda başka Ermeni beyini de tutuklattı ve cezalandırma veya pohpohlama yoluyla Hıristiyanlıktan döndürmeyi denedi. Reddedenlerin rütbesi sökülüyor ve Kafkas sınırlarında veya doğu İran'da Hunlara veya Kıdarîlere karşı ön saflara gönderiliyordu.[99]

Bunu, 449'a doğru Ermenistan'da ilan edilen genel bir ferman izledi. Ğazar Parbetsi ve Yeğişe, II. Yezdgerd'in Ermenileri Mazdeizmi benimsemeye mecbur tuttuğu bu fermanın metnini aktarmak iddiasında bulunurlar. Parbetsi'nin metni sanki daha akla yakın gibidir.[100] Parbetsi, eskiçağ tarihçileri tarzında, metinden önce bir söyleve yer verir; bu söylevde Mihr-Narseh, krala bu tedbirin gerekliliğini gösterir. Öne sürdüğü gerekçeler esasen sofucadır, ama siyasi bakış açısı da eksik değildir: "Ermenistan, imparatorun arazileriyle sınır komşusudur. Aynı ibadeti ifa ediyor. Ermenileri bizim (dini) kanunlarımıza uymaya alıştırırsan, sana, Arilerin ülkesine bağlanmaya başlayacaklardır, imparatordan uzaklaşacak ve ayrılacaklardır. Milletleri sıkı sıkıya bizimle birleşecektir, hem bu vesileyle İberyalıları ve Ağvanları (Ağvank, Albanialılar) da kazanmış olacağız."[101]

Ferman, Parbetsi'nin aktardığı, özetlediği veya yorumladığı haliyle,

Mihr-Narseh tarafından II. Yezdgerd adına Ermeni soylular sınıfına yöneltilmişti. En sofu Mazdeizm zemini üzerine oturtulmuştu: Persia kralı, kendi ruhunun selameti için, tebaasının ruhlarını kurtarmakla yükümlüydü, bunu da onları hakiki din olan Zerdüşt dinine döndürmekle yapmalıydı. "İşte bu nedenle, hakikate dayanan dinimizin dogmalarını, yararlanmanız amacıyla kaleme aldırdık ve size gönderdik. Arzu ederiz ki, ülkeye çok yararlı ve bizim için değerli olan sizler, bizim kutsal ve hakiki inancımızı kabul edesiniz ve benimseyesiniz ve sahte ve kısır olduğunu bildiğimiz halihazırdaki dininizin gereklerini bir daha ifa etmeyesiniz."[102]

Bu ferman ellerine geçince, patrik Hoğotsimli Hovsep yönetimindeki Ermeni piskoposluğu ve *nakharar*lar tartışıp bir karara varmak üzere toplandılar. Parbetsi burada bize *nakharar*ların isimlerini verir, bu döküm bizim için değerlidir, zira Arşaguni kraliyet yönetiminin yerini almış olan ve ülkeyi paylaşan büyük feodal ailelerin tam ve kesinlikle özgün bir listesini sunar. Persia kralı adına *marzban* görevini icra eden Sünik beyi Vasak'ın, Ardzırunilerin reisi Nerşabuh'un, başkumandan görevini icra eden Vartan Mamigonyan'ın, Mogk beyi Ardag'ın, Vahevunilerin reisi Küd'ün, Antzevatsilerin reisi Şimavon'un, Abahunilerin reisi Manec'in, Vanant beyi Aravan'ın, Arşarunilerin reisi Arşavir'in, Amadunilerin reisi Vahan'ın, Kınunilerin reisi Adom'un, Balunilerin reisi Varazşabuh'un, Aşots beyi Hırarad'ın (Phraates), vd. adlarını anar.[103] Yeğişe'ye göre bu toplantı, en azından yüksek rütbeli din adamlarınınki, Aşdişad'da, patriklik merkezinde yapıldı.[104] Kaleme alınan toplu cevap, Ermenistan'ın meşru hükümdarı olan Persia kralını Ermeni halkının mutlak itaati konusunda temin ediyor, ama ruhani iktidar alanında imana müdahale etme hakkını tanımıyor ve Hıristiyanlıktan dönme fikrini kesinkes reddediyordu.[105]

Hıristiyan inancı ile Sasanilere bağlılık arasında kalan nakharar*lar*

Bu yazılı açıklamayı alınca, II. Yezdgerd başlıca *nakharar*ları huzuruna çağırdı, özellikle *marzban* Sünikli Vasak'ı, Nerşabuh Ardzıruni'yi, Ardag Rışduni'yi, Kateşo Khorkhoruni'yi, Vartan Mamigonyan'ı, Mogklu Ardag'ı, Manec Abahuni'yi, Vahan Amaduni'yi, Küd veya Kiüd Vahevu-

ni'yi ve Şimavon Antzevatsi'yi.[106] Bu derebeylerinden birkaçı orduda, kralın maiyetinde bulunuyordu, diğerleri Hun sınırlarında konaklamışlardı, daha başkaları ise Ermenistan'da kalmıştı. Onlarla aynı zamanda ve aynı amaçla Kukark beyi olan *pteşh* Aşuşa'nın[107] yanı sıra, İberya'dan (Gürcistan) birçok başka prens ve Ağvanların reisleri de çağrılmıştı.

Çağırılan beyler yan çizemediler, ama karşılanma tarzları bunun zorlu bir tecrübe olacağını gösterdi. "Tanınmış bir komutanın idaresindeki Ermeni süvari birliği Persia sarayına vardığında, onu karşılaması için yüksek rütbeli bir memur göndermek âdetti; memur, Ermenistan ülkesinin rahatı ve vaziyeti hakkında bilgi alırdı. Aynı soruyu üç veya dört defa sorar, birlikleri bizzat teftiş eder ve gelişlerini kutlamak için onlara bol bol teşekkür ederdi. Kral, soyluların önünde, onlara övgüler yağdırır ve atalarının başarılarını hatırlatırdı."[108] Kralların Kralı ile Ermeni vasalları arasında büyük bir nezakete dayalı geleneksel alışkanlıkları koruyup sürdüren bu protokol, bu sefer unutuldu. Bunu izleyen görüşmede, *nakharar*lar mevcut hanedana sadakatlerine kusur bulunamayacağını gösteren bir zeminde durdular; daha önceki krallar devrinde, V. Vahram da dahil olmak üzere, bu bakımdan sergiledikleri davranışları ve o hükümdarların güveninin kendilerini nasıl onurlandırmış olduğunu hatırlattılar. Yezdgerd tamamıyla dini inançla ilgili bir zeminde durarak onlara şöyle cevap vermiş: "Ateşi öldürüyorsunuz, suyu kirletiyorsunuz, ölüleri gömerek toprağı kirletiyorsunuz, Ahriman'ı* baskın kılıyorsunuz!" Ve onları, hepsini Sistan'ın en ücra nahiyelerine sürmekle tehdit etmiş: "İçinizden çoğu yolda sıcaktan ölecek. ...Sonra da ülkenize savaş filleriyle birlikte sayısız ordu göndereceğim, karılarınızla çocuklarınızı Huzistan'a (Susiane) süreceğim!"[109] Ğazar Parbetsi'ye göre, Vartan Mamigonyan şahsen söz almış ve asil bir söylevle, tam bağlılığı konusunda kralı temin etmiş, ama aynı zamanda dininden dönmeyi reddetmiş: "Bundan böyle kendimi, eğer mümkünse, feda etmeye ve var gücümü ve enerjimi, hayatımı, malımı mülkümü, evimde sahip olduğum her şeyi Arilerin efendisine ve ülkesine adamaya yürekten karar verdim. Ama din değiştirmek, insanlardan korktuğum için din değiştirmek, bunu yapamam!"[110] Ne var ki ona ve yurttaşlarına, kaçınılmaz olan gerçekleşmeden önce, birkaç günlük bir mühlet tanındı.

* **Ahriman/Ehrimen:** Zerdüşt dininde, iyilik ilkesi Ahura Mazda'nın düşmanı olan kötülük ilkesi. (ç.n.)

Yezdgerd, Ermeni vasallarının, Mazdacı ritüele göre Güneş'in önünde secde etmelerini istiyordu.[111] Kendisi de Hıristiyan olan saray memurlarından birinin nasihati üzerine, *nakharar*lar bir kaçamağa başvurdular: Güneş'in önünde lazım geldiği gibi secde etmeye razı oldular, ama içlerinden, yalnız gerçek Tanrı'nın önünde secde ettiklerini söylediler.[112] Ğazar Parbetsi'ye göre, Vartan Mamigonyan, karşısındakini kandırmak için, ağzından çıkan söze, zihninde, onun anlayacağından farklı bir anlam yüklemekten tiksiniyordu. Ermeni kahramanı ikna etmek için, Vartan'ın baldızıyla evlenmiş olan Kukark beyi, *pteşh* Aşuşa'nın her türlü akıl yürütme yöntemine başvurması; Vartan'ın üstünde etkisi olan Mogklu Ardag'ın da var gücüyle ısrar etmesi gerekti.[113] Parbetsi'nin açık olmaktan bir hayli uzak metni ve Yeğişe'nin biraz eksik pasajından şu sonuç çıkıyor ki, bu şartlar ve bu kesin ihtiyat kayıtları altında *nakharar*ların çoğuyla birlikte Vartan da Güneş'in önünde ritüel jestleri yerine getiriyormuş gibi yaptılar, fikrinden kesinkes caymayan birkaçı ise doğrudan şehit edilmeyi tercih etti.[114]

Ermenistan'da Mazdeizm baskısı

Bu kaçamak sayesinde Ermeni derebeyleri kralın ültimatomunu savuşturduklarını ümit ediyorlardı. Nitekim, bu dine gerçekten katıldıklarına kani olan kral, memnuniyetini çeşitli yollara gösterdi: Onlara görkemli şölenler, şan ve şereflerine layık giysiler, muhteşem hediyeler verdi, hatta yurtluklarını ve ayrıcalıklarını genişletti. Ama daha sonra onları yolcu ederken, yanlarına Mazdacı ruhban sınıfının üyelerini, *moghan*ları (müneccim-rahipler) ve *mobed*leri (başrahipler) kattı, bunların görevi Ermeni halkını Zerdüşt öğretisine göre eğitmek ve Ermenistan'ın dinini değiştirmekti. Nitekim, bu istenmeyen misyonerler Ermenistan'a gelir gelmez belli başlı yerlerde ateş tapınakları dikmeye, hatta bazen kiliseleri ateş tapınaklarına çevirmeye koyuldular.[115] Yeğişe'ye göre, Ermenistan'ı Mazdeizme döndürme yönündeki bu teşebbüs gayet geniş bir ölçekte tasarlanmış. II. Yezdgerd, "doymak bilmez bir gayretle, bütün kutsal kiliselerin zenginliğini ele geçirmekte sabırsızlanan" en az yedi yüz rahip veya Mazdacı din bilgini göndermiş. Hıristiyan tapınaklarından Mazdacı yapılara çevrilmemiş olanlar kapatılmış ve ayin yapılması yasaklanmış. Hıristiyan ruhban sınıfına dindışı kıyafet giyme emri

verilmiş. Gençlik Mazdacı eğitimden geçmiş. Ermeni ahlaki geleneklerine en çok ters düşen Mazdacı âdetler, öküz idrarıyla aptes alma veya kız ile erkek kardeşler arasında evlilik gibi, resmi olarak teşvik edilmiş.[116]

Mazdeizme karşı Ermeni isyanı

Yeğişe *Vartabed*'in anlatısından, direnişin ruhban sınıfından başladığı, halka yayıldığı ve sonunda *nakharar*ların da iştirakine yol açtığı sonucu çıkıyor. *Nakharar*lar, kalplerindeki inançları ne olursa olsun, aslında Hıristiyanlıktan dönmüş bulunuyorlardı. Ama ruhban sınıfı asla yılmadı. "Piskoposların her biri kendine bağlı piskoposluk bölgesine gitti, *korepiskopos*larını köylere, kırsal kesime ve dağlık nahiyelerdeki birçok şatoya gönderdiler. Kalabalıkları toplamayı başardılar." Din adamı olanlar ve olmayanlar, erkekler ve kadınlar ellerinin altındaki her türlü silaha sarılıyorlardı. Askeri birlikleriyle *nakharar*lar ve onlara eşlik eden müneccim-rahipler Kasım 449'da Ermenistan'a varmışlardı, der Yeğişe, adamları da Ankğ'da, Dıvin yakınında ordugâh kurmuşlardı. Yirmi beş gün sonra, bir pazar günü, müneccim-rahipler kilisenin kapılarını kırmaya kalktılar, ama Ğevont adlı sıradan bir papaz onlara karşı koydu ve ahaliyi yardıma çağırarak bir halk ayaklanması başlattı, bu da müneccim-rahipleri geri çekilmeye zorladı. "Müneccim-rahiplerin kafasını kırmak için ellerine taş geçirenler onları evlerine kadar püskürttü." Bu halk ayaklanması haberi hızla yayıldı ve bütün komşu nahiyelerden insanlar isyancılara yardım eli uzatmak için Ankğ'a koştular.[117]

Ankğ halk ayaklanması, Yeğişe'nin anlattığı şekliyle, karakteristiktir. *Nakharar*lar, II. Yezdgerd karşısında manevi bakımdan teslim olduktan sonra, tepki göstermeye cesaret edemiyorlardı. Ermenistan'ın Mazdeizme döndürülmesine, içleri kan ağlayarak göz yumuyorlardı. Ruhban sınıfının çağrısı üzerine direnişi kendiliğinden örgütleyen halk oldu, kitleler oldu. Aynı kaynağa göre, Hıristiyanlığın ortadan kaldırılmasıyla görevlendirilmiş olan müneccim-rahipler korktular. Yeğişe, nasıl davranmaları gerektiği konusunda Sünikli Vasak'a danıştıklarını söyler. Sünikli Vasak'ın durumu, diğer *nakharar*lardan daha da muğlaktı. Hâlâ *marzban* payesi taşıyan Vasak, Persia kralının gözünde Ermenistan'da asayişi korumakla yükümlü olduğundan, öncelikle onun teveccühünü muhafaza etmeyi istiyordu. Yeğişe ve Parbetsi bu huzursuz vicdanda ce-

reyan eden dramla ilgili bize şöyle böyle bir fikir verirler; kuşkusuz ateşli bir Hıristiyan değildi ve o kadar çok "işbirliği yapmak" zorunda kalmıştı ki sonunda, adım adım, inancının düşmanlarıyla dayanışma içine girmişti. Yeğişe'ye göre, müneccim-rahiplere aşama aşama hareket etmelerini ve zorbaca tedbirlerle halk isyanını kışkırtmaktan kaçınmalarını öğütledi. Daha esnek ama aynı zamanda kuşkusuz daha kalleşçe bir politika tavsiye etti, buna göre Hıristiyanlıktan dönecek olanlara yüksek görevler ve mevkiler tahsis edilerek Mazdeizmin benimsenmesi sağlanacaktı. Vasak'ın kendisi de endişe verici sonuçlar doğurmaktan geri kalmayan bu politikayı büyük ölçüde uygulamaya başladı. Bu yolda devam ettikçe, soylular sınıfı ve ordu yavaş yavaş Mazdeizme kayıyorlardı. Ne var ki, Ankğ'daki gibi yerel halk ayaklanmalarına rağmen, genel isyan patlak vermiyordu.

Ermeni direnişinin önderi Vartan Mamigonyan

İsyanı başlatmak için Vartan Mamigonyan'ın inisiyatifi ele alması gerekti. Klanının gücü, orduların başkomutanı unvanı onu belirleyici etken haline getiriyordu. O da Ateş'in ve Güneş'in önünde secde etmeye zorlanmaya göz yummuşsa da, içindeki Hıristiyan inancı şüphe götürmezdi. Cesareti kırılmış olan, belki de Sasani sarayına karşı hanedana sadakat duygusunun elini kolunu bağladığı Vartan Mamigonyan, Bizans topraklarına geçmeye karar verdi. Pakrevant'taki Aramana'ya varmıştı ki, geri gelmesini rica etmek üzere *marzban* Sünikli Vasak'ın gönderdiği aracılar ona yetişti.[118] Aslında Vasak, ülkenin en güçlü klanı olan Mamigonyanlar klanının Bizans egemenliğine geçmesine gönül rahatlığıyla razı olamazdı. Aracılar Vartan'ı ikna etmeyi başardılar, o da Persarmenia'ya döndü. Zaten Vartan'ın da durumu müphemdi, zira Persia'da kaldığı sırada resmi olarak Hıristiyanlıktan dönmüş olduğundan, Hıristiyan cemaatinden kovulmuş bulunuyordu. Ama isyanın başını çekmesi için her yandan onu sıkıştırıyorlardı. Onu bu işe en çok iten, bir başka kudretli *nakharar*, Vahan Amaduni'ydi. Amaduni klanına muhtemelen karşı olan Ğazar Parbetsi'ye göre, Vahan'ı böyle davranmaya iten sebepler sırf Hıristiyanlık sevgisinden kaynaklanmıyordu. Sünikli Vasak'tan çok nefret ettiğinden, genel bir isyanı onu alt etmenin yolu olarak görüyordu. Vasak'ın iki oğlunun, II. Yezdgerd'i kral naibinin sadakati konusun-

da temin eden rehineler olarak Persia sarayında alıkonduğunu belirtmek gerekir. İsyan halinde, Vasak'ın tutunacak dalı kalmayacaktı. Harekete katılırsa, oğulları hapse atılacaktı; Persia'ya sadık kalırsa, halk ayaklanmasında hain ve dönme diye ortadan kaldırılacaktı.

Takınması gereken tavır konusunda hâlâ kararsız olan Vartan Mamigonyan, 450 yazında birlikleriyle Dzağgodın nahiyesinde ordugâh kurmuştu; burası, yukarıda aktardığımız gibi, birkaç ay önce Hıristiyan halk ayaklanmasının meydana geldiği Ankğ şehri yakınındaydı. Mamigonyan'ın hislerinden artık şüphe etmeyen Ermeni piskoposları onu bir gece toplantısına çağırdılar ve tekrar takdis edip aralarına kabul ettiler. "Tekmil ruhban sınıfıyla toplandıkları bir gece, onu çağırdılar, sorguya çektiler, sınadılar ve İsa sevgisinden hiç ayrılmamış olduğunu kabul ettiler. Hep birlikte onun için dua ettiler ve Kilise cemaatine aldılar."[119] Böylece genel isyana derhal karar verildi. Hıristiyanlara ihanet eden ve olan biteni *marzban*a haber vermeye giden Antağan adlı bir bey, Artsakh'ta durduruldu, muhafaza altında Pakrevant'taki Pertgunk'a götürüldü ve recmedildi.[120] Böylece Vartan, arkasında bütün sadık *nakharar*lar olmak üzere, isyan bayrağını çekti. Onun emri altında toplanan Ermeni orduları, yani Mamigonyanların askerleri ve diğer derebeylerinden silah altına alınan askerler, Şahabivan yakınında, Aladağ'ın eteklerinde, Ayrarad eyaletinin Dzağgodın –Ermeni coğrafyacıların Dzağgadz'ı– nahiyesinde bir araya geldiler.[121] Hareketin büyüklüğü ve gücü karşısında şaşkına dönen *marzban* Sünikli Vasak, bir anda kendini başkaldırıcıların esiri olarak buldu ve ister istemez, isyana katılmak zorunda kaldı. Yeğişe onun piskoposların ayaklarına kapandığını ve İncil üzerine sadakat yemini ettiğini söyler. "Riyakârlığına kanaat getirmiş olmakla birlikte," şüphe payı bırakmanın daha politik ve daha Hıristiyanca olacağına hükmettiler. Ğazar Parbetsi de, başkaldırmış olan beyler Vasak'a kendi saflarına katılmasını bildirdiklerinde, Persia'da rehine kalmış oğullarının hayatı için endişe etmekten ziyade, Mazdeizm davasına sanıldığından daha derinlemesine bağlı olduğu için tereddüt ettiğini söyler. Sonuçta Vasak, "istemese de, asilerle işbirliği yapmaya zorlandı."

Piskoposlar huzurunda yapılan yemin töreninde, çeşitli *nakharar*lar ve hepsinden önce de Sünikli Vasak, sözlerinin teminatı olarak İncil üzerine mühürlerini bastılar. Bunun hemen ardından sıradan askerler, "önderlerinin emirlerini beklemeden" koşup ateş mihraplarını devirdi-

ler. "Ateş ocağını tuttukları gibi," der Parbetsi, "aynı Pers din bilginlerinin söyledikleri gibi, kardeşinin bağrına atarcasına ateşi suya attılar, ama ateşin düşmanı su onu ele geçirdi ve ateş söndü!"[122] Müneccim-rahipler dört bir yanda tutuklandı; çoğu, Pakrevant'taki Zarehavan'da kılıçtan geçirildi.[123] Yeğişe'nin anlattıkları, Ğazar Parbetsi'ninki gibi, halk ayaklanmasının, benzer ayaklanmalarda daima olduğu gibi, belki de önderlerin amaçlarını aştığı izlenimini veriyor. Nitekim, şurası kesin ki, müneccim-rahiplerin katledilmesi *nakharar*ların amaçladığı bir şey olamazdı, zira günün birinde Persia sarayını Ermenistan'da Hıristiyan kültünün serbest bırakılmasına razı etmek istiyorlarsa, sarayla geri dönüşsüz bir noktaya gelmemelerinde yarar vardı. Ama halk hareketi her şeyi önüne katmış götürüyordu. Olaya gözleriyle şahit olmuş, bu dramda aktör olarak yer almış olan Yeğişe *Vartabed* bize şöyle der: "Efendi, artık hizmetkârının üstü değildi, zengin adam halk adamının eşiti gibiydi. Erkekler ve kadınlar, yaşlılar ve çocuklar İsa'da tek yürek olmuştu. Hepsi imanları için ölmeye hazırdı."[124]

Hazırlıksız yakalanan, genel başkaldırının ortasında çembere alınan Pers garnizonları, esir edildi veya katledildi. Başkaldırıcıların eline hatırı sayılır bir ganimet geçti ama "kraliyet sarayının bir emriyle hareket edilmişçesine" bu ganimete dokunulmamaya özen gösterildi –bu durum, isyanın dini niteliğini gayet iyi gösteriyor. Bu kutsal savaşta "altın hor görülüyordu, kimse kendi şahsı için para almıyordu, kıymetli giysilere tenezzül edilmiyordu."[125]

Yeğişe, Pers garnizonlarınca işgal edilmiş olup da bu şekilde kurtarılan şehirler arasında şunları sayar: "büyük Ardaşad (Artaksata) şehri ve dış mahalleleri," "erişilmez Ardakers hisarı (Arşarunik'te)," "iyi tahkim edilmiş bir mevki olan Oğagan (Daron'da)," Van ve ona bağlı kasabalar ve Vorodın (Sünik'te).[126] Bu müstahkem şehirlerin dağılımı bile, söz konusu Pers garnizonlarının Ermenistan'ın dört bir yanına yayılmış olduğunu ve genel başkaldırının ortasında, çevreyle tüm bağları kesilmiş, tecrit edilmiş, istilaya uğramış bir halde kaldıklarını gösterir. "Aynı yıl içinde," diye devam eder Yeğişe, "bu şehirlerin hepsini, köyleri ve onlara bağlı topraklarla birlikte, askerleri ve önderleriyle birlikte ele geçirmiş olan isyancılar, surlarını yıkıyor, erkeklerle kadınları tutsak edip servetleri ve malvarlıklarıyla, hazineleri ve mobilyalarıyla birlikte alıp götürüyorlardı; vezirlerin (yani Pers memurların ve din adamlarının) ev-

lerini ve ateş mihraplarını yakıyorlardı; kiliseleri putperestliğin saygısızlığından arındırıyor ve Hıristiyan kültüne iade ediyorlardı."[127] Hareket öyle kendiliğinden gelişmişti ki, eğer Ermeni derebeyleri buna katılmamış olsaydı, şüphesiz onlara karşı dönebilir ve bir köylü ayaklanması olarak çığırından çıkabilirdi. Yeğişe, "birkaç Ermeni askerin" gayrete gelip ve "emir almadan" Ermeni-Pers sınırını geçme ve Azerbaycan'daki Pers eyaletinde ateş mihraplarını yıkma hatasını işlediklerini söyler.

Ancak, Persler tepki göstereceklerdi. Kafkasya tarafında, muhtemelen Derbent geçidine doğru, Hunlarla savaşan ordularından biri, Ağvanların ülkesinde, klasik çağdaki Albania'da,[128] Ermenistan'ın kuzeydoğu sınırlarında konakladı. Bunun üzerine patrik Hoğotsimli Hovsep ve başlarında Sünikli Vasak'ın bulunduğu (çok anlamlı bir olay) belli başlı *nakharar*lar, Konstantinopolis sarayından müdahale etmesini rica etmek için bir elçi heyeti gönderdiler. Bu heyet dört beyden oluşuyordu: Adom Kınuni, Hımayag Mamigonyan, Vartan Amaduni ve Merujan Ardzıruni. Taşıdıkları mektup –Yeğişe *Vartabed* bu mektubun suretini sunduğunu ileri sürer, imparator II. Theodosius'a hitaben yazılmıştı, ama tam bu sırada imparator öldü ve yerine Marcianus geçti (450). Yeğişe ve Parbetsi'nin söylediklerine göre, Bizanslı iki yüksek rütbeli memurun, Doğu ordusu komutanı Anatolius ile Antiokheia'da [Antakya] ikamet eden Doğu kontu Florentius'un nasihatleri üzerine, Marcianus "savaş yoluyla Hıristiyan bir milletin yardımına koşmaktansa, barışı korumak için putperestlerle ittifakı tercih etti."[129] Gerçekte, itiraf etmek gerek ki, Marcianus'un tereddüdü oldukça anlaşılırdı --öte yandan, yiğit bir askerdir. Yıl 450'ydi. Şimdiki Macaristan ve Romanya ovalarına yerleşmiş olan Attila, Konstantinopolis'i korkunç bir istilayla tehdit ediyordu. Doğu imparatorluğu Tuna'da Hun tehlikesiyle doğrudan doğruya karşı karşıya bulunduğu için, bir de Fırat'ta Perslerle ilişkileri bozarak iki cephede birden savaşı göze alamazdı. Ğazar Parbetsi, yardım taleplerinin, Vartan Mamigonyan'ın teşvikiyle, batı Ermenistan sınırlarındaki Bizans'ın vasalları olan beylere, yani Ağtzınik (Arzanene), Dzopk (Sophanene), Haşdiank ve Yegeğiats'takilere (Agilisen ve Keltzene) iletildiğini ekler, ama bu nahiyeler Konstantinopolis sarayının izni olmadan yerlerinden kıpırdayamazdı, o da izin vermiyordu. Ermenilerin doğal müttefikleri ve onlar gibi Hıristiyan olan Ağvanlara gelince, kendilerini Pers işgaline karşı savundukları için işleri başlarından aşkındı ve Ermenilere yardım edebilmek bir yana, onlardan yardım istiyorlardı.

Ermeniler kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydılar. Kuvvetleri üç kolorduya paylaştırıldı. Nerşabuh Rımbosyan'ın emri altında olan birincisi, Azerbaycan hududunda, Her (Khoy) ve Zarevant (Salmast) kazaları tarafına doğru güney-doğu sınırının savunmasıyla görevlendirildi. Vartan Mamigonyan'ın komuta ettiği ikinci kol, kuzey sınırını Albania' da, Ağvanların ülkesinde faaliyet gösteren Pers ordusuna karşı korumak zorundaydı. Üçüncü kol Sünikli Vasak'ın emri altındaydı.

Vartan Mamigonyan ve Sünikli Vasak

Vakanüvisler burada Vasak'ın kaypak tutumu üzerine daha önce söylediklerini tekrarlarlar. Yeğişe'ye göre, "Vasak imanının gevşek olduğunu bildiği kişileri yanına aldı: Pakradunilerin, Khorkhorunilerin, Abahunilerin, Vahevunilerin, Balunilerin, Kapeğyanların reislerini ve Urdz (Sünik'te Pağg kazası) prensini." Gidip savaşacağına, "görülmedik bir ihanetle, kalleşçe, arazisinin hisarlarına çekildi." Yeğişe bizi, Vasak'ın Ermeni güçlerini kasten böldüğü, Perslerle gizlice irtibatta olduğu, hatta onları Vartan Mamigonyan'ın tek başına kalmış kolordusuna saldırmaya kışkırttığı konusunda temin eder. Ğazar Parbetsi de Vasak'ın hem Pers vezir Mihr-Narseh'e, hem Kafkasya ile Hazar denizi arasındaki Derbent geçidinde bulunan Pers birliklerinin komutanına bu yönde mesajlar gönderdiğini söyler.[130] Vartan Mamigonyan düşmandan önce davranmayı denedi ve harekâtlar başladı.

Ermeni ordusunun yaklaştığı haberini alınca, Derbent geçidini tutan Pers birlikleri Albania'yı veya Ağvan'ı kat ettiler, Kura'yı geçtiler ve ırmağın güney yakasında, o zamanlar Ağvanlara bağlı olan Udya eyaletindeki Khağkhağ yakınında ordugâh kurdular. Vartan Mamigonyan onlara orada saldırdı ve askerleri sayıca az olmasına rağmen parlak bir zafer kazandı. Olayların çağdaşı Yeğişe *Vartabed*'in anlatısı ve Ğazar Parbetsi'ninki burada epik bir üsluba bürünür. O günün kahramanlarından her birinin özel olarak "adı anılır." Vartan, sağ kanadını, yardımcılığını Muşe Timaksiyan'ın yaptığı damadı Arşavir Gamsaragan'a, sol kanadını ise Hımayag Timaksiyan'ın komutan vekilliğini yaptığı Khoren Khorkhoruni'ye emanet etmekle işe başladı. Kendisi de merkezin başına geçti ve saldırdı. Savaş, birbirini izleyen iki çarpışma halinde cereyan etti. İlkinde Vartan, Khağkhağ önünde Persleri yardı ve onları sıkıştırarak

Kura'ya kadar kovaladı, içlerinden birçoğu orada boğuldu. Fakat Pers ordusunun büyük kısmı Lopnas ırmağına kadar geri çekildi. Ermeniler, en azından görünüşe göre Ermenilerin sağ kanadı, orada da peşlerine düştü ve ikinci bir çarpışma bu suyun yakınında meydana geldi. Görünüşe göre, Ermeniler o tarafta bataklık bir araziye sürüklendi. Muşe Timaksiyan orada öldürüldü. Arşavir Gamsaragan attan inmek zorunda kaldı, ama atını bataklıktan çıkarmayı başardı, tekrar eyere çıktı ve düşmanı gerisingeri döndürdü. O ve Vartan Mamigonyan, şiddetli bir hücumla, günün kaderini belirlediler. Pers ordusunun firarileri Kura'yı derme çatma sallar üstünde aşmaya çalışırken, ayaküstü kurulmuş bu filoyu ok yağmuruna tuttular.[131]

Tam bir zafer kazanan Vartan da Kura'yı geçti ve kuzeye doğru cüretkâr bir akınla, Persler ile Hunlar arasında sınır vazifesi gören geçide vardı –Brosset bunun "Derbent'in kuzeyindeki Cor geçidi" olduğu fikrindedir. Oradaki Pers garnizonunu kovdu ve boğazların savunmasını Ağvanlara bıraktı. Bu tarihi sınırın öteki tarafında Hunların imparatorluğu başlıyordu, Hunlar o dönemde güçlerinin doruğundaydılar zira önderleri Attila, 451 yılında, Galya'yı istila etmekteydi. Geniş Hun imparatorluğu gerçekten de Derbent geçidinden Ren nehrine kadar uzanıyordu ve güneydoğudaki düşmanı, Ermenilerin düşmanıyla aynıydı: Sasani Persiası. Vartan Mamigonyan, Ağvanlar aracılığıyla Hunlarla bir dostluk ve iyi komşuluk anlaşması imzaladı.[132] Orada Moğol dünyasıyla geniş açılı bir politikanın ilk adımını atıyordu; bu politikanın, sekiz yüzyıl sonra İslam'a karşı Cengiz Han'la ittifak kuran kral Hetum tarafından yeniden ele alındığını göreceğiz.

Mamigonyan kahramanı kuzey sınırlarında bu başarılı işleri gerçekleştirirken, onun yokluğundan istifade eden Sünikli Vasak en iyi Ermeni müstahkem şehirlerini ele geçirmeye koyulmuştu. "Kutsal birlikten ayrılarak," der Yeğişe *Vartabed*, "ona karşı ayaklandı." Soylular sınıfının bir kısmını kendi yanına çekmeyi başardı. Kendi politikasının amansız düşmanı olduğunu bildiği Mamigonyan ve Gamsaragan gibi sülalelerinse çocuklarını kaçırttı ve onları Sünik'teki beyliğinin kalelerinde rehine olarak tuttu.[133] Yeğişe *Vartabed*, Vasak'ın ele geçirdiği müstahkem şehirler arasında Karni'yi (Erivan yakınında), Oşagan'ı (Arakadzodın'da), Armavir ve Ardaşad'ı sayar, yani Ayrarad eyaletinin başlıca mevkilerini.[134] Yeğişe, Vasak'ın, Mamigonyan cephesi taraftarları olan rakip

*nakharar*ların ailelerini oralardan kovduğunu ekler, Ğazar Parbetsi'nin yukarıdaki sözleri bu bilgiyi doğrular.

Bu haberler üzerine Vartan Mamigonyan, Ağvan'dan ayrılarak birlikleri ve ganimetiyle birlikte Ermenistan'a döndü. Onun yaklaştığını duyan Vasak aceleyle Ayrarad eyaletini boşalttı ve Sünik'teki atalarından kalma mülküne çekildi. Vartan, kışı geçirmek üzere geldiği Ayrarad'da yiyecek bakımından zor bir durumda kaldı. Vasak'ın adamları bölgedeki erzakı tüketmişlerdi; birliklerini besleyemeyen Vartan, kışlık karargâhlarına gitsinler diye onları çeşitli kasabalara dağıttı. İlkbaharda kendisine katılmalarını buyurdu ve yanında sadece birkaç bölükle başlıca sadık *nakharar*ları tuttu. Sonra, mevsim uygun olur olmaz, Sünik'te bulunan Vasak'a akınlar düzenledi ve ağır misillemelere girişti.

Sünikli Vasak ve İransever politika

Vasak bunun üzerine Persia sarayına, kral II. Yezdgerd'in "kışlık ikametgâhına" gitti. Unutmayalım ki, o hâlâ *marzban*dı, yani Yezdgerd adına Ermenistan'ın kral naibiydi; Yezdgerd'le bağlarını hiçbir zaman tam olarak koparmamıştı. Onu dönme ve hain olarak niteleyen Yeğişe *Vartabed*'in metninden, Sünik prensinin hem kraliyet imtiyazlarını hem Ermenistan'ın özerkliğini gözeterek, kendisi de karşıt güçler arasında hakemlik ederek, hâlâ bir uzlaşmayı kabul ettirmeyi umduğu sonucu çıkıyor gene de. Nitekim Yeğişe, Vasak'ın ziyaretinin ardından II. Yezdgerd'in Ermeni isyanının başlıca nedenini ortadan kaldırmak için, bir müsamaha fermanıyla, Ermenistan'da Hıristiyan kültünü serbest bıraktığını ve asilere af çıkardığını teslim eder.[135] Bu şekilde verilen tavizler sayesinde, Vasak Ermenistan'a döndüğünde hatırı sayılır sayıda *nakharar*ın kendisine katılmasını sağlayabildi. Yeğişe'nin burada verdiği liste ilginçtir, zira soylular sınıfının ne kadar bölünmüş olduğunu gösterir. Vakanüvisler, Ktesiphon sarayına sadakat göstermeye hazır olanlar arasında Ardag Rışduni'yi, Kateşo Khorkhoruni'yi, Küd veya Kiüd Vahevuni'yi, Dir veya Dirots Pakraduni'yi, Manec Abahuni'yi, Arden Kapeğyan'ı (değişik biçimlisi, Apeğyan), Urdz prensi Nerseh'i, Varazşabuh Baluni'yi ve Manen Amaduni'yi sayarlar.[136] Yeğişe, Vasak'ın bu *nakharar*ları Hıristiyanlıktan döndürdüğünü öne sürer, ama belki de burada biraz abartı vardır, çünkü aynı kaynak Vasak'ı her yerde önünde

haç ve İncil taşıtırken, pek çok Hıristiyan papazı da Sünikli prensin izlediği yolda ona katılırken tasvir eder –Ğazar Parbetsi de bunu teyit eder. Bu papazlar, Persia kralının herkesin Hıristiyanlığın amellerini yerine getirmesine izin verdiğine dair "Kutsal İncil üzerine yemin ediyorlardı."[137] Vasak da önüne gelen herkese kraliyet sarayının gönderdiği bağışlama mektuplarını gösteriyordu. Ğazar Parbetsi'nin de buna gönülsüz bir şekilde tanıklık ettiği görülür: "Kralların Kralı, diyordu Vasak, Ermenistan'da Hıristiyanlığa müsamaha gösterecek; müneccim-rahiplerin katledilmesinin intikamını almayacak, ayaklanmanızı aklından silecek; yeter ki siz onunla birlikte mahvolmamak için Vartan'ın tavsiyelerinden ve cephesinden uzak durun."[138]

O halde biz, Sünikli Vasak'ı, tek kaynağımız olan vakanüvisler kadar sert yargılayamayız. Onun uzlaşma ve barıştırma politikası savunulabilir, zira bu politika Ermenistan'ı yenik düşeceği bir savaştan ve korkunç misillemelerden korumak istiyordu. Ancak bu politika, ölüm kalım mücadelesi sırasında Ermeni kuvvetlerini bölmek gibi ciddi bir sakınca arz ediyordu, Yeğişe *Vartabed* ile Ğazar Parbetsi'nin yönelttiği ihanet suçlamasını da bu yüzden hak ediyor.[139]

451'deki Pers istilası

Nitekim Mayıs 451'de Pers vezir Mihr-Narseh Aras'ı geçti ve Paydagaran eyaletine girdi; Aras ile Kura'nın kavşağında bulunan bu eyalet, daha önce gördüğümüz gibi Ermenilerin müttefiki olan Ağvanlara bağlıydı. Mihr-Narseh'in güçleri oradan bütün doğu Ermenistan'ı tehdit ediyordu. Bu tehdit karşısında Vartan Mamigonyan bir tek kendine güvenebilirdi, zira Sünikli Vasak Perslerin çok işine yarayan bir tarafsızlık içinde köşesine çekiliyor ve mevcudiyetleri savaş alanında onca gerekli olan sayısız *nakharar*ı da kendi örneğini izlemeye itiyordu. Ama büyük Mamigonyan bunun kendisini sarsmasına izin vermedi. "Vasak'ı izlemiş olan *nakharar*ların yerine onların kardeşlerini, oğullarını ve yeğenlerini geçirerek," birkaç gün içinde davasına bağlı bir ordu topladı; bu ordu, Ermenistan'ın kalbi olan Ayrarad eyaletindeki Ardaşad'da bir araya geldi.[140] Yeğişe *Vartabed* ona eşlik eden ve birçoğu Ermeni destanının en güzel sayfalarından birini kanlarıyla yazacak olan kahramanları sayar. "Onlar Nerşabuh Ardzıruni,[141] Khoren Khorkhoruni, Ardag Baluni,

Vahan Amaduni, 'Vahevuni birliği', Tatul Timaksiyan, Arşavir Arşaruni, Şimavon Antzevatsi, Dacad Kınduni, Adom Kınuni, Khosrov Kapeğyan, Garen Saharuni, Hımayag ve Kazrig Timaksiyan, Nerses Kaçperuni, Parsman Mantaguni, Arşen Indzayetsi, Ayrug Sılguni, Vren Daşiratsi, Abrsam Ardzıruni, Khurs Sırvantsdiyan, Koğyanlar, Agiatsiler, Dırbaduniler, Rışduniler ve özel birlikleriyle bütün kraliyet memurlarıydı."[142] Bir tarihçi için ilginç bir liste, zira burada 5. yüzyıl ortası Ermeni feodalitesinin seçkinlerini gözden geçirme imkânı buluyoruz; her bakımdan değerli bir liste, zira bu parlak ve kahraman aristokrasinin asalet şahadetnamelerini içeriyor.

Avarayr muharebesi
Vartan Mamigonyan'ın kahramanca ölümü

Paskalya bayramı yeni kutlanmıştı ki Pers ordusunun batı yönünde harekete geçtiği ve Her ile Zarevant kazalarından, yani Urmiye gölünün kuzeydoğusundaki Khoy yöresinden geçerek Ermenistan'ın kalbine girdiği haberi geldi. Vartan Mamigonyan derhal Pers ordusunu karşılamak üzere yola çıktı ve daha sonra adı Magu olan yöredeki Ardaz kazasında mola verdi. "(Vartan'ın) Bütün birlikleri," der Yeğişe, "çarpışmak üzere Ardaz ovasında yürüyüşe geçmişti, süvari sınıfından olduğu kadar piyade sınıfından da toplam 60 000 adam bulunuyordu. Yüksek rütbeli mübarek din adamları (Hoğotsimli) Hovsep ile Ğevont'un yanı sıra muharebe günü hazır bulunmak isteyen pek çok kilise adamı da onlara eşlik ediyordu."[143] Vartan, komutan vekillerinden biri olan Arantzar Amaduni'yi Parbetsi'ye göre 300 süvariyle, Yeğişe'ye göre ise 2000 adamla birlikte, keşif kolu olarak gönderdi. Bunu izleyen öncü birliği çarpışması Ermenilerin lehine gelişti.[144]

Nihai muharebe Ardaz'da, Avarayr köyü yakınında, mecrası iki orduyu ayıran Dığmud'un –daha sonra Akçay– suladığı ovanın ortasında meydana geldi. Tarih, 2 Haziran 451'di.[145] Persler sayıca üstündü ve savaş fillerini de getirmişlerdi, bunların her birini zırhlı bin askerden oluşan bir kol izliyordu. II. Yezdgerd, Ermenilere karşı, "yenilmez bir boğaya veya zapt edilemez bir kaleye benzer" meşhur Ölümsüzler birliğini göndermişti.[146] Yeğişe'ye göre, Pers komutanı, Sünikli Vasak'ı çağırtmış ve kraliyet ordusunun stratejik önlemleri, artık kesin olarak ülkesine

ihanet eden Vasak'ın nasihatleri üzerine alınmıştı. Nitekim, Vasak, Pers ordusunda savaş fillerinden oluşan bölüğün ortasında yer aldı.

Vartan'ın ordugâhında, şafak söker sökmez, patrik Hoğotsimli Hovsep ve Aziz Ğevont ayin yaptılar ve komutanlar Kudas ayinine girdiler. Vartan son çarpışma hazırlıklarını yaptı. Birinci kolu, Mogklu Ardag'ın yardımcılığında prens Ardzıruni'ye emanet etti ve ikisini ordunun iki kanadını oluşturmakla görevlendirdi. İkinci kol Khoren Khorkhoruni'nin kumandasına verildi, onun yardımcıları Indzayetsilerin reisi ile Nerses Kaçperuni'ydi. Üçüncü kolordu Vanantlı Tatul'un emri altındaydı, onun komutan vekili de Dacad Kınduni'ydi. Nihayet dördüncü kolun kumandasını bizzat Vartan aldı, komutan vekilleri kendi kardeşi Hamazasp Mamigonyan ve "yiğit Arşavir," yani Arşavir Arşaruni'ydi. Olayların çağdaşı olan ve kitabını 470'e doğru (?) kaleme almış Yeğişe *Vartabed*'in bize verdiği bilgiler bunlar.[147] Kitabını bundan kısa bir süre sonra (görünüşe göre, 490'a doğru) yazmış olan Ğazar Parbetsi, ordunun muhtelif unsurlarının dağılımına ilişkin aşağı yukarı benzer bir bilgi verir, ama savaş meydanındaki düzenlerini farklı bir şekilde gösterir. Ona göre, yanında komutan vekilleri olarak sadece Mogklu Ardag'ın değil, Arşavir Arşaruni'nin de bulunduğu prens Ardzıruni'nin kolu ortada yer alır; Khoren Khorkhoruni'nin (burada Khoren Makhaz) kolu sağ kanadı oluşturur. Vartan Mamigonyan sol kanada şahsen kumanda eder, komutan vekili ise Pabak Aravelyan'dır; Vartan, artçı birlik olarak da kardeşi Hamazasp Mamigonyan'ı bırakır.[148]

Dığmud ırmağı, yukarıda gördüğümüz gibi, savaşçıları ayırıyordu. Ermeni süvari birliği ırmağı geçti ve Pers mevzilerine saldırdı, ama çok geçmeden sol kanadı darmadağın edildi. Vartan sol kanadının yardımına koştu ve Perslerin sağ kanadını savaş fillerinin ayaklarının dibine kadar püskürttü. Maalesef Persler sayıca ezici bir üstünlüğe sahipti –yediye karşı bir, diye ileri sürer vakanüvislerimiz. Üstelik, Ğazar Parbetsi'ye inanacak olursak, Vartan'ın birliklerinin bir kısmı Sünikli Vasak'ın propagandasıyla gizlice kışkırtılmıştı; bunların derebeylerinin askerleri olduğunu ve büyük feodal ailelerinin çoğunun Mamigonyanların taraftarları ile Süniklilerin taraftarları arasında paylaşıldığını unutmayalım. Vartan'ın bel bağlayabileceğini zannettiği birliklerin bir kısmı saldırı emrine itaat etmediler; diğerleri, ilk karşılaşmadan sonra, geri çekildiler. Pers komutanları bundan istifade edip savaş filleri bölü-

ğünü ileri sürdüler, ordularının seçkin birliği Ölümsüzler onlara destek veriyordu. Büyük Vartan Ölümsüzleri geriletti ve içlerinden yüz kırk adamı öldürdü, ardından savaş filleriyle çarpıştı. Bu canlı kaleye saldırmakta tereddüt etmedi ve bu umutsuz saldırıda kahramanca öldü. Bazı kaynaklar, onun, fillerin arasında şahsi düşmanını, hain Vasak'ı gördüğünü ve heyecana kapılıp onu yakalamaya çalışırken kalabalığa yenik düştüğünü, "fillerin arasında saklanmış olan" Vasak'ın ise onun darbelerinden kurtulduğunu söyler.[149]

Büyük Vartan'la beraber Ermeni soylular sınıfının güzide zümresi can verdi. Yeğişe *Vartabed* ve ondan sonra da Ğazar Parbetsi bu "şehitler listesi"ni gözler önüne sererler: "133 adamıyla kahraman Vartan Mamigonyan, 19 adamıyla Khoren Khorkhoruni, 57 adamıyla cesur Ardag Baluni, 19 adamıyla Kınduniler soyundan kudretli Dacad, 22 adamıyla Timaksiyan ailesinden bilge Hımayag, 7 adamıyla Kaçperuni soyundan ünlü Nerses, 3 adamıyla Kınuni ailesinden genç Vahan, 7 adamıyla Indzayetsi ailesinden dürüst Arşen, iki kardeşi ve 18 adamıyla Sırvantsdiyan ailesinden güçlü Karekin." Nitekim Yeğişe, Avarayr savaş meydanında can veren iki yüz seksen kahramanı şehit olarak telakki eder; Parbetsi de isimlerinin önüne "aziz" veya "muhterem" sıfatını koyar. Ermeni tarafındaki ölülerin toplam sayısı 1036'dır; "yedi kat daha kalabalık" olan Persler ve "dönmeler" ise 3544 adam kaybetmiştir.[150]

Ermeni gerillası ve Hımayag Mamigonyan

Avarayr'daki muharebe Ermenilerin hezimetiyle sonuçlandıysa da, gene de Ermenistan'ı kurtardı. Mamigonyanların direnişi Persleri düşünmeye sevk etti: Ermenistan'a Mazdeizmi dayatmak, Sasani imparatorluğu kuvvetlerini boş yere yıpratacaktı, oysa Derbent tarafında Hun boylarının tehdidine ve eski Kuşan ülkesi Baktriane tarafında Kıdarîlerin, sonra da Akhunların tehdidine karşı koymak gerekiyordu. Sünikli Vasak, kendini arabulucu olarak önermek için bu anlayıştan derhal istifade etti. "Refakatindeki papazlarla birlikte kendini kefil olarak göstererek, Ermenilere isyanlarını affettirebileceğine ve bunun yanı sıra kiliselerini yeniden inşa etme ve bütün ayinlerini eski usule göre yapma iznini sağlayabileceğine, elindeki kraliyetin cevabi mektubuna dayanarak yemin ediyordu."[151]

Bu dolaylı çağrılar, bizzat millici cephenin bir hain olarak telakki ettiği Vasak'tan geldiği için başarılı olmadı. Persler köylere ve kasabalara yaklaştıkça, ahali, önlerinden kaçıp dağa çıkıyordu. Bu şekilde oluşturulan direniş merkezleri arasında, kaynaklarımız, "karanlık Haldik ülkesi"nde –Bizanslı coğrafyacılarda *Khaldaia* (yani Karadeniz kıyısındaki dağlar, Bizans topraklarındaki Lazika'nın batısında)– "dağlık ve ulaşılmaz Dımorik yöresinin güney bölgeleri"nde (Gurigi dağı yöresi, Aşita'nın kuzeyinde) ve "Artsakh'ın derin mağaraları"nda (Şuşa yöresi), kısacası ülkenin dört bir köşesinde bulunan merkezleri sayar. Pers ordusunun başlıca gücünü oluşturan süvari birliği bu dağlarda işe yaramıyordu. Müstahkem şatolara gelince, bunları birbiri ardına kuşatmak icap ediyordu; Yeğişe, Ayrarad'daki Gabuyd dağı şatosu ("mavi şato") gibi, bu şatolardan bazılarının gösterdikleri muzaffer direnişe değinir. Dımorik'teki şatoların savunucuları ise, tersine, duvarların arkasında tehlikede olduklarını düşünerek, gerilla savaşı yapmak için dağa çıkıp işgal birliklerini yıprattılar. Keza, "Khaldik" dağlıları Dayk vadilerinden iniyorlar, Bizans sınırına kadar gelmeyi göze almış olan Pers kollarıyla savaşıyorlardı. Yeğişe ve Parbetsi boğazlarda ve geçitlerde pusular ve şaşırtmacalarla dolu bu savaşı büyük bir canlılıkla anlatırlar. Pers kolları geçtikten sonra kiliselerinin yakıldığını gören partizanların öfkesini ve bunların ele geçirebildikleri ayrı düşmüş bölüklere karşı giriştikleri misillemeleri tasvir ederler.[152]

Çok geçmeden Dayk büsbütün ayaklandı, Bizans sınırının yakınlığı da bu ayaklanmayı kolaylaştırdı, imparator Marcianus'un tarafsızlığına rağmen yardımlar oradan kolayca ulaşabiliyordu. Gerçekten de tam o sırada, büyük Vartan'ın kardeşlerinden biri, Hımayag Mamigonyan, Konstantinopolis'teki sonuç alamadığı görevinden dönüşünde, Dayk'a geldi. İki arkadaşıyla, Arden Kapeğyan ve Varazşabuh Baluni'yle yerel isyanın başına geçti.[153] Çok sayıda mülteci, *nakharar*, şehirli veya köylü ona katıldılar. Ama Mamigonyanlara olan kini feodal rekabetlere özgü bir gaddarlık taşıyan Sünikli Vasak, bir Pers koluyla onun peşine düştü. Hımayag bu karşılaşmalardan birinde bir kasabanın yakınında öldürüldü, Ğazar Parbetsi'nin Ortşenhağ olduğunu söylediği bu kasaba, Saint-Martin'e göre Dayk ile Klarcet arasında yer alan Ardanuç olabilir.[154]

Bu arada doğu Ermenistan'daki Artsakh ormanlarında direnen başkaldırıcılar, Kafkasya'nın kuzeyinde, Derbent geçidinin ötesinde göçebe ola-

rak yaşayan Hun kabileleriyle irtibat kurdular. Parbetsi'ye göre, onların talebi üzerine, Hunlar Pers sınırına akınlar düzenlediler, muhtemelen Hazar denizine dökülen Kura'nın ağzına doğru, zira Yeğişe bize Ağvan tarafında Pağasagan'a yerleşmiş olan Hun reislerinin birinden söz eder.[155]

Adhur-Hürmüz'ün marzbanlığı *Sünikli Vasak'ın düşüşü*

Ermenistan'ın şiddet yoluyla Hıristiyanlıktan döndürülmesinin imkânsız bir iş olduğu ortaya çıkıyordu. II. Yezdgerd, sofuluğuna rağmen, bunun farkına varmış olmalı. *Marzban* görevini, halk tarafından sevilmediği besbelli Sünikli Vasak'tan aldı ve uzlaşma yanlısı bir İranlıya verdi (451-465); adı Ermeni vakayinamelerinde Adrormizd, Pehlevi dilinde Adhur-Hürmüz olarak geçiyor.

Yeğişe'nin kabul ettiğine göre, yeni *marzban*, Pers ve Mazdacı olduğu halde, özellikle dini bakımdan bir yatıştırma politikası uyguladı. "Piskoposlara piskoposluk bölgelerinin geri verilmesini emretti, ibadeti kadim usule göre açıkça yapmalarına, özgürce halkın karşısına çıkmalarına izin verdi. Ermeni köylülerin Pers işgali yüzünden maruz kaldıkları kayıpları tazmin etmek için vergi miktarını düşürdü ve ülkeden geçinen kraliyet garnizonlarının sayısını azalttı." Sürgünleri, firarileri, mültecileri –din adamı olanları da olmayanları da, soylu olanları da olmayanları da– evlerine dönmeye çağırdı ve el konulmuş malvarlıklarını geri verdirdi.[156]

Adhur-Hürmüz durumla ilgili olarak başlıca yüksek rütbeli Ermeni din adamlarına veya din bilginlerine –her ne kadar bunlar kraliyet sarayının ilk fermanlarına katı bir muhalefet göstermiş olsalar da– danışmayı bile istedi. Kısa bir süre önce yaptıkları yüzünden maruz kalabilecekleri misillemelere rağmen, kilise adamlarının pek çoğu imanlarının davasını savunmak üzere *marzban*ın davetine icabet etmekte tereddüt etmediler. Böylece Rışdunik piskoposu Sahak ve Nerşabuh Ardzıruni'nin yakın çevresine mensup bir papaz olan Ağpaglı Muşe, her ikisi de ateş mihraplarını yıkmış ve bölgedeki Mazdacı din adamlarına kötü muamele etmiş olmakla birlikte, *marzban*ın karşısına çıktılar. Öte yandan Vasak, patrik Hoğotsimli Hovsep'i, Aziz Ğevont'u ve kısa süre önce Ardaşad'daki bir ateş mihrabını devirmiş olan Samuel ve Apraham adlı Aradzlı (Ayrarard'da) iki papazı Sünik'teki şatolarında alıkoyuyordu.[157]

Dördünü de *marzbana* yolladı, bu hareket kalleşçe olduğu halde riyakârca kendini gizlemeyi başarıyordu, zira işgal ordusu tarafından bir kalede esir tutulan Hovsep ve Ğevont, kararın bozulması için Persia kralına başvurmuşlardı. Keza mübarek papaz Yeğekiaglı Arşen (Arsen) ve Khaçaç, nam-ı diğer Kaçaç diyakozu da krala havale edildi. Ayrıca, Vasak'ın ele verdiği Pasian [Pasinler] piskoposu Tatig çoktan Persler tarafından Huzistan'a (Susiane) sürülmüştü.[158]

Marzban Adhur-Hürmüz'ün Ermeni Kilisesi'nin en nitelikli temsilcilerini çağırmaktaki niyeti sadece bilgi edinme amacı güdüyorduysa da, durumu en tehlikeli olanlar arasından pek çoğunu ona teslim eden Vasak'ın hareketi çoktan başka bir biçim almıştı. Üstelik Vasak, rakip ailelerin, Mamigonyanların ve Gamsaraganların rehine olarak tuttuğu çocuklarını Perslerin eline vermişti.

Olması gereken oldu. Ermeni kilise büyüklerini etrafına toplamış olan Adhur-Hürmüz, onların şikâyetlerine kulak verdi, hepsini dinledi, "onların ağzından duyduğu haliyle her şeyi samimiyetle yazdı ve saraya tebliğ etti," ondan sonra onları efendisi krala gönderdi. Keza Ermeni soylular sınıfının önderlerinden birçoğunu da saraya gönderdi, bunlar arasında özellikle Arşavir Arşaruni, Şimavon Antzevatsi, Vahan Amaduni, Kınduni sülalesinin reisi, Aşots prensi,[159] ayrıca Pabak Aravelyan, Daşirli (Kukark'ta) Vren ve Abrsam Ardzıruni yer alıyordu.[160] Ğazar Parbetsi'nin belirttiğine göre, onlar da unvanlarını ve sahip oldukları toprakları koruma teminatı vermiş olan Adhur-Hürmüz'ün "aldatıcı vaatlerinin cazibesine kapılmış ve ayartılmışlardı."

Sünikli Vasak, Mamigonyan cephesinden bu papazlar ve *nakharar*larla aynı zamanda, Persia sarayına gitti. Yeğişe ve Parbetsi, Sasanilere olan sadakatinin mükafatı olarak, Ermenistan tacının kendisine verilmesini umduğunu ileri sürerler. Hal böyleyken, çok geçmeden hayal kırıklığına uğradı. Taraf olmayan bir politika izlemek isteyen Vasak, kendisine karşı korkutucu bir koalisyon kurulduğunu gördü. II. Yezdgerd'in karşısında hem kendi damadı Varazvahan –fanatik bir Mazdacı olarak yaşamak üzere Perslere iltica etmiş açık bir dönmeydi– hem Mamigonyan taraftarları ona yüklendi; bu sonuncular sık sık kendileriyle gizlice anlaştığını hatırlatarak Vasak'ın itibarını sarsmakta hiç zorlanmadılar. Mevcut idareye sadık kalmayı istese de, gene de bir yandan millici cepheyi, kilise cephesini kollamıştı. Hatta, Vartan Mamigonyan'la anlaşarak, başkal-

dırıcıların imparator II. Theodosius ve imparator Marcianus'un müdahale etmesini sağlama girişimlerine katılmıştı. Bu amaçla Konstantinopolis'e gönderilmiş beylerden biri olan Adom Kınuni bunu ortaya çıkardı. Vasak, Rus bozkırlarında Hunlar nezdinde –bu göçebeler bir şaşırtma hareketi yapsınlar diye– bulunulan girişimlere katılmakla suçlandı keza.[161] Vasak'tan ölesiye nefret eden Mamigonyan cephesinden beyler, ona yüklenmekten büyük zevk aldılar tabii. Ğazar Parbetsi, II. Yezdgerd'in daha dünc kadar kendisine karşı ayaklanmış olan bu *nakharar*ları, hepsini dinlemek üzere debdebeyle huzuruna kabul ettiğini anlatır. Gayet tehditkâr bir ses tonuyla, onlara gerekçelerini gösterip kendilerini temize çıkarmalarını buyurdu. Onlar adına söz alan Arşavir Gamsaragan bütün sorumluluğu Vasak'ın üstüne attı; o dönemde kraliyet *marzban*ı olduğu halde, gizlice onların suç ortağı olmuştu.[162] Yeğişe'ye göre, bu soruşturmanın oturumları kralın huzurunda değil, ancak onun emri üzerine vezirleri önünde yapılmıştı.[163]

İdaresi Mihr-Narseh'e verilmiş olan soruşturma kapandığında, II. Yezdgerd Ermeni beylerini bir şölene davet etti. Vasak hiç kuşku duymadan şölene gitti. "Saraydaki alışılmış teşrifata uyarak, kralın vermiş olduğu şeref elbisesini giydi, hükümdarlık alameti olan alın çatkısını bağladı ve altın işlemeli başlığı taktı; incilerle ve kıymetli taşlarla süslü som altından kemerin tokasını bağladı; salkım küpeleri ve gerdanlığı taktı, samur kürkü omuzlarına attı. Bütün bu nişanları takınmış olarak, kraliyet sarayına gitti, davetlilerin en muhteşemi ve gösterişlisi oymuş gibi görünüyordu."[164] Zaferi, zanlı gibi gözaltında tutulan Mamigonyan cephesinden beylerin durumuyla tezat oluşturuyordu adeta, derken aniden perde yırtıldı. Kraliyet münadilerinden biri, Sünik prensine doğru ilerleyerek, herkesin ortasında ona seslendi: "Beni sana kral gönderdi. Bütün bu göze çarpıcı şeref alametlerini kim sana verdi? Onlara gerçekten layık isen bana derhal cevap ver!" Ve ona yöneltilen suçlamaları cümle âlemin önünde açıkladı.

Dramatik bir düşüş. Kraliyet şöleni adalet divanı halini aldı, Sünikli Vasak'ın prens elbiseleri derhal çıkartılıp mahkûm kılığı giydirildi ve korkunç bir hücreye atıldı, çok geçmeden orada hastalığa yenik düştü. "Bağırsakları iltihaplandı, akciğerlerini verem kemirdi, gözlerinde kurtlar kaynıyor, bunlar burun deliklerinden çıkıyordu. Tıpkı bir ceset gibi kokuyordu, hizmetkârları ondan kaçıyorlardı. Utanç verici dalavereler-

le Ermenistan kralı olmak isteyen bu kişi bir köpek gibi öldü ve bir leş gibi sürüklendi," diye sonuca bağlar Yeğişe acımasız bir dille.[165]

II. Yezdgerd Sünik prensliğini Vasak'ın damadına, Hıristiyanlıktan dönmüş olan Varazvahan'a verdi.[166]

Mamigonyan cephesinden beylere ve onlarla birlikte alıkoyulan Ermeni kilise adamlarına gelince, II. Yezdgerd onları Kurkan'a –eski Hyrkania– sürdü, sonra Horasan'daki Nişabur hisarına hapsetti. Yukarıda kilise adamlarının listesini verdik. Yeğişe *Vartabed* ve Ğazar Parbetsi buna beylerin listesini de ekliyorlar. Bu listede bütün Ermeni soyluları yer alıyor: "Sünik ailesinden Papken ve Pagur kardeşler; Ardzıruni ailesinden Nerşabuh, Şavasb, Şengin, Mehrujan, Barkev ve Dacad; Mamigonyan ailesinden Hamazasp, Ardavazt ve Muşeğ; Gamsaragan sülalesinden Arşavir, Tatul, Vartz, Nerses ve Aşod; Amaduni soyundan Vahan, Arantzar ve Arnag; Kınuni soyundan Adom; Antzevatsi soyundan Şimavon, Zvaren ve Aravan; Aravelyan soyundan Pabak, Varazten ve Dağ veya Tağ; Mantaguni sülalesinden Sahak ve Parsman; Daşiratsi soyundan Vren; Rapsonyan ailesinden Papig ve Ükhnan (daha doğrusu Ohan)."[167]

Ermeni milli cephesinin –Mamigonyan cephesi– başlıca beylerini rehine olarak tutarken, Vasak'ı cezalandırmak suretiyle Sünik cephesini de gözden düşüren II. Yezdgerd, *haygan* feodalitesinin başeğmezliğine son vermiş olduğunu umuyordu. Gerçekte, Pers politikası iki taraflıydı. 451 isyanının müsebbibi olarak telakki ettiklerine karşı, kraliyet baskısı sert olmuştu. Ama öte yandan Ermenistan'da *marzban* Adhur-Hürmüz dini müsamaha ve barışı sağlama sistemini ayakta tutuyordu.

"Ğevontçular"ın şehit edilmesi

Esir tutulan Ermeni beylerine özel olarak kötü muamele edildiği belirtilmese de, II. Yezdgerd mahpus kilise adamlarına karşı daha zalim davrandı. Papaz Aradzlı Samuel ve diyakozu Apraham kırbaçlandıktan ve sağ elleri kesildikten sonra öldürüldü (boyunları vuruldu) (454).[168] Kısa süre önce Asur'a sürülmüş olan Pasian piskoposu Tatig'in de boynu vuruldu.[169] Daha sonra Yezdgerd, *Eran-ambarağbad* (silah ve mühimmat depoları idarecisi) Vehden-Şahpur'u[170] patrik Hoğotsimli Hovsep'in, İçevanlı Ğevont'un ve diğer papazların davasını görmekle görevlendir-

di. Yeğişe'ye göre, mahpuslar öyle mübarek insanlardı ki, görevi onları Hıristiyanlıktan döndürmek olan bir *hamağden* veya Mazdacı din bilgini kendisi din değiştirdi.[171] Sonunda Vehden-Şahpur onları Nişabur'dan alıp dağda, şehrin kuzeydoğusunda yer alan ve meşhur bir ateş tapınağının, Adhur-Burzen-Mihr'in[172] bulunduğu Revand köyüne götürdü. Tanrı Mihr'in (Mithra) önünde onları dinlerinden döndürmeye nafile uğraştı. İçlerinde en bilgilisi olan İçevanlı Ğevont, arkadaşları tarafından ona cevap vermekle görevlendirildi, Pehlevi dilini bilen piskopos Rışdunikli Sahak da tercümanlık edecekti. Yeğişe *Vartabed* ve Ğazar Parbetsi'nin bize aktardıklarına göre, Ğevont görevini belagatle ve kahramanca yerine getirdi,[173] bu sebeple bu şehitlerin hepsi o zamandan beri "Aziz Ğevontçular" olarak tanınır. "Ğevontçular," dağda, Revand yakınında ölüm cezasına çarptırıldılar. Vehden-Şahpur önce Yeğekiaglı Arşen'in boynunu vurdurdu. Daha önce memleketinde bir ateş tapınağını yıkmış olan Rışdunikli Sahak, bunu yaptığı için pişmanlık duymayı sonuna kadar reddetti ve bizzat Vehden-Şahpur tarafından katledildi. Bu sonuncusu belki de patrik Hovsep'i kurtarmak istemiş olabilir, zira Yeğişe'ye göre, onun Sasanilere sadakatini biliyordu,[174] ama azizin imanını inkâr etmeyi reddetmesi karşısında, onun boynunu vurdurdu. Aziz Ğevont, çıplak olarak, sivri kayaların üzerinde sürüklendi, bedeni paramparça olduktan sonra onun da boynunu vurdular. Kaçaçlı Muşe'nin de boynu vuruldu (25 Temmuz 454). Hovsep'ten sonra patriklik makamına geçen Manazgerdli Melide (452-456) ve Manazgerdli Movses (456-461), Süryani Kilisesi'ne meyilli oldukları, dolayısıyla daha ziyade anti-Grek oldukları için Pers *marzbanı* tarafından görünüşe göre oldukça iyi karşılandılar.[175]

Baskı son buldu. Horasan'a sürülmüş Ermeni beyleri sonunda salıverildiler. Yeğişe *Vartabed*'e göre bu, Reyli bir valinin inisiyatifiyle oldu; vali II. Yezdgerd'den beylerin affedilmelerini istedi ve kraliyet ordusunda sivrilmelerini sağlayarak onlara tekrar itibar kazandırdı. Bu olayın II. Yezdgerd'in saltanatının son yılında gerçekleştiği söylenir (456-457).[176] Ama aynı yazar başka bir sayfada, Ermeni *nakharar*larının iyi muamele görmelerine ve hatta Persia sarayına şerefle kabul edilmelerine rağmen, daha ileri bir tarihte, on iki yıllık bir tutsaklıktan sonra ve II. Yezdgerd'in ikinci halefi kral Beruz [Firuz] tarafından, 464 yılına doğru serbest bırakıldıklarını söyler.[177] Öte yandan Ğazar Parbetsi *nakharar*ların kesin

kurtuluşlarının ancak Firuz'un devrinde gerçekleştiğini ileri sürer.[178] Bununla birlikte, o da, bu yoldaki ilk adımı II. Yezdgerd'in Mamigonyanların vârisi, Hımayag'ın oğlu ve büyük Vartan'ın yeğeni genç Vahan konusunda atmış olduğunu gösterir. Vahan, vaktiyle Sünikli Vasak tarafından Perslere teslim edilmiş ve o günden beri rehine olarak alıkonmuştu. II. Yezdgerd'in saltanatının sonunda, Kukark *pteşh*i Aşuşa'nın isteği üzerine tekrar serbest bırakıldı.[179] Ağvanların prensi ve ateşli bir Hıristiyan olan Vaçe'nin ayaklanıp, Firuz'un saltanatının başında Persia'ya karşı silaha sarılması ise, aksine, diğer *nakharar*ların özgürlüğe kavuşmasını birkaç ay geciktirdi.[180] Bu anlatıdan olduğu gibi, Yeğişe'ninkinden de öyle anlaşılıyor ki, Sasani yönetiminin Ermeni feodalitesiyle barışmaya çalışmasının nedeni, özellikle ordularına adam toplamaktı. Horasan'da olduğu gibi Kafkasya'da da Pers sınırlarına çöken Hun tehdidi karşısında, savaşçı Ermeni soylular sınıfı Ktesiphon sarayının göz ardı edemeyeceği bir katkı anlamına geliyordu.

Bütün bu felaketlere rağmen, Ermeniliğin Kafkasya tarafında, özellikle Kukark eyaletinin İberya yani Gürcü kısmında kaydettiği ilerlemelere özel bir ilgi göstermek gerekir. Yukarıda Kukark (Daşir) *pteşh*i Aşuşa'dan bahsettik, o da yakın zamanda diğer Ermeni prensleriyle birlikte Ktesiphon sarayında sürgün cezasına çarptırılmıştı. Aşuşa özgürlüğüne ancak 455'te kavuşabildi. "Hediyeler vererek, bacanağı Hımayag Mamigonyan'ın oğullarını (yani Vahan, Vasak ve Ardaşes'i) beraberinde götürebildi; onlar da ölüme mahkûm edilmek üzere Sünikli Vasak tarafından Persia'ya gönderilmişti. Aşuşa onları Kukark'tan getirdi ve anneleri Tzvig'e, karısı Anuşvram'ın kız kardeşine teslim etti, o da *pteşh*in evinde yaşıyordu." "Bu ayrıntılar," diye belirtir Peder Lévond Movsêsian/Ğevont Movsesyan, "Kukarklılar ile Ermeniler arasında var olan yakın ilişkileri ortaya çıkarıyor. Mamigonyanların satraplık ailesiyle yalnız kan bağlarıyla birleşmiş olmakla kalmayıp, siyasi konularda Ermenilerle tamamen hemfikirdiler, çünkü ortak kaderleri onları da aynı ölçüde ilgilendiriyordu. Üstelik Daşir'in ve *pteşh*in evinin bulunduğu başkent Tsurdav'ın sakinlerinin çoğu Ermeni'ydi, piskoposları Ermeni'ydi, Kilise'nin dili de Ermeniceydi." Peder Movsesyan, Kukark, Ermenistan ile Gürcistan arasında bir uç eyaleti olduğu halde, 5. yüzyılda kültürünün özellikle Ermeniliğe ait olduğu sonucuna varır.[181]

Firuz'un saltanatı devrinde Ermenistan

Persia kralı Firuz'un saltanatı devrinde (459-484) *marzban*lık mevkiinde Pers valileri Adrormizd yani Adhur-Hürmüz (451-465), sonra Adr-Vışnasb yani Adhur-Guşnasp (465-481) bulundular. Ğazar Parbetsi'ye göre, Firuz'un hâlâ Persia'da sürgünde bulunan son Ermeni *nakharar*larını serbest bıraktığını (464'e doğru) gördük. Ğazar'a göre, onları salıvermekle görevlendirdiği süt kardeşlerinden biri, bu görev sırasında Arşavir Gamsaragan'la dost oldu.[182]

Patriklik makamında Arahezli (Dayk'ta) Kiüd veya Küd oturuyordu (461-478). Bu ruhani liderin resmi ikametgâhı Dıvin'deydi, Pers *marzban*ı da başkent olan bu şehirde oturuyordu.[183] "Ermeni edebiyatı konusunda derin bilgisi vardı; Grekçede daha da ustaydı," der Ğazar Parbetsi.[184] Helenseverliği onu Perslerin gözünde şüpheli biri haline getirdi. Bizans imparatoru I. Leon'la gizlice işbirliği yapıyor diye kral Firuz'a ihbar edildi. Gerçekte, patriklik ve Ermeni soylular sınıfı Perslerden kurtulmak için Bizans imparatorunun himayesini sahiden de gizlice rica etmişlerdi, ama Tuna kıyısında her soydan Barbarlara karşı kendini savunmakla meşgul olan Bizans'ın Ermenistan'a müdahale edecek zamanı yoktu. Ermeniler ancak kendilerine güvenebilirlerdi. Kendini temize çıkarması için Persia sarayına gelmesi buyrulan patrik Küd, gitmekte tereddüt etmedi. Ğazar Parbetsi'ye göre, Ermeni Hıristiyanlığını Bizans dünyasına bağlayan kültürel bağları hiç gizlemeye kalkmadan, Sasani hanedanına karşı siyasi sadakati konusunda teminatta bulundu. Ama, elbette, Hıristiyanlıktan dönmeyi reddetti. Firuz onu Persia'da –sarayda, diye özellikle belirtir Parbetsi– yarı-tutsaklık durumunda alıkoymakla yetindi, ama bu şartlarda da piskoposluk görevini yapmayı sürdürdü (471). 472'de Ermenistan'a dönebildi, ama Dıvin'deki patriklik ikametgâhına gitmesine izin yoktu. O da Vanant'taki Otmus'a yerleşti. Altı yıl sonra orada ölecekti (478).[185]

Bu sırada Ermeni soylular sınıfı fırtınalı günlerden sonra kendini toparlıyordu. Mamigonyanlar ve Gamsaraganlar gibi büyük ailelerde, şehitlerin ve rehinelerin karıları çocuklarını Hıristiyan inancıyla ve en katıksız Ermeni vatanseverliğiyle büyütmüşlerdi. Hımayag Mamigonyan'ın dul eşi, prenses Dzvig veya Tzvig'in durumu da böyleydi. Avarayr felaketinden sonra klanın geleneklerini sıkıca korumuş olan bu güçlü ve

kararlı kadın, oğullarından üçünü, Vahan, Vasak ve Ardaşes'i (Vahan, yukarıda gördüğümüz gibi, Persia'daki sürgünden dönmüştü), Perslerde saygı uyandırıp onları etkilemeye kadir olduğunu bildiği eniştesi Kukark *pteşhi* Aşuşa'nın gözetimine emanet etmişti. Kukark, kısmen bir Ermeni sülalesine tabi bir "İberya" nahiyesiydi. Ancak, Sasani sarayının, Kafkasya'da Darial geçidini Alanlara ve onların arkasındaki Hun boylarına karşı koruyan İberyalıları kollamakta çıkarı vardı ve onları himaye etmeye değer buluyordu. Yiğit kadın, dördüncü oğlu Vart'ı ise Bizans sınırındaki Dayk'ta yetiştiriyordu.[186]

Bu genç prenslerin büyüğü Vahan'ın, dikkat çekici bir kişilik olduğu, ailesinin büyük geleneklerine layık olduğu şimdiden belliydi. Mamigonyanların vârisi, der Ğazar Parbetsi, aklı başında, zeki ve iyi yürekli bir delikanlı izlenimi bırakıyordu. Ermeni feodalitesinin kendilerine katılmasını hedefleyen bir politika güden Pers *marzban*ları, onu fark etmekten geri kalmadılar. Belki de, Parbetsi'nin ima ettiği gibi, kral Firuz ona *marzban*lık tevcih ederek, genç Mamigonyan'ı kendine bağlamayı düşünüyordu, ne var ki 451 isyanının hatıraları, Avarayr'ın hatıraları, kralın heveslerine ket vurdular. Görünüşe göre Sasani sarayı güçlü Mamigonyan sülalesini ve, onunla birlikte, aynı cepheden olan Sünikli Babik ve Arnag Amaduni gibi *nakharar*ları kesin olarak kazanma fırsatını böylece kaçırmış oluyordu.[187]

Ayrıca muhtemelen, Ğazar Parbetsi'nin ima ettiği gibi, Mamigonyan sülalesine düşman derebeyleri, Vahan'a karşı Perslerin doğal güvensizliğini artırmaya uğraşıyorlardı. Kendini temize çıkarmak mecburiyetinde hisseden Vahan saraya gitti ve kral Firuz'un şüphelerini gidermeyi başardı. Ne pahasına? Muhtemelen, Sasani sarayındaki hayatın bir parçası olan Mazdacı merasimler sırasında, protokolle ilgili kimi tavizler karşılığında –saray teşrifatı bu merasimlerden kaçınmaya çok zor izin verirdi. Ğazar Parbetsi de Vahan Mamigonyan'ın "inancının zayıfladığını" söylerken bu gerçeği kabul ediyor.

Sasanilere sadakat adına verilen bu tavizler, Mamigonyanların yakın geçmişinin körüklediği şüpheleri bertaraf etmeye yetmedi. Ermenistan'a dönünce, onun kötülüğünü isteyen Vriv adında birine karşı kendini savunmak zorunda kaldı; Suriye asıllı bu kişi, altın madenleri idare memuruydu.[188] Ğazar Parbetsi bu konuyla ilgili olarak Ermenilerin Suriyelilere, "onların boş lakırdılarına ve havailiğine" duydukları antipatiye

değinir, halbuki Pers politikası, Ermenilerden daha esnek olan ve Helenseverliğinden daha az şüphe edilen bu Süryani Hıristiyanları Ermenistan'da memnuniyetle çalıştırıyordu.[189]

Vahan Mamigonyan'ın isyanı

Ermenistan'da durum bir hayli belirsizdi ki, Gürcistan olayları bu durumun bir sonuca bağlanmasını hızlandırdı.

Yukarıda *pteşh* Vazken'e değindik.[190] Kaynaklarımızın İberyalı olarak nitelediği bu bey, iki ülke arasındaki, yarısı bir tarafa yarısı öbür tarafa ait birkaç sınır nahiyesinde hüküm süren, uyruğu belirsiz o Ermeni-Gürcü küçük hükümdarlarından biriydi muhtemelen. Brosset, yukarıda gördük, sözü edilen Vazken'in Arran ve Muğan (daha sonra Karabağ) üzerinde hüküm sürdüğünü düşünür, ancak bu hükümdarlığın veraset hakkıyla mı, yoksa fetih hakkıyla mı elde edildiğini bilmiyoruz.[191] Büyük Vartan Mamigonyan'ın kızı, güzel ve dindar Şuşanig'le evlenmişti. Yakın zaman önce diğer Ermeni prenslerle Persia sarayına getirilen Vazken, Mazdeizmi kabul etti ve memleketine döndükten sonra da Hıristiyanlıktan dönmekte diretti. Karısı Şuşanig'i de dininden dönmeye zorlamak istedi. Kararlı bir şekilde bunu reddeden karısına karşı öyle şiddet kullandı ki, kadın bu yüzden öldü (458).[192] Böylece, bir yandan Ermeni milli hislerini inciten Vazken, İberya veya Gürcistan'da hüküm süren hanedanla da çatışmaya giriyor ve bu tahtı da ele geçirmeye çalışıyordu. Nitekim bazı Ermeni yazarlar onu "büyük İberya *pteşhi*" ve "Mtskheta kralı" olarak adlandırırlar, bu da, en azından ciddi hak iddiaları olduğunu doğruluyor. Dolayısıyla, İberya'nın meşru kralı I. Vahtang Gorgaslani 476'da Vazken'i yenip öldürdüğünde hem tahtını savunuyor, hem de Azize Şuşanig'in intikamını alıyordu.[193] Persia kralı Firuz, İberya'yı yerle bir etmesi için komutan Mihran kumandasında bir ordu gönderdi. Bu harekâtları desteklemesi için, Ermeni vasallarını kendi birlikleriyle işbirliği yapmaya çağırdı.[194]

Bu sırada I. Vahtang, Pers istilasına karşı koymak için, Hunlardan yardım istedi, Attila'nın ölümü (453) Hunların Avrupa'daki gücünü zayıflatmıştı, ama Azak denizi civarında hâlâ korku salıyorlardı. Vahtang özellikle Ermeni beylere elçiler gönderip, inançlarının düşmanı olan Persia'ya karşı Hıristiyan milletler arasındaki dayanışmayı hatırlatıyor-

du. Ermeniler kitlesel olarak ayaklanacak olursa, onlara tam destek vereceğini söylüyordu.

Bu ricaların yöneltildiği *nakharar*ların önde geleni olan Vahan Mamigonyan, kararını titizlikle tartmış anlaşılan.[195] İberyalılar, dağları dışında, Büyük Kral'ın kuvvetlerine karşı gelecek çapta değildiler. Ğazar Parbetsi'nin belirttiğine göre, kayda değer bir süvari birliğini bile düzene sokamıyorlardı.[196] Büyük istilaların çalkantılarıyla başları hiç olmadığı kadar dertte olan Bizanslılar hiç yardım edemezlerdi. Hunlara gelince, bozkırları oldukça uzaktaydı ve belli ki Ermeni Hıristiyanlığı bu korkutucu yardımcı kuvvetlere başvurma fikrine endişeyle yaklaşıyordu. Ğazar Parbetsi'nin söylediğine göre, bu düşünceleri tartan Vahan Mamigonyan sonunda isyanda karar kıldı (481). Yeni patrik, Aziz Hovhannes Mantaguni de bu konuda onu hararetle teşvik etti muhtemelen. 478'de seçilen bu ruhani lider, sadık müridi olduğu Sahakların ve Mesrobların büyük geleneğini sürdürüyordu. "Bilge, belagatli, ağırbaşlı, Mazdeizme karşı ateşli bir gayret içinde" olduğundan, Ermeni Kilisesi'ni yeniden canlandıran kişi olarak adlandırılmaya layıktı.[197] Önceki isyan gibi, 481'deki Ermeni ayaklanması da Mamigonyan ailesi ile Patriklik arasındaki sıkı dayanışma sayesinde gerçekleşti.

Vahan'ın yanında kardeşi Vasak Mamigonyan kendini gösterecekti. Vahan ve diğer tertipçiler, mübarek papaz Bıcnili Atig[198] huzurunda İncil üzerine yemin ettiler. Şu da var ki, feodal kıskançlıklar bütün bu hareketlerin yarası olmayı sürdürüyordu. Yemin edilir edilmez, tertipçilerden biri, Amaduni sülalesinden Varazşabuh, bunu Pers *marzbanı* Adhur-Guşnasp'a haber verdi. *Marzban* alelacele Ani şatosuna kaçtı, orada az kalsın başkaldırıcılara yakalanıyordu.[199] Yanına aldığı tüm eşyayı kaybeden *marzban*, Ardaşad yönüne doğru kaçmaya devam ederken, Vahan Mamigonyan muzaffer olarak Dıvin'e girdi. Nitekim görünüşe göre, isyanın büyüklüğü karşısında, Pers *marzbanı* Ermeni başkenti Dıvin'i kendiliğinden tahliye edip kendini daha emniyette hissettiği Ardaşad'a gitmiş. Başkaldırıcılar artçı birliğine nefes aldırmamışlar. Dıvin'i işgal ettikten sonra Ardaşad'ı kuşatmışlar; *marzban* geceleyin oradan da aceleyle ayrılıp Azerbaycan tarafından Persia'ya kaçmış.

İsyan küçük Pers işgal ordusunu tamamen hazırlıksız yakalamıştı. Vahan Mamigonyan neredeyse aynı oranda önemli başka bir feodal sülaleyi, Pakraduni sülalesini de kendi safına katma becerisini gösterdi. *Marz-*

ban unvanını kendisi almak yerine Sahak Pakraduni'ye verilmesini sağladı. Sahak, zaten süvari birliğinin kumandanı (*asbed* [Erm. "şövalye"])[200] rütbesine veraset yoluyla sahipti; tıpkı Vahan'ın, Mamigonyan klanının şefi olarak, Ermeni kuvvetlerinin başkomutanı rütbesine veraset yoluyla sahip olduğu gibi. Bu sırada Azerbaycan'da ordusunu yeniden kurmuş olan Pers valisi Adhur-Guşnasp, Ermenistan'da tekrar ortaya çıktı. Başkaldırıcılar Dayk tarafından Bizans sınırına doğru geri çekilmeyi düşündüler, sonra bundan vazgeçtiler. Sahak Pakraduni ve Vahan Mamigonyan, Dvin'de kalıp bu başkenti savunma durumuna geçirirken, ordunun bir kısmı diğer *nakharar*ların emri altında Perslerin üzerine yürüdü. Ğazar Parbetsi bu *nakharar*lar arasında Sünik prensi Papken'in,[201] Vasak Mamigonyan'ın, Kardşuil Khorkhoruni'nin, Şirag beyi Nerses Gamsaragan'ın ve kardeşi Hırahad'ın, ayrıca Kınuni sülalesinin reisleri Adom ve Arasdom kardeşlerin isimlerini sayar. Ğazar Parbetsi patrik Hovhannes Mantaguni'nin savaşa giden bu savaşçıları takdis ettiğini söyler.[202]

Agori muharebesi

Küçük Ermeni ordusu –metinlerden anlaşıldığına göre birkaç yüz asker– Pers öncü birliğiyle Varazgerd yakınında karşılaştı, burası muhtemelen Nahçivan yöresinde yer alıyordu.[203]

Son derece üstün kuvvetlerle karşı karşıya kaldığını gören Vasak Mamigonyan, Ayrarad'a doğru geri çekildi, Pers ordusu bir günlük mesafeyle arkasındaydı. Ararat'ın [Ağrı dağı] kuzey bayırında yer alan Agori köyüne varınca, Vasak çarpışmayı kabul etti. Ğazar Parbetsi'ye göre, beraberinde sadece dört yüz adam vardı, bunları dört gruba böldü; merkezde kendisi ve Sünikli Papken olmak üzere, sol kanada Kardşuil Khorkhoruni, sağ kanada Adom ve Arasdom Kınuni, artçı birliğe de Nerses ve Hırahad Gamsaragan kardeşler komuta ettiler. Muharebenin başında Kardşuil Khorkhoruni düşman tarafına geçti ve onun ayrılmasıyla, Parbetsi'ye inanacak olursak, Ermeni askerlerinin sayısı üç yüz kişiye düştü, *Hâkimler* kitabındaki Gideon'un üç yüz askeri* gibiydiler, diye ekler vakanüvis, bu da, belirtelim ki, böylesi bir tahminin niteliği konusunda bizi şüphe içinde bırakabilir.[204] Sayıca az olmalarına rağmen (Persler, Parbetsi'ye inanacak olursak, yedi bin kişiymiş), Ermeniler galip geldiler.

* *Kitabı Mukaddes, Eski Ahit*, "Hâkimler," Bap 7, Kitabı Mukaddes Şirketi, 1985. (ç.n.)

Sünikli Papken ve Vasak Mamigonyan'ın komutasındaki merkez, Pers komutanı Adhur-Guşnasp'ı öldürdü (481). Papken, Perslerin safında savaşan ve Adom Kınuni'nin sıkıştırdığı yeğeninin, Sünik prensi Ktehon'un canının bağışlanmasını istedi.[205] Arasdom Kınuni bu parlak zaferi müjdelemek için patrik Hovhannes, *marzban* Sahak Pakraduni ve başkomutan Vahan Mamigonyan'ın mücadelenin sonucunu kaygıyla bekledikleri Dıvin'e koştu. "Haç'ın kudreti üstün geldi ve daima üstün gelecek! diye bağırıyordu." Hepsi katedrale gitti, Hovhannes XXIX. Mezmur'u okuttu: "İşit, ya Rab, ve bana acı; Ya Rab, bana yardımcı ol.*"[206]

Bu sırada Vahan Mamigonyan ve başkaldırmış olan diğer reisler, Persia sarayının Ermenistan'ı kaybetmeye bu kadar kolay razı gelmeyeceğini görmezlikten gelemiyorlardı. Agori çarpışmasının ertesi günü, İberya kralı I. Vahtang'dan vaat ettiği desteği istediler. Vahtang birkaç yüz kişilik bir Hun yardımcı kuvveti gönderdi ama kışa girerken onları geri çağırdı.

Ermeniler öfkeden kudurmuş olan Büyük Kral'ın karşısında yalnız kalmışlardı. Vahan Mamigonyan, tavırlarını gidişata göre belirlemeyi bekleyen feodal aileleri; Ardzrunileri, Antzevatsileri, Rışdunileri ve Mogk beylerini daha fazla gecikmeden kendisine katılmaya çağırdı ısrarla. İçlerinden bir kısmı, özellikle Ohan Antzevatsi ve Nerses Yervantuni çağrısını kabul edip "kutsal birliğe girdiler," ama Mamigonyan ordusuna katılmak için yola çıktıklarında Van gölünün kuzeybatısında, Pıznunik nahiyesindeki Aresd yakınında, Pers taraftarı olarak kalmış diğer *nakharar*ların, yani Sevug Antzevatsi ve Mogklu Ohan'ın ani bir saldırısına uğradılar (24 Nisan 482). Bu kişilerin soyadları bile, aile içi görüş ayrılıklarının ne kadar derin olduğunu göstermeye yeter. Daha doğrusu, şahsi düşmanlıklarına ve komşuluk kavgalarına göre, derebeylerinin bazısı Hıristiyan tarafında, bazısı da Pers tarafında yer alıyordu. "Nerses Yervantuni, kargısıyla Mogk[207] prensi Ohan'a vurdu ve onu yere devirdi. Mogklu Ohan, bir gün Antzevatsilerin prensi Ohan'dan bahsederken, onun boynuna tıpkı öküzlere yapıldığı gibi hamut geçireceğini söyleyerek böbürlenmişti. Kuzeni Sevug Antzevatsi şu cevabı vermişti: 'Ben hamudu getiririm, sen de onun boynuna geçirirsin.' Bu küstahça sözlerin intikamını almak isteyen bu öküz, boynuzlarıyla ona

* Metinde 29. olarak (Eski Grekçe versiyona göre) belirtilmiş olan Mezmur, elimizdeki Türkçe ve Fransızca çevirilerde Mezmur 30: 11'e tekabül ediyor. (ç.n.)

şiddetle çarptı, onu atından düşürdü ve çiğnedi."[208] Ğazar Parbetsi'nin bu şekilde aktardığı epizot, zamanın Ermeni feodal savaşlarının "hava"sını gösterir. "Antzevatsilerin öküzü" Ohan'ın ve Nerses Yervantuni'nin, şahsi düşmanlarının kurduğu pusudan galip çıktıktan sonra muzaffer bir şekilde Hıristiyan ordusuna katıldıklarını ekleyelim.

Nersesabad muharebesi

Gerçekte bunlar birer müsademeydi sadece. Bir Pers ordusu Urmiye gölünün kuzeybatısında, Her (Khoy) ve Zarevant eyaletlerinde, *hazarabed* veya büyük vezir Suren Pahlav'ın ve *puştiğban-salar* veya muhafız alayı komutanı Adhur-Narses'in emri altında toplanıyordu. Bu sefer Vahan Mamigonyan Ermeni ordusunun komutasını şahsen aldı. Patrik Hovhannes Mantaguni ve *marzban* Sahak Pakraduni ona eşlik ediyorlardı.[209]

Emrindeki bütün kuvvetlerle birlikte Dıvin'den yola çıkan Vahan, hem Ayrarad'ın hem de Van gölü havzasının güvenliğini sağlamak için Ardaz'a (daha sonraki Magu eyaleti) yerleşti. Pers ordusuyla bu kazada, Ğazar Parbetsi'nin Nersesabad diye adlandırdığı bir köyün yakınında karşılaştı. Şafak vakti, patrik Hovhannes Ermeni birliklerini takdis etti, Vahan Mamigonyan da ordusunu savaş düzenine soktu. Nerses ve Hırahad Gamsaragan, Paseğ veya Parseğ Vahevuni, Sünikli Papken, Adom Kınuni ve Papağ Baluni'yle birlikte sol kanatta yer aldı. "Her birinin kendi süvari birliği vardı;" bu ayrıntı derebeylerinin asker devşirme özelliğini gayet iyi gösteriyor. Vanantlı Vren, savaşçılarıyla birlikte, ayrı bir kolordu teşkil ediyordu, yedek birlikti anlaşılan.

Ğazar Parbetsi, hep yaptığı gibi, bu muharebeyi bir kişisel başarılar silsilesi olarak tasvir eder. Persler, Vahan'ın aldığı akıllıca tedbirleri boşa çıkartarak, Ermeni sağ kanadına saldırır ve dağıtırlar. Sahak Pakraduni karşı saldırıya geçer ve hücuma bizzat kumanda ederek Pers muhafız alayı komutanı Adhur-Narses'in üzerine atılır. "Kargıları hedefe ulaşmadı. Bunun üzerine savaş atlarıyla yaklaştılar ve birbirlerinin saçlarına asılarak göğüs göğüse çarpıştılar."[210] Süvari birliğinin geri çekildiğini gören Vahan, Vanantlı Vren'e çarpışmayı tekrar düzene sokmasını haykırır, ama o kaçar. Bunun üzerine Vahan, iki Gamsaragan prensiyle birlikte bizzat hücuma geçer, düşman kanadını kaçırtır, sonra merkeze yö-

nelir ve onu da bozguna uğratır. "Orada, tepenin daracık yamacında, sayısız düşmanı yere serdiler." Yanı başındaki Şirag beyi Nerses Gamsaragan, Pers komutanlarından birini kendi elleriyle öldürdü. Dize getirilmiş olan Ermeni sağ kanadı, Parseğ Vahevuni'nin komutası altında toparlandı ve hasmı bozguna uğratan son darbeyi indirdi.[211]

Vahan Mamigonyan'ın zaferi tamdı. Kardeşi Vart'ın kendisine doğru geldiğini görünce sevinci de tam oldu, o güne kadar Persia sarayında rehine olarak tutulan kardeşi kaçmayı başarmıştı.

Ahıska muharebesi

Yaz gelmişti. Ermeni ordusu Ayrarad eyaletindeki Dzağgodın kazasına dinlenmeye gitmişti ki, Vahan Mamigonyan müttefiki İberya kralı Vahtang Gorgaslani'den onu yardıma çağıran bir haber aldı. Vahtang'ın çağırdığı Hun yardımcı kuvvetler hâlâ gelmemişti ve Pers komutanı Mihran İberya'yı tehdit ediyordu. Vahtang'ın isteği üzerine Vahan, Ermeni ordusuyla birlikte, İberya kralının yanına, Gankark (Gankarni) kazasına gitti; burası, İberya-Ermeni sınırındaki İberya eyaleti Kukark'ın güneyinde, Akhuryan'ın kaynaklarının ötesinde yer alıyordu.[212] Bu sırada Mihran, bir Pers ordusuyla, muhtemelen yukarı Kura veya Mtkvari vadisini nehrin doğu kaynaklarına kadar yukarıya doğru çıkarak, geliyordu. Görünüşe göre muharebe, Gori'nin batısında yer alması gereken Ahıska yerleşim merkezinde,[213] her halükârda Hıristiyanlar için çok kötü şartlarda başladı. İberyalılar ile Ermeniler arasında belirli bir durum dolayısıyla kurulan ittifak, etnik olarak birbirlerini çekemezliklerine maalesef engel olmamıştı. Agori'de ve Nersesabad'da görüldüğü gibi, kendi topraklarında öylesine yiğitçe savaşmış olan Ermeniler, yabancı topraklardaki bu sefere hiç anlam veremiyorlardı. Üstelik, içlerinden bir kısmı, Pers tarafına bağlı kalmış olanlar, Mihran'ın ordusunda yardımcı kuvvet sıfatıyla çarpışıyorlardı; onların mevcudiyeti ve aynı zamanda entrikaları, Vahan'ın askerlerinin savaşçı şevkini kırıyordu. Vahtang'ın yalvarıp yakarmaları üzerine orada kalan Vahan, savaşı kabul etti. O dönemdeki tek özgün kaynağımız olan Parbetsi'ye göre, Gamsaraganlar ve Kınunilerle birlikte Hıristiyan ordusunun merkezinde yer aldı. Sağ kanadı Parseğ Vahevuni ile Sado Kapeğyan'a emanet etti, sol kanadı İberyalılara bıraktı. Parseğ ile kendisi arasına Sahak Pakraduni'yi ve Sünikli

Papken'i yerleştirdi. Savaşın başında Vahan ve Gamsaraganlar düşman ordusunun merkezini çökerttiler ve Kura'nın ötesine püskürttüler. Parbetsi, Şirag beyi Nerses Gamsaragan'ın ve Vasak Mamigonyan'ın yiğitlik konusunda harikalar yarattığını anlatır. "Gözüpek Vasak kargısını kuvvetle bir Pers savaşçısına indirdi ve onu yere devirdi, ama kargısı kırıldığından bir başkasını aradı ve bulduktan sonra yüreği sevinçle dolarak çarpışmaya döndü. Nerses Gamsagaran'la karşılaştı, onun da kargısı kırılmıştı ve o da başka bir kargı arıyordu. 'Bir an önce kargı bulmaya bak Nerses,' diye bağırdı ona, 've çabuk geri gel, zira ölümsüzlüğü ölümle takas etmek için bir daha bu kadar elverişli bir an bulamayız!'"

Gerçekten de kralları Vahtang'la İberyalılar ve Ermeniler, hasımlarının sayıca üstünlüğü karşısında ezilip dize gelmek üzereydiler. Vahan Mamigonyan, yaralanıp attan düşmüş olan Sünikli Papken'i yerden kaldırdı ve terkisine alıp kurtarabildi. Ama kardeşi Vasak Mamigonyan ve Sahak Pakraduni kahramanca can verdiler. Hırahad Gamsagaran'ın atı yere yıkıldığından, Pers komutanı Mihran onu esir aldı ve zincire vurdurdu (482).

Vahan Mamigonyan, Ermeni ordusunun kalıntılarıyla, Dayk'a, Bizans sınırına doğru çekildi. Hâlâ Mihran'ın kumandasındaki Persler, Pasian'daki Tu kasabasına kadar girdiler, der Ğazar Parbetsi, günümüzde Büyüktüy diye adlandırılan bu kasaba, Erzurum'un kuzeybatısında,[214] tam Bizans imparatorluğu sınırındaydı.[215] Vahan Mamigonyan oradan sadece yüz kilometre ötedeydi, o da Bizans sınırına sıkışıp kalmıştı. Mihran, ya Persia'yla hâlâ barış içinde, hatta teorik olarak müttefik olan Konstantinopolis sarayıyla bozuşmaktan çekindiğinden, ya da Ermenilerin sığındıkları dağlarda tehlikeye atılmayı göze alamadığından, onun peşine düşmeye cesaret edemedi. Vahan'la müzakereye oturdu, başkaldırıcılar silahlarını bıraktıkları takdirde kral Firuz nezdinde tam bir af için girişimde bulunmayı teklif etti. Ğazar Parbetsi'ye göre, bu vaatlerin samimiyetine güvenemeyen Vahan, bu teklife, Ermenilerin bütün şikâyetlerini ortaya koyarak ve Hıristiyanlığın mutlak özgürlüğünü talep ederek karşılık vermiş.[216]

Gerçekte, Persler, sayı ve silah üstünlüğü onlarda olduğundan meydan savaşında galip gelseler de, birliklerinin bulunduğu toprak parçalarına hâkim olabiliyorlardı sadece, o dağlık nahiyelerde ise Ermeni gerillası onlara tuhaf sürprizler hazırlıyordu. Ktesiphon sarayına çağrılan

Mihran, esiri Hırahad Gamsaragan'ı beraberinde götürürken, düşman kolunun peşine düşen Hırahad'ın kardeşi Nerses Gamsaragan, Pakrevant'taki Pakavan yakınında ani bir saldırıda bulunarak tutsağı kurtarmayı başardı. Ne var ki Mihran, bunun intikamını, gene Ahıska muharebesinde tutsak ettiği Sünik'in küçük prensi Hazt'tan aldı. Hıristiyanlıktan dönmeyi reddeden Hazt, öldürüldü. 25 Eylül 482'de "Vağarşagerd bölgesinde, Pakrevant nahiyesindeki Pakavan köyünde, Nıbad dağındaki bir boğazda" şehit oldu. Sünik'in hükümdar prensi olan ve milletine karşıt eğilimlerinden daha önce söz ettiğimiz ağabeyi Ktehon, Perslere körü körüne bağlı olduğundan, onları kardeşinden kurtulmaya teşvik etmişti.[217]

Vahan Mamigonyan, Pers komutanının gidişinden istifade edip Ayrarad'da tekrar ortaya çıktı. Vağarşabad'a uğrayıp oradaki meşhur tapınakta ibadet ettikten sonra, kışı Dıvin'de geçirmeye geldi. 483 ilkbaharında, yeni bir Pers ordusu göründü Ermenistan'da, ordunun başında büyük Karenler ailesinden ve İran eyaleti Sakastene'nin (Sistan) valisi olan *hazaraft* Zarmihr vardı.[218] Azerbaycan'dan yola çıkan Zarmihr, Aras'ı aştı ve Ardaşad'dan geçerek Dıvin önlerine vardı. Orada, der Ğazar Parbetsi, "Khosrovagerd ormanından Çağlayanlar (*Çırervej*) dağına kadar, ordusunu savaş düzenine soktu."[219]

Hâlâ Dıvin'de bulunan Vahan Mamigonyan, başkentinin sayıca çok üstün bir ordu tarafından kuşatılmak üzere olduğunu gördü. Zaman kazanmak için, bir saldırı emri verdi. Görünüşe göre, bu beklenmedik karar Persleri şaşırttı ama çabuk toparlandılar. Ermeni *nakharar*larından ikisi, Vorti Timaksiyan ve Kaçaç Saharuni öldürüldüler. Hıristiyan savaşçılara eşlik etmiş olan patrik Hovhannes Mantaguni attan düştü ve öldü sanılarak bırakıldı, ama o Ermeni hatlarına ulaşmayı başardı.[220]

Dıvin'de sıkışıp kalmaktan korkan Vahan Mamigonyan, Pasian ile Dayk hududunda, Bizans sınırı tarafında tekrar dağa çıkmaya karar verdi. Adamlarıyla birlikte tam sınıra varmıştı ki, Şağkomk kazasında (Dayk'ın güneybatısında, Tortum'un yukarı vadisi) az kalsın Perslere yakalanıyordu. Onu takip eden Pers komutanı Zarmihr,[221] iyi kılavuzlar sayesinde boğazlardan geçerek yaptığı bir gece yürüyüşünden sonra, şafağın ilk ışıklarında Ermeni kahramanın konaklama yerine varmayı başardı. Birçok prensesi ele geçirdi, bunlar arasında özellikle Nerses ve Hırahad Gamsaragan'ın eşleri vardı, ama Vahan ve çevresindeki başlıca

*nakharar*lar dağa ulaşmaya vakit buldular. Zarmihr, Tu kasabası yakınında ordugâh kurdu, yukarıda da adı geçen bu kasaba Aras'ın kaynaklarının bulunduğu yöredeydi ve bu yöre pusu savaşına çok elverişliydi. Pers komutanı da Ermeni sürgünlerinin işini bitirmeyi düşünüyordu muhtemelen ama tam o sırada Kafkasya'ya gidip İberya kralı Vahtang Gorgaslani'yle savaşması için emir geldi. İberya hükümdarını tutsak etmeye veya öldürmeye de boşuna uğraştı zaten. Vahtang onun darbelerinden kaçmayı başardı ve tam zamanında "Eger diyarına" sığındı, yani Kolkhis'e, daha sonraki Megrelya'ya.[222] Bu sırada Ermenistan'daki Pers işgal birliklerinin başına Zarmihr'in yerine Mihranlar sülalesinden Reyli Şahpur getirilmişti,[223] birkaç ay boyunca *marzban*lık yaptı (483-484).

Reyli Şahpur'un marzbanlığı *Vahan Mamigonyan ve Ermeni direnişi*

Görünüşe göre Reyli Şahpur Ermenileri yanına çekmek amacıyla, onlara karşı bir taviz politikasını yeniden uygulamaya koydu. Onun için de, Pasian'daki Poğpert kalesine kapattırmış olduğu Gamsaragan prenseslerine saygılı davrandı. İki esirenin kocalarını, Şirag beyleri Nerses ve Hırahad Gamsaragan'ı Mamigonyanların cephesinden koparmayı umuyordu böylece, ama üstü kapalı yaptığı çağrılar geri çevrildi.[224]

Vahan Mamigonyan'a gelince, Perslere karşı gerilla savaşını sürdürüyordu; kâh dağlara sığınıp peşine salınan kolların beyhude çabalarına meydan okuyor, kâh ovaya inerek Pers ordusunun ordugâhını geceleyin ok yağmuruna tutuyordu. Böylece, Pasian ile Dayk hududunda dağları mesken edindikten sonra, Daron'a gitti ve genel karargâhını Dzağig'de kurdu, bu kasaba Mamigonyan ailesinin veraset yoluyla sahip olduğu mülklerin bir parçasıydı. Oradan da, "takviye kuvvet almak için," der Ğazar Parbetsi, Bizans sınırına doğru, Haşdiank'a (Asthianene) geçti. Bu da, Bizans imparatorluğunun (o sırada İsaurialı Zenon yönetimindeydi, 474-491) resmi tarafsızlığına rağmen, Bizans egemenliğindeki Ermeni eyaletlerinin "Persarmenia"daki yurttaşlarına yardım etmekten çekinmediklerini düşündürtüyor.[225]

Bu sırada Persler, Vahan'ın peşine kollar salmaya devam ediyorlardı. *Marzban* Reyli Şahpur, Ermeni kahramanın Haşdiank'ın bir köyünde olduğunu öğrenince, onu orada yakalamayı denedi. "Gün ağarırken bütün

ordusuyla yürümeye koyuldu ve Vahan'ın adamlarının üzerine atıldı, ama Vahan onları hep tetikte tutuyordu ve hiç kayıp vermeden konak yerlerinden ayrılmayı başardılar." Kuzeye doğru çıkan Vahan, Garin'deki (Theodosiopolis, Erzurum) küçük gölün yakınında, gene Bizans sınırı civarında konakladı, çok yakından sıkıştırıldığı takdirde sınırı aşabilirdi. Düşmana izlerini kaybettirmek için küçük seyyar gruplar halinde yapılan bu yer değiştirme sırasında, komutan vekillerinden ikisi, Muşeğ Mamigonyan ve Nerses Gamsaragan, Ardzati (belki de Bizans'taki Artze, daha sonra Kara-Erz/Karaz) kasabası yakınına, berisinde Perslerin konakladıkları bir ırmağın öbür tarafına vardıklarında, onları öfkeden çıldırtan bir manzarayla karşılaştılar. Karşılarında, öbür kıyıda, bir Pers askeri, onları ele vermedi diye talihsiz bir Ermeni çiftçiyi öldürmeye hazırlanıyordu. "Çiftçi bir buğday yığınının etrafında dönüyor, canını alacak askerin takibinden kurtulmaya çalışıyordu." Nerses Gamsaragan'ın yoldaşlarından biri, Şirmadzlı (Arşarunik'te) Khurs, gözünü kırpmadan ırmağı geçti ve bir kargı darbesiyle celladı yere serdi. Onu örnek alarak coşan Muşeğ Mamigonyan ve Nerses Gamsaragan, bir avuç adamla Pers kolunun üzerine atıldılar, hazırlıksız yakaladıkları Perslerden yetmiş iki kişiyi öldürdüler. Bu kesin ayrıntıyı veren Ğazar Parbetsi, Ermeni gerilla savaşçılarının karakterini de böylelikle yansıtmış olur, milli bağımsızlığı sonunda kurtaracak olanlar da onlar olacaktır.[226]

Devamlı hareket halinde olması sayesinde, Perslerin onu yakalamak için harcadığı tüm çabaları boşa çıkaran Vahan Mamigonyan, Garin kazası hududundan Haşdiank tarafına döndü, daha doğrusu Haşdiank ile Arşamunik arasında Erez kasabasında konakladı. Oraya yeni varmıştı ki, Reyli Şahpur onu hazırlıksız yakalamayı umarak peşini bırakmadı. Ama Erezli köylülerin yardımıyla, gecenin karanlığından da yararlanarak Perslerin ordugâhına baskın veren Vahan oldu. Ğazar Parbetsi bu gece baskınını bize gayet canlı bir şekilde tasvir eder; Ermeni partizanların uyuyan Pers ordusunu ok yağmuruna tutması, karanlıkta müthiş bir kargaşa içinde itişip kakışan Perslerin karşılarındakini Ermeni zannedip birbirlerini öldürmesi vs. Gün doğduğunda, Şahpur, birliklerini, Vahan'ın geceyi geçirmiş olduğu Arşamunik'teki Oğin, nam-ı diğer Şetia köyüne doğru saldırıya geçirdi. Sayısal üstünlük karşısında, çoğunluğu talimli olmayan köylülerden toplanmış Ermeni askerler dağıldılar. Vahan, kardeşi Muşeğ Mamigonyan ve ayrılmaz yoldaşları üç Gamsaragan kardeşler,

otuz kadar yiğitle, düşman saldırı birliklerinin ortasından bir geçit açmayı başardılar, bu arada yolda tehlikeli bir dönmeyi, Sünik prensi Ktehon'u da öldürdüler (483).[227]

Dikkati çeken ilginç bir nokta var ki, o da, Vahan'ın bu çatışmada ölen subayları arasında, Ğazar Parbetsi'nin belirttiğine göre Hipparkos adlı bir Bizanslının bulunmasıdır. Bu da, imparator Zenon yürürlükte olan anlaşmalar uyarınca Persler ile Ermeniler arasında tarafsızlığını korusa da, tebaasının *Haygan* direnişine yardım etmekten geri kalmadığını kanıtlıyor. Ayrıca Vahan, Ğazar Parbetsi'nin söylediğine göre, yeni bir ordu oluşturmak amacıyla güneybatı nahiyelerinden, yani tam da Bizans sınırındaki Hanzit, Dzopk ve Haşdiank'tan (Anzitene ve Sophanene) adam toplamaya hazırlanıyordu. Bu konuda kaygılanan Reyli Şahpur da olanları gözetlemek için Pasian'a yerleşmişti ki son derece telaşlandırıcı haberler ulaştı Pers komutana: Doğuda, Margiane ile Baktriane hududunda Akhunlarla çetin bir savaşa tutuşmuş olan Sasani kralı Firuz tam bir hezimete uğramıştı, ordusu yok edilmiş, kendisi de can vermişti (484).[228] Galip gelen Akhunlar, Merv-i Rud ve Herat eyaletlerini Persia'nın elinden aldılar ve ülkeyi yıllık haraca bağladılar.[229]

Ermeni özerkliğinin tanınması: Ermenistan marzbanı *Vahan Mamigonyan*

Perslerin doğu İran'da uğradığı yıkım, Ermenistan için beklenmedik bir fırsat haline geldi, bu da onun bağımsızlığını sağladı. Kraliyet ordusunun yok edilmesinin, Firuz'un trajik ölümünün ve Margiane ile Aria'nın –yani Merv ve Herat gibi önemli şehirlerin– verilmesinin Sasani imparatorluğu için ağır bir kayıp olması bir yana, Sasanilerin itibarı derinden sarsılmıştı. Çünkü Pers ordusunda bulunan Ermeni askerlerden felakete tanık olup da hayatta kalanlar bu haberi memleketlerine yaymaktan geri kalmadılar.[230] Üstelik, Reyli Şahpur ve Zarmihr Karen, birincisi Ermenistan'da, ikincisi İberya'da faaliyet gösteren iki Pers komutanı, haberi duyduklarında, bu yörelerden hemen ayrıldılar. Kılıçlarını tehlikede olan vatanlarının hizmetine vermek için ve de yeni kralın seçilmesinde nüfuzlarını kullanmak için ordularıyla birlikte Ktesiphon'a koştular. Tercihlerini Firuz'un Valaş adlı bir kardeşi yönünde kullandılar, onun saltanatı devrinde (484-488) Zarmihr Karen İran'ın asıl efendisi oldu.

Pers işgal ordusunun gidişi Vahan Mamigonyan'a Ermenistan'da hareket serbestliği sağladı. Bundan bir an önce istifade etmek için Vağarşabad ve Dıvin'i tekrar işgal etti. Böylece Ermenistan, bir anda, özgürlüğüne kavuşmuş oldu. Ğazar Parbetsi bize halkın sevincini aktarır, olay beklenmedik olduğu için sevinç daha da büyüktür. Eski başkent Vağarşabad'da, "Vahan atalarının inşa etmiş oldukları ama eskilikten dökülen tapınağı tekrar yaptırdı. Şehitler adına yapılmış küçük kiliseleri ziyaret ettikten sonra, Ermeni prensleri büyük eğlenceler düzenlediler."[231] Ama Ermenistan'ın kurtuluşunun asıl göstergesi Dıvin'in, yeni başkentin, yeniden alınması oldu.

Kral Valaş ve veziri Zarmihr Karen, Persia'nın içinde bulunduğu kriz ortamında, Ermenistan'ı yeniden fethetmeyi düşünemezlerdi. Bu ülkeye yüksek rütbeli bir memur gönderdiler, Ğazar Parbetsi adının Nikhor Veşnaspdat olduğunu söyler –yani İran dilinde, *nakhver*[232] Guşnaspdadh.[233] Parbetsi'nin mülayimliğini ve adalet anlayışını övdüğü bu kişinin görevi, ülkeye kesin olarak tam bir dini özgürlük ve siyasi özerklik vererek Ermeni meselesini çözmekti.[234]

Yanında sadece Azerbaycan'daki süvari birliği bulunan Guşnaspdadh, Ermenistan'a girmeye yeltenmedi. Sınırlarda, Her eyaletinde (Khoy eyaleti), tam olarak Nvarsag kasabasında durdu ve Vahan Mamigonyan'a bir barış mesajı gönderdi. Vahan şartlarını ileri sürdü. Yalnız Hıristiyan ibadetinin Ermenistan'da mutlak özgürlüğünü değil, aynı zamanda Mazdacı ibadetin bu ülkede kesinkes yasaklanmasını da talep etti –dini açıdan talebi buydu; siyasi açıdan ise, Ermeni *nakharar*larının doğrudan Persia kralına başvurmaları hakkını talep etti, bu değerli imtiyaz onları Pers *marzban*ının yargılama alanından çıkarıp Büyük Kral'ın dolaysız vasalları haline getiriyordu. Bir başka deyişle, Ermeni derebeyleri, Sasani hanedanına sadakat kisvesi altında, tam bir özerklik talep ediyorlardı. Vahan Mamigonyan adına Guşnaspdadh'a bu şartları iletenler Yaşgur Ardzıruni, Sahak Gamsaragan, Vasavurd Garkayin, Aravan Ağpüryan ve Pacog'du.[235] Persia öylesine zayıflamıştı ki, bu teklifler –özellikle ikincisinin Mazdacı sofuluk açısından kabulü hayli zordu– tartışmasız kabul edildi. Guşnaspdadh, Vahan Mamigonyan'ı görüşmeye çağırdı. Vahan, ihtiyatı elden bırakmadan, şahsi güvenliğini güvence altına almak üzere önce Pers rehinelerin gönderilmesini istedi, davete ancak bundan sonra gitti. Ğazar Parbetsi, Kralların Kralı'nın temsilcisinin

Ermeni önderi karşılayışını ve Vahan'ın onunla eşiti olarak görüşüp tartışırken, Ktesiphon sarayına karşı sadakatini gösteriyormuş gibi yapıp, adeta bağımsız hükümdar tavrı takındığını tadını çıkara çıkara anlatır. Gerçekte kral Valaş, Ermenilerin bütün şartlarına boyun eğmeye hazırdı, zira taht konusunda kendisiyle çekişen kardeşi Zarer'le mücadele etmek için onların yardımına acilen ihtiyacı vardı.[236]

Vahan Mamigonyan'ın, Kralların Kralı'nı kendisine minnettar bırakan bu isteği geri çevirmeye hiç niyeti yoktu. Dvin'e dönünce, Ermeni süvari birliğini topladı, yeğeni Krikor Mamigonyan'ı[237] ve Vanantlı Vren'i birliğin başına geçirip Valaş'a gönderdi. Ğazar Parbetsi'nin ifadesine göre, bu süvari birliği Valaş'ın kardeşinin isyanını bastırdığı muharebede önemli bir rol oynadı, bu muharebe sırasında Krikor ve Vren yiğitlikleriyle dikkat çektiler.[238] Vahan Mamigonyan'ın, böyle bir hizmet sunduktan sonra, Valaş'ın sarayına gidince özel bir itibar görerek karşılanmış olduğunu tahmin edebiliriz.[239] Ğazar Parbetsi'nin ona atfettiği üzere,[240] hükümdarın karşısında büyüklenerek nutuk çekmiş olması pek muhtemel görünmüyor, ama Valaş'ın teveccühünü kazanmış olduğu kesin. Kral, Perslerin hâlâ ellerinde tuttukları Mamigonyan sülalesinin tüm malvarlığını ona geri vererek, veraset yoluyla sahip olduğu Ermenistan'ın başkomutanı rütbesini tasdik etti. Vahan'ın isteği üzerine Valaş, bağımsızlık savaşında Mamigonyanlarla birlikte hareket etmiş olan Gamsaragan sülalesinin beylerine de tüm malvarlıklarını ve rütbelerini aynı şekilde geri verdi; fakat Ardzırunilere de aynı şekilde davranmadan önce, sadakatlerinin kanıtını görene kadar beklemek istedi.[241] Nitekim kısa bir süre sonra, bu sülalenin reisi olan Sahak Ardzıruni'nin, atalarından kalan mülklere yeniden sahip olduğunu biliyoruz.

Vahan Mamigonyan Ermenistan'a dönüşünde halk tarafından büyük şükran gösterileriyle karşılandı. Patrik Hovhannes Mantaguni elinde haç ve Aziz Krikor Lusavoriç'in kutsal kalıntılarıyla ona gitti. Onu kucakladı ve Ermenistan'da Hıristiyanlığın kesin zaferini kalıcı kıldığı için onu kutladı. Alay, "Ermenilerin oluşturduğu büyük kalabalığın arasından ve Teslis'in kudretine hamdederek" Vağarşabad'a ve Dvin'e muzaffer bir şekilde girdi.

Birkaç ay sonra, kral Valaş, başlatılan değişimi tamamlayarak, Vahan Mamigonyan'ı Ermenistan *marzbanı* olarak tayin etti (485). Ermeni özerkliği böylece Sasani sarayı tarafından fiilen tanınmış oluyordu,

aynı zamanda Mamigonyan sülalesinin *Haygan* feodalitesinin geri kalanı üstündeki hegemonyası da tasdik edilmiş oluyordu. Bu hegemonya, milli monarşinin yokluğunu dolduruyordu. Şüphesiz Vahan Mamigonyan, Ğazar Parbetsi'nin hatırlattığı gibi, diğer derebeylik hanedanlarının kıskançlığını hâlâ hesaba katmak zorundaydı.[242] Ama itibarı öyle büyüktü ki hepsi önünde eğiliyordu. Parbetsi onun kraliyet imtiyaz beratını aldığında, at üstünde Dıvin katedralinde Tanrı'ya şükretmeye gidişini anlatır. "Onun geldiğini duyan şehir sakinleri; *nakharar*lar, asiller, halk, erkekler ve kadınlar, yaşlılar ve çocuklar, toplu olarak oraya gittiler. Tanrı'nın evi bütün bu kalabalığı almaya yetmedi, kilisenin giriş sahını, civardaki sokaklar ve meydanlar dolmuştu." Bir yıl önce (484) patriklik makamını kesin olarak Dıvin'e taşımış olan patrik Hovhannes Mantaguni, mezmuru okumaya başladı: "Cemaatlerde Rabbi takdis edin." Kitabı Mukaddes'te İsrail'in Firavun'un boyunduruğundan kurtulduğu bölümü, *Krallar Kitabı*'ndan Davud'un oğlu Süleyman'ı takdis ettiği bölümü okuttu.[243] Ğazar Parbetsi'nin eseri, Hovhannes'e atfettiği, Ermeni özerkliğine yeniden kavuşulmasını ululayan söylevle –son derece güzeldir– son bulur.[244]

Kral Valaş'ın Hıristiyanlığa gösterdiği müsamaha sadece Ermenistan'la sınırlı kalmadı; onun uzlaşmacı niteliklerini Süryani yazarlar da överler.[245] Ama yumuşak huylu bu hükümdar İranlı beyler tarafından tahttan indirildi ve kör edildi; onun yerine yeğeni Kubad'ı, yani Firuz'un oğlunu geçirdiler (488). Bununla birlikte yeni kral, Vahan Mamigonyan'ı Ermenistan *marzban*ı olarak bıraktı. Üstelik, sonradan, Firuz'un Mazdeizmi yayma politikasına bir ara geri dönmek istediyse de, bu yöndeki teşebbüsleri Mamigonyanlar tarafından yeniden reddedildi.

Vahan Mamigonyan'ın *marzban*lığı 20-25 yıl sürdü (485'ten 505 veya 510'a).[246] Tam anlamıyla, unvansız bir krallık yönetimiydi bu. Esef edilecek bir şey varsa, o da *Haygan* monarşisini kendi lehine yeniden kurmak için koşullardan istifade edemeyişiydi. Persia'dan kopmaktan çekinmesi onu bu konuda engellemiş olabilir elbette, bir başka engel de diğer feodal ailelerin Mamigonyanlara karşı gizli hasediydi şüphesiz. Hiç değilse uzun süren idaresi, her alanda tam bir milli canlanmaya yön verdi. "Ülkeyi yeniden örgütledi," der Sepeos, "Perslerin Vağarşabad'da, Dıvin'de, Mzraykh'ta yıkmış oldukları tapınakları yeniden dikti."[247] Keza Asoğig de şöyle der: "Onun yönetimi, Ermenistan piskoposluk kilise-

sinin muhteşem bir şekilde yeniden inşa edilmesiyle kendini gösterdi."[248] Ğazar Parbetsi'yi Bizans Ermenistanı'nda, Erzurum'un güneyindeki Salahunig kazasında bulunan Surena-anabad manastırının başkanı olarak atayıp onu himaye ettiği için Ermeni edebiyatı Vahan Mamigonyan'a minnet borçludur.[249] Parbetsi bu himayeye layık olduğunu Vahan ve kardeşi Vart'la ilgili, 484 yılına kadar gelen mükemmel bir tarih kitabı bırakarak gösterdi; bu eserde kaydadeğer bir siyaset anlayışına sahip olduğunu kanıtlar.

Vahan Mamigonyan, patrik Hovhannes Mantaguni (478-490) ve patrik Otmuslu Papken'le (490-515) tam bir uyum içinde yönetti Ermenistan'ı. 484'te patriklik makamını Dvin'e nakletmiş olan Hovhannes, idarenin himayesi altında, Vahan'ın yanı başında, kendini Kilise'nin iç reformuna vakfetti. "Ermenistan'ı bir yığın mükemmel kurumla donattı," der Asoğig, "akşam ve sabah *karoz*larını (vaazlarını), vaftiz ritüelini, diyakozluk, papazlık ve piskoposluk ritüelini, kiliseleri duayla takdis edip hizmete sokma ritüelini ve Aziz Atanasios'unki olduğu iddia edilen eksiksiz dua kitabını hazırladı."[250] "Önceki yıllardaki savaşların art arda sebep olduğu yıkımları sağduyulu yönetimiyle o kadar iyi telafi etti ki," diye yazar Monsenyör [Mağakya] Ormanyan, "ismi (bugün bile) Aziz Sahak'tan sonra en sayılan isimdir."[251]

Saltanatının ilk kısmında İran'da Mezdek'in komünist doktrinini destekleyen kral Kubad, Mazdacı ruhban sınıfının ve Pers soylular sınıfının düşmanlığıyla karşılaştı ve sonunda kovuldu (496). Pseudo-Stylites'in anlattığı gibi,[252] ileri düzeyde "din sapkını" olan bu kralın Ermenilere karşı Mazdeizmi yayma politikasını yeniden benimsemiş olması ve ateşe tapınmayı reddettikleri için onlara karşı çok sert davranmış olması, Christensen'in de belirttiği üzere pek muhtemel görünmüyor.[253] Kubad'ın, İran tahtına geçtikten sonra (498 veya 499) Mezdekîliğe duyduğu yakınlıktan vazgeçip ruhban sınıfıyla ve soylular sınıfıyla barıştığı, sofu ve Bizans karşıtı bir politikayı yeniden benimsediği doğrudur. Ermenistan'da Mazdeizmi yayma politikasını yeniden başlatma teşebbüslerini şüphesiz bu döneme oturtmak yerinde olur. Öyle ya da böyle, bu yeni dini saldırı öncekiler gibi başarısız oldu ve Vahan Mamigonyan Ermenistan'a gönderilmiş olan Pers ordusunu püskürttü.[254] Sonra bir anlaşmaya gidildi. Selefinin uzlaşma ve müsamaha politikasına dönen Kubad, Ermenilerin Hıristiyanlığı devlet dini olarak koruma hakkını, Persia'nın

Bizans'a karşı giriştiği mücadelede sadakatle destek vermeleri şartıyla, teyit etti. Pseudo-Stylites'e göre, Ermeniler dini özgürlüklerini ve siyasi özerkliklerini korumak için bu şarta gönülsüzce razı oldular.[255]

Nitekim Persia ile Bizans arasındaki savaş yeniden başlıyordu. Kubad'ın Bizans imparatoru Anastasius'dan Kafkasya'daki geçitlerin Hun boylarına karşı savunulması için istediği para yardımı, savaşın bahanesi oldu; bu savunma iki imparatorluğu da ilgilendiriyordu, Grek Ermenistanı tarafındaki Bizans imparatorluğunu olduğu kadar, "Persarmenia" tarafındaki Sasani imparatorluğunu da. Anastasius bu yardımı reddettiğinden (karşılığında Nisibis'in [Nusaybin] kendilerine bırakılmasını istiyordu), Persler Grek Ermenistanı'ndaki Theodosiopolis (Garin, Erzurum) (502)[256] ve Martyropolis (Nıpırgerd, Miyafarikin)[257] şehirlerini yakıp yıktılar ve Diyarbakır'daki Amida'yı [Diyarbakır] ele geçirdiler (503).[258] Bunun üzerine Bizans politikası Hunların Persia'ya karşı bir şaşırtma hareketinde bulunmasına meydan verdi, Hunlar Hazar Kapıları'ndan –yani Daryal geçidinden– Transkafkasya'ya girdiler, bu da Kubad'ın yedi yıllık bir ateşkes yapmasına neden oldu (505 veya 506). (Bizanslılar yüklü miktarda para ödeyip Amida'yı tekrar satın aldılar).[259] Ermeni tarihçi Asoğig de Vahan Mamigonyan'ı "Alanların akınlarını durdurduğu" için överken benzer bir epizoda imada bulunur; bugünkü Osetyalıların ataları olan İskit-Sarmat soyundan bu halk Daryal geçidine adını vermiştir (Der-i Alan), onlar da tıpkı Hun çeteleri gibi, oradan Transkafkasya'ya doğru düzenli aralıklarla akınlar düzenliyorlardı.[260]

Bütün bu barbarları sınırlarından uzak tutmak Perslerin olduğu kadar Bizanslıların da yararınaydı. İki rakip imparatorluk Kafkasya hattında dayanışma içindeydi. Ne yazık ki, çatışmalarının en şiddetli noktasında, bu boyların akınını birbirlerine karşı kullanmakta, birbirlerini alt etmek için onların daima etkili olan şaşırtma hareketine meydan vermekte tereddüt etmiyorlardı. Ancak, her iki durumda da, gerek Bizans'a bağlı eyaletlerinde, gerek Sasanilere bağlı eyaletlerinde barbar akınlarının ilk kurbanı Ermenistan oluyordu. 515-516'da, ilkel Hun topluluğu Sabirler Ermenistan'a ve Küçük Asya'ya yeni bir akın düzenledi.[261] Bu baskınlar sırasında batı Ermenistan Tauros [Toros] dağlarına kadar yağma edildi, doğuda ise göçebeler aşağı Kura'nın vadisinden inerek Azerbaycan'a kadar ilerlediler. Mamigonyanlar ve diğer Ermeni beyleri, özellikle Daron'dakiler, Grek Ermenistanı'ndaki Bizanslı subay-

larla ortak hareket ederek, sonunda barbarları püskürtmeyi başardılar.[262] Öte yandan Kubad da, akınları durdurmak için, aşağı Kura'nın kıyısında, Udya'da, asıl Ermenistan ile Ağvan arasında, müstahkem sınır şehri Pertev'i veya Barda'yı tahkim ettirdi, şehir bir süre onun adıyla, Firuz-Kubad olarak anıldı.[263]

Ermeni özerkliğinin kaldırılması

Vahan Mamigonyan'dan sonra yerine kardeşi, Vart Badrik –*patricius** Vart– diye anılan Vart geçti, o da ağabeyi gibi Perslerce Ermenistan *marzbanı* olarak tanındı. Asoğig'in ifadesine göre, bu görevde dört yıl kaldı,[264] ancak *marzban*lığının 505 ile 509 yılları arasında mı,[265] yoksa 510-511 ile 513-514 arasında mı[266] olduğunu kesin olarak söyleyemiyoruz. Öyle ya da böyle, Vart, onun Bizanslılarla gizlice anlaştığından şüphelenen Sasani sarayı tarafından görevinden alınmış ve Persia'ya sürgüne götürülmüştür.[267] Vakanüvisler anlaşılması güç bu noktalarla ilgili pek az bilgi aktarmışlardır. Samuel Anetsi, 513-514 yılları sütunu altında, "Ermenilerin Kubad'dan koptuğu ve savaşa hazırlandığı"nı söyler sadece.[268] Gerçekten de Pers *marzban*ları yeniden Ermenistan'ı yönetmek üzere geldiler,[269] ancak bu sefer Ermeniler kendilerini ayaklanacak güçte hissetmediler.[270] Şu da var ki, Ermeniler Mamigonyanların hegemonyası altında çeyrek yüzyıldır sahip oldukları fiili özerklikten bu şekilde yoksun bırakılmış olsalar da, mutlak dini özgürlükleri kral Kubad tarafından teyit edilmişti; Sasanilerin doğrudan yönetimine razı olmalarına muhtemelen bu temel taviz neden oldu.[271] Gerçekte Mamigonyan isyanlarının hatırası henüz çok taze olduğu için, Ktesiphon sarayı bu temel meselede Ermenilerin hassasiyetini gözetmenin ihtiyatlı olacağına hükmetti. Bu durum çok dikkat çekicidir, zira gene Kubad, İberyalılara karşı daha kolay zor kullanabileceğine hükmedip onları Mazdeizmi kabule zorlamak istedi. O zamana kadar Persia'nın vasalı olan İberya prensi Kurken, bunun üzerine Bizanslılardan yardım rica etti, iki imparatorluk arasındaki savaş böylece yeniden alevlendi (527).[272]

"Persarmenia" kısa ömürlü özerkliğini kaybederken, Roma imparatorluğunun içinde yer alan Ermeni eyaletleri daha talihli değildi. İmparatorluk yönetimi bu eyaletlerin ulus niteliğini yöntemli olarak bozma-

* ***patricius:*** Roma imparatorluğunda yüksek makam. (ç.n.)

ya girişmişti. Bu politika imparator İsaurialı Leon devrinde (474-491) kendini göstermeye başladı. Ermeni *nakharar*ları, sınırdaki Bizanslı kumandanların denetiminde, feodal örgütlenmelerini o zamana kadar korumuşlardı. İmparatorluk memurlarının işlerine karışmasının ardından, Sophene (Dzopk Şahunots), Anzitene (Hanzit) ve Asthianene (Haşdiank) beyleri bir ayaklanma örgütlediler. Bu hareket Bizanslı komutan İsaurialı İllos'un isyanıyla birleşti, uzun süre Zenon'un gözdesi olan İllos sonunda ona karşı ayaklandı ve bu isyan 482'den 488'e kadar sürdü. İllos ve ortağı Leontios ezildikten sonra, Zenon ayaklanmaya katılmış olan üç sınır eyaletinin Ermeni *nakharar*larını veraset yoluyla sahip oldukları toprak imtiyazını ellerinden alarak cezalandırdı. Satraplıkların başına kimlerin getirileceğini kendisi belirleyecekti, bunlar o andan itibaren Bizanslı memurların yetki alanına katıldılar. Bu beyler arasında bir tek Balabitene (Palakhovid) *nakharar*ı, toprağının küçüklüğü nedeniyle, yurtluğunun miras hakkını sülalesi için muhafaza edebildi.[273] Ermeni niteliğini kaybettirme yönündeki bu politika, ilerde göreceğimiz gibi, İustinianos devrinde yoğunlaşacaktı.[274]

Ermeni Kilisesi ile Grek Kilisesi arasındaki kopuş

Bizans imparatorluğunun payına düşmüş Ermeni eyaletlerinin ulus niteliğini bozmaktan başka bir niyet taşımayan bu önlemlere rağmen, imparator Zenon'un hatırası, tıpkı halefi Anastasius'unki gibi, Ermeni vakanüvislerinin gözünde değerlidir.[275] Bunun nedeni ikisinin de kristoloji alanında, özellikle İsa Mesih'in kişiliğinde tabiat birliği veya ikiliği meselesinde Ermeni patrikliğiyle aynı teolojik tavırları benimsemiş olmalarıdır.

Bu konuda 5. yüzyılda doğan tartışma, bugün yüzeysel düşünen zihinler için keşişler arasındaki boş ve yararsız bir kavga olarak görülebilir. Gerçekte, temel bir felsefi önem arz ettiğini kabul etmek gerekir. İsa Mesih'in tanrısallığına ilişkin dogmanın kabul edildiği günden itibaren, onun tanrısallığı ile insanlığı arasındaki ilişkileri metafizik olarak belirleme meselesi ortaya çıktı. Nesturiler bu meseleyi İsa Mesih'te bir insani *kişinin* ve bir tanrısal *kişinin* ikiliğini kabul ederek çözdüler; katıksız monofizitler ise İsa Mesih'in *kişiliğinde* tek bir *tabiat*, tanrısal tabiat olduğunu kabul ettiler. Khalkedon [Kadıköy] ruhani konseyinde (451) uzlaşma-

ya yönelik bir çözüm arandı; İsa Mesih'te iki –insani ve tanrısal– *tabiat* ve tek bir kişilik olduğu ortaya kondu. Khalkedon düsturu Grek Kilisesi ve Latin Kilisesi tarafından benimsendi. Bununla birlikte imparator İsaurialı Zenon, *Henotikon* veya Birlik Emirnamesi'nde Khalkedon ruhani konseyindeki tanımlara tepki gösterdi, bu tanımların Nesturiliğin lehine olduğuna zımnen hükmetti, böylece kendisi de monofizizmi kayırmakla suçlandı (482).[276]

Ermeni Hıristiyanlığının bu kavgada derhal bir duruş alma fırsatı olmadı, çünkü 451'de, Khalkedon ruhani konseyi sırasında, Perslerin istilasına karşı mücadele sürüyordu ve aynı yıl, Avarayr muharebesinde, Vartan Mamigonyan ve yoldaşları Hıristiyanlığı savunmak için hayatlarını veriyorlardı. Buna karşılık, Nesturilik Süryani Kilisesi'nde ve özellikle Persia'daki Süryani cemaatlerinde kaydadeğer bir gelişme göstermişti; bu cemaatler 484'teki Beyt-Lapat ruhani konseyinde resmi olarak Nesturiliğe katıldılar. Nesturi din bilgini Bar Sauma [Barsumas] (ölümü 495'e doğru) kral Firuz ve kral Valaş'ın teveccühünü kazandı. Sonunda Nesturilik Pers imparatorluğunun ikinci resmi dini oldu adeta. Hâlâ hararetle Mazdacı olan Sasaniler Nesturiliği Zerdüşt'ün diniyle herhangi bir şekilde eşit olarak gördükleri için değil tabii, Nesturi mezhep sapkınlığının Hıristiyan tebaaları ile Bizans Ortodoksluğu arasında aşılmaz bir uçurum açmasında politik bir avantaj buldukları için.[277] Ermeni Hıristiyanlığını Nesturiliği yayma çabasına karşı koruyan sebeplerden biri belki de buydu. Ğazar Parbetsi'de ve Movses Khorenatsi'de,[278] Ermeni ruhban sınıfının Sasani yönetiminin onlara patrik olarak dayatmaya çalıştığı Süryani din adamlarını antipatik bulduklarını gördük. Bir anlamda Pers inancı haline gelen Nesturiliğin, bu bakımdan, Ermenilerde insiyaki bir güvensizlik uyandırdığına hiç şüphe yok. Tovma Ardzıruni'nin, yaklaşık 475-480 yılları başlığı altında yazdığına göre, Ermeni patriği[279] Nesturiliğe karşı bir genelge yayımlamış, Nisibis'teki Nesturi piskoposu Bar Sauma ise buna karşılık kral Firuz'a gidip onu ihbar etmiştir: "Ermenilerin *gatoğigo*sunun yazdığı her şey, onları sana karşı isyan ettirmek ve beyleri Grek imparatoruna boyun eğmeye sevk etmek amacını gütmektedir."[280] Aynı vakanüvise göre, Bar Sauma gene de Ermenistan'da Nesturiliği vaaz etmekten geri durmadı, özellikle Mogk diyarında; ama yörenin önde gelen *nakharar*larından biri olan ve "Dımorik kalesinde her türlü saldırıya karşı koymaya hazır bekleyen ve

hiçbir şekilde Persia kralının buyruğu altına girmek istemeyen" Nerşabuh Ardzıruni, Bar Sauma'ya oraları terk etmesini buyurdu.[281]

Ermeni Kilisesi Nesturiliğe karşı ayağa kalkmıştı ki, imparator Zenon bu doktrini yeniden ve daha kesin bir dille mahkûm ettiği *Henotikon*'u yayımladı (482). Ermeni patriği Otmuslu Papken (490-515) bu hisse tercüman oldu ve 506'da Dıvin'de[282] Ermeni, İberyalı ve Hazar-Albanialı piskoposları topladığı ruhani konseyde *Henotikon* adlı ferman tümüyle kabul edildi. Nesturiliğe karşı tepki gösterme niyeti içinde, *Henotikon*'da Khalkedon ruhani konseyinin ve İsa Mesih'teki iki tabiatın sözü edilmemişti. Onun örneğini izleyen Dıvin ruhani konseyi Khalkedon'da kabul edilen ifadelerden ayrıldı.[283] Bununla birlikte, Ormanyan'ın belirttiği gibi, 506'daki ruhani konseyin Eutykhes'in katıksız monofizizmini onaylayacak kadar ileri gitmediğini not düşmekte yarar var; Eutykhes'in adı da, tıpkı Nestorius'unki gibi, bu ruhani konseyde resmi olarak mahkûm edildi.[284] Kaldı ki, üzerinde konuşulan "tabiat" ve "kişilik"le ilgili kristolojik kavramları tanımlamak için hassas ilahiyat-dilbilim tartışmaları şarttı.[285] Zaten biz burada meselenin tarihi veçhesiyle yetineceğiz.

Henotikon'a sadık kalan imparator Anastasius'un saltanatından sonra (491-518), imparator İustinos (518-527) Khalkedon ruhani konseyinin tanımlarına dönünce, Ermeni Kilisesi Grek Kilisesi'yle anlaşmazlığa düştü.[286] Dıvin ruhani konseyinin ilkeleri Papken'den sonra gelen patrikler tarafından devam ettirildi; bu patrikler Ardzgeli Samuel (516-526), Aylapergli Muşe (526-534), Uğgili II. Sahak (534-539), Dirariçli Krisdapor (539-545) ve Yerasdlı Ğevont (545-548) idi.[287] Pakrevant'ta bulunan Aşdaraglı patrik II. Nerses (548-557), 554'te Dıvin'de tanınmış iki din bilgininin, Sünikli Boğos ile Daronlu Nerşabuh'un da katıldığı[288] ve önemli kararların alındığı bir ruhani konsey topladı. Ermeni Kilisesi bu ruhani konseyde Grek Kilisesi'nden tamamen koptu,[289] Khalkedon ruhani konseyi *ad belirtilerek* eleştirildiği için değil de,[290] "Khalkedoncu" anlayış kesin olarak mahkûm edildiği için.[291] II. Nerses'in Süryani (veya Sasunlu ? [Sason]) piskopos Abdiso'ya mektubu, elimizdeki metnine göre, bu konuda kesindir.[292] Zaten Abdiso ruhani konseye şahsen katılmıştı.[293] Ermeni takvimine ilişkin reform da gene 554'teki Dıvin ruhani konseyinde[294] ele alındı; takvim İskenderiyeli Æas tarafından 562'de tamamlandı,[295] ama Hovhannes *Gatoğigos* ve

Samuel Anetsi takvimin tamamlanışını Yeğvartlı II. Movses'in patrikliği dönemine, 584 yılına mal ederler.[296] En azından Hovhannes, "Ermeni milleti için daimi bir takvim oluşturuldu ve artık Kilise'nin merasimleri için öbür milletler (Grekler, Suriyeliler) gibi davranmaya mecbur değiliz," derken bu reformun ruhunu bize gayet iyi yansıtır.[297]

Bu tavır alışın siyasi sonuçları Ermenistan'ın geleceği açısından son derece önemli oldu. Ermeni Kilisesi Nesturiliğin zıt kutbunda yer alarak Suriye-İran Hıristiyanlığından, dolayısıyla, onu yutmaya çalışmış olan Sasani dünyasından kesin olarak farklılaştı. Ayrıca ve özellikle, Ermeni Kilisesi'nin bağımsız bir Hıristiyan Kilisesi olarak kurumlaşması, Grek Ortodoksluğuyla ilahiyat yönünden kopuşu, Ermenistan ile Bizans arasında sonradan hiçbir şeyin dolduramayacağı bir uçurum açtı. Böylece Ermenistan, onun millet niteliğini bozmaya uğraşan iki güçlü komşusuna karşı ruhani bağımsızlığını kesin olarak kazanmış oldu. Monofizizm, veya, daha doğru bir deyişle anti-Khalkedonizm, onu Bizanslılarca yutulmaktan kurtarıyordu, tıpkı vaftizin onu Sasani Persia tarafından yutulma tehlikesinden kurtarmış olduğu gibi.

İustinianos devrinde Ermenistan

Ermenistan ile Bizans'ın dini bakımdan kesin olarak ayrılması, "Persarmenia"daki Ermenilerle Ktesiphon sarayı arasındaki siyasi ilişkileri kolaylaştırdı elbette. Sasani kralı Kubad, saltanatının son yıllarında, daha sonra oğlu Hüsrev Anuşirvan (531-579) Hıristiyanlığa karşı genelde müsamaha gösterdiler. Asoğig'e göre, Ermenistan'ın yönetimine Mıjej veya Mjej adlı Ermeni bir *nakharar*ı getirdiler; Grekler *nakharar*ın adını Mezzizios veya Mezetios biçiminde yazmışlardır.[298] Mıjej, Kınuni ailesine mensuptu; bu aile, eski milli Arşaguni krallarının sarayında, veraset yoluyla geçen büyük-saki rütbesine sahipti. Persia sarayı adına Ermenistan'ı 518'den 548'e kadar yönetti[299] ve Hunların bir istilasını başarıyla püskürttü (527).[300] Bu sırada, Konstantinopolis'te, imparator İustinos (518-527) Khalkedoncu kristolojiyi yeniden hayata geçiriyor ve böylece, Hovhannes *Gatoğigos*'un ağır hakaretlerinin kanıtladığı gibi, Ermeni Kilisesi'nin düşmanlığını üzerine çekiyordu.[301]

Bunlar olurken, yukarıda gördüğümüz gibi, Persia ile Bizans arasında Kafkasya meseleleriyle ilgili çatışma tekrar başlıyordu. Persia kralı Ku-

bad hem vasalları olan İberyalıları Mazdeizmi benimsemeye zorlamak, hem de protektorasını Lazika'ya (eski Kolkhis, daha sonra İmeretya) kadar yaymak istiyordu. Ne var ki, 521-522'de Laz prensi Tzathes Hıristiyan olmuştu. Perslerin tehdidi altında kalınca, imparator I. İustinos'un himayesini rica etmek üzere Konstantinopolis'e gitti. İustinos ona kraliyet nişanlarını verdi ve rica edilen protektorayı üstüne aldı.[302] Lazika'nın bu şekilde Bizanslıların buyruğu altına girmesini engellemek isteyen Persia kralı Kubad, İberya üzerinden oraya bir ordu gönderdi. Bizanslı tarihçilere göre, Mazdacı olmayı reddederek Perslerin düşmanlığını üzerine çekmiş olan İberya prensi "Gurgenes" [Kurken] onların önünden kaçtı ve önce Lazika'ya, oradan da Konstantinopolis'e sığındı. İberya'da hüküm süren kral hâlâ II. Pakur (514-528) olduğundan,[303] Brosset burada sözü edilen Kurken'in yerel bir prens olduğunu, muhtemelen Somkhet'in *eristavı* olduğunu düşünür.[304]

Böylece Bizanslılar, Lazika'nın protektorasını muhafaza etmek için, kendilerini çetin bir savaşa girmiş buldular. Komutanları Belisarios –bu onun ilk savaşıydı, "Persarmenia"nın sınır nahiyelerinde savaşmaya gitti. 525'te başlanan barış müzakereleri bir sonuca ulaşmadı[305] ve savaş 527'de, neredeyse İustinianos'un tahta çıktığı sırada tekrar başladı.[306] Bizanslılar, Tzathes'in oğlu ve halefi olan Laz lideri II. Gobazes'in, Perslerce işgal edilmiş Lazika müstahkem mevkilerini geri almasına yardım ettiler (528).[307] Kubad vefat etmişti, oğlu ve halefi I. Hüsrev Anuşirvan (531-579), 532'de Kafkasya'da bir nüfuz taksimi temeli üzerinden barış anlaşması imzaladı; buna göre batıda Bizanslılar Lazika'nın; merkezde Persler İberya'nın protektorasını muhafaza ediyorlardı. "Persarmenia"ya gelince, Sasani nüfuz alanı içinde kalıyordu.

İustinianos, Bizans Ermenistanı'nda büyük idari reformlara girişti. 528'de ülkenin yönetimini komutan Sittas'a vermişti; Sittas, meşhur Theodora'nın ablası Comito'yla evlenmiş olduğundan, imparatorun bacanağı oluyordu.[308] Monofizizmin çok yaygın olduğu Suriye asıllı olan imparatoriçenin, itibarını bu mezhep lehine gizlice kullandığını belirtelim. İmparatorluk yönetiminin tacizlerine hâlâ maruz kalan Ermeni cemaatleri, böyle bir hareketten ancak yarar sağlayabilirlerdi. Sittas'a gelince, onun önayak olması üzerine İustinianos, 18 Mart 536 tarihli bir kanunla, Ermeni eyaletlerinin idaresini yeniden düzenledi.[309]

Ermenistan'ın adlandırılması, *Haygan* milletinin tarihi sınırlarının

çok ötesine geçti.[310] Theodosiopolis adını almış eski Ermeni şehri Garin'le (Erzurum) birlikte eski Pontos eyaletinin doğu şehirlerini, yani Ermeni coğrafyasında Papert olarak bilinen (Bayburt) Baiberdon veya Paiper, Satala, Nikopolis, Trabzon ve Kerasountos'u [Giresun] kapsayan bir *Armenia Prima*; eski Kapadokya'nın bir kısmıyla, Sebasteia (Sivas), Komana ve Zela'yı içeren bir *Armenia Secunda*; eski Melitene'yle birlikte bu ismi taşıyan şehri (Malatya) ve Arga'yı, ayrıca Kapadokya şehirleri Arabissos (Yarpuz), Kokoussos (Göksün) ve Komana Khrysa'yı (Şahr) içeren bir *Armenia Tertia*; ve nihayet, o zaman İustinianopolis ismini alan Martyropolis'le (Miyafarikin, Ermenicede Nıpıgerd) birlikte bütünüyle *haygan* toprağını kapsayan bir *Armenia Quarta* bu şekilde yaratılmış oldu.[311] 18 Mart 536 tarihli kanun, eski Ermeni satraplıkları Sophene (Dzopk Şahunots veya Küçük Dzopk), Anzitene (Hanzit), Balabitene (Palakhovid, Palu yöresi), Asthianene (Haşdiank) ve Sophanene'yi (*Medz* Dzopk veya Büyük Dzopk) bu Dördüncü Ermenistan'ın doğrudan idaresine bağladı, buna Khortzene'nin (Khortziank) en azından bir kısmını da mutlaka eklemek gerekir. Veraset yoluyla rütbeye sahip olup bu eyaletleri yönetmiş olan eski *nakharar* aileleri kesin olarak saf dışı bırakıldı ve yerlerine Bizanslı memurlar getirildi.[312] Böylece iki Bizanslı "dük" Dördüncü Ermenistan'a yerleştirildi, biri Martyropolis'e, diğeri Asthianene'deki Kitharizon'a (Kitriz).[313] Keza, Bizanslı bir kont da *Armenia Tertia*'daki Melitene'nin başına geçti.[314]

Bu geniş toprakların yönetimiyle görevlendirilmiş olan *magister militum Armeniæ** Sittas, çok önemli yetkilerle donatılmıştı. Asya ordularının önderiyle veya Avrupa *eksark*larıyla** aynı rütbedeydi.[315] Bu görevdeki halefi, Bizans ordularında komutan olarak hizmet etmiş olan Ermeni bir prens, büyük Mamigonyan ailesinden Hamazasp Mamigonyan oldu. Yerinde bir seçimdi bu, Bizanslılarda anlayışlı bir Ermeni politikasının habercisi olarak görülebilirdi. Persarmenia'da Mamigonyanlar Kralların Kralı'nı geri adım attırmışlar, Hıristiyan inancını kurtarmışlar ve bir süreliğine Dıvin'de bağımsız *marzban*lar olarak görünmüşlerdi. Bir Mamigonyan'ın Bizans Ermenistanı'nda imparatorluk valisi olarak mevcudiyeti, İustinianos'un Persarmenia'da değerli gizli ilişkiler kurmasını sağlayabilirdi. Daha Sittas'ın valiliği döneminde Bizans Ermenis-

* ***magister militum Armeniæ:*** (Lat.) Ermenistan'ın askeri şefi. (ç.n.)

** ***eksark:*** Doğu imparatorları adına İtalya ve Afrika'da kumanda eden vali. (ç.n.)

tanı'ndaki çok sayıda Ermeni, Perslerle savaşmak için imparatorluk ordusuna yazılmıştı.

Maalesef bu Ermeni-Bizans anlaşması pek uzun sürmedi. Hamazasp Mamigonyan'ın düşmanları onu Perslere casusluk etmekle suçladılar. Muhbir Acacius'un yanılttığı İustinianos, talihsiz adamı öldürttü. Acacius, kurbanının yerine Dördüncü Ermenistan'ın valiliğine getirildi, ama yönetimi öyle zorbacaydı ki sabrı tükenen halk sonunda onu katletti. İustinianos ayaklanmayı bastırmak için eski vali Sittas'ı gönderdi, ama o da bir çarpışmada öldürüldü. Halefi Bouzes'in sert davranışlarda bulunmasından çekinen asiler, Persia kralı Hüsrev Anuşirvan'dan yardım istediler (540).[316]

Böylece Bizanslılar ile Persler arasında alevlendirilen savaş en çok Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında cereyan etti, dolayısıyla Ermenistan'ı dolaylı olarak ilgilendiriyordu. Bizanslıların hâkimiyeti asıl Lazika'dan Abasgların veya Abhazların ülkesine[317] ve bugünkü İmeretya'nın birçok kazasına uzanmıştı. Sebastopolis'te (Suhumi), Pitiunt'ta (Pitsounda) ve Gurjia'daki Petra'da birçok kale dikmişlerdi. 541'de Hüsrev'in ordularının zapt ettiği Petra, 551'de İustinianos'un orduları tarafından yeniden fethedildi.[318] 551-553 yılları boyunca savaş antik Kolkhis'in şehirlerini; Kotiatissium'u (Kutayis), Rhodopolis'i (Vartsikhe), Arkeopolis'i (Megrelya'da Nakalakevi), Phasis'e (Poti) kadar harabeye çevirdi.[319] Ermenistan talih eseri zarar görmedi. Savaşçıların yorgunluğu karşısında, 555'te bir ateşkes yapıldı, bu ateşkes 562'de barışa dönüştü.[320] Persler yıllık 60.000 *aurei* "vergi" ödenmesi karşılığında Lazika'yı (Kolkhis) boşalttılar. İustinianus Persia tebaası olan Hıristiyanlar için tam bir dini müsamaha elde etti, bu hüküm doğal olarak Persarmenia'daki Ermenilere de uygulanacaktı. Üstelik, *Gürcü Vakayinamesi*'ndeki kronolojiye bakacak olursak, Bizanslılar imparator II. İustinos devrinde İberya tahtına kendi seçtikleri bir kralı, Guaram'ı oturtmayı başardılar; *kuropalates** rütbesini alan Guaram, Pakraduni soyundan geliyordu (575'e doğru?).[321] Gerçekte, Brosset'ye göre, Guaram imparator Maurikios devrinde (582-602) tahta çıkmış olmalı.[322] Her halükârda belirtelim ki, her Hıristiyan halkın kristolojik soruna kendi çözümünü getirdiği bu kritik dönemde, Bizans'ın İberya'yı nüfuzu altında tutması,

* ***kuropalates***: Bizanslılara özgü, genellikle saray muhafızlarının şefine verilen bir rütbe. İustinianus devrinde, ileri rütbelerin en yükseği sayılırdı. Bu rütbe, daha sonraları, sadece bir şeref payesi haline getirildi. (ç.n.)

gelecekteki Gürcistan'ı Ermenistan'dan ayıran mezhep uçurumunu derinleştirirdi sadece, bu da Transkafkasya'daki iki Hıristiyan toplumun felaketi olacaktı.

Bizans Ermenistanı'na gelince, 540'taki isyancıların Hüsrev Anuşirvan'ın müdahalesine bağladıkları umutlar boşa çıkmıştı. İustinianos, saltanatının sonuna kadar (565), Ermeni eyaletlerinde sistematik bir "Ermeni niteliğini kaybettirme" politikası uygulamıştı. Yöntemli olarak, hünerli Bizans idaresinin sahip olduğu bütün baskı yollarıyla, ülkeyi "Romalılaştırmaya," yani "Helenleştirmeye" girişti. Öncelikle, yukarıda gördüğümüz gibi, Ermeni feodal sülalelerini, veraset yoluyla toprağı elinde tutan *nakharar* ailelerini mülksüzleştirdi. Ermeniliği ortadan kaldırmak için geniş çaplı bir nüfus nakli sistemi örgütledi; Ermenileri Trakya'ya sürdü ve yerlerine, özellikle Sophene'ye ve Melitene'ye Moesia'dan gelmiş kolonileri, Altaylı veya Slav esirleri yerleştirdi. Aramızdan yeni ayrılan Atonts'un meşhur tezinde kanıtladığı gibi, amaç, Ermeni etnik varlığını geleneksel feodal kadrolarından mahrum bırakarak parçalamak, imparatorluğun öbür ucundan gelen, zoraki Helenleştirmenin uysal araçları olan heterojen kolonilerin göçü altında onu boğmaktı. Sonuçta, sistematik olarak izlenen bir *jozefizm** girişimi.[323]

Bizans Ermenistanı millet niteliğini bozmaya yönelik bu sistematik girişime kurban olurken, Persarmenia İranlı *marzban*lara itaat ediyordu; bunların tarih sırası belirsizdir: Guşnasp Vahram (548'den önce veya 552-554?), Tan-Şahpur (548-552 veya 554-560?) ve Varaztad (558 veya 560-564?). Bu valilerin kişisel tutumu ne olursa olsun, halk genel bir isyanı aklından geçiremezdi, zira Bizanslılardan hiçbir yardım bekleyemeyeceğini biliyordu. 543'te baş eğmeyen bir *nakharar*, Nerses Gamsaragan, Dıvin yakınındaki Ankğ'da ezildiğinde olduğu gibi: İustinianos'un komutanları müdahale etmeyi akıllarından bile geçirmediler (üstelik iki imparatorluk o sırada açık savaş halindeydi).[324] Asoğig, *marzban* Tan-Şahpur hakkında, onun Mazdeizmi yayma çabasına tekrar giriştiğini söyler: "Her yere putperestliği yaydı ve Rışdunik'te ateş tapınakları yaptı, Hıristiyanları ateşe tapmaya zorladı, ama çok sayıda kişi ölmeyi tercih etti."[325]

---

* ***jozefizm:*** Genel olarak, bir kralın kilisenin etkisini zayıflatmak amacıyla milli kilisenin iç düzenine karışması anlamına gelir. Grousset burada kavramı esnek bir şekilde kullanıyor. (ç.n.)

II. Vartan Mamigonyan'ın isyanı

Aynı adlı büyük bir Pers ailesinden gelen ve Sasani Ermenistanı'nı 564'ten yaklaşık 572'ye kadar yöneten *marzban* Suren, anlaşılan tam bir tiran gibi davranmış.[326] Asoğig şöyle der: "Ermeni *nakharar*larını tedirgin etmeye koyuldu; asillerin karılarını kendine mal ediyordu, hiçbiri kendi karısını koruyabileceğinden emin değildi."[327] Böylece Suren derebeylerinin düşmanlığını üzerine çekti. Doğrusu, derebeylerinin düşmanları onları Bizanslılarla gizli ilişkiler kurmuş gibi göstermekten geri kalmıyorlardı. Elbette, Hıristiyan milli cephesinin geleneksel liderleri olan Mamigonyanlardan şüpheleniliyordu en çok. Bir yüzyıldan fazla bir süredir bunların başka güçlü feodal rakipleri vardı: Sünik sülalesinden *nakharar*lar. Avarayr muharebesi döneminde (451), millici ve Hıristiyan cephenin lideri Vartan Mamigonyan ile Perslerle işbirliği taraftarlarının lideri Sünikli Vasak'ın çatışmasını yukarıda gördük. Şimdi aynı alanda mücadele Manuel Mamigonyan ile Sünikli Vahan arasında sürüyordu. Mamigonyan sülalesinin manevi etkisinin hâlâ ağır bastığı Ermenistan'ın geri kalanından bütünüyle kopmak için, Vahan Sünik'i kilise ve siyaset açısından ayrı bir bölge haline getirdi, bunu da Persia sarayı vasıtasıyla yaptı. "Vahan," diye yazar Sepeos, "Ermenilerden ayrıldı. Süniklilere artık Ermeniler denilmesin diye, kral Hüsrev'den Sünik *divanı*nı (yani idaresini) Dıvin'den Paydagaran'a taşımasını ve Paydagaran'ı başpiskoposluk şehri haline getirmesini istedi; isteği yerine getirildi."[328] Süniklilerin Ermeniliğin geri kalan kısmından giderek daha belirgin bir şekilde ayrılması gerçekten de o günden itibaren gerçekleşti; bu ayrılıkçılığın başlıca kurbanları aslında kendileri olacaktı, zira Aras ile Kura'nın kavşağında açık bir yöre olan ülkeleri, istilacıların geçişine Ermenistan'ın geri kalan kısmından daha güçlükle direnecekti.

Sünik sülalesinin "sadakatine" sırtını dayayan *marzban* Suren, Dıvin'de bir ateş tapınağı yaptırdı ve bir yüzyıl önce o kadar çok karışıklığa sebep olmuş olan cebir politikasına geri dönerek Ermenilere Mazdeizmi dayatmaya kalkıştı. Milli cephenin direnişini kırmak için, bu cephenin lideri Manuel Mamigonyan'ı öldürttü; Manuel, 481 yılının kahramanı Vahan'ın yeğeni veya yeğeninin oğluydu. Hem Hıristiyan ruhban sınıfını, hem derebeylerini çileden çıkaran Suren, kurbanın kardeşi II. Vartan Mamigonyan'ın[329] ve patrik II. Hovhannes Kapeğ-

yan'ın[330] önderlik ettiği bir başkaldırıya yol açtı. Kuvvetlerini Ardaşad'da toplayan Vartan, Dıvin üzerine yürüdü. Suren'in üzerine atılan halk, muhafızları ve müneccimleriyle birlikte onu Dıvin'de katletti.[331] Asoğig'e göre, "fırsatını kollayıp Suren'i kılıç darbeleriyle öldüren" bizzat Vartan'dı.[332] Bu katlin ve onu izleyen başkaldırının tarihine gelince, Macler'in çevirdiği Sepeos'a göre 571 ilkbaharıdır,[333] Dulaurier'nin çevirdiği Asoğig'e göreyse Şubat 572'dir.[334]

Ermeniler Dıvin'deki Pers garnizonunu basıp onları kovmayı başarmışlardı, ama Persler kendilerini toparlamakta ve şehri tekrar işgal etmekte gecikmeyeceklerdi. Mücadeleye devam etmek için, Bizanslıların Ermeni isyanına yardımı gerekiyordu.

İustinianos'un yeğeni olan ve o dönemde Konstantinopolis tahtında bulunan imparator II. İustinos (565-578), mücadeleyi kabul etti. 572 ilkbaharında Konstantinopolis'e varan bir Pers elçi heyetine, Ermeni halkını himayesi altına aldığını beyan etti.[335] "Ermenilere de yeminle taahhütte bulundu ve imparatorluk birliklerini onların yardımına gönderdi."[336] Vartan Mamigonyan Dıvin'i yeniden kurtarmayı başardı. Pers garnizonunun bu kez ciddi bir direniş göstermiş olduğu anlaşılıyor, zira, Sepeos'un ifadesine göre, kuşatma şehrin kısmen harap olmasına yol açtı. Persler, Dıvin'in dış mahallesinde bulunan Surp Krikor kilisesini depo haline getirmişlerdi ve saldırı sırasında kurtarıcılar orayı yakma gafletinde bulundular. Persler kovulduktan sonra, Vartan'a eşlik eden Bizans askerleri tapınağı kasten yakmakla suçlandılar.[337] Ermeni Kilisesi ile Grek Kilisesi arasındaki mezhep uyuşmazlığı bu suçlamaya özel bir vahamet veriyordu. Sepeos, bunu izleyen "şiddetli kargaşa"dan söz eder.

Hüsrev Anuşirvan bu isyandan acılı bir şaşkınlık duymuşa benziyor, bu da Suren'in Ermeni Hıristiyanlığına baskı yaparken onun talimatlarını çiğnemiş olduğunu kanıtlıyor. Kralın Mezopotamya'daki ve İran'daki Süryani Kiliselerinin Nesturi veya monofizit Hıristiyanlarına karşı neredeyse her zaman çok hoşgörülü davrandığını biliyoruz, bu da Ermeni vakanüvislerin gözünde onun *in articulo mortis** vaftiz olduğu efsanesini doğrulayacaktı.[338] Sepeos onun 572 isyanını öğrendiğinde, "Ben bütün ülkenin babasıydım, efendisi değil. Hepsine oğullarım ve dostlarımmış gibi davrandım. Tanrı döktükleri kanın hesabını soracak onlardan!"[339] dediğini yazar. Vartan Mamigonyan'a karşı bir komutan gön-

* ***in articulo mortis:*** (Lat.) Ölmeden önce, ölmek üzereyken. (ç.n.)

derdi, Sepeos'tan adının Mihran Mihrevantag olduğunu öğrendiğimiz bu komutanın emrinde çok sayıda fil ile desteklenen 20 000 adamdan oluşan bir ordu vardı. Vartan Mamigonyan –belirtelim ki, hiçbir Bizans kuvvetinin yardımı olmadan– bu orduyu Daron'daki Khağamakh ovasında bozguna uğrattı. Pers savaş fillerini ele geçirdi. Mihran, ordusundan kalanlarla, Ermenistan'ı derhal tahliye etti.[340]

Sepeos'un metnine eklenmiş Pers *marzban*larına ilişkin bir adlar dizininden, Mihran Mihrevantag'dan sonra başka bir Pers komutanının Ermenistan'a saldırdığını anlıyoruz. Bu kaynağa göre, adı Koğon Mihran olan bu komutan da sayısız savaş filinden destek alan 20 000 adama kumanda ediyormuş, Kafkasya'nın ötesinden gelen Hun yardımcı kuvvetler de cabası. "Kraldan Ermenistan nüfusunun kökünü kazıma, ülkeyi acımasızca yok etme, yıkma, yerle bir etme emrini almıştı. Oraya vardığında, dağlardaki erişilmez sığınaklara giderek veya uzak diyarlara kaçarak canlarını kurtaranlar hariç, nüfusun büyük çoğunluğu kaçamadı, zira düşman önüne geleni kılıçtan geçiriyordu." Kimi parçaları eksik olan metin, Koğon Mihran "Gürcistan'a savaş açtı ve orada bozguna uğradı," sonra "Ermenistan'a gelip, sahte bir yemin vasıtasıyla" Vartenig'in güneyinde, Tekik eyaletinde yer alan Ankğ şehrini zapt etti diye ekliyor. Bundan sonra olanlardan, bir eksiklik yüzünden mahrum kalıyoruz.[341]

Bütün mesele, metne eklenen parçada ve iyi kötü oluşturulmuş *marzban*lar listesinde 573'e doğru Persarmenia'yı yönetmiş Pers bir vali olarak adı geçen Koğon Mihran'ın, Sepeos'un özgün metninde sözü edilen Mihran Mihrevantag'dan ayrı biri olup olmadığını bilmekte. Nitekim, her ikisinin de ordusunun mevcudunun 20 000 olduğu ve çok sayıda savaş fili kullandıkları söyleniyor. Öte yandan, özgün metne ekleme yapan kişi, belirttiğimiz eksiklikten sonra, Koğon Mihran'ın, Pilibbos adlı Sünikli bir prens refakatinde, "Khağamakh şehrine saldırdı"ğını ve orada bozguna uğradığını ekliyor; ne var ki, Mihran Mihrevantag'ın Vartan Mamigonyan'a yenildiği mevki de tam burasıdır. Şu da var ki, özgün metne ekleme yapan kişi, Koğon Mihran'ın Vanant'taki Otmus'ta yapılan bir çarpışmada da yenildiğini ekliyor.[342] Bundan başka, Sepeos'un "Koğon Mihran"a verilen gaddar talimatlarla ilgili söyledikleri, Hüsrev Anuşirvan'ın Hıristiyanlara gösterdiği hoşgörüyle ilgili bildiklerimizle ve başka kaynakların bize aktardıklarıyla bir hayli çelişiyor, şöy-

le ki: *marzban* "Vığon-Mihr" genel bir ateşkes ilan ederek Ermenistan'a geldi, mültecilerin çoğu memleketlerine dönmek ve malvarlıklarına tekrar sahip olmak için bundan yararlandılar, patrik Yeğvartlı II. Movses (574-604) bu yatıştırma politikasına tam desteğini verdi.[343]

Gerçekte, Bizans yönetimi, imparator II. İustinos'un akıl hastalığı yüzünden ölmesinden sonra, çabasını sürdürememişti. Bizanslılar Mezopotamya'da Dara'yı kaybetmişler (Kasım 573) ve Nisibis önünde tutunamamışlardı. Bunun üzerine çarpışmaya bir yıl ara verilmesini istediler, Persler buna ancak 45.000 altın para ödenmesi karşılığında razı oldular (574 başı). Bizanslı müzakereciler Persarmenia'yı bu ateşkes şartlarının dışında bıraktıklarından, Ermeniler bir kez daha "Romania"* tarafından terk edilmiş oldular.

Ateşkesin bitiminde, 575'ten itibaren, Bizanslılar ile Persler arasında savaş tekrar başladı. Hüsrev Anuşirvan bizzat ordularının başına geçti. Ardaz, Pakrevant, Pasian ve Theodosiopolis (Garin, Erzurum) yöresinden geçerek Ermenistan'ı doğudan batıya kat etti.[344] Oradan Kapadokya'ya girerek, Sebasteia'yı (Sivas) yaktı, ama Vartan Mamigonyan'la birlikte hareket eden komutan İustinianos komutasındaki yeni bir Bizans ordusu karşısında Melitene'ye doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Zamanın en büyük muharebelerinden biri Melitene ovasında (*kampos***) yapıldı; muharebe iki gün sürdü. İustinianos orada Hüsrev'i öyle bir yenilgiye uğrattı ki büyük kral aceleyle kaçmak zorunda kaldı.[345] Sepeos bu zaferde Vartan Mamigonyan'ın payına değinir. "Hangi yollardan kaçabileceklerini bilmeyen Persler, Fırat'ın kıyılarına çekildiler, ama nehir kabarmış olduğundan firarilerin çoğu bir çekirge sürüsü gibi sulara kapıldı ve pek azı kurtulabildi. Bu sırada çok az adamıyla birlikte güçlükle kaçıp kurtulmuş olan kral, fillerinin ve süvari birliğinin arasına sığındı ve Ağtzınik (Arzanene) eyaletinden geçerek ikametgâhına varana kadar kaçtı."[346] Sepeos, galiplerin düşman ordugâhını, kraliyet haremi çadırıyla birlikte ele geçirdiklerini ekler; "ve Perslerin şanlı tahtırevan dedikleri, değerli taşlar ve incilerle süslü, çok ağır, altın tahtırevan... Ayrıca kralın kudretli bir yardımcı gibi daima beraberinde taşıttığı, diğer bütün Ateş mihraplarından daha ulu olduğu addedilen ve Perslerin *ateş*

* **Romania:** 4. ve 5. yüzyıllarda Roma imparatorluğunu, sonra da Bizans imparatorluğunu ifade etti. (ç.n.)

** ***kampos:*** (Grekçe) Ova. (ç.n.)

dedikleri ateş mihrabı da ele geçirildi. *Mobed*lerin *mobed*iyle (müneccimlerin müneccimi) birlikte nehir onu yuttu" (576).[347]

"Persarmenia" Perslerin uğradığı yıkımdan hiç istifade edemedi, zira Hüsrev Anuşirvan 577'de oraya yeni bir ordu gönderdi; *marzban* Tahm-Hüsrev komutasındaki ordu birçok yerel başarı kazandı, Sepeos bunlar arasında özellikle iki zafere değinir: biri "Pasian'daki Poğorabahag'da, diğeri Pakrevant'taki Getin'de."[348] Hatta bir ara Bizans Ermenistanı'nda büyük Theodosiopolis (Erzurum) şehrini tehdit etti, ama karşısında, Bizanslı komutan kont Maurikios'un şahsında kendine yaraşır bir hasım buldu; Maurikios, Theodosiopolis'i hemen kurtardı. Hedef değiştiren Tahm-Hüsrev, Martyropolis yöresini yağma etmeye gitti, oradan Arzanene'ye (Ağtznik) geçti.[349] Maurikios onun peşine düştü ve Perslerin sonraki harekâtlarında Arzanene'yi bir hareket üssü haline getirmelerini önlemek için orayı çöle çevirdi; on bini aşkın nüfusu –hepsi Ermeni ve Hıristiyan– oradan çıkartıp Kıbrıs'a sürdü (577).[350] Böylece Maurikios, belki de Ermeni asıllı olduğu halde,[351] İustinianos'un Ermenilik aleyhinde başlatmış olduğu nüfus nakli politikasını yeniden uygulamaya koyuyordu.

Bizans imparatoru II. Tiberios (578-582) ile Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu ve halefi olan Persia kralı IV. Hürmüz (579-590) devrinde, iki imparatorluk arasında eski sınırlara dönüşün temel alındığı barış müzakerelerine başlandı: Bizanslılar, Mezopotamya'daki müstahkem mevki Dara'yı geri almaları karşılığında İberya'dan, Persarmenia'dan ve Arzanene'den vazgeçeceklerdi. Bu müzakereler bir sonuca ulaşmadığı halde, Persarmenia tekrar Perslerin hâkimiyetine geçti. Sepeos'un vakayinamesi bu dönemde ülkeyi yöneten üç *marzban*ın adını verir.[352] Önce Varaz-Vzur (Varaz-Vuzurg?); "Otmus köyünde (Vanant'ta) bir muharebeye girişti, başta püskürtüldü ama sonunda galip geldi"; görevde bir yıl kaldı (580-581). Ardından gelen "büyük *asbed* (*aspahbadh*) Pehlev," Şirag'daki bir çarpışmadan muzaffer çıktı; 581-582'ye doğru başlamış olması gereken *marzban*lığı,[353] Sepeos'a göre yedi yıl sürdü (581-588). Daha sonra da *marzban* Frahat [Hırahad] geldi, aynı kaynağın söylediğine göre, Nisibis çevresinde Bizanslılara karşı harekâtlara katılmak üzere bir ara Ermenistan'dan Mezopotamya'ya gitti;[354] "(Ermenistan'a) dönüşünde" diye devam eder Sepeos, "Pıznunik'teki (Van gölünün kuzeybatısı) Çağgacur yakınında bir muharebeye girişti ve gene galip geldi; orada dört ay kaldı ve döndü" (588?).

Burada sözü edilen çarpışmalar şüphesiz büyük bir önem arz etmiyor; Pers işgal ordusunun son Ermeni ayrılıkçılarına karşı giriştiği bu çarpışmalar, sayı üstünlüğü nedeniyle, Ermenilerin aleyhine sonuçlandı. Ayrılıkçıların başı olan II. Vartan Mamigonyan, Bizans topraklarına çekilmek zorunda kaldı ve orada imparatorluk ordularına hizmet etmeye devam etti. Onunla kader birliği etmiş olan *nakharar*lar, savaşçıları, hizmetkârları ve ruhban sınıfının bir kısmıyla birlikte sürgünde onu izlediler. Konstantinopolis sarayı ikametgâh olarak onlara Mysia'daki Pergamon [Bergama] yöresini verdi. Bu yoğun Ermeni kolonisi Bizans tarihinde son derece parlak bir siyasi rol oynayacaktı. Bu şekilde sürgüne giden askeri liderlerin birçoğu imparatorluk ordularında ün kazandılar. İmparator II. Konstas'ın (641-668) en iyi memurlarından biri olacak olan *patricius* Nikephoros bu Ermeni beylerinden birinin soyundan gelecekti; oğlu Bardanes (Vartan) Philippikos ise imparatorluk tahtına oturacaktı (711-713).[355]

İmparator Maurikios devrinde Bizanslıların Persarmenia'ya dönüşü

Bu sırada Bizanslılar, imparator Maurikios'un (582-602) enerjik atılımıyla, her yerde saldırıya geçmişlerdi. Pers tarafında ise, Sepeos 588 ile 590 yılları arasında Persarmenia'nın idaresiyle görevlendirilmiş olan "*marzban* Hırardin"in (Fravardin) adını anar, ama onun devrinde "Persler Greklerin ordularına kafa tutamadılar," der.[356]

Maurikios, II. Tiberios'un saltanatının son aylarında henüz daha bir kontken, Sophanene (*Medz* Dzopk) ile Arzanene (Ağtznik) arasında, Nymphios veya Batman suyunun kıyılarında, Martyropolis'ten Arzen'e giden yolun üstünde Samokarton (Şamogard) kalesini inşa etmişti; bu kale güney Ermenistan tarafındaki Bizans *limes*ini* yandan tahkim etmek amacıyla yapılmıştı.[357] 586'da Bizanslı komutan Philippikos'un Diyarbakır'da, Mardin'in güneyindeki Solakhon'da (Salah) kazandığı bir zafer, bir süreliğine Arzanene'ye girmesini sağladı, orada Maurikios'un izlediği o açıklanamaz Ermeni unsurunu sürme politikasına yeniden girişti.[358] 589'da Persler bir ihanet sayesinde Martyropolis'i zapt ettiler, Bizanslılar şehrin karşısına Maurikioupolis adını verdikleri yeni bir şehir kurdular.[359]

* ***limes:*** Roma imparatorluğunda bir eyaletin sınırını çevreleyen tahkimat bölgesi. (ç.n.)

Hemen hemen her yerde avantaj Bizanslılara geçiyordu. Sepeos'ta, veya ona atfedilen ve metnine eklenen *marzban*lar listesinde, 588 ile 590 arasında yönetimi elinde bulundurmuş olan Persarmenia *marzbanı* "Hırardin"den söz edilir, yani Fravardin'den, ama onun devrinde "Persler Greklerin ordularına kafa tutamadılar,"[360] denir. Sasani ordularının en iyi komutanı, kahraman Vahram Çoben/Behram Çubin bile Ermeni hudutlarında Bizanslılar tarafından mağlup edilmiştir (589).[361]

İran'daki ihtilaller zaten Bizans'ın ekmeğine yağ sürecekti. Uğradığı hezimetten sonra kral IV. Hürmüz'ün çok sert davrandığı Vahram Çoben, ona karşı ayaklandı. Hürmüz tahttan indirildi ve Vahram tahtı gasp etti (590). Bizanslılar bu buhrandan istifade etmek için nasıl sonuçlanacağını beklememişlerdi. *Patricius* İoannes kumandasındaki ordularından biri Persarmenia'ya girdi ve Dıvin'i kuşattı. "Mancınıklarla Dıvin'e saldırdılar ve suru yıkıp çökertmek üzereydiler," ama o sırada olaylar öyle bir gelişti ki *Patricius*'a verilen görevin de ötesine geçti. Nitekim iki rakip Persia tahtı için çekişiyordu: gaspçı Vahram Çoben ve IV. Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev Perviz. Hüsrev Bizans topraklarına sığındı ve imparator Maurikios'a başvurdu. Yeniden tahta çıkmasına yardım ederse, kuzey Mezopotamya'nın bir kısmını (Arvasdan, Bet-Arabaye) Nisibis'e kadar, Ermenistan'ın bir kısmını Dıvin'e, Ararat'a ve Van gölüne kadar[362] ve de İberya'nın bir kısmını Tiflis'e kadar[363] Konstantinopolis sarayına geri vermeye söz verdi. Maurikios bu teklifi kabul etti, Hüsrev'i himayesi altına aldı ve onu İran tahtına yeniden oturtmaya hazırlandı.

Bu sırada, tahtta hak iddia eden diğeri, Vahram Çoben de Ermeni *nakharar*larına ilginç tekliflerde bulunuyordu, özellikle içlerinde en önemlisi olan Muşeğ Mamigonyan'a. Devirmeye uğraştığı Sasani hanedanının onların asırlardır düşmanı olduğunu hatırlatıyordu. "Efendinize sadakatinizi bu kadar zamansız gösteren ey siz Ermeniler, ülkenizi yakıp yıkan ve bağımsızlığınıza son veren Sasani sülalesi değil miydi? Neden atalarınız onlara karşı ayaklandı, neden tutsaklık zincirini kırdılar ve ülkeniz uğruna savaştılar?... Eğer Hüsrev kazanırsa, o ve (Konstantinopolis'teki) imparator sizi yok etmek için birleşecekler. Ama siz benimle birlik olursanız, yüce tanrı Oharmazd üzerine, Güneş tanrısı ve Ay tanrısı, ateş tanrısı ve su tanrısı, Mihr ve bütün tanrılar üzerine yemin ederim ki, Ermenistan krallığını size vereceğim. İstediğinizi kral seçeceksiniz. Bütün Ermenistan ülkesini Kafkasya'ya kadar ve Ağvanların Kapısı'na

kadar size bırakacağım, Suriye tarafında da Arvasdan'ı ve Persia hudutlarına kadar *Nor*-Şiragan'ı (Urmiye civarında)[364] –zira bu diyarlar atalarınızın zamanından beri size aitti, ve batıda Kapadokya'daki Kaisareia' ya [Kayseri] kadar. Bana gelince, Aras'ı geçmeye kalkışmayacağım."[365] Çok çekici bir teklifti bu. Ermenistan, İran'daki hanedan ihtilalinde, bağımsızlığına yeniden kavuşmak gibi umutsuz bir fırsatı yakalayabilirdi. Ama büyük Ermeni derebeyleri, Sasani hanedanına ettikleri sadakat yemininin kendilerini bağladığına, imparator Maurikios'un kendini Hüsrev Perviz'in hamisi ilan ederek aldığı kararla da Hıristiyan olarak dayanışma içinde olduklarına hükmettiler. Bununla birlikte, Sepeos'un da itiraf ettiği gibi, Ermeni *nakharar*ları Vahram Çoben'in tekliflerini etrafa yaymaktan kaçındılar: "Bir anlaşmazlığa yol açma korkusuyla, bundan sadece kendi aralarında kısaca bahsettiler."[366]

Böylece, Ermeni derebeylerinin topladığı 15 000 kadar asker Muşeğ Mamigonyan'ın komutasında, Ermenistan'da faaliyet gösteren *patricius* İoannes'in komutasındaki Bizans kuvvetlerine ve Hüsrev Perviz'in sancağı altında yer alan Pers birliklerine katıldılar. Güç birliği etmiş ordular Vahram Çoben'in ordusuyla Udya eyaletindeki Kantzag veya Gence –Grek kaynaklarında Kantzakon– yakınındaki Balaroth'ta (Ermeni transkripsiyonunda Vararad) karşılaştı (591). Ermeni vakanüvisler, soydaşlarının büyük bir rol oynadığı bu muharebeyi renkli bir üslupla anlatmışlar. Sepeos, iki Pers hükümdarlık tahtı davacısının sahip olduğu savaş fillerinden bahseder; ama Hindistan sınırındaki doğu İran'ın valisi olmuş Vahram Çoben'inkiler muhtemelen daha fazlaydı. "Filler hiddetle koşuyordu. (Ermeni) Beyler fillere binmiş olanları aşağıdan fırlattıkları silahlarıyla vuruyorlardı. Çok sayıda süvari, fil ve fil seyisi öldürdüler."[367] Hovhannes Mamigonyan, yazdığı Daron tarihinde, Ermeni askerlerinin, geleneksel düşmanları Sasani hanedanını bu şekilde kurtarıyor olmaktan tiksindiklerini söyler. Onları saldırıya geçirmek için, Muşeğ Mamigonyan'ın olanca gayretini kullanması gerekmiştir. Daron'un vakanüvisi, Muş diyarının *nakharar*ı olarak tanıttığı bu liderin savaştaki başarılarını över ve yanı başında Daron'un ve Sanasun'un (Sasun) *nakharar*ı olan Khut'un bulunduğunu belirtir.[368]

591 anlaşmasında Bizans'ın Ermenistan'dan aldıkları

Muharebe müttefiklerin kesin zaferiyle sonuçlandı. Yenilen Vahram Çoben, Türklerin yanına, Belh'e kaçtı ve orada öldü. Maurikios'un yardımıyla atalarının tahtına yeniden oturan Hüsrev Perviz, bütün taahhütlerini yerine getirdi. Bizans imparatorluğuna sadece Mezopotamya'daki Dara ve Martyropolis kalelerini değil, Dıvin'e kadar bütün Ermenistan'ı geri verdi; "Roma" toprakları ile Pers egemenliğinde kalan nahiyeler arasındaki sınırı Hırazdan [Razdan][369] ve Aşad veya Azad[370] ırmakları çizdi; daha sonraki Zanga ve Karni çayları –birincisi Erivan'ın batısında, ikincisi Dıvin'in batısında akar. Bu ırmakların ve Ayrarad'ın batısındaki geniş eyaletler –Pasian, Vanant, Şirag, Arakadzodın– böylece Bizans denetimine geçiyordu, Dıvin ise "Persarmenia"da kalıyordu. Bununla birlikte, Sepeos –ve onun izinden giden Tovma Ardzıruni– Bizanslıların Godayk kazasını da Karni kasabasına (Dıvin'in kuzeyinde) kadar geri aldıklarını ekler; bu iddia iki imparatorluğun yeni sınırının Hırazdan olduğunu söyleyen bir önceki iddiayla pek uyuşmuyor, zira Hırazdan tam da Godayk'ın batı sınırını çiziyor. Sepeos ve Tovma Ardzıruni'nin dediklerine göre, daha güneyde, Bizanslılar bütün toprakları –Arşamunik, Abahunik vs. Kogovit eyaletine kadar, "Haçün ve Magu'ya kadar" geri aldılar.[371] Daha sonra sınır "Pıznunik gölünden" yani Van gölünden, daha kesin olarak Aresd (Aresdavan) diyarından geçiyordu; bunun Rışdunik'e mi, yoksa göl kıyısında, Vasburagan tarafındaki başka bir yere mi tekabül ettiğini bilmiyoruz.[372] Gerçekte, Vasburagan Perslerin hâkimiyetinde kaldı, öyle görünüyor ki, sınır gölün güney kıyısının ortasındaki Inçak veya Inçakisar'dan geçiyordu.[373]

Güneydeki Ermeni eyaletleri için yeni sınır çizgisi belirtilmemiş. Kıbrıslı Yeoryios yeni Bizans topraklarına Arzanene'yi (Ağtzınik) dahil eder[374] ve bu şekilde geri alınan müstahkem mevkiler arasında Aribakhon'u da sayar; Marquart, Aribakhon'u Mogk (Moksoene) eyaletindeki Arvakh'la eşitler.[375]

Özet olarak, "Bizans Ermenistanı'nın sınırları kuzeyde Theodosiopolis'ten (Erzurum) Sevan gölünün kenarına kadar, güneyde Martyropolis'ten (Miyafarikin) Van gölünün kenarına kadar genişletilmişti."[376]

Ermenistan'ın kuzeyindeki İberya da aynı şekilde Bizanslılar ile Persler arasında paylaşılmıştı, iki nüfuz alanının sınırı Tiflis'ten geçiyordu.

İberya yakınlarında, Ermeni Şirag eyaletinde, Ani'nin kuzeyinde, yukarı Akhuryan'ın kıyısında, imparator Maurikios adını Şiragavan (Yerazkavors) şehrine vermiş görünüyor, şehir bir süre Maurikiopolis olarak anıldı.[377] Bizans politikası, bu merkezi noktadan, Ermenistan'a ve İberya'ya hâkimdi.

591 anlaşması Hıristiyanlığın Pers dininden aldığı parlak bir rövanşı temsil ediyordu; imparator Maurikios bu rövanşı, kendini İran'da Sasanilerin meşru hanedanının kurtarıcısı haline getirerek, diplomatik ustalıkla olduğu kadar savaş yoluyla da elde ettiği için, daha da kaydadeğerdi. Ama başarı Grekler için büyük olduysa da, sonuçları Ermenistan için aynı ölçüde kazançlı olmaktan çok uzaktı. Şüphesiz topraklarının üçte ikisi Hıristiyan niteliğini bozmaya yönelik her türlü teşebbüse karşı korunmuş oluyordu, ama yeni Bizans-Pers dostluğu her an ona karşı dönebilirdi, aşağı yukarı, ilerde Çar ile Sultan'ın onun aleyhine olacak şekilde anlaşmalarında olduğu gibi...

591'deki taksim anlaşmasından sonra, imparator Maurikios elindeki Ermeni eyaletlerinde ve bunlara komşu olan Kapadokya veya Pontos bölgelerinde yeni bir idari dağılım yaptı. O zamana kadar Theodosiopolis (Erzurum) yöresine ve Pontos şehirlerine (Trabzon vs.) verilen "Birinci Ermenistan" ismi, Melitene diyarına geçti. "İkinci Ermenistan" Kapadokya'daki Sebasteia diyarı olarak kaldı. O zamana kadar Melitene ve Anti-Tauros [Anti-Toros] silsilesindeki şehirlerden (Arabissos, Komana, Kokoussos) meydana gelen "Üçüncü Ermenistan" ortadan kalktı ve yerini yukarı Fırat vadisini içeren "Büyük Ermenistan" aldı. İustinianos'un "Dördüncü Ermenistan"ı, yönetim merkezi Martyropolis'le birlikte ("İustinianopolis") –Miyafarikin– *Mesopotamia* adını alarak kaldı, ama Maurikios buna Dadyma (Tadim, Harput'un güneybatısında, Hanzit'te), Kitharizon (Kitriz, Asthianene'de veya Haşdiank'ta) ve Arsamosata (Şimşat) şehirlerini kapsayan ikinci bir *Armenia Quarta* ekledi, *Justiniana Quarta* da deniyordu. Persia'nın bıraktığı kazalara gelince, bunlar bir "İç Ermenistan" ve bir "Aşağı Ermenistan" oluşturdu. "Çoruh vadisinden Aras vadisine kadar, Erzurum ile Kars arasındaki yöre İç Ermenistan'ı oluşturdu; Aşağı Ermenistan Kars ile Sevan gölü arasında, ve bu sınırlar içinde, Aras'tan Kura'ya uzanıyordu."[378]

Her şeyden önce, "Persarmenia"dan kalan topraklarda, Hüsrev Perviz ile onun zaferine katkıda bulunmuş olan Ermeni liderler arasındaki ilişkiler beklendiği kadar iyi olmadı. Hüsrev, yukarıda gördüğümüz gibi, Muşeğ Mamigonyan'ı vali ve Ermeni kuvvetlerinin kumandanı olarak Dıvin'e yerleştirmişti. Muşeğ daha sonra Kantzag muharebesinde de çok başarılı hareket etti.[379] Zaferden birkaç gün sonra, Hüsrev'in çevresinden beyler, kralın huzurunda Muşeğ'e iftira ettiler: Onlara inanılacak olursa, Muşeğ, muharebe sırasında, düşman lideri, usulsüzce tahta çıkmış olan kral Vahram Çoben'i esir almış, ama daha sonra ona bir at ve teçhizat verip kaçmasını sağlamıştı. Muşeğ saraya çağırıldı. Hüsrev, gelir gelmez tutuklanması emrini vermişti. "Ama dikkatli olun," diye yazar Sepeos kralın ağzından, "zira o bir yiğittir, ya beni öldürür ya da öldürülür, ve öldürülen o olursa, imparatorun gözünde bunun sorumlusu ben olurum."[380] Nitekim Muşeğ o sırada Bizans Ermenistanı'nda, *patricius* İoannes'in yanında bulunuyordu. Ondan izin istedi ve Perslerin bir muharebede kendisinden yardım istediklerini zannederek, "gerek asil, gerek asil olmayan" silahlı iki bin adamın refakatinde yola çıktı. Kraliyet ordugâhının yakınına vardığında, askerlerini uzakta bırakması emrini aldı. "Buna kulak asmadı ve bütün savaşçılarıyla birlikte kraliyet çadırının yakınına gitti. Attan indi ve kırk adamıyla birlikte çadırın kapısına dayandı. At üstündeki askerlerin hepsi silahlıydı." Saray kapıcıları, kahramanı silahsızlandırmak için teşrifat kaidelerini öne sürdüler. "Kılıcının kemerini çöz, bütün silahlarını bırak, zira kralın huzuruna silahlı çıkmak âdet değildir." Kendisine karşı güdülen niyetleri sezen Muşeğ, kibirle reddetti: "Ben çocukluğumdan beri krallarla büyüdüm, tıpkı dedelerim ve atalarım gibi. Şimdi bütün silahlarımı bırakmak, kılıcımın omuz kayışını ve kemerimi çözmek zorundayım demek? Halbuki ben rahatlayayım diye bunları evimde bile çözmem." Maiyetindeki genç asilzadelerden birine koşup askerlerini uyarmasını emretti ve kendi de gitmeye hazırlandı.

Olayların seyrinden haberdar edilen Hüsrev Perviz, tasarılarını erteledi. Muşeğ'in kraliyet çadırına silahlı olarak girmesine izin verildi. Yedi yoldaşının refakatinde içeri girdi; "secdeye vardı, kralın önünde toprağı öptü ve doğruldu. Kral eskiden yaptığı gibi elini ona uzatmayıp

düşmanca bir tavır takındı. Muşeğ derhal çadırdan çıktı; atını getirdiler; bindi ve gitti." Ayağını üzengiden kaldırmadan Bizans Ermenistanı'na, *patricius* İoannes'in genel karargâhına döndü, ona Hüsrev'in kalleşliğini anlattı, ama imparator Maurikios, bu şikâyetler kendisine nakledildiğinde, böyle küçük bir şey için Pers sarayıyla ittifakı bozmaya yanaşmadı.[381]

Aynı epizot, birkaç değişiklikle, Hovhannes Mamigonyan'da da karşımıza çıkar. Onda, Muşeğ'i krala suikast tertip etmek istemiş olmakla suçlayarak, Hüsrev Perviz'in ondan şüphelenmesine yol açan imparator Maurikios'tur. Onu öldürmek isteyen Hüsrev'in yanına çağrılan Muşeğ, hükümdarın kız kardeşi tarafından zamanında uyarılır. Burada anlatının romanvari bir hal aldığını görürüz. Muşeğ, yanında sadece kırk prensle saraya gittiğinde daha da romanvari bir hal alır: "Savaşa gider gibi silahlanmışlardı, muharebe kılıçlarını kuşandıktan sonra kralın huzuruna çıktılar." Kırk süvari, kalleşçe tasarılarından dolayı krala serzenişte bulunup, ona hakaret edip, dönüp gitmeden önce yüzüne tükürdüklerinde anlatı iyice romanvari bir hal alır.[382] Burada tarihi bir epizodun, ilerde Acem masalcılarının yeniden ele aldıkları modele uygun olarak, şark masalına dönüştürülmesinin tipik bir örneğiyle karşı karşıyayız.

Anlatıda, en azından Sepeos'un naklettiğine göre, gene de bir hakikat payı olmalı. Mamigonyan ailesinden bu Ermeni derebeylerinin kibrini capcanlı görüyoruz; kralların sofra arkadaşı olan bu beylerin ata yadigârı gururu Kralların Kralı'nın gururundan aşağı kalmıyordu. Mamigonyanlar, defalarca, efendi olarak ve neredeyse özerk olarak Ermenistan'ı idare etmemişler miydi? Sasani hükümranlarını kâh 484'teki gibi geriletmemişler, kâh 591'deki gibi kurtarmamışlar mıydı? Esef edilmesi gereken tek şey, bu güçlü Mamigonyan sülalesinin, Persia ile Bizans'ın bir araya gelmiş düşmanlığı nedeniyle, yanı sıra, veraset yoluyla bu rütbeye sahip olan diğer Ermeni *nakharar*larının kıskançlığı nedeniyle, *Hayasdan* [Ermenistan] tahtını kendi lehine ayağa kaldıramamış olmasıdır.

Ermeniler Bizans nüfuz alanındaki eyaletlerinde de pek mutlu değillerdi. İmparator Maurikios –son derece dikkate değer bir hükümdar, sonuç itibarıyla 6. yüzyıl Bizansı'nın görmüş olduğu en iyilerden biri– belki de, yukarıda değindiğimiz gibi, Ermeni asıllıydı.[383] Gene de daha önce başlatmış olduğu Ermeni niteliğini kaybettirme politikasını sürdürdü. Hovhannes Mamigonyan bize Maurikios'u Muşeğ Mamigonyan'ın Hüsrev Perviz eliyle tutuklanmasına ve idam edilmesine çalışırken tasvir ettiğin-

de, dediklerini harfi harfine kabul etmemek gerekir şüphesiz. Muşeğ'in "Greklerin komutanına" tehdit yüklü bir mesaj yöneltmiş olması ve bu mesajda kendisine yapılan bu kalleşliği kınayarak, onu "uyuyan aslanı uyandırmama"[384] konusunda uyarmış olması da akla yakın değildir; Hovhannes Mamigonyan'ın, Sepeos'un bize sunduğu çok daha karmaşık olayların seyrini renkli ve çarpıcı resimler halinde kısaltma eğiliminde olduğunu gördük. Hovhannes daha sonra bize, Persia ve Bizans'ın kötü niyetine içerleyen Muşeğ için şunları söyler: "Ordusunu Dıvin'de bıraktı, valilik görevinden ayrıldı, Mamigonyan sülalesinin birliklerini alarak mülküne döndü."[385] Sepeos ise bize, aksine, imparator Maurikios'un "Muşeğ'i saraya çağırdı"ğını ve onun, "memleketini bir daha görmedi"ğini söyler.[386] Buradan şunu anlıyoruz ki, Bizanslılar Muşeğ'i komutan olarak aralarında tuttular ve Avrupa'daki savaşlarında ondan bu sıfatla yararlandılar.[387] Onları isteyerek ya da zorla "Romalılaştırarak" Ermenistan'ı liderlerinden mahrum bırakma niyeti gene de daha az karakteristik değil.

İmparator Maurikios'un Ermeni niteliğini kaybettirme politikası

Maurikios'un Ermeni politikası, Sepeos'un ona mal ettiği mektupta gayet iyi ortaya çıkar; Hüsrev Perviz'e hitaben yazılmış mektupta imparator, kralların kralı olan dostuna, Ermenilere karşı idari bakımdan ortak zorlayıcı önlemler alınmasını önerir: "Hilekâr ve söz dinlemez bir millet bu," der Maurikios, "aramızda bulunuyorlar ve kargaşalığa sebep oluyorlar. Ben, benimkileri toplayıp Trakya'ya göndereceğim; sen de seninkileri doğuya (Persia'nın doğusu, yani Horasan) yolla. Oralarda ölürlerse, ölenler düşmanlarımız olacak; eğer, aksine, öldürürlerse, düşmanlarımızı öldürmüş olacaklar, bize gelince, biz de huzur içinde yaşayacağız. Ama ülkelerinde kalırlarsa, rahat yüzü görmeyeceğiz."[388] Burada, akla yakın olduğu üzere, eski tarihçilere özgü uydurulmuş bir mektup söz konusu olsa bile, bu mektup bir zihniyeti yansıtıyor. Gerçekten de, iki saray arasında bu yönde bir anlaşmaya varılmış olduğundan, Maurikios, Bizans egemenliğindeki Ermenistan nüfusunun Trakya'ya doğru geniş çaplı naklini emretti.[389] Bizanslı memurlar "bu emrin yerine getirilmesini çabucak hızlandırmak" için talimatlar aldılar. Böylece, sözüm ona Bizans himayesinin Ermenilik için Pers hâkimiyetinden belki de daha korkutu-

cu bir tehlike olduğu ortaya çıkıyordu. Ermeniler bunu böyle anladılar ve Maurikios'un isteklerine boyun eğmektense, büyük kalabalıklar halinde Pers mandası altında kalmış eyaletlere doğru kaçtılar.

Hüsrev Perviz, böylesi bir göçün kendisi için arz ettiği önemin farkına varmış gibi görünüyor. Sepeos'un kesin bir dille belirttiğine göre, mültecileri şerefle kabul etmiş ve onları Konstantinopolis'te bekleyenden çok daha avantajlı bir durum sağlamış onlara. "İmparatoru bıraktıklarını gördükçe, onları kendi tarafına çekmek için daha da çaba gösteriyordu." Ktesiphon sarayı Maurikios'un Ermeni karşıtlığından, zorla "Romalılaştırma" politikasından faydalandı ve derhal kendine Ermeni unsurunun yardımsever hamisi süsü verdi. Hüsrev Persarmenia'daki memurlarından birini, "Vasburagan tahsildarı"nı (*Vasburagan hamaragar*) bu propagandayla görevlendirdi.[390] Bu şahıs –savaşta olduğu kadar diplomaside de etkili olan– para yüklü bir deve kervanıyla yola çıkmıştı ki, Azerbaycan ile Ermenistan hududunda, başlarında Samuel Vahevuni'nin bulunduğu bir grup *nakharar* tarafından baskına uğradı ve soyuldu; grupta Adad Khorkhoruni, Mamag Mamigonyan, Sünikli Isdepanos, Godid Amaduni ve Teotoros Dırbaduni gibi *nakharar*ların yanı sıra yaklaşık iki bin süvari vardı.[391]

Perslere ve Bizanslılara karşı Ermeni isyanları

Burada partizanların gözükara bir baskınından bambaşka bir şey söz konusuydu. Komploya katılan Ermeni derebeyleri Ermenistan'ın sahibi olmak ve bağımsızlığını Bizanslılara karşı olduğu kadar Perslere karşı da savunmak niyetindeydiler. Ellerine geçen paralar kralların kralıyla ve imparatorla mücadele etmelerine yardım edecekti. Persia ile Bizans arasında paylaşılan Ermenistan, bu parçalanmayı kabullenmeyi reddediyordu. Maalesef feodal rekabetler bu girişimi yarıda kesti. "Nahçivan'a vardıklarında, birlikleri bozuldu; birbirlerinden kuşkulandılar ve hazineyi paylaştılar." Daha sonra ordugâhlarını Nahçivan'ın kuzeybatısına, "Cahug sazlığına" kurmakla yetinip harekete geçmeyi savsakladılar. Hüsrev Perviz vakit geçirmeden imparator Maurikios'la görüştü. "Vasburagan *hamaragar*ı"nı tekrar Persarmenia'ya gönderdi, bir orduyla beraber Bizans Ermenistanı'nda bulunan komutan Herakleios ise (gelecekteki imparatorun babası), isyancılara karşı yürüme emrini aldı.

Persler ve Bizanslılar Nahçivan'da buluştular ve *nakharar*lara af sözü vererek teslim olmaları gerektiğini buyurdular.[392]

Bu bir avuç adam elbette ki birleşik Persia ve Bizans kuvvetleri karşısında tutunamazdı. Mamag Mamigonyan, Godid Amaduni ve Sünikli Isdepanos *hamaragar*ın yanına gidip kendilerini temize çıkardılar, bağışlandılar ve birlikleriyle beraber Hüsrev'in hizmetine girdiler. Adad Khorkhoruni ve Samuel Vahevuni gibi diğerleri, Hun kabilelerinden yardım görme umuduyla Albania tarafından Kura'yı geçtiler, sonra o tarafta karşılarına çıkan tehlikelerden cesaretleri kırılıp, onlar da aftan yararlanmayı talep ettiler. Çoğu *hamaragar*ın yanına gitti ve derhal mülklerine dönmelerine izin verildi. Pers politikası çok ustacaydı. Cezalandırmaya gitmek şöyle dursun, son asileri yanına çekmek için durumdan istifade etti. "*Vasburagan-hamaragar*ı Pers Ermenistanı'nın bütün asillerini ve milislerini topladı, ısrarlı teşvikler ve lütufkâr sözlerle sadakatlerini yeniden kazandıktan sonra askeri kollara böldü, sonra az sayıda Persle ülkede bıraktı. Bu şekilde davranmaktaki amacı diğer Ermenileri yanına çekmek ve kralların kralının tebaasının sayısını çoğaltmaktı."[393]

Bu sırada, başkaldırmış olan bir başka Ermeni reisi, Adad Khorkhoruni, Bizanslılara teslim olmuştu. İmparator Maurikios "onu birliğiyle beraber Konstantinopolis'e çağırdı, şerefe ve rütbeye boğdu, büyük armağanlar verdi ve Trakya'ya gönderdi."[394] Kişilere karşı nezaketle, ama ilkelerine gelince amansız bir kararlılıkla davranan Maurikios, Ermenistan'ın Ermeni niteliğini kaybettirme ve Ermenileri Avrupa'ya nakletme politikasını sürdürdü. Bu yüzden de Bizans'a bağlı Ermeni beylerinde, özellikle Vahevuni ailesinde yeni bir ayaklanma baş göstermekte gecikmedi. Adları daha önce anılan Samuel Vahevuni ve Teotoros Dırbaduni de bu ayaklanmaya katıldılar. Her şeyden önce, Theodosiopolis (Garin, Erzurum) civarında kaplıcalarda bulunan Bizanslı *curator*u* öldürmek üzere komplo kurdular, ama durumdan haberdar edilen *curator*, şehre dönecek vakit buldu. Bunun üzerine komplocular Gortuk'un dağlarına sığındılar, Macler'in yeniden oluşturduğu güzergâha göre, belki Mogk eyaletindeki Çermatzor nahiyesine.[395] Bizanslılar bir birlik saldılar peşlerine; birliğe Herakleios ile –dikkatinizi çekeriz– önde gelen Ermeni *nakharar*larından Hamazasp Mamigonyan kumanda ediyorlardı, bu da *Haygan* feodalitesinde görüşlerin ne kadar bölünmüş olduğunu gösteriyor.

* ***curator***: Roma devleti hesabına idari görev taşıyan memur. (ç.n.)

Yurttaşları tarafından bu şekilde yüzüstü bırakılan ve görünüşe göre aralarında dikkate değer kimse kalmayan başkaldırıcıların sonu kötü bitti. Cırmay (Botan suyu) ırmağını geçtikten ve üstündeki köprüleri yıktıktan sonra, bir kaleye –muhtemelen Zriel kalesi–[396] sığınmışlardı ki, Bizanslılar bir ırmak geçidi bulmayı ve saldırı düzenleyerek kaleyi almayı başardılar. Samuel Vahevuni çarpışarak can verme talihine erdi. Tutsak edilen diğer *nakharar*lar Theodosiopolis'e götürüldü ve başları vuruldu. Sepeos bize tutsaklardan ikisi, Varaz Nerses ile Sarkis arasındaki şövalyece gönül yüceliği yarışını anlatır: "'İlk kim öldürülecek diye kura çekelim,' der Varaz Nerses. Ama Sarkis ona şu cevabı verir: 'Ben ihtiyarım ve zavallı bir günahkârım. Senden rica ederim, bana biraz huzur bahşet de ölümüne şahit olmayayım!'" Ve önce onun başı vuruldu.[397] Ermeni ortaçağının tarihi bu türden şövalyece anlatımlarla doludur.

Pers topraklarına sığınmayı başarmış başkaldırıcılara gelince, iki imparatorluğun ittifakı bu sefer onların aleyhine işledi. Perslere sığınmış olan Teotoros Dırbaduni, suçlu olarak iade edildi ve Bizanslılara teslim edildi, onlar da idam etmeden önce onu işkenceden geçirdiler.

Ayaklanma bastırıldıktan sonra, imparator Maurikios Ermeni nüfusunu Trakya'ya nakletmeye başladı yeniden. O tarafta Tuna sınırını Slavların ve Avarların ilerleyişine karşı savunmak zorunda olan imparatorun gözünde Ermenistan, barbar istilasına karşı koyacak sağlam bir asker milleti barındırıyordu. "Ermeni süvari birliğinin ve savaşta usta olup çarpışmada iyi kargı kullanan bütün asillerle *nakharar*ların bir araya getirilmesini emretti. Ayrıca Ermenistan'dan uzun boylu askerlerden oluşan kalabalık bir ordu toplanmasını ve düşmanla savaşmak üzere Muşeğ Mamigonyan komutasında Trakya'ya geçirilmelerini emretti." Bu savaş sırasında barbarlara esir düşen Muşeğ, çok sayıda Ermeni askeriyle birlikte katledildi.[398]

Bizans Ermenistanı'ndan askeri birlikler toplanmaya devam edildi. Maurikios, Avrupa'daki savaşları için Ermenilerden iki bin seçkin süvari daha talep ediyordu. Süvariler, yarısı Sahak Mamigonyan'ın komutasında, yarısı Sımpat Pakraduni'nin[399] komutasında yola çıktılar. Sahak Kapadokya'daki Sebasteia yolundan Konstantinopolis'e gitti. Sımpat ise "Haldilerin ülkesi"nden yani Pontos kıyısından Trabzon'a geçti, fakat oraya varınca birlikleri daha ileri gitmeyi reddederek ayaklandılar. Bizans otoritesi, onlara boyun eğdirebilmek için, evlerine dönmelerine

izin verileceğini vaat etmek zorunda kaldı. Elbette ki bu vaat anında bozuldu, zira bu askerler derhal Trakya cephesine gönderildi. Bununla birlikte Maurikios, Sımpat Pakraduni'yi şerefle kabul etti ve Ermenistan'a dönmesine izin verdi.

Bizans Ermenistanı'nda kalmış olan *nakharar*lar, "imparatora hizmet etmekten muaf tutulmak için" yani Trakya'ya sürülmekten muaf tutulmak için, "kendi ülkelerinde yaşayabilmek ve ölebilmek için" bir kez daha birleşmeyi denediler. *Haygan* monarşisinin yeniden kurulması düşünüldü bir kez daha. Ne yazık ki feodal rekabetler bu tasarıyı gene suya düşürdü.[400] Komplo keşfedilip önlendikten sonra Bizanslı otoriteler Sımpat Pakraduni'yi tutukladılar; Konstantinopolis'e götürülen Sımpat, amfiteatrda vahşi hayvanlara atıldı.

Sepeos, dramatik bir tarzda, Theophylaktos Simokatta daha sade ve ölçülü bir tarzda, bu meşhur epizodu anlatırlar: "Sımpat," diye yazar Sepeos, "yapılı ve yakışıklıydı; uzun boylu ve iriyarıydı; güçlü kuvvetli ve sertti. Korkutucu bir savaşçı olarak sayısız savaşta cesaretini ve gücünü göstermişti. Öyle kuvvetliydi ki, sağlam yapılı ve güçlü bir ata binmiş, sedir ağaçlarıyla kaplı sık ormanlardan geçerken, bir ağacın dallarına atılır, yakalar ve atını bacaklarının arasına sıkıştırarak yerden kaldırırdı. Onu soydular, bir güreşçi donu giydirdiler ve hayvanlara yem olsun diye arenaya attılar. Üstüne bir ayı saldılar. Ayı atıldığında, Sımpat muazzam bir nara attı ve hayvanın üzerine yürüdü; yumruğunu kafasına indirdi ve ayıyı oracıkta yere serdi. Daha sonra üstüne bir boğa saldılar. Sımpat boğanın boynuzlarından tuttu, güçlü bir nara attı, boğa mücadeleden yorulunca boynunu burdu ve iki boynuzunu kırdı. Boğa zayıf düştü ve geri geri giderek kaçtı. Üçüncüsünde, üstüne bir aslan saldılar. Aslan atıldığında, Sımpat kulağından yakaladığı gibi sırtına çıktı, gırtlağını sıkıp boğdu ve öldürdü. Dinlenmek için aslanın leşinin üzerine oturdu." Koskoca amfiteatrda toplanmış Konstantinopolis halkının alkışları üzerine, imparator Maurikios Ermeni kahramanının canını bağışladı. "Sımpat'ı hamama götürdüler, giydirdiler, saraydaki bir ziyafete davet ettiler." Ancak, yeniden kazandığı bu itibar uzun sürmedi. Çok geçmeden Maurikios, çevresinin ona attığı iftiralara dayanamayıp, Sımpat Pakraduni'yi Afrika ordusuna sürgüne gönderdi.[401]

Dini farklılığa rağmen, Ermeni feodalitesinin, zaman zaman, Sasani mandasına daha kolay uyum sağlamış olduğu görülüyor.

Hüsrev Perviz'in saltanatının altıncı yılında, der Sepeos –yani 596'ya doğru– Persarmenialı *nakharar*lar, "her biri kendi askerleri ve bayrağıyla," saraya çağırıldı. Sepeos, bunların arasında Manuel'in oğlu Gagik Mamigonyan'ı ve Mamag Mamigonyan'ı, *asbed* Aşod'un oğlu Bab Pakraduni'yi, Khosrov Vahevuni'yi, Vartan Ardzıruni'yi, Sünikli Isdepanos'u ve Godid Amaduni'yi sayar. Hüsrev tarafından Asuristan'daki (Asur) ikametgâhında, yani Destgerd'de kabul edildiler. "Onları sevinçle kabul etti ve fevkalade şerefe boğdu. Büyük beylerin sarayda tutulmasını, onlara kraliyet hazinesinden şeref ödeneği verilmesini, her gün kraliyet sofrasına davet edilmelerini buyurdu. Beylerin birliklerine gelince, onlara dostça muamele edilmesini tembihleyerek, konaklamaları için Isfahan'a gönderdi."[402] Bu şekilde bir araya gelen Ermeni askerleri, Hüsrev'in Rey yakınlarında amcası Vısdam'la yaptığı muharebede çok başarılı oldular, *nakharar*ları da hiç olmadığı kadar itibar gördüler.[403]

Burada Ermenilerin Sasani Persia'ya duydukları, kötü Ermeni-Bizans ilişkileriyle tezat teşkil eden yakınlığın sebepleri ayırt ediliyor. Persia, Ermeni *nakharar*larının kendilerine bir yer buldukları, büyük İranlı baronların yanında ayrıcalıklara sahip oldukları feodal bir monarşiydi. Sasaniler kendi Mazdacı dinlerini Ermenistan'a dayatmaktan vazgeçtiklerinden beri, *nakharar*lar, prensler gibi el üstünde tutuldukları bu parlak Ktesiphon sarayının büyük vasalları olmayı kendileri için yararlı buluyorlardı. Bizans imparatorluğu ise aksine, katı bir şekilde siyasi birlikçi, merkeziyetçi bir devletti; bu devlette güçlü ve belirgin bir milliyet, Ermeni milliyeti gibi, bürokrasi tarafından ancak kötü gözle görülürdü. Ama Ermeni derebeylerinin ve köylülerin her iki imparatorlukta da nam salmış askeri niteliklerinden dolayı, Bizans, Slavlara veya Avarlara karşı Tuna kıyılarındaki her savaşı için, Persia Akhunlara veya Türklere karşı Baktriane'deki her savaşı için onların hizmetlerini rica veya talep ediyordu.

Sımpat Pakraduni, Pazmahağt, *Hyrkania* marzbanı

Ktesiphon sarayının, Konstantinopolis sarayının tersine, Ermeni derebeylerine karşı birörnek bir politikası yoktu. Olayların çağdaşı olan dürüst yazar Sepeos'tan alınabilecek örneklerin hepsi münferit durum-

lardır. Bu durumlarda, Ermeni derebeylerinin, Persia sarayını kavgalarına hakem olarak seçerek, onun müdahalesine durmadan meydan verdiklerini görürüz. Bu şekilde, Sünikli Isdepanos amcası Sahak'a ait olan bir derebeylik toprağı konusunda onunla anlaşmazlığa düşünce, Sahak ona karşı II. Hüsrev'e başvurdu, kral talihsiz Isdepanos'u tutuklattı ve başını vurdurdu (596-597).[404] Bir başka *nakharar*, Godid Amaduni de hoşa gitmemişti. Hüsrev onu Nisibis tarafına göreve gönderdi ve yolda pusuya düşürterek katlettirdi. Isfahan yöresindeki kraliyet ordusunda bulunan *nakharar*lar bu kalleşçe hareketi haber alınca ayaklandılar. İçlerinden bir kısmı katledildi, diğerleri Hazar denizinin güneyinde, Gilan veya Deylem eyaletinde büyük krala karşı isyan etmiş olan Pers satraplarına katıldılar.[405]

Sımpat Pakraduni ise, aksine, kraliyet teveccühüne mazhar olmuştu; yukarıda gördüğümüz gibi, Trakya'da Bizanslıların hizmetine girmekten kaçınmış olduğu için belki de. Hüsrev Perviz onu Hazar denizinin güneydoğusundaki İran eyaleti Gurgan'a (Ermenice: Vergan) veya Hyrkania'ya *marzban* tayin etti. "Onu bu ülkenin valisi tayin etti ve ona pek çok şeref ve yetki bahşetti, onu unvanlara ve paraya boğdu, ona değerli ve muhteşem giysiler giydirdi. Bir zamanlar babası Hürmüz'e ait olan bir kemer ve bir kılıcı ona verdi, Pers ve Ermeni birliklerinin komutasını ona bıraktı ve vilayetine gitmesini emretti." Sımpat Pakraduni, Tabaristan'daki İranlı kabilelerin ayaklanmasını bastırarak, kralın güvenine layık olduğunu gösterdi. O taraflarda, "Türkistan'a doğru, büyük çölün kenarında," muhtemelen Atrek yöresinde, Perslerin hudutların muhafazası için vaktiyle sürmüş olduğu bir Ermeni kolonisini buldu. Bu sürgünler dillerini bile unutmuşlardı, Hıristiyanlığı korumuşlarsa da aralarında hiç papaz yoktu. Sımpat onları milli onur duygusuna yeniden kavuşturdu ve başlarına Abel [Apeğ] adlı bir papaz getirtti.[406]

Horasan ve Türkistan hudutlarında unutulmuş, İran kitlesi içinde erimek üzere olan bu Ermeni sürgünler kolonisinin anılması da dokunaklıdır. Bizanslılar tarafından Kapadokya'ya veya Trakya'ya yerleştirilen *haygan* kolonilerinin Ermeni niteliğini tedrici olarak kaybettirmek üzerine bildiklerimizin tam tamına İran'daki karşılığıdır.

Sımpat Pakraduni Hyrkania'daki *marzban*lığı sırasında Hüsrev Perviz'e yaptığı hizmetler karşılığında onurlandırılmıştır; Sepeos bahşedilen bu onurları memnuniyetle sayar. "Kral onun rütbesini bütün diğer *marzban*ların üstüne çıkardı, ona altın kupalar, kraliyet giysileri, yaldızlı

başlıklar, elmaslarla ve incilerle süslü baldır zırhları gönderdi, oğlu Varazdirots'u saray sakisi tayin etti."[407] İlerde bahsetme fırsatı bulacağımız Varazdirots'un (günün birinde Ermenistan *marzbanı* olacaktı),[408] Persia sarayında, kralın hizmetindeki genç asiller arasında büyüdüğünü belirtelim. Sımpat Pakraduni'ye gelince, sekiz yıl boyunca Hyrkania *marzbanı* olduktan sonra, Hüsrev onun Persarmenia'ya dönmesine izin verdi. Dıvin'deki Surp Krikor kilisesini yontma yapı taşından (eskiden tuğladan ve ahşaptı) yeniden inşa ettirmek için Persia sarayındaki itibarından yararlandı. Şehrin Pers ahalisi yeni kilisenin Sasani garnizonunun kaldığı hisara çok yakın olmasından yakınınca, Hüsrev, dikkat çekici bir hoşgörü örneği vererek, tapınağın değil hisarın yerinin değiştirilmesini emretti, diye belirtir Sepeos.[409]

Sımpat Pakraduni'nin Sasani imparatorluğundaki hizmetleri bu kadarla bitmez. Horasan'da Persia ile Türk boyları arasındaki savaş yeniden başlamıştı; burada söz konusu olan, eski Kuşan ve Akhun ülkesine, yani Baktriane'ye yerleşmiş olan bir Türk kabilesiydi, bu kabile daha sonraki Rus Türkistanı'nda ve Tien-şan'da hüküm süren batı Türklerinin Hanı'na bağlıydı. Hüsrev Perviz, Sımpat'ı sarayına, Destgerd'e çağırdı ve yeni lütuflarda bulunarak desteğini sağladı; ona *Hüsrev-şnum*, "Hüsrev'in Neşesi" şeref unvanını bahşetti,[410] "onu bir başlık ve yaldızlı *byssos*tan* bir kaftanla donattı; içinde gümüş bir taht olan elmaslarla süslü bir çadırda cömertçe onurlandırdı. Ona dört sesli borazanlar ve kapı muhafızlığı yapsınlar diye kraliyet maiyetinden adamlar verdi. Doğuya, Kuşan ülkesine gitmek üzere, onun emri altında büyük ve müthiş bir ordu topladı."[411] Sımpat Pakraduni'nin genelkurmayı Ermeni soylu sınıfının kaymak tabakasından oluşuyordu: Varazşabuh Ardzıruni, Sarkis Dayetsi, Ardavazt, Vısdam ve Hımayag Abahuni, Manuel Abahuni, Koğtanlı Vram, Sarkis Timaksiyan ve Sarkis Dırbaduni, her birinin kendi askerleri ve sancağı vardı. Sımpat'ın kumanda mevkii Horasan'daki Abarşar[412] kazasında, Tus ve Nişabur yöresindeydi. Sepeos'un 30 000 adamdan oluştuğunu tahmin ettiği bir Türk ordusu, Oxus'u [Amu Derya] geçip Horasan'ı istila etmişti, Sımpat az kalsın onların sayıca üstünlüğü altında eziliyordu. Sepeos, Ermeni önderin cep-

* ***byssos:*** Eski çağlarda yapılmış, cinsi belirsiz elyaftan bir tür dokuma. Bu elyafın keten olduğu anlaşılmaktadır. Hiyeroglif yazılarında bu kumaşın adı kral keteni olarak geçmektedir. Eski Ortadoğu milletlerinin hepsi tarafından bilinir ve kullanılırdı. (ç.n.)

hede barbar krallardan biriyle girdiği teke tek çarpışmayı tasvir eder; Sımpat bu çarpışmadan galip çıktı, *Şahname*'nin kahramanları gibi. Düşmanı Toharistan'ın göbeğine kadar takip etti; Herat'ı, Badgis'i, Talekhan'ı ve Belh'i yakıp yıktı ve zengin bir ganimetle Merv'e ve Merv-i Rud'a döndü; görünüşe göre, bu şehirler Persia'nın doğu sınırını boyunca sıralanıyordu, Sımpat orada konakladı.[413]

Bu zaferin haberi üzerine, Hüsrev Perviz, Sımpat'ı, o sıralar sarayda olan oğlu Varazdirots'un şahsında onurlandırdı ve sarayın bütün personeli önünde çocuğu zengin bir şekilde donatılmış büyük bir filin üzerinde gezdirdi. Sımpat'ın kendisi de, son çarpışmalarla ilgili rapor vermeye geldiğinde, muhteşem bir şekilde karşılandı. "Kraliyet ikametgâhına varmasına kısa bir mesafe kalmışken, kral bütün satraplarına ve askerlerine onu karşılamaya gitme emrini verdi; kraliyet ahırlarından kraliyet koşum takımlı bir atın ona götürülmesini de emretti. Sımpat bu şekilde, büyük bir şatafat ve debdebeyle kralın huzuruna çıktı. Kral onu sevinçle kabul etti ve elini ona doğru uzattı. Sımpat elini öptü ve önünde secdeye vardı. Bunun üzerine kral ona şöyle dedi: 'Sadakatle hareket ettin, senden çok memnunuz; bundan böyle savaşta yorulma; yanımızda kal, ye, iç ve sevincimizi paylaş.'"[414]

Sımpat Pakraduni, Sasani sarayının hizmetinde yaptığı seferler sayesinde tarihin ona verdiği *Pazmahağt* (Çokça-Muzaffer) unvanına layık olmuştu.[415] Böylesine sadakat gösterdiği Hüsrev Perviz, ona Ermenistan *marzbanı* rütbesini tevcih etti, der Vartan.[416] Ama Sımpat, büyük kraldan gördüğü teveccüh ne olursa olsun, Sasani imparatorluğunda hangi yüksek mevkilerde bulunmuş olursa olsun, daima Hıristiyan inancına bağlı kaldı. "Mübarek din bilginlerinin inancını tevazuyla öğreterek, bunu ilan ederek, buna ihtiyacı olan herkesin yanında olarak, Ermenistan'ı savunarak ve refaha erdirerek, atalarının imanına tabi olduğunu gösteriyordu," der Urhalı Ukhdanes. "O kargaşa döneminde, namevcut kralın ve eksik olan ruhani liderin yerini dolduruyordu."[417] Ukhdanes onu, Dıvin ruhani konseyinde, Bizanslıların sebebiyet verdiği "dini bölünme"ye Persarmenia piskoposlarının katılmalarını önlemiş olduğu için özellikle över.[418]

Ermenilerle Bizans arasındaki ilişkiler giderek kötülüyordu. Sımpat Pakraduni'nin Ktesiphon sarayındaki zaferinden hemen sonra, Sepeos bize Adad Khorkhoruni'nin Bizanslılara karşı isyanından bahseder.

Bizanslılar bu *nakharar*ı gıpta edilen *patricius* unvanıyla onurlandırmışlardı. Askerleriyle Trakya'ya gitme emrini alan Adad Khorkhoruni, yolda gitmekten vazgeçti ve deniz yoluyla Ermenistan'a döndü, muhtemelen Küçük Asya'nın kuzey kıyısından. Aksi yöndeki bu *Anabasis* sırasında, karaya çıktıktan sonra (muhtemelen Trabzon tarafında), kendini nihayet güvende hissettiği Persarmenia'daki Nahçivan'a varana kadar en az sekiz-on çarpışmaya girmek zorunda kaldı. Gerçekten de Pers işgal birliği onu iyi karşıladı, o da müstahkem şehrin surlarının arkasına çekildi. Ama Bizanslılar onu bulunduğu yerden çıkarmak üzere peşinden gelmekte tereddüt etmediler. Hüsrev imparator Maurikios'un dostu olsa da, topraklarına yapılan böyle bir tecavüzü hoş göremezdi. Gönderdiği birliğin oraya yaklaşması bile Bizanslıların çekip gitmesine yetti. Adad Khorkhoruni böylece Persia sarayına gitti, Hüsrev onu en iyi şekilde karşıladı.[419] Burada, Sasani politikasının, Bizans "jozefizm"inin bütün hatalarından maharetle istifade ettiği görülüyor. Düşünün ki Sepeos, Adad'ın serüvenlerle dolu yolculuğuyla aynı başlık altında, Bizans egemenliğindeki Ermenilere hitap eden imparatorluk fermanına yer verir: "Ermenistan'dan alınan vergiye istinaden bana 30 000 süvari lazım; otuz bin aile bir araya gelsin ve gidip Trakya'ya yerleşsin," imparatorluk görevlisi Priskos bu kararnameyi acil olarak uygulamakla görevlendirildi.[420]

İmparator Maurikios devrinde din işleri
Yirmi yıllık dini bölünme (590-610)

En kötüsü, imparator Maurikios'un uyguladığı haliyle Bizans politikasının, Ermeniliğe çok zarar veren bu nüfus nakilleriyle yetinmemesiydi; dini alanda da Ermeni Kilisesi'nin ruhani özerkliğini yok etmeye uğraşıyordu. Bu Kilise'nin teolojik tavrı, daha önce gördük, II. Nerses'in patrikliği zamanında, 554'teki Dıvin ruhani konseyinde teyit edilmişti; bu konsey, Khalkedoncu tanımları kesin olarak reddetmişti.[421] Yeğvartlı II. Movses'in patrikliği döneminde (574-604), Bizans'la alttan alta süren ruhani çatışma patlak verdi. İmparator Maurikios, der Sepeos, "Ermenistan'daki bütün kiliselerde Khalkedon doktrininin vaaz edilmesini emretti." Beceriksiz ve hoyrat tezahürlerinin Ortodoksluğa onca kötülük ettiği o Bizans Sezarcılık-papacılığı burada da karşımıza çıkıyor. Çok sayıda Er-

meni, Hıristiyanlıktan dönmek olarak addettikleri bu uygulamaya razı olmaktansa, "yurtdışına," yani Persarmenia'ya geçti. "Birçok papaz, fermanı hiçe sayarak, sarsılmaz bir kararlılıkla yerlerinde kaldılar, hırslarıyla hareket eden başkaları ise Greklerle birleşmeyi kabul ettiler."[422]

Bu da dini bölünmeye yol açtı. İmparator Maurikios tarafından Konstantinopolis'teki bir ruhani kurula davet edilen patrik II. Movses, gitmeyi reddetti ve Dıvin'de kaldı; Pers nüfuz alanına giren bu topraklarda, Grek otoritelerinin tehditlerinden sonuna kadar kaçıp kurtulabildi. Nitekim, iki imparatorluk arasındaki sınırın Aşad veya Azad ırmağıyla –Dıvin'in biraz batısından geçen Karni çayı– çizilmiş olduğunu hatırlıyoruz. "Fırında kızarmış ekmek yemek ve sıcak su içmek için Aşad'ı geçmeyeceğim," diye cevap verdi II. Movses, imparatorun çağrılarına; bu şekilde iki Kilise arasındaki ayin usulüne dair bazı farklılıkları ima ediyordu. Bunun üzerine Maurikios, Grek nüfuz alanındaki Ermeni eyaletleri için bir patrik tayin etti (590). Adı Pakaranlı Hovhannes'ti, ikametgâhını Dıvin'in kuzeyinde ama Aşad'ın berisinde yer alan Avan kasabasında kurdu ve oraya Hovhannes *Gatoğigos*'un bize övdüğü bir katedral inşa etti. Şunu belirtelim ki, bu anti-patrik "rakip bir dini merkez kurduğu ve patriklik birliğini bozduğu" halde, Hovhannes *Gatoğigos* onu kristolojik alanda iyi niyetli olarak telakki eder, Sepeos da onu mübarek biri olarak över.[423] Ne olursa olsun, Hovhannes Dıvin'deki Surp Krikor kilisesindeki kutsal çanakları ele geçirmeyi başardı (Sepeos bunun nasıl olduğunu söylemez) ve sonradan bunları Bizans Ermenistanı'nın başkentine, Theodosiopolis veya Garin'e naklettirdi.[424] "Grekleri cemaate kabul ediyordu," yani Khalkedon ruhani konseyinin maddelerini kabul etmişti. Bu dini bölünme bir on yıl kadar sürecekti, Bizans'la savaş halindeki Pers orduları, ilerde göreceğimiz gibi, Hovhannes'i Avan'daki makamından kovana, sonra onu Theodosiopolis'e kadar kovalayana ve sonunda esir alıp Hamadan'a sürene kadar (610-611). Hovhannes orada öldü (611).[425]

Bu teolojik kavgalar, siyasi açıdan bile, Transkafkasya'daki Ermeni nüfuzu ve itibarı için tehlike arz ediyordu. Ermeniliğin yükselmesinin, büyük ölçüde, uç beyliklerindeki toplulukların –Sünikliler gibi ya da yerli nüfustan tamamen farklı bir kökenden gelen Ağvanlar gibi toplulukların– Ermeni Kilisesi tarafından dinlerinin değiştirilmesine bağlı olduğunu gördük. Ermeni patrikliğinde görülen dini bölünme, Sünik

ruhban sınıfındaki ayrılıkçı eğilimleri olsa olsa cesaretlendirirdi. Sünikli ve Ağvanlı piskoposlar, patrik Movses'in tarafını terk edip, "anti-patrik" Greksever Pakaranlı Hovhannes'in tarafına geçmeye kalkabilirlerdi. Bizans Persarmenia'dan daha uzak olduğundan, bundaki kazançları özerkliklerini artırmak olurdu, ama öte yandan Gürcü Kilisesi'nin etki alanına girmiş olacaklardı. Bu şekilde davranmalarını önleyen, Grek Ortodoksluğuna karşı artık Gregoryen Kilisesi'nin doğal hamisi olan Persia kralı Hüsrev Perviz'in düşmanlığını üzerlerine çekmekten korkmaları oldu belki de. Movses Gağangadvatsi'ye göre, Sünik metropoliti Bedros, Ağvan *gatoğigos*unun yetkisini kabul etmek için, Ermeni patrikliğini bölen dini gruplaşmadan istifade etti gene de. Gerçekten de, ondan sonraki Sünik metropoliti Vırtanes, kendisini takdis etmesi için Ağvan *gatoğigos*u Zaharya'ya gitti.[426] "Bedros'un (son) dileklerini yerine getiren Vırtanes, bölünmüş olan Ermenistan patrikliğine boyun eğmeyi reddetti ve Ağvanlara gitti, orada muhterem *gatoğigos* Der Zaharya onu takdis etti."[427] Vırtanes'in halefleri de aynı şekilde davrandılar, bu da Transkafkasya'daki Ermeni nüfuzu için ciddi bir tehditti.

Ermeni Kilisesi ile Gürcü Kilisesi arasında kopuş

Patrik II. Movses ölünce (604), Hüsrev Perviz'in ona gösterdiği teveccühten dolayı Persarmenia'da çok kudretli olan eski Hyrkania *marzban*ı Sımpat Pakraduni, Rışdunik piskoposu olan ve aynı anti-Khalkedoncu[428] doktrinleri dile getiren Ağpatanlı Apraham'ı patriklik makamına getirmeye çalıştı. Ama bu amaçla Dıvin'de toplanan ruhani kurul, üyesi olan pek çok piskopos az çok Greklerin tarafına geçmiş olduğundan, karar veremedi.[429] Patriklik makamı üç yıl boyunca boş kaldı; bu zaman zarfında makama "Edip" Vırtanes *Kertoğ* vekâlet etti. Urhalı Ukhdanes'in bize çok değerli bir ilahiyatçı olarak tanıttığı Vırtanes'in yardımcılığını, anti-Khalkedoncu olan Tsurdav (Kukark'ta) piskoposu Movses yapıyordu.[430] Ağpatanlı Apraham, Dıvin'de toplanan yeni bir ruhani kurulda, *marzban* Sımpat Pakraduni'nin desteğiyle, 30 Nisan 607'de nihayet patrik seçildi.[431]

I. Apraham'ın (607-615) ismi Dıvin'deki Surp Krikor kilisesinin yeniden inşasıyla birlikte anılır; bu yeniden inşaya onay almak için Sımpat Pakraduni Persia sarayına başvurmuş ve çabucak iyi bir sonuç almış-

tı.[432] Apraham Ermeni Kilisesi ile İberya veya Gürcü Kilisesi arasındaki kopuşa yön vermiş olmasıyla da tanınır; bu kopuş iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler bakımından çok ciddi sonuçlar doğuracaktı.

Bu kopuşa yol açan İberya *gatoğigo*su Kurion veya Kyron oldu. Cavakheti [Cavakh] asıllı olup on beş yıl kadar Bizans topraklarında, eski Pontos eyaleti Koloneia yöresindeki Nikopolis'te yaşamış olan yüksek rütbeli bu din adamı, gerçek bir âlimdi. Asoğig'in dediğine göre dört dil biliyordu: Ermenice, Gürcüce, Grekçe ve Pehlevi dili.[433] Her halükârda, Grek kültürü iyice içine işlemişti. Bununla birlikte, Dıvin'e gittiğinde, Ermeni patriği II. Movses'in güvenini kazanmıştı ve patrik onu önce Ayrarad piskoposu, ardından İberya *gatoğigo*su olarak takdis etti (575-576'ya doğru),[434] ama Kurion sonradan giderek Khalkedoncu doktrinlere, hatta, Ukhdanes'in kesin bir dille belirttiğine göre, Nesturiliğe daha açıkça yakınlık gösterdi.[435] Patrik II. Movses'in ölümünden sonra (604), duygularını artık pek saklamayan Kurion, piskopos Tsurdavlı Movses tarafından ihbar edildi; bunun üzerine, patriklik makamına vekâlet eden Vırtanes *Kertoğ* ona kınama cezası verdi. Buna karşılık Kurion Bizanslılara başvuracağı tehdidinde bulundu. Ermeni patriği Ağpatanlı Apraham'ın seçilmesi sırasında (607), Kurion ve onunla aynı duyguları paylaşan Ağvan *gatoğigo*su, ruhani konseye gitmekten kaçındı. Onu hâlâ Ermeni mezhebine döndürebileceğini umut eden Apraham, onunla mektuplaşmaya koyuldu; Ukhdanes'in açtığı bu dosyada teolojik tartışmanın siyasi zıtlaşmayı giderek daha çok açığa çıkardığı görülür.[436] *Marzban* Sımpat Pakraduni de Kurion'u itaate davet etmek için ona yazdı, ama nafile.[437] Bizanslıların manevi desteğinden emin olan Gürcü *gatoğigo*su, Sımpat Pakraduni'nin hamileri olan Perslerin düşmanlığını İberya üzerine çekmekten kaçınacak kadar talihliydi. Hem Ktesiphon sarayının hem Konstantinopolis sarayının Transkafkasya'da statükoyu korumayı arzu etmelerinden yararlanıyordu aslında.[438] Üstelik, Gürcü prens Adr-Nerseh tarafından da korunuyordu.[439] Neticede, Grek Ortodoksluğuna kesin olarak bağlanan Kurion, Apraham'ı imparatorluğun bir düşmanı olarak ihbar etmek için imparator Maurikios'a yazdı.[440] Öte yandan, Apraham da, 608-609'a doğru Dıvin'de toplanan yeni bir ruhani konseyde,[441] Kurion'u aforoz etti ve Ermenilerin Gürcülerle dine dayanan her türlü ilişkiye girmesini yasakladı: "*Vartabed*lerimiz tarafından Greklere karşı çıkarılan dışlama kararnamesini İber-

yalıları da kapsayacak şekilde genişletiyoruz ve bu kararname hakikat yoluna dönmedikleri müddetçe geçerliğini koruyacaktır. Dua, yiyecek, içecek için onlarla temasta bulunmak; onlarla dostluk ilişkileri, çocukların eğitimiyle ilgili ilişkiler kurmak; Haç'ın önüne gidip dua etmek, onları kiliselerimize kabul etmek, onlarla evlenmek yasaktır."[442]

Ermeni Kilisesi ile Gürcü Kilisesi arasındaki kopuş, Transkafkasya'nın tarihi bakımından önemli sonuçlar doğurdu. O günden itibaren, İberya ülkesi, Gürcistan, Bizans Kilisesi'nin yörüngesine girdi, Ermenistan ise her zamankinden daha çok kendi Gregoryen mezhebine kapandı. Doğrudan tehlike, Ağvan piskoposluğunun Gürcü Kilisesi'ne bağlanmasıydı, 590'da Ermeniler arasındaki dini bölünmeden beri Sünik *gatoğigos*u kendini Ağvan *gatoğigos*una takdis ettirdiği için bu tehlike daha da büyüktü. Ama Kurion'un Ağvan ruhban sınıfına karşı beceriksizce tutumu, Ermeni patrikliğinin Ağvan başpiskoposu üstündeki otoritesini tekrar kurmasını sağladı.[443]

Sünik Kilisesi'nin ayrılması tehlikesi kalıyordu geriye.

Sünik metropolitleri, Ermeniler arasındaki 590'daki dini bölünmeden –Persarmenia'da patrik Yeğvartlı II. Movses, Bizans Ermenistanı'nda anti-patrik Pakaranlı Hovhannes– yararlanarak, kendilerini Ermenistan'da takdis ettirecekleri yerde, Ağvan *gatoğigos*unun elinden takdis edilmeye gitmişlerdi, dedik. Ağvan *gatoğigos*u Zaharya tarafından takdis edilen Sünikli metropolit Vırtanes'in durumu böyleydi,[444] halefi II Krikor'unki de[445] ve gene Ağvan'da takdis edilen Krisdapor adlı üçüncü bir metropolitinki de.[446] Yukarıda gördüğümüz gibi, 30 Nisan 607'de Dıvin ruhani konseyinde Bizans eyaletlerindeki yüksek rütbeli din adamları ile Persarmenia'daki yüksek rütbeli din adamlarının anlaşmasıyla seçilen Ağpatanlı Apraham'ın patrik olarak tayin edilmesiyle Ermeniler arasındaki dini bölünme son bulduğunda durum değişti. Ruhani konseye katılmış olan Sünikli Krisdapor, yeni patriğe olduğu kadar kudretli *marzban* Sımpat Pakraduni'ye de her türlü Greksever eğilimden vazgeçme taahhüdünde bulundu.[447] Sünik metropoliti olarak onun halefi olan Tavit, patrik Apraham tarafından takdis edildi ve böylelikle Ermeni Kilisesi cemaatine tamamıyla girerek, kendi döneminde toplanan ruhani kurullara katıldı ve patriğin yanında başkanlık etti. *Histoire de Siounie*'de [Sünik (Bölgesi) Tarihi/*Badmutyun Nahankin Sisagan*] "edip ve filozof" olarak övülen bir sonraki Sünik metropoliti Matusağa, Ermeni Kilise-

si'nin "Khalkedonculuğu" benimsemesi için imparator Herakleios'un bulunduğu girişime, 629'daki Garin ruhani konseyinde canla başla karşı koyan yüksek rütbeli din adamlarından biri olacaktı.[448]

Hüsrev Perviz'in Bizans Ermenistanı'nı fethi

Konstantinopolis'te, imparator Maurikios'u devirip idam ettiren Phokas tahtı gasp edince (602), Persia kralı Hüsrev Perviz, kurbanın öcünü almak bahanesiyle, Bizans imparatorluğuna karşı yirmi beş yıl sürecek (604-629) bir savaşa başladı ve Ermenistan'ın durumu değişti.

Savaş başlar başlamaz, bir Pers ordusu kışı Dıvin'de geçirmeye geldi; orduya Cıvan-veh –Ermenice transkripsiyonda– adlı bir komutan kumanda ediyordu.[449] Öte yandan Bizanslılar da Hırazdan ırmağının batısındaki, Erivan'ın kuzeybatısındaki Yeğevart veya Yeğvart kasabasında toplanmışlardı. Persler onlara orada saldırdılar ama kanlı bir hezimete uğradılar (603).[450] Ertesi yıl, Bizanslıların Dadoes, Sepeos'un Tadoyian olarak adlandırdığı bir subayın komutasındaki yeni bir Pers ordusu Bizans Ermenistanı'nı istila etti.[451] Bizanslılar Şiragavan'daki (Yerazkavors) ordugâhlarını aceleyle tahliye edip Akaniş ovasına kadar gerilemek zorunda kaldılar, orada Kedig köyü yakınında muharebe başladı. Bu saldırı karşısında Ermeniler görevlerini cesurca yerine getirdiler. Yöredeki köylüler Erginay kalesine sığınmışlardı. Aralarından genç olanlar, çarpışma sırasında kaleden çıktılar ve ellerinde oraklarla Pers ordusunun artçı birliklerinin üstüne çullanıp onlara ağır kayıplar verdirdiler, ama bu sırada Bizanslılar karşı koymayı bırakıp kaçıyorlardı. Galip gelen Persler Erginay kalesine yöneldiler, kaleyi savunan herkes katledildi veya esir alındı. Kaleye sığınmış olan otuz üç Ermeni köyünün sakinleri Azerbaycan'a sürüldü.[452]

Daha sonra savaş Ankğn kazasına taşındı, burayı o dönem için Grek toprağı olan İngilene'yle [Eğil] bir tutmamak gerek, zira Ermenistan'ın (Bizans Ermenistanı) güneybatısında, Arsanias veya Murat suyu ile Fırat'ın kavşağının kuzeyinde yer alan Tekik kazasına denk düşüyor.[453] Bir Bizans ordusu, Ermeni *nakharar*ı Teotoros Khorkhoruni kumandasında buraya siperlenmişti. Perslerin ani saldırısı Bizanslıları hazırlıksız yakaladı. "Daha hiçbiri ne zırhını giymiş ne de atını eyerlemişti. Düşmanın okları hem insanlara hem atlara isabet ediyordu. Hâlâ çadırların girişinde-

ki yemliklere bağlı olan atlar şahlanıyor, her şeyi ayaklar altına alıp eziyordu. Persler siperi zorladılar, ordugâha daldılar ve korkunç bir katliam başladı. Sonunda bir geçit açan Grekler, bazısı yayan, bazısı eyersiz atlara binmiş, ordugâhtan çıktılar ve kaçtılar." Teotoros Khorkhoruni'yle birlikte Ankğn kalesine sığındılar. Khorkhoruni Pers ordusundan onlar için çıkış izni aldı, kendisi de Hüsrev Perviz'in huzuruna çıkarıldı. Kral, kaleyi teslim ettiği için onu önce şerefli bir şekilde kabul etti, ama sonradan Bizanslılara sadık kaldığından kuşkulanıp idam ettirdi.[454]

Sepeos, Perslerin Pasian eyaletinde Bizanslılar karşısında kazandıkları bir başka zaferden söz eder; bu zaferi "Ankğ, Kayladukh ve Erginay şehirlerinin, keza Daron'daki bir şehrin"[455] Persler tarafından fethi izledi, ondan sonra Pers ordusu evine döndü. Gerek Perslerin, gerek Bizanslıların yaptıkları bu seferler, başlıca kurbanı Ermeni halkı olan yıkıcı birer baskından başka bir şey değildi. Gerçekte, büyük darbeler, her iki tarafta da başka yerlerde, Osroene'de, Suriye'de ve Küçük Asya'da indiriliyordu. Bununla birlikte, 607-608'de mücadele orada da daha kesin bir hal aldı. Ermenice transkripsiyonda Aşdad Yesdayar olarak adlandırılan bir Pers komutanı Ermenistan'a girdiğinden, Bizanslılar ordularını Pasian'da topladılar ve onun üzerine yürüdüler, ama, Asoğig'in de izinden gittiği Sepeos'un dediğine göre, "Tu'da ve Ortru'da" tam bir bozgun yaşadılar –Tu, Erzurum'un kuzeydoğusundaki Büyüktüy'e,[456] Ortru ise Grek kaynaklarının Urtru'suna, Gürcü kaynaklarının Ordro'suna tekabül ediyor,[457] her iki müstahkem şehir de doğuda Pasian ile batıda Garin eyaleti arasında bulunuyor. Galip gelen Persler, firarileri Kelkit suyunun kaynakları yakınındaki, Greklerin Satala dedikleri Sadağ'a kadar takip ettiler. O zaman Pers komutanı Theodosiopolis'i –*Haygan* kaynaklarında Garin, daha sonra Erzurum– kuşattı. Sepeos'a göre, şehrin sakinleri, Persler beraberlerinde güya imparator Maurikios'un bir oğlunu getirdikleri için teslim olmuşlar, onun varlığı mevcut idareye sadakatle ilgili kaygılarını yatıştırmış.[458] Persler Bizans Ermenistanı'nın başkentine bir garnizon bıraktıktan sonra, Haşdiank'taki (Asthianene) Dzitariç'i, Pontos Kapadokyası'nın ileri ucundaki Sadağ'ı (Satala), Arasdiay'ı[459] ve gene Pontos Kapadokyası'nda bulunan Lykos [Kelkit çayı] kıyısındaki Nikopolis'i zapt ettiler.[460] Bizans Ermenistanı'nın büyük kısmı böylece Pers hâkimiyetine geçti.

Bundan sonra Sasani yönetimini Ermenistan'da Şahen Badkosaban

temsil etti, "Batı'nın *badkosabanı*" (vali) unvanını aldı,[461] bir başka İranlı yüksek rütbeli memur, Şahrayanbed[462] ise *marzban* olarak Dıvin'e yerleşti (611-613'e doğru). Şahen'in Bizanslılar karşısında, Garin-Theodosiopolis yöresinde kazandığı bir zafer, Bizanslıları ülkeden çıkarmanın son adımı oldu. Ancak, Bizanslıların geri dönerek saldırmaları halinde Garin-Theodosiopolis'in Ermeni nüfusu arasından kendilerine casusluk edecek birilerini bulmalarından çekinen kral Hüsrev Perviz, şehir sakinlerin sürülmesini emretti ve ikametgâh olarak onlara İran şehri Hemedan'ı gösterdi. Theodosiopolis'te bulunan anti-patrik Pakaranlı Hovhannes de, kilisesindeki bütün kutsal çanaklarla birlikte Hemedan'a götürüldü. Kısa bir süre sonra orada ölecek (611) ve naaşı Ermenistan'a, Avan'da yaptırdığı kiliseye getirilecekti.[463]

Bu sırada, bir Pers ordusunun başındaki Şahen, fetihlerine batıya doğru, Küçük Asya yönünde devam ediyor ve Kapadokya'daki Kaisareia önlerine geliyordu; şehrin nüfusu arasında çok sayıda Ermeni vardı. Persler, Ermeni beyi Vasak Ardzıruni'yi esir aldılar. Ardzıruni onlar arasında büyüdüğü ve pek çok *nakharar* gibi tamamen İran eğitimi aldığı halde, Bizans ordusunda hizmet etmişti ve orada gösterdiği yiğitlik Hüsrev'in komutan vekillerini epey zor durumda bırakmıştı. Ermeni kahramanı, Kaisareia kapıları önünde acımasızca çarmıha gerildi (611'e doğru).[464] Perslere gelince, daha sonra, Bizans ordularının dönüşü karşısında Kaisareia'yı tahliye etmek zorunda kaldılar, onlar da Ermenistan'daki kışlık karargâhlarına çekildiler (611-612 kışı).

612'de Şahen tekrar saldırıya geçti ve Garin-Theodosiopolis'ten yola çıkarak Melitene'yi zapt etti. Böylece bütün Ermenistan Perslerin eline geçti. Sepeos'a göre, Persler ülkenin yönetimini (hepsi İran soyundan) *marzban*lara verdiler: Barsyanbed[465] (613?), Namdar-Guşnasp [Namkarun Şonazb][466] (616-619?), Şarabğagan (Ermenice transkripsiyonda) veya Sarablagas (Grekçe transkripsiyonda)[467] (620-624?) ve Rozbihan [Roc Vehan] (nam-ı diğer Rahzad)[468] (624-627?).

Herakleios'un Perslere karşı seferleri ve Ermenistan

Bu arada, imparator Herakleios (610-641) –Ermeni asıllı bir hükümdar– Konstantinopolis tahtına çıktığından beri durum değişmeye başlamıştı.

Karşılık vermek üzere, Ermenistan'a ilk sefer Bizanslı komutan Philippikos kumandasında düzenlendi.[469] Philippikos, Kaisareia'dan Ayrarad eyaletine kadar ilerledi ve Vağarşabad önünde konakladı. Ama bir Pers ordusu da Ayrarad'a girdiğinden ve Aras kıyılarında konakladığından, Philippikos Nik kazasından, Arakag dağının kuzeyinden, Şirag ve Vanant kazalarından geçerek geri çekildi, oradan da Garin-Theodosiopolis yöresinden Bizans topraklarına döndü.[470] Gerçekte bu, büyük bir hareket yeteneğiyle yürütülen ve olumlu sonuç vermiş olan bir keşif seferiydi, çünkü Bizanslılar çarpışmadan Pers ordusunu yormuşlardı, dolayısıyla Persler onları hazırlıksız yakalayamamıştı.

Bununla birlikte Pers istilası doruk noktasına ulaşmıştı ki –Kudüs'ün alınması (614) ve Konstantinopolis ablukası– imparator Herakleios, Persleri Küçük Asya'dan çıkarmak için, Ermeni hudutları tarafından bir dizi sefer başlattı ve Persleri arkadan çevirdi. 5 Nisan 622'de Konstantinopolis'ten gemiye binen imparator, Küçük Asya'da karaya çıktı ve Kaisareia'ya gitti, oradan meşhur Şahrvaraz komutasında yarımadanın kuzeybatısında faaliyet gösteren Pers ordusunun mevzilerini çember içine aldı. Bu sefer sayesinde Persleri Kapadokya ile Pontos'tan çıkarmıştı ki, Avrupa'daki meseleler yüzünden (Avarların istilası) Konstantinopolis'e geri dönmek zorunda kaldı.[471] 623'te aynı planı tekrar ele aldı. Trabzon'da gemiden inip Pontos'u kat etti ve Ermenistan'a girdi. Theodosiopolis'ten (Garin, Erzurum) Dıvin üzerine yürüdü, oraya girdi ve bir çırpıda Nahçivan'a kadar ilerledi. Oradan İran'ın Azerbaycan eyaletine bir akın düzenledi, sonra da gidip Gandzak[472] yakınında Adhur-Guşnasp'ın meşhur ateş mabedini yıktı. Daha sonra Aras ile Kura'nın kavşağında yer alan Paydagaran eyaletine geçti, oradan Azerbaycan'ı tehdit ediyordu, yani doğrudan Sasani İran'ı. Beraberinde 50 000 Pers esirini sürükleyerek, kışı geçirmek üzere Ağvan'a veya Albania'ya –daha sonra Şirvan– geldi (624).[473]

Bunun üzerine Pers komutanı Şahrvaraz, Ermenistan'ın güvenliğini sağlamak için, Gardman'dan geçerek (Sevan gölünün doğu sahili ile Gence yöresi arasında), Ermeni-İberya hududunda, Aparner de denilen Transkafkasya Dikranagerdi'nin etrafındaki karargâhına döndü.[474] 30 000 kişilik bir orduya sahip meslektaşı Şahen de ona katıldı. İki Pers komutanı Herakleios'u çember içine aldılar ama o birden dönüp Şahen'e saldırdı ve onu bozguna uğrattı, ondan sonra da Dzığug yolundan Nah-

çivan ovasına indi ve Vrencunig kasabasında Aras'ı geçti.[475] Şahrvaraz'ın ordusu ve Şahen'in ordusundan arta kalanlar peşine düşmüştü.[476] Onlarla arayı bir menzil açarak güneybatıya, Pakrevant'a ve Abahunik'e (Apakhunes) doğru indi ve Sepeos'un Hreçmunkh, Asoğig'in Kharcok dediği bir köyün yakınında konakladı. Bu sırada onu geride bırakan Şahrvaraz daha güneye, Ağiovit kazasına gelmişti, oradan 6000 seçkin adamıyla hareket edip, imparatorun geçeceği Van gölünün kuzeydoğu kıyısındaki Arceş'te [Erciş] mevzilendi. Ama casuslarından bu pusuyu öğrenen Herakleios, en iyi birliklerinden 20 000 adamla Arceş'e doğru atıldı. Bir gece yürüyüşüyle oraya varıp Persleri hazırlıksız yakaladı, onları şehre hapsetti ve şehri ateşe verdi; "ve hiçbiri ölümden kaçamadı, zira muazzam ateş hepsini yuttu." Bir tek Şahrvaraz berbat haldeki bir ata binip kaçabildi ve büyük kısmı Ağiovit'te olan ordusunun yanına gidebildi (Aralık 624).[477] Daha sonra Herakleios, ganimetiyle birlikte, kışı geçirmek üzere Kapadokya'ya ve Pontos'a, Kaisareia ve Amasya yöresine gitti. Şahrvaraz onu uzaktan takip etti ama saldırmaktan kaçındı.[478]

Herakleios Mart 625'te, Martyropolis (Miyafarikin), Amida (Diyarbakır), Samosata ve Germanikeia'dan (Maraş [Kermanige]) güney Ermenistan'ın batı hudutlarına bir dizi harekât düzenledi. Sonra, Kilikya'daki Adana'dan yola çıkıp, Sebasteia (Sivas) üzerinden, kışı geçirmek üzere Pontos'a, Trabzon yakınına geldi. 626-627'de Herakleios, Rus bozkırlarından bir Türk topluluğu olan Hazarlarla ittifak kurarak, Pers imparatorluğunu Transkafkasya tarafında gene arkadan çevirdi. Hazar hanı Ziebil, Cibğu veya Cibgu onunla bir görüşme yaptı ve bu ittifak evlilik vaatleriyle perçinlendi. İberya'nın Pakraduni kralı I. Stepannos ise, Hıristiyan Ortodoks olmasına rağmen, Pers tarafını benimsemişti.[479] Hazarların yardım ettiği bir Bizans bölüğü, 627 yazında Tiflis'te onu kuşattı. Uzun süren bir kuşatmadan sonra hisar alındı ve Hazar hanı Stepannos'un başını Herakleios'a gönderdi. İmparator, merhumun yerine, İberya'nın eski hükümdar ailesinin, Hüsrev hanedanının soyundan gelen *mthavar* I. Adarnase'yi tahta çıkardı.[480]

Hazar müttefikleri İberya direnişinin üstesinden gelirken, Herakleios, Şirag eyaletinden, yeniden Ermenistan'a girmişti. Eçmiyadzin yöresinde, Vartanagerd yakınında Aras'ı aştı ve Kogovit eyaletine vardı, oradan da Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Her ve Zarevant nahiyele-

rine geçti. Doğrudan zengin İran eyaleti Azerbaycan'ı tehdit ediyor gibiydi.[481] Gerçekte, dosdoğru güneye, Asur'a doğru indi, Ktesiphon ve Destgerd'deki Sasani ikametgâhlarına doğru. Yolunu kesmek için Nahçivan'da mevzilenmiş olan Pers komutanı Rozbihan (Ermenice Roc Vehan),[482] onu durduramamıştı ve Asur'a doğru inerken peşinden gitti.[483] Dolayısıyla savaşın yeri değişiyor, "Zarasp dağının öbür tarafında,"[484] Büyük Zap suyunun ovasına doğru kayıyordu. Herakleios Rozbihan'ı ve diğer Pers komutanlarını orada bekliyordu. 1 Aralık 627'de Büyük Zap'ı geçti ve düşmanları manevralarından haberdar olmadan, Ninova harabelerinin yakınında mevzilendi. "Aniden çark ederek, korkunç bir şiddetle onlara saldırdı. Ovaya sis çökmüştü ve Pers birlikleri Herakleios'un dönüşünü çoktan çatışmaya başlanmışken öğrendiler."[485] Persler ağır bir yenilgiye uğratıldı (12 Aralık 627). Galip gelen Herakleios Küçük Zap'ı geçti (27 Aralık) ve 628 yılının ilk günlerinde Destgerd'deki Sasani sarayını talan etmeye gitti. Bu defa Ktesiphon'a kadar ilerlemeden, karla kaplı Zagros sıradağlarından tekrar geçip 11 Mart 628'de Azerbaycan'daki Gandzak'a (Leylan, Marağa'nın güneyinde) döndü ve kışı orada geçirdi.

Gene de bu sefer savaşın –ve Ermenistan'ın– kaderini belirledi. 24-25 Şubat 628'de Hüsrev Perviz tahttan indirildi ve ayaklanmış tebaası tarafından öldürüldü, Haziran 629'da ise Persler Herakleios'un öne sürdüğü şartlarla barış yapmayı kabul ettiler.

Ermenistan'la ilgili olarak, iki imparatorluk arasındaki sınır, ülkenin büyük bölümünü Bizanslılara bırakan 591 anlaşmasındaki gibi çizildi (bkz. daha yukarıda, s. 242-243). "Sınırlar," der Sepeos, "Hüsrev ile Maurikios'un tespit etmiş oldukları hale getirildi tekrar."[486]

Şunu da ekleyelim ki, o döneme doğru, 6. yüzyılın sonunda, bazı vakanüvislere göre Sasani ailesine akraba bir kola, belki de Vahram Çoben'in derebeylik sülalesine mensup olan bir Pers prensi, Hüsrev Perviz'in emriyle gerçekleştirilen aile katliamlarından kurtulduktan sonra, Ağvan'da –Gardman, Paydagaran, Udya ve Artsakh [Karabağ] topraklarında, Kura'nın sağ kıyısında, muhtemelen nehrin kuzeyindeki Şirvan'da da– özel bir hanedan kurmuştu. Bu sülalenin *Mihragan*lar veya *Yeranşahik* adını taşıyan prensleri Hıristiyanlığı kabul ettiler.[487]

Öte yandan, 626'da Herakleios ile Hazar hanı Cibğu arasında varılan ittifak anlaşmasının Ağvanlar için üzücü sonuçları oldu. Herakleios'un

isteği üzerine Ağvan tarafında Perslere karşı bir şaşırtma hareketine girişen Hazarlar, bu ülkeyi yakıp yıktılar. Çoğ ve Barda'yı (Pertav) aldılar ve Ağvanların tarihçisinin vatanı olan Gağangayduk'a kadar ilerlediler (628).[488]

Daron'un tarihi romanı: Kurt Vahan destanı

Bu olayların ortasında, Hovhannes Mamigonyan'ın *Histoire du Taron* [*Badmutyun Darono*/Daron'un (Muş) Tarihi] adlı çalışmasında, yukarıda gördüğümüz gibi bu eyalete veraset yoluyla sahip olan sülalesinin şanına adadığı hikâyeye ne ölçüde güvenebileceğimizi bilmiyoruz. Romanvari gelişmelerle dolu ve Sepeos'un ciddiyetinden uzak olan metinde, imparator Phokas'ın saltanatının başında (603), Hüsrev Perviz'in Daron ve Haşdiank eyaletlerini talan etmesi için bir ordu yollamış olduğu ve birçok keşişin katledilmiş olduğu anlatılır.[489] Daron prensi ihtiyar Muşeğ Mamigonyan olan bitenden haberdar edilir (oysa Sepeos bize onun 591-593'e doğru Trakya'da öldüğünü anlatmıştır)[490] ve Muşeğ, yaşadığı "yüz yirmi" yıllık seferi (*sic*) hatırlayarak, Daron prensi olarak yerine geçecek olan Kurt (*Kayl*) Vahan denen Vahan Mamigonyan'ı çağırtır. Onu direnişle görevlendirir, kendisi de Oğagan veya Oğgan kalesine kapanır.[491] Pers işgal ordusunun lideri (adı Mihran'dır ve Hüsrev Perviz'in öz yeğenidir[492]) Daron'un başkenti Muş şehrine yerleşmiştir, komutan vekilleri ise dağdaki Ermeni kartal yuvalarına art arda saldırı düzenlemektedirler. Yazar daha sonra bize *Şahname*'den ziyade *Binbir Gece Masalları*'nı andıran bir dizi epizot anlatır; safdil Pers komutanının güvenini kazanmayı bilmiş olan Kurt Vahan, her defasında onu aldatır ve bir dizi kurnazlık ve baskınla düşman bölüklerinin liderlerini romanvari pusulara düşürür. Kahramanın doğal ikiyüzlülüğü, ona mal edilen hunharlıklar (kesilip keselere konulan burunlar ve sünnet derileri), her baskında getirdiği ganimet (Ermeni kalesi Oğnud'a getirilen 2000 Pers atı),[493] son olarak da, yenilmez Vahan'ın Mihran'ı idam etmesi ve başını kral Hüsrev'e göndermesi... Bunlar vakanüvislerin hakikate bağlılığından çok besbelli Kelt ozanlarının lirizmine bakarak kaleme alınmış epizotlardır.[494]

Yüz yaşını devirmiş Muşeğ Mamigonyan vefat edince, Daron *nakharar*ı olarak yerine Kurt Vahan geçer. Hüsrev ona karşı yeni bir ordu gönderir, orduya amcalarından biri olan Vahtang kumanda etmektedir;

Vahtang Abahunik'e bir vali yerleştirdikten sonra Hark, Daron ve Haşdiank eyaletlerinden boşuna vergi almaya çalışır, zira bu eyaletlerin sakinleri sadece prensleri Vahan'a itaat edeceklerini bildirirler. Öte yandan Vahtang, Gargar/Karkar [Gerger] tarafında Kommagene'ye iyice yerleşir, derken karşılıklı kibarca meydan okumalar ve Homeros'vari sövgülerden sonra, Muş'a, Vahan'ın kalesine bir bölük gönderir, ama Vahan bunun üstesinden gelmekte hiç zorluk çekmez ve ganimeti Klagavank (Surp Garabed)[495] manastırına yollar, burası Daron'un en tanınmış manastırlarından biridir. Bu çarpışmaların anlatısı bir kahramanlık destanından parçalara benzer ve gerçekten de böyledir, başta savaşçıların dökümü yer alır: "Haşdiank prensinin kumandası altında üç bin altı yüz adam vardı, Baluni (Palu diyarı, Balabitene) prensinin iki bin iki yüz, Arçk (Artzike, Van gölünün kuzey kıyısında) prensinin üç bin, Oğnud veya Eğnud prensinin beş bin, prens Vahan'ın sekiz bin ve oğlu Sımpat'ın altı bin, toplam 28 000 adam.[496]" Daron yöresindeki beylerden toplanan bu askerler, Pers istilacılarını sonuncusuna kadar yok eder. Bir başka çarpışmada, Vahan, oğlu Sımpat'ın eşliğinde, efsanevi bir şekilde adı Asur olan bir Pers komutanıyla karşılaşır. "Karşı karşıya geldiklerinde, Asur ona 'kurt' diyerek Vahan'a hakaret etmeye başladı. 'Bu lakap,' diye cevapladı kahraman 'bana tamamıyla uyuyor; zira gelir, boğazlar ve ortadan kaybolurum!'" Çarpışma başladığında Sımpat kılıcını çeker, Asur'un atının başını keser, sonra Asur'un üzerine atılarak onun da kellesini uçurur ve yere serilen düşmanın yüzünü havaya kaldırarak "Size hamdolsun İsa Mesih, size de Müjdeci Yahya, galip geldiniz!" diye haykırır. "O zafer sarhoşluğuna kapılmışken, on adam babası Vahan'ı çembere aldılar, ormandaki ağaçları deviren oduncular gibi, acımasızca ona vuruyorlardı." Vahan seksen yaşındaydı. Gücünün kalmadığını hissedince oğlunu yardıma çağırdı. "Oğlum Sımpat, neredesin, yardımıma koş, zira ben ihtiyarım!" "Sımpat, hızlı uçan bir kartal gibi, atıldı," Müjdeci'ye yakararak, en yakındaki düşmanın başını uçurdu, "onu ortadan öyle bir biçti ki, sağ omuzu çıktı." Vahan'a gelince, gücünü toplayıp altı atın kellesini uçurdu "ve Tanrı Perslerin ordusunu onlara teslim etti, önlerine katıp akşama kadar kovaladılar." Kurt Vahan, Cesur Vahan aynı yıl öldü ve Klagavank manastırına gömüldü, "Aziz Müjdeci'nin kapısına, eşiğin önüne."[497]

Ve destan sayfaları birbirini izler. Daron'da, Til'de, Perslerle yapılan

yeni bir karşılaşmada, Kurt'un oğlu Yiğit Sımpat'ın etrafı geceleyin Vahtang'ın ordusu tarafından sarılmışken, Tanrı'nın müdahalesi kahramanı kurtarır. Ordusu sayıca az olmasına rağmen Sımpat çarpışmayı kabul etmiştir: "Cesur olun evlatlarım, zira Aziz Müjdeci bizim için vuruşacak!" Bu sözleri söylediği sırada, ateş saçlı bir adamın meydana çıktığı, alevler saçtığı ve düşmanları kör ettiği görülür. Gözleri kamaşan düşmanlar silahlarını birbirlerine yöneltirler. "Öyle bir katliam oldu ki, sel gibi kan akıyordu," diye yazar Hovhannes Mamigonyan.[498]

Birkaç gün sonra, Ölüm Dağı'nda, *Şahname*'nin kahramanları gibi teke tek bir çarpışmada, Pers komutanı Vahtang ile Ermeni kahramanı Daronlu Sımpat kapışırlar. "İlerleyen Sımpat, onun baldır zırhlarını keserek acımasızca yaraladı ve eyerden düşürdü. Kargısını eğen Vahtang, Sımpat'ı göğsünden vurdu, ama silahın ucunu soktuktan sonra daha derine daldıramadı. Müjdeci'ye yakaran Sımpat, kargısıyla Vahtang'ın göğüs zırhını deldi, kalbine sapladı ve kılıcını çekerek başını kesti." Bunun üzerine, Pers liderinin başı etrafında yeni bir mücadele başlar. Vahtang'ın hizmetkârları başı götürürler, ama Sımpat peşlerine düşer, içlerinden çoğunu öldürür ve kanlı zafer hatırasıyla geri döner.[499] Vahtang'ın esir alınan oğlu ve kızı, Daron dağındaki kartal yuvalarından birine kapatılır, gerçekten de oraya Kartallar Şatosu ve de Keçiler Kalesi denir.

Yeni bir epizot: Vahtang'ın kardeşi olan Pers lideri Suren, Sımpat'tan yeğenlerinin serbest bırakılmasını istemek için Muş'a gelir. Dağdaki olağanüstü şatoyu görünce, korkudan donakalır: "Böyle bir yerde keçiler mi otlatılıyor yoksa şeytanlar mı?" Sımpat, Suren'i şerefli bir şekilde kabul eder, ama onunla beraber Muş ile Saklı Haç Manastırı[500] arasında at sürdüğü bir gün, Sımpat'ın müttefiki olan Palu prensi Varaz, Pers beyinin üzerine atılır ve bir kılıç darbesiyle başını uçurur. Bunu, Suren'e eşlik etmiş olan Pers ordusunun bölüklerine dar geçitlerde kurulmuş pusular izler. "İki yüz elli adam, ava gidermiş gibi Oğagan'dan çıktı. Güven içinde istirahat eden Persleri hazırlıksız yakaladılar ve üzerlerine atıldılar. Perslerden hiçbirinin ata binecek zamanı olmadı. Etrafları sarıldı ve açık ordugâh kurmuş oldukları yerde beş yüz sekizi katledildi."

Bazen bu karşılaşmalarda işler ters gidebilir. Daronlu Sımpat ile Palulu Varaz bir gün el birliğiyle Pers ordusunun karşısına çıktıklarında, Sımpat'ın "kandan yapış yapış olmuş" kılıcı elinde kırılır. Düşmanlar

üzerine atılırlar. "Kuru odun yarılırken nasıl çatırdarsa, silahları Sımpat'ın başında (=miğferinde) öyle çatırdıyordu. Varaz'ı yardıma çağırdı: 'Balunilerin prensi, koş, zira akbabalar ve kargalar sardı etrafımı.'" Varaz "hızlı bir kartal gibi" yardımına koştu. "Düşman atları korkudan donakaldı" ve Balunili, her biri bir adama isabet eden birkaç kargı darbesiyle, dostunu kurtardı. Birkaç dakika sonra, etrafı gene düşman süvarileri tarafından sarılan ve atı Varaz'ınki gibi bitkin düşen Daronlu Sımpat, savaşın ortasında at değiştirir ve yoldaşının da değiştirmesini sağlar: "Bir Pers süvarisine vurdu ve eyerden düşürdü, sonra, kurbanının atını alarak, prens Varaz'a sundu: 'Balunilerin prensi, o attan inin ve buna binin!'" "Bu korkunç çarpışmanın en şiddetli anında böyle davranıyordu, zira düşman ordusu sayıca arttıkça, onlar daha az heyecana kapılıyorlardı." Bununla birlikte, askerleri zayıf düşmek üzereydiler ki, Vahan Gamsaragan ve Haşdiank prensi altı bin adamlık takviye kuvvetle geldi, bu takviye savaşın başarısını belirledi.[501]

Son bir Pers istilası Daron'u ve Haşdiank'ı tehdit ettiğinden, Sımpat, Müjdeci'nin mihrabının önünde secdeye varır ve ayin sırasında ona kendisi ve başlıca komutan vekilleri adına on iki kılıç adar. Düşmanın elçileri, onu Ermenistan *marzbanı* olarak tayin ettirme vaadiyle ayartmaya çalışırlar. "Ulakları tuttu, bir demir çubuğu ateşte kızdırdı ve bir taç gibi başlarının üzerine koydu!"

Bunun üzerine mücadele sürüp gider. Başka bir Ermeni kahramanı –bu sefer Vahan Gamsaragan– yalın kılıç, Pers komutanının çadırına süzülür ve kellesini uçurur. Gene nefis savaş hileleri düşmanın bütün planlarını bozar, mesela bir gece Gamsaragan'ın yüz azgın katırı Daron dağının dar patikalarından Perslerin üzerine indirmesi gibi. "Kılıçların ucuyla katırları dürtüp Pers ordusunun üzerine saldılar, birlikler ise savaş borusunu çalarak onları izliyorlardı. Kalkanların çıkardığı gürültüden, boruların sesinden, askerlerin bağırış çağırışından ürken katırlar, süvari birliğimizle karşı karşıya kaldığını sanan düşmanın üzerine atılıyordu."

Bununla birlikte Daronluların direnişi bir ara zayıflar gibi oldu. Komşu nahiyelerden biri, Abahunik, Pers protektorasını yeni kabul etmişti. Aradzani vadisinden inen Persler, İsa'nın askerlerini sıkıştırıyorlardı, ama, bir kez daha, Müjdeci şimşekler saçan alevden saçlarıyla ortaya çıktı ve düşman ezildi.[502] Bazen zaferin Daronlu savaşçılar tarafından değil, münzevi keşişlerin müdahalesiyle kazanıldığı olur. "Kavaklar tepe-

si denilen ormanın (Gağamakhiats) yakınlarındaki" bir muharebe günü, "hepsi siyahlar giymiş, hayvan kılından kuşaklar takmış, kukuletasını başına çekmiş ve kaynana zırıltısı çalan üç yüz seksen beş din adamı"nın ortaya çıktığı görülür. "On kişiye bir kaynana zırıltısı düşüyordu, iki kişi de uzun bir sapın ucuna takılmış bir sancakla beraber haçı taşıyorlardı. Vuruşmak için yan yana dizildiler. Düşmanlar korkudan donakaldı..." Çarpışma başlayınca, üç yüz seksen beş keşiş Müjdeci'ye yakararak diz üstü çöktüler, sonra doğrulup haçı düşmana doğru çevirdiler ve kaynana zırıltılarından gök gürültüsü gibi bir ses çıkardılar. O esnada taburlarının sağ tarafından "korkutucu görünüşlü genç bir adam" ayağa kalktı, "başının üstünde lal rengi bir taç ve bir haç taşıyordu ve ışıl ışıl parlayan giysilere bürünmüştü. Gencecik iki adam daha görüldü, kanatlıydılar ve onun önünde duruyorlardı." Korkudan tüyleri ürperen Persler kendilerini nehre attılar. Üstelik, zaferden sonra, keşişler yanlarına sığınmış olan Pers firarilerini teslim etmeyi asilce reddettiler.[503]

İmparator Herakleios devrinde Bizans Ermenistanı

Hovhannes Mamigonyan'ın derlediği destan parçaları, tarihe uygun oldukları söylenemezse de, Hüsrev Perviz ile Bizanslılar arasında yirmi altı yıl süren savaşlar sırasında, büyük Mamigonyan ve Gamsaragan ailelerine ait olan Daron ve Haşdiank'taki Ermeni feodalitesinin dağlarda Perslere karşı aralıksız bir mücadele yürüttüğünü gösterir. Anlatının destansı üslubuna rağmen, büyük savaş bu değildi; büyük savaş, başka cephelerde, özellikle Persarmenia'nın kuzeyinde ve doğusunda, bizzat imparator Herakleios'un yönetiminde cereyan ediyordu. Bununla birlikte Daron yöresindeki çatışmalar (çoğunlukla Muş şehrinin etrafında yer alıyordu) bir gerilla savaşı sayılırdı, bu da Bizanslıların çok işine yaramış olmalı, çünkü Pers kollarının doğu Persarmenia'daki muharebe meydanları ile Kommagene ve Melitene'dekiler arasındaki iç bağlantılarını kesiyordu hiç değilse.

Ermeni nüfusunun zihniyeti, genel olarak Herakleios'un lehineydi demek. İmparator –Sepeos'un dediği gibi, "kutlu, dindar, bahtiyar Herakleios"–[504] zaferinin itibarıyla, Perslerden İsa'nın Sahici Çarmıhı'nı geri aldıktan sonra –bunun Ermenistan'da büyük yankısı oldu–[505] o dönemin efendisi olarak görünüyordu; Persia ise kargaşa için-

de debeleniyordu. Bütün mesele, Bizans'ın Çarmıh'ı geri almasıyla birlikte kristolojik alanda gene bir zorlamanın olup olmayacağıydı.

Patrik Ağpatanlı I. Apraham'ın ölümünden sonra (615), patriklik makamı Gomidas'a tevcih edilmişti; Arakadzodın'daki Ağşkh veya Ağtslı olan bu yüksek rütbeli din adamı Daron piskoposuydu, veya Hovhannes *Gatoğigos*'un dediği gibi, "Daron diyarında, Mamigonyanların piskoposu"ydu.[506] 615'ten 628'e kadar süren ruhani liderliğine damgasını vuran olay, 616-617'de Vağarşabad'daki Azize Hıripsime'nin anıtının onarılıp ilk durumuna getirilmesi oldu. Çok alçak ve çok karanlık olan, ahşap kubbesinin çökme tehlikesi bulunan eski yapının yerine, Azize'nin ve yoldaşlarının kutsal kalıntılarını korumak için, vakanüvislerin övdüğü taştan bir anıt inşa edildi.[507] İnşaat çalışmaları sırasında mezar açıldı ve Hıripsime'nin naaşı harikulade bir şekilde muhafaza edilmiş olarak ortaya çıktı, veya Sepeos'un övgüyle dile getirdiği gibi, "şahane, nurlu ve nadide inci, azizenin bakire bedeni, denizden değil de kraliyet soyundan doğmuş ve kutsiyetin koynunda beslenip büyümüş inci. Ve (savaşlardan) sarsılmış bütün kuzey yöresi onu ululamaya geliyor ve birçok hasta hastalıklarından şifa buluyorlardı."[508] Bu, diye ekler Hovhannes *Gatoğigos*, Ermeniler için büyük bir ruhani teselli oldu.[509] Gerçekten de, böylesi anma törenleri, siyasi olarak son derece bölünmüş ve korkunç bir dünya savaşında ortaya sürülmüş olan *Haygan* milletini manevi olarak bağımsız olduğu ve birlik içinde olduğu duygusuna kavuşturuyordu. Gomidas'ın yardımcılığını, Surp Krikor kilisesinin ayin gereçlerini muhafazayla görevli, tanınmış bir ilahiyatçı olan Hovhannes *Mayravanetsi* yani Mayravanklı Hovhannes yaptı, Gomidas ona patriklik idaresinin bir kısmını emanet etti. Ermeni inancına katı bir şekilde riayet eden Hovhannes Mayravanetsi, Bizanslılarla kristoloji alanındaki her türlü uzlaşmaya karşı çıkacaktı.[510]

İmparator Herakleios'un Persleri kesin olarak alt etmesi ve Bizans'ın Ermenistan'daki nüfuzunu –ülkenin Perslerin kendilerine ayırmış oldukları bölümünde bile– yeniden kazanması, Gomidas'ın patrikliğinin son yıllarında gerçekleşti. Yeni Persia kralı, II. Kubad Şeroe [Şiro] (628), Pers mandası altında kalmış eyaletlere *marzban* olarak bir Ermeni *nakharar*ı göndermişti; Varazdirots adlı bu *nakharar*, kısa bir süre önce Hüsrev Perviz adına Hyrkania valisi olarak görev yapmış olan Sımpat Pakraduni'nin oğluydu.[511] Varazdirots, Ktesiphon sarayında, genç İran-

lı asiller arasında yetiştirilmişti. Bu büyük Ermeni beyinin, İran soyundan onca validen sonra *marzban* olarak tayini de Herakleios'un zaferinin bir sonucuydu. Dıvin'deki kraliyet otoritesinin milli beyler tarafından temsil edildiğini görmekten memnun olan Ermeni ahali, Varazdirots'u gurur okşayıcı bir şekilde karşıladı.

Bunlar olurken, patrik Gomidas vefat ettiğinden (628), Varazdirots ona bir halef bulmakla uğraştı. *Nakharar* Teotoros Rışduni'nin önerisi üstüne, bu klana mensup bir papaz olan Abahunikli II. Krisdapor seçildi,[512] ama Sepeos'un söylediğine göre, "keskin kılıç gibi sivri dilli, kibirli ve küstah bir adam olduğu ortaya çıktı;" Varazdirots'un sülalesine varana kadar nifak tohumları ekti, öyle ki çabucak makamından indirildi.[513] Hovhannes *Gatoğigos*'a kalırsa, tersine, hasımlarının iftiralarının kurbanı oldu, onu Varazdirots'un gözünden düşürdüler.[514] Samuel Anetsi'ye göre, Krisdapor açıkça bir kurbandı. "Abahunik'in seçkin bir ailesindendi ve dine çok bağlıydı. Soyluların bozulmuş ahlakını düzeltmeye boşuna çalıştıktan sonra görevinden ayrıldı."[515] Şüphesiz burada klanlar arası mücadeleler söz konusu, çünkü vakanüvisler, Krisdapor hakkındaki hükümlerini Rışduni sülalesine yönelik kendi duygularından hareketle vermişler. Ancak, o da bir hayli antipatik olmalı, zira Sepeos'a göre, kendi ailesinin üyeleri piskoposlara gidip onun aleyhine ifade vermişler. Her halükârda, 630'da istifa etmek zorunda kaldı ve Büyük Ararat'ın batısında, Masyatsodın kazasında, Uğiyyats kasabasındaki bir keşiş kulübesine çekildi. Onun yerine Nik nahiyesindeki Parajnagerd asıllı olan Ezr veya Yezr'i (Esdras) patrik seçtiler, patriklik makamında 630'dan 641'e kadar kaldı. Selefi devrinde Surp Krikor kilisesinin muhafızlığı görevini üstlenmiş olan Yezr, Krisdapor'un zıddı gibiydi. Sepeos onu "kimseyi kızdırmak istemeyen ve ağzından tek bir kötü söz çıkmayan, mütevazı ve yumuşak başlı bir adam" olarak tasvir eder.[516]

Bu barışçı din adamı, beklenmedik güçlüklerle karşı karşıya kalacaktı. İmparator Herakleios, Bizans Ermenistanı'ndaki birliklerinin başına, tanınmış bir *nakharar*ı, Mıjej Kınuni'yi –Grekçe Mezzizios– geçirmişti. Ataları, eski Ermeni-Arşaguni krallarının sarayında, veraset yoluyla geçen büyük-saki rütbeşine sahip olan Mıjej Kınuni, Persia tarafından Bizans imparatorluğuna geri verilen toprakları –yani Hırazdan'ın ve Aşad'ın batısında yer alan bölgeyi– Herakleios adına almak üzere 630'da Persarmenia'ya gitti.[517] Ne var ki Bizanslılar, bu şekilde geri alınan çok

geniş topraklarda Grek Ortodoksluğunu yaymaya niyetliydiler. Mıjej Kınuni, Khalkedoncu düsturlara açıkça katılması için patrik Yezr'i Bizanslı kilise yetkililerinin yanına gitmeye davet etti, aksi takdirde imparator "Roma" mandası altındaki topraklara bir anti-patrik atayacaktı ve Yezr'in yetki alanı Pers mandası altındaki eyaletlerle sınırlı hale gelecekti.[518] Yezr'in barışçı mizacı onu teslim olmaya itiyordu. Ayrıca dini bir bölünme tehdidi vahimdi ve o sırada zaferinin doruğunda olan Herakleios'la ipleri koparmak çok tehlikeli görünüyordu, ruhani alanda bile. Dolayısıyla, Yezr, Garin-Theodosiopolis'e (Erzurum) gitmeyi kabul etti, orada Herakleios'la bir görüşme yapacaktı, ama her halükârda, Grek ruhban sınıfının temsilcileriyle birlikte bir kolokyuma veya ruhani kurula katıldı (631). Bunlar, Yezr'e Ermenileri kabaca tatmin edecek bir düstur sundular, zira bu düstura göre Nesturilik tumturaklı bir şekilde aforoz ediliyordu. Bununla birlikte, sonuçta iki tarafta da kimseyi tatmin etmeyecek küçük bir kurnazlıkla, o çok nazik Khalkedon ruhani konseyi meselesi, yani Ermeniler ile Grekler arasındaki anlaşmazlığın esas noktası, geçiştirildi.[519] Bu incelik sayesinde, Yezr kendisine önerilen düsturlara onay verebildi, yüksek rütbeli Grek din adamları da onu "Ortodoks" cemaate kabul edebildiler (632). Herakleios, Goğp şehrinin (Ayrarad eyaletinde, Çagatk kazasında) üçte birini ona bağlı olan topraklar ve bölgedeki zengin tuzlalarla (kaya tuzu yatakları) birlikte patrikliğe vererek, Yezr'e duyduğu minneti gösterdi. Bundan başka Yezr, geri dönüş yolu boyunca, Bizanslı memurlar tarafından şerefe boğuldu ve onların nezdinde büyük bir itibar kazandı, özellikle Ermenistan'daki Bizans işgal birliğinin kumandanı Mıjej Kınuni nezdinde.[520]

Dıvin'e dönüşünde, Yezr, âdet olduğu üzere, bütün ruhban sınıfının yer aldığı bir tören alayıyla karşılandı. Yüksek rütbeli tek bir görevli eksikti: Hovhannes Mayravanetsi. Yezr, dogmatik uzlaşmazlığını bildiğinden, onu kendisiyle beraber Garin'deki kolokyuma götürmekten kaçınmıştı zaten. Hovhannes, patriğin huzuruna çıkması gerektiği çağrısına, kestirip atan bir ret cevabı verdi: "İnanç duvarını yıkan biriyle bir arada bulunmaktan Tanrı beni korusun!" ve Ayrarad eyaletinde, Nik kazasındaki Bıcni yakınında bulunan Mayravank'a ("Orman Manastırı") çekildi. Daha sonra Yezr tarafından oradan kovulan Hovhannes, Udya eyaletindeki Gardman kazasına sığındı, yani açıkça Pers mandası altındaki toprağa; orada, Bizanslılardan ve onların yandaşlarından uzakta,

kendini güvende hissediyordu. Şu da var ki, patrikliğe karşı gösterdiği tepkide o kadar aşırıya kaçmakla, kendisinin de dini sapkınlığa düşüp düşmediği sorulabilir. Asoğig ve Hovhannes *Gatoğigos*, bu eleştiri karşısında onu savunurlar, ama müridi Sarkis'in onun bu eğilimlerini daha da ileri götürerek sonuçta Gregoryen cemaatten ayrıldığını gizlemezler en azından.[521] Şunu da kabul edelim ki, imparator Herakleios, yayıcısı olacağı "monotelit"* kristoloji yoluyla, Ermeni Kilisesi'nin düsturlarına yaklaşıyor ve her halükârda bir uzlaşma zemini hazırlıyordu.[522]

Sünikli piskopos Matusağa'nın Greksever eğilimlerini yenmiş olduğunu belirtelim.[523] "Persarmenia"dan geride kalanda –yani Dıvin'in doğusundaki yörede– *marzban* Varazdirots özerk bir lider gibi davranıyordu. Sepeos'un dediğine göre, ülkeyi güzelleştirmekle çok meşgul olan Varazdirots, İran'daki iç savaşlardan istifade ederek, Ktesiphon tahtı için çekişenlere, özellikle *spahbadh* Faruk-Hürmüz'e, sonra da onun oğlu, Azerbaycan kumandanı ünlü Rüstem'e itaat etmeyi reddetmişti; oysa itaat etmesini talep etmeye hakları vardı.[524] Ama Varazdirots'un şahsi bir düşmanı vardı: Herakleios adına Bizans mandası altındaki Ermenistan'da kumanda eden Ermeni komutan Mıjej Kınuni. Ülkelerine onca zarar verecek olan Ermeni derebeylerinin bitmek bilmeyen rekabetleri! Mıjej, Pers Rüstem nezdinde Varazdirots'u karalamaktan çekinmedi. Hasmının itaat etmeye davet edilmesini istiyordu, yoksa Bizanslılar ile Persler arasında savaş yeniden başlayacaktı. O tarafta, iki nüfuz bölgesi arasındaki sınırı belirleyen Aşad veya Azad hattını aşarak, kardeşi Karikhbed'i, Varazdirots'u ele geçirsin diye kışı Dıvin'de geçirmeye gönderdi. Varazdirots, kendi emri altındaki Pers garnizonunun sevgisini kazanmayı bilmişti. Onu tehlikeden haberdar eden garnizon oldu. Gece vakti Daron'a kaçtı, orada kendi klanından (Pakraduni klanı) asker topladı ve Mıjej Kınuni'yle olan meselesini bizzat imparator Herakleios'a havale etti. İmparatordan bir izin belgesi aldıktan sonra onun huzuruna çıktı, o sırada imparatorluk sarayının bulunduğu Osroene tarafında muhtemelen. Herakleios, *marzban*ın iftiraya uğradığını kolayca teslim etti: "Bir süre yanımda kalırsın," dedi ona, "sonra seni şerefle ülkene gönderirim." Gerçekten de, diye doğrular Sepeos, "onu bütün *patricius*lardan daha üst mevkie getirdi" ve hediyelere boğdu.[525] Hovhannes *Gatoğigos*'un bu olayları bambaşka bir şekilde anlattığını

* **monotelizm:** Tanrı iradesinin İsa'da ortaya çıktığını savunan görüş. (ç.n.)

belirtelim, Varazdirots'un Rüstem'e sadakat ve itaati bırakıp Herakleios'a sadakat yemini ettiğini söyler. "Greklerin ülkesine yerleşmeye gitti, çünkü Rüstem onu gizlice ve kalleşçe öldürtmek istemişti."[526]

Maalesef Varazdirots, Bizans sarayındaki entrikalara karıştı. Herakleios'u devirmek için öz oğullarının kurduğu bir komploya dahil oldu. Komplo ortaya çıkarıldı. Bu işe özellikle adı karışmış olan Varazdirots'un oğlunun ve yeğeninin burunları kesildi. Herakleios, Varazdirots'a karşı daha merhametli davrandı, çünkü *marzban*, komploculara itidal tavsiye etmişti. Sadece bir adaya sürgüne gönderildi, Afrika kıyısında bir yere belki (635).

Bir başka *nakharar*, Tavit Saharuni de komploda yer almıştı. Mıjej Kınuni onu tutukladı ve Herakleios'a gönderdi, ama yolda tutsak zincirlerini kırdı. Tavit Saharuni Ermenistan'a dönünce, imparatorluk ordusundaki Ermeni askerlerini kendine bağlamayı bildi, Mıjej Kınuni'yi hazırlıksız yakalayıp öldürdü, sonra, birliklerin rızasından güç alarak, kendini Bizans işgal kolunun komutanı ilan etti (635). Herakleios'un şiddetli bir tepki göstermesi beklenirdi. Hiçbir şey yapmadı. Tavit Saharuni Ermeni derebeylerini ve memurları kendi tarafına çekmişti, araya girip Konstantinopolis'te onun lehine ricada bulundular. Herakleios oldubittiyi kabul etti ve oğullarının komploya katılmasının üstüne sünger çekerek, Tavit'i *kuropalates* tayin etti. Sepeos'un belirttiğine göre, terfi eden Tavit "büyük bir şaşaayla" üç yıl boyunca bu görevde kaldı (635-638).[527] Öte yandan Hovhannes *Gatoğigos* bize şöyle der: "Herakleios, Tavit Saharuni'ye *kuropalates* unvanını verdi ve onu Ermenistan *işkhanı* [Erm. "prens, bey"] yaptı; Tavit bu rütbeyi büyük bir ihtişamla taşıdı ve üç yıl boyunca birçok başarı kazandı. Onun emriyle küçük Mrien şehrinde muhteşem bir kilise inşa edildi."[528]

Ama derebeylerinin itaatsizliği, güçlü bir yetkiden yararlanma hakkını bir kez daha Ermenilerin elinden aldı. *Hayasdan*'da eksik olan büyük adamlar değildi, *nakharar*ların yurttaşlık sorumluluğuydu. Gözleri rekabetten başka bir şey görmeyen *nakharar*lar, içlerinden herhangi birinin kısa süreli de olsa hegemonyasını kabul etmeyi her seferinde reddediyorlardı. 638'de Tavit Saharuni'ye karşı ayaklandılar ve onu kovdular. "Asiller, birlik olmayı beceremediklerinden, Ermenistan'ı kaybettiler," diye hükmeder kararlı bir şekilde Sepeos.[529]

Tam da aynı dönemde Arap istilası başladığından (640), daha da

vahim bir hataydı bu. Arap istilası, huzursuzluk içindeki bir ülkeyle karşılaşacaktı. Vakanüvislerimizin tanıklığına göre, bir tek "Rışdunilerin dindar *işhanı*" Teotoros Rışduni, vasalları ve askerleri arasında disiplini ayakta tutuyor ve sınırları sıkı bir şekilde muhafaza ediyordu. Ufukta istilanın görünmesi üzerine, Van gölünün güney kıyısındaki Ahtamar adacığını sığınak ve savunmaya yönelik iç istihkam olarak düzenledi.[530] Arap istilasının neden olduğu talihsiz olayların ortasında, 641'den 653'e, neredeyse kesintisiz olarak, Ermeni topraklarının hatırı sayılır bir kısmını yönettiğini göreceğiz.[531]

Sasani döneminde Ermeni feodalitesi

Arap istilasının arifesinde, Ermeni toplumu kesinlikle feodal bir toplum yapısı taşır; Sasani dünyasıyla büyük ölçüde ortak bir modele uyar, aşağı yukarı tek istisna, Sasani İranı'nın monarşi kurumunu korumuş olması, Ermeni feodalitesinin ise bu kurumdan kurtulmuş olmasıdır.

Soylular iki sınıfa ayrılıyordu: büyük derebeyleri veya *nakharar*lar –veraset yoluyla satrap olan bu kişiler çoğu zaman tam bir özerkliğe sahiptiler– ve küçük soylular veya *azad* [Erm. "özgür"] sınıfı. MS 4. yüzyılda 170 *nakharar* ailesi olduğu sanılıyordu.[532] Aramızdan yeni ayrılan N. Atonts, İustinianus devri Ermenistanı üzerine yazdığı meşhur tezde, Sepeos, Movses Khorenatsi, Yeğişe *Vartabed*, Pavıstos Püzant, Ğazar Parbetsi, vd.[533] tarafından verilen listelere dayanarak, en fazla 50 *nakharar* ailesi olduğunu ortaya koydu, bunlar Kahnamag'ın meşhur elyazmasında zaten listelenmiş olan 70 baronluğu paylaşıyorlardı.[534]

Büyük ailelerin başında bir *danuder* veya "hane reisi," *dun*un efendisi bulunuyordu; bu terim sadece *domus* anlamına değil, beyin "malikane"si anlamına da gelir.[535] *Nakharar* veya *nahodar* terimi de aslen, klasik etimolojiye göre, "aileye egemen olan" anlamına gelir. Veya daha doğrusu, Meillet'nin önerdiği okumaya göre, bu kelimenin kökeni İran dilinde "kabile, millet" demek olan *nafa*'ya tekabül eder veya gene İran kökenli olan *nakh*'a (önce).[536] Beneviste'ye göre, İran dilinde "köken, öncelik" demek olan *nakh* kelimesi de söz konusu, "bu kelimenin zarf biçimi Ermeniceye *nakh* –öncelikle– olarak yerleşmiş ve *nakhar*, *nukher* –önceliği elinde tutan– bileşiklerini vermiş." "Ermenice *nakharar* kelimesinin oluşumu *nakhadara* (krş. *Nahodares*, Ammianus Marcel-

linus'ta) ile açıklansa gerek." "Bu unvanlar bir asalet derecesine tekabül eder, tanımlanmış bir göreve değil," diye sonuca bağlar Benveniste.[537]

Bu kelimelerin kökü ne olursa olsun, eski klanlardan çıkmış olan büyük feodal sülaleler, babadan kalma (*hayrenik*) mülklere sahip olma temeli üzerine kurulmuştu, bu mülkler hasıl oldukları eski cemaat mülkleri gibi başkasına devredilemezdi. Babadan kalma mülkler sadece devredilememekle kalmaz, her türlü vergiden de muaf tutulurdu. Bundan dolayı da, "sahipleri kendilerini prensler gibi, tıpkı kral gibi mülkünün mutlak hâkimi olarak görürlerdi."[538] Şu da var ki kral (eskiden milli Arşaguni, sonra Ktesiphon'daki Sasani), *nakharar*ların topraklarına el koyabilirdi, ama toplumsal veya siyasi karışıklık geçer geçmez ve vârisler ortaya çıkar çıkmaz, teorik olarak zaman aşımına uğramayan bir hakka dayanarak ata mirasları onlara geri verilirdi. "Teoride," diye bağlıyor Atonts, "vasalların toprakları, tacın otoritesine tabi olduğundan, kraliyete aitti ve bu anlamda, Ermeni prenslerin mülkleri derebeylik yurtluğu olarak telakki edilebilirdi. Gerçekte, tımardan şartlı bir sahipliği anlıyorsak, bu topraklar tam olarak yurtluk değildi. Bu yurtluklardan yararlananların krala verdikleri askerlik hizmeti, diyebiliriz ki, bir ödevden çok bir imtiyaz gibi görülürdü. Prenslere ait mülkler, her biri bu şekilde özerk prenslikler meydana getirirdi; mali, idari ve hukuki dokunulmazlıkları kazanılmış değil, tabiatlarına, kökenlerine bağlıydı."[539] 4.-7. yüzyıllar Ermenistanı'nda feodalitenin krallık yönetiminden önce geldiğini söyleyebiliriz.

Sasanilerin kudretli "kralların kralları" bile, milli Ermeni hanedanını ortadan kaldırarak bu hanedanın yerine geçtiklerinde ve *Hayasdan* derebeylerinin doğrudan hükümdarları olarak göründüklerinde, bu durumu değiştirmeyi bir an olsun düşünmemişlerdi. Bu düşünce akıllarına bile gelmemiş olmalı, çünkü Sasani imparatorluğunun kendisi de, doğrusu Part imparatorluğundan daha merkeziyetçi bir feodal imparatorluktu, ama hanedanın sadece *şahrdaran*ları veya imparatorluk prenslerini değil, *vaspuhran*ları veya büyük ailelerin reislerini ve *vuzurgan*ları veya "asilleri" de hesaba katması gereken feodal bir imparatorluktu gene de.[540] Sasaniler Ermenistan'da daha belirgin bir örnek olan –Part örneği– ve kendilerinkinin ters yönünde gelişmiş bir feodaliteyle karşı karşıya bulunuyorlardı sadece: Part feodalitesi, İran'da, asgari bir "yeni-Akamanış" merkeziyetçiliğini kabul etmek zorunda kalmıştı; Ermenis-

tan'da ise derebeyleri, kendi yerel Arşaguni hanedanlarının ortadan kalkmasıyla, son ayak bağından da kurtulmuş bulunuyorlardı.

Ktesiphon'daki Sasani sarayının, daha önce gördük, Ermeni vasalları arasında bu kargaşanın gelişmesine göz yummakta çıkarı vardı, onları birbirine kırdırmak için bundan ustaca yararlanıyordu. Sasani politikası, bu bakımdan Bizans politikasından açıkça ayrılıyordu. Bizans imparatorları, özellikle İustinianos ve Maurikios, denetimleri altındaki Ermeni eyaletlerinde, eski yurtlukları kamu hukukuna ve doğrudan yönetime geri döndürmek için, feodaliteyi düpedüz ortadan kaldırmaya uğraşıyorlardı. Sasaniler ise aksine, Ermeni yüksek soylular sınıfını, kendi siyasi ve toplumsal hiyerarşileri içinde, İran yüksek soylular sınıfına asimile ederek muhafaza ediyorlardı, bu durum büyük *Haygan* sülaleleri arasındaki rekabeti beslese de, tahtın nüfuz bakımından ustalıklı yön değişikliklerini yapmasını sağladı. Böylelikle Ktesiphon sarayının 7. yüzyılda Mamigonyanlara karşı Pakraduni sülalesini kayırdığını gördük.

Mülkleri neredeyse özerk birer prenslik oluşturan büyük aileler arasında, gerçekten de bazıları tamamen üstün bir yer tutan aileler vardı; Gamsaraganlar, Mamigonyanlar, Sünik sülalesi, Pakraduniler veya Pakratidler, Rışduniler ve Ardzıruniler gibi.

Part Karenler ailesiyle bağları olabileceğini düşünen ve gerçekten de neredeyse hepsi Part isimleri taşıyan (Vehsacan, Perozamad, Arşavir, Nerses, Isbantarad) Gamsaraganlar, Arşarunik ve Şirag eyaletlerine sahiptiler; Arşarunik o zamanlar son derece ormanlık ve dolayısıyla av hayvanı bol olan bir memleketti, Grek-Roma yazarlarının *Sirakoi* veya *Sirakes* dedikleri halkların eski memleketi Şirag ise "ovalık, çok bereketli ve iyi sulanan bir memleket"ti ama 8. yüzyıldan itibaren oynadığı rolü henüz ele geçirmemişti.[541] Gamsaraganların başlıca şehirlerinden biri, *vosdan*ları veya başkentleri, Yervantaşad'dı; 4. yüzyılda harabeye dönmüş olan Yervantaşad, görünüşe göre onlar tarafından Marmed adıyla restore edilmiş, 12. yüzyılda bile anılan üzüm bağlarıyla çevrili bir kentmiş. Yerinin, Akhuryan ile Aras'ın oluşturduğu açıda, Arşarunik'in doğusunda aranması gerekiyor.[542] Gamsaraganların başka bir müstahkem şehri de gene Arşarunik'teki Ardakers kalesiydi –Strabon ve Ptolemais' de eski Artagira– Macler'in düşüncesine göre ismi hâlâ Aras'ın sol kıyısındaki Kers kasabasında yaşamaktadır. Ani'ye (Şirag'da) gelince, o zaman bile "ulaşılmaz bir kale" olarak tanınmakla birlikte, daha sonra

sahip olduğu önemden henüz uzaktı.[543] Gamsaragan sülalesinin reisinin veraset yoluyla geçen *ısbarabed* veya başkomutan unvanını elinde bulundurduğunu belirtelim. Eski Ermeni sarayı teşrifatında, "on dördüncü minder"in sahibiydi. Kraliyet asker topladığı zaman, 600 silahlı adam vermekle yükümlüydü. Milli monarşinin çöküşünden sonra, büyük Bizans-Pers savaşları sırasında, Gamsaraganlar daha ziyade Bizans'a yakınlık gösterdiler.[544] Biz de N. Marr gibi ekleyelim ki, Gamsaraganlar "Ermenistan'daki eski Hıristiyan dönemin en muhteşem yapılarının kurucuları" idiler.[545]

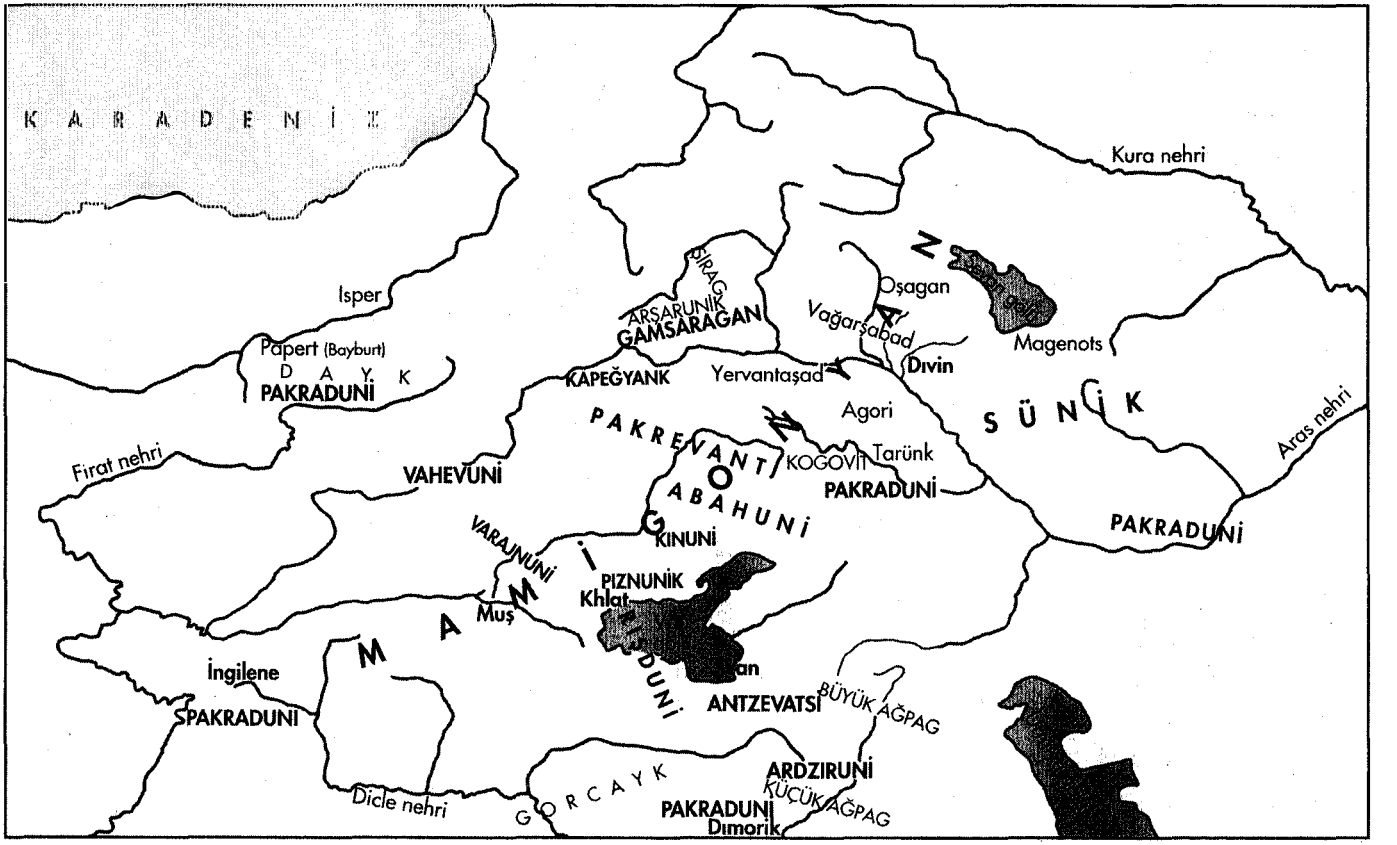
Mamigonyanlar, vakanüvislere inanacak olursak, Orta Asya'dan, hatta Çin'den gelmiş göçmenlerdi,[546] desteklenmesi çok zor bir iddia bu. Arşagunilerin çöküşünden sonra, namevcut krallık yönetiminin yerini zaman zaman doldurduklarını ve birçok defa, taçsız krallarmış veya naiplermiş gibi davrandıklarını gördük. Millici Hıristiyan cephenin başına geçmişlerdi, icabında Persia'ya olduğu kadar Bizans'a da direnmeyi biliyorlardı, ille de tercih yapmaları gerektiğinde, inançları onları neredeyse daima Bizanslıların tarafına çektiği halde. Arşaguni kralı III. Dırtad'ın Sılgunilerin veya Isglunilerin elinden alıp ataları Mamgun'a verdiği Daron eyaletine,[547] Pakrevant'a[548] ve Arakadzodın'a,[549] ayrıca Arşarunik'e veya Dayk'ın güneyine dağılmış topraklara sahiptiler.[550] Biz de J. Laurent gibi diyebiliriz ki, güneybatıda Daron'un başkenti Muş'tan kuzeydoğuda Vağarşabad'a ve Dıvin'e kadar ülkenin geniş bir kesimine az çok devamlı surette sahiptiler.[551] Daron'daki Muş ve Oğagan şehirlerinin de onlara ait olduğunu gördük. Mamigonyanların reisi *ısbarabed* veya başkomutan unvanına sahipti, Macler bu unvanı "piyade sınıfı kumandanı" olarak yorumluyor.

Sünik *nakharar*ları, Movses Khorenatsi'ye inanacak olursak, saf Ermeni soyundandı. Ataları, efsanevi Hayg'ın soyundan gelen Sisag adlı biriydi. Ama yurtlukları –Sevan gölü ile Agera ırmağı arasındaki dağlık bölge– Ermeni kültürel kadrolarına rağmen, Albania (Ağvan) temeline dayanıyor olabilirdi.[552] Her halükârda, bir uç beylikleri diyarıydı; merkezden uzak konumu Sünik prenslerini ayrılıkçı bir politika gütmeye teşvik etti –5. yüzyıl ortasındaki büyük milli isyanlar sırasında onları Pers davasını, yabancının davasını benimsemeye itecek kadar. Ve bu "işbirliği," zaman zaman, Hıristiyanlıktan dönmeye kadar vardı. Öte yandan, 570'e doğru, Sünik prenslerinin (bu özel durumda, 571'e doğru

prens Vahan'ın) Dzığug'daki başkentleri Paydagaran'da, Dıvin'deki *divan*dan ayrı ve bağımsız bir *divan* kurduklarını gördük.[553]

Pakraduniler veya Pakratidler, Yahudi asıllı olduklarını ileri sürüyorlardı. Soylarını kral Davud'a bağlıyorlardı. Gerçekte kadim *Haygan* soyuna ait görünüyorlar.[554] Reisleri, veraset yoluyla geçen *takatir* veya "taç giydiren" (yeni hükümdarın başına tacı koyan yüksek rütbeli memur) unvanını ve *asbed* veya süvari sınıfı komutanı unvanını taşıyordu. İmtiyaza sahip kişileri gösteren resmi listelerde, 1500 savaşçıdan oluşan bir maiyete hakları vardı, Mamigonyanların ve Ardzırunilerin ise sadece bin savaşçıya. Mamigonyanlardan farklı olarak ve onlarla rekabet halinde, bazen Persia'yı tercih ettikleri görüldü, Sasaniler hesabına Hyrkania *marzbanı* olan Sımpat Pakraduni (ölümü 616-617'ye doğru) örneğinde olduğu gibi. Gene Mamigonyanlardan farklı olarak, mülkleri tek parça halinde değildi, dağınık çekirdeklerden meydana geliyordu. Arap istilasının arifesinde, sahip oldukları mülkler şunlardı: 1. Ermenistan'ın güneybatısında İngilene veya Ankeğ-*dun*;[555] 2. kuzeybatıda, yukarı Çoruh vadisinde, Dayk'ta, Isper (İspir) diyarı ve Papert (Bayburt)[556] –Brosset'ye göre, ilk mülkleri bu diyar olabilirdi–-[557]; 3. merkezde, Ararat'ın güney yamacında, Tarünk şehriyle birlikte Kogovit[558]; 4. güneydoğuda, Büyük Zap havzasında, Dımorik nahiyesi ve doğu Ermenistan'da, orta Aras'ın kıyılarında, Nahçivan'ın güneydoğusunda, Koğtan nahiyesi.[559] J. Laurent'ın belirttiğine göre, mülklerinin böyle dağınık halde bulunması Pakraduniler için bir zayıflık nedeniydi, ama yabancının baskısından kaçmalarını sağlıyordu: Bizanslılara karşı Tarünk'e sığınıyorlar; Perslere karşı, ve daha sonra da Araplara karşı, Isper'e çekiliyorlardı. Böylece başkentleri (*vosdan*) birçok defa yer değiştirdi. Kâh Sımpadavan (Isper nahiyesi) oldu, kâh Tarünk, Pakaran'a (Arşarunik'te) ve son olarak da, ilerde göreceğimiz gibi, I. Aşod devrinde Yerazkavors'a, daha sonra da 10. yüzyılın ikinci yarısında Ani'ye yerleşene kadar.[560]

Rışduni ailesi, eski kraliyet protokolünde "altıncı minder"de oturuyordu. Van gölü etrafında yer alan mülkü, gölün güneyinde, Mogk eyaletinde, asıl Rışdunik'i (Ahtamar yöresi)[561] ve gölün kuzeyinde Pıznunik'i (Khlat [Ahlat] şehriyle beraber) kapsıyordu, Arşaguni kralları Pıznuni ailesinin kökünü kazıdıklarında burayı onlara vermişlerdi.[562] Rışduniler Süniklilerle müttefikti ve tıpkı onlar gibi, zaman zaman,

7. yüzyıl başında Ermenistan

İransever bir politika izlemekten çekinmediler, daha sonra da Arapsever bir politika.

Ardzıruniler, Asur asıllı olduklarını iddia ediyorlardı: Şecerelerini "Senekerim"in yani Sanherib'in oğullarından birine dayandırıyorlardı. İlk Arşaguni kralı, "kartal taşıma payesi"yle (*ardzivuni*) beraber onlara Vasburagan'da bir yurtluk vermiş.[563] Aile geleneğine göre, Ardzıruni Khuran vaftiz edilen ilk Hıristiyan'mış (hem de havari Taddeus'un ellerinden).[564] Sahip oldukları araziler Küçük Ağpag'da (Büyük Zap vadisi, Culamerk'in kuzeyinde) ve Gorcayk'ta (Cudi dağına doğru) yer alıyordu. Başkentleri Küçük Ağpag ile Büyük Ağpag arasında, Atamagerd'deydi (Suriye dilinde Bet-Bagaş, daha sonra Başkale).[565] Kabristanları, gene Ağpag'da, Osi yakınındaki Surp Haç manastırında bulunuyordu.[566] Ardzırunilerin Vasburagan eyaletinin bütünlüğünü sabırla koruduklarını göreceğiz.

Amadunilerin, eski Arşaguni krallarının sarayında, "on beşinci minder"e hakları vardı. Mülkleri Arakadzodın'da (Ayrarad) yer alıyordu, oradaki başkentleri ve piskoposlukları Oşagan'daydı.[567] Abahunileri de analım, aynı adı taşıyan kazadaydılar (Duruperan eyaleti); onların komşuları olan Vahevuniler de gene Duruperan'da, Mardağı civarına yerleşmişlerdi,[568] Kınuniler ise Manazgerd şehriyle beraber Ağiovit'e (gene Duruperan'da) sahiptiler.[569]

Bu feodal hanedanların reisleri Ermenistan'ın gerçek efendileriydiler. J. Laurent'ın gayet iyi dile getirdiği gibi, "*Nakharar*, Ermeni toplumunun başlıca siyasi unsuruydu, çünkü topraklarının mülkiyetinden başka, feodal bir nahiye üstündeki hükümdarlık yetkilerine de sahipti ve bunları veraset yoluyla aktarıyordu."[570] Keza Mkrttschian/Mıgırdiçyan da şöyle yazar: "*Nakharar*lar veraset yoluyla prens oluyorlardı, neredeyse bütün ülkeyi paylaşıyorlardı, kendi mülkleri üstünde mutlak iktidar sahibiydiler ve sadece dış ilişkiler konusunda hükümdara tabi idiler."[571] *Nakharar* "gerçekten de nahiyesindeki soylulara kumanda ederdi, askeri hizmet konusunda onların doğal ve mecburi reisiydi." *Nakharar*, "soylulardan düzenli olarak topladığı askerlere –ki bu, birkaç yüz süvariyi nadiren geçerdi," gerektiğinde, hazırlıksız olarak köylülerinden ve çobanlarından oluşturduğu bir milis de eklerdi.[572] Ayrıca, nahiyesinde, en yüksek yargıçtı ve idarenin temsilcisiydi; vergiler onun emirleri üzerine toplanırdı. Kilise bile, piskoposluk ve manastırlar, onun elindeydi:

Vakanüvisler, "Pakradunilerin piskoposu," "Mamigonyanların piskoposu" diye belirtirler. J. Laurent'ın belirttiğine göre, *nakharar*ın iktidarı önündeki tek engel, küçük kardeşlerine has sağlamak mecburiyetiydi, bu haslar da klan reisinin kendi toprağını o oranda azaltıyordu. Bu şekilde gelir sahibi olan büyük ailelerin yan kolları, büyük kardeşe bağlı kolun aleyhine olacak şekilde mülkünü genişletmek eğiliminde olurdu, ve "her *nakharar* nesli, her prensin ölümünde bozulan sülalenin mülkünün bütünlüğünü, eğer yapabiliyorsa, baştan kurmak zorunda kalırdı."[573] En güçlü ailelerin, Pakraduniler gibi, aile içindeki paylaşmalar yüzünden, egemenliğin bu şekilde parçalanışından uzun vadede kaçamadığını göreceğiz.[574]

Aşağı soylular sınıfı, *azad*lar veya *azadani* sınıfıydı. *Azad*lar da, "kan bağı yoluyla soyluydular, Latince '*agnatus*'a tekabül eden kelimenin etimolojik anlamının doğruladığı gibi."[575] *Sebuh* adıyla da tanınırlardı, bu kelimeyle İran dilindeki *vişpuhr* –klanın oğlu–[576] arasında benzerlik kurulur ve bir *nakharar*ın oğlu anlamına da gelirdi.[577] "Bilginler," diye devam eder Atonts, "*azad*ların eski aile reislerinin, özellikle de onlar arasından atla hizmet etmeyi, *asvar* –şövalye– olmayı taahhüt etmiş olanların soyundan geldiklerini kabul etmek konusunda hemfikirdirler." Bu kırsal kesim soylular sınıfı kasabalarında, veraset yoluyla sahip olduğu ve vergiden muaf olan kendi mülkiyetindeki topraklarda yaşıyordu. Buna karşılık, *nakharar*lara askeri hizmet borçluydu. Ordunun çekirdeğini veya en azından süvari sınıfını oluşturuyordu –Ermeni süvari sınıfı sıkça *azadakunt*, *azadaguyd*, "*azad*lar birliği" adıyla anılır. Askeri geçit törenlerine katılan askerlerinden hareketle, *azad*ların sayısının 4000, 9000 ve 15 000 arasında değiştiği söylenir.[578] *Nakharar*larının hizmetine, vasallığa girip, askeri rütbeye, idari yetkiye ve siyasi etkinliğe ancak onlar vasıtasıyla sahip oluyorlardı; onların maiyetini, sarayını ve ordusunu oluşturuyorlardı. Vakanüvisler asla sadakatlerinde kusur bulmadılar. Bu küçük soylular sınıfı, Ermeni milletinin çatısını oluşturuyordu.

Köylülere gelince, Persia'da olduğu gibi Ermenistan'da da derebeyinin işlemek zorunda oldukları toprağına bağlıydılar, angaryaya tabi tutuluyorlardı ve orduya piyade erleri vermek zorundaydılar. Ermeni vakanüvisler onları hür köylüler olan ve kendi köy reisleri veya *tasabed*leri bulunan *şinagan*lar ("oturulan yer, mesken" anlamına gelen *şen* kelimesinden) ile prenslerin mülklerinin köylüleri olan ve erken Roma

imparatorluğundaki kolonlara, bizim ortaçağ toplumundaki toprağa bağlı serflere tekabül eden *ramis*ler olarak ikiye ayırıyorlardı.[579] Son olarak, şehirliler bazı idari ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı ve kendi milisleri vardı. Burjuvazi kendini tamamen ticarete vermişti ve eğitimle uğraşacak olan ruhban sınıfının üyeleri de genellikle burjuvaziden çıkardı.[580] Helenistik çağdan beri sabit olarak yerleşmiş bulunan Yahudilerin sayısı bilinmiyor.

BÖLÜM IX

Ermenistan ve Arap Hegemonyası

Arap istilası
Teotoros Rışduni ve patrik III. Nerses

İslam'ın ortaya çıkışı ve Arapların bir yanda Suriye-Filistin'deki Bizans eyaletlerini (634'te Acnadeyn muharebesi, 636'da Yarmuk muharebesi), öte yanda Sasani Pers imparatorluğunu (636'da Kadisiye muharebesi, 640'ta Nihavend muharebesi) fethetmesi, Ermeni halkının kaderini derinlemesine değiştiren olaylardı. Kadisiye muharebesinde, Pers ordusunda Ermeni vasalların askerlerinin de bulunduğunu belirtelim: Muşeğ Mamigonyan'ın emri altında 3000 adam ve Sünikli Krikor'un emri altında 1000 adam, her ikisi de Pers başkomutanı Rüstem'le birlikte öldürüldüler.[1]

Araplar yukarı Mezopotamya'daki Bizans (Edessa [Urfa]) ve Pers (Nisibis [Nusaybin]) topraklarını ele geçirince, Ermenistan onların zaferinin sonucuna maruz kalmakta gecikmedi. 640'tan 646'ya neredeyse her yıl istila edildi.[2] Ğevont'a ve onun izinden giden Asoğig'e göre, ilk Arap akınları (639-640'a doğru?) Koğtan (Sünik'te, Culfa yöresi) ve Nahçivan kazalarına yapıldı. Aras nehrini Culfa'daki geçitten aşan Arap öncüleri, Ardaz'dan (Vasburagan'da) geçtiler ve oradan Bizanslı komutan Prokopios ile Ermeni *nakharar*ı Teotoros Rışduni'nin[3] konakladıkları Kogovit'e girdiler. İki adam anlaşamıyorlardı. Prokopios'un ataletine öfkelenen Teotoros, Saragen geçidi yakınında Araplara pusu kurdu, ellerindeki ganimeti geri aldı ve daha sonra Prokopios'u terk ederek Karni'ye çekildi. Prokopios da Araplara saldırmak istedi, ama onun kadar talihli değildi ve ordugâhı tamamen talan edildi.[4]

Üç yıl sonra, der Ğevont, "yılan kadar hızlı ve hafif" olan Araplar Ermenistan'a yeni bir akın düzenlediler, Sepeos bize bu akının bütün ayrıntısını verir.[5] Daron'u, Pıznunik'i, Ağiovit'i geçtiler, sonra, "Pergri [Muradiye] vadisi"nden ve Kogovit'ten geçerek Ayrarad'a dağıldılar ve dosdoğru Dıvin üzerine yürüdüler. Ermeni başkenti garnizonsuzdu: Bütün birlikler, Teotoros Rışduni'nin yanında, seferde bulunuyordu. Sadece üç *işkhan*, Teotoros Vahevuni, Khaçyan Aravelyan ve Şabuh Amaduni isti-

lacının önüne geçip yaklaştığı haberini zamanında verebildiler. Azad veya Medzamor köprüsünü arkalarından yıktılar ve Dıvin'e vardılar; şehir sakinlerini kaleye soktular: yığınla kadın, çocuk, bağbozumu vesilesiyle gelmiş ve silah kullanmayı bilmeyen köylü... Bir hain, Mogk prensi Vartig, Arap ordusunu Azad geçidine yöneltmişti. 6 Ekim 642'de[6] Arap ordusu Dıvin'e girdi ve talana girişti, 12 000 Ermeni katledildi.[7] Arap ordusu yüklü bir ganimetle ve beraberinde 35 000 tutsakla çekildi. Teotoros Rışduni orduyu dönüş yolunda, Kogovit'te yakalamaya çalıştı, ama yenilgiye uğradı.

Gene de Teotoros Rışduni ülkenin önde gelen gücüydü. Patrik Yezr vefat etmiş olduğundan, onun yerine Dayk piskoposu, İşkhanlı III. Nerses'i seçtirdi; Nerses *Şinoğ* ("Yapıcı") diye anılan III. Nerses, 641'de patriklik makamına getirildi, ilerde göreceğimiz gibi 652'de görevini bırakacak, 658'de geri dönecek ve 661'de ölecekti. Başta askerlik mesleğine girmiş olan Nerses, *Şinoğ* lakabını, tapınaklar yapmasına borçludur. Dıvin'deki Aziz Sarkis tapınağı Araplar tarafından yakılmıştı. Nerses tapınağı yeniden bina etti ve istilacıların katlettiği 12 000 Hıristiyan'ın kemiklerini oraya gömdürdü.[8] Bir zamanlar Krikor Lusavoriç'in atılmış olduğu, Dıvin'in güneyinde, Ardaşad yakınındaki *Khor virab* "çukuru"nun üstüne, bu azizin anısına bir şapel inşa etti.[9] Vağarşabad'da (Eçmiyadzin), aynı havariye adanmış büyük bir tapınağın temellerini attı ya da, Sepeos'un dediği gibi, "Aziz Krikor'a görünmüş olan gökyüzünün melekleri adına bir kilise bina etti;"[10] "dört sütunun altına azizin kutsal kalıntılarının tümünü koydu."[11] Tapınağın yanına kendisi için bir patriklik sarayı bina etti. Aynı zamanda ve gene Vağarşabad'a, "ırmağın (Kasağ ırmağı, Aras'ın kolu) suyunu taşıdı,[12] bu taşlık ülkeyi işlenmeye elverişli hale getirdi, üzüm bağları ve meyve bahçeleri dikti ve Tanrı'yı övmek için evini yüksek ve güzel bir duvarla çevirdi."[13]

Ermişlerin Tarihi'nden alınmışa benzeyen bu sayfa, Müslümanların istilası altında bile Ermeni Kilisesi'nin medeniyet getirme uğraşını sürdürdüğünü gösteriyor. Burada adı geçen Vağarşabad'daki tapınağın –Zıvartnots'taki tapınak– yıkıntıları bile ne kadar önemli olduğunu kanıtlıyor.[14]

Son derece aydın bir kişi olan, Grek kültürünü iyi bilen[15] ve günden güne büyüyen Arap tehlikesiyle de yakından ilgilenen III. Nerses, politika konusunda Bizans mandası yanlısıydı.[16] Başta Teotoros Rışduni'nin de tavrı buydu, bu eğilimi sebebiyle Konstantinopolis [İstanbul] sarayı tarafından Ermeni birliklerinin başkomutanı tayin edilmiş ve *patricius* rütbesi almıştı.[17] Teotoros itibarından yararlanarak, vaktiyle Herakleios tarafından Afrika'ya sürgüne gönderilmiş olan Varazdirots Pakraduni ve oğlu, *spathar* (*spatharios*)* Sımpat Pakraduni'nin dönmesi için imparator II. Konstas'a yalvardı. Bir zamanlar imparatorluk sarayının gözden düşürdüğü bir başka *nakharar* olan Vahan Khorkhoruni'ye de mevkii ve unvanları geri verildi.[18]

Ama Bizans politikasının güven uyandırmayan ve beceriksiz yönleri, *nakharar*ları usandırıp sadakatlerini azaltıyordu. Kuşkulu bir kişi haline gelen Teotoros Rışduni günün birinde zincire vuruldu ve II. Konstas'ın yanına Konstantinopolis'e götürüldü. İmparator onu özgürlüğüne kavuşturdu, hatta ona yeniden güvendiğini bildirdi, ama gururlu *nakharar*, bu davranışı unutmayacaktı.[19] Afrika'dan dönmüş olan ama şimdi de Boğaz'da yaldızlı bir tutsaklık hayatı yaşayan *asbed* Varazdirots Pakraduni'nin de durumu aynıydı: Bu tatilden bıkıp, kılık değiştirerek kaçtı, bir gemiye bindi ve Trabzon kıyısından Dayk'a vardı. Teotoros Rışduni ve patrik III. Nerses, imparatorun emirlerine rağmen, onunla çarpışmak bir yana, ondan yana olduklarını beyan ettiler ve ona Ermenistan valiliğini teklif ettiler. Tuhaf olan şu ki, bu kazan –ve asa– kaldırmaya karşı durmaya cesaret edemeyen II. Konstas, oldubittiyi onayladı ve Varazdirots'u Ermenistan *kuropalates*i tayin etti (645'e doğru). Varazdirots kısa süre sonra vefat ettiğinden,[20] oğlu Sımpat Pakraduni görevlerini ve rütbelerini devraldı, orduların başkomutanı, *asbed*i ve *trunkar*ı olarak... Ama imparatorluk sarayı aynı başkomutanlık rütbesini Teotoros Rışduni'ye de tevcih etti, elbette Pakradunileri ve Rışdunileri birbirleri vasıtasıyla etkisiz hale getirmek için.[21] Ancak şunu da ekleyelim ki, vakanüvisler bu tayinlerin patrik III. Nerses'in önayak olmasıyla gerçekleştiği düşüncesindedirler.[22]

* ***spathar*** veya ***spatharios***: Bizans'ta imparatorun kılıçlı muhafızı. Bizans sarayında kullanılan şeref unvanı. (ç.n.)

Bu sırada Arap akınları sürüyordu. Sepeos, aynı yılın (645'e doğru) sütunu altında, Azerbaycan'dan hareket eden Müslüman kollarından bazılarının Ayrarad'ı, bazılarının da "*Sepagan-Kunt*ların toprağı"nı –Hübschmann burayı Dzopk ve Haşdiank tarafında arar–[23] daha başkalarının da Ağvan'ı yakıp yıkmaya gittiklerini anlatır.[24] Ancak ne Erivan'ı, ne de Ortru'yu zapt edebildiler,[25] daha sonra Kogovit'te Ardzap önünde durduruldular. Ama Araplar inat ettiler. 10 Ağustos 643'te,[26] Ardzap'ı aldılar ve şehri savunanları katlettiler. Şu da var ki, ertesi gün, Teotoros Rışduni onlara baskın verdi, esirlerini ve ganimetlerini ellerinden aldı.[27]

İzledikleri kronoloji Ermeni vakanüvislerinkiyle tam olarak uymayan Arap tarihçileri, 645-646 yıllarında Habib bin-Mesleme'nin bir seferine yer verirler. *Nakharar* Mogklu Vartig ona itaatini sunduktan sonra, Habib bin-Mesleme Abahunik'i haraca kesti, Ardaşad yakınından Azad veya Medzamor ırmağını geçti, Dıvin'i zapt etti ve haraca kesti, keza Şirag'ı (Gamsaraganların mülkü) ve Pakrevant'ı (Mamigonyanların mülkü) haraca kesti.[28] Bu olayların en azından bir kısmının, Ermeni salname yazarları tarafından başka tarihler altında daha önce sayılmış olup, gereksiz yinelenip yinelenmedikleri düşünülebilir elbette. Kesin olan şu ki, bunlar henüz sadece talana yönelik seferlerdi ve 647'de Bizanslılar bütün Ermenistan'ın denetimini tekrar ellerine geçirmişlerdi.

İmparator II. Konstas, durumun düzelmesinden istifade edip Ermeni Kilisesi'ni Grek Ortodoksluğuna döndürmeye çalıştı. Pakavanlı Tavit adında bir din bilginini Ermenistan'a gönderdi, Tavit'in görevi bu ülkenin ruhban sınıfının bir birleşme formülüne iştirakini sağlamaktı. Ermeni piskoposlar ve *nakharar*lar, önerilen formülü incelemek üzere, patrik III. Nerses ve Teotoros Rışduni başkanlığında Dıvin'de toplanan ruhani konseyde bir araya geldiler. Bir bildiriyle bu formülü reddettiler, Sepeos'un bize metnini bıraktığı bu bildiride "İsa Mesih'in Kutsal Ruh ile Meryem'den doğduğu ve tek bir tabiatı olduğu" özellikle belirtiliyor, Khalkedon [Kadıköy] ruhani konseyinin diofizizmi reddediliyordu.[29] Bu ruhani konseyin çoğunlukla 645 olarak belirtilen tarihine gelince, görünüşe göre bunu 648-649'a taşımak gerekiyor.[30]

Ola ki Teotoros Rışduni'nin bu ruhani konseyde oynadığı rolden dolayı, bir de muhtemelen, Ğevont'un düşündüğü gibi, Saragen muharebesinde Bizanslı komutan Prokopios'a karşı tutumu hatırlandığından, II.

Konstas Teotoros'u azletti ve Ermenistan valisi olarak yerine Sımpat Pakraduni'yi tayin etti (653?). Üstelik imparator, Teotoros'a, kuvvetlerini, Kilikya tarafında Bizans ordularıyla birlikte hareket etmesi gereken Sımpat'ınkilerle birleştirmesini buyuruyordu. Azlinden dolayı incinmiş olan Teotoros, oğlu Vart'ı göndermekle yetindi, ama genç adama onları yüzüstü bırakmasını tembih etti. Gerçekten de, Fırat kıyılarındaki bir çarpışma sırasında, savaşın sonucunu belirleyecek bir anda, Vart, Bizanslıların geriye çekilebilecekleri dubalı köprüyü kesti ve böylece Arapların onları nehre dökmesini sağladı (653-654'e doğru).[31]

Bu skandalden sonra, Teotoros Rışduni'ye Arapların himayesine geçmek kalıyordu. O da derhal böyle yaptı, o dönemde asıl lideri olduğu Ermeni halkını da kendi adına bu işe sürükledi (gene 653-654). Halife Osman, daha doğrusu komutan vekili Muaviye, böyle bir katılımın önemini anlayarak, yerel özerkliği fazlasıyla gözeten serbest bir statü tanıdı Ermenistan'a: "Kaç yıl olmasını isterseniz, sizinle benim aramda o kadar yıl anlaşma olsun. Yedi yıl boyunca sizden hiç vergi almayacağım, ama yemine uygun olarak, siz ne isterseniz onu vereceksiniz. Ülkenizde 15 000 süvariyi besleyip ihtiyaçlarını karşılayacaksınız. Bu süvari birliğinin Suriye'ye gelmesini istemeyeceğim, ama gitmesini emrettiğim başka her yere gitmesini sağlayacaksınız. Kalelerinize emirler, Arap memurları, tek bir süvari bile yollamayacağım. Ama hiçbir düşman Ermenistan'a gelmemeli. Eğer Grekler üzerinize yürürlerse, istediğiniz kadar birlik göndereceğim yardımınıza."[32]

*Nakharar*lardan ve piskoposlardan oluşan bir kurul, Teotoros Rışduni ve patrik III. Nerses'in yönetimi altında Ermenistan'da toplandı. Bu kurul halifenin önerilerini kabul etti ve Krikor Mamigonyan'la Sımpat Pakraduni'yi rehine olarak onun sarayına gönderdi. Ermenistan'ın halifeye yılda 500 gümüş dinar ödemesi kararlaştırıldı, bunun karşılığında özerkliği Bizanslılara ve Arapların kendilerine karşı güvence altına alınacaktı.[33] Sepeos bunu Deccal'la ittifak olarak adlandırır.[34] Hovhannes *Gatoğigos* de keza, Teotoros Rışduni ve diğer *nakharar*ların "ölüm üstüne yemin ettiklerini ve cehenneme sadakat andı verdiklerini" söyler.[35] Bununla birlikte, halifeden alınan ayrıcalık belgesinin, bir zamanlar Sasanilerin Ermenistan'a bahşettiği şartlardan daha hoşgörülü olduğunu ve İslam'ın Hıristiyan dinine Pers dininden daha yakın olduğunu teslim edelim.

II. Konstas'ın Ermenistan seferi

Ama enerjik bir hükümdar olan imparator II. Konstas tepkisini çabuk gösterdi. Sepeos'un 100 000 adamdan oluştuğunu tahmin ettiği bir ordunun başına geçerek Ermenistan'a girdi. Tercan yakınında, halifeden bir ültimatom aldı; Ermenistan'ın Arap protektorası altında olduğunu beyan eden ve oraya girmesini men eden bir ültimatomdu bu. Buna kulak asmadı ve Theodosiopolis'e (Erzurum) gelip yerleşti. Orada, Teotoros Rışduni'nin politikasından vakit geçirmeden kopan çok sayıda *nakharar*ın saygı gösterisiyle karşılaştı: "IV. Ermenistan'ın reisleri, Isper'inkiler, Pakraduniler, Manağiler, Taranağiler, Yegeğiats'ınkiler, Garin, Dayk, Pasian [Pasinler] diyarındakiler, Vanant'ınkiler, Şirag'ınkiler, Khorkhoruniler ve Timaksiyanlar geldi; ayrıca Ayrarad'daki birliklerle Muşeğ Mamigonyan ve Aravelyanlar, Aranyanlar, Varajnuniler, Kıntuniler ve Isbantuniler geldi."[36] Patrik III. Nerses de imparatorun huzuruna çıktı, öteden beri Greksever olduğu için sabırsızlığı daha büyüktü şüphesiz. Teotoros Rışduni'nin davayı terk etmesinden Ermeni halkının sorumlu tutulamayacağını herkesten daha iyi gösterdi. Rışduni orada bulunan herkes tarafından "lanetlendi" ve onu alaşağı etmek için memurlar gönderildi.

Ama Teotoros Rışduni kolayca gözü korkutulacak adam değildi. Arap hamilerinin desteğinden yoksun olsa da, imparatorun gönderdiği kişileri hapse attırdı, "bazılarını Pağeş'te (Bitlis), bazılarını da Pıznunilerin adasında," ve kendisi de Ahtamar adacığına çekildi. Aynı sırada müttefikleri, Sünikliler, Ağvanlar ve Gürcüler, savunmaya geçiyorlardı. Damadı Krikor Vahevuni "ülkenin hazinesi"nin ve Kilise'nin hazinesinin bulunduğu Arpay surlarının arkasına çekildi ve hazineye el koydu.

Çileden çıkan II. Konstas Ermenistan'ı talan ettirmekten söz ediyordu. Patrik III. Nerses ve Muşeğ Mamigonyan "yüzüstü yere kapandılar" ve imparator yumuşadı. Ama gene de 20 000 adamın başında Dıvin'e kadar girip oradaki patriklik sarayına yerleşti (654). Muşeğ Mamigonyan'ı, olağanüstü kral vekili yetkileriyle donatarak, süvari birliğinin başına getirdi. Daha sonra Ermenilerdeki "dini bölünme"yi sona erdirmeye girişti. Grek papazları Dıvin'deki bütün kiliselerde Khalkedon kristolojisini vazettiler. Surp Krikor katedralinde, kendi ayin usullerine göre ayin yaptılar. Patrik Nerses ve bütün Ermeni piskoposları, "bazıları isteyerek, bazıları zorla," imparatorun yanı başında şarap ve ekmek ayininden geçtiler.

Törende skandal çıkmadı değil, yüksek rütbeli Ermeni din adamlarından biri kilisenin ortasında II. Konstas'a çıkıştı ve Nerses'in tutumunda 648'deki ruhani kuruldan bu yana görülen değişikliği hatırlattı.[37]

Teotoros Rışduni ve Araplarla işbirliği politikası

Bu şekilde zora başvurduktan sonra II. Konstas hem Teotoros Rışduni'nin direnişçi ordusuna, hem Süniklilere, hem Albanialılara veya Ağvanlara, hem de Gürcülere boyun eğdiremeden Dıvin'den ayrıldı. Konstantinopolis'e dönerken, Ermenistan'da vali olarak Maurianos adlı birini bıraktı.[38] Gerçekte, Ermenistan boyun eğmiş değildi. Bizanslılara belki fazlaca teminat vermiş olan patrik III. Nerses, onlarla aynı sırada Dıvin'den ayrıldı ve Bizans sınırına, Dayk'a yerleşmeye gitti: Teotoros Rışduni'nin gazabından çekiniyordu.[39] Teotoros Rışduni, imparatorla maiyetindekilerin gidişinden sonra Ahtamar'daki sığınağından çıktı ve damadı, ünlü Mamigonyan ailesinin reisi Hamazasp Mamigonyan'la birlikte Araplara başvurdu. Arapların gönderdiği 7000 adamdan oluşan birliği Van gölünün kuzeyine ve kuzeybatısına, Ağiovit ve Pıznunik'e yerleştirdi, "ve kendisi de onlarla kaldı."[40] Teotoros Rışduni'nin Araplarla yakınlığı öyle ilerledi ki, Şam'a, halife Muaviye'nin sarayına gitti. Halife onu hediyelere –"altından ve altın iplikten dokunmuş kıyafetler ile aynı şekilde dokunmuş bir derebeylik bayrağı"– boğdu ve ona "Ermenistan, Gürcistan, Ağvan (Albania) ve Kafkasya geçitlerine kadar Sünik üzerinde yetki verdi."[41] Teotoros'un rızasıyla bir Arap ordusu Ermenistan'a girdi, bütün *nakharar*ların halifenin hükümranlığını tanımasını sağladı, kışı olaysız bir şekilde Dıvin'de geçirdikten sonra Suriye'ye döndü[42] (654-655 kışı ?).

Geçimsizlikleri yüzünden sırasıyla Bizanslıların ve Arapların işlerini kolaylaştırdıktan sonra, Ermeni prenslerin nihayet kendi aralarında bir ateşkes yapma ihtiyacını hissetmeleri dikkat çekicidir. "Grek egemenliğindeki ve Arap egemenliğindeki Ermenilerin reisleri, Hamazasp ve Muşeğ Mamigonyan ve diğerleri, aralarında her türlü savaşı ve kan dökülmesini durdurmak için anlaştılar. Ülke sakinlerini yerlerinde muhafaza etmek için kış günlerini barış içinde geçirdiler." Maalesef bu güzel çabanın sonu, Sepeos'a inanacak olursak, ülkenin vergilerini aralarında paylaşmaya vardı. Ahtamar'daki ikametgâhında hasta yatan Teotoros

Rışduni, hazinenin böyle "*marzban*ca" talan edilmesini engelleyemedi. İyileşip ayağa kalktıktan sonra, asayişi sağlamak için bir Arap askeri birliğine başvurmaktan çekinmedi.[43]

Dolayısıyla her şey Arapların lehine işliyordu. Greksever cephenin doğal lideri Muşeğ Mamigonyan bile itaat etmeye rıza gösterdi. Arakadzodın'daki Aruc'a yerleşmiş olan Arap komutanı Habib bin-Mesleme,[44] feodal rekabetlere hakemlik ediyordu. Ancak çölün askerleri başlamakta olan Ermeni kışının sertliğine pek alışık değillerdi. Bizanslı komutan Maurianos bir karşı saldırı düzenlemek için bundan yararlandı ve başarılı oldu. Araplar tekrar Aras'ı geçtiler ve kışın sonuna kadar Pakrevant'taki Zarehavan'a çekildiler. Bizanslılar hiç güçlük çekmeden Dıvin'i tekrar işgal ettiler; Sepeos onları şehri talan etmekten geri durmamakla suçlar. Maurianos daha sonra gidip Nahçivan'ı kuşattı, ama ilkbaharda Arap ordusuna hazırlıksız yakalandı ve tam bir bozgun yaşadı. Gürcistan'a kaçarken, Araplar Garin (Theodosiopolis, Erzurum) şehrine bir akın düzenlediler ve oradan yüklü bir ganimet kaldırdılar. Sepeos, Ermenistan'ın, Sünik'in ve Ağvan'ın çoğu şehrini de aynı şekilde talan ettiklerini, kiliseleri soyduklarını ve derebeylik ailelerinden çok sayıda rehine aldıklarını ekler (654-655).[45]

Arapların eli ağır bir biçimde Ermenistan'ın üstüne indi. Onları kendi klanının çıkarlarına en uygun şekilde kullandığını zanneden Teotoros Rışduni, sonuçta kendi kurnazlığının kurbanı oldu: Düşmanla işbirliği politikası böyle sürprizler arz eder... Teotoros Araplar tarafından Şam'a götürüldü (655) ve evine dönme izni alamadan ertesi yıl orada öldü. "Hiç değilse cesedi memleketine getirildi ve atalarının kabrine yerleştirildi," der Sepeos, melankolik bir ifadeyle.[46] Sülalesi onun çöküşünden sonra bir daha toparlanamayacaktı. "Rışdunik beyleri bundan böyle Ardzıunilerin vasalları oldular ve Pıznunik'teki mülkleri önce Mamigonyanlara, sonra Pakradunilere geçti."[47]

Araplar, Ermenistan valiliğine, Teotoros Rışduni'nin yerine, rakip bir ailenin temsilcisini, Hamazasp Mamigonyan'ı getirmişlerdi. Sepeos onu bize "aile hayatını, okumayı ve araştırmayı seven, her açıdan mükemmel bir adam" olarak tarif eder, ama zamanı geldiğinde iyi bir asker olmayı da bilmiştir. Arap mandası altında göreve getirilmiş olduğu halde, Hamazasp, ailesinin geleneklerine uygun olarak, Bizanslılara dönmekte gecikmedi ve onlara bağlılık yemini etti. Bizanslılar, patrik III. Nerses'in iste-

ği üzerine, "gümüş bir taht ve Ermenilerin ülkesinin kumandanlığını vererek" onu *kuropalates* tayin ettiler (657-658).[48] Bu dönekliğe çok öfkelenen Araplar, ellerindeki rehinelerin büyük bölümünü idam ettiler.

Yaklaşık 650'den beri --Grekseverliği sebebiyle ve Rışduni cephesinin ve Arapların misillemelerinden korkarak– Dayk'a çekilmiş olan patrik III. Nerses, Bizans mandasının yeniden kurulmasından yararlanarak Dıvin'deki patriklik makamına döndü (658) ve 661'deki ölümüne kadar bu makamda kaldı.[49]

Bir sükûnet dönemi: Krikor Mamigonyan

661'de Araplar Ermenistan üstünde protektoralarını tekrar kurdular. Halife Muaviye, Hamazasp Mamigonyan'ın kardeşi prens Krikor Mamigonyan'ı vali veya *işkhan* tayin etti, o da 662'den 685'e kadar Ermenistan'ı yönetti.[50] Krikor o sırada rehine olarak Şam'da bulunuyordu. Halifeden onun başlarına geçirmesini isteyenler *nakharar*lar ve patrik III. Nerses'ti. Halifenin bunu derhal kabul etmesi Arap protektorasının görece hoşgörüsünü gösterir. Krikor Mamigonyan'ın vakanüvisler tarafından "hayırsever, zihinsel nitelikleriyle sivrilmiş, adil, sakin ve munis bir insan"[51] olarak tasvir edildiğini ekleyelim. Hovhannes *Gatoğigos*'un tanıklığına göre, yönetimi sırasında gayet yararlı işler yaptı, Arakadzodın'daki Aruc kilisesi gibi dini yapılar kurmakla uğraştı: "Krikor binayı berrak bir pınarın çıktığı küçük, taşlı bir vadinin ucuna yerleştirdi; su, bu vadiyi bir taç gibi çevreleyen kayalardaki bir çatlaktan hızla akıyordu. Krikor bu yeri sağlam kesme taşlardan bir duvarla çevirdi ve ikametgâhını oraya yaptı. Ayrıca, Yeğvart (Nik kazasında, Erivan'ın kuzeyinde) adlı büyük kasabanın doğusuna bezemeli ve muhteşem bir kilisesi olan bir manastır bina etti ve ruhunun selameti için oraya keşişlerin kullanacağı konutlar inşa etti. Büyük patrik Anastas da Agori manastırının içinde, baba evinin bulunduğu yerin üstüne muhteşem bir kilise yaptırdı."[52] Bu bölümün üslubu bile, Arap protektorası altında Ermeni Hıristiyanlığının yaşamını sükûnet içinde sürdürdüğünü kanıtlar. Keza Ğevont, o zamanlar için, "ülke derin bir huzurun tadını çıkarıyordu," der.[53] Asoğig de şöyle der: "Ermenistan prensi Krikor bu ülkeye huzuru geri getirdi."[54]

Krikor Mamigonyan, patrik III. Nerses'in vefatından sonra, çağdaşı birçok başka patrikle sıkı bir uyum içinde çalıştı. Bu patriklerin ilki, da-

ha önce adını andığımız, Masyatsodın'daki Agori doğumlu I. Anastas (661-667), her yıl tarihi değişebilen bayramların takvim düzenlemesini yapan Anania Anetsi'ye veya Şiraglı Anania'ya [*Širagatsi*] değişmez bir takvim yaptırdı. Anastas bu reformu benimsetmek için bir ruhani kurul toplamaya hazırlanıyordu ki, öldü.[55] Ardından Vanant'ta bulunan Otmus doğumlu I. İsrayel (667-677) ve Tzorapor veya Tzoropor'da bulunan Arkunaşen doğumlu III. Sahak geldiler (677-703).

Krikor Mamigonyan, Aziz Krikor Lusavoriç'in kalıntılarını Tordan'dan (başka kaynaklar Konstantinopolis'ten olduğunu söyler) Vağarşabad'a naklettirmiş olduğu için kilise tarihinde ünlüdür. Krikor'un karısı bir Ağvan prensesiydi, yeğeni Ağvan prensi Varaz Dırtad için, azizin çene kemiğini aldı. Bu son kutsal kalıntı Krikor tarafından Ağvan metropoliti piskopos İsrayel'e verildi.[56] "Varaz Dırtad çene kemiğini aldı ve (o günden itibaren) *Kılkhuvank* (Baş Manastırı) diye anılan bir yere koydu."[57] Hajiyografik önemi bir yana, bu olay Ağvan'da Ermenileşmenin kaydettiği gelişmeleri gösterir.

681'deki Ermeni-Gürcü isyanı ve Hazar istilası

Krikor Mamigonyan yirmi yıla yakın bir süre, Ğevont'un dediğine göre, "Ermenistan'da tam bir güvenliğin hüküm sürmesini sağlamış ve ülkeyi her çeşit saldırıya, şiddete ve tecavüze karşı korumuştu,"[58] ülkenin yeni çıktığı karışıklıklar ve istilalar çağı düşünülecek olursa, bu övgü hiç de azımsanacak bir şey değil.

Bu sırada, Hüsrev hanedanından II. Stepannos'un oğlu *mthavar* Mir'in (663-668), ardından kardeşi II. Arçil'in (668-718) hükümdarlığı devrinde Gürcistan da Arap istilalarına çokça maruz kalmıştı. *Chronique Géorgienne* [Gürcü Vakayinamesi], Samtzhe eyaletinden geçmiş olan bir Arap ordusunun Argveti kazasında Mir'e ve II. Arçil'e yaşattığı hezimetten söz eder; bu hezimetin akabinde iki Gürcü prens İmeretya'ya ve Abhazya'ya sığınmışlar, Arap öncü birlikleri bu hudutlara kadar peşlerinden gelmiş.[59] Böyle olmakla birlikte, aynı kaynağa göre, Mir ve II. Arçil Arapları Anakop yakınında yenmişler, Mıkhitar Ayravanetsi bu olayın 681'e doğru vuku bulduğunu söylüyor.[60] Ama, Brosset'nin de belirttiği gibi, *Gürcü Vakayinamesi*'nin kronolojisi burada tamamen uydurma.[61]

Kesin olan şu ki, Gürcistan, tıpkı Ermenistan gibi, düzenli aralıklarla

Arapların akınlarına uğruyordu ve ister istemez hegemonyalarına maruz kaldı.[62] Bununla birlikte, 681-682'ye doğru, Ermeniler, Gürcüler ve Ağvanlar, Arap hilafetini yıkıma uğratan iç savaşları fırsat bilerek isyan ettiler.[63] Bu ayaklanma üç yıl sürdü. Dördüncü yıl, güney Rusyalı bir Türk halkı olan Hazarlar da bu mücadeleden istifade Transkafkasya'yı istila ettiler ve Gürcüleri yendiler. Gürcistan (en azından açık vadiler yöresi) bir süre işgal edildi. Hatta Hazarlar Ermenistan'ın kuzeyini de talan ettiler. Cesurca onların karşısına çıkan Krikor Mamigonyan öldürüldü, onunla beraber bir Gürcü prensi de (685'e doğru).[64]

II. İustinianos ile Araplar arasında Ermenistan

Bu olayların akabinde, Araplar Mamigonyanlara güvenmekten vazgeçip Pakradunileri kayırmaya başladılar. Vakanüvisler bunu bize söylemeseler bile, Aşod Pakraduni Arapların onu bu makama getirmesi sayesinde Ermenistan valiliğini üstlendi (686-690).[65] Aşod, Hazarları Ermenistan'dan kovarak yükselmeyi hak ettiğini gösterdi. Ğevont'un aydın, hayırsever ve ılımlı bir prens olarak övdüğü Aşod, içişlerinde, ruhban sınıfını korudu, teolojik araştırmaları teşvik etti ve ikametgâhının bulunduğu Tarünk'te (daha sonra Doğu Beyazıt), Kogovit eyaletinde, meşhur *Amenapırgiç* yani "Herkesin Kurtarıcısı" katedralini inşa etti. Onun idaresi altında, Bizans imparatoru II. İustinianos Ermenistan'a *strategos* Leontios kumandasında bir ordu gönderdi, Leontios ülkeyi tekrar Bizans yörüngesine soktu (Ğevont'a göre 686-687, veya belki 689).[66] Ermeni vakanüvislerine göre bu ordu Ermenistan'da sanki sadakat göstermeyen bir ülkedeymiş gibi hareket etti; kasabaları yaktı, rehineler aldı, ödeme gücü olan aileleri haraca kesti.[67] Öte yanda Araplar ise, Bizanslıları püskürtmeye geldikleri bahanesiyle, güneydoğudan Ermenistan'a girdiler ve yakıp yıkmakta onlarla yarıştılar. "Çuğa yöresine yayılmışlardı, kadınların ırzına geçerek ve işkence zoruyla yüklü meblağlar alarak, her çeşit günahı işlediler," der Ğevont. Aşod Pakraduni onların üzerine yürüdü ve yendi, ama ordusu onların bıraktıkları ganimeti toplamak için durdu. Aşod, bir avuç adamla, ihtiyatsızca peşlerine düştü, ama düşman çark etti ve onu ağır bir şekilde yaraladı. Hizmetindeki soylu delikanlıların çağrısı üzerine, Ermeniler koşup onu kurtardılar. Tarünk'teki ikametgâhına götürüldü ve orada öldü (690).[68]

Asoğig, Aşod'un ölümünden hemen sonra II. İustinianos'un ordularının yeniden Ermenistan'a ilerlediğini söyler.[69] Dosdoğru Arardag dağına doğru yürüdüler, der, oradan Ermenistan'ın, Gürcistan'ın ve Ağvan'ın dört bir yanına yayıldılar. II. İustinianos, diye devam eder vakanüvis, yerel prensleri çağırttı ve huzuruna çıkmaya zorladı, birkaçını alıkoydu ve hepsinden rehineler istedi. Patrik III. Sahak'ı da bir süre huzurunda tuttu. Konstantinopolis'e dönmeden önce, Ermenistan valisi olarak Şirag prensi Nerses Gamsaragan'ı[70] atadı (689-690'dan 691'e).

Nerses Gamsaragan'dan sonra, Ermenistan valiliği, büyük aileler arasındaki bilinen denge oyununa göre, Varazdirots Pakraduni'nin oğlu Sımpat Pakraduni'ye geçti; Ğevont onun, "Greklerin katlettiği babasının öcünü almak için" Bizans'la bağları kopardığını söyler.[71] Aynı sırada, Muhammed ibn-Mervan yönetimindeki bir Arap ordusu Ermenistan'a giriyor ve bu ülkeyi yeniden halifenin himayesi altına alıyordu (693?). Muhammed, yürüyüşü sırasında, korkunç canavarlıklar yaptı, özellikle Mogk eyaletindeki Çermatzor nahiyesinin ahalisi katledildi.[72] Birkaç yıl sonra, 703'te, Pakavan'daki meşhur Surp Krikor manastırına el koyacak, orada bulunan din adamları elleri ve ayakları kesildikten sonra asılacak, kutsal çanaklar alınıp götürülecekti. "Geceyi gündüz gibi aydınlatan lambalar söndü. Buhur göğe doğru yükselmez oldu. Mihrap bile soyuldu."[73] İkametgâhını Sevan gölündeki bir adacığa kurmuş olan Muhammed, yağma ettiklerini oraya yığıyordu.[74] O zamana kadar son derece müsamahalı olan Araplar, şimdi tam bir dini baskı uyguluyorlardı. 31 Mart 693'te, Arap *vosdigan*ı veya valisi Abdullah, Surhan adında Horasan asıllı bir Acem olup Tavit adıyla vaftiz edilmiş yeni bir Hıristiyanı Dıvin'de çarmıha gerdirdi; Tavit o zamandan beri Ermeni şehitler listesine kaydedilmiştir.[75]

Ermenistan çok korkunç bir durumda bulunuyordu, çünkü Bizanslılar, Araplara karşı, Kafkasya'dan Hazar Türklerini onun üzerine saldırtıyorlardı; bunların çeteleri Muhammed ibn-Mervan'ı ağır bir bozguna uğrattılar (693), sonradan Muhammed'in yeğeni Mesleme tarafından püskürtüldüler.[76] Öte yandan, ailesinin hıncını almaktan başka bir şey düşünmeyen Sımpat Pakraduni, Araplarla işbirliği yapmıştı: "Ermenistan *patricius*u Symbatios, Arapların yankılar uyandıran zaferlerini duyunca, ülkeyi onlara teslim etti."[77] Bizanslılara gelince, Ermenistan'da ortaya çıkmaları en az diğerleri kadar zarara sebebiyet verdi. Ğevont'a inanacak

olursak, Bizans imparatoru III. Tiberios Apsimares (698-705) Sımpat Pakraduni'yi yakalamak üzere Ermenistan'a bir kolordu gönderdi, "Sımpat, Greklerin öldürmüş olduğu babası Varazdirots'un öcünü almak için, bu milletin askerlerini sakat bırakmıştı." "Payg sazlıkları yakınında" (Erzurum yakınında?) kanlı ama sonuçsuz bir karşılaşma vuku buldu.[78] Neticede, Sımpat Pakraduni, kalan birlikleriyle geri çekildi, ama aynı ölçüde felakete uğramış Bizanslılar da geri çekildiler (698).

Sonuç olarak, Bizanslılar ile Arapların Ermeni toprağı üstünde amansız bir savaşa tutuştukları, *nakharar*ların bölünmesi ve Hazar Türklerinin akınlarıyla daha da vahim bir hal alan korkunç bir karışıklık dönemi söz konusudur. Muhammed ibn-Mervan, *Hayasdan*'dan [Ermenistan] aldığı ganimetle yüklü koskoca bir kervanla Suriye'ye döndüğünde, ülke sakinlerini "oraya buraya dağılmış bir ucu yanık odunlar gibi, yabandomuzlarının ayakları altında çiğnediği ekin demetleri gibi" bırakmıştı.[79]

Muhammed ibn-Mervan Ermenistan'da en az kendisi kadar zalim bir *vosdigan* bıraktı: komutan vekili Abdullah ibn Hatim el-Bâhilî. 695'te ve sonraki yıllarda, Muhammed ve Abdullah, tekmil yüksek soylular sınıfını yok ederek, feodal aileleri ortadan kaldırarak, Ermenistan'ın bağımsızlığını sona erdirme tasarısını geliştirdiler.[80] "Abdullah görülmedik bir zulümle Ermenistan *işkhan*larını ve soylularını zincire vurdurdu. Hazinelerini talan etti ve içlerinden çoğunun malına mülküne el koydu."[81] Hatta patrik III. Sahak'ı ve Ermeni başkomutanı Sımpat Pakraduni'yi tutuklattı ve onları bir süreliğine Şam sarayına zorunlu ikamete gönderdi.[82]

Vartanagerd'deki Ermeni zaferi

Sımpat Pakraduni özgürlüğüne kavuşur kavuşmaz, intikam almaya çalıştı. Bizans ittifakına geçti ve diğer derebeylerini de silaha sarılmaya çağırdı. Çağrısına sadece Pakraduni sülalesinden kendi akrabaları değil, Vasburagan'daki birçok bey de cevap verdi. Agori'de, Büyük Ararat'ın [Ağrı dağı] kuzey yamacında toplandılar. Aşod'un oğlu ve Vasburagan prensi Sımpat, Sımpat'ın kardeşi, "Ermenistan prensi" Aşod ve Teotoros Rışduni'nin oğlu Vart böylece bir araya geldiler.[83] Niyetleri Bizans eyaletlerine çekilmekti. Ama 8000 kişilik bir Arap ordusu Nahçivan'da mevzilenmişti. Aras'ı geçerek Agori yakınlarındaki Vartanagerd'e yerleşmeye giden Ermenilerin peşine düştü.[84] Araplar onlara yetişince, çatış-

ma derhal başladı. Sımpat Pakraduni'nin yoldaşları sadece 2000 kişiydi, ama kışın ortasıydı, korkunç Ermeni karakışının. Karın altında dondurucu bir gece geçirmiş olan çöl süvarileri, gün doğar doğmaz saldırıya uğradıklarında, soğuktan titriyorlardı. Aras'a dökülen Araplar, buz tutmuş nehri geçmeye çalıştılar ama kaçan askerlerin ağırlığına dayanamayan buz çatladı ve içlerinden sadece üç yüzü kurtulabildi, bunlar da can çekişir bir halde Sünik'e vardılar (695-696'ya doğru?).[85]

Ülkenin hanımı, prenses Şuşan acıyarak onları Nahçivan yakınında bulunan Erınçag'daki kalesine aldı.[86] Onları takip eden Sımpat, surların dibine kadar geldi, teslim edilmelerini talep etti, derken Sünik hanımının ricalarına dayanamayıp, zaferinden memnun bir halde, yüklü bir ganimetle geri döndü. Kazandığı başarıyı imparatora haber vermesi "ve muharebede can veren düşmanların burunlarını ve harika Arap atlarını armağan olarak sunması" için Konstantinopolis'e bir heyet gönderdi. İmparatorluk sarayı, Sımpat Pakraduni'ye minnettarlığını ona *kuropalates* unvanı vererek gösterdi (700'e doğru).[87] Kısa bir süre sonra Ermeniler yeni bir zafer kazandılar. Vasburagan'da ilerlemiş olan Arap birlikleri, Rışdunik milisleri tarafından Kukank'da durduruldu ve bozguna uğratıldı. İstilacılar idam edildi ve liderleri Van gölüne atıldı.[88] Nihayet, Hovhannes *Gatoğigos*'un tanıklığına göre, Vanant'ta faaliyet gösteren başka bir Arap komutanı, Osman ibn-Velid ibn-Ukbe, Gamsaraganlar tarafından mağlup edildi.[89]

Bu başarılara rağmen, Sımpat Pakraduni Arapların intikamını beklemeyi göze alamadı. 700'e doğru, Bizans sınırı yakınına, Dayk'a çekildi ve "çöl çocuklarının misillemelerinden uzak,"[90] Tukhark kalesine yerleşti.

Patrik III. Sahak'ın ölümünden sonraki elçiliği

Adamlarının başına gelen felaketi öğrenen halife Abdülmelik, komutan vekilleri Muhammed ibn-Mervan ve Ukbe'ye bütün güçleriyle Ermenistan'ı istila etmelerini emretti. Direnişin yararsızlığını anlayan Ermeni *nakharar*lar, patrik III. Sahak yönetiminde bir heyeti Arap ordusunu karşılamaya göndermeyi düşündüler. Amaçları düşman ordusunun ilerleyişini durdurmak veya hiç değilse, Ermeni feodalitesinin derhal boyun eğmesi karşılığında düşman ordusunun her türlü intikam eyleminden vazgeçmesini sağlamaktı. Gerçekte patrik 695'ten beri Suriye'deki

Arapların yanına sürgüne gönderilmişti, ama halifenin huzuruna çıkma iznini aldı.[91]

Yaşlı ve yolculuktan yorulmuş olan III. Sahak, hedefine ulaşamadan, yolda, Harran'da öldü (703). Ölümünden hemen sonra, Muhammed ibn-Mervan Harran'a vardı. Merhumun son dileklerine uygun olarak, cesedini ona gösterdiler; Ermeni halkını esirgemesi için halifeye yalvardığı mektubu hâlâ sağ elinde tutuyordu. Muhammed arzuhali ölünün elinden aldı, okudu ve bu son ricanın yerine getirileceğine dair büyük bir ciddiyetle teminat verdi Sahak'ın ruhuna: "Yazmış olduklarını okurken, senin bilgeliğini anladım. Sürüsünü gözeten yiğit bir çoban gibi, benim tehditkâr kılıcımın karşısına çıkmak için acele ettin. Kılıcımı masumların kanına bulamamaya razı oluyorum. Benden istediğin her şeyi yapmayı taahhüt ediyorum." Bu garip sahneden sonra, Muhammed birlikleriyle belli başlı Ermeni eyaletlerini işgal etti; bu eyaletlerde *nakharar*lar, taahhütlerine uygun olarak, ona vergi ödediler. O da sözünü tuttu: Vartanagerd galiplerine karşı hiçbir intikam eylemine kalkışmadı. Sadece, Ğevont'un hoş bir şekilde yazdığı gibi, "*nakharar*lara güvensizlikle bakıyordu."[92]

Hovhannes *Gatoğigos* aynı olayları Muhammed yerine Ukbe'nin başından geçmiş gibi anlatır. "Ukbe *nakharar*lara bir mektup yazdı ve mektubu büyük bir saygıyla uğurladığı mübarek patriğin naaşıyla birlikte Ermenistan'a gönderdi. Ermenilerin yapmış olabilecekleri bütün hataları bağışladı. Böylece Tanrı adamı, ölümüyle, yaşarken olduğundan daha faydalı oldu, zira yakarışları ülkemizi kurtardı."[93]

III. Sahak'ın halefi olarak, patriklik makamına, Ağiovit'te bulunan Arceş [Erciş] doğumlu, Pıznunik piskoposu Yeğya getirildi ve 703'ten 717'ye kadar Ermeni Kilisesi'ni yönetti.

III. Sahak ölmek üzereyken bulunduğu girişim sayesinde Araplarla kurulan iyi ilişkiler, Ağvan veya Albania'daki dini meselelerde Yeğya'nın işine yaradı. Asoğig'in Pakur, Hovhannes *Gatoğigos*'un Nerses dediği Ağvan *gatoğigos*u, "Khalkedoncu" kristolojiyi vazederek Ermenilerden ayrılıyordu. Bu konuda Ağvan prensesi Sprahm'ın desteğini almıştı. Ne var ki, Khalkedoncu doktrinleri benimsemek, politik yönden Bizans nüfuzuna girmek demekti. Ağvanlı *nakharar*ların çoğu –aralarında prens Kheroe de vardı– ve aynı onlar gibi bu yönelime düşman olan piskoposlar, patrik Yeğya'yı durumdan haberdar ettiler. Yeğya, Ağvan dini liderini Gregoryen doktrinine döndürmeye nafile uğraştıktan sonra, dünyevi güce baş-

vurmaya karar verdi, yani bu durumda Şam'daki halifeye.[94] Halife, bunu, kadim Albania'daki Bizans nüfuzunu bertaraf etmek için mükemmel bir fırsat olarak gördü. Gerekli yetkilerle donattığı Yeğya, Ağvan'daki Partav'a (Barda, Pertav) gitti ve Pakur'u görevinden aldı. Pakur ve prenses Sprahm tutuklanıp develere bindirildiler ve Şam'a gönderildiler. Bu sırada Yeğya, Partav'da yerel bir ruhani kurul topladı ve başka bir Ağvan *gatoğigosu* seçip takdis etti (703 ile 705 arasında).[95]

Nahçivan'daki hunharlıklar
Nakharar*ların kökünün kazınması*

Devri böylece bir Ermeni-Arap anlaşmasıyla sona eren halife Abdülmelik'in halefi el-Velid zamanında (705-715) bu anlaşma bozuldu. Ğevont bize şunları söyler: "Saltanatının ilk yılından itibaren, Ermenistan'da *nakharar*ların ve onların süvari sınıfının soyunu kurutmak gibi korkunç bir proje ortaya attı, çünkü onların varlığının Arap hâkimiyeti için daima bir engel teşkil edeceğine kani olmuştu."[96] Vakanüvis, o zamanlar Dayk'a çekilmiş, Bizanslıların himayesinde yaşayan Sımpat Pakraduni'nin bu projeyi öğrendiğini ve Konstantinopolis sarayından bunu önlemesi için bir kolordu göndermesini rica ettiğini ekler. Akla gelen soru şu ki, bunun aksine, Velid'in Ermeni feodalitesini ortadan kaldırma projesini geliştirmesine, Sımpat'ın Bizanslılardan müdahale etmelerini istemesi sebep olmuş olmasın. Öyle ya da böyle, Bizans kuvvetleri Sımpat'la birleştiler ve onunla birlikte Vanant'a kadar ilerlediler, ama Trakhbed yakınında Muhammed ibn-Mervan karşısında tam bir yenilgiye uğradılar ve Ermenistan'ı aceleyle tahliye ettiler. Muhammed muzaffer bir şekilde Dıvin'e girdi (705).[97]

Ters giden bu müdahalenin akabinde, halife projelerini yeniden ele aldı: Ermeni direnişine son vermek için, *nakharar*lar sınıfını ortadan kaldırmak gerekiyordu. Muhammed ibn-Velid, Nahçivan valisi Kasım'ı bu işle görevlendirdi. Kasım, askerlerini teftiş edeceği bahanesiyle, *nakharar*ları aileleri ve adamlarıyla yanına çekti; sekiz yüz kişiyi Nahçivan'daki kiliseye, dört yüzünü Khram'daki (Aras kıyısında bir şehir, Koğtan'da, Nahçivan'ın güneyinde) kiliseye hapsetti ve binaları ateşe verdi. Kurbanlar ilahiler okuyarak alevlerin içinde can verdiler. *Nakharar*ların bir kısmı, işkence yapılmak üzere yoldaşlarından ayrı tutulmuştu; bundaki

amaç, onlardan yüklü haraçlar koparmaktı. Bu şekilde canlarını kurtardıklarını sanan bahtsızlar çarmıha gerildiler (705-706'ya doğru).[98] Ğevont, kurbanlar arasında, *kuropalates* Sımpat Pakraduni'nin Vasburagan prensi olan bir adaşını,[99] Krikor ve Gorün Ardzıruni'yi, Varazşabuh Amaduni'yi sayar. Oğulları Dıvin'e, oradan da Müslüman inancıyla yetiştirilmek üzere Şam'a götürüldü. "O andan itibaren desteksiz ve korumasız kalan Ermenistan, kurtların ortasında kalan bir koyun sürüsü gibi düşmanlarına teslim edildi"[100] (705-706).[101] *Kuropalates* Sımpat Pakraduni, Dayk'ta güvende olmadığını düşünerek, Bizans topraklarında daha uzağa, Kolkhis'teki Poti'ye gidip yerleşti.[102]

Ama çok geçmeden, terazinin dengesi yeniden oynadı. Halife el-Velid, der Ğevont, baskı düzeninin Ermenistan'da yol açtığı hoşnutsuzluktan sonunda telaşa düştü. Muhammed ibn-Mervan'ın yerine vali olarak Abdül Aziz ibn Hatim el-Bâhilî'yi geçirdi; Ğevont onu, sağırlığı zamanın gerekleri karşısında çok dikkatli davranmasına engel olmayan ve niyetlerini, saf ve iyi kalpli vecizeler, öğüt veren hikâyeler anlatan bir adam görüntüsü altında gizleyen kurnaz bir siyaset adamı olarak tasvir eder. Abdül Aziz, selefinin izlediği politikanın tersini savunarak, sürgün edilmiş *nakharar*ları geri gelmeye çağırdı, bütün mal varlıklarının ve ayrıcalıklarının iade edileceğine dair tantanayla güvence verdi. Çağrıya kulak verildi: Zaten Bizanslılardan yakınan *kuropalates* Sımpat Pakraduni Poti'den ayrıldı –ama şehri talan etmeyi de ihmal etmedi; böylece Arapların himayesine girerek, ailesinden kalan derebeylik topraklarına döndü (711 ile 717 arasında). Bizanslılar onu aforoz etmekle yetindiler.[103]

Abdül Aziz, Dıvin'i yeniden inşa ederek dikkat çekti. "Şehri çok daha geniş bir düzlemde, muazzam surlarla ve su dolu bir hendekle, yeniden inşa etti."[104] Ne yazık ki, bu şekilde restore edilen eski Ermeni başkenti o günden sonra Arapların hâkimiyetinde kaldı ve onların Ermenistan'daki kalesi oldu.

Patrik Otzunlu III. Hovhannes ve Manazgerd [Malazgirt] *ruhani konseyi*

Varmış olduğumuz dönemin en tanınmış siması, büyük bir ruhani lider olan, *İmasdaser* (Filozof) ve Otznetsi, yani Otzunlu (Daşir'in kazası, Kukark eyaletinde, Ermeni-Gürcü sınırında) lakapları verilmiş patrik III.

Hovhannes'tir. Patriklik makamında 717'den 728'e kadar kaldı. Asoğig ve Hovhannes *Gatoğigos* bize onun sevimli bir portresini bıraktılar. Bir çileci olduğu halde, halkın önünde patrikliğin haşmetine uygun olarak şahane bir görünüşe bürünmek gerektiğini düşünürdü. Evinde keçi kılından bir gömlek giyerdi sadece; dışarı çıktığında, bu gömleğin üstüne parlak renkli, altın süslemeli şatafatlı giysiler geçirirdi. Kemerine kadar inen güzel beyaz sakalına kokulu yağ sürer, üzerine altın tozu serper, altınlarla süslü örgüler halinde ayırırdı. Uzun boylu, geniş omuzlu bu heybetli ihtiyar, "bir faniden öte bir şey gibi görünüyordu." Normalde keşişlerin en katısı gibi yaşarken, Ermeni milletini temsil ettiğinde, kendini konuşmacıların en canlısı, davetlilerin en zevklisi gibi göstermeyi bilirdi.[105] Ondan bahsedildiğini duyan halife Velid onu tanımak istedi ve Şam'daki saraya davet etti. Hovhannes saraya gitti ve konuşmasının inceliği ve etkileyiciliğiyle Arap hükümdarını büyüledi.

III. Hovhannes iyi bir ilahiyatçıydı. İki ruhani konsey topladı. Birincisi, 719'da Dıvin'deydi, şarap ve ekmek ayini sırasında şaraba su katılmasını yasakladı özellikle. 726'da Manazgerd'de toplanan ve çok daha önemli olan ikincisi, çok sayıda yüksek rütbeli din adamını bir araya getirdi; kaynaklarımız, bunların arasında, Arşarunik *korepiskoposu* Krikoris'in[106] (Gregoras) ve Yakubi patriği Athanasios'un gönderdiği altı Süryani piskoposunun[107] olduğunu belirtir. Ermeni Kilisesi ve Yakubi Süryani Kilisesi ılımlı monofizitler (Halikarnassoslu Julianus ekolü) ile aşırı monofizitler (Antiokheialı [Antakya] Severus ekolü) arasında bölünmüştü, özellikle İsa Mesih'in bedeninin çürüyüp bozulmazlığı konusunda. İlkin Ardzın'da toplanması düşünülen bu Ermeni-Süryani ruhani konseyi, anlaşılan, "Khalkedoncu" temayülleri olduğu söylenen *kuropalates* Sımpat Pakraduni tarafından engellendi ve böylece neticede Manazgerd'de toplandı. Her ne olursa olsun, gerek "Julianusçular"ın, gerek "Severusçular"ın aşırılıklarını bertaraf ederek ortalama çözümler getirdi.[108] Otzunlu Hovhannes ayrıca bize derin bir bilgi birikimine tanıklık eden teolojik, disiplinle ilgili ve dini merasimlerin usul ve sırasıyla ilgili tartışmalar ve gerçek bir Kilise Hukuku kanunnamesi teşkil eden ruhani kanunlarla ilgili mektuplar bıraktı.[109]

Ermeni vakanüvisleri, son derece sofu bir Müslüman olan ama Ermeni nüfusuna insanca davranan halife II. Ömer'e (712-720) övgüler düzerler. Hilafetin başına geçer geçmez, bir genel af ilan etmiş ve bütün Ermeni tutsaklarıyla sürgünlerin vatanlarına dönmelerine izin vermişti. Altı yıl önce Nahçivan'da yaşanan trajediden kurtulanlar böylelikle eve döndüler.[110] Ermenistan, daha sonraki halifeler döneminde, Arap tarafında, Haris ibn-Amru tarafından yönetildi (721'den ve 724'ten itibaren).[111] Yaptığı yeni nüfus sayımı, Ğevont'un yerinde olarak belirttiği gibi, "meşum bir tasarı"ydı, zira bu tür girişimler her zaman vergilerin ağırlaştırılmasının habercisidir, nitekim öyle de oldu.[112]

Bu arada Araplar bazen Ermenistan'a iyilik ediyorlardı; güney Rusya'dan bir Türk halkı olan Hazarlara karşı onu koruduklarında mesela. Bu barbarlar Transkafkasya ülkelerini talan etmeye gelip duruyorlardı, özellikle Ağvan'ı.[113] 730'da, gene Derbent boğazını aştılar ve Aras ile Kura'nın kavşağında bulunan Paydagaran eyaletininin yanı sıra, Acem eyaleti Azerbaycan'ı ve Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Zarevant kazasını yakıp yıktılar.[114] Ermenistan'ın Arap valisi Carrah, Hazarlara karşı çarpışırken öldürüldü (730). Halefi, Said ibn-Amru el-Haraşî, onları püskürtmeyi nihayet başardı.

Ondan sonra gelen Arap valisi, Muhammed ibn-Mervan (732), bu durumun semeresini topladı: Hazar tehlikesi karşısında, Ermeniler ve Araplar kendilerini dayanışma içinde hissediyorlardı. Mervan Dıvin'e girdiğinde *nakharar*lar tarafından karşılandı, o da onlara iyi niyet gösterdi. İçlerinden birini, Aşod Pakraduni'yi Ermenistan'ın yerli valisi olarak tayin etti: "Halife Hişam adına, ona *patricius* payesi verdi ve şerefe boğdu" (732).[115] Böylece Aşod, Ermenistan'ı Arap protektorası altında yönetecekti, ama Ğevont (onun kahramanlarından biriydi) onun idaresinin şanlı olduğunu ve "selefleri bütün prensleri gölgede bıraktığını" söylemekte tereddüt etmez.[116] Bununla birlikte, Arap protektorası Ermeni özerkliğine geniş yer tanırken, feodal aileler arasındaki iflah olmaz rekabet bu güzel sonucu bozdu. Arap politikası Pakraduni sülalesine yöneldiğinden, Mamigonyanlar kendilerine haksızlık edildiğini düşündüler. Bu ailenin iki reisi, Krikor ve Tavit Mamigonyan, Aşod Pakraduni'ye karşı olduklarını ilan ettiler ve onun yükselişini tanımayı reddettiler.

Muhammed ibn-Mervan onları tutuklattı ve asi sıfatıyla Şam'a gönderdi, oradan da Yemen'e sürüldüler.[117]

Arapların himayesiyle durumu sağlamlaşan Aşod Pakraduni, halife Hişam'a saygılarını sunup teveccühünü kazanmak için Şam'a gitti. Seyahatinin amacı, yurttaşlarının hâlâ maruz kaldığı eziyetleri durdurtmak ve Arap komutanlarının ordularında hizmet eden (özellikle Hazarlarla yapılan savaşlarda) Ermeni askerlerine borçlu oldukları maaşın kalanının ödenmesini sağlamaktı. Bu görevini başarıyla tamamladı. Aşod'dan hoşlanan halife onu şerefe boğdu ve bütün isteklerini yerine getirdi (önceki yıllardan kalmış alacağa mahsuben 300.000 ekünün ödenmesi ve sonraki talimler için Ermeni süvari birliğinin maaşının düzenli ödenmesi).[118]

Bunun üzerine Muhammed ibn-Mervan, Aşod Pakraduni kumandasındaki Ermeni süvari birliğinin desteğiyle, Kafkasya sınırını Türk tehdidinden korumak için büyük bir sefer başlattı (737). Arap-Ermeni ordusu Kafkasya ile Hazar denizi arasındaki boğazları temizledi, Hazar başkentine saldırdı (muhtemelen Balancar, Derbent'in kuzeyinde) ve yüklü bir ganimet elde etti; bu ganimet Ağvan'daki Barda veya Partav'a götürülüp paylaşıldı. Mervan bu ganimetin bir kısmını doğal olarak Aşod Pakraduni'ye ve diğer *nakharar*lara bıraktı.[119]

Hayli nesnel olan vakanüvis Ğevont'un tanıklığına göre, Mervan Ermenistan'ı Hazar istilalarından uzak tutmakla kalmadı. Düzeni ve güvenliği sağladı; son savaşlar nedeniyle ülkede haydutların sayısı artmıştı, onları ağır bir şekilde cezalandırdı. Bu son Emevi genel valilerinin idaresi, velhasıl, oldukça iyiydi, yabancının idaresi ne kadar iyi olabilirse. Dini fanatizm eylemi olarak sadece Koğtın veya Koğtanlı Vartan veya Vahan'ın şehit edildiği görüldü. Bu bey, 706'da Nahçivan'daki hunharlıklar sırasında, gencecikken Suriye'ye götürülmüş ve orada İslam dinine göre yetiştirilmiş, affedildikten ve baba toprağına kavuştuktan sonra, tekrar Hıristiyan inancına dönmüştü. Ama Müslümanlar böyle din değiştirmeleri kabul etmiyorlardı. 737'ye doğru tutuklandı, Suriye'ye götürüldü ve idam edildi.[120]

Asıl sakınca, Ermeni başkenti Dıvin'in Arap valisinin ikametgâhı haline gelmiş olmasıydı, bundan dolayı şehir Müslümanlaşmıştı; bu da hâlâ orada bulunan patrikhane açısından ciddi sıkıntılar yaratıyordu. O sırada ruhani lider makamında, Godayk'ta (Erivan yakınında) bulunan Aramunik veya Aramonk asıllı I. Tavit vardı (728-741). Dıvin'de Müslümanlar

tarafından aşağılanmaktan bıkıp bu şehirden ayrıldı ve doğduğu yer olan Aramunik'e yerleşti.[121] Patrikhanenin oradan gidişiyle başsız kalan Dıvin, o andan itibaren giderek gerilemeye başladı.

Son Emevi halifeleri ve Pakraduniler ile Mamigonyanların rekabeti

744'te Arap imparatorluğunda patlak veren iç savaş, Ermenistan'da da etkisini gösterdi. Vali Muhammed ibn-Mervan hanedanlar arası çekişmelerde yer almak için bu eyaleti terk etmiş olduğundan, kısa süre önce Yemen'e sürülmüş olan Mamigonyan kardeşler, Krikor ve Tavit Mamigonyan, karışıklıklardan istifade edip kaçtılar ve Ermenistan'a döndüler; döner dönmez de prens Aşod Pakraduni'ye karşı mücadeleye giriştiler. Onlara açıkça düşman olan Ğevont'a göre, çok kötü davranışlar sergilediler. Vasburagan'a gittiklerinde, başvurdukları şiddetle genel bir hoşnutsuzluk yarattılar. Yeni Arap vali İşak ibn Müslim bu feodal kavgalara bir son vermeye çalıştı ama başaramadı, çünkü Mamigonyan kardeşler, Krikor ve Tavit, bir gece baskınında Aşod Pakraduni'yi az kalsın yakalayıp katlediyorlardı, en azından hazinelerini talan ettiler. Aşod güvenlik içinde olsunlar diye ailesini Tarünk'teki kalesine gönderdi, sonra Suriye'ye gidip halife II. Mervan'a yakındı. O gider gitmez, Krikor Mamigonyan onun yerine geçti, hatta İşak ibn-Müslim'in Ermeni birliklerinin kumandasını kendisine vermesini sağladı.[122]

Ne var ki, Aşod Pakraduni, kendisini izlemiş olan sadık adamlarıyla birlikte, Suriye ve Irak'ta, Müslüman iç savaşlarının ortasında, halife II. Mervan'a hizmet etmişti. Halife, minnettarlığını göstermek için, Ermenistan'daki komutan vekillerine Mamigonyan kardeşlerden birini yakalamalarını –bu durumda Tavit Mamigonyan'ı– elleriyle ayaklarını kesip onu boğmalarını emretti. Emir harfiyen yerine getirildi. Bundan sonra halife, Aşod Pakraduni'yi şana ve şerefe boğarak Ermenistan'da kumanda etmeye gönderdi; Krikor Mamigonyan'ı onunla barışmaya zorladı, her ne kadar Krikor, içinden, kardeşinin hunharca ölümünü affetmediyse de.[123]

Bu siyasi iniş çıkışların ayrıntıları bazen karmaşık görünür. Hilafetin, Ermenistan komutan vekilliği seçimindeki kaprisleri, çeşitli feodal sülalelerin birdenbire Bizans himayesinden Arap himayesine –veya tersi– ge-

çerek boyunduruk değiştirmeleri, 10. yüzyıl Fransası'ndaki feodal ihtilaller kadar karmakarışık görünen ihtilaller. Gerçekte, bütün bu çekişmeler arasında, Mamigonyan sülalesinin Pakraduni sülalesi tarafından yavaşça saf dışı bırakılmasına tanık oluruz. Elbette, Arap hilafeti iki aile arasında denge tutturmayı uzun süre ilke edinmişti; kâh münavebeli olarak yükseltip gözden düşürmeyi ustalıkla uyguluyor, onları karşı karşıya getiriyor, kâh rekabetlerini dikkatle ayakta tutup onları birbirine zapt ettirecek şekilde ustalıklı bir "yer değiştirme politikası" izliyordu. Bununla birlikte, Mamigonyanların aile geleneğinde onları *Haygan* bağımsızlığının ve Hıristiyan inancının öteden beri koruyucuları haline getiren bir çeşit milliyetçilik olduğundan, Şam'daki yönetim sonunda onların aleyhine olacak şekilde Pakradunileri kayırmıştı. Bunun sonucunda, 750'ye doğru Pakraduniler Mamigonyanların mülklerini kısmen ellerinden almışlardı. "Khlath'la [Ahlat] birlikte Pıznunik'i, ayrıca Daron'u, ya da Muş ve Bitlis diyarını ellerinden almışlardı, yani Ermenistan'ın eski önderlerine ait olan mülkü."[124]

Bunlar olurken, Emevi hanedanının sonunu getirecek olan iç savaşlar, Araplar arasında yeniden başladı. Mamigonyan ailesinin peşine taktığı Ermeni *nakharar*ları, ayaklanmak için bunu fırsat bildiler. Emevi hilafetine sadık kalan Aşod Pakraduni direnmeye çalıştı, ama o da bu genel akıma kapılmak zorunda kaldı, ancak Arapların intikamının korkunç olabileceği konusunda yurttaşlarını uyarmaktan da geri kalmadı. *Nakharar*lar haçın önünde törenle ant içerek kutsal bir birlik oluşturdular ve birkaç gün içinde durum genel bir ayaklanmaya dönüştü.[125]

Bununla birlikte, başkaldırmış olan *nakharar*lar, ailelerini ve mal varlıklarını emniyete almak için Bizans sınırı yakınındaki Dayk'a gitmenin ihtiyatlı olacağına hükmettiler. Nitekim, imparator V. Konstantinos'la çıkar ortaklığı kurmuşlar, ondan yardım bekliyorlardı. Ne var ki Aşod Pakraduni istemeye istemeye onları izlemişti. Çok geçmeden onları bıraktı, niyeti Pakrevant'a çekilip Arap himayesine geçmekti, ama Krikor Mamigonyan ona yetişti, onu yakalayıp tutsak etti ve uzun zamandır düşündüğü intikamı alarak gözlerini oydurdu (750'ye doğru).[126]

Böylece iki büyük feodal sülalenin rekabeti nesilden nesile, gittikçe şiddetlenerek sürüyordu, ikisinden birinin ötekine karşı tamamen üstünlük kazanacağı güne kadar da sürecekti. Bu tarafgir zihniyet vakanüvislerde bile görülür. Mesela Ğevont, Pakradunilere öylesine bağlıdır ki,

Mamigonyanların, üç yüz yıllık geleneklerine uygun olarak, Ermeni bağımsızlığının ve Hıristiyan inancının öncüleri olduğunu görmek istemez, Aşod Pakraduni ise, ister istemez, Ermeni milletinin ve Hıristiyan inancının düşmanıyla işbirliğinin temsilcisi konumundadır.

Krikor Mamigonyan, kardeşinin işkenceyle öldürülmesinin intikamını aldığı bu faciadan sonra, Bizans sınırı yakınına, Garin'e (Theodosiopolis, Erzurum) döndü ve oradan çeşitli eyaletlere zafer mesajları gönderdi. Bundan kısa süre sonra da öldü –ilahi ceza, der Ğevont. Kardeşi Muşeğ Mamigonyan, onun yerine, başkaldırıcı derebeylerinin başına geçti.[127]

Abbasi hanedanının başa geçmesi ve bunun Ermenistan'la ilgili sonuçları

Abbasilerin Arap imparatorluğunun başına geçmesi (750), Ermenistan'da önemli yankılar uyandıracaktı. Abbasi halifesi Ebu'l Abbas (750-754) ülkenin valiliğini kardeşi el-Mansur'a bıraktı, aynı zamanda onu Musul yöresinin ve Azerbaycan'ın idaresiyle görevlendirmişti.

Bu, görüldüğü gibi, doğrudan idare rejimiydi. Özellikle sert bir şekilde uygulanıyordu. El-Mansur Ermenistan'ı şiddetli bir vergilendirmeye tabi tuttu. Vergi mükelleflerinin kimliğinden iyice emin olmak için, "her birinin boynuna kurşun bir mühür bastırıyordu," der Asoğig.[128] "Ölüleri bile vergilendirdi," der Ğevont.[129] "Kutsal tapınağın rahipleri ve papazlarına, ebeveynlerinin adlarını versinler diye dayak ve kırbaçla alçakça işkence yapıldı. *Nakharar*lar sınıfı da halktan daha iyi bir muamele görmedi. Bu ejderhanın açgözlülüğünü doyurmak için, altın ve gümüş olarak yüklü meblağlar ödemek, atlar, katırlar, paha biçilmez giysiler vermek zorunda kaldı."[130] Böylesi haksız vergiler karşısında on iki bin kişi evini yurdunu bıraktı ve Şabuh Amaduni'nin yönetiminde Bizans topraklarına göç etti. Ne var ki Araplar peşlerine düştü ve Koğ sınırında (Kura'nın kaynağında) onlara yetiştiler, "ama göçmenler çark ettiler, Arapları kaçırttılar, sonra yollarına devam ederek, Dayk'ta doğan ve Karadeniz'e dökülen Akampsis (Çoruh) nehrini geçtiler."[131] İmparator V. Konstantinos, yerleşmeleri için, o tarafta yer alan bereketli bir toprak tahsis etti. Müslüman baskıları sırasında devamlı yinelenen böylesi göçler, Kapadokya'yı yeni bir Ermenistan haline getirecek (veya ye-

niden getirecek), ama maalesef eski *Haygan* vatanını aynı oranda yoksullaştıracaktı.

Yeni Arap hanedanı Ermeniler hakkında şüphesiz epey kötü düşünceler besliyordu, hem de şahsi sebeplerle. O zamana kadar Araplar, Bizans ittifakının geleneksel taraftarları olan Mamigonyanlara karşı Pakradunileri destekleme eğiliminde olmuşlardı. Ama 744'te Aşod Pakraduni, askerleriyle, yukarıda gördük, Emevi hanedanını tebaasının isyanına karşı savunmuştu.[132] Abbasiler, Emevileri yenince (750), Pakradunileri gözden düşürdüler. Pakraduniler "yanlış ata oynadıkları" için feci zarar gördüler. "Dayk, Tarünk ve Vasburagan'daki, Khlath ve civarındaki arazilerinin bir kısmını kaybettiler."[133] Mamigonyanlar rakip sülalenin bu şekilde gerilemesinden yarar sağlayamadılar, zira, gene 750'ye doğru, Krikor Mamigonyan, yukarıda gördük, Arap hâkimiyetine karşı bir ayaklanma hareketinin başına geçmişti.[134] Bundan dolayı da, Mamigonyanlar, Pakradunilerden kalanlardan sadece Bizans sınırı yakınındaki Dayk topraklarını işgal edebildiler. "Gerisi ellerinden kaçtı. Khlat Müslümanlara kaldı, Vasburagan ise Ardzrunilere geçti."[135]

Böylece, art arda, Pakraduniler ve Mamigonyanlar Abbasi hilafetinin öfkesini üzerlerine çektiler, hilafet artık bütün Ermenistan'a düşmanca bakıyordu.[136]

En çabuk toparlananlar gene Pakraduniler oldu. Abbasi halifesi el-Mansur'un başa geçmesinden (754) kısa süre sonra, Daron beyi Sahak Pakraduni, yeni hükümdar tarafından "Ermenistan başkomutanı ve *patriciu*su" tayin edildi. Sahak, der Ğevont, "seçkin bir tarzı, güzel bir çehresi, mükemmel bir karakteri olan ve Tanrı korkusuyla yetiştirilmiş bir adamdı." Arap valisi Yezid ibn-Useyd es-Sulami onu keyfine göre tayin etmişti ve iplerini sıkıca elinde tutmaya devam etti. "Her ne kadar Sahak Ermeni milisine kumanda etmeye ve valinin onu gönderdiği her yere yürüyerek askeri hizmetin bütün zahmetine katlanmaya devam etse de, bu görevleri istemeden yerine getiriyordu, zira devletin sağladığı yıllık ücret kaldırılmıştı. Yönetim (halife) Ermeni milisini artık beslemek istemiyordu, ama gene de Ermeni *nakharar*larının masraflarını kendileri karşılayarak aynı sayıda birliği daima hazır tutmalarını ve eskisi gibi askeri hizmet vermeye devam etmelerini talep ediyordu."[137]

Bu sırada Bizans ile Araplar arasındaki savaş yeniden başlamıştı. 751'de Bizans imparatoru V. Konstantinos Melitene'yi (Malatya),

Claudia'yı (Hısn-Kalaudiya, Fırat kıyısında, Malatya'nın güneydoğusunda) ve Theodosiopolis veya Garin'i (Erzurum) zapt etti.[138] Kendini bu müstahkem şehirleri savunacak durumda görmediğinden, yıkılmalarını emretti. Ğevont'un ima ettiği gibi, batı Ermenistan'ın en büyük şehri olan Garin'in yıkımı bütün *Hayasdan*'a acı verdi. Şehrin bütün sakinleri, gerek Ermeni şehirliler, gerek Arap garnizonundaki askerler, Küçük Asya'daki imparatorluk topraklarına nakledildiler. Böylece Ermenistan'a yapılan Bizans müdahalesi, V. Konstantinos ayarında bir *basileus* devrinde bile, ülkenin en güzel kentlerinden birini yıkmaktan ve yöreyi "Ermenilerden arındırarak" orada bir boşluk yaratmaktan başka sonuç doğurmadı.[139] Nitekim, ertesi yıl, Ermenistan'ın Arap valisi Yezid ibn-Useyd Garin üzerine yürüdü, şehri yeniden inşa etti ve Arap göçmenlerle doldurdu (752).

Ardzıruniler, Vasburagan'ın efendileri

Büyük politikanın dışında, feodal sülalelerin kavgası sürüyordu. Halife el-Mansur döneminde (754-775), Ardzıruniler Pakradunileri Vasburagan'dan atmışlardı. "O andan itibaren, emirleri altındaki *nakharar*larla, prens konumuna eriştiler," bu konumu 1022'ye kadar koruyacaklardı. Bununla birlikte yeni prenslik tehlikelerden uzak değildi. Sözü edilen halife Mansur'un başa geçmesinden itibaren, *vosdigan* Süleyman'ın yönetimindeki Arap çeteleri, Vasburagan'da bir dizi yıkıcı akına kalkıştılar. Ardzıruni prenslerinden ikisi, Sahak ve Hamazasp kardeşler, bu çetelerin karşısına çıktılar. Sayıca az olmalarına rağmen, çarpışmayı kabul ettiler ama çok geçmeden çember içine alındılar. "Ağır yaralanmış ve atından düşmüş olan Hamazasp'ın etrafı sarıldı ve öldürüldü. Kardeşinin ölümüne tanık olan Sahak, onun arkasından hayatta kalmamaya karar verdi. Dizginini kestiği atından indi ve öfkeden gözü dönmüş bir halde mücadeleye döndü. Çok sayıda haydut onun darbeleri altında can verdi, ama sonunda, kendisi de cansız yere serildi."[140] İki kahramanın küçük kardeşi Gagik Ardzıruni, sonuda onların intikamını aldı: Süleyman eline düşünce onu derhal öldürüldü.

Şunu da belirtelim ki, Hovhannes *Gatoğigos*'un, 767'den 775'e ruhani lider mevkiinde bulunan Ermeni patriği Pavonklu Sion ile ilişkilendirdiği kişi de aynı *vosdigan* Süleyman'dır muhtemelen. Vakanüvisimize ina-

nacak olursak, Sion'un keramette bulunma gücüne hayran kalan Süleyman, onu patrikliğe tayin etmiş.[141]

Ermenilere yapılan eziyetler, halife el-Mansur'un onları yönetmek için daha sonra yolladığı Salih ibn-Subay el-Kindî döneminde de sürdü. Halkın, Arap valilerinin vergilendirme düzeninden ve zorbalığından kurtulmak için dağlara kaçtığı görülüyordu. Birçok *nakharar*, Şabuh Amaduni'nin örneğini izleyerek, imparator V. Konstantinos'un onları hâlâ kabul ettiği Bizans topraklarına göç etti.[142] Vasburagan'ın yeni efendisi, prens Gagik Ardzıruni, onlar gibi yapmayı kabullenemedi, ama "Nıkhan'daki müstahkem şatoya çekildi, ardından *nakharar*ları ve onların milisleriyle bir çete kurup onlarla birlikte Zarehavant veya Zarevant, Her (Khoy) ve Azerbaycan sınırındaki Urmiye eyaletlerine sık sık akınlar düzenledi." Bu bilgileri borçlu olduğumuz ve Pakradunilerin sadık taraftarı, Ardzıruni-lerinse düşmanı olan Ğevont, bu seferler sırasında Gagik'in, Arapların Hıristiyanlara karşı uyguladıkları yöntemleri aynen onlara karşı kullandığını ve yolunun üstündeki her şeyi yağma ettiğini ekler.[143] Görüldüğü gibi, "karşı akın" uygulaması, Arap taktiği, yapanların kendilerine karşı dönmüştür. Sonunda Gagik, Her eyaletinde hezimete uğradı ve tekrar Nıkhan kalesine çekilmek zorunda kaldı, Araplar onu orada bir yıl boyunca kuşattılar. Kale zapt edilmez gibi görünüyordu, ama kuşatanlar, ihanet yoluyla, sahte müzakereler yoluyla, sonunda Gagik'i ele geçirdiler. Talihsiz adam, yapılan işkenceler sonucunda hapiste öldü. Onunla aynı anda tutsak edilen oğulları Hamazasp ve Sahak, halife politikasını değiştirip onları serbest bırakmaya karar verinceye kadar hapiste kaldılar.[144] Ermenistan'a döndüler ve babalarından kalan toprakların çoğuna yeniden kavuştular.[145]

Bu inişli çıkışlı olaylara rağmen, Ardzıruniler mülklerini genişletmeye devam ediyorlardı. Gagik Ardzıruni, Van ve Urmiye gölleri arasında, artık sülalesinin tartışılmaz yurtluğu olan Vasburagan'da, arazilerini çok büyütmüştü. Oğullarından, prensliği elinde tutan Hamazasp, onun kadar vicdani kaygılardan yoksun, ama büyüme konusunda onun kadar inatçıydı.[146]

771'deki Ermeni ayaklanması

Ardzıruni̇lerin Vasburagan'da yeniden başa geçmelerine rağmen, Abbasi yönetimi hâlâ aynı ölçüde baskıcıydı. İşkencelerden destek alan korkunç vergilendirme düzeni ülkeyi mahvediyordu. "Her yere darağaç-

ları dikmişlerdi," der bu karanlık günleri yaşayan Ğevont. "Sakinlerin pek çoğu mağaralara sığınmaktan başka çare bulamamıştı. Diğerleri, talep edilen muazzam vergileri ödemenin imkânsızlığı karşısında, kendilerini uçurumlara veya nehirlere atarak intihar ediyorlardı." Ermeni halkının doğal savunucuları, başkomutan Sahak Pakraduni ve patrik Otmuslu I. Dırtad,[147] ülkeyi ezen mali baskının müsebbibi olan *vosdigan* Yezid ibn-Useyd es-Sulami'nin yerini değiştirmesi için halife el-Mansur'a boşuna ricalarda bulunuyorlardı.[148] Sonunda, genel bir ayaklanma korkusu karşısında, halife, Yezid'i geri çağırmaya razı oldu. Bununla birlikte, sonraki *vosdiganlar*, ilkin görevde bir yıldan az kalan Bakar ibn-Müslim el-Ukeyli (770), ardından Hasan ibn-Kahtaba (771), Ermenilerin gönlünü kazanmak için hiçbir şey yapmadılar. İkincisi, Horasan'dan çektiği bir işgal birliğiyle ülkeye geldi; birlik, kabalığı ve sertliğiyle nam saldı.[149]

Halk çileden çıkmıştı; isyan patlak vermek üzereydi. *Nakharar*lardan biri, Ardavazt Mamigonyan, bu işin başına geçti (771). Araplara sadıkmış gibi davranarak, Arap reislerinin ikametgâhı olan Dıvin'e geldi; amacı, halifeye yardımcı kuvvet toplamak bahanesiyle silah ve mühimmat sağlamaktı. Birliklerini teçhiz eder etmez isyan bayrağını açtı, Şirag'da bulunan Gumayr'daki vergi memurunu katledip elindeki parayı aldı. Ancak, Arap ordularıyla karşı karşıya gelmeyi aklından bile geçirmedi ve birçok başka *nakharar*la birlikte Gürcistan'a göç etmek zorunda kaldı.[150] Bu isyanı haber alan Araplar, Ermeni *nakharar*larından birinin, Kör Aşod'un oğlu Sımpat Pakraduni'nin desteğini aldılar –Pakraduniler ile Mamigonyanlar arasındaki rekabet *Haygan* feodalitesini felce uğratmaya devam ediyordu– ve onunla birlikte Ardavazt'ın peşine düştüler. Ermenistan ile Gürcü eyaleti Samtzhe arasındaki dar geçitleri tutan Araplar, ganimetinin bir kısmını geri alabildiler. Ardavazt gene de Egerlerin ülkesine –yani eski Kolkhis, daha sonra Megrelya– varmayı başardı, muhtemelen Bizans imparatorluğunun vasalı olarak oraya yerleşti. Onu 778'de Bizans ordusunda komutan olarak (Anatolikon *thema*sının* *strategos*u) göreceğiz.[151]

Ardavazt Mamigonyan'ın isyanı Arapları iyice kızdırdı. Vali Hasan ibn-Kahtaba bunu bahane edip yeni vergiler yükledi. Ardavazt'ın akrabalarından biri olan Muşeğ Mamigonyan da dağa çıktı. "Birkaç Arap me-

* ***thema:*** Doğu Roma imparatorluğunda askeri ve idari bölüm. Başlangıçta, 7. yüzyılda, yerli halktan asker toplayan sürekli bir garnizondu. (ç.n.)

muru, Mamigonyan'ın ailesinin üyeleri tarafından öldürülmüş olan akrabalarının kan bedelini istemek için evine gittiklerinde, hepsini kılıçtan geçirdi." Ardından adamlarıyla birlikte Ardakers'deki (Arşarunik'in güneyinde, Aras kıyısında) müstahkem şatosuna çekildi. Oradan Araplara yönelik karşı akınlar yürüttü. Bir gün, sadece altmış savaşçıyla, Pakrevant eyaletinin vergi memurlarına baskın verdi ve o dakika kafalarını uçurttu, "bütün vergilerin tahsilini böylece durdurdu." Bu süratli adalet ona büyük bir popülarite sağladı, sürgünler ve mazlumlar yığınlar halinde koşup kendilerini ona adadılar. Araplar, Garin'den (Erzurum) 200 adamlık bir bölük gönderdiler ona karşı. Bu bölüğün Kars yakınında etrafı çitle çevrili bir bağda konakladığı bir gece, Muşeğ ve küçük birliği karanlıkta burunlarının dibine kadar sokuldular. "Karanlıktan faydalanıp bağı tamamen çevirdi, harç kullanılmadan üst üste yığılmış taşlardan yapılma hafif duvarı yıktırdı. Gürültüyle düşen taşların çıkardığı sesten ürken Araplaın atları çok sayıda süvariyi ezerek dört bir yana koştu. Ordugâhı ele geçiren Muşeğ, atları ve ölülerin bütün silahlarını aldı. Bunları birliklerine dağıttı, ardından müstahkem şatosuna doğru yola çıktı."[152] Bu anlatı, onca Ermeni beyinin gündelik hayatı haline gelmiş olan bitmek bilmez gerilla savaşını gözler önüne seriyor.

4000 seçkin süvariden oluşan Dıvin'deki Arap garnizonu Muşeğ'in peşine düştü, Pakrevant eyaletindeki Pakavan kasabası yakınında ona rastladı. Sadece iki yüz adamı olan Muşeğ, gene de düşmanı yendi ve Arakadzodın nahiyesindeki Aruc'a kadar kovaladı.[153] "Bu parlak zaferden sonra Ermeniler, yüklü bir ganimetle evlerine döndüler. Arap ordusundan arta kalanlara gelince, onlar da Dıvin'e döndüler, önleri sıra giden Müslümanlardan oluşan bir kalabalık başlarına toprak atıyor, alınlarını dövüyor, göğüslerini yırtıyor, bu büyük kentin sokaklarını içler acısı feryatlarla çınlatıyordu."[154] Tamamen Ermeni bir ülkenin ortasında bir Müslüman şehri olan Dıvin, kuşatılmış bir müstahkem şehir gibiydi, Arap garnizonu surların dışındaki düzlüğe çıkmaya cesaret edemiyordu.

Bu parlak başarı bütün *nakharar*ları genel bir isyana sürükledi. Olayın görgü tanığı olan Ğevont, isyan kararını akılsızca bulur: Ermeni "başkomutan" hâlâ Sımpat Pakraduni'ydi. Aileden gelen eğilimleri onu temkinli bir bekleyişe itiyordu. O, Arap düşmanı cephenin, Mamigonyan cephesinin, yirmi iki yıl önce gözlerini oydurduğu talihsiz Aşod'un oğlu değil miydi? "Kararlı ve sarsılmaz" olduğu halde, kendini ayaklanmanın

vaizi ilan etmiş –ama Ğevont'un "sahtekâr" ve "çılgın" olarak niteleği– doğaüstü imgeler gördüğünü sanan bir keşişin yalvarıp yakarmalarına kapıldı.[155]

Zarlar atılmıştı; "toplanan bütün *nakharar*lar, ancak birlikte yaşayıp birlikte öleceklerine dair ant içtiler." Topladıkları asker mevcudu, sıradan asiller ve alt sınıftan kişiler de dahil, 5000'e çıkmıştı. Çok iyi savunulan Dıvin'i zapt etmekten vazgeçip, Theodosiopolis veya Garin'i (Erzurum) kuşatmaya gittiler, çünkü bu şehir Bizans imparatorluğuna yakındı, oradan takviye kuvvetlerin gelmesini umuyorlardı. "Şehrin etrafına burçlar ve kuşatma için mancınık bataryaları diktiler, dış surlarda önemli gedikler açmayı başardılar, içeriye ise, mancınıklar sayesinde, çok sayıda insanı öldüren büyük taş kütleleri fırlatıyorlardı. Bütün bir kış sürdü bu (771-772 kışı), ama müstahkem şehir iyi dayandı."[156]

Bu başarısızlık *nakharar*lar arasında düşünce ayrılığına yol açtı. başkaldırıcılara katılmayı o kadar uzun süre reddetmiş olan prens Aşod Pakraduni, boyun eğmeyi tavsiye etmek için bu durumu göz önünde bulundurdu. Onun ihtiyatını öven Ğevont, bu tutumun sebeplerini gayet iyi gösterir: İmparator V. Konstantinos, değerine ve gücüne rağmen, Araplarla yeniden çatışmaya girmekten çekiniyordu.[157] Gerçekte, o yıl, yani 772'de, yiğit *basileus*, imparatorluğunun öbür ucunda Bulgarlara karşı giriştiği –kaldı ki, kazanacağı– bir savaşla meşguldü.[158] Ğevont'un burada kahramanına atfettiği nutuk, hayli dokunaklıdır: "Eğer Araplarla barışmazsanız," der Aşod Pakraduni *nakharar*lara, "Grek imparatorluğuna kaçmaktan başka çareniz kalmayacak, ailelerinizi de sürükleyeceksiniz, atalarınızdan size kalan mal varlığını, ormanları, tarlaları ve bunun yanı sıra onların mezarlarını bırakarak, orada hayatınızı yabancılar gibi sürdüreceksiniz. Veyahut, er ya da geç, size eziyet edenlerin eline düşüp işkenceler görerek can vereceksiniz; zira iradesi gerçekleşmeden silahlarını bırakmayacak olan Arapların hükümdarının huyunu bilirim."[159]

Bu ihtiyatlı nasihatler göz ardı edildi, ama birleşmiş beyler arasında gene de ayrılık çıktı. Ardzıruniler, âdetleri üzere, kendilerine has bir politika uyguluyorlardı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Araplara karşı genel ayaklanmanın başını çektikleri halde, şimdi askerlerini birleşmiş *nakharar*ların askerleriyle birleştirmekten imtina ediyorlardı. Reisleri Hamazasp Ardzıruni, der Ğevont, "kardeşleri ve birlikleriyle, Vasburagan'da hareketsiz kaldı, keza Amaduni ve Deruni sülalelerinin *nakharar*ları da.

Bazıları (Deruniler) Tarünk hisarına, bazıları da (Amaduniler) sivri Magu dağının doruğuna (Kogovit'te) çekildiler; Arakeğd'in dar geçitlerindeki istihkâmların arkasına çekilen daha başkaları ise hayvanlarına yem tedarik etmek için arada sırada çıkıyor, sonra da siperlerine dönüyorlardı."[160] Burada, hem işgalciye karşı savaşa katılmak isteyen, ama bu savaşı kendi topraklarında ve kendi kişisel çıkarları için yapmak isteyen Ardzıunilerin özelliklerini koruma taraftarlığını görüyoruz. J. Laurent, Ğevont'un sözü edilen metninin, Hamazasp Ardzıruni'nin o tarihte, 772'de, Tarünk'teki evinde, çok uzun süre Pakradunilerin başkenti olmuş olan Kogovit müstahkem şehrinde bulunduğunu gösterdiğini belirtir.[161]

Bu sırada Dıvin'deki Arap garnizonu boş durmuyordu. Ermeni toprağına sık sık baskınlar düzenliyordu. Ğevont, "Bıdğunk, Talin ve Goğp köylerinde" bu şekilde yapılan katliamlara değinir; Goğp, Ayrarad'ın Çagatk nahiyesinde yer alıyordu.[162] Aynı şekilde Asoğig de bize, Pavonklu Sion'un patrikliği döneminde (767-775), "700 kişinin öldürüldüğü ve 1200 kişinin tutsak edildiği Talin'deki katliam"ın vuku bulduğunu söyler.[163] Hovhannes *Gatoğigos* da, Sion'un patrikliği döneminde "Khağin'in, Aren'in ve 700 kişinin öldürüldüğü, 1200 kişinin esir alındığı büyük Talna kasabasının yok edildiği"ni teyit eder.[164]

Arceş ve Pakrevant muharebeleri

772 ilkbaharında, Ermeni ayaklanmasını bastırmaya kararlı olan halife el-Mansur 30 000 kişilik bir ordu gönderdi. "Horasan'ın en güzel alaylarından oluşan, kusursuzca donatılmış ve mükemmel bir soydan gelen atlara sahip" bu ordu, komutan Amr veya Amru, nam-ı diğer Ömer'in emri altındaydı. Ömer, komutanlık mevkiini Khlat'a kurdu. O sırada Khlat'da bulunan Pakraduni sülalesinin prenslerinden biri, Sahak'ın oğlu Aşod (Daron'daki Pakradunilerin kolundan?),[165] diğer *nakharar*ları düşmanın gelişinden haberdar etti, ama onlar, der Ğevont, ailesinin pek çok üyesi gibi az çok İslamsever olan Aşod'un başkaldırıcıları yanıltmak ve Garin'deki Arap garnizonunun önünü açmak için bu şekilde davrandığına kani olduklarından, ona inanmayı reddettiler.[166] Aşod, büyük Arap ordusuna karşı durmak için, başkaldıran reisler hiç değilse kuvvetlerini seçilen bir noktaya toplasınlar istiyordu. Reisler nasihatlerine hiç kulak asmadılar ve ayrı ayrı savaşmaya devam ettiler. Vasburagan prensi

Hamazasp Ardzıruni bu şekilde davrandı, ona yardım eden sadece Amaduniler ve Pakraduni sülalesinin prenslerinden biri, Kör Aşod'un ikinci oğlu ve Daron beyi olan Vasak vardı.[167] Hamazasp, Van gölünün kuzeydoğu kıyısında yer alan ve bir Arap garnizonunun bulunduğu Arceş üzerine yürüdü. Biraz daha doğuda, gene Arperani nahiyesinde yer alan ve birleşmiş *nakharar*ların buluşacakları Pergri şehrine varınca, onları beklemek için durdu. Ne var ki, bir Arap kolordusu yaklaşıyordu. Bir köylü bunu Hamazasp'a haber verdi, ama kibirli *nakharar* ona inanmayı reddedip adamı ölüme gönderdi ve gururla, der Ğevont, Arceş üzerine yürüdü. Bu sırada Amr, Khlat'ta kalmış Arap askerleriyle, bu şehirden çıkıp Arceş'in arkasında pusu kurarak mevzilenmişti. Hamazasp Ardzıruni sakınmadan Arceş'e saldırdığı anda, Arap taburları saklandıkları yerden aniden çıkarak üzerine atıldılar ve onu kaçırttılar. Askerlerinin çoğunun hiçbir askeri hazırlığı olmayan köylülerden toplanmış olduğunu ekleyelim. Yaklaşık bin beş yüzü öldürüldü. Birçoğu, katliamdan kurtulmak için, kendini Van gölüne attı[168] (15 Nisan 772).[169]

Galip gelen Araplar bu başarılarını değerlendirmeyi bildiler. Biraz dinlendikten sonra, saldırılarını sürdürdüler ve "Abahunik nahiyesinden geçen büyük yoldan, Pakrevant nahiyesindeki Ardzeni köyüne vardılar ve orada konakladılar."

Ancak, bu sırada, bir Ermeni bölüğü korkunç bir kıtlığın hüküm sürdüğü Garin-Theodosiopolis (Erzurum) ablukasını sürdürmüştü. Kuşatılanlar teslim olmak üzereydiler ki, Arceş muharebesinin haberi içlerini rahatlattı. Ermeniler, aynı sebeple, kuşatmayı kaldırdılar, ama çok geçmeden Pakrevant'da bulunan Arap ordusuyla çarpışmaya gitmeye karar verdiler. Ğevont, sayılarının 5000 olduğunu belirtir.[170] Theodosiopolis'ten çıkıp Pasian'ı geçtiler, Pakrevant'a girdiler ve bu nahiyede doğduğu bilinen Aradzani veya yukarı Murat çayı kıyılarında Arap ordusuyla karşılaştılar. Tarih 25 Nisan 772 idi.[171] Arceş muharebesinin üstünden sadece on gün geçmişti. Çarpışma şafakla başladı. Ğevont'a göre, Ermeniler ilkin Arapların saflarını bozguna uğrattılar, ama Araplar toparlandılar ve sonunda onların üstesinden geldiler. Hiçbir askeri deneyimi olmayan köylülerden oluşan Ermeni piyade sınıfının bir kısmı dize geldi, ama süvari sınıfı geri çekilmektense öldürülmeyi yeğledi. "Bu yiğitlerin sayısı bini geçmese de, 30 000 kişilik düşman ordusunun ortasına atıldılar. Düşmanlar bile bana, ellerinde İncil, mumlar ve buhur taşıyan ve on-

ları çarpışmaya teşvik ederek başlarında yürüyen papazları ve kıdemlileri görmüş olduklarına dair teminat verdiler."[172] Bu kahramanlar akşama kadar mücadele ettiler, ama sonunda, "yorgunluktan ve silahlarının ağırlığından bitkin hale geldiklerinden veya silahları çarpışmada kırılmış olduğundan, düşmanın eline geçtiler ve oracıkta katledildiler." Ölüler arasında, vatanseverliğinin samimi olduğunu bu şekilde kanıtlamış olan Ermeni başkomutanı Sımpat Pakraduni (Kör Aşod'un oğlu), ayaklanmanın kışkırtıcılarından biri olan Muşeğ Mamigonyan, Samuel Mamigonyan ve *Taşnag* veya "Hançer" diye çağrılan Vahan Kınuni vardı. Onlarla birlikte yaklaşık üç bin adam savaş meydanında kaldı. Hepsi gömülemedi. "Ovada, güneşin altında, üstleri tozla kaplı, yağmura ve rüzgâra terk edilmiş bir halde kaldılar."[173]

Pakrevant muharebesinin toprakla ilgili sonuçları

Arceş muharebesinin hemen arkasından gelen Pakrevant muharebesi, Ermenistan'ın büyük kısmını savunmasız olarak Araplara bırakıyordu. Baskı özellikle ruhban sınıfına ve kiliselere yöneldi; kiliselerdeki kutsal çanaklar galipler tarafından çalındı. Çok sayıda kale, savunucularına sağ bırakılacakları konusunda teminat verildikten sonra, teslim oldu. Üstelik, ilerde göreceğimiz gibi, bu olay Arap emirlerinin ülkenin çeşitli noktalarına kalıcı olarak yerleşmelerine imkân verdi.

Pakrevant muharebesinin büyük feodal Ermeni ailelerinin her birinin konumu üzerinde de önemli etkileri oldu. Pakradunilerin üstünlüğü bir süre yeniden tartışma konusu edildi. 771-772 ayaklanmasından önceki yıllarda, başkomutan Sımpat Pakraduni, Mamigonyan cephesi yani bağımsızlık cephesi tarafından gözleri oyulan Kör Aşod'un oğlu olarak Araplar nezdinde gördüğü ilgiden yarar sağlamayı bilmişti. Bu şekilde Sımpat, Daron'da başka bir Pakraduni kolundan gelen (Sahak Pakraduni'nin soyu) kuzenlerinin ayağını kaydırmıştı. Nitekim kardeşi Vasak'ın 771'de Daron'un efendisi olduğunu biliyoruz.[174] Belki de, diye düşünür Laurent, 771'de genel isyana katıldığında, Araplardan Khlat'ı, Ardzırunilerden Vasburagan'ı geri almayı geçiriyordu aklından, ancak bu isyan sırasında, ertesi yıl Pakrevant'taki savaş meydanında öldü. Bu felaket Pakradunilerin atılımını hayli uzun süre durdurdu. Sımpat Pakraduni'nin oğlu Aşod *Mısager*, doğu Ermenistan ve Vasburagan üzerindeki

emellerinden vazgeçmek zorunda kaldı ve "ailesinin, Bizans imparatorluğu topraklarının en yakınındaki, Aras'ın kaynakları civarındaki arazilerine sığındı. Orada sahip olduğu gümüş madenleri, Gamsaraganlardan topraklarının bir kısmını (Arşarunik ve Şirag'da) satın almasını sağladı. Bundan sonra Ayrarad eyaletindeki dağlara, Aras'ın kuzey kolu olan Akhuryan'ın sol kıyısındaki Pakaran kalesine yerleşti, burası Pakradunilerin başkenti, *vosdanı* oldu."[175] Nitekim, Muyldermans'ın saptadığı gibi, Pakradunilerin eski *vosdanı* olan Kogovit'teki Tarünk artık bu rolü oynayamazdı, çünkü komşu Vasburagan onların elinden Ardzırunilerin eline geçmişti.[176] Ama 772'deki felaketten sonra, Aşod *Mısager*'in Ermeni toprağında hegemonyayı tekrar ele geçirmesi için otuz dört yıl gerekecekti. Sımpat'ın küçük kardeşi ve Daron prensi olan amcası Vasak Pakraduni'ye gelince, Pakrevant muharebesinden sonra Daron'daki bu prensliği bırakmak zorunda kalmıştı. "Tıpkı yeğeni Aşod *Mısager* gibi o da Ermenistan'ın kuzeybatısına ve Bizanslıların yakınına gitmiş ve orada Klarcet dağlarındaki istihkâmların arkasına çekilmişti."[177] Vasak'ın oğlu Adarnase'nin ve torunu Aşod'un sonunda o tarafta, Kolaver ve Ardahan yöresinde, Kura'nın kaynaklarında, hâkimiyetlerini kurduklarını göreceğiz.

Böylece, 772'deki karışıklık Pakradunileri Ermenistan'ın kuzeybatısına doğru, Şirag, Arşarunik ve Dayk tarafına attı. Güneyde (Daron'u yeniden ele geçirene kadar) muhafaza ettikleri tek kaza Mogk (Moksoene) kazası oldu; burası ailenin yan kollarından birinin elinde kalmıştı.[178]

Pakraduniler bir süreliğine bunca kötü darbe yedilerse de, eski rakipleri Mamigonyanlar için durum çok daha kötüydü. J. Laurent gibi biz de diyebiliriz ki, o kargaşada Mamigonyanlar neredeyse ortadan yok oldular. Daron'daki eski mülklerini, kudretlerinin kalesini kesin olarak kaybettiler.[179] Ailesinin geleneklerine sadık kalan reisleri Muşeğ, ayaklanmanın başını çekmiş, Pakrevant muharebesinde öldürülmüştü. Muşeğ'in iki oğlu, Hamazasp Ardzıruni'nin yanında kalabileceklerini düşünerek Vasburagan'a sığındılar,[180] ama Hamazasp Ardzıruni, babalarının ortak felaketin müsebbibi olduğunu bahane ederek, onları bir akrabasına, Merujan Ardzıruni'ye katlettirdi.[181] Umutsuzluğa kapılan kız kardeşleri, bir Arap reisiyle evlenmeye razı oldu; Cahap· adlı (Ermenice transkripsiyonda), Kayslılar kabilesinden[182] bu Arap reisi Arşarunik eyaletine olduğu kadar, Mamigonyan ailesinin neredeyse diğer bütün mülklerine sahip çıkmıştı ve fetihlerini karısının haklarına dayanarak sağlamlaştırmaya ve kalıcı

kılmaya çalışıyordu.[183] Bu Cahap'ın sonunda Manazgerd beyi olduğunu ve orada Kays emirlerinin uzun ömürlü bir hanedanını kurduğunu göreceğiz. Daha sonra da Pakraduni soyundan prens Aşod *Mısager*'in Cahap'tan Arşarunik'in büyük kısmını geri aldığını ve onu Daron'dan kovduğunu göreceğiz.[184] Ama her halükârda 771-772 yıllarındaki ayaklanmada asıl kaybedenler Mamigonyanlar oldu. "İçlerinden, 9. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren Pakrevant kolu gibi,[185] kalelerinde ayakta kalmayı başaranlar, tali *nakharar*lardı sadece, kendilerinden daha güçlü prenslerin vasallarıydılar ve ülkenin kaderini ellerinde tutacak güçten yoksundular."[186]

Ardzıruniler, genel felaketten en az zarar görenler oldu belki de. Hamazasp Ardzıruni, 15 Nisan 772'de Arceş'te çok acı bir bozguna uğramıştı şüphesiz, ama on gün sonraki çok daha yıkıcı Pakrevant muharebesine katılmamıştı ve ondan hemen sonra da, Arapların gözüne girmek için, Vasburagan'a sığınmış olan iki Mamigonyan kardeşi katlettirmekten çekinmemişti. Gerçekten de, biraz sinik bu taraf değiştirme sayesinde, Ardzıruniler rakip sülalelerin başlarına gelenden kurtuldular. Hatta Arap politikası tarafından fazlasıyla ödüllendirildiler. "Ermenistan'da barış yeniden tesis edilince, Amadunilerin, Rışdunilerin ve Derunilerin hükümranları olan; Pakradunilerin elinden alınmış Tarünk'ün efendileri olan; hem Amaduniler sayesinde Ardaz'daki Magu'yu, hem Büyük Zap'ın vadisindeki[187] ve Van gölünün kıyılarındaki eski arazilerini ellerinde tutan Ardzıruniler, Ayrarad eyaletinin sınırlarından ve Aras'ın kıyılarından Urmiye gölünün kıyılarına ve Büyük Zap'ın kıyılarına kadar uzanan bir prensliğe sahip oldular. Bu topraklar üstünde Mamigonyan ve Pakraduni aileleri artık hiçbir şey yapamazdı; bundan böyle Ardzıruniler Ermenistan'ın güneydoğusunda tartışılmaz bir üstünlüğe sahiptiler."[188]

Gamsaraganlar ve Kınuniler gibi tali sülalelere gelince, 772 felaketi onları iyice küçülttü. Gamsaraganlar 7. yüzyılın sonunda, Nerses Gamsaragan Bizanslılar tarafından Ermenistan *kuropalates*i tayin edildiğinde (689-691) ve Arapları Vanant'ta yendiğinde (700), güçlü dönemlerini yaşamışlardı. Şimdi, "Pakrevant'taki kan kaybından sonra ve bir Mamigonyan'la evlenip burunlarının dibine yerleşmiş olan emir Cahap'ın ilerleyişi karşısında, Arşarunik'teki ve Şirag'daki arazilerini Pakradunilere satmaya ve onların himayesi altına girmeye razı oldular."[189] Aynı şey Kınuniler için de geçerliydi. Bunlar "en eski zamanlardan beri" Manazgerd

şehriyle beraber Ağiovit nahiyesine sahiptiler. Ama Vahan Kınuni'nin (Vahan *Taşnag*) Pakrevant savaş meydanındaki ölümünden sonra, Ağiovit'teki ata mülkünü, Manazgerd'deki ikametgâhlarını çok geçmeden terk etmek zorunda kaldılar; bunlar emir Cahap'ın eline geçti. Cahap, Manazgerd'de Kays emirleri hanedanını kurdu, onların kaderini de ilerde göreceğiz.[190] Pakraduni soyundan prens Aşod *Mısager* (806-827), ilerde göreceğimiz gibi, Kınunileri emir Cahap'ın oğlu Kayslı Abdülmelik'e karşı savunmak için son bir teşebbüste bulunacaktı: 820 ile 827 arasında, bin savaşçının başına geçerek Ağiovit'te ilerledi ve Abdülmelik'i "bir vuruşta ikiye böldü," ama mücadeleyi gene de kaybettiğini anlamakta gecikmedi, Kınuni ailesinin bütün üyelerini bir araya topladı –mal varlıklarını da yanlarına almışlardı– onları götürüp Pakraduni toprağına, Dayk'a yerleştirdi; Manazgerd'i Kays emirliğine bırakmış oldu.[191]

Böylece, ister derhal, ister yarım yüzyıllık bir zaman geçtikten sonra, Pakrevant felaketi, J. Laurent'ın gayet iyi belirttiği gibi, eski Ermeni aristokrasisinin bir kısmını mülksüzleştirdi, ayakta kalanlar sadece kuzeyde Pakraduni ve güneydoğuda Ardzıruni hâkim sülaleleri oldu. Diğer prenslik aileleri o kargaşada neredeyse ortadan yok olduğundan, Arap zaferi dolaylı yoldan ama açıkça bu iki sülalenin işine yaradı. Bu beklenmedik sonuç, tali sülalelerin hâkim sülalelere karşı kıskançlığını kullanmaya, ayrıca Mamigonyanlarla Gamsaraganların Pakradunilere karşı rekabetinden yararlanmaya onca zamandır alışmış olan Arap politikasının bundan böyle ayağına dolanacaktı. Ermenistan'ın bütünlüğü konusunda, ya da en azından kuzey Ermenistan'ın Pakradunilerin yararına, güneydoğu Ermenistan'ın da Ardzırunilerin yararına birleşmesi konusunda artık mesafe alınmıştı, bu da Ermeni halkının son derece lehine ve Arap istilacıların son derece aleyhine olacaktı. Maalesef Pakrevant muharebesinin bir başka sonucu da, Dıvin'deki Arap işgalini sağlamlaştırmak ve Manazgerd'in işgal edilmesini sağlamak olmuştu. Pakraduniler de Ardzıruniler de, güçlerinin doruğundayken, düşmanı birinci derecede önem taşıyan bu iki mevziden çıkarmayı başaramayacaklardı. Ermenistan'ın 10. yüzyılda siyasi ve askeri yönden yeniden doğuşu, baştan ağır bir ipotek yükü altına alınmış bulunuyordu; bu, onun hamlesini durdurmasa da ket vuracaktı.

Şunu da ekleyelim ki, Arap baskısından kaçmak için imparatorluk topraklarına sığınan Ermeni *nakharar*larının gerektiğinde yararlandıkları

himaye de karşılıksız değildi. Bizans, Ermenileri kabul edip kurtardığında bile, hizmetlerinin ağırlığını onlara hissettiriyordu. V. Konstantinos'un 751'deki seferinden sonra Bizans topraklarına göç eden Theodosiopolis, Claudia ve Melitene sakinleri, Grek Ortodoksluğu adına, Paulikianos mezhep sapkınlığını veya kendi Ermeni inançlarını terk etmeye yanaşmıyorlardı. Konstantinos, günün birinde evlerine dönebilme umudu besleyebilecekleri sınıra yakın Kapadokya'ya yerleşmelerine izin vermek yerine, onları Avrupa'ya nakletti.[192] Keza imparator IV. Leon da (775-780), çok sayıda Ermeni barındıran bir şehir olan Germanikeia'nın (Maraş [Kermanige]) sakinlerini Trakya'ya gönderdi.[193]

Dacad Antzevatsi

Pakrevant muharebesinden sonra (772), Ermenistan'daki Arap hâkimiyeti eskisinden daha güçlü hale geldi. Bu zaferin kazanıldığı dönemin valisi Hasan ibn-Kahtaba'nın yerine kısa süre sonra (772 ile 775 arasında) Yezid ibn-Useyd es-Sulami getirildi; ikinci defa vali tayin edilen Yezid, halife el-Mehdi'nin saltanatının (775'ten 785'e) bir bölümünde bu görevde kaldı. Yezid, o zamanlar ünlü imparatoriçe Eirene'nin yönettiği Bizans imparatorluğuna karşı el-Mehdi'nin Küçük Asya'ya düzenlediği seferlere katıldı. Eirene'nin tahta çıkması Ermeni-Arap ilişkilerinde beklenmedik bir etki yaratacaktı ayrıca. *Nakharar* Dacad Antzevatsi'nin durumuyla ilgiliydi bu. Dacad, 750'ye doğru, Arap hâkimiyetinden kaçarak Bizans topraklarına göç etmişti. Ayrıcalıklı bir şekilde karşılanan, imparator V. Konstantinos'un (ölümü 775) ve imparator IV. Leon'un (775-780) teveccühünü kazanan Dacad, Bulgarlarla yapılan savaşlarda özellikle sivrilmiş ve hizmetlerinin karşılığı olarak 60 000 adamdan oluşan bir kolordunun komutanı tayin edilmişti.[194] Bir diğer Ermeni göçmenle, Ardavazt Mamigonyan'la birlikte 778'de Arapları Kilikya'da ve Toroslar'da yenen birliklerin başındaydı.[195] Yirmi iki yıl boyunca parlak bir şekilde Bizans'a hizmet ettikten sonra, Bukellarion* *themas*ının *strategos*u olmuştu ki, imparatoriçe Eirene'nin tahta çıkması (780) gözden düşmesine yol açtı.

* Bizans imparatorluğunun askeri idare bölgelerinden biri. Sangarios (Sakarya), Halys (Kızılırmak) ve Herakleia (Konya Ereğlisi) arasında kalan topraklarda idi. Merkezi Ankyra (Ankara) olan bu bölgenin *strategos*u (askeri vali) metinlerde ilk olarak 767 yılında anılır. (ç.n.)

Bunun üzerine Dacad Antzevatsi'nin Arap ordusundan bir serbest geçiş belgesi istemekten başka çaresi kalmadı ve ilk iş olarak, Anadolu sınırında başı dertte olan Arap ordusunun sıkıntılı bir durumdan çıkmasına yardım etti.[196] Halife el-Mehdi, nedamet getiren bu vasalı hararetle karşıladı. Antzevatsiler, çok kudretli Pakraduniler ile Ardzırunilerin karşısına çıkarabileceğine sevindiği tali bir feodal sülaleydi. Dacad'ın ata mülkü olan Antzevatsik nahiyesi, Van gölünün güneydoğusunda, Vasburagan prensliğinin güneybatısındaydı ve Laurent'ın belirttiği gibi, Ardzırunilerin topraklarına dalıyordu. Arap politikası için bu, Ardzırunilerin büyüyen gücünü frenlemenin bir yoluydu.[197] Halife el-Mehdi, böylece Dacad Antzevatsi'ye Ermenistan prensi unvanını verdi. "Onu hediyelere boğdu ve ona Ermenistan'ın kumandanı rütbesini tevcih ettikten sonra, şatafat ve debdebeyle Ermenistan'a gönderdi."[198]

Ama Ermenistan'daki Arap rejimi hayli ilginç bir örgütlenme üzerine kurulmuştu. Ermeni bir askeri kumandan –bu payenin sahibi şimdi Antzevatsilerin reisiydi– ve onun doğal olarak tabi olduğu Arap bir vali vardı. Ve bu ikiliğin anlaşmazlığa yol açmaması nadir görülen bir durumdu. Şimdi de olan buydu. Arap valisi Osman ibn-Omara ibn-Khuzima, Dacad'ın yükselmesinden işkillendi ve her yolu kullanarak onu engellemeye çalıştı, hatta işi Dacad'ın halifeye gönderdiği raporları alıkoymaya kadar vardırdı. Çok sayıda *nakharar* yeni prense boyun eğmeyi reddettiği ve o kadar uzun süre Bizanslılara çalışmış biri ilk fırsatta onlara geri dönecektir diye kara çalarak onu Arapların gözünden düşürmeye uğraştığı için, bu çatışma çok daha korkutucuydu. Özellikle Ardzıruniler, aman vermeden ona yükleniyorlardı.[199]

Bu sırada Hazarlara karşı savunma savaşı Hazar Kapıları'nda, yani Ağvan tarafındaki Derbent geçidinde yeniden başlamıştı. Osman ibn-Omara, Dacad Antzevatsi'nin ve aralarında Nerses Gamsaragan'ın da bulunduğu başka birçok *nakharar*ın refakatinde, Keran ovasında ordugâh kurdu. Yaz mevsimiydi, boğucu bir sıcak vardı, "kayalık ova fırın gibiydi." Orduda salgınlar başladı ve Dacad da kurbanlardan biri oldu (782 ile 785 arasında). Antzevatsi sülalesi geçici hegemonyasını sonsuza kadar kaybetti.

Ardzıruni prenslerinin şehit olması (785)

Halife el-Hadî (785-786) Ermenistan'ı yönetmesi için Khuzima ibn-Hazım adlı birini gönderdi; vakanüvislerin milliyetine göre, onun hakkında çelişkili görüşlerle karşılaşıyoruz. Yakubi'ye göre, düzeni sağladı; ülke, onun idaresi altında zenginleşti ve ülke sakinleri onun dürüst biri olduğunu teslim ettiler.[200] Ğevont'a göre, zulmüyle tanınan şeytanın biriydi ("iblisçe bir görünüşü vardı"). Dıvin'de görevinin başına geldiğinde –hatırlanacağı gibi bu şehir Ermenistan'ın Arap valilerinin ikametgâhı idi– büyük vasallarda âdet olan protokol uyarınca bütün *nakharar*lar tarafından karşılandı. Bu beyler arasında üç Ardzıruni prensi yer alıyordu: Hamazasp, Sahak ve Merujan veya Mehrujan. Ğevont şöyle der: "Bu üç *nakharar*ın güzel görünümüne olduğu kadar, birliklerinin gösterişli kılığına da şaşan Khuzima, onları hapse attı, zincirlenmiş olarak üç yıl kaldılar orada"[201] (785'e doğru-788). 772'deki Pakrevant muharebesinin dolaylı sonucu olarak, Ermeni feodal sülalelerinin çoğunun zayıf düştüğünü, yalnızca Ardzıruni prenslerinin gücünün arttığını gördük. Khuzima, tabii ki, bu uzun ömürlü hanedanı da yıkıp Vasburagan'ı ilhak ederek, seleflerinin başladığı işi tamamlamaya uğraştı. Üç yıllık esaretten sonra, üç Ardzıruni Hıristiyanlıktan dönme veya ölüm arasında tercih yapmaya mahkûm edildi. İçlerinden ikisi, Sahak ve Hamazasp, imanları sarsılmadan şehit oldular. "İşkence aleti, toprağa saplanmış, ağızları yukarı bakan çatallı iki odun parçasından oluşuyordu. İşkence görecek kişi ortaya yerleştirilmişti, kolları tahtaya sıkıca bağlandıktan sonra çatallar koltuk altlarına sokuluyordu." Ardından öküz sinirlerinden yapılmış bir kamçıyla beden "paramparça olana" kadar kamçılanıyordu. Ağızlarından tek bir hırıltı çıkmadan bu işkencelere maruz kaldıktan sonra, iki şehidin başı vuruldu. (Olayların çağdaşı olan yazar Ğevont'un, işkence aletine mıhlanmış ve kamçılanmış Sahak'ın tutumu hakkında anlattıkları, özellikle duygulandırıcıdır: "İçinden Tanrı'ya dua ediyordu. Dudakları kımıldamıyordu. Kimse sesini duymadı. Ruhu, şiddetli içsel hıçkırıklarla sarsılıyordu adeta ve Tanrı'ya kendine yardımcı olması için yakarıyordu.")[202] Bir tek Ardzıruni prenslerinin üçüncüsü, Merujan, inancını yalandan inkâr ederek kurtuldu[203] (6 Haziran 785). Gene 785-786 yıllarında, Gürcü yıllıklarının kronolojisinin bir değeri varsa eğer, Araplar elleri ve ayakları bağlı bir şekilde astıkları ve ikiye biçtikleri İberya kralı Arçil'i de şehit etmişler.[204]

8. *yüzyılın son yıllarında doğrudan Arap yönetimi*

O dönemde gücünün doruğunda olan Bağdat şarayında, Ermenistan'ı asimile etme, Araplaştırma niyeti olduğuna hiç şüphe yok. Emevi halifelerinin hoşgörüsü, Abbasi halifelerinde yerini son derece baskıcı bir doğrudan yönetim politikasına bırakmıştı. Bu amaçla, *vosdigan* Khuzima, Dıvin ve Nahçivan'daki askeri yolları –Ermeni kalesinin kalbine giden yolları– onarmıştı. 786'ya doğru, onun halefi olan Yusuf ibn Raşid es-Sulami, Ermenistan'a kalabalık bir Nizarî Arap topluluğu yerleştirdi, öyle ki, onun valiliği devrinde, Nizarîler Ermenistan'a hâkim oldular.[205] Ondan sonraki Arap valisi, Yezid ibn-Maziyad, gene Ermenistan'a pek çok Rabi'a yerleştirdi, "bugün de hâlâ çoğunluktadırlar" diye belirtir Yakubi, 891-892 yıllarının tarihi altında.[206] Aynı Arap kaynakları, Yezid'in ülkeyi "hizada" tuttuğunu ve kimsenin yerinden kımıldamadığını söylerler;[207] bundan, her türlü özgürleşme teşebbüsünün sert bir şekilde bastırıldığını anlıyoruz. Hovhannes *Gatoğigos*, Dıvinli Hovap'ın patrikliği devrinde (790-791), Pakavan'daki (Pakrevant) Surp Krikor manastırının talan edilmesini ve keşişlerin idam edilmesini ona mal eder, gerçi burada bize anlatılan epizot daha önce aynı ayrıntılarla araya sıkıştırılmıştır (*vosdigan*ın emriyle Müslüman bir köle boğazlanır ve cesedi manastırın yakınına bırakılır, bu da din adamlarının cinayetle suçlanmasına imkân verir).[208] Bir sonraki *vosdigan*, Abdül-Kebir el Addavi, valilik yaptığı üç aylık süre boyunca, Ermenistan'a Diyar-Mudar'dan, yani Osroene'den pek çok kişi yerleştirmiştir, böylece o da Ermenistan'ın Samileştirilmesine çalışmıştır.[209]

Onuncu Arap *vosdigan*ı Süleyman ibn-Yezid'di, Ğevont onun patrik Yeğibadruşlu I. Esayi[210] ile temasta olduğunu söyler. I. Esayi 775'ten yaklaşık 788'e kadar ruhani liderlik makamında oturdu.[211] Süleyman, Dıvin'e temsilci olarak damadı İbn-Doke'yi –bir melezdi, Grek bir kadın kölenin oğluydu– gönderdi; o da bir anda Ermenistan'ın vergilerini iki misli artırarak, Arap mali baskısını doruk noktasına vardırdı. Bir kez daha köylüler, koyun ve diğer hayvan sürülerini Araplara bırakarak kitleler halinde göç ettiler. On iki bin adam, karıları ve çocuklarıyla, Şabuh Amaduni ve oğlu Hamam'ın yönetiminde, Bizans topraklarına sığındılar (791).[212] Böylece Amadunilerin Arakadzodın'daki (Ayrarad eyaleti) prensliği –Oşagan uzun süre onların başkenti ve piskoposluk şehri olmuş-

tu– kesin olarak son buldu;[213] sonradan ellerinde sadece –o da Vasburagan prensleri Ardzrunilerin vasalları olarak– Ardaz'daki Magu kazası kalacaktı.[214] Şabuh Amaduni'ye, *nakharar*lara ve onunla birlikte sürgün yollarına düşen kırsal kesim insanlarına gelince, Araplar peşlerine düştüler ve Gürcü sınırında yer alan Kol (Kolaver) kazasında onlara yetişip çoğunu öldürdüler. Gene de göçmenler Akampsis'i veya Çoruh'u geçmeyi başardılar, nehrin ötesinde artık Bizans topraklarındaydılar. İmparator VI. Konstantinos onları çok iyi karşıladı. "*Nakharar*ları ve onların süvari birliğini şerefli bir şekilde ağırladı, aşağı sınıftakilere ise yerleşmeleri için bereketli topraklar verdi."[215] Küçük Asya'nın doğu kazalarına doğru Ermeni göçü, böylece bütün erken ortaçağ boyunca, 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar sürecekti.

Bu sırada Ermenistan'da halk giderek artan bir baskıya maruz kalıyordu. Dvin'e yerleşmiş olan İbn-Doke, patrik Esayi'nin ölümünden (788) ve ruhani liderlik makamının boş kalmasından yararlanıp bu şehrin bazilikasının hazinesine, ayin giysilerine ve kutsal çanaklara el koydu. Bir kısmını kendine sakladı, kalanını ise ancak yeni patrik I. Isdepanos'un ona ödediği muazzam bir vergi karşılığında geri verdi.[216]

Ermeniler, başlarında *nakharar*ları olmak üzere, dayanılmaz baskılardan kaçmak için gruplar halinde Bizans topraklarına göç etseler de, Bizans misafirperverliği onlar için tamamen güvenli bir sığınak sağlamaktan uzaktı. İmparatorluk yönetimi, boyunduruğu altında bulunan Ermeni unsurları keyfine göre kullanmaktan çekinmiyordu. 794'te çok sayıda Ermeni'nin VI. Konstantinos'un emriyle zorla Sicilya'ya nakledilmesi de böyle gerçekleşti.[217] Ermeniler bu tedbirlere, gerektiğinde, tekrar Araplara dönerek cevap veriyorlardı. Bu şekilde, 793 ile 795 arasında, yukarı Fırat kıyısında, Taranağik eyaletinde bulunan Bizans müstahkem şehri Kamakha'yı (Kamakh) [Kemah] Araplara teslim ettiler.[218] Doğrusu o dönemde Ermenistan, güney Rusya'daki bozkırlarından çıkıp aşağı Volga'ya, Kuban'a ve Azak denizine doğru bütün Transkafkasya'yı tehdit eden Hazar Türklerine karşı kendini zaman zaman Araplarla dayanışma içinde hissedebiliyordu. 799-800'de, Hazarlar Tiflis'i zapt ettiler ve Arçil'in oğlu İberya prensi Civanşer'i tutsak ettiler; bu olay, çok geçmeden, Gürcistan'daki Hüsrev hanedanın yok olup gitmesi gibi bir sonuca yol açtı.[219] O tarafta, Laurent'ın da belirttiği gibi, ezilen Gürcü feodalitesinden geriye bir tek Pakraduni ailesinin kolu kaldı; daha önce gördüğümüz

gibi, ailenin bu kolu 772'de Daronlu Vasak'la birlikte Daron'dan Klarcet'e (Kolaver eyaleti, Ardahan yöresi) göç etmişti. Hazarlar (Bizans'a yakınlıkları Herakleios'tan ve II. İustinianos'tan beri sürüyordu), Klarcetli Pakradunilerin doğrudan Konstantinopolis sarayının himayesi altında olmalarından etkilendiler muhtemelen. Nitekim, Klarcetli Vasak olan Daronlu Vasak'tan bu yana, oğlu Adarnase ve torunu Aşod, bütün bu Gürcistanlı Pakraduniler bir Bizans unvanı olan *kuropalates* unvanını taşıyorlardı. Ayrıca, kuzenleri Şiraglı Pakraduni Aşod *Msager*'le de yakın ilişki içinde kalmayı bilmişlerdi ve bu ağ, Transkafkasya'da önemli bir güç oluşturuyordu. Bundan dolayı da, 8. yüzyılın sonunda İberya-Gürcü feodalitesinin başına gelen felaket sonuçta Klarcetli Pakradunilere yaradı, onların çok geçmeden yerli İberya krallarının mirasına konduğunu göreceğiz.[220]

Ama Ermenistan'ı bu sefer de koruyan, kabul etmek gerek ki, Araplar oldu: Arap valisi Yezid ibn-Maziyad eş-Şaybanî –bu onun üçüncü valiliğiydi– büyük Hazar istilasını püskürttü (799).[221] Maalesef, ondan sonra, Ermenilerde çok kötü hatıralar bırakmış olan *vosdigan* Khuzima ibn-Hazım el-Tamimî, halife Harun ür-Reşid tarafından tekrar Ermenistan'ın ve komşu bölgelerin valiliğine atandı (800 ile 804 arasında). Bu sefer iktidarda sadece bir yıldan da az kaldığı halde, gene zulmüyle tanındı, veraset yoluyla geçen prens unvanına sahip olanları yakalıyor ve keyfine göre kellelerini uçuruyordu.[222] Bu sefer, der Hovhannes *Gatoğigos*, patriklik mülklerine göz koymuştu, "patriğin saraylarının bulunduğu Ardaşad, Gavagerd ve Horomots-mark veya Horometsi-mark gibi büyük kasabalar ve onlara ait olan tarlalar." O sıralar patriklik makamında Parbili II. Hovsep, nam-ı diğer Hovsep Garic vardı (795-806). Khuzima önce yüksek rütbeli din adamının gözünü korkutmayı, ardından büyük miktarda bir parayı yem olarak sunarak onu yoldan çıkarmayı, son olarak da iftiralar atarak müminlerin gözünde onu lekelemeyi denedi. Hovsep'in inatçı direnişi karşısında, Gavagerd'i ve Horomots-mark'ı zor kullanarak zapt etti, ama Ardaşad *mansus*una dokunmaya cesaret edemedi.[223]

BÖLÜM X

Pakraduni Prensliği

Aşod Mısager'in prensliği

Ermenistan herhangi bir Arap eyaleti olma rolünü oynayacak duruma düşmüş görünüyordu ki, daha iyi günlerin yaklaşmakta olduğu kendini hissettirmeye başladı. Bu iyileşmeyi Pakraduni ailesinin başlıca vârisi olan Aşod Pakraduni'ye borçluydu; düşman ordularını ezip geçtiği için ona Aşod *Mısager* yani "Etle Beslenen" deniyordu.[1]

Aşod, hatırladığımız gibi, 772'de Pakrevant muharebesinde Araplar tarafından öldürülmüş olan Sımpat Pakraduni'nin oğluydu. Bu felaketten sonra, yine gördüğümüz gibi, Gamsaraganlardan satın almış olduğu Şirag ve Arşarunik nahiyelerine gidip yerleşmişti.[2] İkametgâhını orada kurmuştu, Akhuryan ile Aras'ın kavşağı yakınında, Şirag nahiyesi ile Arakadzodın nahiyesi arasındaki Pakaran'da; böylece bu şehir Pakradunilerin başkenti, *vosdanı* haline geldi.[3] Arap hâkimiyetine karşı bir ayaklanmanın başında, elde silah, can vermiş olan bir *nakharar*ın oğlu olarak, gözden düşmüş durumdaydı ki, 806'da, halife Harun ür-Reşid onu –Dıvin'deki Arap valilerine bağlı kalmak şartıyla elbette– Ermenistan prensi tayin etti; Aşod, 826'daki ölümüne kadar bu görevde kalacaktı.[4]

Bağdat sarayı nasıl oldu da, önyargılarından ve hıncından vazgeçerek, Mamigonyanların çöküşünden beri en çok çekindiği Pakraduni sülalesine diğer Ermeni feodal sülalelerinin üstünde bir yer verdi? Öncelikle amaç, J. Laurent'ın gözlemlediği gibi,[5] Ardzırunilere engel olmaktı; bunlar Vasburagan prensliğini ele geçirip bütün güneydoğu Ermenistan üstünde hegemonya kurduklarından beri halifeye göre fazlasıyla kudretli hale gelmişlerdi. Arap politikası, her zamanki denge oyununu oynayıp onları kayırdıktan sonra, şimdi yüzünü Pakraduni klanına çeviriyordu. Bundan başka, Bizans toprağına geçmiş olan Amaduniler örneği, Konstantinopolis [İstanbul] sarayının Ermeni dünyası üstünde, bilhassa kuzeybatı *nakharar*ları üstünde hâlâ çekim gücü olduğunu kanıtlıyordu. Aşod *Mısager*'in yükselişi, bu gücü etkisiz hale getirmeye yönelikti.

Harun ür-Reşid'in tercihine yön veren üçüncü sebep, Ermeni toprağının hatırı sayılır bölümünü sahiplenmiş olan Arap veya Acem reisleri-

nin Bağdat yönetimine karşı gösterdikleri giderek artan itaatsizlikte aranmalı. 792-793'te yurttaşlarının başına geçerek başkaldıran Acem Ata el-Mokanna, Aras ile Kura'nın kavşağındaki Barda ve Paylagan yöresini ele geçirmişti. Arap vergi memuru Ebu Sabbah'ı öldürdü.[6] Düzen, ancak, daha sonra gelen valilerden biri, Yezid ibn-Maziyad eş-Şaybanî (Ermenistan'daki ikinci valiliğiydi) tarafından sağlandı.[7] Öte yandan, Kays hanedanının kurucusu Arap emiri Cahap, gördüğümüz gibi, 772'de Arşarunik'i zapt etmiş, bir Mamigonyan prensesiyle evlenerek oradaki iktidarını güçlendirmişti[8] ve hilafet otoritelerine karşı itaatsizliğini göstereceği an yakında gelecekti.[9]

Emirlerin şimdiden irsi olmaya meyleden bu gizli itaatsizliği karşısında olduğu gibi, Ardzrunilerin Vasburagan'daki çok hızlı büyümeleri karşısında da, halife Harun ür-Reşid 806'da Aşod *Msager*'i Ermenistan prensi tayin etmeye razı oldu demek. Böylelikle yeni bir Ermeni hanedanının ortaya çıkmasına yol açtığını ve prenslik unvanı verdiği bu Pakraduni sülalesinin, bu unvanı 806'dan 1045'e hatta 1064'e kadar devamlı surette koruyacağını, üstelik 885'te prenslik tacını nihayet yeniden kavuşulan kraliyet tacıyla değiştireceğini hiç tahmin etmiyordu şüphesiz. Daha önce kaç Mamigonyan veya Pakraduni sülalesinden *nakharar*a Persia kralı veya halife tarafından prens unvanı verilmişti, üstelik Ktesiphon, Şam veya Bağdat sarayları bundan huzursuz olma gereği duymamışlardı, nasılsa *nakharar*lar arasından şekilde seçilen *primus inter pares** seçildiği kadar kolayca azledilebiliyordu! Gerçekte, zaman artık değişiyordu. Abbasi hilafetinde, tıpkı aynı dönemde Avrupa'da Karolenj imparatorluğunda olduğu gibi, toplum memuriyetlerin veraset yoluyla geçmesine doğru meylediyordu; Ermenistan'daki Pakraduniler de bu gelişmeden yararlanacaktı, tıpkı İranlı emirler Tahirîlerin, sonra Amuderya ötesindeki ve Horasan'daki Samanîlerin veya batı İran'daki Büveyhoğullarının, hatta Musul ve Halep'teki Arap emirler Hamdânîlerin yararlanacağı gibi. Pakradunilerin talihi, Abbasi imparatorluğu bölgeler ve milliyetlere göre feodal olarak bölüştürüldüğü sırada orada bulunmalarından, Ermenistan'la ilgili olarak bundan yararlanmalarından ve böylelikle Ermeni halkının da yararlanmasını sağlamaktan ileri gelecekti.

Şimdilik elbette böyle bir şey söz konusu değildi, ve Aşod *Msager*, itaatsiz beylerle mücadele ederek halifenin sadık vasalıymış gibi görünüyor-

* ***primus inter pares:*** (Lat.) Eşitleri arasında birinci. (ç.n.)

du. Bu beyler arasından en çok karışıklık çıkaranın, en çok uğraşmak zorunda kaldığının bir Müslüman, Manazgerd'in [Malazgirt] Arap emiri, Kays sülalesinden meşhur Cahap olması onun hatası değildi; Cahap, efendisi halifenin izni olmaksızın, Ermenilerin mülkünü kendine mal ediyordu.[10] Böylece Aşod, emirin bir Mamigonyan prensesiyle evliliği dolayısıyla elinde tuttuğu Arşarunik'in bir bölümünü Cahap'ın elinden aldı. "Keza, Aşots'u ondan aldı; doğu Dayk'ı da elinden alıp orada, orta Çoruh kıyısında Kalmakh kalesini inşa etti; hatta Daron'u da aldı ve Avudz müstahkem mevkiini kurdu."[11] Arap işgalcinin aleyhine olacak şekilde geri alınan bu yerlere Gamsaraganlardan satın alınan Arşarunik'in geri kalanı ve Şirag da eklenirse, "Etle beslenen"in kendine yeniden, tartışmasız olarak bütün kuzeybatı Ermenistan'a hâkim –Daron'un güneyindeki iç toprak da cabası– esaslı bir prenslik kurduğu görülür. Anlamlı bir saptama: Bu topraklar kısmen, Mamigonyanların Ermenistan'da hegemonyayı ellerinde bulundurdukları dönemde sahip oldukları topraklardı. Elbette bu başarılar her şeyden önce Aşod *Mısager*'in –vakanüvislerin adlandırışıyla Aşod *Kaç*'ın yani Cesur Aşod'un– askeri değerinden ileri geliyordu. Vartan bize, Daron'u istila eden Cahap'a karşı 200 süvari ve 300 piyade eriyle nasıl başarıyla mücadele ettiğini anlatır.[12] Ama Aşod'un diplomasisi yaptıklarını pekiştirdi. Başarılı oluşu, Ermeni *nakharar*larının veya telaşlanan Arap emirlerinin ona karşı birleşmesine yol açabilirdi. Ama öyle görünüyor ki Aşod *Mısager*, yiğit bir savaşçı olduğu kadar becerikli bir politikacıydı da. Ermeni feodalitesi içinde muhtemel baş rakibi, Vasburagan'ın Ardzıruni prensiydi. Aşod *Mısager* onu, kızlarından biriyle, prenses Hıripsime'yle evlendirerek kendine bağladı.[13] Thopdschian/Topciyan,[14] Arap[15] ve Ermeni[16] kaynakları arasındaki bir benzerlikten, Aşod *Mısager*'in kızlarından birini de Arzen'in Arap emiri Musa ibn-Zorara'yla evlendirdiği sonucuna varır. Aslında, burada değindiği Tovma Ardzıruni hiç de açık ve kesin değildir.[17] Adı anılan Arap yazarlara gelince, onlar Musa'yı Aşod *Mısager*'in değil onun oğlu Pakarad Pakraduni'nin damadı olarak görürler.[18] Ama belki de bunun burada çok önemi yok. Arzen emirini "Etle Beslenen" değil de oğlu damat olarak aldıysa bile, Hıristiyan Ermenistan'da olduğu kadar Müslüman Ermenistan'da da muhtemel karşıtlıkları dindirmek ve böylece Ermeni topraklarının yeniden bir araya getirilmesini kademeli olarak sürdürmek gibi değişmez bir kaygı taşıyan Pakradunilerin usta politikası nesilden nesile kendini gösteriyor gene de.

Aşod *Mısager*'in, Ağiovit ve Arşarunik'ten koloniler getirip bunları, İberya-Bizans etkilerine karşı hâlâ savunulması gereken etnik olarak tartışmalı Dayk veya Tao eyaletine yerleştirerek uç beyliklerinin Ermenileştirilmesine katkıda bulunduğunu ekleyelim.[19]

Pakradunilerin yükselişini dolaylı olarak kolaylaştıran bir başka olay da, 809'da Tiflis'te halife el-Emin'in otoritesini sarsan Tiflis'in Arap emiri İsmail ibn-Şuayip'in isyanı oldu.[20] Halife ona karşı gene Pakradunilerden destek almaya karar verdi; bu durumda, bu sülalenin, yukarıda gördüğümüz gibi, 772'den beri Klarcet eyaletinde –Yukarı Gürcistan'daki Kolaver nahiyesi ve Ardahan şehri– yerleşmiş bulunan kolundan. Konstantinopolis sarayı, "İberyalılaşmış" veya İberyalılaşmakta olan bu Pakraduni kolunun önemini çoktan kavramış ve bu sülalenin prenslerine gıpta edilen *kuropalates* payesini vermişti. 810'da, daha doğrusu 810 ile 819 arasında, Araplar, Aderneses veya Adarnase'nin oğlu *kuropalates* Aşod'a Gürcistan prensi unvanı vererek bu yükselişi onayladılar. Bunun üzerine Konstantinopolis sarayı Aşod'u resmen *kuropalates* ilan ederek eli arttırdı. İberya-Gürcistan tahtının Pakradunilerin kollarından birinin lehine yeniden canlanmasıyla sonuçlanan bu olayın önemini birazdan göreceğiz, tıpkı öteki dalın temsilcisinin Ermenistan prensliğine yükselişinin günün birinde *Haygan* krallığının yeniden canlanmasıyla sonuçlanacağı gibi.

Hilafet otoritesine karşı her Arap isyanı, Abbasiler arasındaki her iç savaş gibi, Pakradunilerin şu veya bu kolunun işine yarıyordu, zira sonuçta halifeyi kendi dindaşlarına karşı onlardan yardım istemeye itiyordu. 813'te halife el-Emin kardeşi el-Memun tarafından devrildiğinde, bu sonuncusu "Ermeni milisinin subaylarını ve reislerini" kendi davasına kazandırmak amacıyla Ermenistan'a Tahir ibn-Muhammed adlı komutan vekilini gönderdi. "El-Emin adına Ermenistan valisi olan İşak ibn-Süleyman yönetimindeki Ermeni milisi önce onu Barda'da kuşattı, ama tam zamanında galip olanın tarafına geçmeyi bildiler."[21] Abbasi âlemindeki bu iç savaş sırasında, Kays sülalesinden Manazgerd emiri meşhur Cahap, Memun'un temsilcilerine karşı ayaklandı ve Arap Ermenistanı'nın başkenti Dıvin'i işgal etti,[22] bunlar olurken onun yerine geçen oğlu Abdülmelik ise (813'e doğru-820) Ağvan veya Karabağ'daki Barda'yı, hilafet otoritesinin başka bir kalesi olan bu müstahkem şehri zapt etmeye çalışıyordu (813).[23] Abdülmelik büyük bağımsız bir emirlik kurmak için bütün Ermenistan'ın efendisi olmayı amaçlıyordu aslında.[24]

Dıvin'e sağlam bir şekilde yerleşmiş olan Kaysli emir, Pakraduni Aşod *Mısager*'den Daron'u almak için 5000 kişilik bir ordu topladı daha sonra. Ama "200 süvariyi ve 300 piyade erini bir araya toplamış olan" Aşod, daha Kayslılar bütün kuvvetlerini toplayamadan onların üzerine yürüdü. "İçlerinden üç binini katletti," der Vartan, "ve ordugâhlarına girip bütün zenginliklerini aldı. O ve ordusu İsa'ya hamdederek geri döndüler."[25]

Kayslıların ihtiraslarına son darbeyi vuran, Aşod *Mısager*'in kardeşi Şabuh Pakraduni oldu. "Şabuh," diye devam eder Vartan, "Dıvin yöresine bir akın düzenleyip yüklü bir ganimet elde ettikten sonra dönüyordu." Dıvin sakinleri bunun isyan etmek için elverişli bir zaman olduğunu düşündüler: "Ordu (Araplarınki) Şabuh'un peşine düşmek için şehirden çıktı. Dıvinliler bunun üzerine Abdülmelik'e saldırdılar, onu öldürdüler, sonra da şehrin kapılarını kapattılar. Arap birlikleri geri gelip de olan biteni öğrendiklerinde dağıldılar."[26] Bu bağlamdan çıkan sonuca göre, Dıvin halkı Kaysli emir Abdülmelik'e karşı ayaklanmak ve onu katletmek için Şabuh Pakraduni tarafından yörede yürütülen seferden yararlanmayı bilmişti, ama daha sonra Müslüman birlikleri şehri yeniden işgal ettiler ve bir dizi idamla şehirden intikam aldılar. Ama aynı kaynakta başka bir bölümde Abdülmelik'i bir vuruşta ikiye bölerek öldürenin bizzat Aşod *Mısager* olduğu belirtilir (820'den sonra).[27]

Her ne olursa olsun, kesin olan şu ki, Kaysli emir hilafet otoritesine başkaldırmış olduğundan, Pakraduniler kendilerini halifenin haklarının savunucuları, intikam alıcıları ilan etmişlerdi ve doğal olarak halifenin de, böyle hizmetlerden sonra, kendisine bu kadar sadık hizmetkârların gaspına göz yummaktan başka çaresi kalmamıştı. Bizanslılara gelince, sınır şehri Kamakha'yı [Kemah] almak için (816) Arapların içinde bulundukları sıkıntılı durumdan yararlanmaktan geri kalmamışlardı.[28]

Hemen ekleyelim ki, Pakradunilerin Manazgerd'deki Kays emirliğine karşı bu mücadeleleri daima çok tehlikeli olmuştu. Peder Mariès'in tahminlerine göre, 824'e doğru, Aşod *Mısager* ve kardeşi Şabuh'un Kaysli yeni emir Sevada'yla giriştikleri savaşta, Şabuh can verdi. Bu bilgileri borçlu olduğumuz Vartan'dan Aşod *Mısager*'in yetim kalan yeğenlerinin bakımını üstlendiğini "ve onları Ani'de güvenli bir yere yerleştirdi"ğini öğreniyoruz.[29] Unutmayalım ki tarihçi Ğevont Ermenilerin Araplara karşı mücadelelerinin tarihini Şabuh'un isteği üzerine yazmıştı.[30]

Aşod *Mısager*'in prensliği devrinde, Mezopotamya'daki Harran'ın

Süryani piskoposu Epikurha veya Ebukara nam-ı diğer Theodorikos Pugla'nın yaptığı propagandayı düşünce tarihi bakımından belirtmekte yarar var; piskopos Ermenistan'a, Aşod'un sarayına gelip "Khalkedoncu" kristolojiyi vazetti. Tikrit'in Yakubi metropoliti Ebu-Rayta (Bouret), Aşod *Msager*'i monofizit inançta desteklemesi için diyakoz Elian'ı nam-ı diğer Nanos'u gönderdi. Aşod, Epikurha'yı kovdu.[31]

Yeni Sünik sülalesinin başlangıcı

817'den 837'ye Ermenistan'daki Arap hâkimiyeti, Abbasi otoritesine başkaldırmış olan Hürremî tarikatının reisi, Acem devrimci Babek'in isyanıyla kargaşalı bir döneme girdi.[32] Aşağı Aras'ın iki kıyısına, Ağvan ve Azerbaycan'a güçlü bir şekilde yerleşmiş olan meşhur devrimci ve Acem "milliyetçi"si, ortak düşman Araplara karşı ilkin Ermenilerden yardım gördü. Birkaç defa üst üste, 819-820, 821 ve 824'te, Abbasi otoritesinin temsilcilerine Ermenistan'da meydan okudu. Maceraları daha çok İran tarihinin alanına girer, ama bir yandan özellikle Sünik'in, diğer yandan Manazgerd'deki Arap emirliğinin kaderi üstündeki etkileri yüzünden Ermeni halkının tarihini de ilgilendirir. Nitekim bu dönem, halifenin otoritesine başkaldırmış olan Kays sülalesinden Manazgerd emiri Sevada'nın ayrım gözetmeden bütün Ermenistan'ı talan etmeye koyulduğu dönemdi (821).[33] Özellikle Sünik'i tahrip etti, kumandanlık mevkiini de oraya, Dzığug nahiyesindeki Şağat kalesine kurdu.[34] Sevada'ya yenilmiş olan Sünik prensi Vasak –büyük ihtimalle Pakraduni ailesinin bir yan koluna mensuptu–[35] ona karşı Babek'e başvurdu ve kızını onunla evlendirdi.[36] Kısa süre sonra Vasak öldü ve Babek Sünik'in efendisi oldu.

Kaldı ki, Babek'in Sünik'teki hâkimiyeti zor oldu. Ülke ona karşı ayaklanmış olduğundan, 15 000 kişiyi katletti ve meşhur Magenots manastırını yaktı.[37] Ama hem Araplar, hem Ermeniler tarafından dört bir yandan sıkıştırıldığından, çok geçmeden Sünik'i terk etmek zorunda kaldı; ülke Vasak'ın iki oğluna, Pilibbos ve Sahak'a intikal etti.[38] Pilibbos'un payına doğu Sünik (doğu ve güney) düştü, yani Vayots-tzor ve Pağg (Şuşa) nahiyeleriyle birlikte asıl Sünik. Sahak'ın payına batı Sünik düştü, yani Sevan gölünün batı ve güneybatı kıyısındaki Keğarkunik; ikametgâhı da Khot müstahkem mevkiiydi. Ancak, Babek'in istilasından

önce, Sünik'teki yerel Pakraduni kolunun otoritesi önceki Sünik sülaleleri tarafından topa tutulmuştu, ama bu sülaleler o kargaşada kaybolup gittiler. Bunun sonucunda, Babek kovulduktan sonra, Sünikli Pakraduniler –onlar ayakta kalma şansına sahip olmuştu– bütün bu karışıklıklardan kazançlı çıktılar, çünkü sonuçta ülkenin efendileri olarak kaldılar.[39] Şu da var ki, 825-826'ya doğru, batı Sünik prensi Sahak, eski ittifaklara dönerek, hilafet valisine karşı Kayslı emir Sevada'yla birlik olduğundan, vali tarafından Gavagerd yakınında, Hırazdan [Razdan] veya Zanga kıyılarında mağlup edildi ve öldürüldü.[40] Ama oğlu I. Krikor-Supan meşru olarak onun yerine geçti (yaklaşık 826-851).[41]

Böylece Sünik'te –Şirag Ermenistanı'nda olduğu gibi, Gürcistan'da olduğu gibi– Arap-Acem toplumundaki sarsıntılar Pakraduni ailesinin çeşitli kollarına yaramıştı. Ancak, feodal sülaleler arasındaki, hatta aynı sülalenin çeşitli kolları arasındaki kardeş kavgaları bu hamleyi yavaşlatıyordu, bir ara Sünik'te olduğu gibi. Doğu Sünik'te, prens Pilibbos'tan sonra (10 Ağustos 848'de öldü) yerine oğulları Papken, Vasak-İşkhanig ve Aşod geçtiler; batı Sünik tahtına ise, demin gördüğümüz gibi, I. Krikor-Supan çıktı.[42] Ne var ki Papken, bir toprak anlaşmazlığı nedeniyle Krikor-Supan'a savaş açtı, onu yendi ve öldürdü (849 veya 851).[43] Ama Papken neredeyse hemen sonra öldüğünden iki kolun rekabeti bu kadarla kaldı. Papken'in kardeşi ve doğu Sünik'te halefi olan Vasak-İşkhanig ile Krikor-Supan'ın oğlu ve batı Sünik'te halefi olan Vasak-Kapur, görünüşe göre hep barış içinde yaşadılar. Buna karşılık, bu enerjik Sünik sülalesi dışarıda büyüyordu. Daha ilerde göreceğimiz gibi, Papken'in kardeşi Nerses (doğu Sünik) 821'de Morkok'da Mihragan hanedanından (yani yerel Sasani hanedanı) Ağvan prensi Varaz Dırtad'ı yendi ve öldürdü ve "bütün mal varlığını ele geçirdi."[44]

Aşod *Msager*'in devri hakkında son olarak şunu belirtelim ki, Atonts, Pakraduni davasına bağlılığıyla, Mamigonyanlara düşmanlığıyla ve Bizans'a yakınlığıyla dikkat çeken tanınmış Ermeni tarihçisi Movses Khorenatsi'nin o dönemde veya daha geniş olarak 775 ile 826 arasında yazmış olduğunu düşünür.[45]

Daronlu Pakarad ve Sımpat Aplapas

Ermenistan prensi, Pakraduni ailesinin reisi Aşod *Mısager* 826'da öldü.[46] Yiğitliği ve maharetiyle yeniden kurmuş olduğu güçlü prenslik iki oğlu, Pakarad ve Sımpat arasında paylaşıldı maalesef. "Her nesilde bir önceki neslin birlik için gösterdiği gayreti yok eden" feodal âdetin sonucuydu bu.[47] Arapların Pakraduni mülkünün parçalandığını ve enerjik sülalenin gücünün aynı ölçüde zayıfladığını görmekten memnunluk duyduklarını ekleyelim. Onların onayıyla, Etle Beslenen'in büyük oğlu Pakarad, Daron'u, Khoyt'u ve Sasun'u [Sason] aldı,[48] "yani doğu Fırat'ın yukarı vadisini ve civarını;" Aşod'un ikinci oğlu Sımpat Aplapas ise babasının başkenti Pakaran'la birlikte Aras topraklarına (Şirag, Arşarunik vs), sahip oldu.[49] Ama bu bölüşüme öyle sessiz sakin karar verilmedi herhalde. Nitekim Sımpat, babasının vefatında, 806'dan beri halife el-Memun'un yanında rehine olarak bulunuyordu ve Arapça Ebu'l Abbas lakabını almıştı, Ermenicede Aplapas.[50] Halife derhal onu, büyük *ısbarabed* veya başkomutan rütbesiyle Irak'tan Ermenistan'a gönderdi (826).[51] Büyük evlat Pakarad'a gelince, Araplar onun Ermenistan prensi, "Ermenistan valisi ve *işkhan*ların *işkhanı*" unvanıyla Daron diyarının başına geçmesine ancak Etle Beslenen'in ölümünden dört yıl sonra izin verdiler (830).[52] Hilafet otoritesi, dört yıllık bir "fetret devri"nden sonra, Etle Beslenen'in büyük oğlunu babasının prensliğinin başına geçirmeye nihayet karar vermişse de, bunun sebebi, Laurent'ın belirttiği gibi, onu kardeşiyle karşı karşıya getirmekti, gerçi kardeşi Bağdat veya Samarra sarayı nezdinde *persona gratissima** idi ama her şeyden önce çok kudretli olmaması gerekiyordu. İkinci sebep, hilafette kargaşalık yaratmaya devam eden Babek'in saldırılarını engellemekti,[53] ayrıca, ilerde göreceğimiz gibi, kuzeybatıda tekrar faaliyete geçen Bizanslıların ilerleyişini engellemekti.[54] Pakraduni mülkünün Daronlu bir kol ile Pakaranlı bir kol arasında paylaşılması Ermeni feodalitesinin veraset âdetlerine uygunsa da, gene de bu taksim "Etle Beslenen Aşod'un kurduğu devletin gücünü ve önemini azaltmak, gelişimini engellemek ve Ermeni milletinin bir Pakraduni'nin hegemonyası altında birlik ve bütünlüğe doğru ilerlemesini önlemek için Araplar tarafından istendi ve kolaylaştırıldı" derken, J. Laurent haklıdır.[55]

* ***persona gratissima:*** (Lat.) Çok istenen, kabul gören kişi. (ç.n.)

Olaylar Arap yönetiminin hesaplarını kısmen doğruladı. Pakraduni sülalesinden iki kardeşin kavga ettiği oldu; 841'e doğru, Hovhannes *Gatoğigos*'un söylediğine göre iftira dolu raporlar üzerine Daronlu Pakarad patrik Ovalı IV. Hovhannes'i[56] makamından indirdiğinde olduğu gibi –patrik Ayrivank manastırına çekilmek zorunda kaldı. Batı Sünik prensi I. Krikor-Supan,[57] yüksek rütbeli din adamının savunmasını üstlendi ve Sımpat Aplapas'a gidip onun da kendisine katılmasını sağladı. Bunun üzerine Sımpat bir ruhani kurul topladı ve bu kurul, Pakarad'a rağmen, Hovhannes'i yeniden patriklik makamına oturttu.[58] Bununla birlikte, kardeşler arasında kilise konusunda çıkan anlaşmazlık çatışmaya kadar gitmedi.

Ermenilerin yarar sağladığı Müslümanlar arası anlaşmazlıklar

Bu sırada Abbasi imparatorluğunda başıbozukluk giderek artıyordu, bu da Ermenilerin çıkarınaydı. Doğu Sünik prensi Pilibbos'un oğlu olan Sünik prensi Nerses, Acem kışkırtıcı Babek'in eski müttefiklerini cezalandırmak bahanesiyle, 821'de Morkok muharebesinde, nam-ı diğer Tato-vank vadisinde Mihragan hanedanından Ağvan prensi Varaz Dırtad'ı yenmiş ve öldürmüştü, Varaz Dırtad'ın oğlu Isdepanos'u keza (827'ye doğru-829).[59] Varaz Dırtad'ın dul karısı, kızları Sprahm'ı başka bir Sünik prensiyle, batı Sünik'teki Keğarkunik beyi Adırnerses'le evlendirdi.[60] Adırnerses'in o andan itibaren Barda'nın güneyindeki Khaçen'de –o zamana kadar Ağvanlara ait olmuş bir diyarda– "Ağvan büyük *işkhanı*" olarak hüküm sürdüğünü görürüz.[61]

Hilafet otoritesine çok uzun zamandır başkaldırmış olan Manazgerd emiri Kaysli Sevada el-Cahapi, 829-830'da Khlat'ta [Ahlat] Dıvin valisi Halid ibn-Yezid ibn-Maziyad'a –Hovhannes *Gatoğigos* ondan "*vosdigan* Hol" diye söz eder–[62] boyun eğiyormuş gibi görünmüştü, ama kısa süre sonra Pakaran prensi Pakraduni Sımpat Aplapas'ın ve batı Sünik prensi Sahak'ın da yardımıyla tekrar ona karşı ayaklandı.[63] Halid'in isteği üzerine, der Hovhannes *Gatoğigos*, patrik II. Tavit[64] Sımpat'a ve Sahak'a gidip müdahale etmeyi denedi ama başarılı olamadı. Halid, Sevada ve iki Ermeni müttefikiyle Hırazdan veya Zanga ırmağının (Erivan'ın ırmağı) kıyılarında, Gavagerd kasabasının karşısında karşılaştı ve "yıkıcı bir selin

şiddetiyle üzerlerine atıldı." Onları darmadağın etti ve Sahak'ı öldürdü, Sevada ile Sımpat ise "kaçarak ölümden kılpayı kurtuldular." Halid muzaffer olarak Dıvin'e girdi (833'e doğru).[65]

Sevada'nın müttefikleri olan Ermenilerin hezimetine rağmen, faciadan kârlı çıkan gene onlar oldu. Manazgerd emirinin ölümü, müttefikleri olduğu halde, onları korkutucu bir komşudan kurtarıyordu; emirin halefleri o güce sahip olmaktan uzaktı. Halid'e gelince, emirlerin itaatsizliği nedeniyle, mağlup *nakharar*lardan intikam alamayacak kadar meşguldü. Daha önce gördüğümüz gibi, Sahak'ın oğlu I. Krikor-Supan hiçbir engelle karşılaşmadan batı Sünik'te bu prensin yerine geçti.[66]

On yıl kadar sonra Manazgerd'in yeni Kaysı emiri, Vartan'ın yazdığı gibi "Cahap sülalesinden Ablhert,"[67] 4000 adamla Sünik'e bir akın düzenledi. Doğu Sünik'in prenslerinden biri, Papken,[68] 200 kararlı savaşçıyla onun karşısına çıktı ve dar geçitlerde meydana gelen kimi beklenmedik olayların etkisinden de şüphesiz yararlanarak bu akını püskürttü (844).

Gürcistanlı Pakraduniler: Kuropalates *Aşod*

Gürcistan'a yerleşmiş olan Pakraduni kolu da Arap toplumundaki karışıklıklardan istifade ediyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi,[69] bu kolun reisi olan Aşod Pakraduni (809'a doğru-833) 9. yüzyılın başında Klarcet (Ardanuç dolayları), Kolaver ve Ardahan'daki prensliğini iyice sağlamlaştırmıştı. Hem Bizans imparatoru V. Leon'un (813-820), hem halifenin teveccühünü kazanacak kadar becerikliydi. Birincisi onu *kuropalates* tayin etti, ikincisi ona Gürcistan valiliğini tevcih etti.[70] Bununla birlikte, Manazgerd'in Kaysı emiri, durmadan birtakım işler çeviren Cahap tarafından ve Cahap'ın oğlu Abdullah tarafından güneydoğudan tehdit edildi, bunlar Müslüman Ermenistanı'nın başkenti Dıvin şehrini hilafet otoritesinden gasp etmişlerdi. Bu tehlike karşısında imparator V. Leon'a başvurdu. İmparator, Konstantinopolis'te onu tahtından indirecek olan (820) isyanla boğuştuğundan, istenen yardımı gönderemedi, kendi başına kalan Aşod tehlikeyi uzaklaştırmayı başardı gene de.[71] Aşod Transkafkasya'da güçlü ittifaklar kurmuştu ayrıca. Kızını Abhazların kralı Tevdos'a vermişti, o da ona savaşlarında yardım etti. Tiflis emiri Muhammed ibn-Hattab, görünüşe göre Tzanarların ve bir doğu Gürcistan prensi olan Kahetiya *mtavar*ının desteğiyle hilafet otoritesine başkaldırmıştı.[72] Aşod

bir kez daha hilafet otoritesinin savunuculuğuna soyundu ve Arap valisi Halid ibn-Yezid'in ("Hol") yardımcı kuvveti olarak, yukarı Kura vadisini, Uplistzikhe'nin aşağısında bulunan Ksan'a kadar, emirden ve Kahetiyalılardan aldı (829'a doğru?), "öyle ki," der *Gürcü Vakayinamesi*, "Klarcet'ten Ksan'a kadar uzanan bölgenin hâkimi oldu."[73] Böyle bir tutum, topraklarını genişletmesine imkân verdiği kadar, Bağdat sarayının onu Gürcistan valisi yapmasını da sağladı. Şu da var ki, *Gürcü Vakayinamesi*'nde onun daha sonra hilafetin Ermenistan valisi Halid ibn-Yezid'le bozuştuğu ve bir ara Bizans sınırına sığınmak zorunda kaldığı anlatılır, ama çok geçmeden Cavakheti [Cavakh] ve Klarcet'te işlerini yeniden yola koyduğunu ve sayesinde onarılan Ardanuç hisarına çekildiğini okuruz.[74] Bununla birlikte, öldüğünde (833'e doğru?), Tiflis emirleri Ali ibn-Şuayip (830'a doğru-833) ve İshak ibn-İsmail (833'e doğru-835), küçük oğlu ve halefi I. Pakarad'ı Klarcet dağlarına kadar sürüp püskürttüler ve onu haraç ödemeye mecbur ettiler.[75] Ama unutmayalım ki Pakarad, tıpkı ağabeyi gibi, Bizans *kuropalates*iydi. Tam da o sırada Bizanslılar Ermenistan ve Gürcistan'a yeni bir askeri güç denemesinde bulunmak üzereydiler.

İmparator Theophilos devrinde Ermenistan'a Bizans akınları

İmparator Theophilos 837'de bu tarafa doğru iki sefer düzenledi; biri Kafkasya'ya doğru, diğeri Fırat üzerine. Bu son istikamette, sınır şehri Zapetra'yı [Doğanşehir] ele geçirdi ve yıktı, Melitene [Malatya] yöresini de tahrip etti. Oradan Hanzit'e (Harput diyarı) doğru yürüdü, Aşmuşad'ı (Arsamosata, Şimşat) kuşattı ve geri gelip Melitene'yi yaktı. Daha sonra Ermeni hudutlarına girerek Bağin'i (Pağin) (Mazgerd yakınında), Tekik'teki Ankğ'ı, Khozan'ı geçti ve "Dördüncü Ermenistan"ı yakıp yıktı, tabii son hedefi Daron'du.[76] Doğrusunu söylemek gerekirse, Bizanslılar henüz ülkeyi işgal etmeyi düşünmüyorlardı. Asoğig'in ifadesiyle, ülkeyi "insanların ve hayvanların olmadığı bomboş bir çöl" haline getirmekle yetindiler. Ama bu tahribat ve yanı sıra nüfusun yerinden edilmesiyle, Ermenilerin *basileus*a yakınlık duyması mümkün değildi. Gerçekten de, güneydeki iki Ermeni prensi, "prenslerin prensi" Daronlu Pakarad ve Vasburagan'daki Ardzıruni prensi, Bizanslıları Melitene civarından püskürten Arap kuvvetlerine katıldılar.[77]

Aynı sırada, daha kuzeyde, bir diğer Bizans ordusu Theodosiopolis'i (Erzurum) haraca kesmiş, Pasian'ı [Pasinler] kat etmiş ve Kars yakınındaki Vanant'a kadar ilerlemişti. Asoğig burada da, çok sayıda Ermeni aileyi sürmüş olan imparator Theophilos'tan yakınır.[78] Tiflis emiri İshak ibn-İsmail, Vanant'ta, Kars yakınında bulunan Gacgakar'daki büyük bir muharebede Bizanslıları batıya doğru püskürttü (837).[79] Bizanslılar çekilmeden önce Dayk'ın kuzeyinde, Çoruh kıyısındaki Isper'e, gene 837 yılında, himayelerindeki birini, Şabuh'un oğlu Aşod'u yerleştirdiler ve onu konsül unvanıyla taltif ettiler, zaten gerçek bir Pakraduni'ydi ve prens Daronlu Pakarad ile prens Sımpat Aplapas'ın yeğeniydi.[80] Velhasıl, imparator Theophilos'un Ermenistan seferleri, Isper'e Pakraduni ailesinin yeni bir kolunu, Bizans politikasına sadık bir kolunu yerleştirmekten başka sonuç vermedi.

Bu istisna dışında, seferler Ermenilerin bir kez daha Bizans ile bozuşmasına yol açtı. Ermenistan prenslerinin prensi Daronlu Pakarad ve Vasburagan'daki Ardzıruni prensi 838'de Arap ordusuna katıldılar, ordu Bizans akınlarının intikamını almak için Frigya'ya gidip Amorion'u [Afyon'un Emirdağ ilçesinde] yağma etti.[81] Gürcistan'daki Pakraduni'ye gelince, onun da adı Pakarad'dı (833'e doğru-876), 837'deki Bizans seferinin Tiflis emiri İshak'ın onu hedef alan tehdidinden kurtaracağına inanmıştı muhtemelen. İshak Bizanslıları yenince ve 842'de Abhazlara yardım amacıyla Abhazya'ya yapılan bir Bizans seferi de başarısızlıkla sonuçlanınca,[82] Pakarad kararlı bir şekilde halifeye döndü. Tedbirli bir politikaydı bu, zira, İshak artık hilafet otoritesine başkaldırmış olduğundan, becerikli *kuropalates*, Arap valisi Muhammed ibn-Halid'e yardımcı olmak bahanesiyle, yukarı Aras vadisini, Uplistzikhe de dahil olmak üzere, Tiflis emirliğinden geri alabildi (843).[83] Klarcet, Kolaver ve Ardahan'daki Pakraduni prensliği, böylece, kendi lehine olacak şekilde, İberya veya Gürcistan krallığını yeniden kurmaya başlıyordu. Şu da var ki, Muhammed ibn-Halid'in valiliği, Ermenilerle doğrudan temas kurduğu her yerde onlar açısından zor oldu. Ayrıca valinin pek çok nahiyenin Ermeni niteliğini bozmaya uğraştığını da görüyoruz, özellikle Müslüman kolonilerini yerleştirdiği Gence veya Kantzag nahiyesinin (844).[84]

O dönemin Bizanslı komutanları arasında, bir Ermeni *nakharar*ı olan Manuel Mamigonyan'ın imparator II. Mikhael'in (820-829) ve imparator Theophilos'un (829-842) hizmetinde ün saldığını belirtelim. Daha

sonra imparatorluk sarayıyla arası açılan Manuel Mamigonyan, halife Memun devrinde (813-833) Arapların tarafına geçti, demek 829 ile 833 arasında.[85] Ardından tekrar Bizanslıların hizmetine girdi.[86]

Halife Mütevekkil devrinde Arap baskısı

Ermenistan, Müslüman hâkimiyetinden kademeli olarak kurtulmak için Arap âlemindeki iç savaşlardan yararlanırken, tahta yeni bir Abbasi halifesi, el-Mütevekkil çıktı (847-861) ve "Ermenilerin bu kayma hareketini" durdurmak için şiddetli bir baskıya girişti. Ermeni vakanüvisleri onu Arap devrinin Neron'u olarak gördüler –ülkeleriyle ilgili olarak haksız da değiller.[87] Muyldermans, Tovma Ardzıruni'nin bu despotu tasvir etmek için nasıl eski tarihçi Yeğişe *Vartabed*'in çizmiş olduğu Sasani kralı II. Yezdgerd'in portresinden esinlediğini gösterir.[88]

Mütevekkil'in 849'da Ermenistan'a gönderdiği vali, Ebu Said Muhammed ibn-Marvazî, yönetime gelir gelmez, Ermeni prenslerinin, en azından belli başlılarının, karışıklıklardan yararlanarak ödememiş oldukları cizyenin ödenmesini talep etti.[89] Manazgerd emiri olan Kays sülalesinden "Ala Cahapi"yi Vasburagan'da işe koyulmakla ve vergilerin kalmış alacağı tahsil edilene kadar oradaki işgali uzatmakla görevlendirdi. Ala Cahapi, Van gölünün güneydoğusundaki Ağpag'ın nahiyelerini talan etmekle işe başladı, "süvari birliğinin maaşını ödeyeceği bahanesiyle yöre sakinlerinin mal varlıklarına el koydu." Daha sonra asıl Vasburagan'a girdi ve Arcuc köyüne yerleşti, der Tovma Ardzıruni, yani Arceş [Erciş] şehri yakınına, "bütün yüksek yaylalara gözetleyiciler bırakmıştı," ama Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni onu hazırlıksız yakaladı ve tam bir hezimete uğrattı. Ala Cahapi birkaç yoldaşıyla birlikte kaçtı ve koşup Pergri'ye [Muradiye] sığındı (850).[90] Belirtelim ki, küçük evladın soyundan gelen bir Ardzıruni derebeyinin, Apupelc'in oğlu Kurken'in –yurtluğunu Martasdan teşkil ediyordu (Pergri'nin güneyinde, Van gölünün kuzeydoğu kıyısı)– ilk defa bu sefer sırasında dikkat çektiğini görüyoruz. Hayli romanvari olan yaşantısını ilerde izleyeceğimiz bu şahıs, emir Ala Cahapi'ye karşı yapılan muharebede bir Vasburagan kolordusuna kumanda ediyordu.[91]

Vali Ebu Said başka bir Arap reisini, Arzen emiri Musa ibn-Zorara'yı, Ermenistan "prenslerinin prensi," Daron beyi Pakarad Pakraduni'den

cizye istemekle görevlendirmişti. Buna uymaya pek meyilli olmayan Pakarad Pakraduni, Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni'ye başvurdu. İki prens arasında yakın aile bağları vardı: Vasburagan prensinin annesi Hıripsime, Pakarad'ın kız kardeşiydi.[92] "(Pakarad'ın) özel ulakları prens Aşod'un yanına varınca, ataların, yakın akrabalık bağlarının, kutsal İncil ve Efendimiz İsa'nın haçı üzerine edilen karşılıklı yeminlerin ve verilen taahhütlerin hatırlatıldığı rica mektubunu okudu."[93] Tovma Ardzıruni'nin bu ifadeleri, feodal rekabetlere rağmen Ermeni dayanışmasının söz konusu olduğunu doğruluyor. Aşod bütün vasallarını silah altına çağırdı, Ardzıruni'nin vakayinamesinde bunların kimler olduğu hakkında değerli bir bilgi vardır, zira 9. yüzyılın ortasında Vasburagan prensliğinin belirgin bir tablosunu gözler önüne serer. Ardzıruni hanedanının himaye ettikleri arasında Şabuh Amaduni'yi, Krikor Kınuni'yi, Ardavazt Indruni'yi, vasalları arasında da Sımpat Abahuni'yi, Krikor Khaçperuni'yi, Vahan Havnuni'yi ve Khosrov Vahevuni'yi görürüz, daha alt soydan beyler de cabası.[94]

Birliklerini Pakarad Pakraduni'ninkilerle birleştiren Vasburagan prensi, onunla birlikte Musa ibn-Zorara komutasındaki Arap ordusuyla savaşmaya gitti. Karşılaşma Ağtzınik'te, 850 yılında meydana geldi. Ardzıruni, "kartal gibi çığlık atan ve avının üstüne aslan gibi atılan" Aşod Ardzıruni'nin gözüpekliğini över. Aşod Arap ordusunun sağ kanadını çökertti, bunun üzerine ordunun geri kalanı da bozguna uğrayıp Bitlis'e kadar kaçtı.[95]

Emir Yusuf'un Vasburagan'a ve Daron'a seferi

Komutan vekillerinin başarısızlığı halife Mütevekkil'i daha büyük bir çaba göstermeye sevk etti. Bu sırada ölmüş olan vali Ebu Said'in yerine onun oğlunu, emir Yusuf'u, Aşod Ardzıruni'yi ve Pakarad Pakraduni'yi zincire vurup getirmekle görevlendirdi; başardığı takdirde onların topraklarını emire vermeyi vaat etti (851).[96]

Yusuf, Ermenistan'a Küçük Ağpag nahiyesinden girdi (Gorcayk eyaleti, Culamerk'in güneyinde) ve Küçük Ağpag ile Büyük Ağpag arasında, Büyük Zap kıyısında yer alan, Ardzırunilerin bir ikametgâhının da bulunduğu Atamagerd şehrinde ordugâh kurdu. Ülkeyi talan ediyordu, ama vergilerden kalmış alacağını konuşmak bahanesiyle, "dostane ve barışçı

davranışlarla" Vasburagan prensini yanına çağırttı. Aşod Ardzıruni böyle bir davetin arkasındaki tuzaktan şüphelenerek, davete icabet etmekten kaçındı. Vasallarıyla birlikte Van gölünün kuzeydoğu kıyısındaki Martasdan'a çekildi, ama emire mutlak sadakati konusunda güvence veren bir mektup göndermekten de geri durmadı. Sadece cizyenin ağırlığına karşı çıkıyordu. Arap ordusunun sayıca üstünlüğü karşısında zaman kazanmaya, herhangi bir nihai eylemden kaçınmaya çalışıyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi, bir Pakraduni, Daronlu Pakarad'ın kız kardeşi olan annesi, prenses Hıripsime, muhteşem hediyelerle elçi olarak emire gitti. Akıllı bir kadındı, "konuşmakta olduğu kadar iş görmekte de becerikliydi, temkinli olduğu kadar dindardı." Şövalyelere yaraşır tavırları olan Yusuf, prensesi büyük bir kibarlıkla karşıladı ve ricasını uygun gördü. Aşod Ardzıruni'nin hediyeleriyle yetineceğini bildirdi, rehinelerini kabul etti ve, Hıripsime onurlandırılmış olarak evine dönerken, Vasburagan'ı boşalttı. Pıznunik'ten geçerek bir Müslüman kalesi olan Khlat şehrine yerleşti ve Pakarad Pakraduni'yi yanına çağırdı.[97]

Aşod Ardzıruni kadar şüpheci olmayan Daron beyi, bu davetin arkasında gizlenen tuzağı fark etmedi. Yusuf, anısı taze hakaretleri unutmuş gibi yaparak, ona "prenslerin prensi" olarak davranmaya özen gösteriyordu. Yakında Bağdat'a dönmesi gerektiğinden, Pakarad'a Ermenistan'ın valiliğini emanet etmek istediğini bildiriyordu. Bunun üzerine Pakarad, çok sayıda hizmetkârıyla, Khlat'a gitti. Yusuf derhal onu zincire vurdurdu ve halifenin sarayına, Samarra'ya gönderdi (851).[98] Böylece Daron prensliğini daha baştan silahsız bırakan emir, bu eyalete gitti ve bütün rehineleriyle kışı Muş'ta geçirdi. Daron diyarını ağır bir kölelik durumu altında ezdi, yöre sakinlerini sonradan Irak'taki insan pazarlarında satmak üzere köleleştirdi. "İçlerinden bir kısmı şehirlerde sucu, oduncu olarak hizmet etmek, en kaba işleri yapmak için ayrılmıştı." Pek çok Daronlu komşu eyaletlere kaçtı, "ülkeleri tamamen harap edilmişti, hâlâ dağlıların bulunduğu tepeler ve Khoyt nahiyesindeki müstahkem yerler hariç."[99]

Tovma Ardzıruni'nin anlatısı burada vahşi bir azamet kazanır. "Kış gelmişti (851-852 kışı); soğuk, kalın sislerin etkisiyle sertleşti. Dağların etekleri kalın bir kar tabakasının altında dümdüz görünüyordu. Daron şehri (Muş) Arap komutanına in vazifesi görüyordu. Tıpkı, kış boyunca köklerle beslenen, hayat askıya alınmışçasına inine kapanmış koca bir

ayı gibi. Yusuf da aynen öyle kışın bitmesini bekliyordu, Ermenistan'ın üzerine atılıp onu zincire vurmak ve esir etmek için." Nitekim Yusuf, Daron prensini ve başlıca *nakharar*larını yakalamış olduğundan, ülkenin kaderini elinde tuttuğunu düşünüyordu. Daron halkını hesaba katmamıştı, özellikle Khoyt'un vahşi dağlılarını:[100] "Bunlar, ovadakilerin çektiği eziyetlere yakında maruz kalacaklarını anlayıp birleştiler, ormanlarda vahşi hayvanlara karşı kendilerini korumak için yanlarından hiç ayırmadıkları kargılarla silahlandılar." Muş'a yöneldiler, oradaki Arap garnizonunu katlettiler ve rehineleri kurtardılar. Emir Yusuf bir kiliseye sığınmıştı. Ayaklananlar onu sıkıştırınca kubbeye tırmandı. Dağlılar peşinden gittiler. "İçlerinden biri kargısını onun ciğerlerine kadar sapladı," der Tovma Ardzruni ve ekler: "Bu darbeyi indiren adamı kendi gözlerimle gördüm ve olayın gerçekliğinden emin oldum" (Mart 852).[101]

Hilafet kuvvetlerinin uğradığı felaket, Ermenistan'a yerleştirilmiş Arap emirleri bir kez daha isyan etmek için durumdan faydalandıklarından, daha da vahimdi. Arzen emiri Musa ibn-Zorara, halifenin temsilcilerine karşı Daronlu Pakarad'la, hatta başkaldırmış olan Khoytlu dağlılarla birleşmekte tereddüt etmedi.[102] Çünkü, ailelerin birleşmesiyle, bu emirler Ermenileşmeye başlamışlardı. Arzenli Musa Pakraduni sülalesinden bir prensesle, Pakarad'ın kız kardeşiyle evlenmişti ve Daron'un halifenin eline geçmesine izin vermeye niyeti yoktu.

Emir Boğa'nın Vasburagan'daki seferleri

Halife Mütevekkil, birliklerinin bu kanlı yenilgisinden sonra, Ermenistan'a bir Türk memuru, Boğa el-Kebir kumandasında yeni ordular gönderdi. "Yaşlı bir emirdi, ama yaşı, içindeki savaşçı ateşini söndürmemişti, kendisinden öyle korkulurdu ki Abbasi imparatorluğunda hiç kimse isteklerine karşı durmaya cesaret edemezdi." Ermenistan'ın bütün asi prenslerini, Hıristiyan küçük hükümdarları olduğu gibi ayrılıkçı emirleri de, zincirlenmiş olarak halifeye götürme görevini almıştı. Yusuf'un öldüğü o 852 yılında, 200 000 adamlık bir orduyla Ermenistan'a doğru yola çıktı.

Boğa genel karargâhını Khlat'ta kurdu, çoktandır tamamen Müslümanlaşmış olan şehir, bilindiği gibi, Van gölünün kuzeybatı köşesinde yer alıyordu. Bu merkezi mevziden Daron'a gidip, Pakarad Pakraduni'nin

oğullarını, prens Aşod ve prens Tavit'i esir aldı.[103] Sırf Daron ile Khoyt arasındaki Sim dağında (Sim-*lern*), selefi Yusuf'un katledilmiş olduğu yörede, 30 000 kişiyi öldürdü Boğa. Daha sonra birliklerinin bir kısmıyla Khlat'tan yola çıkıp Van gölünün kuzeyindeki Abahunik'i yağma etmeye gitti. Komutan vekili Zirek ise, ordunun geri kalanıyla birlikte, gölün güneyindeki Rışdunik nahiyesini yakıp yıkıyordu. Rışdunik sakinleri Mogk kazası hududundaki Arvanik vadisine sığınmışlardı, Zirek onları bulundukları yerden çıkardı, çoğunu katletti ve kalanını köle yaptı.

Boğa ve Zirek her yerde kasabaları ve kırsal kesimi boşaltıyorlardı. "Bütün yerleşim alanları, köyler ve tarlalar yakılmış, insansız ve hayvansız bırakılmıştı."[104] Tovma Ardzıruni bu yörede yapılan bütün tahribatı sayar. "Rışdunik'teki Ramig-Noraküğ kasabasını aldıktan sonra, insanları, boyunlarında ip, kılıç zoruyla pazar yerine götürdüler. Oradan da kaçakları aramak üzere Adzan vadisine gittiler, arkalarından yaklaştılar ve çoğunu öldürdüler veya esir aldılar."[105] Birçok noktada, muzaffer direnişler oldu, elbette. Tovma Ardzıruni, Ramagats-tzor vadisinin çobanlarının, hedefini şaşmaz bir biçimde bulan sapanlarıyla bombardımana tutarak, düşman kollarını dar geçitlerin dibinde kırıp geçirdiklerini anlatır; ama istilacılar bunun intikamını ellerine düşen önemli şahsiyetlerden alıyorlardı. Nahçivan piskoposunun kardeşi muhterem Apusahak Vahevuni'nin, din değiştirmeyi reddettiği için başı kesildi mesela.[106] Daha sonra Zirek, Rışdunik'ten Van şehrine yöneldi. Ardzıruni orada, "Ardamed kasabasının büyük kilisesi"nin yakıldığını belirtir.

Nihayetinde bütün bu saldırının yöneldiği kişi olan Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni, vasallarının birçoğu ve ailesinin çeşitli üyeleriyle Tornavan (Çors) kazasındaki Nıkhan müstahkem şatosuna (*tğyag*) sığınmıştı. Ordugâhını Ğogorovad kasabasına kuran Boğa, onu orada kuşattı. Aşod Ardzıruni kalenin zapt edilemez olduğunu zannediyordu, belki de gerçekten öyleydi. Düşman ordusu kıra yayılırken, "o, tıpkı bir aslan gibi, mağrur bir edayla, sur duvarında geziniyordu, o derece korkusuzdu ve kendisini kuşatmış olan istilacıları hiçe sayıyordu. Çünkü komutan vekillerinin sadakatine güveniyordu."[107] Maalesef bu güven mübalağalıydı. Onunla birlikte Nıkhan'a kapanmış olan başlıca vasallarından ikisi, Muşeğ Vahevuni ve Vahan Dıruni, Boğa'ya yazıp eğer emir onlara *aman* verirse hükümranlarını ona teslim etmeyi önerdiler. "Gidip topraklarımızda sessiz sakin oturmamıza izin ver, biz de sana Aşod'u teslim edelim."[108]

Onların dalaverelerini kestiren Aşod, Boğa'nın yüce gönüllülüğüne başvurmaktan başka çaresi kalmadığını düşündü ve emirin ordugâhına gitti (852). Oraya adım atar atmaz, oğlu Krikor-Terenig, erkek kardeşlerinden biri ve ailesinin diğer üyeleriyle birlikte zincire vuruldu. Hepsi birbirine zincirlendi ve bir deve kervanıyla halife Mütevekkil'in Samarra'daki sarayına gönderildi.[109] Boğa'nın ordusunda vasal olarak bulunan prens Mogklu Sımpat'ın –küçük evladın soyundan gelen bir Pakraduni'ydi– Ardzıruni prensinin serbest bırakılmasını istemeye gücü yetmedi. Başka tutsakları özgür bıraktırmakla yetinmek zorunda kaldı, sadakatinden dolayı emir bu isteğine razı olmuştu.[110] İki derebeyi, Kevork Hagetsi ve Khosrov Kapeğyan, bir boğazdan geçtiği sırada bir savaş esiri konvoyunu kurtarmaya çalıştılar. Kendileri de yakalandılar, din değiştirmektense işkence edilerek şehit oldular.[111]

Seferinin bu aşamasında, Boğa, 15 000 kişilik bir bölüğü, Vasburagan prensi Aşod'un kardeşi Kurken Ardzıruni'nin peşine saldı. Nitekim Kurken, Büyük Ağpag'ın bir parçası olan Orsidanik nahiyesine sığınmıştı,[112] "Tov köyüne hâkim olan dağın bağrında, *Arian-lic* (kan gölü) vadisinde. Ağpag'ın, Zarehavan'ın, dağlık Ağz (veya Ağığ) diyarının, Tşoğ dağının vs. hudutlarından gelen göçmenler orada toplanmıştı," toplam 900 kişi. Arap kolordusunun üstüne hücum ettiğini gören Kurken, ağabeyi prens Aşod'un serbest bırakılması karşılığında boyun eğmeyi teklif etti, daha doğrusu anneleri prenses Hıripsime'yi bu teklifleri Arap ordugâhına götürmekle görevlendirdi. Aslında emirler, sahte müzakerelerle, Kurken'i oyalamaya çalışıyorlardı, amaçları onu da yakalayıp esir almaktı. Sonunda bunun farkına vardı ve Zav ırmağının kıyılarında kıstırılmış bir haldeyken, çarpışmayı kabul etti. Ardzıruni'nin vakayinamesi onun emirleri altında çarpışan Ardzırunilerin vasallarını sayar. Bu vasallar arasında Kınuni sülalesinden (Vahan, Şabuh vs.), Amaduni sülalesinden (Muşeğ, Sahak vs.), Varajnuni sülalesinden (Mıleh, Rostom vs.), Indruni sülalesinden (Kevork, İse), Vahevuni sülalesinden (Khaparag, Khrakhad) ve Antzevatsi sülalesinden (Kevork, Tavit vs.) birçok beyin yer aldığını görürüz. Bu sefer Ermeniler, umutsuzluğun verdiği cesaretle, düşmanı darmadağın ettiler: 1800 Arap savaş meydanında kaldı. Çarpışmanın en şiddetli anında, Hıristiyanların saflarında, "beyaz bir ata binmiş, parlak bir entari giymiş, sabah yıldızı gibi ışıldayan ve sağ elinde bir kılıç, sol elinde kokulu bir buhurdan tutan, nurlar içindeki bir savaşçı"nın

ortaya çıktığı görülmüş, diye anlatılır –Kâfirleri kaçırmak için ortaya çıkıveren başmeleğin sureti.[113]

Bununla birlikte, bu zaferden kısa süre sonra, Kurken Ardzıruni o zamana kadar kaçınmış olduğu tuzağa düştü. Emir Boğa'nın huzuruna çıktı, ondan Vasburagan tacını aldı. "Boğa onun başına prenslik tacını koydu, onu değerli giysilerle donattı, kılıç kuşattı, muhteşem bir katıra bindirdi, önüne ve ardına, zengin bir şekilde süslenmiş, demir zırhlı aygırlar kattı. Borazanlar öterken, davullar gümbür gümbür çalarken, halk kitlesini uzaklaştırmak için değnek taşıyanlar ve balta taşıyanlar etrafını çevirmişken, bir tellal Kurken'in ağabeyi Aşod'un yerine prensliğin başına getirildiğini duyurdu." Derken Boğa, maskesini indirerek, talihsiz Kurken'i tutuklattı ve zincire vurdurdu, sonra da ağabeyi Aşod'un yanına, Samarra zindanlarına gönderdi.[114] Anneleri, prenses Hıripsime, onların kaderini paylaştı. Son kardeşleri, Krikor Ardzıruni, ta Abhazların yanına kaçtı.[115] Kaynaklarımızın "Apupelc'in oğlu Kurken" diye adlandırdığı küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni'ye gelince, Pakrevant'taki dayısı Gurdig Mamigonyan'ın yanına çekildi. Boğa daha sonra Pakrevant'ı da tehdit ettiğinden (Gurdig'in oğlu prens Krikor Mamigonyan'ı da yakaladı ve diğer esirlerle birlikte Samarra'ya gönderdi),[116] Apupelc'in oğlu tam zamanında Çoruh vadisindeki Isper'e kaçacaktı, orada Bizans sınırına yakın oluşu kendini güvende hissetmesini sağlayacaktı.[117]

Boğa, Vasburagan'ı yağma ettikten sonra –Ardzıruni'nin vakayinamesinde çöle çevrilmiş olduğu söylenir– kışı Dıvin'de geçirmeye gitti (852-853 kışı). Seferlerinden getirdiği sayısız tutsağı orada köle olarak sattırdı ve Hıristiyanlıktan dönmeyi reddeden birçok inançlıyı şehit ettirdi. Ermeni şehitler listesinde yer alan Adom Antzevatsi (Ağpag'daki Osiran veya Orsirank kasabasından), Mıleh Varajnuni ve Kevork Balgatsi, hayran olunacak bir sebat ve cesaret gösterdikten sonra Dıvin'de başları kesilmiş veya çarmıha gerilmişlerdir. Onlar 17 Kasım 853'te şehit edilmiş olan ve Ermeni Kilisesi'nin her yıl 3 Mart'ta andığı aziz "Adomcular"dır.[118]

Arzen ve Tiflis emirlerine karşı Boğa'nın seferi
Tzanarların direnişi

853 ilkbaharında Boğa fetihlerini sürdürmeye hazırlandı. Bundan önce, Pakaran prensi (Şirag ve Arşarunik'teki Pakraduni prensliği) *ısbarabed* Sımpat Aplapas'ı Dıvin'deki genel karargâhında kabul etti; prens, halifenin temsilcisine bağlılığını sunmaya gelmişti. Böylesi bir boyun eğiş, özellikle J. Laurent tarafından sertçe yargılandı, ama kaynaklarda onun Sımpat'ın davranışına yüklediği aşağılık gerekçelere ilişkin bir şey yer almaz.[119] Herhalde Sımpat, kurtarılabilecek ne varsa kurtararak fırtınanın geçmesini bekliyordu. Hovhannes *Gatoğigos* onun Ermenistan'ı tam bir yıkımdan kurtaran ve istilanın ertesinde inanılmaz bir çabuklukla toparlanmasını sağlayan işbilirliğini över.[120] Sımpat'ın bu yolda biraz ileri gittiği de doğrudur ayrıca. Ardzıruni'nin vakayinamesinde, onun Boğa'nın genel karargâhına oğlu Aşod'u –müstakbel Ermenistan kralı I. Aşod– göndermiş olduğu, onun da emire "yerel kaynaklar ve ürünlerle ilgili olarak savaş durumu üstüne" bilgi verdiği kabul edilir.[121] Bununla birlikte, şunu belirtmekte yarar var ki, Boğa'nın hazırlıkları, varmış olduğumuz noktada, Hıristiyanlara değil, kendi Müslüman dindaşlarına yönelikti. Nitekim, halife Mütevekkil'in temsilcisinin niyeti sadece *nakharar*ların itaatsizliğini değil, asi emirlerin itaatsizliğini de cezalandırmaktı.

Bu emirlerden başlıca ikisi Arzen emiri Musa ibn-Zorara ve Tiflis emiri İshak'tı. Daha önce gördüğümüz gibi Musa, Daronlu Pakarad'ı vali Yusuf'a karşı savunmuş ve Khoyt dağlılarının valiyi katletmesine yardım etmişti. Boğa onu esir aldı ve savaş esiri olarak Samarra'ya gönderdi.[122] Yirmi yıldır Tiflis emiri olan (833-853)[123] ve mutlak hâkim gibi davranarak birbirini izleyen valilere kafa tutan İshak'a gelince, onun sonu daha da hazin oldu. Ekim 853'te, onu Tiflis'te kuşatan Boğa, emiri yakaladı, çarmıha gerdi, boynunu vurdu ve şehri ateşe verdi.[124] Şunu belirtmekte yarar var ki, bu seferde Boğa'nın yardımcısı bir Pakraduni prensi olan "Gürcistan *kuropalates*i" Pakarad'dı; Klarcet, Ardanuç, Kolaver ve Ardahan prensi Pakarad, halifeye dalkavukluk ediyormuş gibi görünürken, rakip emirliği ortadan kaldırması için çıkan bu fırsata sevinmişti.[125]

Daha sonra Boğa, Aragvi'nin ve Alazan'ın kaynaklarında yaşayan Hıristiyan yabani dağlılara, Tzanarlara[126] boyun eğdirmek üzere daha kuzeye gitti. Daima muzaffer olan emir, talihinin ters döndüğünü orada gör-

dü. İnlerinde ulaşılmaz olan dağlılar, tehditlerine, ulaklarını "esaslı bir sopa yemiş olarak" ona göndererek karşılık verdiler. "Arap taburları dağın eteğini tıpkı rüzgârın şiddetiyle savrulan dalgaları etrafa yayılan bir deniz gibi çevirmişti. Çarpışma, şafak vaktinden günün son ışıklarına kadar sürdü; ama bütün saldırılar muazzam kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Boğa, Kafkas direnişini alt edemedi.[127]

Boğa'nın Ağvan ve Sünik seferi

Bu örnek, Ağvan'daki Khaçen veya Artsakh [Karabağ] prensi Ebu Muse İsay'ı cesaretlendirdi; görünüşte Arap olan ismine rağmen, gerçekte mükemmel bir *nakharar*, hudutları içindeki Hıristiyanlığın savunucusuydu.[128] Boğa boyun eğmesini buyurunca, direnmeye karar verdi (853 yılının sonu). Boğa genel karargâhını komşu şehir Barda'ya kurdu; burası, Dıvin ayrılıkçı emirlerin iktidarı altında olduğundan beri Ermenistan'daki hilafet valilerinin başkenti işlevini görüyordu. Boğa burada da yenilgiye uğradı. Bütün saldırıları, dağlarının arkasına çekilmiş Ağvanların direnişi karşısında kırıldı.[129] Emir cesaretini kaybetmek üzereydi ki yanında bulunan Pakaran prensi, *ısbarabed* Sımpat Aplapas ona güvenini tekrar kazandırdı.[130] Bundan kısa süre sonra, Müslüman baskısı karşısında, İnancını İkrar Eden Sımpat ismine hak kazanacak olan Pakraduni'nin böyle bir davranışta bulunması şaşırtıcı olabilir. Ama belki de bu şekilde, emiri anlaşmaya sevk etsin diye, onun gözünde kazandığı itibardan yararlanmayı hesaplıyordu. Gerçekten de, nafile çabalarla geçen bir yılın ardından ve güya Samarra sarayından gelen bir emir üzerine, Boğa, Ebu-Muse'ye *aman* verdi. Ebu-Muse Arap ordugâhına gitti ve şerefli bir şekilde karşılandı. Ne var ki, bundan kısa süre sonra, o da halifenin sarayına çağrıldı.[131] Aradan biraz zaman geçtikten sonra Boğa, Ebu-Muse'nin babasını, büyük *işkhan* Adırnerses veya Adarnase'yi de esir alacaktı; Khaçen kalesinin savunucuları onu kurtarmayı da başaramadılar.[132]

Boğa, zor veya kurnazlık yoluyla Ağvan sülalesini bu şekilde alt ettikten sonra, Vasak ve Aşod kardeşler tarafından yönetilen doğu Sünik prensliğine bir bölük gönderdi.[133] Pek çok Sünikli zapt edilemez Pağg kalesinin surları arkasına çekildi; gerçekten de burası zorlanamadı. *İşkhan* Vasak'a gelince, Godayk'a kaçtı, daha sonra da, peşini bırakmayan Arap öncülere karşı koyarak, Sevan gölünün doğu kıyısındaki Gardman eyale-

tine sığındı, ama bu eyaletin beyi, *işkhan* Gıdric ona ihanet etti, onu zincire vurdu ve Boğa'ya teslim etti. Araplar Vasak'ın kardeşi Aşod'u da ele geçirdiler.[134] Ancak, Gardman prensinin ihaneti hiçbir işlerine yaramadı: Çok geçmeden Boğa Gardman'a girdi, Gıdric'i yakaladı ve onu da esir aldı. Keza Udya'yı istila etti ve orada, Tus kalesinde, Sevortilerin beyi Isdepanos Gun'u ele geçirdi.[135] Kura kıyısındaki Şamgor şehrine Müslümanları yerleştirerek, bu yörelerde Arap hâkimiyetini sağlam bir şekilde kurmaya çalıştı. Bir zamanlar Hazarlar tarafından yıkılan Şamgor'un, bundan böyle Gence (Kantzag) ve Barda ile birlikte doğu Ermenistan'ı gözetim altında tutması amaçlanıyordu.[136]

"Apupelc'in oğlu"nun ilk günleri

Boğa, kuzeybatıda Bizans nüfuzuyla karşı karşıya geldi. Arap fethi yüzünden tehlike içinde bulunan bütün Ermeni prensleri bakışlarını Bizanslılara çevirmişlerdi, özellikle Pakrevant'ın son prensi ve bir zamanlar Ermenistan'a hâkim olmuş ünlü sülalenin reisi olan Gurdig Mamigonyan'ın ailesi. Gurdig'in oğlu Krikor Mamigonyan'ın, Arapların tehdidi altındayken Bizans topraklarına sığınmayı düşündüğü sırada hangi garip şartlarda can verdiğini göreceğiz.[137]

Daha batıda, Pakradunilerin ayrı bir kolu Çoruh kıyısındaki Isper kazasına yerleşmişti, ikametgâhı ise Aşkharapert'teydi.[138] O zamanlar Kalapar (veya Krikor) İşkhanig tarafından temsil ediliyordu; komşuları Bizanslılarla savaşan kavgacı bir kişiydi. Nitekim, J. Laurent'ın hatırlattığı gibi, "Sper'in hemen yanındaki Grek ülkesi, Karadeniz ile Fırat arasında, Keltzene [Erzincan yöresi] ve Kamakha'ya doğru, batıda bir emirin yönettiği Melitene diyarı ile yarım yüzyılı aşkın bir süredir Paulikianosların elinde olan Teprike [Divriği] diyarıyla sınır komşusuydu. Ne var ki bu emir ve Paulikianoslar bir olup 850'ye doğru Bizanslılara zorlu bir savaş açmışlardı, Bizanslıların kuvvetleri onlarla uğraşmakla meşguldü. Bu durum, Isper beyine, komşu Greklere çullanmak ve onlardan birkaç esaslı parça koparmak için iyi bir fırsat olarak göründü."[139] Bu mücadelede, küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni prensi Kurken, Kalapar'a değerli bir destek sağladı; Apupelc'in oğlu Kurken'in Arap istilası karşısında Vasburagan'dan kaçtığını görmüştük. Gene daha önce gördüğümüz gibi, Apupelc'in oğlu ilkin Pakrevant'a, dayısı Gurdig Mamigonyan'ın yanına sı-

ğınmıştı.[140] Gurdig'in ailesi Arapların kışkırtmasıyla katledildiği zaman, enerjik ve becerikli bir kişi olan Apupelc'in oğlu, Isper'e, Kalapar İşkhanig'in yanına çekildi, yiğitliğini ve becerisini onun hizmetine adadı ve Bizanslılara karşı ona başarıyla yardım etti.[141] Kalapar, onun desteğiyle, şimdiki Bayburt'un yakınındaki Aramaniag kalesini Bizanslıların elinden aldı.[142] Bunlar olurken, Boğa'nın yollamış olduğu bir Arap bölüğü Isper diyarına saldırdı, ama Kalapar'ın askerleri tarafından başarıyla püskürtüldü, askerlerin ön safında Apupelc'in oğlu Kurken göze çarpıyordu. Ardzıruni'ye göre, Bizanslılar Kurken'in güçlü kişiliğini fark edince, önderleri "Doğu komutanı" bu konuda imparator III. Mikhael'e yazmıştı ve Konstantinopolis sarayı küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni'ye, kendi hizmetine girmesi için, "şeref, itibar ve yüksek mevki" sunmuştu; Kurken teklifi reddetmişti, ama Bizanslılar ile Isper prensi arasında bu sırada söz konusu olan barışmada etkin rol oynamıştı; bu barışma, Kalapar'ı Arap tehdidinden kurtarmıştı şüphesiz, zira iki cephede savaş, Isper prensliğinin kesinlikle sonunu getirirdi. Kalapar, böyle bir ihtimalden kaçınmak için, Bizanslılarla barış anlaşmasına vararak, Aramaniag kalesini onlara geri vermekte tereddüt etmedi. Demek, her ne kadar sadece stratejik bir tehdit söz konusu olmuşsa da, Isper'i kurtaran, dediğimiz gibi, gerçekten de Bizans müdahalesi oldu. Ama nihai onuru Apupelc'in oğlunun becerisi hak ediyordu.[143]

Emir Boğa'nın Sımpat Aplapas'a ihaneti

Bu istisnalar dışında, bütün Ermenistan Boğa'nın boyunduruğuna girmek zorunda kaldı. Ermeni prenslerinin çoğunu esir almış ve zincire vurdurarak Mütevekkil'in Samarra'daki sarayına göndermişti. Abbasi hanedanına verdiği yemine sonuna kadar sadık kalarak, Boğa'ya karşı değişmez bir sadakat göstermiş olan Pakaran'ın (Şirag ve Arşarunik) Pakraduni prensi *ısbarabed* Sımpat Aplapas bile, Boğa'nın kurduğu tuzaklardan korunamadı. Sımpat, vefat etmiş olan IV. Hovhannes'in[144] yerine patrikliğe Tzaklı I. Zakarya'yı[145] getirmişti, "ve onun hayır dualarını aldıktan sonra, Boğa'nın davetine icabet etti."[146] Emir de Sımpat'a karşı dikkatli davrandı zaten. "Eğer kendisiyle iyi geçinirse, halife tarafından lütfe boğulacağına, Ermenistan'ın büyük bir kısmını hükümdar olarak yöneteceğine ve krala yaraşır hediyeler ve ayrıcalıklarla ülkesine döneceği-

ne inandırdı onu. Ama (Samarra'daki) saraya geldiklerinde ve Sımpat halifenin huzuruna çıktığında, onu diğer esirlerle bir tutup hapse attılar ve yapmış olduğu hizmetleri unuttular."[147]

Ermeni prenslerinin Samarra'ya sürgün edilmesi

Arap tarihçilerinin ifadesine göre, Tzanarlarda uğradığı yenilgiden sonra Boğa, umumi af bahşetmiş olduğu Ermeni prenslerine verdiği sözü çiğnedi ve hepsini, masum suçlu demeden, Samarra sarayına gönderdi.[148] Aynı yıl, 855'te, kendisi de harap edilmiş Ermenistan'dan ayrıldı ve halifenin yanına gitti. O tarihte, Samarra'da, Ermeni feodalitesinin neredeyse bütün reislerini görmek mümkündü, yani, Tovma Ardzıruni'nin dökümüne göre: Ermenistan "prenslerinin prensi" olan Daron prensi Pakarad Pakraduni ile oğullarından ikisi, Aşod ve Tavit; Pakaran prensi, yani Şirag ve Arşarunik prensi olan kardeşi, *ısbarabed* Sımpat Aplapas Pakraduni; Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni ile küçük oğlu Krikor-Terenig ve kardeşi Kurken; doğu Sünik prensleri Vasak-İşkhanig ve Aşod ile akrabaları Krikor ve Pilibbos, ayrıca batı Sünik ve Ağvan'ın prensleri olan Adırnerses ve oğlu Ebu-Muse İsay. Son olarak da, Ağvan konusunda Adırnerses'le çekişmekte olup onun talihsizliğini paylaşan Şakeli Sahl; Sim dağlı, yani Sasunlu Hovhannes; Pakrevant'ın malı mülkü elinden alınmış vârisi Krikor Mamigonyan;[149] Udya veya Sevortilerin prensi Isdepanos Gun; Gardman prensi Gıdric; ve Karitayanigli Nerses[150] gibi daha önemsiz prensler. "Hepsi, aileleriyle birlikte, kadınlar dahil, soylulardan oluşan birlikleriyle ve piskoposlarıyla birlikte götürülmüştü."[151]

Demek halife Mütevekkil, komutanlarına kaç kez meydan okumuş ve onları püskürtmüş olan bu gururlu Ermeni soylular sınıfının kaderini elinde tutuyordu. Kısa süre önce emir Yusuf'u öldürmüş olan Khoytlu Hovhannes'i[152] ve kişisel olarak kızgın olduğu yabani dağlı, Sevortiler klanından Udya prensi Isdepanos Gun'u idam ettirdi.[153] Diğer prenslere gelince, halife onlara görünüşte İslam'ı kabulü dayatmakla yetindi. Bütün vakanüvisler, inançlarına bu şekilde tecavüz edilen *nakharar*ların o anın gereklerine uygun tamamen şekli bir taviz verdiklerini belirtmeye dikkat ederler; halifenin taleplerine boyun eğiyormuş gibi yaptıkları anda bile, kendi aralarında birbirlerine Hıristiyan kalacaklarını teyit ediyorlar ve ruhban sınıfına da bu güvenceyi veriyorlardı. Daron prensi Pa-

karad Pakraduni de bu zihniyetteydi. Tovma Ardzıruni, onu genelde kınadığı halde, inancından şüphe etmez.[154] Keza Isdepanos Orpelyan bize şöyle der: "Sünik prensleri İsa inancından ne gerçekten vazgeçtiler ne de gevşediler. Sadece görünüşte, bir süreliğine, halifenin isteğini yerine getirmeye razı oldular."[155] Şu da var ki, Tovma Ardzıruni, geçici de olsa, bu inançtan dönme eyleminin, bazı üzücü sonuçlara yol açtığından yakınır; o sırada Müslüman örf ve âdetlerinin çeşitli amellerini benimsemiş olan Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni, daha sonra bunlardan kurtulmakta zorlanmıştı.[156]

Bununla birlikte, Pakaran (Şirag ve Arşarunik) prensi, Sımpat Aplapas denilen *ısbarabed* Sımpat Pakraduni, daha fazla sebat gösterdi. O ki, siyasi zeminde, hükümranı halifeye sadakatini –Arapların işbirlikçisiymiş gibi görünecek derecede– sonuna kadar sürdürmüştü, dini alanda her türlü taṿizi reddetti. Araplar, en korkunç tehditlerde bulunarak, onu Hıristiyanlıktan döndürmeyi boşuna denediler. Bu konuda bağnazlık etmekten usandırdı onları sonunda. Tovma Ardzıruni'ye göre, 862 ile 867 arasındaki ölümüne kadar onu Samarra'da sürgünde tutmakla yetindiler.[157] Hovhannes *Gatoğigos*'un metni, Sımpat'ın işkenceyle şehit edildiği izlenimini uyandırır.[158] Aslında, metin yakından incelendiğinde, Ardzıruni'nin metninin aksini söylemediği görülür. Sımpat'ın Hıristiyanlıktan dönmektense hayatını feda ettiği söylenir sadece, zindancılarının onu idam ettikleri özellikle belirtilmez. Vakayinamede sözü edilen "şehitlik," hapsedilmesine ve maruz kaldığı eziyetlere ilişkin olabilir. Ama son dakikada hayatı bağışlanmış olsa bile, gene de takdire şayan "İnancını İkrar Eden" (*Khosdovanoğ*) Sımpat unvanına layık olmuştur, tarih bu unvanı onun adının başına eklemiştir.[159]

Prenslerin sürgüne götürülmesi sırasında Ermeni direnişi Apupelc'in oğlu Kurken ve Vasburagan'ın kalkınması

Samarra'ya sürgüne götürülen Ermeni prensleri, Hıristiyanlıktan dönmeleri yolundaki taleplere sonuna kadar karşı koymuş veya istemeye istemeye bunlara razı da olsalar, halife Mütevekkil'in onlara özgürlüklerini geri vermeye zerre kadar niyeti yoktu. Onlar Samarra'da tutulurken, geleneksel reislerinden mahrum kalmış Ermenistan'da neler oluyordu? J. Laurent'ın belirttiği gibi, Ermeni prensliklerinin kaderi Arapların elin-

deydi, bununla birlikte Arapların aklından onları ilhak etmek geçmiyordu.[160] Ülkeyi talan etmiş olmaktan memnun, din değiştirmelerini umdukları derebeylerini hapishanelerinde tutuyor olmaktan memnun, hüküm süren sülalelerin varlıklarını sürdürmesine izin verdiler, sadece mahpus *nakharar*ın yerine bir akrabasını getirmekle yetindiler. Daha önce söylediğimiz gibi, Isper'deki Pakraduni, Kalapar İşkhanig, Bizans himayesi sayesinde zaten ayakta kalabilmişti.[161] Bir diğer Pakraduni, Mogk prensi Sımpat da yurtluğunu muhafaza etmişti, ama bunun sebebi Arapların ona iyi gözle bakmasıydı.[162] Fiiliyatta, her yerde aynı şey oldu. Mesela Boğa, *ısbarabed* Sımpat Aplapas'ı Samarra'ya götürürken, Pakaran'daki (Şirag ve Arşarunik) prensliğine onun yerine oğlu genç Aşod'u –müstakbel kral I. Aşod– bıraktı.[163] Vasburagan'da devamlılığı, ailenin yan kollarından birinden gelen bir Ardzıruni, ilk başarılarını gördüğümüz Apupelc'in oğlu Kurken sağladı.[164] Boğa, Vasburagan'ı yağma ettiğinde, Kurken, dediğimiz gibi, Pakrevant'a, daha sonra da Isper diyarına sığınmıştı, orada yerel Pakraduni'nin (Kalapar İşkhanig) Araplara direnmesine yardım etmişti.[165] Daha sonra, o sıralar Araplar nezdinde büyük itibarı olan *ısbarabed* Sımpat'ın yanına gitmiş, Sımpat sayesinde, emir Boğa tarafından canı bağışlanmıştı.[166] Bu sırada Vasburagan'da, gözüpek partizanlar, Boğa'nın Tzanarların ülkesindeki yenilgisinden cesaret alarak, 853'ten itibaren silahlanıp dağa çıkmışlardı. Lider olarak kendilerine Ebu-Cafr Ardzıruni adlı birini seçmiş olup –ki çok geçmeden kaçacaktı– Tornavan'dan Rışdunik'e ve Ağpag'a kadar kırsal kesimi çeteler halinde ellerinde tutuyor, Arapların bıraktığı küçük garnizonları basıp katlediyorlardı.[167] Apupelc'in oğlu Kurken ayaklananların başına geçti. Direnişi, ilkin, güneydoğudaki uç beyliklerine yöneltti –Küçük Ağpag tarafında, Sırink ve Clmar'a (Culamerk) doğru– ve oraya hâkim oldu. Boğa'nın ona karşı gönderdiği bir kolorduyu Van gölünün güneydoğusundaki Ortakh'ta, Hayots-tzor ("Ermenilerin vadisi") girişinde darmadağın etti; bu zafer, Tovma Ardzıruni'nin ifadesine göre, Vasburagan'ı Arap işgalinden kurtardı.[168] Boğa, ona karşı yorucu bir mücadeleye yeniden girmektense, onu Vasburagan reisi olarak tanımaya razı oldu. "Ona, ortadan sarkan bir prenslik kılıcı, bir bel kayışı, bir yığın silah, savaş için eğitilmiş, ayağı tez, soylu ve mağrur bir at gönderdi ve onu prens yaptı."[169]

Ama bunlar olurken, gene Ardzıruni'ye göre 855-856'ya doğru, prens Aşod'un erkek kardeşlerinden biri, Krikor Ardzıruni, Vasburagan'da tek-

rar ortaya çıktı, bir süre önce Arap işgali karşısında Abhazlara kaçmıştı. Şimdi, bu dağlıların ve Gürcistan *kuropalates*i olan, Klarcet, Kolaver ve Ardahan prensi Pakarad'ın ona verdikleri birliklerle, şüphesiz Bizans politikasının da desteğiyle, Vasburagan'ı Apupelc'in oğlu Kurken'in elinden almak üzere geri geliyordu. Ancak, Kurken'in güçlü savunması karşısında, Krikor'un yardımcı kuvvetlerinin bir kısmı onu terk etti, bunun üzerine iki kuzen, Arap tehdidi karşısında, anlaşmak ve ülkeyi dostça paylaşmak akıllılığını gösterdiler. Bu paylaşmanın özel şartları bilinmiyor, Kurken'in Rışdunik'te ikamet etmesi dışında. Ayrıca Krikor çok geçmeden vefat edecekti (Ağpag'daki Surp Haç'ta toprağa verildi) ve Kurken Vasburagan'ın tek efendisi olarak kaldı.[170]

Vasburagan'da aile rekabetleri: Krikor-Terenig ile Apupelc'in oğlu

Bu sırada Samarra sarayında halife Mütevekkil katılığından vazgeçmeye başlamıştı. Vasburagan'ın meşru prensi Aşod Ardzıruni'yi hâlâ salıvermiyorsa da, Aşod'un küçük oğlunu, on yaşındaki Krikor-Terenig'i serbest bırakmaya karar vermişti ve onu babasının mirasını yönetmesi için gönderdi. Krikor-Terenig'in yanına danışman olarak amcası Kurken Ardzıruni'yi verdi, görüldüğü gibi, Apupelc'in oğlu Kurken'le adaştı (857-858). İki Kurken arasında savaş mı patlak verecekti? Barışçı bir görüşmeden sonra, Apupelc'in oğlu, meşru prenslerin yeniden başa geçmesine karşı koymama akıllılığını ve mevcut idareye sadakatini gösterdi.[171] Talihini Bizanslılarda denemeye karar verdi, ve nitekim, bu kadar yiğit bir savaşçıyı kendine bağladığına memnun olan imparator III. Mikhael, daha şimdiden ona, Ardzıruni'nin ileri sürdüğü gibi, konsül payesi vermeyi vaat ediyordu. Ama talihsiz adam Garin'e (Theodosiopolis, Erzurum) vardığında yakalandı ve Pakaran'daki yeni Pakraduni'ye, Büyük Aşod'a teslim edildi; o da, sülalesinin ata mirasını Arap ilhakından korumak için, tutsağını Tiflis emirine bırakmak zorunda kaldı.[172] Diğer Kurken, prenslik kolundan olan Kurken Ardzıruni, dönüşünden üç yıl sonra öldü, ölürken kısa süre önce zorlandığı göstermelik din değiştirmeye pişman olduğunu söyledi (860). Artık Vasburagan'da tek başına hüküm süren yeğeni, genç Krikor-Terenig, meselelerin yatışmış olarak kendisine devredilmesinden yararlanarak, ülkeyi yıkıntılarından ayağa kaldırmak

için vezirleriyle birlikte kolları sıvadı.[173] Ama 861-862'den itibaren, karışıklıklar yeniden baş gösterdi. Krikor-Terenig'in kuzeni, Apupelc'in oğlu Kurken, Tiflis emirinin hapishanelerinden kaçmıştı (862'ye doğru), Vasburagan'da yeniden ortaya çıktı ve taht için Krikor-Terenig'le çekişti. İki meydan savaşından sonra, Apupelc'in oğlu Kurken yakalandı ve zincire vurulup Atamagerd'de bir zindana atıldı. Bunu, Tovma Ardzıruni'de hayli romanvari bir hikâye izler. Bir hizmetkâr Apupelc'in oğlunu gizlice serbest bıraktı ve Krikor-Terenig'i öldürmesi için onun odasına soktu. Ama Kurken, elindeki kılıcı ve baltayı tam kaldıracakken, merhamete gelip rakibini uyandırmakla yetindi ve ona bir kötülük etmeyeceğini bildirdi. Kendi kendine Bizanslıların yanına sürgüne gitti. Bir süre sonra Kurken yeniden Krikor-Terenig'in eline düştü, ona hayatını borçlu olduğunu hatırlayan Krikor onu gözetim altında tutmakla yetindi.[174]

Büyük Aşod, prenslerin prensi

Güneyde Ardzıruni Ermenistan'ı bu kavgalar içinde debelenirken, kuzeyde, Şirag ve Arşarunik'te, Pakaran'daki Pakraduni sülalesi hızla kalkınıyordu. Pakaran prensi Sımpat Aplapas, halifenin sarayına yönelik aşırı sadakatine rağmen, diğer derebeylerinin kaderini paylaşmış ve onlarla birlikte Irak'a sürgüne sürüklenmiş olduğu halde, oğlu Aşod –müstakbel kral I. Büyük Aşod– korkutucu halifenin güvenini kazanmayı bilmişti. 856'dan itibaren, babasından devraldığı *ısbarabed* veya başkomutan mevkiinde onaylandığını görürüz. Hovhannes *Gatoğigos*, bu vesileyle, onun muhteşem bir portresini çizer; kültürünü, öğrenmeye olan merakını, karakterinin yumuşaklığını, hoşgörüsünü, iyiliğini, popülaritesini, vasalları arasında barışın hüküm sürmesini sağlayan idareciliğinin kusursuzluğunu över.[175] 862'ye doğru,[176] halife el-Müstain'in Ermenistan valiliğiyle görevlendirdiği *vosdigan* Ali bin-Yahya el-Armanî, Büyük Aşod'u Ermeni "prenslerinin prensi" tayin etti. "Ona çok sayıda şeref giysisi giydirdi ve hakikaten kayda değer bir debdebeyle davrandı," diye memnuniyetle belirtir Hovhannes *Gatoğigos*. "Ermeniler bundan çok memnun oldular, çünkü bu payeler kraliyet şanına yaraşır olanlara benziyordu. Böylece Aşod şerefli bir mevkie yükseltildi ve hükümranlığı bütün Ermenilerin üstünde tutuldu. Bütün prensler onun soyunun böyle özel bir payeyi hak ettiğini, krallığa yükselmeye ve tıpkı bir kraliyet sülalesi gibi, diğer bütün prenslik ailelerinin önünde bulunmaya layık olduğunu kabul ettiler."[177]

Hovhannes *Gatoğigos*'un bu pasajı tabii ki harfi harfine kabul edilmemeli. Ermeni derebeylerinden birine tevcih edilen "prenslerin prensi" unvanı yeni bir şey değildi şüphesiz; idari ve onursal bir üstünlükten başka bir anlama da gelmiyordu. Aşod söz konusu olduğunda, Hovhannes bu unvanı kraliyet tacının habercisi olarak görüyorsa, bunun sebebi 861'deki prenslerin prensinde 886'daki kralı önceden sezip kavramasıdır. Aşod sırf kişiliği sayesinde böyle bir sonuca ulaşacak ve atalarının gösterdiği yüzyıllık çabayı taçlandıracaktı. Öte yandan, şunu da belirtelim ki, prenslerin prensi unvanı Aşod'dan önce amcası Daron beyi Pakarad'a aitti. Böylece Ermeni prensliği Daron Pakradunileri'nden Şirag Pakradunilerine geçiyordu.

Pakrevant Mamigonyanlardan Büyük Aşod'a geçiyor

Artık düşmüş olan eski prenslik sülalelerinin Aşod'a karşı tavrı ne olacaktı? Bu soru, Gurdig'in oğlu ve Pakrevant prensi Krikor Mamigonyan'la ilgiliydi. Diğer *nakharar*larla birlikte Irak'a götürülmüş olduğunu gördüğümüz Krikor, din değiştirmeyi reddetmişti. Gene de serbest bırakıldı ve atalarından kalan Pakrevant'taki mülküne döndü. Kendini Müslümanların ve şüphesiz Pakradunilerin de tehdidi altında hisseden Krikor, der Vartan, Pakrevant'ın kuzeyine, Kapeğyank'taki Kazaniak'a çekilmeye çalıştı, ama, diye kısa ve öz olarak ekler vakanüvisimiz, "yedi gün içinde öldü."[178] Bu dönüşü haber alan *vosdigan* Muhammed ibn-Halid (855 ile 862 arasında) "(Büyük) Aşod'a Krikor'u bulup ele geçirmesini ve ona getirmesini bildirmişti."[179] Fazla uzatmadan şunu belirtelim ki, Mamigonyan prensinin tam zamanında vefat etmesi, Pakraduni'yi zor bir durumdan kurtarıyordu. Kendi yerini sağlamlaştırmak için halifeye göstermesi gereken sadakati, pek bir emek harcamadan gösterme fırsatı bulabildi böylece. "Ölünün başını kesen Aşod, 'Greklerin yanına geçmek istiyordu, ben de birliklerle peşine düştüm, onu öldürdüm, işte başı' diyerek Muhammed'e yolladı. Muhammed buna çok memnun oldu, durumu halifeye bildirdi ve onun emri üzerine Pakrevant eyaletini ve 50.000 gümüş parayı Aşod'a vererek onu şereflendirdi. O zamandan beri," diye acımasız bir sonuca varır Vartan, "Mamigonyanlar soyunun kökü Ermenistan ülkesinden kazındı."[180]

Büyük önem taşıyan Pakrevant eyaleti, Ermenistan'ın coğrafi merkezi, böylece Mamigonyanlardan Pakradunilere geçti.

Büyük Aşod ve Vasburagan meseleleri
Krikor-Terenig'in Sopya Pakraduni ile evliliği

Büyük Aşod derhal üstünlüğünü kullanıp, patrik Tzaklı Zakarya ile birlikte hareket ederek, Vasburagan derebeyliği toprağı için çekişen iki Ardzıruni prensinin, Krikor-Terenig ile kuzeni Apupelc'in oğlu Kurken'in arasına girdi; hatırlanacağı üzere, ikincisi birincisinin tutsağıydı. Onun hakemliğinde ve patriğin ricaları üzerine Krikor-Terenig, Kurken'i serbest bıraktı ve Van'ın kuzeyinde, Van gölünün doğu kıyısındaki şahsi yurtluğu Martasdan'ı ona geri verdi.[181] J. Laurent'ın belirttiği gibi, Büyük Aşod'un hareketi, sadece manevi bakımdan, bölünmüş bir aileye barışı getirmek gibi dindarca bir arzuyla açıklanamaz; o, aynı zamanda, siyasi bakımdan, Vasburagan prensliğini iki düşman kuzen arasında bölünmüş olarak tutarak zayıflatmak isteğiyle hareket etti.[182] Gerçekten de Aşod, bu taksimin Krikor-Terenig'i yeterince zayıflatmadığına kanaat getirip, ona saldırmakta gecikmedi. "Vandosp nahiyesindeki," yani Van şehrinin yakınındaki bir çarpışma sırasında Krikor-Terenig'i esir aldı ve "itaatsiz biri gibi zincire vurdu."[183] Ardzıruni'nin bu cümlesi, Pakaran prensinin, öbür Ermeni prenslerine boyun eğdirmek ve yurtluklarını ilhak etmek için, hilafet sarayının babasına tanıdığı yetkiye sığınıyormuş gibi yaptığını gösteriyor. Krikor-Terenig'in gençliğinden ve emir Boğa'nın tahribatının sebep olduğu genel kargaşadan faydalanarak, işe bu sülalelerin en önemlisiyle, Vasburagan'daki Ardzıruni sülalesiyle başlıyordu. Van'daki zaferinden sonra, otoritesini Rışdunik'e kabul ettirmeye gitti. Ama küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni'yi, Apupelc'in oğlu Kurken'i hesaba katmamıştı. Ardzırunilerin büyük evladın soyundan gelen kolunun otoritesine onca zaman başkaldırmış olan bu söz dinlemez yakın akraba, gene de ailenin prensliğinin yok edilmesine izin vermeye niyetli değildi. Bu arada, Pakradunilerin Daron kolundan Daron'u hepten veya kısmen almak için, prenslerin prensi Pakarad'ın tutsaklığından faydalanmıştı.[184] Bu amaçla Bizanslıların desteğini elde etmişti, Bizanslılar 863'te Melitene emirini ve Teprike'deki Paulikianosları yenmiş olduklarından, ona yardım ulaştırabilmişlerdi. Böylece Daron'a yerleşip usta bir siyasetle elini güçlendiren bu enerjik adam, Ermeniler arasındaki kavgalarda arabulucu olarak kendini ortaya koydu. Van muharebesini duyunca Rışdunik'e koştu ve Noraküğ köyü yakınında Aşod Pakraduni'yle çarpıştı. Müdaha-

lesi Ardzırunileri kurtardı. Bir tek Arapların kazançlı çıkacağı dine aykırı bir mücadeleden vazgeçen Aşod, barışa razı oldu. Sadece Krikor-Terenig'i salıvermekle ve Vasburagan prensliğini ona geri vermekle kalmadı, aynı zamanda kızı Sopya'yı, "ay parçası gibi güzel" prensesi de onunla evlendirdi, diye belirtir Ardzıruni'nin Sürdürücüsü.[185] Muhteşem düğün töreni Krikor-Terenig ve Büyük Aşod tarafından, Aşod'un başkenti Pakaran'da yapıldı.

Pakraduni prensesinin Ardzıruni prensiyle birleşmesi, iki sülale arasındaki barışı pekiştirdi ve Ermenistan'ın yakın gelecekte kalkınmasını sağladı (862).[186] Bu vesileyle bize Krikor-Terenig'in ilginç bir portresini ("ustaca yöneten ve işlerin bütün yükünü kaldıran muhteşem bir adam, temkinli ve uzun boylu") bırakmış olan Hovhannes *Gatoğigos*, gerçek bir siyaset adamı olan Büyük Aşod'un, kızını onunla evlendirmekle, onu kendi sistemine bağlamış olduğunu gösterir. "Evlilik yoluyla Aşod'a bağlanan Krikor-Terenig onun kendisini bir baba gibi himaye etmesini, akıllıca nasihatler vermesini, dostluğunu arzu ediyordu. Onun engin tecrübesini teslim ediyor ve ona daima saygı gösteriyordu. En azından başlangıçta, ona tam olarak itaat ederek temkinli davrandı. Saldırdığı bütün düşmanları onun ayaklarına serdi, onunla devamlı uyum içinde geçindi, evinde, atalarından kalan mülkünde sakin sakin oturdu."[187] Başka bir deyişle, Aşod evlilik diplomasisi yoluyla, Vasburagan'daki Ardzıruni prensliğinin Pakraduniler için endişe verici olan büyümesini durdurmayı başarmıştı.

Büyük Aşod ve Sünik sülalesi

Aşod, öbür kızı Maryam'ı ise batı Sünik prensi Vasak Kapur'la evlendirdi ve damadına Süniklilerin *işkhanı* unvanını verdi,[188] ancak bu unvan, sahibine, doğu Sünik'te hüküm süren akraba ve rakip hanedan üstünde fiili bir üstünlük sağlamıyordu şüphesiz.[189] Bu aile birleşmesi de I. Aşod'un hegemonyasını sağlamlaştırırken, aslında Vasak Kapur'a faydası dokundu. "Aşod'un hükümdarlığı boyunca," diye yazar Isdepanos Orpelyan, "Vasak hem maksat hem eylem bakımından onunla çok iyi uyuştu, büyük bir sevgiyle onun çıkarlarını kollayan bir kayınpederle uyuşur gibi; öyle ki, bu birleşme sayesinde, prensliği şanla elinde tuttu."[190]

Becerikli Pakraduni, iki damadı vasıtasıyla, diğer iki büyük Ermeni fe-

odal aile, Ardzıruniler ve Sünikliler üstünde denetim sağlıyordu, yani hegemonyasını bütün Ermenistan üstünde kuruyordu.

Prenses Maryam'ın evliliği I. Aşod'un Süniklilerin diğer koluyla, doğu Sünik koluyla iyi ilişkilerine zarar vermiş görünmüyor. "Bilgece barış ve dostluk anlayışıyla," diye yazar Hovhannes *Gatoğigos*, "Sisagan'ın (=Sünik) büyük *işkhanı* Vasak-İşkhanig, Aşod'a itaat ediyor, onun nasihatlerine kulak veriyordu ve onun himayesine girmişti. Dine daima sadık kaldı; ayrıca Aşod'un yardımıyla, prensliğinin toprakları büyük ölçüde genişledi, bu toprakları ona Aşod hediye etmişti."[191]

Büyük Aşod ve Manazgerd emirliği

Büyük Aşod bu şekilde gerçekleşen birleşmeden faydalanıp Araplara yöneldi. Halifeye değil elbette. Bunun zamanı henüz gelmemişti, ama bazı emirlere karşı mücadele ederek daha yarar sağlayıcı bir iş yapılabilirdi, üstelik bu emirler hilafet otoritelerine karşı kendilerini ayrılıkçı konumuna sokmuş oldukları için, cezalandırılma kaygısı olmadan onlara saldırılabilirdi. Dahası, becerikli Pakraduni, sırf halifeye sadakat adına onlarla savaşıyormuş gibi yapıyordu elbette. Manazgerd'in Arap emiri, Kays hanedanından II. Cahap ibn-Sevada'ya karşı tavrı bu oldu. Emir, hilafet şehri Dıvin'i gasp etmiş olmakla yetinmeyip Aşod'un mülkü Arşarunik'i istila ediyordu.[192] 312 yılında, der Asoğig –yani 863'te veya belki biraz daha sonra, Sevada'nın oğlu Cahap (metinde Şapah), ülkeyi talan etmek niyetiyle Arşarunik'e girdi. Aşod küçük kardeşi prens Apas'ı onun üzerine gönderdi. Gağzıvan [Kağızman] kasabasından yola çıkan Apas, II. Cahap'la o günden sonra Karasunk ("Kırklar") diye anılan yerde karşılaştı.[193] Apas, Arapları darmadağın etti, pek çoğunu katletti ve kalanını da Aras nehrine döktü, öyle ki, II. Cahap'ın kendisiyle birlikte, Samuel Anetsi'ye göre sadece 60, Asoğig'e göre sadece 26 adamı kaçabildi.[194] Bu zafer Büyük Aşod'a Arşarunik'e rahatça sahip olmasını sağladı, buna karşılık Dıvin şehrini hilafete bağlı emirlere verdi. Aşod kardeşi Apas'ı başkomutan (büyük *ısbarabed*) tayin ederek ödüllendirdi, bu da patrik Hovhannes'e, "yiğit, kuvvetli, geniş omuzlu, sağlam ve savaşmak için yaratılmış," bunun yanı sıra "hoş bir karakteri olan" ve Ermeni devletinin yeniden inşasına kılıcıyla büyük ölçüde katkıda bulunmuş Pakraduni soyundan bu küçük kardeşin güzel bir portresini çizme fırsatı verdi. "Ağa-

beyine gayet yardımcı oldu ve birçok kazada herkes ona boyun eğdi. Pek çok defa yiğitliyle ün saldı ve insanlar arasında tanındı."[195]

Sürgündeki prenslerin dönüşü

Bu sırada, Ermenilerin o güne kadar gördüğü en sebatlı düşman, halife Mütevekkil ölmüştü (10 Aralık 861), Arap yönetiminin direnci gevşiyordu. Öte yandan, Bizans ordularının yukarı Fırat yakınında yeniden ortaya çıkması, hilafet sarayını itidale zorluyordu. Nitekim, imparator III. Mikhael'in eski Manicilerin torunları olan ve Arap-Bizans sınırında yerleşmiş bulunan Paulikianos mezhep sapkınlarına ölümüne bir mücadeleye giriştiği dönemdi bu. Paulikianosları imparatorluk topraklarından ("Armenia *themaları*"ndan) kovduktan sonra, III. Mikhael onları Arap topraklarında, Melitene emirinin onları yerleştirdiği Teprike'de de kovaladı.[196] 858'de Paulikianosların lideri Karbeas, bu emirle anlaşarak III. Mikhael'i Samosata [Samsat] önünde bozguna uğratmıştı,[197] ama 863'te Bizanslılar tarafından öldürüldü. Yine 863 yılında, Ermenistan'ın Arap valisi Ali bin-Yahya el-Armanî de Bizanslı öncüler tarafından Miyafarikin [Silvan] yakınında öldürüldü.[198]

Böylece Abbasi sarayı hâlâ Samarra'da veya Bağdat'ta tutuklu bulunan prenslerini serbest bırakarak Ermenilerin dostluğunu elde etmenin akıllıca bir siyaset olacağına hükmetti. İçlerinden çoğu, Daron prensleri gibi ya 858'de ya da 862'de döndüler.[199] Döner dönmez, yapmacıktan benimsemeye zorlanmış oldukları İslam'dan hemen vazgeçtiler.[200]

Aralarında eksikler vardı. Pakaran (Şirag ve Arşarunik) prensi başkomutan Sımpat Aplapas, daha önce gördüğümüz gibi, tutsakken ölmüştü, ama oğlu Büyük Aşod onun yerini gayet iyi dolduruyordu. Sımpat'ın erkek kardeşi olan Daron prensi Pakarad da sürgünde ölmüştü, ama hilafet sarayı sonunda iki oğlunu, *kuropalates* Aşod'u ve Tavit'i serbest bıraktı. Eski Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni'ye gelince, beş yıl daha halifenin yanında kalmak, hatta Arap ordularının seferlerine katılmak zorunda kaldı. Bu sırada, oğlu Krikor-Terenig, yerinde duramayan kuzeni Apupelc'in oğlu Kurken'e bırakmak zorunda kaldığı Martasdan kazası (Van gölünün kuzeydoğu kıyısı, Pergri ile Amuk [Amik] arasında) hariç, Vasburagan'ı yönetmeye devam ediyordu.[201]

Bu Kurken –"sıradışı bir yazgı," öyle görünüyor ki gerçekten de zamanının en ilginç kişilerinden biriymiş– bütün komşularının aleyhine olacak şekilde kendine bir mülk sağlamakla meşguldü.[202] Daron Pakradunilerinin elinden bu kazanın tümünü veya bir kısmını almıştı. Antzevatsik (Van gölünün güneydoğu köşesi) prensi Muşeğ ölünce, bu diyara da el atmak için şartlardan yararlanabilirdi. Geride emzikte tek bir çocuk bırakan Muşeğ, ölüm döşeğinde, mirasını korumak için bir kısmını feda etmişti: "Kurken'e, Norapert şatosunu civardaki topraklarla beraber ona bıraktığını yazdı ve mirasın kalanına çocuğun hesabına göz kulak olmakla görevlendirdi onu." Muşeğ'in ölümünden sonra, dul karısı prenses Helene, daha da iyisini yaptı. Vasburaganlı Krikor-Terenig onun için de bir tehdit oluşturduğundan, Kurken'e evlenme teklif etti: "Beni karın olarak kabul etmeyi ve Antzevatsik'in efendisi olmayı istiyorsan, acele et!" Küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni, teklifi ikiletmedi. O saat geldi, "Gankovar/Kangvar [Kengever] kalesine girdi," Helene'le evlendi ve sahip olduğu topraklara Antzevatsik'i de kattı (867'ye doğru).[203]

Kurken, eski Arzanene olan Arzen yöresindeki birkaç nahiyeye de sahip oldu. Martasdan'ın, Antzevatsik'in ve Rışdunik'in, Arzanene ile Daron'un bir kısmının beyi olarak, güney Ermenistan'ın en kudretli baronuydu artık. "Antzevatsik," diye hatırlatır bu konuda J. Laurent, "Van gölünün güneydoğu köşesindeydi. Kurken batı yönündeki komşu nahiye Rışdunik'i elinde tuttuğundan, gene batıya doğru, Daron'dan dolayı güney Fırat vadisine Muş'un aşağısına kadar sahip olduğundan, güney Ermenistan'da Araplaşmış Mezopotamya'yı Ermeni prensliklerinden ayıran geniş bir toprak şeridine sahip bulunuyordu. Doğuya doğru, Antzevatsik ve Martasdan yoluyla ucundan kıyısından Vasburagan'a sokuluyordu. Güneyde, Arzanene'nin Dicle'ye doğru inen bayırlarını elinde tutuyordu."[204] Batıda Bizanslıların dostluğundan emindi. "852'de emir Boğa'dan kaçan ailenin küçük oğlu, on yıl sonra perişan edildiği zannedilen kaçak, şimdi becerisiyle, cesaretiyle, ittifaklarıyla ve yaptığı iyi evlilikle, bütün komşularının dikkatini çekiyordu; kudretini de hesaba katmak zorundaydılar. Zira artık zengin ve güçlüydü. Rahata kavuşan topraklarında sayısız kilise yaptırdı. Çok sayıda askeri kaynağı da topraklarına çekebiliyordu. Başlıca askeri unsur, geniş topraklarındaki derebeylerinin

sağladığı silahlı askerlerden oluşan birlikti. Ama buna Rışdunik'in tehlikeli sapancılarını ve güneyde Bitlis ile Arzanene, kuzeyde Muş diyarı arasında, Kürtlerin yurdunun göbeğinde yer alan Khoyt ve Sasun dağlarının sert milislerini de kattı."[205]

Vasburagan prensi Krikor-Terenig, Antzevatsik'in bir kısmını, hatta Kurken'in şahsi yurtluğu olan Martasdan'ı elinden alarak bu yeni gücü durdurmaya çalıştı, ama sonuçta saldırgan püskürtüldü.[206] Bu feodal kavgalar Ermenistan'ın felaketi olmaya devam ediyordu. Arap tehdidine karşı koyma zorunluluğu ortadan kalkar kalkmaz, prenslik sülaleleri eski rekabetlerine geri dönüyorlardı, üstelik aynı prenslik sülalesinin içinde bunlar aile kavgalarından başka bir şey değildi; dün Pakraduni soyundan iki kardeş, Daronlu Pakarad ve Pakaranlı Sımpat arasındaki rekabet, bugün Ardzıruni soyundan iki kuzen, Krikor-Terenig ve Apupelc'in oğlu Kurken arasındaki düello... Ne var ki bu kavgalar Ermeni feodalitesinin hayati gücünün fazlalığını, kabına sığmayan canlılığını kanıtlıyordu şüphesiz. Tıpkı, aynı dönemde, son Karolenjler devrindeki Frank toplumu gibi.

Vasburaganlı Aşod'un dönüşü ve son yılları

Durum 868'de daha da karmaşık bir hal alır gibi oldu.[207] Yaşlı Vasburagan prensi, yaklaşık on iki yıldır Irak'ta sürgünde bulunan Aşod Ardzıruni, nihayet vatanına döndü. Arap âlemindeki bir iç savaştan –Ermeni yardımcı kuvvetlerden oluşan bir birlikle halifenin ordularında hizmet etmeye zorlandığı bir savaş– istifade edip, zaferle çıktığı bir muharebeden sonra Persia'da Kazvin yöresinde bulunduğu sırada kaçmıştı. Ayağını üzengiden çekmeden Vasburagan'a ulaşmıştı.[208]

Yurduna döner dönmez, Vasburaganlı Aşod, oğlu Krikor-Terenig'le anlaşarak, yerinde duramayan kuzeni Apupelc'in oğlu Kurken'in elinden Antzevatsik nahiyesini almaya çalıştı; daha önce gördüğümüz gibi, Kurken buranın efendisi olmuştu. Kurken'e, onu başkaldırmış bir vasal olarak gördüğünü ve derhal itaat etmezse buna göre davranacağını bildirdi. Kurken gururla reddetti: "Tanrı'nın bana verdiği mirası zorla elimden alacağınızı iddia ediyorsunuz. Buna Tanrı karar verir."[209]

Savaş çıktı. Yeğeni, Muşeğ'in oğlu Krikor'un yardım ettiği Kurken, bütün saldırıları püskürttü. Pılragin köyü yakınındaki bir karşılaşmada iş-

ler Aşod için ters gitti ve hasmından koparacağını iddia ettiği Rışdunik'in ortasında neredeyse tek başına kaçmak zorunda kaldı. Muşeğ'in oğlu Krikor, 200 silahlı askeriyle tek başına, Vasburagan'ın yaşlı prensinin çok daha kalabalık birliklerini dağıtıp kaçırmıştı.[210] Aşod yolundan dönmedi, bu defa mücadeleyi oğlu Krikor-Terenig yürütüyordu. Baba ve oğul tam bir güçbirliği çağrısında bulundular. Krikor-Terenig kayınpederinin, Pakaran beyi ve "prenslerin prensi" Pakraduni Büyük Aşod'un yardımını istedi; onun kuzey Ermenistan'da üstün bir konumda olduğunu yukarıda gördük. Gerçekten de, prenslerin prensi, Krikor-Terenig'e yardım etmesi için oğlu Sahak'ı gönderdi. Krikor-Terenig, Mogk prensi Muşeğ'den ve Arzen emirinden de yardım aldı; "Apupelc'in oğlu"nun Arzanene'ye tecavüzü onları endişelendiriyordu elbette. Böylece 5000 adam toplamayı başaran Krikor-Terenig, Antzevatsik'in başlıca iç istihkâmı olan Kangvar hisarında Kurken'i kuşattı, ama zapt edemedi. Aşod Ardzıruni, bu başarısızlık karşısında, var olan statü temelinde Kurken'le barış yapmaya karar verdi ve "bu barış," diye ekler Tovma Ardzıruni'nin vakayinamesine dahil edilmiş ilk kaynak, "günümüze kadar sürüyor."[211] Bununla birlikte belirtelim ki, sonraki yıllarda Kurken, Daron'u tekrar kaybetmiş olmalı, zira 878-879 yılları başlığı altında yerel Pakraduni kolunun bu kazanın sahibi olduğunu göreceğiz.[212]

Kuzeniyle mücadele etmekten vazgeçen Aşod Ardzıruni kuvvetlerini daha iyi değerlendirdi ve gidip Osmanîlere saldırdı; Osman'ın kabilesinden olan bu Arap çeteleri, 870'e doğru Van gölünün doğu kıyısına, "erişilmez Amuk kayalığına" yerleşmişlerdi.[213] Amuk kalesi gerçekten de "Van gölünün sularının meydana getirdiği dar bir liman ağzına hâkim bir kayalık üstünde, aynı adı taşıyan müstahkem şehrin birkaç saat kuzeyinde ve Lim adacığının karşısında" yer alıyordu.[214] Bu ine yerleşmiş olan Osmanîler, buradan Vasburagan'ı basıp talan ediyorlardı. Komşu *nakharar*lardan birini, Rostom Varajnuni'yi öldürmüşlerdi ki, Vasburagan prensleri Aşod Ardzıruni ve oğlu Krikor-Terenig onlara saldırdılar (870). Amuk zaptolunamazdı, ama Aşod Arapların elinden Vasburagan'ın başka bir müstahkem şehrini, 852'de Boğa'nın seferi sırasında gidip yerleştikleri Varak [Erek] şehrini aldı.[215] Araplar, Varak'ta zengin Surp Haç manastırını haraca kesiyor, Ardzıruni hanedanının kabirlerinin bulunduğu manastırın başrahibini de zindanlarında tutuyorlardı. Aşod Varak'ı aldı, manastırın başrahibini ve atalarının mezarlarını kurtardı, sonra gidip baş-

ka bir Arap kartal yuvasını kuşattı: "Varak dağının doğusunda, Gokhbanig köyünün üstünde, Surp Hıripsime kilisesinin karşısındaki tek ve sivri bir tepe."[216] Ardzıunilerin çok uzun zamandır Araplardan geri almaya uğraştıkları Varak dağının kazası, "Sılga arazisi," böylece kesin olarak Vasburagan prensliğine geri verilmiş oldu.[217] Kendilerini giderek daha çok tehdit altında hisseden Osmanîlerin yanı sıra Manazgerd ile Abahunik emiri (Ardzıruni'nin vakayinamesindeki "Manazav" veya "Manavaz"ların reisi),[218] Arap "valisi" İsa ibn-Şeyh'e başvurdular; Diyarbakır'daki Şaybanîler sülalesinin emiri olan İsa ibn-Şeyh, gerçekten de 871'den 882'ye kadar halife el-Muhtedi adına Ermenistan valisi unvanına sahipti.[219] Dindaşlarının çağrısı üzerine İsa, Aşod Ardzıruni'nin karşısına çıktı. Bu sonuncusu, Gokhbanig tepesinin kuşatmasını bırakarak, "Vandosp'un (Van şehri) ötesinde," "sivri kayalarla ve üst üste yığılmış taşlarla çevrili iki küçük yaylanın meydana getirdiği, Lezu köyüne hâkim Erivarats-Aranan ovasının göründüğü dar bir geçitte" darbeyi karşılamaya gitti. Arap tehdidi karşısında kuzeni ve eski rakibi Apupelc'in oğlu Kurken kuvvetlerini sadakatle onunkilerle birleştirmişse de, emir İsa'nın Agalayü-Gadar yaylasından ilerleyen 15 000 süvarisine karşı çıkaracağı 2000 süvarisi vardı sadece. Ardzıruni ordusu ezilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Çarpışma başlayacağı sırada, küçük evladın soyundan gelen bir Ardzıruni'nin, sonraki yıllarda yaptıklarından çokça söz edilecek olan Gagik Ebu-Morvan'ın inisiyatifi üzerine bir ateşkes anlaşmasına varıldı. Aşod Ardzıruni, onun nasihati üstüne, Ardaşesyan kasabasına doğru çekildi, emir İsa ise Van'a doğru geri gitti. Sonuçta Ardzıruniler rehineler bıraktılar, İsa da "bir daha ayak basmadığı Vasburagan'dan geçmeden" Ağvan'daki Barda'ya döndü; bu şehir Ermenistan'daki Arap valilerinin ikametgâhıydı, ama aslında Ermeni topraklarının neredeyse dışındaydı.[220] Ardzıruni sülalesinin son derece tedbirli olan siyaset anlayışı, şüphesiz tehlikeli bir savaşı önlemekte rol oynamıştı, ama emir İsa'nın keskinlikten uzak oluşu da emir Boğa'nın seferinden bu yana zamanın nasıl değiştiğini gösteriyordu. Araplar artık her yerde savunmadaydı ve eski konumlarını güç bela koruyabiliyorlardı (870-871).[221]

Aşod Ardzıruni'nin adının karıştığı son olaydı bu. İhtiyar mücadeleci, tutsaklığı sırasında Arapların ona dayatmış olduğu Hıristiyanlıktan dönme yalanı için günah çıkardıktan sonra 27 Mayıs 874'te vefat etti.[222]

Photios'un önerileri ve Şiragavan ruhani konseyi

Ermenistan'ın dini ve siyasi gelişimini izlemek için geriye dönelim. Pakaranlı Pakraduni Büyük Aşod, yukarıda gördüğümüz gibi, 862'de halifeden prenslerin prensi payesini almıştı. İki imparatorluk arasında eşit denge tutturmaya çalışan geleneksel Ermeni politikasına uygun olarak, bundan kısa süre sonra Bizanslılardan prensliğinin tasdik edilmesini rica etti. Konstantinopolis sarayına açık bir sadakat beyanında bulundu: "Hâlâ sarsılmaz bir şekilde imparatorluğunuzun sadık hizmetkârlarıyız ve daima öyleydik. Kadir-i Mutlak İmparator Hazretlerinin emirlerini beklerken, tereddüt etmeden, canı gönülden ve saygıyla itaat etmeye hazırız."[223] Aşod bu şekilde, civardaki Müslüman emirlerine veya söz dinlemez Ermeni derebeylerine karşı mücadelesinde Bizanslıların desteğini sağlamaya çalışıyordu. Böyle bir itaatten memnun kalan imparatorluk sarayı, en çok önem verdiği, kendisi ve Ermenistan'ın içtenlikle yakınlaşması konusunda ön koşul olarak gördüğü şeyi elde etmek için derhal bundan yararlanmaya karar verdi. Bu da Ermenilerin, "Khalkedoncu" kristolojiyi benimsemeleriydi.

Ermeni Kilisesi'ni Grek Ortodoksluğuna döndürme girişimini başlatan, meşhur Bizans patriği Photios oldu. Photios Ermeni Kilisesi'nin kendilerine katılmasının Papalıkla girdiği tartışmalarda konumunu güçlendireceğini düşünüyordu elbette. Patrik Zakarya'ya ve prenslerin prensi Büyük Aşod'a bu yönde iki önemli mektup yazdı, bu mektupların metni bize kadar ulaşmıştır.[224] Bu mektuplarda Photios, havari Taddeus'un ve Aziz Krikor Lusavoriç'in halefi olarak adlandırdığı Zakarya'yı kazanmak için açıkça ilk adımı atıyordu. Böylece Ermeni Kilisesi'nin Apostolikliğini, hatta bütün kuzey halkları üstündeki üstünlüğünü tanıyordu. Hatta Ermenilerin farkında olmadan gayet iyi "Ortodokslar" olduklarını kabul ediyormuş gibi görünüyordu. İlahiyat konusundaki ayrılıkları bir tarafa bırakarak, Khalkedon [Kadıköy] ruhani konseyinin ve bu konseyin Nesturiliğin ve monofizizmin abartılarından eşit ölçüde uzak tanımlarının ılımlılığını kanıtlamaya özen gösteriyordu.[225] Aynı zamanda Büyük Aşod'a "Ortodoks imparatorların yardımıyla bir yeryüzü krallığının mirası"nı vaat eder gibi görünüyordu, bu cümle prensliğin Ermeni krallığına dönüşmesinin habercisi olarak görüldü.

Zakarya, bu şekilde dile getirilen önerileri tartışmak için, 862'ye doğ-

ru (862 ile 867 arasında) Şiragavan'da veya Yerazkavors'ta önemli bir ruhani konsey topladı; Kars ile Aras arasında, Şirag'da bulunan bu şehir, prenslerin prensi Büyük Aşod'un ikametgâhlarından biriydi. Photios'a cevabı, Dayk'ın kuzeyindeki Aşung'un Ermeni piskoposu olan Sahak Mrud, nam-ı diğer Sahak Abikureş kaleme aldı; "anti-Khalkedonculuk" taraftarı olduğu için Bizanslılar tarafından makamından kovulmuş ve Aşod'un yanına sığınmıştı.[226] Sahak Abikureş'in çektiği bu eziyetler, onu uzlaşmaya meyilli hale getirmiyordu elbette.[227] Gene de, ruhani konseyin kabul ettiği haliyle cevabı, Ortodokslukla nispeten hayli uzlaşabilir gibi görünür Tournebize'e.[228] Bununla birlikte belirtelim ki, Şiragavan beyannamesinin 2. maddesinde, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'a bağlı olduğu belirtiliyordu, bu da Bizans'la kopuşu daha ciddi hale getirecek, Roma Kilisesi'yle sonraki temasları ise aksine kolaylaştıracaktı.[229] Velhasıl, Eutykhes'in ve Süryani Kilisesi'nin kayıtsız şartsız monofizimini ilahiyat alanında reddeden Şiragavan ruhani konseyi, siyasi alanda Photios'un dini bölünmesine doğru sürüklenmekten kaçınıyordu.

Büyük Aşod ve Ermeni-Arap feodalitesi

Varmış olduğumuz dönemde, Ermenistan tarihi aynı dönemdeki Fransa tarihine benzer bir karmaşıklığa sahiptir, hem de aynı sebeplerden dolayı. Olanları anlamak için, her büyük feodal sülalenin tarihini izlemek gerekir, ama genel gelişmeyi gözden kaybetmeden. Gene de her iki durumda da, vakanüvislerin bizi sürükledikleri yöresel biyografiler ormanında kaybolmamızı önleyen yol gösterici bir ip mevcuttur: *Francia Occidentalis*'te Robert ailesinin tarihi, Ermenistan'da prenslerin prensi Büyük Aşod'un tarihi. Bu sonuncusunun açık veya gizli etkisi, Transkafkasya'da çağının bütün meselelerinde kendini hissettirir. Kâh kuvvet yoluyla, kâh diplomasi yoluyla, çoğunu kendisi için saptadığı amaca götürür. Hugues Capet'ye taç giydirmeyi doğrudan başaran bir çeşit Büyük Hugues'dür.*

Hugues Capet gibi o da Kilise'nin devamlı desteğini aldı. Patrik Zakarya ölünce (877), onun yerine II. Kevork'u seçtiren o oldu; Karni asıllı bu yüksek rütbeli din adamı 878'den 898'e kadar ruhani liderlik maka-

* **Büyük Hugues:** Paris kontu ve Fransa dükü (ö. 956). "Kral yapıcı" lakabıyla tanınan Büyük Hugues, ailesinin gücünü artırdı ve böylece büyük oğlu Hugues Capet'nin krallığını hazırladı (987-996). (ç.n.)

mında kalacaktı, anlaşılan Büyük Aşod ondan gayet memnundu.[230] Öte yandan, daha önce bahsettiğimiz aile birleşmeleri de Aşod'un hegemonyasını sağlamlaştırmaya katkıda bulunuyordu. Vasburagan'da yönetimde olan damadı Krikor-Terenig, şimdilik onunla sıkı bir uyum içindeydi. Ardzıruni bize Krikor-Terenig'in son savaşların yol açtığı tahribatı gidermek için bu barış yıllarından faydalandığını söyler. "Kuruyor, yaşatıyor, kamu yararını kolluyordu, öyle ki, Ermenistan istilacılar ve yakıp yıkanlar bakımından rahat bir nefes alıyordu, İsa Mesih'in Kutsal Kilisesi'nin evlatları tam bir ferahlama yaşıyorlardı."[231]

Bununla birlikte Ermenistan Arap işgalinden kurtulmamıştı. Şaybanî sülalesinden Arap valisi İsa ibn Şeyh, vekil olarak Barda'da Muhammed el-Yemenî'yi bırakmıştı. Ancak 877'de bu emir İsa'ya karşı ayaklandı, bütün bir yıl onunla savaşan İsa onu Barda'dan atmayı başaramadı. Büyük Aşod, halkının çıkarının nerede olduğunu görerek, daha yakında olduğu için daha tehlikeli olan emir el-Yemenî'ye karşı uzaktaki hilafet otoritesine (bu durumda İsa'ya) yardım etti.[232] İsa sonunda yenik düştüğünden, Müslümanlar arasındaki bu iç savaş yüzünden iki ordunun da tahribatına maruz kalan Ermeni prensleri, Bağdat sarayından kendilerine başka bir vali göndermesini rica ettiler. Halife Muhtedi, bizzat Ermeni prenslerinin ricası üstüne, bu göreve, daha önce de bu görevde bulunmuş olan ve ülkede iyi hatıralar bırakmış olduğu anlaşılan Muhammed ibn-Halid'i tayin etti (877-878).[233]

Muhammed ibn-Halid Ermenistan'a geldiğinde, güney Ermenistan'ın prensleri Tadvan veya Tadovan [Tatvan] kasabasına gidip büyük bir debdebeyle onu beklediler. Brosset, İnciciyan'a dayanarak, bu kasabanın Van gölünün batısında, Khlat veya Ahlat yakınında yer aldığını belirtir.[234] Tören alayında Vasburagan prensi Krikor-Terenig Ardzıruni, Pakarad'ın oğlu ve Daron prensi *kuropalates* Aşod Pakraduni, Mogk prensi Muşeğ'in yanı sıra Arap emiri Abelbar –Kays hanedanından, Manazgerd emiri– bulunuyordu. Prenslerin prensi Büyük Aşod'u kardeşi Şabuh temsil ediyordu. "Hepsi, silahları ve zırhlarıyla, elleri hediyelerle dolu, Dıvin'e kadar onu koruyup refakat etmek üzere oradaydı."[235] Maalesef, daha düne kadar kendi aralarında o kadar bölünmüş olan Arap reisleri, Ermenilere karşı aralarında anlaşmaya daima hazırdılar. Prenslerin prensi Büyük Aşod da böyle olduğunu düşünüyordu. Arap ulaklarını yakalattı ve Abelbar ile Muhammed ibn-Halid'in onun aleyhine olacak şekilde barışmak

üzere olduklarını anlamakta gecikmedi. Gerçekten de Muhammed'in Abelbar'la arası şimdi gayet iyiydi, Abelbar'ın birlikleri Dıvin'e kadar ona eşlik ettiler.[236]

Maalesef bir de, o dönemde Ermenistan'ın felaketi olan feodal kavgalar yeniden başlıyordu, özellikle Krikor-Terenig Ardzıruni ile Daron'un Pakraduni prensi *kuropalates* Aşod arasında. Halbuki iki sülale birbirine bağlanmıştı, çünkü *kuropalates*in erkek kardeşi Daronlu Tavit-Arkayg, Krikor-Terenig'in kız kardeşi Maryam Ardzıruni'yle evlenmişti. Olaya yol açan da bu oldu: Krikor-Terenig bir pusuda *kuropalates*i yakalattı ve Daron prensliğinin başına Tavit-Arkayg'ı geçirdi.[237] Krikor-Terenig'in isteği üzerine, Muhammed ibn-Halid bu değişikliği onayladı (878).

Prenslerin prensi Büyük Aşod, Muhammed ibn-Halid'i karşılamak üzere sınıra kadar gitmekten imtina etmişti. Bununla birlikte onu beklemek üzere Dıvin'e geldi. "Prenslerin prensi, Ermenistan'ın en hatırı sayılır şahsiyeti ve en zeki siyaset adamı, Muhammed'i muhteşem bir merasimle karşıladı ve ona sayısız hediye sundu." Gerçekte, iki adam birbirini gözlemliyordu. Aşod, emirin diğer Arap reisleriyle yazışmasını ele geçirmeyi gene başardı, mektupta prenslerin prensine ani bir saldırı yapılması öngörülüyordu. Bu kanıtları eline geçirince, daha önce davranmaya karar verdi. Bir gün Muhammed "ihtişam içinde çalım satarak kurumlanırken," Aşod, kardeşi *ısbarabed* Apas Pakraduni'nin birliklerine onun çadırını kuşattırdı. Apas meşum mektubu Muhammed'e gösterdi. Emir ölüm saatinin gelip çattığını sandı, ama onun tutuklanması hilafet sarayının cezalandırıcı bir sefere çıkmasına, gaza ilan edilmesine yol açabilirdi. Dolayısıyla Apas, elini Muhammed'e uzatıp niyetleri konusunda kaygılanmamasını sağladı. Onu çadırın kapısına getirilmiş olan zengin bir şekilde donatılmış bir katıra bindirmekle yetinip, "nereden geldiyse oraya dönmesini" rica etti.[238] Muhammed'e eşlik eden Arap birliklerine gelince, silahları alındı ama atlarıyla eşyaları bırakıldı ve "Abahunik tarafındaki" Müslüman diyarına, yani Manazgerd'deki Kays emirliğine dönmeleri emredildi (878).[239] Olay öyle zarifçe halledildi ki, görünüşe göre Bağdat sarayı hiçbir itirazda bulunmadı. Buna karşılık, Büyük Aşod, Muhammed'in müttefiklerinden, Barda ve Manazgerd emirlerinden intikam aldı, onları yendi. Hatta, Muhammed'i Ermenilere karşı kışkırttığı için özellikle suçlu olan Kays emiri Abelbar'ın başkenti Manazgerd'i kuşattı (848'e doğru). Ama, göreceğimiz gibi, Daron'daki veraset meselesi yüzünden kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.[240]

Vasburagan prensi Krikor-Terenig'in son maceraları ve ölümü

Ermeniler hilafet vesayetinden neredeyse kurtulmuş bulunuyorlardı ama *haygan* feodalitesinin bünyesinde bütün kavgalar aynen sürüp gidiyordu. Vasburagan prensi Krikor-Terenig'in Daron prensini, *kuropalates* Aşod Pakraduni'yi tahtından indirdiğini ve yerine Aşod'un erkek kardeşini, prens Tavit-Arkayg'ı geçirdiğini gördük. *Kuropalates*, Sevan'da, Hasan adlı genç bir derebeyinin yanında tutuluyordu; Hasan hakkında tek bildiğimiz, "Dönme Vasak"ın oğlu olduğu ve Krikor-Terenig'in onun dayısı olduğudur.[241] Patrik Kevork, Krikor-Terenig nezdinde duruma acilen müdahale ettiyse de tutsağı serbest bıraktıramadı, ama tutsak zindancısını ayartmayı başardı.* Hasan, *kuropalates*i salıvermekle kalmadı, onunla birlik olup prens Krikor-Terenig'i pusuya düşürdü ve esir aldı. Ancak, biliyoruz ki, Krikor-Terenig prenslerin prensi Büyük Aşod'un damadıydı. Büyük Aşod'un Sevan'a damadını kurtarmaya gitmek için Manazgerd'deki kuşatmayı kaldırmaya mecbur kalması bu şekilde oldu. Gerçekten de, prenslerin prensinin otoritesi, ak saçları, kudreti, kafası karışık genç Hasan'ın gözünü korkuttu: Krikor-Terenig özgürlüğüne kavuştu. Serbest kalır kalmaz, bu sefer o Hasan'ı yakalayıp intikamını aldı, onu Nıkhan hisarına kapattı ve topraklarına el koydu (884'e doğru).[242] Ne var ki (bu feodal rekabetler korkunç bir şekilde iç içe geçmiştir) Krikor-Terenig kendi akrabalarından biri olan, küçük evladın soyundan gelen Ardzıruni Gagik Ebu-Morvan'dan şikâyetçiydi. Bir süre sonra, Hasan'a onu salıverme, hatta Sevan'daki yurtluğunu iade etme sözü verdi; şartı, genç adamın Gagik Ebu-Morvan'ı ona teslim etmesiydi. Gerçekten de, Hasan, Gagik Ebu-Morvan'ın dostluğunu kazanmış olduğundan, bir gece onu zincire vurmayı başardı ve muhafaza altında Van'a, Krikor-Terenig'in yanına gönderdi.[243] Tovma Ardzıruni'de yer alan bu feodal entrikaların hikâyesi, bize oldukça benzer bir hikâyeyi; Flodoard'da ya da Richer'de* yer alan, son Karolenjler arasındaki, yani Robert hanedanı ile Vermandois kontları arasındaki bitmez tükenmez ihanetlerin hikâyesini hatırlatmıyor mu?

Zaten görünüşe göre, prenslerin prensi Büyük Aşod –Krikor-Terenig kayınpederinin müdahalesi olmazsa kurtulamazdı– damadının intikam için yaptıklarını tasvip etmemiş. Her halükârda Hovhannes *Gatoğigos*,

* **Flodoard ve Richer:** 10. yüzyıl Fransız vakanüvisleri. (ç.n.)

başlangıçta prenslerin prensinin talimatlarına o kadar itaat eden Krikor-Terenig'in, sonradan bu vesayetten kurtulmak istediğini ima ediyor. "Hâkimiyetini genişletmek istedi ve kayınpederinin nasihatlerini dinlemez oldu. Bu yüzden, bu yeni davranış biçimiyle talihini de küstürdü."[244] Böylece Krikor-Terenig 887'de Urmiye gölünün batısındaki Her (Khoy) ve Zarevant yöresi emirlerine karşı giriştiği seferde yalnız kaldı. Ardzıruni'ye inanacak olursak --doğrusu Ardzıruni sülalesinin övgücüsüdür– Büyük Aşod bu fırsattan yararlanıp damadına pusu bile kurmuş.[245] Her ne olursa olsun, Hovhannes *Gatoğigos*'a göre Krikor-Terenig önce büyük başarılar elde etti ve Her emirinin, en azından itibari olarak, boyun eğmesini sağladı.[246] Aldığı teminatlara güvenerek, (Hovhannes'e göre sonbaharda, Ardzıruni'ye göre kışın) "Indzayk vadisinden" Müslüman diyarının göbeğine kadar ilerledi. Böylece Perodag kasabasına vardı, Ardzıruni'nin adının Abelbers olduğunu söylediği bir emir,[247] bağların içinde dikkatlice pusuya yatmış Arap (Acem, der Ardzıruni) birlikleriyle onu bekliyordu. Krikor-Terenig, her türlü ihtiyatı bir kenara bırakarak, emirin ona sinsice teklif etmiş olduğu bir görüşmeye gitmek üzere, birliğinin büyük kısmından ayrıldı. Derhal etrafı sarıldı ve kargılarla delik deşik edildi. Daha kırk yaşındaydı (887'ye doğru).[248] Neyse ki cesedi alınıp götürüldü ve atalarının kilisesinde, Ağpag'daki Surp Haç kilisesinde toprağa verildi.

Vasburagan naibi Gagik Ebu-Morvan

Krikor-Terenig geride küçük yaşta oğullar bırakmıştı. Büyüğü Sarkis-Aşod daha dokuz yaşındaydı. Prenslerin prensi Büyük Aşod, hükümran olarak görevini yerine getirerek, Vasburagan prensliğini bu çocuğa vermesi için kendi oğlu Şabuh'u gönderdi. Ama yeni bey çok genç olduğundan, tecrübeli bir kuzeni, küçük evladın soyundan gelen bir Ardzıruni'yi, yukarıda romanvari maceralarını gördüğümüz Gagik Ebu-Morvan'ı vasisi olarak atadı.[249] Vasburagan'a naip olarak değerli bir savaşçıyı göndermenin gerekliliğinden başka, bu tercih ailevi gerekçelere dayanıyordu: Gagik Ebu-Morvan demin sözü edilen Şabuh'un kızlarından biriyle, dolayısıyla prenslerin prensinin torunuyla evlenmişti veya o sırada evlendi.[250] Ardzıruni böyle bir naibin atanmasının soylular sınıfından hiç kabul görmediğini saklamaz. Çünkü Gagik son zamanlarda Vasburagan'da çıkan iç savaşlara fazlasıyla karışmıştı. Bununla birlikte aynı vakayiname-

de, yerel reisleri ağırlaması ve akıllıca idaresi sayesinde, vaktiyle sergilediği partizanlığı unutturmaya ve herkesin onayını ve desteğini almaya çalıştığı belirtilir. Her ne olursa olsun, prenslerin prensi Büyük Aşod, naipliği sağlama alma ve ortalığı yatıştırma gereğini duydu. Vasburagan'a gitti, kızı olan dul prenses Sopya'yı teselli etti ve yetim kalan dört erkek torununu görünce duygulandı.[251] Ardzıruni'nin Sürdürücüsü, basiretli Sopya'nın, kocası ölünce Gagik Ebu-Morvan'ı hapisten çıkarmayı herkesten önce akıl ettiğini belirtir;[252] işte Sopya'nın erkek kardeşi ile babası, prenslerin prensi Büyük Aşod şimdi ona naipliği teslim etmektedir. Ardzıruni, "teselli bulmayan kumruya benzer bu kadının," kendini tamamen dört küçük çocuğunun eğitimine vakfettiğini ekler. (Başka kaynaklara göre, kocasının ölümü kalbini zayıf düşürmüş ve iki yıl sonra ölmüştür.)

Prenslerin prensine güney Ermenistan'da tartışmasız bir hegemonya sağlayan aile birleşmeleri konusunda son noktayı koymak için, onun kız torunlarından birinin (oğlu Şabuh'un kızının) adaşı Aşod Pakraduni'yle, Daronlu Tavit'in oğluyla evlendiğini hatırlatalım.[253]

Büyük Aşod'un Sünik ve Ağvan politikası

Prenslerin prensi Büyük Aşod'un Vasburagan'daki Ardzıruni mirasında oynadığı hakem rolü, onun güney Ermenistan'daki tartışılmaz üstünlüğünü teyit ediyordu. Kuzeyde, Transkafkasya'daki politik etkisi de daha az değildi, oradaki nüfuzu da aynı ölçüde büyüktü.

Batı Sünik, yani Sevan gölü çevresindeki Keğarkunik eyaletinin prensi, 852'de tahta çıkmış olan Vasak-Kapur'un Aşod'un kızı prenses Maryam'la evlenmiş olduğunu yukarıda gördük.[254] Aşod, Bağdat sarayının damadına Süniklilerin *işkhanı* unvanını tevcih etmesini sağladı[255] ve bildiğimiz gibi Vasak-Kapur daima onun sadık bir vasalı oldu.[256] Prenses Maryam iki feodal sülale arasında bir köprü görevi görüyordu. Zaten son derece etkin bir kadındı, kırk kilise yaptırmayı taahhüt etmişti kocasına.[257] Özellikle 874'te Sevan'da Bakire Meryem [Surp Asdvadzadzin] ve On iki Havariler [Yergodasan Arakelots] tapınaklarını inşa ettirdi ve muhteşem bir şekilde süsledi,[258] Şoğovak'ta da bir Aziz Petrus [Surp Bedros] kilisesi ve kocasının ruhunun huzuru için bir manastır inşa ettirdi. Oğlu, batı Sünik prensi II. Krikor-Supan (887-909) –Hovhannes *Gatoğigos* gibi Isdepanos Orpelyan da onun iyi idaresini metheder–[259] aynı politikayı izledi. O da

güzel anıtlar bıraktı: "yontma kaya parçalarından inşa edilmiş" Got kilisesini ve kubbeli, duvarları taş bloklarından yapılmış Magenots kilisesini; her ikisi de 886 tarihlidir.[260] Yukarıda gördük, doğu Sünik prensi Vasak-İşkhanig (ölümü, 890'a doğru) "Aşod'a itaat ediyor, nasihatlerine kulak veriyordu ve onun himayesine girmişti." Bunun mükafatı olarak, "Aşod ona birçok arazi hediye etti."[261]

Büyük Aşod, Ağvan'da kültürel alandaki eski ayrılıkçı eğilimlere karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Ağvanlar, babası Sımpat Aplapas'ın onlara karşı emir Boğa'yla ittifak kurmuş olması yüzünden şüphesiz Aşod'a hınç beslediklerinden,[262] onun Barda emiri El-Yemenî'yle mücadele etmesini fırsat bilip[263] kendi *gatoğigos*larının Ermenistan patriği karşısında bağımsızlığını ilan ettiler; bu dini bölünme ağır sonuçlara gebeydi, çünkü Ağvan'ın Ermeni konfederasyonundan çıkması anlamına geliyordu. Bu tehlike karşısında Aşod diplomasiyi elden bırakmadan kararlılıkla hareket etti. Ağvan prenslerini çağırdı ve Dıvin'de Ermeni patriği tarafından takdis edilmesi konusunda *gatoğigos*larına baskı yapmalarını buyurdu (877).[264]

Gene Ağvan'da, Udya eyaletinde, "Kura'nın sağ kıyısında, batıda Şamgor'a ve Kukark'ın hudutlarına doğru, güneyde Artsakh'ın hudutlarına doğru," hangi kökenden oldukları iyi bilinmeyen (Ermeni veya Gürcü?), kabına sığmaz, ama Hıristiyan inancına çok bağlı bir halk yaşıyordu: Sevortiler (veya "Kara Evlatlar"). Hağpad'daki ve Sanahin'deki manastırları meşhurdu ve reislerinin birçoğu Araplar tarafından şehit edilmişti.[265] Baltalarıyla korku salan bu haşin dağlılar, prensleri Isdepanos Gun'un Samarra'da Araplar tarafından şehit edilerek öldüğünü unutmuyorlardı.[266] Aşod'un hükümranlığını kabul ettiler, Udya ve Kukark'taki öbür klanların da kabul ettiği gibi.[267]

Büyük Aşod'un Gürcistan politikası

Gürcistan'da, prenslerinin Bizans unvanı *kuropalates*i taşıdığı Pakradunilerin yerel kolunun merkezi, hatırlanacağı gibi, Klarcet, Kolaver ve Ardahan diyarıydı. Bu kol o sıralar *kuropalates* I. Pakarad veya Pakrad (826'ya doğru-876?) ve küçük kardeşi Guaram tarafından temsil ediliyordu.[268] Son derece etkin olan ve Bizanslıların desteğinden yararlanan Guaram'ın,[269] kendine ait toprakları Cavakheti, Trialeti, Daşir, Aşots ve

Ardahan'dı, yani yukarı Kura'nın ve Ardanuç'un doğusundaki diyar.[270] Ailenin bir üçüncü üyesi, Adarnase, Dayk'a veya Tao'ya sahipti.[271]

Pakraduni ailesinin bu kolu Ermeni kökenlerinden giderek uzaklaşıp üstünde hüküm sürdüğü Gürcü diyarıyla bütünleşiyordu. *Gürcü Vakayinamesi*'nde Gablutz adlı bir prensten de söz edilir, onun Büyük Aşod'un "baba tarafından kuzeni" olduğu söylenir.[272] J. Laurent, Aşod'un ona Sevan gölünün doğu kıyısındaki Gardman (veya Gardaban) eyaletini vermiş olduğu görüşündedir.[273] Ama *Gürcü Vakayinamesi*, aksine, onun Aşod'a karşı savaştığını ve fiilen Gardman'a sahip olduğundan, burayı bu prense rağmen fethetmiş olması gerektiğini söyler.[274] Her halükârda, *kuropalates*in erkek kardeşi Guaram, Gardman'ı Gablutz'un elinden aldı, onu tutsak etti ve rehine olarak Bizanslılara teslim etti.[275] Ama Büyük Aşod, Gürcü prenslerinin –Pakraduni kökenli de olsalar– Sevan gölüne yerleşmelerine izin veremezdi. Guaram'ın, Gürcistan *kuropalates*i olan ağabeyi I. Pakarad'ı tedirgin etmiş olmasından yararlandı. O ve Pakarad, Guaram'a karşı birleştiler, onu yendiler, bir manastıra kapattılar ve malvarlığını paylaştılar (875'e doğru).[276] Bu toprakların büyük kısmı *kuropalates*e geri döndü, ama Büyük Aşod sınır eyaleti Aşots'u aldı.[277] Gardman da Ermeni mülküne dahil edilmiş olmalı. Nihayet, iktidarının sağlamlaştırılmasını Büyük Aşod'a borçlu olan Gürcistan *kuropalates*i I. Pakarad, ölümüne kadar doğrudan onun nüfuzu altında kaldı.[278]

Bu nüfuz, I. Pakarad'ın yerine oğlu I. Tavit geçtiğinde (876-881) de devam etti. Tavit'in rakibi, Guaram'ın oğlu olan kuzeni Nasr'dı, Bizans imparatoru I. Basileios ve Abhazlar onu destekliyorlardı.[279] I. Tavit'e ise Büyük Aşod destek oluyordu.[280] Bunun sonucunda çıkan iç savaşta I. Tavit Nasr tarafından öldürüldü (881), ama bunun üzerine Aşod, Trialeti'de hüküm süren büyük Orpelyan ailesinden prens Libarid'in başında bulunduğu mevcut idareye sadık Gürcü cephesiyle birlik olup müdahale etti. Bu güçbirliği karşısında Nasr Bizans topraklarına kaçmak zorunda kaldı, onlar da tahta meşru vârisi, I. Tavit'in oğlu II. Adarnase'yi oturttular, 881'den 923'e kadar hüküm sürecekti.[281] Bu sırada Gürcistan'ı Ermeni nüfuzundan koparmaya çalışan Bizans politikası, henüz son sözünü söylememişti. 887'de Konstantinopolis'ten yardım istemeye gitmiş olan Abhaz prensi Pakarad, oradan bir donanma ve bir orduyla döndü; Nasr'ı Gürcistan tahtına çıkarmaya hazırlanıyordu.[282] Bu şekilde tehdit edilen II. Adarnase, Ermenilere başvurdu. Onlardan aldığı yardımla, yukarı Ku-

ra kıyısındaki Samtzhe'de, Aspindza'da yapılan büyük bir muharebede rakibinin ve Abhaz ordusunun karşısına çıktı. Nasr öldürüldü, Abhazlar kaçırıldı ve Ermenilerin himayesindeki II. Adarnase Gürcistan *kuropalatesi* olarak kaldı (888).[283]

Özet olarak, Büyük Aşod'un Gürcistan'da kayda değer bir etkisi oldu. Onun müdahalesinden önce Gürcüler (prenslerinin Pakraduni soyundan olmasının burada pek bir önemi yok) Ermenilerden Dayk'ı, Aşots'u ve Gardman'ı almışlardı, yani kuzeybatıda, kuzeyde ve kuzeydoğuda Ermenistan'ın güvenliğini sağlayan üç uç beyliğini.[284] Aşod, Aşots'u ve Gardman'ı geri aldı ve aynı zamanda Gürcistan'daki Pakraduni sülalesinin meşru vârisini kurtardığından, bu prens onun himayesi altına girip ona sadık kaldı.

BÖLÜM XI

Pakraduni Krallığı

Ermenistan kralı Büyük Aşod

Prenslerin prensi Pakaranlı Aşod, sonraki nesillerin ona verdiği Büyük Aşod –Aşod *Medz*– lakabını hak ediyordu demek. Çağdaşları bu büyüklükle ilgili gayet kesin bir fikre sahiptiler ve böylelikle, dört yüz elli beş yıldır (430-885) ortadan kalkmış bulunan kadim Ermeni krallığını onun lehine yeniden kurdurdular. "*İşkhan*lar ve *nakharar*lar," diye yazar Hovhannes *Gatoğigos*, "bu ünlü prensin ihtişamının parlaklığını görerek, oybirliğiyle, onu kendilerinin üstüne, kraliyet payesine yükseltmeyi kararlaştırdılar. Niyetlerini, Aşod'un özel bir dostu olan *vosdigan* İsa (Ahmed ibn-İsa ibn-Şeyh) aracılığıyla halifeye (el-Muhtedi) bildirdiler. İsa onların taleplerini halifeye aktardı ve Aşod'a bir kraliyet tacı gönderildi. *Vosdigan* İsa bu tacı bizzat ona götürdü ve taçla beraber kraliyet giysileri, hediyeler, şeref nişanları, hızlı savaş atları, silahlar ve süsler serildi önüne. Aşod'u takdisi etmesi ve Tanrı'dan onu korumasını dilemesi için büyük patrik Kevork'u (Karnili II. Kevork) getirttiler. Patrik ona kutsal yağı sürdü ve Aşkenaz/Askanaz soyunun* kralı olarak taç giydirdi."[1] Öte yandan Isdepanos Orpelyan şöyle der: "Sünik beyleri Krikor-Supan ve Vasak-İşkhanig, Aşod Pakraduni'yi Ermenistan kralı yapmak için Ardzıruni sülalesinin reisi Krikor-Terenig'le ve diğer Ermeni prensleriyle anlaştılar ve bu yöndeki taleplerini Ermeni takvimine göre 334'te emir Ahmed'e ilettiler" (yani 884-885'te).[2] Gerçekte, Aşod'un taç giymesini Ermeni takvimine göre 333'e, yani Nisan 885 ile Nisan 886 arasına yerleştiren Samuel Anetsi'nin kronolojisine bağlı kalmak yerinde olur.[3] Isdepanos Orpelyan, Aşod'un takdis edilmesi ayininde patrik Kevork'un yanında, diğer yüksek rütbeli din adamlarının yanı sıra, Sünik piskoposu Hovhannes'in de olduğunu ekler.[4] Taç giyme merasiminin vuku bulduğu şehrin ise, Aşod'un ikametgâhı Pakaran olduğu sanılır.[5]

Kraliyet tacının Büyük Aşod'a verilmesi, Bağdat sarayı bakımından

* **Aşkenaz/Askanaz:** Kitabı Mukaddes'te Nuh'un oğullarından Yafes/Hapet'in ilk oğlu Gomer/Komer, onun oğulları Aşkenaz/Askanaz ve Tokarma/Torkom, Togarma/Torkom'un oğlu Hayg'dır. Kitaba dayanarak Ermenilerin atalarının bu soydan geldiği kabul edilir. (ç.n.)

bir güçsüzlük itirafıydı. "Halife, Ermenistan'ı alt etmeyi beceremediğinden, onu pohpohlamanın zekice olacağını düşündü. Aşod Pakraduni'nin Arap kurbanlarını asiler olarak, kişisel zaferini İslam'a yapılmış bir hizmet olarak telakki etti ve onu bundan dolayı ödüllendirmek için, ona bir taç ve kral unvanı tevcih ederek dileklerini yerine getirmiş oldu."[6] Birazdan göreceğimiz gibi,[7] imparator I. Basileios devrinde (867-886) "Bizans'ın uyanışı"yla beraber, tam bir çöküş halindeki Arap hilafetinin aleyhine olacak şekilde öyle ilerlemeler baş gösteriyordu ki, halifenin danışmanları prenslerin prensini Bizanslıların kucağına itmektense onu kendi müttefikleri yapmanın daha akıllıca olduğuna hükmetmiş olmalılar. Zaten, Bağdat sarayının kararından sonra, Konstantinopolis [İstanbul] sarayı bundan geri kalmak istemedi ve I. Basileios, tıpkı halife Muhtedi gibi, Aşod'a bir kraliyet tacı gönderdi.[8] "İmparator Makedonyalı Basileios, Araplardan daha ileri giderek," der Giragos Kantzagetsi, "tacı bir kez daha Aşod'a tevcih etti, Konstantinopolis patriği Photios da hakiki çarmıhın bir parçasıyla birlikte bir mektup gönderdi ona."[9] Hovhannes *Gatoğigos* bu konuda şöyle der: "İmparator Basileios ona sevgili oğlum diye seslenerek ve Ermenistan krallığının onun özel müttefiki olacağını imparatorluğun her yerinde karara bağlayarak, kral Aşod'la bir dostluk anlaşması imzaladı."[10] İki rakip imparatorluğa –Bizans'a karşı Araplara ve Araplara karşı Bizans'a– kendini kabul ettirmeyi bu şekilde başarmış olması, Büyük Aşod'un diplomatik zaferiydi. Ermenistan'ın yeniden kavuştuğu bağımsızlığın en iyi güvencesi iki büyük güç arasındaki bu tampon devlet rolünde yatıyordu.

885-886 olayının önemini azaltmaya çalışan J. Laurent, kraliyet tacının Aşod'a tevcih edilmesinin, daha sonraki Ermeni vakanüvislerinin buna atfettiği anlama sahip olmadığını ileri sürer.[11] Ama Hovhannes *Gatoğigos* o dönemin çağdaşıydı (897'den 925'e Ermeni Kilisesi'nin başındaydı). Ayrıntıda kalan bazı noktaları abarttığı olmuşsa da, katıldığı bir olayın önemi hakkında yanılmamıştır kuşkusuz. Tabii, şurası açık ki, Büyük Aşod'a tevcih edilen krallık yönetiminin, Bizans imparatorluğu tarzında mutlak veya merkeziyetçi bir monarşiyle alakası yoktu. Yeni krallık yönetimi tamamen feodaldi, Arşaguni krallığının 4. yüzyılda olmadığı kadar hem de, çünkü Arşagunilerin çöküşünden beri feodal hanedanlar, Sasani veya Arap yabancı hükümranlıkları bir yana bırakılırsa, bağımsızlığa alışmışlardı. Mesela Vasburagan'daki Ardzıruniler kendileri-

ni memleketlerinin efendisi olarak görüyorlardı, reisleri Krikor-Terenig Büyük Aşod'a (zaten kayınpederi oluyordu) kraliyet tacının verilmesini halifeden istemişse de, bununla bağımsızlığından kendi isteğiyle vazgeçmeyi kastetmemişti kuşkusuz, tıpkı bir yüzyıl sonra (987) Fransa tahtına Hugues Capet'yi seçecek olan büyük vasallar gibi. Vasburagan ve Sünik prenslerinin inisiyatifiyle Ermenistan prenslerinin prensine tevcih edilen krallık yönetimi, Batı'da Bourgogne ve Aquitaine düklerinin, Champagne, Anjou ve Flandre kontlarının kabulüyle Fransa düküne tevcih edilen krallık yönetimine benziyordu nitekim. Hatta bu olay dönemin çağdaşlarını daha fazla şaşırtmış olmalı, çünkü Hugues Capet tahta çağrılan Robert hanedanından ilk kişi değildi, halbuki Ermeni krallık yönetiminin dört buçuk yüzyıllık bir aradan sonra yeniden kurulması, Doğu'da çok ses getiren hayret verici bir olaydı.

Elbette, Aşod'un kişiliğinin Ermeni krallığının yeniden kurulmasında baskın bir rol oynamış olduğunu ekleyelim. Salname yazarlarının beylik cümlelerinde geçit yapan, hepsi garip bir biçimde birbirine benzeyen onca derebeyi arasında, onun çehresi, çağdaşı Hovhannes *Gatoğigos*'ta, ayrı bir belirginlik kazanıyor, sahici bir portre olarak öne çıkıyor: "Uzun boylu, kuvvetli, geniş omuzluydu, hoş bir yüzü, kara kaşları vardı, gözlerinde tıpkı iri bir incinin ortasındaki kırmızı bir nokta gibi bir benek veya kan lekesi, düzgün ve muhteşem bir sakalı vardı. Şölenlerde zenginlerle beraberken kendini kaybetmiyordu. Güçsüzleri hor görmüyor, hepsine merhamet elini uzatıyor, dertlerini hafifletmeye çalışıyordu. Bir gün onun, daima insanlığın iyiliğini düşünerek hareket etmek lazım, dediği duyuldu."[12] Zaten, kelimenin en iyi anlamında, şahane bir eser meydana getirdi. "İktidarı altındaki bütün ülkede düzeni yeniden sağladı." Hovhannes, Arapların bir yüzyıl boyunca verdiği zarar yüzünden harap olmuş büyük yapıların onarılıp ayağa kaldırılmasına, istilalar sırasında yağma edilmiş şehirlerin ve kasabaların eski haline getirilmesine çalıştığı için de onu över. Tekrar bayındır hale gelmesi için biraz sükûnete kavuşması yeterli olan Ermeni kırsal kesimi, yine güzel günler gördü –"dağlık yerleşim alanları ve tatlı vadiler, verimli ovalar, ekili tarlalar ve ağıllar." Aşod çayırları ve bağları da ıslah etmekle uğraştı.[13] Ermenistan hakikaten aslına dönmüştü. Kraliyet tacını Aşod'a getirmiş olan *vosdigan* Ahmed ibn-İsa ibn-Şeyh'in yerine Arap valisi olarak kimse getirilmedi. Hâlâ Dıvin'de ve Manazgerd'de [Malazgirt] varlığını sürdüren yerel Arap emirleri artık

"Müslüman *nakharar*lar"dan başka bir şey değildiler, onlar da yeni Pakraduni krallığının vasallarıydılar.

Büyük Aşod, Kars'ı ve Kukark sınır eyaletini kardeşi Apas'a emanet etmişti. 888'de, Apas Vanant'ta bulunurken, Kukark ona karşı ayaklandı. Aşod bölgeyi yatıştırsın diye oğlu Sımpat'ı gönderdi. Sımpat bu görevi layıkıyla yerine getirmiş ve Şamşvilde veya Samşvilde kalesine yerleşmişti ki, babasının vefatı üzerine Pakaran'a geri döndü.[14]

Şehit I. Sımpat'ın tahta çıkışı (890-914)

Büyük Aşod, Tsieğı-Abaraj kayalığı yakınında düşmesi sonucu öldüğünde 71 yaşındaydı. Yoksullara sadakalar verip, Kilise'ye yüklü bağışlar yaptıktan sonra, son dini ayinleri yerine getiren dostu patrik II. Kevork'un kolları arasında ruhunu teslim etti (890). "Altın yaldızlı giysilerle parlayan bir altın tabutla," başkenti Pakaran'daki ailesinin kabristanında, naaşını selamlamaya gelmiş olan şehir halkı ile köylülerin feryat figanları arasında toprağa verildi.[15]

Tacı büyük oğlu I. Sımpat'a –Şehit Sımpat'a– düşüyordu. Demin gördüğümüz gibi bu prens o sırada seferdeydi; Ermeni-Gürcü hududunda, Sevan gölünün kuzeybatısında bulunan, Ermenice Kukark, Gürcüce Somkhet denilen sınır eyaletine –yani Ktzia vadisine ve Pertuc vadisine– boyun eğdirmekle meşguldü.[16] Vefat haberini alınca, Şirag kazasında yer alan Şiragavan'daki (Yerazkavors) yurtluğuna döndü. Patrik II. Kevork ona taziyelerini sunmaya geldi, Gürcistan *kuropalates*i olan Pakraduni II. Adarnase'nin de başsağlığı dileklerini iletti.[17] *Kuropalates*in, Bizans cephesine ve Abhazlara karşı tahtını kurtarmış olan Büyük Aşod'a bağlılık akdinde bulunmuş olduğunu hatırlıyoruz. Adarnase, velinimetinin oğlunu selamlamaya gelerek ve gerektiğinde Sımpat'ı koruyacağını söyleyerek, minnetini göstermiş oluyordu. Şimdiden söyleyelim ki Sımpat da, *kuropalates* nezdinde bulduğu destek karşılığında, bir süre sonra (899'a doğru) ona kraliyet tacını verecek, onu kral yapacaktı. Tarihi Gürcistan krallığı böyle kurulmuş oldu.[18] Şüphesiz Sımpat, *kuropalates*in de mensup olduğu Pakraduni ailesinin reisi olarak bu şekilde davranmıştı. Bu arada *kuropalates* de Ermenistan kralının vasalı olduğunu teyit ediyordu. Bu şekilde kurulan hiyerarşide yeni İberya veya Gürcistan kralı, Ermenistan kralından sonra, Ermeni Krallığı'nın ikinci adamı haline geliyordu.[19]

Isbarabed *Apas'ın rekabeti*

Büyük Aşod'un başkomutan (*ısbarabed*) rütbesini kardeşi Apas'a tevcih etmiş olduğunu hatırlıyoruz. Ne var ki, değerli bir savaşçı ama yerinde duramayan ve hırslı bir kişi olan Apas, ikinci derece roller oynamaktan pek memnun değildi. Yeğeni I. Sımpat'ın tecrübesizliğinden ve insanlara güven duyan bir yapıya sahip olmasından faydalanıp tacı elinden almaya karar verdi. Sımpat'ın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, onu hazırlıksız yakalamak niyetiyle üzerine yürüdü. Sımpat savunma durumuna geçti, mücadele başlamıştı ki patrik II. Kevork araya girdi ve bir anlaşma ayarladı, ama Apas ettiği yeminleri bozdu ve savaş yeniden başladı. Gürcü prensi II. Adarnase, genç kralın en iyi destekçisi olarak göründüğünden, tahtta hak iddia eden Apas'ın dalaverelerinin kurbanı oldu. Apas'ı Kars şatosunda ziyarete geldiğinde, Apas onu zorla orada tuttu. Bunun üzerine kral Sımpat müstahkem şehri kuşattı. Şehir çok güç durumda kalmıştı, ama Sımpat hâlâ Apas'ın elindeki Adarnase'nin hayatından endişe ediyordu. Bu şartlarda, nihai saldırı emrini vermekte tereddüt etmiş gibi görünüyor. Sonunda, Sımpat amcasının yalvarmalarından ve yaptığı işin sakıncalarına dikkat çeken Adarnase'nin ikazlarından etkilendi. Apas böylece Adarnase'yi serbest bıraktı, bunun karşılığında canı bağışlandı. Yüce gönüllü Sımpat, niyetleriyle ilgili kaygılarını gidermek için, kendi oğullarından birini rehine olarak ona bırakmaya bile gönül indirdi.[20] Bu rekabet en az iki yıl sürdü.

Derebeylerinin bağımsızlık alışkanlıkları karşısında zaten çok zor bir görevi olan yeni Ermeni krallık yönetimi, böylece daha baştan, bir de kraliyet soyundan gelen küçük kardeşlerin, Pakraduni kanından prenslerin isyanıyla karşı karşıya kalıyordu; öbür beylere disiplinsizlik örneğini ilk verenler bunlar oluyordu.

I. Sımpat ancak amcası Apas'ın isyanına son verdikten sonra halife Muhtedi ve imparator VI. Leon tarafından Ermenistan kralı olarak resmen tanındı. Halifenin hizmetinde bir Memluk Türkü olan Azerbaycan valisi emir Saci Afşin, efendisi adına bir kraliyet tacı gönderdi, böyle bir gönderiye protokol bakımından eşlik eden şeref giysileri, değerli savaş atları, "tamamen altın yaldızlı" silahlarla beraber.[21] Patrik II. Kevork'un yönettiği merasim, Sımpat'ın Şiragavan'da (Yerazkavors) yeni inşa ettirdiği, "yüksek kubbeli ve yontma yapı taşından duvarları olan" Kurtarıcı

[Surp Pırgiç] kilisesinde 892'de yapıldı.[22] Tahttan kesinkes uzaklaştırılmış olduğunu düşünen Apas, bundan Kevork'u sorumlu tuttu ve Sevan gölündeki bir adacıkta tefekküre dalmış olarak yaşayan mübarek din adamı Yeğvartlı Maşdots'u ona karşı kışkırtmaya uğraştı. Ama Apas'ın bu konuda ona yazdığı iftiralara, Maşdots sonuna kadar patriğin yanında olduğunu belirterek, öfkeyle cevap verdi. Apas'ın, kendisini bağışlaması için yalvararak Kevork'un ayaklarına kapanmaktan başka çaresi kalmadı.[23]

I. Sımpat ve imparator VI. Leon
Emir Afşin'le ilk sıkıntılar

Böylece I. Sımpat otoritesini veya hükümranlığını vaktiyle babasına boyun eğmiş bütün topraklarda kabul ettirebildi. Azerbaycan valisi emir Afşin, demin gördüğümüz gibi, ona onay vermişti. Ama Sımpat aynı zamanda Bizans imparatorluğuyla yakınlaşmayı da öne çıkarıyordu (893). Vasal olarak bağlılığını bildirmesi için imparator VI. Leon'a bir elçi yolladı, buna cevaben Leon da her zamanki hediyelerden gönderdi: "üzerleri süslü, şahane lüks eşya, entariler, giysiler, vazolar, kupalar ve tamamen altın kaplı kemerler;" "ama en önemlisi," diye devam eder Hovhannes *Gatoğigos*, "Leon ona sevgili oğlum diye sesleniyor ve ittifak ile dostluğu konusunda teminat veriyordu."[24] Asoğig'de VI. Leon'un babası I. Basileios'un Ermeni asıllı oluşunu unutmadığına dikkat çeker. Tavit-Arkayg'ın oğlu olan Daron prensi Aşod Konstantinopolis'e yerleşmeye gittiğinde, onu ağırlama tarzından anlaşılır bu.[25]

Dünyanın içinde bulunduğu durum Bizans ittifakına doğru bu kayışı mantıklı kılıyordu: Makedonya hanedanı devrinde Bizans, yeni bir genişlemeye doğru gidiyordu, Abbasi hilafetinin çöküşü ise daha belirgin bir hal alıyordu. İmparator VI. Leon'un orduları şimdi Garin-Theodosiopolis'e –daha sonra Erzurum– doğru ilerliyordu.[26] Bununla birlikte I. Sımpat'ın Bizans'a yönelmesi, Azerbaycan'ı yönetirken bir yandan da Ermeni politikasını gözleyen *vosdigan* Afşin'in gözünden kaçmıyordu. Onun tehditkâr tutumu karşısında, I. Sımpat *nakharar*lara birliklerini toplama emrini verdi. Bu şekilde 30 000 adamı bir araya getirip Azerbaycan sınırına, Radogk (?) nahiyesine kadar gitti. İki ordu karşı karşıya geldiğinde, davranışını haklı göstermek için Afşin'e bir pusula gönderdi: Ermeni hükümdarı, Bağdat sarayının menfaatine, Bizans tehlikesini etkisiz kılmak

amacıyla Konstantinopolis'tekilerle müzakere ediyordu: "İmparatorla dostluk kurduysam, bu sizin lehinize, zira bu dostluk belki de halifeye lazımdır."[27] Ve Sımpat, gayet zekice, eski Arap-Bizans düşmanlığının yerine, hilafeti zenginleştirecek olan yakın ticari ilişkileri geçirmesini telkin ediyordu emire.[28] Sonunda fırtına, bu seferlik, atlatıldı. Sımpat ile Afşin buluşup görüştüler. "Muhteşem atların üzerinde, birbirlerine yaklaştılar ve birbirlerine şahane hediyeler verdiler."

Dvin'in Ermeniler tarafından alınması
I. Sımpat'ın saltanatının doruk noktası

Afşin Azerbaycan'a döndüğü sırada, Sımpat Ermenistan'a giderken Dvin'den geçti. Bu şehir, hatırlanacağı gibi, resmi Ermenistan'ın ismen başkenti olsa da, teorik olarak halifenin temsilcileri olan Arap emirlerinin iktidarındaydı hâlâ; halihazırda Hovhannes'in Muhammed ve Umay diye adlandırdığı iki kardeşin. Sımpat, halife tarafından Ermenistan kralı olarak tanındığı için, Arap hukukuna göre iki emirin hükümranı oluyordu. Vergiyi doğru dürüst ödemediklerinden şikâyet etti ve Dvin'e girmek istedi, ama emirler şehrin kapılarını kapattılar, Sımpat'ın girişteği saldırı "yağma, yıkım ve yangınlar" getirdi. Emirler bir gece saldırısı için dışarı çıkınca, Sımpat onları bozguna uğrattı ve yakaladı. Onlardan büyük bir haraç koparmayı başardı, bundan sonra da, Konstantinopolis sarayına sadakatinin teminatı olarak, onları zincire vurdurarak VI. Leon'a gönderdi.[29]

Dvin şehrinin kaderine gelince, Hovhannes *Gatoğigos*'un metni bu konuda pek açık değilmiş gibi görünebilir, ama Asoğig gayet kesindir: "Dvin ayaklanmış olduğundan, kral şehre saldırdı ve bir mübarek Cuma günü şehri aldı."[30] Zaten Hovhannes de bu olayı doğrular: "Şurası kesin ki, kral Sımpat o tarihten itibaren şehrin sakinlerini, kulluğun boyunduruğunu onlara hissettirerek, yönetti,"[31] öte yandan bu ifade bize hükümdarın eski başkente boyun eğdirdiyse de, Arap işgalinin başından itibaren kazanmış olduğu yarı Müslüman niteliğini değiştirmeye çalışmadığını kanıtlıyor. Ayrıca şunu da kabul edelim ki, bunu halifeye olan sözümona sadakatinden vazgeçmeden ve müthiş bir Müslüman güçbirliğinin oluşmasına meydan vermeden yapamazdı.

Hovhannes'in 895 yılına tekabül eden bir başlık altında belirttiği gi-

bi, Sımpat'ın saltanatının doruk noktasıydı bu. "Kral Sımpat güçlü elini uzatıyordu, böylece kat ettiği birçok ülkeyi kendine bağlamayı bildi ve reislerini kendi hâkimiyetine boyun eğdirmeyi başardı, bazılarını uzlaştırıcı sözleriyle, bazılarını savaş yoluyla. Birinciler arasında İberya'nın büyük *kuropalatesi* (II. Adarnase) ve ona bağlı olanlar yer alıyordu. Sımpat'a itaat sözü verdiler ve hayran olunacak bir sadakatle ona bağlı kaldılar. Diğerleri kudretinin üstünlüğünden dolayı ve küstahlara son derece sert muamele ettiği için ayaklarının dibine serildiler. Hâkimiyetinin sınırlarını kuzey tarafında Garin (Erzurum) şehrine kadar ve Klarcet eyaletinden büyük denizin kıyılarına kadar, Egerya (Kolkhis) sınırlarına kadar, Kafkasya'nın eteğinde Kukark eyaletine ve Tzanarların eyaletine kadar, Alanların Kapısı'na (Daryal geçidi) –orada inşa edilmiş olan kaleyi zapt etti– kadar büyüttü ve genişletti. Hükümranlığı Kura nehrine kadar, Tiflis şehrine kadar uzanıyordu; Hunaragerd şehrine kadar, Dunk'a (nam-ı diğer Dus) kadar ve Şamgor'a kadar Udya eyaletini kapsıyordu. Sımpat kudretinin sınırlarını bu şekilde genişletti. Her yere vergiler, katkı payları ve haraçlar getirdi."[32]

Elbette burada, feodal hanedanlara dayatılan I. Sımpat'ın hükümranlığını tanıma mecburiyeti söz konusuydu sadece. Ülkenin feodal yapısını değiştirmek için hiçbir şey yapılamazdı. Bununla birlikte, bu engeller arasında asgari bir idari türdeşlik kurmayı sürdürmüş olmasından dolayı ikinci Pakraduni kralına minnet duymak gerekir.

Bu sükûnet yıllarına büyük bir refah damgasını vurdu. Asoğig bu konuda *Kralların* sözlerini hatırlatır: "Her biri kendi incir ağacının gölgesinde dinleniyordu." Ve şunları ekler: "Nüfus ve zenginlik arttıkça çiftlikler kasabalara, kasabalar şehirlere dönüşüyordu, o derece ki çobanlar ve öküz bakıcıları bile ipek tünikler giyiyorlardı."[33] Bu refah bir afet yüzünden kesintiye uğradı: 893'te Dıvin'i yerle bir eden şiddetli deprem. "Şehir baştan aşağı yok oldu ve surlar tamamıyla yıkıldı, prenslerin sarayı da öyle, tıpkı dağların tepesinden yuvarlanan taşlar gibi. Patriğin ikametgâh olarak kullandığı kilise çöktü."[34] Tovma Ardzıruni, Dıvin'i, "her türlü pislikle ağzına kadar dolu bir pazar meydanına hâkim burçlarla çevrili, büyük bir nüfus merkezi" olarak tasvir eder.[35] Buradan kuşkusuz şunu anlıyoruz ki, Arap işgalinin merkezi olduğundan bu yana şehirde, Hıristiyan kalmış sakinlerinin bile Müslüman âdetlerini benimsediği karışık bir nüfus gelişmiş. Aynı kaynağa göre kurbanların sayısı 70 000'miş. Patrik II.

Kevork afetten kurtulabildi. Dıvin'den ayrılarak Nor-Kağak'da (Eçmiyadzin), "muhterem II. Nerses tarafından inşa edilmiş büyük Surp Krikor kilisesinin yakınında" yaşamaya gitti.[36]

I. Sımpat ile emir Afşin arasındaki ilk savaş

Bu sırada emir Afşin, Abbasi hilafetinin çöküşünü fırsat bilip, Azerbaycan'daki valiliğinde neredeyse özerk bir prenslik kurmaya hazırlanıyordu. Ama yeni Ermenistan krallığının sağlamlaştırılması ona gölge ediyordu. Kuvvetlerini toplayarak, Nahçivan tarafındaki Ermeni topraklarını istila etti. Bunun haberini alan I. Sımpat, derebeylerine asker toplama çağrısı yaptı, ama Afşin'in Dıvin'i yeniden işgal etmesini önlemek için zamanında yetişemedi. Bunun üzerine Sımpat dağdaki şatolara çekildi, bu arada *nakharar*lar birliklerini ona götürüyorlardı. Özellikle kuzeydeki kazaların prensleri kalabalık olarak geldiler (Vasburagan'daki Ardzırunilerin ayrılıkçı bir politika başlattıklarını göreceğiz). Bütün birlikler "Arakadz (Alagöz) dağının eteğindeki Vadzan kasabasında toplandı."[37]

Patrik II. Kevork, Fransız erken ortaçağındaki büyük piskoposlar gibi, gerçek bir *defensor civitatis* olarak davranarak, emirin karşısına çıktı. Yüksek rütbeli mübarek din adamı, der onu gayet iyi tanıyan Hovhannes *Gatoğigos*, "taş kalpli Afşin'i yumuşatmayı becereceğini ümit ediyordu." Gerçekten de Afşin, ilkin büyük nezaket gösterir gibi oldu. Patriği görünce onu karşıladı, ona saygılı davrandı ve I. Sımpat'ı dostça bir görüşmeye çağırması için onu gönderdi. Aslında istediği, der Hovhannes, kralı tuzağa düşürmekti. Gönülsüz ulağı durumuna düştüğü bu kalleşliği tahmin etmeyen patrik, krala bu daveti bildirmeye gitti. Ama Sımpat, tuzağı sezerek, teklifi geri çevirdi. Kevork tekrar Türk ordugâhına gittiğinde, Afşin girişiminin başarısızlığını ona yükleyerek, patriği zincire vurdurdu, sonra da Sımpat'ı hazırlıksız yakalamak üzere Ermenistan içlerinde ilerledi. Sımpat, Arakadz'ın eteğindeki Doğs veya Toğs'ta konaklamıştı. Orada Afşin'in bozguna uğradığı bir muharebe cereyan etti. Sımpat'a barış teklifinde bulunarak geri çekilmek zorunda kaldı. Öte yandan Sımpat da işleri aşırıya vardırmak istemiyordu; Afşin'e değerli hediyeler gönderdi. Ne var ki emir, Azerbaycan'a dönerken, hâlâ zincire vurulmuş haldeki patrik Kevork'u da yanında götürüyordu. Nihayet, iki ay sonra, kurtarmalık karşılığında onu serbest bırakmaya karar verdi. *Nakharar*lar, *işkhan*lar ve

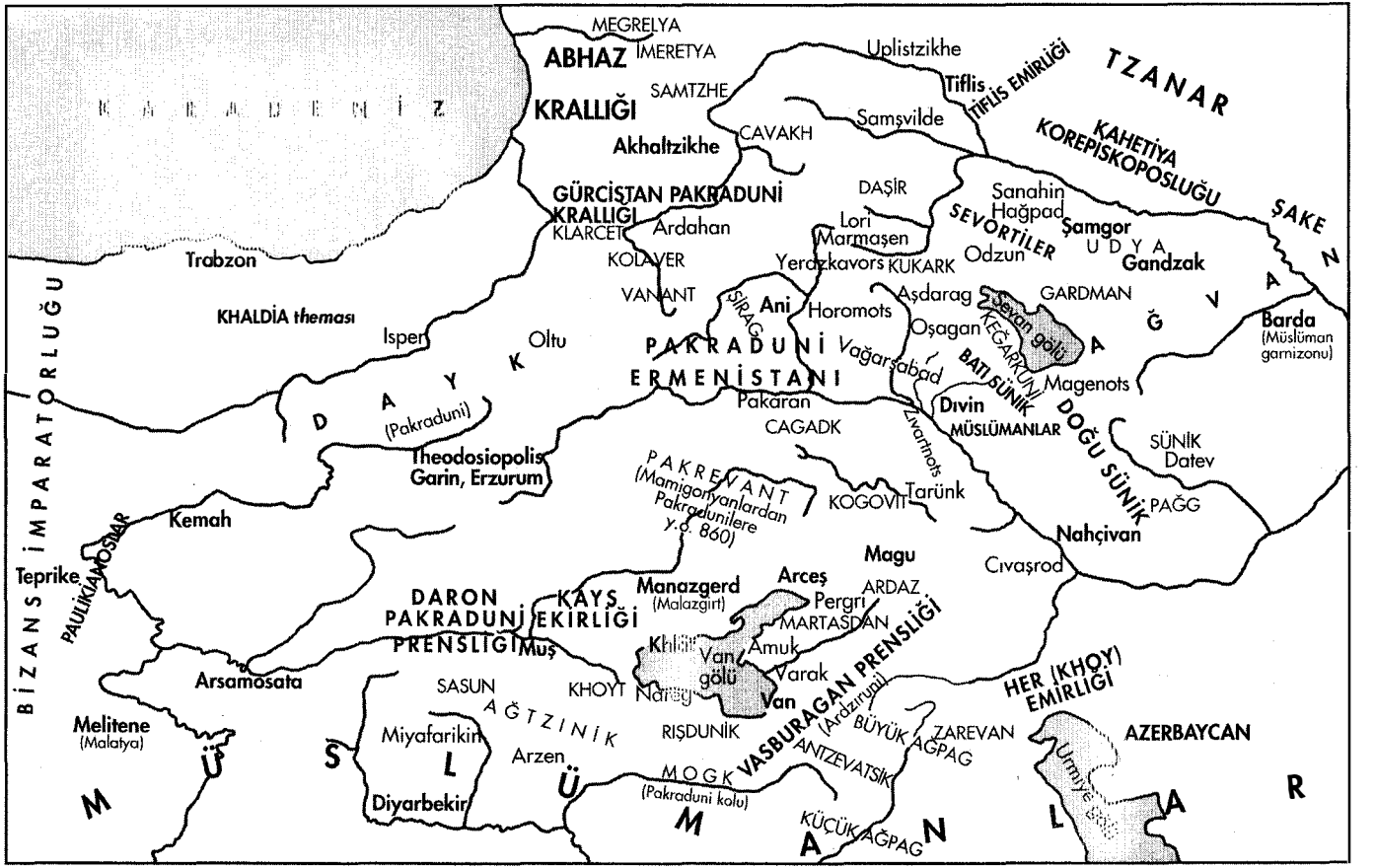
–aralarında tarihçimiz Hovhannes *Gatoğigos*'un da bulunduğu– piskoposlar masrafı karşıladılar.

Ağvan'da, Kura nehrinin doğu kıyısındaki Şake eyaletinin *işkhanı* Hamam,[38] içlerinde en gayretlisiydi. Hovhannes'in dindarlığını övdüğü ve daha yeni kral unvanını alan (893'ten önce)[39] bu prens,[40] istenen meblağla birlikte, Paydagaran'a (Aras ile Kura'nın kavşağında), Afşin'in yanına gitti. Ona teslim edilen patrik herkesin saygıyla önünde eğildiği Ermenistan'a döndü (895).[41]

Vasburagan meseleleri: Naip Ebu-Morvan ve prens Sarkis-Aşod

Vasburagan'da, Krikor-Terenig'in ölümünden sonra, Ardzıruni prensliği rüşte erişmemiş üç oğlu arasında paylaştırılmıştı: Sarkis-Aşod, Haçik-Gagik ve Kurken (886'ya doğru-887).[42] Sarkis-Aşod, prenslik unvanıyla beraber, baba toprağının büyük bölümünü, "Nahçivan kalesine kadar" almıştı, kısacası Van gölünün doğusundaki asıl Vasburagan'ı. Haçik-Gagik'in payına "Rışdunik ve komşu kazaların yanı sıra Mogk kazasında sahip olabildiği her şey"[43] düşmüştü, yani gölün güneyindeki topraklar. Son olarak Kurken, "Ağpag'ın doğusundaki yöreyi ve bu yöreyi Gortuk[44] nahiyesinin batısına kadar çevreleyen bütün *Barsgahayk* (=Persarmenia) eyaletini aldı," kısacası Urmiye gölünün batısındaki yöreyi, Diyarbakır'a doğru uzanan kısmıyla birlikte, ama, o tarafta, eylem alanını Müslümanların aleyhine olacak şekilde (kendisinin veya vasilerinin) yayması şartıyla.[45] Ayrıca, yukarıda gördüğümüz gibi, bu üç gencin kuzeni Ebu-Morvan, onlar rüşte erişene kadar prensliğin naipliğiyle görevlendirilmişti.[46] Öte yandan, ailenin yan dalından bir diğer Ardzıruni, Apupelc'in oğlu Kurken, gene yukarıda gördüğümüz gibi, Antzevatsik'te kendine bir yurtluk ayırmayı başarmıştı.[47]

Naip Ebu-Morvan'ın Vasburagan'ın efendisi olmak için üç genç prensin rüşte erişmemiş olmasından faydalanması konusunda şeytan aklını çelecekti. Çok geçmeden böyle de oldu.[48] Bunun için ilkin ülkenin kilit kalelerini ele geçirmesi gerekiyordu: Tornavan nahiyesindeki Nıkhan gibi, "Indzayk vadisindeki" Godor gibi ve "Lempa (nam-ı diğer Lump) sel yatağındaki" Sevan kalesi gibi. Ebu-Morvan, amacına ulaşmak için, "müstahkem mevkilerde oturan soylulara ikide bir hediyeler dağıtıp ik-

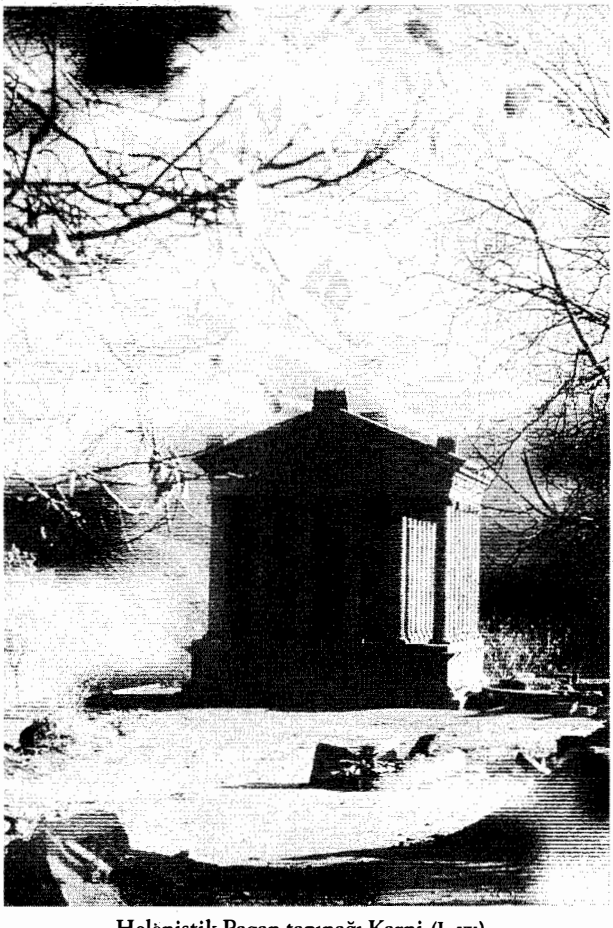

890'a doğru Ermenistan

ramlarda bulunuyor ve yaltaklanmalarıyla onları kazanmaya uğraşıyordu.[49] Sonunda niyetlerinin bir kısmını gerçekleştirmeyi başardı, bunu da takas yoluyla yaptı. Sarkis-Aşod'a Akarag kalesiyle beraber Cahug nahiyesini bıraktı, bunun karşılığında Şamiram kalesiyle beraber Covaş nahiyesini ve bütün diyara hâkim olan zapt edilmez Nıkhan kalesiyle birlikte Tornavan nahiyesini aldı; bu takasla," der Ardzıruni'nin Sürdürücüsü, "Sarkis-Aşod'u bir çocuk gibi kandırdı."[50] Prensin iplerini iyice elinde tutmak için, sonradan onu genç yaşına rağmen kendi kızı prenses İseda'yla evlendirdi.[51]

Vasburaganlı Sarkis-Aşod'un emir Afşin'le gizlice anlaşması

Vasburagan, durumunun hayli karışık olduğu bu esnada, Ermenistan kralı I. Sımpat ile Azerbaycan emiri Türk Afşin arasındaki savaşta bir karara varmak zorunda kaldı. Ardzıruni sülalesindeki aile içi rekabetler konusunda bilgi sahibi olmayı ihmal etmeyen Afşin'in, bir yandan bu rekabetleri kendi çıkarına kullanmak, diğer yandan bu sülaleyi yeni Pakraduni krallığına karşı kışkırtmak için eline fırsat geçmişti. "Ardzırunilere mektup üstüne mektup yazdı, özellikle genç prens Sarkis-Aşod'a ve iki erkek kardeşine." Sarkis-Aşod bu ayartmalara uydu ve emirin davetine icabet etmeyi, yani vasalı olarak ona bağlılık yemini etmeye gitmeyi kabul etti. Ardzıruni'ye göre, yeni bir Müslüman istilasından korktuğu için böyle davrandı.[52] Hovhannes'e göre, buna razı gelmesinin altında başka sebepler vardı: Sarkis-Aşod, kendini beğenmişliği yüzünden, emirin izzet ü ikramı ve şahane hediyeleri karşısında direnemedi. "Yola koyulan Sarkis-Aşod, büyük ve muhteşem hediyelerle Afşin'e gitti. Şatafat bakımından bütün *nakharar*ları bastırıyordu; için için en büyük hırsları besliyordu. İzzet ve itibar görmeyi arzu ediyordu" –bu ifade, genç Sarkis-Aşod'un şahsında Ardzıruni sülalesinin, Pakraduni hanedanı gibi, kendinin de aynı oranda hakkı olduğunu düşündüğü kraliyet tacına ulaşmayı ümit ettiği anlamına geliyor. Doğal olarak Afşin bu hırsları ustalıkla kullanıyordu. "Aşod'un arzularını yerine getirmeye hazır görünüyordu," der, olaylara çok yakından karışan Hovhannes *Gatoğigos*, "ama tutmaya niyet ettiğinden daha çok söz veriyordu belki de. Aşod şan ve şerefe düşkün olduğundan, onu şereflendiren muhteşem giysiler verildi, zira sırf böyle şeyler için yola çıkmıştı."[53]

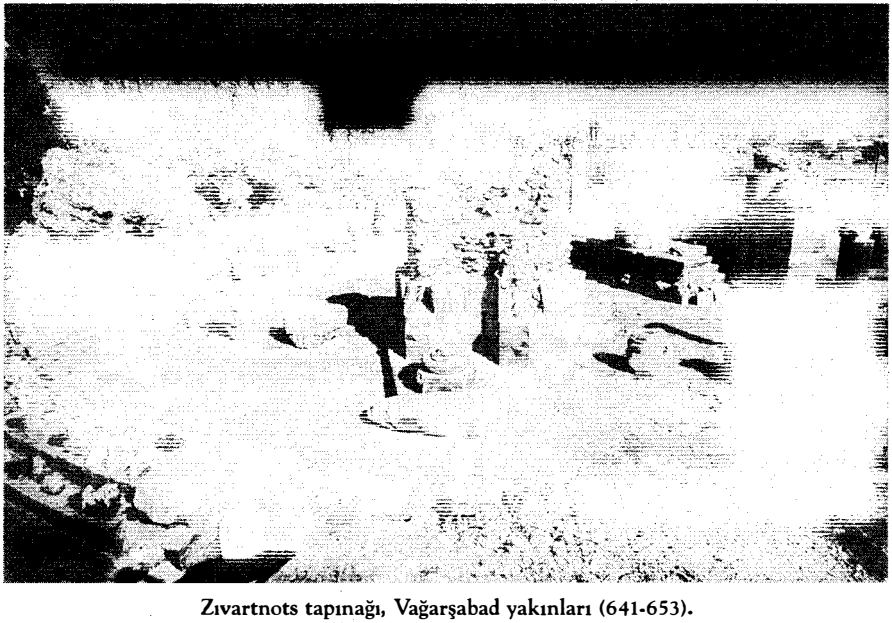
Fotoğraf: Ara GÜLER

Helènistik Pagan tapınağı Karni (I. yy).

* Bu bölümdeki fotoğraflar Dickran Kouymjian'ın *The Arts Of Armenia* (Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon, 1992) adlı çalışmasından alınmıştır.

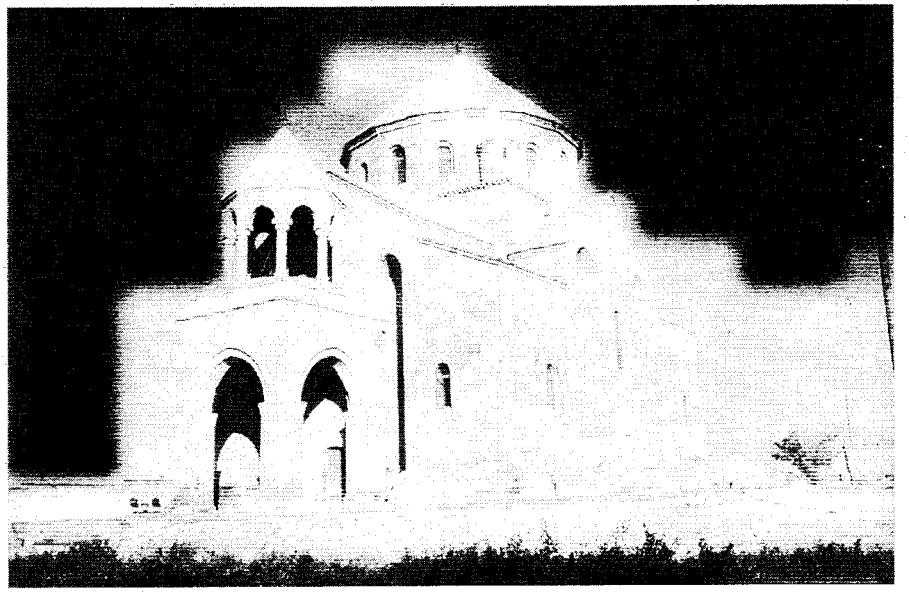

*Gatoğigos*luk (Başpatriklik) makamı Eçmiyadzin kilisesi (V. yy).

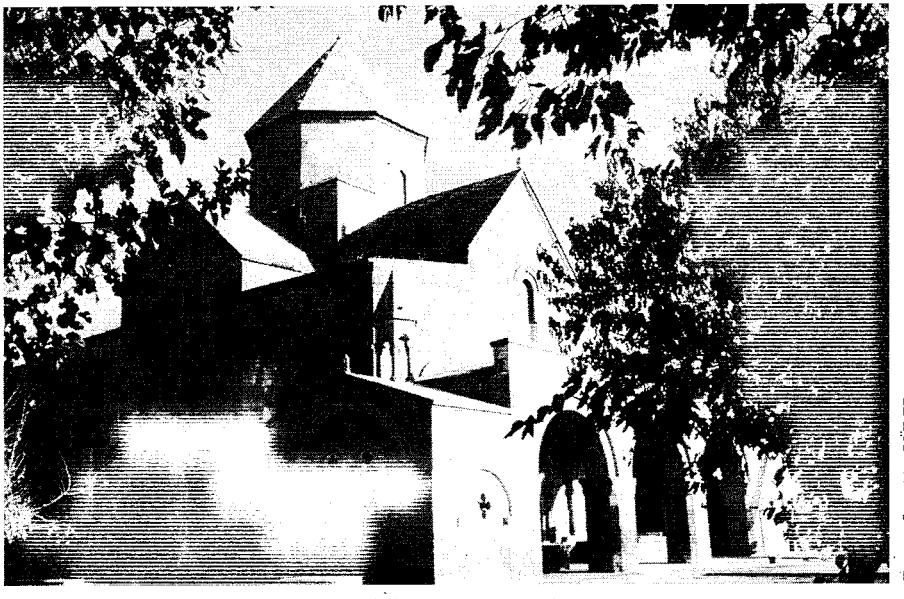

Fotoğraflar: Ara GÜLER

Zıvartnots tapınağı, Vağarşabad yakınları (641-653).

Surp Hıripsime kilisesi, Vağarşabad (618).

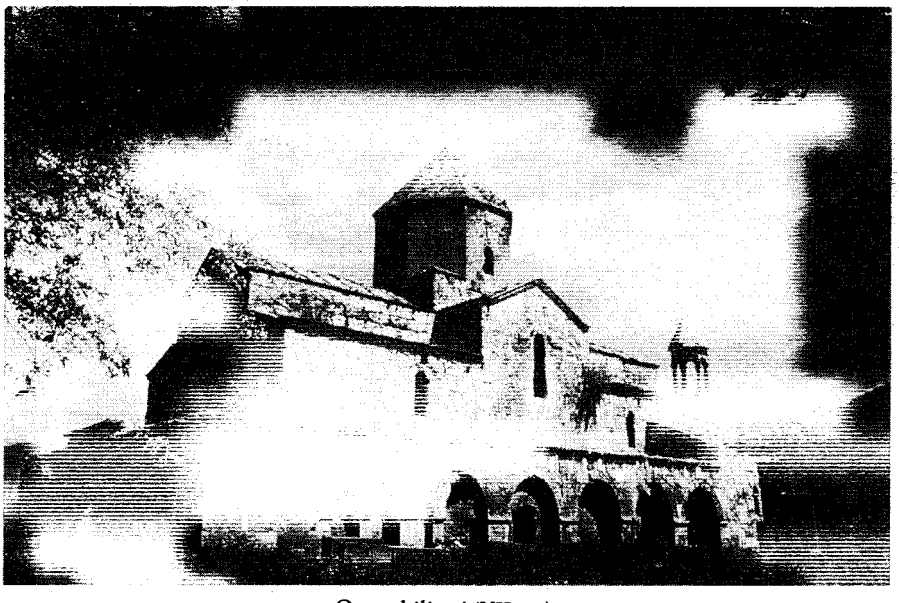

Surp Kayiane kilisesi, Vağarşabad (630-641).

Fotoğraflar: Ara GÜLER

Kasağ kilisesi (VI-VII. yy).

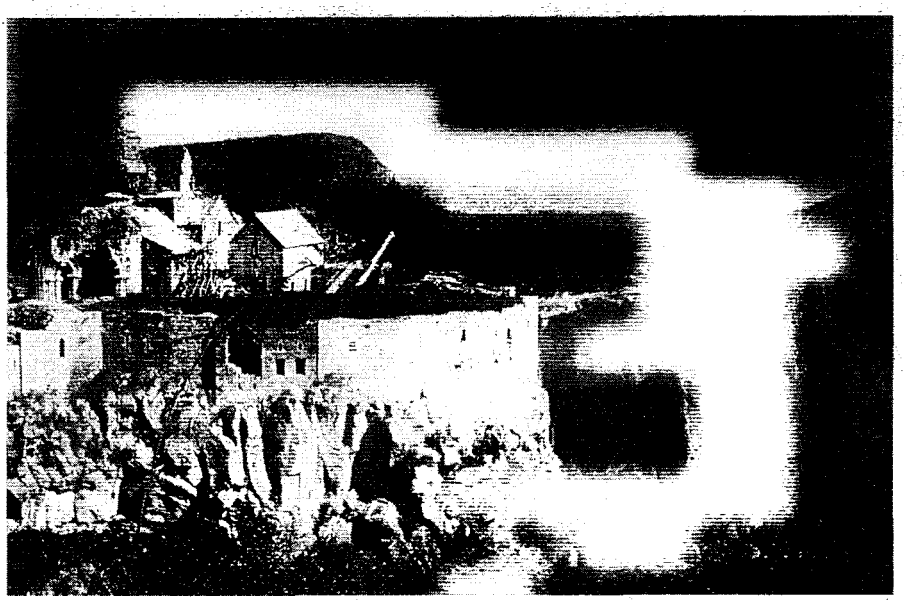
Otzun kilisesi (VII. yy).

Fotoğraflar: Patrick DONABEDIAN

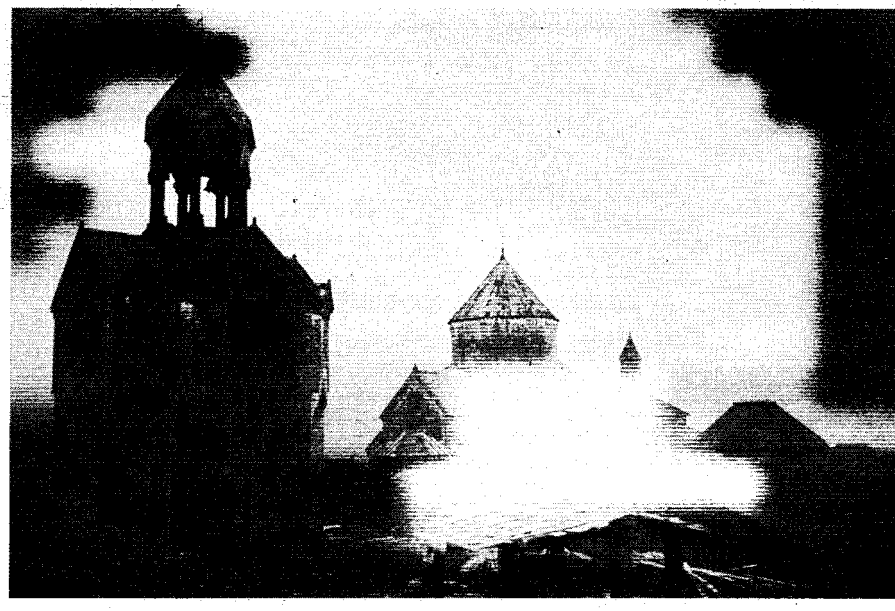
Fotoğraf: Ara GÜLER

Surp Sarkis kilisesi, Bıcni (VII. yüzyıl).

Fotoğraf: Patrick DONABEDIAN

Datev manastırı (IX-XI. yy).

Hağpad manastırı (X.-XIII. yy).

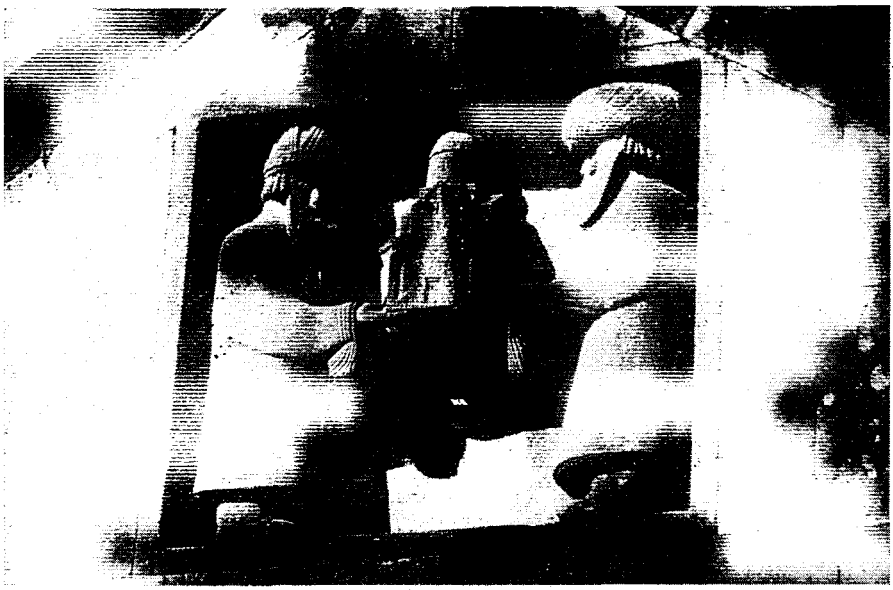
Fotoğraflar: Ara GÜLER

Ahtamar adası ve Surp Haç kilisesi (915-921); arkada Süphan dağı.

Fotoğraf: Dickran KOUYMJIAN

Ahtamar Surp Haç kilisesinin batı cephesindeki Davut ve Golyat kabartması (915-921).

Fotoğraf: Patrick DONABEDIAN

...got'un oğulları Sımpat ve Kurken Pakraduni, Hağpad manastırı (X. yy).

Surp Arakelots (Aziz Havariler) kilisesi, Kars (928-953).

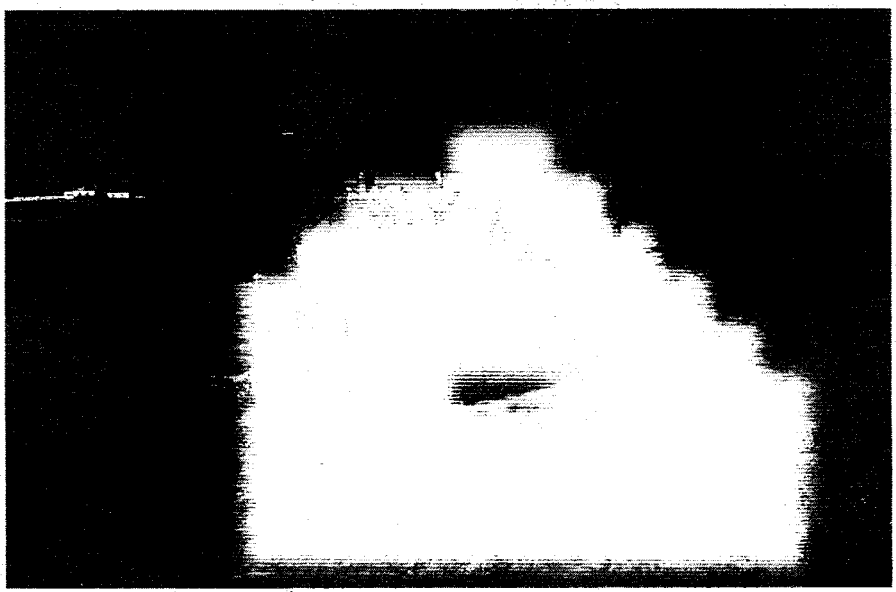
Kümbet kilise, Kars yakınları (X. veya XI. yy).

"Club Un... ...ançais" Arşivi, Lyon

Fotoğraf: Patrick DONABEDIAN

Ani, şehir surlarının bir bölümü (X. veya XI. yy).

Fotoğraf: Ara GÜLER

Ani, ana kilise (989-1001); arkada Surp Pırgiç (Aziz Kurtarıcı) kilisesi (1036).

"Fundaçao Calouste Gulbenkian" Arşivi, Lizbon

Surp Maryam kilisesi, Bıcni (XI. yy).

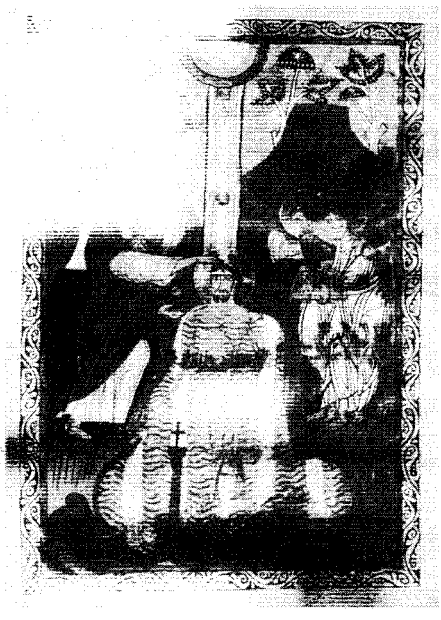

Fotoğraf: Ara GÜLER

Ampert kilisesi (1026).

Eçmiyadzin İncili, Meryem Ana ve bebek Hazreti İsa, Madenataran (Erivan), (VI. veya VII. yy).

Muğni İncili, Hazreti İsa'nın vaftiz edilmesi, Madenataran (1060).

Fotoğraflar: Ara GÜLER

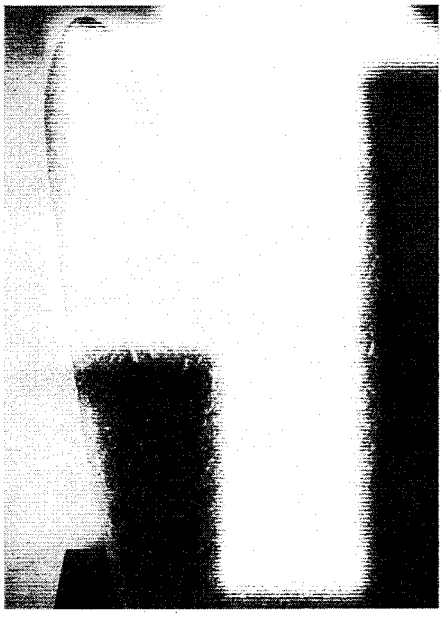

Dua kitabı, Krikor Lusavoriç'in Kral Dırtad'ı takdis edişi, Viyana Mıkhitaryan Manastırı (1678).

Yazma (Akatankeğos tarihi), Krikor Lusavoriç'in yabandomuzuna dönüşen Kral Dırtad'ı takdis edişi, Madenataran (1569).

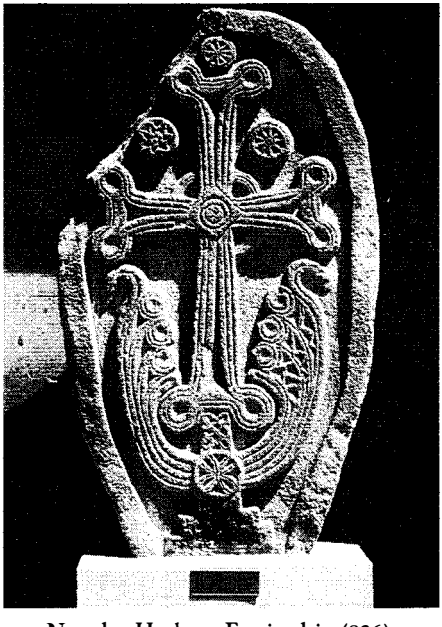
Fotoğraflar: Dickran KOUYMJIAN

I. Ardaşes'in sınır taşı,
Sevan gölü yakınlarında bulundu,
Tarih Müzesi (Erivan), (İÖ II. yüzyıl).

Ermeni usulü başlıklı heykel,
Dıvin yakınlarında bulundu,
Etnografya müzesi (Sardarabad), (I. yy).

Noradus Haçkarı, Eçmiyadzin (926).

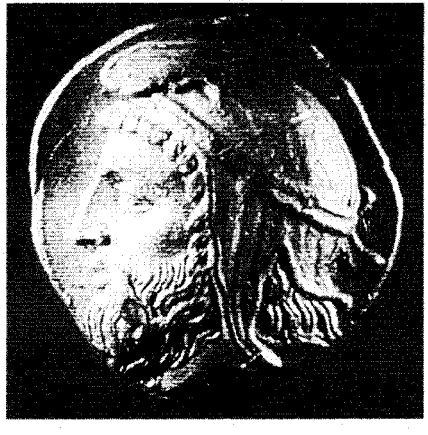
Haçkar, Hağpad manastırı (1023).

Fotoğraflar: Dickran KOUYMJIAN

"Bedagan Badmutyan Tankaran" Arşivi, Erivan

II. Ardavazt, *tetradrahmos* (İÖ 55-34).

"Bibliothèque nationale" Arşivi, Paris

Satrap Orontes, *tetradrahmos* (İÖ 362).

"American Numismatic Society" Arşivi, New York

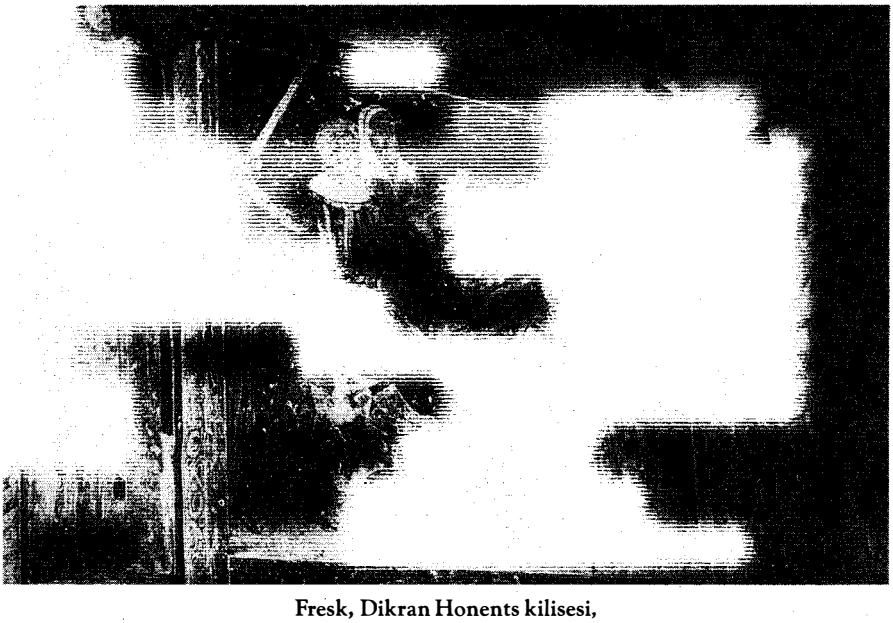
Fotoğraf: Ara GÜLER

Kral Dikran'ın iki farklı *tetradrahmo*su (İÖ 95-55).

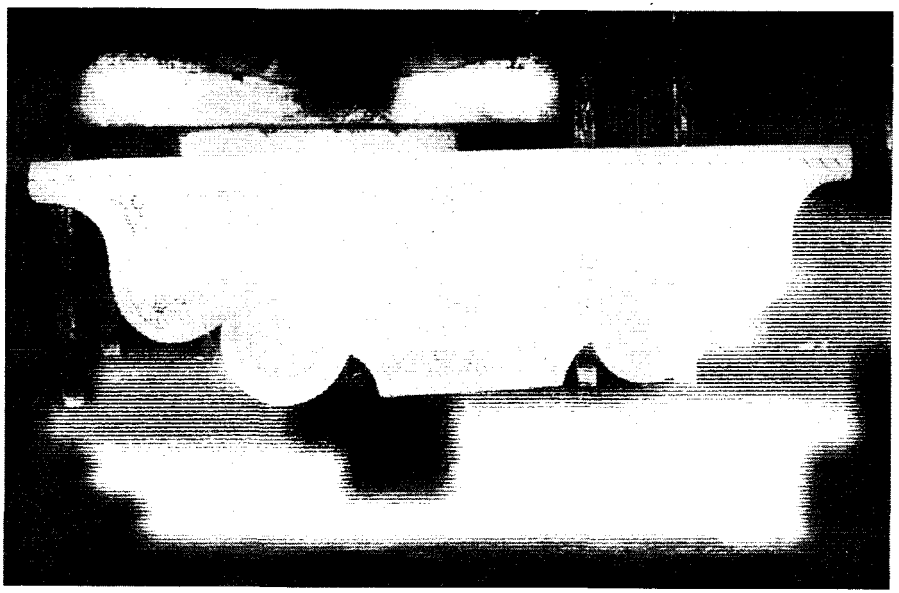
"Club Unesco des Arméniens" Arşivi, Lyon

Fresk, Surp Haç kilisesi, Ahtamar (915-921).

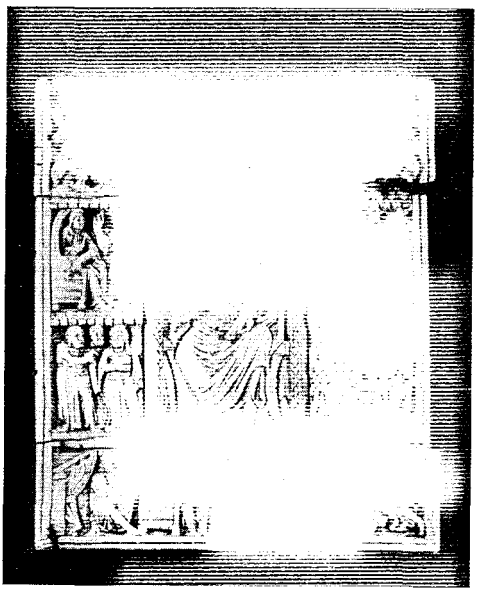
Fotoğraf: Ara GÜLER

**Fresk, Dikran Honents kilisesi,
Krikor Lusavoriç ve Kral Dırtad, Ani (1215).**

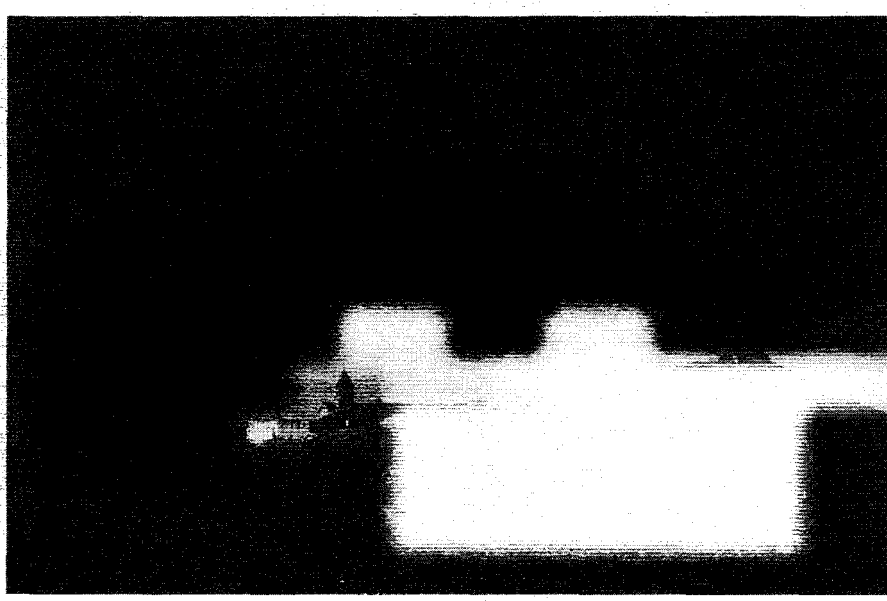
Fotoğraf: Patrick DONABEDIAN

Ahşap oyma başlık, Sevan gölü yakınındaki Surp Asdvadzadzin kilisesi, Tarih Müzesi (IX. yüzyıl).

Fotoğraf: Ara GÜLER

Eçmiyadzin İncili'nin ahşap muhafazası, Madenataran (VI. yüzyıl).

Fotoğraf: Ara GÜLER

Ermeni halkının tarihinden iki önemli simge:
Krikor Lusavoriç'in tutsak edildiği *"khor virab"*ın (derin çukur) üzerine kurulu, aynı adı taşıyan manastır, arkada Ararat, namı diğer Ağrı dağı.

Elbette, Azerbaycan emirinin himayesine girmekteki bu sabırsızlık, kral I. Sımpat'ı, tam da emirle savaşta olduğu ve patrik II. Kevork'un tuzağa düşürülüp zincire vurulduğu ve fidye istendiği bir sırada, endişeye sevk ediyordu. Sımpat, Vasburagan prensini böyle bir politika izlemekten caydırmak için elinden geleni yaptı. Ona mektup üstüne mektup yazdı, hatta bu düşüncesinden vazgeçirmek için bizzat yanına gitti. Ancak, Sarkis-Aşod aldırmadı.

Pakraduni kralı, başkaları da bunu örnek aldıkları için, davayı terk olarak değerlendirebileceği bu durumdan daha da hoşnutsuz olmalıydı. Vasburaganlı Aşod'dan kısa süre sonra, Sünik'in büyük *işkhanı* da emir Afşin'in himayesine girmeye gitti. Ancak, diye ekler Hovhannes, "kralla yaptığı ittifakı bozduğuna derhal pişman oldu" ve tekrar onun teveccühünü kazanmayı diledi. "Sımpat onu teveccühle kabul etti, sevilen bir evladı azarlar gibi azarladı ve ona büyük ayrıcalıklar tanıdı."[54] Yeni Ermeni krallık yönetiminin, hâlâ bir tehdit teşkil eden Müslümanlara karşı, büyük feodal sülalelerin en güçlülerini kendi etrafında birleştirmekte ne kadar zorluk çektiği görülüyor.

Apupelc'in oğlunun Vasburagan üstündeki son girişimi ve ölümü

I. Sımpat, böyle bir durum karşısında, Vasburagan prenslerinin ayrılıkçılığını cezalandırmaya karar verdi; öncelikle, prensliğin asli sahibi Sarkis-Aşod Ardzıruni'nin ayrılıkçılığını. I. Sımpat, ona ve iki erkek kardeşine karşı, naip Ebu-Morvan'nın yanı sıra Apupelc'in oğlu ve Antzevatsik beyi Kurken'e başvurdu; elbette, bu ikisinin tek bekledikleri de böyle bir davetti. Hükümdarlık eden kolun vaktiyle hüsrana uğrattığı bu yan kollara, I. Sımpat beklenen rövanşı sundu: "Yaratılış ve hak bakımından, diyordu onlara, Vasburagan sizin mirasınızdı. Bunu elinizden Sarkis-Aşod'un ataları aldı. Haydi, güçlü bir orduyla yürüyüşe geçin ve ata mirasınızı geri alın!" Tahtta hak iddiasında bulunan bu ikisi, çağrıyı ikiletmediler. Üç erkek kardeşin topraklarına girdiler ve Van kalesini kuşattılar. Kalede, prens Sarkis-Aşod'un yokluğunda karısı, hanım İseda ikamet ediyordu; İseda, tarihimizde sıkça rastlanan bir durum olan hanedanların iç içe geçmesinin bir örneği olarak, saldırganlardan birinin, Ebu-Morvan'ın kızıydı. Agiatsi ailesinden bir beyin[55] koruduğu kale, sonunda düştü.[56]

Bu haberler kendisine ulaştığında, Sarkis-Aşod henüz emir Afşin'in yanında bulunuyor olmalıydı ya da en azından dönüş yolundaydı. Her halükârda, Afşin'in yardımını istemekte tereddüt etmedi ve onun yanına kattığı Türk-Arap askerleriyle, ata mirasını yeniden fethetmeye hazırlandı. Ama tam o sırada feodal ittifaklarda yeni bir altüst oluş yaşandı. Naip Ebu-Morvan, vasiliği altında bulunan damadı Sarkis-Aşod'a karşı görevini hatırladı veya hatırlamış gibi yaptı. "Apupelc'in oğlu" Kurken, Antzevatsik beyi, şimdi yalnız kalmıştı. Böyle olduğu halde, Rışdunik'i fethetme –veya yeniden fethetme– umuduyla, Sarkis-Aşod'un birlikleriyle karşılaşmaya hazırlanıyordu. İki ordu Garginyan'da, Guğan vadisinde karşı karşıya gelmişti ki, birbirlerini etkisiz hale getirsinler diye iki hasma karşı eşit davranmak isteyen Ebu-Morvan arabulucu olmayı teklif etti. Apupelc'in oğlu, Vasburagan prensliğini Sarkis-Aşod'un mülkiyetinde bırakarak, Antzevatsik'teki kendi yurtluğuna, Kangvar'daki [Kengever] hisarına çekildi.[57] İlerlemiş yaşına rağmen, savaşçı mizacını başka bir ihtiyara, komşusu Mogk *işkhanı* Muşeğ'e karşı savaşmakta kullandı ve bir çarpışmada onu öldürdü.[58] Kendisi de attan düşüp ölmeden önce herhalde yeni bir şeylerin peşindeydi (896'ya doğru-897).[59]

"Apupelc'in oğlu" Ermeni 9. yüzyılının en ilginç simalarından biridir. Bir romandan alınmışa benzeyen "sıradışı bir yazgı"sı vardır. Onun tarihçisi olmayı üstlenen J. Laurent şöyle der: "Talihin her çeşidini tattı, kısa aralıklarla aynı insanların hem dostluğunu hem nefretini kazandı. Hem çarpıştığı hem de hizmet ettiği Bizanslılar kâh onun üstüne titrediler kâh yüzüstü bıraktılar; Araplar hem onu prens yaptılar hem de hapse attılar. Ermenistan prenslerinin prensi onu hapsetti, Araplara teslim etti, ama onu Vasburagan'ın başına da geçirdi. Onu Krikor-Terenig Ardzıruni'ye karşı koruyup savundu, sonra da bu sonuncusuyla bir olup ona saldırdı. Vasburagan prensi Aşod Ardzıruni onun peşine düştü, topraklarından kovdu, sonra onunla ilişkilerini düzeltti ve müttefiki olarak davrandı. Krikor-Terenig onu esir olarak tuttu, sonra salıverdi, ardından gene yakaladı, sonra da selametini ve evliliğini ona borçlu oldu.

"Kurken'in hapishanelerdeki hikâyesi bir romana benzer. Araplar, Ermenistan prensi ve Vasburagan prensi tarafından hapse atılan Kurken, sayısız kurnazlığa, kılık değiştirmelere ve en azından bir defasında asil ve şövalyelere yaraşır âlicenap bir davranışa başvurduğu olağanüstü kaçışlar tertip ederek ellerinden kurtuldu.

"Bununla beraber Kurken dengeli bir kafa yapısına sahipti ve pek çok derebeyinin yaptığı gibi aklına esen ilk harekete veya başıbozuk bir taşkınlığa kaptırmıyordu kendini. Direnmenin ümitsiz olduğunu anladığında, orada öldürülmektense, Vasburagan'ı iki defa bırakıp gitti, böylece uygun zamanda geri gelme ihtimalini saklı tuttu, öyle de yaptı gerçekten. Bu iki defasında, gerekli desteği Greklerden almaya gitti; onların Ermenistan'da dostlarının olmasını arzu ettiklerini biliyor ve Arapların mutlak kudretinin karşısına onların müdahalesini çıkarıyordu genellikle. Kendi reislerini, Vasburagan prenslerini, Arapların eline düşmedikleri müddetçe, yüzüstü bırakmadı. Sonra, onlar Vasburagan'a döndüklerinde, yerini onlara bıraktı, mülklerini kendine saklamaya kalkışmadı. Kendi servetini onların topraklarının dışında kurdu. Vasburagan prensliğindeki rakipleriyle mücadelesinde, insanca ve ustalıkla davrandı. Kuzeni Vahan'ı yenip esir aldıktan sonra, onunla alay etmekle yetinip, huzur içinde gitmesine izin verdi. Akrabalarından, özellikle de Krikor-Terenig Ardzıruni'den babasının ölümünün öcünü almak için karşısına çıkan fırsatları kullanmadı. Gözü doymaz biri olduğu halde hakka saygı göstermeyi biliyor, yiğitliği ne zalimliğe ne vahşete dönüşüyordu.

"Kısacası hayatı, Ermeniler arasındaki veya yabancıya karşı bitmek bilmeyen savaşlar sırasında, soylu aileden gelen bir küçük evladın yaşantısının o zamanlar neye benzediğinin güzel bir örneğidir: kâh şahsi gözü doymazlığın ve bencil kaygıların, kâh sülalesine ve soyuna bağlılığın hükmü altında olan; bir gün büyük bir prensliğin hükümdarı, ertesi gün firari veya tutsak olan; daha az bölünmüş bir ülkede verimli olacak bir etkinliği gereksiz aile kavgalarında israf eden; yakınlarının kâh felaketi, kâh kurtarıcısı olan; çoğu zaman kötü niyetli, vicdani kaygılardan yoksun, utanmadan taraf değiştiren, ama hangi tarafta olursa olsun daima cesur olan; en çıkar gütmeyen eylemleri olduğu kadar en rezil alçaklıkları yapmaya kadir; netice itibarıyla, çağdaşları olan Karolenjler dönemindeki Batı'nın kaba Frank derebeyleri arasında hiç göze batmayacak tam bir feodal maceracı."[60]

Ardzıruni prenslerinin hapsedilmesi Vasburagan'ın efendisi Ebu-Morvan

Apupelc'in oğlu Kurken'in sahneden çekilmesi, Vasburagan'daki siyasi düğümü basitleştiriyordu, zira oğlu Adom onun Antzevatsik'teki yurtluğuyla yetinmişti. Bu rakip safdışı kalınca, Vasburagan prensliğinin mirası için bir yanda Ebu-Morvan, diğer yanda üç kardeş, Sarkis-Aşod, Haçik-Gagik ve Kurken karşı karşıya geliyordu, zira Ebu-Morvan'ın üç gence iktidarı geri vermeye kesinlikle niyeti olmadığı çok açıktı. Onlar üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmak için, daha önce gördüğümüz gibi, kızı İseda'yı kardeşlerin en büyüğüyle, Sarkis-Aşod'la evlendirmişti, daha sonra özgürlüklerini ilan edeceklerinden korkup üçünü birden Godor veya Godorots hisarına çekti ve geceleyin onları tutsak etti. Sarkis-Aşod'u Nıkhan –"zapt edilemez Nıkhan"– kalesine, Haçik-Gagik'i Sevan kalesine, daha bir çocuk olan Kurken'i ise Godor hisarına kapattı veya Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'ne göre, Covaş nahiyesindeki Şamiram kalesine.[61]

Ne var ki bu cebri muamele herkesçe kınanmış anlaşılan. Mevcut idareye sadık çok sayıda derebeyi, meşru prensleri olan bu gençlerin hapsedilmesini tasvip etmeyerek, Antzevatsik'in yeni beyinin, prens Adom'un –demin gördüğümüz gibi, beklenmedik bir şekilde ölen şu "Apupelc'in oğlu"nun oğlunun– hizmetine girmek üzere Vasburagan'dan ayrıldılar. "Olacakları beklemek üzere Kangvar hisarına, Adom'un yanına çekildiler."[62]

Ebu-Morvan'ın cebri muamelesinin ardında kralın parmağı olduğunu tahmin etmek zor değil. I. Sımpat, kendisine rağmen, dolayısıyla kendisine karşı Müslümanlarla ittifak kuran prenslere, meşru da olsalar, Vasburagan'ı bırakamazdı. Böylece, kardeşi Şabuh, Vasburagan'a gitti. Kimlere yakın olduğu peşinen belliydi: Ebu-Morvan'ın kayınpederiydi. Dolayısıyla, hapsedilmiş üç kardeşin aleyhine olacak şekilde, Ebu-Morvan'ı kayıtsız şartsız Vasburagan prensi ilan etti. Antzevatsikli Adom'a gelince, diğer Ardzırunilere düşmanlığından, kral Sımpat'a tam bir sadakat politikası benimsemişti.[63]

I. Sımpat'ın emir Ahmed'e karşı seferi

Vasburagan'da siyasi iktidarın el değiştirmesi meselesinin beklenmedik sonuçları olacaktı. Ebu-Morvan'ın tahtı gaspından sonra, Vasburagan beyleri arasından meşru prenslere sonuna kadar sadık kalanlar kendilerini Müslüman diyarına sürgün ettiler. Amid'e (Diyarbakır), bu şehrin Arap emiri olan Cezire valisi, Şaybanî sülalesinden Ahmed ibn-İsa ibn-Şeyh'in yanına gittiler, o da onları, tahmin edileceği gibi, en iyi şekilde karşıladı.[64]

Ahmed ibn-İsa son derece atılgan biriydi. Vaktiyle halifenin Ermenistan valisi olmuş (885-886), bu ülkeyi fethetme niyetinden vazgeçmemişti. Birazdan göreceğimiz gibi, Ağtzınik'e –eski Arzanene– el koymaya hazırlanıyordu; bu uç beyliği resmi olarak Müslümanların elindeydi, ama emirleri, yaptıkları evliliklerle, daha şimdiden kısmen "yeniden Ermenileşmişlerdi."[65] Tamamen Ermeni toprağı olan Daron'a göz koymuştu aynı zamanda; bu eyalet, bilindiği gibi, Pakraduni ailesinin ayrı bir koluna aitti. Daron'un Pakraduni prensi Tavit-Arkayg'ın (878-895) ardından yerine yeğeni Kurken geçmişti (895-897). Emir Ahmed, Kurken'e saldırdı, onu yendi, öldürdü ve Daron'u ilhak etti (897).[66] Bundan sonra da bütün Ermenistan'ın üstünde hâkimiyet iddia etmeye kalktı, çünkü belirttiğine göre Daron bir zamanlar Ermenistan'a hâkim olan eyaletti.[67] Vasburaganlı mültecilerin kendisine katılmasını, hırslı maksatlarını gerçekleştirmek için değerli bir katkı olarak görmüş olduğu anlaşılıyor. "Onları etrafında toplayan Ahmed, emellerine onları da ortak etti, amacı özsaygılarına hitap edip muhabbet göstererek Ermeni soylularını elde etmek ve kral Sımpat'a (etkisine) karşı bir denge kurmaktı."[68]

Ahmed, I. Sımpat'ın karşısına bir Ermeni *nakharar*ları birliği çıkarmaya çalışırken, Sımpat da aynı oyunu aksi yönde oynayarak, ona karşı başka bir Arap emirinin, Arzen emiri Ebu'l Makhra ibn-Musa ibn-Zorara'nın desteğini elde etmişti; bu emir sadece Ağtzınik'te değil, Sim dağı veya Ṣasun'da [Sason], Khoytların dağında da hüküm sürüyordu. Evlilik yoluyla, Arap yazarlarına göre Pakraduni sülalesiyle (Daron'daki Pakraduni kolu),[69] Hovhannes *Gatoğigos*'a göre Ardzıruni sülalesiyle[70] akraba olan Ebu'l Makhra, Hovhannes'in dediğine inanacak olursak, gizlice Hıristiyan bile olmuştu.[71] Daron'u yeniden fethetmek için Ahmed ibn-İsa'nın üzerine yürümeye hazırlanan I. Sımpat, besbelli Ebu'l Makhra'nın

desteğine güveniyordu, ama Ahmed ondan önce davranıp bu emiri yakaladı; emir, tutsaklığı sırasında ölecekti.[72]

Bütün bu tahrikler I. Sımpat'ı Daron'u kurtarmak için emir Ahmed'e karşı savaşa itti. Üstelik Daron prensliğinin vârisi Aşod,[73] I. Sımpat'ın kardeşi Şabuh'un damadı olmuştu ve bu aile birleşmesinden yararlanıp mamelekini gasp etmiş olan Müslüman'a karşı kralın yardımını rica etti.[74]

I. Sımpat kendi mülklerindeki askerleri bir araya getirdi ve "Ermenistan'da, İberya'da (Gürcistan) ve Ağvanlarda" hükümranlığını kabul etmiş ülkelerden de asker istedi. Gürcistan'ın Pakraduni soyundan *kuropalatesi* II. Adarnase –çok yakında kral yapılarak sadakati ödüllendirilecekti (899)– adamlarıyla birlikte ona katıldı. Böylece Ermeni hükümdarının, Hovhannes *Gatoğigos*'a göre 60 000, Tovma Ardzıruni'ye göre 100 000 adamı oldu. Güneye, sonra da güneybatıya yürüyerek Abahunik'i geçti, Pıznunik tarafından Van gölü boyunca gitti ve doğu Daron'a girdi. Emir Ahmed, Daron'un batısından gelerek onun karşısına çıktı.[75]

Kraliyet ordusunun durumu fena görünmüyordu, ancak Vasburagan'ın yeni prensi, prensliğini Pakradunilerin desteğine borçlu olan Ebu-Morvan beklenmedik bir şekilde davayı terk etti! Kral Sımpat'ın eski Ermeni eyaleti Daron'u Hıristiyanlara geri vermek için kutsal bir savaşa giriştiği sırada, Ebu Morvan ona karşı emir Ahmed'le gizlice anlaşmıştı. Ardından, "menfur bir kalleşlikle, kralın arzusuna boyun eğiyormuş gibi yaparak," emir namına casusluk etmek amacıyla, kraliyet ordusunun konakladığı bölge olan Hıveğs'e yöneldi. Hain vasalın kalleşçe tavsiyeleri üzerine kral çorak nahiyelerden geçerek aşılmaz dağ yollarına girdi, çok geçmeden birlikleri yorgunluktan tükenmişti, süvari birliği susuzluktan ölüyordu. Nihayet ordu perişan halde Tukh'taki[76] su kaynağına vardı. Ahmed onu orada bekliyordu (898).[77] Emir, geceleyin, şafak sökmeden biraz önce, ani bir saldırıya girişti. Kral Sımpat at üstünde safları dolaşarak adamlarına cesaret vermeyi başardı. Savaş olumsuz koşullarda başladığı halde, Ermeni ordusu iyi dayanıyordu, ama o sırada savaş meydanına ulaşmış olan Ebu-Morvan, haince çadırlarını toplattı ve ricat borusunu çaldırdı, bunun üzerine ordunun geri kalanı da onu örnek aldı. Sımpat, istemeyerek de olsa, genel hareketi izlemek zorunda kaldı, Ardzıruni'nin belirttiğine göre "Hoğtsg yolundan" geri çekildi. Ermeni piyade sınıfını çeviren Müslümanlar, yaklaşık 5000 kişiyi katlettiler.[78]

Ölüler arasında genç Aşod da bulunuyordu, Tovma Ardzıruni'ye göre Keğarkunik veya batı Sünik beyi olan Sünikli prens II. Krikor-Supan'ın oğluydu;[79] gerçekte, Brosset'nin de kabul ettiği Çamçiyan'ın düzeltmesine göre, bu Aşod, Krikor-Supan'ın oğlu değil kardeşi olacak.[80]

Vasburagan sarayındaki felaketler
Ebu-Morvan'ın öldürülmesi ve Sarkis-Aşod'un tahta çıkışı

I. Sımpat'ın Daron'u Müslümanlardan geri almak için çıktığı sefer, Vasburagan prensi, daha doğrusu Vasburagan tahtını gasp eden Ebu-Morvan yüzünden başarısızlığa uğramıştı. Sımpat dinlenmek ve ordusunu da dinlendirmek için Pakrevant'a çekildi. Bu sırada, seferin başarısız oluşunun müsebbibi Ebu-Morvan, kraliyet erkinin yükselen seyrini durdurmuş olmaktan çok memnundu. Saray erkânını Van'da (Dosb) topladı ve hedefine ulaşmış bir adam olarak "eğlenip şölenler verdi."[81] İlkin Vasburagan prensliğini vasisi olduğu çocuklardan, hapsettirdiği meşru prenslerden gasp etmeyi –bunu da kral Sımpat'ın desteği sayesinde yapmıştı, sonra da emir Ahmed'in Sımpat'ı yenmesini sağlayarak kraliyetin vesayetinden kurtulmayı başarmamış mıydı? Dilekleri gerçekleşince, tutsağı olan üç prensten en azından birini hapisten salıvermekte sakınca olmadığını düşündü –Vasburagan'daki meşruiyetçilerin kendisine katılması için şüphesiz– ve prenslerin ikincisini, o zamanlar on beş yaşında olan Haçik-Gagik'i, nezaret altında tutulduğu sınırlı bir özgürlük tanıyarak sarayında alıkoydu. İhtiyatsız bir davranıştı bu. Haçik-Gagik, genç yaşına rağmen, Amaduni ailesine (Şabuh ve Vahan Amaduni kardeşler) ya da Vahuni ailesine (Ebusakr Vahuni) mensup olan mevcut idareye sadık birkaç beyle anlaştı. Ebu-Morvan'ın Van'da kutladığı bir bayramın ertesinde, bu sonuncusu "kraliyet elbisesi giymiş ve katırına binmiş olarak, Van'ın dış mahallesindeki bir yolda şatafatla gezinirken," Haçik-Gagik ve iki Amaduni üzerine atıldılar, onu bineğinden düşürdüler ve başını kestiler. Bu başı Aşinod kalesine, oradan da Godorots kalesine (Antzak nahiyesi) götürdüler ve Haçik-Gagik'in bu kalelerde bulunan iki kardeşini yani Kurken'i ve Sarkis-Aşod'u hemen kurtardılar. Hayatlarından umudu kesmeye başlayan iki genç, birden kendilerini ata mülklerine tekrar sahip olmuş buldular. Büyükleri, Sarkis-Aşod, herkes tarafından Vasburagan prensi olarak tanındı.[82]

Kral I. Sımpat'ın, Ebu-Morvan'ın ihanetinin kurbanı olmasından sonra, Vasburagan prensliğinin başına yeniden Sarkis-Aşod'un getirilmesini onaylaması beklenebilirdi. Böyle de oldu. "Olayı öğrendiğinde, tek cevabı şu oldu: 'Yapılan şey doğrudur.'" Sarkis-Aşod'a prenslik nişanlarını gönderdi, kardeşi Haçik-Gagik'i "Büyük Ermenistan'ın komutanı" olarak tanıdı ve ona Bizans usulü, "üstünde haç olan bir sancak" yollayıp en küçüğünü, Kurken'i, *marzban* olarak tayin etti.[83] Aslında kral endişe duymuyor değildi. Vasburagan'ın yeni prensi, kısa süre önce Ebu-Morvan'ın tahtı gaspını kolaylaştırmış veya buna göz yummuş olmasını yüzüne vurabilirdi. Sarkis-Aşod kralı bırakıp emir Ahmed'in veya emir Afşin'in himayesine girerek intikam almaz mıydı? Sımpat, yeni prensin mevcut idareye sadık kalmasını sağlamak için, kardeşi Tavit'i elçi olarak alelacele Vasburagan'a gönderdi.[84]

Emir Afşin'in I. Sımpat'a karşı savaşı

Emir Ahmed'in I. Sımpat'ı güney Ermenistan'da bozguna uğratması, Azerbaycan valisi emir Afşin'i kuzey Ermenistan'a, kraliyetin esas mülküne saldırmak konusunda cesaretlendirdi. Ağvan'daki Udya nahiyesinde ilerleyerek, Kukark ve Gürcistan'ı Sımpat'tan koparmayı denedi, ama bu yörelerin prensleri metbuları olan krala sadık kaldılar.[85] Afşin daha sonra Pakraduni ata mülkünün kalbine girerek, Sımpat'ın karısı Ermenistan kraliçesiyle[86] birlikte birçok başka prensesin ve komşu manastırlardan keşişlerin sığınmış olduğu Kars'ı kuşattı. Kars valisi, kraliyet yönetim görevlisi Hasan Kıntuni, sıkı bir direniş gösterdikten sonra müstahkem şehri teslim etmek zorunda kaldı, ama şeref verici şartlar altında. Böylelikle Afşin, Kars surlarının arkasına sığınmış olan çok sayıda köylünün ve pek çok seçkin şahsiyetin serbestçe çıkmasına izin verdi. Ancak, şehri boşaltırken, Sımpat'ın karısını ve gelinini --oğulları Muşeğ'in karısı, ayrıca birçok başka önemli rehineyi yanına aldı. Onları Dıvin'e, Ermenistan'ın ortasında yeniden bir Müslüman kalesi haline gelen şehre götürdü ve hatırı sayılır bir ganimetle, özellikle Kars'tan ele geçirdiği kraliyet hazinesinin bir kısmıyla Azerbaycan'a döndü.[87]

Afşin gidince, kral Sımpat Kars'a girdi ve yapabildiği tek şey emirin verdiği tahribatı saptamak oldu. Kış sonunu Yeraskhatzor kazasında yer alan Gağzovan veya Gağzıvan (daha sonra Kağızman)[88] kalesinde geçir-

meye gitti, karısını ve rehineleri kurtarmaya çalışmak için oradan Afşin'le irtibat kurdu. Emir, bunun karşılığında, Sımpat'ın kızlarından birini, ayrıca kardeşi Sahak'ın kızını istiyordu. Sonunda kral, kendi oğlu, kraliyet prensi Aşod *Yergat*'ı ve yeğeni Sımpat'ı Afşin'e rehine olarak gönderdi. Ayrıca Afşin, bir Pakraduni prensesiyle, kralın en küçük kardeşi prens Şabuh'un kızıyla evlendi. Ama hükümdar, bu düğünün şatafatla kutlanmasını kabul etmiş olmakla birlikte, yeni bir pusu kurulması ihtimali daima olduğundan, ateşi olduğunu bahane ederek düğüne gitmekten kaçındı. İlkbaharda, kardeşi Şabuh'u, artık bu prensin damadı olan emirin yanına yollamakla yetindi. Bunun üzerine Afşin, Şabuh'un kraliçeyi ve diğer tutsak prensesleri Ermenistan'a geri götürmesine izin verdi (898-899).[89]

Bu anlaşmalara ve bunların teminatı olan ailevi birleşmeye rağmen, I. Sımpat ile Azerbaycan emiri arasındaki güvensizlik had safhadaydı. Her ikisi de Gürcistan'ı kendine bağlamaya uğraşıyordu ve bu alandaki rekabetleri anlaşmazlığın en önemsiz nedenlerinden biri de değildi. Sımpat, daha önce gördüğümüz gibi Gürcü ülkesinin güneybatısının efendisi olan Gürcistan *kuropalates*i II. Adarnase'nin sadakatine zaten güvenebilirdi. "Adarnase," der Hovhannes *Gatoğigos*, "kral Sımpat'la ittifakını sarsılmaz bir şekilde koruyordu. Onun emellerine ve kudretine her bakımdan tabi idi; babasına hürmet edercesine, büyük bir saygıyla ona itaat ediyordu. Bu yüzden de kral onu çok seviyordu. Muhteşem bir merasimle, Adarnase'nin başına kraliyet tacını koyarak bunu kanıtladı. Onu İberya kralı ve Ermenistan krallığının ikinci adamı yaptı. Adarnase'ye gelince, kral payesine eriştikten sonra Sımpat'a tabiiyetinde hiçbir değişiklik olmadı ve taahhütlerine daima sadık kaldı" (899).[90]

Gürcistan krallık yönetimini Ermenistan kralının yarattığı bir şey olarak görmeye niyeti olmayan *Gürcü Vakayinamesi*'nde buna benzer bir şey bulunmaz elbette.[91] Şunu belirtelim ki, aksine, Hovhannes *Gatoğigos* bu tabiiyet üzerinde ısrarla durur. Her ne olursa olsun, I. Sımpat, uzak akrabası olan Gürcistan *kuropalates*ini kral yaparken, Gürcü ülkesini kesin olarak, en azından hukuk ve protokol bakımından, kendi vasalı kılmayı düşünmüştü kuşkusuz.[92] Bu vasallığın karşılığı olarak, Adarnase'ye Ermenistan krallığında ikinci adam mevkii verilmişti. Gerçekte, Gürcü tacının kökenlerinin bizzat Adarnase'nin sülalesi tarafından unutulacağı gün gelecekti, bu öyle mutlak bir unutuştu ki, demin söylediğimiz gibi, milli vakayinamede bunun izine rastlanmıyor.

Ancak, şimdilik I. Sımpat ile II. Adarnase arasında tam bir uyum vardı, Müslüman tehlikesi iki hükümdar için de bu uyumu zorunlu kılıyordu. Batı Gürcistan'da Adarnase Ermenistan'ın kralından destek alırken, emir Afşin hâkimiyetini doğu Gürcistan'a yayıyor, Tiflis şehrini (zaten o dönemde Müslüman'dı) işgal ediyordu. Afşin, önceki anlaşmaları bozarak, oradan beklenmedik bir şekilde Şirag'ı, kral Sımpat'ın mülkünü istila etti. Mütarekenin bu şekilde ihlal edilmesini hiç beklemeyen Sımpat, Dayk'a çekildi, oradan da Gürcistan'a, dostu Adarnase'nin yanına.[93] Onu ele geçiremeyen Afşin, Azerbaycan'a döndü. Oğlu Divdad'ı ve Yusuf adlı, güvendiği bir hadımağasını[94] Dıvin'de vali olarak bıraktı. Emir, kralın büyük oğlu, veliaht prens Aşod *Yergat*'ın yanı sıra, kralın yakın akrabaları olan birçok prens ve prensesi de hâlâ rehine olarak huzurunda tutuyordu, bunların arasında prens Sahak'ın oğlu genç Sımpat da vardı.[95] Bunun üzerine Sımpat'ın annesi, delikanlının özgür bırakılmasını talep etmek için korkunç emire gitti. "Beraberinde altın ve gümüşten değerli şeyler götürerek, muhteşem bir maiyet eşliğinde yürüyüşe koyuldu ve Şarur ovasından geçerek Afşin'in ordugâhına vardı. Ona önemli armağanlar sundu, sonra iki gözü iki çeşme ağlayarak, oğlu Sımpat'ın özgür bırakılmasını istedi. Büyük acısını yürek parçalayıcı bir şekilde gözler önüne serip, emirin kalbini yumuşatmayı başardı. Emir hediyelerini kabul etti ve oğlunu ona geri verdi."[96]

Öte yandan, Dayk'taki ve Gürcistan'daki sığınaklarından ayrılmış olan I. Sımpat, Ani yakınında, Akhuryan'ın kıyılarında, Afşin'in hadımağası Yusuf'la bir görüşme yaptı. Hovhannes *Gatoğigos* iki adamın birbirinden hoşlandıklarını söyler, kralın, hadımağasını hediyelere boğduğunu da ekler; buradan şunu anlarız ki, onu satın almıştır.[97] Ama Yusuf'un iyi niyeti kraliyet mülküyle sınırlı kaldı. Nitekim aynı hadımağası, kısa süre sonra, çeteleriyle birlikte, Udya eyaletinde (Ağvan) Şamgor ile Kukark arasında bulunan Sevortilerin ülkesini yakıp yıktı. Sevortilerin *nahabed*i, prens Kevork, bu dağlılara has yiğitlikle direndi, ama karşı tarafın sayıca üstünlüğü karşısında sonunda yenik düştü, esir alındı ve Afşin'in oğlu Divdad'ın konakladığı Paydagaran'a götürüldü. İslamiyeti benimsemeye zorlanan Kevork, bunu reddetti ve şehit oldu.[98]

Sevortilerin reisini şehit etmiş olan bu hadımağası, efendisi Afşin'in gözünden düşmekte gecikmedi. Onun öfkesinden çekinerek, Ermeni rehinelerini özgür bıraktı, özellikle kral I. Sımpat'ın oğlu veliaht prens

Aşod *Yergat*'ı ve Aşod'un kardeşi Muşeğ'in karısı olan baldızını. Onlarla birlikte Ermenistan'a kaçtı ve onları sağ salim krala teslim etti. Sevinçten havalara uçan I. Sımpat, hadımağasını hediyelere boğdu. Ama Yusuf daha sonra servetiyle Mısır'a gidip yerleşmek gibi yersiz bir fikre kapıldı, onu bir hain olarak gören oradaki Müslümanlar, onu öldürdüler.[99]

Emir Afşin ve Vasburagan prensleri

Ermenistan kralı kuzeyde Azerbaycan emiriyle uyuşmak mecburiyetinde idiyse de ve onun darbelerinden ancak ihtiyatlı davranarak kaçınmayı başarıyorduysa da, güneyde Ardzıruniler de bir o kadar temkinli olmaya mecburdular. Emir Afşin, I. Sımpat'ın oğlu veliaht prens Aşot *Yergat*'ı rehine olarak ele geçirdikten kısa süre sonra, Vasburagan'ın aleyhine dönmüştü. Kış ortasında Tornavan nahiyesine (Nıkhan diyarı) vardı.[100] Vasburagan prensi Sarkis-Aşod, direnemeyeceğini anlayınca, vasallık yemini etmek üzere Müslüman ordugâhına geldi. Afşin, çekilmeden önce, Ardzıruni prensinin erkek kardeşlerinden birini rehine olarak istedi; ilkin, yedi aylığına, büyüğü, Haçik-Gagik'i, ardından, bir yıllığına, en küçüğü Kurken'i.[101] Böylece Kurken, Afşin'in yanında, Barda'da (Bardav) ikamet etmek zorunda kaldı, mülklerinde gözü olan emirden çok kötü muamele gördü. Ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu anlayan Kurken, bir gece vakti, tutsaklık yoldaşı Şabuh Amaduni'yle birlikte kaçmayı sonunda başardı ve bir çırpıda Vasburagan'a ulaştı.[102]

Kaçmalarına hiddetlenen Afşin, Van üzerine yürüdü. Direnemeyen prens Sarkis-Aşod ve iki kardeşi, "Küçük Ağpag nahiyesine doğru, Clmar ve Sırink kalelerinin yakınına" çekildiler, der Ardzıruni, "Orsirank vadisine" der Sürdürücüsü.[103] Afşin, Van'a Grek asıllı bir dönme olan Safi adında bir hadımağasını yerleştirdi, bir diğer hadımağasını da Vosdan'a. Ardzırunilerin hısımı olan, Hıristiyanlıktan dönmüş bir Ermeni, Vasak oğlu Hasan, onun hizmetine girerek direnişin sırlarını verdi. Müslüman birliklerinden biri Martasdan'daki Hampayrazan kalesine yerleşti, yani Van gölünün doğu kıyısına, Pergri [Muradiye] ile Amuk [Amik] arasına. Bütün bu bölükler kırsal kesimi haraca kesiyor, açık kasabaları talan ediyordu, ama müstahkem şehirler direniyordu. Emir Afşin, Ardzıruni prenslerini güneyin en uç noktasına, Ağpag'a kadar bizzat kovaladı, Atamagerd'de mola verdi ve komutan vekillerinden birini, hadımağası Hivor'u,

girilmesi çok güç olan bir mevzie, Gagenig'e siperlenmiş olan prens Sarkis-Aşod'a ulaşması için öncü olarak görevlendirdi.[104] Ardzıruni'nin vakayinamesinde, dağlar arasındaki boğazlarda kışın yapılan bu çatışmalar renkli bir şekilde tasvir edilir. "Kıştı. Üç yiğit kardeş (prens Sarkis-Aşod ve iki kardeşi, Haçik-Gagik ve Kurken) pek kalabalık olmayan bir maiyetle gelmişlerdi. Şafağın gök mavisi ışığında, düşmanın izlerini takip ettiler ve pek çoğunu katlettiler. Ne var ki atları bir seferde alınan uzun yoldan yorulmuş ve derin kar yığınları arasında yürümekten bitkin düşmüştü. Dinç olan düşman, sürüyle ok ve kargıyla adamlarının üzerine atıldı, birkaçını yakaladı, bir kısmını öldürdü, kafalar kesti ve bunları kazıklara takıp sur direklerinin yakınına dikti. Tutsaklar Barda'ya gönderildiler, Afşin onları hapse attırdı, sonra halka ibret olsun diye, parçalara ayırttı." (Bir tek Aşod Varajnuni, Sarkis-Aşod'un karısı olan Vasburagan prensesi İseda veya Seta'nın yalvarmaları sonucunda kurtuldu[105]). Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'ne göre, Gagenig çarpışması, tersine, istilacıların geri çekilmesiyle son bulmuştu.[106]

Vasburagan'da bir işgal birliği bırakan emir Afşin, daha sonra kuzeye, Barda'ya yöneldi, hadımağası Yusuf'un kaçışının ve ihanetinin ve kraliyet prensi Aşod *Yergat*'ın kaçışının intikamını almaya gidiyordu. Bu olaylardan sorumlu tuttuğu kral I. Sımpat'ı cezalandırma amacı güden bir sefer düzenlemek için ordu topluyordu ki, Barda'daki bir veba salgını sonucunda, Mart 901'de öldü.[107] Bu ölüm Pakraduni krallığını kurtardı. Afşin'in oğlu Divdad, aceleyle Azerbaycan'a döndü. Vasburagan'da bırakılmış olan işgal birliklerine gelince, Afşin, Sımpat'a saldırmak üzere hazırlanmış birliği takviye etmek amacıyla, onları Barda'ya bizzat geri çağırmıştı. Böylece, Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'nün yazdığı gibi, *Hayasdan* [Ermenistan] özgür kaldı, "Ermeni vatanı nefes alabildi."[108]

Vasburagan prensi Sarkis-Aşod, istilacılar gittikten sonra, geride kalan düşmanların ve suç ortaklarının kökünü temizlemek için bütün prensliği baştan başa kat etti. İşgalcilere önayak olan, Hıristiyanlıktan dönmüş Vasak oğlu Hasan'dan intikam alacaktı. Bu kişi Sevan hisarına sığınmıştı. Kış mevsimiydi. Onun üzerine yürüyen prens Sarkis-Aşod, Lump sel yatağı (Porag-Lumpa) olarak adlandırılan küçük bir vadiye geldi. Akşama doğru, hava şartları yüzünden, Plovank köyünde konakladı. Bunu haber alan Hasan, gerilla savaşına alışkın bir piyade birliğiyle Sevan kalesinden çıktı. Dikkat çekmeden, prensin dinlendiği köye yaklaş-

tı, geceleyin etrafını sardı, sonra, "elinde kargısı ve bir keçi kadar çevik," Sarkis-Aşod'un bulunduğu eve adamlarıyla birlikte girip öldürmek için her yerde onu aradı. Ama evin kirişleri, saldırganların ağırlığı altında çöktü, tavan bel verdi ve prensin muhafızları arasında tek başına kalakalan Hasan esir edildi.

Geriye, Hasan'ın annesinin savunduğu Sevan kalesini teslim almak kalıyordu. Prens Sarkis-Aşod, garnizona teslim olmasını emretsin diye tutsağını müstahkem mevkiin önüne götürdü, ama kocasının mülkünü idare eden dul kadın inatla reddetti. Kral I. Sımpat aracı olarak müdahale etti. Patrik V. Hovhannes'i –tarihçimiz "Hovhannes *Gatoğigos*"– Sevan önüne yolladı, o da bir uzlaşma ayarladı. Sevan mülkünün sahibi dul kadından, kalenin teslim edileceği sözünü aldı, bunun karşılığında Hasan'ın serbest bırakılacağı sözü verildi. Ama bu söz tutulmadı. Prens Sarkis-Aşod, Sevan'ı bir kez ele geçirdikten sonra, patrik bu haksızlığa öfkelenmesine rağmen, Hasan'ı tekrar yakalayıp gözlerini oydurdu. Talihsiz kör adam, keşiş oldu ve son günlerini mübarek biri olarak geçirmesi sayesinde, düşmanın hizmetindeyken ettiği eski ihanetlerin kefaretini ödedi.[109]

Patrik Yeğvartlı Maşdots ve Patrik V. Hovhannes

"Hovhannes *Gatoğigos*"un oynadığı role değinmişken, patrikliğin tarihine dönelim. Patrik Karnili II. Kevork, yirmi yıllık bir ruhani liderlikten sonra (878-898) vefat etmişti. Bir müddet kalmak üzere geldiği Vasburagan'da ölen patrik, bu prenslikte, Van yakınındaki Tsoro-*vank* manastırına (Salnabad) defnedilmişti. Kral I. Sımpat onun halefi olarak, Sevan gölündeki bir adacıkta çileciler gibi zahmetli bir hayat sürmekle tanınan mübarek bir din adamını seçti: Patrik Yeğvartlı I. Maşdots, ruhani liderlik makamında sadece yedi ay kalabildi. 898'de seçilen patrik, 13 Ekim 899'da vefat etti ve Karni'de toprağa verildi (mezar kitabesini 1909'da Fr. Macler incelemiştir).[110]

I. Sımpat ve yüksek rütbeli Ermeni din adamları, Maşdots'un halefi olarak tilmizi Hovhannes'i seçtiler. Dıvin yakınındaki Traskhanagerd asıllı olan V. Hovhannes'in lakabı *Badmapan*, yani "Tarihçi" idi, gerçekten de bibliyografyalarda genellikle patrik Hovhannes –Hovhannes *Gatoğigos*– adıyla belirtilen tarihçi odur. 899'da seçilen V. Hovhannes,

931'deki ölümüne kadar ruhani liderlik makamında kaldı. Ermenistan tarihinin en ilgi çekici simalarından biridir. Bir ermiş gibi yaşaması, iyiliği, munis mizacı bütün kaynaklarımız tarafından övülür.[111] Biz bile, anlattıklarını, iyi niyetinden, duyarlılığından, muhakemesinin yüceliğinden, taraflar arasındaki itidalinden, milli menfaate dair bilincinden, devlet adamı niteliklerinden etkilenmeden okuyamayız.[112]

I. Sımpat'ın Kayslılara ve Sünik'e karşı seferleri

Azerbaycan emiri Afşin'in –Ermenistan için mucize kabilinden– ölümünden sonra (901), kral I. Sımpat, o tarafta olayların durulmasını fırsat bilerek Kays emirliğini tekrar boyunduruğu altına almak istedi. Van gölünün kuzeyine yerleşmiş olan bu Arap hanedanı, Manazgerd (Mantzigerd), Khlat [Ahlat], Arceş [Erciş] ve Pergri'yle beraber Abahunik'i elinde tutuyordu.[113] 9. yüzyıldaki büyük Arap istilası Ermenistan'ı boşaltmak zorunda kaldığı zaman unutulmuş olan bu artçı kuvvet, Kays emirliği, şimdi dört bir yandan Hıristiyan topraklarıyla sarılmış bulunuyordu. Müslüman vasalları I. Sımpat'a vergi ve asker vermeye yanaşmadığından, kral onları buna zorlamaya hazırlandı. Çağrıda bulundu ve diğer bütün vasallarından, "Ermenistan, İberya ve Ağvan prenslerinden" asker topladı. Bunlar arasında ilk sırada, Vasburagan prensi Sarkis-Aşod ile Mogk ve Antzevatsik prensi Krikor'un geldiği görüldü. Ordu, Arakadzodın'daki Oşagan'da toplandıktan sonra Abahunik üzerine yürüdü, Kayslılar da çok sayıda Arap ya da Türk maceracıyı kendilerine katılmaya çağırarak güçlenmişlerdi. Bunlar önce davranıp, Ermeni ordugâhına baskın düzenlediler. Ardzıruni'nin belirttiğine göre, kraliyet birlikleri direnmeyip kaçtı, ancak Mogk prensi Krikor ve Antzevatsikli askerler iyi dayandılar ve bu sefer onlar Kayslıları bozguna uğrattılar. Ondan daha "Ardzıruni taraftarı" olan Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'ne göre, durumu bu şekilde düzelten Vasburagan prensi Sarkis-Aşod oldu. Bunun üzerine I. Sımpat düşman başkentini, Manazgerd'i kuşattı. Sıkıştırılan Kayslılar, Sarkis-Aşod'a yalvardılar, o da, Ardzıruni'nin iddiasına göre, "teveccüh gösterdi" ve kral Sımpat'ın öfkesini yatıştırmayı başardı. Gerçekte Vasburagan prensi Pakraduni hükümdarının Manazgerd'e yerleşmesini hiç arzu etmiyor olsa gerekti. Onun araya girmesiyle, Kayslılar, vergi ödemeleri, rehineleri geri vermeleri ve Kınunilerin eski yurtluğu olan Hağatsovid vadisindeki Eri-

gan kalesini teslim etmeleri karşılığında barış yapma şansını elde ettiler (902). Tovma Ardzıruni her ne kadar bunun "şanlı bir zafer" olduğunu söylese de,[114] Vasburagan prensinin aracılığının kral I. Sımpat'ın Arapları Manazgerd kadar önemli bir mevkiden kovmasını engellemiş olması gene de üzücü bir durum.

Ertesi yıl (903), I. Sımpat doğu Sünik prenslerinden birinin itaatsizliğini cezalandırmak durumunda kaldı; Vayots-tzor'a sahip olan bu prens --onun da adı Sımpat'tı– vergi ödemeyi reddediyordu, hatta Azerbaycan emirine sadakat yemini edecek kadar ileri gitmişti.[115] Kral ona karşı Vasburagan prensi Sarkis-Aşod'un desteğini istedi, prens Aras yakınında ona katıldı. Bu şekilde güçlenen kraliyet ordusu Şarur ovasında, nehrin kıyılarında mevzilendi ve oradan Sünik'i tehdit etti. Bu güç gösterisi Sünik prensinin gözünü korkuttu. Tovma Ardzıruni'ye göre, direnmesinin boşuna olacağını gösteren bir mektup yazarak onun boyun eğmeye karar vermesini sağlayan Sarkis-Aşod oldu. Bu defa da, tıpkı kısa süre önce Manazgerd emiriyle olduğu gibi, Vasburagan prensi hasımlar arasında bir barışma sağlayarak silahlara başvurulmasını önledi. Onun aracılığıyla, Sünikli Sımpat, adaşı krala bağlılığını bildirdi ve affedildi.[116] Sünikli Sımpat'ın Sarkis-Aşod'un kız kardeşiyle evli oluşu, Sarkis-Aşod'un arabuluculuğunu besbelli kolaylaştırmış olmalı. Sünikli Sımpat kralın huzuruna şahsen çıkmaya doğrusu cesaret edemedi, ama kendi yerine kardeşi Sahak'ı gönderdi, o da ödenmesi gecikmiş vergilerin toplamını teslim etti ve kral memnuniyetini gösterdikten sonra geri döndü.[117]

Tovma Ardzıruni'den öğrendiğimize göre, Süniklileri bağlılık bildirmeye karar verdiren şey, Nahçivan şehrinin ve kazasının kral I. Sımpat tarafından onlara bahşedilmiş olmasıydı. Aslında, Brosset'nin çevirisi burada bir hayli anlaşılmazdır. Onu okuyunca, Nahçivan'ın I. Sımpat tarafından Sünikli Sımpat'a değil, bir yıl önce (902) Manazgerd'in Kayslı emirine karşı mücadelede Ermeni davasına yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Vasburaganlı Sarkis-Aşod'a verilmiş olduğu sanılabilir. Ama Brosset'nin olayı oturttuğu bağlam bile bu versiyonu çürütüyor:[118] Kral I. Sımpat, Ermeni prensleri Nahçivan'ı Kayslıların elinden aldıktan sonra bu şehri 902-903'te gerçekten de Sünikli Sımpat'a verdi.[119]

Aslında "Nahçivan meselesi" karmaşıktı. Ardzıruni kaynaklarına göre, üstelik Nahçivan Aras'ın sol kıyısında yer aldığı halde, yöre tarihi olarak Vasburagan'ın bir parçasıydı. Ardzıruni'nin ileri sürdüğüne göre, an-

cak 704'e doğru oradan koparılmıştı.[120] Hatta Hovhannes *Gatoğigos*, Aşod Ardzıruni (ölümü 874), Krikor-Terenig (874-886) "ve onların bütün ataları" da dahil olmak üzere Vasburagan prenslerinin Nahçivan'a sahip olduğunu belirtir,[121] bu da şehrin Kays emirliği tarafından işgalinin, 902'de son bulmuş olan işgalin, tamamen geçici olduğunu düşündürür. Sünikli kaynaklara göre ise, tersine, "Vayots-tzor'un başkenti" olan Nahçivan tarihi olarak Sünik toprağıdır.[122] Her halükârda, ilginç olan, kral I. Sımpat ile Sünikli Sımpat arasındaki bir anlaşmada, başlıca müeyyidesi Nahçivan'ın Süniklilere bırakılması olan bir anlaşmada, Vasburaganlı Sarkis-Aşod'un aracı olmasıdır. Vasburagan prensi sülalesinin veraset yoluyla geçen haklarını o kadar önemsememişse de, halefleri bu duruma o kadar kolay razı olmayacaklardı, zira dört-beş yıl sonra kardeşi Haçik-Gagik'in meseleyi tekrar açtığını ve müstahkem şehrin kendilerine geri verilmesini talep ettiğini göreceğiz.[123]

Haçik-Gagik, Vasburagan prensi

Vasburagan prensi Sarkis-Aşod, kral I. Sımpat'a Sünik sınırlarındaki güç gösterisinde eşlik ettiğinde zaten hastaydı. Hastalığı ağırlaştığından, Nahçivan'da yatağa düştü ve Atonts'a göre 903'te, Dulaurier'ye ve Brosset'ye göre 13 Kasım 904'te,[124] daha yirmi dokuz yaşındayken vefat etti.[125] Kardeşi Haçik-Gagik, aile mülkünü üçüncü kardeşleri Kurken'le paylaşarak, Vasburagan prensi olarak onun yerine geçti. Haçik-Gagik kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki nahiyeleri aldı, yani "Cıvaşrod ve Tornavan, Ardaz, Martasdan, Tarni, Arperani, Ağantrod, Parilovid, Balunik, Medznunis, Dosb ve Rışdunik, Pokunik ve Kukan Ardaşesyan." Kurken güneydoğuyu aldı, yani "Antzevatsik vadisi, Gorcunik, Guğanovid, asıl Martasdan (?), Arcişagovid, Arnoy-odn, Büyük Ağpag ve Küçük Ağpag, Age-Damper, Daykryan, Erna ve Zarehavan."[126] Gene de bu kazalardan bazılarının, mesela Zarehavan'ın (Urmiye gölünün batısı), Vasburagan bunların üstünde teorik olarak hak iddia ettiği halde, gerçekte Müslümanların işgalinde olup olmadığı sorulabilir.

Haçik-Gagik tarihçi Tovma Ardzıruni'nin kahramanıdır. Ardzıruni ve onun eserinin sürdürücüsü, bu prensin gerek barıştaki gerek savaştaki meziyetlerini uzun uzun anlatırlar –gerçekten de Ardzırunilerin en dikkat çekicisidir. Haçik-Gagik'in "Rışdunilerin uzun zamandan beri ha-

rabe halinde olan ikametgâhının bulunduğu tepeyi surlarla çevirdiğini;" Amragan kayalığının, Van hisarının bulunduğu kayalığın üstüne Aziz Kevork'a adanmış bir kilise diktiğini; Van'da da Aziz Sion denilen başka bir kilise yaptırdığını; "Amragan kayalığının üstüne" "bir şehre benzeyen" ve güzelliği övülen dinlenme evleri inşa ettirdiğini; Varak [Erek] ile Van arasına, bu dinlenme evlerinin sulanmasına yönelik, "yontma taştan bir kanala benzeyen yeraltı suyu yolları" açtığını görüyoruz –bu, bugün bildiğimiz gibi, Urartu krallarının eski hidrolik sisteminin yeniden işler hale getirilmesinden başka bir şey değildi.[127] Genç prensin faaliyetinden bu şekilde yararlanan sadece Van yöresi olmadı. Eyaletlerinin kuzeydoğusunda, Cıvaşrod kazası tarafında Ked kasabasına doğru, her yeri gören manzaralı bir tepenin üstüne "bir sarayın sayısız binasıyla çevrili bir ziyafet salonu" inşa etti. "Aşağıda, Aras'ın aktığı ovanın manzarası uzanıyordu; geyik, yaban domuzu ve yaban eşeği sürülerinin zıpladığı, aslan inlerinin bulunduğu, asil Ararat [Ağrı] dağının karşısında avcılar hoş vakit geçirsin diye çoğalan her çeşit hayvanın olduğu ovanın." Gene Cıvaşrod'da, Culfa'nın güneybatısında yer alan Vasburagan'ın bu uç beyliğinde, Maragan kasabasında, Garmir ırmağının kıyısında, Haçik-Gagik Azerbaycan'dan gelen Müslüman akınlarını durdurmak amacıyla bir müstahkem şehir inşa etti.[128]

Haçik-Gagik'i örnek alan kardeşi Kurken, Ardzıruni'nin hatırlattığı gibi, "Ardzıruni prenslik ailesinin asıl mülklerinin kalbinde" yer alan Büyük Ağpag nahiyesindeki Atamagerd şehrinde "hayran olunacak güzellikte bir kilise" inşa etti.[129]

Böyle barışçı işler yapmasının yanı sıra, Haçik-Gagik çeşitli asilerle mücadele etmek zorunda kaldı; özellikle, "iğrenç bir kurnazlık vasıtasıyla" Akarag hisarını ve Cagug, Cahug veya Cakhug nahiyesini[130] ele geçirmiş olan Maymang oğlu Şabuh'la, sonra "saklandığı in Arcuc kalesinde olan" Vasak oğlu ve Haçik-Gagik'in kayınpederi Krikor Ebu Hamza'yla. Yeni prens asileri boyun eğmeye zorladı. Öte yandan, Haçik-Gagik'in küçük kardeşi prens Kurken, "Eli nahiyesinin sakinlerinin kökünü kazıdı ve hatıralarına varana dek ortadan kaldırdı," bunların boyun eğmeyen Ermeniler mi yoksa Ermeni nüfusunun arasına yerleşmiş Müslüman bir klan mı olduğunu bilmiyoruz.[131]

Haçik-Gagik kardeşinin desteğini "ona Arnoy-odn nahiyesini ve Sırink ile Clmar kalelerine kadar Indzayk vadisini vererek" ödüllendirdi.

Daha sonra her ikisinin de, "mülklerini birbirine yaklaştırmak ve birbirlerinin yardıma koşacak durumda olmak amacıyla" toprak değiş tokuş ettiklerini görüyoruz. Böylelikle Haçik-Gagik Kurken'e "Akarag kalesini ve Cahug nahiyesini bıraktı, kendisi de Mogk arazisinin bir parçası olan Zriel kalesini ve Çermatzor nahiyesini aldı."[132] Mogk diyarının kendisi ise, görünüşe göre hâlâ küçük evladın soyundan gelen Pakraduni hanedanına aitti. Haçik-Gagik burayı fethetmeyi denedi, ancak bu işi uzun süreli olarak başaramadı. "Mogk diyarı," der bu konuda Ardzıruni'nin vakayinamesi, "ormanlık yüksek dağlarla ve kayalıklarla kaplıdır. Öte yandan (kış ortasıydı), kar ve buz yığınları örtmüştü diyarı. Haçik-Gagik en yüksek doruklara kadar çıktı ve bunları dümdüz bir ova gibi yerle bir etti, derebeyleri ve asiller ise hiç direnme göstermeden ahaliyle birlikte kaçtılar ve kalelerine sığınıp saklandılar. Ülkeyi yakıp yıktıktan sonra, Yerivarg nahiyesine döndü, Boğ ve Paron kalelerini aldı, Arvanik vadisine geçti ve oraya hâkim olan kaleyi zapt ederek bu diyarların efendisi oldu."[133] Görüldüğü gibi, kuzey Ermenistan'daki Pakraduni krallığı, Vasburagan'daki Ardzıruni prensliğinin güney Ermenistan'da keyfince at koşturmasına ses çıkarmıyordu.

Amuk'un Haçik-Gagik tarafından alınması Müslüman akınlarına karşı mücadele

Haçik-Gagik daha sonra yüz otuz yıldır Vasburagan'ın ortasında ayakta duran bir "Müslüman adacığı"na, Van gölünün doğu kıyısında yer alan ve Osmanîler kabilesinden Arapların 770'e doğru yerleşmiş olduğu "muhteşem ve zapt edilemez Amuk kalesi"ne saldırdı. Burası, denir Ardzıruni'nin vakayinamesinde, "Vasburagan prenslerinin kalbinde bir yara gibiydi, hiçbir merhemin fayda etmediği bir yara."[134] Haçik-Gagik nihayet, bir gece saldırısı sayesinde, müstahkem şehri ele geçirmeyi başardı. Sakinleri kılıçtan geçirildi, reisleri kayalıkların tepesinden göle itildi. Amuk'un efendisi olduktan sonra, Haçik-Gagik burayı yeni surlarla çevirdi, hisarın tepesinden gölün kumsalına kadar inen surlarla.

Müslümanlar tepki gösterdiler, Amuk'un işgali şimdilik hilafet otoritelerinin veya sırf Azerbaycan emirlerinin düzenli bir seferine yol açmasa da, Urmiye havzasındaki ve Ermeni-Acem sınırındaki Müslüman küçük yerel reisler ve köylüler silaha sarıldılar. Ardzıruni'nin vakayiname-

sinde bir arada yer alan üst üste binmiş versiyonlarda bu olaylar hayli karışık bir şekilde anlatılır, bu da Arap-Acem karşı saldırılarının büründüğü akın niteliğiyle açıklanabilir. Belirtilen ilk düşmanlık yuvası Urmiye gölünün kuzeybatısında, Zarehavan'daki Salamas veya Salmast nahiyesindeydi. Haçik-Gagik genel karargâhını Martasdan'a kurmuştu, burası Vasburagan'a yönelik çeşitli istila yollarını gözetlemek için merkez noktasıydı. Ancak, Ardzıruni'nin vakayinamesinin yeniden kaleme alınmış nüshalarından birini okuyunca öyle anlaşılıyor ki, akınlardan biri Van'ın yakınlarına kadar sokulmuş. Nitekim, istilacıların karşısına Vasburaganlı bir memurun, Tatyos Agiatsi'nin çıktığını görüyoruz; bu şahsın Şamiram'ın (veya Şamiramapert) yani Van'ın valisi,[135] aynı zamanda Vasburagan'ın kuzeydoğusundaki Cıvaş veya Cıvaşrod sınır eyaletinin valisi olduğu söyleniyor. Tatyos Agiatsi Paydagşdan köyünde düşmanı kaçırır.[136] Bu çarpışmanın, gene Ardzıruni'nin vakayinamesine dahil edilmiş başka bir kaynakta Kerad'da geçtiği ve Tatyos Agiatsi'nin aynı şekilde Müslüman çeteleri karşısında zafer kazandığı söylenen çarpışmayla aynı olup olmadığını bilmiyoruz.[137]

Her ne olursa olsun, ilk kaynak daha sonra bize Barsgahayk'taki –yani Urmiye gölü yakınındaki Ermeni-Acem hududu– Müslüman köylülerinin geliştirdiği başka bir akından bahseder; bu köylüler "gizlice" Martasdan'daki Vidahod kasabasına kadar sokulmuşlar ve kasabayı basıp talan etmişler.[138] Darbeyi indirdikten sonra köylerine dönmüşler, çok geçmeden de Cıvaş veya Cıvaşrod ve Tornavan nahiyelerinden geçerek talanlarını Grecunik'te ve Cahug'da sürdürmüşler.[139] Ardzıruni burada Şabuh Agiatsi'nin (Tatyos Agiatsi'nin kardeşi) kahramanlığına değinir, Cıvaş'ın Ğükig köyüne düzenlenen bir akına karşı dururken ölmüştür (905'e doğru).[140] Aynı kaynak bu akınların çıkış noktasının Urmiye'nin kuzeybatısındaki Zarevant olduğunu belirtir.

Prens Haçik-Gagik kardeşi Kurken'i Vasburagan'ın güneydoğu tarafındaki sınırlarını korumakla görevlendirmişti. Kurken genel karargâhını Ağpag'da Büyük Zap'ın kıyısındaki Atamagerd'e kurdu. Küçük Ağpag'ın hâlâ tehdit altındaki ileri karakollarını başarıyla savundu ve Gorcayk'ta, Ermeni toprakları ile Müslüman toprakları arasındaki sınır çizgisinin hâlâ oldukça belirsiz olduğu bu sınır bölgesinde muzafferane savaştı.[141] 906'da Kurken, 700 süvariden oluşan bir karşı-akının başına geçerek, Atamagerd'den yola çıktı, Varaz Zarehavan'dan Müslüman çetelerinin

toplanma merkezlerine kadar girdi, bunlar da Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Zarehavan nahiyesindeydi herhalde. Bu süvari akınının ilkin parlak bir sonucu oldu. "Kurken'in askerleri, bitkin atlarını zorlayarak, girişini hiçbir tedbirin korumadığı Müslüman ordugâhına vardılar. *Marzban*ın (Kurken) artık yürüyemeyen atı, şerefle vuruşmak için başını gururla kaldırdı. Ordugâh alındı ve talan edildi." Ne var ki olayın gidişatı değişti. "Atlar bu kadar uzun bir yürüyüşten sonra yorgunluktan tükenmişti; süvariler de uykusuzluktan, kızgın güneşin yakıcı sıcaklığından, susuzluktan tükenmişlerdi. Dikkatsizce dinlenirken, karıları ve çocukları konusunda çileden çıkmış bir Kâfir sürüsü sözle anlatılamaz bir hiddetle üstlerine atıldı ve ellerinde kılıç, korkunç bir kıyım yaptılar. Ermeniler arasından yaklaşık 500 seçkin adam katledildi."[142]

Bu epizoda rağmen, prens Haçik-Gagik'in saldırısı kayda değerdi. Halifenin düşmanlığını üzerine çekmeden, Azerbaycan emirliğiyle bile bozuşmadan, Müslümanlardan Amuk kalesi kadar önemli bir mevzii geri almayı başarmıştı. Ne yazık ki, onunla kral I. Sımpat arasındaki --onca elzem olan– mutabakat uzun sürmedi. İlk kırgınlıkları anlatılırken, Tovma Ardzıruni'nin vakayinamesinde elbette bütün hata Sımpat'a yüklenir. Ona inanacak olursak, Haçik-Gagik Amuk'u Araplardan geri aldığında, Sımpat bu müstahkem şehre göz dikti. Haçik-Gagik'in Amuk'a vali olarak tayin ettiği adamı, Ebusakr Vahuni'yi "imalı sözlerle ve vaatlerle" ayartmayı başardı. Ebusakr, diye ileri sürer vakanüvisimiz, müstahkem şehri kral Sımpat'a teslim etti, Sımpat da burayı tekrar Haçik-Gagik'e çok pahalıya sattı, "ama o zamandan beri karşılıklı ilişkilerine güvensizlik işledi ve muhabbet duyguları bir daha eskisi gibi hüküm sürmedi aralarında."[143]

I. Sımpat devrinde Ermenistan'ın kalkınması

O dönemde Ermenistan'da sürekli savaş durumu olmasına rağmen, şunu da belirtmek lazım ki, Müslüman akınlarının ve feodal kavgaların arasında ortaya çıkan en ufak bir sükûnet ortamı, derhal kaydadeğer kültürel bir hamlenin işareti oluyordu. Vasburaganlı prens Haçik-Gagik'in idaresi altındaki güney Ermenistan'ı gerek dini, gerek dini olmayan yapıların kapladığını gördük. Haçik-Gagik'in çağdaşı ve rakibi kral I. Sımpat devrinde kuzey Ermenistan'da da aynı durum geçerliydi. Sımpat'ın ana-

babası sanat koruyuculuğu örneğini ilk verenlerdendi. Şabuh'un oğlu olan yeğeni Aşod, Pakaran ve Goğp'a iki kilise dikti, patrik V. Hovhannes bunların güzelliğini över.[144] Vakanüvis, bu kısa barış yıllarıyla ilgili renkli bir tablo çizer. "İsa Efendimiz," der o güzel diliyle, "Ermenilerin ülkesini ziyaret ediyordu. Topraklar işleniyor, üzüm bağları dikiliyor, zeytinlikler ve fundalıklar yaratılıyor, boş bırakılmış tarlalar ekiliyor, yüzyıllık ağaçlardan meyveler toplanıyordu. O yıl, hasat zamanında bol arpa ve buğday alındı, bağbozumunda ise mahzenler şarapla doldu taştı. Dağlar, tıpkı sığırtmaçlar ve çobanlar gibi, otlakların ve sürülerin bolluğundan coşmuştu. Düşmanın tahribatından uzak, kendilerini güvende hisseden *nakharar*lar, kiliseler inşa etmekle meşguldüler."

Kral I. Sımpat'ı örnek alan Ermeni prensleri arasında, batı Sünik veya Keğarkunik (Sevan gölünün güneybatı kıyısı) prensi olan yeğeni II. Krikor-Supan'ın adını anar patrik; mülkünün "hayran olunacak bir verimlilikte" olduğunu ve kendisinin de mükemmel yönetimiyle ülkenin refahını artırdığını söyler.[145] Krikor-Supan'ın annesi ve kral Sımpat'ın kız kardeşi olan dul prenses Maryam, Sevan gölündeki adada bulunan ve o zamanlar mübarek keşiş Maşdots'la ünlenmiş olan keşişler kentinde, biri on iki havariye, diğeri Bakire Meryem'e adanmış iki kilise inşa ettirmesiyle tanınmıştı zaten (874), ayrıca Şoğavak veya Şoğak'ta bir manastır ile Maryam'ın zevci batı Sünik prensi Vasak-Kapur'un (ölümü 887) ruhunun huzur içinde olması için kurulmuş ve Aziz Petrus'un himayesi altına verilmiş bir kilise inşa ettirmişti.[146] Onu örnek alan oğlu batı Sünik prensi II. Krikor-Supan, gene Sevan'ın güneybatı kıyısında bulunan Got'taki (nam-ı diğer Adieaman) ikametgâhında Bakire Meryem'e adanmış büyük bir kilise yaptırdı, kilisenin güzel kitabesi günümüze kadar korunmuştur: "Ben, Supan, masraflar ve çalışmalar sonucu, İsa Mesih nezdinde bu ruhani hatırayı atalarımın ikametgâhı olan Got kasabasında kurdum. Onların halefi olan ben, Tanrı'nın iradesinden ilham alarak, İsa Efendimizin evini, Yakub'un Tanrısının çatısını, Tanrı'nın Aziz Anasının himayesinde, yontulmuş kaya parçalarından inşa ettim. Bu kutsal tövbe mekânına her türlü vergiden muaf tutulmuş papazlar yerleştirdim ve onlara topraklar ve sular tahsis ettim. Ayrıca dört defa kırk günlük perhiz tutmakla ve ruhumun selameti için tövbe mezmurları ve sabah mezmurları okumakla görevlendirdim."[147] Krikor-Supan, Magenots'da da Bakire Meryem'e adanmış kubbeli bir kilise ile zengin tarlaları, bağları ve sü-

rüleri olan bir manastır inşa ettirdi.[148] Ona verilen has da aynı şekilde Keğarkunik'te bulunan kardeşi Sahak da, Kavar'ın kuzeydoğusuna bir saatlik mesafede, Sevan gölünün batı kıyısındaki Noradus'ta bir kilise yaptırdı ve oraya gömüldü (ölümü 923).[149] Son olarak, kral Sımpat'ın ve prenses Maryam'ın erkek kardeşi, Pakraduni prensi Şabuh, kız kardeşinin çabalarıyla, gölün güneyindeki Vanevan vadisinde --daha sonra Gtanots– aynı ölçüde görkemli bir tapınak inşa ettirdi.[150] Ayrıca Sünikli prensler ve bizzat kral I. Sımpat, Sünik'teki Pağg diyarında (Şuşa) yer alan güzel Datev kilisesine ve manastırına yüklü bağışlarda bulundular.[151]

I. Sımpat ve Gürcistan meseleleri

Gürcistan'ın Pakraduni sülalesinden gelen *kuropalates*i II. Adarnase'nin (881-923) Ermenistan kralı I. Sımpat'ın üstünlüğünü tanıdığını yukarıda gördük. Adarnase ilke olarak sadece Gürcistan'ın güneybatısındaki, Kura'nın yukarı havzasındaki kazalarda (Klarcet, Kolaver, Ardahan vs) hüküm sürdüğü halde, kral Sımpat, sadakatini ödüllendirmek için, 899'da ona, yukarıda gördüğümüz gibi, kraliyet tacını bahşetmişti.[152] Bir diğer komşu prens, Ermeni kaynaklarının Eger veya Yekiria [Egerya], yani Megrelya –eski Kolkhis– kralı olarak adlandırdıkları Abhazların reisi Konstantine veya Konstantinos, onun kadar uysal değildi. 904'e doğru Konstantinos, kral I. Sımpat'ın hükümranlığını tanıyan Kukark eyaletine hâkimiyetini dayatmaya girişti. Kralla ilişkileri bozmak anlamına geliyordu bu.[153]

Konstantinos'un kayınbiraderi olan II. Adarnase,[154] onu bu girişiminden vazgeçmeye çağırdı. Ret cevabı alınca, birliklerini Ermenistan kralının birliklerine kattı. Bunun üzerine Konstantinos barış istedi. Adarnase aracılığıyla yapılan müzakereler sırasında, bu prens tarafından yakalandı (kabul etmek gerekir ki hiç de dürüst olmayan bir hareketti bu) ve I. Sımpat'ın karşısına çıkarıldı, o da onu Ani kalesine hapsettirdi. Bazı kaynaklara göre, bunun üzerine Sımpat garnizonlar kurarak Megrelya'yı sahiplenmeyi düşünmüş; gerçekte, tutsağına müsamahayla davrandı ve dört ay sonra da salıverdi. Dahası, "ona bir kraliyet elbisesi giydirdi, başına incilerle süslü altın bir taç koydu, beline değerli taşlarla kaplı altın bir kemer bağladı ve onu kendi egemenliğine alarak gönderdi."[155] Demek, Abhaz prensinin Ermeni-Gürcü hudutlarına, Kukark ta-

rafına doğru büyüme teşebbüsü, onu Ermenistan kralının vasalı haline getirmekle sonuçlandı, ama aynı zamanda bu sıfatla Ermeni hükümdarının elinden bir kraliyet tacı almasını sağladı.

I. Sımpat'ın hangi saiklere göre hareket ettiğini tahayyül edebiliriz. Beş yıl önce Gürcistanlı Adarnase'yi kral yapmıştı. Bugün Abhazyalı Konstantinos'a karşı aynı şekilde davranıyordu. Böylece her ikisinin de üstünde olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyuyor ve her ikisinin vasallık yemini sayesinde, hakikaten "kralların kralı," Transkafkasya'nın *şahinşahı* oluyordu. Aynı zamanda, Gürcü prensi ile Abhaz prensi arasında eşit denge tutturduğundan, birini ötekine karşı kullanarak onları etkisiz hale getiriyor, onları birbirleriyle karşı karşıya getiriyor ve böylece kendi hegemonyasını teminat altına alıyordu. Hatta, kraliyet tacı vermekle Gürcistanlı Pakraduni'nin önemini fazla büyütmüş olmaktan çekindiği ve Abhaz hükümdarına aynı unvanı vererek onu zapt etmek istediği de düşünülebilir.

Her ne olursa olsun, Gürcistanlı II. Adarnase bunu böyle anladı ve şiddetli bir hınç duydu. I. Sımpat'ın, sülalesinin geleneksel düşmanlarını kendisiyle aynı oranda kayırmasına iyi gözle bakamazdı elbette. Böyle bir hoşnutsuzluğun haklı olduğunu kabul etmek gerekir. Gürcü prensi daima I. Sımpat'ın ve onun babası Büyük Aşod'un sadık bir adamı, parlak bir yardımcısı olmuştu. Sımpat'ın Transkafkasya'da Ermeni çıkarlarına karşı daima Bizans politikasını desteklemiş olan bu Abhazya sülalesini kendisiyle eş düzeyde tuttuğunu görmekten burukluk duymuş olsa gerekti. Ayrıca, Abhazların Ermenilerin himayesi altına girmesiyle, I. Sımpat'ın nüfuzunun Karadeniz'e kadar genişlemesinden de telaşa düşebilirdi. Sonuçta, o güne kadar Ermeni tahtının sadık adamı ve müttefiki olan Adarnase, ondan kopmaya başladı.[156]

Bu tavır değişikliği, tam da Müslüman tehdidiyle yeniden karşı karşıya kalacağı bir dönemde, genç Ermeni krallığı için özellikle vahim bir durum arz ediyordu.

I. Sımpat'ın emir Yusuf'la ilk temasları

Saci emiri Afşin'in Mart 901'deki ölümünden sonra, Ermenistan nefes almıştı. Azerbaycan'a sağlam bir şekilde kök salmış olan bu Türk sülalesi Saciler, *Haygan* toprağı için devamlı bir tehlike arz ediyordu. Af-

şin'in oğlu Divdad, babasının mülkünü miras alamadı. Amcası Yusuf onu Azerbaycan'dan kovdu ve emirliğe sahip çıktı (Ağustos 901).[157] Ermeniler için, kardeşinden daha korkutucu bir hasım olacaktı.

I. Sımpat, yeni emiri atlayıp, kendisinin doğrudan Bağdat halifesinin, Abbasi Muktefi'nin (902) vasalı olduğunu kabul ederek tehlikeyi savuşturmaya çalıştı. Başlıca kaygısı babadan oğula geçen emirliklerin özerklikçiliğine karşı mücadele etmek olan Bağdat sarayı, böyle bir bağlılıktan çok memnun kalarak Sımpat'ın girişimini en iyi şekilde karşıladı. Ona, vakanüvislerimizin saymaktan memnuniyet duyduğu her zamanki hediyeleri gönderdi: "Muhteşem bir kraliyet entarisi, bir taç, değerli taşlarla süslü altın bir kemer, şahane bir kılıç, balıklar kadar kıvrak ve muhteşem süslerle donatılmış atlar."[158] Asoğig, Sımpat'ın onu Yusuf'a karşı her türlü vasallıktan muaf tutmasını halifeden talep ettiğini, emirin itaatsizliğinden zaten hiç memnun olmayan halifenin de bu talebi severek kabul ettiğini özellikle belirtir.[159] Hovhannes *Gatoğigos*'a göre, Yusuf, güya halifenin imzaladığı bir davetiye göndererek kralı zor durumda bıraktı. Böyle yolculuklara çıkan Ermeni prensleri geri gelmiyordu: Bunun örneklerinin üzücü hatırası hâlâ akıllardaydı. Bu yüzden de Sımpat bu davete uymaktan kaçındı. Buna öfkelenen Yusuf, her zamanki Paydagaran ve Udya yolundan (Pertav veya Barda diyarı) Ermenistan üzerine yürüdü. Oradan, Ermeni-Gürcü eyaleti Kukark veya Somkheti'nin en önemli nahiyesi olan, Pertuc'un sol kıyısında, Lori'nin kuzeyinde bulunan Daşir'e geçti.[160] Daşir'den, Aşots yoluyla, Akhuryan vadisine, Pakraduni krallık yönetiminin merkezine inmeyi düşünüyordu. Sımpat, onun karşısına çıkmak için derhal harekete geçip Aşots'un bütün geçitlerini, boğazlarını tuttu –herhalde Arakadzodın tarafından– ama Yusuf daha batıdaki geçitleri aştı ve Şirag eyaletine girdi, oradan da Dıvin'e gidip yerleşti; daha önce gördüğümüz gibi bu şehir, Ermeni topraklarıyla çevrili olduğu halde, hâlâ Müslümanların egemenliğindeydi.[161]

Bunun üzerine I. Sımpat, Arakadz (Alagöz) dağının eteğinde, Arakadzodın'da bulunan Aruc'da mevzilendi.[162] Kalabalık bir ordunun başındaki mevcudiyeti Yusuf'un gözünü korkutmuş olabilir, çünkü Müslüman kuvvetlerinin büyük kısmı onun atakça yürüyüşünü izlememişti belki de. Her halükârda emir, krala barış teklifleri götüren okumuş bir Suriyeliyi gönderdi. Öte yandan, istilanın kısa kesilmesini görmekten memnun olan Sımpat, aynı üslupla cevap verdi ve kışı (çok sert bir kıştı) Ar-

şarunik'teki Yerazkhatzor yakınında geçirmeye gitti, sonra ilkbaharda, Şirag'daki Yerazkavors veya Şiragavan'da bulunan kraliyet ikametgâhına yerleşti ve Yusuf'un elçisini kabul etti. "*Vosdigan* Yusuf birçok yük hayvanı ve şahane süslerle örtülü atlar ve altından veya altın rengine boyanmış çeşitli nesneler hazırlattı. Büyük bir şatafat içinde, kral Sımpat'a safirlerle, incilerle, topazlarla ve başka değerli taşlarla süslü altın bir taç, ayrıca altın kaplı ve değerli kumaşlardan yapılmış çok sayıda muhteşem kraliyet entarisi gönderdi." Veliaht prens Aşod *Yergat*'a da şeref veren entariler, değerli bir yarış atı ve *işkhan*ların *işkhanı* unvanı verildi. "Bu tarihi yazan ben de," der patrik V. Hovhannes, "değerli entariler, bir de şahane altın süslerle donatılmış katır aldım."[163] Sımpat aynı mahiyette nazik davranışlarla karşılık verdi –"lâl kırmızısına boyanmış kumaşlardan muhteşem giysiler, vazolar, müzik aletleri, usta Grek işçileri tarafından yapılmış altın kemerler, çeşitli renklerde kumaşlar" vs. Yusuf'a gelince, evine, Azerbaycan'a döndü (903).[164]

Velhasıl, bunalım bir uzlaşmayla çözülmüştü. Yusuf ne Sımpat'ın güçlerini kırabilmiş ne de ondan herhangi bir toprak koparabilmişti, ama onun doğrudan halifeye bağlı olduğu iddiasının önünü kesmişti. Pakraduni'ye bir taç göndererek, kendi yetkisine dayanarak ona yeniden taç giydirerek, kişisel hükümranlığını ona dayatmayı başarmıştı. Bu sırf protokolle ilgili bir başarıydı ve Ermeniler arasındaki feodal bölünmeler Türklerin işini kolaylaştıracağı ölçüde geçerli olacaktı.

I. Sımpat'a karşı komplo
Gürcistanlı II. Adarnase'den kopma

Emir Yusuf halife Muktefi'nin idaresine karşı ayaklanınca, durum daha da hassas bir hal aldı (905).[165] Bağdat sarayı I. Sımpat'tan emire karşı kendisine yardımcı olmasını istedi. Sımpat, her ihtimale karşı askerlerini silahlandırarak, Yusuf'u sadakat gösterileriyle rahatlatmanın akıllıca olacağını düşündü. Çok geçmeden emir halifeyle barıştı, tabii bu barışma Sımpat'ın aleyhine oldu. Ödenmesi gecikmiş cizyenin hepsini ödemesi ihtar edildi, o da elinden geleni yapmak zorunda kaldı, elbette ki Ermeni derebeyleri yüklerinin ağırlaşmasından kralı sorumlu tuttular. Özellikle Vanantlı *nakharar*lar, elbirliğiyle fesat çevirmeye koyuldular.[166] Reisleri Hasan Havnuni, Sımpat'ı ortadan kaldırmayı tasarladı. Bunun sonucu

ortaya çıkacak karışıklıkta, olağanüstü kral vekili payesine konmayı umuyordu, der Hovhannes *Gatoğigos*. Sımpat'a karşı hoşnutsuzluk gerekçelerini gördüğümüz Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase, Hasan'la anlaştı. Fesatçılar ona Ermenistan tahtını vaat ettiler.[167] Bir Havnuni, Hasan'ın kayınpederi, Sımpat'ı öldürmekle görevlendirildi. Fesatçıların bir kısmı, meşum tasarılarını hayata geçirmek üzere Sımpat'ın sarayına gittiler, diğerleri ise silahlanarak Şirag'a yayıldılar (907). Hasan, Sımpat'ın yokluğundan faydalanarak (o sırada Daşir'deydi), Ani müstahkem şehrinin yanı sıra Yerazkavors veya Şiragavan'daki kraliyet sarayını Adarnase'ye teslim etti, saraydaki Pakraduni hazinesinin bir kısmını ele geçirdi.[168] Ama Sımpat'a zamanında haber verildi. Canına kastetmek üzere gönderilmiş katilleri bertaraf etti ve Şirag üzerine yürüdü. Bu eski Pakraduni eyaletinde mevcut idareye sadakat duygusu öyle kuvvetliydi ki, Hasan ve Adarnase korkup Dayk'taki kalelere çekildiler, Ani ile Yerazkavors'tan talan ettikleri zenginlikleri de yanlarında götürdüler.[169] Tebaasının ezici çoğunluğu tarafından sevinç gösterileriyle karşılanan Sımpat, güçlü bir ordu topladı ve Adarnase'ye karşı bir misilleme seferi yürüttü.[170] Bununla birlikte iki hükümdar, tam olarak savaşa girişmekten kaçınmış görünüyor. "Ermenilerdeki savaşma ateşi arttığından," diye yazar Brosset, "bizzat Sımpat'ın onları yatıştırması gerekti, masumlarla suçluları birbirine karıştırmamak gerektiğini ve sadece isyanın elebaşılarını teslim almalarını söyledi." Adarnase bağışlanmasını rica etmek için bu elverişli durumdan yararlandı. Gelip Sımpat'ın dizlerine kapandı. "İyi kalpli kral onu kucaklayıp öptü, geçmişi unutmaya söz verdi ve sadece Adarnase'nin büyük oğlunu rehine olarak aldı."[171] Hasan Havnuni'ye ve diğer hainlere gelince, Sımpat onların gözlerini dağlattı (907).[172]

Vasburagan'daki Ardzıruni prensliğinin krallık haline gelmesi

Kuzey Ermenistan'da bu olaylar cereyan ederken, güney Ermenistan'da Vasburagan prensi Haçik-Gagik Ardzıruni bekleyiş içindeydi. O ve kral I. Sımpat, Nahçivan meselesi yüzünden bölünmüş durumdaydılar. Tarihi olarak Vasburagan'a bağlı olan bu şehir, gördüğümüz gibi, I. Sımpat tarafından ondan koparılmış ve adaşı doğu Sünik prensi Sımpat'a hediye edilmişti (902).[173] 907-908'e doğru Haçik-Gagik, I. Sımpat'ın sıkıntıda olmasından faydalanıp, Nahçivan meselesini çözmek amacıyla,

yani şehri kendisine geri verdirmek amacıyla onu yanına davet etti. I. Sımpat bu talebi geri çevirdiğinden, Haçik-Gagik kasten Müslüman himayesine geçti. Emir Yusuf bir süredir ona teklifte bulunuyordu. Haçik-Gagik onun davetine uyarak Azerbaycan'a hareket etti.[174]

Hiçbir girişim emirin bu kadar hoşuna gidemezdi. Şirag'daki Pakraduni sülalesinden kralla Vasburagan'daki Ardzıruni prensinin arasının açık olması, Ermeni kuvvetlerini tam kendi çıkarına olacak şekilde felç ediyordu. Bu bölünmeyi daha da vurgulamak, Ermenistan'ı ikiye bölmek için, Yusuf, Vasburaganlı Haçik-Gagik'e kraliyet tacını verdi (908).

Kendi ailesinin tarihini yazan hanedan tarihçisi Tovma Ardzıruni, bu olayın sırf Haçik-Gagik'in doğal iyi niyetinden, erken gelişmiş bilgeliğinin Yusuf üzerinde uyandırdığı olumlu etkiden kaynaklandığına bizi ikna etmek için çok uğraşır. "Yusuf, Haçik-Gagik'in ışıltılı gençliğini görünce, yüz hatlarının parlak güzelliğine hayran oldu; ona çözülmesi güç, derin sorular yöneltti, prens hiç tereddüt etmeden bunlara belagatli cevaplar verdi." Ardzıruni hanedanının tarihçisi, emirin Asurlulardan ve Firavunlardan Hintlilere kadar "Devletlerin tarihi ve sınırları" üzerine Haçik-Gagik'i sorgulayışını, sonra onun siyaset anlayışından memnun kalarak ona tacı tevcih edişini tasvir eder.[175] Kabul edelim ki, bu tarih ve siyaset imtihanının esas olarak Azerbaycan emiri ile Ermenistan kralı arasındaki mücadele konusunda olduğunu ve emirin Haçik-Gagik'te hasmına karşı doğal bir müttefik bulduğu için Ardzıruni prensine krallık payesi bahşetmeye karar verdiğini düşünmek daha gerçeğe yakın görünüyor. Mesele, Ermenistan'da bir hanedanın karşısına bir başka hanedan, bir krallık yönetimine karşı bir başka krallık yönetimi çıkarmaktı, veya, şöyle de diyebiliriz, Pakraduni kralının karşısına bir anti-kral* çıkarmaktı. 908'deki bu kararın başka anlamı olamazdı.

Tovma Ardzıruni, tartışılmaz vatanseverliği bakımından kabullenmesi çok zor olan bu hakikati gizlemeye; Haçik-Gagik'in taç giymesinin kral I. Sımpat'ın Müslümanlar tarafından yakalanmasından sonra (bu üzücü epizodu daha ilerde göreceğiz),[176] Ermeni tahtı boş kaldığında vuku bulduğuna bizi ikna etmeye çalışır, sanki Pakraduni sülalesinden tahta çıkacak tek bir vâris kalmamıştır. "Yeteneğini sınadığı ve kabul ettiği Haçik-Gagik dışında Ermenistan'ı yönetecek durumda tek bir adam olmadığını

* **anti-kral:** Daha önceki anti-patrik örneğinde olduğu gibi, usulsüzce seçilmiş anlamında. (ç.n.)

görünce" diye yazar vakanüvisimiz, "saf altından, sanatkârane çalışılmış, inciler ve tarife sığmaz değerli taşlar mıhlanmış bir taç koydu başına; altın işlemeli bir entari giydirdi ona, ateşe tutulmuş süslerle ışıldayan, tahayyül edilebilecek bütün kılıçlardan üstün bir kılıç taktı beline. Muhteşem koşumlar takılmış, ince altın zincirleriyle yıldızlar arasındaki bir güneş gibi parlayan bir ata bindirdi onu. Sağda ve solda, demir zırhlı çok sayıda birlik dizilmişti; müthiş bir şıkırtı, kılıçların ışıldaması, borazanların çaldığı askeri havalar, boynuz boruların homurtusu, fifrelerin keskin tınıları, lirlerin ve timpanonların ahengi, önde ve arkada, ve daha ötede, kraliyet ordugâhından birliklerin kulakları sağır eden gürültüsü. Haçik-Gagik'i böyle bir şatafatla tahta oturttu ve bütün Ermenistan'ı ellerine teslim etti. Bu kralı kutsama töreninin Kutsal Ruh'un esrarengiz işi olduğunu beyan etmekte hiç tereddüt etmiyorum."[177]

Bütün mesele, Tovma Ardzıruni'nin burada iddia ettiği gibi, Yusuf'un Vasburagan prensine krallık tacı giydirmesinin I. Sımpat'ın başına gelen felaketten sonra, yani 914'te mi, yoksa, Hovhannes *Gatoğigos*'un iddia ettiği gibi, 908'de, I. Sımpat hâlâ hükümdarken mi vuku bulduğunu bilmekte.[178] Brosset bu sonuncu varsayıma meyilli görünür.[179] Lüzumunda, belki de bu eylemin iki safhada gerçekleştiğini kabul edebiliriz; Haçik-Gagik Azerbaycan emiri tarafından 908'de tanınmış ve 914'te onun elinden tacı almıştır.[180] Öyle ya da böyle, Tovma Ardzıruni'nin iddia ettiği gibi eğer Ardzırunilerin reisi Kutsal Ruh'un özel inayetiyle kral ilan edildiyse, Tanrı'nın da, patrik V. Hovhannes'in gösterdiği gibi, bu işte parmağı vardı.

Ermenistan'ın kuzeydeki Pakraduni krallığı ile güneydeki Ardzıruni krallığı arasında bölünmesi, emir Yusuf'u ülkenin mutlak hâkimi haline getiriyordu. Yusuf'un huzuruna çıkmaya cesaret edemeyen I. Sımpat (karşı karşıya kalacağı tehlike tecrübeyle sabitti), bilge patrik V. Hovhannes'i, tarihçimizi, elçi olarak gönderdi; o da bize, üstlendiği görevin (908) duygulandırıcı bir hikâyesini bıraktı.[181] Ulu elçi, muhteşem hediyelerle yüklü atlar ve katırlardan oluşan koca bir konvoyla korkutucu emirin istikametine doğru yola çıktı. Emir onu kibarca karşıladı, ama Hovhannes belagatiyle onu yumuşatmayı umarak saflık etmişti. Bir süre sonra Yusuf, yüksek rütbeli din adamına açıkça esir muamelesi etti. "Beni rehine olarak karanlık ve meçhul bir yere kapatıp, etrafını muhafızlarla sardı, öyle ki inlemelerim hapishanemden dışarıya ulaşamıyordu."[182]

Pakraduni Ermenistanı'nın emir Yusuf tarafından istila edilmesi

V. Hovhannes'in tanıklığına göre, bu patrik esir tutulurken, yeni Vasburagan kralı Haçik-Gagik ikinci defa Azerbaycan emirinin yanına gitti. Nahçivan'ı Süniklilerden geri almak arzusuyla hareket eden Haçik-Gagik, Ermeni dayanışmasının gerektirdiklerini unutarak, onlara karşı ve onların hamisi kral I. Sımpat'a karşı, korkutucu Yusuf'un müdahalesini rica ediyordu.[183]

Bu meşum girişim Ermenistan'da bir dizi felakete yol açacaktı. İlkbahar gelince (yıl 909), Yusuf, zincire vurulmuş patrik Hovhannes'i de peşi sıra sürükleyerek, yürüyüşe geçti. Nahçivan'da, Vasburaganlı Haçik-Gagik'in, kardeşi Kurken ve bütün askerleriyle, önceden imzalanmış anlaşmalara uygun olarak, ona katıldığı haberini aldı. Bir Müslüman kolordusu Sünik'i istila etti. Doğu Sünik prensi Sımpat, geçitleri kapatmaya nafile çalıştı. Bunu başaramayınca, annesi Şuşan'ı ve karısı Sopya'yı[184] Erınçag (daha sonra Alinca, Nahçivan'ın kuzeybatısında) kalesinde emniyete aldı –karısı bir Ardzıruni prensesiydi, Haçik-Gagik'in kız kardeşiydi. Sünikli Sımpat daha sonra beklenmedik bir tavır takındı. Kayınbiraderi olan Vasburagan "kralı," Sünik'e düşman muamelesi ettiği ve ona karşı Müslümanlarla ittifak kurduğu halde, Müslüman istilasıyla prensliğinden kovulan Sımpat gidip Haçik-Gagik'in yanına sığındı. Bu savaşın başlangıçtaki sebebi olan Nahçivan meselesi yüzünden aralarında husumet olmasına rağmen, Vasburagan kralı ona konukseverlik göstermekten kaçınmamış anlaşılan.[185]

Batı Sünik de doğu Sünik'le aynı kadere maruz kaldı. Ermenistan kralı I. Sımpat'ın yeğeni olan batı Sünik prensi II. Krikor-Supan[186] da Yusuf'un çetelerine yiğitçe direnmeye çalıştı, ama gene aynı yıl, 909'da, Ermenilerin Paskalya yortusu sırasında yenik düştü.[187] Cesareti kırılan prens, o sırada Dıvin yöresine yerleşmiş olan Yusuf'a teslim oldu.[188] Böylece Sünik, prenslerinin kaçması veya boyun eğmesi yüzünden, birkaç kartal yuvası hariç, emirin eline geçti, Vasburagan ise açıkça onunla işbirliği yapıyordu (909).

Himayesinde olanlar ve bütün doğal vasalları tarafından yüzüstü bırakılan bahtsız Ermenistan kralı I. Sımpat ne yapabilirdi? Yusuf'a muazzam bir savaş vergisi gönderdi, ama nafile. Emir gene de onun üzerine gitti.

Bunun üzerine Sımpat, patrik Hovhannes'e göre, ulaşılmaz Geğarck veya Keğarck kalesine çekildi,[189] Asoğig ise hemen hemen benzer bir sefer nedeniyle, Sımpat'ın Daşir'deki Otzun köyüne –yani Lori'nin güneyindeki yöre– sığındığını, sonradan daha da uzağa, Gürcü ülkesine, Abhazların hudutlarına kadar gittiğini söylüyor.[190] Böylesi kartal yuvalarında hasmını yakalayamayan Yusuf, Tiflis'e döndü, sonra da Dıvin'e. Patrik V. Hovhannes'i hâlâ bu şehirde daracık bir zindanda tutuyordu ("beni bir çeşit kuyuya atmışlardı; muhafızlar seslenişlerimi ve inlemelerimi bastırıyorlardı; gece bile bir an olsun huzur bulamıyordum").[191]

En kötüsü, çaresi bulunmaz feodal kavgalar tekrar başladığından, emirin davasına beklenmedik katılmalar meydana gelmesiydi. Ermenistan'da monarşi daha yeni kurulmuştu ki, tıpkı Arşaguni hanedanının son günlerinde olduğu gibi, derebeylerinin tek düşündüğü, soylarının ve dinlerinin düşmanıyla geçici bir ittifak pahasına bile olsa, bundan kurtulmaktı. Kral Sımpat'ın yeğenlerinden biri, büyük *ısbarabed* Aşod (kardeşi Şabuh'un oğlu), Dıvin'e gelip hatırı sayılır miktarda erzak ve mühimmat getirdiği Yusuf'a vasallık yemini etti.[192] Patrik V. Hovhannes işte ancak o zaman Müslüman zindanlarından çıkabildi. Önce Ağvanların *işkhanı* Sahak'ın yanına sığındı, sonra Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase'nin yanına, her ikisi de bütün imkânlarıyla ona yardım ettiler. Bir süre ikincisinin himayesi altında, Kukark'a yerleşti.[193]

Bu sırada I. Sımpat ile Yusuf birbirlerini gözetliyorlardı. 909-910 kışını, birincisi Yerazkavors'ta, ikincisi Dıvin'de geçirdi. İlkbaharda Yusuf büyük bir ordu topladı, Vasburagan'ın yeni kralı Haçik-Gagik de bu orduda yer almaktan çekinmedi. Öte yandan Sımpat birliklerinin kumandasını iki oğluna, Aşod *Yergat* ile Muşeğ'e emanet etti. İki genç prens Nik nahiyesinde, Hırazdan'ın [Razdan] kaynaklarında, Erivan'ın kuzeyinde, İslam-Vasburagan ordusuyla karşılaştılar, bu ordunun saflarında kral Haçik-Gagik bulunuyordu hâlâ.[194] Muharebe, Asoğig'in *Tzıgnavacar*, "balık pazarı" diye adlandırdığı bir yerde yapıldı.[195] Sımpat'ın ordusu yenildi. Patrik Hovhannes bu hezimeti kraliyet ordusunda hizmet eden Udya eyaletinden Sevortik dağlılarından bir birliğin savaşı bırakıp gitmesine bağlar. Aşod *Yergat* ve kardeşi Muşeğ, olağanüstü işler başardıktan sonra, geri çekildiler. Muşeğ esir alındı (910). Yusuf onu zehirleterek öldürdü, aynı şekilde Sünik (batı Sünik) *işkhanı* olan, kral Sımpat'ın yeğeni II. Krikor-Supan'ı da.[196]

Yusuf'un *Tzıgnavacar*'daki zaferi Ermenistan'ın kuzeydoğusuna bütünüyle hâkim olmasını sağladı. Batı Sünik'in (Keğarkunik, Sevan gölünün güneybatısında) ve Ermeni Kukark kazasının (Sevan gölünün kuzeybatısı ile Lori arasında) efendisi oldu. Isdepanos Orpelyan karışıklığın ortasında kalan Sünikli prenslerin içler acısı sonunu bize gösterir. Yusuf'un hapiste tuttuğu batı Sünik prensi II. Krikor-Supan'ın onun tarafından zehirlenmiş olduğunu gördük. Onun gibi hapiste tutulan kardeşi Vasak kaçmayı başardı. "Yakışıklı delikanlı Vasak, lanet olasıca Yusuf'a boyun eğmek istemediğinden, bir yıldan fazla hapiste kalmıştı; bir akşam, karanlıktan yararlanarak, Tanrı'dan yardım diledi, haçını çıkardı ve kılıcını çekerek muhafızlarını taş zemine serdi. Sonra bileğinin kuvvetiyle duvardan aşağı indi ve hizmetkârlarının hazırlamış olduğu ata binerek muhafızların haykırışları ve peşine düşen öncülerin seslenişleri arasında kaçtı. Gürültü patırtının ortasında, bağlardaki patikalara daldı, bir yoldan öbürüne geçti ve (peşindekileri yanıltarak) kalelerine ulaştı."[197] O, kardeşi Sahak ve anneleri, Ermenistan kralı I. Sımpat'ın kız kardeşi olan dul prenses Maryam –batı Sünik'i manastırlarla ve kiliselerle kapladığını gördüğümüz dindar prenses–[198] Sevan gölündeki bir adaya sığındılar, Yusuf'un çetelerinin peşlerine düştüğünü görünce gölün doğu kıyısına, Gardman kazasına geçtiler. Bilgeliği ve erdemleriyle böyle hazin bir sonu hak etmeyen bahtsız Maryam bu sürgünde öldü (911-912'ye doğru).[199]

Bu sırada emir Yusuf, başarılarının seyrini sürdürerek, yeni vasalı Vasburagan kralı Haçik-Gagik'i, patrik Hovhannes'ten yapılan çeviride okuduğumuz üzere, Vağarşabad (Eçmiyadzin) kalesini kuşatmakla görevlendirmişti, ama bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı.[200] Asoğig'e göreyse, aksine, şehir sonunda zapt edildi (Nisan 910 ile Nisan 911 arasında); yalnız Asoğig burada söz konusu olan şehrin Vağarşabad-Eçmiyadzin değil, Pakrevant'taki Vağarşagerd veya Alaşgerd [Eleşkirt] olduğunu belirtir.[201] Ardzıunilerle ilgili olarak, hatır saymak için Tovına Ardzıruni gibi ailevi nedenleri olmayan vakanüvis-patrik, o esnada Vasburaganlı Haçik-Gagik ile kardeşi Kurken'in Müslümanlarla yaptıkları işbirliğinin Ermeni toprağına nasıl kötülük ettiğini nihayet anladıklarını söyler. Gerçekten de Yusuf'un çeteleri ülkeyi ateş ve kana buluyorlardı. İki Ardzıruni kardeş, kral I. Sımpat'la gizlice tekrar ilişki kurmaya başladılar, ama korkunç emire bağlılıklarından henüz kurtulamamışlardı.[202]

I. Sımpat'ın şehit edilmesi

Dört bir yandan kovalanıp sıkıştırılan kral I. Sımpat, Arşarunik'te, Yeraskhatzor yakınında yer alan *Gabuyd-Pert*'e (Mavi Kale) sığındı.[203] Bu iç istihkâm zapt edilemez olarak biliniyordu ve gerçekten de bütün saldırılara meydan okudu; ama sonunda Sımpat, hayran olunacak bir ruh yüceliğiyle, Yusuf'tan barış talebinde bulunmaya bizzat giderek katliama bir son vermeye karar verdi. O anda cesaretinden etkilenen emir, onun ve garnizonun Gabuyd'dan şerefli koşullarda, silahlarını vermeden ayrılmasına izin verdi (913?).[204] Maksadı belli olmayan Yusuf onu yanında alıkoymaya çalıştıysa da, Sımpat Müslüman ordugâhından kaçmayı başardı ve Şirag'a doğru yola çıktı. Pişmanlıktan giderek daha çok kıvrandığı söylenen Vasburaganlı Haçik-Gagik ise kendi eyaletlerine döndü.[205]

Maalesef Yusuf kral Sımpat'a verdiği sözü tutmaya gönülsüzce razı olmuştu. Sımpat Şirag'a doğru henüz yola çıkmıştı ki, peşine adamlarını saldı. Sımpat yakalandı ve bu sefer zincire vuruldu. Bunlar olurken, emir Sünik'te, Nahçivan'ın kuzeybatısındaki Erınçag –daha sonra Alinca–[206] kalesini kuşatmaya gitti. Hatırlayacağımız gibi, doğu Sünik prensliğinden birçok Sünikli prenses, bilhassa Vayotz-tzorlu prens Sımpat'ın annesi Şuşan ve bu prensin karısı Sopya oraya sığınmışlardı.[207] Yusuf bahtsız Ermenistan kralını müstahkem şehrin önüne sürükledi ve surların dibinde ona işkence ettirdi, bu manzaranın kuşatılanları teslim olmaya zorlayacağını düşünüyordu. Erınçag hâlâ dayandığından, emir, Sımpat'a korkunç bir şekilde işkence ettikten sonra başını kestirdi. Dıvin'e getirilen cesedi bir çarmıhın üstünde sergilendi. Kendisine yapılan eziyetlere hayran olunacak bir kahramanlıkla katlanmış olan Sımpat, böylece sonraki kuşaklar tarafından Şehit Sımpat –Sımpat *Nahadag*– ismine layık görüldü (914).[208]

Yusuf'un öfkesi kralı idam etmekle sınırlı kalmadı. Hem etnik hem dini temelli sistematik bir zulüm çöktü *Hayasdan*'ın üstüne. Hıristiyanlık Ermenilikle eşanlamlı tutulduğundan, emirin askerleri, millet özelliğini ortadan kaldırmaya tekabül eden Hıristiyanlıktan dönmeye dair ağızlarından bir laf alabilmek için kurbanlara en korkunç işkenceleri çektirdiler.[209] Ermeni şehitler listesinde, o dönemde imanını ikrar edip Dıvin'de işkenceyle öldürülmüş olan birçokları arasında mübarek bir genç olan Kukarklı Mikayel ile Kurken ve Tavit Kınuni kardeşlerin adı

geçer; bunların yortusu 20 Kasım'da kutlanır.[210] Erınçag'ı savunanların da korkunç bir sonu oldu. Kalenin önüne daimi olarak yerleşmiş olan Yusuf, sonunda kapılardan birini ihanet yoluyla teslim aldı. Garnizondaki askerlerin ve oraya sığınanların çoğu katledildi. Sünikli prensesler Dıvin'de hapsedildiler ve mevkilerine ve başlarına gelen felaketlere aldırılmaksızın utanç verici, rezil muameleler gördüler.[211] "Dıvin'de onları dar ve karanlık bir hapishaneye attılar. Kraliyet soyundan gelen bu zarif kadınlarınki yürek paralayıcı bir manzaraydı, onlara temiz su ve kuru ekmek bile, altınla kaplı kuştüyü bir yatağın yumuşaklığının yerini tutacak ottan bir şilte bile verilmemişti."[212] İçlerinden biri, doğu Sünik'in dul prensesi Şuşan, hücresinde öldü. Oğulları, prens Sımpat ve prens Sahak –birincisi Vasburagan'a, ikincisi Kukark'a sığınmıştı--[213] ani bir baskınla onu kurtarmaya çalışmışlardı, ama nafile, bir sonuç alamadılar. Gelinleri, ki biri de Sımpat'ın karısı prenses Sopya'ydı, Azerbaycan'a sürgüne götürüldüler.[214]

I. Sımpat'ın saltanatı üstüne hüküm

Başarılar ve yenilgilerle geçen yirmi dört yıldan sonra (890-914), I. Sımpat'ın saltanatı felaketlerin en kötüsüyle son buluyordu. Şehit-kralın ölümünden sonra, her şey kaybedilmiş gibi görünüyordu, şayet Müslüman çetelerinin arkasında 9. yüzyılın başındaki eski Abbasi halifeleri gibi güçlü ve istikrarlı bir iktidar olsaydı gerçekten de kaybedilmiş olacaktı. Ama emir Yusuf, zaferlerine rağmen, hasbelkader askerdi ve hilafetle başının dertte olması yüzünden (912'den beri halife Muktedir'in iktidarına karşı isyan halindeydi) otoritesi Müslüman dünyasında yıkılmış bulunuyordu. Kaldı ki, kralın yakalanmasına ve işkenceyle öldürülmesine rağmen, Müslüman işgaline karşı her yerde direniş vardı. Göreceğimiz gibi, şehit-kralın oğlu, prens Aşod *Yergat*, savaş alanında düşmana dayanıyordu ve dağdaki kartal yuvalarından yürüttüğü gerilla savaşı çok geçmeden işgal ordusunu alt edecekti. Nihayet güneydoğuda, Yusuf'la yakınlaşması Pakradunilerin felaketinde büyük rol oynayan Vasburagan'ın efendisi Haçik-Gagik'in düşmanın suç ortağı olmaya daha fazla niyeti yoktu ve direnişe geçiyordu.

I. Sımpat'a karşı hakkaniyetli olmak için, başına gelen felaketlere şahsi hatalarının değil, doğal müttefiklerinin davayı terk etmesinin sebep olduğunu kabul etmek gerekir. Vasburaganlı Haçik-Gagik, üstelik onun

öz yeğeni olduğu halde, Yusuf'un elinden kraliyet tacını almak için onu yüzüstü bırakmıştı; bu tacın onu Pakradunilerle eşit düzeye getireceğini umuyordu. Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase de, Pakraduni soyundan gelmesine rağmen, iki sülale arasındaki yakın hısımlığa rağmen, Abhazları kıskandığından onu yüzüstü bırakmıştı, çünkü Sımpat, esir alınmış bir Abhaz prensini öldürecek yerde bu prensi âlicenaplıkla bağışlamıştı. Ermenistan'ın onun bilgece yönetimi altında vakanüvislerimiz tarafından doğrulanan maddi bir refah yaşadığı uzun mutlu yıllardan sonra, ikinci Pakraduni kralı, müttefiklerinin ve vasallarının onu terk etmesiyle yenik düşmüştü. Ama adil olmak için, sırf sondaki felaketleri hatırlayıp da saltanatın güzel yıllarını unutmamak lazım. Kaldı ki bu son bile –şehit-kralın kendisine yapılan işkencelere kahramanca dayanmış olması, Pakraduni tahtına en büyük zaferler kadar büyük bir parlaklık vermiş olmalı. Bahtsız hükümdara ihanet etmiş olan prensler, başta Vasburaganlı Haçik-Gagik, tekrar milli cepheye geçmekte acele ettiler. "Sımpat *Nahadag*" hayattayken bütün Ermenileri tahtının etrafında toplayamamıştı. Ölü Sımpat bu mucizeyi gerçekleştirdi. Bağdat halifeleri ve Azerbaycan emirleri tarafından babasına ve kendisine verilmiş olan kraliyet tacı kadar, başı kesilmiş cesedinin üzerine konduğu çarmıh da, hanedanının yükselişini onaylayıp takdis etti.

Oğlu Aşod *Yergat* birkaç yıl sonra onun intikamını alacak, işgalciyi kovacak ve Ermeni bağımsızlığını yeniden kuracaktı.

II. Aşod Yergat'ın *tahta çıkışı*

Şehit kral I. Sımpat geride iki oğul bırakmıştı: II. Aşod ve Apas. II. Aşod, fiziksel gücü nedeniyle, Ermeni vakanüvisleri tarafından *Yergat*, "demir" lakabıyla tanınır, batılı tarihçiler bunu "Demir Kral" veya "Demir kollu Aşod" diye tercüme ederler.[215]

I. Sımpat'ın ölümü sırasında Ermenistan'ın içinde bulunduğu trajik durumda, II. Aşod bütün güçleri etrafında topladı. Kendini babasının intikamını alacak kişi ve direnişin önderi olarak tâyin etti. Azimli partizanlardan oluşmuş grupların başına geçerek, Müslüman birliklerine karşı amansız bir gerilla savaşı örgütledi. Vahşi dağlarıyla, boğazlarıyla, savunmaya ve pusu kurmaya elverişli nahiyelere bölünmüş olmasıyla Ermenistan'ın arazi yapısı işini kolaylaştırdı. Muazzam bir "dağ direnişi" örgütlen-

di. Demir Kral, dağdaki kartal yuvalarından, vadilere dağınık olarak yayılmış Müslüman garnizonlarının üstüne aniden çullanıyordu. "Kanatlarını açmış bir kartal," der patrik Hovhannes, "yuvasından aşağıya nasıl olanca hızıyla uçarak atılırsa, öfkesinin tutuşturduğu kılıcı, ülkemizin bütün sathını kaplayan işgalcilerin üzerine öyle iniyordu." Müslüman garnizonlarını rahat bırakmayıp tecrit ederek, sonra da teker teker yok ederek, kardeşi Apas'ın yardımıyla Pakrevant, Arşarunik, Şirag ve Kukark eyaletlerini kurtardı. Müslüman birliklerinin bir kısmı daha kuzeye, Ermeni-Gürcü hududundaki Ağısdev'e (Lori nahiyesi) ve Daşir'e (Lori'nin kuzeyinde) siperlenmiş olduklarından, II. Aşod oralara gidip onları yendi, işgal ettikleri kaleleri ellerinden aldı, ganimetlerini geri aldı ve onları ortadan kaldırdı.[216] Daha sonra, Ermeni kaynaklarında adı Kurken olarak geçen, *Gürcü Yıllıkları*'ndaki II. Giorgi'yle aynı kişi olması gereken bir Abhaz prensini –Abhazya kralı Konstantinos'un veliahtı idi şimdilik–[217] ziyarete gitti. II. Aşod'un yiğitliğinden gözü kamaşan Kurken, ona destek verdi. I. Sımpat'la bozuşması Ermenilere çok zarar vermiş olan Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase de II. Aşod'a yanaştı. Onun yanına gitti, iki sülalenin eski ittifakını yeniledi ve Ermenistan kralı olarak ona taç giydirdi (915). Bu taç giydirme Ermenistan'ın Gürcistan'ın vasalı olduğu anlamına kesinlikle gelmiyordu, zira, yukarıda gördüğümüz gibi,[218] vaktiyle Adarnase'ye krallık tacını tevcih eden (899) II. Aşod'un babası Şehit Sımpat'tı. Bugün, yaşlanmış olan Adarnase, Pakraduni kökenli prenslerin en kıdemlisi olarak, Aşod'a taç giydiriyordu (915).[219]

Pakraduni kraliyet mülkü, Demir Kral'ın yiğitliği sayesinde, Müslüman işgalinden kurtulmuş bulunuyordu. Ama ülke harap olmuştu ve Ermenistan'ın geri kalan kısmında, bilhassa Sünik'te ve diğer kuzeydoğu eyaletlerinde, Yusuf'un çeteleri talan ve cinayetlere devam ediyorlardı. Patrik V. Hovhannes, içler acısı mülteci sürüsünün aç biilaç dağlarda başıboş dolaştığını, sefalet içinde öldüğünü, emirin eline düştükleri takdirde ise daha beter bir sonun onları beklediğini anlatır.[220] Abhazlar, Kukarklı ve Udyalı dağlılar da, bir yandan Müslümanlarla savaşırken, öte yandan bu şartları fırsat bilip terk edilmiş kasabaları talan ediyorlardı. Köylülerin göçüyle boşalmış olan çok nüfuslu kırsal kesim, ekilmemiş topraklar haline dönüyordu yeniden. "Çiftçilerimizi öldürdüler. Harap edilmiş tarlalarımız, çorak ve çıplak kaldı."[221] Bu tahribatın sonucu olarak, korkunç bir kıtlık Ayrarad'ı ve başka birçok eyaleti tamamen ahalisiz bıraktı.[222]

II. Aşod ve Bizans ittifakı
Kralın Konstantinopolis'i ziyareti

Ermenistan'ın uğradığı felaketler Bizans politikasının dikkatini çekti. İmparator Konstantinos Porphyrogenetos henüz reşit değilken imparatorlukta belirleyici bir nüfuzu olan Konstantinopolis patriği Nikolaos Mystikos, Ermeni patriği V. Hovhannes'e –tarihçimiz "Hovhannes *Gatoğigos*"a– bir mektup yazdı (918) –sayesinde günümüze kalmış olan bir mektup. Hovhannes, Müslüman zulmünden kaçarken, Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase'nin konuğu olduğu bir sırada bu önemli belge ona ulaştı.[223] Bizans imparatorluğu adına konuşan Nikolaos, Adarnase'ye, Abhazlara ve Ermenilere eski kavgalarını ("birbirinize indirdiğiniz bütün darbeleri") unutup, emir Yusuf'a karşı kutsal birlik kurmalarını salık veriyordu. Bütün bu halkların kuvvetlerini Bizans lejyonlarıyla birleştirecek kutsal bir devletler birliği kurulmasını tavsiye ediyordu.[224]

V. Hovhannes, bu teklif üzerine, Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase'den onu Abhazlarla (bilhassa Abhaz veliaht prensi Kurken veya Giorgi'yle) olduğu kadar Ermenilerle de karşı karşıya getiren eski sınır kavgalarını durdurarak bu koalisyonun ruhu olmasını istedi. Sonra Daron'a gitti, yerel Pakraduni sülalesinden Krikorikios dostuydu, orada da Ermeni *işkhan*ları ve *nakharar*ları arasındaki feodal kavgaları durdurmaya çalıştı.[225]

En acil olan II. Aşod ile Vasburagan kralı Haçik-Gagik'i kesin olarak barıştırmaktı. Daha önce gördüğümüz gibi bu prens, Yusuf'un himayesinden giderek daha çok kopmaktaydı. Son olayları fırsat bilip, elinden daha yeni kaçırmış olduğu ailesine ait iki eski eyaleti –Kogovit ve merkezi Tarünk [Doğu Beyazıt],[226] Ardaz ve merkezi Magu– geri almıştı, böylece Vasburagan'ın hâkimiyetini Büyük Ararat'ın batısındaki Masyatsodın'a kadar yeniden kurmuş oluyordu.[227] Yusuf tarafından kral II. Aşod'a karşı işbirliği yapmaya davet edildiğinde, temkinli Ardzıruni buna yanaşmadı. Vahşi misillemelerden kaçınmak için savaşçılarıyla ve tebaasının büyük kısmıyla birlikte Dicle'nin kaynaklarında, Kürt diyarının hududunda yer alan dağlık Mogk kazasına çekildi, ulaşılması imkânsız boğazlarda Müslüman çetelerinden korunmuş olacaktı.[228] Doğu Sünik'in büyük-*işkhanı* Sımpat, son katliamların tecrübesinden ders alınarak girişilen bu ricata katıldı.

Bu durum karşısında patrik V. Hovhannes, Konstantinopolis sarayının çağrılarına –sayesinde günümüze kalmış olan– önemli bir mektupla cevap verdi (920). İmparator Konstantinos Porphyrogenetos'a, gerçekte ise özellikle imparator yardımcısı Romanos Lekapenos'a hitaben yazılmış bu belgede, tanınmış yüksek rütbeli din adamı Ermenistan'ın bütün umudunu Bizans yardımına bağlar. Nitekim tam o günlerde, Ermeni asıllı büyük bir askeri şef olan İoannes Kurkuas (=Hovhannes Kurken) yönetimindeki Bizans orduları her yerde Müslümanlar karşısında üstün gelmeye başlıyorlar ve onları "Kızılırmak'tan Fırat'a" kadar kesin olarak püskürtüyorlardı.[229] Hovhannes "Roma"nın büyüklüğünün bu dirilişini sevinçle selamlıyor, bu sayede vatanının kurtulacağını umuyordu. "Yüce ve kudretli imparator yardımımıza koşmak üzere kuvvetlerini hazırladığı için Tanrı'ya şükürler olsun... Biz yüzüstü bırakıldık. Bizim intikamımızı almanız lazım. Bizi kurtarmanız lazım..." İslam işgal rejimi veya akınları altında Ermenistan'ın çektiği ıstırapların tablosunu belagatli bir dille tasvir ettikten sonra, "Tanrı'nın askeri, İsa Mesih'in taç giydirdiği Romalıların kudretli imparatoru"nun müdahalesini adeta bir haçlı seferi olarak adlandırıyordu. Gerçekten de, yüksek rütbeli din adamının düşüncesinde, nihai biçimini almamış bir haçlı seferi söz konusuydu, çünkü *basileus*tan istediği, aslında, "dinimizi ilk kucaklamış olan" Hıristiyan Doğu'nun bu topraklarının yeniden fethiydi. *Defensor civitatis* olarak, Pakraduniler ve ülkedeki bütün diğer prensler adına konuştuğunu beyan ediyordu. Ve onlar adına Bizans ittifakına kesin olarak katılma teklifinde bulunuyordu: "Bizim için en güveniliri ve en uygunu bu olduğu için Roma imparatorluğuyla ittifak kurmayı istiyoruz. Bunu arzu etmeyenler İsa Efendimizin sürüsünden çıksınlar. Gene bu yüzden isteklerinize itaat ediyoruz ve daima edeceğiz."[230]

Bu beyanatın kaleme alınması Bizans sarayını çok rahatlatmış olmalı. Kral II. Aşod'a "sayısız muhteşem hediyeler ile bir ittifak ve dostluk anlaşması götüren" Theodoros Basilikos adında bir elçi yollandı derhal. Theodoros ilkin Daron'a, Ermeni-Bizans yakınlaşmasının asıl yaratıcısı olan patrik V. Hovhannes'in yanına gitti, oradan da II. Aşod'un huzuruna çıktı.[231] Kral ve patrik Konstantinopolis'e davet edildiler. Hovhannes, bu ittifakın kararlı bir taraftarı olduğu halde, teklifi maharetle geçiştirmenin yolunu buldu. İmparatorluk sarayına gidince, Khalkedoncu kristolojiyi benimsemeye mecbur edilmekten korkuyordu. Böylece Boğa-

ziçi'nin yolunu tutacağına, Daron'dan kalkıp Tercan'a yerleşti, zaten bu eyalet Bizans sınırı yakınında, yukarı Fırat kıyısında, Erzurum'un batısında yer alıyordu. Sonra, daha da batıya gidip, Erzincan'ın batısında, Taranağik'teki Tordan'da bulunan Karnig manastırına yerleşti.[232]

Yolculuğunun sebebi sırf siyasi olan II. Aşod ise, tersine, hiç zorluk çekmeden Konstantinopolis'e gitti (921). "Dinlenmek üzere durduğu her yerde, hakikaten krallara layık saygı gördü. Gideceği yere vardığında, büyük bir ayrıcalık ve debdebeyle karşılandı. Ona en büyük prenslerden daha çok saygı gösterdiler. Ona kralların torunu gibi muamele ettiler, gelen sanki imparatorun kendisiymiş gibi debdebeyle ağırladılar. Krallara yaraşır süsler sundular, kraliyet nişanlarıyla donattılar. İmparator onu şehit oğlu ve sevgili evladı diye çağırıyordu. Ona erguvan kırmızısı giydirdi, altın süslü muhteşem entariler verdi, değerli taşlarla süslü kemerler taktı. Onu zengin koşum takımları olan hızlı atlara bindiriyordu. Nihayet Aşod hediye olarak sayısız kupa ve vazo ile altından ve gümüşten kap kacak aldı. Maiyetinde olan bütün *nakharar*lar da şeref nişanlarıyla donatıldılar. Ellerine yüklü miktarda para sayıldı, kaldıkları süre boyunca kaydadeğer bir muamele gördüler."[233] Bizanslı vakanüvislere gelince, Aşod'un büyük saygıyla ağırlandığını doğrularlar ve kralın demir bir çubuğu çember biçiminde eğerek sarayı şaşırttığını eklerler.[234]

Tarihçi patriğin milli gururunun okşandığı bu imparatorluk şatafatının ardında, çok önemli müzakereler yattığını seziyoruz. Ermenistan'a yapılacak bir Bizans müdahalesinden duyulan korku ve Ermenilerin kalkınması Müslümanları açmaza düşürüyordu şüphesiz. Öte yandan, halife Muktedir'e karşı ayaklanmış olan emir Yusuf hilafet otoriteleri tarafından yakalanmış ve hapse atılmıştı (919-922),[235] Vasburagan kralı Haçik-Gagik eyaletlerinin kuzeydoğusunda, Zarevant ve Her (Khoy) sınır nahiyelerinde, Marand yönünde ve Nahçivan'ın güneydoğusunda saldırıya geçmek için bu elverişli koşullardan yararlanmaya çalıştı, ama nafile.[236] Hovhannes'in hayli anlaşılmaz metninden çıkan sonuca göre, bu saldırı sadece başarısızlıkla sonuçlanmakla kalmamış, Yusuf'un çetelerinin bir karşı saldırısına da yol açmıştı; bunlar Van gölünün kıyılarına kadar gelip Martasdan'a ve Van şehrinin yakınlarına bir akın düzenlediler. Vasburaganlılar kendilerini toparladılar, akıncıları çember içine almak ve ortadan kaldırmak konusunda anlaşamadılar gerçi ama gene de onları Urmiye gölünün kuzeybatısında, Azerbaycan sınırlarındaki Salmast'a ve Her

diyarına kadar sürdüler.[237] Öte yandan, Vasburagan'ın komşuları, Antzevatsik *işkhanı* Adom ve Mogk *işkhanı* Krikor, bu karışıklıkta Haçik-Gagik'e yardım edecek kadar vatanseverlik gösterdiler.[238] Ama bu sonuncusu, Hovhannes'in ifadesine göre, "böyle bir felaketten sağ salim çıktı"ysa da hâlâ tehlikeli bir durumda bulunuyordu.

Bu haberler üstüne, II. Aşod Konstantinopolis'ten Ermenistan'a dönmeyi uygun buldu. İmparatorlar Romanos Lekapenos ve Konstantinos Porphyrogenetos onu yolcu ederken her zamanki gibi muhteşem hediyeler verdiler ve en önemlisi, Ermenistan'da ortalığı yatıştırmasına yardım etmesi için bir kolordu kattılar yanına. Bu güç gösterisi hayırlı sonuçlar doğurmakta gecikmedi. Patrik Hovhannes'in söylediğine göre Aşod, yol boyunca, "büyük bir hevesle kendiliğinden boyun eğen pek çok yerde hâkimiyet kurdu."[239] Bir tek Goğp'ta direnişle karşılaştı, bu kasaba Akhuryan ile Aras'ın kavşağının güneyinde, Aras ile Bırğı dağı arasında, Çagatk nahiyesinde yer alıyordu. "Şehre boyun eğdirildi, ama direniş göstermiş olduğu için köleleştirilerek Greklere teslim edildi," bunu orada bir Bizans garnizonu kuruldu diye değil, şehrin savunucuları II. Aşod'u eyaletlerine götüren Bizanslı memurlara teslim edildi diye anlamak gerekir.[240] Ne var ki Goğp kazası kralın bir kuzenine, adaşı *ısbarabed* Aşod'a aitti[241] ve bu mesele Ermenistan'da yeni hanedan karışıklıklarına yol açacaktı.

İki Aşod'un rekabeti

Bir Bizans bölüğü tarafından muzaffer bir şekilde krallığına getirilen ve patrik Hovhannes'in tanıklığına göre halkın candan ilgisiyle karşılanan II. Aşod *Yergat*, feodal isyanları çözüme bağlamış gibi görünüyordu. İkametgâhını Yerazkavors veya Yerazkavork'a (Şiragavan) henüz kurmuştu ki, yeni bir ayaklanma patlak verdi: Amcası Şabuh'un oğlu olan kuzeni *ısbarabed* Aşod'un ayaklanması.

Patrik Hovhannes'in, ki onu gayet iyi tanırdı, çok yakışıklı, cömert ve son derece yüce gönüllü bir prens olarak tasvir ettiği[242] *ısbarabed* yani başkomutan Aşod, belli ki, Akhuryan ile Aras'ın kavşağının kuzeyinde ve güneyindeki Pakaran ve Goğp yöresini yurtluk olarak almıştı, çünkü Hovhannes onun bu iki kentte muhteşem kiliseler yaptırdığını belirtiyor.[243] Aynı dönemde Fransa'da olduğu gibi feodal Ermenistan'da da kraliyet mülkünü her nesilde biraz daha parçalayan hasların menşei buydu

işte. *Isbarabed* Aşod, dini yapılar inşa ettirmekte büyük gayret gösterse de, ne yazık ki Müslümanlarla ittifak kurma konusunda hiçbir vicdani kaygı taşımıyordu. Daha 909-910'da, Şehit Sımpat'ın hükümdarlığı döneminde, kendiliğinden gidip emir Yusuf'u bulmakta, onun himayesine girmekte ve ona iaşe ve silah sağlamakta tereddüt etmemişti.[244] Yusuf'un vasalı olunca, her çağırıldığında Azerbaycan'a, emirin sarayına uysalca gittiği görülmüştü.[245] Kral II. Aşod, bir Bizans birliğinin başında Konstantinopolis'ten döndüğü sırada, *ısbarabed* Aşod bir kez daha Yusuf'un yanında, Dıvin'deydi. Böylece kurnaz emir, genel olarak Müslümanlara ve özel olarak kendisine, Yusuf'a karşı imzalanan Ermeni-Bizans ittifakını bozmak için, *ısbarabed*in şahsında, "yedek bir Pakraduni"yi elinin altında tutuyordu ve bu değerli aleti kullanmaktan geri kalmayacaktı. Konstantinopolis sarayı II. Aşod'u bundan böyle sarsılmaz bir müttefiki haline mi getirmişti? Öyleyse Yusuf bu "Roma sever" kralın karşısına bir anti-kral, onun kadar sahici bir Pakraduni çıkaracaktı ve bu Pakraduni, her şeyi Müslümanların himayesine borçlu olduğundan, onlara her türlü teminatı verecekti. İşte böylece, 921 yılında, emir *ısbarabed*e Dıvin'de taç giydirdi –"başına bir kraliyet tacı koydu ve beline kılıç taktı"–[246] ondan sonra da onu debdebeyle ülkesine gönderdi; yakında iki Aşod arasında şiddetli bir iç savaşın patlak vereceğini umuyordu.

Nitekim, Goğp ve Pakaran'daki yurtluğuna döndüğünde, *ısbarabed* trajik bir durumla karşılaştı. Kuzeni II. Aşod, yukarıda gördüğümüz gibi, Bizanslı yardımcı kuvvetlerine Goğp'u yağma ettirmişti. "*Isbarabed*, tebaasının pazarda satıldığını, ölüler arasında yattığını veya yabancı diyarlarda dağılıp gittiğini gördü. Kendi oturduğu yer de kraliyet birlikleri tarafından veya Bizanslılar tarafından tahrip ve talan edilmişti, diğer dinlenme evleri ve bütün kasabaları da öyle."[247] Bu manzara anti-kralı öfkeden kudurtmaya yetti ve, Müslüman hamisinin umduğu gibi, kuzeni ve adaşına karşı derhal amansız bir mücadeleye girişti. Ancak görünüşe göre pek olumlu bir tepkiyle karşılanmadı. Ermeni prensleri, İslam'a ve müttefiklerine besledikleri düşmanlık nedeniyle, genellikle II. Aşod'un etrafında toplanmış, meşruiyete sadık kalmış gibi görünüyorlar. Böylece, doğu Sünik *işkhan*ı Sımpat ve batı Sünik (Keğarkunik) *işkhan*ı Vasak "Demir Kral"ın yanına gittiler, o da onları tahmin edildiği gibi candan bir ilgiyle ve saygıyla ağırladı.[248] Bu sırada, dine aykırı bu mücadeleyi bize hüzünlü bir şekilde anlatan patrik V. Hovhannes, iki rakibi huzuruna çağırdı ve ısrarları sonucu,

aralarında az çok samimi bir anlaşma sağlamayı başardı, ama ne yazık ki bu, gerçekte, bir mütarekeden başka bir şey değildi.[249]

II. Aşod bu sükûnet ortamından faydalanıp Gürcü Kukarkı'nda, yukarı Ktzia kıyısındaki Şamşvilde veya Samşvilde kalesine boyun eğdirmeye gitti. Vaktiyle bu müstahkem şehre boyun eğdirmiş olan önceki Ermenistan kralı Şehit Sımpat, burayı Kıntuni sülalesinden iki kardeşe, Vasak Kıntuni ile Aşod Kıntuni'ye emanet etmişti, ama iç savaşları fırsat bilen iki memur başlarına buyruk hareket etmişti, II. Aşod da gelip onları kuşatmak zorunda kaldı (921'e doğru).[250] Kıntuni kardeşler ona karşı sadece civardaki Gürcü dağlılarına değil, Tiflis'in emirine de çağrıda bulunmakta tereddüt etmediler, yukarıda gördüğümüz gibi bu şehir hâlâ Müslümanların hâkimiyetindeydi. Bu çeteler Asguret mevkii yakınında küçük kraliyet ordusunun üstüne çullandılar ve az kalsın baskın geleceklerdi ama ordu toparlandı ve düşmanı tam bir hezimete uğrattı.[251] Kıntuni kardeşler boyun eğdiler ve bağışlandılar. Krala karşı müdahalede bulunarak onlarla birlik olmuş Müslümanlara gelince, pek çoğu esir alındı ve ağır bir şekilde cezalandırıldı.[252]

Yusuf'un istilasının sonuçları ortadan kalkmaya başlıyordu. emirin verdiği tahribatın yurtlarından ettiği mülteciler birbiri ardınca yuvalarına dönüyorlardı. 921'den itibaren Sünikli prenslerin de durumu böyleydi. Başlıca arazisi Sevan gölünün güneyindeki Vayots-tzor olan doğu Sünik prensi Sımpat, yukarıda gördüğümüz gibi, karışıklıklar sırasında kayınbiraderi Vasburagan kralı Haçik-Gagik'in yanına sığınmıştı. Müslümanların geri çekilmesinden yararlanarak eyaletlerine geri döndü, ama önce kral II. Aşod'u ziyaret etti, kral onu özellikle sıcak bir şekilde karşıladı ve "onu hiçbir saygı belirtisinden mahrum bırakmadı."[253] Sımpat'ın üç erkek kardeşi –Sahak, Pağg (Şuşa) beyi Papken ve Vasak– de dışarı sığınmışlardı (Sahak, Kukark *pteşhi* olan kayınpederine). Üçü birden, II. Aşod'un çağrısı üzerine, aynı anda Sünik'e döndüler. Batı Sünik (Keğarkunik) prensleri olan üç kardeş; Sahak, Aşod ve Vasak da evlerine döndüler.[254] Bu sonuncusu (doğu Sünikli kuzeni ve adaşıyla karıştırmamak gerek) kral II. Aşod'a gidip saygılarını sunmakta tereddüt ediyordu, çünkü daha ziyade anti-kral *ısbarabed*e bağlıydı. Bununla birlikte, patrik V. Hovhannes'in araya girmesi sayesinde, o da II. Aşod'un teveccühünü kazanmak üzere huzura çıktı, kral "onu çok sevgili bir dostu karşılar gibi sahici bir içtenlikle karşıladı" ve ona yurtluk tevcih etti.[255] Çünkü, daima

yeniden başlamaya hazır feodal kavgalara rağmen, Müslüman işgalinin neden olduğu tahribatın manzarası Ermeni reislerini birleşmeye zorluyordu. Isdepanos Orpelyan, bütün bu Sünikli prenslerin bunca yıkım karşısında, "yıkılmış saraylarının, harap edilmiş kiliselerin, ıssız kalmış en büyük köylerin, yıkıma terk edilmiş güzelim ekin tarlalarının, boşalmış tahıl ambarlarının, altüst edilmiş şaraphanelerin manzarası karşısında" nasıl duygulandıklarını anlatır.[256] Müslümanlar tarafından sürülen Sünikli prenseslerden tutsaklıkları sırasında can vermemiş olanlar kurtulmalık ödenerek tutsaklıktan kurtarılabildiler ve onların dönüşü umudu canlandırdı. Bütün Sünik ahalisi, yiğitçe, istilanın neden olduğu yıkıntıyı kaldırmaya koyuldu.[257]

Ne yazık ki, Ermenilerin kalkınmasına hâlâ kral ile anti-kral arasındaki mücadele, "iki Aşod'un savaşı" engel oluyordu. Zira dine aykırı bu savaş tekrar başlıyordu. *Isbarabed*, Vağarşabad (Eçmiyadzin) yöresini ele geçirerek mülkünü genişletmeye çalışıyordu. II. Aşod, "bir sabah, şafak vakti," onu hazırlığının tam orta yerinde yakaladı ve büyük yankı uyandıran bir yıkım yaşattı ona. Kayda değer bir ganimet topladıktan sonra, meşru kral muzaffer bir şekilde Vağarşabad'a girdi ve ikametgâhını bir süreliğine oraya kurdu. *Isbarabed*, Dıvin'e, Müslüman hamilerinin yanına sığındı.[258] Gösterdiği havarice gayretten yorulmayan patrik Hovhannes, gene iki rakibin yanına gitti. İtibarını kullanarak onları yeni bir mütareke anlaşmasına varmaya zorladı, maalesef bunu da çok geçmeden yeni düşmanlıklar izleyecekti.

İktidarını sağlamlaştırmak ve rakibini her Ermeni anti-kralın dayandığı başlıca destekten yoksun bırakmak için, II. Aşod nihai bir girişimde bulunmaya karar verdi. Babasının ölümünü hatırladığında bunun neye mal olabileceğini bildiği halde, Azerbaycan'a gitti ve Yusuf'a bağlılığını sundu. Buna memnun olan emir, onu kral olarak tanıdı. "Yusuf ona bir kraliyet tacı, silahlar, şahane entariler ve mücevherler, altın süsler ve koşum takımları geçirilmiş atlar gönderdi. Aşod'a onun vermiş olduğu hükümdar tacı takıldı." Hatta Yusuf, haklarını desteklemesi için birkaç Arap birliği verdi yanına. II. Aşod, onun tarafından kral olarak tanınmaktan aldığı güçle, Dıvin'in surlarının dibine kadar gelip rakibi *Isbarabed*i tehdit etti, ancak müstahkem şehrin önünde bozguna uğradı ve girişimini ertelemek zorunda kaldı. Patrik V. Hovhannes yeni bir mütareke sağlamayı başardı.[259] II. Aşod'un daha sonra yanına gittiği Abhazya'nın

veliaht prensi Kurken (veya Giorgi), uğradığı bozgunu telafi etmesi için ona kayda değer takviye kuvvetler temin etti.[260]

II. Aşod ve Ermeni feodalitesi
Udya'nın fethi

Dıvin önünde uğradığı yenilgiye rağmen, kral II. Aşod'un durumu, emir Yusuf tarafından tanındığından beri, eskisinden çok farklıydı. Kuzeni, *isbarabed* –anti-kral– artık Müslüman himayesinden yararlanmadığından, korkutucu olmaktan çıkmıştı. II. Aşod diğer asi derebeylerine boyun eğdirme işine girişebilirdi artık, bunlar kendilerini koruyacak "hükümdarın yakın akrabaları" niteliğine sahip olmadıklarından, daha kolay alt edilebileceklerdi. Tıpkı Fransa'da 11.-12. yüzyıllarda has sahibi kuzenlerine karşı durmadan mücadele eden Capet hanedanının, komşu feodal sülalelerin büyük veya küçük beylerine –Anjou kontundan Coucy *sir*'üne– savaş açtıkları gibi.

Demir Kral'ın boy ölçüşmek zorunda kaldığı bu boyun eğmeyen derebeylerinden biri Udya *işkhanı* Movses'ti. II. Aşod 922'de bu yöreden bir prensesle, Sahak Sevada'nın kızıyla evlenmişti; Gardman veya Kartapan kazasının (Sevan gölünün doğu yakası) *işkhanı* olan Sahak Sevada ona destek verdi.[261] Kraliyet ordusu tarafından yenilen Movses, doğu Sünik *işkhanı* Sımpat'ın yanına kaçtı.[262] Oradan Tzanarların –Kakhetia'nın kuzeybatısında, yukarı Alazan vadisine yerleşmiş olan, Gürcü hududundaki bu yabani Hıristiyan dağlıların– prensinin (o da, Kakhetia beyi gibi, veraset yoluyla geçen *korepiskopos* unvanını taşıyordu) yanına sığınmayı düşünüyordu. Movses onların çetelerinin yapacağı bir baskınla Udya'da yeniden başa geçmeyi umuyordu. Nitekim bunlar, patrik Hovhannes'in kıyıcı ve hoyrat bir cesarete sahip, devamlı zırhlar kuşanmış olarak yaşayan ve içleri vuruşmak arzusuyla dolu yarı vahşi adamlar diye tasvir ettiği korkutucu savaşçılardı.[263] Ama II. Aşod'un birlikleri cesaretlerini kaybetmediler. Doğu Sünik prensi Sımpat, ona karşı sarsılmaz bir sadakat gösterdi.[264] Üstelik II. Aşod bir karşı saldırıyla Movses'ten önce davrandı: "Aşod at bindi, Movses'e yetişti, ona eşlik eden savaşçılarla şiddetli bir çarpışmaya tutuştu, demir bir miğfer takmış Movses'e yaklaştı, üstüne çullandı, iki ağzı keskin kılıcıyla başına vurdu, miğferi ikiye böldü ve Movses'i yere devirdi. Sonra da, artık tutsağı olan asiyle beraber geri dön-

dü." Demir Kral savaşta gösterdiği bu türden başarılarla adını hak etti. Bitmek bilmeyen bu isyanlardan bıkmış olan ve bağışlayıcılığın babasını, şehit kralı, nasıl trajik bir sona sürüklemiş olduğunu hatırlayan II. Aşod, ibret verici bir harekette bulunmaya karar verdi: Asinin gözlerini dağlattı. "Böylece Movses, krala reva görmeyi düşündüğü muameleye maruz kaldı," diye bağlar patrik Hovhannes (922).[265] II. Aşod onun yerine Udya'ya vali olarak Amram-*tsılig* veya *tsùlig* ("küçük boğa") adında birini getirdi, onun daha fazla sadakat göstereceğini umuyordu.[266]

II. Aşod'a suikast girişimi

Bu feodal toplumun âdetleri, aynı dönemdeki Fransız toplumununki gibi çok sertti. Zapt etmek için "Aşod *Yergat*"ın demir koluna gerek duyulan çok sert bir toplumdu bu. Kral en ufak bir gevşeme, en ufak bir yumuşama belirtisi ya da aşırı güven gösterdiği anda, bu onun mahvına sebep olabiliyordu. Udyalı asilere verilen cezadan sonra evine, Şirag'a dönmüş olan II. Aşod, en yakın akrabalarından ikisini; "*işkhan*ların *işkhanı*" yapmış olduğu kardeşi Apas'ı ve kayınpederi, Gardman *işkhanı* Sahak Sevada'yı, ayrıca çok güvendiği Abhazya *işkhanı* veya kralı Kurken veya II. Giorgi'yi yanına çağırtmıştı.[267] Ne var ki, tahtının temel direkleri olan bu üç dostu, onu öldürmek üzere bir komplo hazırlamışlardı.[268] Bunun için, kralın şehrine, Yeravkavors veya Yeravkavork'a (Şiragavan) geldiği anı seçtiler, onu orada, sarayında, ansızın öldüreceklerdi. Mucize eseri, komplo, gerçekleşmesinden birkaç dakika önce açığa çıkarılıp önlendi. II. Aşod kaçacak vakit buldu ve önceki aylarda fethetmiş olduğu Udya eyaletine varmayı başardı, orası onun için güvenli bir sığınaktı. Genç yeğenini, kardeşi Apas'ın oğlunu, rehine olarak yanında getirmişti, böylece kardeşinin elini kolunu bağlamış oluyordu. Cinai maksatlarının suya düştüğünü gören komplocular, Yeravkavork'u talan etmekle yetindiler, bundan sonra da araları açıldı ve dağıldılar.[269]

Capet hanedanı zamanındaki Fransa'da olduğu gibi, tahtın en kötü düşmanları hükümdarın yakın akrabalarıydı.

Üç komplocunun başarısızlığı, iyi kötü onları izlemiş olan daha aşağı soydan beyleri kraldan bağışlanmayı dilemeye itti. Batı Sünik (Keğarkunik, Sevan gölünün güneybatısı) prensi Vasak'ın durumu da böyleydi. Vasak'ın kişisel olarak *ısbarabed*le, "anti-kral"la dostluk bağı vardı. Üste-

lik, II. Aşod'un bir başka düşmanı olan Abhaz prensi Kurken'in (II. Giorgi) damadıydı. Böyle olmakla birlikte, patrik V. Hovhannes'in arabuluculuğuyla bir izin belgesi aldıktan sonra, yukarıda gördüğümüz gibi, Aşod'a bağlılığını sunmaya geldi.[270] Şu da var ki, kuşkulanmak için nedenleri olan Aşod, Vasak'ın da kendisini öldürmeye gelip gelmediğinden emin olamadı. Kısa süre sonra onu tutuklattı, Gayan kalesine hapsetti ve ancak patriğin ricası üzerine serbest bıraktı (922'ye doğru).[271]

Bu bölünmeler Ermenistan'ın Müslüman hâkimiyetinin son kalıntılarından kurtulma çabasını felce uğratıyordu. Kral II. Aşod'un Müslüman kalesi Dıvin'e yaptığı bir saldırı, patrik Hovhannes'in dolaylı anlatımından anlaşıldığı kadarıyla, Müslümanlara kayıp verdirmekle birlikte başarısızlıkla sonuçlanmış gibi görünüyor.[272] Keza, doğu Sünik *işkhanı* prens Sımpat ve kardeşi Vasak, vaktiyle Yusuf tarafından Süniklilerden alınmış olan Erınçag kalesini ve kazasını Koğtan nahiyesinin (Nahçivan'ın güneydoğusunda, Culfa'nın kuzeydoğusunda) emirinden geri almaya nafile uğraştılar. Sımpat'ın ordusunu oluşturan Sünikli köylüler yenilgiye uğradılar ve küçük kardeşi, yiğit Vasak, attan düşürülüp öldürüldü (922).[273] Bununla birlikte Müslümanların gücü çok azalmıştı. Onda dokuzu kurtarılmış olan Ermenistan'da, Hıristiyan prenslikleri arasında kaybolmuş tek tük emirlik kalmıştı sadece. Feodal rejim Ermenilerin birleşmesine izin vermiş olsaydı, onlardan kurtulmak kolay olurdu...

II. Aşod'un Abhazlarla savaşı
Gardman'ın ilhakı

Ermenilerin uyuşmazlıkları Gürcü geçimsizlikleriyle atbaşı gidiyordu. Antik çağdaki İberya, günümüzün Gürcistan'ı, iki rakip hanedan arasında çekişme konusu olmuştu: Mameleki Klarcet, Kolaver ve Ardahan kazasında, Kura'nın kaynaklarında yer alan Ermeni asıllı *kuropalates*-kralların sülalesi (bunlar, daha önce gördüğümüz gibi, küçük kardeşin soyundan gelen Pakradunilerdi) ile Abhazya'ya, İmeretya'ya ve Megrelya'ya sahip olan Abhaz krallarının sülalesi. *Kuropolates*-kral II. Adarnase ve Abhazlar devamlı rekabet halindeydiler, hâlâ Müslüman bir emirin hâkimiyetinde olan Tiflis'i kurtaracak yerde birbirlerini kollamakla meşguldüler. II. Adarnase Ermeni Pakraduni krallığıyla eski ittifakını genel anlamda koruyordu, bu ittifakı Abhazlarla ittifak yapmak adına bir ara terk etmenin

kral Şehit Sımpat'a neye mal olduğunu gördük.[274] II. Aşod, saltanatının başında, gelip kendisine taç giydirmesini istediği Adarnase[275] ile dostluk kurduğu Abhazların *işkhanı* Kurken veya II. Giorgi arasında gidip gelmişti. Ama II. Aşod'un Kurken'e beslediği güvenin onu hayal kırıklığına uğrattığını gördük, zira *işkhan* onun canına kasteden bir komploya katılmıştı ve II. Aşod da topraklarını yakıp yıkarak ondan intikam almıştı.[276] Sonuç olarak Aşod, artık çok yaşlı olan ve Kurken'in saldırılarına giderek daha çok maruz kalan Adarnase'yle ittifakını sonunda yenilemişti.

Bunun üzerine, her ikisinde de Ermenilerin ve Gürcülerin bulunduğu iki düşman siyasi birliğin kurulduğunu gördük: Bir tarafta Ermenistan kralı II. Aşod ve Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı II. Adarnase; öteki tarafta Ermeni anti-kralı *ısbarabed* Aşod, II. Aşod'un kardeşi Apas ve Abhaz prens Kurken, nam-ı diğer II. Giorgi.[277]

Bu savaş, II. Aşod ile müttefiki Adarnase'nin lehine döndü. Yenilen Abhazlar dağlarındaki boğazlara ve geçitlere çekildiler, "peşlerine düşen Ermeniler ve Gürcüler onlara soluk aldırmıyorlardı." Çıkışı olmayan vadilere kısılıp kalan, üstlerine yağmur gibi ok yağdıran koalisyon güçleri tarafından çember içine alınan, çok güç duruma düşen Abhazlar, sonunda II. Aşod'dan ve Adarnase'den aman dilediler, iki kralın topraklarına bir daha girmeyeceklerine ve sebep oldukları zararların iki katını ödeyeceklerine dair söz verdiler.[278]

Durum bu aşamadaydı ki II. Aşod kayınpederinin, Gardman ve Tzorapor (Sevan gölünün doğusunda ve kuzeydoğusunda) *işkhanı* Sahak Sevada'nın, kraliyet ordusunun daha yeni fethettiği Udya eyaletini istila ettiğini öğrendi. Abhazlara karşı alınacak son tedbirleri bunun üzerine erteleyen II. Aşod, yaşlı Adarnase'nin tavsiyeleri üzerine, derhal onunla birlikte kayınpederini cezalandırmaya gitti.[279] Onlar yaklaştığında Sahak Sevada kuzeye, Ermeni-Gürcü sınır eyaleti Kukark'a çekildi. II. Aşod peşine düştü, Gayan kalesini ondan geri aldı ve Lori'nin kuzeyindeki Daşir nahiyesinde ona yetişti.[280] Çarpışmadan önce, onları birleştiren kan bağlarını duygusal bir şekilde hatırlatarak Sahak Sevada'yı son bir defa ikaz etsin diye bir piskopos gönderdi. *İşkhan*ın damadına cevabı hakaretamizdi: "Sana iki ağızlı kılıcımla cevap vereceğim!"[281] "Bunun üzerine kral, hasmı tarafından üzerine ant içilmiş ve haçla işaretlenmiş bir barış anlaşmasını göstererek, Sahak'ın andını bozduğuna Tanrı'yı şahit tuttu, sonra yazılı anlaşmayı daima üstünde taşıdığı küçük bir İsa'lı haça ilişti-

rerek saldırı işaretini verdi." Düşmanın etrafını bir süvari birliği tarafından çevirerek, bizzat cepheden saldırdı ve daha ilk darbede Sahak Sevada'nın adamlarını dağıttı. Bu sonuncusu eline düştü. Hovhannes, Demir Kral'ın o sırada büyük bir kararsızlığın pençesinde kıvrandığını anlatır. Tanrı korkusundan, ne kayınpederinin canını almaya cesaret edebiliyor, ne de eski ihanetleri yüzünden onu serbest bırakabiliyordu. Sonunda, Bizans âdetine uyarak, onun gözlerini dağlattı –Karolenjlerde de geçerli bir yöntemdi bu. Mağlup olanın Gardman eyaletindeki ve ona bağlı kazalardaki yurtluğuna gelince, kral bunları düpedüz ilhak etti.[282]

Samşvilde'nin II. Aşod tarafından alınması

Bu korkunç örnekler maalesef gerekliydi. Feodal isyanlar durmadan tekrarlanıyordu ve Demir Kollu Aşod ömrünü onları bastırmakla geçiriyordu, tıpkı Fransa'da onun kadar talihli olmayan çağdaşı filanca Karolenj gibi. Gürcü Kukarkı'nda, büyük önemi olan Samşvilde veya Şamşvilde kalesini emanet ettiği Vasak Kıntuni'nin ilk isyanını bağışlamış olduğunu yukarıda gördük. Demin aktardığımız olaylardan kısa süre sonra, Vasak Kıntuni yine isyan ederek, kralın düşmanı olan Abhaz prensi Kurken veya II. Giorgi'nin himayesine girdi.

Bu isyan birbirini izleyen beklenmedik olaylara yol açtı, patrik Hovhannes bize bunların ilginç hikâyesini anlatır: "Vasak, eğer Abhazya kralı ona kendi eyaletlerinde başka bir kale verirse, Samşvilde kalesini Kurken'e teslim etmeyi taahhüt etti. Kurken buna razı oldu ve yazılı olarak söz verdi. Vasak, Samşvilde'ye akrabalarından birini yerleştirdi, sonra Kurken'i karşılamaya gitti, onunla yolda karşılaştı ve beraber kalenin önüne geldiler." Ne var ki, garnizon, onun beklenenden daha erken geldiğini görünce, bunun bir pusu olduğunu zannetti. Kapıları Kurken'e açmayı reddetti ve Vasak'ın önce tek başına müstahkem şehre girmesini istedi. Çileden çıkan Kurken de bunda Vasak'ın kötü niyeti olduğunu zannetti. Kalenin derhal teslim edilmesini talep edip de reddedilince, Samşvilde'ye saldırdı. Bu tehlike karşısında, kuşatılan kaledekiler kral II. Aşod'a başvurmaya karar verdiler. Hükümdara gizlice bir memur gönderdiler; böyle bir fırsat çıkmasına memnun olan Aşod, aceleyle koştu.

Kraliyet ordusunun yaklaştığı haberini alan Kurken, teşebbüsünden vazgeçip, Vasak Kıntuni'yi de beraberinde götürerek geri çekildi. Bu teh-

dit ortadan kalkınca, Samşvilde'yi savunanlar bu sefer de kapılarını II. Aşod'a açmayı reddettiler. Kararlarındaki bu değişikliği öğrenen Kurken, gizlice bir memur gönderip onlara yeni tekliflerde bulundu. Hükümranlığını kabul ederlerse, II. Aşod'u surlarının önünden kovmalarına yardım edeceğine ve Vasak Kıntuni'yi vali olarak geri göndereceğine yemin ediyordu. Reddederlerse, Vasak'ın canını alacaktı. Vasak'a yürekten bağlı olan Samşvilde'dekiler, onun hayatından endişe ederek, Abhaz prensinin tekliflerini kabul edeceklerini bildirdiler. Böylece kalenin gizli kapısını Kurken'in yolladığı üç yüz seçkin adama açtılar. Ama Abhaz savaşçıları müstahkem şehre girer girmez, Kurken adına kaleyi zorbaca zapt ettiler ve direnirmiş gibi görünen garnizonun üstüne atıldılar. Garnizon veya bu kasaplıktan sonra garnizondan arta kalanlar, hisara sığındılar.

Bunun üzerine, hisarı savunanlar ile aşağı şehre hâkim olan üç yüz Abhaz savaşçısı arasında gece gündüz süren şiddetli bir çarpışma başladı. Sonunda, Abhazlar tarafından sıkıştırılan hisarın savunucuları, ordusu hâlâ ovada konaklayan kral II. Aşod'u tekrar çağırmaktan başka çare bulamadılar. Aşod'a kapıları açtılar, böylece üç yüz Abhaz'ın üzerine atılan Aşod'un birlikleri onları ele geçirmekte hiç zorluk çekmediler. Bu yabani savaşçılar, zincirlenmiş olmalarına rağmen Aşod'a durmadan beddua yağdırdıklarından, Demir Kral gözlerini dağlattı, sonra onları bu halde dağlarına geri gönderdi.[283]

Ermenistan krallarının kralı II. Aşod

Böylece Demir Kral, inatçılığı sayesinde, en asileri bile hizaya sokuyor ve monarşi otoritesini o güne kadar görülmüş en itaatsiz, en feodal, en ayrılıkçı ortamda yerleştirmeyi başarıyordu. Başarıları Azerbaycan'ın başında bulunan Yusuf'un halefi tarafından tanındı; Nasır adlı bu emir, Ermeni vakayinamelerinde Subuk adıyla da anılır.[284] Bu Müslüman reisi, Hıristiyanlar hakkında iyi düşünceler beslememesine rağmen, bu oldubittiyi kabul etti ve II. Aşod'la, Hovhannes'in dediğine göre vaktiyle Yusuf'la yapılmış olan benzer anlaşmalardan çok daha sağlam bir anlaşma imzaladı. Dahası, Aşod'un *şahinşah*, "kralların kralı" unvanını taşımasını kabul etti.[285]

Bu unvanın önemi yeterince değerlendirilmedi. Yeni bir olaya tekabül ediyordu. Vaktiyle, 885-886'da halife tarafından I. Aşod'a tevcih

edilen ve Bizans sarayı tarafından da hemen tanınan ilk kraliyet unvanı, yeni hükümdarın, Arşaguni krallık yönetiminin ilgasından bu yana Ermeni toprağını paylaşan diğer bütün feodal hanedanlara üstünlüğü anlamına geliyordu. Ama çok geçmeden, Ermeni veya Gürcü başka küçük hükümdarlara kraliyet tacı verilmesiyle bu unvan değersizleşmişti: Haman 893'te Ağvan kralı, *kuropalates* II. Adarnase 899'da İberya veya Gürcistan kralı, Haçik-Gagik Ardzıruni 908'de Vasburagan kralı, *ısbarabed* Aşod 921'de Ermenistan'ın Pakraduni soyundan anti-kralı oldu. Böylesi bir taç bolluğunda, Demir Kral'ın tacı biraz değerini kaybetmişti. O son derece belirleyici olan 922-924 yıllarında, II. Aşod, halifenin temsilcisinin onayıyla kralların kralı olarak ortaya çıktığında, bütün değerini yeniden kazandı, çünkü artık diğer Ermeni veya Ermeni-Gürcü kralları bu unvan karşısında ikinci dereceden prensler olmaktan öteye gidemiyorlardı. Eski Pers protokolünden alınmış bir unvan sayesinde, onların karşısındaki konumu, gerçekten de, taşralı küçük hükümdarlara nazaran eski Sasani Büyük Kralı'nın konumuyla aynıydı. Ve protokolle ilgili bu dolambaçlı yol sayesinde, bir ara onca tehlikeye düşmüş olan Ermeni monarşisi resmi olarak yeniden kurulmuş oluyordu, çünkü düsturların ve protokollerin arkasında Demir Kral'ın sağlam bileği ve kuvvetli kılıcı görülüyordu.

Bu durumun sonuçlarından biri, II. Aşod'un kuzeni ve adaşı *ısbarabed* anti-kralla barışması oldu. II. Aşod'a tanınmış olan *şahinşah* unvanı, *ısbarabed*in (Pakaran'daki ve Goğp'taki) taşra krallığını kabul etmesine imkân veriyordu. Udya'dan Godayk'a dönerken, *ısbarabed*i yanına davet etti. O da davete icabet etti ve iki adam bu sefer içtenlikle barıştılar. Vazetmekten vazgeçmediği bir birleşmenin sonunda gerçekleştiğini gören patrik Hovhannes, memnuniyetini gizlemez. "*Isbarabed* yanıma geldi ve yola koyulmaya, zorlukları ortadan kaldırmaya, kendisiyle kuzeni arasında sağlam ve kalıcı bir barış tesis etmeye, hiçbir gizli tuzağa izin vermemeye kararlı olduğuna dair bana söz verdi. Geçimli biri olan *şahinşah* Aşod, kuzenini yürekten gelen sözlerle karşıladı." Birleşmelerini daha da görünür kılmak için iki prens, bir Arap garnizonu ve emiri tarafından işgal altında tutulduğu halde hâlâ Ermenistan'ın resmi başkenti olan Dıvin şehrine gittiler. Dıvin'deki Müslümanlar, der bize patrik, "boyun eğdiler." Bu, şehri Pakraduni *şahinşah*a bıraktıkları anlamına değil, unvanının geçerliliğini tanıdıkları ve vasalı olduklarını beyan ettikleri anlamına geliyordu.[286]

II. Aşod'un kazandığı nüfuz, kralın yeni ilhak ettiği ve bir teftiş gezisi yapmayı uygun gördüğü Udya eyaletinin barışa kavuşturulmasında fark ediliyor. Bu gezi sırasında, der Hovhannes, adalet duygusu ve iyi muamelesi sayesinde ahalinin ruhunu kazanmayı bildi.[287]

II. Aşod ve Amram Tsulig*'in isyanı*

II. Aşod, büyük bir gayretle, kraliyet otoritesini yeniden tesis etmişti ki, yeni isyanlar az kalsın eserini bozuyordu. Udya eyaletinin başına vali olarak tayin etmiş olduğu ve güvendiği adamlarından biri olan Amram *Tsulig* de, Abhaz prensi Kurken veya II. Giorgi'nin yardım edeceğini umarak ayaklandı. Patrik Hovhannes'in bu ayaklanmayla ilgili yazdığı hayli anlaşılmaz bir bölüm, Armenologlar tarafından farklı olarak yorumlandı. Saint-Martin'e göre, daha doğrusu onun adıyla çıkmış ve hakiki anlama aykırı yorumlarla dolu çeviriye göre, II. Aşod tarafından Udya'dan kovulan Amram *Tsulig*, Abhazların kralından yardım istemeye gitti, o da ona gerekli bütün teçhizatı sağladı.[288] Tournebize'e göre ise,[289] Brosset için olduğu gibi,[290] aksine, bu isyana hazırlıksız yakalanan II. Aşod, o güne kadar hasmı olan Abhazyalı Kurken'in âlicenaplığına kendini teslim etmek için Megrelya'ya kadar gitme gözüpekliğini gösterdi. Aşod, bu zor durumda, öyle ikna edici davrandı ki Abhaz prensinden umulmayan bir destek almayı başardı. "Onu candan bir şekilde karşılamakla yetinmeyen Kurken, demir zırhları, sorguçlu miğferleri, kenarı demirden kalça zırhları ve omuzlarında demir levhalı koruyucu zırhları, mızrakların ve okların sivri uçlarının delmediği kalkanları olan ne kadar süvarisi varsa onun emrine verdi."[291]

Bu şekilde takviye alan II. Aşod, Amram *Tsulig*'in ve onunla birlikte ayaklanmış olan öbür *nakharar*ların karşısına çıktı. Onlarla Kura'nın kıyılarındaki bir ormanın ortasında karşılaştı. Onların pozisyonunun bir saldırıyı göze alamayacak kadar üstün olduğuna hükmedip, dar geçitlere girmek gibi bir ihtiyatsızlık etti ve çok geçmeden düşmanın etrafını sardığını gördü. Demir Kral için durum vahimdi. İaşe sıkıntısı çeken birlikleri ayaklanmak ve onu Amram *Tsulig*'e teslim etmek üzereydiler. Bu tehlike karşısında, Aşod kendini koyvermedi. Sadık adamlarını bir araya getirerek onlarla birlikte ordunun en iyi atlarına bindi, sonra gecenin karanlığından faydalanarak, düşman saflarında bir gedik açtı ve dörtnala yakın-

daki kaleye ulaştı.[292] Hemen orada kuşatıldı, ama isyancılar da, daima ihtimal dahilinde olan bir Müslüman istilası karşısında böylesi mücadelelerin tehlikesini anlamış görünüyorlardı. Ayrıca, Vasburagan kralı Haçik-Gagik, bu düşünceyle, arabulucu olmayı teklif etti ve teklifi kabul edildi. Onun araya girmesiyle, şüphesiz bir de bize bu olayların hikâyesini bırakmış olan patrik Hovhannes'in çabaları sayesinde, barış nihayet tesis edildi.[293]

Vasburagan kralının Pakraduni "kralların kralı" lehine müdahale etmesinin, dikkate alınması gerektiğini belirtelim. Bu müdahale bize, bu toplumun yarası olan feodal istikrarsızlığa rağmen, sorumlu prenslerin, felaket tehdidi karşısında, Ermeniler arasında birliğin gerekliliğini sonunda anladıklarını gösteriyor.

Emir Nasır, Antzevatsik'te, Vasburagan'da ve Sünik'te

Hükümdarlığının ilk döneminde, Müslümanlar lehine "işbirlikçi" bir anlayış içinde olduğunu gördüğümüz Vasburaganlı Haçik-Gagik, şimdi bu yanlış tutumundan vazgeçmişti. Bir ara Bağdat sarayının gözünden düşen emir Yusuf, durumu sağlamlaşmış olarak Azerbaycan'a dönüyordu (923'e doğru). O yaklaşırken, Haçik-Gagik eyaletlerinin kuzeyine, "Ararat ile Aladağ arasındaki Kogovit ve Dzağgodın dağlarına çekilip, kardeşi Kurken'le, soylulardan oluşan milisiyle, süvari birliğiyle, devamlı tetikte olarak dar geçitlerin arkasına siperlendi."[294] Komşusu, Antzevatsik (Van gölünün güneydoğu köşesi) prensi Adom da "prensliğindeki dağların doruğundaki bir kaleye çekildi;" "derin vadilerdeki, boğazlardaki güvenli yerlere en değerli eşyalarını bıraktı ve tepelere uyanık nöbetçiler dikti."[295]

Yusuf Bağdat'tan Azerbaycan'a giderken Antzevatsik'ten geçtiğinde, Adom cizyenin kalan kısmını ona göndermezlik edemedi, zira o dönemde Ermeni prensleri, teorik olarak Bağdat'taki Abbasi halifesine tabi oldukları halde, vergilerini son derece geniş aralıklarla, o da ancak boyun eğdirecek güçte bir Müslüman ordusu gelip onlardan istediğinde ödüyorlardı.[296] Vasburaganlı Haçik-Gagik bile, elde silah gelip de el koymasın diye, korkunç emire ağır bir vergi ödemek zorunda kaldı. Yusuf, her zamanki gibi Zarevant ve Her (Khoy) diyarı yoluyla, Azerbaycan'a ve Acem Irakı'na geçti daha sonra, oradan Ermeni toprağına bir daha dön-

meyecekti (923-924).[297] Kendi yerine, daha önce bahsettiğimiz emir Nasır'ı göndermişti Ermenistan'a.

Nasır daha önce II. Aşod'u *şahinşah* yapmış olduğu halde, Ermenilere karşı hayli kötü niyetler beslediğini gösterdi, özellikle Vasburagan'a ve Sünik'e karşı. Nitekim onun maiyetiyle birlikte birkaç gün Nahçivan'da kaldığını görüyoruz, daha önce söylediğimiz gibi Sünik ile Vasburagan arasında çekişme konusu olan bu şehirde meseleyi kendi tarzında, Müslümanlığı yayma çabasına girişerek halletmek istedi.[298] Ayrıca, doğu Sünikli üç kardeşi bölen rekabetlerden de ustaca yarar sağlamayı bildi. Kardeşlerin büyüğü, Sımpat, prens unvanıyla birlikte toprakların büyük kısmına, yani Vayotz-tzor'la birlikte (doğu Sünik'in) batı kısmına sahipti.[299] İkinci kardeş, Sahak, Hagar ırmağına kadar prensliğin doğu kısmına sahipti. Üçüncü kardeş Papken'in, Pağg (Şuşa) çevresinde küçük bir hası vardı sadece. Kurnaz Nasır, Papken'in hoşnutsuzluğunu, sonra da Sahak'ın safdilliğini kullanmayı bildi ve onları yanına, Nahçivan'a çekti, ardından onları beraberinde Dıvin'e götürüp orada sorgusuz sualsiz hapsetti, yüklü bir fidye almadan onları serbest bırakmamaya kararlıydı (923).[300]

Nasır'ın II. Aşod'a, patrik V. Hovhannes'e ve Sünikli Sımpat'a karşı girişimlerinin başarısızlığa uğraması

Nasır patrik V. Hovhannes'i ve kral II. Aşod'u da ele geçirmeye çalıştı, ama başaramadı. Hovhannes ilkin Sevan gölünde keşişlerin yaşadığı bir adacığa, ardından Arakadzodın'daki Püragan'da[301] şahsen edinmiş olduğu bir kaleye sığındı ("orayı almış ve çeşitli yapılarla güzelleştirmiştim; orada bir kilise kurmuştum, harikulade kubbeleri büyük ebatta taşlardan yapılmıştı; bir ressam tarafından bezenmişti; oraya bir manastır da inşa ettirmiştim."[302] Ama burası pek güvenli bir sığınak değildi, zira Nasır, Sevan gölü yöresindeki Ayrivank veya Surp Keğart manastırını birliklerine talan ettirdikten sonra, Püragan'ı da aynı şekilde yağmalattı, birliklerinin eline geçen birçok papaz şehit edildi. Püragan'da esir düşen V. Hovhannes gene de kaçmayı başarmış ve *ısbarabed* Aşod'un Pakaran'daki ikametgâhında onun konukseverliğine sığınmıştı (923).[303] Bu sırada, Püragan'dan ve komşu kasabalardan getirilen dizi dizi Ermeni tutsaklar, Nasır'ın karşısına çıkarılmıştı, ama emir, ani bir âlicenaplıkla veya siyasi

hesapla (Demir Kral'ın emrindeki *haygan* milislerin kitlesel ayaklanmasından çekindi belki de) onları serbest bıraktı.[304]

Bir süre sonra Azerbaycan'a gitmek zorunda kalan Nasır (923-924'e doğru), Dıvin'de komutan vekili olarak Beşir adlı birini bıraktı; Beşir, kral II. Aşod'a baskın verip yakalamaya çalıştı. Aşod, Sevan gölündeki bir adacıkta inşa edilmiş olan bir kaleye kendini atacak zamanı ancak buldu, orada Müslüman akınlarından uzakta, güvenlikteydi. Zira Müslümanlar yeniden sefere çıkmışlardı. Onlar komşu nahiyeleri yağma ederlerken, Aşod'un en iyi komutan vekili Kevork Marzbeduni onlara karşı bir dizi baskın ve gözüpek karşı-akın düzenliyordu. Müslüman ordusu sonunda Sevan gölünün kıyılarına, Aşod'un sığınağı olan kalenin yükseldiği adacığın yakınlarına kadar gelmeyi başardı. Ama o esnada, tecrübeli yetmiş okçu taşıyan on gemilik küçük bir filo, bizzat kralın emri altında yelken açtı, saldırganları oklarla delik deşik etti ve çekilmeye zorladı. Kevork Marzbeduni'nin bir saldırısı da bozgunlarına son noktayı koydu ve Dıvin'e doğru geri çekildiler.[305]

Bu tehlikeli durumu atlattıktan sonra Demir Kral topraklarına döndü ve kendisi gibi tehlikeden mucize kabilinden kurtulmuş olan patrik V. Hovhannes onu ziyaret etti.[306] Hovhannes daha sonra Vasburagan'a gidip, Ardzıruni kralı Haçik-Gagik'in yanına yerleşti.[307] Van yakınında, daha sonra adı Salnabad olan Tzorovank'ta veya Tzoruvank'ta –vadi manastırı– kaldı (924'e doğru). Daha sonra Haçik-Gagik'le birlikte Van gölünün güneydoğu kıyısı yakınında bulunan Ahtamar adasına gitti, böylece bu ada patriğin ikametgâhı oldu (928), tanınmış yüksek rütbeli din adamı üç yıl sonra orada son nefesini verecekti (931).

Isdepanos Orpelyan, Azerbaycan'dan dönen emir Nasır'dan kaynaklanan son bir tehlikeli duruma daha değinir. Nasır, doğu Sünik prensi Sımpat'ı ele geçirmeyi –bu beyin iki kardeşini, Sahak ve Papken'i ele geçirmiş olduğu gibi– ve böylece prensliğin tamamını ilhak etmeyi koymuştu kafasına. Ama girişimi boşa çıktı. "Hası olan Vayots-tzor'da sessiz sakin oturan büyük ve bilge prens Sımpat," der bize Sünik tarihçisi, "Nasır'ın gelişini zamanında öğrenerek, kalelerinin savunmasını güçlendirdi." Büyük kuvvetlerle, her türlü ihtimale hazır bir halde, Yeğekig'deki şatosuna yerleşti. Nasır geldi, bu hazırlıkları, alınan yığınla tedbiri gördü ve planlarını gerçekleştiremeyeceğini anladı. Siyaset değiştirerek, derhal dostane bir çözüm önerdi. Sımpat bu oyuna katıldı, onu hediyelere boğ-

du, ama hâlâ Dıvin'de, emirin hapishanelerinde tutulan kardeşleri Sahak'la Papken'in serbest bırakılmasını istedi. Gerçekten de iki genç prens kurtulmalık ödenerek özgürlüğe kavuşturulabildiler ve ikisi de Sünik'e döndü. "Üç kardeş ve ülke büyük bir sevinç içindeydi," diye bitirir Isdepanos Orpelyan, "Anıtlar inşa ederek ve hayır işleri yaparak barış içinde yaşadılar."[308]

Vasburaganlı kral Haçik-Gagik'in barış yılları

Kuzey Ermenistan'da kralların kralı Pakraduni II. Aşod bütün feodal isyanlar arasında monarşi esasını korurken, Vasburagan kralı Haçik-Gagik güneydoğu Ermenistan'da benzer bir işe soyunmuştu. Belirsiz bir tarihte,[309] Haçik-Gagik daima kendisine sadakatle yardımcı olmuş küçük kardeşi Kurken'i kaybetmiş ve böylece Ardzıruni mamelekinin tamamı ona kalmıştı.

Artık eyaletlerinde nispeten barış hüküm sürdüğünden, Haçik-Gagik ülkeyi refaha kavuşturmak için bu durumdan faydalandı. Baş kahramanı olduğu Ardzıruni'nin vakayinamesinde, bu dönemde "barışın dostu, Ermenistan'ın refahını düşünen ve müşfik bir baba gibi onun mutluluğuyla ilgilenen" biri olarak gösterilir, "Yoksulların ihtiyaçlarını sevgiyle karşılamakla yetinmeyip, kurtarmalık ödeyerek tutsakları özgürlüğüne kavuşturuyor, muhtaçları kurtarıyor, yetimlere hakkını teslim ediyor, dulların haklarını koruyordu." Yazar, "tepelerin doruğunu, eyaletlerin ortasına serpiştirilmiş ve istilacılara karşı sığınak işlevi gören zapt edilmez hisarları surlarla tahkim ederek, hazinelerini zanaatkârların ve sanatçıların eliyle yaymış olduğu" için de Haçik-Gagik'i över.[310] Vakanüvisimiz, Haçik-Gagik'in yaptığı olumlu işler arasında, bilhassa, Van gölünün güney yakasında, Ahtamar adacığının güneyinde, Rışdunik'te yer alan Vosdan'ın tahkimini belirtir; bu kasabayla ilgili çok hoş bir tablo çizer: "Hangi tarafa dönerseniz dönün, Vosdan'ın konumu ve havası nefistir. Şehir meyve ağaçlarıyla sarılıdır, sayısız ve muhteşem bağlarla süslüdür, tatlı suları olan kaynaklarla çevrilidir. Ayrıca, güney tarafında, hisarın yakınında, yüksek Ardos dağı yükselir, ilkbaharın gün-tün eşitliğinden sonbahara kadar yemyeşil ve çiçeklerle kaplıdır. Sonra kar yığınları gelir, gerek krallar gerek başkaları bundan istediği gibi faydalanabilir. Ayrıca, dağlardan inen suları bol dereler, yataklarında tatlı tatlı mırıldanır, toprağı se-

rinletir ve küçük balıkları Van gölüne boşaltır, ahali bunlarla ziyafet çeker; bunların hepsi kraliyet hazinesi için zenginlik kaynağı, yoksullar için refah kaynağıdır. Bu tahkim edilmiş yerin doruğu çok güzeldir. Denize bakar. Kral, işte oraya, figürlerle süslü güzel sokakları olan saraylar inşa etme işine girişti. Denize bakan tarafı da güçlü surlarla çevirdi. Zirvede, denizin karşısında, toplantılar için yaptırdığı yaldızlı ve rengârenk süsleri olan saray, güneş gibi parlıyordu. Kapıların kubbeleri, güneşin doğuşundan batışına kadar denizin üstünden geçerek dairelerin içini aydınlatmaya gelen ışınları süzerek geçiriyordu."[311]

Haçik-Gagik Ahtamar adasını da tahkim etti. "Orayı müthiş bir iç istihkam haline getirmeye girişti. Onun emriyle, binlerce işçi ve kalabalık bir ahali, koca kayaları kırmaya ve bunları suyun derinliklerine atmaya koyuldu. Zaman ve çalışma sayesinde, kral, kayalık bir temel üzerinde denizden karaya ulaşan beş dirsek* yüksekliğinde bir bent oluşturmayı nihayet başardı. Bunun üzerine, beş *stadion* uzunluğunda düz bir çizgi halinde çepeçevre uzanan bir duvar dikti. Yüksek kuleleri olan bu muhteşem sette, rahat oturma yerleri olan güzel barınaklar bulunuyordu; kral, oğulları ve maiyetindeki soylularla sık sık buraya gelmekten hoşlanıyordu." Vakayiname, Ahtamar seddinin inşasını gölün içine kadar sürdüren Haçik-Gagik'in "adayla birlikte gölün bir kısmını da kapatmayı" ve böylece "çok sayıda kayığı barındıran bir liman" yaratmayı başardığını ekliyor.[312] Haçik-Gagik, Ahtamar adasının en yüksek noktasını oluşturan tepenin eteğinde, "majestelerine istirahat yeri olarak hizmet etmeye yaraşır eğlenme ve dinlenme mekânları" yaptırdı. "Sedde bitişik sokakları, uçurumların kenarında yer alan ekilebilir taraçaları birbiri ardına sıraladı, oralara meskenler, meyve bahçeleri ve kokulu çiçeklerle dolu bahçeler yaptı; Tanrı'nın lütfuyla şehrin ortasından fışkıran tükenmez bir kaynağın suladığı sık ağaçlar dikti."[313]

Ardzıruni, daha doğrusu onun Sürdürücüsü, Ahtamar kraliyet sarayının hayranlık uyandıran ve göz alıcı bir tablosuyla bitirir: Burası "genişliği, uzunluğu ve yüksekliği kırkar dirsek olan kare şeklinde bir saray. Üç büyük ayak kalınlığında olup bir kireç ve taş kitlesinden yapılmış duvar, birlikte eritilmiş bir kurşun ve bakır kütlesine benziyor. Temelden çatıya, yapı, destek sütunları olmaksızın dimdik yükseliyor. Hakikaten de bu, hayal gücünü aşan bir harika. Çeşitli girintiler, köşeler, harikulade koridor-

* **dirsek:** 0,444 metre. (ç.n.)

lar, altın süslemeli, ışıltılı, gökkube kadar sağlam kubbeler bulunuyor. Bunları seyretmek isteyen kişi önce başlığını çıkarmalı, sonra başını arkaya doğru eğmeli, uyandırdığı muazzam etkiyi ancak o zaman etraflıca inceleyebilir." Haçik-Gagik, "gözleri sevinçle parlayan hizmetindeki genç soylu delikanlılar, dizi dizi müzisyenler, harikulade genç kızlar alayı"ndan oluşan maiyetini orada topluyordu. Ayrıca "yalın kılıç muhafız taburları, çarpışma için eğitilmiş güreşçiler; orada burada, aslanlar ve başka vahşi hayvanlar ve başlarına geçirilen başlıklarıyla sürü sürü avcı kuşlar" görülüyordu.[314]

Haçik-Gagik, Ahtamar'da, Manuel adlı bir mimara, bir de kilise inşa ettirdi. Ardzıruni'nin vakayinamesinde bu kilise hayranlıkla tasvir edilir. Kral, "Asur'un sınırlarında," Ağtzınik'te, başkaldırmış olan müstahkem bir şehri, Godom'u daha yeni yerle bir etmişti ve oradaki taşları Ahtamar'a taşıttı. Kilise, peygamberleri ve havarileri temsil eden resimlerle süslenmişti, "her biri kurala uygun olarak yapılmış ve hayranlık vericiydi." Daha ötede, meydan okunan yabandomuzları ve aslanlar, boğalar ve ayılar tasvir edilmişti, "her biri türünün özelliğini taşıyordu, bilgili kişiler için hoşa giden bir manzaraydı." Küçük kilisenin kubbesinde Haçik-Gagik'in kendisi resmedilmişti, "başının çevresinde hale vardı ve bu resim tıpatıp ona benziyordu." "Kollarında, içi man* dolu altın bir kapmış gibi, yüce bir şevkle kilisenin planını taşıyordu."[315]

Haçik-Gagik'in sanata vakit ayırması, gerektiğinde Müslümanlara karşı silaha sarılmasını engellemiyordu. Saltanatının sonuna doğru, Deylemlilerin bölükleri Atamagerd yöresini ve Ağpag nahiyesini talan etmeye gelmişlerdi, oradan Antzevatsik'e kadar yakıp yıkmaya devam ettiler. Haçik-Gagik'in emri üzerine, Vasburagan süvari birliği bu sonuncu eyalette onlara yetişti ve onları darmadağın etti. "Yiğit ve gözüpek okçular olmalarına rağmen, Ermeni atlarının ayakları altında tarlalardaki otlar gibi ezildiler. Elde kılıç, 2000 kadarı öldürüldü; ordugâhları alındı ve talan edildi ve Hıristiyan tutsaklarının her biri, bu şanlı zaferden sonra, memleketlerine gönderildi."[316]

* **man:** Kitabı Mukaddes'te, (Çıkış, Bap 16) Tanrı'nın çöldeki İsrailoğullarına gönderdiği yiyecek. (ç.n.)

Kral Apas

Kral II. Aşod *Yergat*, Asoğig'e göre Ermeni takviminin 378. yılında öldü, 8 Nisan 929'dan 7 Nisan 930'a uzanan yılda.[317] Bununla birlikte, başta Brosset olmak üzere tarihçilerin çoğu, onun ölüm tarihi olarak 928 yılını verirler.[318] Geride erkek evlat bırakmadığından, Ermeni derebeyleri, Vasburaganlı Haçik-Gagik'in çağrısı üzerine, tahta, Ermenistan kralların kralı (*şahinşah*) olarak, merhum hükümdarın erkek kardeşi prens Apas'ı oturttular.[319]

Hükümdar soyundan bir prens olan Apas, yukarıda gördüğümüz gibi, ağabeyi krala karşı kusursuz bir tavır içinde olmaktan uzaktı. Ama tahtın sorumluluklarını yüklendiğinde, mükemmel bir hükümdar olduğunu gösterdi. Kuzeni anti-kral *ısbarabed* Aşod'un 936'da geride evlat bırakmadan vefat ettiğini görme talihine erdi, öyle görünüyor ki hiç güçlük çekmeden onun mirasına kondu. Yiğit Kevork Marzbeduni'nin yardımıyla, yağmacı Müslüman çetelerinden ülkeyi temizledi. Diplomasiyi silahlarla birleştirmeyi ve Dıvin emirinin birçok Hıristiyan tutsağı serbest bırakmasını sağlamayı bildi.[320]

Ardzıruni vakayinamesinde bir Müslüman reisinin Ermenistan'a yaptığı son bir akın anlatılır, muhtemelen Azerbaycan emiri Yusuf'un bir yeğeni veya komutan vekiliydi.[321] Bu zat Nahçivan nahiyesine veya Koğtın veya Koğtan kazasına saldırdı, Şarur kazasından da geçti ve Dıvin'e kadar ilerledi. Oradan, memurlarını Ayrarad eyaletine, bilhassa kral Apas'ın mülklerinin göbeğindeki Arakadzodın kazasına cizye toplamaya gönderdi. Bize bu olayları aktaran tek kaynak olan kaynağımıza inanacak olursak, vasallarını beklemeyi ihmal eden Apas, Vağarşabad ovasında yenildi ve 400 adamını kaybetti. Ama tam Gürcistan'a kadar geri çekilmeye zorlanıyordu ki,[322] nihayet yardımına çağırdığı Vasburaganlı Haçik-Gagik, Dıvin'in güneybatısında, Aras'ın sol kıyısında, Surp Krikor Kuyusu'nun (Khor Virab) karşısındaki Kino tepesi yakınında Müslümanları darmadağın etti.[323] Haçik-Gagik çok sayıda esir de aldı, onları zincire vurdurup Kogovit'teki Tarünk'e (Bayazid [Doğu Beyazıt]) götürdü.[324] Bu zafer Ermenistan'ı kurtardı. Ne var ki, Brosset'nin de belirttiği gibi, Ardzıruni'ye ait olduğu söylenen vakayiname bize bu savaştan bahseden tek vakayiname olduğundan, onun, her zaman yaptığı gibi, Pakraduni sülalesinin rolünü Ardzırunileri öne çıkaracak şekilde azaltıp azaltmadığını

bilmiyoruz.[325] Savaşın tarihine gelince, vakayinamede patrik Yeğişe'nin savaşta hazır bulunduğu ve –tıpkı Musa çarpışırken Harun'un yaptığı gibi–* kollarını dua etme duruşunda göğe doğru uzattığı söylenir. Ancak, Haçik-Gagik 937'ye doğru öldü, patrik Yeğişe ise patriklik makamına aşağı yukarı o yıl geçti (bazı yazarlara göre 936'da, bazılarına göreyse 938'de). Demek ki Müslüman akını aşağı yukarı 937'de yapılmış olmalı. Bu meseleyle ilgili tartışma bir yana, öyle ya da böyle, Apas'ın hükümdarlığı, çabucak püskürtülmüş benzer birkaç akın dışında, genel olarak bir barış dönemi oldu. Abhazya'ya kadar kaçmış olan binlerce Ermeni mülteci, vatanlarına geri döndüler.

Vasburagan kralı Terenig-Aşod

Pakraduni kraliyet mülkünde Apas'ın tebaası böylece bir refah dönemine kavuşurken, Vasburagan, aksine, çalkantılı bir dönemden geçecekti.

Ardzıruni vakayinamesinin kahramanı, sülalesinin en kayda değer kişiliği olan ve 937'de ölen kral Haçik-Gagik'in yerine büyük oğlu Terenig-Aşod geçmişti; Vasburagan'da 937'den 953'e kadar hüküm sürdü. Ancak, Terenig-Aşod, tahta çıkışından kısa süre sonra, babasının en iyi komutan vekili olan, yiğit komutan Apulkharip veya Apulğarip Havnuni'yi azletti ve yerine Sarkis adlı bir *nakharar*ı getirdi. Bundan son derece gücenmiş olan Apulğarip, Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Her (Khoy) ve Zarevant (Salmast) sınır eyaletlerinin Müslüman emirlerine başvurdu. Terenig-Aşod düşmanların karşısına çıktı, ama Apulğarip onlara Ermeni ordugâhına baskın vermenin yolunu göstermişti: "Siz geceleyin bizim ordugâhımıza hücum edin. Tepedeki çadırımın üstünde işaret olarak kırmızı bir örtü bulunacak." Terenig-Aşod hiç kuşkulanmadan "birlikleriyle ziyafette iken," baskın gerçekleşti. Terenig-Aşod bile esir alındı ve Her'e götürüldü.[326] Ama yüksek ruhban sınıfı böyle bir ihanet karşısında hiddete kapıldılar. Varak manastırındaki ve Vasburagan'ın diğer büyük manastırlardaki keşişler, Apulğarip'i aforoz ettiler. Apulğarip kendine geldi ve hatasını kabul etti. Bunu tamir etmeye karar verip, kralın akıbetini sorup araştırdı.

Öğrendikleri onu cesaretlendirdi: Khoy'da, Terenig-Aşod'un zindancısı olan emir Ebu'l Hacı, onu zincirlerinden azat etmişti ve günün her

* Musa peygamber ile kardeşi Harun. (ç.n.)

saatinde, şehrin *meydan*ında tenisin atası sayılan bir top oyunu oynamaya gitmesine izin veriyordu. Apulğarip, filanca gün bulduğu en hızlı ata binip hazır beklesin diye tutsağa haber gönderdi. Söylenen günde, kendisi de hızlı bir ata binmiş olan Apulğarip, *meydan*a yakın bahçelerde pusuya yattı ve prensi kaçırdı. Müslümanlar peşlerine düştüler ve içlerinden biri, Sudanlı bir Memluk, krala neredeyse yetişti, ama kral, arkasına dönerek, ona öyle şiddetli vurdu ki, der Mateos, onu yukarıdan aşağıya kadar ikiye böldü, tıpkı *Şahname*'deki kahramanların yaptığı gibi. Apulğarip de emir Ebu'l Hacı'nın peşine düştü ve az kalsın onu yakalıyordu. Emir tam vaktinde Khoy surlarına vardığından, Ermeni kahramanı –gene Acem destanının tarzında– topuzuyla şehrin kapısına öyle şiddetli vurdu ki, topuz orada çakılı kaldı.[327] Minnettar olan Terenig-Aşod, Apulğarip'i başkomutanlık görevine iade etti.

Aynı döneme doğru, 938 ve takip eden yıllar başlığı altında, Arap tarihçileri İbn-Miskeveyh ve İbnülesîr, benzer bir akını anlatırlar.[328] Bu akının başında, Acem Irakı'nın Ziyarî emiri Veşmgir'in komutan vekili olan Laşkarî ibn-Mardî adında biri vardı. Veşmgir'in kovduğu Laşkarî, kaybını telafi etmek için "Zavazan"ı yani Ermeni eyaletleri Gorcayk ve Ağtzınik'i talan etti. Daha sonra bir Ermeni derebeyinin toprağına girdi, Arap kaynaklarımız bu beyi Corcin'in oğlu Atum olarak adlandırır, yani Apupelc'in oğlu Kurken'in oğlu Adom; bu Adom, 923'e doğru hüküm sürdüğü doğrulanan bir Antzevatsik prensidir.[329] Arap vakayinamesi Adom'un İbn ad-Dayrani'nin yani Krikor-Terenig'in (ölümü 886) oğlu olan Vasburagan prensi Haçik-Gagik'in (ölümü 937) akrabası olduğunu ekler, meğer ki tarih nedeniyle (938 sonrası) bir sonraki Vasburagan prensi, Krikor-Terenig'in torunu olan Terenig-Aşod (937-953) söz konusu olmasın. Öyle ya da böyle, Adom onu Antzevatsik'ten uzaklaştırmak için Laşkarî'ye para teklif ediyormuş gibi yaptı. Laşkarî kabul etti. Bunun üzerine Adom, Müslümanların çekilirken tutacakları yola bir pusu kurdu. Askerleri düşman konvoyuna saldırdılar ve bütün ganimeti geri aldılar. Laşkarî'nin de bir geçitte etrafı sarıldı ve katledildi. Mağlubun komutan vekilleri onun intikamını almayı denediler, ama onlar da pusuya düşürüldüler. Adom, onların yollarının üstüne, dağların doruklarına, gözüpek çeteciler yerleştirmişti. Patika en çok beş dirsek genişliğinde bir boğazdan geçiyordu. "Solda dağ vardı, sağda yüz dirsekten fazla derinliği olan bir uçurumun dibinde akan kabarmış bir ırmak." Müslüman çetelerinin bü-

yük kısmını oluşturan Deylemliler bu boğaza girdiklerinde, çığ gibi kayalar düşüp süvarileri ve piyadeleri, atları ve develeri ezdi ve onları uçuruma yuvarladı. Orada, yukarıda andığımız Arap kaynakları, 5000'den fazla adamın can verdiğini belirtir.[330]

Apas devrinde dini hareket

Kral Apas Vasburagan'ın son meselelerine hiç karışmamıştı. Kendini, krallığının dini ve maddi refahını artırmaya vermişti. Kiliseler ve manastırlar yaptırdı, büyük bir sanat koruyucusu oldu. Bu sanatsal yeniden doğuş, gerek Romanos Lekapenos'un saltanatı devrinde –936'ya doğru– Bizans imparatorluğu olsun, gerek Gürcü eyaletleri olsun, Grek-Ortodoks mezhebindeki ülkelerin Gregoryen mezhebine sadık kalan Ermeni uyruklarına karşı aldıkları baskıcı önlemlerle dolaylı olarak büyüdü. Mesela böylelikle, Abhazların ülkesinden kovulmuş olan Hovhannes adlı mübarek bir papaz, Arşarunik'e gelip Gamurçatzor manastırını kurdu, oradaki keşişler Aziz Basileios'un kurallarına uyuyorlardı ve orada bulunan ünlü bir haçı görmek amacıyla gelenler sayesinde manastır o gün bu gündür bir hac merkezi haline geldi.[331] Şirag'da Horomots-vank manastırı –"Rumların manastırı"– kuruldu, hayatını hayır işlerine adamış olan kurucusu Hovhannes, yoksullara vermek için üstündeki giysileri çıkarıyordu. Onun örneğini izleyen Horomots-vank keşişleri, "oradan geçenlere ve yolculara manastırı barınak olarak sunuyorlar ve bütün yabancılar kendi evlerindeymiş gibi orada dinleniyorlardı."[332] 935'e doğru kurulmuş olan Rışdunik'teki Nareg manastırında da aynı kurala uyuldu, bir sonraki nesilde meşhur Krikor Naregatsi (951-1003), "Ermenistan'ın Pindaros'u"* bu manastırın ününü yayacaktı.[333] Asoğig, Dercen veya Tercan'daki Khlatzor manastırına da değinir, Aziz Krikor'a adanmış olan bu manastırı birçok mübarek başrahip (manastırın kurucusu Simon, Bedros ve Basileios) ünlendirmiştir. Daron asıllı bir başka din adamı, Movses, Dzopk'taki Kharpert'te (Harput) büyük ün kazanan bir manastır kurdu. Birçok başka manastır onun kurallarına uydu; mübarek din adamı Sarkis tarafından Garin nahiyesinde (Erzurum) kurulan Hıntzutslar manastırı, ayrıca Arşarunik'teki "muhteşem *Gabudakar* ("mavi kaya") manastırı," Şirag'daki Tıbrevank manastırı, Sünik'te Vayots-tzor'daki *Tsakhats-kar* ("asma filizleri kayası") manastırı.[334]

* **Pindaros:** (MÖ 518-438) Yunan lirik şairi. Adıyla anılan edebi tarzın yaratıcısıdır. (ç.n.)

Bütün bu manastırların kuruluşlarını borçlu oldukları ve mutlak yoksulluk pratiğini içeren reform, bazı bakımlardan bizdeki Fransisken reformunu hatırlatır. Asoğig, bu dönemi ünlendiren din adamları arasında, Vank manastırının başrahibi Vartig'i, "Dzopk nahiyesinden aziz peder Garmir ve Nareg manastırından büyük filozof Anania"yı anar.[335]

Görüldüğü gibi, bu dini kuruluşların büyük kısmı kuzeyde, Pakraduni kraliyet mülkü çevresinde yer alıyor. Bununla birlikte, V. Hovhannes'in şahsında, güneye, Vasburagan'daki Ardzıruni krallığına sığınmış olan patrikhane, hâlâ orada duruyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi, Hovhannes 924'e doğru bu diyara, Van yakınında Tzorovank'a yerleşmişti. Halefi, Isdepanos Rışduni (931-932), Vasburagan krallarının ikametgâhı olan Ahtamar adasına yerleşti, böylece ruhani liderlik makamı Müslüman akınlarından korunmuş oluyordu. Sonraki ruhani liderler, Teotoros Rışduni (932-938) ve Yeğişe Rışduni (938-943) de Ahtamar'da kaldılar. Onların halefi olan Mogslu Anania (Anania Mogatsi) (943-967) bakış açısını değiştirmek zorunda kaldı. Apulğarip Havnuni'nin isyanının ve ihanetinin Vasburagan'da son derece vahim iç karışıklıklara sebep verdiği ve Her (Khoy) diyarından inen Müslüman akınlarının yeniden başladığı dönemdi bu. Anania, Ahtamar'daki ikametgâhından ayrılarak Van'ın güneydoğusundaki Varak manastırına kaçtı (948), sonra kuzey Ermenistan'a, Pakraduni krallığına geçip geçici ikametgâhını Şirag'da, Ani yakınında, Akhuryan kıyısındaki küçük Argina şehrinde kurdu (959).[336]

Anania mükemmel bir ruhani lider oldu. "Ülkenin siyasi ve dini meselelerinde kendini gösterdi ve Kilise'nin göreli bir sükûnete kavuşmasına katkıda bulundu," der Monsenyör Ormanyan.[337] Önceki yüzyılın Paulikianoslarının manevi mirasçısı olan Tontragçıların mezhep sapkınlığıyla mücadele etmek zorunda kaldı.[338] Anania Naregatsi, Arisdages Lasdivertsi, Krikor Magistros ve Nerses Şınorhali sayesinde haklarında bilgi sahibi olduğumuz Tontragçılar, 840'a doğru ortaya çıkmış ve Abahunik'teki (Manazgerd yöresi) Tontrag'ı mesken edinmiş olan Zarehavanlı (Dzağgodın'da) Sımpat adında din adamı olmayan birine bağlı olduklarını söylüyorlardı.[339] Sonradan, içlerinden bazılarına, Mananağı'deki Tulayl köyünde hayli kalabalık oldukları için Tulaylcılar dendi.[340] Görünüşe göre Arevortik, "Güneş'in oğulları" diye de adlandırılmışlar, ki bu, Paulikianosların ötesinde, Manici sızmalar olduğunu da gösteriyor.[341]

847'de patrik Ovalı Hovhannes tarafından aforoz edildiler. Onlar hakkında bildiklerimizden hareketle, azizler ve dini tasvirler kültünü, hatta her türlü harici kültü yasaklıyor; vaftizi, kilise hiyerarşisini, Tanrı'nın insan olarak cisimlenmesi dogmasını reddediyor ve insanlar arasında mutlak eşitliği vazediyorlardı.[342] Patrik Anania Mogatsi'nin talimatıyla, adaşı *vartabed* Anania Naregatsi Tontragçılığı çürüttü; Kalust Der Mıgırdiçyan tarafından bulunan eseri (veya onun ismini taşıyan bir eser) günümüze kadar geldi.[343]

Dogma ve ahlak konularındaki bu hatalı tutumu dışında, Tontragçı hareket Ermeni kilise hiyerarşisini de bozuyordu ve uç beyliklerdeki Ermeniliğin açık veya gizli hasımları bunu kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Böylece, Sünik piskoposu Hagop (918-959),[344] Ağvan *gatoğigos*u Sahak'ın desteğiyle,[345] Ermeni patrikliğinden ayrılmayı denedi, ileri sürdüğü gerekçe "bir piskoposun başka bir piskoposa (yani patriğe) hediyeler vermesi uygun düşmez" şeklindeydi, her türlü hiyerarşiyi yıkan ve tamamen Tontragçı bir akıl yürütmeydi bu.[346] Gerçekte, Isdepanos Orpelyan'ın "Sünik Tarihi"nde [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/Sünik Eyaleti Tarihi] gösterdiği gibi, Sünikli piskopos, o sıralar Vasburagan'a çekilmiş olan patriklikteki iniş çıkışlardan istifade edip, kişisel dostu olan Ağvan *gatoğigos*una bağlanmanın yolunu arıyordu.[347] Ama patrik Anania yılmadan harekete geçti. Ağvan *gatoğigos*u Sahak'a ve Sünik piskoposu Hagop'a huzuruna çıkmalarını buyurdu. Onlardan ret cevabı alması üzerine, şahsen Sünik'e gitti. Gözleri korkan Sünikli prensler Sımpat ve Civanşer (Pağg kolu, Şuşa), piskoposluk şehri Datev'de onu saygıyla karşıladılar, onların himayesinden mahrum kalan piskopos Hagop da boyun eğmek zorunda kaldı; Anania'nın önünde eğilerek, Ermeni patrikliğinin üstünlüğünü, en azından şimdilik, tanıdı (947).[348]

Sünikli yüksek rütbeli din adamının görünürde boyun eğmesine rağmen, rahatsızlık sürüyordu. Hagop'un dostlarından biri, Antzevatsik piskoposu Khosrov ayrılıkçı tutumunu sürdürdü. Bir de, özellikle, Ağvan *gatoğigos*luğu meselesini halletmek gerekiyordu; teorik olarak Ermeni patrikliğine bağlı olan bu yöresel patriklik, Ağvan *gatoğigos*u Sahak'ın şahsında açıkça bağımsız bir makam olarak geçiniyordu.[349] 9. yüzyılın sonunda (893'ten önce) Ağvan prensi Hamam kraliyet unvanını almış olduğu ve böylece kendini Ermenistan'ın Pakraduni krallarının eşiti olarak gördüğü için, bu eğilim daha da güçlenmiş olmalıydı.[350] Ağvan

*gatoğigos*u da aynı şekilde Ermeni patriklik makamının karşısına onun eşiti olarak çıkmak istiyordu.

Ağvanların kötü niyeti karşısında, Anania Mogatsi gene sert bir tavır takındı. Ağvan patriği Sahak yeni ölmüştü, yerine geçen kardeşi Gagik aynı doktrinleri açıkça dile getiriyordu (949). Anania, Ağvanlara Gagik'i tanımalarını men etti ve *gatoğigos*luğu ancak Ünan veya Hovhan adlı başka bir adaya tevcih etmeyi kabul etti. Sonra Ünan'ın da bu mevkie layık olmadığı ortaya çıktığından, Anania tekrar Ağvan'a, Khaçen kazasına gitti, orada Ağvan prensi Krikor tarafından karşılandı ve Atakh veya Artakh'ta yerel bir ruhani kurul topladı.[351] Ünan'ı azletti, ama Krikor'un müdahalesine rağmen, Gagik'i yeniden aynı makama getirmeyi reddetti. Gerçekte, bu sonuncusu, ruhani liderin şimşeklerini üzerine çekmesine rağmen, ölünceye kadar (958) Ağvan metropoliti olarak kalacaktı. Sünik'te de aynı şey olacaktı: Doğu Sünik prensi (daha sonra kralı) Vasak'ın ve Pağg (Şuşa) prensi Civanşer'in desteğiyle, ayrılıkçı piskopos Hagop, Datev'deki makamı vefatına kadar (onunki de 958'deydi) koruyacaktı.[352] Bu iki asinin ölümünden sonra, gene 958 yılında, Anania'nın Sünik ve Ağvan kiliselerine boyun eğdirmeyi nihayet nasıl başardığını göreceğiz.[353]

Kilise'ye itaate ilişkin bu meselelerin Ermeni halkı için çok büyük bir önem taşıdığını hatırlatalım. Sünik, Ağvan, yani kuzeydoğudaki bu uç beylikleri, kültürlerini Ermeni medeniyetine borçluydular, bu medeniyetin etkisi de kendini öncelikle Gregoryen Kilisesi aracılığıyla gösteriyordu. Sünik'teki ve Ağvan'daki Hıristiyanlar, kendi başlarına buyruk olmaya çalışmakla, *Hayasdan*'ın nüfuzundan kurtulabilir ve kendi başlarına kalınca da Gürcistan'ın yani Bizans'ın yörüngesine girebilirlerdi. Anania Mogatsi'nin ömrü bu tehlikeye karşı mücadele etmekle geçti.

Kral Apas ve Abhazlar

Kral Apas başkentini Şiragavan'dan Kars'a taşıdı, bu şehrin savunması kolay olan mevkii, böyle bir role harikulade uygundu. Şehri tahkim etti, yapılarla donattı, bilhassa "güzelce cilalanmış yontma yapı taşlarından yapılmış, taş sütunlarla ve gökyüzünün gerçek bir imgesi olan yuvarlak bir kubbeyle süslenmiş" muhteşem bir katedralle. 930'da yapımına başlanan bu anıt, 937'ye doğru takdis edilecekti.[354]

Katedral takdis edileceği sırada –yani 937'de– bir Abhaz şefinin müdahalesi yüzünden beklenmedik bir olay meydana geldi; Asoğig ve Vartan onu kral Ber diye adlandırır. Ancak, Abhazya kralları listesinde bu isme rastlanmaz. Kral Apas, Abhazya kralı Kurken'in veya II. Giorgi'nin kızıyla evlenmişti,[355] ve öyle görünüyor ki II. Giorgi 921'den 955'e kadar Abhazlara hükmetmişti. Demek ki 928'den 952'ye kadar Ermenistan'a hükmettiğini bildiğimiz kral Apas'ın çağdaşıydı. Brosset'nin de öne sürdüğü gibi, Ber olsa olsa, az çok özerk, ikinci dereceden bir Abhaz reisi, veya şöyle de denebilir, II. Giorgi'nin hizmetinde bir komutan olabilirdi.[356]

Her ne olursa olsun, Asoğig'in dediğine göre Apas, Kars katedralinin inşasını bitirmişti ve Gregoryen usulüne göre takdis ettirmeye hazırlanıyordu ki, yukarı Kura'nın kıyılarında Abhaz reisi Ber güçlü bir orduyla ortaya çıktı. Ber, Ermenistan kralına yeni kiliseyi "Khalkedon" yani Grek usulüne göre takdis ettirmesini buyurdu. Bu merasimi yapmak için bizzat geldiğini söylüyordu, yoksa, Ermenistan "çöle çevrilecek"ti. Apas, bu ültimatom karşısında, elinin altındaki Ermeni süvari birliğini topladı ve Kura'ya doğru giderek Ber'in karşısında ordugâh kurdu. "Her gün," diye devam ediyor Asoğig, "iki taraf, nehrin kıyılarında, her biri bir yakada, akınlar düzenliyordu. Bir gün bir Abhaz bölüğü Kura'yı geçip Ermeni ordugâhına kadar yaklaştı, kargaşanın gürültüsü kralın kulağına geldi. Derhal atını istedi, silahlarını kuşandı ve iki ağızlı kılıcını kavrayarak saldırganların üzerine gitti ve onları nehrin ortasına kadar kovaladı. Güçlü koluyla darbeler indirerek, onları atlarından alaşağı etti ve Kura'nın sularını onlara mezar etti. Sonra, kıyıya çıkarak, çınlayan bir sesle Tanrı'yı yardımına çağırdı. Dehşete kapılan kuzeyli halklar (Abhazlar) kaçtılar. Ermeniler, muzafferane, onları kovaladılar, darmadağın ettiler ve kibirli Ber'i esir aldılar. Kars'a götürülen Ber'e kral şöyle dedi: 'Şu muhteşem kiliseye iyi bak, zira bir daha göremeyeceksin!' ve gözlerini dağlattı."[357]

10. yüzyıl eski dünyanın en sert yüzyıllarından biriydi ve aynı çağda Batı dünyasının töreleri de daha yumuşak değildi. Ermeni hükümdarının eylemini haklı göstermeye kalkmadan, Bizans sarayının âdetlerine öykünen bu işkenceyle ilgili olarak hatırlatalım ki burada sırf bir ayin usulü meselesi kesinlikle söz konusu değildi, daha doğrusu ayin usulü siyasi bağlılığın simgesiydi. Kars katedralinin bir Abhaz istila ordusu tarafından Grek usullerine göre takdis edilmesine izin vermek, Ermeni krallığı için bağımsızlığını kaybetmeyi, özgürlüğünden vazgeçmeyi, bu durumda Ab-

hazlar ve Gürcüler gibi Bizans emperyalizminin temsilcileri olan çeşitli Kafkas halklarının yeni başkentine hakları olmadan girmesini kabul etmekti. Apas, Kars'ı kurtararak, Ermenistan'ı kurtarmıştı.

Apas'ın hareketinin Abhazların misillemede bulunmasına yol açmadığını belirtmek gerekir. Fidye ödeyerek Ber'in serbest bırakılmasını sağladılar –"bu karanlık sima kendi adamlarınca para karşılığında tutsaklıktan kurtarıldı"– ve Ermenilerle "bundan böyle iki halk arasında asla savaş olmayacağını öngören, yeminle teyit edilen, bir barış anlaşması" imzaladılar,[358] bu da Ber'in Abhazya kralı II. Giorgi'nin rızası olmaksızın hareket eden ikinci dereceden bir reis olduğunu düşünen Brosset'yi doğruluyor.

Genel olarak, Apas'ın saltanat devri Ermenistan için bir barış ve refah devri oldu. Düşmanlarını korkutan ve kendini onlara saydırmayı bilen Apas –Abhazlara verilen acımasız ders de bunu gösteriyor– kendi tebaasına karşı, Asoğig'in tespit ettiği gibi, aksine, çok yumuşak davranmayı bildi.[359] Kudreti ve sağduyulu idaresi sayesinde Pakraduni hanedanının en iyi hükümdarlarından biri oldu. Ruhani iktidar da, "mübarekliği nedeniyle son derece sayılan ve cemaati tarafından çok sevilen"[360] patrik Anania Mogatsi'nin şahsında en az onunki kadar iyi temsil ediliyordu.

İslam'ın gerilemesi
Ermeni-Bizans hudutlarının Bizans'ın hizmetindeki Ermeni komutanlar tarafından kurtarılması

Tarihi Ermenistan'da Pakraduni ve Ardzıruni hanedanları, birincisi kuzey eyaletlerinde, ikincisi güneydoğu eyaletlerinde, bağımsızlıklarına yeniden kavuşmak için Abbasi hilafetinin çöküşünden ve parçalanmasından yararlanırken, Bizans ile Ermenistan arasındaki eski sınır eyaletleri, büyük ölçüde Ermeni nüfusuna sahip olan eyaletler, içlerinden çoğu *Haygan* asıllı olan bir dizi parlak Bizanslı komutan tarafından Müslüman hâkimiyetinden koparılmıştı.

Bu yeniden fetih "Makedonyalı" imparatorlar hanedanı devrinde gerçekleşti ve bu hanedan da *Haygan* asıllıydı, zira kurucusu, enerjik I. Basileios (867-886) Daron'daki Pakraduni prensliğindeki Til'den olması muhtemel bir Ermeni ailesinden geliyordu.[361] I. Basileios, 871 ile 882 arasında, Kilikya'ya veya Fırat Ermenistanı'na doğru Kapadokya kapıları-

nı meydana getiren Taurosların [Toros dağları] ve Anti-Tauros'un [Anti-Toros] bütün geçitlerini işgal ederek, Hıristiyan yeniden fethine hız vermişti. Aynı zamanda, tartışmalı doğu Anadolu bölgesinde, Kızılırmak kıyısındaki Sebasteia (Sivas) ile Fırat yakınındaki Melitene (Malatya) arasında, Müslüman ülkelerinin kalesi haline gelmiş olan Paulikianosçu Teprike [Divriği] iç toprağının bulunduğu bölgede kararlı bir çaba içindeydi. 872'de Teprike nihayet zapt edildi ve yıkıldı, Paulikianosçu önder Khrysokher öldürüldü ve başı I. Basileios'a gönderildi.[362] Daha güneyde, 873'te, Bizanslılar Sultansu'nun yukarı vadisindeki Zapetra'yı [Doğanşehir] ve Fırat kıyısındaki Samosata'yı [Samsat] aldılar ve talan ettiler, ama Melitene'yi ele geçiremediler.[363]

Kaisareia [Kayseri] ile Maraş arasındaki Anti-Tauros dağlık bölgesi –Araplar Anadolu yaylasına sık sık buradan sızmışlardı– Bizanslılar tarafından kesin olarak yeniden fethedildi, 876'da Kilikya Taurosu'ndaki Lulu/Lulon (Lulua) kalesinin işgali ise Herakleia [Konya Ereğli] veya Tyana'dan [Kemerhisar] inen Bizanslı kollara Tarsa [Tarsus] yolunu açıyordu.[364] 895'te, Araplar Pasian'daki [Pasinler] (Bizans isimler dizinindeki "Phasiane") bazı kiliseleri kaleye çevirmekte sakınca görmediklerinden, imparator VI. Leon onların üzerine Ermeni eyaletlerinin *strategos*u Lalakon'un ve de Koloneia [Şebinkarahisar], "Mesopotamia" ve Khaldaia *strategos*larının kumandasında bir ordu gönderdi. Bu komutanlar küçük tabyaları yıktılar ve kiliseleri eski hallerine getirdiler. Başka bir Bizans bölüğünün başında olan meslektaşları Katakalon, Theodosiopolis'in (Garin, Erzurum) dış mahallesindeki Arap yerleşimlerini yağma etti.[365]

İmparator Konstantinos Porphyrogenetos (913-959) ve imparator II. Romanos Lekapenos (919-944) devirlerinde, Ermeni asıllı yiğit bir imparatorluk komutanı, İoannes Kurkuas (=Hovhannes Kurken), 922'den 944'e Küçük Asya'da komutanlık etti ve o dönemde Araplara karşı savaşlarda gösterdiği başarılar, daha önce söylediğimiz gibi, Theophanes'in Sürdürücüsü'nün onu "yeni bir Trajanus" diye methetmesini sağladı. 921'den itibaren onun Pasian nahiyesindeki Arap garnizonlarına karşı korkunç bir karşı-akın yürüttüğünü görmüştük.[366] Şimdi, yıkılan Arap mevzilerinin yerine bir o kadar Bizans askeri kolonileri kuruyordu. "Roma imparatorluğunun yayılma alanını ikiye katladı," der Theophanes'in Sürdürücüsü, "Eskiden İmansızlar Kızılırmak'a kadar geliyorlardı. O, imparatorluğun sınırlarını Dicle'ye ve Fırat'a kadar taşıdı." İoannes'in ya-

nında, ailesinden iki başka komutan, gene iki Ermeni, kardeşi Theophilos Kurkuas ve Theophilos'un oğlu, geleceğin imparatoru İoannes Tzimiskes de cesaretleriyle kendilerini gösterdiler, bir diğer Ermeni askeri şefi olan *magistros* Melias (Ermenice Mıleh) da öyle. İoannes Kurkuas ve kardeşi, yedi aylık bir kuşatmadan sonra Theodosiopolis şehrini, Ermenilerin Garini'ni –daha sonra Erzurum– Roma Ermenistanı'nın eski yönetim merkezini Araplardan alarak kesin bir başarı kazandılar (bunun tarihinin 928 ile 935 arasında, hatta 949 olduğu konusunda anlaşmaya varılamamıştır, Asoğig kesin bir şekilde bu son tarihi verir).[367] Asoğig, şehrin, *domestikos** Çımışgik (=Tzimiskes), yani geleceğin imparatoru İoannes Tzimiskes'in babası Theophilos tarafından alındığını özellikle belirtir. "Bir gedik açtıktan ve şehri koruyan yüksek kuleleri yıktırdıktan sonra, şehri ele geçirdi." Aynı kaynak, genç İoannes Tzimiskes'in orada ilk defa savaşa katıldığını ve cesaretiyle sivrildiğini ekler.[368]

Ermenilerle Gürcülerin ittifakını sağlamak için, Konstantinopolis sarayı sonradan (978) Theodosiopolis'i Dayk'ın Ermeni-Gürcü prensine, Pakraduni *kuropalates* Tavit'e emanet edecekti.[369]

Bir diğer önemli yeniden fetih: 19 Mayıs 934'te İoannes Kurkuas ve Melias (Mıleh), Melitene'yi (Malatya) yerel bir emirin elinden aldılar. Arap nüfusu kovuldu ve şehir yerle bir edildi.[370] Melitene'nin doğusunda, Fırat'ın öbür yakasında, imparator Romanos Lekapenos Romanopolis kalesinin temelini attı.[371] Bununla birlikte Bizanslılar, 944'ten 967'ye Halep emiri olan Hamdanî hanedanından emir Seyfüddevle'nin şahsında ciddi bir hasımla karşılaştılar, emir bir ara üstünlüğü ele geçirdi (936, 939) ve Pontos Kapadokyası'ndaki Koloneia'ya kadar bir akın düzenledi.[372] Ama Bizanslılar çabuk toparlandılar (941-942) ve yukarı Dicle'ye doğru Miyafarikin –eski Martyropolis– [Silvan] yönünde ilerleyip saldırdılar.[373] 944'te, İoannes Kurkuas, Edessa [Urfa] emirini ünlü bir kutsal kalıntıyı, üzerine İsa Mesih'in yüzünün basılmış olduğu kumaşı geri vermeye mecbur etti.[374]

İoannes Kurkuas'ın haksız yere gözden düşmesi ve tahtı Konstantinos Porphyrogenetos'a bırakan imparator Romanos Lekapenos'un düşüşü (944), harekâtları bir süre yavaşlattı. Halep'in Hamdanî emiri Seyfüddevle bu durumdan yararlanarak Bizanslıları Germanikeia veya Maraş [Kermanige] yakınında yendi (944). Ama Bizanslılar tekrar göreve çağrılan

* ***domestikos***: Bizans askeri şefi. (ç.n.)

İoannes Kurkuas kumandasında derhal harekete geçtiler, Kurkuas 949 ilkbaharında Maraş şehrini aldı ve surlarını yıktı.[375] Hamdanîlerin düzenlediği başka karşı-saldırılar oldu elbette, baskınlar vererek Lykandos *thema*sındaki [Kayseri ile Afşin arasındaki yöre] Kapadokya'yı, Tzamandos [Samantı] dağlık bölgesini (Anti-Toros'ta) ve Kharsiana *thema*sını yakıp yıktılar. Ama bu baskınların birinden dönüşte emir Seyfüddevle hazırlıksız yakalandı ve Bizanslı komutan Bardas Phokas tarafından dağ geçitlerinde ağır bir yenilgiye uğratıldı (20 Kasım 950). Üç becerikli askeri şefin, Leon Phokas'ın, *cubicularius** Basileios'un ve İoannes Tzimiskes'in kumandasındaki Bizanslılar Amida'ya (Diyarbakır), Martyropolis'e (Miyafarikin), Arzen ve Nisibis'e [Nusaybin] kadar ilerlediler (957-959).[376] Ancak bunlar karşı-akınlardan ibaretti, onların geçişinden sonra dört şehir de Halep Hamdanî emirliğinin parçası olmaya devam etti. Emir Seyfüddevle'ye karşı Ekim-Kasım 958'de Raban'da [Araban] kazandıkları zafer ise, aksine, Samosata'yı kesin olarak ele geçirmelerini sağladı.[377]

960'ta Arap-Bizans sınırı boyunca, kuzeyden güneye, "Roma" mülküne tekrar dahil edilmiş bulunan Arsamosata (Şimşat), Romanopolis, Karkaron (Gerger), Samosata (Sumaysat), Behesni, Kokoussos (Göksun), Komana ve Podandos (Pozantı) şehirleri sıralanmıştı.[378] Koloneia, Sebasteia, Kharsiana ve Kapadokya *thema*ları artık uç beylikleri rolünde değildi. Artık bu rol, yeniden fethedilen topraklarda yeni meydana getirilmiş Mesopotamia,[379] Khanzit,[380] Lykandos[381] *thema*larına; Melitene "*curator*luğu"na, Samosata uç beyliğine, bir de batı Kilikya'daki Seleukeia (Silifke) iline verilmişti. İmparator Konstantinos Porphyrogenetos öldüğünde (959), "Fırat tekrar harekât üssü, Dicle de Roma lejyonlarının hedefi olmuştu."[382]

Bu hızlı özetten çıkan sonuç, gerçekte Ermeni asıllı olan Makedonya hanedanı devrinde Bizans'ın yeniden fetihlerinin büyük ölçüde Bizans'ın hizmetindeki Ermeni komutanların eseri olduğu. Elbette bu Ermeniler "Khalkedoncu" inancı benimsemişlerdi ve, zamanın teolojik kavgaları göz önünde bulundurulursa, bu yüzden eski memleketlileri tarafından inkâr edilmişlerdi. Gene de şurası gerçek ki, bütün tarihçiler tarafından 10. yüzyılın en büyük olayı olarak methedilen bu "Romalı" yeniden fetihlerin, bu "Bizans destanı"nın asıl kahramanları büyük ölçüde bu Ermeni komutan-

* ***cubicularius***: Bizans imparatorluğunda, saraya bağlı, yüksek rütbeli, hadım memur, başmabeyinci. (ç.n.)

ları ve askerleriydi. Ermeni halkı, erken ortaçağ boyunca, iki kısma ayrıldı. Büyük çoğunluğu doğduğu toprağa bağlı kaldı ve orada, sebatı, yiğitliği ve zekâsı sayesinde İslamlaştırmaya direndi ve sonunda siyasi bağımsızlığını yeniden elde etti. Ama çeşitli nedenlerle (özellikle Müslüman zulmünden kaçmak için) Bizans imparatorluğunun sınır eyaletlerinde kalmış veya o eyaletlere geçmiş bir azınlık, Bizans'ın hizmetine girdi ve Grek Ortodoksluğunu kabul etmesi pahasına, ama etnik özelliklerini, bilhassa güçlü askeri meziyetlerini koruyarak, Bizans tarihinde belirleyici bir rol oynadı. Az çok Helenleşmiş bu Ermeniler, I. Basileios'un şahsında ve daha emin bir şekilde, ilerde göreceğimiz gibi İoannes Tzimiskes'in şahsında imparatorluk tahtına oturdular. İoannes Kurken'i ve ondan sonra Theophilos'u ve İoannes Tzimiskes'i çıkaran aile, Arapları yukarı Fırat topraklarından kovmak ve İustinianos devrinde *Üçüncü Ermenistan*'ı ve *Dördüncü Ermenistan*'ı meydana getirmiş olan bu eski Hıristiyan topraklarını "Romalılığa" geri vermek için, hiçbir ailenin yapmadığı kadar çok iş yaptı.

Böylece, Roma sınırları bağımsız Ermeni eyaletlerine yaklaşıyordu. Ve sonraki günlerin büyük sorunu da burada yatıyordu: Ermeni krallıklarına yeniden komşu olan Bizans, İslam'a karşı mücadelelerinde onlara yardım mı edecekti, yoksa atılımlarını köstekleyip durduracak mıydı?

İnayetli III. Aşod

Ermenistan kralı Apas "ileri bir yaşta," 952'ye doğru veya Asoğig'e göre 953'e doğru ölmüştü.[383] Yerine büyük oğlu III. Aşod geçti, lakabı *Voğormadz*, yani İnayetli, Merhametli idi. Dindarlığı ve hayırseverliği gerçekten de bize Fransa'nın Dindar Robert'ini veya Aziz Louis'sini hatırlatır. Bu konuda Asoğig şöyle der: "Aşod Ermenistan'ı barışçı bir anlayışla yönetti ve mütevazılıkta ve hayırseverlikte herkesi geride bıraktı. Sakatları, topalları ve körleri etrafında topluyor, verdiği ziyafetlerde onları masasına oturtuyordu, onlara prensler veya *kuropalates*ler diye seslenmek ve onlarla birlikte eğlenmek hoşuna gidiyordu. Onların cüzamları ve açık yaraları gözünde süsler ve kıymetli taşlar kadar değerliydi. Dolu kraliyet kadehini kendi elleriyle onlara sunuyordu. Muhtaçlara öyle bağışlarda bulunuyordu ki, öldüğünde hazinesinde tek bir kuruş bulunmadı. Sarayındaki malı mülkü, süs eşyalarını, sandalyelerin ve duvarların kenar süslerini bile onlara veriyordu."[384]

Bu resmin çizgilerini elbette abartmamak gerek. İnayetli, gerektiğinde, kral gibi davranmayı biliyordu. Tahta çıktığında, fesat çıkarmak isteyen gruplar tekrar kıpırdanmaya, yağmacı çeteler ülkeyi harap etmeye başlamışlardı. Yiğit bir savaş adamının, Kevork Marzbeduni'nin oğlu Gor Marzbeduni'nin desteği sayesinde –onu komutanı yaptı– ülkeyi yeniden barışa kavuşturmayı başardı.[385]

Sünik'teki ve Ağvan'daki Hıristiyanlar Ermenistan'a bağlanıyorlar

III. Aşod'un saltanatı devrinde, patrik Anania Mogatsi'nin Ağvan *gatoğigos*luğunu ve Sünik başpiskoposluğunu Ermenistan'a bağlama çabaları sürdü ve bir sonuca ulaştı.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Apas'ın hükümdarlığı sırasında Anania, kendisine karşı çıkan ve yerel prensler, Ağvan prensi Krikor ve Pağg (Şuşa) beyi olan Sünik prensi Cıvanşer tarafından desteklendiklerinin bilen Ağvan *gatoğigos*u Gagik'in ve Sünik başpiskoposu Hagop'un direnişini kıramamıştı.[386] Anania, dini itaat meselesini çözmek için bizzat Sünik'e boş yere gitmişti. Piskopos Hagop, Cıvanşer'in himayesi altında, Pağg hisarına sığınmış ve ruhani liderin ateş püskürmesine meydan okumuştu.[387] Anania, bir ruhani kurul topladığı Datev'de, onu aforoz etmekle yetinmek zorunda kalmıştı.[388]

Yüksek rütbeli iki ayrılıkçı din adamı, Sünikli Hagop ve Ağvanlı Gagik, öldüklerinde durum değişti. (Aynı yıl, 958'de, kısa aralıklarla öldüler). Patrik Anania derhal Sünik'e gitti ve Gaban'da[389] yerel bir ruhani kurul topladı. Hagop'un hatalı tutumunu desteklemiş olan doğu Sünik prensi (sonradan kralı) Vasak[390] ve Pağg prensi Cıvanşer[391] (bu yüzden aforoza uğramıştı), Anania'yı karşılamaya geldiler, hatalarını itiraf ettiler ve bağışlandılar. Sünik ruhban sınıfı Ermeni patrikliğine karşı Ağvan *gatoğigos*luğuna bir daha yaslanmayacağına dair söz vermek zorunda kaldı. Anania, geçmişteki hataları ödetmek için bazı geleneksel imtiyazlarını Sünikli piskoposlardan geri aldı, bilhassa önlerinde haç, "çok kıymetli piskopos asası," "altın kumaştan yastık" taşıtma hakkını vs.[392] Sünik Kilisesi'ni bu şekilde Gregoryen patriklik makamına bağladığına memnun olan Anania, bu barışmayı mühürlemek ve Sünikli prenslerin kendine katılmasını kesinleştirmek için, Pağglı Cıvanşer'in oğlu olan meşhur

Vahan'ı veya Vahanu-vanklı (nam-ı diğer Ohanu-vank) Vahanig'i, "Datev kürsüsünde," Sünik başpiskoposu tayin etti (958).[393] 967'de Vahan'ın, Ermeni patriği olarak Anania'nın halefi olduğunu göreceğiz.

Anania, Sünik'ten Ağvan'a gitti. Ağvan derebeyleri –"Sünik Tarihi" bilhassa Krikor'un oğlu Senekerim'in ve İşkhanig diye birinin adını anar– Sünikli prensler gibi davrandılar. Onlar da "hatalarını tevazu ile itiraf ettiler" ve Ermeni patrikliğinin üstünlüğünü tanıdılar. Böylece Ermeni Kilisesi'nin sinesine girip, *gatoğigos*luk görevi için Khodagerats manastırından Tavit adlı bir din adamını Anania'nın rızasına sundular; ruhani lider ondan memnun kalmış olmalı ki, onu derhal Ağvan metropoliti olarak takdis etti.[394]

Dini bir ayrılık bu şekilde sona ermiş oldu, şayet devam etseydi Ermenistan ile Ağvan'ın siyasi ilişkileri üstünde nahoş etkileri olabilirdi.[395]

III. Aşod'un hükümdarlığı sırasında birçok meşhur manastır inşa edildi, bilhassa Sevortilerin ülkesinde; bu savaşçı dağlılar batıda Şamgor'a ve Kukark hududuna doğru, güneyde Artsakh'a [Karabağ] doğru, Udya eyaletinde, Kura'nın sağ yakasına yerleşmişlerdi. III. Aşod'un karısı, kraliçe Khosrovanuş, onların ülkesinde Hağpad ve Sanahin manastırlarını kurdu, "karşı karşıya olan" bu manastırlar Aziz Basileios'un kurallarına uyan 500 keşişi barındırıyordu.[396] "Bu alandaki en yetkili kişiler," diye belirtir Brosset, "Sanahin'in yapılış tarihini 961, Hağpad'ınkini 967 olarak verirler. Ancak, Sanahin daha önceden de vardı, zira orada 951 yılından kalma bir haç bulunuyor. Demek ki, bu kurum kral III. Aşod devrinde son halini almış."[397] Bu iki ruhani merkezin Ermeni Kilisesi'nin tarihinde oynadığı önemli rolü ilerde göreceğiz.

III. Aşod'un takdis ayini

Ermenistan kralı III. Aşod'un, ancak Sünik ve Ağvan bu şekilde Ermeni cemaatine girdikten sonra takdis edilmenin vaktinin geldiğine hükmetmesi anlamlıdır. Kutsal yağ sürüp kralı takdis etme ayini Aşod'un başkenti Ani'de, patrik Anania tarafından yapıldı, Edessalı/Urfalı Mateos'un bize tasvir ettiği bu merasimde Ermeni Kilisesi'ne yeni katılmış olan Ağvanlı prenslerle yüksek rütbeli din adamları önemli bir rol oynadı. "961 yılında," der Urfalı Mateos, "Ermenilerin komutanı (Gor veya Kor Marzbeduni) cesareti sınanmış 45 000 adamdan oluşan düzenli bir-

likleri ve kraliyet ordusunun seçkinlerini topladı. Ermenistan'ın bütün *nakharar*ları, Aşod'u kral olarak takdis ettirmek için aziz patrik Anania'nın huzuruna çıktılar, zira bu prens henüz Ermenistan tahtına oturmamış ve taç giymemişti. Bin bir ısrarla, Ağvanların *gatoğigos*u çok değerli *Der* Hovhannes'i ve onunla beraber kırk piskoposu çağırdılar. Bu ülkenin aziz ve dindar kralını, Vaçagan oğlu Goçazgaz'ın oğlu Pilibbos'u da,[398] mevkiine uygun bir debdebeyle davet ettiler. Kraliyet ikametgâhı Ani'de görkemli bir toplantı yapıldı. Aşod, ataları gibi takdis edildi ve onların tahtına çıktı. Bütün Ermeni milleti, babalarımızın serpilip geliştiğini görmüş olduğu bu kadim monarşinin devamının geldiğini görmekten sevinç içindeydi. O gün birliklerinin toplamı iyi teçhizatlı, savaşlardaki başarılarıyla ün salmış 100 000 adamı buluyordu. Aşod'un tahta çıkışını haber alan komşu ülkelerin bütün hükümdarları; Abhazların, Greklerin (Bizanslılar), Babillilerin (Abbasi hilafeti) ve Perslerin (Büveyhî emirleri/Büveyhoğulları) hükümdarları, Ermenistan kralına gösterilen saygının ve dostluğun nişanesi olarak kıymetli hediyeler gönderdiler. Bunu takiben, Ağvanların kralı Pilibbos ve *gatoğigos*ları *Der* Hovhannes, onlara refakat etmiş olan piskoposlar ve birlikler, armağanlara ve iltifatlara boğulmuş olarak, ülkelerine döndüler."[399]

Bu pasaj büyük önem taşıyor. III. Aşod devrindeki Pakraduni Ermenistanı'nı, 45 000 adamdan oluşan düzenli ordularıyla –bir kralın takdis ayini için ülke genelinden asker toplandığında bu sayı 100 000'e ulaşabiliyor– güçlü ve müreffeh bir ülke olarak gösteriyor. Daha düne kadar Pakraduni krallığının hegemonyasına ve Ermeni patrikliğinin üstünlüğüne karşı gelen Sünikliler ve hatta Ağvanlar, bugün III. Aşod'un gözüne girmeye çalışıyorlardı. Yeni bir Müslüman "saldırısı" olsa, hızla püskürtülecekti. 962'de olan da buydu. Halife Muti'nin (946-974) eski komutanı olan Hamdun adlı bir emir ona karşı ayaklanmış ve Ağtzınik eyaletini, yani Ermenistan ile Kürdistan arasındaki sınır bölgesini, kuzeyde Sasun ile Bitlis, güneyde Miyafarikin ile Arzen arasındaki bölgeyi zapt etmişti.[400] Urfalı Mateos, 973'e doğru Amid'in (Diyarbakır) hâlâ bu Hamdun'un kız kardeşine ait olduğunu yazar.[401] Sözü edilen Hamdun, emir Nâsırüddevle şahsında (929-968) Musul'da ve kardeşi Seyfüddevle şahsında (944-967) Halep'te o sıralar hüküm süren Arap hanedanı Hamdanîlerden bir prens mi acaba diye düşünülmüştür. Ermeni vakayinamelerindeki Hamdun, Ağtzınik'e yerleşince, Ermenistan kralı III. Aşod'a

cizye ödemesini buyurdu. "Aşod ona ret cevabı verdiğinden, Hamdun kalabalık bir orduyla onun üzerine yürüdü. Bu haberi alan Aşod birliklerinin başına geçip ilerledi. Hamdun'u bozguna uğrattı, ordusunun büyük kısmını kılıçtan geçirdi ve onu tutsak edip öldürdü" (962).[402] Afşin veya Yusuf'un genellikle zaferle sonuçlanan ve daima korkutucu istilalarından bu yana zamanlar çok değişmişti. En dikkat çekici olanı şuydu ki, emirin idamı Ermenistan kralının halifeyle arasını açmak şöyle dursun, Bağdat sarayının Aşod'a teşekkür etmesini sağladı. Bağdat sarayının gözünde Hamdun bir asi olduğundan, halife Ermeni hükümdarına memnuniyetinin belirtisi olarak zengin hediyeler gönderdi, bunların içinde iki katlı bir taç da vardı. Aynı zamanda onun *Şah-i Ermen* (Ermenilerin kralı) unvanını teyit etti.[403]

Kars Pakraduni krallığının kuruluşu

Pakraduni Ermenistanı, mükemmel III. Aşod'un idaresi altında, genel olarak huzurlu ve müreffehti, ancak feodal kurumların işleyişi, bir kez daha, yeniden canlandırılmış devletin gücünü tehlikeye düşürdü. Aşod'un küçük erkek kardeşi Muşeğ'in hırsı yüzünden barışın bozulma tehlikesi vardı. Küçük kardeşiyle iyi geçinmeyi sürdürmek için, has olarak ona topraklarıyla birlikte Kars şehrini –Vanant eyaleti– verdi, ayrıca kral unvanını da (961, 962).[404]

Yeni Kars kralı, Ani'deki kralların kralı ağabeyine nazaran ikinci derece bir kraldı şüphesiz. Ancak şurası da bir gerçekti ki, Pakraduni kraliyet mülkünün parçalanması, merkezi Ermeni devletini güçsüz düşürmekten başka bir işe yaramazdı. Hükümdarın yakın akrabalarının yararına olan has sistemi, burada da Capet'ler hanedanı Fransası'yla aynı sonuçları doğurmuştu. Gerçekten de, Kars'taki Pakraduni krallığı, Bizans ilhakına kadar, Ani'deki Pakraduni krallığının karşısında ayakta kalmayı sürdürecekti. Daha önce Vasburagan, Ardzıruni hanedanının idaresi altında, krallık olmuştu (908). Şimdi de sıra Kars'taki küçük kardeşin soyundaydı (961); çok geçmeden Sünik sülalesi de bu örneği taklit edecekti (970). Böylece hâkimiyetin bölünmesiyle aynı zamanda Ermeni toprağının bölünmesine de tanık olunuyordu, tam da Abbasi imparatorluğunun çöküşü Hıristiyanlığın sükûnete kavuşmasına fırsat vermişken, Ermenistan'ın kendine layık bir role talip olmak amacıyla güçlerini top-

lamak için koşullardan yararlanması gerektiği bir sırada. Tarihçiler kral III. Aşod'u, en güzel eyaletlerinden birini –babasının eski başkenti de dahil– küçük kardeşinin yararına olacak şekilde kendinden koparmakla, iyilikseverlik ve bağışlayıcılık konusunda kazandığı ünü fazlasıyla hak etmiş olduğundan dolayı eleştirmekten geri kalmadılar. Barış kaygısı ve kardeş sevgisi böylesi bir fedakârlığa değer miydi? Ama şüphesiz, öncelikle suçlanması gereken, çağın törelerinden olan has sisteminin işleyişiyle birlikte feodal kurumlardır ve bu işleyiş ortaçağ Ermenistanı'nın sonunu getirecekti, tıpkı Fransa'daki Bourgogne'lu Valois düklerinin döneminde Capet krallığının sonunun gelmesine ramak kaldığı gibi.

Vasburagan sülalesinde taksimler

Vasburagan'daki Ardzıruni krallığında aynı feodal âdetler benzer bir bölünmeye yol açıyordu. Vasburagan kralı Terenig-Aşod'un (937-953) halefi kardeşi Apusahl-Hamazasp olmuştu (953-972), onun devrinde Vasburagan devleti siyasi birliğini korumuştu.[405] Ama Apusahl-Hamazasp ölünce (972) mülkleri üç oğlu arasında; Aşod-Sahak, Kurken-Haçik ve Senekerim-Hovhannes arasında paylaşıldı. Büyüğü Aşod-Sahak, Van gölünün doğusundaki esas Vasburagan'la birlikte kral unvanını aldı. Kurken-Haçik has olarak gölün güneydoğusundaki Antzevatsik'i, Senekerim-Hovhannes ise gölün güneyindeki Rışdunik'i aldı.[406] Aşod-Sahak ailesinin siyasetini ustalıkla ve kararlılıkla yürütmüş görünüyor. Bu şekilde, adaşıyla, Ani'deki Pakraduni kralı İnayetli III. Aşod'la iyi ilişkileri sürdürdü. Bizans imparatoru İoannes Tzimiskes'in herhangi bir ilhak hevesine kapılmasına icabında karşı koymak için İnayetli Aşod'la 974'te anlaştığını göreceğiz.[407]

Ancak, şurası bir gerçek ki, Vasburagan toprağının birliği parçalanmış bulunuyordu. Kadere bakın ki, Aşod-Sahak çocuksuz olarak 983'te ölecek ve Vasburagan tahtı kardeşi Kurken-Haçik'e geçecekti (983-1003), sonra Kurken-Haçik öldüğünde (1003), onun üç küçük oğlu amcaları Senekerim-Hovhannes tarafından tahttan indirilecekti, böylece bu sonuncusu Vasburagan krallığının birliğini son bir defa yeniden kuracaktı.[408] Ama tıpkı, doğrudan bir soy çizgisinden gelen Capet'ler hanedanının ve Valois'ların Fransası'nda olduğu gibi, topraklar tahtın yararına yeniden bir araya getirildiğinde, bu, mirası bölüşen soylardan birinin tesadüfen sö-

nüp gitmesiyle oluyordu, halbuki kural kraliyet mülkünün küçük kardeşin soyundan yeni gelenlerin yararına olacak şekilde kademeli olarak parçalara ayrılmasıydı; bunlar, her nesilde, yeni haslarla donanıyorlardı, devlet ufalanıp yok olana kadar bu böyle sürüyordu.

Doğu Sünik'in kraliyet olması

Nihayet, aynı döneme doğru, doğu Sünik prensi Sımpat da yerel kral mevkiine yükselmek istedi. Tarihçilerin 963 ile yaklaşık 997 arasında Datev'de hüküm sürdüğü konusunda anlaştıkları ve Ağvan prensi Sevada'nın kızı prenses Şahantukhd'la evlenmiş olan bu derebeyi, komşularına özenmiş olmalı, başta da Kars kralı olan küçük Pakraduni'ye. Sımpat'la dostluk ilişkileri içinde olan civardaki iki Müslüman küçük hükümdarı, Azerbaycan'daki Tauris [Tebriz] emiri ile Arran emiri, İslam saraylarının bunu tasvip edeceği konusunda ona teminat verdiler. Onun davasını savunan Isdepanos Orpelyan, kraliyet unvanlarının çoğalması karşısında Sünik prensinin, Ani'deki Pakraduni krallığına karşı "büyük bir kabahat işlediğini hiç düşünmediğini" söyler, ama vakanüvis onun "tacı alınca, krallığını bağımsız hükümdarlar gibi örgütledi"ğini kabul eder.[409]

Öyle ya da böyle, Sünik'in yeni kralının "saltanatı" hayırlı olmuş gibi görünüyor. Vefat ettiğinde –998'den önce, Isdepanos Orpelyan bize onun "şan içinde, yaptığı pek çok şahane işle tanınmış olarak öldü(ğünü) ve naaşı(nın) debdebeli bir şekilde, toplanmış halkın gözü önünde, Datev manastırındaki meşhur tapınağa yerleştirildi"ğini söyleyecektir. Ani'deki Pakraduni sarayı buna herhangi bir tepki göstermiş gibi görünmüyor. Sımpat'tan sonra, oğlu Vasak, hiçbir zorlukla karşılaşmadan, "Sünik ve Pağg hükümdarı olarak, kalabalık bir topluluk ve çok sayıda soylunun önünde, Sünik piskoposu tarafından kutsal yağla takdis" edilecekti.[410]

Ancak, şurası da bir gerçek ki, doğu Sünik prensinin krallığa yükselmesi, her şeye rağmen, zaten son derece sınırlı ve parçalara ayrılmış olan Pakraduni tahtının iktidarına yönelik yeni bir tecavüzdü.

III. Aşod devrinde din meselesi
Patrik Sünikli Vahan'dan patrik I. Haçik Arşaruni'ye

Teolojiyle ve kiliseyle ilgili meseleler III. Aşod devrinde büyük bir öneme sahip oldular.

Aşod'un selefi kral Apas'ın, Abhaz prensi Ber'in yeni Kars katedralini Grek ayin usulüne göre takdis etme teşebbüsünü püskürtmek zorunda kaldığını gördük. Ber'i yakalayan Apas, dönemin zalim âdetine göre –Bizans sarayının uygulamalarından alınmış bir âdet– onun gözlerini dağlatmıştı.[411] Abhazlar, inançları gereği, Bizans'ın himayesine tabi idiler. Reislerinin maruz kaldığı muameleyi, Grek dünyası doğrudan Ortodoksluğa yapılmış bir hakaret olarak gördü. Bizans toprağına yerleşmiş Ermeniler (Pontos'ta, Kapadokya'da ve yeni kurtarılmış Fırat hudutlarındaki topraklarda bir hayli kalabalıktılar) geçmişte olduğundan daha sıkı bir şekilde Ortodoks kanunlarını benimsemeye ve dini merasimlerine uymaya zorlandılar. "Ortodoks cemaatine kabul edildiklerinde, vaftizi pekiştirme duası yapılıyor, hatta bazen yeniden vaftiz ediliyorlardı,"[412] bu da neredeyse Gregoryen Kilisesi'ni Hıristiyan inanışının dışında bırakmak demekti. Bu isteklere uymayı reddeden Ermeni göçmenleri imparatorluktan ayrılmak ve Ermenistan'a sığınmak zorunda kaldılar, özellikle Şirag'daki ve Vanant'taki Pakraduni topraklarına doğru geri çekildiler.

Öte yandan, Ermeni Kilisesi benzer karşı-önlemlerle karşılık verdi. Patrik Anania, cemaatindekilerden Grek usulü vaftiz edilmiş olanları yeniden vaftiz ettirdi. Pontos asıllı Ortodoks keşişi Nikon'un, belki de gelecekteki imparator Nikephoros Phokas'ın teşvikiyle, Ermeni kültüne karşı sert incelemesini yazdığı dönemdi.[413]

Patrik Anania öldüğünde durum son derece gergindi; patriğin ölüm tarihi, Brosset'nin katıldığı Asoğig'e göre Ermeni takviminin 414. yılında, yani 30 Mart 965 ile 29 Mart 966 arasındadır, Monsenyör Ormanyan'ın katıldığı Urfalı Mateos ise patriğin Ermeni takviminin 415. yılında, yani 966-977'de öldüğünü söyler.[414] Anania son ikametgâhı olan Argina manastırına gömüldü. Kral III. Aşod, yerine birini getirmek için, bir ruhani konseyi toplantıya çağırdı; Şiragavan'da toplanan konseye Ağvan *gatoğigosu* Hovhannes (ruhani konseye başkanlık etti) ve Vahanig veya "küçük Vahan" denilen Sünik piskoposu Vahan da katıldı. Seçilen, bu sonuncusu oldu. Hatırlanacağı gibi, Sünikli bir bey olan Pağg (Şuşa)

beyi Cıvanşer'in oğluydu. Merhum patrik Anania'nın nezdinde *persona grata** idi, 958'de onu Sünik piskoposu tayin etmişti.[415] Urfalı Mateos'a inanacak olursak (ki ondan yanadır), Anania ölmeden önce bir şekilde onu halefi olarak saptamış. Bundan dolayıdır ki Mateos, "Vahan, patriklik makamına, Anania'nın yanı sıra Ağvanlı Hovhannes'in ve kral Aşod'un emirleriyle çıkmıştır," der.[416]

Ne var ki Vahan Grek Ortodoksluğuna yakınlık duyuyordu, özellikle, diye belirtir Isdepanos Orpelyan, Gürcistan'da uygulanan Grek Ortodoks kültünün görünür biçimlerine. Nitekim, Gürcistan'dan Ermenistan'a Grek Ortodoks tarzı ikonalar getirtmiş olduğu ve "Khalkedoncu" kristolojiye kimi temayülleri olduğu aşikârmış. "Khalkedoncularla birleşmek yönünde kuvvetli bir arzusu olduğunu belli etti," diyor Asoğig.[417] "Dini ilkeler birliği konusunda İberyalılarla anlaşmıştı" diye belirtiyor Giragos Kantzagetsi.[418] Isdepanos Orpelyan da böyle bir davranışın sebep olduğu telaşı gösteriyor: "Greklerle anlaştı ve onların sapkınlığını Kilise'ye sokmak istiyor."[419] Genel şüphe ve krala duyurulmak istenen haykırış bu yöndeydi. Bunun üzerine III. Aşod, Ani'de çok sayıda piskoposun ve keşişin katıldığı bir ruhani konsey topladı; Asoğig bu din adamlarından belli başlılarını sayar: "Arşarunik piskoposu *Der* Haçik (müstakbel patrik I. Haçik), Gamurçatzor manastırı başrahibi Peder Polykarpos, Horomotsvank manastırı keşişi Peder Sarkis, Sevan manastırı keşişi Peder Isdepanos."[420]

Patrik Vahan bu ruhani konseyin karşısına çıkmanın iyi olmayacağını düşündü; Vasburagan'a, bu ülkenin kralı Apusahl-Hamazasp'ın yanına sığındı.[421] Ani'deki ruhani konseyin onun yerine seçtiği Sevanlı keşiş Isdepanos –III. Isdepanos, Ağvan *gatoğigo*su Hovhannes tarafından takdis edildi (969).[422]

Böylece Ermenistan bir çeşit "Büyük Dini Bölünme" yaşadı, iki patrik arasında, kuzeyde Anili Pakraduni kralı tarafından tanınan III. Isdepanos ile güneyde Vasburaganlı Ardzıruni kralı tarafından patrik olarak tanınmaya devam eden Vahan arasında bölünmüş oldu. "Biri bir yandan, öbürü diğer yandan," diye yazar Asoğig, "Ermenistan'a cemaatten kovma cezaları yağdırdılar."[423] Sonunda III. Isdepanos kararlı bir girişimde bulundu. "Daron'dan, Haşdiank'tan, Dzopk'tan ve Khortzen'den çok sayıda keşişi bir araya topladıktan sonra," Vahan'ı ve kral Apusahl-Hamazasp'ı

* ***persona grata:*** (Lat.) İstenen, tutulan kişi. (ç.n.)

davranışlarından dolayı kınamak üzere Vasburagan'a gıttı. Ama Ardzıruni hükümdarı ve himayesindeki yüksek rütbeli din adamı yılmadılar. Isdepanos'un karşısına mutlak bir ret duvarı çektiler, "onu ne görmek ne de duymak istediler," onu yakaladılar ve yoldaşları *vartabed* Movses ve keşiş Papken'le birlikte Ahtamar adasına gönderdiler. Sonradan, Movses'i ve Papken'i serbest bırakmaya razı oldular, ama Isdepanos'u Her (Khoy) uç beyliğinin hududunda, Antsahitzor nahiyesinde bulunan Godork kalesine[424] sürdüler. Talihsiz patrik çok geçmeden orada öldü (971).[425] Rakibi Vahan onun ardından bir süre daha yaşadı, ona hâlâ saygı gösteren Vasburagan sülalesi tarafından Tzorovank'a, ülkede ikamet etmiş eski patriklerin yanına defnedildi.[426]

Yüksek rütbeli Ermeni din adamları, en azından Pakraduni sülalesine bağlı olanlar, Isdepanos'un yerine, Anania Mogatsi'nin yeğeni olan[427] I. Haçik Arşaruni'yi patrik seçtiler (972). Haçik, Vasburagan'dakiler tarafından da kabul edildi ve böylece kendi şahsında Ermeni Kilisesi'nin birliğini yeniden tesis etti. Vahan'ın "Khalkedoncu" görüşe vermiş olduğu tavizlere tepki göstererek, Gregoryen Kilisesi'nin geleneksel anlayışını kararlılıkla korudu. Kalabalık bir Ermeni nüfusunun oturduğu Bizans *them*alarında, Ermeni unsuru o zamana kadar yerel Grek piskoposuna itaat etmek zorunda kalmıştı. Haçik, Bizans piskoposluk bölgelerinde oturan dindaşları için Ermeni piskoposları görevlendirdi.[428] Her karma piskoposluk bölgesinde, yüksek rütbeli Ermeni din adamı, Gregoryen mezhebinden olan göçmenleri yüksek rütbeli Grek din adamının elinden alabildi. Ayrıca Haçik, ortaçağda Ermenistan'ı ünlendiren bina yapıcı büyük patrikler geleneğini yeniden başlattı. "Argina'daki patriklik sarayını restore etti. Aynı köyde, yontma yapı taşından, üstünde gökyüzüne benzer bir kubbenin yükseldiği bir sunağı olan bir katedral inşa etti. Buna aynı plana göre, harikulade bir yapıya sahip üç kilise ekledi. Bu kiliseleri altın ipliklerle dokunmuş, lâl rengi çiçeklerle bezenmiş parlak kumaşlarla süsledi, altın ve gümüşten eşyayla ve ışıldayan avizelerin görkemiyle donattı. Sayısız kutsal kitap da edindi."[429] Asoğig, bu ruhani liderlik devrinde parlak bir ün kazanan birçok mübarek Ermeni din bilginini sayar: Kutsal kitapların tefsircisi olarak tanınan ve Gürcüler tarafından öldürülen ve Pasian'da Dziranig tepesi yakınındaki Agsikoms manastırında defnedilen *vartabed* Hovhannes; Erzurum yakınındaki Hıntzuts manastırının başrahibi Hovsep; "Nik nahiyesindeki Teğenik'te uzun süre münzevi olarak

yaşayan" Giragos; nihayet, Ağvan asıllı olan ve belagatiyle tanınan Sarkis; bunların hepsi de Asoğig'in şahsen tanıdığı ve onlardan heyecanla bahsettiği din adamlarıdır.[430]

Nikephoros Phokas ve Bizans'ın Ermenistan yakınlarında yaptığı yeniden fetihler

Bağımsız Ermenistan, feodal yönden parçalara ayrılmasına rağmen, bu parlak manevi hareketin merkezi olduğu sırada, imparatorlar II. Romanos (959-963), Nikephoros Phokas (963-969) ve İoannes Tzimiskes'in (969-976) devirlerinde Bizans'ın yaptığı yeniden fetihler, Arap hâkimiyetini doğuya veya güneye doğru her gün biraz daha uzağa sürüyordu.

962'de henüz komutan olan Nikephoros Phokas, Anazarba şehrini ve Sis [Kozan] kalesini Hamdanî emirlerinden alarak Kilikya'yı yeniden fethetmeye başladı.[431] Daha sonra Amanos'un geçitlerinden geçerek (Aralık 962), kuzey Suriye hududundaki Maraş, Duluk, Ayntab [Antep] ve Menbic şehirlerini Hamdanîlerden aldı ve başkentlerinden birini, büyük Halep kentini yağma etti.[432] Nikephoros Phokas imparator olunca, Adana'yı (964), Mopsou Estia, Malmistra veya Massissa'yı (Misis [Yakapınar]) (13 Temmuz 965) ve Tarsa'yı (16 Ağustos 965) alarak Kilikya'nın fethini tamamladı, böylece Hamdanîler buralardan kesin olarak kovuldular.[433] Yeniden Bizans'ın olan Kilikya, Hıristiyan unsurlarıyla nüfuslandırıldı, bunlar arasında Ermeniler çok geçmeden önemli bir yer tutacaklardı. 966'da bir Bizans bölüğü, Hamdanî ülkesine yürüdü, bu harekât sırasında Amida'nın (Diyarbakır), Dara'nın ve Nisibis'in surlarına saldırdı. 968'de Nikephoros Phokas, gene Hamdanîlerin topraklarındaki Miyafarikin yöresini yakıp yıktı, ondan sonra da atlılarıyla Hıms ve Tripoli'ye [Trablus-şam] kadar Suriye'ye girdi.[434] Yeğeni Bardas Phokas, Abahunik'teki Manazgerd'i yağma etti ve surlarını harap etti (968-969).[435] Nikephoros'un gidişinden sonra, komutan vekili Mikhael Burtzes, 29 Ekim 969'da, büyük Antiokheia [Antakya] şehrini Araplardan geri aldı, burası 1078'e kadar, hatta teorik olarak 1085'e kadar Bizans'ta kalacaktı. Müslüman nüfusu buradan da kovuldu ve Hıristiyan göçmenleri yerleştirildi, bunların arasında Ermeniler büyük bir koloni oluşturdular.[436]

Daron'un tarihine yeniden bakış

Yeniden canlanan Bizans gücü, Arapları Ermenistan'ın batı ve güney sınırlarından kovmakla yetinmiyordu. Önemli bir kaza olan Daron'u ilhak ederek Ermenistan'a yerleşiyordu. Bu diyarın tarihine yeniden dönüp bakmak gerekiyor bu noktada.

Daha önce gördüğümüz gibi Daron, Pakraduni ailesinin küçük evladın soyundan gelen bir koluna aitti, bu kol "prenslerin prensi" Pakarad Pakraduni (830-851) tarafından kurulmuştu.[437] Araplar tarafından 851'de tutsak edilen Pakarad'ın hayatı Bağdat'ta sona erdi. Geride üç oğul bırakmıştı: Aşod, Tavit-Arkayg, yani "küçük kral"[438] ve Atonts'un adının Tornig olduğunu tahmin ettiği, az tanınan üçüncü oğlu.[439] Aşod ve Tavit-Arkayg da hilafet komutanı Boğa tarafından tutsak edilerek Bağdat'a götürüldüler, ama 858'de özgür bırakıldılar ve Ermenistan'a dönebildiler. Büyüğü Aşod, Daron prensi oldu ve 858'den yaklaşık 878'e kadar orada hüküm sürdü. Ya imparator III. Mikhael'den 863'e doğru, ya I. Basileios'tan 871-873'e doğru aldığı *kuropalates* unvanı, onun Bizanslılarla olan mükemmel ilişkilerini kanıtlar nitelikte.[440] Ancak, halifenin vasalı olarak, yeni Arap valisi Muhammed ibn-Halid'e usule uygun surette saygı gösterdiği; valinin Van gölü kıyılarında, Khlat yakınında bulunan Tatvan'a gelişinde diğer *nakharar*larla beraber onu karşılamaya gittiği biliniyor (877-878'e doğru).[441] Ne var ki, Ermeni prenslerinin onu kovmasından önce, aralarına nifak tohumları ekmek gibi bir politika güden Muhammed ibn-Khalid, Daronlu Aşod ile komşusu Vasburaganlı prens Krikor-Terenig'in arasını bozmayı başardı. Krikor-Terenig, Aşod'u yakalattı, onu bir kaleye kapattı ve Aşod'un kardeşini, Tavit-Arkayg'ı Daron prensi ilan etti (878). Yukarıda da gördüğümüz gibi (s. 366), bu değişiklikte ailevi sebepler rol oynadı: Krikor-Terenig kız kardeşi Maryam'ı Tavit-Arkayg'la nişanlamıştı.[442]

Atonts'un düzelttiği Tovma Ardzıruni'nin vakayinamesine göre, Tavit-Arkayg 878'den 895'e kadar Daron'da hüküm sürdü.[443] Görünüşe göre, yönetimi son derece başarılı olmuş. Ardzıruni ve Hovhannes *Gatoğigos* onun "büyük bir prens," "küçük bir kral" (*arkayig*) olduğu konusunda anlaşıyorlar. Zaten, hakiki bir ün kazanacak kadar uzun hüküm sürdü.[444] Yerine, *kuropalates* Aşod'un oğlu olan ve "cesur ve Ermeni prensleri arasında tanınmış bir adam" olarak tasvir edilen yeğeni Kurken geçti (895-

897). Ama kısa süre sonra, Amida (Diyarbakır) emiri, Şaybanî hanedanından Ahmed ibn-İsa, Daron'u istila etti, Kurken'i öldürdü ve ülkeyi ele geçirdi (897).[445] Ermenistan kralı Şehit Sımpat, küçük evladın soyundan gelen Pakraduni ailesinden kuzenlerinin korunmasını üstlenerek, Ahmed'e Daron'u bu prensliğin meşru vârisine, Tavit-Arkayg'ın oğlu Aşod'a geri vermesini buyurdu. Bu müdahale reddedilmiş olduğundan, kral Sımpat'ın Müslümanları kovmak için Daron'a yürüdüğünü ama Tukh yakınında onlara yenik düştüğünü ve girişiminden vazgeçmek zorunda kaldığını gördük (898).[446] Bununla birlikte, emir Ahmed ibn-İsa kısa süre sonra, aynı yıl içinde (898) vefat etti[447] ve ölümü sayesinde Daron kurtuldu. Bu eyalet, hiçbir çatışma çıkmadan, yerel Pakraduni hanedanına intikal etti. Ancak, bu durumdan yararlanan meşru vâris, Tavit-Arkayg'ın oğlu Aşod olmadı. Aşod, kuzeni Krikorikios veya Krikorig tarafından mağlup edilmiş ve hapse atılmıştı, böylece ülkeyi 898'den yaklaşık 923'e kadar kuzeni idare edecekti.[448] Krikorikios'un Aşod'u Araplara teslim etmesinden korkan kral Şehit Sımpat, imparator VI. Leon'un diplomatik müdahalesini rica etti, Asoğig'in dediğine göre imparator, Makedonya sülalesinin Ermeni kökenlerini unutmuyor ve bundan dolayı Ermeni prenslerine büyük bir âlicenaplık gösteriyordu.[449] VI. Leon, Lips'in oğlu olan *protospatharios** Konstantinos'u görevlendirerek, Krikorikios'un yanına gönderdi.

Bu görevin, bir daha adından bahsedildiğini duymadığımız bahtsız kuzenin lehine değilse de, en azından Krikorikios ile imparatorluk arasındaki ilişkiler açısından hayırlı bir sonucu oldu. Nitekim, Konstantinos Boğaziçi'ne dönerken, Daron prensi gayri meşru oğlu Aşod'u ona emanet etti. VI. Leon genç adama *protospatharios* unvanını tevcih etti, onu ilgiye boğdu ve gene Konstantinos'a teslim edip babasının yanına gönderdi. Elçi Konstantinopolis'e dönerken, bu sefer yanında Krikorikios'un kardeşi Abokanem'i getirdi, o da *protospatharios* mevkiine yükseltildi ve hediyelere boğuldu.[450] Nihayet Krikorikios bizzat Konstantinopolis'e gitmeye karar verdi. Orada *magistros* unvanını aldı ve "Daron *strategos*u" ilan edildi. İmparator VI. Leon, yıllık on altın para ve on gümüş para tutarında bir gelirle birlikte, başkentte ona özel bir ev veya saray hediye etti. Daha sonra, becerikli Daronlu, Konstantinopolis'teki sarayını Keltzene [Erzincan yöresi] (Yegeğiats ile Taranağik arasında) eyaletindeki bir mülkle de-

* ***protospatharios***: Bizans'ta saray hiyerarşisinde yüksek mevki. (ç.n.)

ğiş tokuş etme isteğini imparator Romanos Lekapenos'a kabul ettirdi.[451] Sonra, sıra kardeşi Abokanem'in saraya girmesine ve elçi Konstantinos'un kızıyla evlendirilerek *patricius* ilan edilmesine geldi.[452]

Krikorikios vakanüvisler tarafından ihtiyatlı ve olağanüstü bir ferasete sahip büyük bir prens olarak tasvir edilir. Gerçekten de, sıkı bağlar kurarak Bizans himayesine girmeyi, hatta imparatorluk sarayının yüksek görevlilerinden biri olmayı becerdi, böyle olmakla birlikte bağımsızlığını ortadan kaldırmadı. Konstantinos Porphyrogenetos'a göre, bir denge siyaseti uyguluyordu. Bir yandan Bizans imparatorluğunun himayesi altında olduğunu ilan ederken, bir yandan da teoride kalan hükümranlığını reddetmekten kaçındığı Bağdat halifesiyle ilişkilerini nazikçe sürdürüyordu.[453] Ama Konstantinopolis sarayından gördüğü itibar ve sevgi, diğer Ermeni prenslerinin; Ermenistan kralı II. Aşod *Yergat*'ın, Vasburagan prensi Haçik-Gagik'in ve Gürcistan *kuropalates*i Adarnase'nin kıskançlığını üzerine çekti. Onların protesto notalarının ardından, imparator Romanos Lekapenos, Krikorikios'a verilen bağışları ve gelirleri azalttı; bununla birlikte, oğlunu, genç Aşod'u Konstantinopolis'e davet etti ve sonra onu Daron *patricius*u unvanıyla Ermenistan'a gönderdi.[454]

Krikorikios ölünce, Daron, bir yanda iki oğlu; Pakarad veya Bizans kaynaklarındaki adıyla Pankratios ile Aşod arasında, diğer yanda yeğenleri, kardeşi Abokanem'in oğulları Tornig (Tornikios), Vahan ve Sımpat arasında paylaşıldı veya çekişildi. Konstantinopolis'e ilk giden ve orada *patricius* unvanını alan Tornig oldu. Pankratios da Konstantinopolis'in gözüne girmeye çalıştı ve imparator Romanos Lekapenos, "Daron *strategos*u" unvanıyla beraber onu da *patricius* ilan etti. Pankratios imparatorluk ailesinden bir prensesle, *magistros* Theophylaktos'un kızıyla evlendi. İki kuzen, yakın geçmişte imparator tarafından Krikorikios'a verilen Keltzene mülkü yüzünden rekabet halindeydiler, sonunda burası ömür boyu Pankratios'a bırakıldı. Güçlü bir şahsiyet olduğu anlaşılan Pankratios, Tornig'i devamlı ezip aşağıladığından, bu sonuncusu imparatorun hakemliğine başvurdu. İmparatorluk görevlisi Krinites anlaşmazlığı çözmekle görevli olarak Daron'a vardığı sırada, Tornig malını mülkünü imparatorluğa bırakarak öldü. Bunun üzerine Krinites, Daron'un ilhakına girişmek istedi, ama Pankratios ve kardeşi Aşod imparator Romanos Lekapenos'a başvurdular, o da Oğnud kazasının imparatorluğa devredilmesi karşılığında Daron'u onlara bırakmaya razı oldu.[455]

Arap vakanüvislerinin "İbn-Tornig" (İbn-Grigor yerine mi?) adı altında belirttikleri şüphesiz Pankratios'tur,[456] 940 ilkbaharında Halep emiri olan Hamdanî emiri Seyfüddevle, İbn-Tornig'in ülkesini istila edip Muş şehrinin yanı sıra ünlü bir tapınağı yıktı, bunu takiben İbn-Tornig'in kardeşi Aşod'dan "Sanasun'u (Sasun) ve Kulp'u" aldı diye aktarırlar,[457] bu geçici bir fetihtir ve basit bir çapulculuk boyutlarına indirerek değerlendirmek gerekir.

Demek ki Pankratios'un 935-940 yıllarında hüküm sürdüğü doğrulanıyor. Onun ardından kardeşi Aşod 940'tan 966'ya veya 967'ye kadar Daron'da hüküm sürdü. İmparator Romanos Lekapenos (944'te tahttan indirildi) onu *protospatharios* ve "Daron yargıcı" mevkiine getirdi.[458]

Daron'un Bizans imparatorluğuna ilhakı

Böylece Aşod son bir defa bütün Daron mülkünü elinde toplamıştı ki, 966-967'de öldü. İki oğlu, Grigorios ve Pankratios (Krikor ve Pakarad) bağımsızlıklarını korumayı beceremediler. 966-967'de, der Asoğig, "Daron prensi Aşod öldü ve Bizanslılar ülkeyi zapt ettiler."[459] Öte yandan, Kedrenos 968 yılı başlığı altında Grigorios ve Pankratios kardeşlerin Daron'u imparatorluğa bıraktıklarını ve bunun karşılığında bereketli bir araziyle birlikte *patricius* unvanı aldıklarını aktarır.[460] Daron, Tercan'la (Derxene) birlikte, bir imparatorluk askeri kumandanının veya *protospatharios*un otoritesi altında bir Bizans idari birliği oluşturdu. Böylece Bizans, güney Ermenistan'ın kalbine yerleşmiş oluyordu. Bu el koyuşu da hâlâ orada bulunan Müslümanlara saldırarak haklı göstermeye çalıştı, zira Abahunik'te, başkenti Manazgerd olan bağımsız bir emirliğin varlığını sürdürdüğü biliniyor. Ancak, 968-969'dan itibaren, der Asoğig, "imparator Nikephoros Phokas'ın yeğeni olan Bizanslı komutan Bardas Phokas, güçlü bir orduyla Abahunik'e girdi, Manazgerd şehrini kuşattı, şehri aldı ve surlarını yıktı."[461]

Malvarlıkları ellerinden alınan Daron prensleri, onları yanına çekmeye ve asimile etmeye uğraşan Bizans sarayı tarafından şana ve imtiyaza boğuldular. Daronlu iki kardeşin büyüğü, Grigorios, *magistros* mevkiine getirildi. Ancak, mallarından edilip saf dışı bırakılmaları, kesin ve açık bir baskının sonucuydu gene de. "Tarihçilerin iddia ettikleri gibi, haklarından kendiliğinden vazgeçme söz konusu değildi. Kimse malvar-

lığından isteyerek vazgeçmez, hele yüzyıllık mülkler üstünde oturan prensler hiç vazgeçmez. Hakikat daha basit: Bunlar imparatorluğun uyguladığı şiddet eylemleriydi. Daron bu politikanın ilk kurbanı oldu. Daron'un veliaht prensleri, Grigorios ve Pakarad haklarını korumayı denemişlerdi. Telafi babından onlara verilen imparatorluk topraklarına uysalca gidip yerleşmediler. 975'te Daron'un Bizanslı bir *strategos*un (Leon adlı bir *protospathario*stu) hâkimiyeti altında olduğunu görüyoruz, ama ilhak meselesi henüz çözülmemişti." En azından hâlâ üzerinde uyuşulamayan noktalar vardı, *Aydziats-pert* ("keçiler kalesi") gibi; burası ülkenin bir kısmına hâkim olan çok önemli bir kaleydi.[462] Bizans askeri valisinin çağrılarına rağmen, Daronlular *Aydziats-pert*'i teslim etmekten kaçınmayı başarmışlardı. 975'te imparator İoannes Tzimiskes'in, halkı yatıştırmak için, kaleyi almaktan vazgeçip eski sahiplerine bıraktığını göreceğiz. Şunu da ekleyelim ki, Daronlu kardeşler, babalarından kalma haklarını imparatorluğa devretmekle birlikte, Daron'da ikamet etmeye devam ettiler, 976'da Bizanslı komutan Bardas Skleros'un isyanına destek verdiklerini göreceğiz.[463]

Daron'un imparatorluğa ilhakı, kendi başına çok vahim bir olaydı. Ermeni bağımsızlığının çöküşüne doğru atılmış ilk adımdı. Ermenistan'ın, son kalan Müslüman adacıklarına karşı ortak bir büyük haçlı seferi için yardımını ümit edebileceği Bizanslı lejyonların yaklaşması, *haygan* özgürlükleri için bir tehdit olarak ortaya çıkacaktı.[464]

İoannes Tzimiskes ve III. Aşod

Nikephoros Phokas'tan sonra (ölümü 10-11 Aralık 969), Konstantinopolis tahtına Ermeni asıllı bir komutan olan İoannes Tzimiskes çıktı. Onun devrinde, imparatorluğun hizmetindeki bir diğer Ermeni komutanı, büyük-*domestikos* Mıleh (Grekçe Melias), yukarı Mezopotamya'da, Hamdanî emirlerinin topraklarında, Edessa (Urfa) ve Nisibis yöresini yakıp yıktı.[465] 972-973 kışı boyunca Mıleh'in Ermenistan'ın güneyinde, Hanzit kazasında –eski Anzitene, Harput'un yakınında– birliklerinin başında konakladığını görüyoruz. Ne var ki, ilkbaharda, Musul'un Hamdanî emiri Ebu Tağlib, daha doğrusu kardeşi Ebu'l Kasım, Amida (Diyarbakır) önünde Mıleh'i yendi ve tutsak etti (4 Temmuz 973).[466] Ama ertesi yıl, imparator İoannes Tzimiskes Doğu'da bizzat büyük bir akına gi-

rişti, ilerde göreceğimiz gibi bu akın sırasında Mıleh'in başına gelen felaketin intikamını fazlasıyla alacaktı. Doğu imparatoru olan Ermeni, daha önce, Bizans lejyonlarının başında, eski vatanının sınırlarında görünmüştü, bu da, Van gölünden Sevan gölüne kadar, niyetleri konusunda yoğun bir telaş uyandırmıştı (974).

Urfalı Mateos'a inanacak olursak, İoannes Tzimiskes'in Ermeni sınırlarına kadar askeri yürüyüşünden önce, Ermeni prensleri ile imparatorluk arasında bir gerginlik dönemi yaşanmıştı. Basileus'un o tarafa bir sefer hazırlığı içinde olduğu haberi ülkeye yayılmıştı. Kendilerini nasıl bir sonun beklediğini bilmeyen Ermeni prensleri, kralların kralı III. Aşod'un etrafında toplandılar.[467] III. Aşod'un üçüncü oğlu, Kukark eyaletinin nahiyesi Daşir'i merkezi Lori'yle birlikte has olarak almış olan prens Kurken, koşup geldi.[468] Kars kralı ve III. Aşod'un kardeşi olan Muşeğ, şahsen gelmedi ama oğlu ve vârisi Apas'ı gönderdi. Doğu Sünik'teki Pağg (Şuşa) yöresinde Gaban beyi olan Sünikli prens Pilibbos da geldi.[469] Vasburagan kralı Aşod-Sahak (972-983) iki kardeşini, Antzevatsik prensi Kurken-Haçik ile Rışdunik prensi Senekerim-Hovhannes'i gönderdi. Son olarak, bu genel içtimaa, kuzeyde Daron ve güneyde Miyafarikin arasında bulunan bölgede, Sanasun veya Sasun'da yaşayan ve Bizans hâkimiyetinden nefret eden dağlı savaşçılardan çok sayıda reis katıldı.[470] Toplanma noktası Hark kazası oldu; burası Aradzani veya Murat çayının orta mecrasında, Manazgerd ve Zernak arasında, Bizans eyaleti Daron'un kuzeydoğusunda bulunuyordu. Haritaya bakılacak olursa, Hark nahiyesinin hem Vasburagan'ı hem Pakraduni Ermenistanı'nı Daron'dan gelen bir istilacıya karşı güvence altına almak isteyen bir ordu için son derece iyi seçilmiş bir mevzi olduğu fark edilir.

Urfalı Mateos'a göre, Hark'ta kralların kralı III. Aşod'un etrafında toplanmış Ermeni kuvvetleri 80 000 kişiyi buluyordu. "Bütün Ermeni milleti aynı yerde silah altında toplanmıştı." Bilgi almaya gelmiş Bizanslı elçiler, durumu imparator İoannes Tzimiskes'e bildirmek üzere döndüler. Birleşmiş olan prensler, itibarlı iki Ermeni'yi; Filozof Leon [Ğevont], nam-ı diğer Pantaleon ile Cahan/Çahan nahiyesi beyi Sımpat Tornetsi'yi, özel olarak seçilmiş piskoposlar ve din bilginleriyle beraber onların yanına kattılar. Bu Ermeni heyeti Konstantinopolis'e vardığında, İoannes Tzimiskes onları en iyi şekilde karşıladı. Herhalde büyük *basileus*, Ermeni kökenlerini hatırlayarak, anlaşmazlıklara son vermek ve Müslüman

dünyasına karşı girişeceği "haçlı seferi"nde desteğinin çok işine yarayacağı yiğit *haygan* milletini imparatorluğun yanına çekmek niyetindeydi. Leon'a *rapuıabed* (din bilginlerinin başı) ve *filozof* unvanı verildi, Sımpat Tornetsi'ye de *magistros* ve *protospatharios* payeleri. Dulaurier'nin görüşünün aksine, Sımpat *magistros* unvanı verilen ilk Ermeni değildi, ama gene de en hatırı sayılır unvanlardan biriydi bu.[471] Elçi heyeti son derece başarılı olmuştu ayrıca. "İmparator ile Aşod arasında barış ve ittifak tesis ettiler," diye sonuca bağlar Urfalı Mateos.[472]

İoannes Tzimiskes, Ermenilerle böylece barış akdettikten sonra, büyük Bizans ordusunun başına geçerek ülkelerinin sınırlarına doğrü yürüyüşe koyuldu. Doğu Fırat vadisinden çıkarak yeni imparatorluk eyaleti Daron'a girdi ve başkenti Muş'u ziyaret etti. Daha önce bahsettiğimiz Daron kalesi *Aydziats-pert*'in –"keçiler kalesi"– önünde mola verdi. Konstantinopolis anlaşmalarına rağmen, Ermenilerle olay çıkmasından hâlâ çekiniyordu, zira biliyoruz ki Daronlular imparatorluğa ilhak edilmiş olmaya pek katlanamıyorlardı. "İlk gece," der Urfalı Mateos, "Roma ordusu Sasun piyadeleri tarafından hayli tedirgin edildi."

Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki siyasi soğukluğun, Khalkedoncu kristoloji konusunda teolojik bir anlaşmazlık biçiminde ortaya çıktığını biliyoruz. İmparatorluğun *haygan* bağımsızlığının kaybedilmesine yol açacak bir savaş ilanında bulunmasını önlemek için, Ermeni prensleri yerinde tavizler verme bilgeliğini gösterdiler. Urfalı Mateos, İoannes Tzimiskes'in ordugâhına giden Ermeni liderleri ve din bilginleri "ona Ermeni patriği Vahan'ın bir mektubunu takdim ettiler," der.[473] Burada sözü edilen patrik, aşırı Grekseverliği nedeniyle 969'da makamından indirilmiş ve Vasburagan'a sığınmış olan eski patrik Sünikli Vahan'dır. Mateos'un metni, Vahan'ın hâlâ orada yaşadığı ve Bizanslılar nezdinde *persona grata* olduğu bilindiği için Ermeni prenslerinin ondan, son bir hizmet olarak, Ortodoksluğunu bu sefer vatanının lehinde kullanarak *basileus*a ve yüksek rütbeli Grek din adamlarına bir mektup yazmasını istemiş oldukları şeklinde anlaşılabilir. Ermeni elçilerinin, Tzimiskes'e, Vahan öldükten sonra ortaya çıkan bir metni, patriğin meyilli olduğu bilinen Khalkedon ilkesini benimsediğine dair bir metni verdikleri de, daha az muhtemel olmakla birlikte, düşünülebilir; bu metin *basileus*ta istenen etkiyi yaratmakla birlikte, ne yeni patrik Haçik Arşaruni'yi ne de Ermeni milletini bağlıyordu.

Her ne olursa olsun, müdahale etkisini gösterdi. "İmparator bu mesajı ve onu taşımakla yükümlü olanları teveccühle karşıladı ve Ermenilerle imzalamış olduğu dostluk anlaşmasını teyit etti." Sadece, Araplara karşı Suriye'ye yapacağı büyük sefer için III. Aşod'un birliklerinin kendisine katılmasını istedi. Aşod derhal ona "en cesurlarından, tam teçhizatlı 10 000 Ermeni'den oluşan bir askeri kol verdi." İoannes Tzimiskes'in azık ve erzak talebini de temin etti Aşod; "bundan sonra imparator din bilgini Leon'u, Ermeni piskoposlarını ve reislerini, cömertliğinin nişaneleriyle yüklü olarak Ermenistan kralına geri gönderdi."[474]

Vakanüvislerin aktardığı olayların hikâyesi böyledir. Bundan, durumun hayli karışık olduğunu tahmin ediyoruz. Eğer Bizanslılar *Hayasdan*'a karşı herhangi bir güç kullanımı tasarlamıyorlar idiyse, Ermeni kuvvetlerinin bu genel seferberliğinin sebebi neydi? Eğer İoannes Tzimiskes'in Daron'a kadar ilerleyişi her türlü ilhakçı niyetten yoksun idiyse bu zahmetli müzakerelerin, patrik Vahan'ın tanıklığına başvurmanın sebebi neydi? Ermeni derebeylerinin birleşmekte nasıl zorluk çektikleri, Ani'deki Pakraduni kralların kralına itaatte ne kadar tutarsız oldukları biliniyor. Hepsi, Vasburagan'daki Ardzıruni prensleri bile, ses çıkarmadan III. Aşod'un etrafında toplanmayı kabul ettiklerine göre, acilen harekete geçmeyi gerektiren bir tehlike olsa gerekti.[475] Doğrusu, Bizans'ın saldırgan heveslerinin yerini tamamen dostane barışçı bir gösteriye bırakması için, Ermenilerin böyle bir araya gelmesi yeterli olmuştu. Akılda tutulması gereken bu olay, derebeylerinin çare bulunmayan bölünmeleri eğer gücünü yok etmemiş olsa Ermenistan'ın bütün erken ortaçağ boyunca neler yapabilmiş olacağını da gösterir. Öte yandan, imparator İoannes Tzimiskes'in Ermeni milletinden oluşunu da hesaba katmak gerekir. Grek Ortodoksluğuna geçmiş ve Cesar'ların vârisi olmuş bu Ermeni, anavatanını imparatorlukla birleştirmeyi hayal etmiş miydi? Yoksa, tersine, Ermeni soyundan oluşu, kopma noktasına gelmesini son dakikada önlemiş miydi? Belki de bilinçaltındaki bu etnik yakınlık, III. Aşod ile diğer Ermeni prenslerinin direniş hazırlıklarını görmenin getirdiği sağduyulu davranma gerekliliğini pekiştirmişti. Sonuç –ki bundan Hıristiyanlık kârlı çıktı, Ermenistan'ın İoannes Tzimiskes'le mücadeleye girmek yerine, başlamakta olan büyük "Bizans haçlı seferi" için ona en yiğit askerlerini vermesi oldu.

Ermenistan'dan ayrılan İoannes Tzimiskes, Mıleh'in hezimetinin in-

tikamını almak için Mezopotamya'ya indi. Miyafarikin'i talan etti ve yaktı, Amida'yı (Diyarbakır) işgal etti, şehir kurtarmalık ödeyerek özgürlüğünü satın aldı, sonra da Müslüman ahalinin terk etmiş olduğu Nisibis'e girdi muzafferane. Hatta, halife Muti devrinin sonunda Abbasi hilafetinin çökmekte olmasını fırsat bilip, oradan Bağdat'a doğru yürüyüşe geçmeyi bile düşündü bir ara.[476] Sonunda zaferini kutlamak için muazzam bir ganimetle Konstantinopolis'e dönmekle yetindi. Ertesi yılın ilkbaharında tekrar Asya'ya geldi ve Müslüman Suriye'nin fethi için Antiokheia'dan yola çıktı. Büyük Bizans ordusunun başında, Orontes [Asi ırmağı] vadisini çıktı, Hıms'a boyun eğdirdi, 29 Mayıs 975'te Baalbek şehrini aldı ve Şam emirine de boyun eğdirdi.[477] İoannes Tzimiskes'in III. Aşod'a yazdığı mektuba inanacak olursak –ilerde bundan yine söz edeceğiz– Ermeni asıllı *basileus* daha sonra Galile'ye [Celile] girdi, Tiberiades'e [Taberiye] ve Nazareth'e [Nasıra] boyun eğdirdi ve Tabor dağına hac yolculuğu yaptı. "Tiberiades şehrini talandan esirgedik çünkü burası aziz resullerin yurduydu. Bakire Meryem'in meleğin ağzından Müjde'yi duyduğu Nazareth'i de öyle. Tabor dağına giderek, Tanrımız İsa Mesih'in görünüşünün değişerek yüzünün güneş gibi parladığı, esvabının ışık gibi ak olduğu dağa çıktık." İoannes Tzimiskes, Arapların hâkimiyetinde kalmış olan Lübnan kıyısındaki limanlara ve Tripoli'ye boyun eğdirme zorunluluğu yüzünden, İsa Mesih'in Kutsal Kabrini de kurtarmaya gidecekken gidememiş.

Yukarıda aktardığımız ayrıntılar, İoannes Tzimiskes'in Ermenistan kralı III. Aşod'a yazdığı ve Urfalı Mateos'un vakayinamesinde yer alan bir mektuptan alındı:[478] "Büyük Ermenistan'ın *şahinşahı* Aşod, Tanrı'nın bizim için gerçekleştirdiği mucizeleri ve ilahi iyiliğin sonsuz derinliğini gösteren mucizeli zaferlerimizi işit ve öğren. O'nun bu yıl halkına bahşettiği göz alıcı himaye alametlerini, Senin İhtişamına sunmak ve sana bildirmek istiyoruz ey Aşod, evladımız, zira bir Hıristiyan ve krallığımızın sadık dostu olarak, bundan sevinç duyacak ve Tanrımız İsa Mesih'in yüceliğiyle övüneceksin."

Bu mektubun otantikliği tartışıldı. Bazı eleştirmenler bunu, Grek ve Latin tarihçilerinin kahramanlarına yakıştırdıkları nutuklar tarzında edebi bir alıştırma olarak gördüler. Suriye ve Lübnan seferine ilişkin pasajlar Leon Diyakoz ve Antiokheialı/Antakyalı Yahya tarafından tasdik edilmişse de, Galile'ye ilişkin olanlar son derece abartılmış.[479] Bununla birlikte, ara-

mızdan yeni ayrılan Atonts, parça üstünde daha iyi bir okuma yaparak, otantikliği lehine yeni kanıtlar getirdi.[480] Mektubun içerdiği bir ekin Ermenice metni bozulmuş olduğundan onun tarafından düzeltildi. Bu ekte İoannes Tzimiskes, Daron'daki ve Tercan'daki (Derxene) komutan vekilinden ("Tercan *protospathariosu*, Daron *strategosu* Leon") Daronluların *Aydziats* kalesini hâlâ imparatorluk yetkililerine teslim etmediklerini öğrendiğini söylüyordu. Basileus, kalenin işgalinden vazgeçtiğini Leon'a yazdığını ekliyordu. Atonts'un da belirttiği gibi, bu pasajdan, mal varlıkları imparatorluk tarafından ellerinden alınmış olan Daronlu prenslerin, en azından o tarihte, yani 975'te, Bizanslıların onlara bırakma kurnazlığını gösterdikleri bazı "arazi parçaları"na hâlâ sahip oldukları sonucu çıkıyor.

III. Aşod'a hitaben yazılmış mektuba, İoannes Tzimiskes'in Ermeni din bilgini Filozof Leon'a gönderdiği bir başka mektup ekli. Bu sonuncusu, "Antzevatsik nahiyesinden Bab Pakraduni ve *protospatharios* Sımpat Tornetsi'yle beraber" Konstantinopolis'e davet edilmiş, zira imparator onların "bilginlerimiz ve filozoflarımızla görüşüp konuşma"larını arzu ediyormuş.[481] Elbette burada, Bizanslı çevrelerin Ermeni Kilisesi'ni Grek Ortodoksluğuna döndürmek için yeni bir girişimi söz konusu. Bu mahiyetteki tartışmalar Bizans'ın düşüşüne kadar pek bir sonuç alınmadan sürecekti. Gerçekten de Mateos'un teyit ettiğine göre, Tzimiskes'in Boğaziçi'ne dönüşünde, "Ermeni din bilginimiz, imparatorun huzurunda, başkentin bütün bilginleriyle dini tartışmalara girdi, akıl yürütmesinin alt edilemez olduğunu gösterdi, kendisine yöneltilen bütün sorulara herkesin memnuniyetle karşıladığı cevaplar verdi ve övgülere boğuldu ve imparator onu çok değerli hediyelerle ödüllendirdi, sonra da bu ağırlamadan çok memnun kalarak Ermenistan'a, ünlü Şirag sülalesinin yanına döndü," yani Ani'deki kral III. Aşod'un yanına.[482]

II. Sımpat'ın saltanatı

III. Aşod'un Ermenistan kralı olarak halefi büyük oğlu II. Sımpat oldu, Ani'de 977'den 989'a kadar hüküm sürdü. Aşod'un öldüğü gün, Sımpat Ani'de taç giydi. Tarih ona *Diyezeragal* veya "Dünyanın Efendisi," "Hâkim" lakabını verdi, bunun sebebi şüphesiz, babasının izinden giderek, yabancı tehdide karşı, Ermeni prenslerinin topunu emri altında toplama fırsatını yakalamış olmasıydı.

Selefleri gibi II. Sımpat da yaptırdığı binalarla kendini gösterdi. Ani şehri onun tarafından tepeden tırnağa değiştirildi. "Ani'nin hendeklerini doldurdu ve üstüne, Akhuryan ırmağından Dzağgotsatzor ("çiçekler vadisi") denen vadiye kadar uzanan daire şeklinde bir sur inşa etti. Bu suru kireçle harçlanmış taşlardan bina etti ve yanlarına burçlar ve yüksek kuleler dikti. Eskisini kat kat aşan bu sur, şehrin yayıldığı alanı bütünüyle kapsıyordu. Sedir ağacından kapıları, demirden bir parçayla ve sağlamca gömülmüş büyük çivilerle teçhiz edilmişti. Gene Ani şehrinde, daha önce Argina'daki patrikhanenin kilisesini inşa etmiş olan mimar Dırtad yönetiminde muhteşem bir kilisenin temellerini attı."[483] Ermeni mimarı Dırtad zaten bir ustaydı, Bizanslıların deprem yüzünden kısmen yıkılmış olan Konstantinopolis'teki Aya Sofya'yı restore etmekle görevlendirdikleri de oydu.[484] Bu binaların yapılması II. Sımpat'ın saltanat süresine yayıldı. Ani'nin çifte suru ve yanlarındaki yuvarlak kuleler, sekiz yılda tamamlandı. Katedralin temelleri 989'da, Sımpat'ın ömrünün son yılında atıldı; katedral ancak bir sonraki saltanat döneminde, Sımpat'ın yengesi, kraliçe Gadramite tarafından tamamlanacaktı.[485] Gene II. Sımpat'ın saltanatının sondan bir önceki senesinde, 988'de, Akhuryan'ın doğu kollarından birinde, Marmaşen (daha sonra Hanlıca) manastırının inşasına başlandı,[486] Vahram Pahlavuni tarafından kurulan[487] manastır Samuel Anetsi'ye göre 994'te[488] ya da daha doğrusu, Brosset'nin incelediği bir kitabeye göre 1029'da bitirilecekti.[489]

O andan itibaren Ani'de birbirinden çok farklı iki bölüm ortaya çıktı: "Kral Aşod'un inşa ettirdiği surlarla çevrili eski kent ile kral Sımpat devrinde çift sıra surlarla sarılmış, yeni ve genişletilmiş kent. Şehir durmadan büyüdüğünden, nüfus taşıyor ve müstahkem şehrin surlarının dışına, hatta dış surların birkaç yüz metre ötesinde yer alan özel surların dışına yayılıyordu."[490]

Kars kralı Muşeğ'in muhalefeti
Kuropalates *Dayklı Tavit'in müdahalesi*

II. Sımpat Kars ve Vanant kralı olan amcası Muşeğ'e[491] karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Asoğig, Muşeğ'i hayli olumsuz bir şekilde resmeder: "İçinde hiç Tanrı korkusu yoktu. Debdebeli bir hayat sürdürdüğü kibar fahişelerle birlikte yaşıyordu."[492] II. Sımpat, Şadig kalesini

onun elinden aldı, Cagadk nahiyesinde bulunduğu söylenen[493] kalenin yeri Şirag'daki Yerazkhatzor yakınında da araştırıldı.[494] Bunun üzerine Muşeğ, kuzeybatıdan güçlü bir prensi, *kuropalates* Dayklı Tavit'i yardımına çağırdı.

Dayk prensi olup Bizans unvanı *kuropolates*le taltif edilmiş olan Tavit, Pakraduni ailesinin İberyalılaşmış veya Gürcüleşmiş dalına mensuptu. Dayk sakinleri, Kalust Der-Mıgırdiçyan'ın Frédéric Macler'e belirttiği gibi, şüphesiz Ermeni soyuna bağlıydılar. Her halükârda, (isimlerini Dayk'a, nam-ı diğer Tao'ya vermiş olan) Taohoi/Taokhosların eski yerli özü çoktandır Ermenileşmişti. Ama, Bizans'ın yörüngesinde olan Dayklılar, tıpkı Gürcistan'daki komşuları gibi, "Khalkedoncu" Ortodoksluğu benimsemiş olduklarından, dönemin hem Ermeni hem Bizanslı kilise yazarları onları "Gürcüler"den sayıyorlardı.[495] *Kuropalates* Tavit'e gelince, tarihini yukarıda özetlediğimiz[496] Klarcet'in, Kolaver'in ve Ardahan diyarının prensi, Gürcistan'ın Pakraduni kralı II. Adarnase'nin torununun oğlu olduğunu biliyoruz. Nitekim, *Gürcü Vakayinamesi*'nde, onun "*kuropalates* Adarnase'nin oğlu ve *kuropalates*-kral Pakraduni Sumbat'ın (=Sımpat) torunu" olduğu söylenir, bu Sumbat da kral II. Adarnase'nin oğluydu ve 923'ten 958'e kadar hüküm sürdü.[497] Bundan şu sonuç çıkıyor ki, Dayklı Tavit'in babası Adarnase, Gürcistan'ın *kuropalates*-krallarının sülalesinden gelen ve Dayk tarafında bir has sahibi olan bir küçük evlattı; ilerde göreceğimiz gibi, Tavit bu hası dikkat çekici ölçüde büyütecekti.

Dayklı Tavit, Ermeni-Gürcü uç beylikleri prenslerinin tipik bir örneğidir, bunlar genellikle Ermeni asıllıydılar (onun durumunda olduğu gibi); kısmen, en azından Gürcüler gibi Grek Ortodoksluğunu benimsemiş oldukları ölçüde (Bizans yönetiminde kariyer yapmak için vazgeçilmez bir şarttı bu) İberyalılaşmışlardı, ama gene de Ermeni ruhuna yakın dururlardı. Tavit güçlü bir kişiliğe sahip, sonuç itibarıyla cana yakın biri gibi görünüyor ayrıca. *Gürcü Vakayinamesi* onu "dindar, yoksullara karşı inayetli, merhametli, hınç beslemeyen, cömert, keşişlerin büyük dostu, kiliseler yaptıran, herkesin iyiliğini isteyen" biri olarak gösteriyor.[498]

Küçük evladın soyundan gelen bir kola mensup bu Pakraduni, Gürcü olmuş ebeveyni gibi Grek Ortodoksluğunu benimsemişse de, Ani'deki ve Kars'taki, Ermeni ve "Gregoryen" olarak kalmış esas kola mensup Pakraduniler arasındaki meselelere hakem olarak müdahale etmekten memnundu. Ani'deki "kralların kralı" II. Sımpat'a karşı, Kars kralı Muşeğ'in

tarafını tuttu. "Gürcü ordusunun başına geçerek" der Asoğig, "Sımpat'ın üzerine yürüdü ve Şirag nahiyesinde, Pavats-tzor[499] denen köyde ordugâh kurdu." Yanında, onu yardıma çağırmış olan Muşeğ vardı.

Bu müdahale karşısında, II. Sımpat, anlaşmazlık konusu olan Şadig kalesini Muşeğ'e geri vermek mecburiyetinde kaldı. "Böylece, Sımpat'ın topraklarına hiçbir zarar gelmeden, barış imzalandı, zira *kuropalates* Tavit adil ve barışçı bir adamdı."[500] Şurası da bir gerçek ki, Ermenistan'ın Pakraduni kraliyet mülkünü ilanihaye parçalara ayıran haslar sistemine karşı kraliyet yönetiminin her türlü tepkisi başarısızlığa mahkûmdu, zira komşuları (bireylere karşı şahsen ne kadar iyiliksever olsalar da) Ermenilerin bir araya gelmesini önlemeye ve işlerini kolaylaştırdığı için kuvvetlerin dağılıp bölünmesini sürdürmeye meyilliydiler daima.

Ne var ki Muşeğ savunmayla elde edilen bu başarıyla yetinmedi. Hırslı Kars kralı, yeğenini, Ani'deki kralların kralını tahtından indirmekten daha azına razı değildi. Bu umutla, Asoğig'in Abelhac olarak adlandırdığı –yani Azerbaycan ve Arran'da hüküm süren Musafirî hanedanından Dıvin beyi Ebu'l-Heyca–[501] Müslüman bir prensin desteğini istemekten hiç çekinmedi. Ebu'l-Heyca bir süre sonra Vanant'a bir akın düzenlemek için bundan faydalandı; bu akın sırasında ünlü Horomots manastırını yaktı "ve Şoğagat kilisesinin kubbesinin üstündeki haçı iplerle alaşağı etti," yani, Macler'e göre, Eçmiyadzin katedralinin[502] (Ermeni yılı 431=26 Mart 982-25 Mart 983).[503] Ama neyse ki fırtına yön değiştirdi, zira Ebu'l Heyca daha sonra civardaki başka bir Müslüman prense; Koğtan (Ordubad, Nahçivan'ın güneydoğusunda, Aras'ın kuzey kıyısında) diyarı beyine, Ebu Dulaf Şaybanî'ye saldırdı. Ebu'l Heyca yenildi, esir alındı ve Ermeni toprağında sahip olduğu ve fethettiği her şeyi, Dıvin şehri de dahil, kendisini yenmiş olana bırakmak zorunda kaldı.

Müslüman tehlikesi sadece yer değiştirmişti. Bu sefer de Ebu Dulaf Şaybanî Vasburagan'a saldırdı (983'e doğru). Vasburagan kralı Aşod-Sahak,[504] *"prenslerin prensi" Apulğarip'in, prens Krikor'un ve marzban* Dikran'ın kumanda ettikleri bütün kuvvetlerini onun üzerine yolladı. Apulğarip, Şaybanî'nin ordusuna hazırlıksız yakalandığında, Pagiar'da[505] mola vermişti; burası, Koğtan diyarının karşısında, Culfa'nın güneybatısında, Aras'ın güneyinde yer alan Vasburagan'ın sınır nahiyesi Cıvaş'ta bulunuyordu. Ebu Dulaf'ın adamları atlarını çaldılar, o da Pagiar kalesine sığınmaya ancak vakit bulabildi. Sıkı bir şekilde ablukaya alınmış ol-

duğundan, onlarla müzakereye oturmayı kabul etti. Silahlarını bırakması şartıyla, ordusuyla beraber serbestçe çekilebileceğinin güvencesini aldıktan sonra, böyle vaatlere güvenmek gibi bir ihtiyatsızlıkta bulundu. Vasburagan ordusu silahsız kalır kalmaz, Müslümanlar üzerine saldırdılar ve orduyu katlettiler. Sadece şeflerin, Apulğarip, Krikor ve Dikran'ın hayatları bağışlandı ve yüklü bir kurtarmalık karşılığında serbest bırakıldılar (Ermeni yılı 432, 26 Mart 983-25 Mart 984).[506]

Kuropalates *Dayklı Tavit ve iki Bardas'ın savaşı*

Kuropalates Dayklı Tavit'in Ani'deki kralların kralı II. Sımpat ile Kars kralı Muşeğ arasında hakemlik ettiğini gördük. Koşullar onu Bizans imparatorluğundaki iç savaşlara da müdahale etmek durumunda bıraktı. Merhum imparator İoannes Tzimiskes'in kayınbiraderi olan ve o sırada "Mesopotamia *themas*ı"nın, yani Kharpert'in –daha sonra Harput– kuzeyindeki Vartenig yöresinin valisi olarak bulunan Bizanslı komutan Bardas Skleros, 976'da genç imparator II. Basileios'un idaresine karşı ayaklandı. Savaş ilkin Anti-Toros tarafında, Kilikya ile Fırat Ermenistanı arasındaki Lykandos *themas*ında cereyan etti; Skleros mevcut idareye sadık olanları orada hezimete uğrattı (sonbahar 976).[507] Bu düelloda, Ermeniler daha ziyade Skleros'a yakınlık duydular, belki de İoannes Tzimiskes'in Ermeni kanının hatırasından dolayı. Her halükârda, Daron'un mal varlıkları ellerinden alınmış iki prensi, Grigorios (Krikor) ve Pankratios'un (Pakarad), ve de Bizanslılarca *magistros* unvanıyla taltif edilmiş kuzenleri Romanos'un, ayrıca Mogk (Moksoene) diyarı beyi Zapranig'in Skleros'un tarafını tuttuklarını görüyoruz. "Daronlular tabii ki hallerinden memnun değildiler ve Skleros'un ayaklanması sayesinde Daron'a kavuşmayı umuyorlardı."[508] Gerçekten de cesurca kendilerini tehlikeye attılar. "Krikor ve Pakarad'ın yanı sıra Zapranig, Grek birliklerine korku salıyorlardı. Şiddetli bir kasırga gibi üzerlerine atılıyor, birçok düşmanı kılıçtan geçiriyor veya esir alıyorlardı."[509] Skylitses, Skleros'un Lykandos zaferini kazanmasına en çok yardım eden komutanlar arasında, Sakhakios Brakhamios –yani Sahak Vahram– adlı bir *strategos*un da adını anar; Schlumberger, isminden Ermeni asıllı olduğu anlaşılan bu kişinin Lykandos *themas*ının *strategos*u olduğunu tahmin eder.[510]

Bütün Küçük Asya, Nikaia'ya [İznik] varana dek, tahtta hak iddia ede-

nin hâkimiyetine geçti. Bunun üzerine imparatorluk yetkilileri başlarına merhum imparator Nikephoros Phokas'ın bir yeğenini, Bardas Phokas'ı geçirdiler. Ama bu sonuncusu, Amorion'da (Hamza-Hacı [Afyon'un Emirdağ ilçesinde])[511] Skleros'a yenik düştüğünden (978 ilkbaharı), doğuya doğru, Kharsiana *theması* tarafına, sonra da Sebasteia'ya (Sivas) doğru geri çekilmek zorunda kaldı; orada *kuropalates* Dayklı Tavit'ten yardım ve takviye istedi (978 sonbaharı).[512] Bardas Phokas, Dayk'a komşu olan Bizans eyaleti Khaldaia *themasının strategosu* olduğu zamanlar, Tavit'le dostluk kurmuştu. Tavit, talihsiz dostunun ricasını severek kabul etti. Bizanslı vakanüvisler Skylitses'e ve Kedrenos'a göre, Bardas Phokas bizzat Tavit'in yanına gitti.[513] Asoğig'e[514] ve *Gürcü Vakayinamesi*'ne[515] göre ise aksine, efendisi genç imparator II. Basileios adına, İoannes Tornig adlı bir Gürcü beyini Tavit'ten yardım istemeye gönderdi. Bu Tornig, İberyalı yani Gürcü olarak nitelenir, ya gerçekten öyle olduğundan, ya da Grek Ortodoksluğunu benimsemiş oldukları için eski memleketlileri tarafından reddedilen Dayklı veya diğer Bizans hududu kökenli Ermenilerden biri olduğundan. Gerçekten de, Ortodoks keşişi olmuş ve Athos'taki manastırlardan birinde yaşıyordu.[516] *Gürcü Vakayinamesi*'nde yazdığına göre, genç imparator II. Basileios'un ve ana imparatoriçe Theophano'nun özel ulağı onu orada buldu ve derhal Dayk'a gitmesini ve *kuropalates*ten yardım almasını emretti. II. Basileios'un "*Kuropalates* Tavit'ten başka, dünyada bize yardım edecek kimse yok," dediği yazılıdır *Vakayiname*'de.[517] Gerçekten de Tavit, keşiş-elçiyi en iyi şekilde karşıladı ve ittifak anlaşması imzalandı.

Tavit için avantajlı bir anlaşmaydı bu. Konstantinopolis sarayı, desteğinin bedeli olarak, o güne kadar imparatorluğa bağlı olan bazı sınır nahiyelerini ona bırakıyordu; şöyle ki Khağdoyariç "*kleisura*"sını* ve bu dar geçidin doğusundaki Çormayri nahiyesini (Grekçe Tzourmere),[518] Garin (Erzurum) şehrini ve kazasını, Pasian (Grekçe Phasiane) kazasını, biraz daha güneybatıdaki Sevug kalesini, veya Mardağı --daha sonraki Tekman.[519] Bizanslılar, Dayklı Tavit'e, Van gölünün kuzeybatısında yer alan Hark[520] ve Abahunik nahiyelerini bile vaat ettiler, yani on yıl önce (968-969) duvarları onlar tarafından yerle bir edilmiş olan Manazgerd emirliğini. Honigmann'ın belirttiğine göre, böylece Tavit, kuzeybatıda Fırat kıyısındaki Aşkale yakınındaki Kağdariç'ten, Erzurum ve Tekman

* ***kleisura:*** (Grekçe) Dar geçit. (ç.n.)

diyarlarından, güneydoğuda Murat suyunun yukarı mecrasına kadar geniş bir alana sahip oluyordu (979).[521] "Böylece *kuropalates*, imparatorluk yakınındaki Yukarı Ermenistan'ın en güçlü küçük hükümdarlarından biri oldu." Bununla birlikte *Gürcü Vakayinamesi*'nde, imparatorluğun Dayklı Tavit'e yaptığı bu bağışın yaşadığı sürece geçerli olduğu özellikle belirtilir,[522] bu da, ilerde, o öldüğünde meydana gelecek olayları açıklıyor kuşkusuz.[523] Öyle ya da böyle, Tavit, bu ittifakı pekiştirmek için, Konstantinopolis sarayına rehineler gönderdi, bilhassa genç Evthymos'u –geleceğin Gürcü azizi Tefsirci Euthymios.[524]

Ve Tavit sözünü tuttu. Keşiş cüppesini bir süreliğine çıkarıp madeni örme zırhını giyen İoannes Tornig'in kumandası altına yerleştirdiği 12 000 seçkin adamını imparatorluğa verdi. Tavit, Cocig adlı bir askeri şefi Tornig'in komutan vekili olarak atadı; Cocig'in ismi, Erzurum'un kuzeyinde, Kızıl-kilise yakınındaki Öşg kilisesinin bir kitabesinde yer alır.[525] Bu takviyeler sayesinde, imparatorluk komutanı Bardas Phokas 24 Mart 979'da Amorion'un doğusundaki Pankaleia ovasında yapılan büyük muharebede Bardas Skleros'u ezdi. Dayk süvari birliği Skleros'un terk edilmiş ordugâhını sevinçle talan etti.[526] İsyanın kökü kesin olarak kazınınca, Tornig, Skleros'la uzlaşmış olan Anadolu'daki Bizanslı büyük toprak sahiplerinin mallarını da askerlerine talan ettirdi; bütün ganimeti beraberinde götürerek, Tavit'in onu muhteşem bir şekilde karşıladığı Dayk'a girdi muzafferane. Komutan vekillerinden biri olan İoane, ganimetten payına düşeni, Samtzhe eyaletinde, Akhaltzikhe kazasında, Koblian nahiyesindeki Zarzma kilisesine bir şapel inşa ettirmekte kullandı, anısına da bir kitabe dikti, 1045 tarihli bu kitabe Brosset tarafından 1847'de bulundu:[527] "Tanrı adına ve onun kutsal Anasının şefaatiyle, ben Soula oğlu İoane, bu şapeli inşa ettim. Skleros'un Greklerin ülkesinde ayaklandığı günlerde, *kuropolates* Tavit, Tanrı onu göklere çıkarsın, aziz *basileus*ların yardımına koştu ve hepimizi orduya gönderdi. Skleros'u yendik. Ve ben, Kharsiana diyarında, Sarvenis'te, bir ikametgâh kurdum vs."

Ne var ki Hıristiyanlar arasındaki bu iç savaşın Ermenistan'da can sıkıcı sonuçları oldu, zira Müslümanları cesaretlendirmişti, tıpkı Kürt hanedanı Mervanîlerin kurucusu emir Baz örneğinde olduğu gibi. Baz, Van gölünün kuzeydoğu ucundaki Arceş'teki ve gölün kuzeybatı ucundaki Khlat veya Ahlat'taki Ermeni-Müslüman şehirlerinin efendisi olmuş ve 983'ten sonra bunlara, Büveyhoğulları emirlerinden aldığı Diyarbakır'da-

ki Amid, Miyafarikin ve Nasibina'yı [Nusaybin] eklemişti.[528] Daha önce Bizanslılar tarafından harap edilmiş Manazgerd'i yeniden kurmak ve tahkim etmek için, Bizanslılar arasındaki bu iç savaştan faydalandı. Manazgerd emirliğini bu şekilde yeniden inşa etmekle yetinmeyip, Bizans topraklarındaki Daron eyaletini talan etti, ahalisiz bıraktı ve Daron'daki Muş şehrini yağma etti.[529] "Muş'taki Surp Pırgiç kilisesindeki papazları hunharca katletti, kan izleri hâlâ duvarlarda görülür," der Asoğig.[530] Sıradan bir çapuldu bu, ama Baz, Hicret takviminin 380. yılındaki –yani 990-991– ölümüne kadar, hem Abahunik'i (Manazgerd diyarı) hem de Diyarbakır'ı elinde tuttu. Honigmann o dönemde Abahunik'in, doğal sodyum karbonatı, manyezi ve bakır madenleriyle, ne kadar zengin olduğunu belirtir.[531]

Küçük evladın soyundan gelen kollar: Daşir'deki Pakraduni krallığı

Bizans Ermenistanı'nda bu olaylar cereyan ederken, bağımsız Ermenistan parçalara ayrılması yüzünden kısmen felce uğramış durumdaydı.

Kral III. Aşod, 980'e doğru, üçüncü oğlu Kurken'e has olarak Daşir kazasını ve başkenti Lori'yi vermişti.[532] Esas Daşir'den başka, der Vartan, bu yurtluk "Sevortilerin ülkesiyle birlikte Dzoroked'i, Gayan, Gayodzın, Khorkhorunik ve Pazgert kazalarını da kapsıyordu; Gürcüler bunları genel olarak Somkhet adı altında toplar."[533] 982'de Kurken kendi mülkünde kendini kral (*takavor*) ilan etti; ağabeyi, kralların kralı II. Sımpat onu engellemek için hiçbir şey yapmadı.[534] Tam aksine, öyle görünüyor ki II. Sımpat bu vesileyle Sanahin manastırına gitmiş ve gerçekten de manastırı yeni taşra krallığının dini metropolü olarak piskoposluk makamı haline getirmiş. Hazırladığı yasalardan birinde şöyle der: "Manastırın aziz başkanı Yesayi'yi, Ermenilerin büyük patriği Haçik'in elinden piskopos olarak takdis ettirdim ve Kukark'ın sınırlarına kadar, Tiflis'in sınırlarına kadar bütün Daşir diyarını bu piskoposluk bölgesine verdim." Bu metin, yeni krallığın yaratılmasının, Ermeni-Gürcü hudutlarının siyasi olduğu kadar kültürel olarak da Ermenileştirilmesine yönelik açık ve kesin bir isteğe tekabül ettiğini gösteriyor.[535] Gerçekten de Kurken, annesinin, kraliçe Khosrovanuş'un başlatmış olduğu, Sanahin'deki Asdvadzadzin kilisesinin ve Hağpad'daki Surp Nışan kilisesinin inşasını tamamladı.[536]

Bu şekilde Kukark'ta, Ermeni-Gürcü uç beyliklerinde kurulan yan koldan yeni Pakraduni hanedanı, 982'den 13. yüzyılın ortasına kadar sürecekti. Bu hanedanın prensleri Gorigyan kralları, Ağvank yani Ağvanların kralları veya Dzoroked kralları adları altında tanınırlar. Gerçekte, bu şekilde yaratılan taşra devleti zaman zaman başlangıçtaki mülkünün bir hayli ötesine yayılmış olmakla birlikte,[537] genel olarak Tepeta vadisiyle –Rusların deyişiyle Kamenka– sınırlı kaldı.[538]

Kurken 989'a doğru öldü. Sanahin'deki Asdvadzadzin kilisesine gömüldü.[539] Daşir tahtına büyük oğlu Tavit *Anhoğin* geçti, 989'dan yaklaşık 1048'e kadar hüküm sürecek ve bu soyun en büyük prensi olacaktı.[540]

Küçük evladın soyundan gelen kollar: Kars'taki Pakraduni krallığı

Kars'ın yerel Pakraduni kralı Muşeğ, Ermeni takviminin 433. yılında (25 Mart 984-24 Mart 985) öldü. Halefi olan oğlu Apas altı yıl hüküm sürdü (984'e doğru-989). Apas tahta çıkmadan önce havai bir delikanlıydı "ve onun hal ve gidişiyle meşgul olanlar, kendini ruhani hayır işlerine hiç vermeyeceğinden korkmuşlardı. Ama kral olduğunda, ciddi, maharetli ve sağduyulu, eski zamanın bilgeleri arasında yer almaya layık bir adam olduğu ortaya çıktı, bambaşka biri oldu."[541] Öncelikle, mülkü olan Vanant'ta eşkıyalığı ortadan kaldırmakla uğraştı. Asoğig burada, Vanant'ın cinayetin ve eşkıyalığın yurdu olduğunu söyleyen Movses Khorenatsi'nin pasajını hatırlatır:[542] "Apas'ın babası olan Muşeğ zamanında, sadece yollarda ve ıssız yerlerde değil, şehirde bile (Kars şehri) çapulculuk vardı. Akşama doğru ve gece boyunca, soyulmuş kişilerin çığlıkları ve haykırışları duyulurdu sadece. Apas bu karışıklıkları bastırdı; yakalayabildiği bütün hırsızlar, büyükler ve küçükler arasında, zenginler ve serbest köylüler arasında ayrım yapılmadan ölüm cezasına çarptırıldı. Eyaletlerine bu şekilde barışı ve huzuru getirdi, öyle ki herkes geceleyin gündüz vaktiymiş gibi, ıssız yerlerde sanki bir saraydaymış gibi güven içinde dolaşıyordu."[543]

Kars kralının idaresi, demek ki örnek bir idare oldu. "Herkes," diye devam eder Asoğig, "ülkeyi dört başı mamur bir hale getirmek ve adaleti ve hakkaniyeti kendine şiar edinmiş bir idare altında yararlı işler yapmak için uğraşıyordu." Bu onarıcı hükümdarlık devirleri, feodal kavga-

lara ve Müslüman tehdidine rağmen Ermenistan'ın refahını açıklıyor. Dönemin tehlikelerine rağmen, Ermeniler sebatla çalışıp didinmeyi sürdürüyordu. Asoğig ayrıca Apas'ın hakiki dindarlığını ve sofuluğunu da över, oruç günlerinde "sofrasına süt ürünleri ve balık konmasını men ediyor, sadece ekmek ve sebzeyle besleniyordu." Öte yandan Apas, "selameti için," "Arşarunik nahiyesinin girişinde," Şirim manastırını kurdu,[544] manastırın ilk başkanı mübarek keşiş Movses oldu (1002'de öldü). Apas'ın annesi –Artsakh'ta, Parisos'taki Sünikli prenslerin ailesindendi–[545] kral Muşeğ'in dul karısı da çekilmiş olduğu Trin-vank manastırını güzelleştirdi.[546]

Müslümanlarla müsademeler

Hıristiyan Ermenistan'ın feodal yönden parçalara ayrılması, küçük evladın soyundan gelen has sahibi çeşitli Pakraduniler arasında "krallığın ufalanması," yeni Müslüman istilalarını kolaylaştırabilirdi. Neyse ki Arap-Acem dünyası da aynı ölçüde bölünmüştü. Ermeni takviminin 436. yılında (25 Mart 987-23 Mart 988), Azerbaycan emiri "Abelhac," yani Ebu'l Heyca ibn er-Ravad eski düşmanı, Koğtan (Nahçivan'ın doğusunda) emiri Ebu-Dulaf'a saldırdı, bu eyaleti talan etti ve Dıvin'e kadar ilerledi, hatırlanacağı gibi bu şehir Hıristiyan Ermenistan'ın ortasında Arapların hâkimiyetinde kalmıştı.[547] Orada otoritesini kabul ettirdi ve hilafetin parlak devrindeki eski Arap valilerinin rolüne soyunarak, "Ermenilerden geçmiş yılların cizyesini istedi." Ermenistan kralı II. Sımpat, talep edilen vergileri ona yollamanın uygun olacağına hükmetti, sonra, ya onu bu şekilde memnun etmiş olduğundan ya da Ermeni askerlerinin ayaklanması tehdidi yüzünden, emiri Azerbaycan'a dönmeye ikna etti.[548]

Ermeni takviminin 437. yılında (24 Mart 988-23 Mart 989) Ebu'l Heyca Vasburagan'a saldırdı. O sırada Vasburagan'ın başında Kurken-Haçik vardı; Antzevatsik beyi olan Kurken-Haçik, 983'te yerel kral olarak ağabeyi Aşod-Sahak'ın yerine geçmişti. Esasında düşmanlıklar Kurken-Haçik'ten de, hatta Azerbaycan emirinden de değil, ikinci dereceden vasallardan kaynaklandı. Herli (Khoy) bir Müslüman reisi, Manazgerd emirliğinden Urmiye gölünün kuzeybatısındaki memleketine dönerken, yolda Hıristiyan çocuklarını kaçırdı: "Bir köyden geçerken, oynamakta olan güzel Hıristiyan çocuklarını gördü. Adam kaçıran kurt-

lar gibi üstlerine saldırarak, o ve arkadaşları çocukları atlarına bindirdikleri gibi kaçtılar. Ama bu çocuk kaçırma olayına tanık olan Sarkis adlı bir Ermeni soylusu, atına atladı ve peşlerine düştü. İki ağzı keskin kılıcını çekerek onlara yetişti, cesurca üstlerine atıldı ve Her beyini ikiye biçti, sonra da çocukları köylerine geri getirdi." Her beyinin babası Azerbaycan emiri Ebu'l Heyca'ya başvurup, Vasburaganlılardan intikam alırsa mülkünü ona bırakmayı teklif etti. Nitekim emir, "yelpaze şeklinde" açılarak ülkenin her yanını kolaçan eden, yollarına çıkan herkesi katleden üç süvari koluyla Vasburagan'ı istila etti, ama maksadını gerçekleştiremeden aniden öldü.[549] Ölümü Vasburagan'ı kurtardı. Onun halefi olarak Azerbaycan'ın idaresine geçen oğlu Mamlan, eski rakibi, Koğtan emiri Ebu-Dulaf'ın Dvin'i geri almasını engelleyemedi. Ermenistan kralı II. Sımpat, Azeri güçlerinin bu zayıflığından faydalandı. Ermeni patriği Haçik Arşaruni'nin aracılığıyla, Mamlan'la bir barış anlaşması imzaladı, bu da bütün Hıristiyan ülkesinin yararına oldu.[550]

İmparator II. Basileios ile Ermeniler arasında geçimsizlik alametleri

Ermeni nüfusunun yurtlarından alınıp Trakya'ya veya Makedonya'ya nakledilmesi Bizans politikasının eski bir geleneğiydi. Bizans otoritesinin bundaki kazancı, Ermenistan'da *haygan* direnişini "bölüp parçalamak" ve Balkanlarda Slav ilerleyişine karşı mücadele eden imparatorluk ordularına mükemmel bir askeri unsur temin etmekti. İmparator Maurikios devrinden itibaren bu nüfus nakillerinin yapıldığını gördük.[551] İmparator II. Basileios, Bardas Skleros'un isyanını halleder halletmez (979), bu nakletme işine girişti yeniden. Asoğig olayın 979 ile 986 arasında olduğunu belirtir: "Basileios egemenliği altında olan Ermeni nüfusunun bir kısmını, Bulgarların karşısına çıkarmak ve bu diyarı kalkındırmak amacıyla Makedonya'ya geçirmek istedi. Büyük sayıda Ermeni'yi oraya yerleştirdi."[552] Aynı esnada, Ermenilerin eskiden beri kalabalık olduğu Kapadokya'da, Sebasteia'nın (Sivas) Grek metropoliti onları inançları konusunda tekrar taciz etmeye başlıyordu. Asoğig, Sebasteia'daki belli başlı Ermeni papazlarının zincire vurulup imparatora sevkedildiğini ve en kıdemlileri olan Kapriel'in, "ilim irfan sahibi ve imanı sağlam ihtiyar," hapse atıldığını ve orada kötü muameleler sonucu öldüğünü belirtir (Ermeni takvi-

minin 435. yılı, 25 Mart 986-24 Mart 987). Metropolite bağlı bölgede Ermeni kültünü icra etmek yasaklandı. "Sebasteia'da bulunan Ermenilerin çan sesiyle toplanmaları yasaklandı."[553] İmparatorluk yetkilileri, yıldırma veya kandırma yoluyla, bazı papazlara ve Sebasteia ile Larissa'nın iki Ermeni piskoposuna, Sion ile Hovhannes'e "Khalkedoncu" tanımları benimsetmeyi başardılar.[554]

Sebasteia'nın Grek metropoliti, Kapadokya'daki Ermeni kolonilerinin millet niteliğini bozmaya uğraşmakla yetinmedi. Ermeni patriği Haçik Arşaruni'ye Bizans Ortodoksluğuna katılması için bir ihtar gönderdi. Haçik uzun bir mektupla cevap verdi, Asoğig'in bize aktardığı bu mektupta Gregoryen Kilisesi'nin doktrine ilişkin görüşleri büyük bir belagatle gözler önüne serilir.[555] Aynı yazarın belirttiğine göre, bu mektubu aldığında Sebasteia metropoliti "mahcup oldu, ama kötülüğünden bir nebze olsun vazgeçmedi."[556] Urfalı Mateos'a göre, Haçik'e hitaben yazılmış mektup Melitene'nin (Malatya) Grek patriği Theodoros'un elinden çıkmıştı, Haçik'in cevabı öyle takdire şayandı ki Theodoros ona büyük saygı duymuş ve mezhep farklılığına rağmen onunla sıkı bir dostluk kurmuştu.[557]

Bardas Phokas'ın isyanı ve bunun Ermenistan'daki sonuçları

Bu sırada Bizans imparatorluğunda iç savaşlar yeniden başlamıştı. Bir zamanlar tahtta hak iddia eden ve 979'daki hezimetinin ardından Bağdat'a sığınmış olan Bardas Skleros, 986'da geri geldi ve kendini Malatya'da anti-Cesar ilan etti. Kürt hanedanı Mervanîlerin kurucusu olan emir Baz'dan yardım istedi; yukarıda gördüğümüz gibi, Baz, Diyarbakır'da, Khlat'ta ve Abahunik'teki Manazgerd'de hüküm sürüyordu.[558] Baz, kardeşi Ebu Ali'yi çok sayıda birlikle ona gönderdi.[559] Aşağı yukarı aynı sırada, mevcut idareye sadık eski Bizanslı komutan Bardas Phokas da Kapadokya'daki Kharsiana'da ayaklandı ve o da kendini anti-Cesar ilan etti (15 Ağustos 987). Bardas Phokas, rakibi Skleros'u ihanet yoluyla ele geçirip Tyriaion (Ilgın) kalesine kapatarak ondan kurtuldu (12 Eylül 987). Skleros'u izlemiş olan Müslüman askerleri, "Ceyhan'dan (Pyramos) Abahunik'e kadar" yolları üstündeki her şeyi talan ederek memleketlerine döndüler.[560] Bizans nüfuz alanındaki Ermenistan gene Bizans'ın iç savaşlarının kurbanı olmuştu.

Bu sırada Bardas Phokas, *kuropalates* Dayklı Tavit'ten yardım istemek için, oğlu Nikephoros'u elçi olarak ona gönderdi. Nikephoros, *kuropalates*te 978-979 ittifakının hatırasını canlandırmakta hiç güçlük çekmedi.[561]

Bu eski ittifaka sadık kalan ama böylelikle imparatorluğa sadakatsizlik eden Tavit, Bardas Phokas'a iki bin süvari verdi, Yahya'nın dediğine göre bunlara "Khaldaia beyi Pakarad'ın iki oğlu" kumanda ediyordu.[562] Schlumberger ve Honigmann'a göre,[563] burada söz konusu olan, Bizanslıların Daron'u elinden almış oldukları Pakarad veya Pankratios'un oğulları olan iki Daronlu prenstir. Atonts'a göre ise aksine, iki Ermeni-Gürcü veya Dayklı derebeyi, *magistros* Çortvanel ile kardeşi söz konusudur; bu iki kardeş, *kuropalates* Tavit ve Bardas Phokas'ın hizmetinde gerçekleştirdiği başarılarından yukarıda[564] söz ettiğimiz keşiş-asker Tornig'in yeğenleridir.[565] Atonts ayrıca bu Ermeni-Gürcü ailesinin –Ortodoksluğu kabul ederek "İberyalılaşmış" Ermeni ailesinin– kadınlar tarafından Daronlularla akraba olmaları gerektiğini ekler.[566] Her halükârda, Daronlu olduğu şüphe götürmeyen ve bu olayda belirleyici bir rol oynamış olduğu anlaşılan bir prens, 968'de Daron'un ellerinden alındığı prenslerin büyüğü olan *magistros* Grigorios, imparatorluğun tarafını tutmuştu. Bardas Phokas Kapadokya'dan Konstantinopolis'e doğru yürüyüşe geçtiğinden, imparator II. Basileios *magistros* Grigorios'u Trabzon'a çıkmakla ve asinin başkente yaklaşmasını engellemek için bir şaşırtma harekâtı yapmakla görevlendirdi. İşte Bardas Phokas tam da bu manevrayı savuşturmak amacıyla *kuropalates* Tavit'in ve Çortvanel'in müdahalesini istedi.[567] Ama gene de manevra gerçekleştiğinden, o sırada Boğazlardan geçmeyi deneyen Bardas Phokas, *magistros* Grigorios'u püskürtmek için Gürcü askerlerini yollamak zorunda kaldı.[568]

Böylece daha başlangıçta felce uğratılan isyan, imparator II. Basileios tarafından bastırıldı ve Bardas Phokas Çanakkale Boğazı kıyısındaki Abydos'ta yapılan nihai bir muharebede, 13 Nisan 989'da can verdi.[569]

Büyük ve acımasız bir hükümdar olan II. Basileios'un zaferi, Bardas Phokas'ın isyanına yardım etmiş olan prensleri, başta da Dayklı Tavit ile Tavit'in komutan vekili ihtiyatsız Çortvanel'i nazik bir durumla karşı karşıya bırakacaktı. Karışıklıktan faydalanan Çortvanel, mevcut idareye sadık *magistros* Daronlu Grigorios'u yenmiş (Melitene tarafında şüphesiz)[570] ve Tercan (Derxene) ile Daron'u ele geçirmişti; bu eyalet, yukarı-

da gördüğümüz gibi, 968'den beri imparatorluk toprağıydı.[571] II. Basileios ona karşı *patricius* İoannes Portiz'i gönderdi;[572] Portiz, Tercan'daki Pakariç ovasında –daha sonraki Pekeric– onu yendi ve öldürdü (Ermeni takviminin 439. yılı, 11 Şubat 990-11 Şubat 991). İmparatorluğun gözünden düşmüş olan Dayklı Tavit sıranın kendisine geldiğini düşünüyordu. Bağışlanması için II. Basileios'a itaat yemini etti ve –ağır sonuçları olacak bir söz vererek– öleceği gün eyaletlerinin tamamını vasiyetle ona bırakacağını taahhüt etti, "zira," der Antakyalı Yahya, "Tavit'in yaşı ilerlemişti ve ne çocukları vardı, ne de belirlenmiş bir halefi."[573] Böylece, yeminini aktarmaları ve Dayk'ın ilerde imparatorluğa devriyle ilgili her türlü teminatı vermeleri için maiyetindeki yüksek mevkili kişileri derhal Konstantinopolis'e göndereceğini duyurdu.

II. Basileios bu konuda "blöf yapmıştı" (o tarihte Dayk'a tehlikeli bir sefere çıkmaya hiç niyeti olmadığı kanısındadır Schlumberger). Dolayısıyla, sırf gözdağı vermekle, böylesi sonuçlar elde etmekten memnundu. Tavit'e o çok imrenilen *kuropalates* payesini tevcih etti, daha doğrusu bu payenin simgesi şatafatlı kıyafetlerden yollayarak onun bu payeye sahip olduğunu teyit etti (990'a doğru).[574] Yani Tavit açısından durum kurtarılmış gibi görünüyordu. Gerçekte, vermiş olduğu ihtiyatsız söz geleceği ağır yükümler altında bırakıyor ve Ermenistan'ın kaderini taahhüt altına sokuyordu. Dayk vasıtasıyla, Bizans emperyalizmi, Bizans ilhakçılığı günün birinde Ermenistan kalesine iyice yerleşecek ve Pakradunilerin giriştiği *haygan* tahtını yeniden canlandırma çabasını sonunda yok edecekti...

Daronlular ise aksine, 987-989 buhranında mevcut idareye sadakatleri nedeniyle, Bizans'ta belirgin bir itibar kazanacaklardı. Yalnız, bu oyunda neredeyse tamamen Helenleşecekler ve Ermenistan açısından aslında kayıp olacaklardı.[575]

Dayklı Tavit, II. Sımpat ve Abhazya'da siyasi iktidarın intikali

Bizi ilgilendiren dönemde, Gürcü ülkesi –eski İberya– pek çok rakip eyalet arasında bölünmüştü. Öncelikle, Gürcistan'ın *kuropalates*-kralları, Pakraduni ailesinin küçük evladın soyundan gelen kolu; bu kol, Ermeni kaynaklarına göre, Ermeni "prenslerin prensi" (750'ye doğru düşmanları

tarafından kör edilen) Kör Aşod'un oğlu Vasak'tan geliyordu. Bu Aşod'un, gene adı Aşod olan torunu (ölümü 826) –*kuropalates* Aşod– Gürcü bir prensesle evlendi ve Gürcistan'ın ilk Pakraduni prensi oldu.[576] Bu kolun mülklerinin merkezi Klarcet, Kolaver ve Ardahan diyarından oluşuyordu, ama kademeli olarak Kartliya'ya yayıldı. Bu sülalenin karşısında Abhazya krallarının sülalesi dikiliyordu, bu krallar Megrelya ve İmeretya üzerinde de hüküm sürüyorlardı. Gürcistan'ın Pakraduni kralları, I. Pakrad (826'ya doğru veya 833-876) ve Tavit (876-881) Gürcistan'da hegemonyanın Abhazlara geçmesine izin vermek zorunda kaldılar. Çağdaşları, Abhaz kralı I. Giorgi Ağtsepel (845-877), iki sülalenin göz diktiği Kartliya'ya el koymuştu.[577] Bir yüzyıl sonra, Abhaz kralı II. Giorgi'nin (921-955) Kahetiya *korepiskoposu*[578] prens II. Kuirike'ye karşı,[579] doğu Gürcistan'a kadar muzaffer seferler düzenlediğini görüyoruz. Ama II. Giorgi'den sonra has sahibi prenslerin ve derebeylerinin itaatsizliği Abhaz krallığını sarstı. Giorgi'nin oğlu ve ikinci halefi olan Abhaz kralı Demetre (957-979), öz kardeşi II. Tevdos'un kendisine karşı ayaklandığını gördü. Tevdos'u yakalatıp gözlerini dağlattı.[580] Ama gene de II. Tevdos onun ardından hüküm sürdü (979-985). Görmüş olduğu işkence onda soylularının bir kısmına karşı dinmeyen bir nefrete yol açmışsa da, onu görme duyusundan tam olarak mahrum bırakmamış, zira *Gürcü Vakayinamesi* onu "tebaasına zulmeden ve kurumları değiştiren," yani feodaliteyi çökerten biri olarak gösteriyor.[581] Derebeylerinin önde gelenlerinden olan Kartliya *eristavı* İoane Maruşisdze, ona karşı *kuropalates* Dayklı Tavit'e başvurdu.

Tavit Gürcistan'a gitti ve Ermenistan kralı II. Sımpat'la da anlaşarak, bu ülkenin meselelerini çözdü.[582] İoane'nin ve diğer *eristav*ların isteğine uygun olarak, II. Tevdos'un yerine Abhazya tahtına, iki Kafkasya tahtında da en geçerli haklara sahip olan bir prensi, genç Pakarad veya III. Pakrad'ı geçirdi. III. Pakrad, babası Kurken ve büyükbabası II. Pakrad Regvan'dan dolayı, Gürcistan'ın Pakraduni tahtının (Klarcet ve Kartliya)[583] veliahtıydı, Abhazya kralı II. Giorgi'nin kızı ve dolayısıyla II. Tevdos'un kız kardeşi olan annesi Kurantukhd'dan dolayı da Abhaz tahtında hakları vardı.[584] Zaten Dayklı Tavit, sarayında büyütmüş olduğu, oğlu gibi sevdiği ve sonunda vârisi olarak kabul edeceği genç III. Pakrad'la şahsi olarak ilgileniyordu.[585] Kahetiyalılar, o sırada Kartliya'nın Hıristiyan başkenti olan (Tiflis hâlâ Müslüman bir emirin elindeydi) Uplistzikhe

şehrini kuşatmak için karışıklıktan istifade etmeye çalışmışlardı. Dayklı Tavit'in yaklaşması, Kahetiyalıları kaçırmaya yetti. Uplistzikhe'yi himayesine aldığı III. Pakrad'a teslim etti, bu sonuncusu adına *eristav* İoane'nin saygılarını kabul etti ve ülkeyi barışa kavuşturdu (985).[586]

Dayklı Tavit'in müdahalesi sonucunda, Gürcistan'da güçler bir merkezde toplandı. Gürcistan, kral II. Pakarad veya Pakrad tarafından yönetilmeye devam etti (958-994), sonra da II. Pakrad'ın oğlu Kurken tarafından (994-1008), Kurken'in oğlu genç Pakarad veya III. Pakrad ise bundan böyle Abhazya üzerinde hüküm sürüyordu (985). Kurken ölünce (1008), III. Pakrad, Pakraduni Gürcistanı'nın ve Abhazya'nın iki tacını başında birleştirdi. *Gürcü Vakayinamesi*'nde bu genç Pakraduni hakkında övücü sözler eksik olmaz: "Krallık yönetiminin başına geçince, herkes onun emrine girdi, zira artık yetişkin bir erkek olmuştu. Yönetmek, örgütlemek, yeniden biçimlendirmek için iki tam yıl harcadı; her konuda (anne tarafından) dedesi (Abhazyalı) büyük II. Giorgi gibi davrandı ve tabiri caizse ondan daha iyisini yaptı, zira her konuda babalığı, büyük *kuropalates* Tavit'i örnek alıyordu."[587]

Dayklı Tavit'in vasisi olduğu genç adam üstünde tam anlamıyla manevi bir protektorayı sürdürdüğünü eklemek yerinde olur. Bunun böyle olduğunu, III. Pakrad, Kartliyalı bir *eristavı* cezalandırmak istediğinde görürüz; Rad adlı bu *eristav*, o zamandan beri çok ünlü olan Libarid ailesindendi.[588] Tavit, kendisine yöneltilebilecek bir girişimden endişe ederek, müttefikleri Ermenistan prenslerinin desteğiyle, alelacele harekete geçti, der *Gürcü Vakayinamesi*. Garip olan, Gürcistan'ın Pakraduni kralı II. Pakrad Regvan'ın, torunu Abhazya kralı III. Pakrad'ı kıskanıp, ona karşı Dayklı Tavit'e katılmış olmasıdır. Ama III. Pakrad bizzat *kuropalates*in yanına gitti ve *kuropalates*in ona olan eski muhabbeti devreye girdiğinden, onun şüphelerini gidermekte hiç zorluk çekmedi. *Kuropalates*, Rad'ı itaate zorlamasına izin verdi.[589]

Gürcü Yıllıkları'nda böyle anlatılır. Her zamanki gibi, Ermeni müdahalesine önemsiz bir yer verir. Bu yıllıklarda, Ermeni prensleri Dayklı Tavit'in basit uyduları olarak görünürler sadece. Oysa, o dönem açısından daima son derece sarih olan Asoğig'in metninden, aksine, Ermenistan kralı II. Sımpat'ın müdahalesinin belirleyici olduğunu öğreniriz. Gerçekte, Tavit ve o esnadaki müttefiki olan Gürcistan'ın Pakraduni kralı II. Pakrad Regvan, aşmış oldukları Kura'nın ötesinde hayli kötü duruma düştükleri sıra-

da II. Sımpat'a çağrıda bulundular. Sımpat, kardeşi Gagik'e (geleceğin Ermenistan kralı I. Gagik) kendisini izlemesini söyleyerek onunla Tliveg köyünde buluştu. Sımpat'ın kuzeni, Kars kralı genç Apas da "kırmızılar giymiş lejyonuyla" koşup geldi. Vasburagan prenslerinin,[590] Sünik ve Ağvan prenslerinin birlikleri de geldiler. Sonuç itibarıyla bu, Ani'deki kralların kralının etrafında bir araya gelmiş Ermeni kuvvetlerinin genel olarak silah altında toplanması ve Abhazların kralına karşı seferber edilmesiydi. Abhazlar, *Gürcü Vakayinamesi*'nde belirtildiği gibi, hemen barış istediler, ama Asoğig'in eklediğine göre, Dayklı Tavit Abhazlardan, savaş tazminatı olarak, Kukark eyaletindeki Samşvilde veya Şamşvilde yakınında bulunan Saguret kalesini aldı ve kaleyi "yardımına gelmiş olmasından dolayı minnetini belirtmek için" Ermenistan kralı II. Sımpat'a hediye etti (Ermeni takviminin 437. yılı, 24 Mart 988-23 Mart 989.)[591]

Saguret kalesi II. Sımpat yaşadıkça Ermenilerde kaldı. Abhazlar kaleyi ancak onun ölümünden sonra geri alabildiler.

II. Sımpat'ın ölümü Saltanatı hakkında

II. Sımpat Ermeni takviminin 438. yılında öldü (24 Mart 989-23 Mart 990). Asoğig'in söylediğine göre, "dışarıda olduğu gibi içeride de her konuda başarılıydı ve müreffeh ve mutlu günlere doymuştu." Ama aynı vakanüvis, kibir yüzünden günaha girip son günlerinde üç büyük kabahat işlemiş olduğundan dolayı onu kınar aynı zamanda ve bu kabahatleri sayar. Öncelikle, Ani'de kraliyet ambarlarını –hasadın kötü olması durumunda yedekte bulundurulan buğday ve ot– yalayıp yutmuş olan bir yangının ardından, bu felakete yol açmış olmakla övünen bir deli tutuklandı. Kral onu alevlerin içine attırdı ve keşişlerin ricalarına rağmen küllerinin gömülmesini men etti. Asoğig'in II. Sımpat'ı işlediğinden dolayı kınadığı ikinci kabahat, vakanüvisimizin Salar (=Ebu'l Heyca) diye adlandırdığı Azerbaycan emiriyle ittifak kurmak için Koğtan emiriyle ittifakını bozarak sözünde durmamış olmasıydı. "Yemine sadakatsizlik ederek, Salar'ın emir olmasına yardım etmek için Ermeni birliklerini onun emrine verdi ve saptığı bu kötü yolda onu durduran tek şey, öz kardeşi Gagik'in ihanetinden çekinmesiydi." Kralın üçüncü kabahati, kendi kız yeğenlerinden biriyle (kız kardeşinin kızıyla) ilişkisiydi.[592]

Kralın ilişkisinin, kan bağı bir yana, kendi başına ayıplanacak bir davranış olduğu muhakkaksa da, yedekte bulundurulan buğday ve ot ambarlarını kundaklayanlara ibret olsun diye verilen ceza anlaşılır bir şey. Başka bir emir lehine komşu emirlerden biriyle yapılmış bir anlaşmayı bozmaya gelince, zamanın diplomatik âdetleri gereği, Hıristiyanlarda olduğu gibi Müslümanlarda da buna birçok örnek bulunabilir elbette.

Gerçekte II. Sımpat iyi bir kral oldu. Asoğig'in işaret ettiği, saltanatın son dönemindeki genel refah, büyük ölçüde, hükümdarın eseriydi. Ülkenin feodal yönden ufalanması konusunda, özellikle kraliyet mülkünü gün geçtikçe daha çok küçülten has sistemine tepki göstermek konusunda elinden bir şey gelmiyorduysa da (kardeşi Gagik'in muğlak tutumuyla ilgili olarak Asoğig'in söyledikleri, böyle bir durumun tehlikelerini bize gayet iyi gösterir), II. Sımpat hiç değilse kraliyet otoritesini, Hıristiyan Ermenistan'ın bütün prenslerinin ve ikinci dereceden krallarının askerlerini gerektiği her seferinde kendi otoritesi altında toplayabilecek kadar güçlü tutmayı bildi. Kendi mülkü fazla büyük olmadığı halde, metbu devlet, merkezi devlet ilkesini korumayı ve diğer Ermeni küçük hükümdarlara, toprak bakımından onun kadar güçlü olanlarına bile, kendini saydırmayı bildi. Son olarak, *kuropalates* Dayklı Tavit'le, Ermeni-Gürcü hudutlarındaki bu dörtte üç oranında İberyalılaşmış Pakraduni'yle kurduğu sıkı ittifak, II. Sımpat'ın diplomatça kafa yapısını ve sağduyusunu gösterir. Tavit, eski İberya'ya yerleşmiş olan bütün *nakharar*lar gibi, Ermenilerin hiç hoşlanmadığı Grek Ortodoksluğuna göre yetişmiş olduğu için, bu ittifak daha da övgüye değerdir. II. Sımpat, bu mezhep engeline rağmen, Müslüman tehlikesi veya Bizans tehlikesi karşısında olduğu gibi Kafkasya'da da çıkarlarının Tavit'inkilere ortak olduğunu anlama akıllılığını gösterdi. Kendi aralarında çattıkları bağa, Sımpat yaşadıkça, hiçbir şey üstün gelmedi. Böylelikle, imparator II. Basileios, Bardas Phokas'ın isyanı süresince Tavit'in olduğu gibi Ermenilerin çoğunluğunun da takındığı tutuma olan kızgınlığına rağmen, hiddetini göstermekten imtina etti. Ne var ki, II. *Sımpat'ın ölümünden sonra ertelenmiş tehlikeler ortaya çıkacaktı.*

Kral I. Gagik ve kraliçe Gadramite
Dini yapılar
Sünik Kilisesi'yle barışma

II. Sımpat ölünce, kardeşi Gagik –I. Gagik– hemen Ani'de kral ilan edildi (989-990 kışı).[593] Otuz yıl süren uzun saltanatı boyunca (989-1020), I. Gagik, hanedanının bahtını iyice parlatacaktı. "Hâkimiyetini Vayots-tzor'un (Sünik'te), Khaçen'in (Barda'nın güneyinde, Ağvan'da) ve Parisos'un (Artsakh'da) sınırlarına kadar,[594] ağabeyinin sahip olduğundan daha çok sayıda kale ve nahiyenin üstüne yaydı," der Asoğig, "Onun devrinde kimse Ermenistan'ı korkutamadı ve bu durum bu hatıratı yazdığım güne kadar geçerliliğini korudu. Keskin zekâlı, savaş konusunda tecrübeli, bağışlarında cömert bir adamdı. Çok sayıda köy ve kasabayı vergiden azat etti. Pazar günleri, mezmurlar söyleyerek gece ayinlerine katılıyordu."[595]

I. Gagik, doğu Sünik'in yerel kralı Vasak'ın kızı prenses Gadramite veya Gatramide'yle evlenmişti.[596] Ani katedralinin inşasını tamamlayan Gadramite oldu, "üstünde gökyüzüne benzer bir kubbenin yükseldiği ana sunağıyla, yüksek tonozları olan muhteşem bir yapı," der Asoğig. Gadramite, diye ekler vakanüvisimiz, "bu kiliseyi altın ipliklerle dokunmuş ve çeşitli renklere boyanmış, üstünde lâl rengi çiçekler olan duvar halılarıyla, ayrıca parıl parıl parıldayan altın ve gümüş vazolarla süsledi; bu ihtişam kutsal Ani katedralini gökkube gibi ışıldatıyordu."[597] Ermeni takviminin 459. yılına (1010) ait bir kitabeden, kraliçe Gadramite'nin, kayınbiraderi II. Sımpat'ın başlatmış olduğu yapıyı tamamladığını öğreniyoruz. Kraliçe, kendisinin ve üç oğlunun, Hovhannes-Sımpat, Apas ve Aşod'un selameti için, kiliseyi değerli süslerle zenginleştirdiğini ekliyor.[598] Gene I. Gagik'in saltanatı döneminde Ani'de Altıgen Tapınak inşa edildi (1000) ve Ani'nin yaklaşık 15 km. kuzeydoğusundaki Horomots-vank'ın (Goşo-vank) yapılarının yeniden inşasına başlandı. (Sonunda bir çeşit "Ermeni Saint-Denis'si"* haline gelen ve kralların kabri olarak kullanılan) eski manastır, Azeri emiri Ebu'l Heyca tarafından 982'de yakılmıştı. I. Ga-

* **Saint-Denis:** Fransa krallarının kabri olan Saint-Denis bazilikası. Paris'in kuzey banliyösünde, 5. yüzyılın sonunda, Aziz Denis ve arkadaşlarının defnedilmiş oldukları yere Azize Geneviève tarafından dikilmiş olan bazilika, 630'a doğru kral Dagobert tarafından yeniden inşa edildi ve kralın ve haleflerinin çoğunun gömütlüğü haline geldi. (ç.n.)

gik orada 1019'da Surp Krikor kilisesini kurdu. Oğlu Hovhannes-Sımpat 1035'te kiliseye *jamadun* salonunu ekleyecekti.[599]

Sünikli prenses Gadramite'nin kral I. Gagik'in yanında Ermenistan tahtındaki mevcudiyeti, Sünik metropolitlik makamı meselesinin çözümünü sağladı. Hatırlanacağı gibi, Sünik metropoliti Hagop'un hatalı tutumunun ardından, Ermenistan patriği Anania Mogatsi 958'e doğru Sünik metropolitlerini bazı imtiyazlarından ve payelerinden mahrum bırakmıştı, bilhassa önlerinde "haç, asa ve yastık" taşıtma onurundan.[600] Sünik piskoposu Krikor 1005-1006'ya doğru ölünce, Sünik sarayı bu aşağılayıcı yasağa son vermek için halefi Hovhannes'in tayinini fırsat bildi. Sünik kralı Vasak, Ermenistan patriği[601] tarafından takdis edilsin diye, Hovhannes'i "zengin hediyelerle ve din adamlarından oluşan bir maiyetle" Ani'ye yolladı. Sünikli Vasak'ın kral I. Gagik'in kayınpederi olması, müzakereyi büyük ölçüde kolaylaştırdı. "Vasak, kral Gagik ve kraliçe Gadramite'ye de krallara layık hediyeler göndermiş ve patrikten ne istediğini bir mektupla bildirmişti. Gene Vasak'ın ve aziz kraliçe Gadramite'nin ricasıyla, Hovhannes büyük bir debdebeyle takdis edildi. Ruhani lider, Sünik'in haçıyla birlikte altın işlemeli kuşağını, kıymetli asayı ve tahtın şeref yastığını onun ellerine teslim etti ve Sünik Kilisesi'ni eski imtiyazlarıyla beraber eski mevkiine getirdi. Daha sonra Hovhannes büyük bir itibarla, kral Gagik'in ve kraliçe Gadramite'nin hediyeleriyle Sünik'e döndü. Kral Vasak, prenslerden oluşan bir maiyetle onu karşılamaya geldi ve aynı ölçüde zarif bir kabul töreni düzenledi."[602] Alıntıladığımız Isdepanos Orpelyan'ın metni bize, I. Gagik'in verdiği onursal imtiyazlarla itibarını ve otoritesini korumayı nasıl bildiğini gösteriyor. Zaten patriklikle olan sıkı bağları, ona Ermeni Kilisesi'nin muazzam desteğini sağlıyordu. Sünik'in din işleri örneğiyle, kilise hiyerarşisinin, "kralların kralı"nın taşra kralları üstünde otorite kurmasını sağlayan siyasi hiyerarşiyi ne derece desteklediğini görmüş oluyoruz.

Daşir kralı Tavit Anhoğin

Hatırlanacağı gibi, Ermenistan kralları II. Sımpat ve I. Gagik'in en küçük kardeşleri olan prens Kurken 982'ye doğru Daşir kralı, yani Ermeni Kukarkı ile Gürcü Kukarkı arasındaki Lori bölgesinin kralı olmuş ve orada Gorigyanlar denen yerel Pakraduni hanedanını kurmuştu.[603] Kur-

ken –Daşirli I. Kurken– 989'da öldüğünde, gene yukarıda gördüğümüz gibi, halef olarak büyük oğlu I. Tavit'i bırakmıştı; ona (göreceğimiz gibi, başlangıçta hiç de yerinde olmayarak) Tavit *Anhoğin* ("Topraksız Tavit") deniyordu.

Asoğig'in ifadesiyle, "çiçek gibi güzel delikanlı, körpe kral," Tavit *Anhoğin* tahta çıktığında henüz bir yeniyetmeydi, ama daha şimdiden en parlak niteliklere sahipti. "Heybetli boyu, çarpıcı zarafeti, yüksek zekâsıyla hem Tanrı'nın hem de insanların hoşuna gidiyordu, çok cesurdu, yiğitliğiyle bütün hasımlarını alt etti," der gene Asoğig.[604] Onun hakkında yazan modern tarihçi Peder Lévond Movsêsian/Ğevont Movsesyan da "Gorigyan ailesinin en canlı siması, kendi yüzyılının Ermeni sınırlarındaki en yiğit kralı oldu,"[605] diye yazar. "Tepeta nehri kıyısındaki Lori'nin yanı sıra on iki müstahkem şehri güçlü bir şekilde tahkim ederek"[606] dağlardaki krallığını bu yörelerdeki Ermeniliğin kalesi yaptı. Asoğig onun Gürcü Kukarkı'nda, Ktzia kıyısındaki büyük Şamşvilde veya Samşvilde kalesini ele geçirdiğini, ikametgâhını orada kurduğunu, sonra da Tiflis yakınındaki Tmanik şehrini zapt ettiğini ve Tiflis emirine bile metbuiyetini kabul ettirdiğini, kısacası hâkimiyetini orta Gürcistan'a yaydığını anlatır.[607]

Müslümanlar tepki göstermekte gecikmediler. Kürt Benî Şeddâd hanedanından olan Kantzag (Gence, Yelizavetpol) emiri Fazl,[608] kendini tehdit altında görerek, daha önce davrandı ve Tavit *Anhoğin*'e saldırdı, ama Tavit onu başarıyla püskürttü, Müslümanları darmadağın etti, büyük kısmını (Kura) "nehrin sularına attı" ve geri kalanını da katletti. Emir güçlükle kaçabildi.[609] "Bu zaferler Tavit'in isminin kıymetini daha da artırdı. Bu dönemde, Kahetiya kralı III. Kiurike'nin (1010-1029) kızı Zorakertsel ile evlenerek onun ailesine girdi."[610]

Tavit *Anhoğin*'in artan kudreti civardaki bir başka beyi –bu seferki Ermeni'ydi– endişelendirdi; Ermeni Kukarkı'nda, Lori yakınında bulunan Gag kalesinin *marzbanı* Demetre'ydi bu bey. Demetre, Tavit'e karşı Gürcülerin yardımını almak için, Gregoryen mezhebinden dönmekte ve Grek-Ortodoks ayin usulünü benimsemekte tereddüt etmedi. Gürcü ordularının desteğine güvenerek, Hüne-vank manastırında kendi oğlunu *mampuğ*, yani küçük kral (Gürcüce kral anlamına gelen *mempe*den), yani aslında Daşir'in anti-kralı ilan ettirdi. Ama Tavit, gençliğine rağmen, bu muhalefeti kırdı. Demetre'yi Gag kalesinden kovdu ve atalarından

kalmış bütün mülkünü elinden aldı. Mağlup olan *marzban*, sefalet içinde öldüğü güne kadar bir sürgün hayatı sürmek zorunda kaldı, ve "soyu ortadan kalktı."[611]

Ermeni halkının Kilikya'ya ve Antiokheia'ya yayılması

Patrik I. Haçik Arşaruni "mutlu bir yaşlılıktan sonra," ya 990'da, ya da 992 kışında öldü[612] ve kurmuş olduğu Argina kilisesine gömüldü. Gayet dikkate değer bir ruhani liderdi. Monsenyör Ormanyan'ın da belirttiği gibi, çeşitli Ermeni prenslikleri arasında barışı tesis etmeyi başarmış, aynı zamanda, imparatorluk topraklarına yerleşmiş dindaşlarını Bizans idaresinin tahriklerinden başarıyla korumuştu.[613] Nitekim Asoğig'den öğrendiğimize göre (söz konusu pasaj büyük önem taşır), bu ruhani liderlik devrinde yoğun bir Ermeni göçü Küçük Ermenistan'ın ve Kilikya'nın eski eyaletlerinin, hatta kuzey Suriye'nin etnik yapısını değiştirdi. "*Der* Haçik'in ruhani liderliği devrinde, Ermeni milleti oraya buraya dağıldı ve batıya doğru yayıldı, o derece ki Suriye Antiokheiası, Kilikya Tarsası ve Sulndah (Süveydiye, Piereia Seleukeiası? [Samandağ]) için ve bütün bu nahiyeler için piskoposlar takdis edip atadı." Bu pasajdan çıkan sonuç, bu diyarlara Ermeni göçünün 1064'te Selçukluların Ermenistan'ı fethinin sonucu olan *diaspora*dan çok daha önce olduğudur. Bu göç, Nikephoros Phokas ve Ioannes Tzimiskes önderliğinde Bizans'ın Kilikya'yı ve kuzey Suriye'yi yeniden fethinden itibaren gerçekleşti. Bizans lejyonları bu bölgeleri yeniden fethedince, çoğu zaman Arap nüfusu kovuyor ve önlerinde kimseyi bırakmıyorlardı. Ülkeyi yeniden Hıristiyan unsurlarıyla nüfuslandırmak için, Ermenilere başvurmak gerekiyordu. Faal, çalışkan, hünerli, zaten civarda oturdukları için kolay adapte olabilen Ermeniler, kalabalıklar halinde geliyorlardı ve Bizans bayrakları altında hızla yeni bir Ermenistan oluşuyordu. Ermeni soyunun yayılma melekesi, Ermeni halkının kolonileşme kabiliyeti, Ermeni dinamizmi çabucak toprağı dönüştürmüş, savaşın insansız bıraktığı bu yörelerde hayatı yeniden kurmuştu ve aradan birkaç yıl geçtikten sonra, Ani'deki patrikhane, yukarıda gördüğümüz üzere[614] bütün Kapadokya'da yaptığı gibi, Antiokheia'da ve Tarsa'da yeni piskoposlukları takdis etmek mecburiyetinde olduğunu görüyordu.

Böylece, asıl Ermenistan'ın yabancı fethine maruz kalacağı felaket günleri için bir Yeni Ermenistan yaratılıyordu.

Sevanlı Sarkis'in patrikliği

Patrik Haçik'in ölümünden sonra, kral I. Gagik bir ruhani konsey topladı, bu konseyde sadece bağımsız Ermenistan'ın yüksek rütbeli din adamları değil, Bizans imparatorluğunun Ermeni piskoposları da yer aldılar, zira imparatorluk topraklarındaki (Kapadokya, Anti-Tauros, Kilikya, kuzey Suriye) Ermeni cemaatleri büyük önem kazanmışlardı. Ruhani konseye, Arşarunik piskoposu Sahak başkanlık etti. Ruhani liderlik makamına Sevan gölünün kıyılarında yer alan adacıktaki Sevan manastırından bir keşişi seçti. "Orada, ruhunun isteklerine uygun olarak, münzevi hayatı bulmuştu ve tıpkı cisimsiz ve hep uyanık kalan melekler gibi günlerini ve gecelerini mezmurlar okuyarak ve devamlı dua ederek geçiriyordu."[615] Patrik I. Sarkis olan yeni ruhani lider, 2 Mart 992'de makamına oturdu.[616] Fazileti kral tarafından iyi bilinen bir azizdi. "Gagik, gençliğinde, Keğam nahiyesini baştan başa geçerken, Sarkis'e, orayı ikametgâhı yapsın diye, Şoğagat ('Nurun indiği yer') manastırını vermişti. Daha sonra, Gagik kral olduğunda, Sarkis'i yetiştirilmiş olduğu Sevan manastırına getirtti ve idaresini ona emanet etti." Asoğig, mübarek keşişin hiçbir entrika olmaksızın ve kendisi talip olmadan patrikliğe yükseltildiğini ekler. "Şerefin ardından koşan kendisi olmadı, şeref onun ardından koştu. Bu en yüksek apostolik rütbenin şanına erdiğinde, eskiden olduğu gibi ruhunu dolduran tevazu anlayışını korudu ve hayat tarzını hiç değiştirmedi." Ruhani lider olarak yaptığı ilk iş, Argina'daki patrikhaneyi 992'de Ani'ye taşımak oldu.

İmparator II. Basileios, Ermeniler ve Bulgaristan'ın fethi

Ermenistan, kral I. Gagik'in sağduyulu idaresi altında, barış içinde olsa da, Ermeni askerleri Suriye ve Balkanlardaki bütün savaş meydanlarında Bizans ordularında sivrilmeye devam ediyorlardı. Bizans imparatoru II. Basileios, Bulgarlara karşı 991 başında başlayan ve 995 başına kadar süren ikinci bir sefere girişmişti. Komutan vekilleri arasında, Daron'un imparatorluk tarafından malı mülkü elinden alınmış eski Pakraduni prensleri ailesinden olan *magistros* Krikorios veya Daronlu Grigorios'un yer aldığını görüyoruz.[617] Grigorios, Bizans hiyerarşisinde, *magistros* ve Selanik valisi olmuştu. Onunla birlikte oğlu Aşod'un yanı sıra başka bir

Ermeni derebeyi, Hanzit prensi (Bizans isimler listesindeki Anzitene veya Khanzit) Hapel oğlu Sahak da hizmet ediyordu.[618] Bulgarlardan Makedonya'daki Berroia veya Verria şehrini aldıktan sonra, II. Basileios şehri Grigorios ile Sahak'a emanet etti ve Suriye'ye savaşmaya gitti, ama onun yokluğu sırasında, 995'te, Bulgar çarı Samuel, Selanik'i tehdit ederek mücadeleye tekrar başladı. Grigorios onu başarılı bir şekilde püskürttü. Keşif eri olarak gönderilen Grigorios'un oğlu Aşod, düşman öncü birliklerinin perdesini devirdi, ama çok uzağa sürüklendi ve çember içine alındı. "Bir aslan gibi kendini savunduktan sonra," Hanzitli Sahak'la birlikte esir alındı. Grigorios oğlunu kurtarmaya çalıştı. İlerlemiş yaşına rağmen, göğüs göğüse çarpışmaya atıldı, ama onun da etrafı Bulgarlar tarafından sarıldı ve kalabalık düşmana karşı kahramanca mücadele ettikten sonra, delik deşik olmuş bir halde savaş meydanında düştü (995).[619]

Kuropalates *Dayklı Tavit'in son yılları*
Manazgerd'in Müslümanlardan alınması

Bu sırada Ermenistan'da önemli olaylar cereyan ediyordu. Manazgerd, Khlat ve Miyafarikin emiri, Mervanîler hanedanının kurucusu Kürt Baz –Asoğig haklı olarak onu Abahunik beyi olarak niteler– 990'da Musul'daki Hamdanî Araplarına karşı çarpışırken öldürüldü.[620] *Kuropalates* Dayklı Tavit, yeni Mervanî emiri Ebu Ali el-Hasan'ın içinde bulunduğu güç durumdan faydalanarak Manazgerd'i kuşattı ve Asoğig'in ifadesiyle, "savaş ve kıtlık sayesinde" aldı (992-993 ve 994 arasında).[621]

Belirtelim ki, bu, Ermenistan'ın kurtuluşunu tamamlamak için nihai bir hareketti. milli bağımsızlık yeniden ayağa kaldırılmış olmasına rağmen, eski Arap hâkimiyetinin anıları olarak birtakım Müslüman adacıkları hâlâ varlığını sürdürüyordu; Dıvin, Khlat ve özellikle Manazgerd gibi, bunlar Hıristiyanlar için daimi bir rahatsızlık kaynağıydı. Büyük *kuropalates*, Manazgerd'i ele geçirmekle, soyundan geldiği ve Kafkasya'nın güneyinde Hıristiyan direnişini temsil eden Pakraduni sülalesine layık olduğunu göstermişti. Manazgerd'i aldıktan sonra, Müslüman ahaliyi kovdu ve şehri yeniden Ermeniler ve Gürcülerle nüfuslandırdı.[622] Hem Müslüman dünyasına hem de Bizans'a kafa tutmak için son derece gerekli olan Ermeni-Gürcü işbirliğinin değerli bir sonucuydu bu.

Manazgerd'in düşmesi İslam topraklarında yankı uyandırdı. Komşu

emirler, bilhassa Azerbaycan emiri Mamlan, Dayklı Tavit'e şehri geri vermesi için bir ültimatom verdiler. Urfalı Mateos, bu son derece tehditkâr mektubun mealini verir: "Ey Tavit, tiridi çıkmış ihtiyar, eğer derhal bize on yıllık cizyeyi ve rehine olarak soylularının oğullarını, kölemiz olduğunu kabul ettiğin bir yazıyla birlikte göndermezsen, hemen bütün kuvvetlerimle üzerine yürüyeceğim. Seni elimden kim kurtarabilir ki?"[623]

Dayklı Tavit Müslüman ihtarlarına kesin bir ret cevabı verdi. İlerlemiş yaşına rağmen, "dua ettikten sonra" askeri şeflerini topladı; Urfalı Mateos, onlar arasında, Bizans ordularında da karşımıza çıkacak olan üç meşhur savaşçının olduğunu belirtir: Vaçe, Dıvtad daha doğrusu Dırtad ve Fers kardeşler (Kedrenos'ta Pakurianos, Phevdatos ve Pherses).[624] Özellikle, Ermeni müttefiklerinin yardımına başvurdu. Ermenistan kralı I. Gagik, Kars kralı Apas ve genç Abhazya kralı III. Pakrad veya Pakarad ona katıldılar ve hep beraber istilacının üzerine yürüdüler.[625] Nitekim emir Mamlan, sözlerini eyleme dökerek, Ermenistan'a girmiş ve Asoğig'in dediğine göre, Manazgerd'in kuzeydoğusunda, Aladağ'ın eteğinde, Dzağgodın nahiyesindeki Gosdiank'ta ordugâh kurmuştu.[626] "Tavit ve Ermeni prensleri, Vağarşagerd şehrinde büyük bir ordu toplayarak, onunla Pakrevant nahiyesinde çarpışmak üzere ilerlediler. Bunun üzerine Acemler (=Azeriler) bir meydan savaşıyla karşı karşıya kalmaktan korkarak, küçük bölükler halinde çekip gittiler ve doğuya doğru ilerleyerek gece boyunca bütün Pakrevant diyarını, bir yığın meskeni meşaleleriyle ateşe verdiler, sonra da ülkelerinin yolunu tuttular."[627] Böylece Dayklı Tavit, kimse tarafından rahatsız edilmeden Manazgerd'in olduğu gibi Pakrevant'ın da sahibi olarak kaldı.[628]

Tarih kitabını görünüşe göre 990 ile yaklaşık 1020 arasında yazmış olduğu için olayların çağdaşı olan Asoğig'in anlatımı böyledir.[629] Urfalı Mateos'a göre, ki aslında çok daha sonra yazmıştır (1136'da öldü), Müslümanların "düşmanla teması kesmesi" ancak Dayklı Tavit'in komutan vekillerinden biri olan Meskhialı Garmıragel onlara esaslı bir hezimet yaşattıktan sonra mümkün olmuştur. "Tavit, Abahunik'in hudutlarına varınca, yiğit Garmıragel'e 700 süvariden oluşan bir birlik emanet ederek, onu gece karakolluğuna tayin etti. Kendisi de geceyi dua ederek geçirdi. Şafak sökmeden az önce, Mamlan'ın ordusunun kumandanı 1000 atlıyla geldi. Hâlâ karanlık olmakla birlikte, bu iki birlik arasında çarpışma baş-

ladı. Ay parlak bir ışık yayıyordu. O esnada, dağlara biraz yağmur yağdı, dağlar bir yangının alevi gibi ışıldadı. Bu manzara karşısında İmansızlar, orada muazzam bir Hıristiyan ordusunun konakladığını sandılar ve derhal hepsi birden kaçtılar. Bunu gören Garmıragel, elde kılıç, peşlerine düştü ve kılıcını sık yapraklı bir ormanda savurur gibi, hiç acımadan onların kökünü kazıdı. Mamlan'ın karısı ile savaş atını ele geçirdi ve bunları zaferin müjdesiyle beraber Tavit'e yolladı. Tavit hâlâ dua etmekteydi. Derhal bütün birlikleriyle İmansızların peşine düştü, bozgunlarını tamam eyledi ve büyük bir katliam yaptı. Çok sayıda esir ve altın ve gümüşten oluşan hatırı sayılır bir ganimet geçti eline. Mamlan, utanç içinde, memleketine döndü."[630]

Brosset iki versiyonu bağdaştırmakta tereddüt eder.[631] Gerçekte, Urfalı Mateos'un muharebeye dair anlatımı, kısmen, harekâtların bu ilk evresiyle değil, bir sonraki evresiyle ilgili gibi görünüyor. Besbelli, iki farklı seferi karıştırıp tek bir sefer olarak anlatmış.

Mamlan'ın müdahalesi başarısız olduktan sonra, *kuropalates* Dayklı Tavit, avantajını zorlayarak, Van gölünün kuzeybatı ucundaki Müslüman şehri Khlat'ı kuşatmaya birlikler gönderdi. Ne yazık ki, der Asoğig, ordusunun büyük kısmını oluşturan Gürcüler, bu kutsal savaşı fırsat bilip Ermeni Kilisesi'ne karşı mezhep düşmanlıklarını açığa vurdular. "446 kışında (997-998 kışı) gelmiş olan bu birlikler, şehir sakinlerine silahla ve açlıkla zulmediyorlardı. Gürcü ordusu, sur dışında olan ve bir piskoposluk makamı ve dini bir merkez haline gelmiş olan Ermeni kilisesini, ayrıca Surp Haç'ı ve Surp Kamağyel'i[632] ikametgâh ve ahır olarak kullandı. Araplar, surların üstünden onlara şöyle bağırıyorlardı: İşte siz Hıristiyanların, Hıristiyan tapınaklarına yaptıkları!"[633] Düşman karşısında Hıristiyanlar arasındaki bu esef verici uyuşmazlıklar bir yana, Khlat'ı kuşatan Gürcü ordusu kendini doğru dürüst korumuyordu. Amid, Miyafarikin ve Khlat beyi olan Mervanî emiri Mumahhideddevle (997-1011) gelip şehirdeki ablukayı kaldırdı. İlk müsademelerde, "Dayk'ın yiğit ve mahir okçuları" çok sayıda adamını yaralayınca, emir konaklama yerlerine çekildi. Ama ertesi gece –998 yılının Paskalya gecesiydi– Gürcü birlikleri paniğe kapılarak kaçtılar, peşlerine düşen Müslümanlar pek çoğunu öldürdüler. Keşiş Tornig'in oğlu *magistros* Pakarad bu ricat sırasında can verdi, prens Pakuran ise tutsak edildi.[634]

Azerbaycan emiri Mamlan, Dayk ordusunun Khlat önündeki hezime-

1000'e doğru Ermenistan

tini fırsat bilerek, *kuropalates* Tavit'e karşı mücadeleyi tekrar başlattı. Asoğig şöyle der: "Ermenistan'la Gürcistan'ı fethetmeyi ve Manazgerd'deki caminin Hıristiyanlar tarafından yıkılmasının öcünü almak amacıyla Dayk'ı yağma etmeyi tasarlamıştı. Çok büyük bir ordunun başında, Her (Khoy) diyarının hududu yakınındaki Tauris şehrinden yola çıkıp Vasburagan'ı geçti ve Abahunik nahiyesinde konakladı."[635] Deminki anlatısını aslında tam buraya sıkıştırmak gereken Urfalı Mateos'a göre, emirin yanında 200 000 adamı varmış, elbette abartılı bir rakamdır bu, zira Asoğig sadece 100 000 adamdan bahseder.[636]

Kuropalates Dayklı Tavit, direnişi kendisi yönetemeyecek kadar yaşlıydı. Ermenistan kralı I. Gagik ile Gürcistan'ın *kuropalates*-kralı Kurken'e başvurdu.[637] Gagik ona 6000 seçkin adamdan oluşan bir kol gönderdi; bu kola (Marmaşen ve Prıkner manastırlarının kurucusu) Krikor Pahlavuni'nin oğlu Vahram, Vahram'ın oğlu *magistros* Sımpat ve *marzban* Aşod kumanda ediyorlardı. Kars kralı (veya Vanant kralı) Apas'ın birlikleri de onlara katıldılar. Gürcistan kralı Kurken de Cocig'in oğlu prens Fers'in kumandasında 6000 süvari gönderdi. Dayklı Tavit'in birliklerine gelince, bunlar Voçobendir'in oğlu Kapriel'in emrindeydi. Gürcü veya Dayklı askeri şefler arasında, Urfalı Mateos'un anlatısının kahramanı olan Garmıragel de göze çarpıyordu.

Hıristiyan ordusunun öncü birliği, diye devam eder Asoğig, Tzorn Ağdits denen vadideki Sugav dağına yerleşti ve Pakrevant'a girmeye niyetlenen Müslüman öncü birliklerini durdurdu. Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin büyük kısmı daha sonra gelip "Abahunik'te, Mamlan'ın ordusunun karşısında, yüksek ve sarp bir yaylanın üstünde, Dzump köyünün yakınında" (Van gölünün kuzeydoğusunda, Arceş yöresinde) mevzilendi.[638]

Hıristiyan ordusu, diye itiraf eder Asoğig, ovaya yayılmış Müslüman birliklerinin sayısı karşısında korkuya kapılmıştı. Ordugâhını kurduğu kayalık yaylaya siperlenmiş, bu kadar eşit olmayan bir çarpışma karşısında yerinden çıkmaya cesaret edemiyordu. Orduya kumanda eden prensler yardım etmesi için Tanrı'ya yakarıyorlardı. "Fakirler yararına mebzul miktarda sadaka dağıtıyorlardı, ruhban sınıfı ise patrikle (Sevanlı Sarkis) beraber geceleri dualar ediyor, mezmurlar okuyordu."

Ermeni-Gürcü ordusunun ovaya inmeye yanaşmadığını ve sayıca azlığını fark eden Müslümanlar saldırmaya karar verdiler. 18 Ekim 998 Salı

günü, "seherde ayağa kalkıp, taburlar halinde yerleştiler ve savaş saflarını geniş Telmasdan ovasının bütün sathına yaydılar, ardından Ermenilerle Gürcülerin ordugâh kurdukları tepeye yaklaştılar." Onları çarpışmaya girmeye mecbur bırakmak için, onlara yönelik kışkırtmaları ve meydan okumaları artırdılar. Alaylarına rağmen, Ermeni-Gürcü ordusu yerleşmiş olduğu doğal siperden –kilit mevki– ayrılmama akıllılığını gösterdi. Sadece, kahramanlıklar peşinde koşan birkaç gezgin şövalye, zamanın modasına uygun olarak (tam olarak *Şahname*'nin devrindeyiz), teke tek çarpışmak üzere, kendiliğinden indi. İçlerinden beşi, bunlar Gürcüydü, öldürüldü.

Toplu olarak harekete geçmenin işareti oldu bu. "Acemler (=Azeriler), savaş düzenleriyle savunma hatlarını bozarak ve saflarından çıkarak, atlarını dörtnala kaldırıp talan etmek ve ganimet almak için ileri atıldılar –sanki tek amaç ölüleri soymaktı– ve her bir yandan Hıristiyan ordugâhına saldırdılar. Ermenilerle Gürcülerin başında hiçbir hükümdar yoktu. Ama İsa Mesih, evrensel kral, onların önderiydi ve hep birlikte ona seslendiler. Derhal silahlarını kuşanıp eyere atlayarak, savaş düzenine girmeden ama her biri ailesiyle ve mensup oldukları taburun mevkiine göre hareket ederek ileri atıldılar, aslanlar gibi kükreyerek Acem ordusunun en yoğun olduğu noktaya saldırdılar. Ermeni birlikleri bu müthiş ordunun sağ kanadına çullandı ve elde kılıç, üst üste indirdikleri darbelerle barbar sürülerini biçip ikiye bölerek kaçırdılar. Gürcü ordusundan meşhur Garmıragel kardeşler, karşı konulmaz bir yiğitlikle düşmanın üzerine çullanarak süvarileri ve atları darmadağın ediyorlardı. Dayklı birlikler, orman yangını gibi veya güçlü kanatlarıyla bir kuş sürüsünün ortasına dalıp karışıklık yaratan kartallar gibi ilerliyorlardı."[639]

Süvarilerinin dağıldığını gören emir Mamlan kaçtı. Ermeni-Gürcü süvari birliği gün batana kadar, Arceş kapılarına kadar onu kovaladı, o da sonunda bu Müslüman şehrine sığındı. Ordugâhı, hazinesi, atları, değerli giysileri Hıristiyanların eline geçti.[640]

Kuropalates *Dayklı Tavit'in ölümü*

Dayklı Tavit kaydadeğer bir iş gerçekleştirmişti. Khlat'ı Müslümanlardan almayı başaramamışsa da, daha fazla önem taşıyan Manazgerd müstahkem şehrini onlardan geri almıştı. Şimdi Dayk'ı, Garin (Erzurum) eyaletini, Pasian'ı, Pakrevant'ı ve Abahunik'i (Manazgerd) kapsayan ge-

niş bir alana hükmediyordu. Ermeni krallarının –Anili I. Gagik, Karslı Apas, Daşirli Tavit– müttefiki ve dostuydu, tıpkı Gürcü prensleri Gürcistanlı Kurken ve Abhazyalı III. Pakrad'ın da dostu olduğu gibi. Onların en yaşlısı olduğundan, hepsinin üstünde hayırlı bir etkisi vardı; bu etkiyi de, açıkça barışın, hepsinin arasındaki uyuşmanın, Müslümanlara karşı birleşmenin hizmetinde kullanıyordu. Pakraduni sülalesinden olmakla birlikte, İberyalı veya "İberyalılaşmış" bütün prensler gibi alenen kabul ettiği Grek Ortodoks mezhebi, Gregoryen olarak kalmış Ermenistan'daki kuzenleriyle anlaşmasını hiçbir şekilde bozmuş görünmüyor, yukarıda aktardığımız Khlat kuşatması sırasında çıkan olaylar da ona yüklenemez, zira olay yerinde bulunmuyordu. İberyalılaşmış bu Pakraduni şüphesiz Ermeni kökenlerini hiç unutmamıştı, hatta –Ermenistan kralı I. Gagik'le sıkı ilişkiler içinde– bütün Ermeni ve Gürcü kuvvetlerini federasyon halinde birleştiren kişi olarak, İslam'a karşı bütün Hıristiyan Transkafkasya'nın manevi şefi olarak davranmıştı. Sırf ona ve I. Gagik'e kalmış olsaydı, hiç şüphe yok ki Ermeni toprağındaki son Müslüman adacıkları –Khlat ve Dıvin– ortadan kalkardı, tıpkı Manazgerd adacığının onun sayesinde ortadan kalkmış olduğu gibi.

Ne yazık ki bu bilge siyaset adamı, Ermeni-Gürcü Hıristiyan âleminin bu savunucusu, Bizans politikasını giderek daha çok endişelendiriyordu. Gördüğümüz gibi, sahip olduğu topraklar, Çoruh'tan Manazgerd'e kadar uzanıyordu.[641] Ancak, hiç çocuğu olmadığından, Abhazya kralı III. Pakrad'ı evlat edinmişti,[642] üstelik bu sonuncusu, günün birinde (1008), babası Kurken'den Gürcistan krallığını miras alacaktı.[643] *Gürcü Vakayinamesi*'nde, III. Pakrad'ı Abhazya'da tahta çıkardıktan sonra Gürcü soylularına hitap ederken Tavit'in bunu özellikle ilan ettiği yazar: "Böylece büyük Tavit bütün *aznavur*ları topladı ve onlara şöyle dedi: 'O Tao'nun (=Dayk), Kartliya'nin ve Abhazya'nın vârisidir. Benim oğlum ve talebemdir, ben de onun vasisi ve koruyucusuyum. Hepiniz ona itaat edin!'"[644] Şayet III. Pakrad böylece günün birinde Abhazya'yı, Gürcistan'ı ve Tavit'in Ermenistan'ın *çok büyük bir kısmına yaymış olduğu* Dayk devletini birleştirirse, Bizans, Gürcü kuvvetlerinden ve Ermeni kuvvetlerinin hatırı sayılır bir kısmından müteşekkil korkutucu bir güçle karşı karşıya kalacaktı, üstelik bu güç Ermenistan'ın geri kalanının, bilhassa Ani'deki ve Kars'taki Pakraduni krallıklarının ittifakını da elde etmişti.

Bu ihtimali engellemek için, II. Basileios'un 990'da, tehdit yoluyla, Tavit'ten eyaletlerini Bizans imparatorluğuna vasiyet edeceğine dair kesin bir söz almış olduğunu gördük. Schlumberger'in belirttiği gibi,[645] ayrıca hatırlamak gerekir ki imparatorluk 976'da Tavit'e Garin'in (Erzurum) etrafındaki kazaları ancak öldüğünde geri alma teminatı karşılığında bırakmıştı.

Bununla birlikte, akla şu sorular geliyor: Konstantinopolis sarayının bu taahhütlerin tutulacağına tam olarak güveni var mıydı? Tavit ihtiyatsızca verdiği sözlerden kaytarmayı düşünüyor muydu? Mirasını Abhazyalı III. Pakrad'a devretme fikrine geri döner miydi? Şurası kesin ki, 1000 yılında, 31 Mart'ta, Ermeni Paskalyası gününde,[646] trajik bir şekilde öldü. Asoğig bu konuda hayli ketumdur, ama Urfalı Mateos dilini tutma konusunda onun kadar çekingen davranmaz: "Tavit'e, bu muhterem prense iğrenç bir komplo kuruldu. Sarayındaki soylu kişiler, Kabil'i aratmayacak şekilde, Gürcü başpiskoposu Hilarion'u cinai maksatlarını gerçekleştirmeye sevk ettiler. Başpiskopos Tanrı'yı bir kez daha çarmıha germiş oldu, zira İsa Mesih'in hayat veren etine ve kanına zehir karıştırdı, böylece selametin ana ilkesini ölüm ilkesine çevirdi. Adam öldürmeye yarayacak ayini sona erdikten sonra, bu şekilde hazırlanmış bir parça mayasız ekmeği mübarek kralın ağzına koydu ve bunu Tanrı'nın huzurunda, kilisenin orta yerinde yaptı. Tavit bu cürümü derhal fark etti, ama ses çıkarmadı. Kendisini yiyip bitiren acıları dindirmek için panzehir içmekle yetindi. Zalim Hilarion, alçakça tasarısında kudurgan bir şekilde ayak direyerek, derin uykuda olduğu bir sırada Tavit'in odasına girdi ve başını dayadığı yastığı çekerek ağzına bastırdı, sonra kuvvetle üzerine abanarak onu boğdu."[647] Arisdages Lasdivertsi, daha kısa bir şekilde, şöyle der: "kutsal kupaya öldürücü bir zehir döken Dayklı askerler, bunu bahtiyar Tavit'e içirdiler." Ama çok önemli bir ayrıntı ekler: "Tavit'ten bıkmış ve imparatorun vaat ettiği ödüllere kanmış olduklarından, prenslerini bu şekilde başlarından attılar."[648] Demek ki cürüm, II. Basileios'un kışkırtmasıyla işlenmişti. Ne var ki, Urfalı Mateos, II. Basileios'un sonradan boynuna iri bir taş bağlatıp denize attırmak suretiyle Hilarion'u boğdurttuğunu, keza bu alçakça cinayetin kışkırtıcıları olan soyluları da öldürttüğünü ekler. Ama belki de burada amaç, gevezelik etme tehlikesi olan suç ortaklarını çabucak ortadan kaldırmaktı. Her halükârda, II. Basileios'un Tavit'in mirasına sahip çıkmaktaki acelesi, kendi başına hayli kafa karıştırıcıdır. Fe-

rasetli bir bilirkişi olan Honigmann, cinayetin gerçekten de imparatorun kışkırtmasıyla işlendiğine kanidir.[649]

Dayklı Tavit'in ölümü Ermeni halkını derinden sarstı. "Çağdaşlarının hiçbirinin olmadığı kadar munis ve iyi kalpli bir prensti," der Asoğig cenaze konuşması yaparcasına, "Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı barış içinde tuttu ve dört başı mamur bir hale getirdi." Ve Daronlu vakanüvis, doğrusu biraz da abartarak, Tavit sayesinde bütün savaş seslerinin kesildiğini, zira bütün komşu milletleri yendiğini ve bütün kralların gönül rızasıyla onun hegemonyasını kabul ettiklerini ekler.[650] Arisdages Lasdivertsi de onu aynı şekilde tasvir eder: "Güçlü, ülkenin iyiliğini isteyen, hoşgörülü, yoksulların dostu ve hakikaten barışçı bir prens; onun zamanında, herkes, kehanette söylendiği gibi, asmasının ve zeytin ağacının altında dinleniyordu."[651]

Dayklı Tavit'in mirasının imparator II. Basileios tarafından ilhakı

II. Basileios kışı Kilikya'daki Tarsa'da geçirmeye gelmişti ki, *kuropalates* Tavit'in ölüm haberi ona ulaştı, "çok çabuk," der Schlumberger,[652] öyle görünüyor ki fazla çabuk. Acele etmesine rağmen, Dayk'a ancak haziran ayında gidebildi. Abhazya kralı III. Pakrad'ın muhalefetinden çekindiğinden, çok sayıda kuvvet kendisine refakat etti. Melitene'den (Malatya) geçti. Orada, sinir bozucu din meselesinin bir kez daha ortaya çıkması tehlikesi vardı. Sebasteia'nın (Sivas) Grek metropolitinin kendi bölgesine bağlı Ermeni papazlarını nasıl taciz ettiğini, hatta eziyet çektirdiğini yukarıda gördük. Melitene ruhban sınıfı, şüphesiz endişe içinde, Basileios'u karşılamaya gitti. Seferine insanları gücendirecek yeni davranışlarla başlamak istemeyen imparator, "mezhebin bütün merasimlerinin serbestçe yerine getirilmesi ve *jamahar*ın –yani inananları kiliseye çağıracak kampananın– çalınması konusunda emir verdi."[653]

Melitene'den ayrılan II. Basileios Fırat'ı aştıktan sonra, hızla Hanzit kazasını (Harput diyarı), Palu diyarını kat etti, İsa peygamberin ölümünden sonra Tabor dağında üç havarisine görünmesinin kutlandığı yortu günü (7 Temmuz, 1000 yılı) Koher dağını geçti –daha sonraki Karer dağı, Göynük suyunun sağ kıyısında, Alegreg veya Algirag'ın yukarısında;[654] Asoğig bu dağın Haşdiank'ı, Dzopk'u ve Khortzen'i ayırdığını söy-

ler. Oradan Arşamunik'e girdi ve bu eyalette, Kayl –eski Lykos– [Kelkit çayı] ile Fırat'ın kavşağındaki Erez veya Eriza [Erzincan] şehrine geldi. Erez'de, civardaki en güçlü Müslüman beyi, Miyafarikin beyi olan Mervânî emiri Mumahhideddevle Ebu Mansur Said, II. Basileios'u ziyarete gelip ona sadakat yemini etti. Basileios bu Kürt'ü *magistros* yaptı ve onu protektorası altına alarak IV. Ermenistan'daki ve Daron'daki imparatorluk birliklerine imparatorluğun yeni vasalının her çağrısında yardımına koşmalarını buyurdu.[655] Böylece Aras'ın kaynaklarındaki dağlık Havçiç yöresine ulaştı.[656] Orada Abhazların kralı III. Pakrad ile babası Gürcistan kralı Kurken onu ziyaret etti. Bu ziyaretin önemini ayrıca belirtmeye gerek yok. Dayklı Tavit'in III. Pakrad'ı kısa bir süre önce muhtemel halefi olarak saptamış olduğunu gördük. III. Pakrad demek ki haklarını kullanmaktan vazgeçiyor ve Dayk'ın imparatorluğa ilhakını kabul ediyordu. II. Basileios'un onu şerefle ağırlamış ve ona *kuropalates* unvanını tevcih etmiş olması, babası Kurken'i de *magistros* yapmış olması anlaşılır bir şey.[657]

İki Gürcü prensin II. Basileios'tan izin isteyip yanından ayrıldıkları gün, ordugâhta imparatorluk ordusunun yardımcı kuvvetleri olan Ruslar ile *kuropalates* Tavit'in eski tebaası olup imparatorun gözüne girmeye çalışmak üzere gelmiş olan Dayk beyleri arasında bir kavga patlak verdi. Kavga olabilecek en uyduruk nedenden çıkmıştı: "Rus askerlerden biri atı için ot bulmaya gitmişti; (Dayklı) Gürcülerden biri bunu elinden almak istedi. Gürcüler Rus'u öldürdüler. Ruslar (6000 kişiydiler) silaha sarıldılar. Dayklılar da aynısını yaptı, ama yenildiler ve beylerinin pek çoğu da öldürüldü,"[658] otuzdan fazlası, diye özellikle belirtir Arisdages Lasdivertsi. Efendileri *kuropalates* Tavit'in zehirlenmesine iştirak etmiş olduklarından dolayı, Dayklı beylerin bu cezayı hak ettiklerini düşünür Arisdages: "Tanrı'nın adaleti yaptıkları işe göre hüküm verdi. Tek bir Dayklı soylu kurtulmadı. Hepsi cürümlerinin cezasını ani bir ölümle ödediler."[659]

II. Basileios tekrar yola koyulacağı sırada, Kars veya Vanant kralı genç Apas'ın –"bir savaş güzelliğiyle donanmış muhteşem süvari"– ve Vasburagan'daki Ardzıruni sülalesinden Rışdunik prensi Senekerim-Hovhannes'in onun teveccühünü kazanmak üzere geldiklerini gördü.[660] Senekerim-Hovhannes'in ağabeyi, Antzevatsik beyi ve Vasburagan kralı Kurken-Haçik de çok geçmeden ona katıldı.[661] II. Basileios onları şerefle ağırladı ve hediyeler verdi: atlar, katırlar, parlak kıyafetler, bolca altın

ve gümüş. "Aynı zamanda, civardaki Arap emirlerine mektuplar yazıp Vasburagan'a karşı herhangi bir girişimde bulunmalarını, ülkeyi talan etmelerini, sakinlerini tutsak edip götürmelerini, zorla cizye almalarını men etti."[662] Demek ki Bizanslı fatih, Vasburagan'a kol kanat geriyor, ama böyle yaparak bu ülke üstünde protektorasını da kuruyordu. Vasburagan mülkünü bu şekilde manevi bakımdan imparatorluğa bağladıktan sonra iki Ardzıruni kardeşin yanından ayrılmalarına izin verdi.

II. Basileios daha sonra Hark nahiyesine geçti, oradan Manazgerd'e gitti, hatırlanacağı gibi bu şehir Dayklı Tavit'in mirasının bir parçasıydı ve onu da imparatorluğa ilhak etti; sonra Pakrevant'tan geçerek Vağarşagerd'e –daha sonra Eleşkirt– ulaştı. Bu şehre yakın ovada konakladı, Ermenistan kralı I. Gagik'in (Ani krallığı) onunla buluşmaya geleceğini umuyordu, ama boş yere bekledi. Kral, diye ileri sürer Asoğig, "imparatorun huzuruna çıkmakla alçalacağını düşündü." Gerçekte Gagik, *basileus*un Ermeni kraliyet mülkünü imparatorluğa ilhak etmek için bir dalavere çevirmesinden şüpheleniyor olmalıydı. *Kuropalates* Dayklı Tavit'in trajik ölümü hiç de yüreklendirici bir emsal değildi. I. Gagik, çaresiz kalıp Bizanslılara teslim olmaktan korkarak, Ani'nin surlarının arkasına sığındı ihtiyatla. Basileios, Gagik'in gelmekten imtina etmesine çok öfkelendi; görevine ihanet eden bir Ermeni prensinin, Gagik'in kız kardeşlerinden birinin oğlu olan Apusahl'ın kışkırtmalarıyla öfkesi daha da kabardı. Bunu haber alan Gagik, intikam almak için, Apusahl'ın sahip olduğu toprakları, Kogovit ve Dzağgodın nahiyelerini tahrip etmesi için oğlu Hovhannes-Sımpat'ı gönderdi[663] (1001'e doğru).

II. Basileios, I. Gagik'i kendisine katılması için zorlamaya kalkmadı. Bu meselenin hallini daha sonraya bırakarak, Vağarşagerd'den yola çıkıp asıl Dayk'ı ilhak etmeye gitti. Ukhtik'e –daha sonra Oltu– ve ülkenin bütün diğer kalelerine ve ele geçirilemez kartal yuvalarına girdi. "Oralara kendi sadık bendelerini getirdi ve Dayk soylular sınıfının geri kalanını Greklerin ülkesine yerleştirmek üzere beraberinde götürdü."[664] 1001 ilkbaharının başına doğru, Garin (Erzurum) ve Khağdoyariç'ten geçerek Konstantinopolis'in yolunu tuttu.

Tavit'in bütün mirası –Dayk, Erzurum yöresi, Pasian ve Abahunik veya Manazgerd diyarı– fiilen imparatorluğa bağlanmış bulunuyordu. 968'den beri ilhak edilmiş olan Daron'u da eklersek, bütün batı Ermenistan'ın Bizans vilayetleri haline gelmiş olduğunu görürüz. "Basileios, sahip

olduğu bu yeni toprakların her yerine valiler, şato derebeyleri, Grek yüksek görevliler, güvenebileceği kendi adamlarını atadı," der Antakyalı Yahya.[665]

Bu sırada, Gürcistan kralı Kurken, II. Basileios'u ziyaretinden pek de memnun kalmamıştı. Sadece *magistros* payesini almıştı, halbuki oğlu, Abhazya kralı III. Pakrad, *kuropalates* yapılmıştı. Brosset'nin fikrine göre, Dayklı Tavit'in mirasının hakkı olduğunu ileri sürerek imparatorluğun başına ciddi sıkıntılar açabilecek olan Pakrad'ı özellikle pohpohlamak II. Basileios'un çıkarınaydı şüphesiz. Üstelik, Bizans politikası, oğula babasından daha yüksek rütbeler vererek, iki adam arasında güvensizlik yaratmaya ve Gürcü kuvvetleri cephesini dağıtmaya uğraşıyordu. *Gürcü Vakayinamesi*, "baba ile oğul arasına nifak tohumları ekmek amacıyla," imparatorun niyetinin gerçekten de bu olduğunu düşünür.[666]

Nitekim, eyaletlerine döner dönmez (1001), Gürcistan kralı Kurken imparatorlukla bağını kopardı. Asoğig onun akılsızın teki olduğunu söyler. Gerçekten de, böyle bir durum için zorunlu olan ittifakları ayarlamadan, tek başına hareket etmiş görünüyor. Dayk'ı istila etti ve açık kasabaları ele geçirdi ama Ukhtik (Oltu) kalesini alamadı ve diğer hisarlar önünde de aynı şekilde başarısız oldu.[667] Bekleyedururken, ordusuyla beraber Mamrvan veya Namrvan vadisine yerleşti –Oltu çayı üzerindeki daha sonraki Narman herhalde.[668] Bunu haber alan imparator II. Basileios, "*kaniklion* eyalet beyi"ni[669] Gürcü hükümdarının üstüne yürümekle görevlendirdi. Eyalet beyi Pasian'a ordugâh kurdu ve 1001 kışına kadar orada kaldı. Kurken'e bir görüşme önerdi, bu görüşme Pasian'da, Medzopk dağı yakınında yapıldı, "sedir ağaçlarıyla kaplı dağ, orada bulunan kiliseden ötürü Surp Asdvadzadzin (Tanrı'nın Kutsal Anası) adını taşıyan köydedir," daha sonra adı Hasankale olan yerin 7 km. kuzeydoğusunda. Gürcistan kralı ve eyalet beyi barış anlaşması imzaladılar ve birincisi, Dayk üzerindeki hak iddialarından vazgeçerek ülkesine döndü.[670]

I. Gagik'in monarşi otoritesinin zayıflamasına tepkisi

Kral I. Gagik, Vağarşagerd'e, imparator II. Basileios'un yanına gitmeyi reddetmekle, Ermenistan'ın bağımsızlığını kurtarmıştı belki de. Bizans ordularının çok yakında oluşu yüzünden başında dolanıp duran tehdide rağmen, Bizans'ın lehine olacak şekilde kendisine ihanet eden prensleri

cezalandırmakta tereddüt etmedi, bunlar hükümdarın yakın akrabası olsalar bile. Kogovit ve Dzağgodın beyi olan yeğeni Apusahl, II. Basileios'u kendisine karşı kışkırttığı için, I. Gagik'in onun sahip olduğu toprakları yakıp yıktığını yukarıda gördük (1001). Keza, Gagik'in bir diğer yeğeni, Daşir (Lori) kralı Tavit *Anhoğin*, "bağımsızlık hevesine ve kibre kapılır gibi olduğundan," der Asoğig, Gagik bir orduyla Daşir'e girdi ve "bu diyarı Şamşvilde (veya Samşvilde) kalesinden ve Gürcistan ovasından çember içine alıp bütün yöreyi yağma etti, zira 450 kışı boyunca (1001-1002 kışı) tam üç ay burada kaldı. Sonra, Gag kalesinin yakınından geçip Ağsdev nahiyesine girdi"[671] yani tam olarak Lori topraklarına.[672] "Tavit *Anhoğin*, iki defa üst üste," diye devam eder Asoğig, "Gagik'i püskürtmek istedi ama kraliyet ordusunun sayıca üstünlüğü nedeniyle bütün çabaları etkisiz kaldı." Sonunda, patrik Sevanlı Sarkis arabuluculuk yapmayı teklif etti ve bu teklifi kabul edildi. Tavit *Anhoğin* amcası krala bağlılığını bildirdi ve onun yanına, Şirag'daki ikametgâhlarına gitti. "*Der* Sarkis ikisi arasında bir barış anlaşmasını müzakere etti, bu anlaşmayla Tavit, bir oğlun babasına edeceği gibi kral Gagik'e itaat etmeyi, Gagik de ona bir baba sevgisiyle muamele etmeyi taahhüt etti."[673]

Asoğig'deki bir başka pasajda (aslında şüpheli), Ermeni takviminin 452. yılında (21 Mart 1003-19 Mart 1004) güney Sünik'te, Artsakh eyaletinde, Gaban nahiyesindeki Parhisos hanedanının[674] yok olup gittiği öne sürülür. Toprakları, diye belirtir kaynağımız, kral I. Gagik ile Gence'de hüküm süren Benî Şeddâd hanedanından emir Fazl arasında paylaşılmış.[675] Ama Brosset burada söz konusu olan *Asoğig Tarihi*'nin [Badmutyun Diyezeragan/Kâinat Tarihi] 48. bölümünün hatalı olarak ve sonradan değiştirildiğini kanıtladı, çünkü Isdepanos Orpelyan'ın ifadesine göre, doğu Sünik krallığı Vasak (998'e doğru-1019), Sımpat ve Krikor (1019'e doğru-1084), Senekerim-Hovhannes (ölümü 1105'e doğru) ve II. Krikor (1106'ya doğru-1166) adlı prenslerle daha uzun süre devam etti.[676]

Açıkça Pakradunilere yakınlık duyan ve yukarıda sözü edilen bölüm onlarla ilgili anlattığı son bölüm olan yazar Asoğig, Vasburagan'daki Ardzıruni hanedanının faaliyetleri hakkında çok daha az bilgi sahibi görünüyor. 1003'te Vasburagan kralı Kurken-Haçik'in öldüğünü ve Vasburagan krallığının tek vârisinin, Rışdunik prensi olan kardeşi Senekerim-Hovhannes olduğunu hatırlatmakla yetiniyor; bu sonuncusu, 1003'ten 1021'e kadar krallık yönetimini elinde tutacaktı.[677] Gerçekte Kurken-

Haçik'in üç oğlu vardı: Terenig, Gagik ve Aşod.[678] 1003'te babaları öldüğünde yaşları henüz küçük olduğundan, amcaları Senekerim-Hovhannes onların sahip olduğu toprakları (Antzevatsik) ele geçirdi ve böylece bütün Vasburagan'ın efendisi oldu.[679] Bununla birlikte, sonradan, Terenig'in Antzevatsik derebeylik topraklarını yeniden elde ettiğini biliyoruz.[680]

Gürcistanlı III. Pakrad ile Ermenistanlı I. Gagik'in Gence emirine karşı birleşmesi

Gürcistan'ın Pakraduni kralı Kurken 1008'de, Bizans imparatorluğuna karşı savaşa yeniden başlamadan öldü. Abhazya kralı olan oğlu III. Pakrad, Gürcistan'ı kendi eyaletleriyle birleştirdi. Gürcistan ile Abhazya'nın bu şekilde birleşmesi, III. Pakrad'ı, Transkafkasya'daki hegemonyasını sağlama bağlamış kudretli bir hükümdar haline getiriyordu. Ancak III. Pakrad da, kendisine *kuropalates* payesini vermiş imparatorluğa karşı Dayk meselesini yeniden açmak için bir şey yapmadı. Silahlarını başka bir yöne, Kahetiya *korepiskopos*u veya prensi Tavit'e çevirdi[681] ve o sırada Heret'i ondan aldı. Tavit'in ölümünden sonra (1010'a doğru), III. Pakrad onun halefi III. Kuirike'ye saldırdı,[682] onu Boçarma kalesinde kuşatıp ele geçirdi ve bir süre sarayında alıkoydu.[683]

Kudretinin doruğunda olan III. Pakrad, daha sonra Müslümanlara yöneldi. Gence emiri Fazl, Gürcü prensleri arasındaki bu savaşların yol açtığı karışıklıktan faydalanıp Kahetiya'yı ve Heret'i talan etti. III. Pakrad, onu cezalandırmak için, Ermenistan kralı I. Gagik'in desteğini istedi.

İslam'a karşı Hıristiyan prenslerinin birleşmesini kalıcı bir siyasi ilke olarak benimsemiş görünen Gagik, böyle bir talepten çok memnun oldu. Derhal birliklerini toplayarak, "Zoragerd'de" III. Pakrad'a katıldı,[684] Brosset "Zoragerd"in, Şirag'ın bir başka adı olan Tzoraked'den bozma olduğunu düşünür.[685] Oradan Fazl'ın üzerine yürüdüler. "Hıristiyanlığın açık düşmanı olan bu küstah adam korktu ve geri çekildi." III. Pakrad ile I. Gagik, onun topraklarındaki, Gence'nin kuzeybatısında bulunan Şamgor müstahkem şehrini kuşattılar. "Duvarları mancınıklarla dövdüler ve birkaç gün içinde surları tahrip ettiler. Şehri zorlamak üzereydiler ki Fazl barış istedi. Emir, yaşadığı sürece Pakrad'a hizmet etmeye, ona *haraç* ödemeye ve düşmanlarına karşı bizzat çarpışmaya söz verdi." Erme-

nistanlı Pakraduni ile Gürcistanlı Pakraduni'nin birleşmesi, bir kez daha, büyük *haygan* hanedanının Müslüman dünyasına karşı zafer kazanmasını sağlıyordu.[686]

III. Pakrad, Abhazya ile Gürcistan taçlarını başında birleştirmekle, ardından Kahetiya'yı geçici olarak kendine bağlamakla, Gürcistan'ın tarihi birliğini kurmuştu. Gürcistanlı Pakradunilerin bir yan kolu hâlâ Klarcet'teki Ardanuç'ta varlığını sürdürüyordu. III. Pakrad, bu sülalenin iki reisini, Klarcet kralları Sımpat ve Kurken kardeşleri, "gözüne girsinler diye" huzuruna çağırttı, onları yakalatıp bir kaleye kapattı; iki kardeş orada öldüler (1011, 1012). Ardanuç ve Klarcet Gürcistan-Abhazya kraliyet mülküne ilhak edildi.[687]

İmparator II. Basileios'un Gürcistanlı I. Giorgi'yle bozuşması

Gürcü Yıllıkları'nın ülkelerinin en büyük hükümdarlarından biri olarak haklı nedenlerle yücelttiği III. Pakrad, "başını süsleyen güzelim beyaz saçlarıyla," onların kronolojisine göre 7 Mayıs 1014'te (sadece Arisdages Lasdivertsi'ye göre 1015'te) Panasgerd'de vefat etti.[688] On sekiz yaşındaki oğlu I. Giorgi (nam-ı diğer Kurken), sahip olduğu bütün topraklarda onun yerine geçti (1014-1027).[689]

Babası III. Pakrad devrinde, Gürcistan ile Bizans imparatorluğu arasındaki uyum sürmüştü. Mesela, Sveti-Tskhoveli'deki Gürcü katedralinde yıkılma tehlikesi baş gösterdiğinden, Gürcü patriği Melkisetek, imparator II. Basileios'tan katedrali onarmak için gereken imkânları sağlamasını rica etmek için Konstantinopolis'e gitmişti. II. Basileios Makedonya'daki zengin Kastoria manastırının gelirlerini Gürcü Kilisesi'ne tahsis etti. Melkisetek, gereken para miktarıyla Gürcü başkenti Mtskhetha'ya döndü ve böylece yapılması tasarlanan inşaatı başlatabildi. "Tanrı ona Mtskhetha şehrini restore etmek, büyük apostolik Sveti-Tskhoveli kilisesini altın ve gümüş vazolarla süslemek, mihrabın yanı sıra sahını sunaktan ayıran ikonalar bölmesini ve sunağın kapılarını aynı madenlerden levhalarla süslemek, ana sunağa altın, gümüş ve değerli taşlarla zenginleştirilmiş kutsal eşyanın korunduğu sandıklar yerleştirmek vs. lütfunda bulundu."[690]

Demek dini mezhep birliği sayesinde Gürcistan ile Bizans imparatorluğu arasındaki siyasi uyum da sürmüş olmalı. Ama Dayk'ın veraseti me-

selesi vardı, bu meselede Gürcüler Bizans çözümünü hiçbir zaman canı gönülden kabul etmemişlerdi. Gürcistan kralı I. Giorgi tahta çıktığında (1014), imparator II. Basileios, onun niyetlerinden emin olmak istediğinden, Dayk üzerinde her türlü hak iddiasından kesin olarak vazgeçmesini istedi. "*Kuropalates*in mirasından vazgeç ve mamelekinle yetin." Şüphesiz, Honigmann'ın düşündüğü gibi, II. Basileios'un vaktiyle III. Pakrad'a *kuropalates* unvanını tevcih etmiş olduğu sırada sağ kaldığı sürece kullanması şartıyla bırakmış olduğu yurtluklar da söz konusuydu, yani Ardahan, Goğ ve Cavakheti [Cavakh] ile Şavşeti'deki diğer araziler.[691] Babası III. Pakrad'ın hakkı olduğu bir mirastan Bizanslılarca yoksun bırakılmış olduğunu düşünen Giorgi, gençliğinin olanca hoyratlığıyla bu talebi reddetti: Babasının üzerinde hak sahibi olduğu toprakları bırakmayacaktı, "tek bir evi bile."[692] Daha önce davranarak, imparatorluk topraklarını istila etti, Dayk'a ve Pasian'a girdi. Bunun üzerine II. Basileios, 1015-1016'ya doğru,[693] Giorgi'ye karşı bir ordu gönderdi, ama bu ordu Ukhtik (Oltu) yakınında Gürcüler tarafından bozguna uğratıldı. Arisdages, Gürcülerin, bu vesileyle, şehre hiçbir zarar vermediklerini belirtir.[694] Avrupa'da Bulgaristan'ın fethiyle meşgul olan II. Basileios, bu hakaretin intikamını daha sonraya ertelemek zorunda kaldı.

I. Gagik devrinde Ermeni kültürü

Gürcistanlı Pakradunilerin Müslüman dünyasına karşı bütün mücadelelerinde, Bizans emperyalizmine direnişlerinde, Ermenistan kralı I. Gagik kesinlikle onların yanında yer almıştı. II. Basileios Gürcü kralı III. Pakrad'ı Dayklı Tavit'in mirasından yoksun bıraktığında, Gagik imparatoru hoş tutmak için yanına gitmeyi reddetmişti. III. Pakrad Gence emirine savaş açtığında, Gagik ordusunu Gürcü ordusuyla birleştirmişti. Ermeni-Gürcü kuvvetlerinin birleşmesi, Bizans'ın ilhakçı maksatlarını durdurmak için vazgeçilmezdi ve Gagik'in bunu anlamış olması övgüye değerdi. Ama aynı zamanda, "savaşlarda güçlü ve muzaffer olan bu kral," Arisdages Lasdivertsi'nin belirttiğine göre, "ülkeyi barış içinde tutma"yı bildi ve bu da aynı ölçüde övgüye değer bir davranıştı.

Bu barış sayesinde, I. Gagik'in devrinde kaydadeğer bir kültürel gelişme görüldü. "Onun zamanında," diye yazar Arisdages, "kilise kurumları çok tutuldu. Tanrı bilinci, tıpkı su kütlesinin denizleri kaplaması gibi,

yeryüzünü doldurdu. Patriklik makamında oturan Sarkis, kutsal bir ortamda yetişmişti ve haklı davası için mücadele ettikten sonra ömrünü tamamladı."[695]

Arisdages daha sonra bize zamanının belli başlı din bilginleriyle ilgili çok ilginç bir döküm verir. "O dönemde patrikhaneye bağlı Sarkis, Dikran ve Henoş *vartabed*ler ile Gamurçatzor ("köprüler vadisi," Arşarunik'te, din adamlarının Aziz Basileios'un kurallarına uydukları Ermenistan'ın en ünlü manastırlarından biri) manastırını[696] idare eden Samuel itibar görüyorlardı." Hatırlanacağı gibi Asoğig de "Kutsal Kitaplar üstüne bilgisi ve müzik sanatı konusundaki yeteneği"nden dolayı Samuel'i över.[697] Arisdages ayrıca, Garin-Erzurum'un kuzeydoğusundaki Hıntzuts veya Garmir-vank manastırının ("kırmızı manastır") başrahibi Hovsep'i sayar.[698] Arisdages, zamanının öbür büyük tarihçisini, daha çok *Asoğig* ("Muganni") lakabıyla tanınan Daronlu Isdepanos'u özellikle anar. Bize 1004 yılına kadar süren bir dünya tarihi bırakan Asoğig duru bir üslubu olan sade bir yazardır; kesinliği, –en azından Pakraduni dönemi olaylarına ilişkin olarak– kronolojik ve topografik doğruluk kaygısı, Schlumberger'in ifadesine göre, pek çok Bizanslı vakanüvisin anlaşılmazlığıyla tezat oluşturur. Arisdages, *Gozern* denilen ("Deve yavrusu") Daronlu Hovhannes'i de över; bu yazarın kronoloji kitabından bazı parçalar günümüze kalmıştır, Pakradunilerin tarihi üstüne de bir kitabı vardır ama maalesef kaybolmuştur.

Urfalı Mateos'a göre, Hovhannes *Gozern*'in ve Hıntzutslu Hovsep'in şöhreti öyle büyüktü ki, imparator II. Basileios, dini merasimlerin usul ve sırasına ilişkin takvimin en ciddi sorunlarından birini, Grek din bilginlerinin çözüme bağlamayı başaramadıkları, Paskalya yortusunun kutlanması gereken tarihin tam ve kesin olarak hangisi olduğuna dair sorunu çözmeleri için onları Konstantinopolis'e çağırdı. Hovhannes ve Hovsep gitmeyi reddedince, patrik Sevanlı Sarkis'in onların yerine gönderdiği Gamurçatzorlu Samuel bütün Grek din bilginlerine kafa tuttu ve Basileios'un huzurunda "onları mahcup etti."[699]

Son olarak ve özellikle, Naregli Krikor'u (Krikor Naregatsi) analım, Rışdunik'in gururu olan manastırın isminden dolayı böyle adlandırılır (951-1003). Ömrünün sonuna doğru kilise hiyerarşisine girmiş ve bu eyaletin piskoposluğuna yükselmiş Antzevatsikli Khosrov'un oğlu olan bu meşhur yazara, "Ermenistan'ın Pindaros'u"na tekrar döneceğiz. Krikor

Naregatsi yirmi yaşında *Neşideler Neşidesi* üstüne bir tefsir yazdıktan sonra, dini ağıtlar, övgü söylevleri, ilahiler, Eyub'un kitabı üzerine bir tefsir kaleme aldı;* bütün bu eserler onu Ermeni edebiyatının en katıksız medarı iftiharlarından biri haline getiriyor.

Sanatsal hareket edebi hareketle atbaşı gidiyordu. I. Gagik'in karısı olan kraliçe Gadramite'nin, saltanatın ilk yıllarında, II. Sımpat devrinde başlanmış olan Ani katedralinin inşasını tamamlamış olduğunu gördük (s. 490 ve 507) ve bizzat Gagik'e atfedilmiş sayısız büyük yapının adını andık. I. Gagik, Ani'de, herhalde bir yer sarsıntısının ardından yıkılmış olan Surp Krikor kilisesini de yeniden inşa etti. Kiliseyi, Asoğig'in dediğine göre, Krikor Lusavoriç'in kilisesinin veya Vağarşabad ovasında (Eçmiyadzin ovası) yükselen Zıvartnots kilisesinin planını örnek alarak Dzağgotsatzor vadisi tarafında yeniden kurdu. "Sert ve çekiçle perdahlanmış iri yontma yapı taşlarından inşa edilmiş, ışığı geçirecek şekilde yapılmış heykellerle süslü pencereleri, üç büyük kapısı ve gökkubbeyi andıran bir kubbesi olan, hayran olunacak bir yapı haline getirdi."[700] Armenolog Marr, Ani'de yaptığı kazılarda, I. Gagik'in bu kilisesini kurucu-kralın bir heykeliyle birlikte buldu ve bu kazılar Asoğig'in kilisenin Zıvartnots kilisesinin planı örnek alınarak ve aynı tarzda inşa edildiği yönündeki iddiasını tamamen doğruladı.[701]

Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'nün Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes'in (1003-1021) kurduğu yapılar üstüne söylediklerini bu tabloya ekleyelim. Yazar, bilhassa, Senekerim-Hovhannes'in Varak'ta inşa ettirdiği muhteşem manastırdan bahseder; manastır, 4. yüzyılda Azize Hıripsime tarafından yakındaki dağa getirilmiş olan ve Vasburagan'ın güvencesi ve koruyucusu sayılan mucizevi haçı saklayıp korumak için yapılmıştı.[702]

I. Gagik'in bu sanatsal ve edebi gelişmeyle ün salan yirmi dokuz yıllık uzun saltanatı, Ermeni tarihinin en parlak devirlerinden biri oldu. Bu hükümdarın kesin ölüm tarihi tam olarak bilinmiyor. Samuel Anetsi onun Ermeni takviminin 470. yılında, yani 16 Mart 1021 ile 15 Mart 1022 arasında öldüğünü söyler,[703] ama Brosset bu hesabı düzeltir ve 1020'yi önerir,[704] bu tarih genel olarak kabul görür. Kralın vefatından kısa süre önce, aziz patrik Sevanlı Sarkis görevinden çekilerek (1019), halefini, eski patrik I. Haçik'in kardeşi olan I. Bedros *Kedatartz*'ı bizzat takdis etmişti.[705]

* *Neşideler Neşidesi* ve Eyub'un kitabı, Kitabı Mukaddes'in bölümlerindendir. (ç.n.)

Kral Hovhannes-Sımpat ile prens Aşod Kaç'ın rekabeti

I. Gagik üç erkek evlat bırakmıştı. Büyüğü Hovhannes-Sımpat, kral olarak Ani'de onun yerine geçti. Fransa'nın VI. Louis'si gibi, "aşırı derecede şişman ve yapılı bir şahıstı, ama nadir rastlanan bir zekâya sahip"ti.[706] I. Gagik'in ikinci oğlu, Aşod *Kaç* veya Yiğit Aşod, "hem mevzun bir endama, hem de ateşli bir cesaret ve savaş tutkusuna sahipti."[707] Arisdages'in adını anmadığı, sadece Vartan'ın sözünü ettiği üçüncü oğlu Apas'ın[708] varlığı, annesi kraliçe Gadramite'nin bir kitabesiyle doğrulanır.[709] Vartan'ın ifadesine göre, kraliyet mülkü, bir kez daha, her nesilde hükümdara düşen payı gittikçe azaltan meşum has sistemine göre paylaşıldı. Hovhannes-Sımpat, tahtın yanı sıra Ani ve Şirag'ı, Aşotsk (Şirag ile Daşir arasında yer alan nahiye, Marmaraşen'e ve daha sonraki Aleksandropol'e [Gümrü] doğru)[710] vadisiyle birlikte Aziz Krikor'u, Ampert'i (Püragan, Arakadzodın'da, Eçmiyadzin'in 20 km. kuzeyinde),[711] Gayan'ı (Ermeni Kukarkı'nda kale, Sevan gölünün kuzeyinde), Gayodzın'ı, Davuş'u ve Sevortilerin kazasını (Pertuc, Tepeta veya Borçalı'nın kaynaklarında, Lori'nin güneyinde) elde etti. "Geri kalan Aşod ile Apas arasında paylaşıldı."[712] Ama kraliyet prenslerinin üçüncüsü, Apas, hayli çabuk ortadan kaybolmuş olmalı, zira tarihte hiçbir rol oynamıyor.

Aksine, Aşod *Kaç*'ın hırsı ise, ağabeyi kral Hovhannes-Sımpat'ın hükümdarlığını altüst edecekti.

Gerçekten de, Hovhannes-Sımpat'ın tahta çıkışının ertesi günü, Aşod *Kaç* paylaşım konusunda onunla anlaşmazlığa düştü. Yerinde duramayan küçük kardeş, hasının yetersizliğinden yakınıyordu. Bir hakeme başvurmak gerekti. Bu görev için Gürcistan-Abhazya kralı I. Giorgi seçildi. Giorgi iki kardeş arasında barışı –bir süreliğine– yeniden tesis etti. "Hovhannes-Sımpat'a, büyük evlat sıfatıyla, kudretli Ani'yle birlikte civarındaki kazaları, Aşod'a ise ülkenin Gürcistan'a ve Persia'ya bakan kısmını verdi."[713] Başka bir deyişle, kral Hovhannes-Sımpat'ın Şirag'ı, prens Aşod *Kaç*'ın da Ermeni Kukarkı'nı elinde bulundurması teyit edilmiş oldu.

Arisdages'in anlatışı böyledir. Urfalı Mateos'un anlatışı biraz farklıdır. O da Arisdages gibi, Hovhannes-Sımpat hakkında şöyle der: "Bilgin ve becerikli, ama aşırı şişman bir adamdı, Aşod *Kaç*'ın payına ise askeri zekâ ve yenilmez bir cesaret düşmüştü, çarpışmalarda daima başarılıydı."

Hovhannes-Sımpat Ani'deki kraliyet tahtına oturduğunda, "Aşod birlikleriyle ülkeyi baştan başa kat ederek, dört bir yanı yakıp yıkıyor ve Ani şehrini sıkıştırıyordu."[714] Hırslı kardeş, ülke dışından da müttefikler aradı. Bu müttefikleri Ardzıruni prenslerinin şahsında buldu. Reisleri, Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes onu kabul etti ve ona yeni birlikler verdi.[715] Aşod *Kaç* yola çıkmadan önce askerlerini Vasburagan'ın en ünlü manastırlarından biri olan Varak'taki Surp Haç manastırında takdis ettirdi. Urfalı Mateos, daha önce Aşod'un halifenin gözüne girmek için Bağdat'a gitmiş olduğunu ve halifenin ona yüklü miktarda altın vermiş olduğunu söyler.[716] Küçük Pakraduni'nin yerinde duramayan hırsını bilen hilafet politikasının, Ermenilerin arasına nifak tohumları ekmek ve Ani'deki krallığın kudretini çökertmek için bundan faydalanmayı düşündüğüne şüphe yok. Aşod *Kaç*, Varak'taki manastıra 30.000 *tahegan** bağışlayarak, bu kirli altınları affettireceğini sandı belki de.

Aşod *Kaç* Arap yardımcıları ve Vasburaganlı takviye kuvvetleriyle, ağabeyi Hovhannes-Sımpat'ı Ani'de kuşattı. Onun yaklaştığını gören Hovhannes-Sımpat, diye devam eder Urfalı Mateos, "savaş borusunun çalınmasını emretti, kendisi ise kıpırdamadan tahtta oturuyordu." Gerçekten de, öyle görünüyor ki kralın sakatlığa varan aşırı şişmanlığı, tacını kurtarmak için bile olsa savaşa bizzat katılmasını engelliyordu. Bununla birlikte, meşruiyet ağır bastı. Krala itaat edildi. "Onun işaretiyle, herkes ayaklanıp silahlandı ve 40 000 piyade ve 20 000 süvariyle Aşod'un üzerine yürüdüler."[717]

Ama Aşod *Kaç*'ın yiğitliği onu yenilmez kılıyordu. Urfalı Mateos buna bir örnek verir: Aşod'un Ani'yi kuşatması sırasında, şehirde Gürcistan kralı I. Giorgi'nin Hovhannes-Sımpat'a gönderdiği bir Gürcü (daha doğrusu Abhaz) askeri şefi bulunuyordu. Ülkesinin en tanınmış gezgin şövalyelerinden olan bu Gürcü, Aşod *Kaç*'la teke tek dövüşmeyi önerdi: "'Ey kral Hovhannes, bana Aşod'u göstersinler yeter, onu tutsak etmeyi ve zincire vurulmuş olarak huzuruna getirmeyi üstleniyorum.' –'Aşod güçlü kuvvetli bir adamdır,' diye konuştu kral, 'Onu bana nasıl getirebileceksin?'– 'Onu atıyla beraber sağ olarak ele geçireceğim!' diye cevapladı Gürcü. –'Aslan yavrusunu gördüğünde,' diye karşılık verdi kral, 'onu bu kadar hor göremeyeceksin!'" "Dövüş başladığında," diye devam eder Urfalı Mateos, "Gürcü reisi var gücüyle bağırarak Aşod'u bulmak üzere

* ***tahegan:*** Ermeni parası. (ç.n.)

kartal gibi atıldı: 'Ey Aşod, ileri çık!' Meydan okumayı duyan Aşod, bir pars gibi öfkelendi ve iki hasım birbirlerine doğru koştular. Gürcü, kargısını Aşod'a fırlattığında, yıldırım hızıyla hareket eden Aşod kargının altından geçti ve kılıcını Gürcü'nün miğferine indirdi, hasmı demir örgü zırhla korunmuş olduğu halde onu başından aşağıya kadar yardı ve boylu boyunca yere serdi."[718]

Bu teke tek dövüşten sonra, Ani'nin surlarının altında genel bir çarpışma meydana geldi. Kral Hovhannes-Sımpat'a sadık olan Anili milisler, Aşod *Kaç*'ın askerleri tarafından bozguna uğratıldılar. Peşlerine düşülen birçok firari şehre girmeyi başaramayıp Akhuryan ırmağına döküldüler. Ancak, Aşod *Kaç*'ın zaferi Ani'yi zapt etmesini sağlamadı ve çok geçmeden kuşatmayı kaldırdı.[719]

Kral Hovhannes-Sımpat ile kardeşinin barışmasına gelince, Urfalı Mateos bunu sağlayan arabuluculuğu Gürcistan kralına değil, Ermeni patriği Bedros'a atfeder. "Birkaç gün sonra," der, "Pakraduniler, Pahlavuniler ve orduda hizmet eden soylular sınıfının geri kalanı, Hovhannes ile Aşod arasında barışı yeniden tesis etmeyi düşündüler. Patrik Bedros ve *nakharar*lar Aşod'un yanına gittiler ve bir anlaşma yaptılar; tumturaklı bir yeminle onaylanan bu anlaşmada, Aşod'un Şirag kazasına komşu diyarların kralı olacağı ve bu eyalet dışında Ermenistan'ın geri kalanını yöneteceği şart olarak öne sürülüyordu, Hovhannes ise Ani şehrinde hüküm sürecekti, ayrıca, önce Hovhannes ölecek olursa kardeşi bütün krallığın efendisi olacaktı. Ermenistan böylece barışa kavuşmuş oldu."[720]

Ermeni-Gürcü anlaşmasının bozulması

Gerçekte, ülkenin bu şekilde yeniden barışa kavuşmasının dolaylı etkileri olmadı değil. Arisdages'e göre, Gürcistan kralı I. Giorgi, durumdan yararlanan ilk kişi oldu. Giorgi'nin şahsında, Gürcü ülkesi, Kartliya ve Abhazya –hâlâ yerel bir *korepiskopos*lar hanedanının iktidarında olan Kahetiya, bir de, hâlâ özel emirlerin iktidarında olan Tiflis hariç– birliğini oluşturduğu esnada, Pakraduni Ermenistanı, has sisteminin sıkı bir şekilde uygulanması sonucunda, birçok küçük, önemsiz devlete bölünüyordu. Bu şartlarda, pan-Gürcü hükümdarının Pakraduni kardeşler arasındaki aile savaşlarında acımasız bir hakem rolü oynaması kaçınılmazdı. I. Giorgi, kral Hovhannes-Sımpat ile Aşod *Kaç* arasındaki anlaşmazlığı henüz

çözüme bağlamıştı ki (Arisdages'in anlatısının böyle olduğunu gördük), Ermenistan'a kudretinin ağırlığını hissettirme fırsatı ortaya çıktı. Aşod *Kaç*'a bağlı bir Ermeni derebeyi I. Giorgi'nin huzuruna çıktı ve Hovhannes-Sımpat'ın kendisini hakkından mahrum ettiğini beyan ederek ondan adalet diledi. Hovhannes-Sımpat'ın onun şahsi yurtluğunu, yani Cagadk nahiyesindeki Şatig'i elinden almış olmasından şikâyet ediyordu.[721] Giorgi'nin hakemlik ettiği taksim şartlarının ihlali mi söz konusuydu? Arisdages'in onu "öfkeden tutuşmuş" bir halde tasvir edişine ve derhal askerlerini Hovhannes-Sımpat'ın peşine saldığına bakılacak olursa böyle olduğuna inanabiliriz.

Hovhannes-Sımpat'ın hiçbir şeyden haberi yoktu; kısa süreli bir yer değişikliğinden sonra sık sık mola vererek Ani'deki ikametgâhına dönmekteydi. "Aşırı şişmanlığı yüzünden yolda durmak zorunda kalıyor, en ufak bir kaygı duymadan uyuyordu. Giorgi'nin askerleri ansızın üzerine çullandılar, ağır vücudu yüzünden ata binmeye vakti olmadı." Dolayısıyla Hovhannes-Sımpat yakalandı. "Maiyetindeki prensler çabucak kaçıp saklandılar, Giorgi'nin askerleri geride kalmış olanların peşine düştüler ve Ani'nin kapılarına gelene kadar çok sayıda adamı katlettiler."[722]

Başka kaynaklara göre, Giorgi aniden öfkeye kapılmamıştı, uzun uzadıya olgunlaştırdığı bir tasarı söz konusuydu. Askerlerine pusuya yatmaları ve Hovhannes-Sımpat'ı çarpışma olmadan ele geçirmek için onun Ani'den çıkmasını kollamaları emrini vermişti. "Kral kışlık sarayına gittiği gün, yolda durmak zorunda kaldı. Böylece Gürcüler onu hazırlıksız yakalayıp tutsak ettiler." Bu versiyonun sözcülüğünü yapan Çamçiyan'a göre, olay 1020-1021'e doğru vuku bulmuş, demek ki Hovhannes-Sımpat'ın tahta çıkışından hemen sonra, bu da Arisdages'in anlattığı olayların sırasına uyuyor zaten.[723] Arisdages'e göre Gürcüler, bu baskından sonra, beklenmedik bir şekilde Ani'ye girdiler. "Katedralin süslemelerini çaldılar ve haçın çivilerini söktüler, aşağılama belirtisi olarak da şöyle dediler: Bunlarla atlarımıza nal demiri döveceğiz!"[724]

Burada Ermenilerle Gürcüleri ayıran mezhep düşmanlığı çıkıyor karşımıza, tıpkı 943'te Abhaz reisi Ber'in Kars katedralini Gürcü kültüne göre takdis etme teşebbüsü sırasında ortaya çıktığını gördüğümüz gibi.[725] Mezhep ayrılığına dayanan bu haydutluk Ermenilerde derin bir burukluk bırakacaktı. Arisdages'e göre, birkaç yıl sonra imparator II. Basileios'un Gürcülere yaşattığı hezimetler, ilahi intikamın bir sonucuydu. Gürcüle-

rin Ani katedralini basıp kutsallığa hakaret ederek çalıp çırpmaları, Ermeniler ile Gürcüler arasındaki birliği bozdu, halbuki bu birlik Bizans emperyalizmi karşısında son derece gerekliydi.

Bu şekilde Gürcülerin eline düşen kral Hovhannes-Sımpat'a gelince, I. Giorgi'ye götürüldü, o da üç sınır kalesini kendisine bırakması karşılığında ona özgürlüğünü geri verdi.[726]

Böylece Pakradunilerin içler acısı aile kavgalarının ilk sonucu Ermenistan'ı komşularının önünde küçük düşürmek ve zayıflatmak oldu. Aşod *Kaç*'ın kendisi bile hareketinin sonuçlarından kaçamadı. Vasalları ona karşı ayaklanıyorlardı, tıpkı kendisinin onlarla birlikte ağabeyi krala karşı ayaklanmış olduğu gibi. "Topraklarının birçok bölümünü haksız yere ondan çalmış olan soyluların saldırılarına karşı koymaktan aciz hale geldiğinden," ülkeden ayrıldı ve II. Basileios'un yanına gitti. "Orada, imparatorun gözüne girmeyi başararak, onun desteğini rica etti. Emrine verilen (Bizans) birliklerin(in) başına geçerek ülkesine döndü, pek çok kazayı ve kaleyi ele geçirdi ve seleflerinin hiçbirinin olmadığı kadar kudretli hale geldi, o kadar ki çok sayıda soylu, veraset yoluyla sahip oldukları mülkleri Aşod'a bırakarak, kendiliklerinden ona bağlılık yemini ettiler."[727] Ne yazık ki, Aşod *Kaç* (şunu iyice belirtelim ki, ağabeyi, Ani'deki kral Hovhannes-Sımpat karşısında bir anti-kraldan başka bir şey değildi) has topraklarındaki derebeylerini bu şekilde yola getirmeyi başardıysa da, Bizans ordularının desteği sayesinde olmuştu bu, zira II. Basileios'u kendisi ve vasalları arasına hakem olarak sokmuştu, tıpkı daha önce kendisi ve Hovhannes-Sımpat arasına hakem olarak Gürcüleri sokmuş olduğu gibi.

Başka vakanüvisler, Hovhannes-Sımpat ile kardeşi Aşod *Kaç* arasındaki barışmanın hiçbir zaman samimi olmadığını kanıtlayan bir anekdot anlatırlar. Hovhannes-Sımpat'tan kurtulmak isteyen Aşod onu pusuya düşürmenin yolunu aradı. Hastaymış gibi yapıp yatağa yattı ve Hovhannes-Sımpat'ın başucuna gelmesini istedi, fakat bu arada onun geçeceği yola bir hendek kazıp üstünü örtmelerini söyledi, kral nasılsa içine düşecekti. Gerçekten de Hovhannes-Sımpat hendeğe düştü. Ne var ki, Aşod'un bahtsız kralı öldürmekle görevlendirmiş olduğu derebeyi, Abirad Pahlavuni ona acıyıp özgür bıraktı ve Ani'ye dönmesini sağladı.[728] Abirad Pahlavuni, kralı kurtarmış olmakla birlikte, uzunca bir zaman Aşod *Kaç*'ın güvenilir adamı olduğundan dolayı, kralın hıncından kork-

tu. Öte yandan, Aşod *Kaç*'a da ihanet etmiş olduğu için, Müslümanlara sığınmaktan başka çaresi kalmadı ve Kürt hanedanı Benî Şeddâd'a mensup, Dıvin ve Gence emiri Ebulesvar'ın yanına sığındı. Emir ilkin ona hüsnükabul gösterdi, sonra, karaçalıcı sözler üzerine onu öldürttü. Bu arada Abirad'ın komutan vekili olan Sari adlı bir reis onun karısı ile çocuklarını –adları Apılcahap ve Vasak'tı– kurtardı ve onları sağ salim Ani'ye geri götürmeyi başardı. Abirad Pahlavuni'nin ona ettiği iyiliği unutmamış olan kral Hovhannes-Sımpat, Apılcahap ile Vasak'a babalarının sahip olduğu bütün yurtlukları vererek minnettarlığını gösterdi.[729] Bu ailenin en tanınmış üyesi olan meşhur Krikor Makistros'u ele aldığımızda, Pahlavuni sülalesinin mülklerinin Nik kazasında, Bıcni civarında yer aldığını ilerde göreceğiz.[730]

İmparator II. Basileios'un Gürcistan'a ilk seferi

1015-1016 yıllarında Gürcistan ve Abhazya kralı I. Giorgi'nin Bizans sınırlarına saldırmış olduğunu, Dayk'ı işgal etmiş olduğunu ve Ukhtik (Oltu) yakınında bir imparatorluk ordusunu yenmiş olduğunu yukarıda gördük.[731] İmparator II. Basileios o sırada Avrupa'da Bulgaristan'ın fethiyle meşguldü. O tarafta işini bitirdiğinde, Gürcü prensini yola getirmeye girişti. Ermeni takviminin 467. yılından itibaren (17 Mart 1018-16 Mart 1019), Bizans Ermenistanı'nın eski başkenti olan Theodosiopolis'i –Ermenicede Garin, daha sonra Erzurum– yeniden inşa ettirmeye başlamıştı; bu şehrin imparatorluğun Transkafkasya'yı yeniden fethinin başlangıç noktası olması amaçlanıyordu.[732] Şubat-Mart 1021'de, Ermenistan'a ve Gürcistan'a yapacağı büyük sefer için, konakladığı Frigya'dan yola çıktı. İlkin Manazgerd'e gitti, burası, hatırlayacağımız gibi, Dayklı Tavit'in ölümünden beri (1000) Ermenistan'ın göbeğinde bir Bizans kalesiydi.[733] Oradan Theodosiopolis'e gitti, şehri kalkındırmak için başlatılan çalışmaların ilerlediğinden emin olmak istiyordu. "Güçlü bir ordunun başında," diye yazar Arisdages, "ordugâhını geniş Garin ovasına kurdu." Dayk'ı yeniden fethetmek için I. Giorgi'ye savaş açmadan önce, bu prensin huzuruna gelip kendini temize çıkarmasını buyurdu. Zaman kazanmaya çalışan Giorgi, imparator "Yegeğiats veya Garin kazalarına" varır varmaz gelmeye söz vermişti. II. Basileios "her menzilde" onu bekliyordu, fakat Gürcü prensin çevresi onu gitmekten caydırıyordu: "İmpara-

torun huzuruna çıkar çıkmaz seni öldürtecektir veya esir olarak alıkoyacaktır, sen de tahtını kaybedeceksin!"[734]

II. Basileios bir süre sabretti. Hasmı uzlaşmaya yanaşmadığından, Pasian'a girdi ve ahaliye dehşet salmak için "büyük Ogomi (daha sonra Ugumi, Hasankale'nin 6 km. kuzeydoğusunda) kasabasının, civardaki küçük kasabalar ve köylerle birlikte, silah, yangın ve kölelik yoluyla harap edilmesini emretti." Pasian'ın nüfusunu ise Bizans *themas*ı Khaldaia'ya sürdü.[735] Böylece güzel bir Ermeni eyaleti, Bizans imparatoru ile Gürcistan kralının kavgaları –eyaletin alakası olmayan kavgalar– yüzünden yağma edildi...

II. Basileios, Pasian'dan Vanant eyaletinin kazası olan Porag'a girdi.[736] Honigmann'ın belirttiğine göre, Dayk'ın çok yalçın olan dağ silsilesini doğudan dolaşmaya çalışıyordu besbelli. Önünde hiçbir şey bırakmamaya kararlı olan I. Giorgi, Ukhtik'i (Oltu) yaktırdı, şehirdeki zarif yapıları da esirgemedi ve askerlerine şehir sakinlerine fazla zarar vermeden bütün zenginliklerini almalarını emretti. Gürcülerin ve Bizanslıların uyguladıkları "yakılmış toprak" taktiği, medeniyetin felaketiydi. Çileden çıkan II. Basileios yürüyüşünü hızlandırdı. İki hasım Bağagatsis gölü (Çıldır gölü) yakınında karşılaştılar,[737] der Arisdages.[738] O zamanın en çetin muharebelerinden biriydi. *Gürcü Vakayinamesi*'ne göre, Gürcüler ilkin üstünlük sağladılar, II. Basileios geri çekilmeyi düşünüyordu ki, Giorgi, kendi birliklerinin bitkin düşmesi yüzünden çekildi. Bunun üzerine Bizanslılar toparlandılar ve düşmanın peşine düşerek rövanşlarını aldılar.[739] Gürcü reislerinden biri, tanınmış Gürcü ailesi Orpelyanlara mensup olan Libarid'in oğlu yiğit Erad, atı bir bataklığa saplandığından öldürüldü. Kardeşi Zvad veya Zviad esir alındı.[740]

Sonuç itibarıyla hayli belirsiz olan bu muharebe hiçbir şeyi sona erdirmiyordu. I. Giorgi, Abhazya'nın ulaşılmaz kalelerinin arkasına siperlenirken, II. Basileios savaş yöntemi olarak hâlâ teröre başvurarak, on iki kazayı baştan aşağı tahrip ettiriyor ve çöle çeviriyordu. Bunlar Gürcü toprakları, "Khalkedoncu" köylüler olmakla birlikte, dürüst Arisdages bunca hunharlık karşısında duyduğu dehşeti gizlemez. "İmparator genç, yaşlı, çocuk, yetişkin, kadın, erkek demeden, yaşa da cinsiyete de bakmadan kimsenin canının bağışlanmaması için kesin emir verdi." Ve haksızlığa karşı duyduğu öfkeyle, yakıcı çizgilerle, bir zamanlar büyük masrafla inşa edilmiş, şimdi kül olmuş sarayları, "ihtiyarların kanla lekelenmiş ak saç-

larını" ve Bizanslıların zalim âdetlerine göre gözlerini oydukları içler acısı bedbahtlar sürüsünü tasvir eder. "Analarının kucağından şiddetle koparılıp alınmış memedeki çocuklar arasından bazıları taşlara vurulup parçalanmıştı; göğüslerine kargı saplanmış bazılarının da kanı kendilerini besleyecek süte karışıyordu; yol ağızlarına fırlatılıp atılmış daha başkaları Bizans atlarının nalları altında can veriyorlardı... Bir zamanlar müreffeh olan ülke insansız kalmış, artık ıssızdı. Ve kış geliyordu." Belagatli bir yazarın abartmaları mı bunlar? Kesinlikle değil. Arisdages'in Gürcü inanışlarına ve halkına olan düşmanlığından dolayı, sözlerinin hakikati yansıttığından eminiz. Transkafkasya halklarının, hem Ermenilerin hem Gürcülerin, çoğu zaman kendini böylesi veçhelerle gösteren Bizans protektorasından tiksinmesine şaşmamalı.[741]

II. Basileios daha sonra Gürcülerin Mtkvari dediği Kura nehrini yukarı mecrasından geçti ve öbür kıyıda Gürcü topluluklarını katletmeye devam etti. *Gürcü Vakayinamesi*'ne göre, Ukhtik'in (Oltu) yağma edilmesinden sonra bu yöreye girmiş ve Ardahan'ın güneyindeki Kola kazasına –Ermenilerin Goğ'u (daha sonra Göle) veya Kolaver– kadar ilerlemişti ve yukarıda anlatılan muharebe o tarafta, Şirimni'de yapılmıştı.[742] II. Basileios oradan Ardahan'a giderken, Giorgi de Nigal (daha sonra Niala?) yoluyla Samtzhe'ye doğru –Akhaltzikhe yöresi– kaçıyordu.[743] Giorgi daha sonra Cavakheti'ye geçtiğinde, Basileios onu izledi ve bu kazayı da yakıp yıktı. Bunun üzerine Giorgi daha kuzeydoğuya, Trialeti'ye doğru geriledi. II. Basileios orada da peşine düştü. Giorgi, Kahetiyalıların ve Heretlilerin, Tzanarların ve Şakililerin gönderdiği takviye kuvvetlerle ordusunu yeniden derleyip toparladı ama subayları genç ve ihtiyatsız prensin Bizanslılarla ikinci bir muharebeye girişmesini önlediler. Öte yandan II. Basileios da, kış yaklaştığı için, Cavakheti ve Ardahan diyarı yoluyla, Karadeniz kıyılarına doğru çekildi.[744] "Bu eyaletleri öncekilerden daha da nefret verici bir şekilde tahrip ettikten sonra," der *Gürcü Vakayinamesi*, kışı geçirmeye Trabzon'a, Khaldaia *themas*ına geldi.

Orada, diplomasi yoluyla, ordusuyla elde ettiğinden daha çok başarı elde etti. Ermeni halkının aleyhine olacak şekilde elde edilen bu başarıları, *Hayasdan*'ın yaşadığı ciddi iç güçlüklere borçluydu.

Müslüman akınlarının yeniden başlaması
Vasak Pahlavuni'nin ölümü

II. Basileios kışı Trabzon'da geçirirken, Müslüman tehlikesi Ermenistan'ın doğu sınırlarında yeniden ortaya çıkıyordu. 1021'de, der Urfalı Mateos, Deylemli çeteler –yani Azerbaycan'da hüküm süren Musafirî hanedanından (gerçekte Deylem kökenli) savaşçılar[745]– Ermenistan'a girdiler ve Bıcni kalesi yakınlarına kadar Nik kazasını (Erivan'ın kuzeyinde) talan etmeye başladılar.[746] Pakraduni Ermenistanı'nın başkomutanı olan Vasak Pahlavuni'nin –Abirad'ın oğlu– yurtlukları tam da bu Bıcni yöresindeydi. O sırada oğlu Krikor'la birlikte –geleceğin Krikor Makistros'u– birçok büyük derebeyinin toplandığı büyük bir ziyafette bulunuyordu. Eğlencenin ortasında bir ulak gelip istilayı haber verdi: "Bütün Nik kazası düşmanın eline düştü!"[747] –"Cesur Vasak" der Urfalı Mateos, "aslan gibi kükreyerek derhal ayağa kalktı ve madeni örme zırhını giydi. Yedi soylu ve o anda içeri giren süvari birliğinden askerler onu takip etti. Zadegân birliği onun gibi silahlandı, yiğit ve meşhur Pilibbos ile Çortvanel de koşup geldiler; bunlar zafere alışkın kişilerdi. Ne yazık ki Vasak heyecanına karşı koyamadı ve 5000 adamının bir araya gelmesini bekleyemedi. Cesareti kibre vardığından, sadece 500 adamla yola çıktı ve tıpkı öfkeli bir aslan gibi, Nik kazasına doğru atıldı. Ailesini ve Bıcni kalesini oğlu Krikor'a (Makistros) emanet etmişti."[748]

Bunu, eşit olmayan çarpışmanın anlatılışı izler, Vasak Pahlavuni'nin son çarpışmasıdır bu. "Yolda, Vasak, bir manastıra varınca, bütün askerlerine tevazuyla günah çıkardıktan sonra, hepsiyle birlikte Kudas ayininden geçti. Yolları üstünde, bütün sakinleri İmansızlar tarafından yok edilmiş bir köye rastladılar. İmansızlar kiliseyi çevirmiş ve kilisede kapalı kalmış bütün Hıristiyanları acımasızca kılıçtan geçirmişlerdi. Bunu gören Vasak, aslan kükremesi gibi korkunç bir nara attı ve adamlarıyla birlikte İmansızların üstüne atılarak 300'ünü öldürdü. Geri kalanı kaçarak, yardıma gelmekte olan büyük düşman ordusuna doğru geri çekildi. Bu sayısız süvarinin savaş düzenine girdiğini gören Vasak'ın askerleri, onurlarıyla ölmekten başka çareleri kalmadığını anladılar. Bir kuş sürüsünün üzerine çullanan kartallar gibi, düşman saflarına doğru atıldılar."[749]

Urfalı Mateos daha sonra Vasak Pahlavuni'nin Sudanlı bir Memlûk'le yaptığı teke tek çarpışmayı anlatır: "Ona Yedi Kurt deniyordu, çünkü tek

başına, tıpkı yedi kurdun bir koyun sürüsünün ortasına daldığında verdirdiği kadar telefat verdiriyordu düşman saflarına." "Zenci, vahşi bir hayvan gibi, sanki Vasak'ı kargısının ucuna takıp havaya kaldırmak istercesine, bu silahını ona doğrultmuş geldiği sırada, kargısının altından geçen Vasak çelik kılıcıyla miğferine öyle korkunç bir darbe indirdi ki onu ikiye böldü."[750]

Ama Ermeni taburlarının sayısı gözle görünecek şekilde azalıyordu. Vasak Pahlavuni'nin en yiğit yoldaşlarından olan Emran da can verdi. Etrafını saran düşmanların ortasında tek başına kalan Vasak, onların safları arasından kılıç darbeleriyle kendine kanlı bir yol açtı. Onların çemberinden kurtulmuştu ama yorgunluktan tükenmiş olduğundan *Sergevil* dağının ("Ayva ağaçları dağı) eteğinde, "kayaların gölgesinde" biraz dinleniyordu ki, haraminin biri, uykuya dalmış olmasını fırsat bilip alçakça onu uçurumun dibine yuvarladı.[751]

Türklerin Vasburagan'da ortaya çıkışı

Deylemliler ve öyle görünüyor ki tamamen Türk olan başka topluluklar, aynı döneme doğru Vasburagan'ı yakıp yıktılar (1018, 1021). Her halükârda, Urfalı Mateos, Türklerin bu ülkeye ilk akınlarının sebep olduğu yıkımları 467 yılı (17 Mart 1018 - 16 Mart 1019) başlığı altında belirtir.[752] İstila haberini alan Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes, Türklere karşı büyük oğlu Tavit'i gönderdi. "Korkunç bir çarpışma başladı. Daha önce hiç Türk süvarisi görülmemişti. Ermeniler tuhaf görünüşlü, yaylarla silahlanmış ve uzun saçları kadınlarınki gibi dalgalanan bu adamları gördüler. Bizimkiler bu imansızların oklarına karşı gerekli tedbirleri almaya alışık değildiler ama gene de yalın kılıç korkusuzca onlara hücum ettiler. Kahramanlar gibi ilerleyerek pek çoğunu katlettiler. Öte yandan, Türkler de oklarıyla birçok Ermeni'yi vurdular." Tavit'in lalası olmuş Vasburaganlı komutanlardan Şabuh, genç prensin zırhını giymeden mücadelenin ortasına daldığını görünce, onu çarpışmadan çekilmeye zorladı. "Prensim," der onun ağzından Urfalı Mateos, "düşmanın önünden çekil, zira bizimkilerin büyük kısmı oklarla yaralandı. İmansızların oklarından korunmak için gidip zırhlarımızı giyelim." Ama, diye devam eder vakanüvis, yüksek mevkiinin bilincinde olan gururlu Tavit, Şabuh'un tavsiyelerini dinlemedi ve tekrar çarpışmaya atıldı. "Buna çok kı-

zan Şabuh, onun üzerine yürüdü ve yumruğunu sertçe omzuna indirerek, onu uzaklaşmaya zorladı. Şabuh değerli bir savaşçıydı ve Tavit'in mürebbisi olduğundan ondan korkmuyordu."[753]

Urfalı Mateos'un anlatısından, Vasburagan ordusunun felaketten kılpayı kurtulduğu sonucu çıkıyor. Veliaht prens Tavit'in idaresi altında coşkuya kapılan ordu, korkutucu Türk atlı okçularının tuzağına düşmek üzereyken, çarpışmayı kesen Şabuh'un bilgeliği sayesinde durumu kurtardı. Ordu, kral Senekerim-Hovhannes'in bulunduğu Ahtamar adacığının karşısındaki, Van gölünün güneydoğu ucundaki Vosdan'a doğru çekildi.[754] Van diyarındaki kalelerinde, Vasburaganlılar gerçekten de şimdilik ele geçirilemezlerdi, Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'nün de saptadığı gibi: "İstilacılara direndiler, ülkenin yakılıp yıkılmasına izin vermediler, zira ulaşılmaz Van kalesine ve bulutların arasında kaybolan ve insanın bakmaktan gözlerinin yorulduğu ele geçirilemez Amuk hisarına sahiptiler. Bu yüzden de istilalara aldırmıyorlardı, zaten ilahi himaye bunları daima çekilmeye zorluyordu."[755]

Gerçekte, Sürdürücü'nün belagatine rağmen, Türk çetelerinin ilk defa görünmesiyle ortaya çıkan tehlikenin büyüklüğünün tamamen bilincinde olan kral Senekerim-Hovhannes, böylesi bir kaygısızlık sergilemekten uzaktı. Tam tersine, Urfalı Mateos onun oğlu Tavit ile bilge Şabuh'un son çarpışmayla ilgili anlattıklarından çok kaygılandığını gösterir. "Bu anlatılanlar onu öyle üzdü ki yemeden içmeden kesildi ve düşünceli bir şekilde derin kederlere gark oldu. Geceler boyu uyumuyordu, Tanrı'nın ağzından konuşan Bilicilerin haber verdikleri zamanları ve sözlerini, ayrıca mübarek din bilginlerinin sözlerini incelemekle meşguldü. Kitaplarda belirtilen, Türklerin istilasına ilişkin devri buldu ve dünyanın yıkımının ve sonunun pek yakın olduğunu anladı."[756]

Vasburagan'ın Bizans imparatorluğuna devri

Çok önemli olan o 1021 yılında, Ermenistan hem doğuda yeni Müslüman istilalarının, hem batıda imparator Basileios'un ilhakçı politikasının tehdidi altındaydı. En çok tehdit altında olan prens, yukarıda gördük, Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes'ti. Komşu Azerbaycan'dan gelen Müslüman çeteleri "üstümüze çullanıyorlar," diye yazar Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü, "ve Hıristiyan ahaliyi kılıçtan geçiriyorlar-

dı... Grek imparatorundan yana, Tanrı'dan umudu kesmemekten başka çaremiz yoktu."[757] Senekerim-Hovhannes, krallığını Küçük Asya'daki sakin ve huzurlu bir mülkle değiş tokuş etmeyi öneren Bizanslıların çağrılarına kulak verdi. Bu amaçla, büyük oğlu Tavit'le birlikte Rışdunik piskoposu Yeğişe'yi Trabzon'a, II. Basileios'a gönderdi. 1021'in son günlerinde, Senekerim-Hovhannes ve Antzevatsik'teki Ardzıruni kolunu temsil eden yeğeni Terenig adına anlaşma imzalandı.[758] Vasburagan kralı eyaletlerinin hepsini derhal Bizans imparatorluğuna devretti. Bunun karşılığında *magistros* payesini ve Fırat'a kadar olan Sebasteia (Sivas) yöresini aldı; Sebasteia, Larissa (yukarı Balıklı veya Çarmurlu havzasında)[759] ve Abara (eski Sargarausene'de) ile birlikte.[760]

Neredeyse bundan hemen sonra bu arazi biraz daha büyüdü. Bir ara II. Basileios'a karşı ayaklanmış olan yüksek rütbeli Bizanslı bir memur, Nikephoros Phokas, Senekerim-Hovhannes'in oğlu genç Tavit'i yanına çekmeye çalıştı, ama çok geçmeden mevcut idareye sadakat duygularıyla hareket eden Tavit, Nikephoros'u yakaladı ve kellesini uçurdu (1022'ye doğru).[761] Bu hizmetin ardından II. Basileios, Tavit'e Kapadokya'da başka topraklar verdi, şöyle ki: Cesareia [Kayseri], Tzamandos (Ermenilerde Dzamındav, Türklerde Samantı veya Zamantı) ve Gabadonia (Gavadanek veya Khavadanek, Türklerde Develi)[762] topraklarını. Senekerim-Hovhannes'e daha önce verilmiş olan kazalarla birlikte, toplamı doğu Kapadokya'nın büyük bir kısmını kapsayan esaslı bir arazi oluşturuyordu elbette. Ama çok geçmeden hibe edilen bu toprakların başına gelenleri göreceğiz.

Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü, Ardzırunilerin Vasburagan'daki krallıklarını Kapadokya'daki yeni mülkleriyle değiş tokuş etmekle, kandırıldıkları bir alışveriş yapmadıklarına bizi ikna etmeye çalışır. Ona kalırsa, II. Basileios, iyi bir Hıristiyan olarak, Vasburagan'ı sırf Tanrı sevgisinden ilhak etmişti: "Torkom'un (Kitabı Mukaddes'te geçen bu isim Kilise yazarları tarafından Ermenistan'a atfedilir) sülalesinden arta kalanlar Grek imparatoruna başvurdular, o da, ilahi bir sevgi duygusuyla, onların çocuklarının kaderine acıdı. Onları devletlerinin ücra köşelerinden huzuruna çağırdı, imparatorluk sarayına kabul etti ve kentlerinin karşılığında onlara büyük şehirler bahşetti, kalelerine karşılık erişilmez hisarlar, eyaletler, köyler, tarlalar ve kutsal manastırlar verdi."[763] Gerçekte, saptayacağımız gibi, Ardzıruni hanedanı bağımsızlığını kendi isteğiyle bırakmış bulunuyordu. Hâkim güç olarak sahip olduğu bir krallığa karşılık

–Ani'deki Pakraduni "kralların kralı"nın üstünlüğünü sırf teorik yönden ve protokol bakımından kabul etme mecburiyeti vardı– efendisi olduğu, atalarından kalma bu mülke karşılık, hanedan üyelerinin *basileus*'a tabi ve onun misafirleri olacağı, siyasi otoriteyi Bizans'ın sivil, askeri ve mali memurlarının elinde tutacağı, dini otoritenin Ermeni Kilisesi'nin uzlaşmaz hasmı olan Grek Kilisesi'nin ve keşişliğinin elinde olacağı topraklar elde etmiş oluyordu.

Öte yandan, Ardzıruni prenslerinin Kapadokya'ya yerleşmesi, Vasburaganlı nüfusun bazı unsurlarının bu ülkeye göç etmesi sonucunu doğurdu. Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü'ne göre, kral Senekerim-Hovhannes, Sebasteia yöresine gitmek üzere Van diyarından ayrılınca, 14 000 adam onu izledi, kadınlar ve çocuklar da cabası, "bunların hepsi Greklerin tebaası oldu," diye ekler vakanüvis.[764] Böylece Vasburagan sosyal ve kültürel seçkinlerinden koparıldı, milli siyasi kadrolarından mahrum bırakıldı, bu mahrumiyet ilerde onu korunmasız olarak Türk istilasına teslim edecekti, üstelik Vasburaganlıların Kapadokya'ya göçü bu son diyarı tamamen Ermenileştirecek kadar yoğun değildi.[765]

Bizans imparatorluğunun 1022'de Vasburagan'daki eski Ardzıruni krallığına sahip olması ve orayı *Basprakania* veya *Asprakania* imparatorluk *katepano*luğu* haline getirmesi, bir oldubittiye geldi. O zamanlar ülkede 72 kale, 4000 köy (başka yerde sadece 400) ve 10 şehir bulunuyormuş (Senekerim-Hovhannes, dini sebeplerden, sayısı 75'i bulan manastırları kendine ayırmış).[766] Ülkenin sınırları Honigmann tarafından gayet iyi ortaya konmuştur. "Kuzeybatıda sınırı Hark ve Abahunik (Manazgerd diyarı) kazaları oluşturuyordu, bu kazalar bin yılında imparatorluğa zaten ilhak edilmişti. Batı sınırı Van gölüydü. Gölün güney yakasında, Rışdunik'teki Vosdan şehri hâlâ Vasburagan'ın bir parçasıydı. Güneydoğuda Antzevatsik de öyle, bu nahiye Hayotz-tzor ırmağının güneyinde yer alıyordu ve başlıca merkezi Kasrik suyu veya Norduz çayı kıyısındaki Kangvar (Kengever) kalesiydi. Yukarı Zap vadisi, Cuğmar kalesi –Culamerk– ve Küçük Ağpag'daki Sırink kalesiyle, artık Vasburagan'a değil, Gorcayk'a bağlıydı, Büyük Ağpag ise (başlıca şehirleri Atamagerd –daha sonra Başkale– ve Hoşap) hâlâ Vasburagan'a bağlıydı. Doğuda, Vasburagan'ın sınırı, prensipte, bugün de Türkiye ile İran arasındaki sınırı oluşturan dağ silsilesiydi. Khoy, Salamas ve Zarevant Vasburagan'a de-

* ***katepanoluk:*** Bizans'ta, bir yüksek görevli olan *katepano*nun yönetim bölgesi. (ç.n.)

ğil, Azerbaycan'a aitti. Bir tek kuzeydoğudaki Vasburagan kazası Cıvaş veya Cıvaşrod, Aras civarına ulaşıyordu. Senekerim-Hovhannes'in gidişine kadar Ardzıruni hanedanının ikametgâh olarak kullandığı Vasburagan'ın başlıca iki şehrine gelince, bunlar Rışdunik'teki Vosdan ve Van idi."[767]

Honigmann gibi biz de ekleyelim ki Bizanslılar, Benî Kays emirlerine (Ermenicede Kaysik emirleri) ait olmuş şehirlerin birçoğunu da *Basprakania katepano*luğuna bağladılar: daha önceden imparatorluğa ilhak edilmiş Manazgerd gibi veya daha sonra ilhak edilen Arceş ve Pergri gibi. Şimdiden söyleyelim ki, Arceş ve toprakları *Basprakania*'nın ikinci Bizanslı *katepano*su Nikephoros Komnenos (1023'e doğru-1026) tarafından Müslümanların elinden alındı.[768] Pergri'ye gelince, Hicret'in 425. yılında, yani 26 Kasım 1033 ile 15 Kasım 1034 arasında, *katepano* Konstantinos Kabasilas tarafından Azerbaycan emiri Vahsudan ibn-Mamlan'ın yeğeni olan Müslüman reisi Ebu'l Heyca'nın elinden alındı. Bunun üzerine Pergri'ye imparatorluk valisi olarak yiğit bir Ermeni askeri şefi olan Kantsi tayin edildi. Ne var ki Kantsi, ertesi yıl Müslümanlar geri dönüp saldırıya geçtiğinde öldürüldü, ama Bizanslılar neredeyse hemen müstahkem şehri geri aldılar.[769] Burada sadece Vasburagan'daki Bizans'ın yeni *katepano*luğunun sınırlarını belirtmek için duyurduğumuz bu olaylara tekrar döneceğiz. Bu idari bölge, gördüğümüz gibi, eski Ardzıruni krallığından daha geniş bir alana yayılmış bulunuyordu.

Hovhannes-Sımpat'ın meşum vasiyeti

Son Vasburagan kralını eyaletlerini Bizans imparatorluğuna bırakmaya sevk etmiş olan tehlike yüklü durumu yukarıda gördük. Ermenistan (Ani) kralı Hovhannes-Sımpat'ın konumu da daha az trajik değildi. Gürcistan kralı I. Giorgi'nin II. Basileios'la mücadelesinde onu desteklemişti.[770] Gürcülerin uğradığı felaketlerden sonra, Trabzon'da hazırlanan seferin kendisine karşı yöneltileceğinden korkuyor olabilirdi. Bu yüzden de 1022 yılının başında bu şehre, imparator II. Basileios'un huzuruna, elçi olarak patrik Bedros *Kedatartz*'ı gönderdi.

Bedros, *Epiphaneia** yortusu sırasında Trabzon'a gitti. O gün "suyun takdis edilmesi" törenine katıldı ve, vakanüvislerin söylediklerine göre, bu vesileyle bir mucizeyle ödüllendirildi, bu da Grek papazlarını hayrete düşürdü ve ona *Kedatartz* lakabının verilmesini sağladı (terim, bu durum-

* ***Epiphaneia:*** İsa'nın görünmesinin/vaftizinin kutlandığı yortu; 6 Ocak'ta. (ç.n.)

da, "nehrin suyunu çeviren" anlamına geliyor).[771] Ne var ki Bedros'un yanında getirdiği belge, Arisdages Lasdivertsi'nin üstünde durarak belirttiği gibi, "Ermenistan'ın yıkımının sebebi" olacaktı. Kral Hovhannes-Sımpat, II. Basileios'un kendisine yönelttiği tehdidi savuşturmak için, ona, Ermeni hükümdarının, *basileus*u mirasçısı yaptığını beyan eden bir mektup gönderiyordu.[772] Hovhannes-Sımpat, bu meşum "vasiyet"le, Ani şehrini ve Şirag'daki krallığını, imparator adına, sadece yaşadığı sürece muhafaza edeceğini beyan ediyordu. Hovhannes-Sımpat'ın oğlu olmadığından (bir çocuğunu küçük yaşta kaybetmişti), eylem usule uygun görünüyordu. Gerçekte kral, kardeşi Aşod *Kaç*'ın malını gasp ediyordu; kardeşi ona karşı hatalı davranmış olabilirdi şüphesiz ama gene de günün birinde mirasını almaya hakkı vardı. En çok da, Bizans ilhakının kendisine nasıl bir son hazırladığı konusunda şüphesi olmayan Ermeni milletinin malını gasp ediyordu, zira mezhep ayrılıkları, kaçınılmaz olarak, Grek idarecilerini ve ruhban sınıfını Ermenistan'ın dinini zorla değiştirmeye ve millet niteliğini bozmaya sevk edecekti. Skylitses, patrik Bedros'un II. Basileios'a Ani şehrinin anahtarlarını getirdiğini ekler. Basileios, bunun karşılığında, Hovhannes-Sımpat'a Bizans rütbesi *magistros*u ve "Ani'nin ve Büyük Ermenistan'ın *arkhon*u"* imparatorluk unvanını tevcih etti (ama yaşadığı sürece).[773]

II. Basileios tamamen tatmin olmuş olmalı. Böylece, Vasburagan'ın doğrudan ilhakından sonra Ani krallığının ilhakı yakındı. Ermeni patrikliği ve ruhban sınıfı bile imparatorluğa katılmış göründükleri için Bizans sarayının memnuniyeti daha da büyük olmalıydı. Olayların çağdaşı olan anonim bir Ermeni vakayinamesinde, patrik Bedros'un on iki piskopos, yetmiş keşiş ve krallığın en âlim iki *vartabed*i, "büyük bilgin Hıntzutslu Hovsep ve alt edilmez Daronlu Hovhannes *Gozern*'in yanı sıra ordudan ve soylular sınıfından seçilmiş 300 adam" eşliğinde Trabzon'a gitmiş olduğu kesin bir dille ileri sürülür.[774] Hovhannes-Sımpat'ın zamanından önce işleme konulan vasiyetinin teslimi, bundan dolayı, ve gerçeğe tamamen aykırı olarak, ruhban sınıfının ve derebeylerinin Bizans ilhakı lehine bir tür plebisiti gibi göründü. Elbette II. Basileios yüksek rütbeli Ermeni din adamlarına, özellikle de Bedros'a, onları Grek ruhban sınıfının eşitiymiş gibi takdir ettiği izlenimini vermekten geri kalmadı. "Basileios," diye devam eder anonim vakanüvis, "patriği görün-

* ***arkhon:*** Konstantinopolis sarayının birçok yüksek subayına verilen unvan. (ç.n.)

ce çok sevindi, zira Bedros'un faziletinin ve kutsallığının ünü kendisinden çok önce oraya ulaşmıştı. Gerçekten de, pek çok niteliği olan, hastalara şifa verme ve şeytanları kovma yeteneğine sahip, hayranlık uyandıran bir adamdı. Bundan dolayı imparator onu bütün Grek patriklerinden daha çok onurlandırdı. Bedros'un kendisine getirdiği hediyeleri memnuniyetle kabul etti ve maiyetindeki piskoposlarla soyluları parlak onursal rütbelerle ağırladı."[775]

İlerde göreceğimiz gibi, kral Hovhannes-Sımpat, gözünü korkutma yoluyla ondan koparılmış olan meşum taahhütten acı acı pişmanlık duydu çok geçmeden. Saltanatının geri kalan kısmında, tek amacı bundan kurtulmak oldu, tıpkı kendisinden sonra halefi olan yeğeninin de bundan kurtulmaya çalışacağı gibi. Ne yazık ki Bizans diplomasisi hedeflerini kolayca unutmuyordu. Ani kralının "vasiyeti" sayesinde elinde kesin bir hukuki silahı vardı ve er ya da geç bundan yararlanmaya niyetliydi.

II. Basileios'un Gürcistan'a ikinci seferi

Bununla birlikte, Gürcistan ve Abhazya'daki Pakraduni krallığı, yani I. Giorgi'nin krallığı imparatorluğa düşman oldukça, II. Basileios'un Ermenistan'daki doğrudan veya gecikmeli ilhakları epey eğreti kalıyordu. Böylece II. Basileios, 1022 ilkbaharında Gürcistan'a ikinci bir sefer başlattı.

Bu defa, Abhazya'ya denizden saldırmak için Trabzon limanında bir filo topladı.[776] Kral Giorgi uzlaşmaya yanaşacakmış gibi davranıyor, Dayk'taki haklarından vazgeçeceğini söyletiyordu; hatta bu yönde kararlı müzakereler bile başlattı. Ama Gürcü hükümdarı aynı zamanda II. Basileios'a karşı Bizanslı iki asi komutanla, Nikephoros Phokas ve Ksiphias'la, hatta imparatorluğun lehine imzalamak zorunda kalmış oldukları feragat belgelerinden memnun olmayan Ermeni prensleriyle anlaşıyordu. Böylece, bazı yazarların söylediklerine inanacak olursak, Ani kralı Hovhannes-Sımpat ve kardeşi Aşod *Kaç*, ayrıca eski Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes'in oğlu Tavit Ardzıruni az çok gizlice komploya dahil oldular.[777] Gerçekten de Arisdages, Senekerim-Hovhannes'in asi Bizanslı komutanlarla işbirliği ettiğini söyler.[778] Giorgi'ye gelince, komplocular Dayklı Tavit'in bütün mirasını, Khağdoyariç'e kadar Theodosiopolis diyarı dahil, ona geri vermeyi vaat ettiler.[779]

II. Basileios Trabzon'dan Pasian'a gelip ordugâhını kurmuştu ki Nikephoros ile Ksiphias'ın isyanını öğrendi. Bunun üzerine Mazdat kalesine kapandı, Konstantinos Porphyrogenetos'un "Mastaton" dediği bu kale muhtemelen Aras'ın kaynaklarının güneyinde, Theodosiopolis-Erzurum ile Pasian arasında yer alıyordu.[780] Ama düşmanları bölündüler. Nikephoros, kendisine ihanet eden subaylarının ortasında, Bizanslı tarihçilere (Kedrenos) göre Ksiphias tarafından kahpece öldürüldü, Arisdages ise onun mevcut idareye sadık kalmaya karar veren eski Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes tarafından öldürüldüğünü söyler: "Senekerim onun kafasını kesti ve imparatora gönderdi."[781] Urfalı Mateos'a göre, Senekerim-Hovhannes'in büyük oğlu Tavit Ardzıruni, kendisi imparatora katıldığı için Nikephoros'un onunla ettiği şiddetli bir kavganın ardından, adamlarına Nikephoros'u öldürttü.[782]

Nikephoros'un isyanından kurtulan ve artık sadece Gürcistan kralıyla işi olan II. Basileios, Pasian'ın kuzeydoğusuna doğru çıktı ve Salkora'da ordugâhını kurdu.[783] Nikephoros'un suç ortaklarından biri, imparatorluk hizmetindeki bir Gürcü ailesinden gelen *patricius* Fers,[784] Arisdages'in dediğine göre, kral Giorgi'ye Theodosiopolis'i, hatta Khağdoyariç'i vermeyi diğer komplocularla birlikte vaat etmiş olmasının cezası olarak imparatorluk yetkilileri tarafından Khağdoyariç'te idam edildi.

II. Basileios Salkora'da konaklarken, I. Giorgi'ye bir ültimatom gönderip Dayklı Tavit'in mirasından ve bilhassa "üç kale"den vazgeçmesini buyurdu. Honigmann, iyi tanımlanmamış olan bu "üç kale"nin Samtzhe nahiyesinde yer aldığını belirtir; Samtzhe ismi, Gürcüce, tam da "üç hisar" anlamına gelir.[785] "Mamelekinin parçası olmayanı bırak," diye bildiriyordu, "kendi mülkünde sessiz sakin dur ve Persia'ya doğru yoluma devam etmeme engel olma."[786] Giorgi boyun eğmeyi reddettiğinden, II. Basileios, ikisine daha önce de aracılık etmiş olan Gürcü asıllı yüksek rütbeli bir din adamını, Vağarşabad piskoposu Zaharya'yı ona gönderdi. Zaharya sonunda olumlu bir cevap aldı, sonra Giorgi fikir değiştirdi ve yazmaya razı olduğu itaat mektubunu elinden aldı. Zaharya II. Basileios'un yanına döndüğünde, bu sonuncusu görevinde başarısız olmasını ona ağır ödetti. Basileios ona Gürcü ordusunun durumunu sorduğunda, yüksek rütbeli din adamı ordunun kuvvetini övmek gafletinde bulundu: "Giorgi'nin başka hiçbir kralın olmadığı kadar kalabalık birlikleri, değerli ve savaşmaya hazır güçlü askerleri var." Bu sözler üzerine Basileios öfkelen-

di: "Asiler seni gözümü korkutman için mi gönderdiler!" Ve onu, şu sert veda sözleriyle Konstantinopolis'e sürdü: "Git orada dinlen, ben kaçmak zorunda kalıp da yanına gelinceye kadar!" Yüksek rütbeli din adamı bir daha Asya'yı görmeyecekti. Basileios yolda onun dilini kesmelerini emretmişti.[787]

Öte yandan, *Gürcü Vakayinamesi* bize kral I. Giorgi'nin ikili oyunundan bahseder. "İmparatorun Pasian'a girdiği haberini alınca, kral Giorgi önden *eristav* Zviad'ı gönderdi, onu bir yandan barış müzakeresi yaparken bir yandan da bu ülkeyi işgal etmekle görevlendirdi. Böylece Zviad, sanki kışı geçirecekmiş gibi Pasian'ın o tarafını (kuzey kısmı) tamamen işgal etti. Krala gelince, kalabalık bir orduyla onu izledi. Planı şuydu: 'İmparator barış istiyorsa, yapsın. Savaşmak istiyorsa biz de ona göre hazırlıklarımızı yapalım!'" Ama, diye ekler *Gürcü Vakayinamesi*, Gürcü *aznavur*lar barış istemiyorlardı. Giorgi'yi II. Basileios'un üzerine yürümeye ikna ettiler, "o ise barışçı niyetleri olduğunu sanarak onları bekliyordu."[788]

II. Basileios, Salkora'dan Şeğpa'ya doğru harekete geçmişti. I. Giorgi müzakereleri yeniden başlatmak üzere Gürcü piskoposlarından birini elçi olarak göndererek onu oyuna getirmeye çalıştı. Yüksek rütbeli din adamı Basileios'un güvensizliğini giderirken, Gürcü süvari birliği Bizans ordugâhına daldı. "Atlarını dörtnala kaldırıp arka arkaya atıldılar, savaşa giden bir ordu gibi değil, vurguna giden adamlar gibi."[789] Şaşkınlığın etkisiyle Bizanslıların bir kısmı geriledi, ama çok geçmeden bir araya geldiler ve karşı koydular. Düşmanların ikiyüzlülüğüne öfkelenen II. Basileios, kral Giorgi'nin barışçı ve dostane duyguların ifadesiyle dolu son mektubunu bir kargının ucuna bağlatmıştı. Kralın mektubunu havaya kaldırarak, haykırıyordu: "Tanrım, şu insanların mektubuna bak, bir de şimdi yaptıklarını gör!"[790] Düzensiz hücum eden Gürcüler, bizzat kral I. Giorgi'nin başında olduğu ordunun büyük kısmı çatışmanın gidişatını düzeltmeye çalışmak üzere saldırıya geçemeden, ayrı ayrı gruplar halinde yenik düştüler. "Atlarının üstünde gözü kapalı olarak çatışmaya atılmışlardı, demir zırhlarının ağırlığı, koşularının hızı ve uzunluğu yüzünden güçleri tükenmiş olduğundan, o sırada zinde olan Bizanslıların darbeleri altında çöktüler ve sayılamayacak kadar çok can kaybı verdiler."[791] II. Basileios'un Rus muhafız birliği de hücuma geçerek Gürcü ordusunun işini bitirdi. Yaşlı *basileus*, Bulgaristan'ın fethi sırasında göstermiş olduğu o buz gibi gaddarlıkla, kesik başlardan oluşan piramitleri yol boyunca sıralattı.[792]

Umutsuz bir mücadeleden vazgeçen ve Bizans ordusunun kendisini Yukarı Gürcistan'daki sığınağına kadar takip etmesinden korkan I. Giorgi, II. Basileios'un bütün şartlarını kabul ederek barış istedi. Küçük oğlunu, geleceğin IV. Pakrad'ını üç yıllığına rehine olarak teslim etti ve bazı kaleleri de bıraktı.[793] Honigmann burada söz konusu olan kalelerin ya Giorgi'nin bir süre önce Ermeni kralı Hovhannes-Sımpat'ı esir aldığı zaman ondan koparmış olduğu kaleler, ya da imparatorun Giorgi'nin babası olan Gürcü prensi III. Pakrad'a vaktiyle tımar toprağı olarak vermiş olduğu müstahkem şehirler olduğunu düşünür.[794] Bu müstahkem şehirler, o andan itibaren Bizans imparatorluğunun Ermeni-Gürcü topraklarındaki ileri karakolları olarak kullanıldı. "Kuzeyde Şavşeti'nin, Ardahan nahiyesinin ve Akhal-kalaki yöresinin kuzey sınırına kadar uzanan bir alana yayılmışlardı."[795] Bu şekilde imparatorluğa ilhak edilen kazalarda kiliseler, tapınaklar ve hatta köyler ve kasabalar bulunuyordu; imparator, dini veya şahsi bakımdan öyle uygun bulduğundan, bunları kral I. Giorgi'ye bıraktı.[796]

Honigmann'ın belirttiğine göre, Ani'deki ve Kars'taki Ermeni krallıkları bundan böyle kuzeyde olduğu kadar batıda da kudretli Bizans imparatorluğunun yakın komşusu oluyordu, üstelik hiçbir doğal sınırla ayrılmadan.

II. Basileios'un Khoy kuşatması

1022 yılının sonuna doğru, II. Basileios, Şeğpa'dan yola çıkıp Ermenistan'ı geçerek Azerbaycan sınırına doğru gitti, amacı bu ülkedeki Müslümanları Ermeni topraklarına yaptıkları yeni akınlar için cezalandırmaktı. Urmiye gölünün kuzeydoğusundaki Her, yani Khoy emirine de saldırdı; bu emir, Senekerim-Hovhannes'in saltanatının son günlerinde Vasburagan'a yönelik yağma seferlerine katılmıştı. II. Basileios artık Vasburagan kralının mirasına konmuş olduğu için, sahip olduğu yeni toprakları benzer baskınlardan korumak niyetindeydi. Ordugâhını geniş Khoy ovasına kurduktan sonra, şehri çevreleyen ağaçları kestirdi ve surları dövmek için mancınık "topları" inşa ettirdi. Ama kış gelmişti, çok sert bir kış. "Kar yağmaya devam ettiğinden ve don gittikçe şiddetlenerek hüküm sürdüğünden, soğuktan uyuşan atlarla katırlar kımıldamayacak hale geldi. Hava sıcaklığının aşırı düşüklüğü nedeniyle, piyadelerin el ve ayak

parmakları, ateşten yanmışçasına, kopuyordu. Don yüzünden toprağa çakılıp kalan çadırların ipleri ve kazıklar yerlerinden oynatılamıyordu."[797]

Bu şartlarda Khoy kuşatmasına kalkışmak delilik olurdu. II. Basileios, emirin vasallık beyanıyla yetinerek, Vasburagan istikametine çekildi. Khoylu Müslümanlar bu ricatın zorluklarından istifade edip, Bizans artçılarından atlar, katırlar, çadırlar ve teçhizat nevinden yüklü bir ganimet ele geçirdiler.[798]

II. Basileios, Ermenistan'ın kaderi açısından belirleyici olmuş elli yıllık bir saltanatın ardından, 15 Aralık 1025'te, yetmiş yaşında öldü. Büyük Bizans imparatorluğunun tüm ağırlığıyla, *Hayasdan*'ın kaderi üzerine çökmüş, ülkenin yaklaşık üçte birini ilhak etmiş, geri kalanının yakın gelecekteki ilhakını hazırlamıştı. Dolayısıyla saltanatı, tarihini yazdığımız halkın mahvına yol açtı. İmparatorluğun yararına Ermeni bağımsızlığını ortadan kaldırmak isterken, en azından Ermeni halkının dini duygularını incitmekten kaçındığı söylenebilir. Mülklerini ellerinden aldığı Ermeni prenslere de şahsi dostluk göstermiş olduğu görünüyor. Urfalı Mateos'a göre, ölürken kardeşi ve halefi VIII. Konstantinos'a eski Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes'in oğulları olan Ardzıruni prenslerini, yani Tavit, Adom, Apusahl ve Gonstantin'i emanet etti. Urfalı Mateos, "bu ülkeye bir baba sevgisiyle davranmasını isteyerek," VIII. Konstantinos'a bütün Ermenistan'ı emanet ettiğini ileri sürer.[799] Gerçekten de, Ermeni toplulukları için son derece acı verici olan Ermeni eyaletlerinin Bizans tarafından ilhakına, bu topluluklar ancak Bizans onların kültürel özerkliklerine ve dini bağımsızlıklarına saygı gösterirse tahammül edebilirlerdi. Maalesef, II. Basileios ölür ölmez, Bizans politikasının ilk ihlal ettiği tam da bu temel şartlar oldu.

Arceş'in, Pergri'nin ve Edessa'nın Müslümanlardan alınması

II. Basileios öldüğünde (1025), Bizans imparatorluğu Ermenistan'da Theodosiopolis (Garin, Erzurum) yöresine, Pasian'a, Daron'a, Abahunik'e (Manazgerd) ve Vasburagan'a sahipti. Bunlara Bizans'ın kuzeybatıda, Kafkasya'ya doğru, Ermeni-Gürcü hududunda Kolaver, Ardahan ve Cavakheti nahiyelerindeki yeni fetihlerini ekleyelim. Ermenistan kralı unvanını taşıyan ama sadece Şirag'a sahip olan (üstelik burayı kardeşi

Aşod *Kaç*'la paylaşan) Ani'deki Pakraduni kralı Hovhannes-Sımpat (1020-1040), eyaletlerini imparatorluğa miras bırakacağına söz vermişti. Bütünüyle bağımsız olarak sadece 1. Kars'ın Pakraduni kralı, Vanant'ın efendisi Apas (984-1029); 2. Daşir'in veya Kukark'ın (başkenti Lori'de) Pakraduni kralı I. Tavit *Anhoğin* (989-1046); ve 3. Sünik (doğu Sünik) kralı V. Krikor (1019-1084) kalmıştı. Müslüman emirler eski Ermeni başkenti Dıvin'e ve Van gölünün kuzeydoğu ucundaki Arceş ile Pergri'ye hâlâ sahiptiler.

Kabul etmek gerekir ki, yeni ilhak edilmiş Ermeni eyaletlerindeki bazı Bizanslı askeri valiler, Müslümanları Ermeni toprağındaki son iç topraklarından kovarak bu ilhakın acısını unutturmaya çalıştılar. Bu şekilde, daha önce de duyurduğumuz gibi, Basprakania'daki (Vasburagan) ikinci Bizans *katepano*su olan Nikephoros Komnenos Arceş'i ve arazisini fethetti (yaklaşık 1023 ile 1026 arasında).[800] Askerleri tarafından çok sevilen Nikephoros Komnenos'un, Gürcistan kralı I. Giorgi'yle beraber imparator VIII. Konstantinos'a karşı entrika çevirmesi kendisi için kötü oldu (1026). İmparator onu yakalattı ve kör ettirdi.[801]

Vasburagan'daki bir diğer Bizanslı *katepano*, Konstantinos Kabasilas büyük bir orduyla Pergri'yi kuşattı ve Arap vakanüvislerine göre Hicret'in 425. yılında (26 Kasım 1033-15 Kasım 1034) zapt etti.[802] Azerbaycan emiri Vahsudan ibn-Mamlan'ın yeğeni ve Pergri beyi olan emir Ebu'l Heyca ibn-Rabibeddevle, müstahkem şehri korumaktan aciz kaldı. Kabasilas şehrin muhafazasını süvari birliğinin bir bölüğüne emanet etti.[803] Bunlar olurken, yerine başka bir imparatorluk valisi, Ermeni Kantsi getirildi. Kantsi, atlarını güçlerini toparlasınlar diye otun daha bol olduğu Ardzak yöresine götürünce, Pergri'nin eski Müslüman valisi, hisarda hapis tutulan Khetrik, müstahkem şehrin askersiz olduğu haberini sınırdaki emirlere ulaştırmayı başardı. Emirler koşup geldiler, Bizanslıları tamamen hazırlıksız yakaladılar, çok sayıda kişiyi katlettiler (Arisdages 24 000 olduğunu ileri sürer, Skylitses'te ise bu sayı sadece 6000'dir) ve Pergri'yi ele geçirdiler. Bu arada (bunu Urfalı Mateos'tan biliyoruz) Kantsi de öldürüldü. Ardzak'ta konaklayan atlı savaşçılar çok geç geldiler. Arisdages'e göre, Khetrik toprakta bir adam boyu bir çukur kazılmasını ve kanla dolana kadar tutsakların çukurun kenarında boğazlanmasını emretti, sonra da "ruhunu kemiren hiddeti dindirmek için" tüyler ürpertici bir insan kani banyosu yaptı.[804]

Skylitses olayları başka türlü anlatır. Ona göre Bizanslılar Pergri'yi Âlim adlı Müslüman şato derebeyinin ihaneti sayesinde ele geçirmişlerdi. Âlim, bunun karşılığında, *patricius* ilan edileceğini umuyordu (bu amaçla oğlunu Konstantinopolis'e göndermişti). Umudu boşa çıktığından, fikir değiştirdi ve civardaki emirleri çağırdı, onlar da baskın vererek şehri geri aldılar ve Bizans garnizonunu katlettiler.

Felaket tam olarak hangi şartlarda meydana gelmiş olursa olsun, o sırada hüküm süren imparator IV. Mikhael (1034-1041), bu hakaretin öcünü almak için ertesi yılın hemen başında (1034-1035) kuşatma araçları ve mancınıklarla yeni bir ordu gönderdi, bunlarla Pergri'nin surlarını yıkmaya başladılar. Yardımlarına koşulacağına dair umudu olmayan kuşatılanlar, sağ salim çekilebilmeleri şartıyla teslim olmayı teklif ettiler. Bu teklif kabul edildi ve Bizanslılar müstahkem mevkii yeniden ele geçirdiler.[805] Skylitses'e göre Pergri'nin yeniden fethi Bizanslı *patricius* Niketas Pegonites'in eseriydi.[806]

Aşağı yukarı aynı zamanda, yiğit bir Bizanslı askeri şef, Samosata uç beyliğinin askeri valisi Yeoryios Maniakes, Osroene'de Edessa (Urfa) yöresindeki Arap kabileleri arasındaki kavgalardan faydalanarak, bu şehrin hisarını baskın vererek zapt etti. Miyafarikin ve Halep emirleri derhal onu kuşattılar, ama müstahkem şehri muhafaza etmeyi başardı (1030-1031 kışı). Arap kabilesi Numayrilerin Edessa'yı geri alma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı, zaten Bizanslılar hisarı ellerinde tutmayı sürdürüyorlardı (1036-1037).[807] Edessa Ermeni mülkünün dışında yer aldığı halde, Bizanslılar tarafından yeniden fethinin tarih kitabımız için büyük önemi var. Nitekim, şehir Bizans'ta kaldığı müddetçe (1030-1086), yoğun bir Ermeni göçü aldı, o kadar ki, Türkler tarafından fethedildiğinde (1086-1087) Edessa nüfusunun çoğunluğu Ermeni'ydi; bu nüfus fetihten neredeyse hemen sonra Türkleri kovacak ve yeni bir Ermeni prensliği kuracaktı, Haçlılar da bu prenslik kurulduktan sonra gelecekti.

Daşir kralı Tavit Anhoğin*'in Müslümanlarla mücadeleleri*

Arap dünyası tam bir çöküş devresinde olsa da, o dönemde kısmen Gazneli Türklerin hâkimiyetinde olan İran dünyasında endişe verici bir uyanış görünüyordu, çok geçmeden Selçuklu Türkleri Gaznelilerin yerini alacaktı. Ermenistan'da, Dıvin emiri Ebulesvar (Ermenicede Apu-

Svar, Bizanslı yazarların Aplesphares'i),[808] Ermeni prensliklerinin yok olmasından veya zayıflamasından yararlanarak tekrar cüretleniyordu. Ermenistan'daki emirlerin civardaki Hıristiyan prensleriyle memnuniyetle dünür olduklarını gördük. Ebulesvar'ın durumu da böyleydi: Daşir'in veya Ermeni Kukarkı'nın (başkenti Lori'de) Pakraduni kralı Tavit *Anhoğin*'in kayınbiraderi olmuştu. Kayınbiraderiyle bozuşan ve İran Türklerinin yardımını alan Ebulesvar, büyük bir ordu topladı ve Tavit'in eyaletlerini istila etti. Kura'nın güneyinde ona ait olan diyarların bir kısmını ele geçirdi ve kiliseleri yakarak, haçları kırarak korkunç tahribat verdi ve Hıristiyanları Müslümanlığı kabule zorladı.[809] Boyun eğdirdiği kazalarda bir yıl boyunca kaldı, sonra da Tavit'i kuzeydeki kalelerinden çıkarmak için hazırlandı.[810]

Çok güç durumda kalan Tavit *Anhoğin*, Ani kralı Hovhannes-Sımpat'a başvurdu: "Yardımıma gelmezsen, Apu-Svar'a boyun eğeceğim ve ona kılavuzluk ederek senin kazan olan Şirag'a yıkım getireceğim!" Hovhannes-Sımpat derhal Tavit *Anhoğin*'e 3000 adamdan oluşan bir kol gönderdi.[811] Tavit, der Urfalı Mateos, benzer bir mesajı da "Gaban kralı"na, yani Pağg veya doğu Sünik kralına yolladı,[812] o da ona 3000 adam verdi. Son olarak da Gürcistan ve Abhazya kralı IV. Pakrad'a başvurdu.[813] Bu sonuncusu daha 19 yaşında olduğundan, Urfalı Mateos'un belirttiği 4000 kişilik kuvveti herhalde çevresindekiler gönderdi kral Tavit'e. Ebulesvar'dan "Phadlon" adıyla bahsedilen *Gürcü Vakayinamesi*'ne göre, Gürcü ülkesinin en büyük derebeyi olan Libarid Orpelyan Müslümanlarla çarpışmaya gitti, aynı şekilde Kahetiya kralı III. Büyük Kuirike de, hatta kendi dindaşlarına karşı komşularıyla ittifak kuran Tiflis emiri Cafer de.[814] Öte yandan Tavit *Anhoğin* yaklaşık 10 000 savaşçı topladı. Aynı zamanda, Ağvan *gatoğigos*u muhterem Hovsep'e çağrıda bulundu: "İmansızlar Hıristiyan inancına olan nefretleriyle üzerimize yürüyorlar. Haçın ibadetini ortadan kaldırmak ve İsa Mesih'in dinini yok etmek istiyorlar. Onların iki ağzı keskin kılıçlarının önüne çıkmak ve Tanrımız uğruna ölmek bütün inananların görevidir. Ağvanların ülkesinde bulunan Ermeni piskoposlarını bir araya topla ve bizimle beraber ölmek üzere ordugâhımıza gelin!" İlerlemiş yaşına rağmen Hovsep, piskoposları, papazları ve keşişleriyle beraber koşup geldi.

Ebulesvar yaklaştığında, Tavit *Anhoğin* 10 000 savaşçısı ve Ermeni veya Gürcü müttefiklerinin gönderdiği 9000 adamla ileri atıldı, bir tabur

halinde savaş meydanında bulunan keşişler ise ellerinde haç ve İncil, mezmurlar okuyarak ilerliyorlardı. Bir ara, Ermeni-Gürcü ordusu, Müslüman ordusunun çok daha kalabalık yığınları içinde, "denize dalmış gibi" kayboldu. Sonra, sanki mucize eseri, bu kalabalığı yarmayı başardı. "İmansızlar sırtlarını dönüp kaçtılar ve Ermeniler elde kılıç onları izlerken, beş gün boyunca ara vermeden onları darmadağın ettiler." Tavit *Anhoğin* muazzam bir ganimet topladı. Bütün eyaletlerini geri aldı ve yardımına gelmiş olan birliklere düşmandan alınan ganimetten bolca pay vererek teşekkür etti (1036).[815]

Patrik Bedros Kedatartz *ve kral Hovhannes-Sımpat*

Patrik I. Bedros *Kedatartz*, kral Hovhannes-Sımpat'ın Bizans imparatorluğunu vârisi olarak tayin etmiş olduğu belgenin imparator II. Basileios'a teslim edilmesinde önemli bir rol oynamıştı. Böylesi meşum bir belgenin kaleme alınmasında nasıl bir payı olmuştu? Kesin olan şu ki, bu belgeyi Trabzon'a II. Basileios'a götürmeyi kabul etmiş ve bunun için de Bizans sarayından izzet ü ikram görmüş, pohpohlanmıştı. Yaptığı iş, selefleri olan patriklerinkiyle özellikle çelişiyordu; onlar, Pers, Müslüman veya Bizanslı, kim olurlarsa olsunlar, bütün istilacılara karşı daima, çoğu zaman şehitlik mertebesine varacak kadar, Ermeni direnişinin teşvikçileri olmuşlardı. O anlı şanlı "Hovhannes-Sımpat'ın vasiyeti"nin teslim edilmesinden sonra, 1022'de, Bedros Ermenistan'a dönmeye belki cesaret edemediğinden, Sebasteia'ya (Sivas), eski Vasburagan kralı Senekerim-Hovhannes'in yanına yerleşti; o da, yukarıda gördüğümüz gibi, tahttan feragatinden sonra Bizanslılar tarafından bu şehre yerleştirilmişti. Ne var ki Bedros 1025'te, birkaç yıl önce yanlış tavsiyelerde bulunmuş olduğu kral Hovhannes-Sımpat'ın yanına, Ani'ye dönmeye karar verdi, ama neredeyse hemen Sebasteia'ya geri geldi ve bu sefer 1026'dan 1029'a kadar orada kaldı. 1029'da tekrar Ani'de ortaya çıktı, ama Ermeni halkı, Bizans topraklarında uzun süre kalmasından dolayı ona kuşkuyla yaklaşıyordu. O da Vasburagan'daki Tzorovank veya Tzoruvank manastırına gitti, böylece gene imparatorluk topraklarında bulunmuş oluyordu (1030).[816]

Urfalı Mateos, burada sadece kilise düzenine ilişkin meseleler görüp Bizans meselesini görmezden geliyormuş gibi yaptığında, ille de ona inanmak mecburiyetinde değiliz: "*Der* Bedros, ilahi tembihlere kulaklarını tı-

kayan kral, *nakharar*lar ve askeri zadegân yönünden yaşadığı bazı sıkıntılar yüzünden makamını bıraktı ve Vasburagan'a gitti. Görevinden çekilmesi bütün ülkeyi kederlendirdi."[817]

1034'e doğru, kral Hovhannes-Sımpat, *nakharar*larla fikir birliği içinde, Bedros'u Ani'ye geri çağırdı. Urfalı Mateos'a göre, kaygılarını gidermek için ona vaatlerlerde bulundu ve güvence verdi, hatta Bizanslı valileri kefil olarak ortaya sürdü. Ama Bedros Ani'ye dönünce, Hovhannes-Sımpat onu tutuklattı ve Bıcni kalesine attırdı, onu orada bir yıl beş ay tuttular.[818] Hovhannes-Sımpat, Sanahin manastırının başrahibi Dioskoros'u Ani'ye getirtti, o da "Bedros'un hasmı olarak ortaya çıkıp, patriklik rütbesini kabul etti" (1036). Urfalı Mateos –ama onun tarafgirliği aşikârdır– Dioskoros'u şiddetle eleştirir: "Bu tanınmış allame alay konusu oldu. Kendisine verilmiş olan âli görevi küçük düşürdü, kimse onun elinden takdis edilmek istemiyordu. Piskoposlar ve papazlar onun takdis merasimine katılmadılar. Ama o, kibir dolu kalbiyle, kendini meşru patrik olarak görüyor ve layık olmayanları piskopos mevkiine getiriyordu."[819]

Urfalı Mateos burada tarafgirlik gösterse de, talihsiz Dioskoros'un şiddetli eleştirilere konu olduğu kesin. "Ermenistan'ın piskoposları ve din bilginleri, kral Hovhannes-Sımpat'ı ve *nakharar*ları Kilise'nin huzurunu bozmuş olmakla suçlayarak aforoz ettiler. Bu aforoz korkusuyla, bunlar Bedros'u geri getirmek istediler, ama Bedros onların ricalarına karşı koydu. Bunun üzerine kral ve soylular, Ağvan *gatoğigosu Der* Hovsep'e mektup yazıp kendileri lehine aracılık etmesi ve Bedros'u Ani'deki patriklik makamına tekrar oturtması için yalvardılar."[820] Giragos Kantzagetsi'nin adlandırdığı gibi "muhterem ihtiyar Hovsep," Ani'ye gitti, Bedros'u Bıcni'deki hapishanesinden çıkardı, onu kralla barıştırdı ve 1038'de Ani'de piskoposlardan, keşişlerden, din bilginlerinden, ayrıca soylulardan ve *nakharar*lardan oluşan önemli bir ruhani kurul topladı. Dioskoros'un patriklik mevkiinden düşürüldüğü ve Bedros'un yeniden makamına oturtulduğu ilan edildi. Ani'deki ayaktakımı Dioskoros'a az kalsın kötü bir harekette bulunuyordu: *Epiphaneia* yortusu günü, "suyun takdis edilmesi" sırasında, üzerine atıldı ve başındaki örtüyü yırttı. Talihsiz anti-patrik, son derece mahcup bir halde, Sanahin'deki manastırına döndü.[821]

II. Gagik'in tahta çıkışı

Kral Hovhannes-Sımpat'ın küçük kardeşi olan ve Şirag topraklarını, yani Pakraduni kraliyet mülkünü onunla paylaşan prens Aşod *Kaç* (IV. Aşod), 1039'a doğru veya 1040'ta öldü. Naaşı Ani'ye götürüldü ve eski Pakraduni krallarının lahtine kondu. İlginç bir ayrıntı: Babaları öldüğünden bu yana, Hovhannes-Sımpat onun Ani'ye girmesini hiç istememişti, çünkü aşırı şişman kral, kardeşinin enerjisinden ve hırsından çok korkuyordu. Bu katı tedbir sebepsiz değildi şüphesiz, zira Aşod *Kaç*, yiğitliğinden dolayı birlikler nezdinde çok popülerdi ve yukarıda gördüğümüz gibi, pusu ve cinayet yoluyla ağabeyini başından atmayı defalarca denemişti. Gene de ölümü büyük üzüntü yarattı. Ailesindeki tek askerdi. "Onun ölümünden sonra birlikler disiplini gevşettiler ve savaş sanatından nefret ettiler. Bizanslıların boyunduruğuna baş eğdiler."[822]

Kral Hovhannes-Sımpat da ondan kısa süre sonra vefat etti, Ermeni araştırmaları uzmanlarının çoğuna göre 1040'ta, başkalarına göre 1041'de.[823] Çocuğu olmamıştı. Ama kardeşi Aşod *Kaç* geride bir erkek evlat bırakmıştı: II. Gagik, o sıralar on beş yaşlarındaydı ve Ermenistan tahtının meşru vârisi olması gerekiyordu. Ne yazık ki, Hovhannes-Sımpat'ın uğursuz vasiyeti vardı ve Bizanslılar bundan yararlanmazlık etmeyeceklerdi. Arisdages, imparator VIII. Konstantinos'un (1025-1028) –gerçekten de daima Ermenilerin iyiliğini istemişti– ölmeden önce, Hovhannes-Sımpat'ın vasiyeti konusunda pişmanlık duymuş olduğunu anlatır. Konstantinopolis'te yaşayan Giragos adlı bir Ermeni papazını çağırtmış, meşum belgeyi gizlice Ermenistan kralına götürmekle görevlendirmiş. Ama Giragos, bu kutsal görevi yerine getireceğine, vasiyeti kendine saklamış ve sonunda imparator IV. Mikhael'e (1034-1041) satmış.[824]

Vestis *Sarkis'in darbe girişimi ve Ani'ye ilk Bizans saldırısı*

Yukarıda aktardığımız anekdot muhakkak pek güvenilir değildir. Kesin olan şu ki, Hovhannes-Sımpat ölünce, IV. Mikhael bu prensin imzalamakla öldürücü bir ihtiyatsızlık ettiği vasiyetin işleme konmasını, yani Ani'nin ve Şirag'ın geri kalanının verilmesini talep etti.[825] Aynı esnada, Ani sarayının yüksek rütbeli görevlilerinden biri, *vestis* veya idare memuru Sarkis, birinci mevkie yükselmek için durumdan faydalanmaya uğraşı-

yordu. Müteveffa kral Hovhannes-Sımpat'ın idare memurluğunu yapmış olan bu zat, Sünik kralları ailesindendi. Ne yazık ki onda bir hainin ruhu vardı ve bunu gösterecekti. Genel karışıklık ve tahta kimin geçeceğinin belirsizliği içinde, müteveffa kralın hazinesinde bulunan bütün paraya sahip çıktı. Çok sayıda kaleyi ve kasabayı da zapt etti. Niyeti bütün Şirag'ın efendisi olmak ve taçlı veya taçsız, Ani'de hüküm sürmekti...[826]

Sarkis'in maksatları, onunki kadar tanınmış bir aileden olan başka bir *nakharar* tarafından, ünlü yazar ve devlet adamı Krikor Makistros'un amcası Vahram Pahlavuni tarafından engellendi. "Güçlü, tanınmış ve son derece dindar bir adam olan Vahram, akrabaları, oğulları ve erkek yeğenleri, yaklaşık otuz soylu, Sarkis'e katılmayı reddettiler. Aşod *Kaç*'ın oğlu prens Gagik'i tahta çağırdılar. Ustaca hilelerle Gagik'i Ani şehrine soktular"[827] (1040-1041)[828].

Ani şehrinde direnemeyen Sarkis, sahip çıktığı hazinelerle birlikte, zapt edilemez diye bilinen yukarı hisara sığındı. Genç Gagik, yaşından beklenmeyen bir kararlılıkla, mücadeleden vazgeçirmek için onunla görüşmeye gitme cesaretini gösterdi. Hisarın kapısını çaldı, "tek başına Sarkis'in yanına gitti ve cazip sözlerle onu ikna etmeyi başardı." Ne var ki, tam bir başarı sayılamazdı bu, zira Sarkis dışarı çıkmayı kabul etmekle birlikte, hâlâ adamlarının işgalinde olan Ani hisarını tacın vârisine teslim etmedi. Üstelik, Ani'den ayrılıp Surp Maryam kalesine mevzilendi; Bizans yazarlarının Hagia Maria dedikleri bu kale, Aras nehri kıyısında, Akhuryan ile nehrin kavşağının doğusunda yer alıyordu --daha sonra Sürmeli.[829] Orada, der Arisdages, kendini Bizanslılara satmak, kalelerini onlara teslim etmek ve onların ülkesine çekilmek gibi cinai bir tasarı geliştirdi. Ama genç Gagik bir kez daha kaydadeğer bir kararlılık gösterdi. Sarkis'in ordugâhına girdi, onu esir aldı ve muzaffer bir şekilde başkentine döndü. "Asinin canını da almalıydı," diye ekler Arisdages, "ama o, tıpkı Saul gibi bu yeni Agag'ı esirgemeyi* tercih etti. Bu yüzden, o da Saul'un aldığı ödülü aldı, ölmekten daha acı olan bir yaşam sürdü."[830] "Gagik, birliklerinin yardımıyla, Sarkis'i ele geçirdikten sonra, Sarkis'in gasp etmiş olduğu atalarının mirası olan eyaletleri, şehirleri, hazineleri, o vermemekte diretmesine rağmen, geri alıncaya kadar ona her türlü eziyeti çektirdi,"[831] diyen Urfalı Mateos'un (1136'dan sonra öldü) versiyonundansa, Arisdages'in versiyonuna inanmak gerekir şüphesiz (Arisdages 1071'den sonra öldü).

* Saul ve Agag hakkında bkz. *Kitabı Mukaddes*, I. Samuel, Bap 15 ve devamı. (ç.n.)

Ani krallığının içinde bulunduğu sallantılı durumda, Pakradunilerin yan koluna mensup bir prens, Daşir'in veya Ermeni Kukarkı'nın (başkenti Lori) kralı Tavit *Anhoğin* de bu karışıklıktan faydalanıp durumu daha da karmaşık hale getirdi. Yolunun üstündeki her şeyi talan edip yakarak Şirag'ı istila ettikten sonra, ganimet yüküyle eyaletine döndü. Müslümanlara karşı savaşlarda parlak başarılarıyla kendini gösteren bu prens, şimdi kendi yurttaşlarına karşı tıpkı Müslümanların davranabilecekleri gibi davranıyordu.[832] Sonunda püskürtüldüğünde, Bizans sarayını II. Gagik'e karşı kışkırtarak başarısızlığının intikamını aldı, hatta Urfalı Mateos onun bu hareketi yüzünden "Ermenistan'ın büyük felaketlerin uçurumuna düştüğünü" ileri sürer.[833]

Bu sırada Konstantinopolis'te imparator IV. Mikhael, ölümünden kısa süre önce, Ermenistan'a sefer için birlikler yollamıştı (Urfalı Mateos'a göre 100 000 kişi) ve bu ordu Ani'yi kuşattı. "Ermeni ordusundan arta kalanlar başkomutan Vahram Pahlavuni'ye koşup, ağızlarında küfür ve hakaretle yurtlarını savaşa sokmaya gelen bu düşmana karşı yürümeyi talep ettiler. Ermeniler, yürekleri hiddet dolu, kızdırılmış vahşi hayvanlar gibi, gerek piyade gerek süvari 30 000 kişilik bir ordu halinde ilerlediler ve Dzağgots (veya Bahçe) kapısına yöneldiler. Had safhada kibirlenip böbürlenen Bizanslıların üzerine yıldırım hızıyla atılıp onları gerilettiler, kaçırdılar ve acımasızca öldürdüler. Akhuryan nehrinden oluk oluk kan aktı. Savaşta attıkları naralarla iyice galeyana gelen Ermeniler, kaçanlara dehşet salıyorlardı; şaşkına dönen kaçaklar, kendilerini kurtaramayıp kılıcın keskin ağzı altında can veriyorlardı. Bizanslılar için meşum bir gündü bu ve her on binden geriye sadece yüz kişi kaldı."[834] Bu tablo biraz mübalağalı ise de, şurası kesin ki Bizanslılar çok acı bir bozguna uğradılar ve şimdilik Ani'yi zapt etmekten vazgeçmek zorunda kaldılar. Ama Ermenilerin durumu öyle dramatikti ki, onlar için Bizans ordusuna karşı tam bir zafer kazanmak ona direnmemek kadar tehlikeliydi neredeyse. Sağduyulu bir siyaset adamı olan Vahram Pahlavuni bunu anladı. "Büyük Vahram," diye yazar Urfalı Mateos, "savaşçıların arasına girerek, mağlupları esirgemeleri için Ermenilere yalvardı. Ancak, mağlupların serbestçe çekilebilmelerine onları güçlükle razı etti. Düşman ordusundan arta kalanlar bu şekilde kurtulmuş oldu. Bizanslılar utanç içinde Konstantinopolis'e, imparator Mikhael'in yanına döndüler."[835]

II. Gagik'in taç giymesi
Pakraduni hanedanının koruyucusu Vahram Pahlavuni

II. Gagik'in ancak bu nihai başarılardan sonra Ermenistan krallarının kralı olarak resmen takdis edilmiş olması mümkün (1042?). Onu öven Urfalı Mateos ("bu genç prens çok faziletli ve örnek alınacak kadar dindardı"), "bütün *nakharar*lar patrik Bedros'a gittiler. Gagik, Kutsal Ruh'un inayetiyle ve tanınmış bir prensin (Vahram Pahlavuni) emriyle, bu emrin gereğini yerine getiren patriğin yaptığı merasimle Ermenistan kralı olarak takdis edildi," der.[836] Takdis ayininin tarihi ne olursa olsun, şurası kesin ki II. Gagik, Pahlavuni sülalesinin reisinin iradesiyle kral yapıldı: "Gagik'i tüm Ermenistan'ın kralı olarak tahta oturtan o oldu," der Mateos kesin bir dille.

II. Gagik aşağı yukarı iki yıl rahat etti. Bizans sarayındaki iktidar kavgaları, imparatorluğun Hovhannes-Sımpat'ın vasiyeti üzerindeki hak iddialarını ertelemesine yol açıyordu. "İki yıl geçti," der Mateos, "bu iki yıl boyunca her şey Gagik'in lehine işledi. Bir ordu toplayıp, atalarından kalma krallığı (Şirag) baştan başa kat etti, asilere boyun eğdirdi ve düşmanlarına karşı parlak zaferler kazandı. Kaydadeğer büyüklükte kuvvetlerin başına geçerek, güney milletinden (Müslümanlar) intikam almak amacıyla Ayrarad eyaletinde ordugâh kurdu. Öte yandan, Vasak'ın oğlu kudretli prens Krikor Pahlavuni (yani Krikor Makistros, Vahram Pahlavuni'nin yeğeni), Hırazdan nehrine (Zengi) yakın bir yerde, büyük Bıcni kalesinin yakınına ordugâhını kurdu. İmansızlar derhal geldiler ve korkunç çatışmalar oldu, ama Ermeniler nehrin kıyılarında büyük bir katliam yaptılar. Türk reisleri esir edildi ve ordularından arta kalanlar İran'a döndüler."[837]

Bir kahramanlık destanından bir epizot
Sağır Haçik ve Küçük Prens

Fark edileceği gibi, Ermeniler, Bizanslıların işgal etmiş olduğu müstahkem şehirlere saldırmıyor, Ermeni-Bizans gerginliğinden faydalanıp ülkelerini yakıp yıkmaya gelen Müslüman çetelerle savaşmakla yetiniyorlardı. Urfalı Mateos burada, Müslüman çeteleri ile Ermeni derebeyleri arasındaki bu mücadelelerin genel bir özetine yer verir. Epizodun geçtiği sahne Vasburagan eyaletidir, yukarıda gördüğümüz gibi bu eyalet Bizans

imparatorluğuna ilhak edilmişti, ama imparatorluk valileri, kendi kendilerini savunma görevini seve seve Ermenilere bırakıyorlardı.

Bizanslılar, yukarıda gördüğümüz gibi, Vasburagan'ın kraliyet sülalesinin mülkünü elinden almış ve onu Kapadokya'daki Sebasteia'ya nakletmiş olsalar da, Ardzıruni ailesinin küçük evladın soyundan gelen birçok mensubu eski mülklerinde yaşamayı sürdürüyordu. Onlardan biri de, on beş yaşındaki en küçük oğluyla birlikte kalmış olan Sağır Haçik'ti. İki büyük oğlu, Hasan ve Cıncğug ise uzakta, Bizans ordularında hizmet ediyorlardı. Haçik "ataları gibi savaş sanatına alışık cesur bir savaşçı, safkan bir kartal" olarak tasvir edilir, "ama artık yaşlandığından askerlik mesleğini bırakmıştı." Urmiye gölünün kuzeybatısındaki, Azerbaycan'ın sınır şehirleri olan Khoy (Her) ve Salamas yöresinden çıkmış Müslüman akıncıların Vasburagan'ın kuzeydoğusundaki Ermeni kazası Tornavan'a girmiş oldukları haberi geldi aniden. "Haçik yaşı yüzünden zayıf düşmüş koluna hayıflandı acı acı. Bununla birlikte, dayanamayıp 70 adamıyla birlikte İmansızların üzerine yürüdü, ama önce küçük oğlu İşkhan'ı –veya daha samimi şekilde İşkhanig, 'Küçük Prens'– evine kapattı. Düşmanlarının karşına gelince, taburlarının çok kalabalık olduğunu gördü. Derhal, haykırışıyla küçük birliğini yüreklendirerek, üzerlerine atıldı ve pek çoğunu yere serdi. Birden, küçük oğlunun onu kapatmış olduğu odadan kaçıp uçarcasına savaşa girdiğini fark etti. Bunu gören Haçik'in yüreği parçalandı, zira Küçük Prens çok güzel bir çocuktu, bir aslan yavrusu gibi sıçrıyor ve korkusuzca dövüşüyordu. Haçik ona doğru koştu, onu yakaladı ve eve dönmeye zorladı."

Ama, bir kahramanlık destanına yaraşır olan epizot yeniden alevlenir. Çocuk tekrar kaçıp savaşa döner. Davranışı İmansızların dikkatini çeker ve onun tanınmış birinin oğlu olduğunu anlayınca etrafını sararlar ve onu yakalayıp öldürürler. "Bu acımasız sahneye tanık olan Haçik'i bir titreme aldı ve kılıcı elinden düştü. İmansızlar üzerine atılarak onu da katlettiler. Bunun üzerine silah arkadaşları geri çekildiler ve herkes evine döndü."

Haçik'in iki büyük oğlu, Hasan ve Cıncğug, kısa süre sonra memleketlerine geri geldiler. Babalarının ve kardeşlerinin öldüğünü öğrenmiş olup siyah matem elbiseleri giydiler ve intikam yemini ettiler. Bunun için katilleri ülkeye çekmeleri gerekiyordu. Hasan, sınırdan bir Kürt reisiyle görüştü ve ona bin *tahegan* vererek, Khoy ve Salamas'takilere Tornavan kazasını koruyan kimsenin olmadığını bildirmesini söyledi. İki kardeşin

öngörmüş olduğu gibi, bu haber yeni bir akının düzenlenmesine yol açtı; Ermeni toprağında talan etme ve öldürme fırsatı çıktığına sevinmişlerdi. Hasan pusuya yattı ve "yaralı bir hayvanın hiddetiyle," düşmanlar görünür görünmez üstlerine atıldı. "Babam Haçik'i öldüren nerede? Ortaya çıksın!" diye bağırıyordu. Yağmacılardan biri, atletik yapılı bir Sudanlı köle, meydan okumaya karşılık verdi: "Cesur Haçik'i öldüren benim. İşte savaş atı, giysisi, derebeylik bayrağı, kılıcı, şimdi hepsi benim!" Bunun üzerine kılıcını çeken Hasan bir aslan gibi İmansızların ortasına atladı ve babasının katiline vurarak onu ikiye bölüp yere serdi. Sonra babasının atıyla derebeylik bayrağını ele geçirerek hiç yara almadan adamlarının yanına döndü. Sonra sıra Cıncğug'a geldi, talihsiz "Küçük Prens"in katiline meydan okudu ve onu ikiye ayırdı. "Haçik'in oğulları sevinç içinde evlerine döndüler ve yakınlarının intikamını almış olmanın gönül rahatlığıyla matem elbiselerini çıkardılar."[838]

Bir kahramanlık destanından olan bu sayfa, Bizans tarafından sırtlarından bıçaklanmadıkça, *nakharar*ların *Hayasdan*'ın bağımsızlığını İslam'a karşı savunmayı bildikleri o eski Ermeni savaşlarının havasını bize gayet iyi yansıtıyor.

Konstantinos Monomakhos'un Ermenistan'a karşı suçu: Bizans Müslümanlara başvuruyor

Bu sırada Ani sarayı ile Konstantinopolis sarayı arasındaki müzakereler sürüyordu. Akhuryan kıyısındaki zaferlerine rağmen, Ermeniler, Vahram Pahlavuni'nin temkinli talimatlarına uygun olarak, tahta yeni çıkmış olan imparator Konstantinos Monomakhos'la (1042-1054) teması sürdürüyorlardı. II. Gagik imparatorun vasalı (*dulos*) olmayı kabul etme teklifinde bulunuyor, ama hükümranlığını terk etmeyi ve eyaletlerini bırakmayı reddediyordu. Bunun üzerine Bizanslılar ona karşı yeni bir sefere hazırlandılar. Bu sefer için "İberya *arkhon*u"nu, yani Gürcistan'daki imparatorluk mülklerinin yöneticisi Mikhael İasites'i görevlendirdiler. Ermeni gerillası ve II. Gagik'in direnişi karşısında, İasites başarısız oldu. Takviye kuvvet olarak doğu *schola*ları* *domestiko*su, *parakimomenos*** Ni-

* ***schola:*** Roma imparatorluğunda, imparatorluk muhafız birliği; daha sonra muhafız birliğinin yetkilerini *schola*lar *domestiko*su devraldı. (ç.n.)

** ***parakimomenos:*** Bizans'ta beylik unvanı. (ç.n.)

kolaos'un emrinde bir ordu göndermek zorunda kaldılar, ama Nikolaos ordusunu yeterince kalabalık ve güçlü bulmamış olacak ki imparatorluk sarayı kendine aceleyle müttefikler aradı.[839]

İşte o zaman Bizanslılar menfur bir harekette bulundular. Konstantinos Monomakhos Dıvin emirine, Benî Şeddâd hanedanından zalim Ebulesvar'a yazarak, onu Ani krallığını istila etmeye ve II. Gagik'e mümkün olduğunca çok kötülük etmeye çağırdı. *Parakimomenos* Nikolaos, hatırı sayılır bağışlar ve payeler vaadiyle bu mektubu destekledi. Ebulesvar, Ani kralından almayı başaracağı bütün topraklara sahip olma hakkını imparatorluk sarayının kendisine sağlaması şartıyla, harekete geçmeye hazır olduğunu bildirdi. Duyulmamış şey, "Konstantinos Monomakhos, müttefik devletler başkanlarına ayrılmış altından büyük imparatorluk mührünü taşıyan bir akitle bu düzenlemeyi teyit etti."[840]

Böylece Bizans, Ermeni bağımsızlığının sürmesine izin vermektense, Ermenistan'ı Müslümanlara teslim etmeye katlanıyordu. Burada, Hıristiyanlığın çıkarları açısından, yani o dönemde, Avrupa medeniyeti açısından, gerçek bir ihanet söz konusuydu.

Bu şekilde teşvik edilen Ebulesvar, Şirag'da birtakım kaleleri ve yerleri fethetti.[841] "Her yerde, ölüm cezası tehdidiyle, insanları Müslümanlığı kabule zorluyordu."[842] Aynı zamanda (10 Mart 1044'ten 9 Mart 1045'e kadar süren 493 yılının başıydı), imparator Konstantinos Monomakhos, Ani'yi zapt etmekle görevlendirilmiş *parakimomenos* Nikolaos'a takviye kuvvetler yolluyordu. Kendisine karşı birleşmiş Bizanslılarla Müslümanlar arasında sıkışıp kalan talihsiz II. Gagik, Ebulesvar'ı Bizans ittifakından ayırmak için onunla müzakere etmeye uğraşıyordu. "Grek yazarların anlattıklarından, bir noktaya kadar emiri etkisiz hale getirmeyi başardığı sonucu çıkıyor, ama dört bir yanı entrikalarla ve ihanetlerle çevrili olduğundan, gene de umutsuz bir konumda bulunuyordu."[843]

Krikor Makistros'un gözden düşmesi

Genç kral II. Gagik büyük cesaret ve etkinlik göstermişti. Mizacı gereği bir eylem adamı olmadığı için yaptıkları daha da değer kazanıyordu. Giragos Kantzagetsi onu "çocukluğundan beri kitaplar üzerinde çalışan ve bundan büyük zevk alan" bir allame olarak tasvir eder.[844] Vahram Pahlavuni'nin ve Vahram'ın yeğeni olan tanınmış Krikor Makistros'un

tavsiyelerine uymuş olduğu sürece, genç kral, etrafına yığılmış güçlüklere karşı koyabilmişti. Ama iki yıl önce tahtını elinden almaya uğraşmış olan, ölüm cezası vermesi gerekirken esirgemiş olduğu melun Sarkis, çok geçmeden teveccühünü kazandı ve ona sinsice tavsiyeler vermeye başladı. Sarkis, her şeyden önce, Krikor Makistros'u kralın gözünde lekelemeye uğraştı. Krikor'u Dıvin emiri Ebulesvar'la anlaşmakla suçlayarak ona kara çaldı. Muhtemelen Krikor, çetelerinin verdiği tahribatı durdursun diye emirle müzakere etmiştir, Sarkis de bu kaçınılmaz müzakereleri suç olarak ona yüklemiştir.

Bu iftira üstüne Krikor'a görevlerinden el çektirildi ve Daron'daki mülklerine çekilmeye zorlandı, "orada kendini çalışmaya vererek, kendini teselli etmeye uğraştı." Sonra, gene 1044 yılı içinde, "bir zamanlar öğrenci olarak bulunmuş olduğu Konstantinopolis'e gitti ve orada savaş adamı, müzakereci, bilgin ve filozof olarak çoktandır salmış olduğu ün sayesinde imparator Konstantinos Monomakhos'tan, saraydan ve şehirdeki en tanınmış kişilerden hüsnükabul gördü. Zorunlu ataletinden faydalanıp birçok Grekçe eseri Ermeniceye çevirdi; Aya Sofya'nın kürsüsünde, sürükleyici ve ikna edici bir belagatle Grek filozoflarıyla kamu önünde münazara etti. Bundan dolayı filozoflar hayranlıklarıyla onu onurlandırdılar. Konstantinos Monomakhos onu lütuflara boğdu. Krikor'un onun tarafından *magistros* rütbesine yükseltilmesi o sıraya rastlar. Ermenistan'ın imparatorluğa o çok arzulanan devri konusunda bu hükümdara gizli sözler vermişti belki de."[845]

Bu varsayımın temeli olsun olmasın, şurası kesin ki Krikor Makistros'un II. Gagik'in gözünden düşmesi vahim bir hataydı. Bizanslı çevreleri iyi tanıması, Konstantinopolis sarayında eriştiği ün ve itibar, genç hükümdar tarafından Ani tahtının kurtarılması için kullanılmalıydı. Oysa, Krikor Ani'den hiç de yeri yokken kovulduktan sonra Bizanslılarca kabul edilip el üstünde tutulunca, II. Gagik onun sadakatinden şüphelendi ve ona sitem dolu bir mektup yazdı. "Krikor masumiyetini ileri sürerek cevap verdi ve eğer biri ihanetle suçlanacaksa bu kişinin kendisi değil, *vestis* Sarkis olduğunu genç ve tecrübesiz hükümdarına ispat etmeye uğraştı."[846]

II. Gagik hile yoluyla Konstantinopolis'e çekiliyor

Bu, fazlasıyla doğruydu. Sarkis, II. Gagik'i Ermeni bağımsızlığının sonunu getiren bir girişimde bulunmaya ikna ederek hıyanetini doruk noktasına vardırmıştı. "Melun Sarkis," diye yazar Urfalı Mateos, "Konstantinos Monomakhos'a, bir dostluk bahanesiyle kral II. Gagik'i Konstantinopolis'e çağırmasını ve onu böylelikle aldatarak Ani şehrini elinden almasını salık verdi. Bu tavsiye imparatorun çok hoşuna gitti. Gagik'e en tumturaklı yeminleri içeren bir mektup yazdı, üstelik hayâsızlıkta o kadar ileri gitti ki, bu mektupla beraber, güya samimiyetinin teminatı olarak, İncil'i ve Kutsal Haç'ı gönderdi. Onu görmeyi arzuladığını söyleyerek, Ermenistan kralını bu şekilde yanına gelmeye teşvik etti."[847]

Olaylara daha yakın olan Arisdages de aynı şeyleri söyler: "Gagik'i, imparatorun onu görür görmez krallığını geri vereceğine ve onu, yazılı olarak, ülkesinin ve şehrinin (Şirag ve Ani) daimi surette efendisi kılacağına, yemin ve haç vasıtasıyla, imparator adına ikna ettiler. Gagik buna inandı, zira, atasözünün söylediği gibi, yalancıların sözleri bıldırcın gibi semizdir ve akılsız kişi onları yutar. Safdilliği, yemine ve haça olan inancının sonucu muydu yoksa düşünce yapısının ve vicdanının barışçı yönelimlerinin sonucu mu? Bilmiyorum. Böylece, Ani şehrinin anahtarlarını patrik Bedros'a teslim edip, tumturaklı taahhütlerle tasdik edilen bir anlaşmayı kabul ettirdikten sonra ülkenin genel idaresini ona emanet etti. Onu kral yapmış olan Vahram Pahlavuni'nin ve diğer soyluların tavsiyelerine kulaklarını tıkayıp, Sarkis'in haince telkinlerine kulak verdi, başkentinden ayrıldı ve Konstantinopolis'e gitti, oradan hiç dönemeyecekti, tıpkı olta iğnesine takılan balık veya tuzağa yakalanan kuş misali."[848]

Urfalı Mateos, Gagik'in kendisine kurulan tuzaktan şüphelendiğini ve imparatorluk sarayının çağrılarıyla Sarkis'in haince tavsiyelerine önce belli bir direniş gösterdiğini iddia eder: "Gagik, Bizanslıların ikiyüzlülüğünü iyi bildiğinden önce gitmeyi reddetti. Ama hain Sarkis ve onunla işbirliği yapmış olan diğer soylular, kralı bu yolculuğa çıkmaya teşvik ettiler. 'Ey kralım,' dediler ona, 'İncil'in ve Kutsal Haç'ın gönderilmesiyle teyit edilen böylesi yeminlerden sonra neden tereddüt ediyorsun? Bizden yana korkun olmasın. İcabında senin için ölürüz!' Sözlerinin doğruluğu konusunda patrik Bedros'u kefil gösterdiler ve en büyük yeminleri

ettiler. İsa Mesih'in etini ve kanını temsilen kutsal ekmekle şarabı getirdiler ve kuş teleğinden kalemi bu hayat veren kana batıran patrik ile soylular bu yeminin altına imza attılar.

"Böylece Gagik Konstantinopolis'e doğru yola çıktı. Oraya vardığında, bütün şehir yığınlar halinde onu karşılamaya geldi ve büyük bir debdebeyle ve mevkiine yaraşır saygı gösterileriyle imparatorun huzuruna götürüldü. Monomakhos bir süre ona büyük nezaketle davrandı."[849] Çünkü Ermenistan'da imparatorluk orduları Ani'yi henüz ele geçirememişlerdi ve o zamana kadar talihsiz Pakraduni'nin dikkatini dağıtmak gerekiyordu.

Ani'nin Bizanslılar tarafından alınışı

Yukarıda gördüğümüz gibi, Konstantinos Monomakhos *parakimomenos* Nikolaos'u –bir hadımağası– Ani'yi zapt etmekle görevli kuvvetlerin başına getirmişti. "Doğuya dönmesini sonsuza dek men ettiği yiğit Gagik'in yerine geçirmeyi düşündüğü bu kadın-adama Ermenistan'ın idaresini vermeyi istiyordu," der Urfalı Mateos. Ama Gagik'in yokluğunda, Ani sakinleri şehirlerini teslim etmeyi reddettiler. "Saldırganlarına lanetler yağdırarak ısrarla krallarını istiyorlardı. Şehirden çıkıp genel bir saldırı başlattılar ve Ani kapısında büyük bir muharebe oldu. Bizanslıları bozguna uğrattılar, peşlerine düşüp onları katlettiler ve ordugâhlarını talan ettiler. Onlar bu parlak zaferden sonra surlarının içine dönerken, Bizanslılarsa utanç içinde çekiliyorlardı. *Parakimomenos* Ukhtik'e (Dayk'taki Oltu) gidip kışlık karargâhını kurdu."[850]

"Ermeniler," diye devam eder Urfalı Mateos, "krallarının artık hiç *dönmeyeceğini ve nakharərların onu nasıl teslim etmiş olduklarını öğ*renince, milletçe gözyaşı döktüler. Eski hükümdarlarının mezarlarının başına yığınlar halinde diz çöken Ani sakinleri, kralsız kaldılar ve milli tahtları yıkıldı diye hayıflanıyorlardı acı acı. Gagik'e ve Pakradunilerin soyuna ağlıyorlar, bu prensi kandırıp aldatmış olanlara karşı korkunç beddualar ediyorlardı."[851]

Ani'nin önde gelenleri, Bizanslıların II. Gagik'in Ermenistan'a dönmesine asla izin vermeyeceklerini anlayınca, o umutsuzluk içinde, şehirlerini ya Daşir'in veya Ermeni Kukarkı'nın (Lori) kralına, kendisi de *küçük evladın soyundan gelen bir Pakraduni ve değerli bir asker olan Tavit*

Anhoğin'e, ya da, bir Pakraduni prensesiyle, Tavit *Anhoğin*'in kız kardeşiyle evlenmiş olan, Kürt hanedanı Benî Şeddâd'a mensup Dıvin emiri Ebulesvar'a vermeyi bile düşündüler. Milli bağımsızlıklarını korumak için, hepsi, bu son saatte, kadim Pakraduni sülalesine umutsuzca tutunuyorlardı; zira bu sülale vaktiyle ülkeyi Arap hâkimiyetinden kurtarmış ve *haygan* milletinin büyüklüğüyle mükemmelen özdeşleşmişti. Ani'nin Gürcistan'ın ve Abhazların kralı IV. Pakrad'a verilmesi de düşünüldü.[852] Nitekim, IV. Pakrad da Pakraduni ailesinin bir yan kolunu temsil ediyordu, gerçi bu kol "Khalkedoncu" mezhebi ve Gürcü milliyetini benimseyerek uzun zamandır "İberyalılaşmış"tı.[853] Ancak, otantik bir Pakraduni arayışındaki lejitimist Ermenilerin aklına II. Gagik'in bir adaşının, Kars ve Vanant kralı Gagik-Apas'ın (1029-1064) gelmemiş olması tuhaf. Onun da Ani tahtında aynı ölçüde hakkı vardı ve II. Gagik'le yakın akrabalık bağları bir yana, hemen yakında bulunan bir prens olma avantajına sahipti.[854]

Burada devreye patrik Bedros *Kedatartz*'ın belirleyici eylemi giriyor. Ani için üç hükümdar adayını istenmeyen kişiler olarak gördü şüphesiz. Ebulesvar bir Pakraduni prensesiyle evlenmiş de olsa, Daşir'i daha yeni yağma etmiş ve nüfusu Müslümanlığı kabule zorlamış fanatik bir Müslüman'dı.[855] Irk ve din bakımından Ermeni olmakla birlikte, Tavit *Anhoğin* de Şirag'a yeni yaptığı talan seferi sırasında ondan aşağı kalmamıştı.[856] IV. Pakrad'a gelince, Ermenilerin Gürcü bir prensi kral olarak kabul etmekten nasıl tiksindikleri biliniyor. Patrik Bedros, bu üç adaydan birini kabul etmektense, Ani'yi Bizans hâkimiyetine sokmayı tercih etti. Arisdages'in söylediğine göre, Samosata'daki Bizans valisine Ermeni başkentini imparatora teslim etme niyetini bildirdi: "İmparatora bildir ki, karşılığında bize bir şey vermeye razı olursa, Ani'yi ve krallığın diğer kalelerini ona teslim edeceğim." Konstantinos Monomakhos, tahmin edileceği gibi, böyle bir teklifi sevinçle karşılamış olmalı. "Ona büyük miktarda para ve şehrin idaresini vererek Bedros'u ödüllendirdi. Böylece Bizanslılar Ani'nin ve bütün Şirag kazasının sahibi oldular."[857]

Arisdages'in versiyonu böyledir. Genellikle gerçeklerden sapmayan bir tarihçi, samimi bir vatansever olduğundan, ifadesinden şüphelenmek için hiçbir sebep yoktur. Görüldüğü gibi, Bedros'u ağır bir şekilde suçlar; Ermeni bağımsızlığının çöküşüne kolayca –üstelik, maalesef, şahsi menfaat elde ederek– razı gelmiş olduğu için onu suçlu görür.[858] Şu da var ki,

başka kaynaklar daha ziyade *vestis* Sarkis'i suçlar, çünkü II. Gagik yola çıkarken onu –patrikle aynı sıfatla– Ani'deki temsilcisi olarak atamak ihtiyatsızlığında bulunmuştu. Nitekim Sarkis, Ani'yi ona teslim etmek için *parakimomenos* Nikolaos'la görüştü. Büyük bir çalkantının pençesine düşen şehirde, fesatçı topluluklar birbiriyle anlaşamıyordu. Bundan faydalanan Sarkis şehrin önde gelenlerinden kırk kişiyi topladı, bunlar da Konstantinos Monomakhos'a, itaat işareti olarak, Ani'nin anahtarlarını gönderdiler. "Ani şehri, diye yazdılar Monomakhos'a, doğuya uzanan tüm topraklarıyla artık senindir"[859] (1045). Ayrıca, Bedros ile Sarkis arasında varolan ilişkilerin neler olduğunu bilmiyoruz. Birleştiler mi, yoksa, başkenti Bizanslılara teslim ederken her biri kendi başına mı iş gördü? Giragos Kantzagetsi, "birbirleriyle yarışırcasına sınırsız dalaverelerle, iftiralı sözlerle birbirine saldıran" bütün bu politikacıların "tek amacı birbirlerini aldatmak ve karşılıklı olarak birbirlerini imparatora teslim etmekti; yahut prensler patriği, patrik ise prensleri Müslümanlara nasıl teslim edeceklerini düşünüyorlardı" derken, şüphesiz bu korkunç zamanların havasını yansıtır bize.[860]

Şunu belirtelim ki, kralın tutsak edilmesi karşısında, ayrıca prenslerin bölünmesi ve Müslüman tehlikesi karşısında, Bizans hâkimiyetine girmek pek çoğuna kaçınılmaz bir ehvenişer gibi görünüyordu. Sarkis bir hain idiyse de, Bedros geçmişin büyük patriklerinin metanetinden yoksun idiyse de, Krikor Makistros bizce "olumlu önyargı" ayrıcalığı tanınacak kadar yüce bir ruhtur. Konstantinopolis'te kaldığı süre zarfında (1045-1046), Erivan'ın kuzeyinde, Yeğvart'ın kuzeydoğusunda, Hırazdan nehri kıyısında, Nik kazasında bulunan Bıcni'deki kalesini imparator Konstantinos Monomakhos'a bıraktı. Buna karşılık imparator ona Vartenig (Bizanslılarda Barzanissa, Araplarda Vartanis) civarında yer alan Bizans'a ait Mesopotamia (Ermenice *Miçakedk*) *themas*ında yeni mülkler verdi. Krikor Makistros aynı zamanda "Mesopotamia dükü" unvanını aldı. Ayrıca Daron'un büyük kısmının, Sasun'un ve Vasburagan'ın idaresiyle görevlendirildi.[861] Görüldüğü gibi, Bizans İustinianos'tan beri aynı politikayı yöntemli olarak sürdürdüyordu. Amaç, Ermeni prenslerinin veraset yoluyla sahip oldukları derebeylik topraklarını ellerinden almak, bu derebeylik topraklarını imparatorluğa ilhak etmek, bu topraklarda katı bir imparatorluk merkeziyetçiliği uygulamaktı. Sonra da bu prenslerin uğradıkları zararı telafi etmek için, onları imparatorluğun başka nok-

talarında, toprak ve paye verilmiş yüksek rütbeli Bizanslı memurlar olarak görevlendiriyorlardı, ama bu mevkie sadece yaşadıkları sürece atanmış olup bölgede bağları bulunmuyordu.

Kral II. Gagik'in tahttan feragati

Kral II. Gagik bu şartlarda ne yapabilirdi? Talihsiz genç adam, çeşitli bahaneler öne sürülerek, bir çeşit yaldızlı tutsaklık içinde hâlâ Konstantinopolis'te alıkonuluyordu, bu da onun hayallere kapılmasını imkânsızlaştırıyordu. Ani direndiği müddetçe, günün birinde atalarının krallığına dönmeyi umut edebilmişti. Ama Sarkis'in ihaneti ve patrik Bedros'un karaktersizliği yüzünden şehir Bizanslılara teslim edildiğinde, her türlü direniş, ne yazık ki, nafileydi artık. "Yeminlerini İsa Mesih'in kanıyla mühürlemiş olan hainler,[862] Ani'nin kırk anahtarını, içinde şu sözlerin bulunduğu bir mektupla beraber Monomakhos'a gönderdiler: 'Ani ve bütün Doğu kendilerini sana teslim etti.' Gagik'i yanına çağıran imparator, sarayının ve şehrinin anahtarlarını ve de kendisine hitaben yazılmış mektubu ona gösterdi ve 'Ani'yi bana verdiler,' dedi. Bir ihanete kurban gittiğini anlayan Gagik gözyaşlarına boğuldu. 'İsa Mesih, benimle beni aldatanlar arasında hakem olsun!' diye haykırdı. Sonra Monomakhos'a döndü: 'Ermenistan'ın tek efendisi ve hükümdarı benim ve krallığımı senin ellerine teslim etmiyorum, çünkü sen beni hile yoluyla buraya çektin.' Otuz gün boyunca ret kararında direndi, sonra, bu güç durumdan çıkmak için hiçbir çaresi olmadığını sonunda anlayınca, Ani'yi devretmeye razı oldu" (1045).[863]

Konstantinos Monomakhos teselli olarak II. Gagik'e *magistros* unvanı, Konstantinopolis'teki Galane sarayını ve Kapadokya'daki Kharsiana ve Lykandos *thema*larında bereketli topraklar verdi,[864] özellikle, diye belirtir Urfalı Mateos, Kalon-peğad (Grekçe: *kalon-pegadin*) ve Bizu arazilerini.[865] Ermenistan krallığını kaybeden biri için gerçekte ne gülünç bir telafi! "İmparator, Gagik'in Ani'yi görmesine bir daha asla izin vermedi," diye sonuca bağlar hüzünlü bir şekilde Urfalı Mateos. "Ermenistan kralının veraset yoluyla sahip olduğu toprakları böylece kendine mal etti. Gagik'e gelince, bir sürgün gibi hain Grek milletinin arasında yaşadı. Nereye gitse, duydukları sonsuz utanç nedeniyle, Grekler onun varlığından huzursuz oluyorlardı, zira karşılarına bir hükümdarın

haşmetiyle çıkıyordu. Fakat o hainlerin ve Khalkedoncuların ahlaksız soyunun ona kaybettirmiş olduğu atalarının tahtının hatırası için yüreğinde derin bir melankoli besliyordu daima."[866]

Her halükârda Ermeni prenslerinin Kapadokya'ya naklinin Bizans açısından sadece kötü bir eylem değil, aynı zamanda kötü bir hesap olduğunu da belirtelim. Görünüşte Bizanslı derebeylerine benzemiş olsalar bile, Ermeni prensleri yeni vatanlarında özel hayatlarını, dillerini, âdetlerini, milliyetlerini muhafaza ediyorlardı. Başka Ermenilerle bir araya geliyorlardı ve Helenleşecekleri yerde, götürülmüş oldukları Bizans *thema*larını Ermenileştiriyorlardı.[867]

Parakimomenos *Nikolaos ile Mikhael İasites'in idaresi Bizans'ın Dvin'deki hezimeti*

Ani'nin ilhakından sonra, imparator Konstantios Monomakhos şehrin idaresi için "İberya"nın, yani imparatorluğa bağlanmış Gürcü kazalarının Bizanslı dükü olan *vestis* Mikhael İasites'i görevlendirdi. İasites, patrik Bedros'un desteğine güvendi, bu ruhani liderin kapitülasyonda oynadığı rolden dolayı Bizanslıların ona minnettar olması doğaldı aslında. "İasites patriği ölçüsüzce şana ve şerefe boğdu ve ülkenin idaresini ellerine bıraktı."[868]

Bu sırada Müslümanlarla savaş yeniden alevleniyordu. Hatırlanacağı gibi, Konstantinos Monomakhos, Ermenilere karşı Dvin emiri Ebulesvar'dan yardım alabilmek için, bir süre önce ona, imparatorluğun altın mührünü taşıyan tumturaklı bir akitle, Ermenilerden ele geçireceği bütün toprakları vaat etmişti.[869] İmparator Ani'ye sahip olunca, Ebulesvar'ın bu şekilde fethetmiş olduğu toprakları kendisine geri vermesini buyurdu. Emir altın mühürlü meşhur akdi ileri sürdüyse de nafile. *Parakimomenos* Nikolaos, büyük ölçüde Ermeni ve Gürcü askerlerinden oluşan bir ordu gönderdi emirin üzerine. Gürcülere prens Libarid Orpelyan komuta ediyordu, ordunun tamamı ise doğrudan *vestis* Mikhael İasites ile bir Alan olan *magistros* Konstantinos'un emrindeydi. Ordu Dvin üzerine yürüdü. Ermenistan'ın göbeğindeki bu Müslüman sığınağı fethedilseydi, bu Ermeni başkenti Hıristiyan âlemine geri verilseydi, Ermenistan'ın Bizans'a ilhakını bir noktaya kadar meşru kılabilir veya bağışlatabilirdi. Her halükârda bu ilhakın olası tek özrü bu olurdu. Eğer

girişim başarılı olsaydı, Bizanslılar eski Müslüman hâkimiyetinin son kalıntılarını ellerindeki üstün kuvvetlerle ortadan kaldırabilmek için Ermenistan'ı ilhak etmişler denebilirdi. Bu bakış açısına göre Bizans, Ermenistan'ı sırf özgürlüğüne kavuşturmak için işgal etmiş olurdu.

Ancak, emir Ebulesvar çetin bir savaş adamıydı. Açık alanda direnmesi mümkün olmadığından, civardaki kırsalı sular altında bıraktıktan sonra Dıvin'e kapandı. Bizanslılar yaklaştığında, şehrin eteklerinde uzanan bağlara okçular sakladı. Bizanslılar, hiçbir direnişle karşılaşmadan Dıvin'e gireceklerini sanarak, güven içinde ilerliyorlardı. Bağların bulunduğu patikalara girdiklerinde, emirin borazanları surların tepesinden işaret verdi. Derhal, okçular Bizans askerlerini oklarla delik deşik ettiler, bunlar bağ kütüklerinin arasında sıkışıp kaldı, atları çamura saplandı. Tam bir hezimetti. İasites ve Alan Konstantinos haberi Ani'de kalmış olan *parakimomenos* Nikolaos'a götürdüler (1045 sonbaharı). İki yiğit Ermeni reisi, Vahram Pahlavuni'yle oğlu Krikor, bu bozgunda can verdiler, tam da Dıvin'in surlarının dibinde savaşırken öldürüldüler.[870]

Katakalon Kekaumenos'un idaresi
Patrik Bedros'un gözden düşmesi

Konstantinos Monomakhos, bu hezimetin ardından, "İberya dükü" ve Ani valisi olarak, Mikhael İasites'in yerine Katakalon Kekaumenos'u;[871] başkomutan olarak da *parakimomenos* Nikolaos'un yerine Arap asıllı bir subayı, bir hadımağası olan büyük *hetaireiarkhes** Konstantinos'u getirdi.

Bu personel değişikliği, Bizans yönetiminin patrik Bedros'a yönelik tutumunda bir değişikliğe yol açtı. İasites onu kutsal bilip el üstünde tutmuştu. Katakalon onu gözden düşürdü. "Selefi gibi patriği şana şerefe boğacak yerde," diye yazar Arisdages, "Katakalon imparator nezdinde ondan şikâyetçi oldu ve imparatorun ikametgâh olarak ona Garin-Erzurum yakınındaki (kuzeyinde) Ardzın'ı (Bizanslılarda Artze, daha sonraki Kara-Erz mevkiinde) verdiğini bildirerek onu Ani'den uzaklaştırdı."[872] Ama bu daha başlangıçtı, zira, kısa süre sonra, Katakalon'un gizli görevlileri onu yakaladılar ve Erzurum'un kuzeybatısındaki Khağdoyariç kalesine hapsettiler. Yeğeni (ve gelecekteki halefi) Haçik'i de muhtemelen aynı yörede bulunan Sev-kar (Kara Kaya) kalesine götürdüler. Yüksek

* ***hetaireiarkhes***: Bizans imparatorluğunda muhafız kıtası kumandanı. (ç.n.)

rütbeli iki din adamını *Epiphaneia*'dan Paskalya'ya kadar hapis tuttular. Daha sonra onları imparator Konstantinos Monomakhos'un huzuruna çıkarmak üzere Konstantinopolis'e naklettiler.[873]

Zayıf karakteri yüzünden Ani'yi Bizanslılara teslim etmiş olan patrik, hizmetlerinin nankörlüğün en koyusuyla ödüllendirildiğini görmenin burukluğunu duydu böylece. Asıl hain olan *vestis* Sarkis'e gelince, o da daha talihli değildi. Eski dostları Bizanslılardan kendine hayır gelmeyeceğini, aksine tehlikede olduğunu anlayıp, *Gürcü Vakayinamesi*'nde dendiğine göre,[874] Gürcistan ve Abhazya kralı IV. Pakrad'ın hizmetine girdi ve Ani krallığına bağlı olan dokuz kaleyi, "Ampert hariç," ona teslim etti.[875]

İki Bizanslı vali, Katakalon Kekaumenos ile *hetaireiarkhes* Konstantinos, Dıvin emirine karşı birçok güç gösterisi yaptılar, bunlardan biri, der Urfalı Mateos, 1046-1047 kışındaydı. Bizanslılar şehrin surları önünde ordugâh kurdular, ama sert mevsim şartları yüzünden harekete geçemediler. Ertesi yıl (1047-1048) tekrar geldiler, yöreyi yağma ettiler ve çok sayıda Müslüman'ı tutsak olarak götürdüler, ama Dıvin'e saldırmayı göze alamadılar.[876] Gerçekte, şehri kuşatmaktan vazgeçmişlerdi ve bir zamanlar Ani krallığına bağlı olmuş ikinci dereceden bazı kaleleri zapt etmekle yetindiler. Bu şekilde, der Skylitses, 1. *Hagia Maria*'yı –yani Surp Maryam veya Surmari, Akhuryan kavşağının doğusunda, Aras kıyısında, daha sonraki adı Sürmeli– 2. *Ampier*'i –yani Ampert, Arakadzodın'da, şimdiki Püragan– 3. *Hagios Gregorios*'u –burası ya Arakadzodın'daki Surp Krikor, ya da Dıvin'in güneyindeki Khor Virab'dır– 4. *Khelidonion*'u –Erivan'ın kalesi olan Dzidzernagapert olacak– aldılar.[877] Honigmann'ın belirttiği gibi, Bizans imparatorluğunun doğu sınırı böylece Greenwich'in doğusunda 44°30'ya ulaştı.

Bu son ilhaklar epey kısa süreli olacaktı. Selçuklu Türkleri geliyordu.

BÖLÜM XII

Selçuklu İstilası

Kutalmış'ın Vasburagan'a baskını

Selçuklular, daha sonra Sovyet Türkistanı olan bölgeden gelen Oğuz Türklerinin bir boyudur; reisleri Tuğrul Bey 1038-1040'ta Horasan'ı veya doğu İran'ı Gazneli sultanların elinden aldı. Sonraki yıllarda, Acem eyaleti Acem-Irakı'na (İsfahan'ın alınışı, 1051) ve Azerbaycan'a (Tauris'te [Tebriz] metbuiyetinin tesisi, 1054) hâkim olacak, daha sonra Bağdat'a girecek (1055) ve Abbasi halifesinin kendisini sultan unvanıyla tanımasını sağlayacaktı (1058). Aynı zamanda, ailesinin üyeleri, baba tarafından kuzeni Kutalmış,[1] ana tarafından kuzeni İbrahim İnal/Yınal, resmi Selçuklu fethinin öncüleri olarak kendi hesaplarına savaşıyorlardı.[2]

Urfalı Mateos, Selçuklu Türklerinin Ermenistan'a ilk akınının Ermeni takviminin 494. yılında (1045-1046) yapıldığını belirtir. Yukarı Mezopotamya'da faaliyet gösteren Selçuklu reisi Kutalmış, Oğuz Türklerinden oluşan birlikleriyle, Sincar yakınında Musul emirleri olan Ukaylî Arapları tarafından püskürtülünce, Argana [Ergani] yöresinde kendine bir yol açtı ve oradan geçerken Van gölü tarafındaki Dılkhum ve Bağin kasabalarını yağma etti. Gölün kuzeydoğu kıyısına, Arceş'e [Erciş] çıktı ve Vasburagan'ın Bizanslı *katepano*su Stephanos Likhoudes'ten geçiş hakkı istedi. Stephanos bunu reddetti ve Türkleri durdurmaya çalıştı, ama tam bir yenilgiye uğradı ve ellerine düştü. Urfalı Mateos'a göre, Türk reisleri onu Khoy'a götürüp işkenceyle öldürdüler, derisini yüzdüler ve içini samanla doldurdup surun üstüne astılar.[3] Kedranos ve Zonaras'a göre, onu Tauris'te köle olarak satmakla yetindiler.[4] Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in yanına giden Kutalmış, ona Vasburagan'ı zengin, bereketli bir toprak olarak tasvir etti ve askeri açıdan savunulmadığını belirtti.[5]

Bizans, Ermeni milislerini dağıtıyor

İmparator Konstantinos Monomakhos, Bizanslı vakanüvislerin "İberya ordusu" dediği, yani hâlâ 50 000 kişilik bir kuvvet olan milli Ermeni milislerini dağıtmak ve Ermenistan'ın mali idaresinde onların bakımına

gereken harcamaların yerine Bizans yönetimine ayrılacak ağır vergiler getirmek için tam bu zamanı seçti.[6] "Monomakhos," der Schlumberger, "o zamana kadar sınırın selametini sağlamış olan savaşa alışık Ermeni köylülerinden oluşmuş eski milis teşkilatını yürürlükten kaldırmak konusunda ve zorunlu askerlik hizmetinin yerine vergi getirmek konusunda hayli ihtiyatsız davrandı. Böylece Ermenistan'ın Bizans'ın düşmanlarının karşısına çıkardığı direniş gücü bir anda ortadan kaldırıldı. Bu sınır toprağını Türk istilasına karşı savunmak için paralı ordulara başvurmak zorunda kalındı. Ermeni köylülerinden oluşan milislerin bugüne kadar yapmış oldukları gibi vatanları, karıları ve çocukları için çarpışmayan bu paralı askerler, doğal olarak, çok düşük bir direniş gücü gösteriyorlardı."

Burada Bizans'ın Ermenistan'a ve, diyebiliriz ki, Hıristiyan âlemine karşı olan muazzam sorumluluğunu en çıplak haliyle görüyoruz. Bizans politikası, sistematik olarak, Atonts'un gayet iyi gösterdiği gibi, hem de İustinianos'tan Konstantinos Monomakhos'a kadar, Ermenistan'ı Ermenilerden arındırmaya uğraşmıştı. Bunu başaramadıysa da, en azından yerel hanedanları, derebeyi ailelerini, Ermeni askeri aristokrasisini ve nihayetinde Ermenistan'ın bütün politik kadrolarını –gerek zorlama, gerek pohpohlama yoluyla, dağıttığı payelerle, Konstantinopolis'teki [İstanbul] saray hayatının cazibesiyle– ülkeden uzaklaştırmayı başarmıştı.[7] Türkler geldiğinde, savunucularından yoksun bırakılmış bir ülke, doğal liderlerini ve askeri sınıfını kaybettiği için başsız kalmış, yolunu yönünü şaşırmış bir toplum buldular karşılarında, terk edilmiş bir ülke buldular. Şüphesiz Ermeni feodalitesinin geçmişte büyük hataları olmuştu. Dik başlılığı yüzünden ilkinde Arşaguni krallığını ortadan kaldırmıştı; ikincisinde Pakraduni krallığının yetkilerini ve topraklarını öyle azaltmıştı ki krallığı neredeyse yok etmişti. Ancak gene de, dış düşmana, Müslüman istilacıya karşı, savaş meydanlarında görevini yiğitçe yapmayı biliyordu, çünkü bütün istilalara karşın Ermeni bağımsızlığını nihayetinde korumuştu. Bizans, ona darbeler indirerek, onu mülksüzleştirerek, göçe zorlayarak, Ermenistan'ı Türk fethine mahkûm ediyordu ve onu mahkûm etmekle kendi kendini de mahkûm etmiş oluyordu. Ermenistan onun burcu ve ileri hattaki kalesiydi ve Ermenilere olan nefretinden dolayı Ermenistan'ı parçalamakla, kendi kendini teslim edecekti.

Rambaud'nun bu durumu özetlediği örnek olacak nitelikteki o

bölümü burada bir kez daha alıntılamakta yarar var: "O zamana kadar Ermenistan bütün istilaları durdurmayı başarmıştı. Çeşitli vadilerin kendiliğinden ayaklanması, *işkhan*ların apansız, birbirlerinden habersiz silaha sarılması, Kafkasyalıların ani istilalarına, Sarazenlerin baskınlarına, Türk süvarilerinin beklenmedik akınlarına karşı en iyi taktikti. Ama ne zaman ki Ermenistan artık imparatorluğun uzak *thema*larında birer '*strategos*' haline gelen küçük hükümdarlarını kaybetti, ne zaman ki bir istilayı püskürtmek için Bizans'ın emirlerini ve yardımlarını bekledi, işte o zaman her şey kaybedildi. İmparator istilayı ancak ülke ateşler içinde kaldığında haber alıyordu, *strategos*ları da ancak barbarlar çoktan evlerine döndükten sonra yardıma geliyorlardı. Bir zamanlar öylesine tetikte, uyanık olan Ermenistan artık daima hazırlıksız yakalanıyordu."[8]

İbrahim Yınal'ın istilası
Ardzın'ın yıkılması

Selçuklu istilasına karşı, yeni Bizans sınırının direniş noktaları Van gölünün kıyılarındaki Vasburagan kaleleri, Manazgerd (Bizanslılarda Mantzikierte [Malazgirt]), Dayk'ın kaleleri ve Ani müstahkem şehriydi, ama hatırlamakta yarar var, iki Müslüman emirliği, Dıvin ve Khlat [Ahlat] emirlikleri hâlâ içerde varlığını sürdürüyordu, bunların varlığının çok tehlikeli olduğu günün birinde ortaya çıkacaktı. Bu sınırın zayıflığı Bizanslı komutanların elini kolunu bağlıyordu. "Aras vadisinden çıkan veya batı yönünde Vasburagan'ı kat eden Türk birliklerinin geçmesine göz yumuluyor ve yollarını kesmek ancak Pasian'dan [Pasinler] veya Pakrevant'tan ganimetleri yüklenmiş dönerlerken akıl ediliyordu."[9]

Bununla birlikte, 1048'de, Ani'nin ve İberya'nın Bizans valisi Katakalon Kekaumenos, Vasburagan *vestisi* olan Bulgar Aron'u yardımına çağırdı ve ikisi, bir savaş oyunuyla, bir Türk ordusunu Vasburagan'ın o taraftaki sınırı olan Stragna nehri, yani Büyük Zap kıyılarında yok etmeyi başardılar.[10] Türk süvarilerinden geriye kalanlar, Ermeni ve Bizanslı yazarların "Persarmenia" olarak adlandırdıkları yöreye, yani o dönemde, Urmiye gölünün kuzeybatısındaki, Azerbaycan hududundaki Khoy diyarı yönüne doğru dağlara kaçtılar.

1049'da, İbrahim Yınal'ın kumandasında, çok daha ciddi bir Selçuklu istilası vuku buldu. Onca değersiz Bizanslı komutan arasında gerçek

askeri vasıflara sahip olan Katakalon Kekaumenos, enerjik bir karşı-saldırıyla, Müslüman toprağına yapılacak karşı-akınlarla karşılık vermeyi önerdi. *Vestis* Aron'un müstahkem mevkilerde savunmaya geçme yönündeki karşıt görüşü baskın geldi.[11] Böylece Bizans ordusu Pasian'a çekildi. Erzurum'un doğusunda, tahkim edilmiş Ordoru veya Ortru ordugâhına yerleşti. Ahaliyi komşu müstahkem şehirlere topladıktan sonra, dikkatlice orada siperlendi.[12] Bizanslı komutanlar Gürcü derebeylerinin en önemlisi olan prens Libarid Orpelyan'ı yardıma çağırmışlardı, ülkesinde Gürcistan kralı IV. Pakrad kadar güçlü olan bu prens onlara takviye tümenler getirecekti.[13]

Bu sırada Türkler Vasburagan'dan geçiyor ve Vağarşavan kasabasına[14] kadar Pasian'a giriyorlardı, "24 kazayı silahla, yangınla ve ahaliyi köle haline getirmek suretiyle baştan aşağıya tahrip ederek."[15] Oradan, Garin (Theodosiopolis, Erzurum) eyaletine yayıldılar, batıda Khaldaia (Ermenicede Khağdik) kazasına kadar, kuzeyde Isper'e (İspir) ve Dayk ve Arşarunik kalelerine kadar, güneyde Daron'a, Haşdiank'a ve Khortziank'a kadar ilerlediler. Kuzeydoğuda, Sünik'e kadar girdiler.[16] Kuzeybatıdaki nüfusun bir kısmı Mananağı (Grekçe, Mananalis) kazasında, yani Bizana yöresinde (daha sonraki Vican), güvenilir bir sığınak bulduklarını düşündü, burası Tercan'ın güneyinde yüksek bir dağ vadisiydi. Ahali Sımpata-pert ("Sımpat Kalesi") denen kalede toplanmıştı. Türkler kaleye saldırarak zapt ettiler ve oraya sığınmış herkesi katlettiler.[17] Oradan, Ardzın şehrine yöneldiler –Bizanslılarda Artze, muhtemelen daha sonraki Kara-Erz, Erzurum'un 15 km. kuzeybatısında.[18] Burası büyük bir ticaret şehriydi,[19] muazzam zenginlikler barındırıyordu,[20] ancak surları yoktu.[21] Bizanslı komutan Katakalon, Ardzınlıları komşu Theodosiopolis-Erzurum şehrinin surları ardına sığınmaya çağırmıştı. Yiğitliklerine güvenleri tam olduğundan, bunu reddettiler. Gerçekten de, Türk ordusu geldiğinde, püskürtmek için şehirden çıktılar. Korkunç bir çarpışma başladı. Şehre geri sürülen bu kahraman şehirliler çarpışmayı sürdürdüler, ev ev kendilerini savundular. Bunun üzerine Türkler yangın çıkardılar, şehir tümüyle yandı. Şehrin neredeyse bütün sakinleri can verdiler, Urfalı Mateos'un ileri sürdüğüne göre 150 000 kişi.[22]

Gabudru muharebesi

Hâlâ İbrahim Yınal'ın kumandasında olan Türk ordusu, o zaman, Bizans kuvvetlerine karşı harekete geçti. Bizanslılar Ortru'daki siperlerle tahkim edilmiş ordugâhlarından ayrılmış, Pasian'a bağlı olan Arçovid nahiyesindeki Gabudru (Grekçe Kapetru) kalesine gelip konaklamışlardı.[23] İki Bizanslı komutan, Katakalon ile Aron, anlaşamıyorlardı. Katakalon, Ardzın'ı savunanlara yardıma gitmeyi istiyordu. Aron, sarayın emirlerine uyarak, Gürcü *eristavı* Libarid Orpelyan'ın getireceği takviye ordu gelmedikçe buna muhalefet etti. Nitekim Gürcüler geldiler, ama Ardzın'ın yardımına koşmak için artık çok geçti. Isdepanos Orpelyan'a inanacak olursak, Libarid beraberinde 700 soylu, kendi askerlerinden 16 000 kişi ve Gürcistan kralı IV. Pakrad'ın 1000 adamını getirmişti, Bizanslı komutanların ise sadece 15 000 adamı vardı, ama bu oran biraz abartılmış olmalı.[24] Bizans ordusuna kumanda eden ve Libarid'den takviye kuvvet istemiş olan komutanlar arasında, Urfalı Mateos, Katakalon ve Aron'un yanı sıra, Pahlavuni sülalesinden Ermeni prensi Krikor Makistros'u sayar.[25]

Türkler Gabudru önüne geldiklerinde –18 Eylül 1049'du– Katakalon onların dağınıklığından yararlanıp üzerilerine atılmayı ve toparlanmalarına fırsat vermeden onları bastırmayı önerdi. Ama günlerden cumartesiydi, Gürcülere göre iş görmenin dinen yasak olduğu gün. Libarid harekete geçmeyi reddetti.[26] Onların tereddüt etmesinden cesaret alan İbrahim Yınal saldırdı. Katakalon imparatorluk ordusunun sağ kanadına kumanda ediyordu, Aron sol kanadına, Libarid merkezine.

Çarpışma akşama doğru başladı. İki kanatta, Katakalon ve Aron karşılarındaki Türk süvarilerini yenilgiye uğrattılar ve gece epey geç vakte kadar kovaladılar.[27] Libarid'e gelince, yeğeni Çortvanel öldürülmüş olduğundan, intikamını Türklerin kanını dökerek almak istedi.[28] Isdepanos Orpelyan, destansı bir bölümde, onu çarpışmadan önce, attan inip diz çökerek haçını çıkartırken tasvir eder. "Bu şekilde güçlendikten sonra Türk aygırına bindi. Altın kalkanını geriye iterek, ince uzun, esnek bir mızrağı sol eliyle havaya kaldırarak ve geniş çelik palasını sağ elinde tutarak, bu arada demirci çekicine benzeyen korkutucu topuzu kalçasından sarkarken, savaşanların saflarını kat etti ve muhteşem bir edayla bir yandan öbür yana koştu. Altın zırhı ve miğferi güneş gibi par-

lıyordu. Aslan gibi kükreyerek, bağıra çağıra düşmanları göğüs göğse çarpışmaya kışkırtıyordu: 'Ben Abhazyalı Libarid'im, gelin cesur savaşçılar, gelin de boy ölçüşelim!'"[29] Galeyana gelip kendini kaptırmıştı ki, Türkler etrafını sardılar ve atının bileklerini kestiler.[30] Ancak, hem Urfalı Mateos'a göre, hem Isdepanos Orpelyan'a göre, Libarid'in atının bileklerini kesenler efendilerine ihanet eden veya otoritesini kıskanan Gürcülerdi.[31] Yere düşen Libarid, Türkler tarafından esir alındı. Libarid'i kaderiyle baş başa bırakarak geri çekildiler diye Arisdages Aron'u, Urfalı Mateos ise genel olarak Bizanslıları suçlar.[32] Skylitses ise aksine, Katakalon ile Aron'un, iki kanatta zaferle sonuçlanan takiplerinden döndüklerinde Libarid'in geri gelmediğini görünce çok şaşırdıklarını ve ancak yakalandığını öğrendikten sonra çekilmeye karar verdiklerini ileri sürer.

Aslında Bizanslılar galip gelmişlerdi. İbrahim Yınal geri çekilmenin ihtiyatlı olacağına hükmetti. "Kastrokomion"a yani Ogomi'ye[33] doğru dörtnala at sürdü –sefer eşyasını orada bırakmış olduğu düşünülebilir– ve zorlu bir yürüyüşle İran'a döndü. Orada, tutsağı Libarid Orpelyan'ı sultan Tuğrul Bey'in karşısına çıkardı; Tuğrul Bey imparator Konstantinos Monomakhos'la bu konuda müzakere ettikten sonra onu oldukça çabuk serbest bıraktırdı. İmparatorluk komutanları Katakalon ile Aron'a gelince, Türkler gittikten sonra Ani ve Vasburagan'daki vilayetlerine döndüler.[34]

Sebasteia'daki [Sivas] *Ardzıruni sarayına yeniden bakış*

Bizanslı komutanlar meydan savaşında Türkleri yendikleri halde, Türklerin ceza görmeksizin Ermenistan'ı yakıp yıkmasını engellemekte aciz kalırken, Konstantinopolis sarayı da zorla imparatorluk toprağına yerleştirmiş olduğu Ermeni prenslerinin ve yüksek rütbeli din adamlarının hayatını giderek güçleştiriyordu.

1021'de, son Vasburagan kralı, şanlı Ardzıruni ailesinden Senekerim-Hovhannes'in atalarından kalma güzelim krallığını Kapadokya'da Sebasteia civarında bağımsızlığı olmayan bir mülkle değiş tokuş etmek zorunda kaldığını gördük. Senekerim-Hovhannes, bu "şerefli sürgün"den kısa süre sonra, Ermeni takviminin 475. yılında (15 Mart 1026-14 Mart 1027) vefat etmişti.[35] Sürgündeki prensin vatan hasretini gösteren, soyu-

nun hatırasına dokunaklı bir sadakatle, naaşının atalarının mezarına, Vasburagan'ın eski hükümdarlarının kabrine, Varak'taki [Erek] Surp Haç manastırına nakledilmesini istemişti.[36] Ardzıruni ailesinin reisi olma görevi büyük oğlu Tavit'e geçti. Tavit, kardeşleri Adom ve Apusahl ile birlikte, Vasburagan'a dönmesi yasak edildiğinden, Kapadokya'daki, Sebasteia, Larissa ve Abara civarındaki mülkünde yaşamayı sürdürdü; buna, Tavit'in 1022'de Bizanslılardan şahsen elde etmiş olduğu Kaisareia [Kayseri] ve Tzamandos [Samantı] civarındaki toprakları da eklemek gerek.[37] Tavit on yıl sonra, Urfalı Mateos'un hakiki anlamına aykırı anlamda kullanarak söylediği gibi, "atalarının krallığını," yani Kapadokya'daki *latifundia*sını* kardeşi Adom'a bırakarak öldü (1037). "Adom," diye ekler Mateos, "faziletli ve hakkaniyetli bir prens, iyi bir Hıristiyandı, bağışlayıcı ve iyi kalpliydi, derdi olanlara karşı merhametliydi, yoksulların dayanağı ve din adamlarının koruyucusuydu, zira çok sayıda kilise ve manastır inşa etti."[38]

Gerçekte, kendilerine verilen toprakların zenginliğine rağmen, Ardzıruni prenslerinin durumu çok eğretiydi. Konstantinopolis sarayı, casus gibi onları izlemeleri ve ihbar etmeleri için çevresindekilere para ödüyordu. Urfalı Mateos'a göre 1041-1042'ye doğru, Adom'un ve küçük kardeşi Apusahl'ın hizmetkârlarından biri Konstantinopolis'e gitti ve onları imparator IV. Mikhael'e ihbar etti, "güya isyan etme ve başına dert açıp onu tehlikeye düşürme niyetindeydiler." İmparator bu sözlere kulak verdi ve Varanj muhafız birliği şefini, 15 000 askerle birlikte, iki prensi tutuklamak ve zorla Konstantinopolis'e getirmekle görevlendirerek Sebasteia'ya gönderdi.[39]

Sebasteia'da, iki Ardzıruni kardeşin yanında, babaları Senekerim-Hovhannes'in eski subayı olan Şabuh adlı yaşlı bir komutan vardı;[40] bu tehdit karşısında içi öfkeyle doldu. Adom ile Apusahl'a ayaklanmayı ve Bizanslıları Sebasteia'dan kovmayı önerdi. Yılların gücünü zayıflatmadığını ispat etmek için de "efendilerinin önüne üst üste konmuş üç demir zırh yerleştirdi ve bunları paramparça etti." Ama sürgünlerin kendi ülkelerinden çok uzakta, Bizans garnizonlarıyla çevrili Kapadokya'nın bu köşesinde ayaklanması, umutsuzca bir eylem olurdu. Adom ile Apusahl yaşlı savaşçıyı sakinleştirdiler ve Varanj muhafız birliği şefine zengin hediyeler sunduktan sonra Boğaziçi'nin yolunu tuttular. Konstan-

* ***latifundia:*** Eski Roma'da, çok geniş özel topraklar. (ç.n.)

tinopolis'e girince, diye devam eder Mateos, imparator II. Basileios'un mezarını ziyaret ettiler ve orada gözyaşı dökerek, büyük imparatorun Vasburagan'ı bırakmaları karşılığında onlara yeni mülklerine huzur içinde sahip olacaklarını garanti etmiş olduğu buyrultuyu anıtın üstüne koydular. "Bizi Romalıların ülkesine sen getirttin, ama şimdi hayatımız tehdit ediliyor. Bizi itham edenlere karşı hakkımızı teslim et, ey babamız!"

Bu olayı öğrenen IV. Mikhael, hizmetkârlarının şimdilik çok aceleci davrandıklarını düşündü ve iftiracıyı idam ettirdi.[41]

Patrik Bedros Kedatartz *Konstantinopolis'te ve Sebasteia'da*

Eski Ermeni küçük hükümdarlarına böyle hoyratça muamele eden imparatorluk sarayının, patrikliğe karşı saygısızlığı bundan aşağı kalmıyordu. 1045-1046'ya doğru imparator Konstantinos Monomakhos'un gizli görevlilerinin patrik Bedros *Kedatartz*'ı Erzurum'un kuzeybatısındaki Khağdoyariç kalesine hapsettiğini gördük.[42] 1048'de Monomakhos, Türk istilasının hem sahip olduğu Ermeni toprakları hem bütün Küçük Asya için tehdit oluşturduğu bir zamanda Ermeni patrikliğinin destek almakta yarar olabilecek bir güç olduğunu anladı şüphesiz. Bunun üzerine Bedros'u yanına, Konstantinopolis'e çağırdı. Ama Bedros, Bizanslıların davetlerinin ne anlama gelebileceğini tecrübeyle bildiğinden ve Doğu'ya belki de bir daha hiç dönemeyeceğini düşündüğünden, gitmeden önce, yeğeni Haçik'i –gelecekteki II. Haçik– halefi olarak tayin etmeyi ihmal etmedi. Ermeni ayin usulünde kralları, patrikleri ve piskoposları meshetmekte kullanılan takdis edilmiş yağ, *müron* konusunda da benzer bir önlem aldı: Bu yağın doldurulduğu kutsal kapların Ani kapısı yakınında, Akhuryan nehrine saklanmasını sağladı.[43]

Bedros bu önlemleri aldıktan sonra, Urfalı Mateos'un memnun bir tavırla tasvir ettiği parlak bir maiyetle –sülalesine mensup 300 soylu, 110 din adamı, 200 hizmetkâr– Konstantinopolis'e doğru yola çıktı. Mateos bu maiyette bulunanlar arasında şu kişileri sayar: "içlerinde en tanınmışı, *vartabed* Pulkhar, çok değerli, mühürdar Khaçadur, benzersiz kalem ustası Tatyos, Hağpad manastırından Mateos, Knayrlı Mıkhitar, filozof Diranun Gapanetsi, Sanahin manastırından Vartan..." vs. Bu parlak heyetin gelişi Konstantinopolis'te heyecan yarattı. Büyük başkentin yeniliklere çok düşkün olan ahalisi, patriğe Aya Sofya'ya kadar eşlik etti. Orada im-

parator IX. Konstantinos ve Bizans patriği Mikhael Kerularios, Bedros *Kedatartz*'ı karşıladılar ve ona tahsis edilmiş olan saraya götürdüler. Ertesi gün Bedros imparatoru Blakhernai'de* ziyaret etti.[44] Konstantinopolis'te dört yıl kalacaktı. Urfalı Mateos şöyle der: "Ona son derece saygılı davranıyorlardı, her geçen gün daha çok itibar ve iltifat gördü. İmparatorun yanına giderken, önünde patriklik asası taşınıyordu ve hükümdar onu görür görmez yerlere kadar eğiliyordu. Bu dört yılın sonunda, imparator ve Konstantinopolis patriği ona zengin hediyeler, brokar cüppeler, yüklü miktarda altın ve gümüş verdiler. Monomakhos, sülalesindeki soylulara da çeşitli nişanlar ve payeler verdi ve Bedros'un yeğeni *Der* Anania'yı *singelos*** rütbesine yükseltti. Sonra onu, eli açıklığının belirtileriyle yüklü olarak, hayırhahlıkla uğurladı."[45]

Burada, Bizans politikasının Ermeni direnişini kırmak için başvurduğu ikili oyunu en çıplak haliyle görüyoruz; kâh Ermeni dini liderlerinin hapsedilmesine kadar varan mezalim, kâh onları kişisel olarak kendine bağlamak ve hizmetinde kullanmak için ölçüsüzce pohpohlama münavebeli olarak yer değiştiriyordu. Ama bu pohpohlamaların amacı konusunda yanılmak imkânsızdı. Arisdages bunu bize Urfalı Mateos'tan çok daha doğru olarak yansıtır. Mateos'un "Kutsal Saray"ın kabulünden safça gözleri kamaşırken, Arisdages bunun ne anlama geldiğini bilir. "İmparator," der, "patrik Bedros'u büyük saygı ve ayrıcalık belirtileriyle karşıladı ve ona hatırı sayılır bir maaş tahsis etti. Bununla beraber, Ermenistan'a dönmesine izin verirse Bedros'un Ani şehrini ayaklanmaya teşvik edeceğinden korkarak, onu üç yıl yanında alıkoydu. Nihayet, Senekerim'in oğlu Adom, imparator nezdinde ona kefil olarak, onu şehri Sebasteia'ya götürdü ve inşa edip çeşitli şekillerde güzelleştirmiş olduğu Surp Haç manastırını ikametgâh olarak ona verdi. Bedros orada iki yıl yaşadı ve Tanrı'nın rahmetine kavuştu (1054). Onun yerine patriklik makamına yeğeni Haçik oturtuldu," –II. Haçik.[46]

---

* **Blakhernai:** Bizans devrinde, İstanbul'un Edirnekapı ile Haliç arasında kalan XIV. bölgesi. 11. yüzyılda Blakhernai'de birçok saray olduğu biliniyor. (ç.n.)

** ***singelos:*** Grek Kilisesi'nde önemli bir mevki işgal eden *singelos*, doğrudan doğruya patriğin vekili ve halefi sayılır.

Patrik II. Haçik

Ama II. Haçik de Bizans yönetiminin tacizlerinin kurbanı olmakta gecikmedi. İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) da, Ermeni patrikliğinin manevi etkisinden işkillendi. II. Haçik'i mecburi ikamet için Konstantinopolis'e gelmek zorunda bıraktı ve patrikliğin gerek Ermenistan'da gerek Sebasteia'da haczedilebilen bütün hazinesini oraya naklettirdi.[47] İmparatorluk hazinesi Haçik'i vergiye tabi tutmayı istiyordu, bu durumda Bizans tebaası haline gelecekti. Haçik bunu reddettiğinden, yerine bir anti-patrik getirmekten söz edildi. Hatta bu görev için iki aday çıktı ortaya.[48] Üç yılın sonunda, Sebasteia'daki iki Ardzıruni prensi, Adom ile Apusahl, ve eski Ermenistan kralı II. Gagik, Haçik'i serbest bıraktırmak için uğraştılar.[49] Başkomutan (*Kontestabl*) Sımpat'a göre, bir süvari birliği gönderip onu Konstantinopolis'ten kaçırmaya mecbur kalmışlardı, süvariler de onu Küçük Asya'ya getirmişlerdi. Arisdages'e göre, imparator Konstantinos Dukas, II. Haçik'in sebatını kıramayacağını anlayınca, ona Tzamandos ile Melitene [Malatya] arasındaki Taranda (Darende) yöresinde bulunan iki manastır hediye ederek, gitmesine kendiliğinden razı olmuştu.[50] Öyle ya da böyle, II. Haçik, Adom'un Elbistan yöresindeki Tavplur'da, yani Lykandos *themas*ında [Kayseri ile Afşin arasındaki yöre] sahip olduğu toprakların yakınına gelip yerleşti (1057).[51]

Bizans sarayı, son Vasburagan kralını ve Ani'deki son kralların kralını Ermenistan'dan sürdükten sonra, hükümdar hanedanlarının yokluğunun yerini tutabilecek ve tarihte daha önce çok sık görüldüğü gibi milleti etrafında toplayabilecek olan Ermeni patrikliğini de Ermenistan'dan sürüyordu.

Bizans politikası, inatla ve yöntemli bir şekilde, pohpohlamayla olduğu kadar tehditle de, Ermenistan'ı Ermenilerden arındırmayı sürdürüyordu.

Bağin'de karışıklıklar
Harbig'in isyanı ve ölümü

Urfalı Mateos, Ermeni unsurunun Bizans hâkimiyeti altında maruz kaldığı tacizlerin karakteristik bir örneğini gösterir. İmparator Konstantinos Monomakhos devrinde, Bağin kazasında cereyan eden olaylar söz konusudur.[52] Bölgedeki derebeylerinin ayaklanmayı düşündükleri söy-

lentisi üzerine (Urfalı Mateos bunun iftira olduğunu ileri sürer), Monomakhos oraya Peros adlı bir *katepano*nun idaresinde işgal birlikleri göndermişti; Peros, aralarında dört kardeşin, Harbig, Tavit, Levon ve Gonstantin'in de bulunduğu belli başlı derebeylerini tutuklamaya hazırlandı. Bu tehlike karşısında, hedef alınan beyler, müstahkem şatolarında mevzilenmek konusunda anlaştılar. Böylelikle Harbig ve üç kardeşi, eski İngilene'de [Eğil], Dılkhum'un kuzeyindeki Argni (Argana) [Ergani] kalesine siperlendiler. Peros Argni'ye saldırdı, ama müstahkem şehrin zapt edilemeyeceğine hükmederek, Harbig'in başına ödül koydu. Hainler talihsiz Ermeni reisi uyurken kellesini uçurdular ve aynı gece başını Peros'a götürdüler; o da, başı bir sırığa geçirip kalenin tam karşısında teşhir etti. Şafakta, Harbig'in kardeşleri meşum zafer hatırasını görünce ağabeylerine son görevlerini yapmak üzere müstahkem şehirden çıktılar. "Başlarının üzerine toz toprak serperek ve gözyaşı dökerek, üçü de kesik başın önünde yere kapandılar." Peros derhal onları esir aldı ve zincire vurdurarak Konstantinopolis'e götürdü, oradan bir adaya sürgüne gönderildiler.[53]

Bu epizodu aktaran Urfalı Mateos, Vasburagan'ın, özellikle de Ani krallığının ilhakından beri, Ermeniler ile Bizanslılar arasında her yerde varolan gizli savaşı gayet iyi gösterir. Ermeniler, imparatorluk valilerinin onlara açtıkları bu sinsi savaş ile İran'dan dalga dalga gelen Türk istilası arasında kısılıp kalacaklardı, veya Mateos'un buruk bir ifadeyle yazdığı gibi, Türkler ile "kardeşleri" Bizanslılar arasında.[54]

İbrahim Yınal'ın Kars yağması ve katliamı

Selçuklu reisi İbrahim Yınal'ın 1049'daki baskınından sonra, Ermenistan Türklerle dört yıllık fiili bir ateşkes yaşadı. Bu ateşkesin bozulmasının ilk kurbanı Kars şehri oldu. Kars, arazisi Vanant'la, hatırlanacağı gibi, Pakraduni kraliyet sülalesinin küçük evladın soyundan gelen bir kolunun hâkimiyetinde olan küçük özel bir krallık oluşturuyordu ve o zamanlar başında Gagik-Apas vardı (1029-1064). Gagik-Apas, Sünik kralı V. Krikor ile (1019-1084 ?) ve Daşir'in Pakraduni kralı II. Kurken, nam-ı diğer I. Kiurike ile (1046-1081 veya 1048-1089 ?),[55] Bizanslıların henüz mülksüzleştirmedikleri son üç Ermeni hükümdarından biriydi. Arazisi küçük olan (Vanant eyaleti) Kars krallığı, ticari bakımdan çok

önemliydi. Kars pazarı, bütün Ermenistan'ın ticaretini Ardzın ve Melitene'yle birlikte paylaşıyordu. Ne var ki 1054-1055'te,[56] Selçuklu reisi İbrahim Yınal –zaten kendi hesabına iş görüyordu, zira kuzeni sultan Tuğrul Bey'le bozuşmuştu– ansızın Kars'a saldırdı.[57]

Epiphaneia gecesiydi, der Arisdages. "Papazlar topluluğu, sıkışık ve kalabalık halkın ortasında, güne uygun töreni yaparken, düşman ordusu aniden Kars'ın üstüne çullandı. Şehirde gece nöbetçileri olmadığından, İmansızlar şehre girdiler ve elde kılıç, karşılarına çıkan herkesi acımasızca katlettiler. Kadın erkek, genç yaşlı, herkes yortu için süslenmişti ve kent ilkbahardaki bir çiçek bahçesine benziyordu, ama bir anda şehir feryatlar ve gözyaşlarıyla doldu... Kars'ın zengin tacirleri feci bir şekilde öldürüldüler."[58] Bununla birlikte İbrahim Yınal'ın hisarı kuşatmaya vakti olmadı ve isyan etmiş olduğu sultan Tuğrul Bey yaklaşmakta olduğundan, fetih işini bırakıp aceleyle şehri boşalttı, öyle ki yerle bir edilmiş ve insansız kalmış, ama mucize kabilinden kurtulmuş olan Kars, tekrar kral Gagik-Apas'a geçti.

Tuğrul Bey komutasında büyük Selçuklu istilası
Manazgerd'in kuşatılması ve kurtarılması

İbrahim Yınal'ın Kars'a yaptığı beklenmedik saldırı, bir baskından ibaretti. Aynı yıl, Ermeni takviminin 503. yılında (1054-1055) Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Ermenistan'ı istilası çok daha vahim olacaktı.

Tuğrul Bey kuşatmaya, Van gölünün kuzeydoğu köşesinden başladı, önce Pergri [Muradiye] şehrine saldırıp zapt etti ve şehrin sakinlerini köle olarak götürdü, sonra Arceş şehrine saldırdı; Arceşliler sekiz gün süren aralıksız saldırının ardından teslim oldular ve altın, gümüş, atlar ve katırlardan oluşan yüklü bir fidye karşılığında, görünüşe göre daha iyi şartlar elde ettiler.[59] Oradan çıkıp Manazgerd'i kuşattı; burası, yukarıda gördüğümüz gibi, Bizanslıların Ermenistan'ın bu kısmındaki başlıca müstahkem şehriydi. Manazgerd'in imparatorluk valisi, Apukap (Grekçe Apokapis) oğlu Vasil, Dayk asıllı olup babası Ermeni, annesi Gürcü'ydü.[60] Yiğit bir asker ve tecrübeli bir askeri şef olan Vasil, duruma karşı koymayı bildi. "Mümkün olan her yolla şehri tahkim etti. Kadın erkek, şehrin bütün cesur sakinlerini orduya aldı. Her birine, imparator adına, mevkiler ve payeler vaat ediyor ve gece gündüz durmadan onları yürek-

lendirip teşvik ediyordu. Fakat İmansızlar günlerce saldırılarına ara vermediler. Şehre girmek için surların dibinde lağımlar kazmaya başlayınca, kuşatılanlar da aksi istikamette toprağı kazdılar ve düşman lağımcılarını esir ettiler."

Bunun üzerine Tuğrul Bey, Pağeş'ten (Bitlis) dev bir mancınık getirtti, dendiğine göre bunu bir zamanlar imparator II. Basileios kullanmıştı. "Mancınık kurulunca, bütün şehir korkuya kapıldı. İlk atışta üç gözcü vuruldu ve ileri mevkide bulunan bir nöbetçi asker şehrin içine fırladı. Bunun üzerine bir papaz, kuşatılanların saflarından çıkarak, İmansızların savaş aracına karşı duracak bir araç kurdu aceleyle ve daha attığı ilk taşla düşman mancınığını vurdu ve baş tarafını paramparça etti. Bu sahneyi gören şehir halkı yeniden cesaret buldu." Ama birkaç gün sonra Türk mancınığı tamir edilmiş ve şehri yeniden topu tutmaya başlamıştı. Bunun üzerine Vasil korkunç topu yakacak olana en büyük ödülleri vaat etti. Bir "Frank," yani şüphesiz Norman olan bir paralı asker, öne çıktı: "'Ne karım var, ne çocuğum. Ben gideceğim!' dedi. Güçlü ve hızlı bir savaş atı istedi, zırhını kuşandı, miğferini başına taktı ve bir mektubu kargısının ucuna geçirdi. İçi neft dolu üç küçük küpü göğsünde saklıyordu. Bu şekilde teçhizatlanmış olarak yola koyuldu, görünürde mesaj taşıyan bir adama benziyordu. Hıristiyanların dualarına sığındıktan sonra, dosdoğru İmansızların ordugâhına yöneldi. Bunlar, mektubu görünce, bir mesaj geldiğini sandılar ve sakince beklediler. Frank, mancınığın karşısına geldiğinde, durdu. Düşmanlar onun bu müthiş aracı hayranlıkla seyretmekte olduğunu sandılar. O ise, neft küplerinden birini çıkarıp mancınığa doğru fırlattı, sonra hızla etrafından dolaşarak ikincisini ve üçüncüsünü fırlattı. Mancınık derhal alev aldı, Frank ise kaçıyordu." Düşmanların takibinden kurtulacak kadar talihliydi ve sağ salim Manazgerd'e döndü. Türk mancınığına gelince, tamamıyla kül olmuştu.[61]

Tuğrul Bey bir süre daha inat etti. Surun altında tekrar lağım kazdırmaya başladı. Ama baş eğmez Vasil her darbeyi savuşturuyordu. Onun iradesi sayesinde canlanan kuşatılanlar, demir çengeller imal etmişlerdi ve bunlarla düşman lağımcılarını birer birer yukarı çıkarıyorlardı. Sonunda sultan yıldı ve kuşatmayı kaldırdı. "Ona meydan okumak için, şehir sakinleri bir domuz alıp mancınığın içine yerleştirdiler ve düşman ordugâhına fırlattılar, bir yandan şöyle bağırıyorlardı: 'Ey Sultan, bu domuzu karın yap, biz de sana Manazgerd'i verelim!'"[62]

Tuğrul Bey ile Ebulesvar yakıp yıkıyorlar

Manazgerd önündeki hezimeti Tuğrul Bey'in hiç cesaretini kırmamıştı. Oradan, der Arisdages,[63] birliklerini üç koldan bütün Ermenistan'a gönderdi: kuzeye doğru Abhazya kalelerine kadar, "Parkhar dağına" –Parkhal dağı– ve Kafkasya'ya kadar; batıya doğru Çaneti ormanına kadar, yani Lazistan'a kadar,[64] güneyde ise Simn dağına (Simn-*lern*) kadar, yani Ermeni Anti-Taurosu'na [Anti-Toros] kadar.[65] "Ülke sathında her yer cesetlerle kaplıydı. Meskûn yerler ateşe verilmişti. Bu yöntemlerle, eyaletlerimizi yerle bir ettiler, bir kere de değil, üst üste üç kere geldiler, bütün diyarda tek bir kişi kalmayıncaya ve tek bir hayvan sesi duyulmayıncaya kadar."[66] Birçok Ermeni, daha iyi tahkim edilmiş gibi görünen Khortzian ve Hanzet kazalarına sığınmışlardı. Türk öncü kolları ormanlara ve mağaralara varana kadar onları yerlerinden bulup çıkardı ve tüyler ürpertici bir katliam yaptı.[67] "Tercan ve Yegeğiats kazalarında yapılan katliamlara gelince," diye devam eder Arisdages, "bunun nasıl bir şey olduğunu kimse hayal bile edemez."[68]

İkinci Selçuklu kolu Dayk'a girmiş ve Çoruh nehrine varmıştı. Nehrin vadisini yukarıya doğru çıkarak, Khaldaia eyaletine bir akın düzenledi. Ganimet yüklenmiş dönüyordu ki, Papert (Bayburt) kalesi önünde bir imparatorluk kolordusuyla karşılaştı, bu kolordu Frank (Norman, vd.) paralı askerlerinden oluşuyordu. Franklar meydan savaşında Türkleri bozguna uğrattılar, reislerini öldürdüler, bütün ganimeti geri aldılar ve talihsiz Ermeni esirlerini serbest bıraktılar.[69]

Üçüncü Türk kolu Kars Ermeni krallığına, yani Vânant'a saldıracaktı. Kars kralı Gagik-Apas'ın komutanları cesurca karşı koydular, ama sonunda yenildiler ve en iyi savaşçılarını kaybettiler. "Onlardan biri, bir Türk reisinin oğlunu ağır yaralamış olan Tatul, sultanın huzuruna götürüldü: 'Bu delikanlı iyileşirse', dedi Tuğrul Bey, 'sana özgürlüğünü geri vereceğim. Ölürse, seni ona kurban edeceğim.' – 'Onu ben yaraladıysam, işi bitik' diye karşılık verdi Tatul. Nitekim yaralı öldü. Tuğrul Bey bunun üzerine Tatul'u idam ettirdi, sonra sağ kolunu kestirerek bu zafer hatırasını oğlunu kaybetmiş olan Türk reisine şu kelimelerle birlikte yolladı: 'Oğlun bir alçağın elinden ölmedi!'"[70]

Bu hızlı hareket eden kollar bu şekilde Ermenistan'da yayılırken, Tuğrul Bey'in kendisi de, Manazgerd kuşatmasını kaldırdıktan sonra Dıvaradza-

dap'a gitti, bu nahiye Pasian'ın güneyinde, yukarı Aras, Murat suyu ile Bingöl suyu arasında yer alıyordu.[71] Oradan, Pasian ovasına inerek, ele geçirilemez Avnig kalesine (Grekçe Abnikon, günümüzde Civan-kale)[72] vardı, "diyarda ne kadar insan ve hayvan varsa" bu kaleye sığınmıştı. Kaleye saldırmaya cesaret edemedi ve daha öteye giderek Pasian'ın kuzeybatı hududuna, Erzurum'un kuzeydoğusundaki Tu köyü yakınına (günümüzde Büyüktüy) ulaştı.[73] "Kimliğini gizleyerek, sadece birkaç adamı eşliğinde, Garin'e (Erzurum şehri) bakan sarp bir tepeyi tırmandığında, bütün savunma yollarıyla donanmış şehir gözlerinin önüne serildi. Şehri uzun uzadıya inceledikten sonra geri döndü."[74] Skylitses, sultanın o yönde, Pasian'ın kuzeybatısında, Tu'nun doğusundaki Komion veya Okomion kalesine, yani Ogomi'ye –daha sonra Ugumi– vardığını söyler.[75] Dayk ve Gürcistan (Bizans "İberya"sı) sınırındaki kalelere çekilmiş olan Bizanslı komutanlar oralardan çıkacakmış gibi görünmediklerinden, Tuğrul Bey tekrar Manazgerd önüne geldi.

Şehirlerindeki ilk kuşatmanın ardından tehlikenin geçtiğini sanan Manazgerd sakinleri, hasat zamanı olduğu için kırlara dağılmışlardı. Hezimetinin intikamını almak için tutuşan Tuğrul Bey birden tekrar ortaya çıktı. Bir ay boyunca her gün şehre iki defa saldırdı ama her defasında saldırı boşa çıktı, zira imparatorluk valisi Apukap oğlu Vasil, şehrin savunmasını bu sefer de gemlenemez bir gayretle yürütüyordu. Arisdages burada bize, tıpkı demin Urfalı Mateos'un sözünü ettiği gibi, bir papaz tarafından inşa edilmiş ve Türk mancınıklarına karşı etkili bir şekilde kullanılmış olan bir mancınıktan söz eder. "Düşmanlar, araçlarının sapanına bir taş yerleştirip bunu şehre doğru fırlattıklarında, bu papaz dosdoğru onların taşına karşı bir taş fırlatıyordu ve taşı İmansızlarınkine çarpıp bunu onlara geri gönderiyordu." Bunun üzerine Türkler ağır bir mancınık inşa ettiler, dendiğine göre bu korkunç aracı hareket ettirmek için dört yüz adam gerekiyordu. Fırlattığı dev parçalar sur duvarında derin bir gedik açtı. Böylece Türkler saldırıya geçti ama bu saldırı başarısızlıkla sonuçlandı.[76] Gerçekte, Arisdages'in burada verdiği ayrıntıların bir kısmı, Urfalı Mateos'un şehrin ilk kuşatmasıyla ilgili olarak verdiği ayrıntıların tekrarı gibi görünüyor.

Öyle ya da böyle, Manazgerd'i zapt etmekten umudu kesen Tuğrul Bey, İran'ın yolunu tuttu. Yolda, Van gölünün kuzey kıyısındaki Ardzke'nin (Grekçe Artzike) önünden geçti. Gölün suları ve güçlü bir kale şeh-

ri koruyordu, ama Türkler bir geçit buldular, Ardzke'ye girdiler ve şehir sakinlerinin kaleye sığınmamış olanlarını katlettiler.[77] Bundan sonra sultan, fethedilen şehirlerin hiçbirini işgal etmeden, ama ülkeyi harabe halinde bırakarak, Ermeni toprağından ayrıldı. Bu yıkıcı baskınların ardından sadece büyük müstahkem şehirler ayakta kalıyordu; yağma edilen köylerin, yakılan açık kasabaların, insansız kalmış koskoca eyaletlerin ortasında ayakta kalan Manazgerd ve Garin-Erzurum gibi.

Selçuklular örneği, Ermenistan'daki Dıvin ile Gence'nin Kürt emiri Ebulesvar'ı, Hıristiyanlara saldırmak konusunda cesaretlendirdi. Ermeniler ile Bizanslılar, Ermenistan'ın göbeğinde bu Müslüman iç toprağının varlığını sürdürmesine izin vermekle işlemiş oldukları hatanın büyüklüğünü o zaman hesaplayabildiler. Bir yüzyıldan fazladır, Dıvin emirleri zararsız görünüyorlardı. Kendilerini, geçmişte büyük Pakraduni kralları, bugün Bizans imparatoru olan hâkim Hıristiyan gücün dürüst vasalları olarak görüyormuş gibi davranıyorlardı. Ama Selçuklularla birlikte bir Müslüman rövanşı ihtimali belirir belirmez, Tuğrul Bey'in ilk başarılarından itibaren Ebulesvar onun metbuiyetini kabul etmiş ve Hıristiyanlara karşı ona tam desteğini vermişti. Ermeni takviminin 504. yılında (8 Mart 1055-7 Mart 1056), Ani'ye yıldırım hızıyla bir baskın düzenledi. O yaklaştığında, Şirag sakinleri başkente sığınmak için koştular, "ama hepsi içeri girmeyi başaramadı, zira akşam olduğundan kapılar kapanmıştı." Emirin süvarileri karanlığın içinden çıkarak surlara kadar geldiler ve kapıların yanına yığılmış silahsız kalabalığı tüyler ürpertici bir şekilde katlettiler, sonra da esirlerle ve ganimetle Dıvin'e döndüler.[78]

Bunun üzerine Bizans idaresi, hadımağası Nikephoros kumandasındaki "Doğu'nun bütün kuvvetlerini" Ebulesvar'ın üzerine gönderdi. Skylitses'e göre, Nikephoros Gence'ye (Kantzag) kadar girdi ve Ebulesvar'ı imparatorluğa karşı vasallık anlaşmasını yenilemeye ve yeğenini rehine olarak vermeye zorladı.[79] Ama, Selçuklular tekrar ortaya çıkar çıkmaz emirin gene dindaşlarının tarafına geçeceği apaçıktı.

Baskınlar ve yakıp yıkmalar

Gerçekte, Ermenistan'ı kontrol etmeyi beceremeyen Bizanslılar, son derece güçlü birkaç müstahkem şehirde garnizonlar bulundurmakla yetinip ülkenin geri kalanını istilaya terk ediyorlardı. En kötüsü, bunun

asgari bir düzen içinde gerçekleştirilen muntazam bir istila bile olmamasıydı, başında kimin olduğu bilinmeyen Türk veya Kürt çeteleri tarafından yapılan, tek amacı talan ve yıkım olan rasgele baskınlar söz konusuydu. Bizanslılar fiili olarak savunulan bir sınır hattı kurmayı becerememiş, üstelik Ermeni milislerini silahsızlandırmış ve yerel askeri aristokrasiyi sürmüş olduklarından, Ermenistan her önüne gelene teslim edilmiş açık bir topraktı.

Ermeni takviminin 504. yılında (1055-1056), Arisdages Selçuklu savaşlarının beklenmedik bir etkisine değinir. Daron'un imparatorluk valisi Theodoros adlı bir memurdu; imparatorluk adına Vasburagan'ı yönettiğini gördüğümüz, Bulgar asıllı *vestis* Aron'un oğluydu. Selçuklu sultanının sarayıyla şüphesiz anlaşmazlığa düşen ayrılıkçı Türk çeteleri, Theodoros'a bağlılık bildirmeye geldiler. Bu Türkler, samimiyetlerinin kanıtı olarak da, Khlat Müslümanlarını talan etmeye gittiler ve ganimeti ona getirdiler. Bunun üzerine sultanın memurları, Theodoros'a gelip, düşmana sığınan kaçakları kendilerine teslim etmesini bildirdiler. Theodoros bunu reddedince, Selçuklular ona saldırdılar ve öldürdüler.[80]

Kış geldiğinde, gene aynı Selçuklular Hark kazasının köylerini, bilhassa Mangankom ("Çocuğun Ahırı") köyünü yağma ettiler; köyün sakinlerini *Epiphaneia* yortusu sırasında, gece ayininin ortasında bastılar ve katlettiler. Yüklü bir ganimet ve birçok esir aldıktan sonra çekildiler, ama buz tutmuş Aradzani'yi (Murat çayı) aynı adı taşıyan köyün yakınında geçmek isterken, kafilelerinin ağırlığı altında buz çöktü ve hepsi tutsaklarıyla birlikte suya gömüldü.[81] Honigmann bu bölüğün, Tuğrul Bey'in 1054'teki büyük seferinden sonra, kalan Ermeni vadilerini talan etmesi için 3000 adamla geride bıraktığı ve Skylitses tarafından Samukh (Samuka) diye adlandırılan Türk reisinin birliklerinin bir parçası olduğunu düşünür.[82]

Civardaki Türk, Azeri, Kürt, bütün talancılar, savunuculardan yoksun, Bizanslı sahipleri tarafından terk edilmiş bu zengin Ermenistan toprağının her tür akına açık olduğu müjdesini birbirlerine iletiyorlardı. Arisdages imparatoriçe Theodora'nın hükümdarlık devriyle ilgili olarak (1054-1055), şöyle der: "Yaz kış, Ermenistan'ı durmadan yakıp yıktılar. Dört bir yandan keşif için casuslar gönderiyorlardı ve meskûn olduğunu öğrendikleri her yere geceleyin ansızın baskın düzenleyip katledebildikleri kadar çok insanı katlediyorlardı. Korkacak hiçbir şeyleri

olmadığından, her köyde günlerce kalıyorlar, evlerin altını üstüne getiriyorlar ve buldukları her şeyi alıyorlardı. Sonra, köyü baştan aşağı yıkıp, ganimetlerini ve esirlerini peşlerinde sürükleyerek kendi topraklarına dönüyorlardı."[83]

Aynı yazar, Pasian'daki Ogomi'nin yıkımını örnek olarak verir. "Ogomi kalabalık ve zengin bir nüfusun yaşadığı küçük bir şehirdi. İmansızlar *Epiphaneia* gecesi (Ocak 1055) şehre baskın verdiler. Ama toprağın üstü kalın bir buz tabakasıyla örtülü olduğundan, insan yüzlü bu hayvanların elleri ve ayakları soğuktan uyuşmuştu. Şehre yaklaşırken, yük hayvanları için yedekte tutulmuş ot yığını buldular. Ot yığınını ateşe verdiler ve yangının alevleri bütün ovayı gündüz vaktiymiş gibi aydınlattı. Ateşin etrafına dizilen İmansızların hem kendileri hem atları ısındılar. Sonra yaylarını gerip kılıçlarını çekerek, yaz ortasındaymış gibi canlılıkla şehre doğru ileri atıldılar ve yaklaşık 30 000 kişinin can verdiği çok büyük bir kırım yaptılar. Şehrin tek bir sakini bile bu kırımdan kurtulamadı, o sırada yollarda seyahat eden birkaçı hariç. İmansızlar Ogomi'de üç gün kaldılar, öküzlerine, eşeklerine ve atlarına buğday, tohum ve her çeşit zenginliği yükleyip evlerine döndüler."[84]

Bu yakıp yıkmalara, imparatorluğun hizmetindeki yabancı paralı askerlerin şahsi eylemlerini de eklemek gerekir. Bunlar bazen Türklerle ittifak kurup onlarla birlikte talan ediyorlardı. 1057'de, Türk reisi Samukh'la bir anlaşma yapan Norman paralı asker Hervé gibi. Ancak, Hervé daha sonra Türklerle bozuştu ve Khlat tarafında Samukh'u yenip kaçırdı. Kısa süre sonra, aynı Norman maceracı Khlat yakınında Diyarbakır emiri Mervanî Nâsirüddevle tarafından esir edildi.[85]

Gürcü müdahalesi
İvane Orpelyan'ın batı Ermenistan'ı ele geçirme teşebbüsü

1057-1058'de Bizans'ı bölen iç savaş sırasında Ermenistan tamamen terk edildi. Gürcistan'da neredeyse kral IV. Pakrad kadar kudretli olan büyük Orpelyan ailesinden Libarid'in oğlu Gürcü prensi İvane,[86] Ermenistan'a doğru genişlemek için bu durumdan yararlandı. Bizanslılar, Greklerin Asthianene dedikleri Haşdiank'taki Erez'i [Erzincan] ona vermişlerdi. Bizans'ta kargaşa hüküm sürerken, Oğnud veya Iğnud da denilen –Bizanslıların Olnutin'i– *Yeğants-pert* kalesi ("Marallar Kalesi")[87]

önüne geldi, burası yukarı Göynük suyu kıyısında, Khortziank ile Arşarunik arasında yer alıyordu. Oraya kurnazlıkla sahip oldu, der Arisdages, sonra Bingöl suyu ile Aras'ın kaynakları arasındaki Agori kazasına gitti ve Aras'ın kaynaklarında yer alan Havçiç –Bizanslıların Khabzitzin'i, Müslüman kaynaklarında Hafcic– kalesini ele geçirdi. "Oranın sakinleri," der Arisdages, "onu karşılamaya gittiler ve bir dost olarak kabul ettiler."[88] Bizans'ın güvensizliği yüzünden silahsızlandırılmış ve askeri sınıflarından yoksun bırakılmış, sonra Bizanslılar tarafından Selçuklu istilasının bütün korkunçluklarına savunmasız olarak terk edilmiş bu talihsiz Ermeni nüfusunun kaygısı kolayca tasavvur edilebilir. Türklerin katliamı ile Bizanslıların kalleşliği arasında, Gürcü prensi onlara Tanrı'nın gönderdiği bir kurtarıcı gibi görünmüş olmalı. İvane, Havçiç diyarındaki Bizans yönetiminin temsilcisini tutuklattı, onu Oğnud'a hapsetti ve imparatorluk kasalarındaki paranın yanı sıra birliklere gönderilmiş atlarla katırları kendisine vermesini sağladı. Oradan, cebri yürüyüşle, Garin-Erzurum'a yöneldi ve kendini imparatorun sözcüsü olarak tanıtarak kapıları açtırmayı denedi. Şehrin sakinleri onu kabul etmeyi reddettiklerinden, şehri kuşatmaya kalktı. Bunun üzerine, Ani'nin Bizanslı valisi Katakalon Kekaumenos, ona karşı bir kolordu gönderdi. Kafa tutamayan İvane çekildi, ama önce bölgeyi tahrip etti.[89] Ne yazık ki, başarısız olmanın verdiği öfkeyle, Türklerden yardım istedi ve bu cinai çağrı yeni bir istilaya yol açtı.[90]

Plur yağması ve katliamı

İvane'nin çağrısı üzerine Müslüman çeteleri koşup geldiler, ama öyle kalabalıktılar ki, bundan kendisi bile ürktü. Ani surlarının arkasına siperlenmiş Katakalon'a saldıramadıklarından, bu çeteler İvane'den kendilerine talan edecekleri toprak göstermesini istediler: "Bize talan edebileceğimiz bir yer göster, bizi eli boş gönderme!" Çılgına dönmüş olan Gürcü prensi, bu amaçla onları Bizans *themas*ı Khaldaia'ya, yani Trabzon'un hinterlandına doğru yönlendirdi. Orada, Türkler, âdetleri olduğu üzere, yukarı Çoruh kıyısında, Bayburt'un kuzeybatısında, Çaneti ormanlarındaki Kherti'ye –Bizans kaynaklarında Kharton, daha sonra Hart [Aydıntepe]–[91] kadar önlerine çıkan bütün ahaliyi yok ettiler. Sonra büyük bir ganimet kafilesiyle, Gürcü kılavuzlarını da ödüllendirmeyi unutmadan,

çekildiler.[92] Ne var ki, bölgenin korunmasız olduğunu fark etmiş olduklarından, aynı yıl tekrar geldiler (1057-1058). Bu sefer, Mananağı kazasından (Bizana veya Vican yöresi, Tercan'ın güneyinde) geçtiler ve orada iki kola bölündüler. Kollardan biri Yegeğiats'a yöneldi, başlıca şehrini geceleyin ve güvenlik içindeyken bastı; orada da feci bir katliam oldu. Türkler, Yegeğiats'tan Garin kazasına geçtiler ve küçük Plur ("Tepe") şehrine saldırdılar –daha sonra Pulur, Erzurum'un 14 km batısında. Plurlular surlarının sağlamlığına çok güveniyorlardı, öyle ki Artze'nin (Kara-Erz) sakinlerinin çoğu oraya sığınmıştı. Ama Türkler sur duvarından tırmandılar. "Işıldayan kılıçları görüp, yay kirişlerinin ıslığını duyan ahali zincire vurulmuş gibi kalakaldı. Ve orada onlara güç verecek ne bir vali, ne bir önder olduğundan, kılavuzsuz kalmış bu insanların cesareti kırıldı ve dağıldılar. İmansızlar, peşlerine düşerek, ağıldaki bir koyun sürüsü gibi onları katlettiler. Bazılarının kafalarını uçuruyorlar, bazılarının üzerine çullanıp kılıçlarıyla kalplerini deşiyorlardı. Şişman olanlarına ise diz çöktürüyor, ellerini yere çakılmış kazıklara bağlıyor, sonra, tırnaklarıyla ellerden birinin derisini yüzüp, deriyi önden ve arkadan, bir koldan diğer omza kadar çekerek, öbür elin ucuna kadar getiriyorlardı; birden basıp çekerek bunları yay kirişleri haline getiriyorlardı."[93]

Arisdages bu yöredeki ölülerin veya köle olarak götürülen talihsizlerin sayısını 7000 olarak tahmin eder. Anlatısı özellikle anlamlıdır, zira Bizanslıların Ermeni askeri soylular sınıfını ülkeden sökmekle –bu sınıf olmaksızın ahali peşinen katliama yazgılı bir sürüden ibaretti– Hıristiyanlığa karşı nasıl bir cürüm işlemiş olduklarını bize bir kere daha gösterir.

Bu sırada, gene Mananağı'deki toplanma noktasından hareket etmiş olan bir başka Türk kolu, Khordzan veya Khortziank'tan ve Khanzet'ten dörtnala geçti ve bir gece yürüyüşünden sonra Harav veya Hadav kasabasına saldırdı, burası Mıkhitar'a göre Khanzet'in batısında, Fırat'ın sol kıyısında yer alıyordu. Ahali şehri çevreleyen bağlara saklandı, ama Türk süvari birliği korkunç bir insan avına girişti. "Üzüm salkımları kana bulanmıştı." Türkler "kılıçla ve yangınla civar kasabalarını ve köylerini yok ettiler, sakinlerini köle olarak götürdüler, ağzını açıp bağırabilecek tek bir canlı varlık kalmayıncaya kadar."[94]

Melitene'nin yıkılışı

Bu felaket senesinin sonbaharında, 1057 Ekiminin ilk günlerinde, yeni bir Türk ordusu Ermenistan'ı bir yandan öbür yana kat etti ve bir çırpıda yukarı Fırat kıyısındaki, Yegeğiats ile Taranağik arasındaki Kamakh [Kemah] kazasına kadar ilerledi. Orada Türkler iki kola ayrıldılar. Bazıları Pontos'taki Koloneia'ya [Şebinkarahisar] yürüdü.[95] Diğerleri, her zamanki gece yürüyüşü taktiklerini kullanarak Melitene'ye (Malatya) yöneldiler.

Melitene, Ermenistan'ın en zengin ticaret şehirlerinden biriydi. "Türkler bu muhteşem kentin altın, gümüş, değerli taşlar ve brokar kumaşlarla dolup taştığına, üstelik surlarla korunmadığına dair söylentileri çoktan duymuşlardı."[96] Garnizon olarak sadece bir Bizans süvari bölüğüne sahipti, Türkler geldiğinde bu bölük saldırmak için çıktı. Bunu izleyen çarpışmayı fırsat bilen şehir sakinlerinin bir kısmı kaçabildi, ama garnizon da, ahalinin geri kalanını Türklere terk ederek kaçtı.[97] "O zaman," der Urfalı Mateos, "halk, geniş ovaya dağıldığı sırada düşmanın arasına düştü. Onlar, deı izdeki kum kadar çok olan bu ahaliyi görünce hayret içinde durdular. Ahali kaçmaya kalkıncaya kadar ona karşı hiçbir şey yapmaya cesaret edemediler. Sonra yalın kılıç üzerine atılarak tüyler ürpertici bir kırım yaptılar. Katliam ve talan sona erdiğinde, galip gelen düşman, asil hanımları, genç erkekleri ve genç kızları köle olarak götürmek üzere önüne kattı. Sayısız hazineyi de götürdü."[98] Türkler Melitene'de sadece üç gün kalmışlardı, ama bu üç gün şehri baştan aşağıya yıkmaları için yeterli olmuştu.

Türkler daha sonra Yegeğiats'a doğru uzandılar, ama dağlı Ermeniler partizan çeteleri halinde birleştiler ve okları ve yaylarıyla bütün geçitlerin önünde pusular kurdular. Kış gelmiş olduğundan ve kalın bir kar tabakası bu yüksek yöreyi örttüğünden, istilacılar yollarına devam etmeyi göze alamadılar. Kışı iyi kötü Yegeğiats'ta geçirdiler, ancak civar köylerde Arisdages'in tasvir ettiği hunharlıkları yapmaktan da geri durmadılar.[99]

Erzak kıtlığı baş gösterdiğinden, Türkler Khortziank veya Khortzenk (Khorzianene) kazasına geçtiler (1058). Onlardan korkulduğu için yollar kesilmiş olduğundan ve kalın bir kar tabakası toprağı hâlâ örttüğünden, iki kola ayrıldılar. Ordunun açtığı yolda atlar ve katırlar yüksüz olarak önden yürüyordu; esirler ve sefer eşyası arkadan geliyordu. Bu

şekilde yol alarak, kazanın sınırına, Morrans köyüne vardılar.[100] Morrans'ta aşağı şehrin sakinlerinin sığınmış olduğu bir kale vardı. Türkler hücuma hazırlandılar. Reisleri "kaleye yaklaşıp, kaleye kumanda eden subaya seslenmeye koyuldu. Karın üstüne örttüğü kalın bir halı yığınının üzerine oturmuş, kalkanını önüne koymuş, savunuculara küstahça meydan okuyordu ki, gırtlağına isabet eden bir okla ansızın ölü olarak yere serildi. Bizans birlikleri derhal savaş borusunu çalmaya başlayınca, Türkler kaçtı." Kaledeki garnizon aşağı şehri tekrar işgal etti ve Türklerin terk ettiği ordugâha dağılarak ganimet toplamaya koyuldu. Türkler ise takip edildiklerini sanıyorlardı. Bizans garnizonunun peşlerinde olmadığını anlayınca, çark ettiler ve ordugâhlarını talan etmekle meşgul olan kimi *buldularsa öldürdüler.*

Tornig Mamigonyan
Klagavank'taki Ermeni zaferi

Türkler Morrans'tan Oğnud'a yöneldiler, ama Morranslı milisler onlara yetiştiler ve ağır bir yenilgiye uğrattılar, sayısız esiri ve ganimetin büyük kısmını geri aldılar.[101] Kaçanlar dağınık çeteler halinde Daron'a vardılar.

Bu firariler orada, Bizans metbuiyeti altındaki Daron'un ve Sasun'un [Sason] (Sanasunk)[102] beylerinden biri olan, şüpheci Bizans politikasının henüz ülkeden sökemediği ender Ermeni prenslerinden birine, Muşeğ Mamigonyan'ın oğlu olan yiğit Tornig Mamigonyan'a çattılar. Tornig, Sasun'un savaşçı dağlılarından bir ordu topladı ve başlarına geçerek istilacıların üzerine yürüdü. Muharebe, Daron'un kuzeybatısında, Müjdecinin manastırı [Surp Garabed] veya Klagavank –daha sonra Çanlı kilise– yakınında vuku buldu. "Korkunç bir gün oldu. İki ordu hiddetle birbirinin üzerine atıldı. Tornig, sağ kanattaki askerlerine seslenip galeyana getirerek, İmansızların sol kanadını çökertti ve tamamen bozguna uğrattı. Sonra, geri dönüp bakışlarını Surp Garabed manastırına doğru çevirerek güçlü bir sesle haykırdı: 'Ey Klag manastırı, ey Müjdeci, bana yardıma gel ve bu günü Hıristiyanlar için kutlu kıl!'"[103] Onu örnek alarak galeyana gelen kahraman Sasun köylüleri, Simn dağının yabani çobanları Türkleri ezdiler, ganimeti geri aldılar ve tutsakları kurtardılar. Türk ordusundan arta kalanlar güç bela kaçarken, Tornig sevinç içinde

Sasun'a döndü ve "Melitene'den getirilmiş bunca esiri kölelikten kurtarabildiği için Tanrı'ya şükretti."[104]

Elbette Türk akınları büyük hasara yol açıyordu. Arisdages, demin sözünü ettiğimiz baskın sırasında, Türklerin yolları üstündeki muhterem Müjdecinin Manastırını –Ermenice Surp Garabed, Klag manastırı (Klagavank) veya Dokuz Pınar manastırı (İnnagniavank) da denir– Daron'un gururu olan manastırı ateşe verdiklerini tekrarlar.[105] Ama Tornig örneği, Bizanslıların eski Ermeni askeri ailelerinin varlığını sürdürmesine izin verdikleri her yerde, bu ailelerin *haygan* köylü sınıfını askere almak ve savaşa götürmek için hâlâ ayakta kaldıkları her yerde, derebeylerinin ve köylülerin Türkleri dağıtıp kaçırdıklarını bir kez daha kanıtlıyor. Bizanslı komutanların ve onların paralı askerlerden oluşan birliklerinin dize geldikleri yerde, Mamigonyan ve Sasun dağlıları esirlerini ve ganimetlerini Selçuklu çetelerinden geri alıyorlar, Simn dağının geçitlerini ve Daron ovasını cesetlerle dolduruyorlardı. Ermenistan geçmişte Pers veya Arap istilacılarına karşı yapmış olduğu şeyi Türklere karşı da yapmaya hazırdı demek ki. Ama bunu yapabilmesi için, her şeyden önce Bizans tarafından silahsızlandırılmaması gerekiyordu...

Tarihçinin, Mamigonyan ailesinin tekrar ortaya çıktığını görmekten duygulandığını da ekleyelim. Vaktiyle, 5. yüzyılın ortasında, bu aile, büyük Vartan sayesinde, Avarayr tarlalarında Perslere karşı ayaklanmayı –Ermeni özerkliğini kabul ettirecek olan ayaklanmayı– başlatmıştı. Ve işte, Selçuklu istilasının en karanlık günlerinde, bir diğer Mamigonyan'ın yiğitliği, can çekişen ortaçağ *Hayasdan*ı'nın [Ermenistan] üstüne son bir ihtişam parıltısı düşürüyordu.

Sebasteia yağması ve katliamı

II. Basileios'un ölümünden beri zaten bir hayli ihmal edilmiş olan Bizans savaş çarkı, Skylitses'in haklı olarak ilgisizlikle suçladığı[106] imparator X. Konstantinos Dukas devrinde (1059-1067) sonunda tamamen bozuldu. Böylece Türkler, aralıksız baskınlarıyla, sadece eski Pakraduni Ermenistanı'nın ve Vasburagan'ın en bereketli nahiyelerini değil, Fırat tarafındaki batı Ermenistan'ı da çöle çevirdiler. Aynı zamanda, Ermenistan'dan geçerek Küçük Asya'yı yakıp yıkmaya başlıyorlardı.

Ermeni takviminin 508. yılının başında (6 Mart 1059-4 Mart 1060),

der Urfalı Mateos,[107] aralarında Samukh'un da olduğu üç emirin kumandasındaki bir Türk ordusu, Kapadokya'ya girdi ve Sebasteia (Sivas) üzerine yürüdü, niyeti Vasburagan sülalesinin vârisleri olan iki Ardzıruni prensini, Adom ile Apusahl'ı esir almaktı. Ama Türklerin yaklaştığını haber alan Adom ile Apusahl, Kaisareia'nın güneyindeki Gabadonia'ya (Urfalı Mateos'ta Khavadanek, daha sonra Develi)[108] kaçacak vakit buldular.

4 Temmuz 1059'da Türkler Sebasteia kuşatmasına başladılar. Şehrin surları olmadığı halde, girmekte bir müddet tereddüt ettiler, "çünkü ufukta yükselen beyaz kilise kubbelerini görüp bunları düşmanın çadırları sandılar"; sonra, Sebasteia'da garnizon olmadığını anlayınca atıldılar, feci bir katliama giriştiler, nüfusun geri kalanını da esir ettiler. Ganimet de kaydadeğerdi. "Gasp ettikleri altın, gümüş, değerli taşlar, inciler ve brokar kumaşların miktarı hesaba sığmazdı." Nihayet, üç günün sonunda, meşum işleri bittiğinde ve Sebasteia alevler içinde kaldığında, Türkler çekildiler.[109]

Bağin kazasında katliam

Ermeni takviminin 511. yılında (6 Mart 1062-5 Mart 1063), Urfalı Mateos'un söylediğine göre Horasan-salar, Çımçım ve İsuli adlı reislerin kumandasında yeni bir Türk istilası oldu; bunlar Bağin kazasının (daha sonra Ergani yakınındaki Pağin) yanı sıra güneybatı Ermenistan'daki Argni (daha sonra Ergani) ve Tılkhum (Tulkhum) kazalarını ateşe ve kana boğdular.[110] "Sürü hayvanları bakımından zengin, çok nüfuslu, müreffeh bir memleketti." Urfalı Mateos, 5 Ekim 1062 Cumartesi gününü zamanın en feci katliamlarından birinin yapıldığı gün olarak anar. Krisdapor adında bir papaz, "İmansızların kalabalığını görünce, köyünün bütün sakinlerini, kadın, erkek, çocuk, kiliseye topladı, sonra ayini icra etmeye başladı ve onlara komünyon verdi. Bu sırada İmansızlar binayı çevirdiler, Hıristiyanlar ise okunmuş ekmeği aldıktan sonra kendilerini ölümün kucağına atmak üzere birbiri ardına dışarı çıkıyorlardı. Krisdapor oğullarıyla yalnız kalınca, üçü birden Tanrı'nın önünde diz çöktüler ve ona şükrederek birbirlerine veda öpücüğü verdiler; sonra, kapının eşiğine ilerleyerek, şehit oldular."[111]

Bu hunharlıklar sonunda Diyarbakır'daki Amida emirini, Kürt Mer-

vanî hanedanından olan Saidüddevle'nin merhamet duygularını hareke-te geçirdi. Horasan-salar'la bir anlaşma imzaladı ve Ermeni esirlerinin katledileceklerine Amida pazarında satılmalarını sağladı. Ama bu, tercih edilir bir son muydu diye sorulabilir.[112]

Tavadanos ve Norman Hervé

Her zamanki gibi, bu istilanın haberi Konstantinopolis'e çok geç ulaş-mıştı. Bunun üzerine imparator Konstantinos Dukas olay yerine bir ordu gönderdi; orduya, doğulu tarihçilerin Frankopulos adı altında tanıdığı, Hervé adlı Norman bir paralı asker[113] kumanda ediyordu ve harekât-larının merkezi olarak Tılkhum kazasını seçti. Bir diğer askeri şef, Edes-sa'nın [Urfa] Bizans dükü olan "Davatanos" veya "Tavadanos" da Edes-sa'nın, Gargar'ın [Gerger] ve Hısn-Mansur'un [Adıyaman] milisleriyle gel-erek ona katıldı. "Korkunç bir şekilde yağma edilmiş olan Tılkhum kazasının manzarası karşısında askerleri gözyaşlarını tutamadılar." Onların yaklaştığını duyan son Türk çeteleri aceleyle bölgeyi boşalttılar, bu da Bizans ordularının ataletinin ve eksikliğinin Ermenistan'ın uğradığı felaketlerin başlıca nedeni olduğunu bir kez daha kanıtlıyor.[114]

Müslümanlardan öcünü almadan Edessa'ya dönmek istemeyen Tava-danos, Amid'e saldırdı. Yerel emirin, Mervanî hanedanından Saidüddev-le'nin şehir sakinlerince o günlerde zehirlenmiş olmasından faydalanmak niyetindeydi, ama Amidliler Norman paralı asker Hervé'ye rüşvet verdi-ler, o da saldırıyı desteklemekten vazgeçti. Tek başına bırakılan Tavada-nos yiğitçe mucizeler yarattı, ama öldürüldü. Onun kahramanca ölümü Hervé'de pişmanlık uyandırdı ve Mateos'un dediğine göre, Müslüman sa-vaşçıları katlederek onun öcünü aldı.[115]

Aşağı yukarı aynı zamanda, Yenovk adlı Ermeni bir çeteci de Amida toprağında savaşmaya geldi, öyle görünüyor ki amacı Kürtlerin Türk yağ-macılarından satın almış oldukları Ermeni sürülerini geri almaktı, ama yenik düştü ve çeteleri Kürt şeyhi Khalid tarafından Gargar'ın güney-doğusundaki Sevaverag [Siverek] –Arapça Suveyda– yakınında dağıtıl-dı.[116] "Frankopulos" Hervé daha talihliydi, zira Amid'den Garin'e (Erzurum) giden yolda, daha önce Tılkhum'u yağma etmiş olan Türk bölüklerine rastladı; onları darmadağın etti, Yusuf adlı emirlerini öldür-dü, ganimetlerini ellerinden aldı ve çok sayıda tutsağı kurtardı.[117]

Alparslan'ın Gürcistan seferi

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in halefi, yeğeni Alparslan oldu (1063-1072). Yeni sultan tahta çıkar çıkmaz Transkafkasya'da büyük bir sefere girişti (1064).[118]

Azerbaycan'daki Marand/Merend'den yola çıkan Alparslan, gemilerden müteşekkil bir köprü üzerinden Nahçivan yakınında Aras'ı geçti. Orada ordusunu birçok kola ayırdı. Kendisi Gürcistan'a yönelirken, o zamanlar daha çocuk olan oğlu Melikşah'ın itibari kumandası ve ünlü vezir Nizamülmülk'ün kumandası altındaki ordunun bir diğer kolu sınırdaki çeşitli Bizans kalelerine saldıracaktı.

Gürcü Vakayinamesi'nde Alparslan'ın güzergâhı belirtilir.[119] Kuzeye, Gankarni'ye doğru çıktı, yani Ermeni Kukarkı'na, eski Gogarene'ye. Oradan, gene kuzeye doğru yürüyerek, Trialeti'ye geçti ve orayı yakıp yıktıktan sonra "tek bir günde, öncü birlikleri Kvelis-kur'a kadar yayıldılar," Brosset burasının Meskheti'deki Kvelis-tzikhe olduğunu düşünür.[120] Daha sonra Şavşeti'yi, Klarcet'i kat etti ve Ermenistan'ın kuzeyinde, kuzeydoğudan kuzeybatıya bu dev yarım çemberi çizdikten sonra, "Tao"nun yani Dayk'ın kuzeydoğusundaki Panasgerd'e kadar geldi. Oradan Trialeti'ye geri döndü. Öncü birlikleri az kalsın Gürcistan kralı IV. Pakrad'ı yakalıyorlardı; kral daha kuzeye, Kartliya'ya kaçacak vakti ancak buldu. Onun peşine düşmekten vazgeçen Türkler, Cavakheti'nin [Cavakh] kuzeyindeki Akhal-kalaki şehrine saldırdılar; surları olmayan şehrin kahraman garnizonu teslim olmaktansa katledilmeye boyun eğdi.[121]

Alparslan, güney Gürcistan'ı bu şekilde yağma ettikten sonra, bir Pakraduni prensesiyle evlenmek hevesine kapıldı; söz konusu prenses, Daşir'in veya Ermeni Ağvanı'nın (başkenti Lori) kralı I. Kiurike veya II. Kurken'in kızıydı.[122] Urfalı Mateos'un söylediğine göre, ret cevabının Selçuklu istilasının yol açtığı zulmü Daşir üzerine çekmesinden korkan Kiurike kızını vermeye razı oldu; bunun karşılığında, aynı kaynağın belirttiğine göre, Alparslan "onunla daimi barış ve dostluk akdetti ve onu hediyelere boğarak Lori'ye uğurladı."[123] *Gürcü Vakayinamesi*'ne göre, Kiurike ilkin reddetti, bunun üzerine Alparslan Gürcistan kralı IV. Pakrad'a –genç kızın dayısı oluyordu[124]– başvurarak müdahale etmesini istedi ve bu müdahale pahasına sultanla barış akdetmek kolay oldu.

Vakayiname'de Kiurike'nin önce IV. Pakrad'ın tavsiyelerine uymayı reddettiği söylenir. Bunun üzerine Pakrad *eristav* Varaz-Pagur-Kamregel'i gönderdi, o da Kiurike'nin adamlarını kendi yanına çektikten sonra onu yakaladı. Pakrad, Gürcüler ile Ermeniler arasındaki eski ihtilaf konusu olan Gürcü Kukarkı'ndaki Şamşvilde veya Samşvilde sınır kalesini kendisine bırakması karşılığında talihsiz Kiurike'ye özgürlüğünü geri verdi. *Vakayiname*'de Gürcülerin Kiurike'yi Şamşvilde surlarının dibine götürdükleri ve kalenin devredilmesine razı oluncaya kadar bir direğe bağladıkları da söylenir.[125]

Büyük Türk istilasının Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı yağma ettiği bir zamanda Gürcistan'ın Pakraduni hanedanı toprak konusunda böylesine bayağı çekişmelere girişiyordu. Şurası bir gerçek ki, *Vakayiname*'de kabul edildiği gibi, IV. Pakrad'ın Alparslan'la barış yapmakta acelesi vardı, sultanın Ermeni prensesine yönelik hevesini gidermesine bu yüzden yardım etti. O tarafta serbestçe hareket edeceğini anlayınca, Selçuklu istilası yüzünden uğradığı muazzam kayıpları, Lori'deki Ermeni kralının aleyhine olacak şekilde telafi etmeye uğraştı.

Alparslan Gürcistan'da bu talan seferini yürütürken, veziri Nizamülmülk'le birlikte küçük oğlu Melikşah'ın itibari yetkisi altındaki kolordularından biri pek çok Bizans kalesini zapt etmekteydi; bilhassa, daha önce gördüğümüz gibi, Aras kıyısında, Akhuryan'ın kavşağının doğusunda yer alan Surmari veya Surp Mari kalesini –Bizanslılarda Hagia Maria, daha sonra Sürmeli.[126] Honigmann, bu Türk ordusu Ampert'i (Püragan, Eçmiyadzin'in kuzeyinde) ve Ayios Yeoryios'u (Surp Kevorkivank?) da zapt etmiş olsa gerek diye düşünür haklı olarak.[127] Türkler, Erivan'ın kuzeyinde, Nik kazasındaki Bıcni'yi de almış olsalar gerek. Arap kaynaklarına göre, son olarak Maryamnişin/Meryemnişin'in bir şehrini zapt ettiler –Şirag'daki Marmaşen olsa gerek–[128] ve iki Türk ordusu orada birleşti.

Arap kaynakları, daha sonra, Türklerin "Sipedh-şahr"ı fethettiklerini söyler; bu isim, etimolojik olarak ("beyaz şehir"), Gürcülerin Tetris-tzikhesi'ne tekabül edebilir; bu müstahkem şehir Ermeni-Gürcü sınırında, Marmaşen'in kuzeyinde, Akhuryan'ın kaynaklarından birinin yakınında yer alıyordu.[129] Aynı vakayinamelere göre, Türkler Lal'ı yaktılar; Minorsky, Lal'ın, Allahverdi'de, Lalvar dağ kütlesinin eteğinde, Lori'nin kuzeydoğusunda, Pertuc, Tepeta veya Borçalı ırmağı kıyısında olduğunu.

düşünür,[130] ama bu durumda, Alparslan'ın yeni kayınpederiyle, Daşir'in veya Lori'nin kralı Kurken-Kiurike'yle daha şimdiden bozuşmuş olduğunu kabul etmek gerekir.

Ani'nin Alparslan tarafından alınışı

Alparslan o sırada bütün Türk kuvvetleriyle Ani'yi kuşatmaya geldi.

Daha önce gördüğümüz gibi, Bizanslılar, şehri ele geçirmiş olduklarından beri, Ermeni birliklerini tedricen uzaklaştırmış ve onların yerine paralı askerlerden oluşan bir garnizon yerleştirmişlerdi. Bu garnizonun başında görünüşe göre iki Gürcü vardı: "Sımpat'ın babası Pakrad ve Baguryan'ın oğlu Grigor."[131] Her halükârda, ikincisi "Gürcü milletinden"di, zira Mateos onu açıkça böyle tanıtır.[132] Honigmann'ın belirttiği gibi, bu kişi, şüphesiz, Bizans hizmetindeki eski bir Gürcü ailesinden gelen ve Philippopoli yakınındaki Petritzos manastırı için 1083 yılında yazdığı *Typikon*'un yazarı olarak tanınan Grigorios Pakurianos'tur.[133] Grigorios Pakurianos daha önce Kars'taki Bizans garnizonuna kumanda etmişti ve daha sonra Theodosiopolis'in (Erzurum) (Bizanslı) "dükü" görevinde bulunacaktı. Şirag'da Ani yöresinde, ayrıca Dayk'ta ve Erzurum'un kuzeybatısındaki Çormayri'de (Grekçe Tzoumere) hatırı sayılır malvarlığı vardı.[134] Bir asker ailesinin vârisi olduğundan,[135] ondan kahramanca bir savunma beklenirdi. Nitekim, görünüşe göre, kuşatılanlar ilkin kapılarının önünde, açıkta, Alparslan'a kafa tutmayı denemişler, ama çok geçmeden Ani'ye çekilip kapanmışlar.[136]

Durum özellikle zordu, çünkü şehirde savaşçı olmayan binlerce kişi, kadınlar ve çocuklar barınıyordu; bunlar Şirag'ın dört bir yanından gelmiş ve surların arkasına sığınmışlardı. "Bu nüfus öyle kalabalıktı ki, İmansızlar duvarların ardında Ermenistan nüfusunun büyük kısmının toplanmış olduğunu sandılar. Şehir, kapladığı alanın neredeyse her yanında sarp yamaçlar üstünde yükseliyordu, Akhuryan ırmağı da kıvrımlı akışıyla şehri çevreliyordu. Şehrin yalnız bir yanı, yaklaşık bir ok atımlık mesafede, ova gibi alçalıyordu. Bu noktada Türkler mancınıkla *suru çökertmişlerdi. Kuşatma uzun süredir devam ettiği halde, şehre gire*memişlerdi. Cesaretleri kırılıp hücumlarını gevşettiler..."[137]

Urfalı Mateos, o sırada iki imparatorluk komutanının, Pakrad ile "Baguryan'ın oğlu Grigor"un, anlaşılmaz bir şekilde, aşağı şehri kaderine

terk ettiklerini ve "iç hisar"a (*nerkin-pert*) çekildiklerini belirtir.[138] Gene Mateos, "aynı gün, sultan, kuşatma birlikleri ve tüm ordusu püskürtülmüştü ve İran'a dönmeye hazırlanıyorlardı" dediği için bu davranış daha da anlaşılmazdır.[139]

Bizans garnizonunun hisara çekilmesi, savunmasız bir şekilde Türklere terk edilen ahalide korkunç bir paniğe yol açtı doğal olarak. "İki eyalet beyinin kendilerini emniyete aldıklarını gören şehir sakinlerinin her biri bir yana kaçtı. Şehrin ileri gelenleri ağlayarak koşup Ermenistan'ın eski krallarının mezarlarına kapandılar ve acı içinde onlara seslendiler: 'Kalkın da vaktiyle ata yurdunuz olan bu kentin ne hale geldiğine bakın!' Olan bitene tanık olan İmansızlar derhal sultana koşup haber verdiler, sultan ilkin onlara inanmayı reddetti. Garnizonun surları terk etmiş olduğunu fark eden Türkler kitleler halinde şehre girdiler. Bir çocuğu anasının kucağından kapıp sultana götürerek şöyle dediler: 'İşte, Ani'den getirdiğimiz bu çocuk, şehrin bizim olduğuna dair sana bir delil!'"[140]

Urfalı Mateos şöyle devam eder: "Alparslan bu habere çok şaştı. 'Bu ele geçirilemez kenti bizim ellerimize bırakan onların tanrısı!' diye haykırdı. Ordusunun büyük kısmıyla derhal geri dönüp şehre girdi. Türkler her bir ellerinde birer keskin bıçak tutuyorlardı, bir üçüncüsü de dişlerinin arasındaydı. Derhal, görülmemiş bir vahşetle katliama başladılar. Ani'nin nüfusu tarlalardaki yeşil ot gibi biçildi. Bir an içinde sokaklar kan gölüne döndü. En tanınmış Ermeniler zincire vurulmuş olarak sultanın önüne getirildiler. Güzel, saygıdeğer ve asil hanımlar köle olarak İran'a götürüldüler. Birçok mübarek papaz ateşte can verdi. Bazılarının da korkunç işkencelerle tepeden tırnağa derileri yüzüldü. İmansızlardan biri katedralin tepesine çıkarak, kubbenin üzerinde yükselen koca gümüş haçı söktü ve aşağıya attı. Sonra, kubbenin içine girerek, kudretli kral Sımpat'ın (II. Sımpat) Hindistan'dan getirmiş (=getirtmiş) olduğu kristal avizeyi kilisenin içine düşürdü, avize bin parçaya bölündü. İnsan boyunda olan gümüş haçı ise İmansızlar Nahçivan'daki caminin kapısında eşik olarak kullanmak üzere (=eşiğe raptederek ayaklar altında çiğnemek üzere) götürdüler, haç bugüne kadar orada duruyor.[141]"

Ani, Ermeni takviminin 513. yılında Meryem Ana'nın göklere kaldırılması yortusunun [Surp Asdvadzadzin] ertesi günü alındı, yani 16 Ağustos 1064'te.[142]

Ani alındıktan sonra Alparslan, Kars kralı yani Vanant eyaletinin kralı Gagik-Apas'ı kendisine saygılarını sunması için yanına çağırdı.

Gagik-Apas çok zor durumda kaldı. Ani'nin başına gelenler, Kars'ı neyin beklediği konusunda hayale kapılmaya hiç imkân vermiyordu. "Zeki ve ihtiyatlı bir prens olduğundan," der Urfalı Mateos, "bu çıkmazdan kurtulmanın bir yolunu düşündü. Matemdeki bir adam gibi siyahlar giydi ve aynı renk bir mindere oturdu. Sultanın elçisi onu bu kılıkta gördüğünde, sebebini sordu. Gagik şu cevabı verdi: 'Dostum Tuğrul Bey'in matemini tutuyorum.' Bu cevap elçiyi çok şaşırttı ve dönüşünde sultana görmüş olduklarını anlattı. Sultan, Gagik'in davranışından çok memnun oldu ve ordularının başına geçerek onu Kars'ta ziyaret etti. Gagik'e samimi bir dostluk gösterdi ve onu görmekten büyük sevinç duyduğunu belirtti ve ona kraliyet kıyafeti giydirdi. Gagik de Alparslan'a bir ziyafet verdi. İşittik ki, kızartılan bir kuzu için bin *tahegan* harcamış. Ayrıca bu hükümdara verdiği sofranın masrafı yüz bin *tahegan* tutmuş ve bütün birliklerini onun emrine vermiş. Gagik böylelikle bir istila tehlikesinden kurtulmuş oldu"[143] (1064 yazı).

Gagik-Apas'ın bu şekilde oynadığı oyunla sultanı kolayca kandıramayacağı ileri sürüldü. Aslında, Gagik-Apas Tuğrul Bey'in vefatına gerçekten üzülmüş olabilirdi, zira bu hükümdar bir zamanlar onu kurtarmıştı. Hatırlanacağı gibi, 1054-1055'te, Tuğrul Bey'in kuzeni olan Türk reisi İbrahim Yınal Kars'a saldırmaya gelmiş, aşağı şehri işgal etmiş ve hisarı kuşattığı sırada, o zamanlar onunla savaş halinde olan Tuğrul'un gelişiyle kaçmıştı.[144] Dolayısıyla Gagik-Apas, merhum sultanın matemini meşru olarak tutabilir ve bu konuda Alparslan'ın şövalyece duygularını harekete geçirebilirdi.

Bununla birlikte, Kars kralı böylesi güvencelere bel bağlamayacak kadar zekiydi. Alparslan gider gitmez, Gagik-Apas Kars şehrini ve Vanant'taki mülkünü Bizanslılara bıraktı. İmparator X. Konstantinos Dukas, bunun karşılığında ona, tıpkı Vasburagan kralı, sonra da Ani kralı için yapılmış olduğu gibi, Kapadokya'da topraklar verdi, yani Tzamandos yöresini –Ermenice Dzamındav (Samantı veya Zamantı).[145] Vartan, bu şehrin yanı sıra Larissa, Amasya ve Komana şehirlerini de sayar.[146] Gagik-Apas sürgün melankolisini kendini edebiyata vererek gidermeye

çalıştı. Yaşamının bu ikinci kısmı hakkında, Urfalı Mateos şöyle der: "bir âlim olarak şöhret kazanmıştı ve felsefi ve edebi bütün doktrinlere derinlemesine vakıftı. Grek din bilginleriyle eşit düzeydeydi ve Konstantinopolis'e geldiğinde Aya Sofya'nın kürsüsünde oturuyordu."[147] 1065'te seçilmiş olan yeni Ermeni patriği II. Krikor *Vigayaser*'in de aynı yıl ikametgâhını Dzamındav'a, Gagik-Apas'ın yanına taşıdığını belirtelim.

Kars ile Vanant'ın Bizans imparatorluğuna devrinden sonra ne olduğuna gelince, bunu öngörmek fazlasıyla kolaydı. Gene 1064 yılında, şehir ve eyalet Selçuklular tarafından Bizanslılardan koparılıp alındı.

"Bu suretle," diye üzülerek sonuca varır Urfalı Mateos, "Ermeni milleti esaret altına alındı. Memleketimiz bir uçtan diğer uca kanla kaplandı. Atalarımızın yurdu yıkıldı ve yok edildi; parçalandı ve temellerine varana dek çöktü. Hiçbir kurtuluş ümidi kalmadı, İmansızların ve uzak diyarlardan gelen göçebe boyların boyunduruğu altında girdik. İşte o zaman, Peygamber Davut'un, 'Halkını bir hiç için sattın,' sözü bizler için hakikat oldu."[148]

Şunu belirtelim ki, Kars'taki Pakraduni krallığı yıkıldıktan sonra bile, gerek Türklerin gerek Bizanslıların sahip oldukları topraklar dışında, bağımsız bir Ermenistan köşesi kalmıştı hâlâ, ama fatihlerin unuttuğu iki uç beyliği halinde. Bu krallıklardan ilki, başkenti Lori olan Daşir'deki veya Ermeni Kukarkı'ndaki Pakraduni krallığıydı. O sırada başta olan hükümdar, kızını sultan Alparslan'a vererek Selçuklu fethinden kılpayı kurtulmuş olan II. Kurken veya I. Kiurike idi[149] (1046'ya doğru-1081). Ayakta kalan ikinci Ermeni krallığı, Sünik (doğu Sünik) krallığıydı. O sırada V. Krikor ve III. Sımpat adlı iki kardeş tarafından yönetiliyordu (1019'a doğru-1084). V. Krikor, Ağvan prensi Senekerim-Haygyan'ın kız kardeşi prenses Şahantukhd'la evlenmişti.[150] Onun da, kardeşi Sımpat'ın da çocuğu olmadığından, tahtlarını Senekerim-Haygyan'a bırakacaklardı (1084-1105), o da Selçuklu sultanı Melikşah'ın metbuiyetini tanıyacak ve bu bedel karşılığında tacını kurtaracaktı.[151]

Ama, dediğimiz gibi, bunlar uzak eyaletlerdi ve Ani, Kars ve Vasburagan krallıklarının yıkılmasıyla, komşu Gürcistan'ın yörüngesine giderek daha çok girmek zorunda kalacaklardı; böylece, bu kalan tek Hıristiyan güç sayesinde uzun yüzyıllar boyunca selamette olacaklardı.

Patrikliğin çöküşü ve yeniden doğuşu
Patrik II. Haçik ve patrik II. Krikor

Ermeni bağımsızlığı ölmüştü ve patriklik makamı sürgün edilmişti. 1057'de ikametgâhını Kapadokya'daki Tavplur'a [Elbistan yöresi] nakletmiş olan patrik II. Haçik, 1060'ta orada vefat etmişti. "Vatanından uzakta, Greklerin arasına yerleşmiş, ömrünün acı ve keder içinde akıp gittiğini görmüştü. Konstantinopolis'te defalarca onların haksızlıklarına maruz kaldı ve mezhebine duyulan nefret yüzünden her çeşit manevi sıkıntı yaşadı. Acı veren konumu, içini kederle dolduruyordu. Devrilmiş olan Ermenistan patrikliği makamını, Pakraduni hanedanından koparılmış olan tacı, hain Greklere tabi kılınmış krallığı, Aziz Krikor Lusavoriç'in mirası olan, yoksulluğa düşmüş yüce ruhani liderliği durmadan gözünün önüne getiriyordu. Zira, daha kısa süre öncesine kadar, *Der* Bedros yüksek görevini icra ederken, hükümdarlarımız tarafından patriklere verilen zengin mamelek elinin altındaydı ve zengin geliri olan hatırı sayılır 500 köye sahip bulunuyordu. Yetki alanı 500 piskoposluk bölgesini idare eden 500 piskopos veya korepiskoposu kapsıyordu. Patrikhanede yerleşik olarak 12 piskopos ve 4 din bilgini, 60 papaz ve 500 din adamı veya sivil yaşıyordu. Patriklik makamı kraliyet makamından aşağı kalmıyordu. Patriklik kilisesinin barındırdığı kıymetli eşyanın değeri muazzamdı. Ne var ki, Bedros'un devrine kadar intikal eden bu ihtişam, *Der* Haçik devrinde silinip gitmişti. Bu hatıralar devamlı zihnini meşgul ediyor ve halihazırdaki çöküşünü daha da belirgin kılıyordu."[152]

II. Haçik'in vefatından sonra, Bizans politikasının entrikaları yüzünden ruhani liderlik makamı beş yıl boş kaldı. 1065'te, eski Kars kralı Gagik-Apas'ın kızı prenses Maryam'ın ricaları üstüne, imparator X. Konstantinos Dukas bir patriğin seçilmesine nihayet izin verdi. Kapadokya'daki Tzamandos'ta (Dzamındav) –yukarıda gördüğümüz gibi bu şehir Gagik-Apas'a aitti– toplanan seçmenler, onun talimatıyla, meşhur Krikor Makistros'un oğlu olan Vahram Pahlavuni'yi seçtiler. Yeni ruhani lider II. Krikor adını aldı; Grekçe ve Süryanice şehitler listesini Ermeniceye çevirdiği için ona *Vıgayaser* veya "şehitleri seven" lakabı takıldı. Patrik olur olmaz, II. Krikor patriklik makamını Tzamandos'ta kurdu, orada eski Kars kralının himayesinden yararlanmaya devam ediyordu. Ama şurası açık ki, Ermeniler ile Bizanslılar arasında samimi bir uzlaşma sağlamaya en muktedir kişi olduğu için seçilmişti. Hatırlanacağı gibi,

babası Krikor Makistros Bizans idaresinde en yüksek görevleri icra etmişti, bilhassa "Mezopotamya dükü" görevini, II. Krikor da, patriklik makamına çıkmadan önce, halefi olarak bu unvanı taşımıştı.

Gerçekten de II. Krikor, Bizanslılar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerde vazgeçilmez olan gevşemeyi sağlamak için her şeyi yaptı, zira, Türk istilası nihayet durdurulmak isteniyorsa, Hıristiyanlığın selameti için iki halkın işbirliği zorunluydu. Krikor'un bu yöndeki teşebbüslerini ileride göreceğiz. Ama aynı zamanda, güçlü kişiliği, entelektüel ve ahlaki değeri, bir aziz hayatı sürmesi, patriklik makamına ruhani bir parıltı verdi; krallık yönetiminin ilgasından ve milli bağımsızlığın ortadan kalkmasından beri patrik Ermeniliğin bekasının güvencesi ve simgesi olduğu için bu parıltı daha da gerekliydi. Bu bakımdan, bundan daha iyi bir seçim olamazdı. "Krikor," diye yazar Urfalı Mateos, "soyunun tanınmışlığı, bir aziz hayatı sürmesi, dürüstlüğü, faziletlerinin parlaklığı, edebiyat alanındaki engin bilgisi, Kutsal Kitap'a derinlemesine vakıf oluşuyla herkesten üstündü. İsa Mesih'in cemaatine yardıma koşmak konusunda kimse onun kadar iyi yetişmiş değildi. Kutsal Ruh'un ilham etmesiyle onu, atası Krikor Lusavoriç'in tahtına oturttular ve o da, bağışlayıcılığı ve hakkaniyetiyle onun dengi olduğunu kanıtladı. Aydınlatıcımızın tahtı onun sayesinde ilk günlerindeki görkemine kavuştu."[153]

II. Gagik ve Grek Kilisesi'ne karşı Ermeniliğin savunulması

Konstantinopolis'te Grek patriği İoannes Ksiphilinos, Ermenileri "Khalkedoncu" Ortodoksluğa bağlamak için durumdan faydalanmaya çalışıyordu. Bağımsızlıklarını kaybetmeleri, Türk istilası karşısında imparatorluk toprağına çekilmeleri, bu içler acısı toplu göçün onlarda yarattığı şaşkınlık, doğu Anadolu topraklarının her yerine dağılmaları; bunlar, öyle görünüyor ki, Bizans propagandası için özellikle elverişli şartlardı. İmparator X. Konstantinos Dukas, bu amaçla, Ardzıruni prensleri Adom ve Apusahl'ı Konstantinopolis'e çağırdı. Bunlar, der Urfalı Mateos, *basileus*un niyetini hemen anladılar. Gene de Sebasteia'daki mülklerinden ayrıldılar ve yanlarına Hagop Karapnetsi adlı Ermeni bir ilahiyatçıyı da alarak Boğaziçi'nin yolunu tuttular.[154] Konstantinos Dukas onları gayet iyi karşıladı, fakat onları ve beraberlerindeki bütün soyluları Grek-Ortodoks usulüne göre yeniden vaftiz olmaya mecbur tuttu.

İki Ardzıruni prensi eski Ani kralı II. Gagik'in (onlar gibi Kapadok-

ya'ya yerleşmiş bulunuyordu) otoritesinin arkasına sığındılar, Gagik onların yeğeniyle evlenmiş olduğundan[155] yakın akrabaları olmuştu. "Gagik olmadan hiçbir karar veremeyiz, zira o bilge bir adamdır ve üstelik hükümdarımız ve damadımızdır (yeğen, diye okuyun). Onu buraya getirt."[156] Anlamlı bir cevap, zira, Kapadokya toprağında sürgünde olan bu milletin, Vasburagan'ın mülksüzleştirilmiş prenslerinin Ani'nin eski kralların kralına sadakatlerini koruyup sürdürdüklerini gösteriyor; bu sürgünlerin eski feodal hiyerarşiyi sürdürmeleri, Ermenistan'ın kendini koyvermediğini, oldubittiyi kabul etmeyi reddettiğini ve toprağının Türkler tarafından fethedilmesini kesin bir olgu olarak görmediği gibi, ruhunun da Bizanslılar tarafından ilhak edilmesini kabullenmediğini kanıtlıyor.

Konstantinos Dukas, diye devam eder Urfalı Mateos, II. Gagik'i olaya karıştırmaya yanaşmadı, "zira o, savaş meydanlarında yenilmez bir kahraman olduğu kadar, felsefi tartışmalarda da çok kuvvetliydi." Bir kez daha, daha mülayim olduğu ümit edilen Ardzıruni sülalesini, geçimsiz diye çekinilen Pakraduni sülalesiyle karşı karşıya getirerek, Ermenileri bölmek amaçlanıyordu. Ama Ardzıruni prensleri Adom ile Apusahl, II. Gagik'in Kapadokya'da bulunan Kalon-peğad'daki[157] ikametgâhına gizlice haber gönderip onu çağırdılar. Bu sırada Konstantinos Dukas, yüksek rütbeli Grek din adamları vasıtasıyla Adom ile Apusahl'a kendi görüşlerini aşılamaya uğraşıyordu. Ermeni din bilginleri arasında, der Urfalı Mateos, Sanahinli Hagop "iki tabiat"a ilişkin çetrefilli kristolojik meselede bazı tavizler vermeye meyilliydi. Anlaşma olabilecek gibi görünüyordu ki, eski Ani kralı II. Gagik Konstantinopolis'e çıkageldi. Önerilen ittifaknamenin kendisine gösterilmesini istedi ve okuduktan sonra imparatorun gözü önünde bunu yırttı, diye belirtir Mateos. "Ben bir hükümdarım ve Ermenistan hükümdarlarının oğluyum," diye yazar onun ağzından Mateos, "ve bütün bu Ermenistan krallığı benim emrim altında. Eski ve Yeni Ahit'in bilgisine vakıfım, bütün ülkem de bu sözümün hakikatine tanıklık edecek ve benim din bilginlerinin eşiti olarak görüldüğümü beyan edecektir. Hemen bugün halka bizim milli inancımıza dair bir açıklama yazısı sunacağım!"[158]

Bunu Ermeni kristolojisini açıklayan bir yazı takip eder, yazarı sadece Grek Kilise Büyükleri hakkındaki bilgisini değil, Porphyros gibi yeni-Platoncular hakkındaki bilgisini de gösterir.[159] II. Gagik'in mütalaası, *belagatı ve yüksek kültürü Grek ilahiyatçılarını ve imparator Konstan-*

tinos Dukas'ı etkilemiş. İmparator bu durumda talihine boyun eğerek, diye belirtir Urfalı Mateos, Gagik'i tebrik etti ve onu Adom ve Apusahl Ardzıruni'yle birlikte, üçünü de alışılmış hediyelerle taltif ederek, Kapadokya'ya uğurladı.

II. Gagik ve metropolit Kaisareialı Markos

II. Gagik Konstantinopolis'teki kolokyumdan çileden çıkmış bir halde döndü. Bizanslıların Ermenistan toprağının Türklerin eline geçmesine göz yumduktan sonra, Ermeni göçmenlerinin millet özelliğini bozma yönünde gizlemeyi beceremedikleri niyetleri karşısında, ülkesinin selametinin Selçuklularla bir müzakereyi gerektirip gerektirmediğini düşündü. Bir daha Konstantinopolis'e ayak basmamaya kararlı olarak, der Urfalı Mateos, Alparslan'ın metbuiyetini kabul edip Ermeni bağımsızlığını yeniden ayağa kaldırmayı düşünüyordu. Zaten sultan ona bu yönde tekliflerde bulunmuştu, fakat, der Urfalı Mateos, "Gagik'i bu davete icabet etmekten sırf Hıristiyan oluşu alıkoymuştu."[160] Nitekim, varmakta olduğumuz çağda *Hayasdan*'ın selameti II. Gagik'in öngördüğü politikada yatıyordu belki de. Hem Bizans'ın Ermenistan'ı savunmaktaki aczi, hem de Ermeniliğe karşı sistematik Bizans düşmanlığı karşısında, Selçuklu tekliflerini tartışmakta belki de yarar vardı; çünkü, o çağda Türkler barbar olsalar da, sultan Alparslan kişisel olarak şövalyece nitelikler sergileyebiliyordu. Öte yandan Selçuklular henüz oldukça ılımlı Müslümanlardı, talan ve katliamdan zevk alşalar da şimdilik dini fanatizme oldukça yabancıydılar. 8. ve 9. yüzyıllarda Pakradunilerin ve hatta bir Mamigonyan'ın Arap hilafeti karşısında uyguladıkları gerçekçi politikaya, şimdi de Türklerle ilgili olarak dönmekte belki de yarar vardı. Ermeni özerkliği belki de bu bedel karşılığında korunabilirdi. Ama Hıristiyanca ödev ve inanç dayanışması duygusu, II. Gagik'i bu yoldan alıkoyuyordu. Ermenistan Hıristiyan âlemi uğruna bir kez daha kendini feda etti, Bizans imparatorluğu tarafından simgelenen Hıristiyan âlemi ise bunun için ona en ufak bir minnet duymadı.

II. Gagik Anadolu'ya döndüğünde Bizanslılara karşı daha da öfke doluydu. Sebasteia'ya (Sivas) geldiğinde, duygularını gösterme fırsatı oldu. Bu şehrin metropoliti Markos, Ermeni unsurunun azılı bir düşmanıydı. "Yurttaşlarımıza karşı ağzından küfür eksik olmuyordu," der Urfalı

Mateos, "dahası, onların başına bir sürü sıkıntı açmıştı." Bu yöndeki duygularını, köpeğine *Armen* ("Ermeni") ismini koymakla aşikâr etmişti. II. Gagik, Sebasteia'dan geçerken, yüksek rütbeli din adamını ziyaret etti. Bu davranış hoşuna gitsin gitmesin, Markos onu karşıladı, evine kabul etti ve ona büyük bir ziyafet verdi. Yemeğin ortasında, şaraplar içildiğinde, Gagik metropolite hitap ederek, güya şaka yapıyormuş gibi şöyle dedi: "İşittiğime göre çok güzel bir köpeğin varmış. Onu görmeyi arzu ederiz." Markos duymazlıktan geldi. "Gagik arzusunu tekrarlayınca köpeği çağırdılar, ama gelmedi, zira kralın huzurunda Armen ismini telaffuz etmeye cesaret edemiyorlardı. 'Onu ismiyle çağırın ki gelsin!' dedi Gagik. Şarabın etkisinde olan Markos, 'Armen, Armen!' diye seslendi. Bunun üzerine hayvan bir aslanın çevikliğiyle atlayıp geldi. Gagik, ev sahibine gözlerini dikerek, 'Bu köpeğin ismi gerçekten Armen mi?' diye sordu. Markos kızararak açıklamaya çalıştı: 'Çok iyi huyludur. Bu sebeple ona Armen diyoruz.' 'Şimdi kimin daha iyi huylu olduğunu göreceğiz' diye haykırdı Gagik, 'Ermeni'nin mi, yoksa Grek'in mi!' Büyük bir çuval hazır edilmişti ve Gagik'in işaretiyle adamları hayvanın etrafını sardılar ve büyük çaba harcayarak onu çuvala tıktılar. Bunu gören Markos, köpeğini götüreceklerini zannedip hiddetlendi ve onları şiddetle payladı. Gagik küçümsemeyle gülümseyerek, adamlarına eliyle işaret etti. Derhal metropolitin etrafını aldılar ve onu yakalayarak zorla çuvala, köpeğin yanına tıktılar. 'Bakalım ikisinden en cesuru hangisi?' dedi Gagik ve hayvana sertçe vurmalarını emretti. Acıdan kuduran köpek efendisine saldırdı ve onu ısırıp paralamaya koyuldu. Çuvalın içinde feci bir dövüş sürüp gidiyor, havlamalar ve inlemeler duyuluyordu. Bu küfürbaz işte böyle korkunç bir ölümle can verdi."[161]

11. yüzyılın barbarlığının –Batı tarihinin de en korkunç yüzyıllarından biriydi– hâlâ hüküm sürdüğünü bize hatırlatıveren bu vahşi dram, hanedanlarını soyup soğana çevirdikten, milli bağımsızlıklarını ortadan kaldırdıktan, Selçuklu istilasının arifesinde milislerini silahsızlandırdıktan ve nihayet ülkelerini Türk işgaline terk ettikten sonra, bir yandan da talihsiz mültecilerine Anadolu'da sistematik olarak zulmeden Bizans politikasının Ermenileri nasıl çileden çıkarma noktasına getirdiğini gösteriyor.

Türklerin Edessa yöresindeki tahribatı

Selçuklu Türkleri 1064'ten beri doğu Ermenistan'a sahiptiler. Bizanslıların egemenliğinde bulunan batı kazalarını fethetmek kalıyordu geriye. Ermeni takviminin 514. yılında (5 Mart 1065-4 Mart 1066), Urfalı Mateos'un Horasan-salar unvanıyla andığı Türk reisi, Ermeni diyarlarının güneybatı ucunda –eski İngilene'de– bulunan Tılkhum (Arapçada Tulkhum) kalesini kuşattı; kale direndi. Oradan, Yukarı Mezopotamya'daki başka bir imparatorluk kalesine, Severag veya Sevaverag'a (Arapçada Suveyda) saldırdı; kalenin Frank paralı askerlerinden oluşan garnizonu da direndi.[162] Türkler sürülere saldırarak kırsal kesimi talan ettikten sonra, Edessa (Urfa) yöresini yakıp yıkmaya gittiler ve küçük Neşenig kalesini ele geçirdiler; burası, Çamçiyan ve İnciciyan'a göre, daha sonraki Enzeli olacak.[163] Antiokheia'nın [Antakya] imparatorluk valisi, yiğit bir Ermeni *vestis*i,[164] o esnada Edessa'da bulunmaktaydı. Neşenig'i ele geçirmiş olan Türklere karşı yürüdü, ama Edessa'nın Bizanslı valisi Niketas Pegonites, *vestis*i kıskandığından, onu savaşın ortasında terk etti, öyle ki *vestis*, kahramanca mucizeler gerçekleştirdikten sonra, Neşenig'i geri alma umudundan vazgeçmek zorunda kaldı ve tek yapabildiği, Edessa'daki ikametgâhına dönünce durumu Konstantinopolis sarayına şikâyet etmek oldu.[165] Urfalı Mateos'un bu şekilde anlattığı epizot, Bizanslıların Ermeni kökenli unsurlara yönelik düşmanlığının imparatorluğun savunmasına ne derece zarar verdiğini gösteriyor.

Aynı yıl, Selçuklu reisi Horasan-salar, Edessa yöresine iki ayrı akın daha düzenledi. Edessa garnizonu onunla karşılaşmak üzere dışarı çıktı ve şehrin doğusunda, Khesos (Aksas, Kisas) yakınında bir çarpışma vuku buldu. Türklerin hücumu karşısında Bizanslılar gerilediler. Urfalı Mateos bir köprüyü tutarak düşmanın ilerleyişini tek başlarına durduran ama kalabalık düşman karşısında sonunda yenik düşen iki Ermeni piyadesinin kahramanlığından söz eder. Bizans ordusu geri çekilirken Frank soyundan bir paralı asker düşmanı oyalamış, ama o da sonunda öldürülmüş.[166] Küçük Asya ve Bizans Suriyesi yollarında Selçuklu istilasını durdurmak veya yavaşlatmak için verilen bütün bu mücadeleler sırasında, *basileus*un hizmetindeki Ermeni unsuru ve Frank unsuru sayesinde, çökmekte olan imparatorluğun alacakaranlığına son bir ihtişam parıltısı düşer.

Ermeni takviminin 515. yılında (5 Mart 1066-4 Mart 1067), Türk reisi

Gümüştigin, İngilene'de Tılkhum (Tulkhum) kazasını yakıp yıktı, ardından Edessa eyaletini aynı şekilde yakıp yıktı. Urfalı Mateos'un adının Arvandanos olduğunu söylediği ve Samosata'nın [Samsat] kuzeydoğusunda, Edessa'nın kuzeyinde, Fırat kıyısında yer alan küçük müstahkem şehir Nisibin ar-Rûm'daki [Nizip] (Nsepin, Sibar) Bizans garnizonuna kumanda eden bir imparatorluk memuru, Türklere karşı koymak istedi ama yenik düştü ve Nisibin müstahkem şehri önünde Gümüştigin tarafından esir alındı.[167]

Türk fethi Fırat'a ulaşıyordu.

Ani'nin düşmesinin sonuçları: Küçük Asya'nın Türkler tarafından istilası

Asker bir imparator olan IV. Romanos Diogenes (1067-1071), Ermenistan'ı Türklerden geri alarak Bizans'ın kaderini düzeltmeye çalıştı.

Aslında Türkler, Ermeni topraklarındaki fetihleriyle yetinmez olmuşlardı. "Ermenistan kalesi" bir kere ellerine geçince, şimdi çok daha öteye, Küçük Asya'nın kalbine kadar ilerliyorlardı. Öncü birlikleri, ayrı gruplar halinde, Kapadokya'yı ve Frigya'yı kat ediyorlardı; açık kasabaları tahrip *ediyor, imparatorluğun eski sınırlarından çok uzak olup artık tahkim edil*miş surları olmayan büyük şehirleri bile talan ediyorlardı. 1067'de bu şekilde Kapadokya'daki Kaisareia'yı yağma ettiler. J. Laurent'dan sonra Claude Cahen'in de gayet iyi gösterdiği gibi, bunlar henüz düzenli fetihler değil, devamlı hareket halindeki grupların gerçekleştirdiği talan seferleriydi; işleri biter bitmez kaçıyorlardı.[168]

Romanos Diogenes, tahta çıkışının hemen ertesinde, 1068'de doğu Anadolu'da Sebasteia, Koloneia, Lykandos ve Kaisareia'dan geçip Suriye-Kilikya hududundaki Maraş'a varmak üzere bir dizi yürüyüş gerçekleştirdi.[169] O yılın sonunda, Suriye'de, Fırat'ın batı kıyısındaki Hierapolis'i (Menbic) Arap reislerinden aldı ve Antiokheia'nın doğusundaki Artah'ta bir garnizon kurdu.[170] Ama bu sırada, Türk öncü birlikleri Küçük Asya'da yeniden ortaya çıktılar ve Pontos Kapadokyası'ndaki Neokaisareia'yı [Niksar] ve Frigya'nın göbeğindeki Amorion'u [Afyon'un Emirdağ ilçesinde] talan ettiler. Kapadokya'ya, Kaisareia yöresine geri dönen Romanos, Türkleri buradan kovdu (1069) ve batı Ermenistan'a girdi, fakat Melitene'de kumanda eden komutan vekili Philaretos,

bu şehrin yakınında Türklere yenik düştü. Tekrar Küçük Asya'ya giren başka Türk grupları İkonion'u (Konya) talan ettiler, oradan dönerlerken Romanos onları durduramadı. Bizans, Türk istilasının "Ermeni kalesi"ne yerleşmesine göz yummakla, görüldüğü gibi, kendi topraklarını açmış oluyordu.

Manazgerd'in Alparslan tarafından alınışı

Ancak, o zamana kadar, Anadolu'da harekât halindeki Türkler, genel olarak kendi hesaplarına çapulculuk yapan ve Selçuklu sultanı Alparslan'ın resmen onaylamadığı ayrı gruplar teşkil ediyorlardı. 1070'te beklenmedik bir olayı takiben, resmi kopuş meydana geldi. Sultanın enişte si olan Er Sıgun/Er Sogun/Ersığın adlı bir Türk reisi,[171] onunla bozuştu ve cezalandırılmamak için Bizans toprağına geçti. Sivas yakınına gelmişti ki, Bizanslı komutan Manuel Komnenos ona saldırdı ama yenildi. Bu sırada Alparslan, Afşin adlı bir diğer Türk komutanını firarinin peşine düşmesi için göndermişti. Afşin, Romanos Diogenes'ten Ersığın'ı iade etmesini istedi. Romanos Diogenes bunu reddedip Ersığın'ı himayesi altına aldığından, Afşin Frigya'daki Khonai'ye [Honaz] –eski Kolossai– kadar Kapadokya'yı baştan başa yakıp yıkan bir akın düzenledi (1070).[172]

Asi enişte sine gösterilen misafirperverliği şahsına edilmiş bir hakaret olarak telakki eden Alparslan, savaşa karar verdi. Aynı yıl, 1070'te, Bizans Ermenistanı'nı istila etti ve Bizanslıların hâlâ ellerinde bulundurdukları son büyük Ermeni müstahkem şehirlerinden biri olan Manazgerd'i zapt etti; Urfalı Mateos şehirde muhafız bulunmadığını ileri sürer,[173] ancak Bizanslıların burayı garnizonsuz bırakmış olmalarına inanmak güç. Alparslan, Van gölünün kıyılarındaki Arceş'i de Bizanslılardan aldı. Oradan Edessa üzerine yürüdü. Yolunun üstünde, İngilene'deki küçük müstahkem şehir Tılkhum'a (Tulkhum) ve Tıltovrav (Sevaverag yakınında) ile Arüdzatil (Arslanlı, aynı yörede ?) kalelerine hücum edip buraları aldı,[174] sonra Dıvin emiri Kürt Ebulesvar eşliğinde Edessa'yı kuşattı (10 Mart 1071).[175]

Bu korkutucu şartlarda Edessa'nın imparatorluk valisi olan Basileios/Vasil, Urfalı Mateos tarafından önce Bizans hizmetine geçmiş bir Bulgar prensi, "Alosianus'un oğlu" olarak tanıtılır,[176] daha ilerde ise Ermeni Apukap'ın oğlu olarak;[177] tabii, Honigmann'ın düşündüğünün aksine,

Basileios/Vasil adını taşıyan iki ayrı kişi gerçekten de söz konusu değilse: Birincisi, 1071'de şehri Bizanslılar adına yönetmiş olan "Bulgar Basileios/Vasil"; ikincisi, aynı şehri 1077 veya 1078'den 1083-1084'teki ölümüne kadar yönetmiş olan Apukap'ın oğlu "Ermeni Basileios/Vasil." Öyle ya da böyle, 1071'de imparator Romanos Diogenes namına Edessa'nın valisi olan bu isimdeki şahıs şehri öyle bir gayretle savundu ki, ne en şiddetli saldırılar, ne de en gelişmiş kuşatma araçları direnişini kırabildi. Elli günün sonunda cesareti kırılan Alparslan kuşatmayı kaldırdı. Ama, hendek doldurmakta kullanılan çalı demetleri için civardaki bahçeleri tahrip ettirmiş ve bağları söktürmüştü. Edessa'nın dış mahallesinin bu tahribatın ardından toparlanabilmesi vakit almış olsa gerek.[178]

Romanos Diogenes ve Sebasteia'daki Ermeni kolonisi

Bu sırada, 1071 ilkbaharında, Romanos Diogenes, en iyi birliklerinin başında, Konstantinopolis'ten Asya'ya geri gelmişti. Doğrudan Theodosiopolis'e (Erzurum) yöneldi, orada imparatorluğun bütün vasallarının veya komşularının temin ettikleri askerlerle takviye edilmiş ordusunu toplamayı tamamladı; orduda, Greklerin yanı sıra Ruslar, Alanlar, Gürcüler, Franklar, özellikle Normanlar, hatta Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan gelmiş Hazar, Kıpçak veya Koman ve Uz/Oğuz Türkleri bulunuyorlardı, imparatorun selefleri tarafından talihsiz bir şekilde dağıtılmış olan eski Ermeni milislerinden arta kalanlar da cabası.[179] Bu şekilde, İbnülesîr'e göre 200 000, İmadeddin ve el-Farikî'ye göre 300 000, Sibt'e göre 400 000 adamı bir araya topladı.[180]

Sebasteia'dan geçerken, Romanos Diogenes kendisini selamlamaya gelmiş Ardzıruni prensleri Adom ile Apusahl'ı kabul etti. Büyük Türk-Bizans savaşının arifesinde, Hıristiyan kuvvetlerinin birliğinin Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki samimi bir barışmayla mühürlenmiş olması çok önemliydi; nitekim, Ermeni prensleri arasında Bizans hakkında en olumlu düşünceleri besleyenler, öyle görünüyor ki Adom ile Apusahl idi. Ama Sebasteialı Grekler, Ardzıruni kardeşleri imparatorun gözünden düşürerek bu anlaşmaya engel olmaya çalıştılar: "'Emir Gıdric (= Ersığın) bize saldırdığı zaman, Ermeniler Türklerden daha kudurmuş bir halde üzerimize atıldılar', diye iddia etme cüretini gösterdiler." Romanos Diogenes, diye devam eder Mateos, bu iftiralara inandı "ve

Türklere karşı yapacağı seferden dönünce Ermeni mezhebini ortadan kaldıracağına dair tehditler savurarak yemin etti. Aynı zamanda askerlerine Sebasteia'yı (yani Sebasteia'daki Ermeni kolonisini) yağma etmelerini emretti, askerler bu emri yerine getirirken sayısız cinayet de işlediler. İmparator, Adom ile Apusahl'ı huzurundan kovdu ve Sebasteia'yı mateme boğdu."[181]

Bu metinden, Sebasteia'daki Ermeni kolonisinin çok sert muamelelere maruz kaldığı; Vasburagan karşılığında bu şehir ile arazisi verilmiş olan Ardzıruni ailesinin bir anda mülküzleştirildiği sonucu çıkıyor. Ancak, Türklere karşı bir saldırının arifesinde böylesi yollara başvurmanın tedbirsizce olacağı Romanos Diogenes'e anlatıldı. Eski Ani kralı II. Gagik (Kaisareia metropolitinin öldürülmesine rağmen yeniden göze girmişti), imparatorluğun önde gelenleri, hatta Romanos Diogenes'in hizmetine girmiş olan Türk paralı askeri "Gıdric," imparatora yatıştırıcı sözler ettiler: "Bu iftiracılara kulak asma. Türklerin katliamından sağ çıkmış olan Ermeniler imparatorluğa en iyi şekilde yardım ettiler!" Ama, diye ekler Mateos, bu uyarılar karşısında imparator Sebasteia'nın Ermeni kolonisi hakkındaki fikrini olumlu yönde değiştirdiyse de, Türkleri yendikten sonra, dönüşünde, Ermeniliğin manevi birliğini sarsılmaz bir şekilde ayakta tuttuğu için diş bilenen Ermeni Kilisesi'ni ortadan kaldıracağına dair gene de yemin etti.[182] Doğal olarak ilgili kişiler böylesi tehditlere duyarsız kalmadı. Gregoryen keşişleri bu tehditlerin sahibine karşı en şiddetli tehditleri savurdular, hatta sonunun Julianus Apostata* gibi olacağı kehanetinde bulundular.

Böylece, Bizans'ın hoşgörüsüzlüğü yüzünden, iki ruhban sınıfı karşılıklı lanetler yağdırıyorlardı, tam da Grek askerleriyle Ermeni askerlerinin Ermenistan toprağını Hıristiyan âlemine iade etmeye çalışmak için Türk'e karşı nihai mücadeleyi birlikte başlatacağı bir zamanda.

---

* **Julianus Apostata:** MS 361-363 arasında hüküm süren Roma imparatoru. Yeni-Platoncu felsefeyi benimsedi ve Hıristiyanlıktan çıktı (Apostata= Dönek denmesi bu yüzden). İyi bir filozof ve asker olan Julianus, bir dini hoşgörü fermanı yayımlayarak paganizmi canlandırma çabasına girdi. Perslerle savaşırken öldü. Edessalı/Urfalı Mateos, "Aziz Basileios tarafından lanetlenen zalim Julianus gibi mahvolmasını temenni ettiler," diyor. (ç.n.)

Sefer iyi başladı. Romanos Diogenes, Kıpçak ve Frank bölüklerini –bu sonuncular Norman maceraperest Roussel de Bailleul'ün komutasındaydı– öncü olarak Van gölünün kuzeyine, Khlat ve Manazgerd yöresine gönderdi, zira seferin ilk hedefi Manazgerd'in yeniden fethiydi.[183]

Sultan Alparslan, Arap Mirdasî ailesinin elinden Halep'i almak için Suriye'de savaştığı sırada Bizanslıların Ermenistan'a geldiğini öğrendi. Yanında pek az birlik kaldığından, Edessa, Musul ve Khoy yoluyla kuzeydoğuya doğru çıktı.[184] Musul'da kendisinden yardım istemeye gelmiş olan Manazgerd kadısını ve bu şehirden kaçan diğerlerini kabul etti.[185] Toplayabildiği kadar adamla –14 000 Türk ve Kürt– *basileus*la karşılaşmak üzere derhal yola çıktı.

O esnada Romanos Diogenes, Khlat üzerine yürümekte olan Roussel de Bailleul'ün bölüğüne takviye olarak, Gürcü Josef Trakhaniotes'in kumanda ettiği 30 000 asker gönderdi. Bu kuvvetler Khlat önüne geldikleri sırada, Romanos Diogenes Manazgerd'i bizzat kuşattı ve teslim aldı. Selçuklu garnizonu kaçmayı başardı. Garnizonun yokluğunu Müslüman şehirliler canlarıyla ödediler.[186]

Maalesef Romanos Diogenes kuvvetlerini haddinden çok dağıtmıştı. Khlat önüne göndermiş olduğu 30 000 adamdan başka, 12 000 adamı da azık temin etsinler diye ta Gürcistan'a ve Abhazya'ya yollamıştı,[187] şüphesiz başka yönlere de bir o kadar mevcudu yola çıkarmış olmalı ki sonuçta yanında sadece yüz bin adam kaldı.

Alparslan, Azerbaycan'dan gelen takviye birlikleri karşılamak üzere Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Khoy'a gitmişti. Oradan batıya doğru yürüdü ve muhtemelen Van gölünün güney kıyısı boyunca giderek,[188] Khlat'a yöneldi. Komutan vekili Sanduk'u öncü olarak bu son şehre göndermişti (16 Ağustos 1071). Sanduk, Khlat'ı Trakhaniotes'in saldırısından kurtardı, o da Melitene'ye doğru kaçtı.[189]

Alparslan Khlat'ı kurtardıktan sonra Manazgerd üzerine yürüdü, tam o sırada Romanos Diogenes Manazgerd'den Khlat'a doğru manevra yapıyordu. Ama Alparslan, düşmanın yaklaştığından haberdardı, Romanos ise sultanın henüz epey uzakta olduğunu sanıyordu. Böylece *Bizans öncü birliği, yardıma koşan kimse olmaksızın, Türk ordusunun* büyük kısmıyla karşı karşıya geldi. İmparatorluk şeflerinden Bizanslı

komutan Nikephoros Bryennios yaralandı; Khadab adlı yiğit bir Ermeni askeri şefi öldürüldü; Vasilag adlı bir diğer Ermeni askeri şefi de Urfalı Mateos'a göre öldürüldü, Bizanslı yazarlara göre esir alındı.[190] Bu koldordan arta kalanlar, Romanos Diogenes kumandasındaki Bizans kuvvetlerinin büyük kısmına katılmak üzere geri çekildiler.

Arap yazarlarına göre Alparslan, muharebeye girmeden önce, bir hilafet elçisi aracılığıyla, barış önerilerinde bulundu. Bu teklifler Romanos Diogenes tarafından geri çevrildiğinden, nihai çarpışma birçok yazara göre 19 Ağustos 1071'de, Kemaleddin'in dediğine göre 25 Ağustos'ta,[191] Urfalı Mateos'a göre "Manazgerd yakınındaki Doğodap mevkiinde," el-Mekin'e göre ez-Zuhra yakınında başladı.[192] Romanos, oğlu Andronikos'u bir yedek kuvvetle geride bırakarak, ordunun merkezinin kumandasını almıştı. Sağ kanadını Uz veya Kıpçak paralı askerleriyle birlikte Kapadokyalı Alyattes/Aliates'e, sol kanadını ise Peçeneklerle birlikte Nikephoros Bryennios'a emanet etmişti.[193] Ermenilerin seferin başından itibaren göstermiş oldukları kahramanlığa hayran olarak, nihayet onların hakkını teslim etti, der Arisdages. "Ermenilerin Türk okçularına nasıl bir cesaretle kafa tuttuklarını ve kendilerini soğukkanlılıkla okların önüne attıklarını görünce, onlara dostluk gösterilerinde ve gerçekleşmeyecek mükafat vaatlerinde bulundu." Gerçekte, diye ekler Arisdages, "aralarından çoğu kalben imparatorun tarafında olmaktan caymışlardı, ama geride bir sadakat ve cesaret örneği bırakmak için gene de ölüme yürüyorlardı."[194]

Romanos Diogenes'in şahsi cesaretine rağmen, Bizanslılar tamamen bozguna uğradılar. Onların hizmetindeki Türk paralı askerlerinin bir kısmı (Kıpçak, Peçenek, vd.), damarlarındaki kanın sesine uyarak, muharebenin orta yerinde Selçukluların safına geçmiş anlaşılan.[195] Attaliates'e göre, Bizanslı komutanlardan biri olan ve yedek kuvvetlere kumanda eden Mikhael Dukas, imparatora zarar vermek için, onun öldüğüne dair yalan bir haber yaymış, böylece bilerek bozguna yol açmış.[196] Son olarak da Nikephoros Bryennios ve Roussel de Bailleul talimatları bir kenara bırakarak Mezopotamya *themas*ına doğru kaçmışlar.[197] Tabii ki Bizanslılar, haksızlık ettiklerini bildikleri Ermenilerden şüphelenmekten geri kalmadılar; Ermeniler ise Türk paralı askerlerinin imparatorun davasını terk edeceğini tahmin ediyorlardı, nitekim kısmen ihanet edenler oldu.[198] Gerçekte, Romanos Diogenes'in hezimeti Türk-

lerin alışıldık taktiğiyle açıklanabilir: Türkler geri çekiliyormuş gibi yaptılar ve Bizans ordusunu peşleri sıra sürükleyip aniden pusuya düşürdüler, günün kaderini belirleyen de bu oldu. İşte o zaman, imparatorluk birliklerini oluşturan çok farklı unsurların her biri ötekinin ihanetine uğradığını sandi ve moralleri bozulup dağıldılar.[199] Çok büyük cesaret göstermiş olan Romanos Diogenes, Alparslan tarafından esir alındı. Sultan ona şövalyece bir nezaketle davrandı ve çok geçmeden de özgürlüğünü geri verdi.

Manazgerd hezimetinin sonuçları

Manazgerd hezimeti Ermenistan'ın Türkler tarafından fethini teyit etti. Bunun sonuçlarını daha vahim hale getiren ise, hemen ardından Bizans imparatorluğunda ortaya çıkan askeri kargaşa oldu. Esir düşen Romanos Diogenes, Alparslan'la açıkça *statu quo* temeline dayanan bir anlaşma imzalamıştı. Ani, Kars, Vasburagan ve Manazgerd'le birlikte Ermenistan'ın büyük kısmı kesin olarak Türklerde kalırken, Bizans imparatorluğu batıdaki sınır kazalarını, bilhassa Theodosiopolis-Erzurum'u muhafaza etmiş oluyordu. Fakat sultanın azat ettiği Romanos Diogenes Bizanslılarca yakalanıp kör edildiğinde[200] ve imparatorluk Türkleri yardıma çağırmakta tereddüt etmeyen rakiplerin çekiştikleri bir kazanç mevzuu olduğunda, Selçuklu birlikleri, Ermenistan'ı geçerek, hiçbir engelle karşılaşmadan Kapadokya'ya ve Frigya'ya yayıldılar. 1073'te Kapadokya Kaisareiası yakınında Bizanslı komutan İsaakios Komnenos'u ele geçirdiler. İmparator VII. Mikhael Dukas (1071-1078), Frigya'da başkaldırmış olan Norman maceraperest Roussel de Bailleul'e karşı Türklerden yardım alabilmek için, sultanın kuzeni olan Selçuklu prensi Süleyman ibn-Kutalmış'ın şahsında onları bizzat çağırdı (1074).[201] Bir sonraki imparator III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081), başka bir rakibe karşı Türklerin desteğini elde etmek için, onları Bithynia'nın göbeğine, Nikaia'ya [İznik] yerleştirecekti.[202] Küçük Asya'daki Selçuklu Sultanlığı bu şekilde kurulmuş olacak ve 1081'den 1302'ye kadar sürecekti.

J. Laurent gibi biz de belirtelim ki,[203] Türk birlikleri bir solukta Marmara denizine kadar koşarlarken, yollarının üstündeki koskoca eyaletleri işgal etmeyi ihmal etmişlerdi, bilhassa Kapadokya ile Kilikya'nın birçok nahiyesini. Belki de Kapadokya'da, Pakraduni ve Ardzıruni prenslerinin

çevresinde toplanmış olan Ermeni göçmenleri, istilaya karşı bir siper teşkil edebilirdi. Fakat Bizanslılar bu siperi parçalamak için ellerinden geleni artlarına koymamışlardı. Urfalı Mateos belagatle kaleme aldığı bir bölümde, Bizans'ın Ermenistan'a karşı olduğu kadar kendisine karşı ve Hıristiyanlık âlemine karşı bu şekilde işlemiş olduğu tamiri imkânsız hatayı alçaklık olarak niteler: "Krallığımız; onu güya müdafaa edenler, aciz, kadınsı, soysuz Grek milleti yüzünden meşru sahiplerini kaybettiği zaman Ermeni milletinin başına gelen felaketleri, acılarını ve gözyaşlarını, Türklerden, kan içici bu vahşilerden çektiklerini kim tasvir edebilir?" diye haykırır, "(Grekler) Ermenistan'ın evlatlarının en cesurlarını evlerinden, yurtlarından kopardıktan sonra dağıtmışlardı. milli tahtımızı ortadan kaldırmışlar, yiğit milisimizin ve gözüpek savaşçılarımızın oluşturduğu o koruyucu duvarı yıkmışlardı. Kaçmaktaki hızlarıyla nam salmış olan bu Grekler, kurdu görür görmez sıvışan ödlek çobana benziyorlar tıpkı. Ermenistan'ın surunu, evlatlarının kahraman göğsünü devirinceye kadar dur durak bilmeden uğraştılar."[204]

Bizanslılar, Ermenistan'da işlenen hatanın aynısını Kapadokya'daki Yeni Ermenistan'da tekrarlayacaklardı.

Kral II. Gagik'in kişiliği

Kadim Ermeni hanedanlarının temsilcileri –eski Ani kralı olan Pakraduni kralı II. Gagik, eski Kars kralı olan kuzeni Pakraduni Gagik-Apas ve Vasburagan'da hüküm sürmüş Ardzıruni hanedanından Adom ile Apusahl adlı iki prens– doğu Kapadokya'da, Sebasteia, Abara, Lykandos, Larissa ve Kaisareia civarındaki yeni mülklerinde ayakta kaldıkça, Bizans'ın çöküşü ve Türk işgali arasında Ermenilerin orada kendilerine yeni bir vatan kuracakları umulabilirdi. Ama Bizans politikası meseleye böyle yaklaşmıyordu. Ermenistan'ı Türklere karşı savunmakta nasıl aciz kaldıysa, Kapadokya'yı da onlara karşı savunmaktan aciz olan Bizans, Türkler gelmeden önce Kapadokya'daki Ermeniliği ortadan kaldırmayı kendine görev biliyordu sanki, halbuki oradaki Ermeniler Türklere karşı sağlam bir direniş adacığı oluşturabilecek tek güçtü. İşte Bizanslılar böylece kral II. Gagik'i öldürdüler.

II. Gagik'in öldürülmesi Urfalı Mateos ve Giragos Kantzagetsi tarafından bize iki farklı versiyonla anlatılır.

II. Gagik'in iki oğlu vardı: Hovhannes ve Tavit. Tavit, imparator Konstantinos Monomakhos'un vaktiyle Kilikya'daki Tarsa [Tarsus] şehrini yurtluk olarak vermiş olduğu Ardzıruni prensi Apulğarip'in[205] kızıyla evlenmişti. Ama Tavit'in daha sonra kayınpederiyle arası açılınca, Apulğarip onu Malmistra veya Mopsou Estia (Misis) [Yakapınar] yakınındaki Babaron kalesine kapattırdı. II. Gagik bu meseleyi çözmek üzere Apulğarip'in yanına gitti ve gerçekten de Tavit'in özgür bırakılmasını sağladı.[206]

Dramın son perdesi, II. Gagik bu girişimde bulunduktan sonra dönerken mi yoksa Tarsa'ya gene Apulğarip'e yaptığı daha sonraki bir ziyaretten dönerken mi başladı, bilmiyoruz. Urfalı Mateos bize sadece şunları söylüyor: "Gagik, Apulğarip'in daveti üzerine ona bir dostluk ziyaretinde bulunmuştu. Fakat bu dostluk herhangi bir sebepten dolayı bozuldu. Gagik oradan bir aslan gibi kükreyerek geri döndü, zira o uzun boylu, kuvvetli ve cesareti sarsılmaz bir adamdı. Memleketin ileri gelenlerini yakaladı ve zincire vurdurarak önüne katıp götürdü."[207] Bu kişilerin Kilikyalı Grekler mi yoksa Apulğarip'le dayanışma içinde olan ve II. Gagik'in bu yüzden cezalandırmak istediği Tarsa'daki Ermeni kolonisinin üyeleri mi olduğunu bilmiyoruz. Eğer bu son yorum doğruysa, II. Gagik'in Küçük Asya'da kendisi gibi sürgünde olan eski Ermeni vasallarının Ermenistan "krallarının kralı" unvanına saygı göstermelerini sağlamaya devam ettiğini gösteriyor. Bu güçlü adam –bize de öyle tasvir ediliyor– kısa süre öncesine kadar Ani'de olduğu gibi Kapadokya'da da bir kral olarak azamet duygusunu muhafaza ediyor ve herkesin de buna saygı göstermesini istiyordu. Nitekim yukarıda, iki Ardzıruni prensi olan Adom ile Apusahl'ın, kendileri de kral soyundan –Vasburagan kralları– geldikleri halde, kralların kralı II. Gagik'in öfkesinden çekindiklerini ve Konstantinopolis sarayının baskısına rağmen, teoloji alanında bile olsa onun rızası olmadan hiçbir şeye karar vermediklerini gördük.[208]

Demek ki II. Gagik, Ermeni göçmen topluluğunda anavatanın milli kadrolarını güçlü bir şekilde ayakta tutuyordu. Sebasteia veya Kilikya'daki yeni ikametgâhlarında bile, Ardzıruni prensleri ona itaat ediyorlardı, hem de Vasburagan'dayken onun atalarına itaat etmedikleri kadar; emirlerini çiğnedikleri zaman ise II. Gagik, metbu olarak haklarına dayanarak, onları cezalandırmakta tereddüt etmiyordu.

II. Gagik'in öldürülmesi

Yeni Kapadokya-Kilikya Ermenistanı'nda bu yapı varoldukça, Ermeni siyasi varlığı ayakta kalıyordu, ama Bizanslıların istemedikleri tam da buydu. II. Gagik, Kilikya'dan dönüşte, maiyetindeki bin adamla birlikte (bu ayrıntı, onun daima bir kraliyet hizmetkârları kafilesiyle seyahat ettiğini gösteriyor) Ardzias ovasına, "Gizistara" kalesinin yakınına gelmişti, der Urfalı Mateos; "Gizistara," Kyzistra'nın Ermenice transkripsiyonudur, Müslüman adlar dizininde Kiyustra veya Cusas-trun olarak yer alır, şimdi Kapadokya'da Develi-Karahisar.[209] Bu kale Bizanslı üç derebeyine aitti, Mateos'un "Mandale'nin oğulları" dediği üç kardeşe –yani Pantaleon'un oğulları. II. Gagik, hiçbir şeyden şüphelenmeden, birliğini kalenin eteğinde bıraktı ve yanında sadece üç hizmetkârı olduğu halde şato sahiplerinden kendisini misafir etmelerini istemek üzere ilerledi.

Üç kardeş, Bizanslıların son Pakraduni kralına eskiden beri duydukları kini gidermek için derhal fırsattan yararlanmaya karar verdiler. "Önlemlerini aldılar ve Gagik'i yakalamak için pusuya elli adam yerleştirdiler, sonra kral kaleye yaklaşınca güya ona saygılarını sunacakmış gibi dışarı çıktılar ve önünde eğildiler. Bunu gören Gagik, onları öpüşmek üzere yanına çağırdı. Yaklaştılar ve kollarını boynuna dolayarak onu attan düşürdüler. Gagik'in üç hizmetkârı kaçarken, pusudaki adamlar koşarak gelip onu yakaladılar ve kaleye sürüklediler."[210]

II. Gagik'e karşı girişilen ani saldırı, yukarıda gördüğümüz gibi kendilerini hâlâ onun vasalları olarak telakki eden Kapadokya'daki diğer Ermeni prenslerini çok üzdü. Bir hafta içinde, eski Kars kralı olan kuzeni Gagik-Apas ve iki Ardzıruni prensi Adom ile Apusahl bütün askerleriyle yardıma koştular. Kyzistra'yı kuşattılar, ama çok kuvvetli bir mevki olduğundan zapt edemediler. Öte yandan, Pantaleon'un oğulları, intikam alır korkusuyla onu salıvermeye cesaret edemiyorlardı. İşte o zaman, der Urfalı Mateos, bu hikâyenin devamında çok önemli bir rol oynayacak bir kişi, Philaretos Brakhamios, onlara olabilecek en alçakça tavsiyede bulundu: "Bir hükümdara karşı ne cüretle böyle bir harekette bulunmaya kalktınız? Şimdi onu serbest bıraksanız da bırakmasanız da, bu sizin mahvınıza sebep olacak..."[211] Üç Bizanslı derebeyi bu sözlerin ne anlama geldiğini anladılar. II. Gagik'i bir iple boğdular ve cesedini kaleden sarkıtıp bütün bir gün orada bıraktılar, sonra da kalenin eteğine gömdüler.

Ancak altı ay sonra, Mateos'un dediğine göre "Gagik'in şehri"nden, yani Kapadokya kenti Bizu'dan,[212] Panig adlı bir adam gelip geceleyin cesedi çıkardı ve büyük bir saygıyla götürdü. "Gagik'in ailesi ve bütün Ermeniler onun için acı acı ağladılar ve onu Bizu'daki manastırına defnettiler... İşte Pakradunilerin kolundan olan Ermeni krallığı böyle son buldu."[213]

1136'dan sonra ölen yazar Urfalı Mateos'un anlattıkları böyledir. 1272'de ölen Giragos Kantzagetsi bize tamamen farklı bir versiyon bırakmıştır. Ona göre, II. Gagik avdayken bir ağacın gölgesinde dinlenmek üzere attan indi. Adamları av hayvanının peşinde oraya buraya dağıldığından, yanında hizmetindeki soylu bir delikanlıdan başka kimse yoktu. Oradan geçmekte olan Grekler onu tanıdılar, uykudayken kaçırdılar ve civardaki bir hisara götürdüler. O zaman gözlerini açan Gagik, nerede olduğunu sordu. "Metropolit Markos'un bulunduğu yerde," diye cevap verdiler, bir süre önce azgın bir köpekle "çuvala tıkılmış" olan Kaisareia başpiskoposunun ölümü ima edilerek.[214] Gagik'i surdan aşağıya ittiler ve kemikleri kırıldı. Ama Giragos, bahtsız krala refakat eden soylu delikanlının kaçmayı başarmış olduğunu ekler. Büyüyüp bir erkek olunca, talihini yukarı Kilikya'da, Partzırpert kalesi tarafında denemeye gitti. Ama efendisinin öldürülmesini unutmamış ve intikamını almaya yemin etmişti. Bölgenin Grek piskoposu bir keklik avı sırasında Partzırpert'e ziyafete katılmaya geldiğinde, II. Gagik'in eski hizmetkârı onu bir şarap fıçısının içine devirerek sersemletmeyi başardı, sonra da onu boğdu ve şatonun efendisi oldu; bu, ilerde sahip olacağı toprakların başlangıç noktasını oluşturdu.[215] Nitekim, Giragos'a göre, vaktiyle soylu bir hizmetkâr olan bu delikanlı, II. Gagik'in intikamını alan bu adam, Kilikya'daki Rupenyan hanedanının kurucusu Rupen'den başkası değildir.

Vartan gibi (ölümü 1271) başka vakanüvisler, Rupen'in sadece Gagik'in son yoldaşı ve intikamını alan kişi değil, aynı zamanda akrabası olduğunu söylerler; böylece, Pakradunilerin sonuncusuyla Rupenyanların kurucusu arasında bir devamlılık olduğunu ortaya koyarlar,[216] ancak şurası açık ki böylesi iddialar bu sonuncuların kraliyet hanedanından geldiklerini meşrulaştırma amacını güder.

II. Gagik'in öldürüldüğü tarihe gelince, 1077[217] ile 1080[218] arasında olduğu belirtilir.

Ani'deki Pakraduni sülalesinin sonu

II. Gagik'in, yukarıda gördük, iki oğlu vardı: Hovhannes ve Tavit. Tavit'in kayınpederiyle –Tarsa beyi, Ardzıruni prensi Apulğarip– arasının açıldığını da yukarıda gördük. Damadını Babaron kalesine hapsetmiş olan Apulğarip, ancak II. Gagik'in girişimleri sonucunda onu serbest bırakmıştı. Gagik'in ölümünden sonra, Tavit'e karşı güttüğü kötü niyetleri tekrar ortaya koydu ve sonunda onu zehirletti.[219] II. Gagik'in büyük oğlu Hovhannes'e gelince, ilkin Gürcistan'da, ardından Konstantinopolis'te yaşadı. Hovhannes'in oğlu Aşod, sürgündeki Ermeni prenslerinin yavan yaşantısını kabullenmeyi reddederek, II. Gagik'in bir ara öngörmüş olduğu politikada karar kıldı: Müslümanlarla işbirliğine giderek Ermeni bağımsızlığını yeniden tesis etmeye çalışmak. Alparslan, Ani'yi zapt ettikten sonra (1064), 1072'de bu şehri yurtluk olarak Kürt hanedanı Benî Şeddâd'a mensup olan Dıvin ve Gence (Kantzag, Yelizavetpol) emiri Ebulesvar'ın oğlu Fazl'a vermişti. Fazl'ın halefi olan kardeşi Minucihr, Ani harabelerini onarmaya girişti.[220] Hovhannes'in oğlu ve Pakraduni tahtının son vârisi olan Aşod, gidip Minucihr'i buldu ve onun kendisini Ani valiliğine getirmesini sağladı, ancak itibarını kıskanan emirin memurları onu zehirleterek öldürdüler.

Aşod'un hizmetkârları naaşını Konstantinopolis'e götürdüler, ama onlar daha oraya varamadan babası Hovhannes vefat etmişti[221] (1080'e doğru).[222] Atalarının kral olarak hüküm sürmüş oldukları yerde Beni Şeddâdların valisi olarak bulunarak sülalesinin büyüklüğünü yeniden ayağa kaldırmaya çalışmış, fakat teşebbüsünü sonuçlandıramadan birkaç Kürt memurunun zehriyle ölmüş olan bu son Pakraduni'nin alınyazısı nasıl da hüzünlüdür.

Gene 1080-1081'de, Kapadokya'da, eski Kars kralı Gagik-Apas ve iki Ardzıruni prensi, Adom ile Apusahl, Bizanslılar tarafından karanlık bir şekilde öldürülmüştü. Üçünün de bu eyalette sahip olduğu toprakları imparatorluk geri almıştı –Türklerin eline geçmeden hemen önce.[223]

II. Krikor devrinde patriklikteki çalkantılar

Böylece ve üst üste, Bizans'ın Kapadokya'ya sürmüş olduğu üç Ermeni hanedanı –Ani'nin büyük Pakraduni kralları, Kars'ın Pakraduni kralları

ve Vasburagan'ın Ardzıruni kralları– Bizanslılar tarafından yok edilmişti. Kapadokya'daki Yeni Ermenistan, topraklarının Türkler tarafından işgal edilmesinden birkaç yıl veya birkaç ay önce Grekler tarafından yıkılmıştı. Patrik II. Krikor Vıgayaser'in şahsında, sürgündeki hanedanların gölgesinde, 1065'te Tzamandos-Dzamındav'da tesis edilmiş olan patriklik, birbirini izleyen bu talihsizliklerin sonuçlarına maruz kalıyordu. 1069'da, bunca çalkantıdan yorgun düşen, bunca yıkımdan yüreği parçalanan Krikor, dünya işlerinden çekilerek ömrünü tamamlamaya karar verdi. Patriğin divan reisi Lorili Kevork da bu niyeti paylaşıyordu. Kral II. Gagik ve belli başlı Ermeni beyleri, II. Krikor'u kararından caydırmaya çalışmışlardı. Bunu başaramayınca, patrik olarak, daha doğrusu patrik yardımcısı olarak, divan reisi Lorili Kevork'u seçtiler, böylece II. Kevork adını aldı (1069).[224]

II. Kevork, vaktiyle II. Haçik'in yaptığı gibi, Cahan kazasındaki Tavplur'a yerleşti, çünkü Büyük Ermenistan'ın kutsal yerleri artık Lusavoriç'in haleflerine yasak edilmişti. II. Krikor'a gelince, inzivaya çekilerek yaşamak üzere Yukarı Suriye'de Amanos veya Kara Dağ'daki Arek manastırına gitti. Daha sonra, yüksek rütbeli iki din adamının araları açıldı. Vekilinin idaresinden memnun kalmayan II. Krikor, onu azletti (1072). Kevork Tarsa'ya çekildi ve çok geçmeden orada vefat etti. II. Krikor ise Fırat mıntıkasında, Keysun [Adıyaman'da Çakırhüyük] yakınındaki Mudarasun'a;[225] Urfalı Mateos'un dediğine göre, "Kurken'in oğlu Gagik'in" yanına yerleşti. Dulaurier, bu Gagik'in, küçük evladın soyundan gelen bir Ardzıruni (Antzevatsik kolundan) olduğunu düşünür, Bizanslılar tarafından bu yöreye sürgün edilmiş ve gelir bağlanmıştır.[226] Ne var ki çok geçmeden, Ermeni-Grek komutanı Philaretos Brakhamios, II. Krikor'u uysal bir maşa haline getiremediğinden, Honili Sarkis'in şahsında ona karşı bir anti-patrik çıkaracaktı. Sarkis, makamını Cahan'daki Honi (Hunu) şehrinde kuracaktı (1076), halefi Teotoros Alakhosig (1077-1090) de kendini Philaretos'un çıkarlarına adamış bir din adamıydı.[227] Bu sırada II. Krikor, yeni Selçuklu sultanı Melikşah'ın hoşgörüsünden yararlanarak, Büyük Ermenistan'a gidip yeğeni Parseğ'i Ani'de piskopos olarak takdis etti; kendisi gibi meşhur Pahlavuni ailesine mensup olan Parseğ, önce onun yardımcısı (1081-1105), daha sonra da patrik olarak halefi olacaktı (1105-1113).[228] Parseğ'i seçen ruhani konseyin son Ermeni Pakraduni prensi olan Daşir (Lori) kralı I. Kiurike'nin, nam-ı

diğer II. Kurken'in çağrısı üzerine kendi eyaletindeki Hağpad manastırında toplanmış olduğunu belirtelim. Yeni ruhani lidere kutsal yağ sürme merasimi Ağvan *gatoğigosu Der* Isdepanos tarafından yapıldı.[229]

II. Krikor'un çalkantılı yaşantısı bize yeni zamanları haber verir. Nitekim, bu olaylı patriklik devri, son tezahürlerini görmüş olduğu Pakraduni Ermenistanı'nın tarihi ile Haçlı seferleri sırasında doğmakta olan Kilikya Ermenistanı'nın tarihi arasındaki bağı oluşturur. Krikor'un hasmı olan Philaretos Brakhamios bu "Yeni Ermenistan"ın umulmadık habercisi olmuştur.

Philaretos'la birlikte, Ermenistan'ın tarihinde gerçekten de yeni bir sayfa açılmıştır.[230]

SONUÇ

DİKRAN'IN EFİJİSİ

Elinizdeki çalışmanın kapağında röprodüksiyonunu gördüğünüz efiji, Büyük Dikran'ın *tetradrahmos*larından* alınmıştır. Nitekim, Dikran figürü Ermeni tarihine hâkimdir, geniş bir imparatorluk üstünde hüküm sürdüğü için değil, halkının tüm geleceğine silinmez bir damga vurduğu için. Ondan önce Ermeni ülkesi birbirinden ayrılmış bağımsız vadilerden oluştuğundan, bir klan hayatına mahkûm edilmiş gibiydi. Dikran bu ülkeyi birlik ve bütünlük içinde olan bir hayat düzeyine yükseltti ve manevi açıdan bu durum, sonradan meydana gelen taksimlere rağmen, o zamandan beri hiç değişmedi. Birleştirdiği bu Ermenistan'ı Asya'nın çekim gücünden koparıp, gerek benimsediği Grek kültürüyle, gerek sonunda Roma'yla yaptığı ittifakla, yüzünü kesin olarak Batı'ya çevirmesini sağladı. Ermenistan, doğuştan, Hint-Avrupalıydı elbette. Ama, bu kaderi teyit ederek, onu sonsuza kadar Batı dünyasına bağlayan Dikran oldu. Onun ardından, her yüzyıl kendi kaçınılmaz değişikliklerini getirecekti. Ortaçağda, feodal parçalanma yeniden ortaya çıkacaktı; Batı'da da böyle olmuştu ama dağ sisteminin iç içeliği nedeniyle bu durum Ermenistan'da daha belirgindi. Ama ruhani birlik, feodal düzenin özünde bulunan bütün özerkçilikleri aşarak, bozulmadan varlığını sürdürecekti. Kaldı ki, ortaçağ Fransası'nda olduğu gibi burada da, feodal kavgalar ve hanedanlar arası rekabet geçiciydi. Kalıcı olan, Ermeni uygarlığının kendisiydi, katedralleri ve şairleriydi, azizleri ve şehitleriydi, ruhsal yaşamıydı. Ve ortadan kaldırılamaz olan bu ruhsal yaşam, her şeyiyle Ermenistan'dı.

---

* ***tetradrahmos:*** Dört drahmi değerinde gümüş para. Altın *tetradrahmos*lar da basılmıştır. (ç.n.)

NOTLAR

Bölüm I

1. R. BLANCHARD, "L'Asie Occidentale," VIDAL DE LA BLACHE ve GALLOIS'nın *Géographie universelle*'inin VIII. cildi (1929), s. 109 ve devamı.
2. Yani, İmeretya'dan geçip Kura'nın yukarı havzasındaki Meskheti eyaletine doğru, Ermeni-Gürcü sınırlarında.
3. Muş ovası, Khoyt, Sasun ve Daron [Muş ve yöresi] arasındadır.
4. Türkler Bingöl dağı, Ermeni coğrafyacılar Sermants-*lern*, Bizanslılar Sermantzou dağı olarak adlandırır.
5. F. NANSEN, *L'Arménie et le Proche Orient* (Geuthner, 1928), s. 135. Grek geleneğinde, Argonautların şefi olan İason'un Aras'a Hazar denizine doğru bir çıkış açtığı kabul edilir (STRABON, kitap XI, böl. XIV, 13).
6. KSENOPHON, *Anabasis*, I, kitap IV, böl. V, 25.
7. *a.g.e.*, 25-27.
8. Eski Godayk kazasından Vakhdşavan'a ve Koğtın veya Koğtan'a kadar.
9. Ortaçağdaki Ermeni Kukarkı'nın kazası, Sevan gölünün kuzeybatı ucunda.
10. STRABON, *a.g.e.*, XIV, 4.
11. ĞAZAR PARBETSİ, *Badmutyun* (Tarih), böl. VI.

Bölüm II

1. J. DE MORGAN, *La préhistoire orientale*, c. III, 1927, s. 19-34 ve 183. Bkz. *a.g.e.*, s. 20, eski yerleşim merkezleri haritası. Krş. Franz HANTCHAR, "Urgeschichte Kaukasiens," *Eurasia Septentrionalis Antiqua* içinde, c. IX, 1934, Viyana, 1927, s. 78.
2. Krş. A. KALANTAR, "Kare Tarı Hayasdanum" (Ermenistan'da Taş Devri), *Nork*, 1925, no 5 ve 6 (bkz. BERBÉRIAN, "Découvertes Archéologiques en Arménie de 1924 à 1927," *Revue des Études Arméniennes* (*R.É.A.*), VII, fasikül 2, 1927) ve SAMUELYAN Haçik, *Hin Hayasdani Gulduran* (Eski Ermenistan'ın Kültürü), Erivan, 1931.
3. Krş. A. KALANTAR, *Khorhurtayin Hayasdan* (Sovyet Ermenistanı) içinde, no 65, 25 Mart 1925. G. WENSENDONK, "Archäologisches aus dem Kaukasus," *Archäologischer Anzeiger* içinde, Berlin, 1925. HAÇADURYAN, *Hayasdani Sebakragan Şrçani Kınnagan Badmutyun* (Çiviyazısı Dönemi Ermenistanı'nın Eleştirel Tarihi), Erivan, 1933, s. 121, 336 ve devamı. B. N. VİŞNEVSKİY, "Paleoantropologiçeskaya naçodka bliz Erivani," *Sovietskaya Etnografia* içinde, Moskova-Leningrad, 1934-1935, s. 40-47. Keza: *Ein paläoanthropologischer Fund aus Armenien, Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft* içinde, Viyana, 1934, s. 102. Krş. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 213-216.
4. Krş. Yervant LALAYAN, *Tamparanneri Beğumneri Khorhurtayin Hayasdanum* (Sovyet Ermenistanı'nda Mezar Kazıları), Erivan, 1931, şekil 1, 2, 3, 4, 6 ve 9, Madam Khandenian'ın çevirisi; yeri gelmişken, kendisine şükran duygularımı sunarım.
5. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 217-220, ve HAÇADURYAN, *Badmutyun Hayasdani* (Ermenistan'ın Tarihi), Erivan, 1933, s. 150-151.
6. DE MORGAN, *a.g.e.*, c. III, s. 484. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 235.
7. Krş. HANTCHAR, *a.g.e.*, levha XXX.
8. Krş. *a.g.e.*, s. 220, 228, 235, LALAYAN'dan yararlanarak, *Nakhiçevan* (Nahçivan), Erivan, s. 207.
9. LALAYAN, *Tamparanneri Beğumneri...*, şekil 5.
10. Krş. E. RÖSLER, "Bericht über die in 1899 unternommenen Forschungen und Ausgra-

bungen in Transkaukasien," *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin, 1901, s. 108. DE MORGAN, *a.g.e.*, c. III, s. 308. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 228 ve 236; harita 2, s. 70.

11. Krş. W. A. JENNY, "Schamiramalti," *Prähistorische Zeitschrift* içinde, XIX, 3-4, Viyana, 1928, s. 280-304, ve "Schamiramalti" maddesi, Ebert'in *Reallexikon für Vorgeschichte*'si içinde, 13. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 216, 238.
12. Krş. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 220 ve 238.
13. *a.g.e.*, s. 228.
14. Krş. BERBÉRIAN, *a.g.e.*, s. 272-290.
15. *a.g.e*, s. 288.
16. *a.g.e.*, s. 289.
17. *a.g.e.*, s. 283-284.
18. Krş. LALAYAN, *a.g.e.*, şekiller: 14-16 (Madam Khandenian'ın çevirisi).
19. BERBÉRIAN, *a.g.e*, s. 277-278.
20. *a.g.e.*, s. 278-281.
21. *a.g.e.*, s. 281-283.
22. *a.g.e.*, s. 285.
23. *a.g.e.*, s. 290. Ermeni folklorundaki su tanrıları, ejderhalar, yılanlar vs. hakkında krş. BENVÉNISTE, "L'origine du vishap arménien," *R.É.A.*, c. VII, 1, 1927, s. 7-9.
24. HANTCHAR'ın "Urgeschichte Kaukasiens" adlı çalışmasındaki harita, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* içinde, c. IX, 1934, s. 327. HANTCHAR'ın "Die Nadelformen des Kaukasusgebiets" adlı çalışmasındaki bir diğer arkeolojik haritayla tamamlayın, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* içinde, c. VII, 1932, s. 180.
25. J. DE MORGAN, *Mission scientifique au Caucase*, c. I, 1889, s. 10
26. DE MORGAN, *La Préhistoire orientale*, III, s. 285. HANTCHAR, "Kaukasus-Luristan," *Eurasia Septentrionalis Antiqua* içinde, IX, Helsinki, 1934, s. 71. Bkz. s. 33'deki harita.
27. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 286-287.
28. *a.g.e.*, s. 288-292.
29. *a.g.e.*, s. 292-296.
30. *a.g.e.*, şekil 296, 297, s. 297-298. Krş. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 73-74.
31. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 301-303.
32. Krş. R. VIRCHOW, *Ueber die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus*, Berlin Akademisi, 1895. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 305-313. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 49-65.
33. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 305-309.
34. *a.g.e.*, s. 310-311.
35. Krş. VIRCHOW, *a.g.e.*, s. 34 ve levha IV.
36. HANTCHAR, "Zum Problem des Kaukasischen Tierstils," *Wiener Beiträge zur Kunst und kulturgeschichte Asiens* içinde, c. IX, Viyana, 1935. HANTCHAR, "Urgeschichte Kaukasiens," s. 22 ve 320.
37. LALAYAN, *a.g.e.*, şekil 17.
38. *a.g.e.*, şekil 16.
39. *a.g.e.*, şekil 92-93.
40. *a.g.e.*, şekil 20-22.
41. *a.g.e.*, şekil 23.
42. *a.g.e.*, şekil 24.
43. *a.g.e.*, şekil 27-29.
44. *a.g.e.*, şekil 30.
45. *a.g.e.*, şekil 112, 113, 114, 117.
46. *a.g.e.*, şekil 119-120.
47. *a.g.e.*, şekil 121-122.
48. *a.g.e.*, şekil 123, 124, 125.
49. *a.g.e.*, şekil 29.
50. *a.g.e.*, şekil 130.
51. *a.g.e.*, şekil 134.
52. *a.g.e.*, şekil 131.
53. *a.g.e.*, şekil 136.
54. *a.g.e.*, şekil 137-139.
55. *a.g.e.*, şekil 140, 143.
56. *a.g.e.*, şekil 144, 145.
57. *a.g.e.*, şekil 146-149.
58. *a.g.e.*, şekil 160.
59. *a.g.e.*, şekil 153-155.
60. *a.g.e.*, şekil 163, 164.
61. *a.g.e.*, şekil 181.
62. *a.g.e.*, şekil 182.
63. *a.g.e.*, şekil 192.
64. *a.g.e.*, şekil 197.
65. *a.g.e.*, şekil 41, 93.
66. Krş. VIRCHOW, *Das Gräberfeld von Koban*, Berlin, 1883. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 314-329. HANTCHAR, "Die Nadel-

formen des Kaukasusgebiets," s. 151 ve devamı. HANTCHAR, "Kaukasus-Luristan," s. 314-329.

67. HANTCHAR, "Die Nadelformen..." s. 139-140.
68. Henri DE MORGAN, "Délégation de Perse, Mémoires, VIII," *Recherches au Talyche persan*, 1905, s. 338-339.
69. DE MORGAN, *La préhistoire orientale*, III, s. 286-287.
70. H. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 336, 338-339.
71. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 139.
72. *a.g.e.*, s. 131.
73. FARMAKOVSKI, *Materiali po arkeol. Rossii*, Petrograd, 1914, s. 15-78. HANTCHAR, *a.g.e.*, s. 128. HANTCHAR, "Kaukasus-Luristan," s. 64.
74. MEŞÇANİNOV, *Azerbaycana*, Bakü, 1926, s. 6-11.
75. BERBÉRIAN, *a.g.e.*, c. VII, 2, 1927, s. 291.

Bölüm III

1. L. DELAPORTE, *Les Hittites*, 1936, s. 71 ve *Atlas Historique Clio* içinde, "L'Antiquité," c. I, haritalar 6 ve 7.
2. N. ADONTZ/ATONTS, *Histoire ancienne de l'Arménie*, s. 268-269.
3. *a.g.e.*, s. 282. Öte yandan doktor Contenau, çok sayıda olan benzerliklerin Hurri dilini, Gürcü dili gibi Kafkas lehçelerine yaklaştıracağını belirtir. Mesela, bir ada bağlı bir tamlamanın bu adın sonekini alması durumu (CONTENAU, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*, s. 79).
4. CONTENAU, *a.g.e.*, s. 79, 88, 179.
5. DELAPORTE, *a.g.e.*, harita 1 (s. 40) ve harita 2 (s. 168).
6. ATONTS, *a.g.e.*, s. 39-40.
7. *a.g.e.*, s. 41.
8. *a.g.e.*, s. 43.
9. *a.g.e.*, s. 272-275.
10. DELAPORTE, *a.g.e.*, s. 55. Hitit halkının Hint-Avrupa unsurunun, Hurri-Mitanni halkının Hint-Avrupa unsuruyla aynı dala ait olmadığını hatırlatalım. Birincisi, Grekçe, İtalik diller, Keltçe, Germence gibi *centum* öbeği denen dillere aitti; ikincisi, mensup olduğu Hint-İran, Slav, Baltık dilleri, Ermenice ve Arnavutça gibi *satem* denen öbeğe bağlıydı.
11. *Şuppiluliuma'nın Yıllıkları* (Annales de Souppiloulioumа), aktaran DELAPORTE, *a.g.e.*, s. 78 ve ATONTS, *a.g.e.*, s. 28-29 ve 31.
12. ATONTS, *a.g.e.*, s. 29-30.
13. *a.g.e.*, s. 42.
14. Krş. DELAPORTE, *a.g.e.*, s. 81.
15. CONTENAU, *a.g.e.*, s. 97, 137.
16. DELAPORTE, *a.g.e.*, s. 115-116, 118. ATONTS, *a.g.e.*, s. 34. Krş. CAVAIGNAC, "Le premier royaume d'Arménie," *Revue des Études hittites et asianiques* içinde, 1934, fasikül 17.
17. ATONTS, *a.g.e.*, s. 40.
18. *a.g.e.*, s. 45. Tarku gibi asyanik, veya Teşup gibi Hitit tanrılarının Ermeni-öncesi Ermenistan'a sızmasına dair, krş. ATONTS, "Tarkou chez les anciens Arméniens," *R.É.A.*, c. VII, 1, 1927, s. 185-194.
19. DELAPORTE, *Le Proche Orient asiatique*, Yayımlayan: P.U.F., Coll. Clio, 1938, s. 173.
20. ATONTS, *Histoire ancienne de l'Arménie*, s. 46.
21. Krş. *a.g.e.*, s. 51.
22. *a.g.e.*, s. 53-57.
23. Nitekim, 9. yy.dan itibaren Asur kaynakları ülkeyi (Nayiri yerine) Urartu adıyla belirtse de, Urartu krallarının kendileri, Asurca kitabelerde, Nayiri terimini kullanmayı sürdürürler; "Urartuca" kitabelerde ise kendilerini Biaini kralları ve Tuşpa beyleri –yani başkentleri Van şehrinin beyleri– olarak adlandırırlar. Atonts'a göre "muhtemelen Biaini, I. Sardur'dan önce Van yöresindeki bir hanedanın ismiydi." Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 213-215.
24. Krş. *a.g.e.*, s. 247 ve devamı. Tekrar hatırlatalım ki Van kitabelerinin çözülmesi Atonts'un eserinden hareketle ve onun sorumluluğu altında yapılmıştır.

25. a.g.e., s. 81.
26. a.g.e., s. 81 ve 183. "Manazgerd," diye yazar Atonts, "Arsanias'ın kıyısında, Süphan dağı, Aladağ ve Bingöl dağının birleştiği noktanın ortasında, her yandan, Van'dan, Erzurum'dan ve Erivan'dan gelen yolların kavşak noktasında, talihli bir konuma sahip eski bir şehirdir. Bunlar bir şehrin başkent olarak seçilmesini sağlayan niteliklerdir," (a.g.e., s. 81).
27. a.g.e., s. 65-71.
28. a.g.e., s. 74.
29. a.g.e., s. 78-79.
30. a.g.e., s. 79-81.
31. a.g.e., s. 82.
32. Aktaran ATONTS, a.g.e., s. 145.
33. a.g.e., s. 86-87.
34. İşpuini ve oğlu Menua'nın isimleriyle bağdaştırılan sayısız yazılı stel (Urartuca ve Asurca olmak üzere iki dilde) vardır (Kelişin, Van, Kazımoğlu, Karagündüz, Asrut-darga, Muşrapert veya Mokrapert vs. steli). Krş. kitabelerin metni, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 146-151.
35. Urmiye gölünün güneydoğu noktasındaki Taştepe kitabesi. Krş. a.g.e., s. 151.
36. a.y.
37. Palu kitabeleri, a.g.e., s. 153.
38. a.y.
39. Alaşgerd kitabeleri, a.g.e., s. 153.
40. Yazılıtaş kitabeleri, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 152 ve ATONTS'un lokalizasyonu, a.g.e., s. 201, 203 ve 207.
41. Pergri yakınındaki Tzorovank kitabesi, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 152. ATONTS'un lokalizasyonu, a.g.e., s. 201.
42. Muş'un doğusundaki Dermert kitabesi, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 153-154. Aynı yazarın lokalizasyonu, a.g.e., s. 199.
43. Krş. H.F.B. LYNCH, *Armenia: Travels and Studies*, c. II, (1901), s. 60. ATONTS, a.g.e., s. 235-236.
44. "Haldi'nin (Urartu'nun büyük tanrısı) kudretiyle, Menua, adı Menua kanalı olan bu kanalın yapımını yürüttü." (Ardamed, Mızıngerd, İşkhanikom vs. kitabeleri, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 154.)
45. Pergri kitabesi, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 155 ve 240.
46. a.g.e., s. 155-156 ve 240.
47. a.y.
48. a.g.e., s. 169-170 ve 202.
49. a.g.e., s. 202. Eriaki, Yerazkavors, Aras vs.de bulunan *raz* veya *ra* köküne ilişkin krş. N. MARR, "Ani, la ville arménienne en ruines d'après les fouilles de 1892-1893 et de 1904-1917," *R.É.A.*, I, 4, 1921, s. 408.
50. ATONTS, a.g.e., s. 168-169 ve 203-204.
51. a.g.e., s. 91, 164-166, 185.
52. a.g.e., s. 165 ve 196.
53. a.g.e., s. 163-164.
54. a.g.e., s. 91-92 ve 186.
55. a.g.e., s. 163-164.
56. a.g.e., s. 199.
57. a.g.e., s. 234, 235, 236.
58. a.g.e., s. 170-176.
59. a.g.e., s. 170, 177.
60. a.g.e., s. 170, 175, 204.
61. a.g.e., s. 175-177, 137 (Sevan Gölü kıyısında, Zogalu steli) ve 204-205.
62. a.g.e., s. 205.
63. Armavir kitabesi, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 177, 240-241.
64. Taş-Köprü kitabesi, Çıldır, a.g.e., s. 178 ve 204.
65. a.g.e., s. 203.
66. Van steli, 5. yıl, a.g.e., s. 174.
67. a.g.e., s. 199.
68. a.y.
69. a.g.e., s. 174 (Van kitabesi) ve 199-200.
70. a.g.e., s. 200.
71. a.g.e., s. 92.
72. Keşiş gölü steli, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 178.
73. Sevan gölü kıyılarındaki Ocapert (Kölagran) kitabesi, aktaran ATONTS, a.g.e., s. 178. Göle doğru ileri çıkan ve kara tarafından ulaşılması imkânsız bir kayanın üstüne kazınmış bu kitabe 1862'de piskopos Mesrob Sımpatyan tarafından bulundu. 1926'da Sovyet Ermenistanı Arkeoloji Heyeti kitabenin eksiksiz bir kalıbını çıkardı. BERBÉRIAN, "Découvertes Archéologiques

en Arménie de 1924 à 1927," *R.É.A.* içinde, c. VII, 2, 1927, s. 271.

74. Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 115 ve 189-190.
75. *a.g.e.*, s. 112-113.
76. *a.g.e.*, s. 104-105, 116.
77. ATONTS'un yeniden oluşturduğu güzergâh, *a.g.e.*, s. 109-110.
78. Çelebibağı steli, aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 179 ve 240.
79. ATONTS'un aktardığı metinler, *a.g.e.*, s. 118-121.
80. ATONTS'un kurduğu özdeşlikler, *a.g.e.*, s. 120.
81. *a.g.e.*, s. 121.
82. Bkz. daha ileride, s. 282.
83. Aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 179.
84. Bkz. daha ileride s. 66-68.
85. Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 179 ve 206.
86. Krş. RADET, *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades*, s. 177-178.
87. Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 138.
88. III. Sardur'un Asurbanipal'le olan protokol ilişkilerini doğrulamak için kullanılan terimler konusunda tartışma ("bir oğlun babasına yapacağı gibi"), aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 139.
89. Aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 180.
90. *a.g.e.*, s. 215-219.
91. a.g.e.,, s. 220-222.
92. Haldi ismi klasik çağ Ermenistanı'nda Khağdoyariç, "Haldi kültü yeri" gibi yer isimleriyle sürdü. Krş. MARQUART/ MARKWART, "Le berceau des Arméniens," *R.É.A.* içinde, c. VIII, 1, 1928, s. 218.
93. ATONTS, *a.g.e.*, s. 234.
94. *a.g.e.*, s. 238.
95. Krş. MASPERO, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, c. III, s. 56.
96. Van'ın kuzeyindeki Toprakkale'den çıkan, British Museum'daki tunç kalkan, aktaran LYNCH, *a.g.e.*, c. II, s. 62.
97. ATONTS, *a.g.e.*, s. 246.
98. Krş. ATONTS, "Emprunts de haute époque en arménien," *Revue des Études indo-européennes* içinde, c. I, 1938, fasikül 2-4, s. 457-467.

Bölüm IV

1. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, c. I (basılan tek cilt), Leipzig, 1895.
2. MEILLET, *Introduction l'étude comparative des langues indo-européennes*, s. 380.
3. MEILLET, "*La place dialectale de alam*," *R.É.A.*, c. IV, 1, 1924, s. 5.
4. MEILLET, *R.É.A.*, c. VII, 2, 1927, s. 306.
5. MEILLET, *Les dialectes indo-européens*, s. 133.
6. *a.g.e.*, s. 134.
7. Arnavutlar eski İlliryalıların torunları olarak kabul edilir. Marquart bazı Ermenice kelimelerle günümüze kadar gelmiş İllirya dilinden birkaç kelime arasında benzerlik kurar, mesela Ermenice *sivinle* İllirya dilindeki *sibina* "av mızrağı" arasında; Ennius da bunu doğrular (MARQUART, "Le berceau des Arméniens," *R.É.A.* içinde, c. VIII, 1, 1928, s. 212).
8. HERODOTOS, kitap VII, 73.
9. Bkz. daha yukarıda s. 58 ve 60. Kimmerlerin Trak kavmi kökeniyle ilgili, STRABON, I, 3, 21; XIV, 1, 40; XIII, 1, 8.
10. HERODOTOS, IV, 93.
11. Krş. G. DOTTIN, *Anciens peuples de l'Europe*, s. 157. Rumenler ve Ermeniler aynı etnik temelden geliyor olmalılar.
12. Friglerin Trak kökeni üstüne, HERODOTOS, VII, 73. STRABON, VII, 25; X, 3, 16. PLINIUS, V, 45.
13. DELAPORTE, *Les Hittites*, 1936, s. 168.
14. MASPERO, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, c. III, s. 258-259. DELAPORTE, *a.g.e.*, s. 324-326. Yunan efsanesindeki Midas (veya Midaslar) hakkında, HERODOTOS, I, 14 ve 35.
15. Krş. HERODOTOS, *a.y.*
16. Krş. FORRER, *Provinzeinteilung*, s. 80-81.
17. Krş. ATONTS, *Histoire ancienne de l'Arménie*, s. 292-293.
18. STRABON, I, III, 21.
19. A.y. Krş. MASPERO, *a.g.e.*, c. III, s. 428 not 2. RADET, *a.g.e.*, s. 176-179.
20. Asur kaynakları, MASPERO, *a.g.e.*, c. III, s. 428. RADET, *a.g.e.*, s. 180-181.

21. MASPERO, *a.g.e.*, c. III, s. 430. RADET, *a.g.e.*, s. 188-190.
22. HERODOTOS, kitap VII, 73.
23. EUDOKSOS, *Itinéraire*, ÉTIENNE DE BYZANCE *Ethnica* adlı eserinde ondan alıntı yapar, şu başlık altında Armenia: Αρμενιοι το γενος εx Φρυγιας xαι τη φωνη πολλα φρυγιζουσι (Eusthathios, Comment. ad Dionysii Periegesin. 694'e doğru) *Geographi Graeci Minores* içinde, c. II, s. 341. Frigce ile Ermenicenin bağlantılarını H. PEDERSEN, "Le groupement des dialectes indo-européens" adlı çalışmasında incelemiştir, Kopenhag, 1925 (*Danske Videnskabernes Selskab., Hist.* – Fil. Meddelelser, XI, 3), bu mesele MEILLET tarafından *R.É.A.*, c. VI, 1, 1926, s. 335-336'da tekrar ele alınmıştır. "Pedersen," diye yazıyor Meillet, "Frigce üzerine elimizde bulunan zayıf verilerin Frigcede *centum* Latin tipi veya *satem* Avesta tipi gırtlak sesleri olup olmadığına, veya, Toharcanın olduğu gibi, ikisi arasında bir yerde bulunup bulunmadığına karar vermemize bile imkân tanımadığını belirtiyor. Bu demektir ki, Ermenilerin Frig topluluklarından olduklarını söyleyen Grek tarihçilerinin tanıklıklarını dilbilim adına doğrulamak veya çürütmek için elimizde açık seçik olgular yok. Ancak bu tanıklıklar, onlara bir anlam atfedeceğimiz kadar kesin. Pedersen, olguların, Frigce için daha ziyade *satem* tipini işaret ettiğine inanıyor. Elimizdeki birkaç verinin Ermeni olgularıyla pek az uyuştuğu doğru. Ama Frigce δεως, ki besbelli Θεοις demektir, ile Ermenice '*tik/dik*' arasındaki Pedersen'in hatırlattığı yakınlık, çok dikkat çekici ve kayda değer bir tesadüf. Ayrıca eklemek gerekir ki, meşhur ιος νι σεμουν deyişindeki 'νι', artikel olarak nitelenen ama çoğu kez bütün bir bağıntılı cümleye ilişkin olan ve eski bir edat olan 'ν' edatını hatırlatıyor. Eğer Ermenicenin Frigceyle özel bir akrabalığı olduğu kabul edilirse, Ermenice hikâye birleşik zamanı '*prer*'in eski bir '*bheretor*'a dayandığı varsayımı, Frigce αδδαxετορ'da –ki αδδαxετ'e eştir– çok güçlü bir dayanak bulacaktır."
(MEILLET, *a.g.e.*, s. 336). Krş. BONFANTE'nin Ermeni-Frig incelemesi.
24. HERODOTOS, I, 103. Krş. MASPERO, *a.g.e.*, c. III, s. 354, 472, 480.
25. "Sakalar," diye yazar Strabon, "Ermenistan'ın en bereketli nahiyesini ele geçirdiler, hatta onların işgalinin hatırası olarak eyaletin ismi Sakasena olarak kaldı" (STRABON, kitap XI, VIII, 4). *Saka*'nın, İskitlerin İran lehçelerinde kendilerine verdikleri ve diğer Hint-İranlıların onlara verdikleri isim olduğunu biliyoruz (HERODOTOS, VII, 64).
26. Meillet, Marquart gibi şöyle düşünür: "Urartu devletinin yıkılışı ve ülkeyi Ermenilerin, yani Ermenice denilen Hint-Avrupa dilini getiren milletin ele geçirmesi, Med imparatorluğunun yayılmasının sonucudur." (MEILLET, *R.É.A.*, c. I, 4, 1921, s. 456-457).
27. STRABON, kitap XI, XIV, 12.
28. *Zeitschrift für Ethnologie*, 1901, s. 181 ve 209.
29. HERODOTOS, III, 93-94, ve VII, 73 ve 79. Krş. H. RAWLINSON, "On the Alarodians of Herodotus," *Herodotus*'u içinde, c. IV, s. 203-206.
30. KSENOPHON, *Kyru Paideia* (Kyros'un Çocukluğu), I, 5; II, 4; III, 1.
31. Krş. HERODOTOS, III, 93-94.
32. MEILLET, *R.É.A.*, c. I, 4, 1921, s. 456 (Marquart'la ilgili olarak, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*).
33. G. DEETERS, "Armenisch und Südkaukasisch. Ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung," *Caucasica* içinde, 3-4, *Asia Major*, Leipzig, 1927.
34. MEILLET, *R.É.A.*, c. VII, 2, 1927, s. 310-312.
35. *a.g.e.*, s. 312.
36. Kelime hazinesinden ödünç alınan unsurlara gelince, dilbilimcilerin bunlara çok az önem atfetme âdetinde oldukları bilinir. "Mesela, Ermenicedeki *voçhar* 'koyun' kelimesinin, Hint-Avrupa kelimesi *owis*'in ortadan kaldıramadığı bir Kafkas kelimesi olduğu aşikârdır," ama bunu ilk kabul eden Meillet, Marr'ı bu yolda izlemeye yanaşmaz (Krş. MEILLET, *R.É.A.*, c. VIII, 1, 1928, s. 255). Öte yandan, burada antropoloji alanına

giren her konu için yapabileceğim tek şey, M. R. KHÉRUMIAN'ın bibliyografisine bakılmasını önermek, *Introduction à l'anthropologie du Caucase. Les Arméniens*, 8, s. 298, Paris, Geuthner, 1943.

37. MOVSES KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie* [*Hayots Badmutyun*/Ermenilerin Tarihi], I, böl. X-XI, çev. Langlois (1869), s. 47 ve devamı. HOVHANNES GATOĞİGOS [TRASKHANAGERDTSİ], çev. Saint-Martin (1841), böl. VIII, s. 10.
38. MASPERO, *a.g.e.*, III, s. 687. Krş. BARTHOLOMAE, *Altiranisches Wörterbuch*, s. 197.
39. MULLER, *Fragm. Hist. Graec.*, I, s. 13
40. KHORENATSİ, *a.g.e.*, XII-XVII. Krş. ATONTS, "Emprunts de haute époque en arménien," *Revue des Études indo-europennes* içinde, c. I, 1938, fasikül 2-4, s. 467.
41. Marquart, Ayrarad'daki eski bir Ermeni başkentinin ismi olan *Armavir*'i aynı köke yaklaştırır; Ptolemaios'ta *Armaouria* veya *Armaoirra* olarak adı geçer (PTOLEMAIOS, V, 12, 5, s. 941, 5). Krş. MARQUART, "Le Berceau des Arméniens," s. 218.
42. Behistun kitabeleri, aktaran WEISSBACH-BANG, *Die altpersischen Keilinschriften*, s. 16-19, ve MASPERO, *a.g.e.*, III, s. 678-681.
43. HERODOTOS, III, 93-94.
44. *a.g.e.*, VII, 73 ve 79. Alıntının çevirisi: Herodotos, *Herodot Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 357 ve 358, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2002.
45. KSENOPHON, *Anabasis*, kitap IV, III, 1.
46. *a.g.e.*, IV, III, 4. Alıntının çevirisi: Ksenofon, *Anabasis* (*Onbinlerin Dönüşü*), Sosyal Yayınlar, s. 119, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, 1998.
47. *a.g.e.*, IV, IV, 3, 9. Alıntının çevirisi: *a.g.e.*, s. 124-125.
48. *a.g.e.*, IV, V, 25. Alıntının çevirisi: *a.g.e.*, s. 130.

48-b. *a.g.e.*, s. 131.

49. *a.g.e.*, IV, IV, 34.
50. ATONTS, *L'aspect iranien du servage*, s. 140, Société Jean BODIN, *Le Servage* içinde, Brüksel, 1937.
51. Bizans coğrafyasında Aras, kaynağının yakınlarında, fark gözetilmeksizin *Erax* ve *Phasis* olarak adlandırılırdı. HONIGMANN, harita: *Armenia byzantina*, y.o. 1050, "Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches" içinde, *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 3, Brüksel, 1939. Elbette, Kolkhis'teki Phasis kesinlikle söz konusu değildir. Sırası gelmişken, bazı Bizanslı yazarların Çoruh'a da bazen Phasis adını verdiklerini belirtelim (BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 87). Profesör Hagop Manantyan şu fikirdedir: "Phasis nehrine yönelmek için Fırat kıyılarını izleyerek geri çekilen Ksenophon ve Grek askerlerinin izledikleri yol Kiepert, Hoffmeister, Segl, Lehmann-Haupt ve diğerlerinin belirttiği istikamette değil, Ğazar Parbetsi'nin tarihinde Varşagi Cermug adıyla andığı, Diyadin-Pakavan yöresinde, şimdiki Diyadin yakınında bulunan yoldu ve oradan Bagauna-Zolokerta yolundan ve şimdiki Goğp'tan geçerek Phasis-Aras nehrine doğru ve ardından Aras nehri boyunca batıya doğru gitmişlerdi." (MANANTYAN, "Les anciens itinéraires d'Arménie, Artaxata-Satala et Artaxata-Tigranocerta, d'aprés la Table de Peutinger," Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler ve Sanatlar Enstitüsü'nün Tarih ve Sosyoloji Bölümü'nde sunulan tebliğ, 22 Şubat 1930, *R.É.A.*, c. X, 1, 1930, s. 143).
52. Yukarıda, sayfa 67-68'de değindiğimiz Frigce ve Ermenicenin benzerlikleri üstüne, sayfa 628'deki 23. dipnottaki bibliyografyayı Giulano BONFANTE'nin önemli makalesi *Armenians and Phrygians*'la tamamlamak yerinde olur. Bu makale, kitabımız yayına hazırlandığı sırada, Amerika'daki yeni Armenoloji dergisinin ilk fasikülünde yayımlandı, *Armenian Quaterly*, c. I, n° 1, Columbia University, Trinity School (Gosdan Zaryan ve Georges P. Rice'ın editörlüğünde), 1946, s. 82-100. Ermenice ile Frig diline ilişkin bilebildiklerimiz arasındaki bütün benzeşmeler, özellikle ortak Hint-Avrupa diline nazaran ünlü ve ünsüz mutasyonundaki benzeşmeler bu makalede incelenmiş. Sonuç inandırıcı görünüyor.

Bölüm V

1. ARRHİANOS, III, VIII, 5, çev. BUCHON, s. 405. Krş. STRABON, XI, XIV, 15.
2. *a.g.e.*, III, VIII, 9, s. 409.
3. PLUTARKHOS, *Eumenes*, IV.
4. SİCİLYALI DİODOROS, kitap XIX, böl. XXIII, § 2. 316'daki bu Orontes şüphesiz Diodoros'un bazı elyazmalarında Ardoates veya Artaontes diye adlandırdığı kişiyle aynıdır (DİODOROS, XXXI, 19, 5-6), Marquart bu ismi Aroantes olarak düzeltir (MARQUART, "Le berceau des Arméniens," *R.É.A.*, c. VIII, I, 1928, s. 231). Bununla birlikte, aynı kişi mi olduğu, yoksa 302'de varlığı doğrulanmış Aroantes'in sadece birkaç kazayı, mesela Sophene'yi yöneten ayrı bir satrap mı olduğu sorulmuştur (krş. DROYSEN, *Hellénisme*, II, 134 ve 515-516, ve BOUCHÉ-LECLERCQ, *Histoire des Séleucides*, I, 56).
5. APPİANOS, *Syrie*, 55.
6. Théodore REINACH, *Mithridate Eupator*, s. 102.
7. MARQUART, *a.g.e.*, s. 231.
8. POLYAİNOS, IV, 17.
9. J. DE MORGAN, *Manuel de Numismatique orientale*, s. 191.
10. POLYBİOS, VIII, 25. ANTİOKHEİALI/ ANTAKYALI İOANNES, fragman 53, *Frag. Hist. Graec.* içinde, IV, 557.
11. BOUCHÉ-LECLERCQ, *a.g.e.*, I, 159-160. Bkz. DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 192'de *"basileos Xerxou"* adına olan sikke.
12. STRABON, XI, XIV, 15. Zariadris veya Zariadres ismiyle ilgili, CHARÈS, fragman 17 (*Script. Alex.* Didot, s. 119); ATHENAİOS, XIII, s. 575. Zarehavan şehri ismini Zariadris'ten alır (krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 218).
13. STRABON, *a.y.*
14. MINORSKY, "Oriental Studies in U.R.S.S.," *Royal Central Asian Society* içinde, c. XXX, Londra, Ocak 1943, s. 82-83. Dupont-Sommer, Académie des Inscriptions'a 8 Mart 1947'de sunulan tebliğ.
15. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 113.
16. Krş. HONIGMANN, *Armenia byzantina* haritası, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* içinde, Brüksel, 1935.
17. STRABON, kitap XI, XIV, § 5. REINACH (*a.g.e.*, s. 102, not 1), Strabon'un, burada, Ermeni ırkının Ksenophon zamanından beri anonim yayılışını Artaksias ve Zariadris isimleriyle simgeleştirmek ve özetlemek istemiş olduğunu düşünür, biz aynı fikirde değiliz.
18. *Homoglôttous einai* [aynı dili konuşuyorlar (ç.n.)], STRABON, *a.y.*
19. *a.g.e.*, XI, XIV, § 6. PLUTARKHOS, *Lucullus*, çev. Pierron, s. 540.
20. STRABON, *a.g.e.*.
21. *a.g.e.*, 2, Sophene'nin başkentini Karkathiokerta diye adlandırır.
22. SİCİLYALI DİODOROS, XXXI, 17 *a.*
23. APPİANOS, *a.g.e.*, 45.
24. BOUCHÉ-LECLERCQ, *a.g.e.*, s. 296.
25. POLYBİOS, XXXI, 15 *a.* SİCİLYALI DİODOROS, XXXI, 22.
26. STRABON, XII, II, 1. Krş. *a.g.e.*, XIV, II, 29. [Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, İstanbul, 2000.]
27. Artaksias (Grek transkripsiyonu), Ermenice Ardaşes, Akamanış ismi Artakhşatra'dan –Batı'da Artakserkses– türemiştir. Zariadris, Ermenice Zareh, Zaraduşt'la –Zaratuştra/Zerdüşt– akrabadır. Keza Tigran veya Dikran da bir İran ismidir, ancak Ksenophon'un da doğruladığı gibi bir Ermenistan kralının ismidir vs.
28. JUSTİNUS, XXXVIII, VII, 2.
29. Louis H. Gray, Movses Khorenatsi ve Krikor Makistros tarafından muhafaza edilmiş putperestlik devri şiir parçalarında Ardaşes veya I. Artaksias'ın ismini saptar (L. H. GRAY, *Les mètres païens de l'Arménie*, *R.É.A.* içinde, c. VI, 2, 1926, s. 159-167).
30. JUSTİNUS, XLII, II, 6 ve XLII, III, 1. STRABON, XI, XIV, 15.
31. LUCİANUS'un verilerine göre, *Macrob.*, 15.
32. STRABON, *a.y.*

33. *a.g.e.*, XII, 2, 1.
34. *a.g.e.*, XI, 14, 15.
35. "Böylece Tigranes bütün ülkenin tek hâkimi oldu" (STRABON, *a.y.*). Şunu da belirtelim ki Dikran, Ermenistan'ın kuzey sınırlarını korumak için, Gogarene'yle birlikte askeri bir yönetim oluşturdu; bu askeri yönetim, Akatankeğos'un belirttiğine göre, *Maskat civarı pteşhi* olarak adlandırılan bir *pteşhin* yetkisi altındaydı. Krş. MARQUART, *Eranschahr*, s. 95, 165. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, s. 119-120. MOVSÊSIAN/MOVSESYAN, "Histoire des rois Kurikian de Lori," *R.É.A.* içinde, c. VII, 2, 1927, s. 214.
36. JUSTİNUS, XXXVIII, III, 2-3.
37. TİTUS LİVİUS, *Persona*, LXX. VELLEİUS PATERCULUS, II, 24, 3. PLUTARKHOS, *Sylla*, V, 8.
38. JUSTİNUS, XXXVIII, III, 5.
39. APPİANOS, *Mithridates*, 9. JUSTİNUS, XXXVIII, III, 4.
40. REINACH, *Revue des études grecques*, c. II, 384.
41. STRABON, XI, XIV, 15. PLUTARKHOS, *Lucullus*, çev. Pierron, II, s. 531. DİON KASSİOS, *Histoire Romain*, XXXVI, 16. APPİANOS, *a.g.e.*, 106. JUSTİNUS, XL, I. KARAKSLI İSİDOROS, böl. VI.
42. REINACH, *Mithridate Eupator*, s. 312.
43. APPİANOS'a göre 84'te (*Syrie*, 48), JUSTİNUS'a göre 86'da (XL, 1, 4 ve XL, 2, 3), ama burada kesinlikle Appianos haklı. Krş. BOUCHÉ-LECLERCQ, *a.g.e.*, c. II, s. 608.
44. APPİANOS, *a.g.e.*, 48, 69. Krş. BOUCHÉ-LECLERCQ, *a.g.e.*, I, s. 430.
45. BOUCHÉ-LECLERCQ, *a.g.e.*, I, s. 431.
46. EUTROPİUS, VI, 14, 2. Krş. STRABON, XVI, 2, 8.
47. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 21. JOSEPHUS, *Antiquité*, XIII, 16, 4.
48. Krş. ECKHARDT, *Klio*, 1910, s. 32 ve devamı.
49. LEHMANN-HAUPT, *Armenien*, I, böl. 13, s. 410 ve devamı. 17. yy. Ermeni yazarı Tebrizli Arakel'e göre, "Dikranagerd, Amida'dır" (çev. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, c. II, 1874, s. 305).
50. Krş. REINACH, *a.g.e.*, s. 346.
51. Roma devrinde Ermenistan'dan geçen ticaret yollarıyla ilgili, krş. MANANTYAN, "Les anciens itinéraires d'Arménie, Artaxata-Satala et Artaxata-Tigranocerta, d'après la carte de Peutinger," *R.É.A.* içinde, c. X, 1, 1930, s. 143-147.
52. APPİANOS, *a.g.e.*, 67. STRABON, XI, 14,15; XII, 2, 9. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 21.
53. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 37. PLUTARKHOS, *Pompeius*, 28.
54. PLUTARKHOS, *Lucullus*, 21, 29.
55. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 52.
56. Dikran'ın sikkelerindeki kraliyet tacına da bakınız, DE MORGAN, *a.g.e.*, s. 192.
57. REINACH, *a.g.e.*, s. 343. ATONTS, *Le Servage*, s. 141.
58. MARQUART, *a.g.e.*, I, s. 175 ve devamı. İran dilindeki etimolojisine dair bkz. A. PAGLIARO, *Rivista degli studi orientali*, XII, s. 160 ve devamı ve CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, 1936, s. 96, not 6 ve s. 522.
59. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 20.
60. APPİANOS, *a.g.e.*, 48.
61. "Igitur accitus in regnum Syriae per X et VIII annos (X ve IV yıl diye okuyun) tranquillissimo regno potitus est; neque bello alium lacessere neque lacessitus inferre alii bellum necesse habuit" (JUSTİNUS, XL, I, 4).
62. REINACH, *a.g.e.*, s. 312.
63. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 22. STRABON, XIII, 1, 55. *Scol. Apoll. Rhod.*, IV, 133 (*Fragm. hist. graec.*, III, 204 *b*, n° 1).
64. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 29.
65. PLUTARKHOS, *Crassus*, 33.
66. Krş. TACİTUS, *Annales*, XV, 27. FRONTİNUS, II, 9, 5.
67. APOLLONİDES, aktaran STRABON, XI, 13, 2.
68. STRABON, XI, 14, 6.
69. REINACH, *a.g.e.*, s. 345. Gerçekte, Ermenistan sarayı Büyük Dikran'dan beri Grek tarzına maruz kalmaya devam ettiyse de, Helenleşme Ermeni dili ve edebiyatında çok daha sonra, Hıristiyanlık döneminde

kendini gösterdi. "Slavca gibi Ermenice de, doğrudan Grekçe kelimeleri ancak Hıristiyanlık yeni kurumlarla birlikte yeni kelimeler getirdiğinde aldı." (MEILLET, "De l'influence parthe sur la langue arménienne," *R.É.A.* içinde, c. I, 1920, s. 10. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 322 ve devamı).

70. REINACH, *a.g.e.*, s. 347-348.
71. PLUTARKHOS, *Lucullus*, XXI, XXIII, 2.
72. *a.g.e.*, XXIX. STRABON, XVI, 1, 24.
73. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, XXIV, düzelten REINACH, *a.g.e.*, s. 358.
74. Lucullus'un ve Pompeius'un Ermenistan seferleri üzerine, krş. HENDERSON, "Controversies in Armenian topography," *Journal of Philology* içinde, c. XXVIII, 1903, s. 98-112 ve 271-286. ECKHARDT, "Die armenischen Feldzuge des Lucullus," *Klio* içinde, IX, 1909, s. 400-412 ve X, s. 192-231. GUSE, "Die Feldzüge des dritten Mithradatischen Krieges in Pontus und Armenien," *Klio* içinde, XX, 1926, s. 332-343.
75. XI. HILIN (DİON KASSİOS), s. 3.
76. REINACH, *a.g.e.*, s. 360.
77. Memnon'un verdiği rakam; Reinach, bu rakamı diğer eski tarihçilerin çok abartılı rakamlarına tercih eder.
78. MEMNON, y.o. 56 ve APPİANOS, y.o. 85.
79. REINACH, *a.g.e.*, s. 362.
80. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 26-28. APPİANOS, *Mithridates*, 85. MEMNON, y.o. 57. FRONTİNUS, II, 2, 4; böl. II, 1, 14. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 2, 3.
81. EUSEBİOS, II, 135 *h*.
82. REINACH, *a.g.e.*, s. 365.
83. *a.g.e.*, s. 366-368, PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 31, DION, XXXVI, 7, ve APPİANOS, *a.g.e.*, 87.
84. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 16, 2.
85. APPİANOS, *a.g.e.*, 104. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 51.
86. APPİANOS, *a.g.e.*, 104. PLUTARKHOS, Pompeius, XXXIII, 1-4. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 50-53. CİCERO, *Pro Sestio*, XXXVII, 58. VALERİUS MAXİMUS, V, 1, 9. EUTROPİUS, VI, 13.
87. APPİANOS, *a.g.e.*, 105.
88. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XXXVI, 45; XXXVII, 1-3. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 34. Ortaçağdaki Ağvanların ataları olan Albanialılar, Hazar denizi ile İora arasındaki ülkelerde –şimdiki Kahetiya– oturan ve Derbent'ten Kura ile Aras nehirlerinin ağızlarına kadar uzanan büyük bir milletti. Erken ortaçağda, Hazar Türklerinin akınları onları güneye doğru itecekti ve 6. yy.da Hıristiyan Ağvanların patriklik merkezi Barda'ya aktarılacaktı. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 137, not 2.
89. BABELON, *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, 1890, s. 215, levha XXIX, şekil 16. MORGAN, *a.g.e.*, s. 193.
90. PLUTARKHOS, *Crassus*, 33.
91. *a.g.e.*, 14.
92. *a.g.e.*, 21-22. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XL, 162.
93. PLUTARKHOS, *a.g.e.*, 33.
94. *a.g.e.*, son bölüm.
95. DİON KASSİOS'da Praaspa, *a.g.e.*, XLIX, 25. PLUTARKHOS'ta Phraata. Bu şehrin yerinin şimdiye kadar Taht-ı Süleyman'da olduğu belirtiliyordu. Minorsky, söz konusu şehrin Marağa olduğunu ortaya koydu. MINORSKY, "Roman and Byzantine campaigns in Atropatene," *Bulletin of School of Oriental Studies* içinde, 1944, XI, 2, s. 258-263.
96. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XLIX, 25-31; APPİANOS, *Guerres civiles*, V, 133. TİTUS LİVİUS, *a.g.e.*, CXXX; PLUTARKHOS, *Antonius*, XXXVII-LII. VELLEİUS PATERCULUS, *Histoire Romain*, II, 82. FLORUS, *Epitome*, II, 20. STRABON, XI, 13, 3-4.
97. MOMMSEN, *Histoire romaine*, X, 191-192.
98. STRABON, XI, 13, 4.
99. MOMMSEN, *a.g.e.*, s. 192.
100. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XLIX, 39-40. APPİANOS, *a.g.e.*, V, 145. TİTUS LİVİUS, *a.g.e.*, CXXXI; PLUTARKHOS, *Antonius*, L; OROSİO, VI, 19.
101. TACİTUS, *a.g.e.*, II, 3. JOSEPHUS, *a.g.e.*, XV, 105. *Inscription* d'Ancyra, 27.

102. STRABON, XI, 13, 2.
103. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, XLIX, 44.
104. Augustus'un Ermenistan politikasıyla ilgili, krş. Pascal ASDOURIAN, *Die politische Beziehungen zwischen Armenien und Rom vom 190 v. J.C. bis 428 n. Chr.*, Venedik, 1911, s. 66-78.
105. *Res gestae Divi Augusti*, V, 25-28. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LIV, 9.
106. *Res gestae Divi Augusti*, V, 28-32.
107. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LV, 10. TACİTUS, *a.g.e.*, II, 3-4.
108. DE MORGAN, *a.g.e.*, şekil 220, s. 194.
109. TACİTUS, *a.g.e.*, II, 4.

Bölüm VI

1. TACİTUS, *Annales*, II, 4 ve 68.
2. *a.g.e.*, II, 56.
3. *a.g.e.*, VI, 32-36.
4. *a.g.e.*, XI, 8-9. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, *Annales*, s. 63, not 5.
5. Krş. Em. EGLI, *Feldzûge in Armenien von 41 bis 63 n. Chr.*, Max BÜDINGER'in *Untersuchungen zur römischer Kaisergeschichte*'leri içinde, I, s. 267-362, Leipzig, 1868.
6. TACİTUS, *a.g.e.*, XII, 44-50.
7. *a.g.e.*, XII, 51.
8. *a.g.e.*, XIII, 7. Neron'un hükümdarlığı devrinde Ermeni sorunuyla ilgili olarak krş. P. ASDOURIAN, *Die politische Beziehungen zwischen Armenien und Rom vom 190 v. J.C. bis 428 n. Chr.*, s. 88-98.
9. TACİTUS, *a.g.e.*, XIV, 23.
10. *a.g.e.*, XIV, 24.
11. *a.g.e.*, XIV, 25.
12. *a.g.e.*, XIV, 26.
13. *a.y.*
14. Krş. MARQUART, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländirchen Gesselschaft*, [ZDMG] içinde, 49, s. 639.
15. TACİTUS, *a.g.e.*, XV, 1-5.
16. *a.g.e.*, XV, 7-17.
17. *a.g.e.*, XV, 26.
18. *a.g.e.*, XV, 28.
19. SUETONİUS, *Neron*, XIII. DİON KASSİOS, *Histoire Romain*, LXIII, 1-7. BÜYÜK PLİNİUS, *Naturalis Historiae*, XXXIII, 54.
20. TACİTUS, *Historiae*, I, 6. SUETONİUS, *a.g.e.*, XIX.
21. JOSEPHUS, *De bello judaico*, VII, 7, 4.
22. 1867'de bulunmuş olan, Tiflis Müzesi'ndeki Grekçe kitabe. Krş. "Deux textes épigraphiques découverts en Transcaucasie," *Journal Asiatique*, c. XIII, Şubat 1869, s. 94-104. A. SANDERS, *Kaukasien*, 1942, s. 65.
23. Kevork ASLAN, *Études historiques sur le peuple arménien*, s. 127 (Aşgadar adı altında).
24. MOMMSEN, *Histoire romaine*, c. X, s. 233, n° 2, DİON KASSİOS'a dayanarak, *a.g.e.*, fragman LXVIII, 17. Şunu belirtelim ki, *Gürcü Vakayinamesi*'ne inanacak olursak, o döneme doğru, İberya kralları Azork ile Armazel'in hükümdarlığı devrinde (87-103?), meşhur Ermeni derebeyi ailesi Bagratlılar (Pakraduniler) ilk defa Ermeni-Gürcü sınırlarında ortaya çıkmış. Nitekim, *Gürcü Vakayinamesi*'nde Pürad'ın oğlu Sımpat --Sımpat Püradyan– adlı bir Ermeni derebeyinden bahsedilir; bu kişi İberyalıların bir akınını Ermenistan'dan püskürtmüş, sonra da İberya'yı yakıp yıkmış (*Histoire de la Géorgie*, I, *Chronique*, s. 69-70). Uzak geçmişteki bu Pakraduni, Dayk'taki Sımpadavan şehrinin kurucusuymuş. Taokhosların eski ülkesi olan Tao veya Dayk, Brosset'ye göre, gerçekten de Pakradunilerin ilk mülküdür (BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 141).
25. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXVIII, 20. EUTROPİUS, VIII, 3. Fronto'dan (*Principia Historiae*, Naber yayını, s. 209) ve Suidas'tan fragmanlar, DE LA BERGE, "Essai sur le règne de Trajan" içinde, s. 165-166.
26. O dönemdeki Kafkas halkları üzerine bkz. ARRHİANOS, *Periple du Pont Euxin*, XI. Trajanus'un Ermenistan politikası üzerine, ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 103-109.
27. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXIX, 15. *Histoire Auguste*, *Vie d'Hadrien*, XXI. Krş. ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 109-110.

28. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 6559.
29. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, V, 32-33. *Histoire Auguste, Vita Hadriani*, 13, 21; *vita (Antonini) Pii*, 9. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXIX, 15, 2.
30. H. COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain*, 2. baskı, II, *Antonin*, n° 686. Sohæmos'un Ermenistan tahtına 163'te çıktığını söyleyen MOMMSEN'in akıl yürütme tarzı beni ikna etmedi (*a.g.e.*, s. 247).
31. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXXI, 2.
32. İamblikhos'un tanıklığı, Photios'un seçme parçası, 10.
33. Krş. KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie* [*Hayots Badmutyun*/Ermenilerin Tarihi], II, LXV, s. 113.
34. *Histoire Auguste*, *Vie de Marc Aurèle*, IX, ve *Vie de Lucius Verus*, VII. Suidas Lugati, *Priscus* kelimesinde. Kainepolis'teki Roma garnizonuyla ilgili olarak, *Corpus Inscript. Latin.*, III, 6052. Babelon, Kainepolis'e (veya Kainopolis) XV. lejyonun (Kapadokya'daki *Legio Apollinaris*) bir müfrezesinin yerleşmesini, Ermenistan'ın Roma tarafından bir daha ilhak edilmesinin bir kanıtı olarak görür (BABELON, *Artaxata*, *C.R. de l'Acad. des Inscr.* içinde, 1911, s. 363-374). Marcus Aurelius'un genel Ermenistan politikası üstüne, ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 112-116.
35. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXXV, 9. HERODİANOS, III, 9, 2. Krş. ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 116-117.
36. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXXVII, 12, 2 ve LXXVIII, 27, 4. Krş. ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 117-119.
37. DİON KASSİOS, *a.g.e.*, LXXVII, 21, 1.
38. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXVII, s. 115.
39. Krş. ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 119-120.
40. MEILLET, *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, XVII, s. 342. MEILLET, "De quelques mots parthes en arménien," *R.É.A.*, c. II, 1, 1922, s. 1.
41. Krş. GUTSCHMIDT, *ZDMG*, XXXI, s. 47 ve ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 120-125.
42. AKATANKEĞOS, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie* içinde, çev. LANGLOIS, c. I, 1867, kitap I, böl. X, s. 115-118. KHORENATSİ, aynı koleksiyon içinde, c. II, 1869, kitap II, LXXI-LXXIII, s. 117-118, aynı kaynaklara bağlıdır.
43. Vehsacan hakkında, krş. KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie*, I, LXXII, s. 117. P'o-tiao = Vasudeva hakkında, krş. LA VALLÉE-POUSSIN, *L'Inde au temps des Mauryas*, s. 373 ve PELLIOT, "Tokharien et Koutchéen," *Journal Asiatique*, Ocak-Mart, 1934, s. 40. Bkz. GHIRSHMAN, "Fouilles à Bégram (Afghanistan)," Académie des Inscriptions'a ve Société Asiatique'e 12 Aralık 1944'te sunulan tebliğ. Makale: "Fouilles à Bégram," *Journal Asiatique*'te 1943-1944 yıllarında yayımlandı, s. 63-64 (1946).
44. GHIRSHMAN, yukarıda anılan tebliğ.
45. KHORENATSİ onun soylu Surenler ailesinden olduğunu ileri sürer (*a.g.e.*, s. 118), bu ayrıntı Akatankeğos'ta yoktur. Surenler hakkında, krş. CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, 1936, s. 98.
46. AKATANKEĞOS, böl. II, § 13. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXXIV. TOURNEBIZE, Khosrov-Dırtad'ın öldürülmesini 238'den 252'ye taşır (*Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 430 ve devamı).
47. ZONARAS, XII, 19; ve ZOSİMUS, III, 32.
48. AKATANKEĞOS, III, § 16.
49. ZONARAS, XII, 21. Krş. GUTSCHMIDT, *ZDMG*, XXXI, 48. Ardavazt'ın ismi yaklaşık 260 yılı başlığı altında TREBELLİUS POLLİON tarafından verilmiştir, *Valerianus*, 6.
50. ASDOURIAN, *a.g.e.*, s. 131-135.
51. MARCELLİNUS, XXIII, 5, 11. EUTROPİUS, IX, 24.
52. MARCELLİNUS, XXV, 7, 9. PETRUS PATRİCİUS, fragman 14. DINDORF, I, 433 ve aktaran MULLER, IV, 189.
53. AKATANKEĞOS, III, § 18-21. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXXIX.
54. MEILLET, "De l'influence parthe sur la langue arménienne," *R.É.A.* içinde, c. I, 1920, s. 9. Krş. R. GAUTHIOT, *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, XIX, s. 125.

55. MEILLET, "Flexion en a d'adjectifs arméniens," *R.É.A.* içinde, III, 1923, s. 5.
56. BARTHOLOMAE, *Zur Kenntnis d. mitteliran. Mundarten*, V, 14 (Sitzungsber. d. Heidel. Ak. P. H. Kl. 1923, 3).
57. MEILLET, "De l'influence parthe..." s. 11. Krş. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, I, s. 363.
58. MEILLET, *a.g.e.*, s. 14.
59. STRABON, kitap XII, III, § 37. LUKİANOS, *De Dea Syria*, § 32. Krş. ATONTS, "Les vestiges d'un ancien culte en Arménie," *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* içinde, c. IV, 1936 (*Mélanges Franz Cumont*, s. 511).
60. PSEUDO-PLUTARKHOS, *De fluviis*, XXIII, 4.
61. PLATON, *République*, X, 614. [Türkçesi: *Devlet*, Remzi Kitabevi, çev. Sabahattin Eyuboğlu-M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1980]
62. ATONTS, *a.g.e.*, s. 505.
63. STRABON, kitap XI, XIV, § 16 ve kitap XII, III, § 36.
64. Ahuralar (Sanskritçe Asura) eski Hint-İran dünyasında anlaşma/dostluk tanrılarıydı. Mazda "Bilge" demektir.
65. MEILLET, "Sur les termes religieux iraniens en arménien," *R.É.A.* içinde, I, 3, 1921, s. 233.
66. AKATANKEĞOS, çev. LANGLOIS, *a.g.e.*, § 22, s. 127, § 28, s. 129, § 57, s. 134, § 133, s. 167.
67. Krş. A. CARRIÈRE, *Les huit sanctuaires de l'Arménie païenne*, Paris, 1899, s. 12 ve devamı.
68. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, VIII, s. 84. Ptolemaios, Armavir'dan Armaouria diye söz eder (PTOLEMAİOS, V, 12, 5). Krş. MARQUART, "Le berceau des Arméniens," *R.É.A.* içinde, c. VIII, 1, 1928, s. 218.
69. KHORENATSİ, *a.g.e.*, I, XX, çev. LANGLOIS, *a.g.e.*, s. 71.
70. AKATANKEĞOS, CVIII, § 129, s. 164. Krş. EMIN, çev. STADLER, *Recherches sur le paganisme arménien* (1864), s. 18-20 ve Fr. MACLER, *Trois conférences sur l'Arménie*, Musée Guimet, 1927, s. 52.
71. Aşdişad, Aşde'nin veya Astarte'nin sevinci (MARQUART, *a.g.e.*, s. 218).
72. AKATANKEĞOS, CXIV, § 141, s. 173. TOVMA ARDZRUNİ, Brosset yayını, III, 18 ve I, 7.
73. Eski İran'da, lakabı Anahita olan tanrıça Aredvi-soura'dır. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 31. Ona Akamanışların ve Partların da taptığı görülür, ama karakteri fazlasıyla Mezopotamya tanrıçalarının etkisi altında kalmıştır.
74. AKATANKEĞOS, V, § 21, s. 125-126. BÜYÜK PLİNİUS, *a.g.e.*, V, XXXIII, 82. STRABON, kitap XI, XIV, § 16.
75. STRABON, *a.g.e.*.
76. AKATANKEĞOS, CXIV, § 141, s. 173. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XIV, s. 88.
77. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 152.
78. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XIV, s. 88.
79. *a.y.*
80. MACLER, *a.g.e.*, s. 55. Aynı kök *Pakavan*'da karşımıza çıkar, "Paka'nın (veya Mihr'in) kasabası," *Pakayariç*, "Paka kültü mekânı," vs. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 218.
81. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XII (s. 86), XIV (s. 88) ve XLIX (s. 105).
82. MEILLET, *R.É.A.*, c. VI, 1, 1926, s. 37.
83. BENVENISTE, "L'origine du vichap arménien," *R.É.A.* içinde, c. VII, 1, 1927, s. 7-9.
84. Meselenin bütünü için bkz. ANANIKIAN, *Armenian Mythology*, Boston, 1925. Krş. WESENDONCK, "Ueber georgisches Heidentum," A. DIRR'in *Caucasica*'ları içinde, fasikül I, Asia Major, 1924.

Bölüm VII

1. EUSEBİOS, *Hist. Eccles.*, I, XIII. KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie* [*Hayots Badmutyun*/Ermenilerin Tarihi], II, XXX-XXXIII, s. 95-98.
2. Krş. R. A. LIPSIUS, *Die edessenische*

Abgarsage, kritisch Untersucht., Brunswick, 1880. TIXERONT, *Les origines de l'Église d'Edesse et la légende d'Abgar*, 1888. J. P. MARTIN, *Les origines de l'Église d'Edesse et des Églises syriennes*, 1889. HONIGMANN, "Orfa," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1062.

3. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XXXIV, s. 98. Léroubna (Laboubna), V-IX, çev. EMIN, s. 327-330. PAVISTOS PÜZANT, III, böl. I ve XII, çev. EMIN, s. 210 ve 222. Krş. TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie, s. 404-413.*

4. TERTULLİANUS, *Traité contre les Juifs*, böl. VII, aktaran MIGNE, *Patrologie latine*, II, n° 610. Burada ele almayacağım Gürcistan'ın Hıristiyanlığı kabulüne gelince, bkz. P. PEETERS, "Les débuts du christianisme en Géorgie, d'après les sources hagiographiques," *Annalecta Bollandiana*, L, fasikül 1-2, s. 17-18.

5. PAVISTOS, III, II, çev. EMIN, s. 210. Bkz. bu sözlü geleneğin eleştirisi ATONTS, "Grégoire l'Illuminateur et Anak le Parthe," *R.É.A.*, c. VIII, 1928, s. 233-245.

6. AKATANKEĞOS, § 17, s. 122. Monofizit Arap piskoposu Yeoryios'un (öl. 724 veya 740) düşündüğü gibi, Krikor'un Kapadokya kökenli olup olmadığı sorusuyla ilgili olarak, krş. RYSSEL, *Ein Brief Georgs, Bishop der Araber*, Gotha, 1883, *Theol. Stud.*, LVI, s. 353 ve N. MARR, Rusya İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü'nün *Zapiski*'leri içinde, XVI, 1905. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 426-428 ve ATONTS, *a.g.e.*, s. 244-245.

7. AKATANKEĞOS, V, § 22 - XI, § 54, s. 126-133.

8. *a.g.e.*, XIII, § 59-XVI, § 83, s. 136-147. PARBETSİ, c. II, çev. GHAZARIAN/ĞAZARYAN, s. 260.

9. AKATANKEĞOS, XX, § 89, CI, § 110, CV, § 123.

10. *a.g.e.*, § 124.

11. ATONTS, "Les vestiges d'un ancien culte en Arménie," *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* içinde, c. IV, 1936 (*Mélanges Franz Cumont*, s. 513).

12. AKATANKEĞOS, CVIII, § 129 - CIX, § 133.

13. *a.g.e.*, § 134.

14. *a.g.e.*, CXII, s. 170-171.

15. Krş. MARQUART, *Südarmenien*, s. 41, 45. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (Brüksel, 1935), s. 69.

16. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, 7-8. Bu tanınmış aile hakkında bkz. MARQUART'ın Ermeni Pakradunilerin Şeceresi, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* içinde (Leipzig, 1903), s. 391-465, bu soyağacı Peder HAPOZYAN'ın Ermenice çevirisinde düzeltilmiş ve çok genişletilmiştir, Viyana, Mıkhitaristler Basımevi, 1913 (1915).

17. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie, Additions*, s. 73 (*pteşh* biçimini benimser).

18. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, 7.

19. AKATANKEĞOS, CXIII, § 139, 140.

20. *a.g.e.*, CXIV, § 141, 142, CXV, § 143, 144.

21. Krş. ATONTS, aktaran HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 206, not 6.

22. Krş. ZENOP KLAG, *Histoire de Daron* [*Badmutyun Darono*/Daron'un (Muş) Tarihi], aktaran LANGLOIS, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie*, c. I, s. 344-349. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 206.

23. AKATANKEĞOS, CXVII, § 149.

24. *a.g.e.*, CXX, § 152.

25. *a.g.e.*, CXXIII, § 158.

26. Krş. GELZER-HILGENFELD, *Patrum Nicaenorum nomina*, Leipzig, 1898.

27. PAVISTOS, III, II, s. 211. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XCI, s. 130. Tordan'la ilgili krş. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 284. Ermeni kilise geleneğine göre, Aziz Krikor Lusavoriç'in naaşı sonradan bir Mamigonyan prensi (Krikor Mamigonyan, 662'den 685'e Ermenistan valisi) tarafından ya Tordan'dan ya da Konstantinopolis'ten [İstanbul] Vağarşabad'a götürülmüş. Azizin çene kemiği Ağvan piskoposu İsrayel'e ve Ağvan prensi Varaz Dırdat'a, "amcası Civanşir'in ve Krikor Mamigonyan'ın karısı olan halasının ricaları sayesinde" teslim edilmiş. (MUYLDERMANS, *La domination arabe en*

Arménie, extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Étude de critique textuelle et littéraire, Louvain ve Paris (Geuthner), 1927, s. 85, n° 2, konunun bibliyografyasıyla birlikte).

28. Ermenicede "ata" anlamına gelen *nahabed* İran kökenlidir (krş. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, s. 200). Önceleri bir "kabile reisi"ni belirtmek için kullanılan kelime ile Partça *nafapati* kelimesi arasında akrabalık olabilir (MEILLET, "De quelques mots parthes en arménien," *R.É.A.* içinde, c. II, 1, 1922, s. 2).
29. MEILLET, "*Le mot ekeleci*," *R.É.A.*, c. IX, 1, 1929, s. 132-133.
30. *a.g.e.*, IX, s. 133-134.
31. *a.g.e.*, s. 134-136.
32. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXXXIV, s. 124. ASOĞİG, II, böl. I, s. 43.
33. KHORENATSİ, Mamigonyan sülalesine adını veren kurucunun, "Mamgun"un, "Cınların ülkesinden" gelmiş olduğunu düşünür, bu "Cın"ın –hayli yanlış olarak– "Çin" veya daha ziyade Orta Asya olduğu söylenmiştir (KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXXVIII.). Krş. HANNÈS SKOLD, "L'origine des Mamiconiens," *R.É.A.*, c. V, 1, 1925, s. 131-139.
34. Çev. LANGLOIS, *a.g.e.*, c. I, s. 194.
35. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, XCI, s. 130.
36. PAVISTOS, III, III, s. 211. KHORENATSİ, III, II, s. 134.
37. Khorenatsi'nin ifadesine göre, Yegeğiats'taki (Agilisen) Til kasabası, Nane'nin tapınağı, patrik Arisdages'e bu şekilde verilmiş, o da buraya defnedilmişti (KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, II).
38. *a.g.e.*, c. V, s. 135.
39. PAVISTOS, III, IX. Andok'un oğlu ve halefi olan Vağinag, 316'dan 325'e Sünik'te hüküm sürmüş. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 15.
40. Krş. ASOĞİG, I, V, çev. DULAURIER, s. 30. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 180.
41. ASOĞİG, II, I. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, LXXXIV.
42. PAVISTOS, III, IV.
43. *a.g.e.*, VIII. Pıznunilerin yurtluğu olan Pıznunik, Khlat'tan [Ahlat] Bitlis'e, Van gölünün batı kıyısında yer alıyordu.
44. *a.g.e.*, X. Krş. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, VII.
45. Dıvin adının İran-öncesi kökeni üzerine, krş. MINORSKY, "Le nom de Dvin," *R.É.A.*, c. X, 1, 1930, s. 117-120.
46. PAVISTOS, III, VIII. Krş. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, VIII.
47. Ermenilerin Ağvanlar diye adlandırdıkları halka Greklerin *Albanoi* dediklerini biliyoruz.
48. PAVISTOS, III, VI. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, III.
49. PAVISTOS, III, VII.
50. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, VI ve IX.
51. Krş. G. DUMÉZIL, "Une chrétienté disparue, Les Albaniens du Caucase," *Journal Asiatique* (Mélanges Asiatiques), 1940-1941, fasikül 1, s. 126.
52. STRABON, 4, 1.
53. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, 54.
54. HATİP ZAHARYA, *Chronique ecclésiastique*, çev. AHRENS-KRÜGER, s. 253. Krş. THOPDSCHIAN/TOPCİYAN, "Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Achot I und Sembat I," *Westasiatische Studien*, VIII, 1905, s. 156. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 266. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 13.
55. ISDEPANOS ORPELYAN, *Histoire de la Siounie* [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/ Sünik Eyaleti Tarihi], I, s. 7-8.
56. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 15. Ama, Ermenistan sarayına vasal olarak kabul edilen Sünik prenslerinin, bir zamanlar egemen prens olduklarını hatırladıkları oluyordu. MOVSES GAĞANGADVATSİ, *Histoire des Aghouans* [Badmutyun Ağvanits Aşkharhi/Ağvan Yurdunun Tarihi], s. 82) ve ORPELYAN (*a.g.e.*, I, s. 20), Andok'un, Persia kralı Şahpur'un sarayına kabul edildiğinde ne yemek yediğini ne içki içtiğini, çünkü öncelik hakkı sırasına göre Sasani protokolünde ona ancak 14. minderin ayrılmış olduğunu anlatırlar.
57. PAVISTOS, III, XI.

58. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 8.
59. PAVISTOS, III, XII. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XIV, bu hikâyeye imparator Julianus'u karıştırır; Husig onun portresini kiliseye sokmayı reddetmiş, bunun üzerine Dikran öfkeden deliye dönmüştür. Bu koşutluk kronolojik olarak imkânsız.
60. PAVISTOS, III, XIV.
61. *a.g.e.*, XVI. KHORENATSİ, III, XVI.
62. PAVISTOS, III, XVII.
63. *a.g.e.*, III, XVIII. ARDZIRUNİ, çev. BROSSET, kitap I, c. I, s. 52.
64. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XV.
65. PAVISTOS, III, XX.
66. ZDMG, XLIX, s. 221.
67. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XIII.
68. *a.g.e.*, III, XVII.
69. MARCELLİNUS, XX, XI, 3. MARQUART, "Untersuchungen zur Gesehichte von Eran, 5, Zur Kritik des Faustos von Byzanz," *Philologus* içinde, c. LV (1896), s. 220.
70. PAVISTOS, IV, II, s. 236. Mamigonyanların yeniden iktidara getirilmesi ve methiyle ilgili benzer bir saptama *Généalogie de saint Grégoire l'Illuminateur et Vie de saint Nersès*'in **anonim** yazarında da görülür, LANGLOIS, *a.g.e.*, c. II, s. 22-23.
71. PAVISTOS, IV, III. *Généalogie de saint Grégoire...*, *a.g.e.*, böl. II, s. 22-23.
72. PAVISTOS, IV, IV. *Généalogie de saint Grégoire...*, III, s. 24.
73. PAVISTOS, IV, IV. *Généalogie de saint Grégoire...*, VI, s. 27.
74. Krş. PAVISTOS, V, XXV-XXVIII.
75. PAVISTOS, IV, XV. *Généalogie de saint Grégoire...*, X.
76. Parantzem (öl. 380), daha yukarıda gördüğümüz gibi, Sünik prensi Andok'un (Antiok, Antiokhos) kızıydı. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 12.
77. Krş. PAVISTOS, IV, XV-XVI, 15-16. *Généalogie de saint Grégoire...*, VII-VIII. *KHORENATSİ, a.g.e., III, XXII-XXIV. Bkz.* BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 15.
78. *Généalogie de saint Grégoire...*, VII (s. 28).
79. *a.g.e.*, IX. PAVISTOS, IV, XII-XIII. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXVII.
80. PAVISTOS, IV, XIX. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXXI.
81. PAVISTOS, IV, XVII. Irakhani-Irkhan'la ilgili olarak, HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 360. Krş. PEETERS, "Le début de la persécution de Sapor d'après Fauste de Byzance," *R.É.A.*, c. I, 1, 1920, s. 18.
82. PAVISTOS, IV, XIX.
83. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXXI-XXXII.
84. PAVISTOS, IV, XXIII. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXIX. ARDZIRUNİ, I, § 9, s. 54-55, çev. BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, c. I, s. 54.
85. Krş. A. CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, 1936, s. 137.
86. Bkz. daha yukarıda, s. 129 .
87. Bkz. daha ileride, s. 138-139.
88. PAVISTOS, IV, XVI ve XVIII. Krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 15-19.
89. PAVISTOS, IV, XX, s. 256-257.
90. PROKOPİOS, *De bello persico*, I, 5.
91. MARCELLİNUS, XX, XI, s. 139-140.
92. *a.g.e.*, XXI, VII, s. 151.
93. *a.g.e.*, XXIII, III, s. 193-194.
94. *a.g.e.*, XXV, VII, s. 240.
95. *a.g.e.*, XXV, VII, s. 241. PAVISTOS, IV, XXI, benzer bir bilgiyi özet halinde verir.
96. PAVISTOS, IV, XXI.
97. *a.g.e.*, XXII.
98. *a.g.e.*, XXIII-XXIV.
99. *a.g.e.*, XXV-XLIX.
100. *a.g.e.*, L. Aynı döneme doğru, Kukark *pteşhi* ve onunla birlikte Tzor ve Goğp kazalarının beyleri II. Arşag'ın metbuiyetinden çıkıp İberyalılarınkine geçtiler. (MOVSESYAN, "Histoire des rois Kurikian de Lori," *R.É.A.*, c. VII, 2, 1927, s. 214).
101. PAVISTOS, IV, L. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXXVI.
102. PAVISTOS, IV, 51.
103. *a.g.e.*, IV, 53-54 ve V, 7. KHORENATSİ, *a.g.e., III, XXXIV-XXXV. ARDZIRUNİ, I, §* 9, çev. BROSSET (*Collection d'historiens arméniens*, I, 1, s. 54). Pavıstos'un versiyonu PROKOPİOS'ta karşımıza çıkar, *a.g.e.*, I, böl. V. Krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 21, not 3.

104. MARCELLİNUS, *a.y.*
105. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XVII.
106. PEETERS, *a.g.e.*, s. 25, not 1.
107. LEHMANN-HAUPT, *Armenien*, s. 419-420.
108. MARCELLİNUS, *a.y.*
109. PAVISTOS, IV, 55.
110. MARCELLİNUS, *a.y.* Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie* içinde, I, s. 20, not 4.
111. MARCELLİNUS'ta: Para, Papa diye okunacak.
112. MARCELLİNUS, *a.y.*
113. PAVISTOS, V, 1.
114. MARCELLİNUS, *a.y.*
115. *a.y.* PAVISTOS, IV, 55.
116. PAVISTOS, IV, 55.
117. *a.g.e.*, IV, 56. KHORENATSİ, III, XXX.
118. PAVISTOS, IV, 57.
119. PAVISTOS, IV, 58. ARDZIRUNİ, I, § 9, s. 55-56.
120. ARDZIRUNİ, I, § 9 (BROSSET, *a.g.e.*, c. I, s. 58).
121. PAVISTOS'ta Ate olarak (V, 1); KHORENATSİ'de Atte olarak (*a.g.e.*, III, XXXVIII) geçer.
122. PAVISTOS, V, 1.
123. *a.y.*
124. *a.y.*
125. Bu anlatı Tovma Ardzıruni'de daha renklidir: "Krallıkla ilgili niyetlerinden vazgeçmeyen Merujan (burada Mehujan), çok sayıda taburu, sayısız bayrağı ve sancağı bir araya toplayıp Pakrevant'ın nahiyesi olan Tzirav köyüne geldi ve kralların ikametgâhı olarak kullanılan topraklara girmek istedi. Sımpat Pakraduni bayrakları açıp, imparatorluk borazanlarını çaldırarak, üzerine yürüdü. Taburları, geri çekilmesini önlemek için, Merujan'ın ordusunun etrafını sardı.
O esnada, Merujan azgın bir şekilde atıldı. Cesur Sımpat kılıcını onun demir zırhlı atının içdizine indirdi ve ayağını düşmanının boynuna koyarak: 'Gel bakalım Ermenistan kralı, gel de sana taç giydireyim!' dedi ve kafatasına kızgın demirden bir halka geçirdi." (ARDZIRUNİ, I, § 9. BROSSET, *a.g.e.*, c. I, s. 58).
126. PAVISTOS, V, IV ve 43. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXXVII.
127. *a.g.e.*, V, 5.
128. *a.g.e.*, V, 4.
129. *a.g.e.*, V, 10-12.
130. *a.g.e.*, V, 10-12, 16-19.
131. *a.g.e.*, V, 13.
132. *a.g.e.*, V, 15. Krş. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 214.
133. PAVISTOS, V, XIV.
134. LEHMANN-HAUPT, *a.g.e.*, I, s. 410.
135. PAVISTOS, V, XX.
136. *a.g.e.*, IV, XIVL ve V, 22.
137. *a.g.e.*, V, 23-25. KHORENATSİ, III, XXXVIII. *Généalogie de saint Grégoire...*, XII-XIV. Khakh'la ilgili, HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 286 ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 60, not 2.
138. PAVISTOS, V, XXIX.
139. ASLAN, *Études historiques sur le peuple arménien*, 1909, s. 204.
140. MARCELLİNUS'a göre, XXVII, 12.
141. *a.g.e.* Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 134-135, not.
142. MARCELLİNUS, XXX, 1.
143. *a.y.*
144. *a.y.*
145. PAVISTOS, V, XXXII.
146. MARCELLİNUS, *a.y.*
147. PAVISTOS, *a.y.*
148. MARCELLİNUS, *a.y.*
149. PAVISTOS, *a.y.*
150. KHORENATSİ, III, XXXIV.
151. PAVISTOS, V, XXXIV. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XL. Varaztad'ın atlet ve savaşçı olarak başarılarını şiirsel bir dille işler.
152. MARCELLİNUS, XXX, 2.
153. PAVISTOS, *a.y.*
154. *a.g.e.*, V, 35.
155. *a.y.*
156. *a.y.*
157. Mamigonyanların Çin kökenli oldukları efsanesine atıf –PAVISTOS, V, XXXVII.
158. *a.y.*
159. *a.y.*

160. ARDZIRUNİ, I, § 10, s. 59, Merujan Ardzıruni'nin bu vesileyle elçi olarak Varaztad tarafından II. Şahpur'a gönderildiğinden söz eder.
161. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XL.
162. PAVISTOS, *a.y.*
163. *a.y.*
164. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLI.
165. PAVISTOS, *a.y.*
166. *a.g.e.*, V, XXXIX.
167. Krş. JUSTI, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, s. 524 ve devamı ve MARQUART, "Untersuchungen zur Gesehichte von Eran..." I, s. 44 ve devamı, özel baskı.
168. PAVISTOS, *a.y.*
169. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, böl. X, s. 24-25. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 16. Aynı hikâye GAĞANGADVATSİ'de vardır, *a.g.e.*, s. 84; Orpelyan ondan almıştır.
170. PAVISTOS, *a.y.*
171. *a.g.e.*, V, 39-41.
172. *a.g.e.*, V, 42.
173. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 25.
174. PAVISTOS, V, XIIL.
175. *a.g.e.*, V, 43.
176. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XXXVII.
177. PAVISTOS, V, XIVX. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLI, III. Arşag'ın Sünik beyi Babik'in kızıyla evlendiğini söyler.
178. PAVISTOS, *a.y.* KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLI, XLIII.
179. PAVISTOS, V, XLI.
180. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 69.
181. PAVISTOS, V, 44.
182. PAVISTOS, VI, 1.

Bölüm VIII

1. PAVISTOS, VI, I.
2. Tovma Ardzıruni, III. Arşag'ın "Keğam gölü yakınında," yani Sevan gölü yakınındaki bir muharebede III. Khosrov'a yenildiğini söyler (ARDZIRUNİ, I, § 10, çev. BROSSET, c. I, s. 60).
3. GELZER ve HÜBSCHMANN.
4. NOELDEKE, *Études sur la Perse ancienne*, s. 156, CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, s. 248.
5. PAVISTOS, VI, I.
6. KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie* [*Hayots Badmutyun*/Ermenilerin Tarihi], III, XLII.
7. PARBETSİ, V, s. 262.
8. PROKOPİOS, *De aedificiis*, III, 1.
9. Krş. CHABOT, *La frontière romaine de l'Euphrate*, s. 10-11. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (Brüksel, 1935), s. 7-9 ve harita *Mesopotamia et Armenia Quarta c. an. Chr.* 600.
10. Ermeni beylerinin durumu, yeni Pers hükümranlarının sevgisini kazanmış olsalar bile, en azından manevi açıdan bazen son derece hassastı. Tovma Ardzıruni'nin atalarından biri hakkında söylediklerine kulak verelim: "Khosrov'un (III) yanına giden Vasak Ardzıruni Hıristiyanlarla birlikteyken Hıristiyan, Perslerle birlikteyken Pers'ti." (ARDZIRUNİ, I, § 10, aktaran BROSSET, I, s. 61). Şu da var ki, burada ya hırsı yüzünden, yahut da atası Merujan Ardzıruni'nin öcünü almak için Pers tarafına özellikle bağlı bir *nakharar* söz konusu, bu bağlılık o dereceye varmıştı ki öz oğlu Ağan onu reddetmiş ve bu yüzden Aziz Sahak'tan bağışlanmayı dilemişti.
11. PARBETSİ'ye göre, V.
12. *a.g.e.*, VI.
13. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLII.
14. *a.g.e.*, III, 42. Krş. ARDZIRUNİ, I, § 10, s. 60.
15. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLIII.
16. *a.g.e.*, III, LIV.
17. *a.g.e.*, III, XLV.
18. *a.g.e.*, III, XLVI.
19. *a.y.*
20. *a.g.e.*, III, 48. Krş. ARDZIRUNİ, I, § 10, s. 60.
21. PAVISTOS, IV, LVIII.
22. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLVIII.
23. *a.g.e.*, III, XIL.
24. *a.y.*

25. PARBETSİ, VII.
26. *a.y.*
27. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, L.
28. *a.g.e.*, III, 51.
29. Krş. Paul PEETERS, "Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien," *R.É.A.*, c. IX, 1929, 1, s. 203-237. N. ATONTS, "La Bible arménienne et sa portée historique," *Célébration du Quinzième Centenaire de la traduction arménienne de la Bible* içinde, s. 47; ve *a.g.e.* MEILLET ile Arşag ÇOBANYAN'ın makaleleri (Paris, 1938).
30. GORÜN, *Biographie de Mesrop*; LANGLOIS, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie* içinde, II, s. 9.
31. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, XLVII; ORPELYAN, *Histoire de la Siounie* [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/Sünik Eyaleti Tarihi], XV, c. I, s. 33, ve BROSSET, *Histoire de la Siounie*, c. II, s. 12 ve 16. BROSSET, Vağinag'ın çok yaklaşık olarak 400 ile 409 arasında hüküm sürmüş olduğunu belirtir (*a.g.e.*, c. I, s. 33, not 3).
32. KHORENATSİ'de Şapit, *a.g.e.*, III, XLVII; *Histoire de la Siounie*'de Şapita, I, 21, *a.g.e.*, I, 15'te Şağita.
33. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 44.
34. GORÜN, s. 11.
35. PARBETSİ, IX.
36. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LII. Pehlevi yazısının kullanılmasıyla ilgili olarak krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 221.
37. GORÜN, s. 10. PARBETSİ, IX. Krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 206.
38. PEETERS, *a.g.e.*, s. 207.
39. PARBETSİ, IX-X.
40. Babylas değil, Rabbula. Bu yüksek rütbeli din adamı 412'den, daha doğrusu 414'ten sonra Edessa'daki patriklik makamında yetiştirilmişti, bu da bize kronolojik bir ipucu veriyor. Krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 208-209. Gene PEETERS, "Recherches de science religieuse," c. XVIII, 1928, s. 178-203: "Vie de Rabboula, évêque d'Edesse," s. 170-204.
41. BÜYÜK VARTAN, aktaran LANGLOIS, *a.g.e.*, c. II, s. 6-7.
42. LANGLOIS, *a.g.e.*, s. 7.
43. PEETERS, "Pour l'histoire des origines..." s. 219.
44. A. MEILLET, *Célébration du XV e centenaire de la traduction armeniénne de la Bible* içinde (1938), s. 18. MEILLET ayrıca, *R.É.A.* içinde, c. I, 1, 1920, s. 163, pek çok Ermenice harfin gerek Grekçe gerek Aramice kökenini ayırt eder. Ermeni, Gürcü ve eski İran alfabelerinin karşılaştırılması, H. J. JUNKER, "Das Awestaalphabet und der Ursprung der armenischen Schrift" içinde, *Caucasica* içinde, 2, s. 1-92 ve 3, s. 82-139, Leipzig, *Asia Major*, 1925-1926 ve MEILLET'nin raporu, *R.É.A.*, c. VII, 2, 1927, s. 305.
45. Tarih için, krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 212.
46. GORÜN, s. 12.
47. GORÜN, *a.y.* Krş. ATONTS, "Machtotz et ses élèves d'après les sources étrangères," *Hantes-Amsorya*, Mayıs-Haziran 1924 ve devamı.
48. GORÜN, *a.y.*
49. PARBETSİ, XI.
50. Gorün'ün ve Yeznig'in yaşamöyküleri LANGLOIS, *a.g.e.* içinde, c. II, s. XI ve XII. Dayk'taki Goğp köyünden olan Yeznig 400'e doğru doğdu. *Tarikatlara Reddiye* [*Yeğdz Ağantots*] adlı eserini 445 ile 448 arasında kaleme aldı. Yeznig daha sonra Pakrevant piskoposu oldu. Onun hakkında bkz. P. MARIÈS'in tezi, "Le 'de Deo' d'Eznik," *R.É.A.*, c. IV, 2, 1924, s. 113-205 ve c. V, 1, 1925, s. 13-130, ve ATONTS, "Notes critiques sur Eznik," *Pazmaveb*, 1925; aynı yazar, "Le questionnaire de Saint Grégoire l'Illuminateur, ses rapports avec Eznik," *Revue de l'Orient Chrétien* içinde, c. V, (XXV) n° 3-4, 1925-1926, s. 309-377. Gorün'e gelince, İstanbul'u, Kudüs'ü ve İskenderiye'yi ziyaret etmişti. Yolculuklarından dönüşte, Gogarene (Kukark) piskoposu olarak takdis edildi. GORÜN adı altında bir araya getirilmiş üç kaynakla ilgili olarak (Gorün I, II ve III) bkz. PEETERS, *a.g.e.*, s. 205-208.
51. DUMÉZIL, "Une chrétienté disparue, les Albaniens du Caucase," *Journal Asiatique* (Mélanges Asiatiques), 1940-1941, I, s. 125.
52. GORÜN, s. 10. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LIV. Krş. DUMÉZIL, *a.y.*

53. CHANİDZE, "L'alphabet des Albaniens du Caucase récemment découvert et son importance pour la science," *Bulletin de l'Institut Marr de langues, d'histoire et de culture matérielle* içinde, c. IV, 1, s. 1-68, Tiflis (Rusça, Fransızca özetiyle birlikte).
54. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LIV, s. 162.
55. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 16-17.
56. MEILLET, "L'influence parthe sur la langue arménienne," *R.É.A.*, c. I, 1, 1920, s. 14.
57. MEILLET, *a.g.e.*, s. 164-165.
58. F. MACLER, "Le texte arménien de l'Évangile d'après Mathieu et Marc," *Annales du Musée Guimet*, 1919. Krş. MEILLET, *a.g.e.*, s. 166.
59. L. MARIÈS, "Études sur quelques noms et verbes d'existence chez Eznik," *R.É.A.*, c. VIII, 2, 1928, s. 81. Ayrıca bkz. Georges CUENDET'nin incelemesi, "Eznik et la Bible," *R.É.A.*, c. IX, 1, 1929, s. 13-40.
60. PARBETSİ, XII.
61. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LV.
62. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 264-266.
63. *a.g.e.*, s. 267-268.
64. PARBETSİ, XII ve KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LV.
65. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LV. ARDZRUNİ, I, § 10, s. 63.
66. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LVI.
67. Burada çevirmenin metnine sadık kalıyorum. Ancak, Vartan, prenses Sahakanuş'un, nam-ı diğer Sahakanviş'in oğluydu, dolayısıyla Aziz Sahak'ın torunu oluyordu; Khorenatsi de "torunu" diyor.
68. Aziz İoannes Khrysostomos'un halefi olan Attikos, 405'ten 425'e kadar Konstantinopolis patriğiydi.
69. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LVII.
70. GORÜN, s. 12.
71. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LIX.
72. *a.g.e.*, III, 60. Mesrob, Kukark "ve özellikle Daşir" *pteşhi* Aşuşa'nın da konuğu oldu; tanınmış aydın Daşir'de Hıristiyanlığı vazetti. Krş. N. AGİNYAN, *Hantes amsorya* içinde, 1907, s. 121-126 ve 296-300. MOVSESYAN, "Histoire des rois Kurikian de Lori," *R.É.A.*, c. VII, 2, 1927, s. 214.
73. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LIX.
74. PARBETSİ, XIII. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXIII.
75. PARBETSİ, XIV.
76. Bu kişi hakkında, CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 108-109.
77. PARBETSİ, XIV.
78. PARBETSİ, XV. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXIV. ARDZIRUNİ, I, 10, s. 64-65. Tovma Ardzıruni, kendi atalarından birini, Ardzırunik beyi Vaçe'yi de bu olayların başlıca sorumlularından biri olarak suçlamakta tereddüt etmez; Vaçe, kral Vahram'a hoş görünmek için, Aziz Sahak'ın yerine bir antipatriğin [Kilise tarafından, usulsüzce seçildiği düşünülen ve tanınmayan patrik. (ç.n.)] getirilmesine göz yummuştur. Şu da var ki, aynı bölümde, aynı sülaleden bir başka beyin, Ağan Ardzıruni'nin dünyadan el etek çektiğini ve Aziz Sahak'ın yön göstermesiyle Koğtan nahiyesinde inzivaya çekilerek keşiş hayatı sürdüğünü görürüz.
79. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LVII.
80. PARBETSİ, XV. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXIII.
81. Ermeni-Gürcü sınırında, güneyinde Şirag, kuzeyinde Daşir (Lori) bulunan nahiye.
82. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXV.
83. *a.y.*
84. *a.g.e.*, III, 66.
85. *a.y.*; PARBETSİ, XV-XVII.
86. Sahak, Navasart ayının 30'unda, Vahram'ın saltanatının II. yılında öldü = 5 Eylül 439. Krş. PEETERS, *a.g.e.*, s. 214, not 2.
87. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXVII.
88. HOVHANNES GATOĞİGOS, *Histoire d'Arménie* [Badmutyun Hayots/Ermenilerin Tarihi], çev. SAINT MARTIN, s. 49.
89. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXVII. PARBETSİ, XVIII. YEĞİŞE *VARTABED*, VIII, s. 242.
90. *Marzban* unvanı Vasak'a YEĞİŞE *VARTABED* tarafından verildi, s. 206.
91. ASLAN, *Études historiques sur le peuple arménien*, s. 249.
92. Ermeni kaynakları Mihr-Narseh'i *"hazara-*

bed tıran Ariats (İran Kapısı'nda khiliarkhos)" veya "İran'ın ve Aniran'ın *hazarabedi*" unvanıyla belirtir. Persçe asıl unvanı "İran ve Aniran'ın *vuzurg framadharı*" (büyük şövalyesi) idi. Krş. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, I, s. 182-183. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 108 ve 273.

93. PARBETSİ, XIX, s. 278.

94. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XVII, s. 36.

95. BROSSET, *a.g.e.* içinde, I, s. 38, not 5.

96. PARBETSİ, XIX. Ayrıca VARTAN, s. 76. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 17.

97. MARQUART, *Erânschahr nach der Geographie des Pseudo Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901 (*Abhandlungen der König. Gesellschaft der Wissenschafften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, Neue Folge*, III, n° 2), s. 56. Aynı yazar, *Catalogue of the provincial capitals of Erânshahr*, yay. haz. Messina, *Annalecta Orientalia*, III, Roma, 1931, s. 38.

98. YEĞİŞE, I, s. 186-187.

99. *a.g.e.*, II, s. 188-189. PARBETSİ bize daha ilerde (XXXVIII, s. 302) bu savaşlar sırasında Vartan Mamigonyan'ın Margiane'deki Merv-i Rud'da, II. Yezdgerd'in gözü önünde yiğitliğiyle kendini gösterdiğini söyleyecektir.

100. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 281.

101. PARBETSİ, XIX.

102. *a.g.e.*, XX. YEĞİŞE, s. 190-191, Zurvanî [Maniciliğin tektanrıcı eğilimini benimseyen kimse (ç.n.)] doktrinlere göre Mazdeizmin bir özetini araya sıkıştırır. Krş. MEILLET, *Journal Asiatique*, 1909, I, s. 548 ve MARIÈS, *a.g.e.*, s. 39-54.

103. PARBETSİ, XXII.

104. YEĞİŞE, II, s. 191-192, sadece piskoposların listesini verir.

105. PARBETSİ, XXIII. YEĞİŞE, II, s. 192-196.

106. YEĞİŞE'de, s. 196, ve PARBETSİ'de, XXV, bu liste aynıdır. ORPELYAN'da Kateşo Khorkhoruni'nin Dadişo olduğunu hatırlatalım, *a.g.e.*, I, XVII, s. 37.

107. *La Vie des saints arméniens*, c. II, s. 297'de Aşuşa, özellikle "Kukark *pteşh*i" olarak nitelendirilir. Demek ki, diye tahminde bulunur Brosset, Gürcüler ile Ermeniler arasında sıkça tartışma konusu olan sınır eyaleti Kukark'ın bütününde veya bir kısmında hüküm süren bir Ermeni reisidir (BROSSET, *Histoire de la Géorgie, Additions*, III, s. 72-73). *La Vie des saints arméniens*'de Persia sarayına çağrılmış başka bir "İberya" beyinin, *pteşh* Vazken'in adı geçer; Brosset onun topraklarının Gürcistan'da değil, Arran ve Muğan'da (şimdiki Karabağ) yer alması gerektiği fikrindedir. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 74, not 4. İberya (Gürcistan) kralına gelince, o dönemde I. Vahtang Gorgaslani idi (446'ya doğru-499). Krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 148.

108. YEĞİŞE, II, s. 196-197.

109. *a.g.e.*, II, s. 198.

110. PARBETSİ, XXVI.

111. "Sasani panteonunun yüce tanrıları Zurvan, Ohrmazd, Güneş (Mihr, Mithra), Ateş (Adhur) ve Mazdacı dinin insan biçiminde simgeleştirilmiş hali Bedukht (Den mazdayasr) idi" (CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 154).

112. YEĞİŞE, *a.y.* PARBETSİ, XXVII.

113. Vartan Mamigonyan'ın bir zamanlar Pers ordusunda parlak bir biçimde hizmet etmiş olduğunu belirtmek yerinde olur. Nitekim PARBETSİ, XXXVIII, s. 302'de Persia kralının onun "Marvirod'daki yiğitliğine bizzat şahit olduğunu söyler. V. LANGLOIS bunun Avarayr'ın başka bir ismi olduğunu düşünür. Ben bunun Margiane'deki Merv-i Rud olduğu; savaşların da Sasanilerin Kıdarîlerle veya Yeni-Kuşanlarla yaptığı ve Ermeni vasalların da katıldığı savaşlar olduğu kanısındayım.

114. YEĞİŞE, s. 198-199. PARBETSİ, XXVII.

115. PARBETSİ, XXVIII.

116. YEĞİŞE, s. 199-200,

117. *a.g.e.*, s. 202.

118. Vasak, başka *nakharar*lar ve birçok yüksek rütbeli din adamının da bulunduğu bu heyetin başına Ardzıruni klanının reisi Arşavir Ardzıruni'yi geçirmişti (PARBETSİ, XXVIII, s. 290). Bu aileden bir başka bey, Şavasb Ardzıruni ise, tersine, Mazdeizmi benimsemiş ve Ardaşad'da bir ateş tapınağı

yaptırmıştı; Persia sarayının kendisini Ermenistan kralı olarak atamasını ümit ediyordu, ama sonunda Aras ile Medzmor'un kavşağındaki bir çarpışma sırasında Vartan Mamigonyan tarafından öldürüldü. En azından, iyi işlerde de kötü işlerde de sülalesinin yaptıklarını abartmaya daima yatkın olan Tovma Ardzıruni'nin anlatısı böyle. Ancak, şurası kesin ki, Merujan Ardzıruni'den bu yana bu aile çok "Persleşmişti." (ARDZIRUNİ, II, 1, s. 70.)

119. YEĞİŞE, s. 204. Krş. PARBETSİ, XXVIII, s. 290.

120. PARBETSİ, XXVIII, s. 291. YEĞİŞE, s. 204.

121. Krş. LANGLOIS, *a.g.e.*, c. II, s. 204, not 3 (ve *a.g.e.*, s. 144, not 4).

122. PARBETSİ, XXVIII, s. 292.

123. *a.y.*

124. YEĞİŞE, III, s. 205.

125. *a.y.*

126. YEĞİŞE, yanlışlıkla Garin (Erzurum) ve Ani (bu durumda ancak Kamakha olabilir) gibi şehirleri de ekliyor; bu iki kent de Bizans Ermenistanı'nda bulunuyordu.

127. YEĞİŞE, III, s. 205.

128. Ağvan olarak adlandırılan ülke, fonetik ve coğrafi olarak Grek-Roma Albaniası'yla aynıdır. Krş. MARQUART, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Bisthümer*, s. 11 (147).

129. YEĞİŞE, III, s. 206-207. PARBETSİ, XXIX ve XXXVI.

130. YEĞİŞE, III, s. 207. PARBETSİ, XXX.

131. YEĞİŞE, III, s. 208. PARBETSİ, XXX, s. 294. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, III, s. 174-175.

132. YEĞİŞE, *a.y.* PARBETSİ, *a.y.* Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 75.

133. PARBETSİ, XXXI, s. 295.

134. YEĞİŞE, III, s. 209.

135. *a.g.e.*, s. 211.

136. a.g.e., s. 213'te ve PARBETSİ, XXX, s. 294'te aşağı yukarı benzer bir liste vardır.

137. YEĞİŞE *a.y.*

138. PARBETSİ, XXXII.

139. "Kardeşi kardeşten ve oğlu babadan ayırarak, bütün Ermenistan'a ayrılık tohumları ekti." (YEĞİŞE, III, s. 214).

140. YEĞİŞE, IV, s. 215.

141. Şunu belirtmek gerekir ki, milli başkaldırının önderleri arasında Vahan Ardzıruni'nin ismini ne Yeğişe ne de Parbetsi anar; Tovma Ardzıruni ise onun savaştaki başarılarını över ve Vartan Mamigonyan'ın dengi olduğunu, Ermeni başkaldırıcıların Karni'deki "kral Büyük Dikran'ın eski ikametgâhını" ona bağışladıklarını ve Vartan Mamigonyan'ın hasedi olmasaydı onu kral ilan edeceklerini söyler. Avarayr'da şehit düşen kahramanlar arasında Vahan Ardzıruni'nin ismini tek anan da gene Tovma Ardzıruni'dir. Ama Tovma Ardzıruni'nin ailesiyle ilgili konularda megalomaniye yatkın olduğunu yukarıda da gördük. (ARDZIRUNİ, II, 1, s. 70-71.)

142. YEĞİŞE, V, s. 215.

143. *a.g.e.*, s. 216.

144. *a.g.e.*, V, s. 217-218. PARBETSİ, XXXIV, s. 296.

145. Vartan'ın verdiği bu tarih, BROSSET tarafından kabul edilir, *Collection d'histoirens arméniens*, c. I, s. 57, not 1, ve s. 72, not 1.

146. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 192.

147. YEĞİŞE, V, s. 221.

148. PARBETSİ, XXXIV, s. 297.

149 Krş. YEĞİŞE, VI, s. 221-222. PARBETSİ, XXXV. ARDZIRUNİ, II, § 1, çev. BROSSET, *a.g.e.*, c. I, s. 71. Önceki kaynakların tanımadığı "Vahan Ardzıruni"ye Tovma'nın atfettiği özellikle parlak role yukarıda değinmiştik.

150. Yeğişe'nin VI, s. 222'de ve Parbetsi'nin XXXV, s. 298'de verdikleri rakamlar aynıdır. BROSSET, PARBETSİ'nin 1036 olarak verdiği ölü sayısını 1026'ya indirir (*Histoire de la Siounie*, I, s. 38, not 3.)

151. YEĞİŞE, VI, s. 222-223.

152. *a.g.e.*, VII, s. 224.

153. PARBETSİ, XXXVI.

154. *a.g.e.*, XXXVII. Krş. SAINT-MARTIN, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, I, s. 77-78.

155. YEĞİŞE, VII, s. 225 ve 227.

156. *a.g.e.*, VII, s. 226. PARBETSİ, XXXVI, s. 298-299.
157. Bu din şehitlerinin doğum yerleriyle ilgili olarak, YEĞİŞE, VIII, s. 242.
158. *a.g.e.*, VII, s. 255. PARBETSİ, XXXVIII, s. 300.
159. TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 822, Aşots'un veya Aşotsk'un yerinin Ayrarad'da olmaktan çok Kukark'ta olduğunu belirtir. Başka Armenologlar yerinin Ayrarad'da olduğu kanısındadırlar. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 241, II, s. 367. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 397, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 216.
160. PARBETSİ, XXXVIII, s. 300.
161. YEĞİŞE, VII, s. 226, 227. PARBETSİ, XXXIX-XL.
162. PARBETSİ, XLI.
163. YEĞİŞE, VII, s. 226, 227.
164. *a.g.e.*, VII, s. 227.
165. *a.g.e.*, VII, s. 228-229.
166. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XVII, s. 38 ve BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 17.
167. YEĞİŞE, VIII, s. 247. PARBETSİ, XLIII.
168. YEĞİŞE, VIII, s. 230 ve 242. PARBETSİ, LXIV.
169. YEĞİŞE, VIII, s. 242. PARBETSİ, XLV.
170. Bu kişi hakkında bkz. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 283.
171. YEĞİŞE, VIII, s. 230-233.
172. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 162. Krş. JACKSON, "From Constantinople to the home of Omar Khayyam," *Journal of American Oriental Society*, 1921, s. 82.
173. YEĞİŞE, VIII, s. 237. PARBETSİ, XLVII, s. 313.
174. YEĞİŞE, VIII, s. 239.
175. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 612.
176. YEĞİŞE, VIII, s. 237. Krş. PARBETSİ, XLVII, s. 313.
177. YEĞİŞE, s. 249.
178. PARBETSİ, LIII, s. 319.
179. PARBETSİ, LI, s. 318.
180. YEĞİŞE, s. 248-249.
181. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 215.
182. PARBETSİ, LI.
183. HOVHANNES, böl. IX, s. 50. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 150, not 1.
184. PARBETSİ, LIV.
185. *a.g.e.*, LVI, s. 323-324.
186. *a.g.e.*, LIV, s. 321.
187. *a.g.e.*, LIV, s. 322. Babik, Sünik prensi Varazvahan'ın erkek kardeşiydi. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 12.
188. Eskiçağ Ermenistanı'ndaki altın madenleri üzerine, özellikle Isper veya İspir yöresindekiler üzerine bkz. STRABON, XI, XIV.
189. PARBETSİ, LVIII.
190. Sayfa 644, not 107.
191. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 74.
192. "Actes de sainte Chouchanik," *Martyrologe arménien* içinde, c. IV, s. 63, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 76, not 3. Azize Şuşanig, ölmeden önce, Azize Nino'nun mucizeli haçını emin bir yere koyabildi ve haçı Mtskheta'dan kendi memleketi Daron'a, Ğazaru-vank'taki Aziz Havariler [Surp Arakelotks] manastırına getirtebildi. Daha sonra bu meşhur haç Isper'e, ardından Gabuyd kalesine, oradan da Vanant'taki Khaçi-vank'a taşındı, daha sonra da Şirag'daki Tıbrevank'a ve nihayet (650-660'a doğru) Van gölündeki Ahtamar adacığına.
193. PARBETSİ, LVIII, s. 325-326. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 77.
194. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 77-78.
195. Vahan Mamigonyan'ın kişiliği hakkında ve 484-485 yıllarındaki olaylarla ilgili olarak bkz. PEETERS, "Sainte Sousanik," *Annalecta Bollandiana* içinde, LIII, 1935, s. 288 ve devamı.
196. PARBETSİ, LVIII, s. 327.
197. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 613.
198. Bıcni, Ayrarad eyaletinde, Nik nahiyesindeydi.
199. PARBETSİ (LIX, s. 328), onun Dıvin'e varmadan önce Ani şatosundan geçtiğini söyler, ama sözü edilen Ani'nin meşhur Ani şehri olup olmadığı bilinmiyor, zira o zamanlar adı sanı bilinmeyen küçük bir kasabaydı.
200. PARBETSİ, s. 328. Krş. KHORENATSİ, *a.g.e.*, I, XXII, II, 3.

201. Papken veya Babig, dinini inkâr etmiş olarak 472'de ölen Sünik prensi Varazvahan'ın kardeşi ve halefiydi. Varazvahan'ın oğlu ve onun gibi Pers taraftarı olan yeğeni Ktehon Sünik prensliği için onunla çekişmişti. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 12 ve 17.
202. PARBETSİ, LIX, S. 329.
203. *a.y.*
203. *a.g.e.*, LX, s. 330.
205. Sünik prensi Ktehon (480'e doğru-487), Varazvahan'ın oğlu ve halefi olup, babası gibi İransever'di. (PARBETSİ, LX, s. 331. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 38 ve BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 12 ve 17).
206. PARBETSİ, LX, s. 331.
207. Van gölünün güneyinde.
208. *a.g.e.*, LX, s. 332.
209. *a.g.e.*, LXI, s. 333.
210. *a.g.e.*, LXI, s. 334.
211. *a.y.*
212. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 354-356.
213. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 84. BROSSET, PARBETSİ'nin burada "Carman ovası" diye belirttiği (LXII, s. 336) yerin adının, Sevan gölünün doğusundaki Gardman kazasının adının bozulmuş hali olduğunu düşünür ve çarpışmanın yerini o yönde arar.
214. KIEPERT, *Karte von Kleinasien*, Erzurum sayfası. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 245, not 1. ATONTS, *Armeniya v epoku Justiniana*, Petersburg, 1908, s. 23, not 1. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 181.
215. PARBETSİ, LXIII, s. 337-338.
216. *a.g.e.*, LXIV.
217. *a.g.e.*, LXV. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XVIII, s. 40. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, c. II, s. 18.
218. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 289-290.
219. PARBETSİ, LXVI.
220. *a.g.e.*, LXVII-LXVIII.
221. PARBETSİ (LXVIII, s. 344) Pasian hududunda, Dayk'ta, Kevğig ile Vartaşen köyleri yakınındaki Okağ kazasında ordugâh kuran Zarmihr'in izlediği yolu anlatır.
222. PARBETSİ, LXIX, s. 345. BROSSET, *Histoire de Géorgie, Additions*, s. 80.
223. PARBETSİ, LXVIII. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 290.
224. PARBETSİ, LXIX, s. 345.
225. *a.g.e.*, LXIX, s. 346.
226. *a.g.e.*, LXX, s. 346.
227. *a.g.e.*, LXXI, s. 347-349. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 18.
228. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 289. Akhunların önderinin adı, daha doğrusu unvanı (*kşevan*, Sogdca, kral demek) üzerine krş. F. W. K. MULLER, *Soghdische Texte*, I, s. 108, not.
229. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 60-63.
230. PARBETSİ, LXXIII, s. 349-350.
231. *a.g.e.*, s. 352.
232. Krş. BENVENISTE, *R.É.A.*, c. IX, s. 6-7. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 19.
233. *a.g.e.*, s. 290.
234. PARBETSİ, LXXV, s. 353.
235. *a.g.e.*, s. 354-355.
236. *a.g.e.*, LXXVIII. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 290.
237. Avarayr muharebesi kahramanı Vasak'ın oğlu (PARBETSİ, s. 360).
238. *a.g.e.*, LXXIX.
239. *a.g.e.*, LXXX.
240. *a.g.e.*, LXXXII.
241. *a.g.e.*, LXXXIII.
242. *a.g.e.*, LXXXV, s. 365.
243. *a.g.e.*, LXXXV.
244. *a.g.e.*, LXXXVI.
245. SÜRYANİ MİKAEL, çev. CHABOT, II, s. 151.
246. Krş. BROSSET, *Collection d'histoirens arméniens*, II, s. 386 ve 390. ASLAN, *a.g.e.*, s. 255.
247. SEPEOS, çev. MACLER, böl. I, s. 3-4.
248. ASOĞİG, çev. DULAURIER, II, böl. II, s. 114.
249. *a.y.*
250. *a.g.e.*, I, II, s. 113.
251. ORMANIAN/ORMANYAN, *L'Église arménienne*, s. 24.
252. *The chronicle of Joshua the Stylite, with a translation*, W. WRIGHT, Cambridge, 1882. Krş. CHRISTENSEN, "Le règne du roi

Kavâh Ier," s. 5 ve devamı, *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs histor.-filol. Meddelelser* içinde, IX, 6 (1925).

253. CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*, s. 343.

254. Krş. F. NÈVE, *L'Arménie chrétienne et sa littérature* (1886), s. 316, CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 342.

255. PSEUDO-STYLİTES, böl. XXIV. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 347.

256. EUSTATHİOS. EPİPHANİOS. *Evagrios* içinde, III, 37. THEOPHANES, s. 141, 26. DE BOOR yayını. SAHTE-HATİP ZAHARYA, 104, 26. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 10.

257. PROKOPİOS, *De ædificiis*, II, 2, 4. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 16-17.

258. PROKOPİOS, *De bello Persico*, I, 8.

259. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 10.

260. ASOĞİG, II, II, s. 114.

261. MARQUART, *a.g.e.*, s. 63-64 ve 107. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 347-348.

262. ASLAN, *a.g.e.*, s. 257-258.

263. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 118. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, . 348.

264. ASOĞİG, II, II, s. 114. SEPEOS, I, s. 4, Vart'ın "kısa süre sonra öldüğü"nü söylemekle yetinir.

265. MORGAN, *Histoire du peuple arménien*, s. 359. Vahan Mamigonyan'ın 503'te öldüğünü söyleyen Kevork ASLAN'a göre (*a.g.e.*, s. 255), Vart'ın *marzban*lığı 503 ile 506 yılları arasındadır.

266. BROSSET, *Collection d'histoirens arméniens*, c. II, s. 388-390 (Samuel Anetsi'ye notlar). TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 86.

267. Krş. ASLAN, *a.g.e.*, s. 255.

268. Aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 389.

269. "On bir yıl boyunca" der Asoğig (s. 214).

270. SEPEOS, s. 4.

271. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 347.

272. PROKOPİOS, *a.g.e.*, LVI, LVII. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 351-352. *Chronique géorgienne*'e göre o dönemde İberya'da kral II. Pakur hüküm sürmekteydi (514-528) (*Histoire de la Géorgie*, c. I, s. 201). BROSSET (*Histoire de la Géorgie, Additions*, s. 85) Bizans kaynaklarındaki "Gurgenes'in" sadece "bir eyaletin, belki de Somkhet'in, valisi veya *eristhavı*" olduğunu düşünür.

273. PROKOPİOS, *De ædificiis*, III, 1, 26. Krş. ASLAN, *a.g.e.*, s. 256. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 9.

274. Krş. N. ATONTS, *a.g.e.*, Petersburg, 1908.

275. HOVHANNES, CVIII, çev. SAINT MARTIN, s. 52-53.

276. Krş. TIXERONT, *Histoire des Dogmes*, cilt III, s. 107-108.

277. LABOURT, *Le Christianisme et l'empire perse*, s. 131-144. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 286-287, 292-293.

278. PARBETSİ, XV. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, LXIV.

279. Onda, hatalı olarak, I. Krisdapor'dur.

280. ARDZIRUNİ, II, 2, s. 72.

281. *a.g.e.*, s. 73. Bar Hebræus, Bar Sauma'nın Ermenistan sınırındaki Beth Nouhadra'ya kadar gelmiş olduğunu, ama bazı Ermeni beylerinin tehditleriyle oradan kovulduğunu belirtir. BAR HEBRÆUS, *Chronicon ecclésiasticum*, ABBELOOS ve LAMİ yayını, kısım II, sütun 71. ASSEMANİ, III, 393.

282. 506 tarihiyle (491 değil) ilgili olarak, krş. TER MINASSIANTZ, *Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des XIIIe Jahrhunderts*, Leipzig, 1904, s. 152-157. TOURNEBIZE'de tartışma, *a.g.e.*, s. 321.

283. HOVHANNES, s. 110, çev. SAINT MARTIN, s. 52-53.

284. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 28. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 90 ve 322-323.

285. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 88-89.

286. ASOĞİG, çev. DULAURIER, II, VI, s. 168.

287. Krş. HOVHANNES, s. 53-55.

288. ASOĞİG, II, II, s. 115.

289. "Aynı yıl Ermeniler Greklerin cemaatinden ayrıldılar," diye yazar kesin bir dille ASOĞİG (*a.y.*).

290. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 327-330.

291. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 29.

292. VARTAN, böl. XLIV, krş.

TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 328-329. *Livre des Épitres*, aktaran TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 327-328. II. Nerses'in "kral Kubad'ın emri üzerine," II. Dıvin ruhani meclisini "Ermenistan'ı Greklerden ayırmak amacıyla" topladığını öne süren bazı yazarların (SAMUEL ANETSİ, *Tables chronologiques*, BROSSET içinde, *a.g.e.*, II, s. 389) iddiasına inanmak için haklı bir neden bulunmuyor.

293. VARTAN, XLIV.

294. Bu tarih ASOĞİG'e (s. 115) ve SAMUEL ANETSİ'ye (s. 393) dayanarak verilmiştir. Krş. DULAURIER, *Recherches sur la chronologie arménienne*, *Bibl. hist. arm.*, c. I (1859), II, § 2 ve 3. Ve BROSSET'nin belirttikleri, *Histoire de la Siounie* içinde, c. I, s. 58-60, not 3.

295. SAMUEL ANETSİ, s. 393.

296. *a.y.* HOVHANNES, s. 55.

297. HOVHANNES, s. 55.

298. ASOĞİG, çev. DULAURIER, II, 2, s. 115. SAMUEL ANETSİ, tablolar s. 390-391.

299. DULAURIER, ASOĞİG çevirisi içinde, s. 187-188.

300. SAMUEL ANETSİ, tablolar, BROSSET, *Collection d'histoirens arméniens*, II, s. 391.

301. HOVHANNES, CX-CXI, çev. SAINT MARTIN, s. 53.

302. PROKOPİOS, *De bello persico*, 59. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, *Additions*, s. 83-84.

303. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 201.

304. *a.g.e.*, *Additions*, s. 85. Genel olarak bu dönem hakkında, PROKOPİOS, *a.g.e.*, 59, ve MALALAS, 412. DIEHL, *Justinien*, s. 216. W. E. D. ALLEN, *History of the Georgian people* (1932), s. 78.

305. Krş. ASLAN, *a.g.e.*, s. 258. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 350.

306. PROKOPİOS, *a.g.e.*, 56, 57, 59-114. MALALAS, 427, 434-435, 441-442, 449-450, 452-453, 461-473, 477-478. Krş. DIEHL, *a.g.e.*, s. 110. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 352.

307. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, IV, s. 85.

308. DIEHL, *a.g.e.*, s. 62.

309. *Novelles* 8, *notitia* 23, ve 31, 17. Krş. Zachariae DE LINGENTHAL yayını, I, s. 279. DIEHL, *a.g.e.*, s. 281.

310. Krş. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 224 ve devamı. RAMSAY, *The Historical Geography of Asia Minor*, s. 325. SPRUNER-MENKE, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters*, harita 76. Bu idari bölümlenmelerin bir kısmı 536'dan öncedir. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 17.

311. MALALAS, 427, 14. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 16-17.

312. 536'da *nakharar*ların ayrıcalıklarının kaldırılması, 488 ve 528'de alınmış olan önlemlerin vardığı son noktaydı. Krş. JOSUÉ/YEŞU STYLİTES, *Chronique* (Süryanice), WRIGHT'ın İng. çev., s. 12. PROKOPİOS, *De aedificiis*, III, 247-248.

313. PROKOPİOS, *a.g.e.*, III, 2, 1, 248. MALALAS, 427, HATİP ZAHARYA, 172-175. Krş. DIEHL, *a.g.e.*, s. 230 ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 16-18.

314. PROKOPİOS, *a.g.e.*, 255. Krş. *Novelles*, 23, 1, 3.

315. PROKOPİOS, *a.g.e.*, 246 ve *De bello persico*, 74, 162, 215. MALALAS, 429, 430, 469. *Codex Justinianus*, I, 29, 5. Krş. DIEHL, *a.g.e.*, s. 281. ASLAN, *a.g.e.*, s. 268.

316. PROKOPİOS, *a.g.e.*, 159-161, 163-166. Krş. ASLAN, *a.g.e.*, s. 268.

317. Abhazlar 529'a doğru Hıristiyanlığa dönmüşlerdi. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, c. I, s. 213, not 3.

318. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 87-88.

319. PROKOPİOS, *a.g.e.*, 513-515, 522-523, 525. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, 213 ve *Additions*, Add. IV, s. 88-92. - W. E. D. ALLEN, *a.g.e.*, s. 78. - DIEHL, *a.g.e.*, s. 216. Eski Laz şehirlerinin bulundukları yerlerle ilgili olarak, BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 98-107.

320. MENANDROS, 351-353, 359-364. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 92-93.

321. Guaram 575'ten 600'e kadar hüküm sürmüş. Babası tarafından Pakraduni soyundandı, ama annesi İberya'da III. Pakur'a (557-570) kadar hüküm sürmüş olan Hüsrev hanedanına mensuptu. Guaram, Mtskheta'da

hüküm sürdü ama Tiflis'i de güzelleştirdi. Yerine oğlu I. Stephanos geçti (600-619). Bu sonuncudan sonra Hüsrevler, III. Pakur'un oğlu I. Adarnase'nin şahsında İberya tahtına çıktılar (619-639). Krş. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 216-227.

322. BROSSET, *a.g.e.* içinde, I, s. 216, not 1.
323. Krş. DIEHL, *a.g.e.*, s. 281; ASLAN, *a.g.e.*, s. 269; ve özellikle N. ATONTS'un değerli tezi, *Armeniya v epoku Justiniana*, Petersburg, 1908.
324. PROKOPİOS, *a.g.e.*, II, 25. Krş. F. JUSTI, *Grundriss der iranischen Philologie* II, s. 534. ATONTS, *a.g.e.*, s. 306, not 5. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 19.
325. ASOĞİG, II, 2, s. 116.
326. PATKANIAN/BADGANYAN, *Journal Asiatique*, 1866, s. 183.
327. ASOĞİG, s. 116.
328. SEPEOS, çev. MACLER, I, s. 5. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 19, ve MARQUART, *a.g.e.*, s. 122.
329. Burada, Avarayr kahramanını 571'deki başkaldırının liderinden ayırmak için, bu ikincisine II. Vartan diyen çağdaş tarihçilerin örneğini izliyorum. Gerçekte, Mamigonyanların soyağacıyla ilgili o kadar az bilgiyle sahibiz ki, onları kesin bir şekilde numaralamak mümkün değil.
330. ASOĞİG'in dediğine göre (s. 115) Ayrarad eyaleti, "Kapeğyan kazası, Sün-Tzeğun köyünden" II. Hovhannes, (gene Ayrarad'da) Gağzıvan [Kağızman] yakınındaki Tatul (Tatlo-*vank*) manastırına mensuptu. 557'den 574'e kadar patriklik makamında kaldı.
331. SEPEOS, I, s. 5.
332. ASOĞİG, s. 116.
333. MACLER, SEPEOS çevirisinde s. 5, not 2. Noeldeke, Suren'in öldürülüş tarihini 571 ilkbaharı olarak verir (NOELDEKE, *Aufsätze zur perschiche Geschichte*, s. 119.) Ayrıca JUSTI, *Grundriss der Iranischen Philologie*, c. II, s. 537.
334. DULAURIER, *a.g.e.*, s. 206.
335. Krş. STEIN, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches unter den Kaisern Justinus II und Tiberios* (1919), s. 23-24.
336. SEPEOS, I, s. 5.
337. *a.g.e.*, I, s. 6.
338. *a.g.e.*, II, s. 8. HOVHANNES, s. 56.
339. SEPEOS, II, s. 7.
340. *a.g.e.*, I, s. 5-6. HOVHANNES, s. 54. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 19.
341. SEPEOS, böl. II, s, 9.
342. *a.y.*
343. ASLAN, *a.g.e.*, s. 265.
344. SEPEOS, I, s. 6. MENANDROS, 201-202. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 21.
345. EPHESOSLU/EFESLİ İOANNES, VI, 9. Krş. STEIN, *a.g.e.*, s. 66-68.
346. SEPEOS, s. 6 (Macler'in önerdiği düzeltmeyle) ve s. 9. MENANDROS, s. 202, DE BOOR yayını. THEOPHYLAKTOS SİMOKATTA, III, 14, 11. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 21-22.
347. SEPEOS, I, s. 7.
348. *a.g.e.*, *I*, s. 10.
349. THEOPHYLAKTOS, III, 15, 12.
350. EFESLİ İOANNOS, VI, 15, 27, 34. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 23.
351. Ya Arabissos'ta (Amanos'taki Yarpuz) ya da Ermenistan'daki –Arakadzodın'da– Oşagan'da doğmuştur (ATONTS, "Les légendes de Maurice et de Constantin V." *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire orientale de Bruxelles*, c. II, Mélanges Bidez, 1933, s. 5)
352. SEPEOS, II, s. 10.
353. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, I, s. 63-65.
354. THEOPHYLAKTOS SİMOKATTA, III, böl. V. Krş. BADGANYAN, SEPEOS, s. 34.
355. ASLAN, *a.g.e.*, s. 264.
356. SEPEOS, II, s. 10. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 162.
357. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 24, EFESLİ İOANNES'in VI, 35'te verdiği tarihi düzeltir, MARQUART da bu tarihe uymuştur, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 480, 486.
358. THEOPHYLAKTOS SİMOKATTA, II, 7, 1-5. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 26.
359. THEOPHYLAKTOS, III, 5, 11-13. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 27.

360. SEPEOS, II, s. 10.
361. Krş. JUSTI, *a.g.e.*, s. 542, ve CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 439.
362. "Pıznunik denizinin (Van gölü) kıyısına kadar ve Aresd kasabasına kadar (veya Aresdavan'a kadar) Dıvin'den geçerek Ayrarad'a kadar Ermenistan," derler SEPEOS, s. 15 ve ASOĞİG, s. 143. Şüphesiz burada Vasburagan'da, Van gölünün yakınındaki Aresd söz konusudur (HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 21).
363. SEPEOS, III, s. 15. ARDZIRUNİ, *Histoire des Ardzrouni*, çev. BROSSET, *Collection d'histoirens arméniens*, II, 3, s. 76. ASOĞİG, çev. DULAURIER, s. 142-143.
364. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 23. MACLER, SEPEOS çevirisinde, s. 160.
365. Bu metin aşağı yukarı aynısı veya benzeri SEPEOS'ta, III, s. 20. ASOĞİG, s. 143-145. ARDZIRUNİ, II, 3, s. 76-77.
Krş. THEOPHYLAKTOS SİMOKATTA, IV, 13, 24.
366. THEOPHYLAKTOS SİMOKATTA, III, 7, 2 ve devamı; IV, 3-15; V, 1-13. SEPEOS, III, s. 19, 20-22. ASOĞİG, s. 143, 145. ARDZIRUNİ, II, 3, s. 77.
367. SEPEOS, III, s. 22.
368. Hovhannes Mamigonyan, Hüsrev Abharvez/Perviz'in Bizans topraklarından kendi eyaletlerine dönünce, Muşeğ Mamigonyan'ı Ermenistan'ın valisi olarak Dıvin'e göndermiş olduğunu, onu Ermenistan ordusuna kumanda etmekle görevlendirdiğini söyler (HOVHANNES MAMİGONYAN, *Histoire du Taron* [*Badmutyun Daronoł*/Daron'un (Muş) Tarihi], LANGLOIS içinde, *a.g.e.*, I, s. 363-364.)
369. SEPEOS, III, s. 27 ve ARDZIRUNİ, s. 78. Krş. DULAURIER tarafından yapılan yeni Tovma Ardzıruni çevirisi, onun ASOĞİG çevirisi içinde, s. 145.
370. *Narratio de rebus Armeniæ*, aktaran HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 29; ve GELZER, *Georgius Cyprius*, önsöz, s. LIII-LIV.
371. SEPEOS, III, s. 27, ve ARDZIRUNİ, s. 78.
372. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 21, not 3.
373. Krş. *a.g.e.*, s. 29.
374. MARQUART, *Südarmenien*, s. 171. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 30. KIBRISLI YEORYİOS, s. 56.
375. KIBRISLI YEORYİOS, v, 939 ve devamı. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 423.
376. ATONTS, *a.g.e.*, s. 6.
377. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 215 ve *Armenia Byzantina* haritası, y.o. 1050, 44-41.
378. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 304.
379. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 364.
380. SEPEOS, III, s. 24.
381. *a.g.e.*, III, s. 24-25.
382. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 364.
383. ATONTS, *a.g.e.*, s. 1-8.
384. MAMİGONYAN, *a.y.*
385. *a.y.*
386. SEPEOS, III, s. 27.
387. *a.g.e.*, VIII, s. 35.
388. *a.g.e.*, VI, s. 30-31. Burada, 1896'ya veya 1905'e doğru [II. Abdül]Hamid'in memurları ile Çar'ın memurları arasında geçen konuşmaları duyar gibi olmuyor muyuz?
389. SEPEOS, VI, s. 31.
390. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 80.
391. SEPEOS, VI, s. 31. Sünikli Isdepanos hakkında, bkz. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 19-20.
392. SEPEOS, VI, s. 31-32.
393. *a.g.e.*, VI, s. 32-33.
394. *a.g.e.*, VI, s. 33.
395. MACLER, *Sebêos* adlı çalışması içinde, s. 33, not 2. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 30, 147 ve 197.
396. MACLER, *a.g.e.*, s. 33. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 30.
397. SEPEOS, VII, s. 34.
398. *a.g.e.*, VII, s. 35.
399. Manuel Pakraduni'nin oğlu.
400. SEPEOS, X, s. 37.
401. *a.g.e.*, X, s. 38-39. THEOPYLAKTOS SİMOKATTA, aktaran LEBEAU, *Histoire du Bas Empire*, X, s. 285.
402. SEPEOS, XI, s. 39-40.
403. *a.g.e.*, XII, s. 40. Krş. NOELDEKE, *Tabarî*, s. 478 ve devamı. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 441.

404. SEPEOS, XIII, s. 41. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 19-20.
405. SEPEOS, XIII, s. 42.
406. *a.g.e.*, XIV, s. 42-43. HOVHANNES, X, s. 59.
407. SEPEOS, XVIII, s. 46.
408. 628'den 634'e.
409. SEPEOS, XVIII, s. 47. HOVHANNES, X, s. 60.
410. BADGANYAN, *Journal Asiatique*, 1866, I, s. 195. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 214. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 405.
411. SEPEOS, XVIII, s. 48.
412. Ermenice transkripsiyonda Aberşahr (SEPEOS).
413. SEPEOS, XVIII, s. 50-51. MARQUART, *a.g.e.*, s. 66 ve devamı, 76 vs.
414. SEPEOS, XIX, s. 51-52. Sımpat Pakraduni şan şeref içinde Ktesiphon'da ölecek, ama naaşı Ermenistan'a, Ayrarad'daki Kogovit nahiyesine, Tarünk köyüne götürülecekti.
415. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 156.
416. VARTAN, s. 48-49. Krş. BROSSET, *a.g.e., Additions*. Öyle görünüyor ki Sımpat 616-617'deki ölümüne kadar görevinde kalmış. (Ölüm tarihi üzerine, MARQUART, *Études sur les Bagratouni*, s. 3-4, ve aktaran MUYLDERMANS, *La domination arabe en Arménie, extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Étude de critique textuelle et littéraire*, Louvain ve Paris (Geuthner), 1927, s. 86).
417. URHALI UKHDANES, II, § 31, çev. BROSSET, *Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac et Oukhtanès d'Ourha* (1871), s. 309.
418. Krş. BROSSET, UKHDANES'ten aktararak, *a.g.e.*, s. 308, not 2.
419. SEPEOS, XX, s. 53-54.
420. *a.g.e.*, XX, s. 54-55.
421. Bkz. daha yukarıda s. 228.
422. SEPEOS, IX, s. 36.
423. "Doğru ve adil bir adamdı, hal ve tavırları faziletliydi. Khalkedon ruhani meclisinin yandaşlarıyla birlik olmamıştı." HOVHANNES, X, s. 62. Krş. SEPEOS, XXIII, s. 63.
424. SEPEOS, *a.y.*
425. *a.g.e.*, XXIII, s. 63.
426. GAĞANGADVATSİ, *Histoire des Aghouans* [Badmutyun Ağvanits Aşkharhi/Ağvan Yurdunun Tarihi], 217-219.
427. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXII, s. 53-54. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 45-46.
428. Monofizit değil de anti-Khalkedoncu diyorum, zira Ermeni Kilise Büyükleri hem Eutykhes'i hem de Khalkedon ruhani meclisini aforoz ediyorlar. (URHALI UKHDANES, II, 22, s. 301, Vırtanes *Kertoğ*'un İberyalı Kyron'a mektubu).
429. UKHDANES, II, 30, s. 308-309. *Livre des Épitres*, 146.
430. UKHDANES, II, 34, s. 312.
431. SEPEOS, XVII, s. 47. UKHDANES, II, 35, s. 312-314. Krş. ORMANYAN, *a.g.e.*, 174.
432. SEPEOS, XVII, s. 47.
433. ASOĞİG, I, 2, s. 115-116. UKHDANES, II, 1, s. 278-279.
434. UKHDANES'E göre 575, s. 280. BROSSET'ye göre 576, *Histoire de la Géorgie, Addition V*, s. 107-108.
435. UKHDANES, II, 1, s. 280 ve devamı. BROSSET, *a.g.e.*, s. 112. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXV, s. 61.
436. UKHDANES, II, 44-51, s. 320-329. *Livre des Épitres*, 90-151. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 347.
437. UKHDANES, II, 55, s. 332-333.
438. *a.g.e.*, s. 335 ve II, 61, s. 339. BROSSET, *a.g.e., Additions*, V, s. 117-118.
439. BROSSET, *a.g.e.*, s. 118.
440. *a.g.e.*, s. 121.
441. Tartışmalı bir tarih. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 32'de 609 olarak, *a.g.e.*, s. 174'te 608 olarak verir.
442. HOVHANNES, X, s. 61. UKHDANES, II, 70, s. 351. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, III, 49. TAMARATİ'de Gürcü versiyonuna bkz. *L'Église géorgienne*, Roma, 1910, s. 241.
443. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVI, s. 65-66. URHA'LI UKHDANES, II, 69, s. 350.
444. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXII, s. 53-54.

445. *a.g.e.*, I, XXV, s. 61.
446. *a.y.*
447. *a.g.e.*, I, XXVI s. 63-64.
448. *a.g.e.*, I, XXVIII, s. 71-80. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 48.
449. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 69
450. SEPEOS, XXII, s. 57-58.
451. Krş. NOELDEKE, *Studien*, I, 11, 18, *Dadôès* başlığı altında.
452. SEPEOS, XXII, s. 58-59.
453. Krş. PAVISTOS , I, s. 170, not 1. Bkz. MARQUART, *a.g.e.*, s. 171.
454. SEPEOS, XXII, s. 59-60.
455. Macler'in düşüncesine göre muhtemelen tahrif edilmiş olan Sepeos'un metninde bu şehrin adı Tzıkhıngerd olarak geçer. Krş. SEPEOS, çev. MACLER, s. 60, not 2. Zaten Sepeos'ta bu pasaj anlaşılmazdır. Vakanüvis bize kâh Arsanias yakınındaki Ankğn'dan, kâh Dıvin yakınındaki Ankğ'dan söz eder. Sonuçta burada verdiği güzergâhın izlenmesi de kolay değildir.
456. Krş. ATONTS, *Armeniya v epoku Justiniana*, s. 23, not 1. KIEPERT, *Karte von Kleinasien*, Erzurum haritası. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 181.
457. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 323. MARQUART, "die Entstehung der armenischen Bistümer," s. 29, not 2 (*Orientalia Christiana*, c. XXVII, 2, s. 165, not 2). HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 180.
458. SEPEOS, XXIII, s. 62.
459. MACLER, *a.g.e.*, s.152'de Arasdiay'ın Van gölündeki Arhesd veya Aresd olduğu görüşündedir, ama bu durumda harekâtların seyri iyice anlaşılmaz hale geliyor.
460. SEPEOS, XXIII, s. 62.
461. *a.g.e.*, s. 63. *Taberî* (Noeldeke), s. 151-153, 290-292. Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 442.
462. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 59.
463. SEPEOS, XXIII, s. 63, ASOĞİG, s. 146.
464. SEPEOS, s. 63-64.
465. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 59.
466. Krş. *Taberî* (NOELDEKE), s. 387-388.
467. Krş. *a.g.e.*, s. 292. MACLER, *a.g.e.*, s. 66, not 5.
468. *Taberî* (NOELDEKE), s. 294-296. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 70.
469. Krş. BADGANYAN, *Journal Asiatique*, 1866, I, s. 199.
470. SEPEOS, XXIV, s. 67.
471. Krş. *Taberî* (NOELDEKE), s. 294. - BADGANYAN, *Journal Asiatique*, 1866, I, s. 201. - DIEHL, *Le monde oriental de 395 à 1081* (1936), s. 146.
472. Marquart'a göre, burada söz konusu olan Gandzak, Ganz-î Şizaghan'dır, yani Azerbaycan'daki Şîz kazasındaki Gancak'tır (Ermenistan'daki Kantzag veya Gence'yle karıştırılmamalı). Krş. MARQUART, *Catalogue of the provincial capitals of Erânshahr*, s. 108, ve CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 137 ve 443. Ama Minorsky, yeni bir çalışmasında, Gandzak'ın yerini Maraga'nın güneyindeki Leylan olarak belirler ve Herakleios'un yıktığı büyük kraliyet ateş tapınağının orada değil, daha güneydoğuda, Theophanes tarafından Thebarmais olarak adlandırılan yerleşim merkezinde olduğunu belirtir. Minorsky bu yerleşim merkezini Şîz'le bir tutar ve yerinin Taht-ı Süleyman'da olduğunu söyler. Krş. MINORSKY, "Roman and Byzantine campaigns in Atropatene," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1944, XI, 2, s. 248-258. Ayrıca Minorsky, Herakleios'un "Gandzak" ve "Thebarmais" üzerine yaptığı söz konusu akının tarihini, Diehl gibi 623 olarak değil, 628 olarak verir.
473. SEPEOS, XXVI, s. 81-82, ASOĞİG tarafından özetlenmiş, s. 147. Albania ve hudutları üzerine, krş. MARQUART, *Erânschahr nach der Geographie...*, s. 118.
474. Krş. SAINT MARTIN, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, I, s. 170-173. MACLER, SEPEOS'tan aktararak, s. 82, not 2. Sepeos'un metni, Macler'in çevirisinde, burada Şahrvaraz'ın yerine sanki kral Hüsrev'i geçirir (s. 82). Bununla birlikte bağlamdan ve Asoğig'in özetinden (s. 147), söz konusu kişinin Şahrvaraz olduğu ortaya çıkar.
475. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 177.
476. SEPEOS, XXVI, s. 82. ASOĞİG, s. 147.

477. SEPEOS, XXVI, s. 82-83. ASOĞİG, III, s. 147-148.
478. SEPEOS, XXVI, s. 83. ASOĞİG, III, s. 148.
479. Gürcistan'ın Pakraduni kolundan, Guaram'ın oğlu I. Stepannos. Krş. *Histoire de la Géorgie*, c. I, s. 223, BROSSET'nin 3. notu. Ayrıca GAĞANGADVATSİ, aktaran BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, c. II, s. 490.
480. *Histoire de la Géorgie*, I, 227. ALLEN, *a.g.e.*, s. 79. MINORSKY, "Tiflis," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 792.
481. SEPEOS, XXVI, s. 83.
482. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, I, s. 70 ve NOELDEKE, Taberî'den aktararak, s. 294, not 3.
483. Krş. *Taberî* (NOELDEKE), s. 294-296.
484. SEPEOS'ta Zarasp, XXVI, s. 84, ASOĞİG'de Varasp, s. 148. Krş. E. GERLAND, "Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios," *Byzantinische Zeitschrift*, III, 369 ve devamı.
485. SEPEOS, XXVI, s. 84.
486. *a.g.e.*, s. 91.
487. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie* içinde, I, s. 96, not 2 ve II, s. 137, not 2 (GAĞANGADVATSİ'nin *Badmutyun Aġvanits Aşkharhi* [Ağvan Yurdunun Tarihi] adlı çalışmasından hareketle). Gağangadvatsi'ye göre, Ağvan'daki Mihragan hanedanının kurucusu, prens Mihr, "*Budo* (=Vindoe) ve *Bistam* (=Vısdam) prensleri ailesinin hayatta kalan tek ferdi"ydi, bu prensler 590'da Persia kralı IV. Hürmüz'ü tahttan indirmiş ve yerine oğlu Hüsrev Perviz'i geçirmişti, ama daha sonra yeni kralın onlarla arası açıldı ve onları öldürttü (Krş. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 439-441). Mihr, Gardman'a yerleşti ve orada Mihravan kasabasını kurdu. Ağvan soyundan on iki yerel reisin kökünü kazıdı ve Ağvanlar tarafından bey olarak tanındı. Torununun oğlu *Kaç* Vartan veya Yiğit Vartan, Gardman hisarını yaptırdı. Mihragan prenslerinin soyağacı için bu kitabın sonundaki ilgili bölüme bakınız. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, II, 17, s. 81, aktaran BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 474.
488. GAĞANGADVATSİ'den aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 490.
489. MAMİGONYAN, aktaran LANGLOIS, *a.g.e.*, I, 365.
490. SEPEOS, VIII, s. 35.
491. Krş. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 326, s. 459.
492. NOELDEKE, *Taberî*, s. 140.
493. Namı-diğer Eğnud, veya Eğantz, Daron'un kalesi; bugün hâlâ Oğnud'dur [Oğnut/Göynük]. Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 16, not 2. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 148.
494. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 366-368.
495. İnnagnavank ("Dokuz pınarlı manastır") olarak da adlandırılır. Bugün Çanlı Kilise.
496. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 370.
497. *a.g.e.*, s. 371.
498. *a.y.*
499. *a.g.e.*, s. 372. Bazı ayrıntılar, Moğol destanına yaraşır şiddettedir: "Vahtang'ın hizmetkârı, onun başını, kendisini takip eden Sımpat'ın göğsüne fırlatarak bağırdı: Alın, kızartıp yiyin, ama vay halinize!..."
500. Biraz ilerde sözü edilen batı Daron'daki Taş Haç yerleşim merkezinde (Artzan), krş. W. TOMASCHEK, "Sasun und das Quellengebiet des Tigris," *Sitzb. der Akad. Wien*, CXXXIII, s. 21, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 204, not 6.
501. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 374-375.
502. *a.g.e.*, s. 376-377.
503. *a.g.e.*, s. 378-379.
504. SEPEOS, XXIX, s. 90. Krş. GREGOIRE, *Armenian Quarterly* içinde, 1964, I, s. 5.
505. SEPEOS, XXIX, s. 91.
506. *a.g.e.*, XXIII, s. 63. ASOĞİG, s. 118. HOVHANNES, s. 63.
507. SEPEOS, XXV, s. 76-77. HOVHANNES, s. 64. GİRAGOS KANTZAGETSİ, II, s. 27.
508. SEPEOS, s. 77.
509. HOVHANNES, X, s. 63.
510. Krş. ASOĞİG, s. 118 ve DULAURIER'nin notu, *a.g.e.*, s. 190. Ayrıca GİRAGOS KANTZAGETSİ, II, s. 28 (BROSSET'nin 2 numaralı notuyla).
511. Varazdirots hakkında bkz. SEPEOS, s. 87.

512. "Apraham'ın sülalesinden"di, der SEPEOS (s. 87), yani 594'ten 600'e kadar Rışdunik piskoposu olmuş Apraham'ın akrabasıydı. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 438.
513. SEPEOS, XXVIII, s. 87.
514. HOVHANNES, X, s. 64.
515. SAMUEL ANETSİ, BROSSET içinde, *a.g.e.*, II, s. 401.
516. SEPEOS, XXVIII, s. 88.
517. *a.g.e.*, XXIX, s. 91.
518. *a.y.* HOVHANNES, X, s. 66.
519. SEPEOS, XXIX, s. 91-92. HOVHANNES, X, s. 66. SAMUEL ANETSİ, s. 400-401 (BROSSET'nin notuyla).
520. SEPEOS, XXIX, s. 92. ASOĞİG, s. 119. HOVHANNES, X, s. 66. BROSSET, SAMUEL ANETSİ'den aktararak, s. 400.
521. ASOĞİG, s. 120 (ve DULAURIER'nin notu, s. 191). HOVHANNES, X, s. 67-68. URHALI UKHDANES, II, s. 28. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXVIII, s. 72-74.
522. Krş. TIXERONT, *a.g.e.*, III, 161 ve devamı.
523. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXVIII, s. 74-75.
524. SEPEOS, XXIX, s. 92.
525. *a.g.e.*, XXIX, s. 92-93.
526. HOVHANNES, XI, s. 69.
527. SEPEOS, XXIX, s. 94.
528. HOVHANNES, XI, s. 69.
529. SEPEOS, XXIX, s. 94.
530. *a.y.* ASOĞİG, s. 120. HOVHANNES, XI, s. 69 ve devamı.
531. Bkz. daha ilerde, s. 285-293.
532. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 72.
533. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, VII-IX. MESROB'dan aktaran LANGLOIS, *a.g.e.*, II, s. 25. PAVISTOS, IV, II.
534. Krş. LANGLOIS, *a.g.e.*, II, s. 26-27. MACLER, *Quatre conférences sur l'Arménie*, Adrien Maisonneuve, 1932, s. 228-229 ve ayrıca s. 203-205.
535. ATONTS, *L'aspect iranien du servage*, Brüksel, Société Jean Bodin, 1937, s. 142. Ayrıca Arşaguni feodal düzeni hakkında bkz., H. MANANTYAN, *Zametki o feode i feodalnom voiske Parfii i Arşakidskoi Armenii*, Tiflis, 1932.
536. MEILLET, "De quelques mots parthes en arménien." *R.É.A.*, c. II, 1, 1922, s. 2.
537. BENVENISTE, "Titres iraniens en arménien. Nakharar," *R.É.A.*, c. IX, 1, 1929, s. 7. Benveniste, *işkhan* unvanının da İran kökenine işaret eder, bu rütbe bir toprağın veya bir ordunun kumandanlığına tekabül ediyordu. Bu kelime ile Sogdca "kral" demek olan *akhşavan* veya *khşevan* kelimesi arasında benzerlik kurar. "Asil" anlamına gelen *sebuh* kelimesinin İran kökenini de ortaya çıkarır, bununla da Avesta dilindeki *visoputhra*, "bir derebeyi sülalesinin oğlu" kelimesi arasında benzerlik kurar –Pehlevi dilinde *vispuhr* veya *vispus*; ayrıca okumuşları nitelemek için kullanılan *vartabed* kelimesinin İran kökenini de ortaya koyar, bu da İran dilinde "pratik yaptıran öğretmen" anlamına gelen *vardapati*yle benzeşir.
538. ATONTS, *a.g.e.*, s. 143.
539. *a.g.e.*, s. 143.
540. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 95.
541. Krş. P. S. KOGIAN, "Die Besitzungen der Kamsarakanen," *Hantes Amsorya*, Viyana, 1924, n° 7-8, s. 331 ve devamı.
542. MACLER, *a.g.e.*, s. 212-213. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 461 ve 407. LAURENT, *a.g.e.*, s. 97.
543. N. MARR, "Ani, la ville arménienne en ruines d'après les fouilles de 1892-1893 et de 1904-1917," *R.É.A.* içinde, I, 4, 1921, s. 397.
544. MACLER, *a.g.e.*, s. 217-218.
545. MARR, *a.g.e.*, s. 397.
546. ASOĞİG, s. 97. Krş. Hannès SKÖLD, "L'origine des Mamiconiens," *R.É.A.*, c. V, 1, 1925, s. 131-136.
547. ASOĞİG, s. 97.
548. ĞEVONT, *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, ["Badmutyun/ Tarih" adlı eserinden] çev. ŞAHNAZARYAN, s. 134.
549. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 14. HOVHANNES, s. 79.
550. PAVISTOS, III, XVIII, s. 229. Krş. TOPCİYAN, "Politische und

Kirchengeschichte Armeniens unter Achot I und Sembat I," *Westasiatische Studien*, VIII, 1905, s. 112.

551. LAURENT, *a.g.e.*, s. 93.

552. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 266. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 156.

553. SEPEOS, I, s. 5. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, c. II, s. 19. Krş. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 154. MARQUART, *a.g.e.*, s. 122.

554. KHORENATSİ, *a.g.e.*, I, XXII, s. 72. PAVISTOS, I, VI. SEPEOS, I, s. 6, 9. MAMİGONYAN, *a.g.e.*, s. 19. ASOĞİG, III, II, s. 115. Krş. MARQUART, *Osteuropäische und...*, s. 392 ve *Erânschahr nach der Geographie...*, s. 175. LAURENT, s. 84.

555. PAVISTOS, V, VII. SEPEOS, I, 6. Krş. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 108. LAURENT, *a.g.e.*, s. 85.

556. KHORENATSİ, *a.g.e.*, II, III ve XXXVII. VARTAN, çev. MARQUART, s. 404 ve çev. MUYLDERMANS, III, III, s. 112, büyük Pakraduni Aşod Mısager'in (ölümü 826) örnek aldığı kişi olarak "Isper kazasındaki Papert (Bayburt) olan Sımpadavan'ın prensi, atası Pürad oğlu Sımpat"ı gösterir. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 436 ve devamı. LAURENT, *a.g.e.*, s. 85.

557. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie, Additions*, s. 141-142.

558. SEPEOS, XIX, s. 52, XXXII, s. 108. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 16-18. Krş. BROSSET, *a.g.e., Additions*, s. 142.

559. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 116. LAURENT, *a.g.e.*, s. 86.

560. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 339.

561. Krş. PAVISTOS, III, VIII, s. 216-217. KHORENATSİ, *a.g.e.*, III, II, s. 134.

562. LAURENT, *a.g.e.*, s. 63.

563. ARDZIRUNİ, I, 1, s. 8; I, 5, s. 37. HOVHANNES, VIII, çev. SAINT MARTIN, s. 15. KHORENATSİ, *a.g.e.*, I, XXIII, s. 72 ve II, 7, s. 83.

564. ARDZIRUNİ, I, 5, s. 40-42.

565. *a.g.e.*, II, 6, s. 103 ve III, 29, s. 207. Krş. MARQUART, *Südarmenien*, s. 426. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 170.

566. ARDZIRUNİ, III, 13, s. 160; 14, s. 164; 18, s. 174; 20, s. 180; 29, s. 202. LAURENT, *a.g.e.*, s. 88.

567. PARBETSİ, 106. ASOĞİG, II, 1, s. 48. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 252. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 116.

568. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 116.

569. Krş. *a.g.e.*, s. 97. MUYLDERMANS, *a.g.e.*, s. 112, not 4.

570. LAURENT, *a.g.e.*, s. 61.

571. MKRTTSCHIAN/MIGIRDİÇYAN, *Die Paulikianer in byzant. Kaiserreiche*, Leipzig, 1893, s. 43.

572. LAURENT, *a.g.e.*, s. 63 ve 53.

573. *a.g.e.*, s. 64.

574. LAURENT, "Les origines médiévales de la question arménienne," *R.É.A.*, c. I, 1, 1920, s. 43-44.

575. N. ATONTS, *L'aspect iranien du servage*, s. 144.

576. CHRISTENSEN, *a.g.e.*, s. 95.

577. ATONTS, *a.g.e.*, s. 142. LAURENT, *a.g.e.*, s. 60, not 6.

578. LAURENT, *a.g.e.*, s. 61.

579. ATONTS, *a.g.e.*, s. 150-151.

580. LAURENT, *a.g.e.*, s. 57-58.

Bölüm IX

1. SEPEOS, XXX, s. 99. Arap hâkimiyeti konusunda J. LAURENT'ın *L'Arménie entre Byzance et l'Islam* adlı eserinden başka bkz. J. MUYLDERMANS, *La domination arabe en Arménie, extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Étude de critique textuelle et littéraire*, Louvain ve Paris (Geuthner), 1927, s. 8 ve iki levha.

2. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 90, not 1.

3. Teotoros Rışduni 643'te II. Konstas tarafından Ermeni birliklerinin başkomutanlığına atandı. Krş. MUYLDERMANS, *a.g.e.*, s. 86, not 6.

4. ĞEVONT, *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, ["Badmutyun/

Tarih" adlı eserinden] çev. ŞAHNAZARYAN, s. 5-6. ASOĞİG'de özet, s. 151.

5. SEPEOS, s. 100. ASOĞİG'de özet, s. 152.
6. DULAURIER, *Recherches sur la chronologie arménienne*, s. 231. ĞAZARYAN, *Armenien unter des arabischen Herrschaft, bis zur Entstehung des Bagratidenreiches*, s. 33.
7. Bu rakam *Chronique Syriaque de Denys de Tell-Mahré*'de [Tell-Mahreli Denys'in Süryani Vakayinamesi] verilmiştir (çev. CHABOT, s. 6). Bu katliamla ilgili, Vartan, II, 1, s. 84.
8. VARTAN, *a.y.*
9. ASOĞİG, s. 120. Krş. HOVHANNES, XII, s. 76-77. VARTAN, *a.y.*
10. SEPEOS, XXXIII, s. 111.
11. VARTAN, *a.y.*
12. Krş. HÜBSCHMANN, *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber*, s. 27, not 2.
13. SEPEOS, XXXIII, s. 111. VARTAN, II, 1, s. 89-90.
14. Krş. Pierre AUBRY, aktaran MACLER, SEPEOS'tan yaptığı çevirisinde, s. 111. Ayrıca ALİŞAN, *Ayrarad*, Venedik, 1890, s. 245. THIELMANN, *Streifzüge im Kaukasus*, s. 147. Nerses Şinoğ'un diktiği kiliseler üzerine, krş. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenier und Europa* (1918), II, s. 682; Zıvartnots'daki Surp Krikor kilisesi üzerine, *a.g.e.*, s. 668 ve şekil 658.
15. Krş. HOVHANNES, XII, s. 77.
16. Hatta Sepeos onu gizliden gizliye "Khalkedoncu" olmakla suçlayacaktı (SEPEOS, XXXV, s. 136). HOVHANNES ise aksine (XII, s. 78-79) ona övgüler düzer ("çok temiz ahlaklı biriydi; örnek gösterilecek ve methedilmeye layık bir hayat sürdü.")
17. SEPEOS, XXX, s. 101. "II. Konstas tarafından 643'te Ermeni birliklerinin başkomutanı tayin edilen, daha sonra gözden düşen Teotoros, 646'ya doğru görevine döndü ve 653'te bırakana kadar bu görevde kaldı." (MUYLDERMANS, *a.g.e.*, s. 86)
18. SEPEOS, XXXII, s. 106.
19. *a.g.e.*, XXXII, s. 106-107.
20. Onu Kogovit'te, Tarünk'teki ailesinin mezarına defnettiler, o dönemde burası Pakradunilerin ikametgâhı ve kabristanıydı. Krş. VARTAN, II, 1, s. 86.
21. HOVHANNES, XII, s. 75-76.
22. SEPEOS, XXXII, s. 107-108.
23. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 24, not 2.
24. SEPEOS, XXXII, s. 108-109.
25. MACLER'in Ordspu diye okuduğunu, s. 109, Ordoru olarak düzeltmek gerekir (HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brüksel, 1935, s. 214).
26. DULAURIER, *Chronologie arménienne*, s. 231.
27. SEPEOS, XXXIII, s. 109-110. ĞEVONT, *a.g.e.*, III, s. 10. ASOĞİG, s. 153.
28. BELÂZURÎ, 176 ve devamı, 197, 190, ve devamı, 200, 201. TABERÎ, I, 2, 674. İBNÜLESÎR, III, s. 20. 65. YAKUT, I, s. 206, II, s. 549. Krş. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, böl. II, s. 16-36.
29. SEPEOS, XXXIII, s. 112-129. ASOĞİG, s. 121-127.
30. TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 352. Krş. MUYLDERMANS, *a.g.e.*, s. 89, not 2.
31. ĞEVONT, *a.g.e.*, IV, s. 11-13. VARTAN, II, 2, s. 88. Marquart, Bizanslı komutan Prokopios'un Araplar tarafından hezimete uğratıldığı tarihi, Sepeos'a ve Ğevont'a dayanarak, 651-652 olarak verir (MARQUART, *Études sur les Bagratouni*, Ermenice metin, s. 7.) MUYLDERMANS (*a.g.e.*, s. 83, not 4) bu tarihi 653 olarak verir, bu tarih, II. Konstas ile Muaviye arasındaki üç yıllık ateşkesin sonudur.
32. SEPEOS, XXXV, s. 133.
33. ĞEVONT, *a.g.e.*, IV, s. 13.
34. SEPEOS, XXXV, s. 133.
35. HOVHANNES, XII, s. 74.
36. SEPEOS, XXXV, s. 134.
37. *a.g.e.*, s. 136-138. HOVHANNES, XII, s. 75-76. VARTAN, II, 3, s. 88-89.
38. SEPEOS, XXXV, s. 138.
39. III. Nerses kendini Dvyk'a sürgün ettiğinde, yaveri Agorili Anastas (müstakbel patrik), Vağarşabad'daki Aziz Krikor katedralinin inşasında ona vekalet etti (VARTAN, II, 3, s. 92).

40. SEPEOS, XXXV, s. 138.
41. *a.g.e.*, s. 139.
42. *a.g.e.*, XXXVI, s. 142.
43. *a.g.e.*, s. 142-143. Vartan o döneme doğru Teotoros Rışduni'nin Ahtamar adasındaki ikametgâhında yaptırdığı binalardan bahseder (II, 3, s. 90). VARTAN aynı döneme doğru Ani yakınındaki meşhur Tıbrevank'ın haçının gizlice Cavakheti'de bulunan Varjia manastırına (Varjio-*vank*) götürüldüğünü de belirtir (*a.g.e.*, II, 3, s. 91).
44. Krş. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 364.
45. SEPEOS, XXXVIII, s. 146.
46. *a.y.* HOVHANNES, XII, s. 76. ASOĞİG, s. 127. Krş. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 32.
47. LAURENT, *a.y.*
48. SEPEOS, XXXVIII, s. 148.
49. *a.g.e.*, s. 146-147. VARTAN, II, 3, s. 89.
50. Krş. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 514. Giragos Kantzagetsi'nin kronolojisine göre Krikor Mamigonyan 659'dan 669'a kadar *marzban* olmuştur (GİRAGOS, § II, s. 33, BROSSET'nin 3. notu).
51. HOVHANNES, XII, s. 78. Ayrıca ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 14.
52. HOVHANNES, XII, s. 79. VARTAN, II, 3, s. 92. İlerde göreceğimiz gibi, söz konusu kişi patrik Agorili I. Anastas'tır (661-667).
53. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 14.
54. ASOĞİG, s. 154.
55. *a.g.e.*, s. 128. HOVHANNES, XII, s. 80. VARTAN, II, 3, s. 92. Krş. DULAURIER, *a.g.e.*, I, s. 112, 183. F. C. CONYBEARE, "Ananias of Shirak," *Byzantinische Zeitschrift*, 1897, s. 572 ve devamı.
56. Krş. GAĞANGADVATSİ, *Histoire des Aghouans* [Badmutyun Ağvanits Aşkharhi/Ağvan Yurdunun Tarihi], EMİN baskısı, 1860, s. 187-188. Ayrıca VARTAN, II, 3, s. 85 (not 2) ve 88.
57. VARTAN, II, 3, s. 88.
58. ĞEVONT, *a.g.e.*, IV, s. 14.
59. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 238-239.
60. *a.g.e.*, s. 242.
61. *a.g.e.*, s. 245-247.
62. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, s. 245.
63. ĞEVONT, *a.g.e.*, IV, s. 15.
64. *a.y.* HOVHANNES, XIII, s. 81. ASOĞİG, s. 129. VARTAN, II, 3, s. 93. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 250, not 2 ve *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 157'de Krikor Mamigonyan'ın ölüm tarihini 683 olarak verir. Giragos Kantzagetsi'den yaptığı çeviride, s. 33, not 3'te 682 olarak verir. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 172.
65. Aşod genellikle Sımpat'ın oğlu ve Varazdirots'un torunu olarak kabul edilmişti. MARQUART'a göre (*Études sur les Bagratouni*), başka bir Pakraduni koluna mensuptur ve başka bir Sımpat'ın, Tarünk beyi olan Sımpat'ın oğludur, bu Sınpat da Varaz Sahak'ın oğluydu, o da Varazdirots'un kardeşiydi. LAURENT (s. 334, not 1) bu görüşü kabul etmez. MUYLDERMANS ise aksine (s. 93, not 4) bu görüşe katılır.
66. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 16. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 176 ve 191; ve DIEHL, *Le monde oriental de 395 à 1081*, s. 244.
67. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 16. ASOĞİG, s. 129. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 203.
68. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 17-18. ASOĞİG, s. 129. BROSSET (*a.g.e.*, *Additions*, s. 157) onun ölüm tarihini 687 olarak verir.
69. 693'te, diye tahmin yürütür BROSSET (*a.y.*).
70. Şirag prensi ve Gabudru kontu, diye ekler ASOĞİG (s. 129); burası Pasian eyaletindeki Arçovid (Ayılar Vadisi) nahiyesindedir. MARQUART (*Osteuropäische und...*, s. 514) onun 689 ile 691 yılları arasında vali olduğunu söyler. Öyle görünüyor ki, 690 ile 693 arasına yerleştirmek daha doğru olur.
71. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 18. Onun hakkında, krş. MARQUART, *Études sur les Bagratouni*, s. 12. Ve MUYLDERMANS, VARTAN'dan yaptığı çeviride, s. 96, not 2.
72. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 19.
73. *a.g.e.*, V, s. 19-21. SAMUEL ANETSİ, s. 409. Tarih için, LAURENT, *a.g.e.*, s. 158.
74. HOVHANNES, XIII, s. 82. VARTAN, II, 3, s. 94-95.
75. Vaftiz babası olan Krikor Mamigonyan, Godayk'taki Jag'ı yurtluk olarak ona vermişti.

ASOĞİG, s. 128, 130 (ve DULAURIER'nin notu, s. 193). HOVHANNES, XIII, s. 83. VARTAN, II, 3, s. 92. Krş. DULAURIER, *a.g.e.*, s. 183. MUYLDERMANS'ın hazırladığı bibliyografya, VARTAN'da, s. 84, not 5.

76. EL-MEKİN, aktaran LAURENT, *a.g.e.*, s. 172, not 3.
77. THEOPHANES, s. 185. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 203.
78. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 18.
79. *a.g.e.*, V, s. 21.
80. ASOĞİG, s. 155.
81. HOVHANNES, XIII, s. 82.
82. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 157. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 95.
83. *a.y.*
84. VARTAN, s. 95 ve not 4.
85. Vartanagerd muharebesinin tarihi üzerine, BROSSET, *Histoire de la Siounie*, c. I, s. 84, not, ve c. II, s. 21-22, ve Giragos Kantzagetsi'den yaptığı çeviride s. 34, not 4.
86. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 24. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, c. II, s. 21.
87. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 22-25. ASOĞİG, s. 155. Ayrıca HOVHANNES, XIII, s. 83, ve VARTAN, II, 4, s. 95-96.
88. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 25-26. VARTAN, II, 4, s. 95.
89. MAMİGONYAN, s. 83.
90. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 25. ASOĞİG, s. 155. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, *Additions*, s. 158. 700 tarihiyle ilgili olarak, DULAURIER, *Histoire de la Géorgie*, s. 238. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 97.
91. Krş. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 95, not 2 ve 97, not 5.
92. ĞEVONT, *a.g.e.*, V, s. 27-30. GİRAGOS KANTZAGETSİ'de özet, II, s. 33.
93. HOVHANNES, XIII, s. 85. ASOĞİG de s. 131'de bu olayda sahneye Muhammed'i değil Ukbe'yi çıkarır.
94. HOVHANNES (s. 89) halifenin II. Ömer olduğu fikrindedir (717-720). Ama ASOĞİG (s. 131) ve GAĞANGADVATSİ'nin (*a.g.e.*, III, böl. III-IX) düşündüğü gibi, herhalde hâlâ Abdülmelik olmalıdır. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 279.
95. HOVHANNES, XIII, s. 87-88. BROSSET'nin hazırladığı kronoloji, *a.g.e.*, I, s. 279, not 4.
96. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 31. Krş. ASOĞİG, s. 155.
97. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 31.
98. *a.g.e.*, VI, s. 32-33. HOVHANNES, XIII, s. 86. ASOĞİG, s. 156. BROSSET bu tarih üzerinde tartışma açar, *Histoire de la Siounie*, I, s. 84, not.
99. Krş. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 98, not 4.
100. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 33.
101. THEOPHANES (Migne içinde, 756) bu trajedinin III. Tiberios'un 8. yılında meydana geldiğini söyler = 702-703. Ğevont ise tarihini daha ileriye, 706'ya atar.
102. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 34. ASOĞİG, s. 156.
103. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 34. ASOĞİG, s. 156. Krş. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 99, not 1. THEOPHANES, s. 185. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, *Additions*, s. 158, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 194 ve 205.
104. ĞEVONT, *a.g.e.*, VI, s. 34-35 ve ASOĞİG, s. 157.
105. ASOĞİG, s. 132. HOVHANNES, XIII, s. 89-91. GİRAGOS, II, s. 35-36.
106. ASOĞİG, s. 131.
107. Yani Edessalı Konstantin, Harranlı Simon, Germanikeialı (Maraş) Theodoros, Martyropolisli veya Maipherkatlı (Miyafarikin) Athanasios, Daralı Simon (SURİYELİ MİKHAEL, XI, böl. XX, II, 1904, s. 457-461. BAR HEBRÆUS, *Chronicon ecclesiasticum*, I, 299-303).
108. ORMANYAN, *L'Église arménienne*, s. 36. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 388-395.
109. Krş. *Joannis Ozniensis opera*, Venedik, 1834, Aucher yayını.
110. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 40.
111. BELÂZURÎ, aktaran ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 39. MIKHİTAR, s. 79. LAURENT, *a.g.e.*, s. 339.
112. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 99.
113. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, XI, 61-63, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 490.

114. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 99-101. TABERÎ, II, s. 1530. İBNÜLESÎR, V, s. 117-118. BELÂZURÎ, s. 206. YAKUBİ, II, s. 375. THEOPANES, *a* 6220, s. 407. MARQUART, *Osteuropäische und...*, s. 11. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 43.

115. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 110. ASOĞİG, s. 161. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 158 ve ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 46.

116. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 121.

117. *a.g.e.*, s. 110. Krş. VARTAN, II, 7, s. 105.

118. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 111.

119. *a.g.e.*, VIII, s. 111-112. İBNÜLESÎR, V, s. 160. BELÂZURÎ, s. 207. MARQUART, *a.g.e.*, s. 12 ve 16. LAURENT, s. 172. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 105, not 3, KHALATHÉANTS'dan alıntılayarak, *L'Arménie chez les écrivains arabes*, Viyana, 1919, s. 137-138.

120. ASOĞİG, II, 4, s. 156. HOVHANNES, XIII, s. 87. GİRAGOS, s. 35.

121. ASOĞİG, II, 2, s. 133. HOVHANNES, XIII, s. 93. GİRAGOS, s. 36.

122. ĞEVONT, *a.g.e.*, VIII, s. 115-117.

123. *a.g.e.*, s. 117.

124. LAURENT, *a.g.e.*, s. 93.

125. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 118-119.

126. *a.g.e.*, s. 120. VARTAN, II, 7, s. 106, Muyldermans'ın notlarıyla. Krş. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 47.

127. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 120-121. Aşod Pakraduni'ye gelince, gözlerini kaybettikten sonra on üç yıl daha yaşayacaktı. "İleri bir yaşta öldü ve Tarünk'e, ailesinin mezarlığına gömüldü."

128. ASOĞİG, II, 4, s. 162.

129. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 124.

130. *a.y.*

131. ASOĞİG, II, 4, s. 162.

132. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 116.

133. LAURENT, *a.g.e.*, s. 94.

134. *a.y.*, ĞEVONT'tan hareketle, s. 119. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 38, 450.

135. LAURENT, *a.g.e*, s. 94.

136. R. VASMER, *Chronologie des vice-rois d'Arménie sous les premiers Abbassides*, Rus şarkiyatçılar tarafından yayımlanan bildiriler derlemesi içinde, Leningrad Bilimler Akademisi, 1925, s. 381-400.

137. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 125.

138. Krş. LOMBARD, *Constantin V*, s. 35 ve devamı.

139. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 125-129. ASOĞİG, II, 4, s. 170. THEOPHANES, s. 422, 427, 429. NİKEPHOROS, s. 62, 66. KEDRENOS, II, s. 7, 10. LOMBARD, *a.g.e.*, s. 35 ve devamı, s. 92-93. LAURENT, *a.g.e.*, s. 208.

140. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 127.

141. HOVHANNES, XIII, s. 94-95.

142. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 129.

143. *a.y.*

144. *a.g.e.*, s. 130.

145. LAURENT, s. 95.

146. *a.y.*

147. Otmuslu I. Dırtad, 741-764 yılları arasında patrik (ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 174). Vanant *nakharar*larının ailesine mensuptu (ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 131). Bkz. HOVHANNES'in onun hakkındaki övgüsü, s. 93.

148. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 131.

149. *a.g.e.*, s. 132.

150. *a.g.e.*, s. 133.

151. *a.g.e.*, s. 133-134. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 194, not 7.

152. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 135.

153. Krş. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 364. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 217.

154. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 136.

155. *a.g.e.*, s. 137. Aynı konu VARTAN'da, III, 1, s. 108. Mamigonyan prensleri Sımpat'ın babası Aşod'u kör ettikleri halde, Sımpat'ın bir Mamigonyan prensesinin, Samuel Mamigonyan'ın kızının kocası olduğunu belirtelim.

156. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 137.

157. *a.g.e.*, s. 138.

158. THEOPHANES, 447-448.

159. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 139.

160. *a.y.*

161. LAURENT, *a.g.e.*, s. 95, not 8.

162. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 140.
163. ASOĞİG, s. 133.
164. HOVHANNES, s. 95. Görüldüğü gibi, bu yerlerin isimleri her vakanüviste değişik. Samuel Anetsi'ye göre (BROSSET, II, s. 417), katliam (gene 700 ölü ve 1200 esir) Gağün'de, Mıren'de ve Talin'de vuku bulmuştur.
165. LAURENT'da bkz. kitabın sonundaki Pakradunilerin soyağacı.
166. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 141. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 322, not 2.
167. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 141. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, ("Généalogie des Bagratides"), s. 348.
168. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 141-142.
169. DULAURIER (*Chronologie arménienne*, s. 247) ve BROSSET'nin yaptığı hesaplar (*Collection d'histoirens arméniens*, II, s. 416) bu muharebenin Nisan ayında olduğunu belirtir, ama Brosset olayın 760-762'ye doğru yer aldığını söylerken yanılır.
170. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 143.
171. *a.g.e.*, s. 146. Krş. DAGHBASCHEAN/DAĞBAŞYAN, *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin, 1893, s. 83; MARQUART, *a.g.e.*, s. 37.
172. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 145.
173. *a.g.e.*, s. 146.
174. LAURENT, *a.g.e.*, s. 94. Bu kitabın sonunda verdiğimiz Pakradunilerin soyağacına bakınız.
175. *a.g.e.*, s. 98.
176. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 111, not 4.
177. LAURENT, *a.g.e.*, s. 99.
178. Krş. *a.g.e.*, s. 97.
179. Atonts, Daron'un mülkiyeti bu şekilde Mamigonyanlardan Pakradunilere geçtiği sırada, Mamigonyan ailesinin bir kolu Sasun'un ulaşılmaz dağlarına çekilerek bu durumdan kurtulmuş ve 10. yüzyılın sonuna kadar orada gölgede yaşamış olabilir mi, sorusunu atar ortaya. Prens Manuel ve oğulları, prens "Basakes" (Vasak) ve kardeşleri, Mamigonyanların bu koluna mensup olmalıydı, imparator VI. Leon devrinde (886-912) Konstantinopolis'e göç ettiler, daha önce ise "Daron'un batısında, aşağı Aradzani veya Arsanias'ın kıyılarında" hüküm sürüyor olmalıydılar. 1058'de Sasun'a Muşeğ'in oğlu Tornig adlı birinin hâkim olduğunu görüyoruz, Krikor Makistros'un bize bir Mamigonyan prensi olarak tanıttığı bu kişi, o tarihte Selçuklu Türklerinin bir akınını püskürtecekti. Atonts şu sonuca varır: "Bu Muşeğ'in ailesinin, Sasun'a çekilmiş ve Arsamosata'dan (Aşmuşad) Daron'a kadar uzanan geniş topraklarda ayakta kalıp hâkimiyetini sürdürebilmiş Mamigonyanların o kolundan geldiğine inanmak durumundayız." (ATONTS, "Les Taronites en Arménie et à Byzance," *Byzantion*, X, 1935, s. 545).
180. "Nahçivan ve Khram'daki karışıklıktan önce (704-705)," diye belirtir Muyldermans, "Vasburagan prensi olan bir Pakraduni'nin adı anılıyordu. Şimdi Ardzrunilerin bu eyaletin beyleri olduklarını görüyoruz" (*La domination arabe en Arménie*, s. 111, not 2).
181. VARTAN, *Histoire universelle* [*Havakumn Badmutyan*/Tarih Derlemesi], çev. MARQUART, *a.g.e.*, s. 403 ve çev. MUYLDERMANS, *a.g.e.*, III, 3, s. 111.
182. Bu "Kays"lılar adı (Benî-Kays) –Ermenicede Kaysik– söz konusu aile bağlamında Arap tarihçilerinde yer almıyor. MARQUART (*a.g.e.*, s. 453) bunun Brosset'nin yanlış okumasından kaynaklandığı (özellikle Isdepanos Orpelyan çevirisinde, c. I, 37, s. 101) ve "Dacig" olarak düzeltmek gerektiği sonucuna vardı. Ama LAURENT (*a.g.e.*, s. 322, not 1), Kaysik teriminin HOVHANNES'te (XIII, s. 101) karşımıza çıktığını haklı olarak belirtiyor. Demek ki, Brosset'nin okumasını aynen sürdürmekte yarar var, özellikle de Kays adlı, iyi bilinen bir Arap kabilesi var olduğu için. (Krş. HUART, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 76, 92, 299; c. II, s. 141. TOPÇİYAN, *Innere Geschichte*, s. 120).
183. VARTAN, s. 105, 109, BROSSET içinde, *Histoire de la Siounie*, c. II, s. 23 ve aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 403-404, ve çev. MUYLDERMANS, III, 3, s. 111. Ermenistan'daki Kays emirliği hakkında, krş.

BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. XIII-XV, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 96-97, 101 ve 322.

184. VARTAN, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 405, ve çev. MUYLDERMANS, III, 3, s. 111. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 64-65.

185. Bizanslılara sığınırken Araplar tarafından yakalanıp başı vurulan Pakrevant beyi Gurdig Mamigonyan'a kadar (VARTAN, s. 81 TOPCİYAN içinde, "Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Achot I und Sembat I," *Westasiatische Studien*, VIII, 1905, s. 129, 135).

186. LAURENT, *a.g.e.*, s. 120.

187. Ardzırunilerin ilk yurtluğunun Ağpag'daki Hatamagerd veya Atamagerd'de bulunduğunu hatırlatalım. Krş. MINORSKY, "Wân," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1178.

188. LAURENT, *a.g.e.*, s. 96.

189. *a.g.e.*, s. 96-97. Krş. P. S. KOGIAN, "Die Beziehungen der Kamsarakanen," *Hantes Amsorya*, Viyana, 1924, n° 7-8, s. 331 ve devamı. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 111, not 4.

190. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 322-326.

191. VARTAN, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 404, ve çev. MUYLDERMANS, III, 3, s. 112. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, s. 252. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 65.

192. THEOPHANES, s. 422, 427. NİKEPHOROS, s. 62 ve 66. KEDRENOS, II, s. 710. SURİYELİ MİKHAEL, II, s. 523. Krş. LOMBARD, *a.g.e.*, s. 35 ve devamı ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 198.

193. THEOPHANES, s. 451. RAMBAUD, *L'Empire Grec au X e siècle*, s. 218. LAURENT, *a.g.e.*, s. 198.

194. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 153.

195. *a.g.e.*, s. 150. THEOPHANES, s. 451. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 195.

196. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 153-154.

197. LAURENT, *a.g.e.*, s. 97-98.

198. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 154.

199. *a.g.e.*, s. 155. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 453. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 122.

200. YAKUBİ, II, 515, MARQUART içinde, *a.g.e.*, s. 453. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 341.

201. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 156.

202. *a.g.e.*, s. 158.

203. *a.g.e.*, s. 160. Krş. *Histoire de la Géorgie*, c. I, s. 253-256.

204. HOVHANNES, s. 100.

205. YAKUBİ, II, s. 515 ve devamı. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 454.

206. YAKUBİ, *a.y.* Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 454.

207. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 341.

208. HOVHANNES, s. 96-98. Ancak MUYLDERMANS (s. 109, not 3) Pakrevant'ta 40 din adamının Yezid'in emri üzerine 790 yılında katledilmesinin, daha yukarıda anlatılan Sevan katliamından ayırt edilmesi gerektiğini söyler.

209. YAKUBİ, *a.y.*

210. I. Esayi bir dilenci kadının oğluydu. Ayrarad'da, Nik kazasındaki Yeğibadruş'ta doğmuştu. Koğtan piskoposu olmuştu. Krş. ASOĞİG, s. 133-134.

211. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 175.

212. LAURENT tarafından kabul edilen tarih, *a.g.e.*, s. 193, 194.

213. GELZER, *Anfänge der Armenischen Kirche*, 1895, s. 173. HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 252. LAURENT, *a.g.e.*, s. 116.

214. LAURENT, *a.g.e.*, s. 116, not 4.

215. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 162. Aynı anlatı ASOĞİG'de, s. 161-162.

216. Dıvinli I. Isdepanos'un patrikliği, Ormanyan'a göre 788'den 790'a kadar sürmüştür. Krş. ĞEVONT, *a.g.e.*, s. 162-163. Ama belki de Isdepanos 791'de vefat etmiştir (LAURENT, *a.g.e.*, s. 341). Yerine, Sünik' teki Magenots manastırının başpapazı Karnili I. Soğomon geçmiştir (791-792) [Dıvinli Hovap olmalı (790-791)].

217. THEOPHANES, s. 46. Krş. GELZER, *Genesis der byz. Themenverfassung*, 1899, s. 95. GAY, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, 1904, s. 182-183, 591. LAURENT, *a.g.e.*, s. 198.

218. THEOPHANES, s. 465-469 (özellikle 469-16). KEŞİŞ YEORYİOS, s. 667. KEDRENOS, II, s. 24-26. ZONARAS, XV.

böl. XI-XII. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 198. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 57.

219. TABERÎ, III, s. 647-648. *Histoire de la Géorgie*, s. 258-260. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 5 ve 416. LAURENT, *a.g.e.*, s. 100 ve 172.

220. *Histoire de Géorgie, Chronologie géorgienne*, s. 249. VARTAN, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 404, ve MUYLDERMANS çevirisi, IV, 2, s. 126. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 99-100.

221. TABERÎ, III, s. 647-648. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 5. LAURENT, *a.g.e.*, s. 343, n° 54.

222. YAKUBİ, II, s. 515 ve devamı. BELÂZURÎ, s. 210. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 418. LAURENT, *a.g.e.*, s. 343, n° 55.

223. HOVHANNES, XIII, s. 99.

Bölüm X

1. Aşod *Msager*'e, *Kaç* (yani "Cesur") da deniyordu, bkz. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 159-160. DAGBASCHEAN, *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin, 1893, s. 64. MARQUART, *Osteuropeische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 451. MUYLDERMANS, *La domination arabe en Arménie, extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Étude de critique textuelle et littéraire*, Louvain ve Paris (Geuthner), 1927, s. 127, not 5.

2. ASOĞİG, s. 134. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 142.

3. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 98. VARTAN (MUYLDERMANS çevirisinde III, 3, s. 112) Aşod'un "Kamak'ı inşa ettiğini ve ailesini oraya yerleştirdiğini" söyler. Muyldermans bu yerin Şirag'daki Ani olduğu düşüncesindedir. Krş. MARR, "Ani, la ville arménienne en ruines d'après les fouilles de 1892-1893 et de 1904-1917," *R.É.A.* içinde, I, 4, 1921, s. 359.

4. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 451-452. LAURENT, *a.g.e.*, s. 335-336.

5. LAURENT, *a.g.e.*, s. 98-99.

6. YAKUBİ, II, s. 515 ve devamı. LAURENT, *a.g.e.*, s. 342, n° 43. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 454.

7. Aynı kaynaklar.

8. VARTAN, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 403-404.

9. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 322 ve devamı.

10. Krş. VARTAN, s. 105, BROSSET içinde, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. XIII, ve aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 403-404.

11. LAURENT, *a.g.e.*, s. 104. VARTAN, EMİN yayını, s. 98-99, DAĞBAŞYAN içinde, s. 64, ve MARQUART içinde, *a.g.e.*, s. 404-405 ve 458. Avudz'la ilgili, HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 479. Kalmakh'la ilgili, BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 159; HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (Brüksel, 1935), s. 220.

12. VARTAN, EMİN yayını, s. 99. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 65. "Bir gün dua ederken," der Vartan, "düşmanlar etrafını sardı, ama bu manzara Tanrı'yla konuşmasına sonuna kadar devam etmesini engellemedi. Sonra, öne atılarak, iki düşman liderini ikiye biçti ve yaklaşık 600 adamı darmadağın etti" (VARTAN, s. 63, çev. BROSSET, *a.g.e.* içinde, I, s. 261 ve çev. MUYLDERMANS, III, 3, s. 112).

13. ARDZIRUNİ, II, § 6, aktaran BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. 104.

14. TOPCİYAN, "Die inneren Zustande von Armenien unter Aschot I, Mitth. d. Sem. f. orient. Sprach.", *Westasiatische Studien* içinde, VII, 1904, s. 120 ve "Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Aschot I und Sembat I," *a.y.*, VIII, 1905, 118-120.

15. TABERÎ, III, 3, s. 1409. İBN-HALDUN, III, s. 275, İBNÜLESÎR, VII, s. 20.

16. ARDZIRUNİ, II, § 6, s. 98.

17. Ardzıruni, görünüşe göre 847 yılı sütunu altında, o dönemde Pakarad Pakraduni'nin kız kardeşi, yani Aşod *Msager*'in kızı olan Bitlisli bir prensesin yenik düşen Musa'nın

birliklerini kurtardığını söyler sadece. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 19 ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 327, not 6.

18. LAURENT, *a.g.e.*, s. 104, not 9.

19. VARTAN, çev. BROSSET, *Histoire de la Géorgie* içinde, I, s. 261. Krş. BROSSET, *a.y.*, II, *Additions*, s. 159-160.

20. YAKUBİ, II, s. 568, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 410 ve 456 ve BELÂZURÎ, aktaran ĞAZARYAN, *Armenien unter des arabischen Herrschaft, bis zur Entstehung des Bagratidenreiches*, Strasbourg, 1903, s. 42. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 102, not 8, ve s. 320, not 5.

21. LAURENT, *a.g.e.*, s. 100 (ve s. 343, not 62). Krş. YAKUBİ, II, 540, 562 MARQUART içinde, *a.g.e.*, s. 405, 457.

22. VARTAN, çev. MARQUART, *a.g.e.*, s. 404. MARIÈS çevirisi, *R.É.A.* içinde, I, 3, 1921, s. 280-281.

23. VARTAN, aktaran BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. XIII ve aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 404. LAURENT, *a.g.e.*, s. 323-324.

24. YAKUBİ, II, 540, MARQUART içinde, *a.g.e.*, s. 405. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 322 ve s. 101, Kayslıların yaklaşık kronolojisi: "Cahap 8. yüzyılın sonundan 813'e kadar etkinlik gösterdi, oğlu Abdülmelik 813'ten 820'ye, Sevada 820'den 830'a." J. Laurent'ın bu hanedan hakkındaki incelemesi çok değerlidir.

25. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 4, s. 114. Krş. MARIÈS, "Un commentaire de Nonnos de Nisibe," *R.É.A.*, I, 3, 1921, s. 281-282. Ayrıca MARQUART çevirisi, *a.g.e.*, s. 452-453.

26. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 4, s. 115. MARIÈS'in farklı çevirisi, *a.g.e.*, s. 282. Ayrıca krş. MARQUART çevirisi, *a.g.e.*, s. 404-405.

27. VARTAN, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 404. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 322, not 1.

28. ASOĞİG, II, 6, GELZER-BURCKHARDT çevirisi, s. 106. SAMUEL ANETSİ, s. 421. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 211, not 4.

29. VARTAN, çev. MARIÈS, *a.g.e.*, s. 283 ve çev. MUYLDERMANS, III, 5, s. 118.

30. Krş. AGİNYAN, *Hantes Amsorya* içinde, 1922, s. 515 ve devamı.

31. VARTAN, III, 5, çev. MUYLDERMANS, III, 5, s. 115-117, konuyla ilgili Ermenice ve Süryanice bibliyografyayla. CRAKHÉAN, *Commentaire de l'Évangile de Jean par Nana*, Venedik, 1920; MARIÈS, *a.g.e.*, s. 273-296, 439-441. AGİNYAN, "Theodor Abu-Qara und Nana," *Hantes Amsorya*, Viyana, 1921, s. 194-205.

32. Bkz. LAURENT, *a.g.e.*, s. 317 (*La révolte de Babek*).

33. YAKUBİ, II, 562. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 453-458-459.

34. GAĞANGADVATSİ'den aktaran BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 22.

35. Sünik sülalesinin o dönemde diğer Pakradunilerle bağları üzerine, LAURENT, *a.g.e.*, s. 110, not 9, MARQUART'ı düzeltir, *a.g.e.*, s. 416. Sünik prensi Vasak'ın varlığı 821 yılı sütunu altında GAĞANGADVATSİ tarafından doğrulanır, *Histoire des Aghouans* [Badmutyun Ağvanits Aşkharhi/Ağvan Yurdunun Tarihi], s. 267. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 22-24.

36. Krş. ISDEPANOS ORPELYAN, *Histoire de la Siounie* [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/Sünik Eyaleti Tarihi], I, XXXIII, s. 95-96, BROSSET'nin kronolojik düzeltmesiyle, s. 96, not 1, GAĞANGADVATSİ'ye uygun olarak, III, XIX.

37. MARQUART, GAĞANGADVATSİ'den aktarır, *a.g.e.*, s. 453. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXIII, s. 96-97. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 4-7, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 110-111.

38. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, LV, s. 170-171.

39. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 111, TABERÎ'ye, III, 1416 ve MARQUART'a göndermeleriyle, *a.g.e.*, s. 457.

40. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, LV, s. 171, ve BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 25.

41. *Histoire de la Siounie*, I, s. 171, ve II, s. 25 ve BROSSET'nin Sünikliler soyağacı, *a.g.e.*, II, s. 14.

42. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 24.

43. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, LV, s. 171: "Papken ve Krikor önemsiz bir arazi anlaşmazlığı nedeniyle silaha sarıldılar, birincisi ikincisini

vurdu ve yere yıktı. Böylece Papken mirasa kondu, ama Kabil tarzında, ne var ki çok geçmeden öldü."

44. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXIII, s. 96, BROSSET'nin önemli notuyla (not 2) ve BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 24-25.

45. ATONTS, "Sur la date de l'histoire de l'Arménie de Moïse de Khorène," *Byzantion*, XI, 1936, s. 97-100. Ayrıca: "A propos de la note de M. Léwy sur Moïse de Khorène," *Byzantion*, XI, 1936, s. 597-599. (Hans Lewy'ye göre Khorenatsi imparator I. Basileios devrinde, 876 ile 886 arasında yazmıştı).

46. VARTAN, s. 79 aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 452.

47. LAURENT, *a.g.e.*, s. 105.

48. Laurent'ın saptadığı kaynaklar. Daron ve Khoyt için, ARDZIRUNİ, II, böl. V, s. 96, VII, s. 104. HOVHANNES, XIII, s. 105. ASOĞİG, II, II, s. 77; TABERÎ, III, 1408 ve İBNÜLESÎR, V, s. 20; TOPCİYAN, "Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Achot I und Sembat I," s. 135. Sasun için, SAINT-MARTIN, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, I, s. 344. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 464 ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 105.

49. ASOĞİG, çev. DULAURIER, s. 134, Sımpat Aplapas'ın "Arşarunik'te (de) Akercekvis adını verdiği bir küçük şato inşa etti"ğini söyler.

50. ASOĞİG, II, II, s. 135. ARDZIRUNİ, III, VIII, s. 141. MARQUART, *a.g.e.*, s. 451, 464, DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 7 ve TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 126.

51. VARTAN, çev. MARIÈS, *R.É.A.*, I, 3, 1921, s. 283. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 451, 464.

52. Onun yükselişi üzerine, ARDZIRUNİ, II, V, s. 96, HOVHANNES, XIII, s. 103, ve BELÂZURÎ, I, s. 211, aktaran TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 118.

53. Sonunda 837'de Babek'i tutsak alan ve hilafet ordusunun lideri emir Afşin'e teslim eden, bir Ermeni *nakharar*, Sımpat'ın oğlu, Şake beyi Sahl oldu (VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 6, s. 120).

54. Krş. ÇAMÇİYAN, *Histoire d'Arménie* [Badmutyun Hayots/Ermenilerin Tarihi], II, s. 430. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 344. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 9. GFRÖRER, *Byzantinische Geschichte*, III, s. 334.

55. LAURENT, *a.g.e.*, s. 105. Pakarad'dan ve Sımpat Aplapas'tan başka, Aşod Mısager'in üç oğlu daha vardı: Tavit, Sahak ve Muşeğ. Vartan'dan öğrendiğimize göre Tavit, Daron'da Ocpert'i kurmuş.

56. Ovalı veya Ovahigli (Godayk'ta) IV. Hovhannes, 833'ten 855'e Ermenistan patriğiydi. Onun hakkında bkz. ARDZIRUNİ, II, VI, s. 101-102.

57. Batı Sünik (Keğarkunik, Sevan yöresi) prensi olan Sahak'ın oğlu, I. Krikor-Supan, onun ardından 826 veya 833'ten 849, 851 veya 852'ye kadar bu prensliğin başına geçti. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 14 ve 24.

58. HOVHANNES, XIII, s. 103-104. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 102. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 7, s. 121-122.

59. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXIII, s. 96. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 457. LAURENT, *a.g.e.*, s. 113.

60. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, 272, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 24, bu Adırnerses veya Adarnase'nin "Sahl'ın oğlu" olduğunu söyler. BROSSET'ye göre, *a.g.e.*, s. 24, o belki de az çok "Süniklileşmiş" Ağvan asıllı bir prensti. LAURENT'a göre, *a.g.e.*, s. 113, Adırnerses "Sahak'ın oğlu"dur, yani batı Sünik'in tam anlamıyla Sünikli olan ve 825 veya 833'e doğru ölen prensinin oğlu.

61. HOVHANNES, XIII, s. 114, ve ARDZIRUNİ, III, 11, s. 153.

62. HOVHANNES, XIII, s. 101-102. Krş. YAKUBİ, II, 562 aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 458.

63. Daha yukarıda, s. 348'de belirtilen olaylar. Krş. HOVHANNES, XIII, s. 101-102.

64. Kakağlı (Mazaz kazasında) II. Tavit (krş. ASOĞİG, s. 134), 806'dan 833'e kadar patrik oldu. Bu tarihle ilgili olarak, krş. MUYLDERMANS, VARTAN'da, s. 121.

65. HOVHANNES, XIII, s. 102. Bu bölüm Saint-Martin tarafından kötü çevrilmiştir, Sünikli Sahak'ın yanı sıra Sımpat Aplapas ile emir Sevada'nın da can verdiğini yazar. Bu hata Vartan'da da yer alır, o da Hovhannes'in metnini yanlış okumuştur. Krş. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 7, s. 121, ve DAĞBAŞYAN, XIII, s. 7-9. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 101. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 25. MARQUART, *a.g.e.*, s. 460, 464, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 106, not 6.
66. I. Krikor-Supan hakkında, BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 25.
67. VARTAN, III, 6, çev. MUYLDERMANS, s. 120-121.
68. Papken, Doğu Sünik prensi Pilibbos'un (ölümü 848) büyük oğluydu. Bkz. bu kitabın sonunda, Sünikli prenslerin soyağacı. Krş. BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. XIII.
69. MARQUART' ın *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*'sinden aldığı *Origine des Bagratouni de Géorgie* adlı çalışmasını inceleyiniz, bu çalışma Peder Hapozyan'ın Viyana Mıkhitaristlerinin yayımladığı Ermenice çevirisinde genişletilmiştir, 1913 (1915).
70. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 4, s. 113.
71. VARTAN'a göre, s. 63, çev. BROSSET, *Histoire de la Géorgie* içinde, c. I, s. 261, not 1 ve çev. MUYLDERMANS, III, 4, s. 113-114. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 404 ve devamı.
72. *Chronique géorgienne*, *Histoire de la Géorgie* içinde, I, s. 261.
73. *a.y.* Krş. YAKUBİ, II, s. 565 ve devamı, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 409.
74. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 261-263.
75. *a.g.e.*, I, s. 264 ve YAKUBİ, II, 568, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 410.
76. ASOĞİG, II, VI, s. 171-172. (*De ceremoniis*, 507-508. SURİYELİ MİKHAEL, III, 88 ve devamı. Krş. MARQUART, *Südarmenien*, s. 41-57. HONIGMANN, *a.g.e.*, 58.
77. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 212.
78. ASOĞİG, II, VI, s. 171.
79. *a.y.*
80. *a.y.*
81. THEOPHANES'in Sürdürücüsü, III, böl. XXXI, s. 127 ve GENESİOS, III, s. 67. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 212, not 6.
82. BROSSET, *a.g.e.* içinde, I, s. 266, not 3.
83. *a.g.e.*, s. 265.
84. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, II, 58, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 494 ve aktaran MARQUART, *a.g.e.*, 462.
85. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 4, s. 114 (ve MUYLDERMANS'ın notu, s. 114, not 4).
86. VARTAN, *a.g.e.*, III, 5, s. 119.
87. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 11.
88. MUYLDERMANS, "Un procédé hagiographique," *Hantes Amsorya* içinde, Viyana, 1926, s. 24-25.
89. ARDZIRUNİ, II, § 5, s. 96-97.
90. *a.g.e.*, II, § 5, s. 99-100. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 324.
91. ARDZIRUNİ, II, § 5, s. 100. Krş. J. LAURENT, "Un féodal arménien au IXe siècle, Gourgen Ardzrouni, fils d'Aboubeldj," *R.É.A.*, II, 2, 1922, s. 162.
92. Bkz. bu kitabın sonundaki Ardzırunilerin soyağacı.
93. ARDZIRUNİ, II, 6, s. 97.
94. *a.g.e.*, II, 6, s. 97-98.
95. *a.g.e.*, II, 6, s. 98-99.
96. İşte Brosset'ye göre o dönemde Ermenistan' daki başlıca Türk-Arap reislerinin kronolojisi: Ebu Said, 849'da öldü; oğlu I. Yusuf 852'de. Boğa 865'te öldü. I. Yusuf'un oğlu olan Ebu's-Sac Divdad 879'da. Ebu's-Sac'ın oğlu Afşin 901'de öldü, Afşin'in kardeşi Yusuf (II. Yusuf) 927'de. Krş. BROSSET, *Nouveaux Mélanges Asiatiques*, IV, s. 720 ve devamı, ve GİRAGOS KANTZAGETSİ'den yaptığı çevirisinde (*Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac et Oukhtanès d'Ourha*, 1871), s. 43, not 5. DEFRÉMERY, "Mémoire sur la famille des Sadjides," *Journal Asiatique*, 1848.
97. ARDZIRUNİ, II, 6, s. 103-104.
98. Kısa süre sonra Araplar, Aziz Yuhanna'nın İncili üstüne Arapça bir tefsirin yazarı olan Suriyeli diyakoz Nana veya Nisibisli Nonnos'

u da sürgüne gönderdiler. 840'a doğru kaleme alınmış olan bu tefsir Nonnos tarafından "bu dili iyi bilen" Pakarad Pakraduni'ye sunulmuş, sonra *ısbarabed* Sımpat Pakraduni'nin isteği üzerine Ermeniceye tercüme edilmişti. MARIÈS, "Un commentaire de l'Évangile de saint Jean," *R.É.A.*, I, 3, 1921, s. 273-296.

99. ARDZIRUNİ, II, 6, s. 104.

100. Bkz. ARDZIRUNİ, II, 7, s. 105'te bu dağlıların tasviri; bunlar öyle uzak mesafelerle birbirinden ayrılmış köylerde yalıtılmış olarak yaşarlardı ki bir topluluktan diğerine çok ciddi lehçe farkları görülürdü. "Öyle uzak mesafelerle birbirinden ayrılmış aileler halinde yaşıyorlar ki, adamın biri bir tepeye çıkıp haykırsa, ancak kayalarda yankılanan hafif bir ses duyuluyor. Konutların birbirine uzaklığı ve ilişkilerinin azlığı nedeniyle, çoğu anadillerini kullanmayı unutmuş, birbirleriyle konuşmaları için tercüman lazım. Saban olarak iki dişli tahta dirgenler kullanıyorlar. Kışın ayaklarının altına tahta tabanlar bağlıyorlar, bunlarla kar üzerinde olduğu gibi sağlam zemin üzerinde de kolayca yürüyorlar."

101. ARDZIRUNİ, II, 7, s. 105. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 7, s. 122. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 51 ve devamı.

102. Krş. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 326.

103. ASOĞİG, 2, s. 135. VARTAN, çev. MUYLDERMANS, III, 7, s. 122-123. HOVHANNES, XIII, s. 106-107.

104. ARDZIRUNİ, III, § 2, s. 110.

105. *a.g.e.*, III, § 2, s. 111.

106. *a.g.e.*, s. 111-112.

107. *a.g.e.*, s. 114.

108. *a.g.e.*, s. 115.

109. *a.g.e.*, III, 3, s. 118-119. Krş. LAURENT, "Un féodal arménien au IXe siècle," s. 164-165.

110. ARDZIRUNİ, III, 2, s. 115-118. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 165-166.

111. ARDZIRUNİ, III, 4, s. 119-120.

112. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, c. I, s. 121, bu lokalizasyonun mümkün olmadığını düşünüyordu, çünkü Büyük Ağpag'ı Van gölünün kuzeydoğusuna yerleştiriyordu. Gerçekte bu nahiye, bağlamdan da çıkarıldığı gibi, gölün güneydoğusunda yer alıyordu.

113. ARDZIRUNİ, III, 4, s. 121-125. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 165.

114. ARDZIRUNİ, III, 5, s. 125-127.

115. *a.g.e.*, III, XIII, s. 159. Krş. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 120.

116. VARTAN, Krikor Mamigonyan'ın tutsak edilmesini ve din değiştirmeyi reddetmesini, doğrular, IV, 1, çev. MUYLDERMANS, s. 125.

117. ARDZIRUNİ, III, XIII, s. 155-156. Krş. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 166-168.

118. ARDZIRUNİ, III, 8, s. 138-139. ASOĞİG, I, II, s. 135-137. HOVHANNES, XIII, s. 108-111. Bu son kaynağın verileriyle ilgili olarak krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 103-104, not 4. VARTAN, III, 7, s. 123 (MUYLDERMANS'ın not 3'üyle).

119. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 122, not 4'te Sımpat'ın kardeşi Daron prensi Pakarad'ı esir almasında emir Yusuf'a yardım ettiğini ileri sürer. Bu iddiayı desteklemek için HOVHANNES'ten alıntı yapar, XIII, s. 105. Ancak Hovhannes'te böyle bir bilgi yoktur.

120. HOVHANNES, XIII, s. 108.

121. ARDZIRUNİ, § 9, s. 141.

122. TABERÎ, III, 1409. Krş. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 121. LAURENT, *a.g.e.*, s. 119.

123. LAURENT, *a.g.e.*, s. 320-321.

124. ARDZIRUNİ, III, IX, s. 141-142. ASOĞİG, II, II, s. 137. *Histoire de la Géorgie*, s. 266. MESUDÎ, *Prairies d'or* [*Murucü'z Zeheb* (Altın Çayırlar) (ç.n.)], II, s. 65-66. LAURENT, *a.g.e.*, s. 321.

125. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 109.

126. Tzanarlar hakkında, krş. BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. 609-613, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 14-16.

127. ARDZIRUNİ, III, X, s. 143-144. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 32. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 53. TOPÇİYAN, *a.g.e.*, s. 128.

128. ARDZIRUNİ, III, X, s. 145. Ebu Muse İsay, batı Sünik'teki mamelekine 827-829'a doğru fetih yoluyla Ağvan'daki Khaçen

diyarını eklemiş olan ve kendini Ağvanların kralı olarak niteleyen Adırnerses'in oğluydu. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 113.

129. ARDZIRUNİ, III, X, s. 146-148.

130. *a.g.e.*, s. 147.

131. *a.g.e.*, III, X, s. 149-150.

132. HOVHANNES, XIII, s. 114.

133. Bkz. kitabın sonundaki Sünik sülalesinin soyağacı.

134. HOVHANNES, XIII, s. 112-113. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 104 ve BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 26.

135. HOVHANNES, XIII, s. 114. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 104. Sevortilerin veya "Kara Evlatlar"ın Udya eyaletinde, "batıda Şamgor'a ve Kukark'ın hudutlarına doğru, güneye doğru ise Artsakh'ın hudutlarında" (LAURENT, *a.g.e.*, s. 23) oturduklarını hatırlatalım.

136. BELÂZURÎ, s. 203, aktaran MARQUART, *a.g.e.*, s. 24 ve 36. LAURENT, *a.g.e.*, s. 177.

137. VARTAN, 81, TOPÇİYAN içinde, *a.g.e.*, s. 129, 135. Krş. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 72. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 42. LAURENT, *a.g.e.*, s. 120, 122, 123, not 11; 127, not 8, 216. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 179. VARTAN'ın MUYLDERMANS tarafından düzenlenen metni, IV, 1, s. 125, not 6, burada söz konusu olan kişinin Gurdig değil, oğlu Krikor Mamigonyan olduğunu kanıtlar.

138. Veya Aşarhapert; HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 400.

139. LAURENT, *a.g.e.*, s. 169.

140. ARDZIRUNİ, III, 13, s. 155.

141. *a.g.e.*, III, 13, s. 156. Apupelc'in oğlu küçük evladın soyundan gelen bir Ardzıruni olsa da, güçlü kişiliği çağdaşlarını çok etkilemiş görünüyor. Üstelik, daha önce de gördük, hem Ardzırunilerin kanını hem Mamigonyanların kanını taşıyordu. "Çok meşhur Kurken," der Ardzıruni, "iki kraliyet soyunun dölüydü (*sic*/aynen), Senekerim'in soyunun ve Mamgun'un soyunun; baba tarafından Senekerim'den, anne tarafından Mamgun'dan geliyordu." Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 169.

142. ARDZIRUNİ, III, XIII, s. 155-156.

143. *a.g.e.*, s. 156. Krş. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 214 ve LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 169-170.

144. IV. Hovhannes, Sevan gölünün batı kıyısındaki eski Keğaguni eyaletinde bulunan Magenots manastırında (günümüzde Kızılvank) öldü (854) ve oraya gömüldü. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, c. II, s. 130.

145. Tzaklı (Godayk'ta) Zakarya, 855'te Yerazkavors'taki bir kardinaller meclisinde seçildi. 877'de vefat etti. Krş. ASOĞİG, s. 137.

146. HOVHANNES, XIII, s. 114.

147. *a.g.e.*, XIII, s. 115.

148. YAKUBİ, MARQUART içinde, *a.g.e.*, s. 413-414.

149. Bu kişi hakkında bkz. MUYLDERMANS, "Le dernier prince Mamikonien du Bagrévand," *Hantes Amsorya*, Viyana, 1926, s. 168.

150. ARDZIRUNİ, III, 11, s. 153. VARTAN, s. 80. HOVHANNES, XIII, s. 112-114. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 103-104. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 26; LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 122-123.

151. LAURENT, *a.y.*

152. ARDZIRUNİ, III, XI, s. 152.

153. HOVHANNES, XIII, s. 114 ve XIV, s. 117. ASOĞİG, s. 135, 137.

154. ARDZIRUNİ, III, VII, s. 135-136.

155. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 104-105.

156. ARDZIRUNİ, III, XVIII, s. 173.

157. *a.g.e.*, III, XV, s. 166-167.

158. HOVHANNES, XIV, s. 116-117. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 105.

159. İnancını İkrar Eden Sımpat'ın 856'ya doğru olan ölüm tarihi üzerine, BROSSET, *Histoire de la Siounie* içinde, I, s. 104, ayrıca onun "Notice sur Thomaş Ardzrouni," *Bulletin de l'Académie des Sciences de Saint-Petersbourg* içinde, c. VI, s. 69-102, ve *Mélanges Asiatiques* içinde, c. IV, s. 739.

160. LAURENT, *a.g.e.*, s. 123-125.

161. Bkz. daha yukarıda, s. 347-348.

162. ARDZIRUNİ, III, II, s. 117. LAURENT, *a.g.e.*, s. 165-166.

163. ARDZIRUNİ, III, 11, s. 153.
164. Prens Aşod'un kardeşi olan adaşı Kurken Ardzıruni'den ayırt etmek gerekir. Bkz. Ardzırunilerin soyağacı.
165. Bkz. daha yukarıda, s. 347-348.
166. ARDZIRUNİ, III, XIII, s. 155-156. Krş. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 170-172.
167. ARDZIRUNİ, III, XIII, s. 157.
168. *a.g.e.*, III, XIII, s. 158.
169. *a.g.e.*, III, XIII, s. 159. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 172-173.
170. ARDZIRUNİ, III, XIII, s. 159-160. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 176-177.
171. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 159-160. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 178.
172. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 163. Krş. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 131. LAURENT, *a.g.e.*, s. 179-180.
173. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 163-164.
174. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 165. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 180-181.
175. HOVHANNES, XVI, s. 120. ASOĞİG, III, bölüm II, çev. MACLER, s. 7-8.
176. 861 ile 863 arasında. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 267, ve MUYLDERMANS, VARTAN'dan yaptığı çeviride, s. 127, not 6.
177. HOVHANNES, XVI, s. 120.
178. VARTAN, IV, 1, çev. MUYLDERMANS, s. 125.
179. *a.y.*
180. VARTAN, s. 126. Krş. MUYLDERMANS, "Dernier prince Mamikonien de Bagrévand," s. 168. Vartan'ın eserinin hatalı edisyonlarından dolayı Laurent, bu trajik sonu Krikor'a değil babası Gurdig Mamigonyan'a atfetmişti: "Greklere sığınırken yakalanan ve boynu vurulan Gurdig Mamigonyan," Vartan referans gösterilerek, s. 81, TOPCİYAN içinde, *a.g.e.*, s. 129, 135. (LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 120, not 10, ve ayrıca s. 217). Muyldermans tarafından düzenlenen Vartan'ın metni şüpheye yer bırakmaz: Burada söz konusu olan, Gurdig'in oğlu Krikor'dur.
181. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 165. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 181.
182. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 273.
183. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 166. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 182.
184. ARDZIRUNİ, III, XV, s. 166-167. Krş. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 125 ve 217 ve LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 183.
185. ARDZIRUNİ, III, XXIX, s. 215.
186. ARDZIRUNİ, III, XIV, s. 166. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 268 ve 273.
187. HOVHANNES, XVII, s. 122-123.
188. *a.g.e.*, s. 122, BROSSET'nin düzeltmesiyle, *Histoire de la Siounie*, I, s. 102, not 8. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 44.
189. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 25-26.
190. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 102.
191. HOVHANNES, XVII, s. 123.
192. II. Cahap'ın babası, Arusyag adlı, Pakraduni soyundan bir prensesle evlenmişti. Demek ki bu emir, anne tarafından bir Pakraduni'ydi. BROSSET, Samuel Anetsi' den yaptığı çeviri, s. 428.
193. ASOĞİG, II, 2, s. 138. Ayrıca GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, s. 267. VARTAN, s. 76-79. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 45-51. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 133 ve *Innere Geschichte, s. 121. LAURENT, a.g.e., s. 281*, not 1, ve 325, not 7.
194. ASOĞİG, II, 2, s. 138. SAMUEL ANETSİ, s. 427-429.
195. HOVHANNES, XVII, s. 122.
196. THEOPHANES'in Sürdürücüsü, Bonn baskısı, IV, XVI. SİCİLYALI PETRUS, MIGNE içinde, *Patrologie Grecque*, CIV, XLII. KEDRENOS, Bonn baskısı , II, s. 153-154.
197. THEOPHANES'in Sürdürücüsü, IV, XXIII. KEDRENOS, II, s. 161-162.
198. TABERÎ, 1509. MESUDÎ, *Prairies d'or*, VIII, s. 74. Krş. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 123. LAURENT, *a.g.e.*, s. 250-253.
199. ARDZIRUNİ, III, XV, s. 164-166. Krş. ATONTS, "Les Taronites en Arménie et à Byzance," *Byzantion*, IX, 1934, s. 722.
200. HOVHANNES, XVI, 121-122.

201. Bkz. daha yukarıda, s. 355.
202. Krş. J. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 183 ve devamı.
203. ARDZRUNİ, III, XV, s. 167. LAURENT, *a.g.e.*, s. 184.
204. LAURENT, *a.g.e.*, s. 184.
205. *a.y.*
206. ARDZRUNİ, III, XV, s. 167.
207. ATONTS'un kabul ettiği tarih, *a.g.e.*, s. 722, not 2.
208. ARDZRUNİ, III, XVI, s. 168-169.
209. *a.g.e.*, III, XVII, s. 170. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 185.
210. ARDZRUNİ, III, XVII, s. 170. Krş. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 148-149. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 272. LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 185.
211. ARDZRUNİ, III, XVII, s. 170. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 185.
212. ARDZRUNİ, III, XIX, s. 175. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 282 ve LAURENT, "Un féodal arménien du IXe siècle," s. 186.
213. Krş. WUSTENFELD, *Tabellen*, I, 1. TOPCİYAN, *Innere Geschichte*, s. 122. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 325-326.
214. BROSSET, ARDZRUNİ'den yaptığı çeviride, s. 170. Krş. MINORSKY, "Wân," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1178.
215. ĞAZARYAN, *a.g.e.*, s. 64. LAURENT, *a.g.e.*, s. 281, not 4.
216. ARDZRUNİ, III, XVIII, s. 170-172. ARDZRUNİ'nin Sürdürücüsü, III, XXIX, s. 211'de Krikor-Terenig'in "Varak dağının eteğindeki, Dosb'un (Van) nahiyesi Sılga arazisini" Araplardan geri aldığını söyler.
217. ARDZRUNİ, III, XXIX, s. 211.
218. ARDZRUNİ, III, XVIII, s. 172. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 450, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 325-326.
219. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 329.
220. Arap valilerin ikametgâhı olarak Barda üstüne, bkz. MARQUART, *a.g.e.*, s. 508. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 123. LAURENT, *a.g.e.*, s. 179, not 5.
221. ARDZRUNİ, III, XVIII, s. 172-173.
222. BROSSET, ARDZRUNİ'den aktararak, s. 174.
223. Finck ve Gjandchizian'ın çalışmasındaki metin, *Zeitschrift für armenische Philologie* içinde, II, s. 16-17.
224. Zakarya'ya yazılmış mektubun metni, Rusça çevirisiyle, PAPPADOPOULOS KERAMEUS ve MARR tarafından, *Recueil de la Société Orthodoxe de Palestine*'de (*Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*) yayımlandı, XI, fasikül XXXI, s. 179-196, Petersburg, 1892. Metnin kısmi Latince çevirisi MIGNE' in çalışması içindedir, *Patrologie Grecque*, CII, 701-718. Vakanüvis Vartan Ermenice metinden uzun seçme parçalar sunar (VARTAN, IV, 3, çev. MUYLDERMANS, s. 128-138).
225. Krş. KRUMBACHER, *Byzantinische Zeitschrift*, II, 1893, s. 350; Petersburg Akademisi Bildirileri, IV, n° 9, s. 22. BROSSET'nin MIKHİTAR AYRİVANETSİ' den yaptığı çeviri (*Histoire chronologique*), s. 86. TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 143. LAURENT, *a.g.e.*, s. 310-311.
226. VARTAN, s. 85. Krş. ASOĞİG, III, bölüm II, çev. MACLER, s. 9.
227. Krş. TER-MIKELIAN, *Die armenische Kirche*, s. 75. TER-MINASSIANTZ, *Die armenische Kirche*, s. 92.
228. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 143-144. Şiragavan ruhani meclisinin XV kanunu, BALGY'de yer alır, *Historia doctrinae catholicae inter Armenos*, Viyana, 1878, ek III, s. 217-219, ve Société Russe de Palestine'in *Sbornik*'inde, XI, 1892. GJANDCHIZIAN ve FINCK tarafından Almanca çevirisi *Zeitschrift für armenische Philologie* içinde, II, s. 1 ve devamı. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 310 ve MUYLDERMANS'ın notları, VARTAN' dan yaptığı çeviride (*La domination arabe en Arménie*), s. 128-138.
229. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 143.
230. HOVHANNES, XVIII, s. 124.
231. ARDZRUNİ, III, XIX, s. 174.
232. *a.g.e.*, s. 174-175. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, III, II, s. 267. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 46. LAURENT, *a.g.e.*, s. 281.

233. ARDZIRUNİ, III, XIX, s. 174-175.
234. INDJIDJIAN/İNCİCİYAN, *Arm. mod.*, s. 165. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, *a.g.e.*, s. 175.
235. ARDZIRUNİ, III, XIX, s. 175.
236. *a.g.e.*, III, XX, s. 177.
237. *a.g.e.*, s. 176-177.
238. Bağdat yönetimi Muhammed ibn-Halid'in yerine vali olarak İshak ibn-Kundacik'i getirdi; nitekim Musul'da ve Diyar Rabia'da görevini icra etti, ancak Ermenistan'da hiçbir etkisi olmadı. Krş. TABERÎ, III, 1942.
239. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 177-178.
240. *a.g.e.*, III, XX, s. 179.
241. Dönme Vasak, Terenig'in kız kardeşiyle evlenmişti. Bkz. bu kitabın sonunda Ardzırunilerin soyağacı, BROSSET'ye dayanarak, *Collection d'historiens arméniens*, I, s. 263 ve LAURENT, s. 350.
242. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 179. LAURENT, *a.g.e.*, s. 274, not 5.
243. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 179-180.
244. HOVHANNES, s. 123.
245. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 181.
246. HOVHANNES, s. 127.
247. Krş. Kayslı "Abelbar," Manazgerd **emiri.**
248. HOVHANNES, s. 127. Özellikle ARDZIRUNİ, s. 181. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü'nde, ayrıntıları biraz farklı bir versiyon yer alır, *a.y.*, İII, XXIX, s. 214-215. Atonts, Ardzıruni'nin verdiği Krikor-Terenig'in ölüm tarihini sorgular. İki muhtemel tarih bulur: 883-884 veya 886-887, tercihini ikincisinden yana kullanır. (ATONTS, "Les Taronites..." *Byzantion*, IX, 1934, s. 727.)
249. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 182.
250. *a.g.e.*, III, XXII, s. 190. Krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 438-439. LAURENT, *a.g.e.*, s. 268. Prenslerin prensi Aşod'un hem bir erkek kardeşinin hem de bir oğlunun adının Şabuh olduğunu belirtelim.
251. ARDZIRUNİ, III, XX, s. 183.
252. *a.g.e.*, III, XXX, s. 217.
253. HOVHANNES, XXVIII, s. 161. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, 268.
254. HOVHANNES, XVII, s. 122. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 102, ve II, s. 25-26. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 44. LAURENT, *a.g.e.*, s. 268.
255. HOVHANNES, XVI, s. 122. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, TOPCİYAN, "Politische und Kirchengeschichte..." s. 156.
256. HOVHANNES, XVII, s. 123-124. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 102,
257. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 109 ve II, XII, s. 123.
258. *a.g.e.*, XXXVII, s. 106 ve 109.
259. HOVHANNES, XVIII, s. 123-124. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 109-110.
260. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 106 ve 109.
261. HOVHANNES, XVIII, s. 123. Doğu Sünik'in, Pağg (Şuşa), Datev ve Vayots-tzor'u kapsayan asıl Sünik olduğunu hatırlatalım. (ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 109).
262. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 276.
263. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, III, XXII, s. 267. ARDZIRUNİ, III, XIX, s. 174-175. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 47. LAURENT, *a.g.e.*, s. 281, not 7.
264. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, III, XXIV, s. 268-277. Krş. DAĞBAŞYAN, *a.g.e.*, s. 69. LAURENT, *a.g.e.*, s. 276-277.
265. ASOĞİG, çev. DULAURIER, s. 135. ARDZIRUNİ, III, XI, s. 151. HOVHANNES, XIII, s. 114 ve XIV, s. 117. Soylarıyla ilgili olarak, krş. MARQUART, *a.g.e.*, s. 472 ve 496-497 ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 24.
266. HOVHANNES, XIV, s. 117.
267. *a.g.e.*, XVII, s. 126.
268. *Histoire de la Géorgie*, I, *Chronique*, s. 265.
269. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 278-279.
270. *Histoire de la Géorgie*, s. 269. LAURENT, *a.g.e.*, s. 278.
271. Bkz. Gürcistan ve Tao Pakradunilerinin soyağacı, BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Addition* IX, s. 155.
272. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 269.
273. LAURENT, *a.g.e.*, s. 278.
274. *Histoire de la Géorgie*, s. 269.
275. *a.g.e.*, s. 268-269.
276. LAURENT, *a.g.e.*, s. 278.

277. *Histoire de la Géorgie*, s. 269. MARQUART, *a.g.e.*, s. 426.
278. LAURENT, *a.g.e.*, s. 291, not 1.
279. O dönemde Abhazların kralı Adarnase'ydi (879-887), babası İoane'nin halefiydi. Gürcü prens II. Adarnase'yle karıştırmamak gerekir.
280. *Histoire de la Géorgie*, I, *Chronique*, s. 270.
281. *a.g.e.*, s. 272. Gürcistan tacının II. Adarnase'ye verilmesini sağlayanın gerçekten de Büyük Aşod olmasıyla ilgili, VARTAN, s. 69-70, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 161.
282. *Histoire de la Géorgie*, I, *Chronique*, s. 273.
283. *a.g.e.*, s. 274. Krş. BROSSET, ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride s. 191.
284. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 278.

Bölüm XI

1. HOVHANNES, XVIII, s. 124-125. *Aşkenaz*/*Askanaz*'ın, Kitabı Mukaddes'teki halkın ismi olduğu bilinir, ortaçağda bu isim Ermenistan'a verilmiştir.
2. Isdepanos ORPELYAN, *Histoire de la Siounie* [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/Sünik Eyaleti Tarihi], XXXVII, s. 107. II. Krikor-Supan'ın batı Sünik, yani Sevan gölü çevresindeki Kegarkunik'in prensi olduğunu (886'ya doğru-909), Vasak İşkhanig'in ise (849'a doğru-887) Doğu Sünik'teki Vayotz-tzor'un prensi olduğunu hatırlayalım. Bu taksim üstüne, ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 109.
3. SAMUEL ANETSİ, s. 429. Öte yandan, I. Aşod'un taç giymesi Bizans imparatoru I. Basileios devrinde vuku bulmuştur, imparator 1 Mart 886'da ölmüştür. Bu kronolojik sorunla ilgili bütün unsurlar için, BROSSET, *Histoire de la Siounie*, I, XXXVII, s. 107, not 3 (s. 107-108). MARQUART'a göre Büyük Aşod 885'te taç giymiştir, MUYLDERMANS da bu tarihi kabul eder (VARTAN çevirisinde, s. 141, not 1).
4. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVII, s. 107.
5. TOPCİYAN, "Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Achot I und Sembat I," *Westasiatische Studien*, VIII, 1905, s. 134. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 282.
6. LAURENT, *a.g.e.*, s. 282.
7. Bkz. daha ilerde, s. 378.
8. VARTAN, EMİN yayını, s. 116.
9. GİRAGOS, II, s. 42.
10. HOVHANNES, XVII, s. 126. VARTAN daha ileri gider. İmparator I. Basileios'un, Ermeni asıllı, hatta Arşaguni soyundan olduğunu hatırlayarak, imparatorluk tacını Büyük Aşod'un elinden, daha doğrusu Büyük Aşod'un bir elçisinin elinden almayı istemiş olduğunu iddia eder (çev. MUYLDERMANS, IV, 4, s. 139-140).
11. LAURENT, *a.g.e.*, s. 284-295.
12. HOVHANNES, XVIII, s. 124.
13. *a.g.e.*, XVIII, s. 125.
14. MOVSESYAN, "Histoire des rois Kurikian de Lori," *R.E.A.*, VII, 2, 1927, s. 216.
15. HOVHANNES, XX, s. 128-129. ARDZIRUNİ, III, XXI, s. 183. Krş. ÇAMÇİYAN, *Histoire d'Arménie* [Badmutyun Hayots/Ermenilerin Tarihi], II, s. 703-708.
16. HOVHANNES, XX, s. 129. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 73. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* içinde (Leipzig, 1903), s. 398. LAURENT, *a.g.e.*, s. 29.
17. HOVHANNES, s. 130.
18. II. Adarnase, Gürcistan *kuropalatesi*, sonra da Gürcistan kralı, 881-926. Krş. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 191, not 3. Bununla birlikte Brosset, Adarnase'nin, Gürcistan hegemonyası konusunda, Abhazların kralı Pakarad şahsında (887'ye doğru-906), ciddi bir rakibi olduğunu belirtir. (BROSSET, *a.g.e.*, I, *Chronique*, s. 280.)
19. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, *a.g.e.*, s. 191, not 3.
20. HOVHANNES, XXI, s. 130-132 (aslına sadık olmayan çeviri; BROSSET'dekiyle düzeltmek gerek, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 162). TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 107.

21. HOVHANNES, XXI, s. 132. Mütevekkil'in sarayındaki önde gelen Türk görevlilerinden Ebu-Sac'ın oğlu olan Afşin, 890'da Azerbaycan valisi olarak atandı. 901'de öldü. Yerine kardeşi Yusuf geçti. Saciler hanedanı olarak anılan hanedanları, Azerbaycan'ı 890'dan 929'a kadar yönetti. Krş. DEFRÉMERY, "Mémoire sur la famille des Sadjides," *Journal Asiatique*, IX, 1847, 409 ve X, 1848, 396. HUART, "Sâdjides," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 51.
22. ASOĞİG, çev. MACLER, III, III, s. 13.
23. HOVHANNES, XXI-XXII, s. 133-144.
24. *a.g.e.*, XXII, s. 144.
25. ASOĞİG, III, 3, s. 10. Krş. ATONTS, "La généalogie des Taronites," *Byzantion*, XIV, 1939, s. 413.
26. ATONTS, "Les Taronites en Arménie et à Byzance," *Byzantion*, IX, 1934, s. 727. KONSTANTİNOS PORPHYROGENETOS, *De administrando Imperio*, XLV, 199.
27. HOVHANNES, XXII, s. 145.
28. *a.g.e.*, XXII, s. 145-146.
29. *a.g.e.*, XXII, s. 146.
30. ASOĞİG, III, 3, s. 13.
31. HOVHANNES, XXIII, s. 147.
32. *a.g.e.*, s. 147-148. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 163.
33. ASOĞİG, s. 12-13.
34. HOVHANNES, XXIII-XXV, s. 148-153.
35. ARDZIRUNİ, III, XXII, s. 184.
36. *a.g.e.*, III, XXII, s. 186.
37. HOVHANNES, XXVI, s. 153-155.
38. Bu prens hakkında, ASOĞİG, III, bölüm III, s. 14 ve ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 162, 172, BROSSET'nin notuyla, *Histoire de la Siounie*, s. 173.
39. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 494.
40. Ağvanlarda krallık yönetiminin Hamam veya Haman tarafından yeniden kurulması üstüne, krş. GAĞANGADVATSİ, *Histoire des Aghouans* [Badmutyun Ağvanits Aşkharhi/Ağvan Yurdunun Tarihi], XXI, s. 165.
41. HOVHANNES, XXVI, s. 156-158. ASOĞİG, III, 3, s. 14.
42. Sarkis-Aşod 877'de doğmuştu. Demek, babası öldüğünde 9 yaşındaydı; Haçik-Gagik 879'da doğmuştu, 7 yaşındaydı; Kurken 5 yaşındaydı (BROSSET, ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride, s. 263).
43. Mogk, küçük evladın soyundan gelen bir Pakraduni'ye aitti, Laurent onun kral Büyük Aşod'un kardeşi, dolayısıyla adaşı olduğu kral I. Sımpat'ın amcası Sımpat olduğu fikrindedir. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 114.
44. Ermenicedeki Gortuk Cudi dağı yöresine ve Hakkari'ye tekabül eder.
45. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 186-187.
46. Bkz. daha yukarıda, s. 368-369.
47. Bkz. daha yukarıda, s. 359-360.
48. Belki de Ebu-Morvan bir noktaya kadar Pakraduni krallığı tarafından korunacağını zannediyordu. Nitekim, Pakraduni soyundan bir prensesle, kral I. Sımpat'ın erkek kardeşi olan prens Şabuh'un kızıyla evlenmişti. Bu evlilik sonucu Sımpat'ın yeğeni olmuşsa da, meşru genç prensler Sarkis-Aşod, Haçik-Gagik ve Kurken, Pakraduni soyundan bir başka prensesin, Sımpat'ın kendi kız kardeşi Sopya'nın çocuklarıydılar.
49. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 187.
50. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, III, 30, s. 218.
51. Nam-ı diğer Seta (ARDZIRUNİ, III, 24, s. 193).
52. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 187.
53. HOVHANNES, XXVII, s. 159.
54. *a.g.e.*, XXVII, s. 159-160.
55. İse Agiatsi.
56. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 187-188.
57. *a.y.*
58. HOVHANNES, XXVIII, s. 164-165.
59. BROSSET'nin ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride verdiği tarih, s. 189, not 1. Krş. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 188-189, ve HOVHANNES, XXVIII, s. 165.
60. J. LAURENT, "Un féodal arménien au IXe siècle, Gourgen Ardzrouni, fils d'Aboubeldj," *R.É.A.*, II, 2, 1922, s. 186-188.
61. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 189-190, ve Sürdürücüsü, III, 30, s. 218. HOVHANNES, XXVIII, s. 160, daha doğrusu onun çevirmeni, tersine üç genç prensin Ebu-Morvan'ı

hapsettiğini anlatırken yanılıyor. BROSSET, ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride, s. 189, not 1.

62. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 190.
63. *a.y.*
64. *a.y.*
65. ATONTS, *a.g.e.*, s. 729.
66. HOVHANNES, XXVIII, s. 161. ARDZIRUNİ, III, 23, s. 190-191. ARDZIRUNİ'den aktaran BROSSET'nin (*a.g.e.*, s. 189, not 1) ve LAURENT'ın (*L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, s. 331, not 1) üzerinde anlaşamadığı bu tarih, ATONTS tarafından saptanmıştır, *a.g.e.*, s. 729 ve *a.g.e.*, *Byzantion*, XI, 1936, s. 21.
67. ARDZIRUNİ, III, 22, s. 190.
68. *a.y.*
69. TABERÎ'ye göre Daronlu Pakarad'ın damadıydı, III, 3, 1409; İBNÜLESÎR, VIII, s. 20, ve İBN HALDUN, III, 275. Krş. TOPCİYAN, *a.g.e.*, s. 120 ve *Innere Geschichte*, s. 118, ve LAURENT, *a.g.e.*, s. 327, not 6.
70. "Evliliği yoluyla Ardzırunilerle akraba olmuştu" (HOVHANNES, XXVIII, s. 161). Ama Laurent, kullandığı yazmada son derece bozulmuş olan Hovhannes'in metninin sadece Ebu'l Makhra'nın Arzen (Ardzıruni yerine) emiri olduğunu aktardığını belirtir. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 327.
71. HOVHANNES, XXVIII, s. 161.
72. *a.y.*
73. Aşod Daron'un sondan bir önceki prensi Tavit-Arkayg'ın oğlu ve son prensi Kurken'in yeğeniydi (HOVHANNES, *a.y.* ve ARDZIRUNİ, III, 23, s. 191). Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 729-731, ve *a.g.e.*, *Byzantion*, XI, 1936, s. 21.
74. HOVHANNES, XXVIII, s. 161.
75. *a.g.e.*, XXIX, s. 162. ARDZIRUNİ, s. 191.
76. HOVHANNES'te Tukh, XXIX, s. 163, daha doğrusu BROSSET'nin düzeltilmiş transkripsiyonuna göre (ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 192, not 1). Ama gene BROSSET'de, *Histoire de la Siounie*, II, s. 27'de Tuğ olarak geçer.
77. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 27'de tarih olarak 896'yı öne sürer. Atonts, bir tek GAĞANGADVATSİ'nin (*a.g.e.*, III, 21, s. 63-65) Tukh muharebesi için bir tarih verdiğini hatırlatır. Ama Atonts'un düzeltmesine göre muharebe, Gağangadvatsi'nin yanlış olarak yazdığı gibi 897'de değil, 898'de meydana gelmiştir. (ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 730-731.)
78. HOVHANNES, XXVIII, s. 162-163, son derece yetersiz olan Fransızca çevirisi BROSSET tarafından, ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride düzeltilmiştir, s. 192, not 1. ARDZIRUNİ, III, 23, s. 191-192. Elbette Ardzıruni, Vasburagan prensinin ihanetini örtbas etmeye çalışır.
79. ARDZIRUNİ, III, 23, s. 192.
80. II. Krikor-Supan batı Sünik prensi Vasak-Kapur'un büyük oğlu, Aşod küçük oğluymuş (ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 676, 721). Krş. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 192, not 1 ve gene BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 113, not 2.
81. HOVHANNES, XXVIII, s. 164.
82. *a.y.* ARDZIRUNİ, III, 24, s. 192-193 ve Sürdürücüsü, III, 31, s. 219. ARDZIRUNİ, Sarkis-Aşod'un karısı ve Ebu-Morvan'ın kızı olan ve böyle bir felaketin yüreğini parçaladığı prenses İseda'nın (metinde Seta), babasını Tzorovank'a gömdüğünü ekler (s. 193). Ebu-Morvan'ın öldürüldüğü tarihe gelince, BROSSET (s. 193, not 2) 893 yılı diye belirtir. Yukarıda gördüklerimizden (s. 677, not 77) öyle anlaşılıyor ki, olay gerçekte çok daha sonra meydana gelmiş.
83. ARDZIRUNİ, III, 24, s. 193.
84. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, XXXI, s. 220.
85. HOVHANNES, XXIX, s. 166. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 163. Gürcistan kralı hâlâ II. Adarnase'ydi (881-923). Kukark'ın mevcut idareye sadakati üzerine bkz. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 216-217.
86. HOVHANNES (XXIX, s. 166) onun Eger veya İeger –yani eski Kolkhis, daha sonra Megrelya– kralının kızı olduğunu söyler. BROSSET (*a.g.e.*, II, *Additions*, s. 163, not 3) söz konusu kralın Abhazların kralı I.

Pakarad (Pakrad) (887-906) mı yoksa Gürcistan kralı II. Adarnase (881-923) mi olduğundan emin değildir.

87. HOVHANNES, XXIX, s. 167-168. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 163.

88. Krş. MARQUART, *Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte*, (Viyana, 1928), s. 45 ve HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brüksel, 1935, s. 187, not 2.

89. HOVHANNES, XXXII, s. 168-169.

90. *a.g.e.*, XXXII, s. 172-173. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 163.

91. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 273-280.

92. Bu üstünlük Ermenistan'ın iki büyük koruyucu gücü tarafından tanınmış görünüyor. "I. Sımpat halife tarafından kral olarak tanındı ve ondan en üst mevkiin nişanlarını aldı. Bütün Ermenistan ve Gürcistan onun emrine tabi idi. İmparator I. Basileios da ona aynı ölçüde saygı gösterdi" (BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 162-163).

93. HOVHANNES, XXXIII, s. 173-174.

94. HOVHANNES'in burada adını andığı hadımağası (XXXIII, s. 174-175), görünüşe göre ARDZIRUNİ'nin (III, 26, s. 195) Hovsep olarak adlandırdığı kişiyle aynı, doğulu kaynaklarda Vasif veya Yusuf olarak geçiyor (BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, *a.g.e.*, s. 195, not 5).

95. HOVHANNES veya onun yazmasında (XXX, s. 168-169 ve XXXIII, s. 174) Sahak, kral I. Sımpat'ın kardeşi olarak geçer, bu durumda genç Sımpat kralın yeğeni oluyor. Ama BROSSET'nin hazırladığı Pakradunilerin soyağacında Sahak kralın küçük oğullarından biri, dolayısıyla genç Sımpat da I. Sımpat'ın torunlarından biri olarak yer alır.

96. HOVHANNES, XXXIII, s. 174.

97. *a.g.e.*, s. 174-175.

98. *a.g.e.*, s. 175-176.

99. *a.g.e.*, s. 176.

100. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, III, 31, s. 220.

101. *a.y.*

102. ARDZIRUNİ, III, bölüm XXV, s. 193.

103. *a.g.e.*, s. 194. Sürdürücüsü, XXXI, s. 221.

104. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, s. 221.

105. ARDZIRUNİ, s. 194-195

106. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, s. 221.

107. HOVHANNES, XXXIV, s. 177-178. ARDZIRUNİ, III, XXVI, s. 195-196. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, III, XXXI, s. 221. Müslüman kaynaklar için, DEFRÉMERY, "Mémoire sur la famille des Sadjides," *Journal Asiatique*, dizi 4, IX ve X, 1848. Afşin'in ölüm tarihi üstüne (ARDZIRUNİ'ye göre 898, s. 196, veya 901), bkz. DEFRÉMERY, *a.g.e.*, s. 410 ve devamı, ve BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 196, not 4.

108. ARDZIRUNİ, s. 221.

109. HOVHANNES'in yaşanmış hikâyesi, XXXV, s. 178-180. ARDZIRUNİ'nin Sürdürücüsü, III, 31, s. 222.

110. ASOĞİG, çev. MACLER, s. 11. Krş. HOVHANNES, XXXI, s. 170-171 ve ARDZIRUNİ, III, XXVI, s. 196-198.

111. ARDZIRUNİ, III, XXVI, s. 198.

112. Bkz. F. LAYARD tarafından kaleme alınan biyografisi, SAINT-MARTIN'in çevirisinin önsözünde.

113. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 325.

114. ARDZIRUNİ, III, XXVIII, s. 200. Krş. Sürdürücüsü, III, 31, s. 222.

115. ARDZIRUNİ, III, 28, s. 200. O dönemde birbirini izleyen Doğu Sünik prenslerine gelince, Brosset'ye bakarak hatırlayalım ki 887'ye doğru ölen prens Vasak İşkhanig'in halefi erkek kardeşi Aşod'du, o da 905-906'ya doğru vefat etti. Vasak'ın dört oğlu oldu, şöyle ki: 1. burada sözünü ettiğimiz Sımpat; onun kendi yurtluğu, Isdepanos Orpelyan'ın dediğine göre, "bütün Vayots-tzor ve Cahug nahiyesi olan Şahabong" idi; 895'ten 936'ya kadar prenslik ettiği doğrulanıyor; Vasburagan prensi Sarkis-Aşod'un kız kardeşi prenses Sopya'yla evlenmişti; 2. Sahak, Kukark *pteş*hinin kızıyla evlendi; 3. Papken, Pağg'da hüküm sürdü; 4. Vasak, 922'ye doğru öldü. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 171, ve BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 14.

116. ARDZIRUNİ, III, 28, s. 200.

117. *a.g.e.*, III, 28, s. 201.
118. *a.g.e.*, III, 28, s. 200.
119. *a.y.*; BROSSET'nin 6. notu. Ayrıca BROSSET, *Histoire de la Siounie* içinde, I, s. 115, not 2, ve II, s. 27.
120. ARDZIRUNİ, III, 29, s. 203. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 115, not 2. HOVHANNES, XLVIII, s. 199'da Nahçivan'ın hukuki olarak Vasburagan'a bağlı olduğunu kabul eder.
121. HOVHANNES, XLVIII, s. 199.
122. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, III, s. 6. Krş. *a.y.*, s. 13, not 2, BROSSET'nin ihtiyat kaydıyla. Ayrıca LAURENT, *a.g.e*, s. 115, not 3.
123. HOVHANNES, XLVIII, s. 199.
124. DULAURIER, *Chronologie arménienne*, s. 272. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 201-202), not 3. ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 726.
125. ARDZIRUNİ, III, XXIX, 201-202. Sarkis-Aşod'un karısı, prenses İseda veya Seta, onu Ağpag nahiyesinin Osi köyündeki Surp Haç manastırında toprağa verdi.
126. ARDZIRUNİ, III, 29, s. 203.
127. *a.g.e.*, III, 29, s. 204-205. Urartu hidrolik sistemi üzerine, bkz. daha yukarıda, s. 63.
128. *a.g.e.*, III, s. 205-206.
129. *a.g.e.*, III, s. 207.
130. Vasburagan'ın güneyinde (BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 223).
131. ARDZIRUNİ, III, 32, s. 224.
132. Çermatzor gerçekten de Botan suyu kıyısında, Mogk'un güneyinde yer alır. Cahug daha da güneyde, Gorcayk'ta bulunuyordu. Krş. ARDZIRUNİ ve Sürdürücüsü, III, 32, s. 224.
133. ARDZIRUNİ, III, 32, s. 224-225.
134. *a.g.e.*, III, 32, s. 225. Krş. *a.y*, III, 17, s. 170.
135. *a.g.e.*, III, 29, s. 209 ve 32, s. 226.
136. *a.g.e.*, III, 29, s. 209.
137. *a.g.e.*, III, 32, s. 226.
138. *a.g.e.*, III, 29, s. 209-210.
139. BROSSET'ye göre (ARDZIRUNİ, s. 180, not 1), Cahug (nam-ı diğer Cakhug, s. 210) "Gorcayk eyaletinin güneyinde, Vasburagan civarında" yer alıyordu. Biz bağlamdan hareketle, burada Gorcayk *eyalet*inin değil, Gorcek *nahiyesi*nin söz konusu olduğunu düşünüyoruz, burası (Korcek adıyla) TOURNEBIZE'in *Histoire politique et religieuse de l'Arménie* adlı çalışmasın sonunda yer alan "Eski Ermenistan" haritasında, Salmas'ın batısında, Zarevant ile Ağpag arasında görülür. Kaldı ki BROSSET daha ileride (s. 212, not 3), Alişan'a dayanarak, Cahug'un "Urmiye gölünün güneybatısında, Orsirank ile Damper nahiyeleri arasında yer aldığı"nı kabul eder.
140. ARDZIRUNİ, III, 29, s. 210.
141. *a.g.e.*, III, 29, s. 209.
142. *a.g.e.*, III, 29, s. 210.
143. *a.g.e.*, III, 32, s. 227.
144. HOVHANNES, XXXVI, s. 182.
145. *a.g.e.*, L, s. 187-188. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, LV, s. 171.
146. ORPELYAN *a.g.e.*, I, XXXVII, s. 106-107 ve 109. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, § 12, "Couvents du canton de Gélarqouniq," s. 123-124 ve 126-127.
147. *Histoire de la Siounie*, I, 37, s. 109-110 ve II, 125-126.
148. *a.g.e.*, I, s. 110-111, ve II, s. 128-130.
149. *a.g.e.*, I, s. 111, II, s. 125.
150. *a.g.e.*, I, s. 111-112, II, s. 128-129.
151. Datev kilisesi 895'te Sünik başpiskoposu III. Hovhannes tarafından yeniden inşa ettirilmişti. Bkz. BROSSET'nin güzel tasviri, *a.g.e.*, II, s. 112-116.
152. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 163.
153. HOVHANNES, LXII, s. 190. Krş. SAINT-MARTIN, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, I, s. 356, ve BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 163. Geçerli kronolojiye göre, Abhazyalı Konstantinos'un 906'dan 921'e kadar hüküm sürmüş olduğunu belirtelim.
154. Krş. BROSSET, *Additions*, s. 163, not 5.
155. HOVHANNES, LXII, s. 191. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 164. Biz de Brosset gibi belirtelim ki, *Gürcü Vakayinamesi* "Abhazların kralı Konstantine"nin kral Sımpat'a karşı bir savaşından söz eder, ancak

bütün kronolojiyi birbirine karıştırır. Krş. *Histoire de la Géorgie*, I, s. 274.

156. HOVHANNES, LXII, s. 192. ASOĞİG, çev. MACLER, III, 4, s. 16. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 164.

157. DEFRÉMERY, *a.g.e.*, s. 37, ve HUART, "Sâdjides," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 51. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, I, s. 113, not 1.

158. HOVHANNES, XXXV, s. 181-182.

159. ASOĞİG, IV, s. 15.

160. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 83 ve HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 276, 354, 355.

161. HOVHANNES, XXXVII, s. 183-185. Krş. ASOĞİG, IV, s. 15-16.

162. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 364.

163. HOVHANNES, *a.y.*

164. *a.g.e.*, XXXIX, s. 187.

165. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 164 ve *Histoire de la Siounie*, I, s. 113, not 1.

166. HOVHANNES, XLIII, s. 192-195.

167. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 164.

168. HOVHANNES, XLIV, s. 196. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 165.

169. HOVHANNES, XLV, s. 197.

170. *a.g.e.*, XLVI, s. 197-198.

171. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 165.

172. HOVHANNES, XLVII, s. 198.

173. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 114-115. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, II, s. 29.

174. HOVHANNES, XLVIII, s. 199.

175. ARDZRUNİ, III, 32, s. 227-228.

176. Bkz. daha ilerde, s. 432-433.

177. ARDZRUNİ, III, 32, s. 229-230.

178. HOVHANNES, XLVIII, s. 199-200.

179. BROSSET, ARDZRUNİ'den aktararak, s. 229.

180. Krş. HOVHANNES, L, s. 203.

181. *a.g.e.*, XLIX, s. 200.

182. *a.g.e.*, XLIX, s. 202.

183. *a.g.e.*, L, s. 202-203. ORPELYAN, *a.g.e.*, II, XXXVIII, s. 114-115.

184. Doğu Sünik prensi Sımpat, Vasburagan prensi Krikor-Terenig'in kızı Sopya'yla evlenmişti. *Histoire de la Siounie*, I, 115'te, dikkatsizlik sonucu, Krikor-Terenig'in oğlu Haçik-Gagik, Sımpat'ın kayınpederi olarak (kayınbiraderi yerine) nitelendirilmiştir.

185. *Histoire de la Siounie*, I, 38, s. 114.

186. II. Krikor-Supan'ın batı Sünik prensi Vasak-Kapur ile kral I. Sımpat'ın kız kardeşi Maryam'ın oğlu olduğunu hatırlayalım. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 14.

187. HOVHANNES, LI, s. 204. Ermeni takviminde Paskalya günü 16 Nisan 909'a denk düşüyordu. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, I, s. 114, not 2.

188. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 114. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 28.

189. Sevan gölünün güneybatısında, Sünik tarafında; Sünik o sıralar Yusuf tarafından işgal ve tahrip edilmiş olduğundan, bu yaptığını anlamak zor.

190. ASOĞİG, çev. MACLER, III, 4, s. 17.

191. HOVHANNES, LII, s. 205-206.

192. *a.g.e.*, LIII, s. 206-207.

193. *a.g.e.*, LV, s. 209.

194. *a.g.e.*, LVII, s. 210.

195. ASOĞİG, III, 4, s. 18.

196. HOVHANNES, LX, s. 216-217. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 115 ve BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 28. II. Krikor-Supan'ın annesinin Pakraduni kralı I. Sımpat'ın kız kardeşi prenses Maryam olduğunu hatırlatalım (BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 14).

197. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, 38, s, 115.

198. *a.g.e.*, I, 37, s. 106, 109; BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 123.

199. *a.g.e.*, I, 38, s. 115-116.

200. HOVHANNES, LXII, s. 222-223.

201. ASOĞİG, III, 4, s. 18. Vağarşagerd üstüne, krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 468-469.

202. HOVHANNES, LXIV, s. 224.

203. *a.g.e.*, LXVII, s. 226. ASOĞİG, III, 4, s. 18. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, s. 116. *Gabuyd* adını taşıyan başka birçok kale olduğunu belirtelim, biri Erzurum'un kuzeydoğusunda, bir başkası Sünik'teki Vayots-tzor'daydı. (Krş. ALİŞAN, *Sisagan*, s. 112. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 438-439). Ama burada sözü edilen "Mavi Kale"nin yerinin Arşarunik'te olması,

Hovhannes *Gatoğigos*'ta zımnen belirtilir, zira hemen ardından Yeraskhatzor'un adını anar (HOVHANNES, LXVII, s. 226).

204. Atonts'a göre Sımpat, Gabuyd'a 910'da kapandı ve Yusuf'a 911'de teslim oldu (ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion* IX, 1934, s. 732).

205. HOVHANNES, LXVIII-LXIX, s. 227-229.

206. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 347 ve 426.

207. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 116.

208. ASOĞİG, s. 19, I. Sımpat'ın şehit edilmesini Ermeni takviminde 364 yılına yerleştirir, bu yıl 12 Nisan 915'ten 10 Nisan 916'ya uzanan süreye tekabül eder. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 116'da Ermeni yılı 362=913 olarak verir. GAĞANGADVATSİ, (aktaran BROSSET, *Siounie*, I, s. 116, not 5), 363=914 olarak verir. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 758, bu tarihin 914 olduğu kanısındadır, 16 Nisan 914, ve BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, I, *Annales*, s. 275, not 2'de ve *Additions*, s. 165'te ve SAMUEL ANETSİ'den yaptığı çeviride s. 434'te onun izinden gider. Ayrıca bkz. BROSSET'nin tartışması, *Histoire de la Siounie*, I, s. 116, not 5.

209. HOVHANNES, LXXXIV-LXXXVIII, s. 242-247.

210. *a.g.e.*, LXXXIX-XC, s. 247-250.

211. *a.g.e.*, LXXVII-LXXVIII, s. 235. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 117.

212. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 117.

213. *a.y.* Sahak, Kukark *pteşhinin* damadıydı (ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 114. BROSSET, *a.g.e.*, II, s. 14).

214. ORPELYAN, *a.g.e.*, s. 117.

215. ASOĞİG, III, 6, s. 24.

216. HOVHANNES, LXXX, s. 238-239. Ağsdev üzerine, krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 83-85 ve MACLER'in *Asoğig*'inde, s. 167, not 6.

217. BROSSET, *Histoire de Géorgie*, II, *Additions*, s. 165, not 4. Konstantinos, Abhazlar üzerinde 906'dan 921'e kadar hüküm sürdü. Oğlu Giorgi, müstakbel II. Giorgi, onun halefi olup, 921'den 955'e kadar hüküm sürdü. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 175 (Abhaz prenslerinin soyağacı).

218. Bkz. daha yukarıda, s. 377 ve 408-410.

219. HOVHANNES, LXXXI, s. 239. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 166.

220. HOVHANNES, LXXXIII-LXXXIV, s. 241-244.

221. *a.g.e.*, XCXIII, s. 253-254.

222. *a.g.e.*, XCXVI, s. 258-260.

223. *a.g.e.*, XCIX-C, s. 262-265.

224. *a.g.e.*, CI, s. 265-266.

225. *a.g.e.*, CII-CIII, s. 267-268. Daronlu Krikorikios ve patrik Hovhannes hakkında, krş. ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 732.

226. Şimdiki Doğu Beyazıt.

227. ARDZIRUNİ, III, 32, s. 230.

228. HOVHANNES, CIII, s. 268. HOVHANNES biraz daha ilerde (CXVI, s. 291) Mogk *işkhanı* Krikor ile kardeşi Kurken'in "bu sıkıntılı durumunda kral Haçik-Gagik'e sunmak üzere, bağlılıklarının belirtisi olarak, birçok hediyeyi hazır ettiler" diye yazar.

229. THEOPHANES'in Sürdürücüsü, s. 427.

230. HOVHANNES, CVII, s. 270-282.

231. *a.g.e.*, CVIII, s. 282.

232. *a.g.e.*, CIX, s. 284 ve 111, s. 286. ASOĞİG, III, 5, s. 22 (Macler'in 4 no'lu notuyla).

233. HOVHANNES, CVIII, s. 283. Krş. RAMBAUD, *L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète*, s. 503-504.

234. SYMEON MAGİSTER, s. 722. PORPHYROGENETOS, *a.g.e.*, VII, s. 387. KEŞİŞ YEORYİOS, s. 879. KEDRENOS, II, s. 284. RAMBAUD, *a.g.e.*, s. 504.

235. Krş. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 231, not 1 ve *Histoire de la Siounie* içinde, I, s. 118, not 4.

236. HOVHANNES, CXI, s. 287-288.

237. *a.g.e.*, CXII, s. 288-289.

238. *a.g.e.*, CXV-CXVI, s. 291.

239. *a.g.e.*, CXVIII, s. 292-293.

240. *a.g.e.*, CXIX, s. 293.
241. HOVHANNES'in metninin bağlamından anlaşıldığına göre, CCXXI, *a.g.e.*, s. 294.
242. *a.g.e.*, LIII, s. 206.
243. *a.g.e.*, XXXVI, s. 182-183.
244. *a.g.e.*, LIII, s. 207.
245. *a.g.e.*, CXII, s. 290.
246. *a.g.e.*, CXX, s. 293-294.
247. *a.g.e.*, CXXI, s. 294.
248. HOVHANNES, (CXXI, s. 294-295), "Sünik (Doğu Sünik) büyük *işhanı* Sımpat" diye belirttikten sonra, "*işkhan* Krikor'un küçük kardeşi prens Vasak" diye bahsediyor. Söz konusu olan II. Krikor-Supan (887-909) ve onun en küçük kardeşi Vasak'tır. Vasak'ın yurtluğu, Sevan gölünün güneybatı yakasındaki Keğarkunik'ti. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 14 ve 29-30.
249. HOVHANNES, CXXII, s. 295.
250. *a.g.e.*, CXXIII, s. 295-296.
251. Brosset, Asguret'in Wakhoucht coğrafyasındaki Komaret ırmağı kıyısındaki Sarguris'le aynı olması gerektiğini düşünür (BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 167, not 3). Peder MOVSESYAN, Asguret'i Akhaltsikhe yakınındaki şimdiki Asğor'la bir tutar ("Histoire des rois Kurikian," *R.É.A.*, 7, 2, 1927, s. 218, not 1).
252. HOVHANNES, CXXIV, s. 296-297. Krş. MOVSESYAN, *Histoire de la Géorgie*, *a.g.e.*, s. 218.
253. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, XXXVIII, s. 118.
254. *a.g.e.*, s. 118. Bkz. BROSSET'nin hazırladığı şecereler, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 14. Bu Vasak, yukarıda gördük, Abhazya tahtının veliahdı Kurken'in, nam-ı diğer Giorgi'nin (II. Giorgi) damadı olmuştu (BROSSET, *a.g.e.*, 1, s. 118, not 7).
255. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, XXXVIII, s. 118-119.
256. *a.g.e.*, s. 118. HOVHANNES, CXXVI-CXXVII, s. 298-299.
257. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, 2, s. 29 (921 yılı altında).
258. HOVHANNES, CXXVIII, s. 299-300.
259. *a.g.e.*, CXXX, s. 301-302.
260. *a.g.e.*, CXXXI, s. 303. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 167. Ancak, ORPELYAN'dan öğrendiğimize göre iki Aşod arasındaki rekabette, Kurken daha önce anti-kralın, Şabuh'un oğlu *ısbarabed* Aşod'un tarafını tutmuştur.
261. BROSSET, II. Aşod'un, Movses'e karşı, Büyük I. Kuirike'nin oğlu ve Kakhetia "korepiskopos"u (=prens) II. Padla'dan da yardım aldığını düşünür (*a.g.e.*, II, *Additions*, s. 168, not 1 ve 2).
262. HOVHANNES, CXXXV, s. 305. Demek ki, Doğu Sünik prensi Sımpat'ın 920'de öldüğünü belirten Stokvis'in kronolojisini yeniden gözden geçirmek gerekiyor. Nitekim Brosset, Süniklilerin soyağacında (*Histoire de la Siounie*, 2, s. 14), 906'ya doğru babası Aşod'un yerine geçen bu prensin 936'da hâlâ hayatta olduğunun doğrulandığını gösteriyor.
263. HOVHANNES, CXXXV, s. 306. Krş. VARTAN, aktaran BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, s. 611, ve BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 168. LAURENT, *a.g.e.*, s. 14-15.
264. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 29.
265. HOVHANNES, CXXXV, s. 306.
266. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 168. Amram-*tsulig* ismiyle ilgili olarak, krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 170, not 2.
267. Apas'ın Kurken'in yani Abhazyalı II. Giorgi'nin kızıyla evlenmiş olduğunu belirtelim. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 166-167. II. Giorgi'nin babası Konstantinos'tan sonra Abhazya tahtına çıkış tarihi 921 olacak. (BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 175).
268. HOVHANNES, CXXXVI, s. 306-307.
269. *a.g.e.*, CXXXVII, s. 307-308.
270. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, XXXVIII, s. 118-119.
271. HOVHANNES, CXXXVII, s. 308-309. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 119.
272. HOVHANNES, CXL, s. 310-311.
273. *a.g.e.*, CXLI, s. 311-312. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, XXXVIII, s. 119, BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 29. Tarih konusunda BROSSET, Orpelyan'ın verdiği olayların

sırasına bağlı kalınacak olursa, Vasak'ın öldürüldüğü muharebenin tarihinin 919 veya daha önce olduğunu belirtir. Ama hazırlamış olduğu Sünikli prenslerin soyağacında (*a.g.e.*, 2, s. 14 ve ayrıca s. 29), Vasak'ın ölüm tarihi 922'dir.

274. HOVHANNES, XLII, s. 191-192; XLIV, s. 196.
275. *a.g.e.*, LXXXI, s. 239.
276. *a.g.e.*, CXXXVI, s. 306-307. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 168.
277. HOVHANNES, CXLII, s. 312. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 169.
278. HOVHANNES, CXLII, s. 313. Krş. BROSSET, *a.y.*
279. *a.g.e.*, CXLII, s. 313.
280. *a.g.e.*, CXLIII, s. 314.
281. *a.g.e.*, CXLIV-CXLV, s. 315-316.
282. *a.g.e.*, CXLVI, s. 317-318.
283. *a.g.e.*, CL-CLI, s. 321-324. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 169. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 218.
284. DEFRÉMERY, *a.g.e.*, s. 66. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, XXXVIII, s. 120 ve BROSSET'nin notu, *Histoire de la Siounie*, s. 120, not 2.
285. *a.g.e.*, CXLVIII, s. 319-320.
286. *a.g.e.*, CLII, s. 324-325.
287. *a.g.e.*, CLII, s. 324.
288. *a.g.e.*, CLII, s. 326; CLIII, s. 327.
289. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 115.
290. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 170.
291. *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 170-171.
292. HOVHANNES, CLIV, s. 328-329.
293. *a.g.e.*, CLV, s. 329-331.
294. *a.g.e.*, CLX, s. 334.
295. *a.g.e.*, CLXI, s. 335.
296. *a.g.e.*, CLXI-CLXII, s. 335-336.
297. *a.g.e.*, CLXII-CLXIII, s. 335-337. Yusuf 927'de öldü. Krş. BROSSET, *Mélanges Asiatiques*, 4, s. 720 ve devamı, ayrıca Giragos Kantzagetsi'den yaptığı çeviride, s. 43, not 5.
298. HOVHANNES, CLXV, s. 339.
299. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 30, sözünü ettiğimiz dönemde Sımpat çoktan ölmüş değil miydi diye sorar. Ama ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, s. 120-121, onun hâlâ hayatta olduğunu kesin olarak doğrular.
300. HOVHANNES, CLXV-CLXVII, s. 339-341. ORPELYAN, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 120-121.
301. Püragan, Ampert mevkiine tekabül eder. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 399. ALİŞAN, *Ayrarad*, Venedik, 1890, s. 156-160. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 177, not 1.
302. HOVHANNES, CLXVIII, s. 343-344.
303. *a.g.e.*, CLXX-CLXXXIII, s. 348-362. Tarih konusunda, BROSSET, *a.g.e.*, 2, s. 30.
304. HOVHANNES, CLXXXIII, s. 363.
305. *a.g.e.*, CLXXXIV, s. 365-369.
306. II. Aşod'un gidişinden sonra Müslümanlar Sevan gölündeki kaleye baskın yaptılar (HOVHANNES, CLXXXVI, s. 370-371).
307. HOVHANNES, CLXXXV, s. 369-370.
308. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, XXXVIII, s. 121.
309. 923'ten sonra, diye belirtir BROSSET, HOVHANNES'in farklı kaynaklardan edindiği bilgilerin birbirini tutmasıyla bunu doğrulayışından hareketle, CLXXXVI. Krş. BROSSET, ARDZRUNİ'den aktararak, III, XXXII, s. 231, not 1.
310. ARDZRUNİ, III, XXXV, s. 234.
311. *a.g.e.*, s. 234-235.
312. *a.g.e.*, III, XXXVI, s. 236-237.
313. *a.g.e.*, s. 237-238.
314. *a.g.e.*, s. 238.
315. *a.g.e.*, III, XXXVII, s. 239-241.
316. *a.g.e.*, III, XXXIX, s. 243.
317. ASOĞİG, çev. MACLER, VI, s. 25. SAMUEL ANETSİ de bu kronolojiyi izler, s. 435.
318. BROSSET, ARDZRUNİ'den aktararak, s. 241, not 6 ve SAMUEL ANETSİ'den aktararak, s. 434, not 2 ve 5.
319. "Pakraduniler Ermeni krallığını İran gelenekleri çizgisinde yeniden kurma iddiasındaydılar. Kendilerini *şahinşah* olarak adlandırdılar, Acemce 'kralların kralı' demek. Kitabelere ilişkin metinlere göre, unvanlarından biri, onları Ermenilerin ve Gürcülerin kralı olarak adlandırır" (MARR, "Ani, la ville arménienne en ruines d'après les fouilles de 1892-1893 et de 1904-1917," *R.É.A.* içinde, I, 4, 1921, s. 397).
320. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 116.

ASLAN, *Études historiques sur le peuple arménien*, 1909, s. 303.

321. Yusuf 927'de ölmüştü. Yeğeni ve halefi Ebu'l Muzaffer 929'da öldü. Saci emirliği daha sonra son emirlerin komutan vekillerine boyun eğdi. Krş. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 233, not 6.

322. ARDZIRUNİ, III, XXXVIII, s. 241-242.

323. *a.g.e.*, III, XXXVIII, s. 242 ve BROSSET'nin notu, *a.y.*

324. ARDZIRUNİ, s. 243.

325. BROSSET, ARDZIRUNİ'den aktararak, s. 241, not 6.

326. Bu olayın hikâyesi Edessalı [Urfalı] Mateos'ta yer alır, 1. kısım, böl. XIX, ama olayı yanlışlıkla 35 yıl sonrasına, kral Terenig'in bir adaşının hükümdarlığı dönemine aktarmıştır. Düzeltme Çamçiyan tarafından yapılmıştır. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 117. [*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, 2000. Bu kitabın çevirisinde, Mateos'tan yapılan alıntılarda adı geçen kaynağa başvurmamayı tercih ettik. Ancak, karşılaştırmak isteyenler için Andreasyan'ın çevirisindeki sayfa numaralarını belirttik. (ç.n.)]

327. EDESSALI/URFALI MATEOS, I, XX. Mateos bu cengâverliklerin "Vasburagan'da, Ermeni kazası Cıvaş'ın Bak veya Pag köyünde" meydana geldiğini yazar [Tür., s. 35].

328. İBN-MİSKEVEYH, *Tecârib-ül Ümem* (Ümmetlerin Denemeleri), 6, s. 8-11. İBNÜLESîR'de kısaltılmış olarak, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Tarihteki Mükemmellik), TORNBERG yayını, 8, s. 262-263.

329. Bkz. bu kitabın sonunda, Ardzırunilerin soyağacı.

330. Krş. HUART, "Une razzia en Arménie au Xe siècle," *R.É.A.* içinde, I, 4, 1921, s. 419-492.

331. ASOĞİG, III, VII, s. 29. GİRAGOS KANTZAGETSİ, çev. BROSSET, *Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac et Oukhtanès d'Ourha* (1871), s. 44-45.

332. ASOĞİG, VII, s. 30.

333. *a.g.e.*, VII, s. 30-31. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, II, s. 429 ve 466.

334. ASOĞİG, VII, s. 32-33.

335. *a.g.e.*, VII, s. 33-36.

336. SAMUEL ANETSİ, s. 347. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 39. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 151.

337. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 39.

338. Tontragçılar hakkında, bkz. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, I, s. 398, 508, 765; 2, 840, 884, PRUDHOMME, ARSİDAGES LASDİVERTSİ'den yaptığı çevirisinde bunun özetini verir, s. 135-138. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 152.

339. ASOĞİG, III, 3, çev. MACLER, s. 12. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, 884 ve devamı. Aynı tarikattan bir başka mezhep sapkını olan piskopos Hagop da bir ara Tontrag'a yerleşti; Arisdakes Lasdivertsi onun Tontragçılığın yayılmasının baş sorumlusu olduğunu söyler. "Hark yöresindeki kiliselerin idaresini" elinde tutmuş olan bu zat, bir süre Tontrag'da ders verdikten sonra Khlat'a, oradan da Miyafarikin'e (Nıpırgerd), Müslümanların yanına sığındı (ARİSDAGES, XXII, s. 123-127). Mezhep sapkınlığının merkezi olan Tontrag köyü, "Mesopotamia" *themas*ının Ermeni-Bizanslı dükü Krikor Makistros tarafından 1050'de yerle bir edilecekti. Krş. PRUDHOMME, *a.g.e.*, s. 137-138. Sımpat hakkında ve Tontrag köyü hakkında, bkz. Fred C. CONYBEARE, *The Key of Truth, a Manual of the Paulician Church of Armenia*, s. XXXII (bibliyografyayla beraber, *a.y.*, s. 203).

340. ARİSDAGES LASDİVERTSİ, böl. XXII, s. 128-135, Şirili veya Şirnili Gundzig adlı biri yüzünden "Mananağı diyarında dalalet yangınının nasıl çıktığını" anlatır bize, bu zat onun doktrinlerini benimsemiş olan Verver adlı bir derebeyinin himayesine girmişti.

341. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie* içinde, 1, s. 160, not 2.

342. Krş. ARİSDAGES LASDİVERTSİ, XXII, s. 123. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 152.

343. MKRTTSCHEAN/MIGIRDİÇYAN, *Die Paulikianer in byzant. Kaiserreiche*, Leipzig, 1893, s. 130-135. Anania Naregatsi'nin mektubunun otantik olmadığının varsayılmasıyla ilgili olarak, s. 83 ve devamı.

344. Bu tarihlerle ilgili olarak, BROSSET, *a.g.e.*, 2, s. 53.

345. Ağvan *gatoğigo*su Sahak'ın halefi, 947 yılında, kardeşi Gagik oldu, o da Sünikli Hagop'un kişisel dostuydu (ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 158-159).
346. GİRAGOS KANTZAGETSİ, II, s. 45-46.
347. *Histoire de la Siounie*, 1, LII, s. 159.
348. *a.g.e.*, s. 159. GİRAGOS, II, s. 45-46.
349. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 158-159.
350. GAĞANGADVATSİ, *a.g.e.*, çev. BADGANYAN, s. 273. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, 1, s. 173, not 3.
351. Ağvan prensliğinin veya krallığının eski Ermeni eyaletleri (Khaçen diyarının bulunduğu) Artsakh ve Udya'dan meydana geldiğini hatırlatalım. O sıralar Ağvan'da hüküm süren prens, Krikor, Brosset'ye göre, kız kardeşi 922'de Ermenistan kralı II. Aşod Yergat' la evlenmiş olan prensle aynı kişidir. Bu olaylarla ilgili olarak, ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 160-161. Krikor hakkında, krş. BROSSET, *a.g.e.*, s. 161, not 2, ve s. 163, not 3.
352. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 164.
353. Bkz. daha ilerde, s. 470-471.
354. ASOĞİG, III, VII, s. 27. Krş. H. F. B. LYNCH, *Armenia: Travels and Studies*, I, s. 406-407. 937 tarihi için, BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 171.
355. Bu prenses 947'de öldü. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 1, LII, s. 159.
356. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 172-173.
357. ASOĞİG, III, VII, s. 27-28. VARTAN, ve Çamçiyan'ın inceleyip araştırdığı diğer yazarlar, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 172.
358. ASOĞİG, III, VII, s. 28.
359. *a.g.e.*, III, VII, s. 26.
360. *a.g.e.*, III, VII, s. 29.
361. Krş. N. ATONTS, "L'âge et l'origine de l'empereur Basile Ier," *Byzantion* içinde, 8, fasikül 2 (1933), s. 475-500, ve 9, fasikül 1 (1934), s. 223-260.
362. Krş. VOGT, *Basile Ier*, s. 324. LAURENT'da bibliyografya, *a.g.e.*, s. 256, not 2.
363. PORPHYROGENETOS, aktaran HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 58-59. LAURENT, *a.g.e.*, s. 257.
364. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 60.
365. PORPHYROGENETOS, *a.g.e.*, 45, s. 199-200.
366. *a.g.e.*, s. 200.
367. RAMBAUD, *L'Empire grec au Xe siècle, Constantin Porphyrogénète*, s. 422, 928 tarihini kabul ediyordu. RUNCIMAN'da, *Romanus Lecapenus*, s. 139-140, bu tarih 930-931 ile 949 arasında değişir. Ama Suriyeli Mikhael, III, s. 123, Theodosiopolis'in alınışının 934-935'e doğru olduğunu söyler. Bu kronolojinin tartışması, HONIGMANN'da, *a.g.e.*, s. 79. Atonts, ASOĞİG'in (III, VII, s. 37) izinden giderek, 949 tarihine katılır (ATONTS, "Les Taronites..." s. 544), Asoğig, "Garin"in alınışını Ermeni takviminin 398. yılına, yani 3 Nisan 949 ile 2 Nisan 950 arasına yerleştirir.
368. ASOĞİG, III, VII, s. 38.
369. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 80.
370. SURİYELİ MİKHAEL, III, s. 122-123. Diğer kaynaklar RAMBAUD'da, *Constantin Porphyrogénetè*, s. 423. Krş. RUNCIMAN, *a.g.e.*, s. 142, HONIGMANN'da düzeltilmiş olarak, *a.g.e.*, s. 73.
371. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 90-91, ve gene aynı yazarın "Malatya" maddesi, *Encyclopédie de l'Islam*, s. 209-210.
372. Krş. N. ATONTS, *a.g.e.*, s. 540-541.
373. Miyafarikin, 939-940 yıllarında, Halep emiri Seyfüddevle'ye bağlıydı. Keza 949'da (SCHLUMBERGER, *Nicéphore Phocas*, s. 132).
374. RAMBAUD'da bibliyografya, *a.g.e.*, s. 108.
375. Kemaleddin, FREYTAG içinde, *ZDMG*, XI, 187. HONIGMANN, "Mar'ash," *Encyclopédie de l'Islam*, III, s. 285.
376. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 135, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 93.
377. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 85.
378. Krş. HONIGMANN, *Fines orientales imperii byzantini circa* 960 haritası, *Die Ostgrenze...* içinde.
379. HONIGMANN'a göre Mesopotamia *themas*ının kaleleri ve yerleşimleri: Kamakha

[Kemah], Barzanissa (Vartanis, Vartenig), Çımışgadzak [Çemişkezek], Khozanon [Kozan], Kharpezikon, Abdela (Abdallı).

380. HONIGMANN'a göre Khanzit *themas*ının kaleleri ve yerleşimleri: Kharpete (Harput), Morenig, Dadyma [Tadim], Tilion (at-Tall), Kolkhis, Arsamosata (Şimşat) ve Romanopolis.

381. HONIGMANN'a göre Lykandos *themas*ının kaleleri ve yerleşimleri: Aromaine (Hısn el-Rummana), Taranta (Taranda, Darende), Sirika (Kamer), Komana (Şar), Khonion (Khounou), Arabissos (Yarpuz), Sgenin (Izgın), Sarbapin (Kara-höyük), Viranşehir, Sozopetra (Zibatra), Kokoussos (Göksun), Kadismatin (Kertizmen), Plasta (Ablastayn, Elbistan) ve Alişehir.

382. RAMBAUD, *a.g.e.*, s. 427-436.

383. Ermeni takviminin 402. yılında, 2 Nisan 953'ten 1 Nisan 954'e kadar olan yıl (ASOĞİG, III, VII, s. 38).

384. *a.g.e.*, III, VIII, s. 39.

385. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 811 ve 837. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 118.

386. Bkz. daha yukarıda, s. 462-463.

387. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 164. Ayrıca, Hagop'un "Sünik prensesi" tarafından himaye edildiğini söyleyen GİRAGOS KANTZAGETSİ, böl. II, s. 45. Vartan'a göre (CXXI) ve Giragos'a göre (XLVII, XLVIII), Hagop'un hatalı tutumuyla ilgili toplu bir bakış BROSSET'de bulunuyor, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 41.

388. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 163-164. Bu kilise kavgasının meşhur Datev manastırı için sonun başlangıcı olduğunu belirtelim. "Datev manastırının başrahibi olan piskopos Hagop'un inadı karşısında çok hiddetlenen patrik Anania, kınayıcı sözlerle onu oradan kovdu ve manastırı bomboş bıraktı" (*a.g.e.*, 2, 11, s. 119).

389. ORPELYAN, Gaban diyarını Sünik'in 10. bölümü olarak göstermiştir. Krş. İNCİCİYAN, *Arménie ancienne* [*Isdorakrutyun Hin Hayasdanyayts*/ Eski Ermenistan'ın Tasviri], s. 293-294 ve DULAURIER'nin URFALI MATEOS'tan yaptığı çevirideki notu, s. 243, not 5 [Tür., s. 167 not, 146].

390. Sımpat'ın oğlu ve sonradan Sünik kralı olan Vasak hakkında, krş. BROSSET, *a.g.e.*, 1, s. 164, not 3.

391. Tzağig'in oğlu Cıvanşer hakkında, ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LII, s. 164-165, ve 55, s. 172.

392. *a.g.e.*, s. 165.

393. *a.g.e.*, s. 164.

394. *a.g.e.*, s. 165.

395. *a.y.* İşte, URFALI MATEOS'a göre (CXXVI, s. 194) [Tür. s. 168] babadan oğula, Gaban'da hüküm sürmüş Ağvan prenslerinin bir listesi: Vaçagan, Guğak [Kuşagtag, nam-ı diğer Goçazgaz, Koçazkaz], Pilibbos [Filipe], Dakin-Sevada, Senekerim, Krikor, bu sonuncusu URFALI MATEOS'un yazdığı dönemde (tarih kitabı 1136'da son bulur) hüküm sürdü. ORPELYAN (*a.g.e.*, 1, LII, s. 165), 958'de patrik Anania'ya itaatlerini sunan Ağvan beyleri arasında "İşkhanig, Krikor'un oğlu bir başka Senekerim, Cıvanşer ve Kurken"i sayar. BROSSET bu prenslerin bir tablosunu hazırlamaktaki yetersizliğini itiraf eder (*a.g.e.*, 1, s. 165, not 4).

396. ASOĞİG, III, VIII, s. 40. VARTAN, *Géographie* [*Aşkharhatsuyts*/Coğrafya], SAINT-MARTIN, *a.g.e.* içinde, II, s. 425. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, s. 85-86 ve BROSSET'nin *Bibliographie analytique des ouvrages*, 1887, sütun 618.

397. BROSSET, SAMUEL ANETSİ'den aktararak, s. 436. Ayrıca bkz. BROSSET, *Deux historiens arméniens*..., s. 51, not 4'te III. Aşod'un oğullarından birinin, Daşir (Lori) prensi (sonradan kralı) Kurken'in, Sanahin'in ve Hağpad'ın güzelleştirilmesine katkıda bulunduğu belirtiliyor.

398. Bkz. URFALI MATEOS'ta Ağvan kral-larının listesi, II, 126, çev. DULAURIER, s. 194 [Tür., s. 168].

399. URFALI MATEOS, I, 6, s. 3-4 [Tür., s. 6-7].

400. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 837. Krş. DULAURIER, URFALI MATEOS'tan aktararak, s. 369, not 5. [Krş. Mateos'un Türkçe çevirisinde, s. 5, not 10'da yer alan Çamçiyan Vakayinamesi'nden alıntı.]

401. MATEOS, I, 15, s. 15-16 [Tür., s. 23].

402. Eğer Hamdanî prensi, Musul emiri Nâsıruddevle söz konusuysa, burada apaçık bir abartma var. Nasır 968'de öldü. Krş. Harold BOWEN, "Nasır al-Dawla," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 929. [Krş. Mateos'un Türkçe çevirisinde, s. 5, not 10'da yer alan Çamçiyan Vakayinamesi'nden alıntı.]

403. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 837-838 [Krş. Mateos'un Türkçe çevirisinde, s. 5, not 10'da yer alan Çamçiyan Vakayinamesi'nden alıntı.] Belirtelim ki, Musul'un Hamdanî emiri Nasıruddevle 956'dan 964'e Bağdat Halifesine karşı, daha doğrusu halife adı altında Bağdat'ı yöneten İran hanedanı Büveyhoğullarından emir el-Ömer Muizzüddevle'ye karşı isyan halindeydi. Krş. Harold BOWEN, *a.g.e.*, s. 929.

404. ASOĞİG, III, 8, s. 39.

405. BROSSET, ARDZIRUNİ'den yaptığı çeviride, bu kronolojiyi kabul eder, s. 248. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, 1, s. 424. SAMUEL ANETSİ, besbelli yanlışlıkla, Apusahl- Hamazasp'ın ölüm tarihini 977 olarak verir (s. 441).

406. Krş. DULAURIER, URFALI MATEOS'tan ve RAHİP KRİKOR'dan yaptığı çeviride, s. 375 (§ 8, not 3 ve § 9, not 1).

407. Bkz. daha ilerde, s. 484-485.

408. Krş. DULAURIER, URFALI MATEOS'tan aktararak, *a.g.e.*, s. 375, § 9, not 1.

409. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LV, s. 172.

410. *a.g.e.*, s. 172.

411. Bkz. daha yukarıda, s. 463-465.

412. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 151.

413. Bkz. BARONİUS, 961 yılı altında, not 3 ve devamı. Ayrıca, GALANUS, I, 214-219.

414. ASOĞİG, III, VIII, s. 40. URFALI MATEOS, I, XX, s. 29 [Tür., "425 tarihinin başlangıcında (27 Mart 976-26 Mart 977)," s. 35]. BROSSET, SAMUEL ANETSİ'den yaptığı çeviride, s. 438. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 175.

415. Bkz. daha yukarıda, s. 471.

416. MATEOS, s. 29 [Tür., s. 36].

417. ASOĞİG, III, VIII, s. 41.

418. GİRAGOS KANTZAGETSİ, çev. BROSSET, 2, s. 46.

419. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LIII, s. 166-167 ve Brosset'nin açıklamaları, not 6.

420. ASOĞİG, III, VIII, s. 41.

421. Bkz. daha yukarıda, s. 474.

422. URFALI MATEOS, I, XXI, s. 30 [Tür., s. 37]. Isdepanos mübarek keşiş Sevanlı Maşdots'un yakın akrabasıydı. Krş. SAMUEL ANETSİ, s. 439.

423. ASOĞİG, III, VIII, s. 41.

424. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 344, 441.

425. ASOĞİG, III, VIII, s. 42'de, "Bu ölümün Vahan'ın ve Apusahl'ın işlediği bir cürümden mi kaynaklandığını, yoksa başka türlü mü vuku bulduğunu bilmiyorum..." diye ima eder.

426. ASOĞİG, III, VIII, s. 41-42. ORPELYAN, *a.g.e.*, LIII, s. 167 (BROSSET'nin 6. notuyla). GİRAGOS, II, s. 46. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 1076.

427. Anania'nın kız kardeşlerinden birinin oğluydu.

428. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 39.

429. ASOĞİG, III, IX, s. 46-47.

430. *a.g.e.*, III, IX, s. 47-48.

431. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 193-204.

432. *a.g.e.*, s. 243.

433. ANTAKYALI YAHYA, KRATCHKOVSKY ve VASILIEV yayını, s. 127, ve *Patrologia Orientalis*, 18, Paris 1924, s. 825. ASOĞİG, III, VIII, s. 44.

434. Krş. KEDRENOS, LEON DİYAKOS ve İBNÜLESÎR, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 424, not 1 ve 480-500. Ayrıca HONIGMANN, *Ostgrenze*, s. 93.

435. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 702-704. *a.g.e.*, s. 705'te Bizanslı kaynakları (LEON DİYAKOS ve KEDRENOS) eleştirir.

436. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 718-724, KEMALEDDİN'den ve KEDRENOS'tan hareketle. J. LAURENT, *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, s. 69-70, ANTAKYALI YAHYA'dan hareketle.

437. Bundan sonrası için, bkz. Atonts'un verdiği Daronlular ailesinin soyağacı, *Byzantion* içinde, XI, 1936, s. 21, 30 ve 31.

438. ATONTS, "Les Taronites..." *Byzantion*, IX, 1934, s. 722.

439. Atonts, Pakarad'ın üçüncü oğlunun

varlığını ispat etti, adının Tornig olduğuna inanması için güçlü sebepleri var (ATONTS, *a.g.e.*, s. 732, ve *Byzantion*, XI, 1936, s. 21).

440. ARDZIRUNİ, III, XIX, s. 175. ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 723.

441. ARDZIRUNİ, XIX, s. 175.

442. *a.g.e.*, III, XX, s. 176.

443. ATONTS, *a.g.e.*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 724-727.

444. *a.g.e.*, s. 727.

445. ARDZIRUNİ, III, XXIII, s. 190-191. HOVHANNES, XXVIII, BROSSET'de düzeltilmiş çeviri, "Sur le Tarôn et les Taronites," *Collection d'historiens arméniens*, 1, s. 616.

446. ATONTS'un bulup çıkardığı tarih, *a.g.e.*, s. 730-731.

447. İBNÜLESÎR, VII, s. 339. Krş. MARQUART, *Südarmenien*, s. 324.

448. PORPHYROGENETOS, *a.g.e.*, aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 716-717. Krş. *a.y.*, s. 731.

449. ASOĞİG, III, III, s. 14. Krş. ATONTS, *Byzantion*, XIV, 1939, s. 413.

450. Atonts, Ermeni-Bizans ailesi Torniglerin soyunu başlatanın Abokanem olduğu düşüncesindedir. Bkz. bu ailenin soyağacı, ATONTS, "Les Taronites à Byzance," *Byzantion*, XI, 1936, s. 31.

451. Çok geniş olan ve "Gregoras'ın mülkü" diye anılan bu mülkle ilgili olarak, bkz. ATONTS, *Byzantion*, IX, 1934, s. 735.

452. ATONTS, *a.g.e.*, s. 717-718.

453. PORPYROGENETOS, *a.g.e.*, aktaran ATONTS, *a.g.e.*, s. 716.

454. ATONTS, *a.g.e.*, s. 719.

455. PORPHYROGENETOS, *a.g.e.*, 43, Bonn baskısında s. 182-191. Krş. ATONTS, *Armeniya v epoku Justiniana*, Petersburg, 1908, s. 16, not 2. MARQUART, *a.g.e*, s. 462, 475, 492 ve devamı; "die Entstehung der armenischen Bistümer," *Orientalia christiana*, 2, (Roma 1932), s. 42 (178). HONIGMANN, *a.g.e*, s. 148. ATONTS, *a.g.e*, s. 719-721.

456. MARQUART, *a.g.e*, s. 463'te bu özdeşliği önerir ve ATONTS tarafından kabul edilir, *a.g.e*, devamı, *Byzantion* içinde, X, 1935, s. 541.

457. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, II, s. 674-675. FREYTAG, "Geschichte der Hamdaniden," ZDMG içinde, X, 1856, s. 467. Krş. MARQUART, *a.g.e*, 1930, s. 463. ATONTS, *a.g.e*, X, 1935, s. 540-541.

458. İmparatorluk sarayının Daron prenslerine dağıttığı Bizans idari unvanlarına rağmen, Daron o zamanlar hâlâ bağımsızdır, PORPHYROGENETOS'un metni de bunu kanıtlar (*De ceremoniis*, I, XXIV, ve II, XLVII, ve *De administrando Imperio*, XLIII, s. 185), ATONTS da bunu hatırlatır, *Byzantion* içinde, XIV, 1939, s. 412.

459. ASOĞİG, III, VIII, s. 44.

460. KEDRENOS, II, s. 375.

461. ASOĞİG, III, VIII, s. 44.

462. ATONTS, "Les Taronites..." 1935, s. 542. *Aydziats-pert*'in, HOVHANNES MAMİGONYAN'ın Daron'un tarihinde 7. yy.ın başında adı geçen çok eski bir kale olduğunu belirtelim, *Histoire du Taron* [*Badmutyun Darono*/Daron'un (Muş) Tarihi], s. 36.

463. ATONTS, "Notes arméno-byzantines," *Byzantion*, IX, 1934, s. 374-375.

464. Pakraduni devrindeki Daron'un tarihi BROSSET tarafından *Collection d'historiens arméniens* adlı çalışmasında bulunan (1, s. 616) "Sur le Tarôn et les Taronites" adlı notunda titizlikle açıklığa kavuşturulmuştur. Aramızdan yeni ayrılan ATONTS tarafından yukarıda anılan "Les Taronites en Arménie et à Byzance" adlı incelemede kesin olarak ortaya konmuştur, *Byzantion* içinde yayımlandı (9, 1934, s. 715-738, 10, 1935, s. 531-551, 11, 1936, s. 21-36 ve 14, 1939, s. 412-413).

465. Nisibis'in Mıleh tarafından yağma edilmesi, Ekim 972. Krş. YAHYA, (*Patrologia Orientalis*, s. 359). BAR HEBRÆUS, 192. HONIGMANN, "Nasîbîn," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 919.

466. YAHYA, 145. ASOĞİG, III, X, s. 48. URFALI MATEOS, I, XIII, s. 12-13 [Tür., s. 18-19-20]. Krş. SCHLUMBERGER, *Épopée Byzantine*, 1, s. 228-232. HONIGMANN, *a.g.e*, s. 97-98.

467. MATEOS, I, XIV, s. 14 [Tür., s. 21].
468. URFALI MATEOS, Kurken'den kral (taşra krallığı) diye bahseder, ama Kurken bu unvanı ancak 982'de üstlendi. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 1, s. 173, not 8.
469. BROSSET, *a.g.e*, 2, s. 32, Gaban (Hapant) derebeyliği ile Pağg derebeyliğini bir tutar. "Pağg prensliğinin başkenti Gaban şehri" der (*a.g.e*, 2, s. 32).
470. URFALI MATEOS bu isimleri sayar, I, XIV, s. 14 [Tür., s. 21].
471. DULAURIER, MATEOS çevirisinden aktararak, s. 380. Krş. ASOĞİG, III, XLI, s. 156'da, 998-999 yılları başlığı altında "Vahan'ın oğlu, *magistros* Sımpat" diye belirtir.
472. URFALI MATEOS, XIV, s. 15 [Tür., s. 22].
473. MATEOS, XIV, s. 15 [Tür., s. 22].
474. *a.y.*
475. İoannes Tzimiskes bilmediğimiz sebeplerden dolayı III. Aşod'dan memnun değildi belki de, *basileus*un ertesi yıl (975) Filozof Leon'a hitaben yazmış olduğu mektubun metninden bu anlaşılıyor: "Manevi oğlum, *Şahinşah* Aşod tarafından bize geldiğinde, onun bizde uyandırmış olduğu öfkeyi yatıştırdın" (URFALI MATEOS, XVI, s. 24 [Tür., s. 31]).
476. SCHLUMBERGER, *a.g.e*, I, s. 255-262.
477. LEON DİYAKOS ve BAR HEBRÆUS, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e*, I, 294-297. Ayrıca YAHYA, Graffin ve Nau'nun *Patrologia Orientalis*'i içinde, XVIII (1924), s. 825 (127) ve 826 (128).
478. URFALI MATEOS, I, XVI, s. 16-24 [Tür., s. 24-31].
479. VASILIEV, *Histoire de l'empire byzantin* (1932), I, s. 411. Özellikle Barthold, *Zapiski Kollegii Vostokovedor* içinde, Leningrad, 1925, I, s. 466-467.
480. ATONTS, "La lettre de Tzimiscès au roi Achot," *Notes byzantino-arméniennes* içinde, *Byzantion*, IX, fasikül 1, 1934, s. 371-377.
481. MATEOS, XVI, s. 24 [Tür., s. 31-32].
482. *a.g.e*, XVI, s. 25 [Tür., s. 32].
483. ASOĞİG, XI, s. 49-50.
484. Krş. LYNCH, *a.g.e*, I, s. 373 ve DIEHL, *Manuel d'art byzantin*, s. 442-447. Genel olarak Ani harabeleri üstüne, LYNCH, *a.g.e.*, I, s. 334-392.
485. ASOĞİG,III, XXX, s. 139.
486. GİRAGOS KANTZAGETSİ, çev. BROSSET, II, s. 46.
487. ASOĞİG, III, XLI, s. 156.
488. SAMUEL ANETSİ, s. 441 (ve BROSSET'nin notu, s. 440, not 5).
489. BROSSET, GİRAGOS'tan yaptığı çeviride, s. 46, not 8.
490. N. MARR, "Ani..." s. 397.
491. Muşeğ, III. Aşod'un kardeşi ve 962'den itibaren Kars'ın Pakraduni kralıydı. 984'te öldü.
492. ASOĞİG, III, XII, s. 51.
493. *a.g.e.*, III, XI, s. 50.
494. ALİŞAN, *a.g.e.*, s. 124 ve HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 447.
495. Krş. MACLER, ASOĞİG'den yaptığı çevirisinde, s. 59, not 5.
496. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 176.
497. *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 291.
498. *a.g.e.*, 1, *Chronique*, s. 294. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 415-416.
499. "Hudutlar vadisi." Krş. ALİŞAN, *Şirag*, Venedik, 1879, s. 33 ve 135.
500. ASOĞİG, III, XI, s. 50.
501. Krş. MINORSKY, "Musâfirîi," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 795. Ayrıca BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 181 ve 252. Ve MACLER'in notu, *Asoğig* içinde, s. 51 (-52), not 5.
502. İNCİCİYAN, *Géographie ancienne de l'Arménie* [*Hnakhosutyun Aşkharhakragan Hayasdanyayts Aşkharhi*/Ermenistan'ın Coğrafi Arkeolojisi], s. 477, ve MACLER'in *Asoğig*'i, s. 52, not 3, Şoğagat kilisesini Horomots-vank'ın kilisesi olarak gören ALİŞAN'ın, *a.g.e*, s. 19, aksi görüştedirler. Krş. LYNCH, *a.g.e.*, I, s. 271 ve şekil 60. Ve MACLER, *Rapport sur une mission scientifique en Arménie*, 1910, şekil 4.
503. ASOĞİG, III, XII, s. 51-52.
504. Aşod-Sahak, 972'den 983'e kadar Vasburagan kralı.
505. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 412.

506. ASOĞİG, III, XIII, s. 54-55.
507. SCHLUMBERGER'in, *a.g.e.*, I, s. 373-374, GFRÖRER'i, *Byzantinische Geschichte*, II, 568, düzelterek verdiği tarih.
508. ATONTS, *a.g.e.*, X, 1935, s. 542.
509. ASOĞİG, III, XIV, s. 56-57. Daronlu Romanos, Arapların İbn-Tornik dedikleri ve 936-940 yıllarında hüküm sürdüğü doğrulanmış olan Daronlu Pakarad'ın oğluydu. Skleros'un birliklerine komuta ettiği 978'deki Frigya ve Kapadokya seferleri sırasındaki rolüyle ilgili olarak, bkz. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 382. Gene bu konuda bkz., ATONTS'un verdiği Daronluların soyağacı, *Byzantion*, IX, 1936, s. 21.
510. SKYLİTSES, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 369-370.
511. RAMSAY, *The Historical Geography of Asia Minor*, s. 230.
512. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, s. 409-410.
513. *a.g.e.*, s. 417.
514. ASOĞİG, XV, s. 59.
515. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 293. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 177.
516. Krş. ATONTS, "Thornik le Moine," *Byzantion* içinde, XIII, 1938, s. 143-164.
517. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 293.
518. Khağdoyariç *kleisurası* ve Çormayri nahiyesi Erzurum'un kuzeybatısında yer alır. *Kleisura*, Fırat kıyısındaki Aşkale yakınındaki daha sonraki Kağdariç/Gağtariç'in kuzeyindeki dar geçittir. Çormayri, Atonts'un belirttiğine göre, kuru (*çor*) ağaçlardan oluşan bir ormandır (*mayri*). Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 226.
519. Krş. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 327. HONIGMANN'ın notuna göre, *a.g.e.*, s. 151, Pasian'da, Aras nehri önceden ve Konstantinos Porphrogenetos'un ifadesine göre, imparatorluk ile "İberyalılar" arasındaki sınırı oluşturuyordu.
520. Hark kazası Manazgerd ile Daron arasındaki yolun kuzeyinde yer alıyordu.
521. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 151.
522. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 293.
523. Bkz. daha ilerde, s. 516-523.
524. *Vie de saint Euthyme*, SCHLUMBERGER içinde, *a.g.e.*, s. 428.
525. Krş. BROSSET, *Inscriptions géorgiennes*, s. 9 ve devamı.
526. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 420-425.
527. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 293, not 2.
528. Krş. ZETTERSTÉEN, "Marwânides," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 356-357. Baz'ın tam ismi, Arapçada, Ebu Abdullah el-Hüseyin ibn-Daustak el-Çarbukhtî'dir.
529. ASOĞİG, III, XIV, s. 58.
530. *a.y.*
531. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 152-153.
532. URFALI MATEOS, olayı 972 yılına yerleştirir. Peder Ğevont MOVSESYAN olayı 980'e çeker, *a.g.e.*, s. 225.
533. VARTAN, s. 90, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 225.
534. MIKHİTAR AYRİVANETSİ, s. 56, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 225, bu taç giymenin 981'de olduğunu söyler.
535. Sanahin piskoposluğunun kuruluş kararnamesi, Sarkis TCHALALIANTS/ÇALALYANTS tarafından yayımlandı, *Voyages*, s. 43-44, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 227. Krş. ALİŞAN, *Hayabadum*, s. 288, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 227-228.
536. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 229. Bkz. *a.g.e.*, s. 230-231, bu anıtlar ve bunlarda bulunan krallara ait efijilerle ilgili, Rostom-Bek ERZNGÉATS/Rosdom-Beg ERZINGİATS, *Ararat*, 1886, s. 494.
537. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 219, ve 224-225.
538. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 1, s. 173, not 8.
539. HARUTYUNYAN, *Azkakragan Hantes*, 1898, s. 294, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 233-234.
540. Bkz. daha ilerde, s. 508-510.
541. ASOĞİG, III, XVII, s. 67-68.
542. KHORENATSİ, *Histoire d'Arménie* [*Hayots Badmutyun*/Ermenilerin Tarihi], III, XLIV, s. 156-157.
543. ASOĞİG, III, XVII, s. 68.
544. *a.g.e.*, III, XVII, s. 69-70. Şirim üstüne, krş. ALİŞAN, *Ayrarad*, s. 48.
545. "Parisos kralları Senekerim ve Krikor"un

kız kardeşiydi," der ASOĞİG, III, XVII, s. 70. Parisos kazası, Tzanarların ülkesiyle beraber, Sünik'in eyaletlerinden birini oluşturuyordu. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 144. BROSSET, *a.g.e.*, 2, s. 32.

546. İnciciyan'a göre Pasian'da (?), *Arménie ancienne* [*Isdorakrutyun Hin Hayasdanyayts*/Eski Ermenistan'ın Tasviri], s. 520. Krş. MACLER'in *Asoğig*'i, s. 70, not 8.

547. Krş. MINORSKY, "Musâfirî," s. 795-796.

548. ASOĞİG, III, XVIII, s. 71.

549. *a.g.e.*, III, XIX, s. 72-73. Krş. MINORSKY, *a.g.e.*, s. 795-796.

550. ASOĞİG, III, XVII, s. 73.

551. Bkz daha yukarıda, s. 246-247.

552. ASOĞİG, III, XX, s. 74.

553. *a.y.*

554. *a.g.e.*, III, XX, s. 75.

555. *a.g.e.*, III, XXI, s. 76-123.

556. *a.g.e.*, III, XXII, s. 124.

557. URFALI MATEOS, I, XXV, s. 34 [Tür. s. 40-41].

558. ASOĞİG, III, XXIV, s. 128.

559. YAHYA, s. 212.

560. ASOĞİG, XXV, çev. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 153.

561. Krş. ATONTS ve GRÉGOIRE, "Nicéphore au col raide," *Byzantion*, VIII, 1933, s. 203-212 ve H. BERBERIAN, "Nicéphore au cou tors," *Byzantion*, VIII, 1933, s. 553-554.

562. YAHYA, Baron ROSEN'de, *Basile le Bulgaroctone*, s. 24 ve SCHLUMBERGER'de, *a.g.e.*, I, s. 733-734.

563. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 747. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 149.

564. Bkz. daha yukarıda, s. 494.

565. ATONTS, "Les Taronites...", X, s. 543-544.

566. *a.g.e.*, s. 544.

567. *a.g.e.*, s. 543.

568. ASOĞİG, III, XXVI, s. 130. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 735-736.

569. Yahya'nın verdiği tarih, SCHLUMBERGER'de, *a.g.e.*, s. 744.

570. ANTAKYALI YAHYA, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, I, s. 747-748.

571. ASOĞİG, III, XXVII, s. 133.

572. ASOĞİG'de bu isim Jan Portez olarak, *belirtilen kitap*, s. 133, YAHYA'da ise Cakrus olarak deforme edilmiştir, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 31. Krş. ATONTS, *a.g.e.*, s. 544, not 2.

573. YAHYA, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 31.

574. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 32.

575. Krş. Bkz. "Bizanslılaşmış" Daronluların soyağacı, ATONTS, *a.g.e.*, s. 330-31.

576. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 160. Gürcü kaynaklarının Gürcistan sülalesinin kökenleriyle ilgili bambaşka bir versiyon sunduklarını biliyoruz (BROSSET, *a.g.e.*, s. 155).

577. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique géorgienne*, s. 269.

578. Kahetiya prenslerinin babadan oğla geçen unvanı.

579. *Chronique géorgienne*, s. 290. II. Kuirike 929'dan yaklaşık 976'ya kadar Kahetiya'da hüküm sürdü.

580. *a.g.e.*, s. 291-292. Krş. BROSSET'de, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 175, Abhazya sülalesinin soyağacı.

581. *Chronique géorgienne*, s. 295.

582. ASOĞİG, III, XXVIII, s. 135.

583. Büyükbabası Pakarad veya II. Pakrad Regvan hâlâ bu ülkede hüküm sürüyordu (958-994).

584. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 178-179.

585. *Chronique géorgienne*, s. 292 ve 295.

586. *a.g.e.*, s. 292. *Vakayiname*'nin bir diğer pasajında (s. 295) bundan üç yıl önce, yani 982'de, Kahetiyalıların Uplistzikhe şehrine baskın verdikleri ve III. Pakrad'ı, babası Kurken'i ve annesi Kurantukhd'u ele geçirdikleri yazar. Bunun üzerine Dayklı Tavit Kartliya'ya ilk olarak bir sefer düzenlemiş, Kahetiyalıları kovmuş, Uplistzikhe'yi geri almış ve Kurken'i, Kurantukhd'u ve III. Pakrad'ı kurtarmış.

587. *Chronique géorgienne*, s. 295.

588. *Eristav*ların *eristav*ı Rad, "Ateni hisarına, Mtkvar'ın güneyinde bütün Kartliya'ya,

Trialeti'ye, Manglis vadisine ve Sevireti'ye sahipti ve Pakrad'a itaat etmeyi reddediyordu" (*Chronique géorgienne*, s. 296).

589. *Chronique géorgienne*, s. 296-297.

590. Yani Kurken-Haçik ve Senekerim-Hovhannes.

591. ASOĞİG, III, XXVIII, s. 135. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 179.

592. ASOĞİG, III, XXIX, s. 135-137.

593. *a.g.e.*, III, XXX, s. 138.

594. Burada, kraliyet mülkünün doğu sınırları söz konusudur.

595. *a.g.e.*, III, XXX, s. 138.

596. Doğu Sünik'in ikinci kralı olan Vasak (998-1019), Sünik'in ilk kralı olan babası Sımpat'ın yerine geçmişti.

597. ASOĞİG, III, XXX, s. 139.

598. BROSSET, *Voyage archéologique en Transcaucasie*, 1849, I, rapor 3, s. 93-95, ve *Ruines d'Ani*, 1860, s. 22-28, levha 42, ve *Bulletin de l'Académie des Sciences de Saint-Petersbourg*, 1, s. 399. H. F. B. LYNCH, *Armenia: Travels and Studies*, I, s. 373.

599. BALTRUSAITIS, *Le problème de l'ogive en Arménie*, s. 17 ve 33.

600. *Histoire de la Siounie*, 52, s. 165.

601. Bu tarihte, ilerde göreceğimiz gibi, patrik Sevanlı Sarkis'ti (992-1019).

602. *Histoire de la Siounie*, 56, s. 175.

603. Bkz. daha yukarıda, s. 496-497.

604. ASOĞİG, III, XXX, s. 139-140 ve 140-141.

605. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 235.

606. Krş. VARTAN, s. 106, aktaran MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 235.

607. ASOĞİG, III, XXX, s. 139.

608. Benî Şeddâdlar, başkenti Gence olan Karabağ'da 951'den 1076'ya kadar hüküm sürdüler.

609. ASOĞİG, III, XXX, s. 140.

610. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 235.

611. ASOĞİG, III, XXX, s. 140-141. Ayrıca BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 180. Gag üstüne, ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, III, CCIII, s. 79-80. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 307, ve DULAURIER, Urfalı Mateos'tan yaptığı çevirisinde, s. 488. Ayrıca BROSSET, Giragos Kantzagetsi'den yaptığı çevirisinde, *Deux historiens arméniens*, s. 76, n° 5.

612. ASOĞİG'in metni, III, XXXII, s. 142, MACLER'in de belirttiği gibi (*a.g.e.*, not 2), Haçik'in ölüm yılı konusunda açıklıktan uzaktır. SAMUEL ANETSİ, çev. BROSSET, s. 441, Haçik'in 990-991'de öldüğünü düşünür, zira I. Sarkis patriklik makamına çıkmadan önce iki yıllık bir fetret devrine yer verir. Ormanyan'a göre, s. 175, Haçik 992'de ölmüştür.

613. ORMANYAN, *a.g.e.*, s. 39.

614. Bkz. daha yukarıda, s. 478-479, Kapadokya'da ve komşu eyaletlerde Ermeni piskoposluklarının kurulmasıyla ilgili söylenenler.

615. ASOĞİG, III, XXXII, s. 143.

616. *a.g.e.*, III, XXXII, s. 144. DULAURIER, *Recherches sur la chronologie arménienne*, s. 420.

617. Burada söz konusu olan Grigorios/Krikor, kardeşi Pakarad ile birlikte 967-968'de Daron'u imparatorluğa bırakmış olan Aşod oğlu Grigorios/Krikor'la aynı kişidir. Bkz. ATONTS'un hazırladığı Daronluların soyağacı, *Byzantion*, XI, 1936, s. 21-22.

618. ASOĞİG, III, XXXIII, s. 146.

619. *a.g.e.*, XXXIII, s. 146. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 51, 131-132, ve ATONTS, "Les Taronites..." *Byzantion*, XI, 1936, s. 21.

620. İBNÜLESÎR, IX, s. 49 ve devamı. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 153-154.

621. MARQUART'ın, *a.g.e.*, s. 472, ve HONIGMANN'ın, *a.g.e.*, s. 154, öne sürdükleri tarih. Bkz. HONIGMANN'ın kronolojiye dair tartışması, *a.y.*

622. ASOĞİG, III, XXXVIII, s. 151.

623. URFALI MATEOS, I, XXXII, s. 31 [Tür. XXII, s. 38].

624. MATEOS, *a.g.e.*, s. 31 [Tür. XXIII, s. 39]. KEDRENOS, 549.

625. ASOĞİG, III, XXXVIII, s. 152.

626. *a.y.* Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 435.

627. ASOĞİG, III, XXXVIII, s. 152.

628. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 154-155.

Pakrevant, Murat suyunun kaynaklarında, Pasian ile Abahunik arasındaki yöredir.

629. Krş. MACLER, ASOĞİG çevirisinde, "Introduction," s. XXII-XXV.

630. URFALI MATEOS, I, 24, s. 32 [Tür. XXIII, s. 39]. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 181-182.

631. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 182.

632. Krş. LYNCH, *Armenia: Travels and Studies*, II, s. 280-297.

633. ASOĞİG, III, XL, s. 154-155. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 182.

634. ASOĞİG, III, XL, s. 155.

635. *a.g.e.*, III, XLI, s. 156.

636. MATEOS, XXII, s. 32 [Tür. XXII, s. 37-38]. ASOĞİG, III, XLI, s. 158.

637. Gürcistan'ın yaşlı Pakraduni *kuropalates*-kralı, Regvan [Ragay?] veya Akılsız denilen II. Pakarad veya Pakrad'ın (958-994) yerine oğlu Kurken geçmişti (994-1008). Bu Kurken'in oğlu olan genç Pakarad veya III. Pakrad, Gürcistan tahtına çıkmadan önce (1008-1014), yukarıda gördüğümüz gibi, 974'ten beri Abhazya'da hüküm sürüyordu. Burada, Tournebize'in sandığı gibi (*a.g.e.*, s. 122), III. Aşod'un üçüncü oğlu, Lori kralı Daşirli Kurken'in söz konusu olmayacağını belirtelim. Nitekim, bu Kurken 989'da ölmüş ve yerine oğlu, yiğit Tavit *Anhoğin* geçmişti (989-1046).

638. ASOĞİG, III, XLI, s. 157. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 183. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 155.

639. ASOĞİG, III, XLI, çev. MACLER, s. 157-159. ASOĞİG'in bu pasajı daha önce BROSSET tarafından çevrilmişti, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 183-184. İki çeviri pek çok noktada birbirinden ayrılıyor. Mesela Brosset'ye göre, "Ermeniler (Hıristiyan ordusunun) sağ kanadını tutuyorlardı." Macler'e göre, "Ermeni birlikleri (düşman ordusunun) sağ kanad(ın)a çullandılar," ki bu da tam tersi bir konumdur.

640. Görüldüğü gibi, Edessalı Mateos gerçekten de Abahunik'teki bu muharebeyi Pakrevant'ta meydana gelmiş bir önceki karşılaşmayla karıştırmıştır (MATEOS, I, 24, s. 32) [Tür., I, 23, s. 39].

641. Bkz. daha yukarıda, s. 494.

642. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 292.

643. Bkz. daha yukarıda, s. 503-504.

644. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 294.

645. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 162-163.

646. ASOĞİG, III, XLIII, s. 162.

647. URFALI MATEOS, I, XXIV, s. 33 [Tür. s. 39-40]. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, *Additions*, s. 184-185.

648. ARİSDAGES LASDİVERTSİ, çev. PRUDHOMME, I, s. 9.

649. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 156.

650. ASOĞİG, III, XLIII, s. 162.

651. ARİSDAGES, I, s. 7.

652. *Épopée byzantine*, II, s. 165.

653. ASOĞİG, XLIII, s. 163.

654. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 371. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 156. ATONTS, *Armeniya v epoku Justiniana*, s. 16.

655. ASOĞİG, XLIII, s. 163.

656. HONIGMANN'ın lokalizasyonu, *a.g.e.*, s. 195-196. Bkz. aynı yazarın haritası, *a.y*, *Armenia Byzantina* y.o. 1050.

657. ASOĞİG, XLIII, s. 164. ARİSDAGES, I, s. 10.

658. ASOĞİG, III, XLIII, s. 165.

659. ARİSDAGES, I, s. 10.

660. ASOĞİG, III, XLIII, s. 165.

661. *a.g.e.*, III, XLVI, s. 168.

662. *a.g.e.*, s. 168-169.

663. *a.g.e.*, III, XLIII, s. 165.

664. *a.y.*

665. YAHYA, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 194.

666. *Histoire de la Géorgie*, *Chronique*, s. 297. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 186.

667. ASOĞİG, III, XLIV, s. 166.

668. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 361.

669. *O epi tou kanikleiou.*

670. ASOĞİG, III, XLIV, s. 166-167. Schlumberger, burada, dikkatsizlik sonucu, Asoğig'in kronolojisini düzeltip bu seferi 1022 yılına taşıyor (*Épopée*, II, s. 530). Honigmann'ın da belirttiği gibi, tarih kitabı 1004-1005'te sona eren Asoğig, 1022'de meydana gelmiş olayları nasıl bilebilir?

(HONIGMANN, *Ostgrenze*, s. 160, not 3).
671. ASOĞİG, III, XLV, s. 167.
672. Ağsdev, Ağısdev, Akhsdev veya Ağud 11. yüzyılda Lori krallarının gözde ikametgâhıydı. (Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, 83-85 ve MACLER, *Asoğig*'inde, s. 167).
673. ASOĞİG, III, XLV, s. 167. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 236.
674. Krş. SAINT-MARTIN, *a.g.e.*, I, s. 144; EMIN, çev., s. 140, not 4. MACLER, *Asoğig*'inde, s. 70, not 6.
675. ASOĞİG, III, XLVIII, s. 170.
676. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 31-35. Benzer bir hata da VARTAN'da bulunur (s. 134, 137 ve ÇAMÇİYAN'da, *a.g.e.*, II, s. 1004), VARTAN 523=1074'te, veya, daha doğru bir okumayla, 543=1094'te, "Gence emiri Fazl"ın Pağg ve Gaban prensi olan Sünik kralı Senekerim-Hovhannes'i öldürttüğünü ve bu cinayet neticesinde Sünik sülalesinin sönüp gittiğini söyler. Gerçekte bu sülale, artık o zamanlar Selçuklu sultanlarının vasalı olmakla birlikte, 1166'ya kadar devam etmişti, zamanı geldiğinde anlatının devamında göreceğimiz gibi. Krş. burada da, BROSSET, *a.g.e.*, 2, s. 31.
677. ASOĞİG, III, XLVI, s. 168.
678. Krş. BROSSET, Ardzıruni'den yaptığı çeviride (*Collection d'historiens arméniens*, 1), s. 248, not 2 (İnciciyan'la aynı fikirde, *Antiquités de l'Arménie*, cilt II, s. 55.
679. Krş. DULAURIER, URFALI MATEOS'tan yaptığı çeviride (*Bibliothèque historique arménienne*), s. 375, not IX, 1.
680. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 168 (ve AKULIAN/AKULYAN, *Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XIen Jahrhundert*, Zürih, 1912, s. 41 ve devamı).
681. Tavit, 976'dan 1010'a kadar Kahetiya prensi.
682. Büyük III. Kuirike, 1010'dan 1029'a kadar Kahetiya prensi.
683. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 298-299.
684. *a.g.e.*, s. 299.
685. *a.g.e.*, s. 299, not 3.
686. *a.g.e.*, s. 299.
687. *a.g.e.*, s. 302.
688. *a.y.* ARİSDAGES, I, s. 12.
689. *Histoire de la Géorgie*, *Chronique*, s. 303.
690. *a.g.e.*, s. 175-176.
691. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 161, *Histoire de la Géorgie*'den hareketle, *Chronique*, s. 309.
692. ARİSDAGES, I, s. 12-13. Giorgi her delikanlı gibi uçarıydı, ama Schlumberger'in iddia ettiği gibi akılsız değildi, Schlumberger' in hatası BROSSET'nin metnini yanlış okumaktan kaynaklanır, *Histoire de la Géorgie*, s. 294, bu metin Giorgi'ye değil, büyükbabası II. Pakrad'a ilişkindir.
693. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 161, not 12.
694. ARİSDAGES, I, s. 13. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 161-162.
695. ARİSDAGES, II, s. 14.
696. Gamurçatzor manastırı, yukarıda gördüğümüz gibi, Khalkedoncu tanımlara katılmayı reddettikleri için Megrelya'dan kovulmuş Ermeni keşişleri tarafından 10. yüzyılda kurulmuştu. Krş. ASOĞİG, III, VII, s. 29.
697. ASOĞİG, III, VII, s. 30.
698. ARİSDAGES, II, s. 15. Krş. ASOĞİG, VII, s. 33.
699. URFALI MATEOS, I, XXXIII, s. 38-39.
700. ASOĞİG, III, XLVII, s. 169-170.
701. Krş. MACLER, *Rapport sur une mission scientifique en Arménie*, s. 88, ve *Asoğig*'inde, s. 169, not 4.
702. ARDZIRUNİ (Devamı), III, XLI, s. 247.
703. SAMUEL ANETSİ, s. 443.
704. *a.g.e.*, s. 440, not 6.
705. URFALI MATEOS, I, XXVIII, s. 35 [Tür. s. 42], ama hep yaptığı gibi kronolojik hatalarla.
706. ARİSDAGES, II, s. 17.
707. *a.g.e.*, II, s. 17-18.
708. VARTAN, *Histoire universelle* [*Havakumn Badmutyan/Tarih Derlemesi* (?)], 125, aktaran PRUDHOMME, Arisdages'ten yaptığı çeviride, s. 17, not 2.
709. BROSSET, *Ruines d'Ani* (1860-1861), 1. s. 23.
710. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 365.

711. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 319, not 1. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 399. ALİŞAN, *a.g.e*, s. 156. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 177.

712. VARTAN, *a.g.e.*, 25.

713. ARİSDAGES, II, s. 18.

714. MATEOS, I, VIII, s. 6 [Tür. s. 11-12].

715. MATEOS, I, IX-X, s. 7-8 [Tür., IX, s. 12]. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 494'te yanlışlıkla rolleri değiştirir ve Vasburagan'a takviye aramaya gidenin Hovhannes-Sımpat olduğunu zanneder.

716. MATEOS, I, X, s. 8 [Tür., IX, s. 13].

717. *a.g.e.*, IX, s. 7 [Tür., s. 13].

718. *a.g.e.*, IX, s. 7-8 [Tür., s. 13-14].

719. *a.g.e.*, IX, s. 8 [Tür., s. 14].

720. *a.y.*

721. ARİSDAGES, II, s. 19. Krş. ASOĞİG, III, XI, s. 50. Bkz. ALİŞAN, *a.g.e*, s. 124.

722. ARİSDAGES, II, s. 19-20.

723. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 898.

724. ARİSDAGES, II, s. 20.

725. Bkz. daha yukarıda, s. 463-465.

726. ARİSDAGES, s. 20.

727. *a.y.*, VARTAN, *a.g.e.*, Venedik baskısı, s. 92. Krş. AKULYAN, *a.g.e.*, s. 56. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 168.

728. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 899. Hasan Pahlavuni'nin oğlu olan Abirad Pahlavuni'nin soyağacı hakkında, bkz. LANGLOIS'nın URFALI MATEOS'tan yaptığı çevirisi, *Bibliothèque Historique Arménienne*, s. 418, not 111. Ayrıca BROSSET, *Ruines d'Ani*, "Description," s. 54.

729. URFALI MATEOS, I, X, s. 9 [Tür., s. 15-16].

730. GİRAGOS KANTZAGETSİ, çev. BROSSET, s. 50. Bkz. Krikor Makistros'un LANGLOIS tarafından hazırlanan biyografisi, *Journal Asiatique*, 1869.

731. Bkz. daha yukarıda, s. 526-527.

732. ARİSDAGES, II, s. 20.

733. II. Basileios'un Manazgerd'e geçişi Kemaleddin tarafından belirtilir (krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 162, not 7).

734. ARİSDAGES, II, s. 22. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 211-212.

735. ARİSDAGES, II, s. 22. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 162.

736. ARİSDAGES, *a.y.* Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, ve HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 478.

737. ARİSDAGES, II, s. 23. Krş. PEETERS, "Un colophon géorgien de Thornik le moine," *Annalecta Bollandiana*, I, 1932, s. 23.

738. ARİSDAGES, II, s. 23. Krş. *Histoire de la Géorgie, Chronique*, s. 306.

739. *a.g.e., Chronique*. s. 307. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 212.

740. ARİSDAGES, II, s. 23. Bkz. Orpelyanların soyağacı, BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 215.

741. ARİSDAGES, II, s. 24-25. Krş. YAHYA, Rosen yayını, *Zapiski Imp. Akad, Nauk.* XLIV, s. 59, 3 ve devamı.

742. *Histoire de la Géorgie, Chronique*, s. 306. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 459. Bkz. ALİŞAN'ın haritası, *a.g.e.*

743. *Histoire de la Géorgie, Chronique*, s. 307. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 163.

744. *Histoire de la Géorgie, Chronique*, s. 307. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, II, *Additions*, s. 215-216.

745. Krş. MINORSKY, "La domination des Dailamites," *Soc. des Études Iraniennes*, n° 3, Paris, 1932. MINORSKY, "Musâfirî," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 794-796.

746. Krş. AKULYAN, *a.g.e.*, s. 36-38. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 164, 168.

747. GİRAGOS KANTZAGETSİ, BROSSET çevirisi, s. 50.

748. URFALI MATEOS, I, XL, s. 10-11 [Tür., XI, s. 16-17].

749. MATEOS, XLI, s. 10-11 [Tür., XI, s. 17].

750. *a.g.e.*, XLI, s. 11 [Tür., XI, s. 18].

751. *a.g.e.*, XLII, s. 12 [Tür., XI, s. 18]. Krş. ALİŞAN, *Şirag*, s. 148. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 168 (ve not 8). AKULYAN, *a.g.e.*, s. 35-38.

752. URFALI MATEOS, I, XXXVII, s. 40-41 [Tür., s. 48]. Gene de, burada, bazı yazarların iddia ettiği gibi, Selçuklu topluluklarının da

Gazneli topluluklarının da söz konusu olamayacağını belirtmek yerinde olur. Gazneliler Acem Irakı'nda ancak 1027 yılında, Selçuklular da 1035'te ortaya çıkacaklardır. MINORSKY, "Raiy," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1083. Bununla birlikte, Vasak Pahlavuni' nin bir Türk akını sırasında can vermiş olduğu gerçeği, 1029 tarihli bir kitabe vasıtasıyla doğrulanır, bu kitabeyi alıntılayan ALİŞAN, *a.g.e.*, s. 148.

753. MATEOS, XXXVIII, s. 41 [Tür., s. 48-49].

754. *a.g.e.*, XXXVIII, s. 41-42 [Tür., s. 49].

755. ARDZIRUNİ, III, XLI, s. 247.

756. MATEOS, XXXVIII, s. 42 [Tür, s. 49].

757. ARDZIRUNİ, III, XLI, s. 248.

758. ANTAKYALI YAHYA, s. 59, 9-14, Rosen yayını. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 500-504. AKULYAN, *a.g.e.*, s. 41 ve devamı. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 168.

759. Larissa üstüne, krş. RAMSAY, *a.g.e.*, s. 274, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 55.

760. Abara üstüne, RAMSAY, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 502.

761. *ISBARABED* SIMPAT, s. 48. ARİSDAGES, III, s. 32-33 (burada Tavit'i babası Senekerim-Hovhannes'le karıştırır). Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 519.

762. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 173.

763. ARDZIRUNİ, III, XLI, s. 248.

764. *a.y.*

765. Bu göç üstüne, bkz. SURİYELİ MİKHAEL, çev. CHABOT, 3, kitap 13, V, s. 133: "O yıl (Süryani takviminin 1300. yılı) Ermenilerin Büyük Ermenistan'dan göçü başladı, öncelikle Kapadokya diyarına. Nitekim imparator Basileios, Ermenilerin elinden kral Senakerib'in (=Senekerim) ülkesini aldı ve karşılığında onlara Kapadokya'daki Sebasteia' yı verdi. Bu yerde çoğaldılar ve oradan bütün Kapadokya'ya, Kilikya'ya ve Suriye'ye yayıldılar." Süryani Mikael'in bu pasajının önemi nin altını çizmeye gerek yok. Kitabımızın ilerdeki sayfalarında bu konuya tekrar döneceğiz.

766. *Vie des Saints*, aktaran PRUDHOMME, ARİSDAGES çevirisi, s. 32, not. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 169.

767. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 169-170.

768. ARİSDAGES, V, s. 39-40.

769. MATEOS, I, XLIX, s. 60-61 [Tür. s. 65]. ARİSDAGES, IX, s. 50-51. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 171-172.

770. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 557, 2. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 167.

771. ARİSDAGES, II, s. 26-27. GİRAGOS, s. 49-50. Krş. AKULYAN, *a.g.e.*, s. 59, not 2, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 167, not 7. Başkaları, sık sık gidiş gelişleri sırasında Fırat'ı geçtiği için bu lakabın Bedros'a verildiğini düşünür. Kelimenin gerçek anlamı "nehrin dönemeci"dir (TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 155).

772. ARİSDAGES, 2, s. 27-28. Krş. VARTAN, *a.g.e.*, s. 126, aktaran PRUDHOMME, *a.g.e.*, s. 28.

773. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 557, 10 ve devamı.

774. Anonim, aktaran PRUDHOMME, ARİSDAGES çevirisi, s. 28, ve 27. sayfadaki not 2.

775. Anonim, aktaran PRUDHOMME, *a.g.e.*, s. 28.

776. ANTAKYALI YAHYA, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 511.

777. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, II, s. 515. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 164.

778. ARİSDAGES, III, s. 32.

779. *a.g.e.*, III, s. 33-34.

780. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 164 (ve 80 not 1).

781. ARİSDAGES, III, s. 33.

782. URFALI MATEOS'un BROSSET tarafından kabul edilen elyazmaları, *Histoire de la Géorgie*, s. 307, not 2.

783. ARİSDAGES, III, s. 33. Salkora üstüne, krş. ALİŞAN, *Ayrarad*, s. 16, 36. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI; ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 165.

784. Bundan bir süre sonra Theodosiopolis'in imparatorluk dükü olacak olan Grigorios Pakurianos'un (ölümü 1083) da mensup olduğu bu ailenin soyağacı hakkında, bkz. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 224. Fers, Grigorios Pakurianos'un amcasıymış.

785. WAKHOUCHT, *Description géographique de la Géorgie*, s. 74-75. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 354. Honigmann'a göre belki de bunlar, Samtzhe'de bulunan Odzrkhe, Cuaris-tzihe ve Lomsiantha hisarlarıdır (HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 165, not 3. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 273).
786. ARİSDAGES, IV, s. 34.
787. *a.g.e.*, III, s. 34-35.
788. *Chronique Géorgienne*, s. 308.
789. ARİSDAGES, IV, s. 35.
790. *Chronique Géorgienne*, s. 308.
791. ARİSDAGES, IV, s. 35.
792. *a.g.e.*, IV, s. 36.
793. *Chronique géorgienne*, s. 309.
794. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 165-166.
795. *a.g.e.*, s. 166.
796. *Chronique Géorgienne*, s. 309.
797. ARİSDAGES, IV, s. 36-37.
798. *a.g.e.*, IV, s. 37.
799. MATEOS, I, XXXVIII, s. 43 [Tür., s. 50].
800. ARİSDAGES, V, s. 40.
801. *a.g.e.*, V, s. 39.
802. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 171.
803. ARİSDAGES, IX, s. 50. Skylitses'e göre, Pergri'nin fethi Khryselios diye de adlandırılan *patricius* Bulgar Nikola'nın eseriydi (KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 502). Krş. SCHLUMBERGER, *Épopée Byzantine*, III, s. 133-135, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 172.
804. ARİSDAGES, IX, s. 51.
805. ARİSDAGES, s. 51. Krş. URFALI MATEOS, I, XLIX, s. 60-61.
806. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 502 ve devamı. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 172. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 134-135 ve 207. Schlumberger iki versiyonu iki farklı olaymış gibi, aralarında bağlantı kurmadan, ayrı ayrı anlatır.
807. ARİSDAGES, VII, s. 44-46. URFALI MATEOS, I, XLIII, s. 46-51 [Tür., s. 53-55]. SURİYELİ MİKHAEL, çev. CHABOT, III, s. 147. BAR HEBRÆUS, II, s. 214. Rubens DUVAL, *Histoire d'Édesse* (1892), s. 269-272. HONIGMANN, "Orfa," *Encyclopédie de l'Islam*, III, s. 1065, HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen...*, s. 135.
808. Onun hakkında bkz. MARQUART, "die Entstehung der armenischen Bistümer," s. 11, not 1 (*Orientalia Christiana*, XXVII, II, 1932, n° 80, s. 147, not 1). HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 174.
809. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 914-915.
810. URFALI MATEOS, I, LIV, s. 64-65 [Tür., s. 68-69].
811. MATEOS, LIV, s. 65 [Tür., s. 69].
812. Krş. BROSSET, *Histoire de la Siounie*, 2, s. 32.
813. IV. Pakrad (1027-1072), I. Giorgi'nin oğlu ve Gürcistan ve Abhazya kralı olarak halefi. Krş. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 311-336.
814. *a.g.e.*, s. 316-317.
815. URFALI MATEOS, I, LV, s. 66-67 [Tür., s. 69-70]. *Chronique géorgienne*, s. 316-317. 1036 tarihi BROSSET tarafından kabul edilmiştir, *a.g.e.*, s. 316(-317), not 6. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 914. Olayların özeti, MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 236-238.
816. Krş. TOURNEBIZE, *a.g.e.*, s. 155.
817. URFALI MATEOS, I, XLIX, s. 61[Tür., s. 65].
818. MATEOS, XLIX, s. 61 [Tür., s. 66]. Vartan sadece bir yıl olduğunu söyler. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 912.
819. MATEOS, XLIX, s. 62 [Tür., s. 66].
820. *a.g.e.*, XLIX, 62 [Tür., s. 66-67].
821. GİRAGOS KANTZAGETSİ, II, s. 47.
822. MATEOS, I, LIII, s. 64 [Tür., s. 68].
823. Urfalı Mateos'a ve başkomutan (*Kontestabl*) Sımpat'a göre, Aşod *Kaç* Ermeni takviminin 489. yılında (11 Mart 1040-10 Mart 1041), Hovhannes-Sımpat da 490'da (11 Mart 1041-10 Mart 1042) öldü. VARTAN'a göre (*a.g.e.*, s. 133) ikisi de 493'te öldüler (10 Mart 1044-9 Mart 1045). ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 919'da onların 1039'da öldüğünü söyler. Gerçekte, Ani'deki yuvarlak kilisede [Surp Pırgiç] veya Surp Bedros kilisesinde bulunan ve BROSSET'nin *Ruines d'Ani*, 1. böl., s. 21'de metni yayınlanan bir kitabe, Hovhannes-Sımpat'ın 490'da hâlâ yaşadığını ama aynı yıl öldüğünü kanıtlıyor (Krş. PRUDHOMME, Arisdages'ten yaptığı

çeviride, s. 58, not 1). HONIGMANN'a göre (*a.g.e.*, s. 174), Aşod *Kaç* ve Hovhannes-Sımpat her ikisi de 1041'de öldüler.

824. ARİSDAGES, X, 60. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 116 ve 199.

825. ARİSDAGES, *a.y.*

826. ARİSDAGES, X, s. 60-61. MATEOS, LVI, s. 68-69 [Tür., s. 72].

827. ARİSDAGES, X, s. 61.

828. Monsenyör ÇALALYANTS tarafından metni yayımlanan iki kitabe, *Voyage dans la Grande Arménie*, s. 47 ve 52, Gagik'in Ermeni takviminin 490. yılında (11 Mart 1041-10 Mart 1042) zaten hüküm sürdüğünü gösteriyor. Urfalı Mateos ve Samuel Anetsi, 491 yılını verirler (10 Mart 1042-9 Mart 1043). Krş. PRUDHOMME, ARİSDAGES'ten aktararak, *a.g.e.*, s. 61, not 2. HONIGMANN (*a.g.e.*, s. 174), AKULYAN gibi (*a.g.e.*, s. 72), II. Gagik'in tahta çıkış tarihi olarak 490 yılını (1041-1042) benimser.

829. TOVMAS MEDZOPETSİ, Surmari veya Surp Mari'nin yerinin Cagatk kazasında olduğunu belirlemiştir (*Histoire de Tamerlan* [*Badmutyun Lang-Tamura yev haçortats ürots*/Timurlenk'in ve Haleflerinin Tarihi], Şahnazaryan yayını, 1860, s. 17). Bkz. HONIGMANN'ın haritası, *Armenia Byzantina* y.o. 1050, *Ostgrenze*'leri içinde.

830. ARİSDAGES, X, s. 62.

831. MATEOS, LX, s. 71 [Tür., s. 74].

832. *a.g.e.*, LVII, s. 69 [Tür., s. 72]. Krş. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 238.

833. MATEOS, LXI, s. 71-72 [Tür., s. 75].

834. *a.g.e.*, LVIII, s. 69-70 [Tür., s. 72-73].

835. *a.g.e.*, s. 70 [Tür., s. 73]. Mateos bu muharebeyi IV. Mikhael Paphlagon devrine (1034-1041) veya, olsa olsa, V. Mikhael Kalaphates devrine (1041-1042) yerleştiriyor.

836. URFALI MATEOS, LIX, s. 70 [Tür., s. 73].

837. *a.g.e.*, LX, s. 71 [Tür., s. 74].

838. *a.g.e.*, LXIII, s. 73-74 [Tür., s. 77-78].

839. SKYLİTSES-KEDRENOS, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 482.

840. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 482-483. Ayrıca HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 174-175. Krş. KEDRENOS, II, s. 558. DOLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 365-1453*, II (Münih-Berlin, 1925) s. 6, n° 870-871.

841. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 175.

842. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 483.

843. *a.y.*

844. GİRAGOS, II, s. 48.

845. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 484-485. Krş. V. LANGLOIS, "Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros," *Journal Asiatique*, 1869. Arisdages, Krikor Makistros'un Konstantinopolis'e gittiği zaman II. Gagik'in çoktan buraya gelmiş olduğuna dikkat çeker. Krş. ARİSDAGES, X, s. 67. Gerçekten de şurası kesin ki, Krikor Makistros Konstantinopolis'e 1045-1046'da geldi, demek II. Gagik'den sonra. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 175.

846. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 485.

847. MATEOS, LXV, s. 76-77 [Tür. s. 79].

848. ARİSDAGES, X, s. 66.

849. MATEOS, LXV, s. 76-77 [Tür. s. 79].

850. *a.g.e.*, LXVI, s. 78-79 [Tür. s. 80-81].

851. *a.g.e.*, LXVI, s. 79 [Tür. s. 81].

852. *Gürcü Vakayinamesi*, IV. Pakrad'ın Ani'yi aldığını iddia etmek için buna dayanır (*Histoire de la Géorgie*, 1, s. 319. Krş. *a.g.e.*, not 2, BROSSET'nin eleştirisi).

853. ARİSDAGES, X, s. 68-69.

854. Gagik-Apas, Apas'ın oğlu ve halefi, 1029'dan 1064'e Kars kralı.

855. MATEOS, LIV, s. 65 [Tür. s. 68-69]. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 914-915.

856. MATEOS, LVII, s. 69 [Tür. s. 72]. Krş. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 238.

857. ARİSDAGES, X, s. 69.

858. Krş. VARTAN, *a.g.e.*, s. 79.

859. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 487-488. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 175. Krş. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 932.

860. GİRAGOS, II, s. 48.

861. VARTAN, *a.g.e.*, s. 133. ÇAMÇİYAN, *a.g.e.*, II, s. 934. DOLGER, *a.g.e.*, s. 7, n° 873. TER MINASSIANTZ, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen*

Kirchen, Texte und Untersuch. zur Gesch. d. Altchristl. Literat. içinde, N.F. XI, IV, 1904, s. 94. (Krikor Makistros'un Vasburagan ve Daron düküyken Süryanilerin *gatoğigos*unun mektubuna cevabı.)

862. Bkz. daha yukarıda, s. 563-564.

863. MATEOS, LXV, s. 77-78 [Tür. 79-80].

864. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 557-559. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 68 ve 175, not 3.

865. MATEOS, LXV, s. 78 [Tür. 80]. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 175, not 3.

866. MATEOS, LXV, s. 78 [Tür. 80].

867. Krş. J. LAURENT, "Les origines médiévales de la question arménienne," *R.É.A.*, 1, 1, 1920, s. 47.

868. ARİSDAGES, X, s. 70.

869. Bkz. daha yukarıda, s. 560-561.

870. SKYLİTSES-KEDRENOS, 559, 14-17. ARİSDAGES, X, s. 70. MATEOS, LXVIII, s. 80 [Tür. 82]. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e*, III, s. 495-496.

871. Bkz. N. BANESCU, "Un duc byzantin du XIe siècle, Katakalon Kékauménos," *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, 11, Bükreş, 1924, s. 25-36. Ayrıca Marquart, *Südarmenien*, s.529-530, 568-570.

872. ARİSDAGES, X, s. 71.

873. *a.g.e.*, X, s. 71-72.

874. *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 319. BROSSET'nin tarihle ilgili ihtiyat kaydı, *a.y.*, not 1.

875. Ampert, Grekçe Ampier, Eçmiyadzin'in 20 km kuzeyinde, Arakadzodın'daki şimdiki Püragan'dır. Krş. ALİŞAN, *Ayrarad*, s. 156-160. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 399. HONIGMANN, *a.g.e.*s. 175-176 ve 177, not 1.

876. MATEOS, LXXI, s. 81-82 [Tür. 84].

877. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 561, 5-9. Krş. PEETERS, *Byzantion*'da, VI, 1931, s. 435-440. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 176-177. Ayrıca Ampert için, HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 399 ve ALİŞAN, *a.g.e.*s. 156-160. Surp Krikor (Parbi'yle aynı) için, ALİŞAN, *a.g.e.*, s. 159. Dzidzernagapert için, gene ALİŞAN, *a.g.e.*, s. 311.

Bölüm XII

1. Bizanslı tarihçi Kedrenos'un transkripsiyonunun *Koutloumous* olduğunu belirtelim; bu biçim hakiki Türk etimolojisinden alınmıştır (SCHLUMBERGER, *Épopée Byzantine*, III, s. 606, not 1).

2. Krş. René GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, s. 203-207.

3. MATEOS, LXIX, s. 80-81 [Tür. s. 82-83].

4. KEDRENOS-SKYLİTSES, 571, 10. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 544-545 ve ZONARAS, II, 201.

5. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 570, 11, - 571, 17. Krş. G. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, III, s. 87, not 2. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brüksel, 1935., s. 179.

6. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 608, 20 ve devamı.

7. Krş. GİRAGOS KANTZAGETSİ, § 2, s. 48.

8. RAMBAUD, *L'Empire grec au Xe siècle*, s. 520.

9. HONİGMANN, *a.g.e.*, s. 179.

10. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, s. 574, 16, 575, 54 ve devamı. Stragna veya Strangna'nın Büyük Zap'la özdeşliği üzerine, HONIGMANN, *a.g.e* ..s. 179, not 5.

11. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 575, 15.

12. *a.g.e.*, II, 576, 4. Krş. MARQUART, "die Entstehung der armenischen Bistümer," s. 29, not 2 (*Orientalia Christiania*, c. XXVII, 2, s. 165, not 2).

13. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 323.

14. Krş. HÜBSCHMANN, *Indogermanische Forschungen*, XVI, s. 469.

15. ARİSDAGES, XI, s. 72.

16. *a.g.e.*, X, s. 74. Sünik'teki Datev manastırının Müslümanlar tarafından yağma edilmesi ve yakılması belki de bu akınla bağlantılıdır, Isdepanos ORPELYAN'ın belirttiği bu olayı (*Histoire de la Siounie* [*Badmutyun Nahankin Sisagan*/Sünik Eyaleti Tarihi], 1, LVIII, s. 179) BROSSET yaklaşık olarak 1046'ya doğru yerleştirir (*Histoire de la Siounie*, I, s. 179, not 2).

17. ARİSDAGES, 11, s. 76-77.
18. HONİGMANN, *a.g.e.*, s. 181, not 7.
19. ARİSDAGES, XII, s. 79.
20. KEDRENOS, II, 577, 11. MATEOS, 73, s. 84 [Tür., s. 86].
21. MATEOS, LXXIII, s. 83 [Tür., s. 86].
22. SKYLİTSES, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, 555-557. MATEOS, s. 84 [Tür., s. 86].
23. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 577, 7-578, 15. MATEOS, LXXIV, s. 87 [Tür., s. 89].
24. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LXVI, s. 213.
25. MATEOS, LXXIV, s. 87 [Tür., s. 89].
26. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 578 ve devamı, aktaran BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 224. MATEOS tarafından doğrulanır, LXXIV, s. 87 [Tür., s. 89]. Ayrıca ZONARAS, XVII, 25, 23, c. III, 639, Büttner-Wobst yayını.
27. SKYLİTSES, aktaran BROSSET, *a.g.e.*, s. 224-225 ve SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 558-559.
28. MATEOS, LXXIV, s. 87-88 [Tür., s. 90].
29. ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LXVI, s. 214.
30. ARİSDAGES, XIII, s. 84-85.
31. MATEOS, LXXIV, s. 88 [Tür., s. 90], ORPELYAN, *a.g.e.*, 1, LXVI, s. 214-215.
32. ARİSDAGES, s. 84. MATEOS, s. 88 [Tür., s. 90].
33. SKYLİTSES, aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, 559. Bu arada şunu söyleyelim ki, bu bilgi Gabudru muharebesinin yerini belirtir, zira Ogomi Pasian'ın batısındadır.
34. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 580 ve aktaran SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 559-560.
35. ÇAMÇİYAN, *Histoire d'Arménie* [*Badmutyun Hayots*/Ermenilerin Tarihi], II, s. 909. BROSSET, Ardzıruni'den yaptığı çeviride, s. 248, not 2.
36. MATEOS, XXXIX, s. 44 [Tür., s. 50].
37. Bkz. daha yukarıda, s. 540-541.
38. MATEOS, XLV, s. 52 [Tür., XLVI, s. 58].
39. *a.g.e.*, LV, s. 67 [Tür., LIV, s. 71].
40. Bkz. daha yukarıda, s. 539-540.
41. *a.g.e.*, LV, s. 67-68 [Tür., s. 71].
42. Bkz. daha yukarıda, s. 569-570.
43. *a.g.e.*, LXXIV, s. 85 [Tür., s. 87-88].
44. Bkz. patriğin altın sandalyesiyle ilgili epizot, *a.g.e.*, LXXIV, s. 86 [Tür., s. 88], bu epizot GİRAGOS'ta tekrar ele alınır, II, s. 49.
45. MATEOS, LXXIV, s. 86-87 [Tür., s. 89].
46. ARİSDAGES, XIV, s. 87. MATEOS, LXXXI, s. 107 [Tür., s. 107]. II. Haçik 1054'ten 1060'a kadar patriklik makamında kaldı.
47. ARİSDAGES, XIV, s. 88. MATEOS, LXXXV, s. 115 [Tür., s. 113].
48. ARİSDAGES, XIV, s. 88-89.
49. MATEOS, LXXXV, s. 115 [Tür., s. 113].
50. ARİSDAGES, XIV, s. 89.
51. SIMPAT (KONTESTABL), s. 75, aktaran PRUDHOMME, Arisdages'ten yaptığı çeviride, s. 88, not 3.
52. İki Bağin/Pağin şehri vardı, biri kuzeyde, Bağnadun kazasındaki Mecgerd veya Mazgerd [Mazgirt] yakınında; diğeri güneyde, İngilene' deki [Eğil] Argni veya Argana [Ergani] yakınında (HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 252). Bağlamdan, burada söz konusu olanın bu sonuncusu olduğu anlaşılıyor.
53. MATEOS, LXXVI, s. 89-92 [Tür., s. 92-93].
54. *a.g.e.*,2. s. 93 [Tür., s. 97].
55. Tavit *Anhoğin*'in büyük oğlu pek çok tarihçi tarafından II. Kurken adıyla tanınır. Peder Ğevont Movsesyan onu I. Kiurike olarak adlandırır ve (1046-1081'den ziyade) 1048'den 1089'a kadar hüküm sürdüğünü söyler. Babası hayattayken, bu prens zaten Lori'de hüküm sürüyordu. Tek başına kral olunca, başkentini Şamşvilde veya Samşvilde'den, en sevdiği şehir olan Lori'ye taşıdı. Krş. MOVSESYAN, "Histoire des rois Kurikian de Lori," *R.É.A.*, VII, 2, 1927, s. 240-245.
56. SKYLİTSES'in öne sürdüğü gibi 1049-1050'de değil; ÇAMÇİYAN da onun izinden gider, *a.g.e.*, II, s. 950.
57. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 606, 10 ve devamı.
58. ARİSDAGES, XV, s. 89-90.
59. *a.g.e.*, XVI, s. 91. MATEOS, LXXVIII, s. 98-99 [Tür. s. 100-101].
60. Vasil'in babası Apukap, Dayk prensi meşhur *kuropalates* Tavit'in "çadır muhafızı" idi.

61. MATEOS, LXXVIII, s. 99-100 [Tür. s. 101-102].
62. *a.g.e.*, LXXVIII, s. 101-102 [Tür. s. 102].
63. ARİSDAGES, XVI, s. 91.
64. MARQUART, *Südarmenien*, s. 230. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 181.
65. MARQUART, *a.g.e.*, s. 202.
66. ARİSDAGES, XVI, s. 91.
67. *a.g.e.*, s. 93.
68. *a.g.e.*, s. 94.
69. *a.g.e.*, s. 95.
70. *a.g.e.*, s. 96.
71. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, XVI, s. 476.
72. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 80.
73. Krş. HÜBSCHMANN, *a.g.e.*, s. 245, not 1.
74. ARİSDAGES, XVI, s. 97.
75. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 590, 10. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, II, *Additions*, s. 225, not 2, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 182.
76. ARİSDAGES, XVI, s. 99.
77. *a.g.e.*, XVI, s. 100-101.
78. *a.g.e.*, XVII, s. 103. Krş. HONIGMANN, s. 182, not 11.
79. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 593 ve devamı. *Gürcü Vakayinamesi*'nde (*Histoire de la Géorgie*, 1, s. 323) Gürcistan kralı IV. Pakrad'ın Türklere karşı Gence'de Bizanslılara yardım ettiği söylenen pasaj belki de bu sefere ilişkindir, BROSSET bu pasajı hangi tarihe yerleştirmesi gerektiğini bilememiştir.
80. ARİSDAGES, XVII, s. 103-104.
81. *a.g.e.*, XVII, s. 104.
82. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 183.
83. ARİSDAGES, XVIII, s. 107-108.
84. *a.g.e.*, XVIII, s. 108.
85. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 617 ve devamı. Krş. SCHLUMBERGER, *a.g.e.*, III, s. 775.
86. Krş. *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 324, 325 ve devamı.
87. Bu isimle ilgili olarak, ATONTS, *Armeniya v epoku Justiniana*, Petersburg, 1908, s. 16, not 2, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 148, not 8.
88. ARİSDAGES, XVIII, s. 111-112.
89. Krş. BROSSET, *a.g.e.*, 1, s. 326, not 3.
90. ARİSDAGES, XVIII, s. 112.
91. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 183, not 10.
92. ARİSDAGES, XVIII, s. 113.
93. *a.g.e.*, XVIII, s. 114-115.
94. *a.g.e.*, XIX, s. 117-118.
95. *a.g.e.*, XXI, s. 120.
96. MATEOS, LXXXI, s. 107 [Tür., s. 107].
97. ARİSDAGES, XXI, s. 120.
98. MATEOS, LXXXI, s. 108 [Tür., s. 107-108].
99. ARİSDAGES, XXI, s. 121. MATEOS'a göre, LXXXI, s. 108-109 [Tür., s. 108], Türkler kışı Hanzit'te geçirmiş.
100. Bu köyle ilgili, ATONTS, *a.g.e.*, s. 14.
101. ARİSDAGES, XXI, s. 122.
102. Daron, Sasun'dan Simn dağı (Simn-*lern*) silsilesiyle ayrılmıştır.
103. MATEOS, LXXXI, s. 109 [Tür., s. 108-109].
104. *a.y.*
105. ARİSDAGES, XXI, s. 122-123.
106. KEDRENOS-SKYLİTSES, II, 652, 21 ve devamı.
107. MATEOS, LXXXIV, s. 111 [Tür., s. 110].
108. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 173, not 4.
109. MATEOS, LXXXIV, s. 111-113 [Tür., s. 110-111].
110. *a.g.e.*, LXXXVI, s. 115-116 [Tür., s. 113-114].
111. *a.g.e.*, s. 116 [Tür., s. 114].
112. *a.g.e.*, s. 117 [Tür., s. 114].
113. Krş. J. LAURENT, *Échos d'Orient*, XXXIV, s. 469, not 3.
114. MATEOS, s. 118 [Tür., s. 115-116].
115. *a.g.e.*, s. 119 [Tür., s. 116-117].
116. *a.g.e.*, LXXXVII, s. 120 [Tür., s. 117].
117. *a.y.*
118. Krş. MARQUART, *Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte*, s. 36-45. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 185-188.
119. *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 327-328.
120. BROSSET, *a.g.e.*, 1, s. 327, not 4.
121. *Histoire de la Géorgie*, 1, *Chronique*, s. 328. MATEOS, LXXXVIII, s. 121 [Tür., s. 119].
122. II. Kurken, nam-ı diğer I. Kiurike, 1046'dan 1081'e veya (Peder Ğevont

Movsesyan'a göre) 1048'den 1089'a kadar Daşir kralıydı, başkenti Lori'deydi. Krş. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 240-245.

123. MATEOS, s. 121 [Tür., s. 118-119].

124. URFALI MATEOS'a göre, s. 121 [Tür., s. 118], Alparslan Kiurike'nin kızıyla evlenmek istemişti. *Gürcü Vakayinamesi*'ne göre, söz konusu olan Kiurike'nin kızı değil yeğeniydi. Vartan'a göre, söz konusu olan Kiurike'nin kızıydı ve aynı zamanda IV. Pakrad'ın yeğeniydi. Kaynakları uzlaştırmak için, diye belirtir Movsesyan, Kiurike'nin karısının IV. Pakrad'ın kız kardeşi olduğu sonucunu çıkarmak gerekir (MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 242).

125. *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 329. Krş. L. MOVSESYAN, *a.g.e.*, s. 241-242.

126. İBNÜLESÎR, X, s. 25-28. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 186-187.

127. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 187.

128. MARQUART, *a.g.e.*, s. 47. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 187.

129. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 187, not 4.

130. MINORSKY, "Transcaucasica," *Journal Asiatique* içinde, 1930, s. 111 ve devamı. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 187-188.

131. MATEOS, s. 123 [Tür., s. 120].

132. *a.y.*

133. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 222-226. Krş. L. PETIT, "Typikon de Grégoire Pakourianos pour le monastère de Pétritzos (Batchkovo)," *Viz. Vrem. de Saint-Petersbourg* içinde, 11, ek VI, not 5.

134. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 225.

135. Şecereye bkz., *a.g.e.*, s. 224.

136. MATEOS, s. 122 [Tür., s. 120].

137. *a.g.e.*, s. 123 [Tür., s. 120].

138. *a.y.* Krş. ARİSDAGES, XXIV, s. 140.

139. MATEOS, s. 123 [Tür., s. 120].

140. *a.y.*

141. *a.g.e.*, s. 124-125 [Tür., s. 120-121].

142. BROSSET, Samuel Anetsi'den yaptığı çeviride, s. 448-449. Gene BROSSET, Giragos Kantzagetsi'den yaptığı çeviride, s. 49, not 2.

143. MATEOS, s. 125-126 [Tür., s. 121-122].

144. *Bkz. daha yukarıda, s. 581-582.*

145. MATEOS, s. 126 [Tür., s. 122].

146. VARTAN, EMİN yayını, 127. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 188.

147. MATEOS, XCIV, s. 154 [Tür., s. 132-133].

148. *a.g.e.*, LXXXVIII, s. 126 [Tür., s. 122].

149. Bkz. s. 596-598.

150. 11. yy. başında Sünik (Doğu Sünik) tahtında kral Vasak'ın (VIII. Vasak) (998'e doğru-1019) oturduğunu hatırlatalım. Kızı Gadramite Ermenistan kralı I. Gagik'le evlenmişti. Vasak'ın oğlu olmadığından, öldüğünde tahtı yeğeni V. Krikor'a geçmişti; Vasak'ın kız kardeşi ile Aşod adlı bir Sünik prensinin oğluydu. Krş. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, LVIII, s. 181, ve BROSSET'nin notları, *a.g.e.*, II, s. 31.

151. ORPELYAN, *a.g.e.*, I, LIX, s. 182.

152. MATEOS, LXXXIX, s. 127-128 [Tür., s. 123-124].

153. URFALI MATEOS, XC, s. 129-130 [Tür., s. 125].

154. MATEOS, XCIII, s. 133 [Tür., s. 128].

155. Ölmüş olan ağabeyleri Tavit'in kızı.

156. MATEOS, XCIII, s. 134 [Tür., s. 128].

157. H. Grégoire, bu ismin Grekçe *kalon pegadin* olduğunu düşünür. Krş. HONIGMANN, s. 175, not 3.

158. MATEOS, XCIII, s. 135 [Tür., s. 129].

159. *a.g.e.*, s. 135-150 [Tür.de yok].

160. *a.g.e.*, XCIV, s. 152 [Tür., s. 131].

161. *a.g.e.*, s. 152-154 [Tür., s. 131-132]. "Chronique rimée de Vahram d'Édesse," 137-152 mısralar, *Bibliothèque des Croisades, Documents arméniens* içinde, I, s. 497.

162. MATEOS, XCI, s. 130 [Tür., s. 125].

163. DULAURIER, Mateos'tan yaptığı çeviride, s. 411. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 139, not 6.

164. DULAURIER tarafından kimliği Anili Khaçadur olarak saptanmıştır, *a.g.e.*, s. 411. J. F. LAURENT, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1929-1930, s. 405-411, ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 139, bu saptamanın değeri olmadığını düşünürler.

165. MATEOS, XCI, s. 130-131 [Tür., s. 126-127].

166. *a.g.e.*, XCII, s. 132 [Tür., s. 127].

167. *a.g.e.*, XCVI, s. 157-159 [Tür., s. 135]. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 140-141.
168. Claude CAHEN, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes," *Byzantion* içinde, IX, fasikül 2, 1934, s. 621.
169. ATTALİATES, 105, 110, 118, 121, 125. SKYLİTSES, 670, 673. Krş. J. LAURENT, *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, s. 25.
170. SURİYELİ MİKHAEL, III, s. 168.
171. URFALI MATEOS, 101, s. 162'de adının Gıdric olduğunu söyler. [Tür., s. 137] [İbrahim İnal/Yınal'ın kardeşi (ç.n.)]
172. SİBT [İBNÜLCEVZÎ] ve ATTALİATES, aktaran CAHEN, *a.g.e.*, s. 625-626.
173. MATEOS, CII, s. 163 [Tür., s. 138].
174. *a.g.e.*, s. 163 [Tür., s. 139]. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 142.
175. MATEOS, CII, s. 164-165 [Tür., s. 139].
176. *a.g.e.*, CII, s. 165 [Tür., s. 139]. Krş. HONIGMANN, "Orfa," *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1066 ve HONIGMANN, *Die Ostgrenze...*, s. 142, not 6. J. LAURENT, *Échos d'Orient*, XXXVII, s. 392, not g.
177. MATEOS, CXVI, s. 180-181 [Tür., s. 155] ve CXXII, s. 186 [Tür., s. 160]. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 143, not 6.
178. MATEOS, CII, s. 165 [Tür., s. 140].
179. *a.g.e.*, CIII, s. 166 [Tür., s. 140].
180. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 629.
181. MATEOS, CIII, s. 166-167 [Tür., s. 141].
182. *a.g.e.*, CIII, s. 167 [Tür., s. 141]. Ne var ki, belirtilen barışmadan sonra ortaya çıkan bu yeni tehditlerin, Manazgerd felaketi üzerine söyleyecekleriyle etki uyandırma kaygısı güden vakanüvisin başvurduğu edebi bir yönteme tekabül ettiğini düşünmeden edemiyor insan.
183. BRYENNİOS, XXXVIII. ATTALİATES, 150. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 628.
184. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 629.
185. El-Farikî, Amedroz'un Kalanisi'si içinde, XCIX. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 628, not 5.
186. MATEOS, CIII, s.167 [Tür., s. 141].
187. Belki de bu, Bizans ittifakından kopmuş olan Gürcistan ve Abhazya kralı IV. Pakrad'a karşı yapılmış bir gövde gösterisiydi, diye düşünür BROSSET (*Histoire de la Géorgie*, 1, s. 335, not 4).
188. CAHEN, (*a.g.e.*, s. 629) farklı kaynaklardaki güzergâhları birleştirerek, Alparslan'ın Arzen'e [Siirt'te] kadar indiğini söyler.
189. ATTALİATES, aktaran CAHEN, *a.g.e.*, s. 631.
190. MATEOS, CIII, s. 168-169 [Tür., s. 143]. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 631.
191. Krş. LAURENT, *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, s. 43, not 10; CAHEN, *La campagne de Mantzikert*, s. 632-634 ve HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 190.
192. MATEOS, CIII, s. 169 [Tür., s. 143]. Krş. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 190 ve not 3.
193. BRYENNİOS, XLI. MATEOS, CIII, s. 169 [Tür., s. 143].
194. ARİSDAGES, XXV, s. 144.
195. ATTALİATES, 156. Krş. CAHEN, *a.g.e.*, s. 633.
196. ATTALİATES, 157.
197. SKYLİTSES, II, 695, 22.
198. ATTALİATES, 158. SURİYELİ MİKHAEL, XV, 3, s. 169. MATEOS, CIII, s. 169 [Tür. s. 143].
199. CAHEN, CLVI, s. 635.
200. ATTALİATES, 178.
201. *a.g.e.*, 190.
202. *a.g.e.*, 241 ve devamı. Krş. LAURENT, *a.g.e.*, s. 98.
203. LAURENT, *a.g.e.*, s. 13.
204. MATEOS, LXXXIV, s. 113 [Tür. s. 111].
205. Apılkharip, Hasan Ardzıruni'nin oğlu. Krş. DULAURIER, MATEOS'tan [Tür., CXIX, s. 157, not 117 ve 118] aktararak, s. 420, not 2.
206. Krş. DULAURIER, *a.g.e.*, s. 420, not 3.
207. MATEOS, CXIX, s. 183 [Tür., s. 157].
208. "Biz Gagik olmadan hiçbir şey yapamayız, diye beyan ettiler Adom ile Apusahl, imparator Konstantinos Monomakhos'a. Onsuz bir şey yaparsak, memleketimize dönüşte bizi (din sapkınları gibi) ateşe attırır" (MATEOS, XCIII, s. 134) [Tür., s. 128].
209. HONIGMANN, *a.g.e.*, s. 46, not 3 ve 248 ve haritası: *Fines orientales Imperii Byzantini*, y.o. 960.
210. MATEOS, CXIX, s. 183-184 [Tür., s. 157-158].

211. Philaretos'un son derece özerklikçi politikasıyla ilgili, GROUSSET, *Empire du Levant*, éditions Payot, Paris, 1946, s. 176. Yalnız burada belirtelim ki, Philaretos son bağımsız Ermeni prenslerinden birinin, Bizans protektorası altında Harput ile Muş arasındaki Murat suyu vadisinde özerkliğini korumuş olan Sasunlu Tornig'in ölümünü de ayarlamıştı. "Tornig'e karşı yürüttüğü mücadelede Philaretos, kendisine katılmış olan Frank askerlerinin şefi Raimbaud'yu kaybetti, sonra Tornig Türkler tarafından yakalandı ve öldürüldü ve kafası Philaretos'a gönderildi" (1073-1074'e doğru, MATEOS, CVI-CVII [Tür., s. 147-150]. Krş. J. LAURENT, "Byzance et Antioche sous le curopalate Philaréte," *R.É.A.*, IX, 1909, s. 63).

212. DULAURIER, s. 420, not 6.

213. MATEOS, CXIX, s. 184 [Tür., s. 158].

214. Bkz. daha yukarıda, s. 605-606.

215. GİRAGOS, II, s. 53-54.

216. BROSSET, Giragos'tan yaptığı çeviride, s. 54, not 1.

217. TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, s. 136.

218. BROSSET, GİRAGOS'tan aktararak, s. 54, not 1. Ama gene Brosset'in hazırladığı Pakraduniler soyağacında, II. Gagik'in ölüm tarihi 1079 olarak belirtilir (*Histoire de la Géorgie*, s. 161).

219. VARTAN, aktaran DULAURIER, *Matthieu d'Édesse*, s. 420, not 3.

220. VARTAN, s. 83. Krş. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, 1, s. 328, not 2 (Beni Şeddâdlara ilişkin hazırladığı şecereyle çelişerek, *a.y.*, s. 344).

221. DULAURIER, MATEOS'tan aktararak, *a.g.e.*, s. 420, not 7.

222. BROSSET'nin hazırladığı Pakraduniler'in soyağacında verdiği tarih, *a.g.e.*, s. 161.

223. Krş. BROSSET, GİRAGOS'tan aktararak, s. 55, not 4, Gagik-Apas'ın "1080 veya 1081'de" öldüğünü söyler; TOURNEBIZE, *a.g.e.*,s. 136.

224. MATEOS, XCIX, s. 160-161 [Tür. bu bölüm çevrilmemiş].

225. *a.g.e.*, CV, s. 172 [Tür. s. 147].

226. DULAURIER, *a.g.e.*, s. 416, not CV, 3.

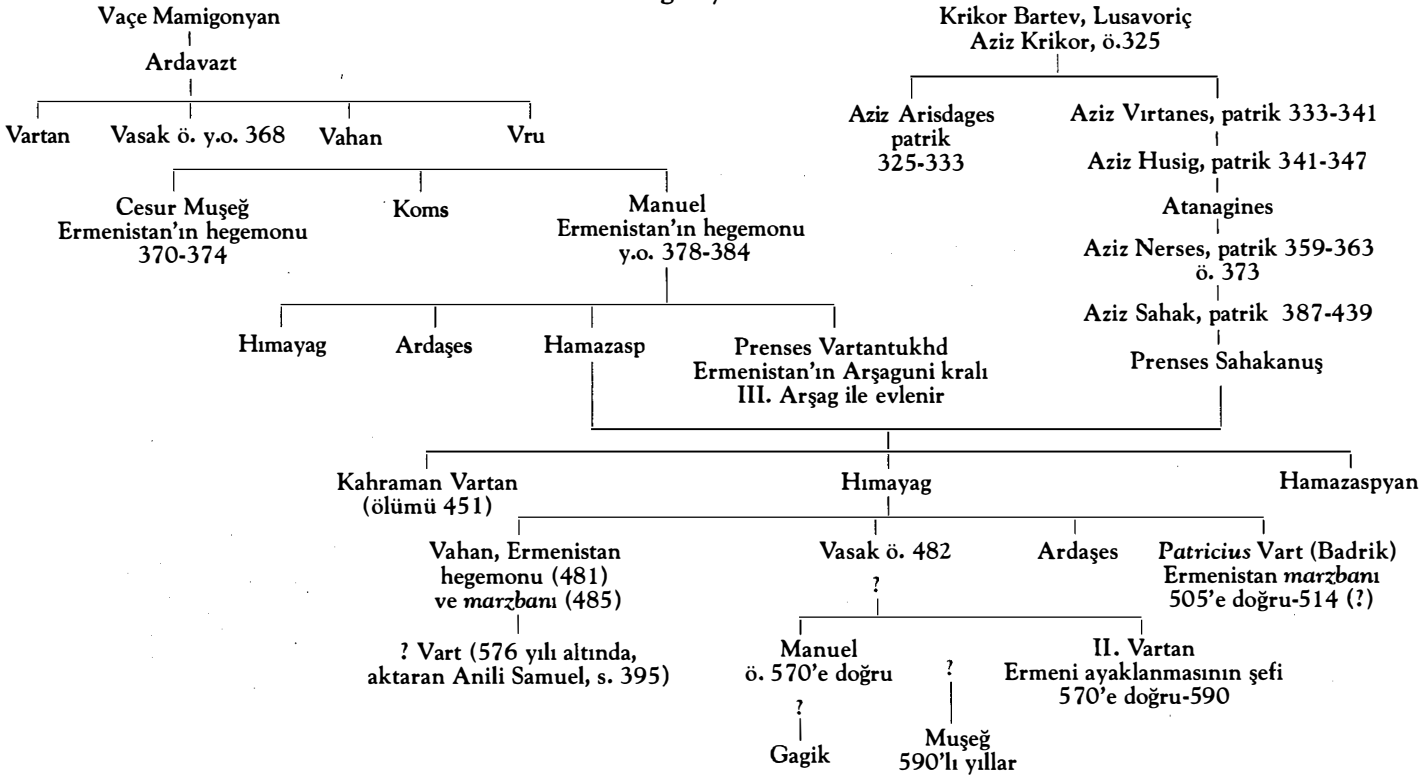
227. MATEOS, CVII, s. 176 [Tür. s. 150].

228. *a.g.e.*, CVII, s. 177 [Tür. s. 150]. Burada, Monsenyör Ormanyan'ın kronolojisine bağlı kalıyorum, s. 176. Bu kronoloji TOURNEBIZE'de biraz farklıdır, s. 166-167. Bu döneme ilişkin olarak, bkz. *Empire du Levant* adlı çalışmamız, s. 176 ve devamı.

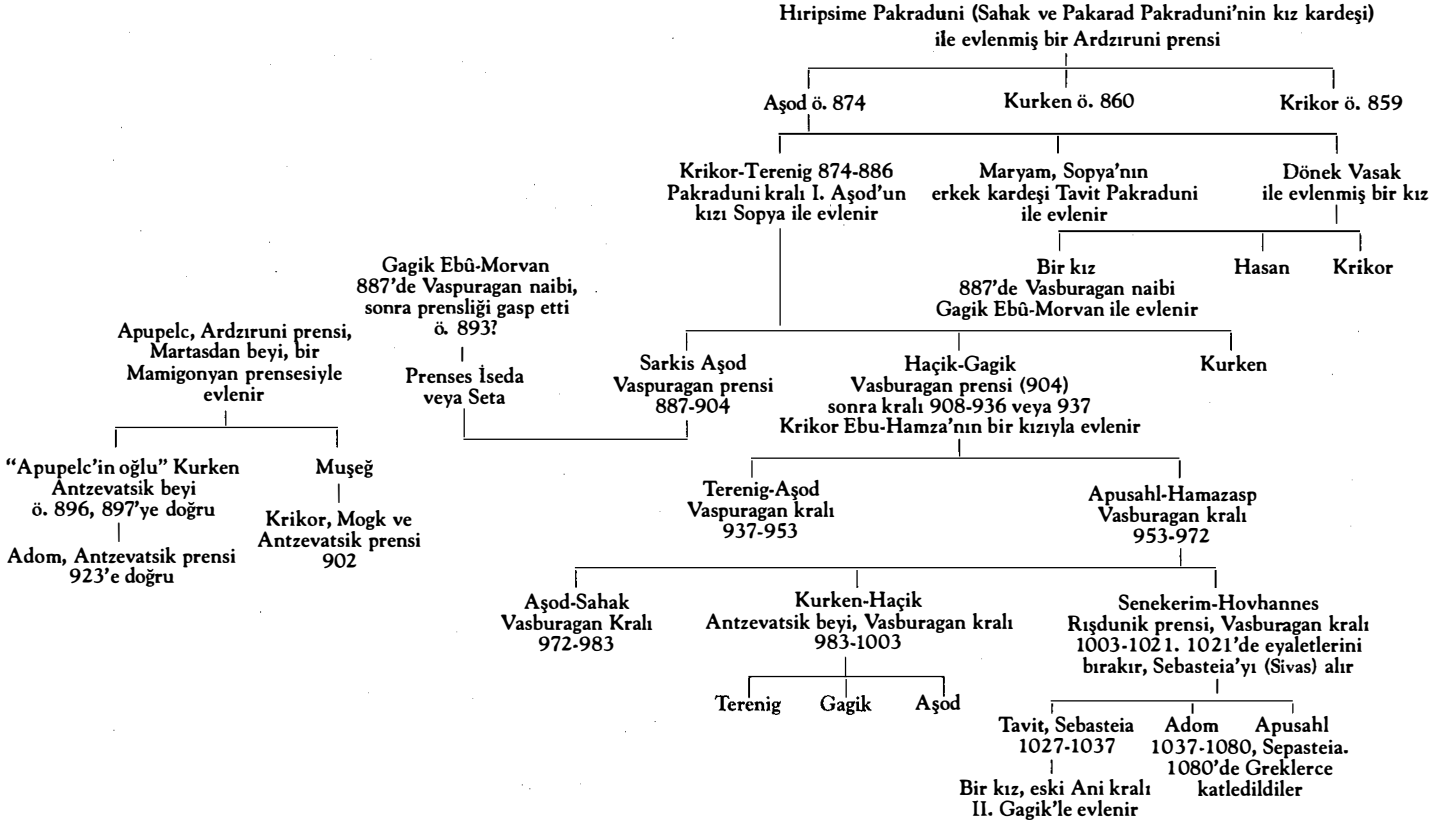
229. Bkz. kaynaklarla (Mateos, Mıkhitar Ayrivanetsi ve Giragos Kantzagetsi) ilgili tartışma, MOVSESYAN, *a.g.e.*,s. 242-243.

230. Krş. J. LAURENT, "Byzance et Antioche sous le curopalate Philarète," s. 61-72. Gene J. LAURENT, "Édesse entre 1071 et 1098," *Byzantion* içinde, I, 1924, s. 387. Gerisi için, *Empire du Levant* adlı çalışmamıza başvurulabilir, s. 173-185 ve 385-424, burada okuyucu 12., 13. ve 14. yy.larda Kilikya Ermeni Devleti'nin tarihinin bir özetini bulacaktır.

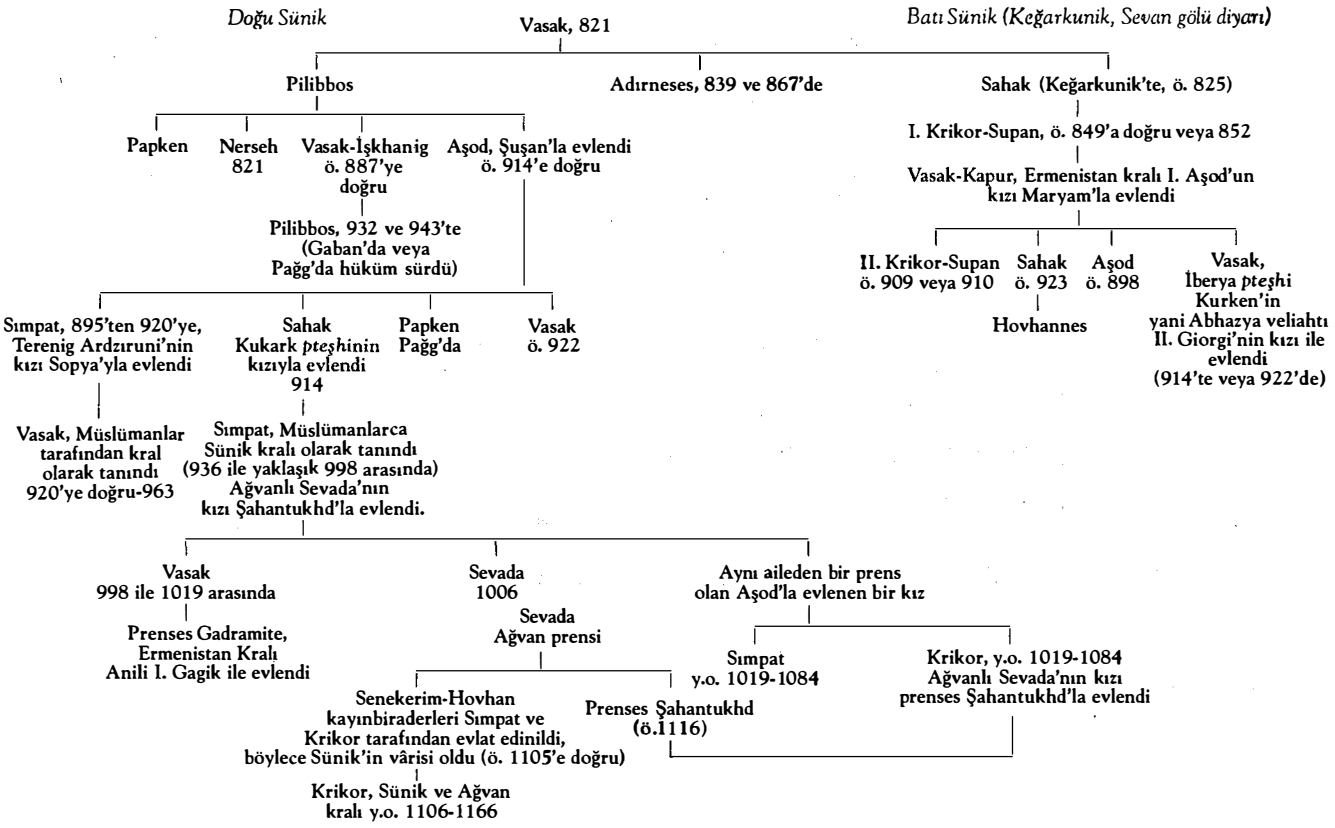
1. Mamigonyanların ve Pahlavunilerin Soyağacı
Mamigonyan Ailesi

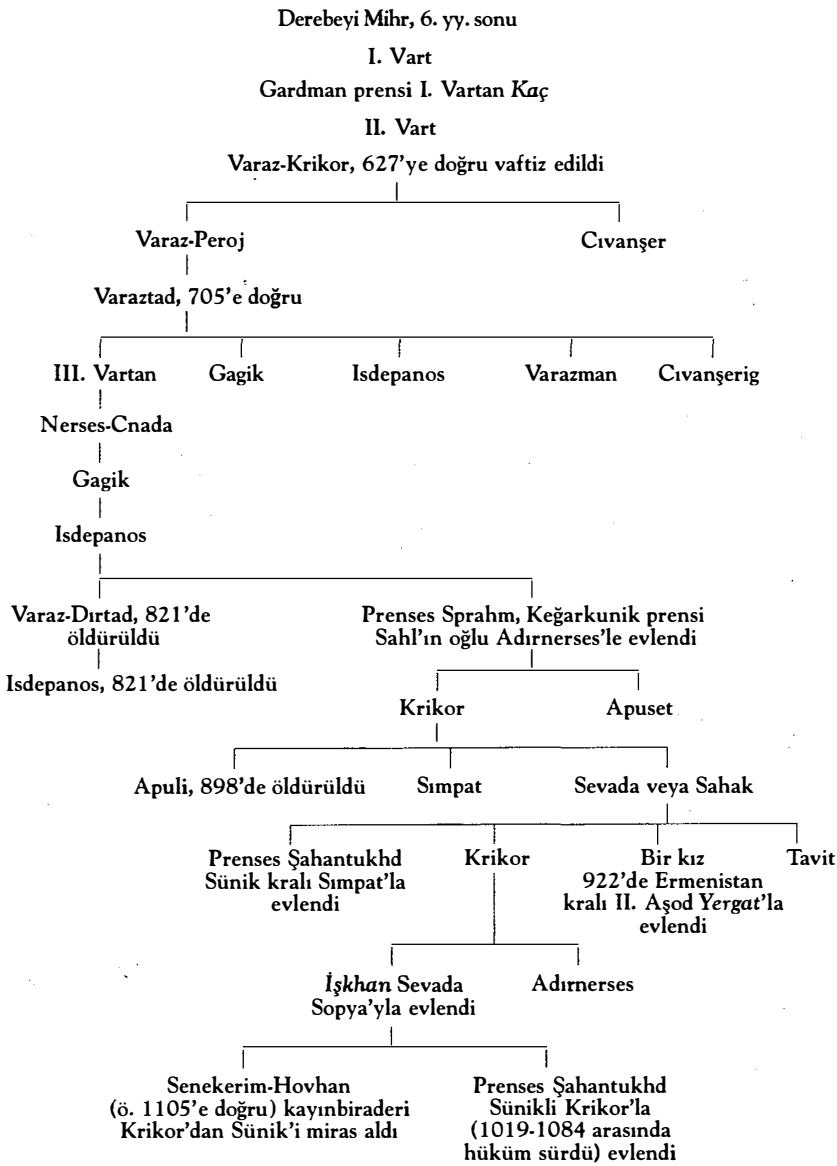
2. Ardzırunilerin Soyağacı

3. Süniklilerin Soyağacı

4. Brosset'nin Movses Gağangatvatsi'den hareketle hazırladığı Ağvanlı Mihraganların Soyağacı

René Grousset'nin *Ermenilerin Tarihi*'ni Yazarken Başvurduğu Bazı Ortaçağ Ermeni Tarihçileri

AKATANKEĞOS (V. yy.) *Kirk S. Krikorisi* (Aziz Krikor Kitabı) veya *Badmutyun yev Vark S. Krikori* (Aziz Krikor'un Tarihi ve Yaşamı) isimleriyle de bilinen *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) adlı tarihi yapıtın sahibidir. III. Dırtad devrinde saray kâtipliği yapmış, eserini de onun isteğiyle kaleme almıştır. Tarih boyunca milliyeti konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Movses Khorenatsi, Ğazar Parbetsi gibi yazarların paylaştığı geleneksel görüşe göre Akatankeğos Yunanlıdır, eserini Yunanca yazmıştır ve V. yy.da Ermeni yazısının bulunmasından sonra eseri Ermeniceye çevrilmiştir. Bu görüş XVIII. yy.a kadar kabul görmüştür. *Badmutyun Hayots*'un ilk baskısı 1709'da İstanbul'da, Krikor Marzıvantsi'nin matbaasında yapılmıştır. Bu tarihten sonra eser üzerinde incelemede bulunan pek çok Ermeni ve yabancı araştırmacı, geleneksel görüşün aksine, Akatankeğos'un Ermeni olduğu, anlaşılır ve canlı bir Ermeniceyle yazdığı ve eserinin daha sonra Yunancaya çevrildiği sonucuna varmıştır. Eserde, III. ve IV. asrın başlarına dek geçen dönem, yani Sasanilerin Ermenistan'ı etkileri altına almalarından, III. Dırtad'ın son dönemlerine kadar olan olaylar anlatılmaktadır.

ARİSDAGES LASDİVERTSİ (XI. yy.) Ardzın yakınlarındaki Lasdiver köyünde doğmuş, rahip olmuştur. 1072-79'da kaleme aldığı *Badmutyun* (Tarih) adlı eseri başyapıtıdır. Çoğunlukla bizzat tanık olduğu olayları aktarmıştır. 1000-45 yılları arasında Ermeni-Bizans ilişkileri, Selçuklu akınları, Tontragçılık hareketleri, Ani krallığının çöküşü, Ermenilere komşu halkların tarihi gibi konularda önemli bir referans kaynağıdır. *Badmutyun* ilk kez 1844'te Venedik'te basılmış, daha sonra pek çok dile çevrilmiştir.

GİRAGOS KANTZAGETSİ (Areveltsi, Kedigtsi) (y.o. 1200-1271) Kantzag (Gence) doğumludur. Burada, Nor Kedig okulunda, Vanagan *Vartabed*'in yanında eğitim almıştır. İki ana bölümden oluşan eseri *Hayots Badmutyun* (Ermenilerin Tarihi) yaklaşık bin yıllık bir süreyi kapsar. İlk bölümde özellikle Krikor Lusavoriç dönemini ve Tatar-Moğol akınlarını, ikinci bölümde ise Moğol akınlarını ve bağımsız Ermenistan'ın tarihini anlatmaktadır. Ermeni halkının ve komşu halkların siyasi, ekonomik, dini, kültürel ve sosyal yaşantısını başarıyla aktarmıştır. *Badmutyun Hayots*'un ilk basımı 1858'de Moskova'da yapılmıştır.

GORÜN (y.o. 380-y.o. 450) Tarihçi, rahip, çevirmen. Ermeni harflerinin yaratıcısı Mesrob Maşdots'un ilk öğrencilerindendir. Kitabı Mukaddes'in Ermeniceye çevrilmesi çalışmalarına katılmıştır. Günümüze ulaşan tek eseri, Vayots-tzorlu I. Hovsep *Gatoğigos*'un isteğiyle 443-50 yıllarında kaleme aldığı *Vark Maşdotsı*' dir ([Mesrob] Maşdots'un Yaşamı). Eserin ilk basımı 1833'te Venedik'te yapılmış, daha sonra pek çok dile çevrilmiştir.

ĞAZAR PARBETSİ (y.o. 442-VI. yy. başları) Parbi doğumludur (Aşdarag dolaylarında). 451'deki Avarayr Pers-Ermeni muharebesinden sonra mensup olduğu Mamigonyan sülalesiyle birlikte Tsurdav'a göç etti. İlk öğrenimini Aşuşa sarayında tamamladı. 465-470 yıllarında İstanbul'da öğrenimini sürdürdü. Şirag ve Sünik'te öğretmenlik yaptı. 486'da Vahan Mamigonyan'ın çağırısı üzerine, Vağarşabad'da yeniden inşa edilen manastırın yöneticiliğini üstlendi. Buranın kütüphanesini kurdu. *Tuğt ar Vahan Mamigonyan* (Vahan Mamigonan'a hitabe) adlı eseri V. yy.ın ikinci yarısında Ermeni Kilisesi içerisindeki çekişmeleri aktaran önemli bir belgedir. *Badmutyun* (Tarih) adlı eseri üç dönemi eksen alarak gelişir. Birinci bölümde, III. Arşag döneminin siyasi tarihi, Sasanilerin İran'da uyguladıkları siyaset ve Arşaguni krallığının çöküşüne kadar (428) olan olaylar aktarılır. İkinci bölüm Avarayr meydan muharebesini konu alır. Üçüncü bölümde Parbetsi tanık olduğu olayları aktarır; anlatının temelini 460-80 yılları arasında Ermeni-Pers ilişkileri oluşturur. *Badmutyun* ilk olarak 1793'te Venedik'te yayımlanmıştır (Modern Ermenice basımı 1895'te İstanbul'da).

ĞEVONT (*Medz, Yerets, Badmiç*) (VIII. yy.) Eğitimini Dıvin manastırında tamamlamıştır. Bilgisini artırmak için İstanbul'u da ziyaret etmiş, bir süre burada yaşamıştır. Yaklaşık 790'da tamamladığı *Badmutyun* (Tarih) adlı eserinde, 640'lı yıllardan VIII. yy. başlarına kadar geçen olayları aktarmıştır. VII. ve VIII. yy. Ermenistan tarihi konusunda önemli bir başvuru kaynağıdır. İlk. basımı 1856'da Paris'te Victor Langois'nın Fransızca çevirisiyle yapılmıştır.

HOVHANNES GATOĞİGOS (Traskhanagerdtsi) (y.o. 850-y.o. 925) İlk öğrenimini Sevan adası manastırında, akrabası Maşdots I. Yeğvartetsi *Gatoğigos*'un yanında gördü. İki önemli eseri günümüze ulaşmıştır. *Şark Gatoğigosatsın Hayots* (Ermeni Gatoğigosları Listesi) Ermeni başpatriklerinin biyografik listesidir. *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) adlı ikinci eseri ilkçağlardan 924'e kadar Ermenistan tarihini içerir. Eserin, IX. yy.ın ikinci yarısını ve X. yy.ın ilk çeyreğini anlatan bölümü özellikle değerlidir, çünkü 898-929 yılları arasında *gatoğigos*luk makamında bulunan Hovhannes burada aktarılan olayların tanığıdır. Bu bölümlerde I. Sımpat ve II. Aşod *Yergat*'ın krallık döneminde yaşanan olaylar, savaşların siyasi ve ekonomik sonuçları, Sımpat'ın ölümü, halkın içinde bulunduğu zor koşullar ustalıkla anlatılır. İlk basımı 1841'de Paris'te Fransızca olarak yapılmıştır.

HOVHAN(NES) MAMİGONYAN (VII. yy.) *Badmutyun Darono* (Muş'un Tarihi) adlı eserin yazarıdır. III. Nerses *Şinoğ Gatoğigos*'un isteğiyle kaleme aldığı eserinde özellikle Bizans kralı Herakleios devrini (610-641) ayrıntılarıyla aktarmıştır. Tarihi ve ahlaki konuların günlük dile uygun bir üslupla anlatıldığı bir derleme olarak kabul edilebilecek bu eserde, VI. yy. sonu ve VII. yy.ın ilk yarısında Daron yöresinde geçen olaylar, özellikle Sasani ve Arap akınları, Ermeni halkının durumu, Daron'un önemli dini merkezi Surp Garabed (*Klagavank*) manastırı merkeze alınarak aktarılır. *Badmutyun Darono* ilk kez 1889'da Venedik'te basılmıştır.

ISDEPANOS DARONETSİ (Asoğig) (X.-XI. yy.) Adından ötürü Daron'da (Muş yöresi) doğmuş olduğu düşünülür. Ani'de öğrenim görmüş ve bilge bir din adamı olarak kabul görmüştür. Sevanlı I. Sarkis *Gatoğigos*'un isteğiyle *Badmutyun Diyezeragan* (Kâinat Tarihi) adlı eserini kaleme almıştır. Ermeni tarihinin yanı sıra diğer halkların (Yahudiler, Süryaniler, Persler, Yunanlılar, Araplar, Marlar, Partlar vb.) tarihini de incelemiştir. *Badmutyun Diyezeragan* ilk olarak Garabed Şahnazaryan tarafından 1859'da Paris'te yayımlanmıştır.

ISDEPANOS ORPELYAN (?-1305) Ortaçağ Ermenistanı'nın önemli feodal ailelerinden Orpelyanlara mensuptur. 1286'da Sünik metropolitliğine getirilmiştir. Eserlerinin en değerlisi *Badmutyun Nahankin Sisagan*'dır (Sünik Eyaleti Tarihi). Bu eserde Sünik'in dini ve dünyevi tarihini kaydetmiştir. Kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini incelemiş, Ermeni kralları ve din adamlarına ait belgelerden, mektuplardan, tapulardan, mezar taşı kitabelerinden vb. çokça yararlanmıştır. *Badmutyun Nahankin Sisagan*'ın ilk basımı Garabed Şahnazaryan tarafından 1859'da Paris'te yapılmıştır.

MATEOS URHAYETSİ (Yetesyatsi) (XI yy.ın ikinci yarısı-y.ö. 1144) Urfa'da (Urha, Yetesya, Edessa) doğmuş ve yaşamıştır. *Jamanagakrutyun*'u (Kronoloji) yazmaya 1113 yılında başlamıştır. Eserde, Pakraduni krallığı ve çöküşü, Selçuklu Türklerinin akınları, komşu halkların yaşantıları ayrıntılı bir şekilde işlenir. *Jamanagakrutyun*'u Mateos'tan sonra Krikor *Yerets* sürdürmüştür. Eserin ilk basımı *Badmutyun* (Tarih) adıyla 1869'da Kudüs'te yapılmıştır. Türkçesi ilk kez Hrand Der-Andreasyan'ın çevirisiyle, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)* adıyla 1962'de Ankara'da yayımlanmıştır.

MIKHİTAR AYRİVANETSİ (Yerevantsi) (XIII. yy.) Şair, ilahiyatçı, eğitimci. 1279'da Ayrivank eğitim merkezini yönetti. *Nor Badmutyun* (Yeni Tarih) adlı eserinde (*Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi], *Badmutyun Jamanagakragan* [Kronolojik Tarih] adlarıyla da bilinir) Ermeni tarihini 1289 yılına kadar özetlemiştir. Ermenilere komşu halklar olan Ağvanlılar, Persler, Azeriler, Yunanlılar, Hunlar hakkında

da değerli bilgiler verir. Yirmi beş kadar şiiri ve duaları günümüze ulaşmıştır; eserlerinin bazılarını bestelemiştir. Yüksek okullarda öğrenim gören öğrencilerin yararlanması için dönemin önemli eserlerini yorumladığı *Carındir* (Derleme) adlı eseri eğitim tarihi bakımından önemlidir. *Nor Badmutyun* ilk kez 1860'ta basılmıştır.

MOVSES GAĞANGADVATSİ (VII. yy.) *Badmutyun Ağvanits Aşkharhi* (Ağvan Yurdunun Tarihi) adlı eserin yazarıdır. Kitap üç bölümden oluşur, son bölümü Movses Taskhurantsi tarafından daha sonra kaleme alınmıştır. Gağangadvatsi'nin kaleme aldığı bölümlerde başlangıçtan VII. yy.ın birinci yarısına kadar olan olaylar anlatılır. Eserin ilk basımı M. Emin tarafından 1860'da Moskova'da yapılmıştır.

MOVSES KHORENATSİ (***Badmahayr, Kertoğahayr***) (y.o. 410-V. yy. sonu) Ortaçağ Ermeni tarihçilerinin en önemli temsilcilerindendir. Mesrob Maşdots ve Sahak Bartev'in öğrencisi olmuştur. 434'te Yeğişe *Vartabed* ve başkalarıyla birlikte öğrenim için İskenderiye'ye gitmiştir. 440'larda Ermenistan'a dönmüş ve kral Sahak Pakraduni'nin isteğiyle üç kitaptan oluşan *Hayots Badmutyun* (Ermenilerin Tarihi) adlı başyapıtını kaleme almıştır. Bu kitap Ermeni tarihini bir bütün olarak anlatmak yolundaki ilk girişimdir. Birinci kitapta mitolojik Ermeni tarihi, ikinci kitapta Büyük İskender ve Arşaguniler devri, üçüncü kitapta Büyük Dırtad'ın halefleri, Ermenistan'ın Persler ve Bizanslılar arasında bölünmesi ve Arşaguni krallığının sona ermesi anlatılır. Eserdeki Ermenistan'ın sosyal, kültürel, ekonomik durumuna dair bilgiler, başka hiçbir tarihçi tarafından kaydedilmediğinden, çok değerlidir. *Hayots Badmutyun*'un ilk basımı 1695'te Amsterdam'da yapılmıştır.

PAVISTOS PÜZANT (IV. veya V yy.) Kimliği konusunda üç ayrı tez vardır. Birinci teze göre, Püzant, I. Nerses Bartev *Gatoğigos*'un (351-373) Grek danışmanı piskopos Pavıstos'la aynı kişidir; *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) adlı eserini IV. yy.ın sonunda Yunanca yazmıştır ve eser Ermeniceye V. yy.da çevrilmiştir. İkinci teze göre Püzant Süryani'dir ve eserini Süryanice yazmıştır. Üçüncü teze göre, Püzant Ermeni'dir ve eserini Ermenice yazmıştır. XIX. yy.a kadar Püzant'ın eseri güvenilir addedilmemiştir. Ancak Saint-Martin ve Gutschmidt, yaptıkları incelemeler sonucunda bu kanının yersiz olduğunu ispatlamışlardır. Eser, II. Khosrov devrinden (331-339) Ermenistan'ın Perslerle Bizanslılar arasında bölünmesine (387) kadar olan dönemi içerir. İlk olarak *Püzantaran Badmutyun* (Bizans Tarihi) başlığıyla 1730'da İstanbul'da yayımlanmıştır.

SAMUEL ANETSİ (***Yerets***) (y.o. 1100-1185) Korunabilmiş tek eseri, IV. Krikor *Dığa Gatoğigos*'un isteğiyle kaleme aldığı *Havakmunk i Krots Badmakrats*

(Tarihçilerin Metinleri Derlemesi) adlı kronolojik çalışmadır. Eserde, başlangıçtan 1180 tarihine kadar olan olaylar, daha önceki tarihçilerin eserleri eleştirel bir süzgeçten geçirilerek aktarılır. Başka tarihçiler Samuel'in eserine devam ederek 1665 tarihine kadar ulaştırmışlardır. *Havakmunk i Krots Badmakrats* ilk kez 1893'te Vağarşabad'da A. Der-Mikayelyan'ın önsöz ve açıklamalarıyla yayımlanmıştır.

SEPEOS (VII. yy.) Ermenilerin tarihini başlangıçtan 661'e kadar aktaran bir eserin yazarıdır. Yaşamı hakkında bilgi yoktur. Yazmalarda yazarın ve eserin adı bulunmamaktadır. Ortaçağ kaynaklarında Sepios, bazen de Yevsepios (Eusebios) diye geçer. Eseri iki bölümdür. Birinci bölümü, Ermenistan'ın başlangıç tarihinden (Hayg ve Pel, Ara *Keğetsig* ve Şamiram hikayelerinden) başlayarak, VII. yy.a kadar olan süreyi kapsamaktadır. İkinci bölümde, 614'te Perslerin Kudüs'ü ele geçirmeleri, II. Hüsrev Perviz dönemi, Pers-Bizans savaşı, Arapların Ermenistan'daki ilk faaliyetleri ve ilk saldırıları, Sasanilerin çöküşü anlatılır. Dili akıcı, anlaşılır ve yer yer edebidir. Eser ilk olarak *Badmutyun i Heragln* (Herakleios'un Tarihi) adıyla, T. Mihrtadyan tarafından 1851'de yayımlanmıştır.

SIMPAT *ISBARABED* (*Kontestabl*) (1208-1276) Komutan, devlet adamı, Kilikya Ermenistanı tarihçisi. 1265'te ünlü *Sımpat Isbarabedi Tadasdanakirk'i* (*Isbarabed* Sımbat'ın Kanunnamesi) kaleme almıştır. Bu kanunname Kilikya Ermeni Krallığı'nın çöküşüne kadar (1375) kullanılmıştır. *Darekirk* (Yıllık) adlı eserinde, 951-1272 yıllarında *Medz* Hayk, Kilikya ve dolaylarında yaşanan siyasi olayları kaydetmiştir. Sürdürücüleri bu eseri 1336 yılına kadar devam ettirmişlerdir. *Darekirk* ilk olarak 1856'da Moskova'da *Badmutyun Hunats i Gosdantnubolis yev Hayots Medzats ısd Garki Jamanagats* (Konstantinopolis'teki Yunanlıların ve Ermeni Büyüklerinin Kronolojik Tarihi) başlığıyla basıldı. Eserlerinde konuşma diline yakın bir Ermenice kullanmıştır.

TOVMA ARDZIRUNİ (IX.-X. yy.lar) *Ardzırunyats Dan Badmutyun* (Ardzıruni Hanedanının Tarihi) adlı eserini yazmaya 870'li yıllarda başlamış ve X. yy. başlarında bitirmiştir. Bu eserde sadece Ardzıruni hanedanının değil tüm Ermenistan'ın tarihini yazmıştır. Özellikle bizzat tanık olduğu IX. yy.ın ikinci yarısındaki gelişmeleri (Arap akınları ve işgalleri, Ermeni direniş hareketleri, Müslüman muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesi, *işkhan*lar arası mücadeleler) ve Ermeni halkının yaşayışını anlattığı bölümler değerlidir. Eser 29. bölümde tamamlanamadan son bulur, daha sonra anonim bir tarihçi tarafından sürdürülmüştür. *Ardzırunyats Dan Badmutyun* ilk kez *Badmutyun* (Tarih) adıyla 1852'de İstanbul'da basılmıştır.

TOVMA(S) MEDZOPETSİ (1378-1446) Tarihçi ve eğitimci. Öğrenimine 1386'da Medzovpavank'ta başlamış, daha sonra Datev manastırındaki yüksek

okulda ünlü bilgin Krikor Datevatsi'nin öğrencisi olmuştur. 1430'da başlayıp 1440'da bitirdiği ve 1386-1440 döneminin gelişmelerini aktardığı *Badmutyun Lang-Tamura yev Haçortats Ürots* (Timurlenk'in ve Haleflerinin Tarihi) en önemli eseridir. Bu eserde Moğol, Akkoyunlu ve Karakoyunlu akınları döneminde Ermenistan'ın ve Ortadoğu'nun içinde bulunduğu durum ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Daha sonra kaleme aldığı *Hişadagaran* (Muhtıra) adlı eseri ilkinin tamamlayıcısı niteliğindedir ve *Gatoğigosluk* makamının Kilikya'dan Vağarşabad'a (Eçmiyadzin) taşınması hakkında değerli bilgiler içerir. *Badmutyun Lang-Tamura yev Haçortats Ürots* ilk kez Paris'te 1860'ta basılmıştır.

UKHDANES (***Yebisgobos*, Urhayetsi, Sepasdatsi, *Badmakir*)** (y.o. 935-1000) Eğitimini Nareg manastırında (Gevaş yakınlarında), Anania Naregatsi'den almıştır. Edebiyat ve ilahiyat alanlarında uzmanlaşmıştır. Yaklaşık 970-985 yıllarında Sivas'ın, 985'ten sonra Urha'nın (Urfa) dini temsilciliğini yaptığı söylenir. Anania Naregatsi'nin isteğiyle *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) adlı eserini yazmaya başlamış ve yaklaşık 982'de bitirmiştir. Eserin birinci bölümü *Badmutyun Hayrabedats yev Takavorats Hayots* (Ermeni Dini Önderlerinin ve Krallarının Tarihi) başlığı altında 76 bölümden, ikinci bölüm ise *Badmutyun Pajanman Vrats i Hayots* (Gürcülerin Ermenilerden Ayrılmasının Tarihi) başlığı altında 70 bölümden oluşur. Dili sade ve akıcıdır. İlk basımı 1871'de Vağarşabad'da yapılmıştır.

VARTAN AREVELTSİ (Kantzagetsi, Ağvantsi, Giligetsi, *Medz, Badmiç, Vartabed)* (y.o. 1198-1271) Tarihçi, filozof, çevirmen, eğitimci. Eğitimini Nor Kedig'de Mıkhitar Koş'tan aldı. Daha sonra Tavuş'taki Khoranaşad manastırında edebiyat, filololji, ilahiyat alanlarında öğrenimini derinleştirdi, yanı sıra pek çok dil öğrendi (İbranice, Yunanca, Latince, Süryanice, Farsça). 1243'te Sis'teki (Kozan) Ermeni milli-dini konseyine katıldı. Vatikan ve Konstantinopolis'in Ermeni halkı ve Kilisesi'ni nüfuzu altına alma çabalarına karşı Ermeni kimliğinin korunması için mücadele verdi. Ermenistan'da pek çok okul açtı ve buralarda öğretmenlik yaptı. Dini-felsefi eserlerin yanı sıra *Havakumın Badmutyan* (Tarih Derlemesi) adlı bir tarih kitabı kaleme aldı. Bu eser Ermeni tarihyazımında dünya tarihini aktarma amacı güden ilk eserlerdendir. Tarih eserlerinin yanı sıra kitabelerden, belgelerden, destanlardan yararlanılarak kaleme alınmıştır. Pers, Yunan, Arap, Selçuklu, Memlük ve Moğol tarihleri hakkında ayrıntılı bilgiler içerir. İlk basımı M. Emin tarafından 1861'de Moskova'da yapılmıştır.

YEĞİŞE (*Vartabed*) (y.o 410-y.o. 470) Sahak Bartev ve Mesrob Maşdots'un öğrencilerinden olduğu söylenir. 434'te Movses Khorenatsi ve başkalarıyla birlikte öğrenim için İskenderiye'ye gitmiştir. 441'de Ermenistan'a dönerek Vartan Mamigonyan'ın yanında görev almıştır. *Vartani yev Hayots Baderazmi Masin*

(Vartan'a [Mamigonyan] ve Ermenilerin Savaşına Dair) Ermenilerin Perslerle karşı verdikleri özgürlük savaşının (Vartanants veya Avarayr muharebesi, 451) anlatıldığı, V. yy.ın en önemli kaynak kitaplarından biridir. Eser, edebi açıdan da çok değerlidir. İlk basımı 1764'te İstanbul'da *Kirk Badmutyan Sırpots Vartanants Zoravaratsın Hayots* (Ermeni Aziz Vartanants Komutanlarının Tarihi Kitabı) yapılmıştır.

ZENOP KLAG (*Asori*) (IV yy.) Kapadokya'daki Kaisareia (Kayseri) yöresinden Ermenistan'a Krikor Lusavoriç'le birlikte gelmiştir. *Badmutyun Darono* (Muş'un Tarihi) adlı çalışmasını da onun isteğiyle Yunanca veya Süryanice kaleme almıştır. VII. yy.da Ermeniceye çevrilen bu eser, Ermenistan'ın Hıristiyanlığa geçişinin tanığı olmuş bir kalemden çıkması sebebiyle çok önemlidir. Yazar, halkın Hıristiyanlığa geçişi ve putperest tapınaklarının yıkılıp kiliselerin inşa edilmesi sürecini canlı bir dille anlatır. *Badmutyun Darono*'nun ilk basımı 1719'da İstanbul'da basılmıştır. Zenop Klag Daron'daki Surp Garabed manastırının başrahipliğini yaptığından, bu manastır onun adıyla da anılır (*Klagavank*).

Dizin

Abahuni(ler) 185, 193, 282
Abahunik (Apakhunes) 22, 26, 48, 49, 129, 242, 264, 269, 272, 288, 315, 342, 362, 366, 406, 414, 461, 479, 483, 494, 496, 500, 512, 515, 516, 522, 542, 549
Abara 541, 577, 615
Abaran bkz. Kasağ
Abarşar 253
Abasglar bkz. Abhazlar
Abasini 53
Abbasi(ler) 307-310, 323, 327, 329, 331, 334, 338, 341, 348, 358, 378, 381, 424, 451, 465, 472, 473, 488, 571
Abdiso 228
Abdullah 335
Abdullah ibn Hatim el-Bâhilî 296, 297
Abdül Aziz ibn Hatim el-Bâhilî 301
Abdül-Kebir el Addavi 323
Abdülmelik 298, 300, 319, 329, 330
Abel (Apeğ) 252
Abelbar 365, 366
Abelbers 368
Abelhac 492, 498
Abrsam Ardzıruni 197, 202, 203
Abgar II 99
Abgar Ukomo V 118
Abhaz(lar) (Abasglar) 232, 335, 337, 344, 352, 371, 372, 376, 422, 423, 430, 434-436, 445-448, 450, 460, 463, 464, 476, 472, 503, 505, 521, 531, 533, 565
Abhazya 526
Abhazya(lı/lar) 294, 337, 423, 435, 442, 444, 445, 447, 458, 464, 465, 502-504, 513, 518-520, 523, 525, 526, 530, 532, 535, 536, 545, 552, 570, 576, 584, 612
Abirad Pahlavuni 534, 535, 538
Ablabius 130, 135
Ablhert 335
Abnikon bkz. Avnig kalesi
Abokanem 482
Abuladze V 171
Abydos 501
Acacius 232
Acem 174, 245, 296, 303, 331, 334, 418, 419, 459, 498, 516, 571
Acem Irakı 451, 459, 571
Acnadeyn muharebesi 285
Adad 49
Adad Khorkhoruni 247, 248, 254, 255
Adad Kınuni 163
Adad-Ninlil (Adramelek) 60
Adana 264, 479
Adarnase (büyük *işkhan*) 346
Adarnase 317, 325, 329, 334, 349
Adarnase II (Adırnerses) (*kuropalates*, kral) 371, 372, 376, 377, 380, 406, 409, 410, 422, 423, 425, 426, 430, 434-436, 445, 446, 449, 482, 491
Adduri 49
Adhurbadh-i Mahrspandan 134
Adhur-Burzen-Mihr 205
Adhur-Guşnasp (Adr-Vışnasb) 207, 210-212, 263
Adhur-Hürmüz (Adrormizd) 201, 202, 204, 207
Adhur-Narses 213
Adiabenos(lu) 69, 84, 86, 92, 93, 106
Adieman bkz. Got
Adırnerses 349
Adırnerses bkz. Adarnase II
Adom (Mogk prensi) 174
Adom (Atum) Antzevatsi 344, 404, 439, 451, 459
Adom Ardzıruni 549, 577, 579, 580, 594, 603-605, 610, 611, 615-617, 619
Adom Kınuni 185, 192, 197, 203, 204, 211, 213
Adomcular 344
Adramelek bkz. Adad-Ninlil
Adr-Nerseh 258
Adrormizd bkz. Adhur-Hürmüz
Adr-Vışnasb bkz. Adhur-Guşnasp
Adzan vadisi 342
Adzukh 129
Æas (İskenderiyeli) 228
Afgan 111
Afganistan 111, 112, 184
Afranius 97
Afrika 231n, 250, 275, 287
Afşin 378, 379, 381, 382, 384-386, 408-412, 414, 423, 473, 580, 609
Afyon 494, 495
Agabana 138
Agag 556n
Agalayü-Gadar yaylası 362
Age-Damper 416
Agera ırmağı 127, 279
Agiatsi(ler) 197, 385
Agilisen bkz. Erzincan
Agori (muharebesi) 34, 211, 212, 214, 293, 294, 297, 589

Agsikoms manastırı 478
Ağa Evlar 41
Ağantrod 416
Ağatsovid 28
Ağavnadun 32
Ağığ bkz. Ağz
Ağısdev 435
Ağiovit 22, 28, 49 140, 264, 282, 285, 291, 299, 319, 329
Ağori 26
Ağots 18
Ağpag 282, 338, 343, 344, 351, 352, 368, 382, 411, 419, 456
Ağrı dağı bkz. Ararat
Ağsdev 524
Ağstafa 18
Ağşkh (Ağts) 271
Ağtamur 31, 32
Ağts bkz. Ağşkh
Ağtzınik (Arzan, Arzanene) 28, 51, 57, 84, 112, 120, 123-125, 128, 132, 136, 137, 142, 143, 192, 237-239, 242, 339, 359-361, 405, 456, 459, 472
Ağtzk 136
Ağv 127
Ağvan(k/lı/lar) (Albania/lı/lar) 89, 92, 97, 104, 111, 126, 127, 142, 143, 171, 184, 186, 192-196, 201, 206, 225, 248, 256-258, 259, 263, 265, 266, 279, 288, 290-292, 294-296, 299, 300, 303, 304, 321, 329, 331, 332, 334, 346, 349, 362, 369, 370, 382, 406, 408, 410, 414, 430, 449, 462, 463, 470-472, 475-477, 479, 505, 507, 552, 554, 596, 601, 621
Ağvank bkz. Ağvan
Ağvanların Kapısı 240
Ağz (Ağığ) 343
Ahıska (muharebesi) 214, 216
Ahlat bkz. Khlat
Ahmed ibn-İsa ibn-Şeyh 362, 365, 373, 375, 405, 406, 408, 481
Ahriman/Ehrimen 186
Ahşeri 61
Ahtamar (adacığı/adası) 29, 276, 290, 291, 453-456, 461, 478, 540
Ahura Mazda 115, 186n
Aiadi 58
Akalar 62, 70, 73
Akamanış(lar) 72, 73, 76, 77, 81, 88-90, 97, 98, 114
Akampsis bkz. Çoruh
Akaniş ovası 260
Akarag (kalesi) 384, 417, 418
Akatankeğos 111-113, 115-121
Akçay ırmağı bkz. Dığmud
Akdeniz 28, 90
Akhal-kalaki 548, 596
Akhaltzikhe 495, 537
Akheltskha 21
Akhtala 34, 35
Akhun(lar) 184, 199, 219, 251, 253
Akhuryan (ırmağı) 26, 53, 118, 133, 214, 243, 278, 317, 326, 410, 424, 439, 461, 490, 532, 556, 557, 560, 570, 578, 597, 598
Akhuryani ülkesi 53
Akkâ bkz. Ptolemais
Akmangan yanardağları 23
Aksas bkz. Khesos
Aksidares 107
Ala Cahapi bkz. Cahap ibn-Sevada 1
Aladağ 47, 49, 58, 142, 190, 451, 513
Alagöz bkz. Arakadz
Alanlar 107, 109, 111, 126, 208, 568, 569, 610
Alanların Kapısı (Daryal geçidi) 380
Alarodia(lı/lar) (Alarodlar) 70, 74, 75
Alarodlar bkz. Alarodia
Alaşgerd (Eleşkirt, Vağarşagerd) 26, 52, 57, 216, 431, 513, 522, 523
Alazan (vadisi) 345, 443
Albania bkz. Ağvan
Albianus 144
Alegreg (Algirag) 520
Aleksandropol (Gümrü) 53, 530
Aleksandros 101
Algirag bkz. Alegreg
Ali bin-Yahya el-Armanî 353, 358
Ali ibn-Şuayip 336
Alia 53
Aliates bkz. Alyattes
Âlim 551
Alinca bkz. Erınçag
Alişin 80
Allabria 57, 58
Allahverdi 34, 597
Alman 139
Alosianus 609
Alp (dağları) 19, 24
Alparslan 596-601, 605, 609, 610, 612-614, 619
Alşe 44, 46
Altaylı 233
Alyattes (Aliates) 68, 613
Alzi (Alzini, İnziti) 47, 49, 51, 59
Alzini bkz. Alzi
Amadiye 60
Amaduni(ler) 185, 189, 204, 210, 282, 313-315, 318, 323, 326, 343, 407
Amanos 56, 479, 620
Amarili bkz. Aramili
Amasya 264, 600
Ambari 59
Amenapırgiç 295
Amid (Amida, Diyarbakır) 43, 44, 48, 57, 59, 70, 74, 121, 224, 239, 262, 264, 362, 382, 405, 468, 472, 479, 481, 488, 495, 496, 500, 514, 588, 594, 595
Amida bkz. Amid
Amik bkz. Amuk
Ammianus Marcellinus 135-140, 144-148, 153, 276
Amorion (Hamza-Hacı) 337, 494, 495, 608
Ampert (Ampier) 31, 32, 530, 570, 597

Amphikrates 88
Ampier bkz. Ampert
Amr (Amru) 314, 315
Amragan 417
Amram Tsulig 450
Amru bkz. Amr 314
Amu Derya bkz. Oxus
Amuderya 327
Amuk (kalesi) (Amik) 358, 361, 411, 418, 420, 540
Anabasis 24, 255
Anadolu (Küçük Asya) 44, 58, 60, 61, 66-69, 83, 86, 91, 96, 97, 224, 255, 261-263, 321, 466, 495, 603, 605, 606, 609
Anahid (Anahita, Anaitis) 101, 115-117, 119
Anahita bkz. Anahid
Anaitis bkz. Anahid
Anak 112, 118
Anakop 294
Anania (Anetsi, Anili, Şiragatsi, Şiraglı) 294
Anania (*Der, singelos*) 579
Anania (Mogatsi, Mogslu) 461-463, 465, 470-472, 476-478, 508
Anania (Naregatsi, Naregli) 461, 462
Anania (Sünik piskoposu) 166, 171
Anastas I 293, 294
Anastasius 224, 226, 228
Anaşi 52
Anatolikon 311
Anatolius 175, 176, 179, 192
Anazarba 479
Andmeş bkz. Aniuş
Andok (Antok, Antiokhos) (Sünikli) 127, 140, 154, 155, 188, 189, 190, 233
Ani (kalesi, krallığı) 21, 28, 29, 53, 63, 116, 210, 225, 229, 243, 272, 278, 280, 330, 357, 373, 410, 422, 426, 461, 472-475, 477, 487, 489-491, 493, 505, 507, 510, 511, 518, 522, 529, 530-535, 542-544, 548, 550, 552, 557-570, 573, 576, 578-581, 586, 589, 598-600, 603, 604, 608, 611, 614-616, 619, 620
Ani ırmağı bkz. Arpaçayı
Aniuş (Andmeş) 138
Anjou 375, 443
Ankara bkz. Ankyra
Ankeğ bkz. Ankğ
Ankeğ-*dun* bkz. Ankğ
Ankğ (Ankeğ, Ankeğ-*dun*, Eğil, İngilene) 112, 120, 121, 136, 142, 236, 260, 261, 280, 336, 581, 607, 608
Ankğn 260, 261
Ankyra (Ankara) 320n
Anniya 46
Antağan 190
Antakya bkz. Antiokheia
Antaralli 46
Antep bkz. Ayntab
anti-Khalkedon(cu) 229, 257, 364
Antiochus 126
Antiokheia(lı) (Antakya) 85, 86, 91, 192, 302, 479, 488, 510, 607
Antiokhis 78
Antiokhos bkz. Andok
Antiokhos II Hieraks 78
Antiokhos III (Büyük) 78
Antiokhos IV 80
Antiokhos X 85
Antiokhos XII 84
Anti-Tauros (Anti-Toros) 243, 466, 468, 493, 511, 584
Anti-Toros bkz. Anti-Tauros
Antok bkz. Andok
Antoninus Pius 109
Antoninuslar 109
Antonius 98, 100, 101
Antsahitzor 478
Antzak 407
Antzevatsi(ler) 121, 185, 204, 212, 213, 321, 343, 404
Antzevatsik (vadisi) 147, 321, 359-361, 382, 385, 386, 404, 414, 416, 439, 451, 456, 462, 474, 485, 489, 498, 521, 525, 541, 620
Anuşvram 206
Anzathene bkz. Hanzit
Anzethene bkz. Hanzit
Anzitene bkz. Hanzit
Apakhunes bkz. Abahunik
Apameia 78
Aparner 263
Apas (Ani prensi) 507, 530
Apas (*ısbarabed*) 377
Apas (Kars kralı) 485, 497, 498, 505, 513, 515, 518, 521, 550
Apas (kral) 434, 435, 444, 446, 457, 458, 460, 463-465, 469, 470, 476
Apas Pakraduni 357, 366, 376-378
Apeğ bkz. Abel
Aphrodite 121
Apılcahap 535
Aplapas 333
Aplesphares 552
Apokapis bkz. Apukap
Apollon 116
Apostolik 363
Appianos 80, 85
Appius Claudius 90, 91
Apraham (Aradzlı, diyakoz, papaz) 201, 204
Apraham I (Ağpatanlı, patrik) 257-259, 270, 271
Apukap (Apokapis) 582, 585, 610
Apulğarip (Apulkharip) Havnuni 458, 459, 461
Apulğarip (Ardzıruni prensi) 616, 619
Apulğarip (prenslerin prensi) 492, 493
Apulkharip Havnuni bkz. Apulğarip Havnuni
Apupelc 338, 344, 347, 348, 350-353, 355, 358-362, 382, 385, 386, 404, 459
Apusahak Vahevuni 342
Apusahl 522, 524, 549, 577, 580, 594, 603-605, 611, 615-617, 619

Apusahl Ardzıruni 605
Apusahl-Hamazasp 474, 477
Apu-Svar 551, 552
Aquitaine 375
Ara *Keğetsig* (Yakışıklı Ara) 114
Araban bkz. Raban
Arabissos (Yarpuz) 231, 243
Arabistan 84
Aradz 201
Aradzani bkz. Murat
Aragvi 345
Arakadz (Alagöz) dağı 22, 26, 30-33, 42, 53, 56, 381, 424
Arakadzodın 22, 29, 56, 126, 181, 194, 242, 271, 279, 282, 292, 293, 312, 323, 326, 414, 424, 452, 457, 530, 570
Arakag dağı 263
Arakeğd 314
Araks 64
Araksene ovası 27
Aram (Arramu) 47-50, 73
Aramana 189
Aramaniag kalesi 348
Aramazt 115-117, 119
Aramî(ce) 78, 113, 114, 116, 118, 122, 167, 171
Aramili (Amarili) 48, 49
Aramonk bkz. Aramunik
Aramunik (Aramonk) 304, 305
Arantzar Amaduni 197, 204
Aranyanlar 290
Arap(ça/lar) 84-86, 89, 92, 99, 112, 275, 276, 280, 285-341, 343, 346-352, 356-362, 364-366, 368, 370, 374, 375, 379, 380, 386, 403, 405, 414, 415, 418-420, 442, 449, 459, 460, 466, 467, 469, 472, 479-481, 487, 488, 498, 510, 512, 522, 531, 550, 551, 565, 569, 593, 595, 597, 605, 607, 613
Arapsever 282
Ararat (Ağrı dağı, Masis) 21-23, 26, 27, 52, 70, 74, 119, 136, 159, 162, 211, 240, 272, 280, 297, 417, 436, 451
Arardag dağı 296
Aras (nehri, ovası, vadisi) 18, 19, 22-24, 26, 27, 34, 52, 56, 70, 74-76, 80, 86, 96, 105, 108, 114, 118, 126, 133, 137, 196, 216, 217, 234, 241, 243, 263, 264, 278, 280, 285, 286, 292, 297, 298, 300, 303, 312, 317, 318, 326, 327, 331, 333, 337, 357, 364, 415, 417, 439, 492, 521, 543, 546, 556, 570, 573, 585, 589, 596
Arasdiay 261
Arasdom Kınuni 211, 212
Aravan Ağpüryan 185, 204, 220
Aravelyan(lar) 204, 290
Arbela (savaşı) 69, 77, 84, 86
Arcadius 159, 164, 165
Arceş (Erciş) (muharebesi) 49, 58, 59, 264, 299, 315, 316, 318, 338, 414, 495, 515, 516, 543, 549, 550, 571, 582, 609
Arcişagovid 416
Arcuc (kalesi, köyü) 338, 417
Arçil (İberya kralı) 322, 324
Arçil II (Gürcü kralı) 294
Arçk bkz. Ardzke
Arçovapert 53
Arçovid 575
Ardag (Mogk beyi) 185, 187, 198
Ardag Baluni 196, 199
Ardag Rışduni 185, 195
Ardagerd (kalesi) 139, 140
Ardahan 18, 79, 317, 325, 329, 335, 337, 345, 352, 370, 371, 422, 445, 491, 503, 527, 537, 548, 549
Ardakers (Artageras, Artogerassa, Artagira) (kalesi, hisarı) 102, 133, 139, 191, 278, 312
Ardamed 52, 342
Ardanuç 200, 335, 336, 345, 371, 526
Ardaşad (Artaksata) 80, 86, 89, 93-97, 99, 101, 103-105, 107, 109, 115, 119, 126, 140, 191, 194, 196, 201, 210, 216, 235, 286, 288, 325
Ardaşes (Artaksias) I 78-80, 82,
Ardaşes (komutan) 151
Ardaşes II 101, 102
Ardaşes IV 173, 176-178
Ardaşesyan 77, 79, 81, 83, 84, 89, 98, 100-102, 105, 113, 362
Ardaşir Babakan 111
Ardaşir II 155
Ardavazt II 81, 82
Ardavazt III 89, 98-101
Ardavazt IV 102
Ardavazt V 102
Ardavazt Abahuni 253
Ardavazt İndruni 339
Ardavazt Mamigonyan 129, 204, 311, 320
Ardavazt Mantaguni 120
Ardaz (Magu, Şavarşan) (dağı, ovası) 118, 197, 213, 237, 242, 285, 314 318, 324, 416, 436
Arden Kapeğyan (Apeğyan) 195, 200
Ardini 53, 57, 58, 63
Ardos dağı 454
Ardvi 34
Ardzak 550
Ardzap 288
Ardzati bkz. Ardzın
Ardzeni 315
Ardzge 228
Ardzın (Ardzati, Artze, Kara-Erz,Karaz) 218, 302, 569, 573-575, 582, 590
Ardzıruni(ler) (hanedanı, krallığı) 21, 28, 60, 120, 121, 129, 179, 185, 198, 204, 212, 221, 262, 278, 280, 282, 292, 308-310, 314, 316, 318, 319, 321,

322, 324, 326-328, 336-339, 342-345, 347, 348, 350-353, 355-357, 359-362, 365, 367-369, 373, 374, 381, 382, 384, 404-406, 411, 412, 414-419, 426-429, 431, 436, 454, 457, 461, 465, 474, 477, 478, 487, 521, 524, 531, 541, 542, 543, 549, 559, 576, 577, 594, 603, 604, 610, 611, 614, 619, 620,
Ardzıruni'nin Sürdürücüsü 356, 369, 384, 404, 411, 412, 414
Ardzias ovası 617
Ardzke (Arçk, Artzike) 267, 585, 586
Areg bkz. Arev
Areg-agın bkz. Arev
Arek manastırı 620
Aren 314
Aresd (Aresdavan) 125, 212, 242
Aresdavan bkz. Aresd
Aretas (el-Harisat) 85
Arev (Areg, Areg-agın) 115
Arevban 118
Arevortik 461
Argana bkz. Argni
Argina (manastırı) 461, 476, 478, 510, 511
Argistikinili 59
Argistis I 53, 54
Argistis II 59, 60
Argistisler 73
Argistiuna 58
Argiştini 53
Argni (Argana, Ergani) 571, 581, 594
Argukini bkz. Argukiu
Argukiu (Argukini) 56
Arguştu 54
Argveti 294
Ari(ler) 43, 70, 71, 184, 186
Aria bkz. Herat
Arian-lic 343
Ariarathes V Philopator 80, 83
Aribakhon 242
Arinthæus 141, 145
Arinthæus bkz. Ate
Ariobarzanes 82, 83, 91, 96, 102
Arisdages (Aristanes, Aristakios) I Bartev 121, 124, 131
Arisdages Lasdivertsi 461, 519-521, 526-528, 530, 532, 533, 535-537, 544-546, 550, 554, 556, 560, 563, 565, 569, 576, 579, 580, 582, 584, 585, 587, 589, 590, 613
Aristakios bkz. Arisdages I Bartev
Aristanes bkz. Arisdages I Bartev
Aristobulos 105
Arkania 48
Arkeopolis (Nakalakevi) 232
Arkunaşen 294
Armavir 53, 56, 62, 115, 194
Armen 73, 606
Armenia 358
Armenia Minor 108
Armenia Prima 231
Armenia Quarta 231, 243
Armenia Secunda 231
Armenia Tertia 231
Armenioiler 73
Armenos 69
Armin(a) (Arminiya) 73
Arminiya bkz. Armin(a)
Arnag Amaduni 204, 208
Arnavut(ça/lar) 65, 66
Arnoy-odn 416, 417
Aroandes bkz. Aroantes
Aroantes (Aroandes, Orontes) 78
Aron (*Vestis*) 573-576, 587
Arpaçayı (Ani) ırmağı 26
Arpad (Rıfad) 56
Arpay 290
Arperani 28, 315, 416
Arramu bkz. Aram
Arran 19, 209, 475, 492
Arrhianos 77
Arsabes bkz. Arsames
Arsakes bkz. Arşag II
Arsakid bkz. Araşguni
Arsames (Arsabes, Arşam) 78
Arsamosata (Aşmuşad, Şimşat) 78, 243, 336, 468
Arsamou 78
Arsanias bkz. Murat
Arsen bkz. Arşen (Yeğekiaglı)
Arslanlı bkz. Arüdzatil
Arşag I 103
Arşag (Arsakes) II 127, 129-139, 142, 148, 150
Arşag III 152, 157-160, 162-164
Arşagavan 132
Arşaguni(ler) 81, 83, 84, 88, 97, 99, 102, 103, 105-111, 114-116, 118, 119, 123, 124, 126, 127, 132, 137, 138, 143, 148, 150, 152, 157-159, 164, 172, 176-178, 181, 185, 229, 272, 277-280, 282, 374, 430, 449, 572
Arşam bkz. Arsames
Arşamunik 26, 218, 242, 521
Arşarunik 29, 118, 128, 133, 139, 163, 164, 191, 278, 279, 302, 312, 317, 318, 326-329, 333, 345, 348, 349, 351, 353, 357, 424, 432, 435, 460, 477, 498, 511, 528, 574, 589
Arşaruniler 185
Arşavir Arşaruni 185, 197, 198, 202, 204, 207, 278
Arşavir Gamsaragan 128, 182, 193, 194, 203, 207
Arşen (Arsen) (Yeğekiaglı) 202, 205
Arşen İndzayetsi 197, 199
Artabanos II 84
Artabanos III 103, 104, 139, 140, 144, 145
Artageras bkz. Ardakers
Artagira bkz. Ardakers
Artah 608
Artakh bkz. Atakh
Artaksata bkz. Ardaşad

Artaksekses II 75
Artakserksesler 97
Artaksias bkz. Ardaşes I
Artanes 82
Artar Tavit 32
Artatama (tanrı) 43
Artatama II (kral) **46**
Artogerassa bkz. Ardakers
Artokhmes 74
Artsakh bkz. Karabağ
Artzan 121
Artze bkz. Ardzın
Artzike bkz. Ardzke
Artzkhe 177
Aruc 292, 293, 312, 424
Arunasil 43
Arüdzatil (Arslanlı) 609
Arvakh 242
Arvandanos 608
Arvanik 342, 418
Arvasdan 240, 241
Arzan bkz. Ağtzınik
Arzanene bkz. Ağtzınik
Arzaşku(n) bkz. Manazgerd
Arzen 239, 328, 338, 341, 345, 359, 361, 405, 468, 472
Asarhaddon 60, 61, 68
Asburages I 144
Asdğig 116, 121
Asguret 441
Asmonî 85, 105
Asoğig (Isdepanos Daronetsi/Daronlu) 168, 222-225, 229, 233-235, 258, 261, 264, 274, 285, 293, 296, 299, 302, 307, 314, 336, 337, 357, 378-380, 424, 430, 431, 457, 460, 461, 464, 465, 467, 469, 476-479, 481, 483, 490, 492, 494, 497-500, 504-507, 509-513, 515, 520, 522, 524, 528, 529
Aspindza 372
Asprakania bkz. Basprakania
Asthianene bkz. Haşdiank
Astyages (Aştahag) 72
Asur(istan/lu/lar) (imparatorluğu) 19, 41, 46-54, 56-64, 66-70, 72-74, 81, 84, 106, 108, 116, 135, 179, 204, 251, 265, 267, 282, 427, 456
Asurnasirpal II 48, 49, 67
Asya 24, 25, 41, 66, 78, 91, 174, 231, 488, 607, 610, 622
Aşad ırmağı bkz. Karni (çayı)
Aşağı Lotharingia 158n
Aşdad Yesdayar 261
Aşdişad 115, 116, 121, 124, 131, 179, 181, 185
Aşinod 407
Aşita 200
Aşkale 494
Aşkenaz/Askanaz **373**
Aşkharapert 347
Aşkhen 119, 121
Aşkuzai 61, 69
Aşmuşad bkz. Arsamosata
Aşod (Daron *patriciusu*, prensi) 480, 482, 483
Aşod (doğu Sünik prensi) 332, 346, 347, 349
Aşod (*ısbarabed*) 421, 430, 438-440, 442, 446, 449, 457
Aşod (*Kaç*) 530-535, 544, 545, 550, 555, 556
Aşod (keşif eri) 512
Aşod (*marzban*) 515
Aşod (prens) 619
Aşod Ardzıruni 338-340, 342-344, 349, 350, 352, 358, 360-362, 386, 416
Aşod Gamsaragan 204
Aşod I (*Medz*, Büyük) 345, 351-358, 361, 363-377, 423, 448
Aşod II *Yergat* 409-412, 425, 430, 433-450, 452-454, 457, 482
Aşod III (İnayetli) 469-474, 476, 477, 485-490, 496
Aşod Kıntuni 441
Aşod Mısager 316-319, 325-333, 503
Aşod Pakraduni (*kuropalates*) 251, 295-297, 303, 306, 308, 311-316, 325, 326, 329, 335, 337, 355, 356, 358, 365-367, 369, 373, 480, 502
Aşod Pakraduni (prens) 342, 349, 378, 386, 480, 502
Aşod Varajnuni 412
Aşod-Sahak 474, 485, 492, 498
Aşots 22, 29, 81, 179, 185, 202, 328, 370-372, 424
Aşotsk 530
Aştahag bkz. Astyages
Aşung 364
Aşuşa 186, 187, 206, 208
Atakh (Artakh) 463
Atamagerd (Bet-Bagaş, Başkale) 58, 282, 339, 353, 411, 417, 419, 456, 542
Ate (Arinthæus) 141
Athanakines 129
Athanasios 302
Athena 101n, 116
Athos 494
Atig (Bıcnili) 210
Atina 88
Atonts, Nigoğayos 44, 48, 49, 52-54, 56-58, 60, 64, 69, 70, 73, 88, 114, 119, 233, 276, 277, 283, 332, 416, 480, 489, 501, 572
Atrek 252
Atropatene bkz. İran (İran Azerbaycanı)
Attikos 175
Attila 192, 194, 209
Attis **114**
Atım bkz. Adom Antzevatsi
Augusteum 176
Augustus 102
Aurelios Merithates 109
Aurelios Pakoros 108
Autiyara 74
Auvergne (tepeleri) 22n, 23
Avan 42, 256, 262
Avarayr (muharebesi) 197, 199, 207, 208, 227, 234, 593
Avarlar 249, 251, 263
Avesta 117, 134
Avnig kalesi (Abnikon, Civan-kale) 585

Avrupa 25, 26, 28, 40, 64, 66, 90, 160, 209, 231, 246, 248, 249, 263, 320, 327, 527, 535, 561
Avudz 328
Aya Sofya 490, 562, 601
Aydıntepe bkz. Kherti
Aydziats-pert 484
Ayios Yeoryios 597
Aykehat vadisi 34
Ayntab (Antep) 479
Ayrarad 22, 26, 29, 56, 157, 159, 174, 177, 190, 194-196, 200, 211, 213, 214, 216, 242, 258, 263, 273, 285, 288, 290, 314, 317, 318, 435, 457
Ayrivank (Surp Kegart) (manastırı) 34, 334, 452
Ayrug Sılguni 197
Aza 54, 57
Azad (Medzamor) 286, 288
Azad geçidi 286
Azad ırmağı bkz. Karni (çayı)
Azak (denizi) 209, 324
Azerbaycan 18, 34, 89, 129, 136, 192, 193, 210, 211, 216, 220, 224, 247, 260, 263, 265, 274, 288, 303, 307, 310, 331, 377-379, 381, 384, 385, 408-412, 414, 415, 417, 418, 420, 423-425, 427-429, 433, 434, 438, 440, 442, 448, 451, 453, 457, 475, 492, 498, 499, 505, 513, 538, 540, 543, 548, 550, 571, 573, 596, 612
Azeri(ler) 499, 507, 513, 516, 587
Aziz Pavlos (Surp Boğos) kilisesi 56
Aziz Sion kilisesi 417
Azrevan bkz. Lazravan
Azzi(ler) 44, 46, 47

Baal Şameme 116, 119
Baalbek 488
Bab (Para) (kral) 129, 139-149, 152, 156
Bab Pakraduni 251, 489
Babaron kalesi 616
Babek 331-334
Babik 154-156, 163
Babil(li/ler) 62, 63, 81, 92, 108, 179, 472
Babilon 108
Babyrsa (kalesi, şatosu) 80, 89
Badgis 254
Badmutyun Diyezeragan (Kâinat Tarihi) 524
Bagoas 83
Bagur bkz. Pagur
Baguryan 598
Bağagatsis gölü bkz. Çıldır gölü
Bağdat 323, 326, 327, 333, 336, 340, 358, 365, 366, 369, 373, 374, 378, 424, 425, 434, 451, 473, 480, 482, 500, 531, 571
Bağin (Pağin) (kalesi) 61, 336, 571, 580, 594
Bağnadun 21, 26
Baiberdon bkz. Bayburt
Bakar ibn-Müslim el-Ukeyli 311
Bakhalar 99
Bakire Meryem 369, 421, 488
Baktriane 86, 150, 199, 219, 251, 253
Balabitene (Baluni, Palakhovid, Palu) 19, 49, 160, 226, 238, 231, 267-269, 520
Balancar 304
Balaroth (Vararad) 241
Balıklı 541
Balkanlar 66, 499, 511
Baltık 65
Baluni bkz. Balabitene
Balunik 416
Baluniler 185, 193, 269
Bar Sauma (Barsumas) 227, 228
Barbarlar 107, 207
Barda (Bardav, Partav, Pertav, Pertev) 18, 127, 225, 266, 300, 304, 327, 329, 334, 346, 347, 362, 365, 366, 370, 411, 412, 424, 507
Bar-Daisan (Bardesanes) 118
Bardanes (Vartan) Philippikos 239
Bardas Phokas 468, 479, 483, 494, 495, 500, 501, 506
Bardas Skleros 484, 493, 495, 499, 500
Bardav bkz. Barda
Bardesanes bkz. Bar-Daisan
Bardiya 74
Barekh (Prekh) 121
Barkev 204
Barsgahayk bkz. Persarmenia
Barsumas bkz. Bar Sauma
Barsyanbed 262
Bartatua 61, 69
Bartholomae 113
Bartholomeus (Partoğimeos) 118
Barzanissa bkz. Vartenig
Barzimeres 146
Basileios (Aziz) 144, 460, 471, 528, 611n
Basileios I 371, 374, 378, 465, 466, 468, 469, 480, 485, 489
Basileios II 18, 493, 494, 499, 501, 502, 506, 511, 512, 519-524, 526-528, 533-538, 541, 543-549, 553, 578, 583, 593
Basileios/Vasil 609, 610
Basileus Megales Armenias 108
Basoropeda 79
Basprakania (Asprakania) 28, 542, 543, 550
Batı Sünik bkz. Keğarkunik
Başkale bkz. Atamagerd
Batman (çayı, suyu) 51, 57
Batum 18
Bayazid bkz. Tarünk
Bayburt (Baiberdon, Paiper, Papert) 231, 280, 348, 584
Baz 495, 496, 500, 512
Bedros (başrahip) 460
Bedros (Sünik metropoliti) 257

Bedros I *Kedatartz* 529, 532, 543, 553, 558, 565, 567, 578, 579
Begram 111
Behesni 468
Behistun 73
Belck, W. 31
Belh 242, 254
Belisarios 230
Benî Kays 543
Benî Şeddâd 509, 524, 535, 561, 565, 619
Benveniste 277
Ber 464, 465, 476, 533
Bergama bkz. Pergamon
Berkişo 178, 179, 180
Berroia (Verria) 512
Beruz bkz. Firuz
Beşir 453
Bet-Arabaye 240
Bet-Bagaş bkz. Atamagerd
Betmanin 112
Beyt-Lapat 227
Biaini 47
Bıcni (kalesi) 210 273, 535, 538, 554, 558, 566, 597
Bıdğunk 314
Bırğı dağı 439
Binbir Gece Masalları 266
Bingöl (dağı, suyu, yaylası) 21, 22, 24, 26, 47, 75, 585, 589
Bithynia 614
Bitlis (Pağeş) 19, 20, 75, 238, 290, 306, 339, 360, 472
Bizana (Vican) 163, 574, 590
Bizans(lı/lar) (imparatorluğu, Kilisesi) 18, 20, 21, 23, 26, 28, 66, 141, 160, 161, 163-165, 167, 169, 170, 173, 175, 176, 179, 183, 189, 192, 200, 207, 208, 210, 211, 215-219, 223-226, 229-252, 254-265, 270-275, 278-280, 285, 287-289, 291-293, 295-301, 305-311, 313, 317, 318, 320n, 321, 323-326, 329, 330, 332, 333, 335-338, 344, 347, 348, 351-353, 355, 358, 359, 363, 364, 370, 371, 374, 376, 378, 408, 423, 436-440, 447, 449, 463, 465-467n, 468n, 469, 472-474, 476, 478-480, 481n, 482-489, 491, 493-495, 500-502, 506, 510, 511-513, 518, 519, 522, 523, 525, 527, 534-537, 540-542n, 543, 544, 549-551, 553, 555-560n, 561, 563, 564, 566-573, 575, 576, 578, 579n, 580, 581, 585-589, 591, 592, 595, 597, 598, 601-603, 605, 607-610, 613-615, 617, 620
Bizu 567, 618
Blakhernai 579
Blanchard, R. 17, 20, 21, 23, 24
Boğ kalesi 418
Boğa el-Kebir 341-349, 351, 355, 359, 361, 362, 370, 480,
Boğaz 287
Boğaziçi 437, 481, 489, 577
Boğazköy 44, 45, 46, 66
Boldağ 54
Borboridesler 176
Borçalı ırmağı 34, 530, 597
Boşat 138
Botan (çayı, suyu) 47, 74, 75, 84, 112, 136, 249
Botan ırmağı bkz. Kentrites
Bourgogne 375, 474
Bouzes 232
Brosset 183, 194, 209, 230, 232, 280, 294, 365, 407, 415, 416, 426, 428, 450, 457, 464, 465, 471, 476, 490, 495, 514, 523, 525, 529, 596
Budizm 171
Buğuti dağı 30
Bukellarion 320
Bulgar(lar) 313, 320, 499, 511, 512, 573, 587, 609
Bulgaristan 51 1, 527, 535, 547
Büveyhî emirleri (Büveyhoğulları) 327, 472, 495
Büveyhoğulları bkz. Büveyhî emirleri
Büyük Ağpag 58, 282, 339, 343, 416, 417, 542
Büyük Zap 48, 49, 51, 265, 280, 282, 318, 339, 419, 573
Büyüktüy bkz. Tu

Cabağçur 26
Caelius Pollion 104
Cafer 552
Cagadk 491, 533
Cagug bkz. Cahug
Cahan/Çahan 485, 620
Cahap ibn-Sevada I (Ala Cahapi) 317-319, 327-329, 335, 338, 357
Cahap (Şapah) ibn-Sevada II 357
Cahap sülalesi 335
Cahug (Cagug, Cakhug) 247, 384, 417-419
Caius Sezar 102
Cakhug bkz. Cahug
Caligula 104
Cantal 22
Capet 443, 444, 473, 474
Caracalla 110
Carcopino 97
Carrah 303
Carus 112, 113
Cavakh bkz. Cavakheti
Cavakheti (Cavakh) 258, 336, 370, 527, 537, 549, 596
Celile bkz. Galile
Cengiz Han 194
Cerablus 67
Cesar 487, 500
Cesareia bkz. Kaisareia
Ceyhan (Pyramos) 500
Cezire-i ibn-Ömer (Cizre) 86, 89, 99, 112, 136, 405
Champagne 375
Charles (Kel) 158n
Christensen 223
Chronique Géorgienne bkz. Gürcü Vakayinamesi

Cıncğug 559, 560
Cırmay bkz. Botan
Cıvan 260
Cıvanşer 324, 462, 463, 470, 477
Cıvaş (Cıvaşrod) 416, 417, 419, 492, 543
Cıvaşrod bkz. Cıvaş
Cibgu bkz. Cibğu
Cibğu (Cibgu) 264, 265
Cilo dağı 50
Civan kale bkz. Abnikon
Cizre bkz. Cezire-i ibn-Ömer
Claude Cahen 608
Claudia (Hısn-Kalaudiya) 308, 320
Claudius 91, 104
Clmar bkz. Culamerk
Cocig 495, 515
Comito 230
Coni 41
Constans 135
Constantinus 121, 123, 124, 127, 134
Constantius 130, 134, 135
Contra Gentiles 172
Cor 194
Corbulo 105, 106
Corcin 459
Coucy 443
Covaş 384, 404
Crassus 98-101
Cudi dağı 52, 60, 282
Cuğmar kalesi 542
Culamerk (Clmar, Hubuşkia, Khubuşkia) 49, 50, 54, 57, 58, 60, 61, 68, 115, 282, 339, 351, 411, 417, 542
Culfa 19, 26, 27, 79, 285, 379, 417, 445, 492
Cumhuriyet 92
Cusas-trun bkz. Kyzistra
Cylakes bkz. Cylax
Cylax (Cylakes) 139, 140, 144, 145

Çagatk 21, 273, 314, 439
Çağatay 57
Çağgacur 238
Çakırhüyük bkz. Keysun
Çamçiyan 407, 533, 607
Çam-mıri 30
Çanakkale Boğazı 501
Çaneti 584, 589
Çar 243
Çarmurlu 541
Çelebibağı 59
Çermatzor 248, 296, 418
Çıldır (Bağagatsis) gölü 52, 56, 64, 536
Çımçım 594
Çımışgik (Tzimiskes) 467
Çırervej dağı 216
Çın 150
Çin 23, 111, 171, 279
Çoğ 266
Çola 184
Çonag bkz. Sahak (Manazgerdli)
Çormayri (Tzourmere) 494, 598
Çors bkz. Tornavan
Çortvanel 501, 538, 575
Çoruh (ırmağı, nehri, vadisi) (Akampsis) 18, 44, 56, 133, 163, 243, 280, 307, 324, 328, 337, 344, 347, 518, 584, 589
Çuğa 295

Dacad Antzevatsi 320, 321
Dacad Kınduni 197, 198, 204
Dacad Rışduni 129
Dadarşiş 74
Dadoes 260
Dadyma (Tadim) 243
Dagobert 507n
Dağ (Tağ) 204
Daklar 66
Daniel 119, 146, 167, 168
Dara (Sünik beyi) 163
Dara 237, 238, 242, 479
Dara/Darius I 73, 74
Dara III 77
Daralar 97
Daranalis bkz. Taranağik
Dardanos barış antlaşması 83
Dareios 74
Darende btz. Taranda
Darial geçidi 208
Daron 75
Daron(lu/lar) (Muş, Taraunitis) (ovası, prensliği) 21-23, 26, 28, 44, 52, 75, 79, 105, 115, 121, 123-125, 128, 132, 166, 167, 179, 181, 191, 217, 224, 228, 236, 241, 261, 266-271, 274, 279, 285, 306, 308, 314-318, 325, 328, 330, 333, 334, 336-342, 345, 349, 354, 355, 358-361, 365-378, 405-407, 436-438, 460, 465, 477, 480-487, 489, 493, 496, 501, 502, 511, 520, 521, 528, 544, 549, 562, 566, 574, 587, 592, 593
Daronk şatosu 141
Daryal geçidi (Der-i Alan) 224
Daryal geçidi bkz. Alanların Kapısı
Daşir 202, 206, 301, 370, 424, 426, 430, 435, 446, 485, 496, 497, 508, 509, 518, 524, 530, 550-552, 557, 564, 565, 581, 596, 598, 601, 620
Datana 50
Datev (manastırı) 422, 462, 463, 470, 471, 475
Davatanos (Tavadanos) 595
Davuş 530
Davut (kral) 280
Davut (Peygamber) 222, 601
Dayk 129
Dayk(lı) (Tao) (dağları, vadileri) 18, 130, 163, 200, 208, 211, 215-217, 280, 286, 287, 290, 291, 293, 298, 300, 301, 306-308, 317, 319, 328, 329, 337, 364, 371, 372, 410, 426, 467, 490, 491, 493-495, 501, 502, 504-506, 512-516, 518, 520-523, 525-527, 535, 545, 564, 573, 574, 582, 584, 585, 596, 598
Daykryan 416

Dayukku (Deiokes) 57, 58
de Bailleul, Roussel 612-614
de Morgan, Henri 41
de Morgan, Jacques 27, 30, 34-36, 41
Deccal 289
Deeters, Gerhard 71, 72
Değer 31
Deikoes bkz. Dayukku
Delaporte 44
Delibala 52
Dellius 100
Demetre 503, 509
Der Mkrttschian/ Mıgırdiçyan, Kalust 282, 462, 491
Derbent (boğazı, geçidi) 58, 107, 192-194, 199, 200, 303, 304, 321
Dercan bkz. Tercan
Dercen bkz. Tercan
Der-i Alan bkz. Daryal Geçidi
Dersim (dağı, silsilesi) 21, 22, 44, 46, 47, 61, 64, 67, 79
Deruni(ler) 313, 314, 318
Derxene bkz. Tercan
Derzene bkz. Tercan
Destgerd 251, 253, 265
Develi bkz. Gabadonia
Develi-Karahisar 617
Deylem/liler (Gilan) 252, 456, 460, 538, 539
Dığmud (Akçay) (ırmağı) 197, 198
Dılkhum 571, 581
Dımorik (kalesi) 19, 60, 129, 137, 142, 200, 227, 280
Dırbaduniler 197
Dırtad (mimar) 490
Dırtad I (Tiridates, Khosrov *Medz*) 104-107, 110-112, 115, 118, 119, 123, 124
Dırtad I (Otmuslu, patrik) 311
Dırtad II 110
Dırtad III 110, 112, 113, 118-121, 123, 124, 279
Dıvaradzadap 26, 584
Dıvin(li/ler) 22, 29, 126, 157, 160, 162, 188, 207, 210-213, 216, 220-223, 228, 231, 233-235, 240, 242, 244, 246, 253-260, 262, 263, 272-274, 279, 280, 285, 286, 288, 290-293, 296, 300-302, 304, 305, 311-314, 319, 322-324, 326, 329, 330, 334, 335, 344-346, 357, 365, 366, 370, 375, 379-381, 408, 424, 429, 430, 432, 433, 440, 442, 443, 445, 449, 452-454, 457, 492, 499, 512, 518, 535, 550, 551, 561, 562, 565, 568-570, 573, 586, 609, 619
Diauehi 53, 63
Diauhi 52
Dicle 19, 46, 51, 74, 75, 80, 84, 92-96, 112, 135-137, 359, 436, 466-468
Dignuni 126
Dikran (*marzban*) 492, 493
Dikran (*vartabed*) 528
Dikran III 102
Dikran IV 102
Dikran V 105, 106
Dikran VII 128-131, 133, 134, 138
Dikran/Tigran (Büyük) 56, 72, 81-86, 88-98, 100, 101, 106, 116, 622
Dikranagerd (Tigranokerta) 86, 88, 91-93, 104-106, 136, 138, 143, 263
Dilican 34
Dinth 169
Diocletianus 112, 157
Diodoros (Sicilyalı) 80
Dion Kassios 107
Diorphon 114
Dioskoros 554
Dir(ots) Pakraduni 195
Diran 129, 130
Diranun Gapanetsi 578
Direriç 228
Divdad 410, 412, 424
Divriği bkz. Teprike
Diyarbakır bkz. Amid
Diyar-Mudar 323
Doğanşehir bkz. Zapetra
Doğodap 613
Doğs (Toğs) 381
Doğu Beyazıt bkz. Tarünk
Dohuk 54
Dosb bkz. Van
Dördüncü Ermenistan 469
Dravidler (Mundalar) 70
Dugdami bkz. Tuktamme
Dulaurier 235, 416, 620
Duluk 479
Dunk (Dus) 380
Duruperan 22, 26, 28, 282
Dus bkz. Dunk
Dusraddha 43
Dzağgadz bkz. Dzağgodın
Dzağgodın (Dzağgadz) 190, 214, 451, 461, 513, 522, 524
Dzağgots 557
Dzağgotsatzor (vadisi) 490, 529
Dzağig 217
Dzamındav bkz. Tzamandos
Dzığug 263, 280, 331
Dzidzernagapert 570
Dziranig tepesi 478
Dzitariç 261
Dzopk 26, 51, 79, 80, 82, 91, 105, 106, 120, 124, 136, 163, 192, 219, 288, 460, 461, 477, 520
Dzopk *Medz* bkz. Sophanene
Dzopk Şahunots bkz. Sophene
Dzoroked 496, 497
Dzump 515
Dzvig (Tzvig) 206, 207

Ebu Ali el-Hasan 500, 512
Ebu Dulaf Şaybanî 492
Ebu Muse İsay 346
Ebu Sabbah 327
Ebu Said Muhammed ibn-Marvazî 338, 339
Ebu Tağlib 484
Ebu'l Abbas 307, 333
Ebu'l Hacı 458, 459
Ebu'l Heyca ibn er-Ravad (Salar) 492, 498, 499, 505, 507, 543

Ebu'l Heyca ibn-Rabibeddevle 550
Ebu'l Kasım 484
Ebu'l Makhra ibn-Musa ibn-Zorara 405
Ebu-Cafr Ardzıruni 351
Ebu-Dulaf 498, 499
Ebukara bkz. Epikurha
Ebulesvar 535, 551, 552, 561, 562, 565, 568, 569, 584, 586, 609, 619
Ebu-Morvan 382, 385, 386, 404-408
Ebu-Muse İsay 346, 349
Ebu-Rayta 331
Ebusakr Vahuni 407, 420
Eçmiyadzin (Vağarşabad) 26, 30, 31, 60, 109, 110, 112, 115, 119, 126, 140, 171, 172, 181, 216, 220-222, 263, 264, 271, 279, 286, 294, 431, 442, 457, 492, 529, 530, 546, 597
Edessa (Osroene, Urfa) 43, 44, 84, 86, 99, 118, 122, 168, 169, 261, 274, 323, 467, 471, 484, 551, 549, 551, 595, 607-610, 612
Edirnekapı 579n
Efes bkz. Ephesos
Ege 48
Egerler 311
Egerya bkz. Kolkhis
Eğil bkz. Ankğ
Eğnud bkz. Oğnud
Eirene 320
Ekbatana (Hemedan) 57, 84, 86, 262
Elam(lılar) 62, 68
Elbistan bkz. Tavplur
Elegeia (Ilıca) 107, 109
el-Emin 329
Eleşkirt bkz. Alaşgerd
el-Farikî 610
el-Hadî 322
el-Harisat bkz. Aretas
Eli 417
Elian 331
el-Mansur 307-311, 314
el-Mehdi 320, 321
el-Mekin 613
el-Memun 329, 333
el-Muhtedi 362, 373
el-Müstain 353
el-Velid 300, 301
el-Yemenî 365, 370
Emesa (Hımıs) 85, 105, 479, 488
Emevi(ler) 304, 306, 308, 323
Emirdağ 494, 495
Emran 539
Enoş 176
Enzeli 607
Ephesos (Efes) 169
Epikurha (Ebukara) 331
Epiphaneia **543**, 554, 570, 582, 587, 588
Epiphanos 132
Er Sıgun bkz. Ersığın
Er Sogun bkz. Ersığın
Erad 536
Erato 102
Erciş bkz. Arceş
Erek bkz. Varak
Erevel ovası 163
Ereyuk 42
Erez bkz. Erzincan
Ergani 44, 48, 594
Ergani bkz. Argni
Erginay 260, 261
Erınçag (Alinca) kalesi 298, 429, 432, 433, 445
Eriaki (krallığı) 53, 56
Erigan kalesi 414
Erimena 62
Erivan (havzası, ovası) 22, 23, 26, 27, 30, 53, 80, 86, 194, 242, 260, 288, 293, 304, 334, 430, 538, 566, 570, 597
Erivarats-Aranan ovası 362
Eriza bkz. Erzincan
Ermeni Arkeoloji Heyeti 42
Ermişlerin Tarihi 286
Erna 416
Ersığın (Er Sıgun, Er Sogun, Gıdric) 609-611
Erzınga bkz. Erzincan
Erzincan (Agilisen, Erez, Eriza, Erzınga, Keltzene, Yegeğiats) 18, 21, 23, 25, 26, 69, 79, 101, 115, 116, 119, 121, 124, 144, 151, 152, 157, 159, 160, 163, 176, 192, 218, 290, 347, 438, 481, 482, 521, 535, 584, 588, 590, 591
Erzurum (Garin, Theodosiopolis) 21-24, 44, 79, 160, 163, 176, 179, 215, 218, 223, 224, 231, 237, 238, 242, 243, 248, 249, 256, 260-263, 273, 290, 292, 297, 307, 309, 312-315, 320, 337, 352, 378, 380, 438, 460, 466, 467, 478, 494, 495, 516, 519, 522, 528, 535, 545, 546, 549, 569, 574, 578, 585, 586, 589, 590, 595, 598, 610, 614
Esayi I (Yeğibadruşlu) 323, 324
Esdras bkz. Ezr
Eski Ahit 211, 604
eş-Şaybanî 325
Etiuni 53, 56, 63
Etrüsk 64
Eudoksos 68
Euripides 81, 99
Euthymios (Tefsirci) 495
Eutropius 86
Eutykhes 228, 364
Evthymos 495
Eylar 30
Eyub 529-n
Ezr (Yezr, Esdras) 272
ez-Zuhra 613

Farmakovski 41
Faruk-Hürmüz 274
Fazl 509, 525, 619
Fenike bkz. Phoinikia
Fers 513, 515, 546
Fırat (havzası, nehri, vadisi) 19, 22-24, 33, 44, 47, 56, 61, 63, 67, 74, 75, 80, 82, 83, 91, 96, 99, 106, 108, 121, 146, 159-161, 164, 176, 192, 237, 243, 260, 289, 309, 336, 347, 358, 359, 403, 437, 438, 465,

466, 468, 469, 476, 486, 494, 520, 521, 541, 590, 591, 608, 620
Filistin 86, 97, 285
Firavun(lar) 222, 427
Firuz (Beruz) 205-209, 215, 219, 222, 227
Firuz-Kubad 225
Flandre 375
Flavius Josephus 85
Flodoard **367**
Florentius 192
Forrer 67
Forum 106
Frahat (Hırahad) 238
Francia (Occidentalis) **158**, 364
Francia Orientalis 158n
Frank(lar) 158n, 360, 403, 583, 584, 607, 610, 612
Frankopulos 595
Fransa 22n, 70, 158-n, 306, 364n, 367n, 375, 439, 443, 444, 447, 469, 473, 474, 507n, 530, 622
Fransız(ca/lar) 114, 172, 212n, 367, 381
Fransisken 461
Fravardin 240
Fravardin bkz. Hırardin
Frig(ler/ya) 14, 58, 60, 61, 66-70, 72-74, 114-n, 116, 337, 535, 608, 609, 614
Froissart 172

Gabadonia (Gavadanek, Khavadanek, Develi) 541, 594
Gaban 470, 485, 524, 552
Gablutz 371
Gabudakar manastırı 460
Gabudru (Kapetru) 575
Gabuyd dağı 200
Gabuyd-Pert (Mavi Kale) 432
Gacgakar 337
Gadramite (Gatramide) 490, 507, 508, 529, 530
Gag kalesi 509, 524
Gagenig 412
Gagik (Ağvan gatoğigosu) 462, 470
Gagik Ardzıruni 309, 310
Gagik Ebu-Morvan 362-369
Gagik I 505-508, 511, 513, 515, 518, 522-525, 527, 529, 530
Gagik II 555, 557, 558, 560-563, 565-567, 603-605, 611, 615-620
Gagik Mamigonyan 251
Gagik-Apas 565, 581, 582, 584, 600-602, 615, 617, 619
Gağamakhiats 270
Gağangayduk 266
Gağzıvan (Gağzovan, Kağızman) 357, 408
Gağzovan bkz. Gağzıvan
Galane 567
Galile (Celile) 488
Galya 48, 72, 194
Gamsaragan(lar) 133, 194, 202, 204, 207, 213-215, 217, 218, 221, 269, 270, 278, 279, 288, 298, 317-319, 326, 328
Gamurçatzor (manastırı) 460, 477, 528
Gandhara (Kandahar) 111
Gandzak 263, 265
Gankark (Gankarni) 214, 596
Gankarni bkz. Gankark
Gankovar bkz. Kangvar
Gardaban bkz. Gardman
Gardman (Gardaban, Kartapan) 142, 174, 176, 263, 265, 273, 346, 347, 349, 371, 372, 431, 443-447
Garen Saharuni 197
Gargar/Karkar(on) (Gerger) 19, 267, 468, 595
Garginyan 386
Garimmu 67
Garin bkz. Erzurum
Garmıragel 513-516
Garmir ırmağı 417
Garmir manastırı 461
Garmir-vank bkz. Hıntzuts manastırı
Gatramide bkz. Gadramite
Gaurek 56
Gauthiot, R. 113
Gavadanek bkz. Gabadonia
Gavagerd 325, 332, 334
Gâvurkale 32
Gayan 496, 530
Gayodzın 496, 530
Gazne(liler) 551,571
Geğarck (Keğarck) kalesi 430
Gence (Kantzag, Yelizavetpol) 18, 31, 34, 36, 40-42, 69, 127, 136, 141, 142, 149, 241, 244, 263, 337, 347, 509, 524, 525, 527, 535, 586, 619
Geneviève 507n
Georges Dumezil 171
Gerger bkz. Gargar/Karkar
Germania 158n
Germanicus 103
Germanikeia bkz. Maraş
Germen(ce) 65, 71, 158n, 160
Germili bkz. Lykos
Getin 238
Getler 66
Ghirshman 111
Gıdric (*işkhan*, prens) 347, 349
Gıdric bkz. Ersığın
Gideon 211
Gilan bkz. Deylem
Gilzan 49-51
Gimirri(ler) 60, 66
Giorgi (Kurken) I 526, 527, 530-536, 543, 545, 547, 548, 550
Giorgi (Kurken) II 435, 436, 442, 444-447, 450, 464, 465, 503, 504
Giorgi I Ağtsepel 503
Giragos (papaz) 555
Giragos Kantzagetsi 374, 469, 477, 554, 566, 615, 618
Giresun bkz. Kerasountos
Gizistara bkz. Kyzistra
Gobazes II 230
Goçazgaz 472
Godayk 29, 242, 304, 346, 449

Godid Amaduni 247, 248, 251, 252
Godom 456
Godor (Godorots) 382, 404, 407
Godork kalesi 478
Godorots bkz. Godor
Godur 31-33
Gogarene bkz. Kukark
Goğ bkz. Kolaver
Goğp 273, 314, 421, 439, 440, 449
Gokhbanig 362
Gomer/Komer 373n
Gomidas 271, 272
Gonstantin 549, 581
Gop 53
Gor (Kor) Marzbeduni 470, 471
Gorcayk (Karduene) 19, 112, 120, 129, 282, 339, 419, 459, 542
Gorcunik 416
Gordios(lar) 67, 68, 81, 82
Gordyanalılar bkz. Kürtler
Gori 26, 214
Gorigyan 497, 508, 509
Goris 32, 34
Gorneæ bkz. Karni
Gorpulağ 32
Gortuk (Korduene) 120, 137, 142, 248, 382
Gorün (Küçük) 172
Gorün Ardzıruni 301
Gorün *Iskançeli* (Harika Gorün) 167, 169-171, 173, 175
Gosdiank 513
Goşovank bkz. Horomots manastırı
Got (Adieaman) 370, 421
Gotik 168
Gotlar 113, 139
Gökçe göl bkz. Sevan
Göksun bkz. Kokoussos
Gölbasan 52
Göle bkz. Kolaver
Göynük suyu 520, 589
Græci 73
Grecunik 419
Greenwich 570
Gregoryen (Kilisesi) 127, 257, 259, 274, 299, 460, 463, 464, 470, 476, 478, 491, 500, 509, 518, 611
Grek(çe/ler) (Kilisesi) 26, 27, 44, 45, 48, 50, 51, 64-66, 68, 69, 72-77, 78-81, 83, 85, 86, 88-93, 97-99, 108, 113, 114, 116-118, 120-123, 132, 143, 144, 150, 159, 161, 165-169, 172, 175, 180, 207, 212n, 224, 226, 227-229, 235, 239-241, 256-258, 260-262, 272, 273, 275, 278, 287, 288-291, 296, 297, 313, 320, 323, 347, 354, 363, 403, 411, 425, 439, 460, 464, 469, 472, 476-478, 486, 487, 489, 491, 493, 494, 499, 500, 518, 520, 522, 523, 528, 541-545, 562, 567, 574, 579n, 601-603, 610, 611, 615, 616, 618, 620, 622
Greksever 257, 259, 274, 290, 292, 293
Grousset 233n
Gtanots 422
Guaram 232, 370, 371
Gugu bkz. Gyges
Guğan vadisi 386
Guğanovid 416
Gumayr 311
Gumgum 26
Guras 92
Gurdig Mamigonyan 344, 347, 348, 354
Gurdi-Gordios 67
Gurgan (Vergan, Hyrkania) 252
Gurgenes (Kurken) (İberya prensi) 225, 230
Gurgum bkz. Maraş
Gurigi dağı 200
Gurija 18, 232
Guşnasp Vahram 233
Guşnaspdadh 220
Gümrü bkz. Aleksandropol
Gümüştigin 608
Gürcistan(lı) 40, 97, 206, 209, 233, 236, 259, 291, 292, 294-296, 311, 324, 325, 329, 332, 335-337, 345, 352, 370-372, 376, 409, 410, 422, 423, 425, 426, 430, 434-436, 445, 446, 449, 457, 463, 477, 482, 491, 502-504, 509, 515, 518, 521, 523-527, 530-532, 535, 536, 543, 545, 546, 548, 550, 552, 560, 565, 570, 574, 575, 585, 588, 596, 601, 612, 619
Gürcü Kilisesi 257, 259, 526
Gürcü Vakayinamesi (*Chroniqu Géorgienne*) 294, 336, 371, 409, 494, 495, 596
Gürcü Yıllıkları 435, 504, 526
Gürcü(ler/ce) 17, 71, 79, 104, 171, 209, 232, 258, 261, 290, 291, 294, 295, 301, 311, 322, 324, 370-372, 376, 377, 423, 430, 441, 443, 445-447, 449, 460, 465, 467, 491, 492, 494-496, 501-503, 506, 509, 512, 514, 516, 518, 523, 525-527, 531-534, 536, 537, 547, 552, 553, 565, 568, 570, 574, 575, 582, 588, 589, 596-598, 610, 612
Gürün 67
Gyges (Gugu) 61, 68

Ğabeli 32
Ğalaç gölü 33
Ğalaiçi bkz. Persi
Ğazar Parbetsi 27, 159, 162, 165, 167, 170, 173, 177, 178, 183-185, 187-193, 195-205, 207, 208, 211, 213-223, 227, 276
Ğevont (Aziz) 197, 198, 201, 202, 205, 285, 288, 293-296, 299, 300, 301, 303-315, 322, 323, 330
Ğevont (İçevanlı) 205

Ğevont (Leonce) (Vanantlı) 169
Ğevont (papaz) 188
Ğevont (Yerasdlı) 228
Ğevont Movsesyan/Lévond Movsêsian 206, 509
Ğevontçular 204, 205
Ğogorovad 342
Ğükig 419

Habib bin-Mesleme 288, 292
Habur 46, 59
Hacğar 31, 32
Hacı Halil 33
Hacı-bağır 30
Haçik (Sağır) 558, 559
Haçik I Arşaruni 477, 478, 486, 496, 499, 500, 510, 529, 560, 569
Haçik II 578-580, 602, 620
Haçik-Gagik 404
Haçik-Gagik Ardzıruni 382, 407, 408, 411, 412, 416-420, 426-429, 431-433, 436, 438, 439, 441, 449, 451, 453-458, 482
Haçlılar 551
Haçün 242
Hadav 590
Hadrianus 108, 109
Hafcic bkz. Havçiç
Hagar ırmağı 452
Hagia Maria (Surp Maryam, Surmari, Sürmeli) 556, 570, 597
Hagios Gregorios 570
Hagop (Nisibisli) 125
Hagop (Sanahinli) 604
Hagop (Sünik piskoposu) 462, 470, 508
Hagop Karapnetsi 603
Hağatsovid 414
Hağpad (manastırı) 40, 370, 471, 496, 578, 621
Hâkimler 211
Haldi (tanrı) 51, 53, 54, 58, 63, 68, 70
Haldi(ler) 53, 63, 249
Halep 56, 327, 467, 468, 472, 483, 551, 612
Halfeti 56
Halid ibn-Yezid ibn-Maziyad (Hol) 334-336
Haliç 579n
Hallstatt 35, 40
Halys bkz. Kızılırmak
Hamadan 256
Hamam 323, 382, 462
Hamazasp Ardzıruni 309, 310, 313-315, 317, 318
Hamazasp Mamigonyan 151, 166, 181, 198, 204, 231, 232, 248, 291-293
Hamazaspuhi 141
Hamazaspyan 181
Hamdanî(ler) 327, 467, 468, 472, 479, 483, 484, 512
Hamdun 472, 473
Hampayrazan 411
Hamza-Hacı bkz. Amorion
Hani bkz. Kemah
Hanlar bkz. Helenendorf
Hanlıca bkz. Marmaşen
Hannibal 80
Hantchar, Franz 31, 36, 41
Hanzet bkz. Hanzit
Hanzit (Anzathene, Anzethene, Anzitene, Hanzet, Khanzet, Khanzit) 19, 26, 28, 44, 49, 57, 59, 79, 142, 160, 219, 226, 231, 238, 243, 336, 468, 484, 512, 520, 584, 590
Hapel 512
Harav 590
Harbig 580, 581
Haris ibn-Amru 303
Hark 26, 267, 485, 494, 522, 542, 587
Harmozike bkz. Mtskheta
Harput (Kharpert) 19, 44, 67, 70, 78, 243, 238, 460, 484, 493, 520
Harran (Karrhai) 44, 99, 299, 330
Hart bkz. Kherti
Harun 458n
Harun ür-Reşid 325, 326, 327
Hasan (derebeyi) 367, 411-413
Hasan Ardzıruni 559, 560
Hasan Havnuni 425, 426
Hasan ibn-Kahtaba 311, 320
Hasan Kıntuni 408
Hasankale 523, 536
Haşdenk bkz. Haşdiank
Haşdiank (Haşdenk, Asthianene) 26, 160, 192, 217-219, 226, 231, 243, 261, 266, 267, 269, 270, 288, 477, 520, 574, 588
Hatsegats 166
Hattuş 45, 66
Havçiç (Hafcic, Khabzitzin) 22, 26, 521, 589
Havnevan vadisi 34
Hay 73
Hayasa 44-46
Hayasdan (Ermenistan) 44, 65, 73, 76, 113, 245, 275, 277, 297, 309, 412, 432, 463, 487, 537, 549, 560, 593, 605
Hayg 73, 279, 373n
Haygan 48, 72, 114, 128, 174, 177, 178, 219, 222, 230, 231, 248, 250, 252, 261, 271, 278, 280, 306, 308, 311, 329, 423, 465
Hayots-tzor 52, 351, 542
Hazar (denizi) 18, 27, 143, 193, 201, 228, 252, 264, 265, 294, 303, 304, 325, 610
Hazar Kapıları 224, 321
Hazarlar 264, 266, 295-297, 303, 304, 321, 324, 325, 347
Hazt 216
Heinrich I 158n
Hekataios 73
Hekatompylos 86
Helen(ce/ler) 67, 73, 81, 85, 86, 88-90, 97, 99, 113, 114, 171, 172, 207, 209, 233,469, 502, 568
Helene 359
Helenendorf (Hanlar) 31, 36
Helenistik 77, 81, 114, 171, 284
Helenizm 78, 80, 88-90, 98, 113, 161

Hemedan bkz. Ekbatana
Heniokeler 108
Henoş 528
Henotikon 227, 228
Hephaistos 116
Her bkz. Khoy
Herakleia (Konya Ereğli) 320n, 466
Herakleios 247, 248, 260, 262-265, 270-275, 287, 325
Herakles 115
Herat (Aria) 184, 219, 254
Heret(liler) 525, 537
Hermes 116
Herodotos 66, 68-70, 74
Hervé 588, 595
Hetum 194
Hımayag Abahuni 253
Hımayag Mamigonyan 151, 179, 181, 192, 199, 200, 206, 207
Hımayag Timaksiyan 193, 197
Hıms bkz. Emesa
Hırahad bkz. Frahat
Hırahad Gamsagaran 211, 213, 215-217
Hırarad (Phraates) 185
Hırardin (Fravardin) 239
Hıratamizt (Rhadamiste) 104, 105
Hırazdan (Razdan, Zanga, Zengi) 242, 260, 272, 332, 334, 430, 558, 566
Hıripsime (Azize) 119, 271, 529
Hıripsime (prenses) 328, 339, 340, 343, 344
Hıristiyan(lar/lık) 81, 113, 114, 143, 155, 167, 173, 195, 196, 204-207, 209, 210, 229, 230, 232, 233, 279, 304, 306, 307, 310, 322, 345, 346, 350, 380, 405, 406, 411, 412, 414, 432, 437, 443, 445, 448, 456, 457, 463, 466, 469, 470, 476, 479, 487, 488, 495, 498, 499, 503, 506, 510, 512, 514-516, 518, 525, 538, 540, 541, 552, 561, 568, 572, 577, 583, 586, 592, 594, 601, 603, 605, 610, 611n, 615
Hısn-Kalaudiya bkz. Claudia
Hıveğs 406
Hieraks 78
Hierapolis (Menbic) 479, 608
Hilarion 519
Hilarvada 56
Hindistan 86, 111, 241, 599
Hınıs havzası 26
Hint(liler) 43, 62, 65, 111, 115, 116, 143, 171, 427
Hint-Avrupa(lı) 43, 45, 48, 61, 64-67, 69, 71, 72, 622
Hint-İskitler 184
Hıntzuts (Garmir-vank) manastırı 460, 478, 528
Hipparkos 219
Histoire de Siounie (Sünik Eyaleti Tarihi/*Badmutyun Nahankin Sisagan*) 259, 462, 471
Histoire du Taron (Daron'un Tarihi/*Badmutyun Daroni*) 266
Hişam 303, 304
Hitit(ler) (imparatorluğu) 41, 43-47, 66, 67
Hititçe 66
Hivor 411
Hocalı 36, 41
Hoğts 406
Hol bkz. Halid ibn-Yezid ibn-Maziyad
Homeros 41, 150, 155, 267
Honaz bkz. Khonai
Honi (Hunu) 620
Honigmann 494, 496, 501, 520, 527, 536, 542, 543, 548, 570, 587, 597, 598
Horasan 84, 204-206, 246, 252, 253, 296, 311, 314, 327, 571
Horasan-salar 594, 595, 607
Horometsi bkz. Horomots
Horomots(mark/vank) (Horometsi, Goşovank) manastırı 325, 460, 477, 492, 507
Hoşap (ırmağı) 52, 542
Hotanlı 53
Hovap (Dıvinli) 323
Hovhannes (Ağvan gatoğigosu) 472, 476, 477
Hovhannes (Khoytlu) 349
Hovhannes (patrik) 439, 442, 443-445, 450, 451
Hovhannes (Sasunlu) 349
Hovhannes II Kapeğyan 234
Hovhannes III (Otznetsi, Otzunlu) 301, 302
Hovhannes IV 348
Hovhannes IV (Ovalı) 334, 462
Hovhannes V *Gatoğigos* (*Badmapan*) 228, 229, 256, 271, 272, 274, 275, 289, 293, 298, 299, 302, 309, 314, 323, 325, 334, 345, 350, 353, 354, 356, 357, 367-369, 373-375, 378, 379, 381, 382, 384, 405, 406, 409, 410, 413, 416, 421, 424-426, 428-430, 435-437, 440-442, 445, 452, 453, 461
Hovhannes *Gozern* (Daronlu Hovhannes) 528, 544
Hovhannes Kurken bkz. İoannes Kurken/Kurkuas
Hovhannes Mamigonyan 241, 245, 246, 266, 268, 270
Hovhannes Mantaguni 211, 216, 213, 221-223
Hovhannes Mayravanetsi (Mayravanklı) 271, 273
Hovhannes-Sımpat 507, 508, 522, 530-534, 543-545, 548, 550, 552-556, 558
Hovsep (Ağvan gatoğigosu) 554
Hovsep (Bağinli) 169
Hovsep (başrahip) 478
Hovsep (Hıntzutslu) 528, 544
Hovsep I (Hoğotsimli) 182, 185, 192, 197, 198, 201, 202, 204, 205

Hovsep II (Parbili) 325
Hovsep Garic 325
Höyük 66
Hreçmunkh 264
Hrophanos bkz. Rufin
Hubuşkia bkz. Culamerk
Hubuşna 60
Hugues Capet (Büyük) **364**, 375
Hukkanas 46
Hun(lar) 154-156, 184, 186, 192, 194, 199, 201, 203, 206, 208-210, 212, 214, 224, 229, 236, 248
Hunagur 154
Hunaragerd 380
Hunu bkz. Honi
Hurri (Mitanni) krallığı 43, 44, 46, 48, 53, 63
Husig 128, 129, 131
Huzistan (Susiane) 138, 173, 179, 186, 202
Hübschmann, H. 65, 114, 288
Hüne-vank manastırı 509
Hürmüz II 125
Hürmüz IV 238, 240, 252
Hürremî 331
Hüsrev 107
Hüsrev I Anuşirvan 229, 230, 232-238
Hüsrev II Perviz 240-242, 244-247, 251-254, 257, 260-262, 265, 266, 270, 271
Hüsrev-şnum (Hüsrev'in Neşesi) 253
Hyrkania 251-253, 257, 271, 280
Hyrkania bkz. Gurgan

Iğnud bkz. Oğnud
İkonion (Konya) 320, 609
Ilgın bkz. Tyriaion
Ilıca bkz. Elegiea
İnçak (İnçakisar) 24
İnçakisar bkz. İnçak
İndruni 343
İndzayk 368, 382, 417
Irak 305, 333, 340, 353, 354, 360
Irakhani şatosu 133
Irkhan 133
Isbantarad 179, 278
Isbantuniler 290
Isdepanos Daronetsi/Daronlu bkz. Asoğig
Isdepanos (Ağvan prensi) 334
Isdepanos (*Der*, Ağvan *gatoğigosu*) 621
Isdepanos (Sünikli) 247, 248, 251, 252
Isdepanos I (patrik) 324
Isdepanos III (patrik) 477, 478
Isdepanos Gun 347, 349, 370
Isdepanos Orpelyan 127, 154, 155, 183, 350, 356, 369, 373, 431, 442, 453, 454, 462, 475, 477, 508, 524, 576
Isdepanos Rışduni 461
Isfahan 252, 571
Isgluniler bkz. Sılguniler
Isper (İspir) 157, 163, 176, 280, 290, 337, 344, 347, 348, 351, 574

Iasites 569
İberya(lı/lar) 43, 48, 79, 84, 89, 92-94, 97, 103-105, 107, 109, 111, 112, 126, 143, 145, 148, 184, 186, 206, 208-210, 214, 215, 217, 219, 225, 228, 230, 232, 233, 238, 240, 242, 243, 258, 263, 264, 322, 324, 325, 329, 337, 376, 380, 406, 409, 414, 445, 449, 491, 501, 502, 506, 560, 565, 568, 571, 573, 585
İbn ad-Dayrani 459
İbn Rüşd 172
İbn-Doke 323, 324
İbn-Grigor 483
İbn-Miskeveyh 459
İbn-Tornig (Pankratios) 483
İbnülesîr 459, 610
İbrahim İnal/Yınal 571, 573, 575, 581, 582, 600
İkonion (Konya) 320, 609
İldaruniani ırmağı 60
İllos (İsaurialı) 226
İlya 171
İmadeddin 610
İmeretya bkz. Kolkhis
İnciciyan 365, 607
İncil 118, 120, 121, 123, 126, 127, 132, 134, 166, 167, 170, 172, 176, 196, 210, 339, 553, 563
İndar 43
İndo-İskit 111
İndra 43
İndus 62
İngilene bkz. Ankğ
İnnagniavank bkz. Surp Garabed
İngiltere 114
İnziti bkz. Alzi
İoane Maruşisdze 503, 504
İoannes 241, 244, 245
İoannes Ksiphilinos 603
İoannes Kurken/Kurkuas (Hovhannes Kurken) 437, 466-469
İoannes Portiz 502
İoannes Tornig 494, 495
İoannes Tzimiskes 467-469, 474, 479, 484-489, 493, 510
İotape 101
İran(lı/lar) (İran Azerbaycanı, Atropatene) 18, 19, 23, 24, 41, 43, 48, 65, 66, 70, 72, 76-78, 81, 83, 84, 86, 88-90, 92, 95, 98, 100-102, 107-109, 111-117, 122, 123, 138, 140, 141, 143, 155, 161, 165-167, 170-174, 178-180, 183, 184, 216, 219, 220, 222, 223, 229, 233, 235, 240, 241, 243, 251, 252, 262, 263, 265, 271, 274, 276-278, 283, 327, 331, 542, 558, 571, 585, 599
İransever 195, 282
İrikva (İrikvaki) sülalesi 52
İrikvaki bkz. İrikva

İritia tepesi 49
İrnuni 53
İsa (Mesih, Peygamber) 118, 161n, 170, 226-228, 267, 274n, 288, 302, 365, 421, 437, 467, 488, 516, 519, 543n, 552, 564, 567, 603, 614
İsaakios Komnenos 614
İse 343
İseda (Seta) 385, 412
İshak 337, 345
İshak ibn-İsmail 336, 337
İskandinavya 25
İskender (Büyük) 77-n, 78, 81, 88
İskenderiye 101
İskit 116
İskit(ler) 61, 66, 67, 69, 84, 107
İskit-Sarmat 107, 224
İslam 194, 285, 289, 304, 349, 358, 374, 410, 430, 437, 440, 465, 469, 475, 512, 525, 560
İsmail ibn-Şuayip 329
İspir bkz. Isper
İsrail 222
İsrailoğulları 456n
İsrayel I 294
İssuwa (krallığı) 44, 46, 47
İstanbul 172
İstanbul bkz. Konstantinopolis
İsuli 594
İşak ibn Müslim 305
İşak ibn-Süleyman 329
İşkhan(ig) 559
İşkugulu krallığı 53
İşpaka 61
İşpuini(ler) 51, 52, 85
İştamani 54
İştar (Asurlu) 116
İtalo-Kelt(çe) 65, 66
İtalya(n) 27, 83n, 93, 231n
İustinianopolis bkz. Martyropolis
İustinianos (komutan) 237
İustinianos I 226, 229, 230-233, 235, 238, 243, 276, 278, 468, 566, 572
İustinianos II 295, 296, 324
İustinos I 228-230
İustinos II 232, 235, 237
İvane Orpelyan 588, 589
İzituş 74

Joinville 172
Josef Trakhaniotes 612
Josephus 107
Jovianus 135, 136, 139, 145
Julianus (Halikarnassoslu) 302
Julianus 129, 130, 135, 136, 138
Julianus Apostata 611
Julianusçular 302
Julius Pelignus 104
Justiniana Quarta 243
Justinus 88, 89

Kâbe-i Zerdüşt 111
Kabil 111, 519
Kabissos 60
Kaçaç 202
Kaçaç Saharuni 216
Kaçperuni 199
Kadıköy bkz. Khalkedon
Kadisiye muharebesi 285
Kafkas(ya) 27, 39, 40, 43, 48, 71, 72, 86, 89, 107, 109, 111, 126, 154, 184, 192, 193, 200, 206, 208, 217, 224, 229, 230, 232, 236, 240, 291, 296, 304, 336, 346, 380, 465, 506, 512, 549, 573, 584
Kağdariç 494
Kağızman bkz. Gağzıvan
Kahetiya(lı/lar) (Kakhetia) 335, 336, 443, 503, 504, 509, 525, 526, 537, 552
Kahnamag 276
Kainepolis 109, 110
Kaisareia (Kayseri, Cesareia) 59, 67, 118, 120, 121, 131, 135, 144, 241, 262-264, 466, 468, 541, 577, 580, 594, 598, 605, 608, 611, 615
Kakhetia bkz. Kahetiya
Kalakhene 69
Kalantar, A. 31, 32, 42
Kalapar İşkhanig 347, 348, 351
Kalekent 36
Kallania 58
Kallimakhos 93
Kalmakh kalesi 328
Kalon-pegadin bkz.Kalon-peğad
Kalon-peğad (Kalon-pegadin) 567, 604
Kam 52
Kamakh bkz. Kemah
Kamakha bkz. Kemah
Kambyses 74
Kamenka bkz. Tepeta
Kanada 25
Kandahar bkz. Gandhara
Kandil dağı bkz. Kop
Kangvar (Gankovar, Kengever) 359, 361, 386, 404, 542
Kantsi 543, 550
Kantzag bkz. Gence
Kantzakon 241
Kapadokya 41, 44, 46, 59, 60, 67, 80-83, 86, 89-91, 95, 96, 104-106, 109, 118, 120, 121, 131, 135, 141, 144, 231, 237, 241, 243, 252, 261-264, 307, 320, 465, 467, 468, 476, 499-501, 510, 511, 541, 542, 559, 567, 568, 576, 577, 594, 600, 602-605, 608, 613-620
Kapeğyan(k/lar) 26, 193, 354
Kapetru bkz. Gabudru
Kapisa 111
Kapriel 499, 515
Kara Dağ 620
Kara Evlatlar bkz. Sevorti
Karabağ (Artsakh, Kaspiane, Khaçen, Muğan) 18, 19, 21, 27, 34, 36, 79, 137, 142, 190, 200, 209, 265, 329, 334, 346, 370, 463, 471, 498, 507, 524
Karabulag 36
Karadağ 34

Karadeniz 18, 76, 200, 232, 307, 347, 423, 537, 610
Kara-Erz bkz. Ardzın
Karallu 57, 58
Karannis 45
Karasu 23, 44, 75
Karasunk (Kırklar) 357
Karaz bkz. Ardzın
Karbeas 358
Karcvil (Kardşuil) Mağkhaz 153
Kardşuil Khorkhoruni 211
Karduene bkz. Gorcayk
Karduklar bkz. Kürtler
Karen(ler) 118, 139, 216, 278
Karenitis 79
Karer dağı bkz. Koher
Kargamış 67
Karia 47
Karikhbed 274
Karitayanig 349
Karni (Aşad, Azad; Gorneæ) (çayı) 104, 126, 194, 242, 256, 272, 274, 285, 364, 373, 413
Karnig manastırı 438
Karolenj(ler) 158n, 327, 360, 367, 403, 447, 447
Karpi çayı bkz. Kasağ
Karrhai bkz. Harran
Kars (krallığı) (Vanant diyarı) 18, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 52, 53, 63, 175, 243, 312, 337, 364, 376, 377, 408, 463-465, 473, 475, 476, 485, 490-493, 497, 505, 513, 515, 521, 533, 548, 550, 581, 582, 584, 598, 600-602, 614, 615, 617, 619
Kartallar Şatosu 268
Kartapan bkz. Gardman
Kartliya 503, 504, 518, 532,, 583, 596
Kasağ (Abaran, Karpi) 26, 60, 286
Kaspiane bkz. Karabağ
Kasrik suyu 542
Kastoria manastırı 526
Kastrokomion bkz. Ogomi
Kaşiari 48
Katakalon Kekaumenos 466, 569, 570, 573-576, 589
*Kataphraktes*ler 93
Kateşo Khorkhoruni 185, 195
Kauri 56
Kavar 422
Kayiane (Azize) 119
Kayladukh 261
Kays(lı/lar) (Kaysik) (emirliği) 317-319, 327-332, 335, 338, 357, 365, 366, 414-416, 543
Kayseri bkz. Kaisareia
Kaysik bkz. Kayslılar
Kazaniak 354
Kazavon 163, 164, 180
Kazrig Timaksiyan 197
Kazvin 360
Keçiler Kalesi 268
Ked 417
Kedapeg 34, 36
Kedig 260
Kedrenos 483, 494, 513, 546, 571
Keğam 32, 33, 510
Keğarck bkz. Geğarck
Keğarkunik (batı Sünik) 331, 334, 369, 407, 421, 422, 431
Keğart (vadisi) 32, 34
Keğartaçur 34
Kel-i Sin geçidi 57
Kelkit çayı/suyu bkz. Lykos
Kelt(çe/ler) 48, 65, 70, 266
Keltzene bkz. Erzincan
Kemah (Hani, Kamakh, Kamakha, Kummakha) 21, 44, 46, 47, 115, 116, 119, 136, 163, 324, 330, 347, 591
Kemaleddin 613
Kemerhisar bkz. Tyana
Kenan Amaduni 163
Kengever bkz. Kangvar
Kentrites (Botan) ırmağı 75, 92
Kerad 419
Keran ovası 321
Kerasountos (Giresun) 231
Kermanige bkz. Maraş
Kers 278
Keşiş gölü 57
Kevork (Lorili) 620
Kevork (Sevorti prensi) 410
Kevork II (Karnili) 343, 364, 367, 373, 376-378, 380, 381, 385, 413
Kevork Aslan 144, 182
Kevork Balgatsi 344
Kevork Hagetsi 343
Kevork Marzbeduni 453, 457
Keysun (Çakırhüyük) 620
Khabzitzin bkz. Havçiç
Khaçadur 578
Khaçen bkz. Karabağ
Khaçyan Aravelyan 285
Khadab 613
Khağamakh (ovası) 236
Khağdik bkz. Khaldaia
Khağdoyariç (kalesi) 494, 522, 545, 546, 569, 578
Khağin 314
Khağkhağ 193
Khaironeia 83
Khakh 144
Khaldaia (Khağdik, Khaldik) 200, 466, 494, 501, 536, 537, 574, 584, 589
Khaldik bkz. Khaldaia
Khalid 595
Khalkedon(cu) (Kadıköy) 226-229, 255-258, 260, 273, 288, 290, 299, 302, 331, 363, 437, 468, 477, 478, 486, 491, 500, 536, 565, 568, 603
Khaltlar 70, 72, 73, 75
Khalybesler 76, 79
Khanzet bkz. Hanzit
Khanzit bkz. Hanzit
Khaparag 343
Kharcok 264
Kharda 59
Kharnurt 52
Kharpert bkz. Harput
Kharsiana 468, 494, 495, 500, 567
Kharton bkz. Kherti
Khat (diyakoz) 133

Khate bkz. Melitene
Khatini bkz. Melitene
Khavadanek bkz. Gabadonia
Khelidonion 570
Khemsdinan 19, 84
Kheroe 299
Kherti (Hart, Kharton, Aydıntepe) 589
Khesos (Aksas, Kisas) 607
Khetrik 550
Khiliokomos 135, 136
Khlat (Ahlat) 22, 28, 29, 125, 280, 306, 308, 314-316, 334, 340-342, 365, 414, 480, 495, 500, 512, 514, 516, 518, 573, 587, 588, 612
Khlatzor manastırı 460
Khodagerats manastırı 471
Khonai (Honaz) 609
Khor Virab (Surp Krikor Kuyusu) 117, 286, 457, 570
Khordzan 590
Khoren Khorkhoruni (Khoren Makhaz) 193, 196, 198, 199
Khoren Makhaz bkz. Khoren Khorkhoruni
Khorkhoruni(k/ler) 193, 261, 290, 496
Khortzen bkz. Khortzene
Khortzene (Khortzian, Khortziank, Khortzen, Khortzenk, Khorzanene, Khorzianene) 26, 79, 160, 163, 231, 477, 520, 574, 584, 589-591
Khortzenk bkz. Khortzene
Khortzian bkz. Khortzene
Khortziank bkz. Khortzene
Khorzianene bkz. Khortzene
Khorzanene bkz. Khortzene
Khosrov (Antzevatsik piskoposu) 462, 528
Khosrov (Gardmanlı) 174
Khosrov II (Küçük) 123-128
Khosrov III 159, 160, 162-166, 173, 174
Khosrov Kapeğyan 197, 343
Khosrov *Medz* bkz. Dırtad
Khosrov Vahevuni 251, 339
Khosrovagerd 126, 216
Khosrovanuş 471, 496
Khoy (Her) 18, 79, 120, 193, 197, 213, 220, 264, 310, 331, 368, 438, 451, 458, 459, 461, 478, 498, 499, 515, 542, 548, 549, 559, 571, 573, 612
Khoyt(lar) 19, 238, 333, 340, 341, 342, 345, 360, 405
Khozan 21, 336
Khrakhad 343
Khram (ırmağı) 34, 300
Khrysokher 466
Khu ovası 146
Khubuşkia bkz. Culamerk
Khuran 282
Khurs (Şirmadzlı) 218
Khurs Sırvantsdiyan 197
Khut 241
Khuzima ibn-Hazım el-Tamimî 322, 323, 325
Kıbrıs 238
Kıdarîler 184, 199
Kiekuni 54
Kığı 26, 79
Kilikya 60, 66-68, 85, 86, 92, 93, 103, 145, 264, 289, 320, 465, 466, 468, 479, 493, 510, 511, 520, 608, 616-618, 621
Kilikya Kapıları 66
Kilkhuvank (Baş Manastırı) 294
Kimmer(ler) 58, 60, 61, 66-69
Kınduni(ler) 199, 202, 290, 441,
Kino tepesi 457
Kint (Daronlu) 132
Kınuni(ler) 130, 185, 199, 204, 211, 214, 229, 282, 318, 319, 343, 414
Kıpçak (Türkleri) 610, 612, 613
Kıpçak 30
Kırk Değirmen 33
Kırklar bkz. Karasunk
Kirruri 48
Kisas bkz. Khesos
Kiştam 56
Kişteir dağı 54
Kitabı Mukaddes 22, 60, 67, 119, 121, 169, 170, 172, 175, 211, 222, 373n, 456n, 529n, 541
Kitabı Mukaddes Şirketi 211n
Kitharizon (Kitriz) 231, 243
Kitriz bkz. Kitharizon
Kiurike I bkz. Kurken II
Kiurike II 503
Kiyustra bkz. Kyzistra
Kızılçay 19
Kızıl-kilise 495
Kızıl-uzun 57
Kızılırmak (Halys) 80, 320n, 437, 466
Kızılvank 37
Klagavank bkz. Surp Garabed manastırı
Klarcet (dağları) 200, 317, 325, 329, 335-337, 345, 352, 370, 380, 422, 445, 491, 503, 526, 596
Kleopatra Selene 82, 85, 88, 95, 101
Knel (Kunel) 127, 132, 147
Knit 176
Koblian 495
Kogovit 21, 22, 126, 132, 141, 242, 264, 280, 285, 286, 288, 295, 314, 317, 436, 451, 457, 522, 524
Koğ 307
Koğon Mihran bkz. Mihran Mihrevantag
Koğt (Koğtan?) 143
Koğtan (Koğtın, Ordubad) 19, 34, 166, 176, 253, 280, 285, 300, 304, 445, 457, 492, 498, 499, 505
Koğtın bkz. Koğtan
Koğyanlar 197
Kohanam dağı bkz. Sebuh dağı
Koher (Karer) dağı 520
Kokoussos (Göksun) 231, 243, 468
Kol bkz. Kolaver

Kolaver (Goğ, Göle, Kol) 18, 79, 317, 324, 329, 335, 337, 345, 352, 370, 422, 445, 491, 503, 527, 537, 549
Kolkhis (Egerya, İmeretya, Kolkhos, Yekiria) 18, 56, 74, 108, 217, 232, 294, 301, 311, 380, 422, 445
Kolkhos bkz. Kolkhis
Koloneia (Şebinkarahisar) 258, 466-468, 591, 608
Kolossai 609
Komana 60, 114, 231, 243, 468, 600, 610
Komana Khrysa (Şahr) 231
Kommagene (Samosata, Samsat, Sumaysat) 19, 48, 57, 84, 93, 96, 105, 168, 264, 267, 270, 358, 466, 468, 551, 565, 608
Koms 150
Konstantine (Konstantinos) 422
Konstantinopolis (İstanbul) 135, 149, 164, 165, 169, 175, 183, 192, 200, 203, 215, 229, 230, 235, 239, 240, 247-251, 256, 258, 260, 262, 263, 275, 287, 291, 294, 296, 298, 300, 325, 326, 329, 335, 348, 363, 371, 374, 378, 379, 436-440, 467, 481, 482, 484-486, 488-490, 495, 501, 519, 522, 526, 528, 544n, 547, 551, 555, 557, 560, 562-564, 566, 567, 570, 572, 576-581, 595, 601-605, 607, 610, 619
Konstantinos (*hetaireiarkhes*) 569, 570
Konstantinos (*protospatharios*) 481
Konstantinos bkz. Konstantine
Konstantinos V 306-310, 313, 320
Konstantinos VI 324
Konstantinos VII 549, 550, 555
Konstantinos IX 579
Konstantinos X Dukas 580, 593, 595, 602-604
Konstantinos Kabasilas 543, 550
Konstantinos Monomakhos 560-566, 569-572, 576, 578, 580, 616
Konstantinos Porphyrogenetos 422, 423, 435-437, 439, 466-468, 482, 546
Konstas II Teotoros 239, 287, 288, 290, 291
Konya bkz. Ikonion
Konya Ereğli bkz. Herakleia
Kop dağı (Kandil dağı) 23
Kor Marzbeduni bkz. Gor Marzbeduni
Korduene bkz. Gortuk
Koş 31, 32
Kotiatissium (Kutaisi) 232
Kovars 121
Kozan bkz. Sis
Krikor (Ağvan prensi) 463, 470, 471
Krikor (Mogk ve Antzevatsik prensi) 414, 439
Krikor (Sünik piskoposu) 508
Krikor (Sünikli) 285
Krikor II *Vıgayaser* 524, 601-603, 619-621
Krikor Ardzıruni 301, 344, 351, 352
Krikor Ebu Hamza 417
Krikor Khaçperuni 339
Krikor Kınuni 339
Krikor Lusavoriç (Aziz) 118-124, 126-132, 144, 165, 181, 221, 286, 293, 294, 363, 460, 530, 602, 603
Krikor Makistros (Pahlavuni) 461, 515, 535, 538, 556, 558, 561, 562, 566, 575, 602, 603
Krikor Mamigonyan 221, 289, 293-295, 303, 305-308, 344, 347, 349, 354
Krikor Naregatsi 460, 528, 529
Krikor Pahlavuni bkz. Krikor Makistros
Krikor V 550, 581, 601
Krikor Vahevuni 290
Krikorikios (Krikorig) 436, 481, 482
Krikorios (Grigorios) 483, 493, 511
Krikoris (Arşarunik korpiskoposu) 302
Krikor-Supan I 332, 334, 335
Krikor-Supan II 369, 373, 407, 421, 429-431
Krikor-Terenig Ardzıruni 343, 349, 352, 353, 355, 356, 358, 360, 361, 365-368, 373, 375, 382, 386, 403, 416, 459
Krinites 482
Krisdapor (Dirariçli) 228
Krisdapor (papaz) 594
Krisdapor (Sünikli) 259
Krisdapor II (Abahunikli) 272
Kroisoslar 68
Ksan 336
Ksenophon 24, 25, 70, 72-76, 79, 94
Kserkses 74, 78
Ksiphias 545, 546
Ktehon 212, 216, 219
Ktesiphon (Madain) 100, 108, 110, 135,153, 166, 171, 173, 175, 178, 182, 183, 195, 206, 215, 219, 221, 225, 229, 247, 251, 254, 258, 265, 271, 274, 277, 278, 327
Ktesiphon 99
Ktzia (vadisi) 376, 441, 509
Kubad 222-225, 229, 230
Kubad II Şeroe (Şiro) 271
Kuban 40, 324
Kudüs 263
Kue 67
Kûh-i Nûh 22
Kuirike III 552
Kukan Ardaşesyan 416
Kukank 298
Kukark (Gogarene, Somkhet,

Somkheti) 18, 27, 79, 120, 121, 143, 186, 187, 206, 208, 214, 230, 301, 370, 376, 380, 408, 410, 422, 424, 430, 431, 435, 441, 447, 471, 485, 496, 497, 505, 508, 509, 530, 550, 552, 557, 596, 597, 601
Kulki 56
Kulp 483
Kulpi 30
Kuma bozkırları 107
Kummakha bkz. Kemah
Kummukh (Kommagene) 56, 59
Kunel bkz. Knel
Kura (Mtkvari) (nehri/ırmağı, vadisi) 18, 34, 79, 97, 126, 137, 143, 193, 194, 196, 201, 214, 215, 224, 225, 234, 243, 248, 263, 265, 303, 307, 317, 327, 336, 370, 380, 382, 422, 445, 450, 464, 471, 504, 509, 537, 552
Kurantukhd 503
Kurion (Kyrion) 258, 259
Kurkan (Hyrkania) 204
Kurken (derebeyi) 338
Kurkên (Giorgi II) 435, 436, 443-448, 450, 464, 526
Kurken (*kuropalates*-kral) 515, 516, 521, 523, 525
Kurken (prens) 485, 496, 497
Kurken I (Daşirli) 508, 509
Kurken II (I. Kiurike) 581, 596, 598, 601, 620, 621
Kurken Ardzıruni 343, 344, 347-353, 355, 358-362, 382, 385, 386, 403, 404
Kurken bkz. Gurgenes
Kurken Pakraduni 405, 407, 408, 411, 412, 416-420, 429, 431, 459
Kurken-Haçik Ardzıruni 474, 485, 498, 521, 524
Kurkh 48
Kurttepe 31, 32
Kuruş 72, 73
Kuşan(lar) 111, 112, 150, 199, 253
Kuştaşpi 56
Kutaisi bkz. Kotaitissium
Kutalmış 571
Kutsal Ruh 288, 428, 558
Küçük Ağpag 49, 58, 115, 282, 339, 351, 416, 419, 542
Küçük Asya bkz. Anadolu
Küçük Zap 57, 265
Küd (Kiüd) (Arahezli) 207
Küd (Kiüd) Vahevuni 185, 195, 207
Kültepe 31
Kültulpa höyükleri 30
Kürdistan 25, 89, 472
Kürt(ler) (Karduklar, Gordyanalılar) 75, 76, 84, 89, 91, 93, 97, 136, 360, 436, 495, 500, 509, 512, 521, 535, 559, 565, 586, 587, 594, 595, 609, 612, 619
Kvelis-kur 596
Kvelis-tzikhe 596
Kyaksares 72
Kybele 114
Kyros/Kuruş 70
Kyros'un Çocukluğu bkz. *Kyru Paideia*
Kyrsilos 69
Kyru Paideia (Kyros'un Çocukluğu) 70, 72
Kyzistra (Cusas-trun, Gizistra, Kiyustra) 617

L. Catilius Severus 108
L. Fannius 95
Lal 597
Lalakon 466
Lalayan, Y. 30, 31, 37, 38, 40
Lalvar (dağı) 34, 35, 36, 40-42, 597
Langlois, V. 168
Larissa 500, 541, 577, 600, 615
Laşkarî ibn-Mardî 459
Latin(ce) 85, 138, 148, 168, 227, 283
Laurent 279, 280, 282, 283, 314, 316, 317, 319, 321, 324, 326, 333, 345, 347, 350, 355, 359, 371, 374, 386, 608, 614
Laz 230
Lazika 18, 140, 200, 230, 232
Lazistan 584
Lazravan (Azrevan) 31
Legio Apollinaris 108
Lehmann-Haupt 86, 138, 143
Leman gölü 28
Lempa (Lump, Porag-Lumpa) 382, 412
Lenkoran 35
Leon (Ğevont, Pantaleon, Filozof) 484, 485, 487, 489
Leon (İsaurialı) 226
Leon (*strategos*) 489
Leon I 207
Leon IV 320
Leon V 335
Leon VI 377-379, 466, 481
Leon Diyakoz 488
Leon Phokas 468
Leontios (başpiskopos) 120
Leontios (komutan) 226
Leontios (*strategos*) 295
Levon (derebeyi) 581
Levon (mürit) 176
Lévond Movsêsian bkz. Ğevont Movsesyan
Leylan 265
Lezu 362
Libarid Orpelyan 371, 536, 552, 568, 574-576, 588
Lice 61
Liçik suyu 79
Lim adacığı 361
Lips 481
Liz 26
Lopnas ırmağı 194
Lori 18, 33, 79, 424, 430, 431, 435, 446, 485, 496, 508, 509, 524, 530, 552, 557, 564, 596, 597, 598, 601, 620
Lothar II 158n
Lotharingia 158
Louis (Aziz) 469
Louis VI 530

Louis Delaporte 44
Lucullus 88, 90-96
Luddi 61, 68
Ludwig 158n
Lukiuni 52
Lulu/Lulon (Lulua) 466
Lulua bkz. Lulu/Lulon
Lump bkz. Lempa
Lusin 115
Lusius Quietus 108
Lutipri 50
Lübnan 488
Lydia 61, 68
Lygdamis 68
Lykandos 468, 493, 567, 580, 608, 615
Lykaonia 91
Lykos (Germili, Kelkit çayı) 108, 161, 262, 521

Ma 114
Macaristan 66, 192
Macler, Frédéric 172, 235, 248, 278, 279, 413, 491, 492
Macrinus 110
Madain bkz. Ktesiphon
Maden 44
Madyas 69
Magadates 92
Magenots (kilisesi) 331, 370, 421
Magnesia felaketi 78
Magu bkz. Ardaz
Maisistios 74
Maiyandab 51, 56
Makaltu 56
Makedon(ya/yalı) 77, 78, 81, 374, 378, 465, 468, 481, 499, 512, 526
Makheloneler 108
Malatya bkz. Melitene
Malazgirt bkz. Manazgerd
Malkaz 120
Malmistra bkz. Mopsou Estia
Mamag Mamigonyan 247, 248, 251
Mamgun 279
Mamigonyan(lar) 124-127, 129-131, 136, 148-153, 155, 156, 166, 180, 181, 189, 190, 194, 196, 198-200, 202-204, 206, 208, 210-212, 217, 221, 222, 224, 225, 231, 234, 245, 246, 270, 271, 278-280, 283, 288, 291, 292, 295, 303, 305-308, 311, 312, 316-319, 326-328, 332, 354
Mamigonyanlar Destanı 158
Mamlan 499, 513-516
Mamrvan (Namrvan, Narman) vadisi 523
Manacihr 125, 126
Manağiler 290
Mananağı (Mananalis) 163, 461, 574, 590
Mananalis bkz. Mananağı
Manavaz(lar) 362
Manavazgerd 125
Manavazyan 125
Manayark 121
Manazgerd (Arzaşku, Malazgirt, Mantzigerd, Mantzikierte, Melazgerd) 22, 26, 28, 47-49, 53, 94, 125, 129, 132, 144, 177, 205, 282, 301, 302, 318, 319, 328-331, 335, 338, 357, 362, 365, 366, 375, 414, 415, 461, 483, 485, 494, 496, 498, 500, 512, 513, 515, 516, 522, 535, 542, 549, 573, 582-586, 609, 612-614
Mandale 617
Manec Abahuni 179, 185, 195
Manen Amaduni 195
Mangankom 587
Manici(ler) 358, 461
Mankaios 92
Manna 50, 51, 54, 56-59, 61, 69
Mansur 309
Mantaguni 120, 204
Mantzigerd bkz. Manazgerd
Mantzikierte bkz. Manazgerd
Manuel (mimar) 456
Manuel Abahuni 253
Manuel Komnenos 609
Manuel Mamigonyan 150-158, 162, 234, 251, 337, 338
Maragan 417
Marağa 57, 265
Marand/Merend 438, 596
Maraş (Germanikeia, Gurgum, Kermanige) 56, 59, 264, 320, 466-468, 479, 608
Marcianus 192, 200, 203
Marcus Aurelius 108, 109
Mardağı bkz. Tekman
Mardin 48, 86, 239
Margiane 219
Mariès (Peder) 172, 330
Markos 605, 606, 618
Marmaraşen bkz. Marmaşen
Marmaşen (Marmaraşen, Hanlıca) 53, 490, 515, 530, 597
Marmed 278
Marmos 53
Marquart 88, 129, 242
Marr, N. 32, 279, 529
Martasdan 26, 28, 58, 338, 340, 355, 358-360, 411, 416, 419, 438
Martius Verus 110
Martyropolis (İustinianopolis, Miyafarikin, Nıpırgerd, Silvan) 52, 86, 138, 143, 160, 224, 231, 238, 239, 242, 243, 264, 358, 467, 468, 472, 479, 485, 488, 496, 512, 514, 521, 551
Maryam (Prenses) 357
Maryamnişin/Meryemnişin 597
Masios (Miyad) dağı 48, 86
Masis bkz. Ararat
Massissa bkz. Mopsou Estia
Mastaton 546
Masyatsodın 272, 294, 436
Maşdag 52
Maşdots (keşiş) 421
Maşdots I (Yeğvartlı) 378, 413
Mateos (Edessalı/Urfalı) 459, 471, 476, 477, 485, 486, 488, 589, 500, 513-

515, 519, 528, 530-532, 538-540, 546, 549, 550, 552-554, 556-558, 563, 564, 567, 570, 571, 574-581, 585, 591, 594-596, 598-601, 603, 605, 607-609, 611n, 613, 615, 617, 618, 620
Matiati 48
Matiene 74
Mativaja bkz. Mattivaza
Mattivaza (Mattivaza) 43, 46
Matusağa 259, 274
Maurianos 291, 292
Maurikiopolis 239, 243
Maurikios 232, 238, 239-243, 245-250, 255, 256, 258, 260, 261, 265, 278, 499
Maymang 417
Mayravank (Orman Manastırı) 273
Mazaka 86
Mazda(cı) 133, 141, 160, 161, 177, 183, 186-188, 201, 202, 205, 208, 220, 223, 227, 230, 251
Mazdat kalesi 546
Mazdeizm 123, 141, 156, 161, 170, 184, 185, 187-190, 199, 209, 210, 222, 223, 225, 230, 233, 234
Mazgerd 61, 336
Med Savaşları 66
Med(ler) 57, 58, 62, 69, 72, 97, 114
Media (İran, İran Azerbaycanı) 57, 61, 69, 79, 81, 84, 86, 107, 111, 135
Medios 69
Medznunis 416
Medzopk dağı 523
Megadates 88
Megrel(ce/ya) 71, 217, 311, 422, 445, 450, 503
Meğri (Miğri) 34
Mehutag Rışduni 126
Meillet, A. 65, 66, 71, 72, 110, 113, 114, 117, 122, 123, 169, 171, 276
Melazgerd bkz. Manazgerd
Melias Varajnuni bkz. Mıleh Varajnuni
Melide (Manazgerdli) 205
Melikşah 596, 597, 601, 620
Melitalki bkz. Melitene
Melitealkhe bkz. Melitene
Melitene (Malatya, Khate, Khatini, Melitealkhe, Melitalki) 19, 51, 56, 59, 64, 70, 91, 106, 231, 233, 237, 238, 243, 262, 270, 308, 309, 320, 336, 347, 355, 358, 466-468, 500, 501, 520, 580, 582, 591, 612
Melkisetek 526
Memluk 377, 459, 538
Memun 329, 338
Menbic bkz. Hieropolis
Menua Kanalı 52
Menua(lar) (Menuaini) 51-53, 85
Menuaini bkz. Menua
Merujan/Mehrujan Ardzıruni 133, 136, 137, 140, 142, 155, 156, 192, 317, 322
Merv 219, 254
Mervan II 305
Mervanî(ler) 495, 500, 512, 514, 521, 588, 594, 595
Merv-i Rud 219, 254
Meryem 288
Meryem Ana 599
Meskheti 596
Mesleme 296
Mesopotamia bkz. Mezopotamya
Mesrob Maşdots (Aziz) 166-171, 172, 175, 176, 178, 179, 181, 182
Meşçaninov 41
Metatti 57, 58
Metrodoros (Skepsisli) 88
Mezdekîlik 223
Mezetios bkz. Mezzizios
Mezopotamya (Mesopotamia) 17, 19, 40, 43, 64, 84-86, 89, 104, 108, 116, 130, 135, 148, 167, 235, 237, 238, 240, 242, 243, 285, 330, 359, 379, 466, 468, 484, 488, 493, 566, 571, 603, 607, 613
Mezzizios (Mezetios) 229, 272
Mıjej (Mjej) Kınuni 229, 272-275
Mıleh (Melias) Varajnuni 343, 344, 467, 484, 485, 487
Mızıngerd 52
Miçakedk 566
Midas(lar) 60, 61, 67, 68
Midyat 48
Miğri bkz. Meğri
Mihr (Mithra) 43, 115-117, 119, 178, 182-184, 205, 240
Mihragan(lar) 265, 332, 334
Mihran (komutan) 209, 214-217, 266
Mihran Mihrevantag (Koğon Mihran) 236
Mihr-Narseh 184, 193, 196, 203
Mihrtad/Mithridates (Ermeni kralı) 103, 104
Mihrtad (İberya kralı) 107
Mikayel (Kukarklı) 432
Mikenai 30, 31, 64
Mikhael II 337
Mikhael III 348, 352, 358, 480
Mikhael IV 551, 555, 557, 577, 578
Mikhael VII Dukas 613, 614
Mikhael Burtzes 479
Mikhael İasites 560, 568
Mikhael Kerularios 579
Mıkhitar (Knayrlı) 578
Mıkhitar Ayravanetsi 294, 590
Milano 121
Miletos 73
Minoalılar 70
Minorsky 597
Minos 62, 64
Minucihr 619
Mir 294
Mısır 23, 43, 78-n, 100, 132, 411

Misis bkz. Mopsou Estia
Mita 60, 61, 67
Mitanni bkz. Hurri
Mithra bkz. Mihr
Mithraas 83
Mithridates II (Büyük) 83
Mithridates VI Eupator 81-83, 88-96, 98, 101, 103, 104, 107, 115
Mithrines 77
Mithrobarzanes 91
Mithrobuzanes 80
Mitrasil 43
Mitrausdes 77
Miyad dağı bkz. Masios
Miyafarikin bkz. Martyropolis
Miyosen 23, 25
Moesia 233
Mogk(lu) (Mogs, Moksoene) 19, 28, 112, 120, 136, 163, 174, 185, 187, 198, 212, 227, 242, 248, 280, 286, 288, 296, 317, 342, 343, 351, 361, 365, 382, 386, 414, 418, 436, 439, 493
Mogs bkz. Mogk
Moğol(istan) 19, 24, 184, 194
Moksoene bkz. Mogk
Mommsen 100
Monaeses 100
Monobazos 106
Monomakhos 564, 572, 578, 581
Mopsou Estia (Malmistra, Massissa, Misis, Yakapınar) 479, 616
Morkok 332, 334
Morrans 592
Mossynoikoslar 79
Movses (*işkhan*) 443
Movses (keşiş) 498
Movses (Manazgerdli) 205
Movses (Tsurdavlı) 258
Movses (*vartabed*) 478
Movses II 255-259
Movses II (Yeğvartlı) 229, 237
Movses Gağangadvatsi 154, 155, 257
Movses Khorenatsi 48, 73, 105, 110, 111, 116, 118, 120, 123-126, 129, 130, 132-134, 137, 138, 142, 144, 147, 152, 153, 156, 159, 162, 164-167, 171-177, 179, 180, 227, 276, 279, 332, 497
Mrien 275
Mtkvari bkz. Kura
Mtskhetha (Harmozike) 107, 209, 526
Muaviye 289, 291, 293
Mudarasun 620
Muğan bkz. Karabağ
Muhammed el-Yemenî 365
Muhammed ibn-Halid 337, 354, 365, 366, 480
Muhammed ibn-Hattab 335
Muhammed ibn-Mervan 296-301, 303-305
Muhammed ibn-Velid 300
Muhtedi 365, 374, 377
Muktedir 433, 438
Muktefi 424, 425
Mumahhideddevle Ebu Mansur Said 514, 521
Mundalar bkz. Dravidler
Muradiye bkz. Pergri
Murat (Aradzani, Arsanias) (çayı, suyu, vadisi) 24, 44, 47, 50, 52, 57, 75, 94, 106, 142, 260, 315, 485, 495, 585, 587
Murena 92
Murinu 56
Murşil II 44, 46
Musa (Arzenli) 341
Musa ibn-Zorara 328, 338, 339, 341, 345
Musa Peygamber 458n
Musafirî 492, 538
Musasir 50, 51, 59, 63
Musiyeri 34, 35, 40
Musul 307, 327, 472, 484, 512, 571, 612
Muş bkz. Daron
Muşe (Ağpaglı) 201
Muşe (Aylapergli) 228
Muşe (Kaçaçlı) 205
Muşe Timaksiyan 193, 194
Muşeğ (Atzevatsik prensi) 359
Muşeğ (Kars kralı) 408, 411, 430, 473, 490-493, 497, 498
Muşeğ (Mogk prensi) 362, 365, 386
Muşeğ Amaduni 343
Muşeğ Mamigonyan (*ısbarabed*) 139, 141-144, 146, 148, 149-153, 204, 218, 240, 241, 244-246, 249, 266, 285, 290-292, 307, 311, 312, 316, 317
Muşeğ Mamigonyan (prens) 592
Muşeğ Vahevuni 342
Muşki(ler) 61, 66, 67
Mutallu 59
Muti 472, 488
Muyldermans 317, 338
Müslüman(lar/lık) 22, 161, 286, 288, 301, 303-305, 307, 308, 312, 323, 328, 330, 334, 335, 337, 338, 340, 341, 345, 347, 350, 354, 363, 365, 366, 368, 376, 379, 380, 384, 405-408, 411, 414, 416, 418-420, 423, 424, 427, 429-442, 445, 448, 449, 451-453, 457-459, 461, 469, 472, 475, 479, 481, 483-485, 488, 492, 493, 498, 500, 506, 512, 513, 515, 516, 518, 521, 525-527, 535, 538, 540, 543, 549-553, 557-561, 565, 566, 568-570, 572-574, 586-589, 595, 605, 612, 617, 619
Mütevekkil 338, 339, 343, 345, 348-350, 352, 358
Mygdonia bkz. Nisibis
Mysia 239
Mzraykh 222

Nabatîler 84, 85
Nabukodonosor 119
Nagorni 34
Nahçivan (Kalesi ovası) 18,

19, 31, 166, 176, 211, 247, 248, 255, 263, 265, 280, 285, 292, 297, 298, 300, 303, 304, 323, 342, 381, 382, 415, 416, 426, 429, 432, 438, 445, 452, 457, 492, 498, 596, 599
Nahodares 276
Nakalakevi bkz. Arkeopolis
Nakşi Rüstem 111
Namdar-Guşnasp (Namkarun Şonazb) 262
Namkarun Şonazb bkz. Namdar-Guşnasp
Namrvan bkz. Mamrvan
Nanai bkz. Nane
Nane (Nanai) 116, 119
Nanos 331
Nareg (manastırı) 29, 460, 461
Naregli Krikor bkz. Krikor Naregatsi
Narman bkz. Mamrvan
Narses 112
Nasattyana 43
Nasatya bkz. Nasattyana
Nasibina bkz. Nisibis
Nasır (Subuk) 448, 451-453
Nasıra bkz. Nazareth
Nâsırüddevle 472, 588
Nasr 371, 372
Navasart **115**
Nayiri 47-49, 59, 73
Nazareth (Nasıra) 488
Nazianzos 67
Nebad (Niphates) (dağı) 142
Nemrut (dağı) 22, 23, 28
Neokaisareia (Niksar) 139, 608
Neoptolemos 77
Neron 105-107, 338
Nerseh 195
Nerses (Ağvan *gatoğigosu*) 299
Nerses (Aziz) 130-133, 137, 141-143, 147, 165
Nerses (doğu Sünik prensi) 332, 334
Nerses (Karitayanigli) 349
Nerses I (Aziz, Büyük) 128, 130-133, 137, 141-144, 147, 163,
Nerses II (Aşdaraglı) 228, 255, 381
Nerses III (*Şinog*, Yapıcı) 285-293
Nerses Cıcragatsi 175
Nerses Gamsaragan 204, 211, 213-218, 233, 278, 296, 318, 321
Nerses Kaçperuni 197-199
Nerses Şınorhali 461
Nerses Yervantuni 212, 213
Nersesabad (muharebesi) 213, 214
Nerşabuh (Daronlu) 228
Nerşabuh Ardzıruni 182, 185, 196, 201, 204
Nerşabuh Rımbosyan 193
Nestorius 228
Nesturi(ler) 181, 226-229, 235, 258, 273
Neşenig kalesi 607
Neşideler Neşidesi 529-n
Nıbad 216
Nigal (Niala?) 537
Nihavend muharebesi 285
Nik 263, 272, 273, 293, 430, 478, 535, 538, 566, 597
Nikaia (İznik) (Konsili) 121, 134, 169, 493, 614
Nikephoros (*patricius*) 239
Nikephoros III Botaneiates 614
Nikephoros Bryennios 613
Nikephoros Komnenos 543, 550
Nikephoros Phokas 476, 479, 483, 484, 494, 501, 510, 541, 545, 546
Niketas Pegonites 551, 607
Nıkhan (kalesi) 310, 342, 367, 382, 384, 404, 411
Nikhor Veşnaspdat 220
Nikolaos 561, 566
Nikolaos Mystikos 436
Nikon 476
Nikopolis 105, 231, 258, 261
Niksar bkz. Neokaisareia
Nil 23
Ninova 54, 61, 69, 84, 265
Niphates bkz. Nebad
Nıpırgerd bkz. Martyropolis
Nisibin ar-Rûm (Nizip, Nsepin, Sibar) 608
Nisibis (Mygdonia, Nasibina, Nusaybin) 44, 84, 86, 92-96, 125, 134, 135, 224, 225, 227, 237, 238, 240, 252, 468, 479, 484, 488, 496
Nişabur 204, 205, 253
Nizamülmülk 596, 597
Nizarîler 323
Nizip bkz. Nisibin ar-Rûm
Noradus 422
Noraküğ 355
Norapert şatosu 359
Nor-Bayazid 37, 56
Norduz çayı 542
Nor-Kağak 381
Norman(lar) 583, 584, 588, 595, 612, 614
Nor-Şiragan 241
Nsepin bkz. Nisibin ar-Rûm
Nuh('un Gemisi) 22, 373n
Numayriler 551
Nusaybin bkz. Nisibis
Nvarsag 220

Octavianus 101
Ogomi (Kastrokomion, Ugumi, Okomion) 536, 576, 585, 588
Oğagan (Oğgan) kalesi 123, 191, 266, 268, 279
Oğgan bkz. Oğagan
Oğin 218
Oğnud (Eğnud, Iğnud, Olnutin) 218, 266, 267, 482, 588, 592
Oğuz(lar) (Türkleri) 31, 571
Ohan (Mogklu) 212
Ohan Antzevatsi 212, 213
Ohanu-vank bkz. Vahanu-vank
Oharmazd 240
Okomion bkz. Ogomi
Olane kalesi/şatosu 80, 89
Olnutin bkz. Eğnutin
Oltu (Ukhtik) (çayı) 18, 238, 522, 523, 527, 535-537, 564

Olympias 130, 132, 135
On iki Havariler (*Yergodasan Arakelots*) kilisesi 369
Onbinler(in Dönüşü) 74, 94
Ordoru bkz. Ortru
Ordro bkz. Ortru
Ordubad bkz. Koğtan
Ormanyan, Mağakya (Monsenyör) 223, 228, 461, 476, 510
Orodes bkz. Orontes
Orontas 75
Orontes (Orodes) 77, 78, 99, 104
Orontes bkz. Aroantes
Orpelyan(lar) 371, 536, 588
Orsidanik 343
Orsirank (Osiran) 344, 411
Orta Asya 24, 84, 279
Ortadoğu 252
Ortakh 351
Ortaklı-Portak 54
Ortodoks 460
Ortodoks(lar/luk) 229, 255, 257, 258, 264, 273, 288, 320, 363, 364, 469, 476, 477, 486, 487, 489, 491, 494, 501, 506, 518, 603
Ortodoksluk 227
Ortru (Ordoru, Ordro, Urtru) 261, 288, 574, 575
Ortşenhağ 200
Osetya(lılar) 40, 224
Osi 282
Osiran bkz. Orsirank
Osman (Halife) 289
Osman ibn-Omara ibn-Khuzima 321
Osman ibn-Velid ibn-Ukbe 298
Osmanîler 361, 362, 418
Osroene bkz. Edessa
Oşagan 31, 32, 126, 181, 194, 282, 323, 414
Otmus 207, 223, 228, 236, 238, 294
Otzun 301, 302, 430
Oxus (Amu Derya) 253

Ölüm Dağı 268
Ömer II 303, 314
Ön Asya 17, 30, 43
Öşg 495

Pabak Aravelyan 198, 202, 204
Pacog 220
Pætus 106
Pagiar (kalesi) 492
Pagur (Bagur) 124, 125, 127, 204
Pağasagan 176, 201
Pağeş bkz. Bitlis
Pağg (Şuşa, Urdz) 18, 27, 36, 137, 200, 331, 346, 422, 441, 452, 462, 463, 470, 475, 476, 485, 552
Pağin 594
Pağin bkz. Bağin
Pahlavuni(ler) 532, 535, 558, 575, 620
Paiper bkz. Bayburt
Pakarad (*magistros*) 514
Pakarad (Pakrad) II Regvan 504
Pakarad (Pakrad) III 503, 504, 513, 518-521, 523, 525-527, 548
Pakarad (Pakrad) Pakraduni (*kuropalates*) 337, 345, 352
Pakarad (Pankratios) 482-484, 493, 501
Pakarad 115
Pakarad I 336, 370, 371
Pakarad Pakraduni (Daronlu) 328, 333, 334, 336-341, 345, 349, 354, 355, 360, 365, 480
Pakaran (kalesi) 115, 280, 317, 326, 333, 334, 345-353, 355, 356, 358, 361, 373, 376, 421, 439, 440, 449, 452
Pakaric bkz. Pakariç
Pakariç (Pakaric, Pekeric) 115, 116, 119, 502
Pakavan 115, 140, 142, 156, 216, 288, 296, 312, 323,
Pakoros 99, 107, 109
Pakrad I 503
Pakrad IV 548, 552, 565, 570, 574, 596-598
Pakrad Pakraduni 126
Pakraduni(ler) (Pakratidler) (krallığı, prensliği) 21, 28, 120, 152, 156, 157,193, 210, 232, 264, 274, 278, 280, 283, 287, 290, 292, 295, 297, 303, 305, 306, 308-311, 314-319, 321, 324-335, 337, 340, 341, 343-348, 351-357, 360, 361, 366, 370-373, 376, 377, 380, 384, 385, 405, 406, 408, 409, 412, 418, 422-424, 426-429, 433-435, 437, 440, 445, 449, 451, 454, 457, 458, 461, 462, 465, 467, 472, 473, 475, 477, 478, 480, 481, 487, 491, 496-498, 502-504, 506, 508, 512, 518, 524, 526-528, 531, 532, 538, 542, 545, 550, 552, 555, 557, 558, 564, 565, 581, 586, 593, 596, 597, 601, 602, 604, 605, 614, 615, 617-619, 621
Pakrevant 21, 26, 47, 52, 115, 140, 146, 156, 181, 189-191, 216, 228, 237, 238, 264, 279, 288, 292, 306, 312, 315-320, 322, 326, 344, 347, 349, 351, 354, 407, 431, 435, 513, 515, 516, 522, 573
Pakur 299, 300
Pakur II 230
Pakurianos 513
Palakhovid bkz. Balabitene
Paleolitik devri 30
Palladion 101
Pallas 101n
Palu bkz. Balabitene
Panasgerd 526, 596
Pankaleia 495
Pankratios (Pakarad)
Pankratios (İbn-Tornig)
Pantaleon 617
Papağ Baluni 213
Papert bkz. Bayburt
Papig 204
Papken (keşiş) 478
Papken (Pağg beyi) 441, 452-454
Papken (prens) 332, 335

Papken (Sünikli) 211-215
Papken (Otmuslu) 223, 228
Para bkz. Bab
Paraetş 128
Parajnagerd 272
Parakimomenos Nikolaos 561, 564, 568, 569
Parantzem 127, 132, 133, 139, 140
Parbi(li) 31, 32, 325
Parekh (Parkhu) 121
Paren (Aşdişadlı) 128, 129
Parhisos 524
Parilovid 416
Paris 364n, 507n
Parisos 498, 507
Parkhal dağı bkz. Parkhar
Parkhar (Parkhal) dağı 584
Parkhu 121
Parkhu bkz. Parekh
Paron 418
Parsaman (Pharasmane) 103-105
Parsaman II 109
Parseğ (piskopos) 620
Parseğ Vahevuni 213, 214
Parsman Mantaguni 197, 204
Part(ça/lar) (imparatorluğu) 81-84, 86, 90, 94-115, 117, 122, 123, 171, 172, 277, 278
Partav bkz. Barda
Parthamasiris 107, 108
Partoğimeos bkz. Bartholomeus
Partzırpert kalesi 618
Pasarkeçar dağları 42
Paseğ 213
Pasian (Phasiane, Pasinler) (havzası, ovası) 24, 25, 125, 136, 202, 204, 215-217, 219, 237, 238, 242, 261, 290, 315, 337, 466, 478, 494, 516, 522, 523, 527, 536, 546, 547, 549, 573-575, 585, 588
Pasinler bkz. Pasian
Paskalya 123, 197, 429, 514, 519, 528, 570
Pat (Sımpat) Saharuni 149-151
Patnos 49, 53
Patricius İoannes 240
Paulikianos(çu/lar) 320, 347, 355, 358, 461, 466
Pavats-tzor 492
Pavıstos Püzant 118, 124-126, 129-131, 133-144, 146-153, 155-159, 276
Paydagaran 126, 143, 196, 234, 263, 265, 280, 303, 382, 410, 424
Paydagşdan 419
Payg 297
Paylagan 327
Pazgert 496
Peçenekler 613
Peeters (Peder) 138, 167, 168
Pehlevi 65, 167, 171, 201, 205, 238, 258
Pekeric bkz. Pakariç
Pencap 111
Penyamin 171
Pergamon (Bergama) 239
Pergri (Muradiye) 53, 58, 185, 315, 338, 358, 411, 414, 543, 549, 550, 551, 582
Perodag 368
Peros 581
Peroz Kartmanatsi 163
Perozamad 278
Pers(çe/ler) 62, 64, 70, 72, 73n, 74-77, 81, 110-113, 115, 125, 126, 128, 129, 133-146, 148-150, 152, 153, 155, 156, 158-167, 173-178, 180-184, 190-194, 196-202, 204-225, 227, 230, 232, 234-249, 252, 253, 255, 256, 258, 260-271, 273, 274, 279, 280, 285, 289, 472, 553, 593, 611n
Persarmenia(lı) (*Barsgahayk*) 160, 161, 164, 176, 178, 179, 189, 217, 224, 225, 229-231, 232, 233, 236-240, 247, 251, 253-257, 259, 270, 272, 274, 382, 419, 573
Persepolis 88
Persi (Ğalaiçi) 31, 32
Persia 19, 81, 117, 123, 124, 126, 130, 134, 135, 139, 140, 144, 149, 150, 154-156, 158-160, 162, 165, 166, 173, 175-186, 188-191, 194-196, 202, 205-210, 212, 214, 215, 219, 220, 222-225, 227-230, 232, 234, 238, 240, 241, 243, 245-248, 251, 253-255, 257, 260, 270-272, 279, 280, 283, 327, 360, 530, 546
Pertav bkz. Barda
Pertev bkz. Barda
Pertgunk 190
Pertuc (vadisi) 376, 424, 530, 597
Pessinus 114
Peşaver (Puşkabur) 111, 112
Petra 84, 232
Petritzos manastırı 598
Peukestes 77
Phadlon 552
Pharasmane bkz. Parsaman
Phasiane bkz. Pasian
Phasianoslar 76
Phasis (Poti) 24, 76, 232, 301
Phaunene (Phaunitis) 79
Phaunitis bkz. Phaunene
Pherses 513
Phevdatos 513
Philaretos Brakhamios 609, 17, 620, 621
Philippikos 239, 263
Philippopoli 598
Philippos 85
Philippus 112
Phoinikia (Fenike) 85, 91
Phokas 260, 266
Photios 363, 364, 374
Phraata bkz. Praaspa
Phraatakes bkz. Phraates V
Phraates bkz. Hırarad
Phraates III 84, 95, 96
Phraates IV 101
Phraates V 102
Phrygia kolonları 74

Phrygialılar 74
Pilibbos (Ağvan kralı) 472
Pilibbos (Sünik prensi) 236, 331, 332, 334, 349, 485, 538
Pılragin 360
Pinaka 91
Pindaros **460**, 528
Pitiunt (Pitsounda) 232
Pitsounda bkz. Pitiunt
Pıznuni(ler) 125, 128, 280, 290
Pıznunik (gölü) 22, 28, 125, 177, 178, 212, 238, 242, 280, 285, 291, 292, 299, 306, 340, 406
Platon 114, 168
Plinius 88
Pliyosen 25
Plovank 412
Plutarkhos 80, 85, 86, 88, 98, 99
Pnapeğ 128
Podandos (Pozantı) 468
Poğorabahag 238
Poğpert kalesi 217
Pokunik 416
Polemon 105
Pollion 104
Polykarpos (Peder) 477
Pompeius 96, 97
Pontos(lu) 44, 76, 79-83, 89-92, 94, 95, 98, 103, 105, 139, 231, 243, 249, 258, 261, 263, 264, 467, 476, 591
Porag 536
Porag-Lumpa bkz. Lempa
Porphyros 604
Poti bkz. Phasis
P'o-tiao 111
Pozantı bkz. Podandos
Praaspa (Phraata) 100
Prekh bkz. Barekh
Prıkner manastırı 515
Priscus 109, 110
Priskos 255
Probus 113
Prokopios 135, 159, 160, 285, 288
Protothyas 69
Pseudo-Lukianos 114
Pseudo-Stylites 223, 224
Pteria 45
Ptolemaios 28
Ptolemais 85, 86, 278
P(u)lur 181, 589, 590
Puruşapura 111
Puşkabur bkz. Peşaver
Püragan 452, 530, 570, 597
Pyramos bkz. Ceyhan
Pyrrhus 94

Raban (Araban) 468
Rabbula 168
Rabi 323
Rad 504
Radogk 378
Rahzad bkz. Rozbihan
Ramagats-tzor vadisi 342
Rambaud 572
Ramig-Noraküğ 342
Rapsonyan 204
Razdan bkz. Hırazdan
Redkin-Lager 36, 40
Rehimene 136
Reinach, Theodore 88, 89, 92-94
Ren (nehri) 160, 94
Resülayn 46
Revand 205
Revanduz 48, 51
Rey 205, 217-219, 251
Rhadamiste bkz. Hıratamizt
Rhandeia (anlaşması) 106-1111, 116
Rhodopolis (Vartsikhe) 232
Rıfad bkz. Arpad
Rışdıni(ler) 125, 129, 197, 212, 272, 276, 278, 280, 287, 290, 293, 297, 318, 416
Rışdunik 20, 28, 53, 120, 125, 141, 151, 201, 205, 233, 242, 257, 280, 292, 298, 342, 351, 352, 355, 359-361, 382, 386, 416, 454, 460, 474, 485, 521, 524, 528, 541-543
Richer **367**
Robert 364, 367, 375, 469
Roc Vehan bkz. Rozbihan
Roma (imparatorluğu) 23, 64, 72, 73, 78-n, 82, 83-n, 90, 91-n, 93-97, 98-n, 99-110, 112, 114, 123, 133-136, 139, 141-146, 148, 150-155, 157, 159-162, 164, 225, 237n, 239, 248, 283, 311, 437, 440, 466, 468, 486, 560n, 577n, 61 1n, 622
Roma Kilisesi 364
Roma Senatosu 78
Roma(lı/lar) 44, 82, 83, 90-98, 100-102, 104-108, 111-113, 116, 117, 126, 127, 130, 132, 133, 135, 137, 139, 141, 142, 145-149, 151, 152, 157-159, 161, 162, 164, 165, 233, 242, 246, 247, 273, 278, 437, 468, 469, 578
Roman 158
Romania **237**
Romanopolis (kalesi) 467, 468
Romanos II Lekapenos 437, 439, 460, 466, 467, 479, 482, 483
Romanos IV Diogenes 608-614
Romanya 66, 192
Rostom Varajnuni 343, 361
Rozbihan (Roc Vehan, Rahzad) 262, 265
Rufin (Hrophanos) 168
Rumkale 56
Rupen 618
Rupenyan 618
Rus(lar/ya) 40, 41,85, 60, 61, 66, 67, 126, 184, 203, 253, 264, 295, 303, 324. 521, 524, 547, 610
Rusa (gölü) 57, 58
Rusa (Ursa) I 57, 59, 60, 63, 69
Rusa II 60, 61, 67, 69
Rusa III 62, 68
Rünik 168
Rüstem (başkomutan) 274, 275, 285
Rüstem (*Şahname* kahramanı) 154

Sabirler 224
Saci(ler) 377, 423
Sadağ (Satala) 261
Sadakoh 34
Sado Kapeğyan 214
Safi 411
Sagartia bkz. Zikurtu
Saguret kalesi 505
Sahak (Ağvan *işkhanı*) 430
Sahak (Ağvan gatoğigosu) 462, 463
Sahak (Arşarunik piskoposu) 511
Sahak (batı Sünik prensi) 331, 332, 334, 335
Sahak (Çonag) (Manazgerdli) 132
Sahak (Hanzit prensi) 512
Sahak (Rışdunikli) 205
Sahak II (Uğgili) 228
Sahak III 294, 296-299
Sahak Abikureş (Sahak Mrud) 364
Sahak Amaduni 343
Sahak Ardzıruni 201, 221, 309, 322
Sahak Bartev (Aziz) 131, 164-167, 169, 170, 173, 175, 177-183, 223
Sahak Gamsaragan 220
Sahak Mamigonyan 249
Sahak Mantaguni 204
Sahak Mrud bkz. Sahak Abikureş
Sahak Pakraduni 157, 163, 182, 211-215, 308, 311, 314, 316
Sahak Sevada 443, 444, 446, 447
Sahak Vahram bkz. Sakhakios Brakhamios
Sahakanuş 166
Saharuni 149
Sahî (Şakeli) 349
Said ibn-Amru el-Haraşî 303
Saidüddevle 595
Saint-Denis 507
Saint-Martin 200, 450
Saka Ravaka bkz. Sakaraukes
Sakalar 84
Sakaraukes (Saka Ravaka) 84
Sakarya bkz. Sangarios
Sakasena 69
Sakasene bkz. Şakaşen
Sakastene (Sistan) 216
Sakhakios Brakhamios (Sahak Vahram) 493
Sakkis 51, 56
Saklı Haç Manastırı 268
Saksonca 114
Salah bkz. Solakhon
Salahunig 223
Salamas (Salmas) 49, 51, 419, 438, 542, 559
Salar bkz. Ebu'l Heyca ibn er-Ravad
Salih ibn-Subay el-Kindî 310
Salkora 546, 547
Salmanassar III 49, 50
Salmanassar IV 54
Salmas bkz. Salamas
Salmast bkz. Zarevant
Salnabad (Tzorovank, Tzoruvank) 413, 453, 461, 553
Salyan 143
Sam 56
Samanîler 327
Samandağ bkz. Sulndah
Samantı bkz. Tzamandos
Samarra 333, 340, 343-346, 348-352, 358, 370
Sami 43, 168, 169, 323
Samokarton (Şamogard) kalesi 239
Samosata bkz. Kommagene
Sampsikeramos 85
Samsat bkz. Kommagene
Samşvilde bkz. Şamşvilde
Samtzhe 294, 311, 372, 495, 546, 537
Samuel (Anetsi, Anili) 225, 229, 272, 357, 373, 490, 592
Samuel (Aradzlı) 202, 204
Samuel (Ardzgeli) 228
Samuel (başrahip) 528
Samuel (Bulgar çarı) 512
Samuel Mamigonyan 163, 164, 316
Samuel Vahevuni 247-249
Samuka bkz. Samukh
Samukh (Samuka) 587, 588, 594
Sanadrug (Sanesan, Sanatrukes) 84, 110, 126
Sanahin (manastırı) 370, 471, 496, 497, 554, 578, 604
Sanasun bkz. Sasun
Sanasunk bkz. Sasun
Sanatrukes bkz. Sanadrug
Sanduk 612
Sanesan bkz. Sanadrug
Sangarios (Sakarya) 320n
Sanherib (Senekerim) 59, 60, 67, 282, 471
San-kouo-çe 111
Sanskrit(çe) 43
Sarablagas 262
Saragen 285, 288
Sarazenler 573
Sardes 77
Sardur I 50, 51
Sardur II 54, 56-58
Sardur III 62
Sardurikurda 54
Sareisa 91
Sargarausene 541
Sargon II 51, 58-60, 63, 64, 67
Sarıkamış 53
Sari 535
Sarkis (Aziz) 286
Sarkis (Sevanlı) 511, 515, 524, 528, 529
Sarkis (*Vestis*) 555, 562, 566, 567, 570
Sarkis I (patrik) 511
Sarkis Dayetsi 253
Sarkis Dırbaduni 253
Sarkis Tımaksiyan 253
Sarkis-Aşod (Vasburaganlı) 384
Sarkis-Aşod Ardzıruni 368, 382, 384-386, 404, 407, 408, 411-416
Sarmat 104
Sarvenis 495

Sasani 110-112, 117, 120, 123, 127, 133-138, 150, 153-156, 158, 162, 165-167, 170, 173-180, 182, 183, 185, 189, 194, 199, 202, 205-208, 219-221, 224, 225, 227, 229, 230, 234, 240, 241, 243, 245, 250, 251, 253-255, 261, 263, 265, 276-278, 280, 285, 289, 338, 374, 449
Sason bkz. Sasun
Sasun (Sason, Sanasun, Sanasunk) 19, 69, 238, 241, 333, 349, 360, 405, 472, 483, 485, 486, 566, 592, 593
Satala 91, 105, 108, 231, 261
Satala bkz. Sadağ
Saul 556n
Saurmag 145
Schlumberger 493, 501, 502, 519, 520, 528, 572
Sebasteia (Sivas) 121, 231, 237, 243, 249, 264, 466, 468, 494, 499, 500, 520, 541, 542, 553, 559, 576-580, 593, 594, 603, 605, 606, 609-611, 615, 616
Sebastopolis (Suhumi) 232
Sebuh dağı (Kohanam dağı) 121
Sedatius Severianus 109
Selanik 511, 512
Selçuklu(lar) (Türkleri) 510, 551, 570, 571, 573, 581, 582, 584, 586, 587, 589, 593, 596, 597, 601, 605-607, 612-614, 606, 609, 612, 614
Selefki(ler) 78-81, 83-85, 88, 89, 91
Selene 85
Seleukeia (Silifke) 468
Seleukeia Piereia 85, 85, 108, 110
Seleukos 77
Semiramis bkz. Şamiram
Sen Kar 32
Senekerim bkz. Sanherib
Senekerim-Haygyan 601
Senekerim-Hovhannes (Rışdunik prensi) 474, 485, 521, 524, 525, 529, 531, 539-543, 548, 549, 576, 577, 579
Senna 57
Sepagan-Kuntlar 288
Sepeos 222, 234-242, 244-247, 249-256, 260-262, 264-266, 270-272, 274-276, 285, 286, 288-292
Septimus Severus 110
Sergevil dağı 539
Seta bkz. İseda
Sev Ler 31
Sevan (Gökçe) (gölü, kalesi, manastırı) 18, 21, 23, 24, 26, 34, 36, 37, 40, 42, 54, 56, 57, 63, 64, 78, 79, 127, 143, 176, 242, 243, 263, 279, 296, 331, 346, 367, 369, 371, 376, 378, 382, 404, 412, 413, 421, 422, 431, 441, 443, 446, 452, 453, 477, 485, 511, 515, 524, 528-530
Sevarag bkz. Sevaverag
Sevaverag (Sevarag, Siverek, Suveyda) 595, 607, 609
Sev-Çur 42
Severus Aleksandros 109-111
Severus(çular) 302
Sev-kar (Kara Kaya) kalesi 569
Sev-Lic 32, 33
Sevorti(k/ler) 347, 349, 370, 410, 430, 471, 496, 530
Sevug Antzevatsi 212
Sevug kalesi 494
Sextilius 91, 92
Seyfüddevle 467, 468, 472, 483
Sezar Galerius 112
Sibar bkz. Nisibin ar-Rûm
Sibt 610
Sicilya 80, 324
Sidikan 57, 58, 63
Sığgunig 123
Siirt 75
Silav 26
Sılga 362
Sılguniler (Isgluniler) 279
Silifke bkz. Seleukeia
Silvan bkz. Martyropolis
Sim-lern 342, 349, 405, 584, 593
Simon 460
Sımpadavan 280
Sımpat (Daronlu) 268, 269
Sımpat (doğu Sünik prensi) 415, 416, 420, 429, 436, 441, 443, 453, 462, 475
Sımpat (Mogklu) 343, 351
Sımpat (Pakaranlı) 360
Sımpat (Vayotz-tzorlu) 432
Sımpat (Yiğit) 268
Sımpat (Zarehavanlı) 461
Sımpat I (*Nahadag*/Şehit Sımpat) 376-381, 384, 385, 404-416, 420-435, 440, 441, 444, 481
Sımpat II (*Diyezeragal*) 489, 490, 492, 493, 496, 498, 499, 502, 505-508, 529, 599
Sımpat III 601
Sımpat Abahuni 339
Sımpat Aplapas Pakraduni (*Khosdovanoğ*) 333-335, 337, 345, 346, 348-351, 353, 358, 370
Sımpat Pakraduni 142, 156, 177, 249-254, 257-259, 271, 280, 287, 289, 296-298, 300-302, 311, 312, 316, 317, 326
Sımpat Saharuni bkz. Pat Saharuni
Sımpat Tornetsi 482, 485, 486, 489
Sımpata-pert 574
Sin 63
Sinalibi 56
Sincar (Singara) 134, 135, 571
Singara bkz. Sincar
Sion (Pavonklu) 309, 310, 314
Sion (piskopos) 500
Sipedh-şahr 597
Sirakes bkz. Sirakoi

Sirakoi (Sirakes) 278
Sırink 351, 411, 417, 542
Siromitres 74
Sırvantsdiyan 199
Sis (Kozan) 60, 479
Sisag 127, 279
Sisagan bkz. Sünik
Sistan bkz. Sakastene
Sittas 230-232
Sivan-maden 26
Sivas bkz. Sebasteia
Siverek bkz. Sevaverag
Skenites Arapları 86
Skepsis 88
Skleros 494, 500
Skylitses 493, 494, 544, 550, 551, 570, 576, 585, 586, 593
Slav 233
Slav(lar) 65, 168, 249, 499
Sohæmos 105, 109
Solakhon (Salah) 239
Soloi 86
Somkhet bkz. Kukark
Somkheti bkz. Kukark
Sophanene (Dzopk *Medz*, Büyük Dzopk) 86, 128, 132, 142, 160, 231, 239
Sophene (Dzopk Şahunots, Küçük Dzopk) 19, 26, 28, 51, 56, 57, 69, 78, 96, 112, 160, 226, 231, 233
Sopya (prenses) 429, 432, 433
Sopya Pakraduni 355, 356, 369
Sos 115
Sosyal Savaş **83**
Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti Arkeoloji Heyeti 42
Sovyet Türkistanı 571
Sper 347
Sprahm 299, 300, 334
Statianus 100
Statius Priscus 109
Stepannos I 264
Stepannos II 294
Stephanos Likhoudes 571
Strabon 17, 27, 28, 69, 79, 80, 82, 86, 88, 96, 100, 114, 116, 127, 278
Stragna nehri 573
Struma 66
Subuk bkz. Nasır
Sudan(lı) 459, 538, 560
Sugav dağı 515
Suhma 44
Suhmi 49
Suhumi bkz. Sebastopolis
Suidas 109
Sulla 82, 83
Sulndah (Süveydiye, Piereia Seleukeiası?, Samandağ) 510
Sultansu 466
Sumaysat bkz. Kommagene
Sura (Mogklu) 163
Suram 18
Suren (*marzban*) 153-155, 234, 235, 268
Suren Pahlav 177, 213
Surena-anabad manastırı 223
Surenler 118
Surhan 296
Suriye(li/ler) 43, 56, 58, 68, 79, 80, 84-86, 88, 89, 91, 92, 96-99, 105, 109, 110, 116, 128, 132, 167, 168, 208, 229, 230, 241, 261, 285, 289, 291, 298, 304, 305, 424, 479, 487, 488, 510-512, 608, 612, 620
Surmag 177, 178, 180, 181, 180-182
Surmari bkz. Hagia Maria
(Surp) Asdvadzadzin kilisesi (Sanahin) 496, 497
Surp Asdvadzadzin köyü 523
Surp Asdvadzadzin yortusu 599
Surp Boğos bkz. Aziz Pavlos
Surp Garabed (Klagavank, Dokuz Pınar manastırı, İnnagniavank) manastırı 267, 592, 593
Surp Haç adacığı 29
Surp Haç kilisesi (Ağpag) 352, 368
Surp Haç kilisesi (Khlat) 514
Surp Haç manastırı (Osi) 282
Surp Haç manastırı (Sebasteia) 579
Surp Haç manastırı (Varak) 361, 531, 577
Surp Hıripsime kilisesi 362
Surp Kamağyel kilisesi 514
Surp Keğart manastırı bkz. Ayrivank
Surp Kevorki-vank 597
Surp Krikor kilisesi (Ani) 508, 529
Surp Krikor kilisesi (Arakadzodın) 570
Surp Krikor kilisesi (Eçmiyadzin) 382
Surp Krikor kilisesi/katedrali (Dıvin) 235, 253, 256, 257, 272, 290
Surp Krikor Kuyusu bkz. *Khor Virab*
Surp Krikor manastırı (Pakavan) 296, 323
Surp Mari bkz. Hagia Maria
Surp Maryam bkz. Hagia Maria
Surp Maryam kalesi 556
Surp Nışan 496
Surp Pırgiç 496
Surp Sahak 115, 179
Sus 48, 64, 86
Susiane bkz. Huzistan
Suveyda bkz. Sevaverag
Süleyman (*vosdigan*) 309, 310
Süleyman 222
Süleyman ibn-Kutalmış 614
Süleymanı ibn-Yezid 323
Süni bkz. Sünik
Sünik Tarihi bkz. *Histoire de Sounie*
Sünik(li/ler) (dağları, Kilisesi) (Sisagan, Süni) 18, 19, 120, 124, 125, 127, 140, 154-156, 163, 166, 171, 182, 183, 185, 188-204, 206, 211, 212, 216, 219, 228, 234, 236, 247, 248, 251, 252, 256, 257, 259, 274, 278-280, 285, 290-292, 298, 331, 332, 334, 335, 346, 349, 350,

356, 357, 369, 370, 373, 375, 385, 407, 414-416, 421, 422, 429-433, 435, 436, 440-445, 451-454, 460, 463, 470-472, 475, 476, 485, 498, 505, 507, 508, 550, 552, 556, 574, 581, 601
Süphan 22
Sürmeli bkz. Hagia Maria
Süryani(ce/ler) (Kilisesi) 121-123, 167-170, 172, 178, 179, 180, 182, 183, 205, 209, 222, 227, 235, 302, 331, 364, 602
Süveydiye bkz. Sulndah
Sveti-Tskhoveli 526
Symbake 101
Symbatios 296
Syspiritis 69

Şabuh (komutan) 539, 577
Şabuh (Maymang oğlu) 417
Şabuh Agiatsi 419
Şabuh Amaduni 285, 307, 310, 323, 324, 339, 407, 411
Şabuh Kınuni 343
Şabuh Pakraduni 330, 337, 365, 368, 369, 404, 409, 420, 430
Şadig (kalesi) 331, 490, 492
Şağita 132
Şağita bkz. Şapit
Şağkomk 176, 216
Şahabivan 190
Şahag (Manazgerdli) 129, 144
Şahantukhd 475, 601
Şahen Badkosaban 261-264
Şah-i Ermen 473
Şahname 154, 156, 254, 266, 268, 459, 516
Şahpur (Ermenistan kralı) 173-175
Şahpur (Reyli) 217-219
Şahpur I 111, 112
Şahpur II (Sasani kralı) 123, 126, 130, 133-140, 142, 144, 148, 152-156
Şahpur III (Sasani kralı) 155, 158, 159
Şahr bkz. Komana Khrysa
Şahrayanbed 262
Şahrvaraz 263, 264
Şakaşen (Sakasene) 142
Şake 382, 349
Şakililer 537
Şam 85, 291-293, 297, 300-302, 304, 306, 327, 488
Şamaş 63
Şamgor 347, 370, 380, 410, 471, 525
Şamiram (Semiramis, Şamiramapert) (kalesi, kanalı) 32, 52, 54, 384, 404, 419
Şamiramaltı 31
Şamiramapert bkz. Şamiram
Şammuramit 54
Şamogard bkz. Samokarton
Şamşvilde (Samşvilde) 376, 441, 447, 448, 505, 509, 524, 597
Şamuil 180
Şan 163
Şanidze 171
Şapah bkz. Cahap İbn-Sevada II
Şapit (Şağita, Şapita) 166
Şapita bkz. Şapit
Şarabğagan 262
Şarur (ovası) 410, 415, 457
Şatig 533
Şavarşan bkz. Ardaz
Şavasb Ardzıruni 129, 174, 204
Şavşeti 527, 548, 596
Şaybanî(ler) 362, 365, 405, 481
Şebeteria 51
Şebinkarahisar bkz. Koloneia
Şeğpa 547, 548
Şengin 204
Şetia 218
Şeytan dağı 21, 34, 35, 36, 40, 79
Şireş Plur 31
Şimavon Antzevatsi 185, 197, 202, 204
Şimşat bkz. Arsamosata
Şimuel (Samuel) (Süryani din adamı) 179-182
Şirag(lı/lar) 29, 53, 56, 128, 133, 163-165, 180, 211, 214, 215, 217, 238, 242, 243, 263, 264, 278, 288, 290, 296, 311, 317, 318, 325, 326, 328, 333, 345, 348, 349, 351, 353, 354, 364, 376, 410, 424-427, 432, 435, 444, 460, 461, 476, 489, 491, 492, 524, 530, 532, 544, 549, 555-558, 561, 563, 565, 586, 597, 598
Şiragavan (Yerazkavork, Yerazkavors) 243, 260, 280, 363, 364, 376, 377, 425, 426, 430, 439, 444, 463, 476
Şirimni 537
Şirvan 263, 265
Şoğagat 492, 511
Şoğak bkz. Şoğavak
Şoğavak (Şoğak) 369, 421
Şubria 61
Şuppiluliuma 44, 46
Şuşa bkz. Pağg
Şuşan 298, 429, 432, 433
Şuşanig 209

Tabal 59, 67
Tabaristan 252
Taberiya bkz. Tiberiades
Tabor dağı 488, 520
Tacitus 103-105
Taddeus 118, 282, 363
Tadim bkz. Dadyma
Tadovan bkz. Tatvan
Tadoyian 260
Tadvan bkz. Tatvan
Tağ bkz. Dağ
Tahir ibn-Muhammed 329
Tahirîler 327
Tahm-Hüsrev 238
Taksiles 92
Talekhan 254
Talin 42, 314
Taliş 35, 36, 40, 41
Talna 314
Tanan 176
Taniyel 128
Tanrı 142, 147, 154, 162, 171, 187, 205, 222, 235,

240, 267, 268, 273, 274n, 286, 299, 308, 322, 360, 373, 421, 428, 431, 437, 446, 447, 456n, 488, 490, 509, 515, 519, 526, 527, 540, 541, 552, 579, 593, 594, 599
Tan-Şahpur 233
Tao bkz. Dayk
Taohoi/Taokhoslar 76, 491
Taranağik (Daranalis) 116, 121, 122, 124, 128, 136, 141, 160, 324, 438, 481, 591
Taranağiler 290
Taranda (Darende) 67, 580
Taraunitis (Taronitis) 79
Taraunitis bkz. Daron
Tarikatlara Reddiye (*Yeğdz Ağantots*) 170
Tarkhunazi 59
Tarni 416
Taronitis bkz. Taraunitis
Tarsa (Tarsus) 145, 466,479, 510, 520, 616, 619, 620
Tarsus bkz. Tarsa
Tarünk (Bayazid, Doğu Beyazıt) (kalesi) 22, 126, 280, 295, 305, 308, 314, 317, 318, 436, 457
Taşburun 52
Taştepe 58
Tateos bkz. Yahuda
Tatig 202, 204
Tato-vank 334
Tatul (komutan) 584
Tatul (Vanantlı) 198
Tatul Gamsaragan 204
Tatul Tımaksiyan 197
Tatvan (Tadovan, Tadvan) 365, 480
Tatyos (kalem ustası) 578
Tatyos Agiatsi 419
Taurannitesler 105
Tauris (Tebriz) 475, 515, 571
Tauros (Toros) dağları 224, 466
Tauros bkz. Toros(lar)
Tavadanos bkz. Davatanos
Tavit (Acem) 296
Tavit (Daronlu) 369
Tavit (Dayklı) 490, 491, 493-495, 501, 502, 504-506, 512-516, 520-523, 535
Tavit (metropolit) 259
Tavit (Pakavanlı) 288
Tavit I (Aramonklu, patrik) 304
Tavit I (Pakraduni prensi) 342, 349, 358, 371
Tavit I *Anhoğin* 497, 508, 509, 518, 524, 550, 551-553, 557, 564, 565
Tavit II (patrik) 334
Tavit Antzevatsi 343
Tavit Ardzıruni 545, 546
Tavit Kınuni 432
Tavit Mamigonyan 303, 305
Tavit Saharuni 275
Tavit-Arkayg 366, 367, 378, 405, 480, 481
Tavplur (Elbistan) 580, 602, 620
Tavşanlı-Arçatzor 36
Tebriz bkz. Tauris
Teğenik 478
Teişeba 53, 63
Tekarama 67
Tekik 120, 236, 260, 336
Tekman (Mardağı) 22, 23, 282, 494
Tekvin 67
Teleboas 75
Tendürek 21, 22, 74
Teotoros Alakhosig 620
Teotoros Dırbaduni 247, 248, 249
Teotoros Khorkhoruni 260, 261
Teotoros Rışduni 272, 276, 285-292, 297
Teotoros Vahevuni 285
Tepeta (Kamenka) (nehri, vadisi) 497, 509, 530, 597
Teprike (Divriği) 347, 355, 358, 466
Tercan (Dercan, Dercen, Derxene, Derzene) 79, 119, 176, 160, 163, 169. 290, 438, 460, 483, 489, 501, 502, 574, 584, 590
Terek 111
Terenig-Aşod 458, 459, 474
Terentius 139, 141, 142, 145-147
Tertullianus 118
Teşup 53, 63
Teuşpa (Tiuşpa) 68
Tevdos 335
Tevdos II 503
Tharatha 118
Theodora (imparatoriçe) 587
Theodora 230
Theodorikos Pugla 331
Theodoros (patrik) 500
Theodoros (vali) 587
Theodoros Basilikos 437
Theodosia kulesi 176
Theodosiopolis bkz. Erzurum
Theodosius 152, 153, 155, 159-161, 165, 175
Theodosius II 169, 176, 192, 203
Theokritos 110
Theophanes'in Sürdürücüsü 466
Theophanos 494
Theophilos (imparator) 336, 337
Theophilos Kurkuas 467, 469
Theophylaktos 250, 482
Thopdschian/Topciyan 328
Thospitis gölü (Van gölü) 28
Thule adası (Britanya adaları) 152
Tıbrevank 460
Tıkmataş 31-33
Tılkhum (Tulkhum) 594, 595, 607-609
Tıltovrav 609
Tiberiades (Taberiye) 488
Tiberios II 238, 239
Tiberios III Apsimares 297
Tiberius 102, 103
Tien-şan 253
Tiflis 18, 40, 107, 171, 240, 242, 264, 324, 329, 335-337, 345, 352, 353, 380, 410, 430, 441, 445, 496, 503, 509, 532, 552

Tiglatpileser I 47
Tiglatpileser III 56, 57
Tigranokerta bkz. Dikranagerd
Tikrit 331
Til 67, 86, 116, 119, 267, 465
Tiridates bkz. Dırtad I
Tiuşpa bkz. Teuşpa
Tmanik 509
Toğs bkz. Doğs
Tohar(ca/istan) 66, 84, 254
Tokarma bkz. Torkom
Tokhmakhan (gölü) 32, 34
Tokorm bkz. Torkom
Tomisa 56, 80, 82, 91
Tommaso (Aquinolu Aziz) 172
Tontrag(çı) 461, 462
Toprakkale 64
Toramanyan, Toros 31, 32
Tordan 116, 119, 122, 124, 128, 294, 438
Torkom (Tokorm, Tokarma) 67, 373n, 541
Tornavan (Çors) 58, 342, 351, 382, 384, 411, 416, 419, 559
Tornig (keşiş) 514
Tornig (Tornikios) 482
Tornig Mamigonyan 592
Toros(lar) (Tauros) 19, 25, 44, 47, 52, 320
Tortum 216
Tournebize 364, 450
Tov 343
Tovma Ardzıruni 227, 242, 328, 338-342, 349-351, 353, 361, 367, 380, 415, 416, 420, 427, 428, 431, 480
Tovma Ardzıruni'nin Sürdürücüsü 529, 540-542
Trablusşam bkz. Tripoli
Trabzon 44, 231, 243, 249, 255, 263, 264, 287, 501, 537, 538, 541, 543-546, 553, 589
Trajanus 66, 107, 108, 146, 147, 466
Trak 58, 60, 66, 70, 73, 74
Trakhbed 300
Trakya 252
Trakya 66, 233, 246-249, 250, 252, 255, 266, 320, 499
Transkafkasya 17, 97, 104, 107, 108, 224, 233, 256-259, 263, 264, 295, 303, 324, 325, 335, 364, 369, 423, 525, 535, 537, 596
Traskhanagerd 413
Trialeti 370, 371, 537, 596
Tribazos 75
Triparadeisos 77
Tripoli (Trablusşam) 479, 488
Truva 41, 101n
Tsakhats-kar manastırı 460
Tsieğı-Abaraj 376
Tsoro-vank 413
Tsurdav 206, 257
Tşoğ dağı 343
Tu (Büyüktüy) 215, 217, 261, 585
Tuğrul Bey 571, 576, 582-585, 587, 596, 600
Tukh 406, 481
Tukhark kalesi 298
Tuktamme (Dugdami) 68
Tukulti-ninurta I 47
Tulayl 461
Tuliku 56
Tulkhun bkz. Tılkhum
Tumeişki 56
Tumurri 59
Tuna (nehri) 40, 66, 139, 160, 192, 207, 249, 251
Tur Abdin 48, 86
Turuspa bkz. Tuşpa
Tus (kalesi) 253, 347
Tuşan 48
Tuşpa (Turuspa)50, 57
Tuşratta 43, 46
Tuthalya III 45
Tuthalya IV 46
Türk(çe/ler) 19, 212n, 242, 251, 253, 264, 295, 303, 304, 341, 381, 384, 386, 414, 423, 425, 539, 540, 542, 551, 558, 571-576, 581, 583-588, 590-594, 597-601, 603-615, 619, 620
Türkistan 84, 184, 252, 253
Türkiye 542
Tyana (Kemerhisar) 67, 466
Typikon 598
Tyriaion (Ilgın) 500
Tzak 348
Tzamandos (Dzamındav, Samantı, Zamantı) 468, 541, 577, 600-602, 620
Tzanarlar 335, 345, 349, 351, 380, 443, 537
Tzathes 230
Tzignavacar 430, 431
Tzimiskes bkz. Çımışgik
Tzoraked (Zoragerd) 34, 446, 525
Tzorapor (Tzoropor) 294, 446
Tzorn Ağdits 515
Tzorovank bkz. Salnabad
Tzoruvank bkz. Salnabad
Tzourmere bkz. Çormayri
Tzvig bkz. Dzvig

Uduri 53
Udya(lı) 120, 142, 176, 193, 225, 241, 265, 273, 347, 349, 370, 380, 408, 410, 424, 430, 435, 443, 444, 446, 449, 450, 471
Ugumi bkz. Ogomi
Uğgi 228
Uğiyyats 272
Ukaylî Arapları 571
Ukbe 298, 299
Ukhtik bkz. Oltu
Ukkai bkz. Ukki
Ukki (Ukkai) 59, 60
Ukrayna 25
Ukva 53
Ulikuki 56
Ulişu 53
Ulliba 51, 57
Ullusunu 57, 58
Umay 379
Unutulmuşluk Şatosu 138, 141, 142, 173
Uplistzikhe 336, 337, 503, 504
Uppume 61
Upu 51

Urartu(lar) (imparatorluğu, krallığı) 28, 41-43, 47-54, 56-65, 67-76, 85, 114, 417
Urbicius 148
Urdz (Pağg) 193, 195
Urfa bkz. Edessa
Urmeniukini 52
Urmiye (gölü) 21, 49-51, 56-58, 69, 74, 197, 213, 241, 264, 303, 310, 318, 368, 382, 416, 418-420, 438, 458, 498, 548, 559, 573, 612
Urnayr 142
Ursa I bkz. Rusa I
Urttru bkz. Ortru
Urzana 57, 58
Uşab 117
Uşnu 50, 51, 56, 58
Utupurşi 53
Uz/Oğuz Türkleri 610, 613

Üçkilise 34, 142
Üçüncü Ermenistan 469
Ükhnan (Ohan) 204
Ünan 463

Vaçagan 472
Vaçe (Ağvan prensi) 206
Vaçe (savaşçı) 513
Vaçe Ardzıruni 179
Vaçe Mamigonyan 125, 126, 128, 150
Vadnian ovası 126
Vadzan 381
Vağarş (Valarşace) (Arşaguni prensi) 108, 152, 157
Vağarş (Vologesus) (Ermeni kralı) 110
Vağarş I (Vologesus I) (Part kralı) 104, 106
Vağarş III 109
Vağarş IV 109
Vağarşabad bkz. Eçmiyadzin
Vağarşagerd bkz. Alaşgerd
Vağarşavan 574
Vağinag 125, 127, 166
Vahakn 115-117, 121
Vahan (Kurt, *Kayl*) 266-268
Vahan (Sünik piskoposu) 476
Vahan Amaduni 125, 126, 178, 181, 182, 185, 189, 197, 202
Vahan Dıruni 342
Vahan Gamsaragan 269
Vahan Havnuni 339
Vahan Khorkhoruni 287
Vahan Kınuni (Vahan *Taşnag*) 316, 319
Vahan Mamigonyan 133, 137, 140, 164, 208-225, 266
Vahan *Taşnag* bkz. Vahan Kınuni
Vahanu-vank (Ohanu-vank) 471
Vahevuni(ler) 185, 193, 197, 248, 282, 343
Vahram 165, 180, 182, 240
Vahram (kral) 179
Vahram IV 159, 165, 166
Vahram V 175-179, 182, 183, 186
Vahram Çoben/Behram Çubin 240-242, 244, 265
Vahram Gor/Behram Gur 175
Vahram Pahlavuni 490, 515 556-558, 560, 561, 563, 569, 602
Vahram-Şahpur 166
Vahsudan ibn-Mamlan 543, 550
Vahtang (komutan) 266-268
Vahtang I Gorgaslani 209, 212, 214, 217
Vahuni 407
Vaiais 58
Valarsace bkz. Vağarş (Arşaguni prensi)
Valaş 219-222, 227
Valens 139, 141, 145-148, 152
Valerianus 112
Valki 50
Valois 474
Van (Dosb, Vandosb) (kalesi, muharebesi, yaylası) [Ayrıca bkz. Vasburagan] 20, 21, 26, 28, 29, 31, 41, 43, 47, 48, 50, 52-54 56, 58, 62, 92, 94, 140, 141, 191, 310, 342, 355, 362, 367, 385, 407, 411, 413, 416-419, 438, 453, 461, 540, 542, 543, 550
Van gölü (*Vana Dzov*) 20-23, 26, 28, 47, 49, 52-54, 58, 115, 118, 125, 128, 142, 178, 212, 213, 238, 240, 242, 264, 267, 276, 280, 291, 298, 315, 318, 321, 338, 340-342, 351, 355, 358, 359, 361, 365, 382, 406, 451, 454, 455, 474, 480, 485, 494, 495, 514, 515, 540, 542, 571, 582, 585, 609, 612
Vana Dzov bkz. Van gölü
Vanant(lı/lar) (Kars diyarı) 29, 52, 53, 136, 163, 169, 175, 185, 198, 207, 213, 221, 236, 242, 263, 290, 294, 298, 300, 337, 425, 473, 476, 490, 492, 497, 515, 521, 536, 550, 565, 581, 584, 600, 601
Vandosp bkz. Van
Vanevan vadisi 422
Varajnuni(ler) 290, 343
Varak (Erek) (dağı, manastırı) 361, 362, 417, 529, 531, 577
Varanj 577
Vararad bkz. Balaroth
Varaz (Palulu) 268, 269
Varaz Dırtad 294, 332, 334
Varaz Nerses 249
Varaz Zarehavan 419
Varazdirots Pakraduni 251, 254, 271, 272, 274, 275, 287, 296, 297
Varazgerd 211
Varaz-Pagur-Kamregel 597
Varazşabuh Amaduni 210, 301
Varazşabuh Ardzıruni 253
Varazşabuh Baluni 185, 195, 200
Varaztad 148-152, 233
Varazten Aravelyan 204
Varazvagan bkz. Varazvahan
Varazvağan bkz. Varazvahan

Varazvahan (Varazvagan, Varazvağan) 183, 202, 204
Varaz-Vzur (Varaz-Vuzurg?) 238
Vart 289
Vart Badrik 225
Vart Mamigonyan 208, 214, 223
Vartan (Büyük, Areveltsi) 168
Vartan/Vahan (Koğtanlı) 304
Vartan Amaduni 192
Vartan Ardzıruni 251
Vartan Mamigonyan 133, 134, 175, 177, 180-182, 183, 185-187, 189, 190, 192-199, 202, 209, 227, 234-237, 239
Vartan Philippikos bkz. Bardanes Philippikos
Vartanagerd 264, 297, 299
Vartanis bkz. Vartenig
Vartantuhd 157
Vartavar 116
Vartenig (Barzanissa, Vartanis) 236, 493, 566
Vartig (Mogklu) 288
Vartig 286, 461
Vartsikhe bkz. Rhodopolis
Vartz 204
Varuna 43
Vasak (*işkhan*) 440, 471
Vasak (Klarcetli) 325
Vasak (Sünikli) 172, 182, 183, 185, 188-190, 192-203, 206, 234
Vasak Ardzıruni 262
Vasak Kıntuni 441, 447, 448
Vasak Mamigonyan 129, 130, 133-139, 141, 142, 210-212, 215
Vasak Pahlavuni 538, 539
Vasak Pakraduni 317
Vasak-İşkhanig 332, 349, 357, 370, 373
Vasak-Kapur 332, 369, 421
Vasavurd Garkayin 220
Vasburagan(lılar) [Ayrıca bkz. Van] 21, 28, 79, 120, 123, 147, 242, 247, 248, 282, 297, 298, 301, 305, 308-310, 313, 314, 316-318, 321, 322, 324, 326-328, 336-344, 347, 349, 350-353, 355, 356, 358-362, 365, 367-369, 374, 375, 381, 382, 384, 385, 386, 405, 412, 413, 415, 418-420, 426-433, 436, 438, 439, 441, 449, 451, 452, 454, 456-462, 473, 474, 477, 478, 482, 485, 487, 492, 498, 499, 505, 515, 521, 522, 524, 525, 529, 531, 539, 540-544, 546, 548-550, 553, 554, 558, 559, 566, 571, 573, 574, 576, 577, 580, 581, 593, 594, 600, 604, 611, 614-616, 620
Vasil 582, 583, 585
Vasilag 613
Vasudeva 111, 112
Vaşşugani 46
Vaumisa 74
Vauş boğazı 58
Vay vadisi bkz. Vayots-tzor
Vayots-tzor (Vay vadisi) 182, 331, 415, 416, 430, 441, 452, 453, 460, 507
Vazken 209
Veda 62
Veh 178, 182
Vehden-Şahpur 204, 205
Vehsacan (Vehsacen) 111, 278
Vehsacen bkz. Vehsacan
Velid 300, 302
Venedik 172
Venüs 116
Verdun antlaşması 158n
Verethragna 115
Vergan bkz. Gurgan
Veri-şen 32
Vermandois 367
Verria bkz. Berroia
Vespasianus 107
Veşmgir 459
Vezüv 23
Vican bkz. Bizana
Victor 148
Vidahod 419
Vıgayaser 602
Vığon-Mihr 237
Villehardouin 172
Vırtanes I Bartev (Aziz) 128, 131
Vırtanes *Kertoğ* 124-126, 128, 131, 257-259
Vısdam Abahuni 251, 253
Vişdiş 58
Vitellius 104
Vladikavkaz 40
Voçobendir 515
Volga 324
Vologesus bkz. Vağarş
Vologesus I bkz. Vağarş I
Vonones 103
Vorodın 191
Vorti Timaksiyan 216
Vortoru 125
Vortuni (Vortunik) 125
Vortunik bkz. Vortuni
Vosdan 29, 53, 411, 454, 540, 542, 543
Vosgemayr 115
Vram (Koğtanlı) 253
Vramşabuh 166, 167, 173, 177
Vren (Vanantlı) 213, 221
Vren Daşiratsi 197, 204, 221
Vrencunig 264
Vriv 208

Yafes/Hapet 373n
Yahuda (Yahuda Taday, Tateos) 118
Yahuda Taday bkz. Yahuda
Yahudi(ler) 105, 108, 140, 141, 280, 284
Yahudiye 85
Yahya (Müjdeci) 267-270
Yahya 501
Yakapınar bkz. Mopsou Estia
Yakındoğu 81
Yakışıklı Ara bkz. Ara *Keğetsig*
Yakub 421
Yakubi 302, 322, 323, 331
Yarmuk muharebesi 285
Yarpuz bkz. Arabissos
Yaşgur Ardzıruni 220
Yegeğiats bkz. Erzincan
Yegeğiats bkz. Erzincan

Yeğants-pert kalesi 588
Yeğdz Ağantots bkz. Tarikatlara Reddiye
Yeğekiag (Yeğekig) 202, 205, 453
Yeğekig bkz. Yeğekiag
Yeğevart bkz. Yeğvart
Yeğişe (Rışdunik piskoposu) 541
Yeğişe Rışduni 461
Yeğişe *Vartabed* 176, 184, 185, 187-206
Yeğvart(lı) (Yeğevart) 229, 237, 255, 259, 260, 293, 378, 413, 566
Yekiria bkz. Kolkhis
Yelizavetpol bkz. Gence
Yemen 304, 305
Yeni Ahit 604
Yeni Babil 69
yeni- Platoncular 604, 611n
Yenovk 595
Yeoryios (Kıbrıslı) 242
Yeoryios Maniakes 551
Yeranşahik 265
Yerasd 228
Yeraskhatzor 408, 432
Yeravkavork bkz. Şiragavan
Yerazamoyn 115, 119
Yerazkavors bkz. Şiragavan
Yerazkhatzor 425, 491
Yervantaşad 133, 140, 278
Yesayi 496
Yezdgerd 173, 184, 186, 195, 204
Yezid ibn-Maziyad eş-Şaybanî 323, 327
Yezid ibn-Useyd es-Sulami 308-311, 320, 323
Yeznig Goğpatsi 169, 170, 172
Yezr 272, 273, 286
Yezr bkz. Ezr
Yılanın Göbeği 34
Yonatan 171
Yukarı Lotharingia 158n
Yukarı Zap vadisi 542
Yunan(istan) 48, 78n, 460n
Yusuf 339-342, 345, 349, 410-412, 423-425, 427-436, 438, 440-443, 445, 448, 451, 457, 473

Zabdikene (Finik yöresi) 112, 136
Zagros dağları 21, 265
Zaharya (Ağvan gatoğigosu) 257, 259
Zaharya (Vağarşabad piskoposu) 546
Zakarya I (Tzaklı) 348, 355, 363
Zamantı bkz. Tzamandos
Zanga bkz. Hırazdan
Zanga çayı 30, 242
Zangezur 32, 34
Zap suyu 68
Zapetra (Doğanşehir) 336, 466
Zapranig 493
Zarasp dağı 265
Zaravend 49
Zarbienos 91
Zareh 78-80, 95
Zareh/Zariadris 78
Zarehavan (Zarehavant, Zarevant) 140, 191, 292, 310, 343, 416, 419, 420, 461
Zarehavant bkz. Zarehavan
Zarehavanyan (krallığı) 79, 80, 82
Zarer 221
Zarevant bkz. Zarehavan
Zarevant (Salmast) 120, 193, 197, 213, 264, 303, 368, 419, 438, 451, 458, 542
Zarişad 140
Zarmantuhd 152, 156
Zarmihr 216, 217
Zarmihr Karen 219, 220
Zarzma 495
Zav ırmağı 343
Zavazan 459
Zaven 144
Zela 114, 231
Zencan 57
Zengi bkz. Hırazdan
Zengi çayı 26
Zenob 121
Zenobia 105
Zenon (İsaurialı) 217, 227
Zenon 103, 219, 226, 228
Zenon-Ardaşes 103
Zenziun 49
Zerdüşt(çü) 117, 131, 134, 137, 183, 185, 186n, 187, 227
Zernak 485
Zeugma 86
Zeus 116
Zıvartnots 60, 286, 529
Zibene suyu 44
Ziebil 264
Zik 139, 159
Zikar geçidi 21
Zikurtu (Sagartia) 57, 58
Zincirli 56
Zirek 342
Ziyarî 459
Zogalu 56
Zonaras 112, 571
Zora 129
Zoragerd bkz. Tzoraked
Zorakertsel 509
Zriel (kalesi) 249, 418
Zuguke 53
Zvad (Zviad) 536, 447
Zvaren 204
Zviad bkz. Zvad
Zvit 140

Ermeni halkının Anadolu, Ortadoğu, Kafkasya coğrafyasındaki varlığının kökeni ve bu bölgedeki yaşayışı daima önemli bir tarihsel araştırma konusu olmuştur. Bu kadim toplululuk, yerleşmiş olduğu topraklarda tarih boyunca yaşanan çeşitli mücadelelere, istilalara, felaketlere, değişimlere karşın, asırlık deneyimlerden süzülen geleneklerini, sözlü ve yazılı edebiyatını, kültürünü sonraki nesillere aktarmayı bilmiş, varolmayı sürdürmüştür.

Fransa Bilimler Akademisi üyesi tarihçi René Grousset, Ermenilerin Milattan Önce ikinci ve üçüncü binyıllara, Hurrilere, Urartulara, Friglere dek uzanan tarihini çeşitli bilimsel varsayımların ışığında incelediği *Ermenilerin Tarihi* adlı önemli çalışmasında, bu halkın "nasıl kök saldığı ve bu derece geliştiği?" sorusuna cevap arıyor.

Yazar kitapta, Ermeni halkının günlük yaşayışı, kültürü, Ermenicenin kökeni; Ermenilerin kurduğu krallıkların, prensliklerin, beyliklerin, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünün ve Ermeni Kilisesi'nin tarihi gibi konuları incelerken çok geniş bir yelpazeye yayılmış kaynaklardan yararlanıyor. Bu kaynaklar arasında çeşitli dillere ve dönemlere ait sözlü-yazılı anlatıların, destanların, ortaçağ Ermeni, Grek, Arap, Süryani, Gürcü tarihçilerinden eserlerin yanı sıra, Ermenistan'da ve Batı ülkelerinde yapılmış bilimsel çalışmalar da yer alıyor.

Grousset eserinde, Ermenilerin tarih boyunca aynı coğrafyayı paylaştığı, siyasi-kültürel ilişki ve etkileşim içinde olduğu farklı halkların, Bizanslıların, Perslerin, Sasanilerin, Arapların, Gürcülerin, Süryanilerin, Kürtlerin, Türklerin tarihine de farklı açılardan bakıyor. *Ermenilerin Tarihi* bu yönüyle, Ermenilerin Anadolu'da çokça yaşadığı Van, Muş, Kars, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Malatya, Diyarbakır, Siirt, Urfa, Antep, Maraş, Antakya, Sivas, Kayseri vs. gibi kentlerle ilgili mevcut yerel tarih çalışmalarına da katkıda bulunuyor.

ISBN 975-7265-68-3
9 789757 265689

SKB 289935 UHV